

स्वर्गाय मूर्तिदेवी, मातेश्वरी साहू शान्तिप्रसाद जैन

PRESENTED BY

ख० पुण्यश्लोका माता मूर्तिदेवीकी पवित्र स्मृतिमें तत्सुपुत्र साहू शान्तिप्रसादजी द्वारा

संस्थापित

भारतीय ज्ञानपीठ मूर्तिदेवी जैन-ग्रन्थमाला

संस्कृत ग्रंथांक १२

इस ग्रन्थमालामें प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, हिन्दी, ब्रज, तामिल आदि प्राचीन भाषाओंमें उपलब्ध आगमिक, दार्शनिक, पौराणिक, साहित्यिक और ऐतिहासिक आदि विविध-विषयक जैन साहित्यका अनुसन्धानपूर्ण सम्पादन और उसका मूल और अर्थसम्बन्ध अनुवाद आदिके साथ प्रकाशन होगा। जैन भण्डारोंकी सूचियाँ, शिलालेख-संग्रह, विशिष्ट विद्वानोंके अध्ययन-ग्रंथ और लोकहितकारी जैन-साहित्य ग्रन्थ भी इसी ग्रन्थमालामें प्रकाशित होंगे।

ग्रन्थमाला सम्पादक

डॉ० हीरालाल जैन,

एम० ए०, डी० लिट्

डॉ० आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्याय,

एम० ए०, डी० लिट्

प्रकाशक

अयोध्याप्रसाद भोयलीय

मन्त्री, भारतीय जनपीठ

दुर्गाकुण्ड, बनारस

स्थापनान्द

पाल्मुल कृष्ण १

वीर सि० २१७०

सर्वाधिकार सुरक्षित

विक्रम सं० २०००

१० फरवरी सन् १९४४

JÑĀNA-PĪTHA MŪRTIDEVI JAINA GRANTHAMĀLĀ

SAMSKRIT GRANTHA No 12

*****

NYĀYA VINIŚĆAYA VIVARANA

OF

S'RĪ VĀDIRĀJA SŪRĪ

the commentary on

BHATTĀKALANKADEVĀ'S

NYĀYA VINIŚĆAYA

Vol. II

[ANUMAN-PRAVACHAN PRĀSTĀVA]

EDITOR

Prof. MAHENDRA KUMAR JAIN

Nyayacharya, Janu-Prachina Nyayasthā, etc.

Lecturer in BAUDDHADARSHANA S.M.A. BANARAS HINDU UNIVERSITY]

Published by

Bhāratīya Jñānapītha, Kāshi

*****

First Edition }
600 Copies. }

BHADRPAD VIR SAMVAT 2480
VIKRAMĀ SAMVAT 2011
SEPTEMBER 1954.

{ *Price*
{ *Rs. 15/-*

PRESENTED BY
Ministry of Education
Government of India

FOUNDED BY

SAHU SHANTI PRASAD JAIN

IN MEMORY OF HIS LATE DEVOTIONAL MOTHER

SHRI MURTI DEVI

BHARATIYA JNANA PITHA MURTI DEVI
JAIN GRANTHAMALA

* * * * *
* SANSKRIT GRANTHA NO 12 *
* * * * *

*****
THIS GRANTHAMALA CRITICALLY EDITED JAIN AGAMIC PHILOSOPHICAL
AGAMIC LITERARY HISTORICAL AND OTHER ORIGINAL TEXTS
AVAILABLE IN PRAKRIT SANSKRIT APABHRANSA HINDI
KANNADA AND TAMIL FOR WILL BE PUBLISHED IN
THEIR RESPECTIVE LANGUAGES WITH THEIR
TRANSLATIONS IN MODERN LANGUAGES

AND

CATALOGUES OF JAIN BHANDARAS INSCRIPTIONS STUDIES OF COMPETENT
SCHOLARS & POPULAR JAIN LITERATURE ALSO WILL BE PUBLISHED

General Editors

Dr Hiralal Jain, M A D Litt

Dr A N Upadhye M A D Litt

Publisher

AYODHYA PRASAD GOY/LIYA

Secy BHARATIYA JNANAPITHA
BURGAKUND ROAD BANARAS

Founded in
Phalgun Krishna 9
Vikram Samvat 2470

All Rights Reserved

Vikrama Samvat 2000
18th Febr 1944

न्यायविनिश्चयविवरण-द्वितीयभागस्य

विषयानुक्रमः

२. अनुमानप्रस्तावः

अनुमानस्य लक्षणम्
 अनुमानलक्षणे साध्यपदस्य सार्थक्यम्
 विशानपदस्य सार्थकता
 द्विचन्द्रादिभ्रान्तिम् अनुमानात्मिका स्वीकृतं
 प्रज्ञाकरस्य लक्षणम्
 अनुमानमन्तरेण विधान प्रतिषेधायोगात्.
 अनुमानमनभ्युपगच्छता बार्हस्पत्यानां
 मतस्य समीक्षा
 प्रत्यक्षमपि स्वार्थवत् बहिरर्थमपि प्रजाशयति
 अर्थसारूप्यवादास्य खण्डनम्
 साध्यस्य लक्षणम्
 साध्यलक्षणेऽप्रतिषेधपदस्य सार्थक्यम्
 अभिप्रेतपदस्य सार्थकता
 साध्याभासस्य लक्षणम्
 सत्तासाधनेऽसिद्धादिदोषत्रयस्य परिहारः
 अपक्षधर्मोऽपि हेतुः
 प्रसङ्गतं अभावैकान्ते विरोधोद्भावनम्
 विशानवादास्य निराकरणम्
 औत्रान्तिक प्रति सत्तासाधनम्
 अदस्यस्यापि सत्तासिद्धिः
 अदस्यानुपलम्भादपि अभावसिद्धिः
 अस्पष्टावभासत्वेऽपि अनुमान प्रमाणम्
 अर्थसनादात्
 अनुमानमपि स्वलक्षणविषयमेव
 समवायस्य खण्डनम्
 सत्तासामान्यस्य विशेष्यः कथञ्चिद्देवाभेदो
 नैयायिकरूपिणे सामान्ये दोषप्रदर्शनम्
 भीमासकमतेऽपि सामान्यस्य सर्वगतत्वमनुपपन्नम्
 सदृशपरिणामलक्षणे सामान्ये एव लोक-
 व्यवस्थायाः निर्वाहः
 उपाधितद्भतेः कथञ्चिद्देवाभेदो
 योगतस्य अन्यापोदात्मवसामान्येऽपि न
 सम्बन्धग्रहः

	सदृशपरिणामात्मकै सामान्ये एव सङ्केतग्रहात्	९०
१	शब्दव्यवहारः	५५ ६०
२	शब्दनित्यत्वनिराकरणम्	६१
२	प्रतिभासाद्वैतस्य प्रतिविधानम्	६४
	सादृश्याभावे विभ्रमज्ञानस्य अहेतुकत्वापत्तिः	६५
३	अभेदशब्देन सदृशपरिणाम एव गृह्यते	६६
४	शब्दस्य अर्थावाचकत्वे सर्वं शब्दज्ञान प्रमाण स्यात्	६६
४-५	विवक्षामात्रवाचकत्वे च सत्यासत्यविभागो न स्यात्	६८
६	अर्थे एव सङ्केतो न ज्ञानाकारादिषु	७१
७	स्वमतेन सङ्केतितशब्दप्रवृत्तिप्रकारः	७२
८	मेचिकादिवत् एकत्रापि अनेकधर्मसङ्घर्षादः	७२
९	सदृशपरिणामादेव भेदव्यवहारः सुघटः	७३
१०	सदृशपरिणामस्य अनेकत्वेऽपि सङ्केतवशात् एकरूपतया व्यवहारः	७५
१५	एकत्वसादृश्यभेदेन प्रत्यभिज्ञा द्विधा	७६
१८	सादृश्यन लिपतप्रधानस्य अस्तित्वासाधने हेतुभावः	८०
१९	मुपुत्तावस्थायामपि उपयोगात्मक एव आत्मा विद्यते	८७
२३	आत्मैव कर्ता भोक्ता सशरीर मुक्तश्च भवति	९०
२४	भूतचैतन्यवादनिरासः	९३
२६	अनमतेन गुणव्यवहारप्रकारः	९५
२७	न शरीरगुणश्चैतन्यम्	९६
३०	वैशेषिक्याभिमतस्य स्वतन्त्रगुणपदार्थस्य निरासः	९७
३२	गुणगुणिनोः कथञ्चिद्भेदाभेदो	९८
३३	ज्ञानस्य जीवच्छरीरधर्मत्वमपि न समवति	९९
३५	देहज्ञानयोः गुणगुणिमात्रनिरासः	१००
३६	बुद्धिकापयोः कार्यकारणभावनिरासः	१०१
३६	भ्रमस्य लक्षणम्	१०२
४१	न शरीरस्य परिणामाः सुरादयः	१०४
४२	इन्द्रियाणां सह प्रत्येकं धा न चैतन्यकारणता	१०६
	जातिस्मरणादिदर्शनात् धातुमत्त्वसिद्धिः	१०८
	'धर्मगतत्वविशेषात् अभिलाषादयः' इति चावर्कमतस्य निरासः	१०९

	पृ०		पृ०
रागादीना वातपित्तादिधर्मैर्वनिरास	१११	यद्यपि अनेकान्तात्मा जयं समर्थं तथापि	
प्रदेशसहायविसर्पान्या सूक्ष्मशूलशरीर		अपेक्षित सहकारिण्मिधान सम्भाव्यम्	१५९
परिग्रहे न कोऽपि विरोध	११३	परिणामस्वभावाभावे कारणानुत्तरिपि दुर्गता	१६०
सुद्धे कथञ्चिन् नित्यानित्यत्वादि	११४	शक्तिस्वरूपविचार	१६१
बौद्धाभिमतज्ञानप्रमाहरूपछन्तानस्य आत्म		अदृश्यकृत्येननियमात् परमाणवोऽसंभना इति	
त्वनिरास	११७	मनस्य निराकरणम्	१६३
क्षणभङ्गवादे स तानस्य असम्भवत्वमेव	११९	स्थिररूपपदार्थानामेव इन्द्रियसुद्धौ प्रति	
अचयिद्रव्याभावे स तानकल्पनापि असम्भाव्या	१२२	भासन न तु धाणिपरमाणुनाम्	१६८
कार्यकारणयो सर्वथा भेदनिरास	१२४	सदृशपरिणामिनोऽर्था एव शब्दसङ्घट्टेन	
परिणामिनित्यपत्रे एव कार्यकारणभाव		विषयभूता	१६९
व्यवस्था	१२६	ज्ञान स्वरूपवत्परमपि प्रमाशयति	१७०
साधनस्य लक्षणम्	१२७	चित्रज्ञानस्य धाणिकत्वापि अप्रतिभासनात्	१७१
हेत्वाभासनिरूपणम्	१२९	निराकरणो जीव सकलार्थग्राही भवति	१७२
अनेकान्तात्मकतत्त्वं एव साधनानुपपन्नत्व	१३०	नीचे न सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा अपि त्वकत्वात्	१७४
चलाचलनदानदादिविरुद्धधर्माध्याससम्भवात्		गौडमतस्य शिष्टाण्यसमागच्छयनम्	१७४
अनेकान्तात्मक तत्त्वम्	१३३	नैक्यस्य सङ्घट्टनपुरस्तरम् अन्यथानुपपन्नत्व	
तत्त्वस्य अनेकान्तात्मकत्वाभावे सकलव्यवहार		रूपैकलक्षणसमर्थनम्	१७७
विलोप	१३७	अन्यथानुपपन्नत्वेत्यादिश्लोकस्य पक्षवत्या	
अचेतनस्यापि स्वधस्य सप्रदेशस्यैव		पात्रकेसरिस्वामिने सम्यगभिहित निर्देश	१७७
दर्शनं न निरास्य	१३९	पात्ररूपस्य सङ्घट्टनम्	१७८
कपिचन्द्रमिनाभिनात्मन रङ्गधस्य सिद्धि	१४०	अन्यथानुपपन्नत्वं प्रत्यक्षानुपलम्भाया प्रतीयते	१८४
चित्रज्ञानदृष्टान्तेन रङ्गधसिद्धि	१४१	व्याप्यव्यापकभावादिसम्भवावगति तदकारण	
स्वभावे तथा एकत्वेऽपि भागाना दर्शना		प्रमाणादेव	१८५
दर्शनस्थिति न विद्वदा	१४१	तत्रैव प्रामाण्यमपिपादनम्	१८६
स्कन्धस्य एकत्वेऽपि एको द्वयेण तद्ग्रहणे		तत्रैव श्रुतज्ञानेनतर्भाव	१८७
नेत्रिणा तत्रैवैवत्यम्	१४२	श्रुतज्ञानस्य बहुभेदत्वसमर्थनम्	१८७
रङ्गधस्य एकानेकान्तात्मकत्वसमर्थनम्	१४५	अनुपलम्भहेतौ समर्थनम्	१९०
रूपादिगुणानाम् अभेद एव स्क ध न तु		अनुपलम्भिभेदनिरूपणम्	१९०
सेव्यो भिन्न	१४७	कार्यानुपलम्भि	१९०
प्रमेय य हेतु अनेकान्तात्मकवस्तुसाधने		विरुद्धोपलम्भि	१९५
एव साधु	१४८	विरुद्धव्याप्तोपलम्भि	१९५
ज्जाबोऽपि प्रमेयम्	१५०	विरुद्धकाशापलम्भि	१९५
अभावा भावान्तररूप एव न तु तुच्छ	१५०	शुलोत्तमरसादीना तदुत्पत्त्यायभावेऽपि	
अग्निदृष्टान्तेन भावामावात्मकत्व		हेतुत्वसमर्थनम्	१९६
समर्थनम्	१५२	पात्रकेसरिनामिनापि हेतोस्तैविविधनियम	
प्रमेयत्वस्य गमनत्वे अविनाभाव एव		प्रतिषिद्ध इति प्रदर्शनम्	१९८
निवचनम्	१५३	पूतधरहेतुनिरूपणम्	२००
एव हेतु परिमाणयैव साधकम्	१५५	नैयायिकाभिमतपूर्ववदादिहेतुना निराकरणम्	२०१
अनेकान्तात्मकवस्तुन आर्थक्रियाकारित्व		पूर्ववच्छेदवदादीनां विविधव्याख्यानपुरस्तर	
समर्थनम्	१५७	विस्तरतो निराकरणम्	२०२

संख्याभिमतवीतावीतादिहेतुभेदनिराकरणम्	२०८
वैशेषिकभिमतसयोग्यादितेनुभेदप्रतिविधानम्	२०८
हेत्वाभासविवेचनम्	२१०
निरवयवशक्तिरूपे कृत्स्ननिरवयवत्वादे वा न	
सत्त्वाद्यो हेतवो गमकाः अपि तु परिणाम एव	२११
अन्वयस्य लक्षणम्	२१४
पितृपाकेवादिप्रतिसारकरणम्	२१५
क्षणित्वसाधनाय प्रयुक्ताः सध्वकृतत्वाद्यो	
हेतवो विरुद्धाः	२१६
सर्वज्ञाभावनाधने वचनादयः अनैकान्तिकाः	२१६
त्रैलोक्याद् गमकत्वे तु वचनादीनां सद्हेतुत्वै	
स्यात्	२१६
वचनादयः अन्वयानुपपत्तिवैकल्यादेश	
अगमकाः	२१८
विवक्षामन्तरेणापि वचनप्रवृत्तिर्भवति	२१९
विज्ञानहेतुकमेव वचन न विवक्षाहेतुकम्	२१९
सत्यहितवचनविवक्षा निर्दोष्य	२२०
सर्वज्ञत्ववचनानां यथार्थत्व	२२०
वक्तृत्ववत् पुरुषत्वादीनामपि न सर्वश्लेन	
विरोधः अतः सर्वोन्नैकान्तिकाः	२२१
समाधिना ज्ञानावरणवशात् न सर्वार्थप्रकाशनम्	२२२
आवरणभावे सकलार्थप्रकाशन सम्भवत्येव	२२३
परद्वारपरिज्ञानेऽपि तथापरिणामाभावात्	
न सर्वश्लेन दुःखित्वापत्तिः	२२४
असिद्धहेत्वाभासविवेचनम्	२२५
विरुद्धासिद्धसिद्धाधिक्येऽसिद्धत्वादिभेदे-	
बहुधा असिद्धः	२२५
सद्बोपलम्भानियमः सारूपासिद्धः	२२६
प्रतिक्षणविनाशसाधने निर्हेतुकत्वादिति	
हेतुसाध्यासिद्धः	२२८
क्षणित्वसाधने सत्त्वादिकमसिद्धम्	२२८
तनुकरणभुवनादीनां बुद्धिमद्हेतुकत्वसाधने	
अचेत्नोपादानत्वादयः अनैकान्तिकाः	२२९
प्रसङ्गतः ईदृशत्वादनिराकरणम्	२३०
तत्पुरुषत्वादयो हेतवोऽनैकान्तिकाः	२३२
पात्रदेशस्विक्रमेण हेत्वाभासा-	
नामुपसंहारकथनेऽन्वयानुपपन्नत-	
रहितानामविरुद्धस्वरूपवर्णनम्	२३२
दूषणाभासलक्षणम्	२३३
धर्मकौत्सिसमुद्भावितदुःसुप्रादेरभेद-	
प्रसङ्गस्य दूषणाभासता	२३३

	पृ०
साधन्यादिसमजातीना दूषणाभासता	२३४
ज्येतरन्वयस्थाविचारः	२३४
धर्मकौत्स्यभिमतसाधनाङ्गवचनादोषो-	
द्भावनयोर्निग्रहस्थानत्वनिराकरणम्	२३६
दृष्टान्ताभासनिरूपणम्	२४०
दृष्टान्तस्यानुमानाङ्गत्वात् न तदनिर्देशः	
निग्रहस्थानम्	२४१
नैवाधिकपरिकल्पितप्रतिशाहान्यादेरपि	
न निग्रहस्थानता	२४२
वादस्य लक्षणम्	२४३
निग्रहस्वरूपम्	२४४
वादाभासस्य लक्षणम्	२४४
अकल्पन्यायिनिरस्यस्य हेतुता	२४७
३. प्रवचनप्रस्तावः	
प्रवचनस्य स्वरूपम्	२४९
वेदस्यापौरुषेयत्वनिराकरणम्	२५०
ज्ञानस्य निरावरणत्वसिद्धिः	२५२
पुरुषातिशयो यदि सिद्धः कथं	
मुक्तः सर्वश्लेनेष्टः	२५३
हिंसायुपदेशात् सुगतादीनां सदोपता	२५५
वस्तुतः सुगतस्य कृपापि न सम्भाव्या	२५७
मिथ्याभावनातो न सुगतस्य तत्त्वज्ञानसमुत्पत्तिः	२५७
क्षणरूपेणैव मार्गाः करुणाद्यग्यासश्च नोपपद्यते	२५९
चित्तसन्तानस्यापि न मोक्षः	२६५
अनादिवासनापि न सम्भाव्या	२६७
आत्मदर्शनस्य सुषुप्तगन्त नैरात्म्य सायु	२६८
परमार्थस-तानस्य मोक्षस्वीकारे नागन्तरेण	
आत्मन एव कथितः स्यात्	२६९
सादृश्यामिमत्कृतस्यनित्यत्वादेऽपि न बन्ध-	
मोक्षव्यवस्था	२७१
सादृश्यतत्त्वसमीक्षा	२७३
योगामिमतनित्यात्मत्वादेऽपि न बन्ध-	
मोक्षव्यवस्था	२७६
सर्वज्ञे समयैकान्ते ऋद्धलेऽंशादौ कथमात्मातः	२८१
आगमः पौरुषेय एव	२८५
सर्वज्ञस्य सिद्धिः	२८६
सर्वज्ञतास्तिवै ररुत्वांनुपलम्भावसिद्धानै-	
कान्तियो	२८७
भरतस्यैवभक्तिनादिज्ञानवद् निग्रहस्थाहि-	
ज्ञानमपि दृष्टं भवति	२९१

ज्ञानस्वभावरूपस्यात्मनः आवरणवशात्		शागादीना सङ्कल्पप्रभवत्वम्	३४१
ज्ञानताराम्भ मयति	२९१	शागादीनां घातपित्तादिप्रभवत्वनिरासः	३४१
वर्मणः पौद्गलिकत्वसिद्धिः	२९२	तत्प्रगणप्रकर्षे दोषस्यापकर्षः	३४३
आवरणविगमे सर्वार्थसाक्षात्कारित्वम्	२९४	नैरात्म्यभावनानाया न मार्गत्व जापि तत्र	
निरावरणस्य कैवल्यो न पुनः कर्मवन्धः	२९५	मैयादिस्वभावना	३४५
सर्वज्ञज्ञानस्यागमपूर्वकत्वेऽपि नान्योग्याश्रय	२९६	जैनमते तु सभ्यदर्शनादिषु प्रमोदादि	
व्योतिर्ज्ञानस्याप्रिसवाद्दर्शनादपि सर्वसाक्षा		सम्भय	३४७
त्कारित्वसिद्धिः	२९८	सुगतस्य न करुणादिसम्भव	३४८
अनुमेयत्वाद्देतेरपि सर्वज्ञत्वसिद्धिः	२९८	मौण्ड्य स्वरूपम्	३४८
वेदापीदप्येतन्निराकरणम्	२९९	साङ्ख्यमिममतनित्यात्मवादेऽपि न मोक्ष	
वेदस्यानादित्ये दोषप्रदर्शनम्	३०२	सम्भावना	३४९
शब्दनित्यत्वप्रतिविधानम्	३०४	सत्प्रभङ्गीस्वरूपनिरूपणम्	३५०
शब्दे प्रत्यभिज्ञापि सादृश्यनिर्धनेनैव	३०५	भङ्गाना ममनिश्चारः	३५०
नित्यपक्षेऽभिव्यक्तिरपि अनुपपत्ता	३१०	प्रतीतस्यापि स्वात्मदस्य व्यवहारार्थं	
तात्त्वादिजन्यत्वादित्य शब्दः	३१२	प्रयोगः कर्तव्य	३५२
शब्दस्य पौद्गलिकत्वम्	३१३	स्याद्वादे सञ्जादिदोषपरिहार	३५४
प्रसङ्गत प्रतिबिम्बवादनिरासः	३१४	जैनागम एव प्रमाणम्	३५५
शब्दार्थयोर्गोचरत्वः सम्बन्ध	३२०	गुणाधीनमेव प्रवचनस्य प्रामाण्यम्	३५७
यथासङ्घे त शब्दोऽर्थप्रत्यायकः	३२२	शस्त्रभाष्यस्यात्मन आवरणपरिक्षये	
सौगतमते शब्दस्य चाचक्षत्वागसम्भाव्यम्	३२३	सर्वस्य समुत्पत्ते	३५८
शब्दस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वनिरासः	३२४	प्रमाणभेदनिरूपणम्	३५९
श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वनिराकरणम्	३२६	स्मरणस्य प्रामाण्यसमर्पनम्	३६०
प्रसङ्गतश्चक्षुषः प्राप्यकारित्वनिरासः	३२६	नैयायिकाभिमतोपमानस्य सादृश्यप्रत्यभि-	
स्फोटवाद्बिचार	३२८	ज्ञानेऽन्तर्भाव	३६१
पौरुषेयोऽपि शब्दः सम्प्रगणानाङ्कुक्षित एव		स्मरणादिक श्रुतज्ञानेऽन्तर्भूतम्	३६३
सत्यार्थप्रतिपादक	३३३	स्याद्वाद प्रमाणम्	३६४
सत्यस्य स्वरूपम्	३३४	प्रमाणस्य साक्षात्परम्परया च परनिरूपणम्	३६४
मोक्षमार्गविषयभूताना जीवादितत्त्वानां		नयाना लक्षणम्	३६६
निरूपणम्	३३४	प्रवचनस्य प्रयोजनप्रदर्शनम्	३६६
तपसा कर्मसक्षय	३३७	शास्त्रनाराधनाया परनिरूपणम्	३६८
न नैरात्म्यभावनात् कर्मक्षय	३३८	प्रशान्ति	३६९

प्रधान सम्पादकीय

मनुष्यमें अन्य प्राणियोंकी अपेक्षा जो विशेषताएँ पाई जाती हैं उनमें जिज्ञासाकी प्रधानता है। मनुष्य केवल अपनी भौतिक आवश्यकताओंकी पूर्तिमात्रसे सन्तुष्ट नहीं होता, किन्तु स्वयं अपने चरित्रको एवं अपनी चारों ओर दृश्यमान पदार्थोंको जानने-समझनेकी उसे तान अभिलाषा होती है। इसी जिज्ञासाके फलस्वरूप दर्शनशास्त्रका आविष्कार हुआ।

प्रकृतिमें दो प्रकारसे पदार्थोंकी व्यवस्था पाई जाती है। एक स्थूल और दूसरी सूक्ष्म। स्थूल पदार्थोंका ज्ञान हमें उनकी इन्द्रिय-प्रत्यक्षता-द्वारा प्राप्त होता है। इस क्षेत्रमें हमें इतनी ही सावधानी रखनेकी आवश्यकता पड़ती है कि एक तो हमारी इन्द्रियाँ विकृत न हों, और दूसरे उनसे-द्वारा ग्रहण किये गये पदार्थके धर्मोंको समझनेमें मानसिक भूल न हो। तथापि अन्ततः प्रमाण तो इस क्षेत्रमें वही माना जाएगा जो इन्द्रियप्रत्यक्ष हो। किन्तु यह इन्द्रिय-प्रत्यक्षता सूक्ष्म पदार्थ-व्यवस्था समझनेमें सहायक नहीं होती। अतएव जो पदार्थ इन्द्रियगोचर नहीं हैं जैसे जीव, आकाश, काल तथा भौतिक तत्वोंका परमाणु रूप इत्यादि वहाँ हमें इन्द्रियप्रत्यक्षताका भरोसा न कर, किसी दूसरे प्रमाणका आश्रय लेनेकी आवश्यकता पड़ती है, और इसी आवश्यकताकी पूर्तिके लिए न्यायशास्त्रका आविष्कार हुआ।

भारतवर्षमें जितने दर्शनोंका विकास हुआ उनमें प्रायः अपनी-अपनी न्याय-व्यवस्थाका प्रतिपादन भी किया गया है। धीरे-धीरे न्यायकी विधियोंका इतना विस्तार हुआ कि वह एक स्वतन्त्र दर्शन माना जाने लगा। उदाहरणार्थ—पद्मदर्शनोंमें वेदान्त, सांख्य आदि दर्शनोंके साथ न्याय एक स्वतन्त्र दर्शन माना गया है।

भारतकी दार्शनिक विचारधाराओं में भ्रमण परम्परा-द्वारा जो तत्त्वचिन्तन हुआ उसका प्रतिपादन हमें दो विभागोंमें प्राप्त होता है—एक जैन और दूसरा बौद्ध। इन दोनों दर्शनोंमें भी अपने-अपने न्याय-शास्त्रोंकी व्यवस्था की है जो महत्त्वपूर्ण हैं, और उसका ज्ञान प्राप्त हुए बिना भारतकी संस्कृति और विचार-तरणिकी जानकारी अधूरी रह जाती है।

जैनदर्शनोंके भीतर जो न्यायकी व्यवस्था पाई जाती है वह स्वभावतः बहुत अंशोंमें अन्य न्याय शास्त्रोंके समान होते हुए भी अपनी कुछ मौलिक विशेषताएँ रखती है। ये विशेषताएँ मुख्यतः दो हैं, एक स्याद्वाद या अनेकान्त और दूसरी नयवाद। स्याद्वादमें इस यातपर जोर दिया गया है कि प्रत्येक पक्ष अनन्त धर्मात्मक है और जब हम पक्षके किसी एक गुणधर्मका उल्लेख करते हैं तब हमें यह भी ध्यान रखना आवश्यक है कि वह उस पक्षका आंशिक रूप ही है, पूर्णस्वरूप नहीं। जब हम किसी पदार्थके एक व अनेक गुणोंका वर्णन इस प्रकार करते हैं कि मानो उसमें उनके सिवाय और गुण है ही नहीं, तब एकान्तदोष उत्पन्न होता है जो मिथ्यादृष्टिका जनक है। स्याद्वादमें इसी दोषसे बचनेके प्रयत्नपर जोर दिया गया है। जिन दार्शनिक विद्वानोंने स्याद्वादपर आक्षेप किये हैं और उसमें दोष दिखानेका प्रयत्न किया है वे स्याद्वादके उक्त धर्मको नहीं पहिचान पाये।

स्याद्वादप्रणालीकी सूक्ष्म व्यवस्थाके लिए नये धादका प्रतिपादन किया गया है, और वहाँ नैगमादि सात नयोंके द्वारा यह बतलानेका प्रयत्न किया गया है कि पक्षके अनन्त धर्मोंमेंसे प्रस्तुतमें कौनसे सामान्य व विशेष अथवा मिश्रित गुणधर्मोंपर विचार किया जा रहा है, तथा जिन दार्शनों-द्वारा पक्षका स्वरूप बतलाया जा रहा है उनके अर्थमें संकीर्ण और विस्तार किस व्यवस्थासे होता है। इस प्रकार नयोंके अर्थनय और दायदय ये दो भेद हो जाते हैं। अनेकान्त और नयवादके आधारपर जिन न्याय-शास्त्रका विकास हुआ है वह जैनसाहित्यकी एक महान् निधि है।

सामान्यतया प्राचीनतम जैनसाहित्यमें भी इस न्यायका कुछ-कुछ विवेचन पाया ही जाता है। तथापि हम विषयमें स्वतन्त्र ग्रन्थोंका निर्माण विव्रमशील एगभग तीसरी चौथी शताब्दिमें प्रारम्भ

न्यायविनिश्चयचिचरण

हुआ है। जिन आचार्योंके न्याय-विषयके ग्रन्थ हमें उपलब्ध हुए हैं उनमें समन्तभद्र और सिद्धसेन पुरोगामी आचार्य सिद्ध होते हैं। इन आचार्योंके ग्रन्थोंमें जैनन्यायका प्रतिपादन बीजरूपसे पाया जाता है। उसका विस्तार आगे चलकर अकलक, हरिभद्र, विद्यानन्द, माणिक्यनन्दी, प्रमाणचन्द्र, वादिदेव, हेमचन्द्र आदि अनेक आचार्योंने स्वतन्त्र ग्रन्थों-द्वारा अथवा प्राचीन ग्रन्था पर टीका भाष्यादि-द्वारा किया है। दुर्भाग्यवत् यह विपुल साहित्य अभी तक विद्वत्सत्तारके सम्मुख आधुनिक रीतिसे उपस्थित नहीं किया गया। इसका फल यह हुआ कि जैन न्यायसाहित्यका व्यवस्थित ज्ञान अन्य विद्वानोंकी पूर्णतया प्राप्त नहीं हो सका और स्वयं जैन-समाजके भीतर भी उसका समुचित अध्ययन-अध्यापन नहीं हो रहा है। ऐसी अवस्थामें कोई आश्चर्य नहीं जो स्वयं जैनधर्माजुयायी भी अपने आचार और विचारमें स्याद्वाद या अनेकान्तकी उदात्त भूमिकाका परिपालन न कर सकें हों। और इसी कारण जहाँ अहिंसा आदिक नैतिक तत्त्वोंपर अत्यधिक जोर दिया जाता है वहाँ उन नियमोंको पालनेमें जो देश काल आदि परिस्थितिका विचार और विवेक अनेकान्त दृष्टिसे करना आवश्यक है वह नहीं किया जाता है।

भारतीय न्याय-साहित्यमें आचार्य अकलकदेवके ग्रन्थोंका बहुत महत्त्वपूर्ण स्थान है। उनके अथक जिन ग्रन्थोंका पता चला है उनमें निम्नलिखित ग्रन्थ पूर्णतया न्यायविषयके हैं। लघोयस्त्रय, प्रमाणसंग्रह, न्यायविनिश्चय और सिद्धिविनिश्चय। इन सभी ग्रन्थोंका आधुनिक ढंगसे सम्पादन प० महेन्द्रकुमारजी न्यायाचार्यने किया है और उनमेंसे तीसरा न्यायविनिश्चय वादिराजसुरिकृत विवरण-सहित प्रथमभाग भारतीय ज्ञानपीठसे मूर्ति देवी जैन ग्रन्थमाला ग्रन्थाङ्क ३ के रूपमें सन् १९४९ में प्रकाशित हो चुका है। उसीका दूसरा भाग अथ ग्रन्थाङ्क १२ के रूपमें विद्वत्समाजके सम्मुख प्रस्तुत किया जा रहा है। इस प्रकाशनके साथ यह महत्त्वपूर्ण और विशाल ग्रन्थ सुचारुरूपसे, सात उपयोगी परिशिष्टोंके साथ, पूर्ण हो रहा है। यह बड़े सन्तोषकी बात है।

जिस परिश्रम, विद्वेषा और रुचिके साथ प० महेन्द्रकुमारजी न्यायाचार्यने इस महान् ग्रन्थका सम्पादन किया है उसके लिए उन्हें जितना धन्यवाद दिया जाय थोड़ा ही है। उसी प्रकार जिस उदारताके साथ भारतीय ज्ञानपीठके सस्थापक श्रीमान् साहू शान्तिप्रसादजीने इन ग्रन्थोंके प्रकाशनका भार उठाया है उसके लिए विद्वत्समाज चिरकृणी रहेगा। ऐसे ग्रन्थोंका प्रकाशन-कार्य को गतिशील हो सका है उसका श्रेय ज्ञानपीठके सुयोग्य मन्त्री श्री अयोध्याप्रसादजी गोयलीय को है। हम आशा करते हैं कि, जिस उत्साहसे उक्त महातुभावोंने अभी तक इस प्रकाशक कार्यको समहाला है वह चिरस्थायी होगा जिससे भारतीय साहित्यके उपेक्षित और अप्रकाशित अनेक ग्रन्थरत्न भी इसी प्रकार सत्तारके सम्मुख उपस्थित किये जा सकें।

सोलापुर }
६-५-५५ }

प्रकाशन-व्यय

-ही० ए०० जैन
-आ० ने० उपाध्याय

०१५।१)॥ कागज़ २२ × २३ - २८ पौण्ड
४० रीम १५ लि० ८ शीट
१५५०) छपाई ६६ फार्म २ पेज
५४०) सिव्द थैपाई
२२१-) कवर कागज़
३६) कवर छपाई

२४४८।) सम्पादन व्यय
१३६९।) कार्यालय व्यवस्था
६१७।) प्रक सशोधन
७५०) अंत आलोचना
०५) पोरटेज प्रथ अंत भेजने का
४०२०) कमीशन, विज्ञापन, विक्री व्यय आदि

कुल लागत १०५०१३।)

६०० प्रति छपी • लागत एक प्रति २०।।३।) • मूल्य १५ रु०

FOREWARD

I am thankful to my esteemed friend Pt. Mahendra Kumara Nyayacharya for asking me to write a Foreward to the *Nyāyavinīś-cayavivaraṇa* of Śrī Vādirājasūri, which is a commentary on the *Nyāya vinīścāya* of Śrī Bhaṭṭa Akalaṅka. Bhatta Akalaṅka is an author of stupendous scholarship and superordinary insight. One of the greatest luminaries of the Digambara Jaina school, he has set out in forcible and dignified language the principles of logic that were presupposed by the Jaina philosopher. But the full implications of the writings of Bhaṭṭa Akalaṅka have been brought out by the subsequent writers of the school who wrote illuminating commentaries on these philosophical classics. The *Nyāyavinīścāya*, as is apparent from the very title of the book, is a work on Jaina epistemology that I have had the good fortune to study; The commentary of Vādirājasūri on the *Nyāyavinīścāya* seems to me the most elaborate, exhaustive and comprehensive of all. The language and the arguments of Vādirājasūri are admittedly exceedingly abstruse and incisive. The value of this work is particularly augmented by the elaborate criticism of Dharmakīrti's *Pramāṇavārttika* and the exposition of Prajñākara Gupta, called *Pramāṇavārttikālakāra*, a work which is encyclopaedic in its scope and comprehensive in its treatment of all the relevant problems that exercised in the past the minds of the stalwarts of every school of Indian logic. This work, though primarily it professes to be the exposition of the Jaina logical tenets, has a superadded value as the faithful exposition and elaborate critique of all the tenets of the Buddhist Schools of thought, particularly of Dharmakīrti and his exponents. The work is no doubt extremely stiff and a hard nut to crack. It requires concentrated attention even on the part of the best equipped scholar who has made the acquaintance of these intellectual titans and their classical products. It is a matter of sincere and deep felicitation that this extremely hard work dealing with unfamiliar and at the same time enormously difficult problems has been edited with perfect accuracy and extraordinary skill for the first time. It is a source of unflinching delight

that the authorities of the Bhāratiya Jaiṅpītha, Kashi, have found Pt. Mahendia Kumara as the Editor of this remarkable work. A very few scholar could execute this hard task with the ease, felicity and mastery of Pt. Mahendra Kumara.

Pt. Mahendia Kumara possesses a singular combination of perfect knowledge of Jaina thought and Buddhist logic. He is thoroughly at home in both, and his brief comments given in the footnotes throw a mass of light on the knotty problems, both linguistic and philosophical. This work is practically an encyclopaedia of Indian logic, which is noted for its stupendously wide range and its appalling dialectic. I have not as yet been able to make as thorough study of the work as I wished. But the more I have gone into the contents, the greater have been my surprise and satisfaction. The merits of this classic of Jaina logic are stupendous. Its clarification of Prajñākara-gupta's difficult *ipsedixits* and incisive analysis of Dharmakīrti's *Pramāṇavārttika* are sure to arouse the interest of ambitious students, though their number is unfortunately progressively dwindling down. The works of Dharmakīrti and his commentary in their original have been recently published, but unfortunately they have not had the good fortune of being edited with the skill and care and scholarship that characterize my friend Pt. Mahendra Kumara. He has had the rare privilege of sitting at the feet of Pt. Sukhlal Sanghari who is the greatest luminary in the firmament of Jaina and Buddhist scholarship. We must congratulate ourselves that our country still possesses these scholars who are the true intellectual assets of our land.

The present work may be regarded as the property of the Jaina school and that of Buddhist logic with equal propriety. The salient feature of the work is the thoroughness of its treatment of the problems which have been examined in it. In the very exposition of the concept of omniscience at the very outset, a modern scholar cannot but be struck with agreeable surprise to see that omniscience unqualified and unrestricted is the presupposition of a religious teacher. The entire world is an interrelated system in which the full knowledge of even an insignificant fragment would naturally pre-

suppose that of the rest of the universe. If the knowledge of the promulgator of a religion or of a new path to perfection were fragmentary or confined to a limited part of time and space or a particular section of mankind, it would fail to be valid for all time to come. There is a good deal of logic in this argument, and one is made to pause and Ponder whether the pragmatic solution offered by Dharmakīrti can be accepted as the last word.

The getup, type and paper and clear print are an attraction to an inquisitive student. Of course in spite of all these facilities, the work will not prove acceptable to one who does not possess a keen logical acumen and insatiable thirst for knowledge and an indomitable will to overcome the hurdles. India in the past did not fail to take up the challenge of Dharmakīrti and the difficulties rather served to act as incentives. It is expected and desired that the modern students of logic will not be found unequal to the avowed difficulties of the present work. The reward is commensurate with the labour and application needed for its understanding. It will rehabilitate the faith of the alumni of a modern University in the surpassing magnitude of the past Indian intellect which refused to be banked by the intractable size of the problems. The Everest has been conquered in the physical plane and it is not idle to expect that the intellectual Everest created by our ancestors will have the same alluring influence upon the present and the unborn generations.

(Sd) S. MOOKERJEE

प्राकथन

भट्ट अकलंक द्वारा रचित न्यायविनिश्चय पर चादिराज सूरिने न्यायविनिश्चयविचरण नामसे टीका लिखी है। हर्षकी बात है कि भारतीय ज्ञानपीठ बनारसके अधिकारियोंने मेरे मित्र श्री पं० महेन्द्रकुमार न्यायाचार्य द्वारा सम्पादन कराके इसको मुद्रित किया है तथा मुझे इसका प्राकथन लिखनेका सौभाग्य दिया है। भट्ट अकलंक प्राचीन भारतके अद्भुत विद्वान् तथा लोकोत्तर विवेचक ग्रन्थकार तथा जैन वाद्ययंत्ररूपी नक्षत्रलोकके सबसे अधिक प्रकाशमान तारे हैं। दिगम्बर जैन आचार्यों द्वारा प्रतिष्ठापित न्यायके सिद्धान्तोंका इन्होंने गम्भीर और ओजस्वी भाषामें विवेचन किया है। दिगम्बर जैन आचार्योंके प्राचीन ग्रन्थोंपर विशद टीका लिखनेवाले उत्तरकालीन आचार्योंकी व्याख्याएँ पढ़ने पर ही अकलंक भट्टके मन्तव्य सांगोपांग समझमें आते हैं।

'न्यायविनिश्चय' नाम ही बताता है कि यह प्रमाणवाद तथा तर्कशास्त्रका ग्रन्थ है। मुझे जैन न्यायके जिन ग्रन्थोंके स्वाध्यायका सुयोग मिला है उन सबमें न्यायविनिश्चय पर चादिराजके द्वारा लिखता गया यह 'विचरण' अत्यन्त विस्तृत, सर्वाङ्ग तथा सुबोध है। चादिराज सूरिकी भाषा तथा तर्कशीली निश्चित ही अत्यन्त स्पष्ट और तलस्पर्शी है। धर्मकीर्तिके प्रमाणवार्तिककी आलोचना और प्रज्ञाकर गुप्तके प्रमाणवार्तिकालंकारके विश्लेषणने इस ग्रन्थके महत्त्वको दातगुणित कर दिया है। क्योंकि वार्तिकालंकार प्राचीन भारतीय सभी विचार-धाराओंके दिग्गज विद्वानों-द्वारा विचारित समस्त सम-स्याओंके विवेचनके कारण भारतीय तर्कशास्त्रका विश्वकोष रूहा जा सकता है। न्यायविनिश्चय मुख्य रूपसे जैन तर्कशास्त्रके सिद्धान्तोंका प्रतिपादन करता है। इसके अतिरिक्त यह बौद्ध दर्शनके प्रधागाचार्य धर्मकीर्ति तथा उनके अनुगामी विद्वानों-द्वारा प्रतिपादित बौद्ध तर्क सिद्धान्तोंका प्राभाणिक वर्णन और विस्तृत समीक्षा भी करता है। निःसन्देह यह ग्रन्थ अत्यन्त विलष्ट है और बड़ी कठिनाईसे समझमें आता है। जिन्होंने इन बौद्धिक महारथियों तथा इनकी कृतियोंका सांगोपांग अनुगम किया है, उन्हें भी अकलंक भट्टको पढ़ते समय मनको एकाग्र करना पड़ता है। फलतः इस अत्यन्त विलष्ट तथापि लोकोत्तर जटिल समस्याओंके समाधानकर्ता ग्रन्थका पूरी सावधानी तथा कुशलताके साथ निकाला गया यह प्रथम मुद्रित संस्करण असाधारण रूपसे अभिगन्दीय है। भारतीय ज्ञानपीठ कार्याके अधिकारियोंने इसके सम्पादन प्रकाशनादिका जो सगुचित योगायोग किया है निःसन्देह यह परमानन्दका विषय है। शायद ही कोई दूसरी संस्था इतना सुन्दर और प्राभाणिक संस्करण निकाल पाती। पं० महेन्द्रकुमारजी जैसे कुछ ही विद्वान् ऐसे कठिन कामकी सरलता, सुगमता एवं योग्यता पूर्वक कर सकते हैं।

पं० महेन्द्रकुमारजी जैन विचारधारा एवं बौद्ध तर्कशास्त्रके बहुत बड़े पण्डित हैं। वे उन दोनोंमें पूर्णतः परिचित हैं और उन्होंने जो संक्षिप्त पाठटिप्पण दिये हैं उनसे भाषा एवं दर्शन सम्बन्धी अनेक जटिल प्रश्नों पर प्रकाश पड़ता है। न्यायविनिश्चय अपनी व्यापक विवेचनता तथा अद्भुत युक्तिवादके लिए अन्त भारतीय तर्कशास्त्रका विश्वकोष है। यद्यपि मैं अथ तर्क इम्पका पैसा पारायण नहीं कर सका हूँ जैसा कि करना चाहिये तथापि ज्यों-ज्यों मैं इसके विषयको देखता हूँ, त्यों-त्यों मुझे आश्चर्य और संतोष होता है। जैन न्यायके इस मौलिक ग्रन्थकी विशेषताएँ विद्याल और विविध हैं। प्रज्ञाकर गुप्तकी हुई मान्यताएँ और धर्मकीर्तिके प्रमाणवार्तिकके तलस्पर्शी विश्लेषण निश्चित ही विशेष जिज्ञासुओंकी रुचिको आग्रत करेंगे, यद्यपि वर्तमान समयमें उनकी संख्या होयमान है। धर्मकीर्तिके ग्रन्थ तथा टीकाएँ कुछ समय पहिले अपने मूल रूपमें प्रकाशित किये गये हैं परन्तु दुर्भाग्यवश ये उत्तरी कुशलता और सावधानी एवं विद्वत्तासे सम्पादित नहीं हुए जैसा कि पं० महेन्द्रकुमारने किया है। पण्डितजीको जैन और बौद्ध विद्वत्ताके विनिष्ट विद्वान् पं० सुपलालजीके पास धैर्यके विनिष्ट सौभाग्य मिला है। हमें अपने लिए धन्य मानना चाहिये कि हमारे देशमें अभी ऐसे विद्वान् हैं जो कि हमारे देशकी सभी बौद्धिक निधि हैं।

यह ग्रन्थ जैन पाइम्य तथा बौद्ध तर्कशास्त्री अक्षय निधि कहा जा सकता है। ग्रन्थको प्रमुख विशेषता यही है कि अपने विषयोंका सर्वाङ्ग विवेचन करता है। ग्रन्थके आरम्भमें सर्वज्ञताका जो विवेचन किया गया है उसे देखकर आजके विद्वान् भी दांत तले उँगली दवा लेंगे और सहमत होंगे कि निरुपाधि तथा निर्मर्याद सर्वज्ञताके सिद्धान्तको धर्म-गुरुओंने पहिलेसे माना है। विश्वके पदार्थ परस्परश्रित हैं और इसीलिए किसी भी एक पदार्थका ज्ञान विश्वके अण्ड स्वरूपके ज्ञानकी कल्पना कराता है। किसी धर्मके प्रवर्तकका अथवा मुक्तिके नूतन मार्गका प्रदर्शक ज्ञान आंशिक ही हो अथवा किसी विशेष देश और काल अथवा किसी विशेष जनसमुदायके ही लिए हो तो उसे त्रैकालिक प्रामाण्य नहीं दिया जा सकता इस युक्तिके ध्यानमें आ जाने पर व्यक्तिके मनमें यह प्रश्न स्वतः उत्पन्न होता है कि धर्मकीर्ति द्वारा प्रतिपादित प्रयोजन सापेक्ष तात्कालिक समाधानको अन्तिम उपाय माना जा सकता है या नहीं।

ग्रन्थका टाइप, कागज, साफ छपाई तथा अक्षरोंकी उठान जिज्ञासुके लिए विशेष आकर्षक हैं। इन सब सुविधाओंके होनेपर भी ग्रन्थ उसके लिए प्राह्य न होगा जिनमें तात्त्विक दृष्टि, ज्ञानकी अतृप्त तृप्णा तथा बाधाओंसे ज्ञानकी शक्ति न होगी। भूतकालमें भारतने धर्मकीर्तिवी सुनौतीको अस्वीकार नहीं किया था, अपितु बाधाएं प्रेरक घनी थीं। आशा है तथा विश्वास भी है कि वर्तमान तर्कशास्त्रके जिज्ञासु भी इस ग्रन्थकी क्लृप्तताका सामना करेंगे। ग्रन्थके मननमें जितना परिश्रम और कष्ट होगा फल भी उतना ही सुखद होगा। इसके द्वारा वर्तमान विश्वविद्यालयोंके छात्रोंको अतीतके भारतीय विद्वानोंकी विशाल बुद्धिपर पुनः श्रद्धा जम जायगी, क्योंकि ये समस्याएँ महानतासे नहीं घबराते थे। भौतिक जगत्में अभी एवरेस्टपर विजय पायी गयी है तब यह कहना अनर्थक न होगा कि हमारे पूर्वजों द्वारा निर्मित बौद्धिक एवरेस्टकी विजय भी वैसा ही आकर्षक प्रभाव हमारी वर्तमान तथा भावी पीढ़ीपर न छोड़ेगी ?

नालन्दा }

सानकोटी मुजोपाध्याय

[प्रधान संचालक पार्ले इंस्टीट्यूट नालन्दा]

सम्पादकीय

सन् १९४९ के प्रारम्भमें न्यायविनिश्चयविवरणका प्रथम भाग प्रकाशित हुआ था और अब १९५५ में यह द्वितीय भाग मेरे ही सम्पादकत्वमें निकल रहा है। इस बीच ज्ञानपीठकी व्यवस्थामें परिवर्तन हुए। पर इतना है कि सांस्कृतिक प्रकाशनोंकी धारा चालू है।

इस ग्रन्थके सम्पादनमें जिन बनारस आरा खोलापुर सरसावा मूढविद्वी और वारणके भटारोंकी कामगार और ताडपत्रीय प्रतियोगका उपयोग किया गया है उनका परिचय प्रथम भागके 'सम्पादकीय'में दे दिया है। मुद्गाक्षरोंकी योजना भी प्रथम भागकी तरह ही है। हाँ, पृ० २९७ से मूलकारिकाएँ ग्रेट न० १ की जगह न० २ टाइपमें दी गई हैं और अवतरण १४ पाइट काला टाइपमें ही। पहिले भागमें विवरणगत व्याप्येय मूलशब्दोंको जहाँ कारिकाके टाइपमें ही दिया है, वहाँ पृ० ७५ से पृ० २९६ तक ग्रेट न० २ में तथा पृ० २९७ से १४ पाइट काला टाइपमें ही दिया गया है। पृ० ३०७ से ३२३ तक टीप्पणीकी प्रेसकापी प्रेससे खी गई थी अतः पाण्डुलिपिके हॉसिये पर लिखे गये सवैतोंके आधारसे ही उतने पृष्ठोंकी टीप्पणी लिखी गई है।

इस भागके प्रकृत सशोधनमें प्रथम भागकी तरह ५० महादेवजी चतुर्वेदी व्याकरणाचार्यने सहायता दी है और परिशिष्ट लिखनेका कार्य भी उन्होंने सम्हाला है। परिशिष्ट बनानेमें जो असावधानी हुई है वह शुद्धिपत्रमें सुधार दी है।

इस भागमें निम्नलिखित ७ परिशिष्ट बनाये गये हैं—

(१) मूल कारिकाओंका अकाराद्यनुक्रम, (२) विवरणकारके स्वरचित श्लोकोका अकाराद्यनुक्रम, (३) विवरणगत अवतरणोंकी सूची, (४) न्यायविनिश्चयमूलगत विशिष्ट शब्दोंकी सूची, (५) न्यायविनिश्चयविवरणगत ग्रन्थ और ग्रन्थकार, (६) विवरणगत विशिष्ट शब्द और (७) ग्रन्थसङ्केत विवरण।

ज्ञानपीठके सहायक दानवीर साहु शान्तिप्रसादजी और अध्यक्ष उनकी धर्मपत्नी सौ० श्रीमती रमाजीकी भावना सांस्कृतिक ग्रन्थोंको सर्वाङ्गीण सम्पादन करके प्रकाशनकी बराबर रही है और उसके लिए मुक्त हस्तमें साधन भी उन्होंने प्रस्तुत किये हैं। इसका ही यह पल है कि ज्ञानपीठका यह विभाग अपनी धाराको चालू रखे है। प्राचीन ग्रन्थोंके सम्पादनमें निष्ठा, समय, शक्ति और साधन समीक्षा सतुल्य अपेक्षित होता है। विशेषकर उन ग्रन्थोंके सम्पादनमें जिनका मूलभाग उपलब्ध न हो और विवरणकी प्रतियाँ अशुद्धियोंका पुत्र हों। दार्शनिक ग्रन्थोंमें ग्रन्थान्वरोंके अवतरण पूर्वपक्ष और उत्तर पक्ष दोनोंमें ही प्रचुरमात्रामें अन्ते हैं, उन सबका स्थल याचना तथा उपयुक्त टीप्पणिपाका सङ्कलन आदि सभी कार्य धैर्य और स्थिरताके बिना नहीं सभ्य सकते। इसकी जो पद्धति आज प्रचलित है उसका निर्वाह तथा ऐसे उपयोगी परिशिष्टोंकी योजना, जिनमें ग्रन्थ और ग्रन्थकारके ऐतिहासिक एवं विकासक्रमके तथ्याङ्क आकलन हो सके आदि कार्य व्यवस्थित योजना एवं सम्पादन दृष्टिके बिना नहीं चल पाते। ज्ञानपीठके सहायकोंने इस ग्रन्थके सम्पादनमें यथाशक्य इस परम्पराको नियाहनेकी चेष्टा की है और इसका बहुत कुछ श्रेय ज्ञानपीठके योग्य मन्त्री श्री अयोध्याप्रसादजी गोयलीयको भी है जो अपनी एकलिके पत्रके हैं।

जिन परिस्थितियोंमें यह भाग प्रकाशित हो रहा है उनमें जो सभ्य और शक्य था, किया है। इस यातकी चेष्टा अधश्य की है कि कमसे कम इस भागमें सम्पादन और प्रकाशनका स्तर त्राप्यम रह जाय।

प्रस्तावना

न्यायविनिश्चयके प्रथम भागमें ग्रन्थकारोंके सम्बन्धमें लिखा गया है। अत इम भागमें मात्र विषयपरिचय दिया जा रहा है।

कारिकासंख्या—

न्यायविनिश्चयविवरण प्रथम भागकी प्रस्तावनामें^१ मैंने मूलकारिकाओंकी सख्या निश्चित करने का प्रयत्न किया था किन्तु उसमें निम्नलिखित संशोधन अपेक्षित है। मूलश्लोकोंमें 'अन्तर श्लोक, जो कि वृत्तिके बाँच बाँचमें आते हैं, और संग्रहश्लोक, जो कि वृत्तिमें कहे गये अर्थका संग्रह करते हैं, भी आते हैं। इन सबको मिलाकर न्यायविनिश्चय मूलमें कुल ४८० श्लोक होते हैं। प्रथम प्रस्तावमें १६८३, द्वितीय प्रस्तावमें २१६३ तथा तृतीय प्रस्तावमें ९५। विवरणके दोनों भागोंमें श्लोकोंके नम्बर अनुद्ध छपे हैं, अनुक्रममें भी अनुद्धियाँ ही गई हैं। अत इस ग्रन्थके प्रारम्भमें मूल श्लोक एक साथ छाप दिये हैं। उनमें अन्तरश्लोक और संग्रहश्लोकोंका विभाग भी कर दिया है। अनुक्रमकी अनुद्धियाँको शुद्धिपत्रमें देख लेना चाहिये।

विषय-परिचय

प्रमाणविभाग—

प्रथम प्रस्तावमें प्रत्यक्षका सांगोपांग वर्णन करनेके बाद इस भागके दो प्रस्तावोंमें परोक्ष प्रमाण का वर्णन किया गया है। आगम परम्पराके प्रमाणके दो ही विभाग दृष्टिगोचर होते हैं। इस परम्परामें प्रमाणताका आधार बिल्कुल जुदा है। आत्मसाक्षात्प्रेक्षण प्रत्यक्ष और इन्द्रिय मन आदिकी अपेक्षा रखनेवाले ज्ञान परोक्ष होता है। इस परिभाषासे अबधिज्ञान मन पर्ययज्ञान और केषलज्ञान प्रत्यक्ष कोटिमें तथा शेष सब ज्ञान परोक्ष कोटिमें आते हैं। पाँच ज्ञानोंमें मति और श्रुत परोक्ष हैं। तत्त्वार्थसूत्र (१।१.३) में मतिज्ञानके पर्यायरूपसे मति, स्मृति, सज्ञा, चिन्ता और अभिनिबोधको गिनाया है। उसका तात्पर्य वताते हुए टीकाकारोंने लिखा है कि ये सब ज्ञान चूँकि मतिज्ञानावरणके क्षयोपरामर्भ होते हैं अत मतिज्ञानमें शामिल हैं। जहाँतक स्मृति, सज्ञा (प्रत्यभिज्ञान), चिन्ता (तर्क) और अभिनिबोध (अनुमान) का प्रश्न है वहाँ तक इन्हें परोक्ष माननेमें कोई आपत्ति नहीं है किन्तु मति अर्थात् पाँच इन्द्रिय और मनमें उत्पन्न होनेवाले ज्ञानको परोक्ष कहनेमें लोकग्राह्य और प्रचलित दार्शनिक परम्पराआका स्पष्ट विरोध होता है। सभी दार्शनिक इन्द्रियजन्य ज्ञानको प्रत्यक्ष प्रमाण मानते हैं। प्रत्यक्ष शब्दका अर्थ भी "अक्षम् अक्ष प्रति वर्तते इति प्रत्यक्षम्" इस व्युत्पत्तिके अनुसार इन्द्रियाधीन ज्ञान ही फलित होता है। ऐसी दृष्टात्में जैन परम्पराकी प्रत्यक्ष परोक्षकी यह परिभाषा बिल्कुल अनोटी लगती थी और इसमें लोक-व्यवहारमें असंगति भी आती थी।

आगमिक कालम ज्ञानके सम्पत्त्व और मिधात्वके आधार भी भिन्न ही थे। जो ज्ञान मोक्ष-साधनोंयोगी होता था वही सम्पत्त्वज्ञान कहलाता था। लोकमें सम्पत्त्वज्ञान रूपसे प्रतिद्विष्यती वस्तुका

१ पृ० ३३।

२ "निराकारेत्यादयः अन्तरश्लोकाः वृत्तिगम्यवर्तिवात्, विमुपेत्यादिवातिकव्याख्यानवृत्तिप्रथमम्प्य वर्तिनः खल्वगती श्लोकाः" संग्रहश्लोकास्तु वृत्त्युपदर्शितस्य चातिकार्यस्य संग्रहपरा इति विशेषः।"—
न्यायवि० वि० प्र० पृ० २२९।

३ देखो तत्त्वार्थवार्तिक, श्लोकवार्तिक आदि।

यथार्थ बोध करानेवाले ज्ञान भी यदि मोक्षमार्गोंपर्योमी नहीं होते हैं तो वे मिथ्याज्ञान ही है। इन्द्रिय और मनके दोषके कारण लोकप्रसिद्ध संशयादि ज्ञान भी इस दृष्टिकोणसे मय्यज्ञान ही फलित होते हैं। आगमकी यह आध्यात्मिक शैली है।

आगमिक पाँच ज्ञानोंका तथा उसकी परिभाषाओंका दार्शनिक परम्पराओंके साथ समन्वय करनेकी दृष्टिसे सर्वप्रथम महान् दार्शनिक भट्टकलङ्कदेवने प्रमाण-विभागकी स्पष्ट रूपरेखा बनायी। यद्यपि सिद्धमेव दिवाकरके न्यायावतरणमें प्रमाणके प्रत्यक्ष, अनुमान और शब्द ये तीन भेद किये गये हैं जिसका आधार पुरानी सांख्य आदि परम्पराएँ रही हैं। प्रमाण-त्रय वादियोंने इन्द्रियगम्य और जतुमेय अर्थके सिधाय भी ऐसे अतीन्द्रिय पदार्थोंकी सत्ता स्वीकार की है जिसमें शब्द या आगम प्रमाणका अधिकार है। प्रस्तुत न्यायविनिश्चय ग्रन्थके प्रस्तावोंका विभाजन भी इसी आधारसे हुआ है। भट्टकलङ्कदेवके सामने आगमिक ज्ञानपरम्पराको दार्शनिक चौखटेमें व्यवस्थित रूपसे बँटानेका महान् कार्य था जब कि उनके पूर्ववर्ती युगप्रधान समन्त-नद्रादि दार्शनिकोंने इस विषयमें कोई खास दिग्गानिर्देश भी नहीं किया था। सर्वप्रथम उन्होंने प्रत्यक्षके पारमार्थिक और सांख्यव्यवहारिक ये दो भेद करके अग्रथि, मन पदार्थ और केवलज्ञानको आगमानुसार पारमार्थिक प्रत्यक्ष मानकर इन्द्रिय मनोजन्म मतिके सांख्यव्यवहारिक प्रत्यक्षमें स्थान दिया और प्रत्यक्ष शब्दकी प्रयुक्तिका निमित्त अक्षजन्मत्वके स्थानमें वेदाद्यको स्वीकार किया। इन्द्रिय और मनमें उत्पन्न होनेवाले प्रत्यक्षको अज्ञत विवाद होनेके कारण परमार्थतः परोक्ष होकर भी सांख्यव्यवहारिक प्रत्यक्ष कहा। यद्यपि विशेषावश्यकभाष्यकार आचार्य जिन-भद्रगणि क्षमाश्रमणोंने भी प्रत्यक्षके इन दो भेदोंको स्वीकार करके इन्द्रियमनोजन्म ज्ञानको सांख्यव्यवहारिक प्रत्यक्ष संज्ञा दी है किन्तु परोक्ष प्रमाणोंकी संख्या और व्यवस्थामें वे मर्यादा मौन हैं। अकलङ्क देवने मतिज्ञानके पर्याय रूपमें प्रसिद्ध स्मृति, संज्ञा, चिन्ता और अभिनियोगके साथ ही साथ श्रुत अर्थात् आगम इन पाँच भेदोंमें परोक्षका विभाजन कर प्रमाण व्यवस्थाको सम्पूर्ण किया। उनमें यह भी बनाया कि परोक्षताका कारण अपनी उत्पत्तिमें ज्ञानान्तरकी अपेक्षा रहना है। स्मरणमें पूर्वानुभव, प्रत्यभिज्ञानमें पूर्वानुभव तथा वर्तमान प्रत्यक्ष, तर्कमें स्मृति और प्रयभिज्ञान, अनुमानमें लिया प्रत्यक्ष व्याप्तिस्मृति, प्रत्यभिज्ञान और व्याप्तिग्राही तर्क तथा आगममें शब्दध्वन्य और संज्ञेत स्मरणकी अपेक्षा होती है।

लघीयस्वयमे अकलङ्कदेवने मति, स्मृति, संज्ञा, चिन्ता और अभिनियोगिक इन ज्ञानोंको शब्द-योजनाके पहले मतिज्ञान माना है तथा शब्दयोजनाके बाद श्रुतज्ञान। यद्यपि इस विभागमें मति स्मृत्यादि ज्ञानोंके परोक्ष होनेमें कोई बाधा नहीं पड़ती तो भी लघीयस्वय (अकलङ्कग्रन्थत्रय पृ० २१) के प्रपचन प्रवेशमें अकलङ्कदेवका केवल श्रुतको परोक्ष कहना और स्मृति, चिन्ता, संज्ञा और अभिनियोगको अतीन्द्रिय प्रत्यक्ष मानना एक नई बात है जिसका समर्थन उनके बाद किसी उत्तरकालीन आचार्यने नहीं किया। सांप्रत्य यह है कि अकलङ्कदेवने पाँच इन्द्रिय और मनमें होनेवाले ज्ञानको जो कि आगमिक परिभाषामें परोक्ष या, सांख्यव्यवहारिक प्रत्यक्ष बोटिमें लिया और स्मृति, संज्ञा, (प्रय-भिज्ञान), चिन्ता (तर्क) अभिनियोगिक (अनुमान) और श्रुत (आगम) इन पाँचोंको आगमानुसार परोक्ष प्रमाण ही कहा है।

१ स्मृति—

साधारणतया अनुभवमें गृहीत पदार्थोंकी ही ग्रहण करनेके कारण स्मृति दार्शनिक क्षेत्रमें प्रमाण नहीं मानी जाती है। इसका दूसरा कारण भट्ट जयन्तने अनर्थजन्यता भी बनाया है। चूंकि स्मृति

१ "इन्द्रियगमोभय ज त सबवहारपचकम्" —यिदोवा० भा० मा० ०५।

२ "ज्ञानमायं मतिः सज्ञा चिन्ता चाभिनियोगिकम्।

प्राज्ञ नामयोजनाच्छ्रेय श्रुतं शब्दानुयोजनात् ॥" —रूपी० १०० १०, ११।

३ "न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतमादिताकृतम्।

अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यप्रारणम् ॥" —न्यायमा० पृ० २३।

साक्षात् अर्थसे उत्पन्न नहीं होती अतः वह अप्रमाण है किन्तु अकलङ्कदेवने गृहीतप्राही होनेपर भी स्मृतिको अविश्ववादिनी होनेके कारण प्रमाण स्वीकार किया है। अगृहीतप्राहित्व और गृहीतप्राहित्व अप्रमाणता या अप्रमाणताके प्रयोजक नहीं हो सकते। प्रमाणत्वका हेतु तो अविश्ववाद ही है। वह अविश्ववाद अन्य ज्ञानांकी तरह स्मृतिमें विशेषतः सुरक्षित है। समस्त जगत्के व्यवहार स्मृतिमूलक ही हैं। फिर स्मृतिमें 'तन्' शब्दका उल्लेख होना अपूर्व है जो अनुभवमें नहीं पाया जाता। प्रत्यभिज्ञान, अनुमान और आगम आदि प्रमाणोंकी उत्पत्ति स्मृतिके बिना नहीं हो सकती अतः अविश्ववादी प्रत्यभिज्ञान तर्क अनुमान और आगमका जनक होनेसे भी स्मृति प्रमाण है। जो स्मृति विश्ववादिनी है उसे अप्रमाण कहनेका रास्ता खुला हुआ है। इसी तरह पदार्थसे उत्पन्न होना या न होना प्रमाणता और अप्रमाणताका प्रयोजक नहीं है क्योंकि ज्ञानके प्रति अर्थकी वारणता मार्वात्रिक नहीं है। अतः अविश्ववादी होनेके कारण स्मृति स्वयं मुख्य प्रमाण है।

२ प्रत्यभिज्ञान—

दर्शन और स्मरणसे उत्पन्न होनेवाले एकात्म, सादृश्य, वैसादृश्य, प्रतियोगी और आपेक्षिक आदि रूपसे संकलन करनेवाले ज्ञानको प्रत्यभिज्ञान कहते हैं। यद्यपि 'स एवायं' इस प्रत्यभिज्ञानके 'स' इस अंशको स्मरण और 'अयं' इस अंशको प्रत्यक्ष ज्ञान लेता है फिर भी 'स एवायं' इस ममप्र संकलित प्रमेयको न तो स्मरण ही जान सकता है और न प्रत्यक्ष अतः वर्तमान प्रत्यक्ष और अतीत स्मरणमूलक जितने प्रकारके संकलन ज्ञान होते हैं वे सब प्रत्यभिज्ञान प्रमाणकी सीमामें हैं। अतीत और वर्तमानकी कड़ोंको जोड़नेवाला एकद्वयगत एकात्म मुख्य रूपसे प्रत्यभिज्ञानका प्रमेय है। जिस एकात्मकी धुरीपर संसारके समस्त व्यवहार, यहाँ तक कि स्वयं अपनी जीवनस्थिति सुसंकलित होती है उसी एकात्मको प्रत्यभिज्ञान अविश्ववादी रूपसे जानता है। कोई भी मौलिक पदार्थ पूर्व और उत्तरम विशकलित पर्यायोंका ढेर नहीं है किन्तु उसके पूर्वोत्तर क्रममें एक मौलिकता है जो प्रतिक्षण परिवर्तन करनेपर भी उसकी सत्ताको न तो समाप्त होने देती है और न पदार्थान्तरसे संक्रान्त ही होने देती है। यही मौलिकता द्वय और भ्रौण्य शब्दोंसे पकड़ी जाती है। क्षण परिवर्तन चक्रके बीच यह अविच्छिन्न धुरी द्वयका माण है, इसीके बलपर परिवर्तित द्वयमें 'स एवायम्' यह बड़ी है ऐसा अविश्ववादी प्रत्यभिज्ञान होता है। बन्धन-मोक्ष, लेन-देन, शब्दप्रयोग आदि समस्त व्यवहार इसीके आधारमें चलते हैं। अतः एकात्म प्रत्यभिज्ञान कश्चित् अपूर्वार्थप्राही और अविश्ववादी होनेके कारण प्रमाण है। 'स एवायं' इस ज्ञानको इन्द्रियप्रत्यक्ष तो इसलिए नहीं कह सकते कि इन्द्रियाँ केवल सम्बद्ध और वर्तमान अर्थ को ही जानती हैं जब कि 'स' अंश असम्बद्ध और अवर्तमान है। इसी तरह 'स' तक सीमित रहनेवाला स्मरण भी अतीत वर्तमानव्यापी एकात्मकी स्पर्श नहीं कर सकता।

नैयायिक 'गौसदृशो गवयः' इस अतिदेश वाक्यको सुनकर सामने गवयके देखनेपर होनेवाले 'यह गवय शब्दका वाच्य है' इस प्रकारके संज्ञा-संज्ञी सम्बन्धको उपमान नामका स्वतन्त्र प्रमाण मानते हैं। किन्तु अकलङ्कदेवने प्रत्यक्ष और स्मरणमूलक यावत् संकलनोंको चाहे वे एकाव्यविषयक, सादृश्य-विषयक, वैसादृश्यविषयक, प्रातियोगिक या आपेक्षिक कैसे भी हों प्रत्यभिज्ञानमें अन्तर्भाव किया है। इसीलिए उन्होंने स्पष्ट लिखा है कि यदि 'गौके सदृश गवय होता है' इस सादृश्यप्रत्यभिज्ञानको स्वतन्त्र प्रमाण माना जाता है तो 'गौसे विलक्षण भैंस होती है' इस वैसादृश्य प्रत्यभिज्ञानको, 'पटनेसे कलकत्ता दूर है' इस प्रातियोगिक प्रत्यभिज्ञानको 'आँवलेसे अमरुद बढ़ा होता है' इस आपेक्षिक प्रत्यभिज्ञानको तथा और भी इसीके प्रत्यक्ष-स्मरणमूलक विभिन्न ज्ञानोंको स्वतन्त्र प्रमाण मानना होगा।

१ "उपमान प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात् साध्यसाधनम्।

तद्वैधर्म्यात् प्रमाणं किं स्यात् सतिप्रतिपादनम् ॥१९॥

ददमर्लं महद् दूरमासन्नं प्रापुं नेति च।

व्यपेक्षात् सम्यग्धे विरक्त्यः साधनान्तरम् ॥२१॥" —लघु०।

नैयायिक “अनुमितिकरणम् अनुमान” अनुमानकी यह व्युत्पत्ति करके लिङ्गपरामर्श ज्ञानको अनुमान कहते हैं। भ्रम अग्निसे व्याप्त है तथा वह भ्रम पर्यन्तम् है ऐसे व्याप्तिवैशिष्ट्य पक्षधर्मता ज्ञानको परामर्श करने हैं। वस्तुतः यह परामर्श उस अनुमान ज्ञानकी सामग्रीमै शामिल है, जिसमें साध्यके अज्ञानकी निवृत्ति होती है। बौद्धपरम्परा^१ में भी इसीलिए अनुमेयज्ञानको अनुमान माना है।

अनुमानके भेद—अनुमानके स्वार्थ और परार्थ ये दो भेद सभी वैदिक, बौद्ध और जैन तर्क ग्रन्थमें पाये जाते हैं। स्वार्थानुमान ज्ञानात्मक होता है। इसमें स्वयं ही लिङ्गस्य साध्यज्ञान प्रकाशको ही होता है। यद्यपि प्रकाशके ज्ञानमें साध्य साधन आदिका भेद किया जा सकता है और उसके ज्ञानका शब्दों से उल्लेख करना भी सम्भव है परन्तु उसकी उत्पत्तिमें किसी दृग्भेदके शब्द कारण नहीं पड़ते इसीलिए उसे अशब्दात्मक कहते हैं। परार्थानुमान भी स्वार्थानुमानकी तरह यद्यपि ज्ञानरूप ही है परन्तु यह लिङ्ग पाचक शब्दोंको मुनकर श्रोताको उपपन्न होता है और इसका शब्दोंमें प्रकट निर्देश होता है, इतिहासिक इसे शब्दात्मक कहते हैं। शब्द अचेतन है, अतः अज्ञानरूप होनेमें ये मुख्य प्रमाण नहीं हो सकते, फिर भी कारणमें कार्यका और कार्यमें कारणका उपचार करके इनमें ज्ञानरूप परार्थानुमानता आ जाती है। वक्ताका ज्ञान शब्दोंका उत्पादक है। जब उसका ज्ञान दूसरेको समझानेके सम्मुख होता है तब वह परार्थ होनेसे परार्थानुमान कहलाने लगता है। उसके कार्यभूत घटनाओंमें कारणभूत वक्ताके ज्ञानका उपचार करके परार्थानुमानता आ जाती है। इसी तरह श्रोताके ज्ञानमें वक्ताके वचन कारण पड़ते हैं अतः कारणभूत घटनाओंमें कार्यरूप ज्ञानात्मक परार्थानुमानका उपचार करके भी उन्हें परार्थानुमान कह सकते हैं।

न्यायसूत्र (१।१।५) में अनुमानके पूर्ववत्, सौपत्र्य और सामान्यतोद्यत् ये तीन भेद किये गये हैं। वैशेषिक (वे० न० १।२।१) ने अनुमानके कार्यलिङ्ग, कारणलिङ्ग, सयोगलिङ्ग विरोधिलिङ्ग और समवायिलिङ्ग इस तरह पाँच भेद माने हैं। सारयतस्त्वर्कसुद्धी (पृ० ३०) में अनुमानके वीत और अर्थात्, ये दो मूल भेद करके वीत अनुमानके पूर्ववत् और सामान्यताद्यत् ये दो उत्तर भेद किये हैं। भाट्टप्रकारिका^२ प्राचीनतम टीका माटरवृत्ति (पृ० १३) में न्यायसूत्रकी तरह पूर्ववत् आदि तीन भेद ही गिनाये हैं। अन्यथा, व्यतिरेकी और अन्यव्यतिरेकी ये तीन प्रकार तो न्यायपरम्परामें “पूर्ववत्” आदि अनुमान सूत्रकी व्याख्याएँ ही कलित किये गये हैं।

जैन परम्परामें यद्यपि हेतुके कार्य, कारण, स्वभाव आदि अनेक प्रकार माने हैं किन्तु सबमें “अविनाभाव” इस एक लक्षणके अनुरूप होनेसे इन हेतुभास उपपन्न होनेवाले अनुमानोंमें कोई जाति भेद नहीं माना है। साध्यतया साध्यके साथ अविनाभाव सपक्षमें गृहीत होनेका कोई महत्व नहीं है। चित्त अनुमानोंमें सपक्ष नहीं पाया जाता यहाँ भी अविनाभावके बलसे साध्यसिद्धि होती है। अतः सपक्षसत्त्वकी आधार ज्ञानपर किये जानेवाले पूर्ववत् आदि तथा वीत अर्थात् आदि भेदोंका कोई मौलिक आधार नहीं रह पाता। साध्य और साधनका अविनाभाव सयोगमूलक, समवायमूलक या किसी अन्य मूलक हो उससे अविनाभावके स्वरूपमें कोई अन्तर नहीं आता और इसीलिए इस निमित्तस्य अनुमानमें प्रकारभेद स्वीकार नहीं किया जा सकता। इनमें पूर्ववत् और उत्तरवत् आदि हेतुभासे उपपन्न होनेवाले अनुमानोंका समवेद भी सम्भव नहीं है। अतः इन अर्थात् भेदोंकी गणना विशेष लाभप्रद नहीं है।

अनुमानके अग—सुर्यतया अनुमानके धर्मी, साध्य और साधन, ये तीन अंग होते हैं। साध्य गम्य होता है साधन गमक और धर्मी साध्य धर्मका आधार। धर्म और धर्मिक समुदायको पक्ष मानकर पक्ष और हेतु ये दो अवयव भी अभेद विवक्षाम हो सकते हैं। इतर दार्शनिकोंने अनुमानके आवश्यक अंगोंमें दृष्टान्तता भी स्थान माना है। परन्तु दृष्टान्तके बिना भी मात्र अविनाभावसे साध्य सिद्धि देनी जाती है और ‘अविनाभावका ग्रहण भी दृष्टान्तम ही हो’ ऐसा कोई नियम नहीं है। इस लिए जैनपरम्परा दृष्टान्तको अनुमानका अङ्ग नहीं माना। हाँ, शिष्याको गमनानेके लिए उमकी उप योगिता अवश्य स्वीकार की है और ही भी।

दृष्टान्त साध्यकी प्रतिपत्तिके लिए भी उपयोगी नहीं है क्योंकि अविनाभावा साधनसे ही साध्यकी सिद्धि हो जाती है। व्याप्ति स्मरणके लिए भी उसकी आवश्यकता नहीं है, क्योंकि अविनाभावी हेतुके प्रयोगसे ही व्याप्तिका स्मरण हो जाता है। अविनाभावके निश्चयके लिए भी उसकी आवश्यकता इसलिए नहीं है कि विपक्षमें वाचक प्रमाणके द्वारा ही अविनाभावका निश्चय हो जाता है। फिर, दृष्टान्त एक व्यक्तिका होता है और व्याप्ति होती है सामान्यविषयक, अतः यदि उस दृष्टान्तमें व्याप्तिविषयक सशय हो जाय तो अन्य दृष्टान्तकी आवश्यकता पड़ सकती है। इस तरह अनवस्था दूषण आता है। यदि केवल दृष्टान्तका कथन किया जाय, तो उससे पक्षमें साध्यका सन्देह ही पुष्ट होता है। यदि ऐसा न हो तो सन्देहके निवारणके लिए उपनय और निगमनका प्रयोग क्यों किया जाता है? अतः पक्ष-धर्मधर्मसमुदाय और हेतु ये दो ही अवयव अनुमानके हो सकते हैं।

चाँद, बिद्वानोंके लिए केवल एक हेतुका प्रयोग मानकर^१ भी उसके स्वरूपमें उदाहरण और उपनयका अन्तर्भूत कर लेते हैं। उनके हेतुका प्रयोग इस प्रकार होता है—'जो जो धूमवाला है वह वह अग्निवाला है जैसे रसाईंघर, उसी तरह पर्वत भी धूमवाला है' इस प्रयोगमें हेतुके प्रेरण्यको समझानेके लिए अन्वय दृष्टान्त और व्यविरेक दृष्टान्त आवश्यक होता है, और हेतुके समर्थनके लिए दृष्टान्तके साथ ही साथ उपनय भी आवश्यक है। हेतुकी साध्यके साथ व्याप्ति सिद्ध करके उसका अपने धर्ममें सदाव सिद्ध करना, समर्थन कहलाता है। इस तरह चाँदके मतमें हेतु, उदाहरण और उपनय ये तीन अवयव अनुमानके लिए आवश्यक होते हैं।

ये प्रतिज्ञाकी आवश्यक नहीं मानते। क्योंकि केवल प्रतिज्ञाके प्रयोगसे साध्यकी सिद्धि नहीं होती और प्रस्ताव आदिसे उसका विषय ज्ञात हो जाता है। किन्तु यदि प्रतिज्ञाका शब्दात्मक निर्देश नहीं किया जाता है, तो हेतु किससे साध्यकी सिद्धि करेगा? तथा उसके पक्षधर्मत्व-पक्षमें रहनेका स्वरूप कैसे समर्थित होगा? 'तथा चाय धूमवान्' इस उपनय-उपसहार वाक्यमें 'अयं शब्दके द्वारा किसका बोध होगा? यदि हेतुको कहकर उसका समर्थन किया जाता है तो प्रतिज्ञाके प्रयोग करनेमें क्यों हिचक होती है? अतः साध्य धर्मके आधारविषयक सन्देहको हटानेके लिए पक्षका प्रयोग आवश्यक है।

'नैयायिक अनुमानके प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय और निगमन ये पाँच अवयव मानते हैं। चाँद प्रतिज्ञाके प्रयोगको अनावश्यक कहकर उसके उपसहार रूप निगमनका स्पष्टन करते हैं। वस्तुतः साध्यकी सिद्धिके लिए जिसकी जहाँ सिद्धि करना है और जिसके द्वारा सिद्धि करना है उन प्रतिज्ञा और हेतुके लिये किमी तीसरे अवयवकी कोई आवश्यकता ही नहीं है। पक्षमें हेतुके उपसहारको उपनय तथा प्रतिज्ञाके उपसहारको निगमन कहते हैं। ये केवल वाक्यसौन्दर्य या कवी हुईं वस्तुके दर्श-करणके लिए भले ही उपयोगी हों, पर अनुमानके अत्यावश्यक अंग नहीं हो सकते। अतः धर्मा, साध्य और साधन अथवा अभेद विवक्षाम पक्ष और हेतु ये दो ही अनुमानके अंग हैं।

धर्मा—धर्मा कहीं प्रमाणसे सिद्ध होता है कहीं विकल्पमें और कहीं प्रमाण और विकल्प दोनोंसे। अस्तित्व या नास्तित्व साध्य रहनेपर धर्मा विश्वरूपमिद होता है, क्योंकि सत्ता या अमरताकी सिद्धिके पहले धर्माकी केवल प्रतीति ही होती है, उसमें प्रमाणसिद्धता नहीं होती। धूमादिसे अग्नि आदिकी सिद्धि करने समय धर्मा प्रमाणसिद्ध है। सम्पूर्ण शब्दात्मक अविद्यत सिद्ध करनेके समय धूँकि वर्तमान शब्द प्रपक्ष सिद्ध है और अतीत, अनागत शब्द विकल्प सिद्ध है, अतः शब्द धर्मा उभयसिद्ध होता है।

चाँद अनुमानका विषय कल्पित सामान्य मानते हैं, वास्तविक स्वल्पण नहीं। धर्म और धर्मा यह व्यवहार भी उनसे मतमें वास्तविक है। आचार्य दिग्गतागने कहा है^१—कि शरत् अनुमान अनुमेय

१ प्र० वा० ३।२६।

२ न्यायसू० १।१।२२

३ देवो प्र० वा० स्व० पृ० २४।

व्यवहार श्रुतिविरहित धर्मधर्मान्यायमें चलता है, किन्तु पास्तविक धर्मोंकी सत्ता नहीं है। अकलङ्क देवने (न्यायवि० २।२) बताया कि जिस प्रकार प्रत्यक्ष वास्तविक परंपरायका प्राद्वह है उसी तरह अनुमान भी परतुभूत अर्थको ही विषय करता है। यह ठीक है कि प्रायक्ष उसे श्रुत और विशेषाक्षर रूपमें जाने और अनुमान उसे अश्रुत एवं सामान्याकार रूपमें, पर इतने मात्रमें एकको वस्तुविषयक और दूसरेको अवस्तुविषयक नहीं कहा जा सकता। एक ही सामान्यविशेषाक्षर वस्तु है और यह पूरी की पूरी प्रायक्ष या अनुमान किसी भी प्रमाणकी विषय होती है।

साध्य—साध्य अर्थात् सिद्ध करनेके योग्य। जो पदार्थ अभी तक असिद्ध है वहाँ साध्यकोदिमें आता है। असिद्धके साथ ही साध्य साध्यको इष्ट और शक्य अर्थात् अवाधित भी होना चाहिए। जो पदार्थको इष्ट नहीं है वह साध्य नहीं हो सकता। इसी तरह जो प्रायक्ष, अनुमान, आगम, लोकप्रतीति और स्वयंचन आदिमें बाधित है वह साध्य नहीं हो सकता। तात्पर्य यह कि इष्ट, अबाधित और असिद्ध साध्य होता है और अनिष्ट, बाधित और सिद्ध साध्याभाव (इष्टता अर्थ 'उक्त' नहीं है अतुक्त भी पदार्थ-मार्थोंको इष्ट हो सकता है और साध्य बन सकता है।

साधन—जैनाचार्योंने प्रारम्भसे ही साधनका एक मात्र लक्षण माना है अविनाभाव या अन्यथानुपपत्ति। अविनाभाव अर्थात् विना-साध्यके अभावेमें अ-वर्ण भाव-होना। याने साध्यके अभावमें नहीं होना। अन्यथानुपपत्ति इसका नामान्तर है। यह अविनाभाव प्रत्यक्ष और अनुपपत्तिसे होनेवाले तर्क नामके प्रमाणसे गृहीत होता है। यद्यपि बौद्धोंने भी अविनाभावको साधनका स्वरूप कहा है पर उसकी परिसमाप्ति वे पक्षधर्मत्व, स्वपक्षत्व और विपक्षव्यावृत्तिमें मानते हैं। यह त्रैरूप्य हेतुका स्वरूप है। इसका विवरण करते हुए आचार्य धर्मकोटिने लिखा है कि रिद्धकी अनुमेयमें सत्ता ही होनी चाहिए, और स्वपक्षमें ही सत्ता तथा विपक्षमें असत्ता ही। इसकी आलोचना करते हुए अकलङ्कदेवने लिखा है कि त्रैरूप्यमें केवल विपक्ष व्यावृत्तिही हेतुका लक्षण हो सकती है पक्षधर्मत्व और स्वपक्षत्व नहीं। एक मुहूर्तके बाद रोहिणी नक्षत्रका उदय होगा क्योंकि इस समय कृत्तिकाका उदय है। इस पूर्वचरानुमानमें पक्षधर्मत्व नहीं है फिर भी अविनाभावके कारण यह सत्य है। इसी तरह 'सर्व' शक्ति 'सत्त्व' बौद्धोंके इस प्रसिद्ध अनुमानमें स्वपक्षत्व न रहनेपर भी सम्भवात् स्वयं उन्होंने मानी है। अतः अविनाभाव ही एकमात्र हेतुका स्वरूप हो सकता है।

न्यायिक (न्यायवि० १।१।५) त्रैरूप्य के साथ अबाधित विषयान्तर असत्यविरतव्यक्तियों भी हेतुका आवश्यक अङ्ग मानकर पन्चरूपमें अविनाभावका परिग्रहण करते हैं। इनमें अबाधितविषयत्व तो पक्ष के अबाधित विशेषणसे ही गन्तव्य हो जाता है क्योंकि जिस हेतुका अविनाभाव प्रसिद्ध है उसके स्वरूपमें किसी प्रकारकी बाधाकी सम्भावना ही नहीं की जा सकती। अविनाभावी हेतुका समान बलशाली कोई प्रतिपक्षी भी सम्भव नहीं है अतः असत्यप्रतिपक्षत्व रूप भी निरर्थक है। 'वर्द्ध'साधारणिके प्रमाण है इष्ट साधन और अनिष्ट दूषण अन्यथा नहीं हो सकते। इस अनुमानमें पक्षधर्मत्वके अभावमें ही सत्त्वता है। क्योंकि इस अनुमानके पहिले प्रमाण नामकी वस्तु अर्द्धसाधारणिके यहाँ प्रसिद्ध ही नहीं है, जितने रहकर हेतु पक्षधर्मोत्पत्ता बनता।

अर्धहेतु हेतुविन्दुटाका (२० २०५) में ज्ञातत्व और विवक्षितकसंयत्व नामके अन्य दो रूपोंका भी पूर्वपक्षके रूपमें उल्लेख मिलता है। इनमें ज्ञातत्व रूप इसलिए अनावश्यक है कि हेतु ज्ञात होकर ही साध्यका अनुभाषक होता है। यह एक साधारण बात है। इसी तरह विवक्षितकसंयत्व भी अपनी कीर्ति विशेषता नहीं रखता। कारण अविनाभावी हेतुका द्वितीय प्रतिपक्षी सम्भावित ही नहीं है जो विवक्षित हेतुकी एक संख्याका विघटन करे। धर्मकीतिके टीकाकार कर्णकरामा आदिने^१ रोहिणीके उदयका अनुमान करनेवाले कृत्तिकोदय हेतुमें काल या आकाशको धर्म बनाकर पक्षधर्मत्व धरादेका प्रयास

१ न्यायवि० २।५।७ । २ लघी० श्लोक १३-१४, (अकलङ्कग्रन्थम्) ।

३ प्र० वा० स्वतु० टी० पृ० ११ ।

किया है। पर इस तरहका परम्पराश्रित लम्बा प्रयास करनेसे पृथ्वी रूप धर्मीकी अपेक्षा महानसगत धूम हेतु समुद्रमें भी अग्निसिद्ध करनेमें पक्षधर्मत्वरहित नहीं होगा। व्यभिचारी हेतुओंमें भी काल, आकाश पृथ्वी आदिकी अपेक्षा पक्षधर्मत्व घटाया जा सकेगा।

यद्यपि व्याप्तिके बहिर्व्याप्ति, अन्तर्व्याप्ति और सकलव्याप्ति ये तीन भेद किये जाते हैं पर इनमें केवल अन्तर्व्याप्ति ही साध्यसिद्धिके लिए आवश्यक है। पक्षमें साध्य और साधनकी व्याप्तिको अन्तर्व्याप्ति कहते हैं। सपक्षमें साध्य-साधनकी व्याप्ति बहिर्व्याप्ति और पक्ष तथा सपक्ष दोनोंमें होनेवाली व्याप्ति सकलव्याप्ति कहलाती है। अन्तर्व्याप्तिके अस्तित्व रहनेपर बहिर्व्याप्ति निरर्थक है अतः बहिर्व्याप्तिका प्रयोजक-सपक्ष साथ रूप भी अनावश्यक ही है। अतः पात्रकेसरी स्वामीने ठीक ही कहा है कि जहाँ अन्यथानुपपत्ति नहीं है वहाँ ग्रैरूप्य माननेसे क्या और जहाँ अन्यथानुपपत्ति है वहाँ ग्रैरूप्य माननेसे क्या? पात्रकेसरी स्वामीकी यही अन्यथानुपपत्तत्व कारिका अकलङ्कदेवने न्यायविनिश्चयमें ले ली है। इसीका अनुकरण करके विद्यानन्द स्वामीने प्रमाणपरीक्षा (पृ० ७२) में लिखा है कि जहाँ अन्यथानुपपत्तत्व है वहाँ पञ्चरूप माननेसे क्या और जहाँ अन्यथानुपपत्तत्व नहीं है वहाँ पञ्चरूप माननेसे क्या?

बौद्ध अविनाभावको तादात्म्य और तदुत्पत्तिसे नियत मानते हैं। उनके मतसे हेतुके तीन भेद हैं—कार्यहेतु, स्वभावहेतु और अनुपलब्धिहेतु। इनमें स्वभावहेतु और कार्यहेतु विधिसाधक हैं तथा अनुपलब्धिहेतु निषेधसाधक। स्वभावहेतुमें तादात्म्य सम्बन्ध, कार्यहेतुमें तदुत्पत्ति सम्बन्ध और अनुपलब्धि हेतुमें यथासम्भव दोनों सम्बन्ध अविनाभावके प्रयोजक होते हैं।

अकलङ्कदेवने इसकी आलोचना करते हुए लिखा है कि जहाँ तादात्म्य और तदुत्पत्ति सम्बन्धसे हेतुमें गमकता देखी जाती है वहाँ अविनाभाव तो रहता ही है, भले ही वहाँ वह अविनाभाव तादात्म्य या तदुत्पत्ति प्रयुक्त हो, पर बहुतेसे ऐसे भी हेतु हैं जिनका साध्यके साथ तादात्म्य या तदुत्पत्ति सम्बन्ध न होनेपर भी मात्र अविनाभावसे वे अपने निपत साध्यका ज्ञान कराते हैं, जैसे कृत्तिकोदय आदि पूर्वचर और उत्तरचर हेतु। कृत्तिकोदयसे अतीत भरणीके उदयका अनुमान तथा भविष्यत् शकटोदयका अप्यभिचारी अनुमान देखा जाता है। पर इनमें न तो तादात्म्य सम्बन्ध है और न तदुत्पत्ति ही।

हेतुके भेद—अकलङ्कदेवने सामान्यतया हेतुके उपलब्धि और अनुपलब्धि ये दो भेद किये हैं। दोनों ही प्रकारके हेतु विधि और निषेध दोनोंको सिद्ध करते हैं। उपलब्धिके स्वभाव, कार्य, कारण, पूर्वचर, उत्तरचर और सहचर ये ६ भेद हैं।

१ स्वभावहेतु—यह वृक्ष है तिरापा होनेसे।

२ कार्यहेतु—पर्वतमें अग्नि है धूम होनेसे।

३ कारणहेतु—वृक्षसे छायाका ज्ञान और चन्द्रमासे जलमें पड़नेवाले उमके प्रतिबिम्बका ज्ञान कारणहेतु है। यद्यपि 'कारण अवश्य ही कार्यको उत्पन्न करे' यह नियम नहीं है क्योंकि कारणोंकी सामर्थ्यमें रुखाट तथा सामग्रीके अन्तर्गत कारणान्तरोंकी विकलता देखी जाती है किन्तु ऐसे कारणमें जिसकी शक्तिमें कोई प्रतिबन्ध न हो और कारणान्तरोंकी विकलता न हो, कार्यका अनुमान होता ही है। अनुमान करनेवालेकी अज्ञातसे अनुमानको दोष नहीं दिया जा सकता।

४ पूर्वचर—कृत्तिका नक्षत्रका उदय देखकर 'एक मुहूर्तके बाद रोहिणीका उदय होगा' यह अनुमान पूर्वचरानुमान है। यहाँ कृत्तिकोदय और भावी शकटोदयमें न तो तादात्म्य सम्बन्ध है और न कार्य-कारण भाव ही। अतः इसे पृथक् हेतु ही मानना चाहिए।

५ उत्तरचर हेतु—कृत्तिकाका उदय देखकर 'एक मुहूर्त पहले भरणीका उदय हो चुका है' यह अनुमान उत्तरचरानुमान है।

६ सहचर हेतु—चन्द्रमाके इस भागसे देखकर उमके उम भागका अनुमान, तराजूके एक पलके

१ प्रमाणम् २०। ५०। २ विद्वि० टी० लि० हेतुलक्षणविधि परि०। तत्त्व स० वा० १३६४। ३ न्यायवि० २।२५

को नीचा देखकर दूसरे पलकेके ऊँचे होनेका अनुमान, रग चमककर रूपका अनुमान और सास्नासे गीका अनुमान सहचरहेतुमें होते हैं। इनमें अपने माध्यमोंके साथ न तो तादात्म्य सम्बन्ध है और न तदुत्पत्ति ही।

अनुपलब्धि—यौद्ध^१ दृश्यानुपलब्धिसे अभावकी सिद्धि मानते हैं। दृश्यसे उनका तात्पर्य ऐसी वस्तुमें है जो वस्तु सूक्ष्म, अन्तरित और विप्रकृष्ट—दूरवर्ती न हो तथा प्रत्यक्षका विषय हो सकती हो। ऐसी वस्तु उपलब्धिसे समस्त कारण मिलनेपर अदृश्य ही उपलब्ध होती है। उपलब्धिसे अन्य समस्त कारण रहनेपर भी यदि वह वस्तु उपलब्ध न हो तो उसका अभाव समझना चाहिए। सूक्ष्मादि पदार्थोंमें हम-लोमांके प्रत्यक्ष आदिकी निवृत्ति होनेपर भी उनका अभाव नहीं माना जा सकता। प्रमाणमें प्रमेयकी सिद्धि तो होती है पर प्रमाणाभावसे प्रमेयका अभाव नहीं किया जा सकता। अतः अदृश्य पदार्थकी अनुपलब्धि संशयका हेतु होनेसे अभावकी सिद्धि नहीं कर सकती।

अकलकृदेवने हमकी समीक्षा करते हुए लिखा^२ है कि दृश्यवत्ता अथं केवल प्रयशविषयव ही नहीं लेना चाहिए किन्तु उसकी सीमा प्रमाणाविषयत्व तक करना चाहिए। इसका फलितार्थ यह है कि जो वस्तु जिस प्रमाणका विषय है वह यदि उसी प्रमाणसे उपलब्ध न हो तो उसका अभाव सिद्ध होगा। मृत शरीरमें स्वभावसे अर्नाग्निव्य परचैतन्यका अभाव हम व्यापार वचन आदि चेष्टाओंका अभाव देखकर ही करते हैं। यहाँ चैतन्यमें प्रत्यक्षविषयव रूप दृश्यत्व तो नहीं है, क्योंकि परचैतन्य हमारे प्रत्यक्षका विषय कभी नहीं होता। जिन चेष्टाओंसे उसका अनुमान किया जाता है उन्हींका अभाव देखकर उसका अभाव सिद्ध करना न्यायव्यक्त है। यदि अदृश्यानुपलब्धि एकान्ततः सशय हेतु हो तो मृत शरीरमें चैतन्यकी निवृत्तिका सदेह सदा बना रहेगा। ऐसी हालतमें दाहसम्कार करनेवालोंकी हिंसाका पाप लगना चाहिए। हाँ, जिन पिशाचादिकोंका सद्भाव हम किसी भी प्रमाणसे न जान सके ऐसे सर्वथा अदृश्य—प्रमाणराम्य पदार्थोंका अभाव अनुपलब्धिसे नहीं किया जा सकता। अतः जिस वस्तुको हम जिन जिन प्रमाणोंसे जानते हैं उम वस्तुका उन उन प्रमाणोंके अभावमें अदृश्य ही अभाव सिद्ध किया जा सकता है।

अकलकृदेवने प्रमाण समष्टि (पृ० १०४-५)में सत्राव साधक १ उपलब्धिवांको तथा अभावसाधक ६ अनुपलब्धिवांको कण्ठक कहकर शेष अनुपलब्धिसे भेद प्रभेदोंका इन्होंने अन्तर्भाव किया है। वे इस प्रकार हैं—

- १ स्वभावोपलब्धि—आत्मा है उपलब्ध होनेसे।
- २ स्वभावकार्योपलब्धि—आत्मा थी, स्मरण होनेमें।
- ३ स्वभावकारणोपलब्धि—अरमा होगी सब होनेसे।
- ४ सहचरोपलब्धि—आत्मा है, स्वर्शविशेष (शरीरमें उष्णताविशेष) पाये जानेमें।
- ५ सहचरकार्योपलब्धि—काय व्यापार हो रहा है, वचन प्रवृत्ति होनेमें।
- ६ सहचरकारणोपलब्धि—आत्मा सप्रदेशी है, सावयव शरीरके प्रमाण होनेमें।

असद्दृश्यव्यहार साधनके लिए ६ अनुपलब्धिवां—

- १ स्वभावानुपलब्धि—क्षणक्षयैकान्त नहीं है, अनुपलब्ध होनेसे।
- २ कार्यानुपलब्धि—क्षणक्षयैकान्त नहीं है, उसका कार्य नहीं पाया जाता।
- ३ कारणानुपलब्धि—क्षणक्षयैकान्त नहीं है, उसका कारण नहीं पाया जाता।
- ४ स्वभावसहचरानुपलब्धि—आत्मा नहीं है, रूपविशेष (शरीरमें आकारविशेष) नहीं

पाया जाता।

१ न्यायवि० २।२६।

२ लघी० इलो० १५।

३ अष्टश०, अष्टश० पृ० ७०।

५ सहचरकार्यानुपलब्धि-आत्मा नहीं है, व्यापार भावार विक्षेप तथा वचन विक्षेपकी अनुपलब्धि होनेसे ।

६ सहचरकार्यानुपलब्धि-आत्मा नहीं है, उसके द्वारा आहार ग्रहण करना नहीं देखा जाता । सजीव शरीर ही स्वयं आहार ग्रहण करता है ।

सद्व्यवहारके निषेधके लिए ३ उपलब्धियाँ—

१ स्वभाव विरुद्धोपलब्धि-पदार्थ नित्य नहीं है, परिणामी होने से ।

२ कार्यविरुद्धोपलब्धि-लक्षणविज्ञान प्रमाण नहीं है, बिसंबादी होने से ।

३ कारणविरुद्धोपलब्धि-इस व्यक्ति को परीक्षाका फल प्राप्त नहीं हो सकता, क्योंकि इसने अभाव-कान्तका ग्रहण किया है ।

हेत्वाभास-नैयायिक हेतुके पाँच रूप मानते हैं अतः उनके मतसे एकएक रूपके अभावमें असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक, कालाव्यापदिष्ट और प्रवरणसम ये ५ हेत्वाभास होते हैं । बौद्धने हेतुको प्रेरूप्य माना है अतः वह पक्षधर्मत्वके अभावमें असिद्ध, सपक्षसत्त्वके अभावमें विरुद्ध और विपक्षाद्-ध्यावृत्तिके अभावमें अनैकान्तिक ये तीन हेत्वाभास मानता है ।

अवलङ्कदेवने चूँकि अन्यथानुपपत्ति लक्षण हेतु एक प्रकारका ही माना है अतः उनके मतसे अन्यथानुपपत्तिके अभावमें हेतुकी तरह मालूम होनेवाला हेत्वाभास भी सामान्यतया एक ही प्रकारका है और उसका नाम है असिद्ध^१ ।

चूँकि अन्यथानुपपत्तिका अभाव अनेक प्रकारसे होता है । अतः हेत्वाभास भी असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक और अविज्ञित्वके भेदसे चार प्रकारका है । उनके लक्षण इस प्रकार हैं—

१ असिद्ध—

'सर्वथात्ययात्' अर्थात् सर्वथा पक्षमें न पाया जानेवाला, अथवा जिसका साध्यसे अविनाभाव न हो यह असिद्ध है जैसे-बन्द अनित्य है चाक्षुष होने से ।

२ विरुद्ध—

'अन्यथाभावात्' अर्थात् साध्यके अभावमें पाया जानेवाला । जैसे-सच पदार्थ क्षणिक है सत् होनेसे । सच हेतु सर्वथा क्षणिकत्वके विरुद्ध कथञ्चित् क्षणिकत्वसे व्याप्ति रखता है अतः विरुद्ध है ।

३ अनैकान्तिक—

'अन्यथापि भावात्' अर्थात् पक्ष और सपक्षकी तरह विपक्षमें भी पाया जानेवाला । जैसे-सर्वज्ञ-भाव सिद्ध करनेके लिए प्रयुक्त वक्तृत्व आदि हेतु असर्वज्ञकी तरह सर्वज्ञमें भी पाये जाते हैं । यह निश्चितानैकान्तिक, सन्दिग्धानैकान्तिक आदिके भेदसे अनेक प्रकारका है ।

४ अविज्ञित्व—

सिद्ध और प्रत्यक्षादि साधित साध्यमें प्रयुक्त हेतु अविज्ञित्वर होता है । अथवा अन्यथानुपपत्तिसे रहित जितने भी हेतु हैं वे सभी अविज्ञित्वर हैं ।

'दिग्गन्गाचार्यने विरुद्धान्यनिचारी नामका भी एक हेत्वाभास माना है । परस्पर विरोधी दो हेतुओंका एकधर्ममें प्रयोग होनेपर, प्रथम हेतु विरुद्धान्यनिचारी हो जाता है । यह संशयहेतु होनेसे हेत्वाभास है । धर्मकीर्ति इसे हेत्वाभास नहीं मानते । वे लिखते हैं कि जिस हेतुका प्रेरूप्य प्रमाणसे सिद्ध है उसका विरुद्धसे प्रेरूप्य रखनेवाला कोई हेतु हो ही नहीं सकता । जैसे-जिस हेतुका नियत्य के साथ प्रेरूप्य निश्चित है उसका अनित्यत्वके साथ प्रेरूप्य नहीं हो सकता । अतः भागसाधित हेतुमें इसकी प्रयुक्ति मानकर आचार्यके वचनकी सद्गति लगा लेनी चाहिए । क्योंकि शास्त्रकी प्रयुक्ति अतीन्द्रिय

१ न्यायवि० दलोक २।१९७ ।

२ देखो न्यायवि० ३।१२ । ३ न्यायवि० ३।२३ ।

विषयोंमें होती है और शास्त्रकार एक ही धम्मुको परस्परविरोधी रूपसे भी बधन कर जाते हैं। अतः ऐसे स्थलमें इस हेतुभासको सम्भावना है। 'अवलङ्कदेवने इसका विरुद्धहेतुभासमें अन्तर्भाव किया। जो हेतु विरुद्धका अव्यभिचारी अर्थात् विपक्षमें रहता है वह विरुद्ध हेतुभास ही होगा।

अचंटाकृत हेतुचिन्तुकी टीका (पृ० २०५) में एक पल्लक्षण हेतुवार्त्तिका मत आता है। उसने पक्षधर्मत्व, सपक्षधर्मत्व, विपक्षधर्मत्व, अवाधितविषयत्व, असत्प्रतिपक्षत्व और ज्ञातत्व ये ६ लक्षण हेतुके घटाये हैं। इनमें ज्ञातत्व नामके रूपका निर्देश होनेसे इस वार्त्तिके मतसे "अज्ञात" नामका हेतुभास भी फलित होता है। 'अवलङ्कदेवने इस अज्ञात हेतुभासका अकिञ्चिक्करमें अन्तर्भाव किया है। और प्रकरणममका जो कि दिग्गतामके विरुद्धाव्यभिचारी जैसा है विरुद्ध हेतुभासमें अन्तर्भाव किया है। इस तरह अवलङ्कदेवने सामान्यरूपसे एक हेतुभास कहकर भी, विशेष रूपसे असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक और अकिञ्चिक्कर इन चार हेतुभासोंका बधन किया है।

अवलङ्कदेवका अभिप्राय अकिञ्चिक्कर हेतुभासको स्वतन्त्र हेतुभास माननेके विषयमें सुरद नहीं मालूम होता। ये लिखते हैं कि सामान्यसे एक असिद्ध-हेतुभास है। वही विरुद्ध, अविद्ध और सन्दिग्धके भेदमें अनेक प्रकारका हो जाता है। ये विरुद्धादि अकिञ्चिक्करके विस्तार हैं। फिर लिखा है कि अन्यथापुनपत्ति रहित जितने त्रिलक्षण हैं उन्हें अकिञ्चिक्कर कहना चाहिए। इससे ज्ञात होता है कि वे सामान्यसे हेतुभासोंकी असिद्ध या अकिञ्चिक्कर संज्ञा रखना चाहते हैं। इसको स्वतन्त्र हेतुभास माननेका उनका आग्रह नहीं दिखता। यही कारण है कि उत्तरकालीन आचार्य^१ माणिक्यनन्दने अकिञ्चिक्करका लक्षण और भेद कर चुकनेके बाद लिखा है कि इस हेतुभासका विचार हेतुभासके लक्षणोंके समय ही करना चाहिए, दाखार्थके समय नहीं। उस समय तो इसका कार्य पक्षदोष ही किया जा सकता है।

अनुमानकी आवश्यकता—दर्शनके क्षेत्रमें चार्वाक और तत्त्वोपपत्तवार्त्तिकोंके छोड़कर सर्वांग अनुमानको प्रमाण माना है। चार्वाक भी व्यवहारमें अनुमानकी उपयोगिता मानता है उसका अनुमानके निषेधसे इतना ही अर्थ है कि परलोकादि अतीन्द्रिय पदार्थोंमें उसकी प्रवृत्ति नहीं हो सकती। उसने अनुमानका निषेध करते समय विशेष रूपसे यही लिखा है कि जितनी भी सतर्कतासे अनुमान क्यों न किया जाय किन्तु वह देशान्तर, कालान्तर और परिस्थितियोंकी भिन्नताके कारण व्यभिचारी देखा जाता है। अग्निसे उत्पन्न होनेवाला भी धुआँ, धामीमें अग्निके अभावमें भी दिखाई देता है। कर्तले आँवले देशान्तरमें या द्रव्यान्तरके सयोगसे मीठे देखे जाते हैं। किसी देशमें शिशुपाकी रता भी होती है। अनन्त व्यक्तियोंकी देश-कालके अनुसार अनन्त परिस्थितियाँ होती हैं। अनन्त पदार्थ भी इसी तरह परिस्थितियोंके भेदमें अनन्तानन्त प्रकारके हैं। इनमें किसी एक अव्यभिचारी नियमका बनाना आशय कठिन है। पदार्थकी सामान्य रूपसे सिद्ध करनेमें सिद्धसाधन है और विशेषमें अनुगम नहीं देखा जाता और तदनुद् विशेषोंके सम्बन्ध ग्रहण करनेमें पुरुषकी आयु ही समाप्त हो जायगी। इतनी सब कठिनाइयोंके रहनेपर भी अनुमानकी प्रमाणतासे इनकार नहीं किया जा सकता। प्रत्यक्षकी प्रमाणताका समर्थन अनुमानके विना नहीं हो सकता। इसमें अविसवादी या अर्गौणत्व हेतुसे एक प्रत्यक्ष व्यक्तिमें प्रमाणता देखकर तादृश समस्त प्रत्यक्ष व्यक्तियोंको प्रमाण माननेकी पद्धति स्वीकार करनी ही होगी। जहाँ अनुमान करनेवालेकी असावधानीसे गलत जगह सम्बन्ध मान लिया जाता है या गलत हेतुका प्रयोग हो जाता है वहाँ उसके अपराधसे अनुमान मात्रको अप्रामाणिक नहीं कहा जा सकता। बहुतेसे प्रत्यक्ष भी स्वदोष हेतुओंसे उत्पन्न होनेके कारण सन्दिग्ध और विपर्यस्त होते हैं, पर इतने मात्रसे विदुष्ट प्रत्यक्षोंको उसी अप्रमाण कोटिमें शामिल नहीं किया जा सकता। अतः ज्ञानकी रिश्ति जब प्रमाणता और अप्रामाणताके झूलने झूलती रहती है तब किसी ज्ञानमें प्रमाणता और किसीमें अप्रमाणताके निश्चय करनेके

१ प्रमाणस० श्लो० ४७। २ प्रमाणस० श्लो० ४९। ३ न्यायवि० २।१९७।९८।

४ परीक्षामुल ६।३९।

लिष्ट किसी अविनाभावी सामान्य नियमकी खोज करनी होगी। ऐसे ही नियम अनुमानके आधारसे बनते हैं। जगत्का समस्त व्यवहार या बृहस्पतिका अपने शिष्योंको उपदेश देना आदि परचैतन्यके निश्चयके बिना नहीं चलता और परचैतन्यका निश्चय प्रत्यक्षसे तो सम्भव ही नहीं है। घट तो व्यापार, वचन, चेष्टा आदिसे ही किया जाता है, अतः अविनाभावी चेष्टाओंसे पर-चैतन्यकी प्रतिपत्ति करना अनुमान ही तो है। शिष्योंको परलोक आदि अतीन्द्रिय पदार्थोंका निषेध भी अनुपलब्धि हेतुसे ही समझाया जाता है। यह भी अनुमानका ही एक प्रकार है। तात्पर्य यह कि प्रत्यक्षकी प्रमाणता, परचैतन्यकी प्रतिपत्ति और परलोकान्तिका निषेध यहाँ तक कि अनुमानकी प्रमाणताका निषेध भी अनुमानके बिना नहीं हो सकता।

अनुमानका विषय—बौद्ध, अनुमानका विषय कल्पित सामान्य मानते हैं। उनके मतसे सामान्य वस्तुभूत नहीं है। जिन वस्तुओंमें अतत्कारण व्यावृत्ति और अतत्कार्य व्यावृत्ति देखी जाती है उनमें बुद्धि अभेदका अध्यवसाय करके अनुगत ज्ञान कराने लगती है। जैसे खण्डी, मुण्डी, शाबलेय, बाहुलेय आदि गौष्यक्तियों स्व-पूर्व गौका कार्य हैं और स्व-उत्तर गौके कारण हैं। यानी न तो वे अ-गौका कारण हैं और न अ-गौका कार्य। अतः यह अ-गौ कारणव्यावृत्ति और अ-गौ कार्य व्यावृत्ति जिन-जिनमें देखी जाती है उन-उनमें "गौ, गौ" यह अनुगत प्रत्यय होता है। वस्तुतः अनेक गौओंमें रहनेवाला गौत्व नामका एक सामान्य नहीं है। उनमें भावात्मक सदृशपरिणामरूप सामान्य भी नहीं है। केवल व्यवहारी अतत्कार्यकारणव्यावृत्ति रूप अपोहसे सामान्य व्यवहार निम्ना लेता है। चूँकि यह अपोह बुद्धिवर्धित है अतः उसे वस्तुतः सत् नहीं कह सकते। यदि यह वस्तुसत् होतः तो स्वलक्षणकी तरह अनित्य और परमाणुरूप ही होता। ऐसी दशामें उसमें व्यक्तियोंकी तरह अनुगतज्ञान नहीं हो सकता। ऐसे अवस्तुभूत सामान्यको विषय करनेपर भी अनुमान अप्रमाण नहीं होता क्योंकि अनुमानके द्वारा सामान्यका ग्रहण होनेपर भी उससे प्राप्ति तो स्वलक्षण वस्तुकी ही होती है। अतः प्राप्य स्वलक्षणकी अपेक्षा उसे प्रमाण कहा जाता है। विकल्प और प्राप्यमें एकवाच्यवसाय करके प्रवृत्ति हो जाती है। जैसे प्रत्यक्ष ज्ञानमें जिन वस्तुक्षणसे प्रत्यक्ष उत्पन्न होता है यह वस्तुक्षण प्रवृत्ति कालतक क्षयिक होनेसे टहरता नहीं है फिर भी दृश्यक्षण और प्राप्यक्षणमें एक सन्तानकी दृष्टिसे एकवाच्यवसाय करके प्रवृत्ति और तन्मूलक-प्रामाण्य सम्भव है उसी तरह अनुमानमें विकल्प-अनुमेय और प्राप्य-वस्तुसत् स्वलक्षणमें एकवाच्यवसाय करके अपिसंवादिस्व और प्रामाण्य आ जाता है। उपयुक्त अपोह-रूप-सामान्य ही शब्दका विषय होता है।

अकल्हदेवने (न्यायवि० परि० २) इसकी आलोचना करते हुए लिखा है कि विभिन्न दो व्यक्तियोंमें अनुगतरूपसे रहनेवाला नित्य एक सामान्य तो जैन भी नहीं मानते पर सदृशपरिणाम रूप-सामान्यके माने बिना कल्पित अपोहकी व्यवस्था नहीं की जा सकती। यदि शाबलेय गौष्यक्ति बाहुलेय गौष्यक्तिसे उतनी ही भिन्न है जितनी कि अश्व-व्यक्तिसे, तो क्या कारण है कि शाबलेय और बाहुलेयमें ही अ-गौष्यक्ति मानी जाय अश्वव्यक्तिमें नहीं, यदि अश्व व्यक्तिसे कुछ कम विलक्षणता गौष्यक्तियोंमें परस्पर है तो उसका ही यह अर्थ है कि उनमें ऐसी समानता है जो अश्वव्यक्तिमें नहीं पाई जाती। यह समानपरिणाम या सादृश्य ही सामान्य कहलाता है। यद्यपि यह सामान्य प्रत्येक स्वनिनिष्ठ है तथापि उसकी अभिव्यक्ति या व्यवहार दूसरी सजातीय व्यक्तिकी अपेक्षारते ही होता है। इसलिए उसे अनेकनिष्ठ कहा देने हैं। यह तो प्रत्यक्षसिद्ध है कि वस्तुमें समान और असमान दोनों प्रकारके धर्म पाये जाते हैं। इन उभयविध धर्मोंसे समानता अनुगत और व्यावृत्त व्यवहार होता है। अन्य समानधर्मकी धातु जाने दीजिए पर विभिन्न गौष्यक्तियोंमें अनुगत व्यवहारका नियामक अगौष्यक्तिरूप सामान्य-धर्म तो बौद्ध स्वयं स्वीकार करते ही हैं। जब ये स्वयं अपरापर क्षणोंमें सादृश्यके कारण एकत्व मान तथा स्वयंमें सादृश्यके ही कारण रजतधर्म स्वीकार करते हैं तब अनुगत व्यवहारके लिए सादृश्यको

स्वीकार करनेमें उन्हें क्या बाधा है ? अतद् व्यावृत्ति या सुद्धिगत अभेद प्रतिविम्ब रूप अपोहका निर्वाह भी सादृश्ये माने बिना नहीं हो सकता । अतः सद्व्यपरीणाम रूप ही सामान्य मानना चाहिये । यह स्वलक्षणकी तरह वस्तु भूत परमार्थमत् है संश्रुतिसत् नहीं । शब्द और विकल्पज्ञान इसी सामान्यसे विभिन्न सामान्यविशेषामक वस्तुको विषय करते हैं, न केवल सामान्यात्मक और न केवल विशेषात्मक ही । शब्दको मुनकर हमें 'यह सौ है' ऐसा विध्यात्मक बोध होता है न कि 'अग्नी नहीं है' ऐसा निषेधात्मक । प्रत्येक पदार्थ सदसा-सदशात्मक है । एक द्रव्यव्यतिकर अपनी पर्यायोंमें अनुगत प्रत्येक ऊर्ध्वतासामान्यसे होता है तथा विभिन्न द्रव्योंमें अनुगतप्रत्यय तिर्यक् सामान्यसे । ऊर्ध्वता-सामान्य वास्तविक अभेद रूप है जब कि तिर्यक् सामान्य सादृश्यरूप । इसमें अभेद व्यवहार उपचारसे ही होता है । ता पर्यं यह कि परतुकी गिणति जय रपर्यं सामान्यविशेषामक है तय प्रयत्नकी तरह अनुमान भी उभयप्रामक अर्थको ही विषय करता है न कि केवल सामान्यको । प्रमेयद्रव्यविषयमे प्रमाण-द्रव्यविषयकी कल्पना भी उचित नहीं है क्योंकि प्रमेयमें सामान्य और विशेष रूपसे द्रव्यविषय ही नहीं । घट तो एक ही प्रकारका है । अतः प्रमाणभेदका आधार प्रमेयभेद न होकर प्रतिभासभेद ही है ।

सामान्यविशेषामक या अनेकान्तात्मक पदार्थमें ही साध्य-साधनभावकी व्यवस्था होती है । घटल भेदात्मक या अभेदात्मक पदार्थ न तो साध्य बन सकते हैं और न साधन ।

दृष्टान्त-जैसा कि पहले लिखा जा चुका है कि अनुमानके आवश्यक अङ्ग दो ही हैं-प्रतिज्ञा और हेतु । पर शिष्योंके अनुग्रहके लिये दृष्टान्त आदिकी उपयोगितासे इन्वार नहीं किया जा सकता । साध्य और साधनके अधिनाभाव सम्बन्धका ज्ञान जहाँ होता है उस प्रदेशको दृष्टान्त कहने हैं और दृष्टान्ते घनको उदाहरण । चूँकि व्याप्ति, अन्वय और व्यतिरेक या साधर्म्य या वैधर्म्य रूपसे दो प्रकार की होती है अतः दृष्टान्त भी साधर्म्यदृष्टान्त और वैधर्म्यदृष्टान्त इस तरह दो प्रकारके हो जाते हैं । वस्तुतः जय दृष्टान्त अनुमानका नियत अवयव नहीं है तब प्रत्येक अनुमानमें दोनों दृष्टान्त या किसी एक दृष्टान्तकी उपलब्धि हो ही, ऐसा नियम नहीं किया जा सकता । इसीलिये 'सब पदार्थ अनेकान्तात्मक हैं सत् होनेमें' इस अनुमानप्रयोगमें सबको पक्ष करनेके कारण साधर्म्य दृष्टान्त तां ही ही नहीं पर वैधर्म्यदृष्टान्त भी स्वविषय आदि सुद्धिकल्पित ही बनाने जाते हैं । केवल व्यतिरेकी अनुमानमें यद्यपि व्यतिरेक दृष्टान्त वस्तुभूत उपलब्ध हो जाना है पर अन्वयदृष्टान्त नहीं ही मिलता ।

'सब क्षणिक हैं सत् होनेमें' इस अनुमानमें यद्यपि सबको पक्ष करनेके कारण पक्षसे भिन्न किसी दृष्टान्तका अस्तित्व नहीं है किन्तु पक्षान्तर्गत विली आदि प्रसिद्ध क्षणिक पदार्थोंको शिष्योंको समझानेके लिये दृष्टान्त मान लिया जाता है ।

दृष्टान्त न होकर भी जो दृष्टान्तकी तरह मालूम पड़े वह दृष्टान्ताभास है । इसके साध्यविकल, साधनविकल, उभयविकल आदि १८ भेद हो जाते हैं । नी अन्वय व्याप्तिमें तथा नी व्यतिरेकव्याप्तिमें । अन्वयव्याप्तिके ९ दृष्टान्ताभास इस प्रकार हैं-

१ साध्यविकल-शब्द नित्य है क्योंकि वह अमूर्त है' इस अनुमानमें बर्त-विषयाका दृष्टान्त साध्यविकल है । क्योंकि वह नित्य न होकर अनि य है ।

२ साधनविकल-उक्त अनुमानमें परमाणुका दृष्टान्त साधन विकल है क्योंकि परमाणु भूतिक होता है ।

३ उभयविकल-उक्त अनुमानमें घटका दृष्टान्त उभयविकल है क्योंकि घट भूतिक है और अनि य भी ।

४ सन्दिग्धसाध्य-'मुगत रागादिबाले हैं क्योंकि वे कृतक हैं' इस अनुमानमें रव्यापुरपका दृष्टान्त साध्यविकल है क्योंकि उसमें रागादिका सञ्जाव या अभाव अनिश्चित है । सराग भी वीतरागकी तरह चेष्टाएँ करते देखे जाते हैं अतः चेष्टार्थसे वीतरागता या सरागताका सुनिश्चय नहीं किया जा सकता ।

५ सन्दिग्धसाधन—'सुगतवा मरण होता है क्योंकि वह रागादिवाला है' इस अनुमानके रथापुरप दृष्टान्तमें रागादिमात्र साधन सन्दिग्ध है।

६ सन्दिग्धोभय—'सुगत असर्पज्ञ है क्योंकि वे रागादिवाले हैं' इस अनुमानमें रथापुरप दृष्टान्त में रागादिमात्र और असर्पज्ञत्व दोनों सन्दिग्ध हैं।

७ अप्रदर्शितान्वय—जैसे 'शब्द अनित्य है क्योंकि वह घटादिकी तरह कृतक है' इस अनुमानमें 'जो जो कृतक होते हैं वे वे अनित्य होते हैं' इस प्रकार अन्वयव्याप्तिपूर्वक दृष्टान्तका प्रदर्शन नहीं किया गया अतः घटादिवत् यह दृष्टान्त अप्रदर्शितान्वय है।

८ विपरीतान्वय—उक्त अनुमानमें 'जो अनित्य है वे कृतक हैं' इस प्रकार विपरीतव्याप्तिपूर्वक दृष्टान्तका कहना विपरीतान्वय है। क्योंकि बिजली आदि अनित्य होकर भी कृतक—विस्तीर्ण प्रयत्नसे उत्पन्न होनेवाली नहीं हैं। अपने आप घमकती हैं।

९ अनन्वय—जहाँ अन्वयव्याप्ति न मिलती हो वहाँ अन्वयदृष्टान्त देना अनन्वय कहलाता है।

व्यतिरेकव्याप्ति ९ दृष्टान्ताभास—

१ साध्यव्यतिरेकविकल—'शब्द नित्य है क्योंकि वह अमूर्त है' इस अनुमानके परमाणु दृष्टान्तमें साध्यव्यतिरेक नहीं पाया जाता क्योंकि परमाणु नित्य है।

२ साधनव्यतिरेकविकल—उक्त अनुमानमें कर्मका दृष्टान्त साधनव्यतिरेक विकल है क्योंकि कर्म अमूर्त होता है।

३ उभयव्यतिरेकविकल—उक्त अनुमानमें आकारका दृष्टान्त उभयविकल है क्योंकि आकार नित्य भी है और अमूर्त भी।

४ सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक—'सुगत सर्वज्ञ है क्योंकि उनके वचन प्रामाणिक है' इस अनुमानके रथापुरप दृष्टान्तमें साध्यव्यतिरेक सन्दिग्ध है। सर्वज्ञता और असर्पज्ञता दोनों ही धित्तये धर्म होनेमें अतीन्द्रिय है और इर्माणिपु सन्दिग्ध भी हैं।

५ सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक—'जैसे शब्द अनित्य है सत् होनेसे' इस अनुमानमें आकारका दृष्टान्त इसलिये साधनव्यतिरेकविकल है कि अतीन्द्रिय होनेमें उसके सद्भावका निश्चय होता कठिन है।

६ सन्दिग्ध उभयव्यतिरेक—'हरिहरादि ससारी हैं क्योंकि वे अविद्यावाले हैं' इस अनुमानके बुद्धके दृष्टान्तमें सगरी परकी व्यावृत्ति और अविद्यारी व्यावृत्ति दोनों सन्दिग्ध हैं।

७ अव्यतिरेक—शब्द नित्य है अमूर्त होनेसे। जो नित्य नहीं है वह अमूर्त भी नहीं है जैसे कि घट। यहाँ यद्यपि नित्यत्व और अमूर्तत्व दोनोंकी व्यावृत्ति पाई जाती है पर अमूर्तत्वकी व्यावृत्ति नित्यत्वकी व्यावृत्तिके कारण नहीं है क्योंकि कर्म अनित्य होकर भी अमूर्तिक है।

८ विपरीतव्यतिरेक—पूर्वक अनुमानमें जो सत् नहीं है वह अनित्य नहीं है जैसे आकार। यहाँ साधनकी व्यावृत्तिमें साध्यकी व्यावृत्ति दिखाई गई है जब कि साध्यकी व्यावृत्तिमें साधनकी व्यावृत्ति दिखाई जानी चाहिये।

९ अप्रदर्शितव्यतिरेक—शब्द अनित्य है क्योंकि वह सत् है जैसे आकार। यहाँ 'जो अनित्य नहीं है वह सत् भी नहीं है' इस प्रकारकी व्यतिरेक व्याप्तिका कथन नहीं किया गया है। इस तरह १८ दृष्टान्ताभास होते हैं।

याद—यादाभास—नवमे अनुव्यंमं विचारदामिना विचार्य हुआ तर्कमे पक्ष प्रतिपक्षके रूपमें विचारधारा उत्पन्न भी है। इर्मांमे यादप्रवृत्तिका जन्म हुआ। नैययिक कथाके तीन भेद मानते हैं—याद, जल्प और विनयदा। धर्मरत्नग कथाका नाम 'याद' है और विनयोपुक्कथ जल्प और विनयदा कहलाती है। जब ताव निर्वापके उद्देश्यमें तन्मानधर्मियोंमें या गुरदिधर्मोंमें पक्ष प्रतिपक्षको लेकर भी चर्चा घण्टी है तब यह चर्चा 'याद' कहलती है और ताव-भरक्षणके सम्बन्धविक प्येयमें होनेवाला याद्याय 'जल्प' कहलाता है। यही जल्प जब अपने पक्षक रथापन न करके केवल प्रतिपक्षका बरहण ही

स्वप्न करती है तब वह वितण्डा बन जाता है। वादमें स्वपक्षसाधन और परपक्षदूषण प्रमाण और तर्कमें किये जाते हैं जब कि जल्प और वितण्डामें प्रमाण और तर्कके तिगय छल, जाति और निग्रह-स्थान जैसे असद् उपायोंका भी आलम्बन लिया जाता है। न्यायसूत्रकारने लिखा है कि जैसे सेतकी रक्षाके लिए कौंटोकी बारी लगाई जाती है उसी तरह तत्वाध्यवसायके संरक्षणके लिए जल्प और वितण्डाका भी स्थान है। कौंटोकी बारीमें जिस प्रकार अच्छे-बुरे वृक्षका विचार न करके खेत संरक्षण ही एक मुख्य उद्देश्य रहता है उसी तरह जल्प और वितण्डामें छल जाति आदि असद् उपायोंके आलम्बनमें कोई हानि नहीं समझी जाती। नैयायिक इन छलादिके प्रयोगोंको असदुत्तर मानकर भी अथवा विशेषमें इनके प्रयोगको न्याय मान लेता है और साधारण अवस्थामें उनके प्रयोगका निषेध भी करता है। वादमें अपसिद्धान्त, न्यून, अधिक और हेत्वाभास इन निग्रहस्थानोंका प्रयोग नैयायिकोंके स्वीकृत है पर यह वादमें इनके प्रयोगको निग्रहबुद्धिमें नहीं करना चाहता किन्तु तत्परिणयनी बुद्धिसे ही करता है। यादवाचार्य धर्मकीर्ति छलादिके प्रयोगको वादमें उचित नहीं मानते। उन्होंने वादन्यायका प्रारम्भ करते हुए लिखा है कि भूत लोग मद्वादीको भी असदुत्तरोंमें सुप कर देते हैं, उनके निराकरणके लिए यह वादन्याय शुरू किया जाता है।

अकलङ्कदेव छलादि असदुत्तरोंको सर्वथा अन्याय्य धत्ताकर संक्षेपमें समर्थवचनको वाद कहते हैं। वादी और प्रतिवादियोंका मध्यपक्षके समक्ष स्वपक्ष साधन और परपक्ष दूषण करना वाद है। छलादिके प्रयोगको अन्याय्य मान लेनेके बाद जल्प और वादमें कोई अन्तर नहीं रह जाता। इसीलिए वे यथेच्छ कहीं जल्प और वहाँ वाद शब्दका प्रयोग करते हैं। उनमें वितण्डाको जिसमें वादी अपने पक्षका स्थापन न करके मात्र परपक्षका निराकरण ही निराकरण करता है वादाभास कहा है, यह सर्वथा व्याज्य है।

जय-पराजय व्यवस्था—रूपक्ष सिद्धिको जय कहते हैं। वादीका कर्तव्य है कि वह साधनका प्रयोग करके रूपक्षका साधन करे तथा प्रतिवादीके द्वारा दिये गये दूषणका उद्धार करे। इसी तरह प्रतिवादीका कर्तव्य है कि वह वादीके पक्षको दूषित धत्ताकर स्वपक्षका साधन करे। जब वादी या प्रतिवादी अपने इन कर्तव्योंमें चूकते हैं तो उनकी पराजय होती है। नैयायिकोंने इसके लिए कुछ नियम बनाये हैं जिन्हें वह निग्रहस्थान शब्दसे कहता है। सामान्यतया निग्रहस्थान विप्रतिपत्ति और अप्रतिपत्तिके भेदसे दो प्रकारका है। विप्रतिपत्ति अर्थात् विरुद्ध या कुत्सित प्रतिपत्ति। अप्रतिपत्ति अर्थात् प्रतिपत्तिका अभाव—जो करना चाहिए वह नहीं करना तथा जो न करना चाहिए वह करना। निग्रह-अर्थात् पराजय। ये पराजयके स्थान प्रतिज्ञाहानि, प्रतिज्ञान्तर, आदिके भेदसे २२ प्रकारके हैं। इनमें धत्ताया है कि यदि कोई वादी प्रतिज्ञाकी हानि करे, दूसरी प्रतिज्ञा करे या प्रतिज्ञाको छोड़ बैठे, एक हेतुके दूषित होनेपर उसमें कोई विशेषण जोड़ दे, अमम्बद पद वाक्य या वर्ण बोलें, इस तरह बोलें जिसमें तीन पार कहनेपर भी प्रतिवादी या परिषद् समझ न सके, हेतु दृष्टान्त आदिका प्रश्न भङ्ग हो जाय, अवयव न्यून कहे जायें या अधिक कहे जायें, पुनरक्ति हो, वादीके द्वारा कहे गये पक्षका प्रतिवादी अनुवाद न कर सके, उसका उत्तर न दे सके, वादीके द्वारा दिये गये दूषणको अर्द्ध स्वीकार करके स्वप्न करे, निग्रहके योग्यको कौन-सा निग्रह-स्थान होता है यह न धत्ता सके, अतिग्रहार्ह—जो निग्रहके योग्य नहीं है उसे निग्रह-स्थान धत्ताये, सिद्धान्त विरुद्ध बोलें, पाँच हेत्वाभासोंमें किसी एक हेत्वाभासका प्रयोग करे तो निग्रह-स्थान अर्थात् पराजय होगी।

आचार्य धर्मकीर्तिने अपने वादन्याय (पृ० ७५-) में इनका स्वप्न करते हुए लिखा है कि जय-पराजयकी व्यवस्थाको इस तरह गुंठालेमें नहीं रखा जा सकता। किसी भी सच्चे साधनवादीका मात्र इसलिये पराजय हो जाय कि वह कुछ अधिक बोल गया, या कम बोला, या उसने अमुक नियमका पालन नहीं

१ न्यायसू० ४।२।५० । २ वाद-न्याय पृ० १ ।

३ सिद्धिवि० ५।२ । ४ न्यायवि० २।२१३ । ५ न्यायवि० २।२१५ ।

६ न्यायसू० १।२।१९ और ५।२।१ ।

कर सका, न तो सत्यही दृष्टिमें उचित है और न अहिंसाकी दृष्टिसे न्याय्य है। अतः वादीके लिए असाधनाङ्ग वचन और प्रतिवादीके लिए अदोषोद्भावन ये दो ही निग्रह स्थान मानने चाहिए। वादीका कर्तव्य है कि वह निर्दोष और पूर्णसाधन बोले। इसी तरह प्रतिवादीका कार्य है कि वह यथार्थ दोषोंका उद्भावन करे। यदि वादी निर्दोष साधन नहीं बोलता या जो साधनके अङ्ग नहीं हैं ऐसे वचन कहता है तो असाधनाङ्ग वचन होनेसे पराजय होना चाहिए। प्रतिवादी यदि यथार्थ दोषोंका उद्भावन न कर सके या जो दोष नहीं हैं उसका दोषरूपमें उद्भावन करे तो उसका पराजय होना चाहिए। इस तरह धर्मकीर्तित्तने सामान्यतया न्याय्य व्यवस्थाका समर्थन करनेपर भी उसके विविध व्याख्यानमें अपनेकी उसी नियमोंके घपलेमें डाल दिया। उन्होंने असाधनाङ्ग वचनके विविध व्याख्यान करते हुए लिखा है कि अन्यत्र या व्यतिरेक दृष्टान्तमेंसे केवल एक दृष्टान्तसे ही जब साधकी सिद्धि सम्भव है तो दोनों दृष्टान्तोंका प्रयोग करना असाधनाङ्ग वचन होगा। त्रिरूपवचन ही साधनाङ्ग हैं, उनमेंसे किसी एकका वचन न कर सकना असाधनाङ्ग वचन होगा। प्रतिज्ञा, निगमन आदि जो साधनके अङ्ग नहीं हैं उनका कथन असाधनाङ्ग है। इसी तरह जो दूषण नहीं है उन्हें दूषणके रूपमें उपस्थित करना या जो दूषण हैं उनका उद्भावन नहीं कर सकना अदोषोद्भावन है। यह मय लिखकर भी अन्तमें उनने यह भी सूचित किया है कि जयलाभके लिए स्वपक्षसिद्धि और परपक्ष निराकरण आवश्यक है।

'अकलङ्कदेव इमं असाधनाङ्गवचन और अदोषोद्भावनके झगड़ेको भी पसन्द नहीं करते। किसको साधनाङ्ग माना जाय किसको नहीं, किसको दोष माना जाय किसको नहीं यह निर्णय स्वयं एक शास्त्रार्थका विषय हो जाता है। अतः स्वपक्षसिद्धिमें ही जयव्यवस्था और पर पक्षका निराकरण होनेसे पराजय माननी चाहिए। निर्दोष साधन बोलकर स्वपक्षसिद्धि करनेवाला वादी यदि कुछ अधिक बोल जाता है या कम बोलता है या किसी साधारण नियमका पालन नहीं कर पाता है तो भी उसका पराजय नहीं होना चाहिए। प्रतिवादी यदि सीधा विरुद्ध हेत्वाभासका उद्भावन करता है तो फिर उसे स्वतन्त्र भावसे स्वपक्षसिद्धि करनेकी आवश्यकता नहीं है। क्योंकि वादीके पक्षको विरुद्ध कहनेसे प्रतिवादीका पक्ष स्वतः सिद्ध हो जाता है। असिद्ध आदि हेत्वाभासोंके उद्भावन करनेपर प्रतिवादीको स्वपक्ष सिद्धि भी करनी चाहिए। तात्पर्य यह कि शास्त्रार्थके नियमोंके अनुसार चलनेपर भी वादी या प्रतिवादी स्वपक्ष सिद्धिके बिना जयलाभ नहीं कर सकते।

वाद या शास्त्रार्थके चार अङ्ग होते हैं—सभापति, सभ्य, वादी और प्रतिवादी। सभ्योंको प्रादिनक भी कहते हैं। इन्हें अधिकार होता है कि पक्षपातमें न पड़कर वादी या प्रतिवादी किसीसे भी प्रश्न करें। इनका काम है कि ये असद्वादका निषेध करें और लगामकी तरह वादी या प्रतिवादीको हृष्ट उधर न जाने देकर ठीक रास्तेपर रें। सभापति तो समस्त वाद्-व्यवस्थाका पूर्ण नियामक होता है। वादी और प्रतिवादीके बिना तो शास्त्रार्थ ही नहीं चल सकता।

जाति—'मिथ्या उत्तरोंको जाति कहते हैं। जैसे धर्मकीर्तिका अनेकान्तके रहस्योंको न समझकर यह कहना कि "जब मभी उभयात्मक है तो दही भी ऊँट रूप होगा, ऐसी हालतमें दही खानेवाला ऊँटको क्यों नहीं खाता?" अनेकान्त सिद्धान्तमें सबको सर्वधर्मात्मक सिद्ध नहीं किया जाता किन्तु प्रत्येक धर्ममें उसके सम्भव अनेक धर्मोंको यताया जाता है। दही जब पदार्थ है और ऊँट चेतन। दही खानेवाला दही पचानेवाले पदार्थको खाना चाहता है न कि सदरूपसे वर्तमान किसी भी पदार्थ को, अतः सदरूपसे ऊँट और दहीको एक मानकर दूषण देनेमें तो समस्त संसारकी गन्धाम्ब्य, राक्षारक्ष, पूष्यापूष्य व्यवस्थाभोका लोप हो जायगा। 'अकलङ्कदेव नैयायिकके द्वारा कही गई साधर्म्यसम वैधर्म्यसम आदि २४ जातियोंको न तो कोई रास महाप देते हैं और न उनकी आवश्यकता ही समझते हैं। अमदुत्तर तो असंरूप प्रकारके हो सकते हैं, अतः जातियोंकी २४ संख्या भी अपूर्ण ही है।

इस तरह अधिनाभाषी हेतुमें पक्षकी सिद्धि करना अनुमानका लक्ष्य है अतः उसमें या तदाश्रित-वाद आदिकी व्यवस्थामें अनुपयोगी नियमोंका जाल रचना उचित नहीं है।

आगम—आप्तके पाठ्य आदिमें होनेवाला अर्धज्ञान आगम है। जो जिस विषयमें अर्ध-घट है वह उस विषयका आस है। यद्यपि आगम प्रमाणकी लोक-व्यवहारमें भी प्रवृत्ति होती है फिर भी आगम सर्वज्ञके द्वारा प्रतिपादित उपदेशोंमें सद् है। आगमकी प्रमाणताका आधार धक्का गुण है। गुणान् पुरुषके द्वारा वहे गये वचन अधिमंशदी और प्रमाणभूत होते हैं। जैन परम्परामें आगममें सर्वज्ञता और अतिरगताका पूर्ण विचार माना है। वचनोंमें विमंशद या तो अज्ञानमें होता है या राग और द्वेषके कारण। पदार्थका यथार्थज्ञान न होनेसे धक्का यद्वा तद्वा बोल जाता है, और ज्ञान होनेपर भी यदि किसीमें राग या द्वेष होता है तो भी वह अन्यथा बोलनेमें प्रवृत्त हो जाता है। जो पूर्ण धीतरामी और सर्वज्ञ है उसके वचनोंमें विमंशदका कोई कारण नहीं रह जाता।

सर्वज्ञत्व विचार—

आगम ज्ञान-प्रभाववाला है। ज्ञानावरण धर्मके कारण उसका पूर्णज्ञान रक-रककर छिन्न-विच्छिन्न रूपसे प्रकाशमें आता है। जब सम्यग्दर्शनादि उपायोंमें ज्ञानावरणका समूल क्षय हो जाता है तब उसकी समग्र ज्ञेयोंमें प्रवृत्ति र्गन रोक सकता है? सर्वज्ञता मित्र करनेकी सबसे मुख्य युक्ति यही है। ज्ञानमें जाननेका रचना है और ज्ञेयमें ज्ञानमें प्रतिभासित होनेका। यदि कोई प्रतिबन्धक कारण नहीं है तो ज्ञानमें ज्ञेयका प्रतिभास होना ही चाहिये। जैसे दाहक स्वभाववाली अग्नि, यदि कोई रुकावट न हो तो ईंधनको जलाती ही है। चूँकि ज्ञानकी रथाभाषिक प्रवृत्तिमें किसी इन्द्रिय, आदि विभिन्नोंकी अपेक्षा नहीं है अतः वह रचनावत्से ही ज्ञेयोंको जानता है। अक्षरशब्दवचन बहुत स्पष्ट लिखा है कि—

“ज्ञस्यावरणविच्छेदे श्रेयं किमवशिष्यते।

अप्राप्यकारिणस्तस्मात् सर्वाथंघटोकनम्॥”

—न्यायविनिश्चय ३।७९

इसके सिवा उन्होंने सर्वज्ञता सिद्ध करनेके लिए ‘ज्योतिज्ञानाधिसवाद’ हेतुका प्रयोग किया है। वे लिखते हैं कि यदि अतीन्द्रिय पदार्थोंका ज्ञान न हो सके तो प्रहोंकी दशाओंका और चन्द्रग्रहण आदिका उपदेश कैसे हो सकेगा? ज्योतिज्ञान अधिमंशदी देखा जाता है, अतः यह मानना ही चाहिये कि उसका उपदेशा शिकालदर्शी था। जैसे सत्य रश्मिदर्शन इन्द्रियव्यापार आदिकी सहायताके बिना ही भाषी राज्य लाभ आदिका यथार्थ स्पष्ट भान कराता है उसी तरह सर्वज्ञका ज्ञान अतीन्द्रिय पदार्थोंमें स्पष्ट होता है। जैसे प्रद्वन विद्या या दृक्षणिका विद्यासे अतीन्द्रिय पदार्थोंका भान होता है उसी तरह सर्वज्ञका ज्ञान अतीन्द्रिय पदार्थोंका भासक होता है। चूँकि दोष और आवरण आगन्तुक हैं आगमके रचनावत् नहीं हैं अतः प्रतिपक्षी साधनाओंसे उनका समूल नाश हो जाता है और जब आत्मा निरावरण और निर्दोष हो जाता है तब उसका पूर्ण ज्ञान स्वभाव स्पष्ट उठता है। इन साधक प्रमाणोंकी दस्तावर उन्होंने सर्वज्ञ सिद्धिमें एक जिस खास हेतुका प्रयोग किया है वह है “सुनिदिचितासम्भवद्वयाधकत्व” अर्थात् किसी भी वस्तुकी सत्ता सिद्ध करनेके लिए सबसे बड़ा प्रमाण यहाँ हो सकता है कि उसकी सत्तामें कोई बाधक न हो। जैसे “मैं सुखी हूँ” इसका सबसे बड़ा साधक प्रमाण यहाँ है कि मेरे सुखी होनेमें कोई बाधक-प्रमाण नहीं मिलता। चूँकि सर्वज्ञकी सत्तामें कोई बाधक प्रमाण नहीं है अतः उसका निर्वाध सद्भाव सिद्ध हो जाता है। इस हेतुके समर्थनमें उन्होंने विरोधियोंके द्वारा कल्पित बाधकोंका निराकरण इस प्रकार किया है—

प्रद्वन-अर्हन्त्व सर्वज्ञ नहीं है क्योंकि वे धक्का हैं और पुरुष हैं जैसे कोई गालीमें धूमनेवाला अवारा मनुष्य।

उत्तर-वस्तुत्व और सर्वज्ञत्वका कोई विरोध नहीं है। धक्का भी हो सकता है और सर्वज्ञ भी। यदि ज्ञानके विकासमें वचनोंका हास देखा जाता तो उसके अग्रत विकासमें वचनोंका अग्रत हास होता, पर देखा तो इससे उलटा ही जाता है। ज्यो-ज्यो ज्ञानमें वृद्धि होती है ध्यो-नयो वचनोंमें प्रकषता ही देखी जाती है।

प्रश्न—वक्तृत्वका सम्बन्ध विवक्षासे है। अतः इच्छारहित निर्मोही सर्वज्ञमें वचनोंकी सम्भावना कैसे है? शब्दोच्चारणकी इच्छा—विवक्षा भी मोहकी ही पर्याय है।

उत्तर—विवक्षाका वक्तृत्वसे कोई अविनाभाव नहीं है। मन्दबुद्धि प्रायः-विवक्षा रखते हैं पर वे शास्त्रका व्याख्यान नहीं कर सकते। सुप्त, मूर्च्छित आदि अवस्थाओंमें विवक्षा न रहनेपर भी वचनोंकी प्रवृत्ति देखी जाती है, अतः विवक्षा और वचनमें कोई अविनाभाव नहीं है। चैतन्य और इन्द्रियोंकी पटुता ही वचन-प्रवृत्तिमें कारण होती है, इनका सर्वज्ञताके साथ कोई विरोध नहीं है। अथवा वचनोंमें विवक्षाको कारण मान भी लिया जाय पर सत्य और हितकारक वचनोंकी प्रवृत्ति करानेवाली विवक्षा योपवाली कैसे हो सकती है? इसी तरह निर्दोष पुरुषत्वका सर्वज्ञताके साथ कोई विरोध नहीं है—पुरष भी हो और सर्वज्ञ भी। यदि इस प्रकारके व्यभिचारी हेतुसे साध्यकी सिद्धि की जाय तो इन्हीं हेतुओंसे जमिनिमें वेदाध्वंशताका भी अभाव सिद्ध हो जायगा।

प्रश्न—हमें किसी प्रमाणसे सर्वज्ञ उपलब्ध नहीं होता, अतः अनुपलम्भ होनेसे उसका अभाव ही मानना चाहिये?

उत्तर—पूर्वोक्त अनुमानोंसे जब सर्वज्ञकी सिद्धि हो जाती है तब अनुपलम्भ नहीं कहा जा सकता। अनुपलम्भ आपकी है, या संसारके सब जीवोंको? 'हमारे चित्तमें इस समय क्या विचार है' इसका अनुपलम्भ आपकी है पर इससे हमारे चित्तके विचारोंका अभाव नहीं किया जा सकता। अतः यह स्वोपलम्भ अनेकान्तिक है। 'सबको सर्वज्ञका अनुपलम्भ है' यह बात तो सर्वज्ञ ही जान सकता है, असर्वज्ञ नहीं।

प्रश्न—आगममें कहे गये साधनोंका अनुष्ठान करके सर्वज्ञता प्राप्त होती है और सर्वज्ञके द्वारा आगम कहा जाता है, अतः सर्वज्ञ और आगम दोनों अन्यान्याधित हैं?

उत्तर—सर्वज्ञ आगमका कारक है। प्रकृत सर्वज्ञका ज्ञान पूर्वसर्वज्ञके द्वारा प्रतिपादित आगमार्थके आचरणसे उत्पन्न होता है और पूर्वसर्वज्ञकी तत्पूर्व सर्वज्ञके द्वारा प्रणीत आगमसे सर्वज्ञता प्राप्त होती है। इस तरह पूर्व-पूर्व सर्वज्ञ और आगमोंकी श्रृंखला बीजाक्षर सन्ततिकी तरह अनादि है और अनादि-परम्परामें अन्यान्याधित दोषका विचार नहीं होता। मुरष प्रश्न यह है कि क्या आगम सर्वज्ञके बिना हो सकता है? और पुरष सर्वज्ञ हो सकता है या नहीं? दोनोंका उत्तर यह है कि सर्वज्ञ हो सकता है और आगम सर्वज्ञ प्रतिपादित ही है।

प्रश्न—जय आजकल प्रायः पुरुष रागी द्वेषी और अज्ञानी देखे जाते हैं तब अतीत या भविष्यमें किसी पूर्णशीलतायी या सर्वज्ञकी सम्भावना कैसे की जा सकती है? क्योंकि पुरषकी शक्तियोंकी सीमाका पतमानकी तरह अतीत और अनागतमें उल्लंघन नहीं हो सकता?

उत्तर—यदि हम पुरषातिशयको नहीं जान सकते तो उसका अभाव नहीं किया जा सकता। अन्यथा आजकल कोई वेदका पूर्णज्ञ नहीं देखा जाता तो 'अतीत कालमें जमिनिको भी उसका यथार्थ ज्ञान नहीं था' यह यहन होगा। बुद्धिमें नारतम्य होनेसे उसमें परम प्रकर्षकी सम्भावनामें ही सर्वज्ञताकी सत्ता निहित है। जिस प्रकार अशिके तापसे सोनेका मूल प्रमत्तः दूर हो जाता है और सोना पूर्ण निर्मल बन जाता है उसी प्रकार सम्यग्दर्शनान्तिके अभ्याससे ज्ञान भी अभ्यन्त निर्मल होकर सर्वज्ञताकी अवस्थामें पहुँच जाता है।

प्रश्न—सर्वज्ञ जय रागी आत्माके रागका या दुःखीके दुःखका साक्षात्कार करता है तब यह स्वयं रागी और दुःखी हो जायगा?

उत्तर—दुःख या रागको जान देनेमात्रसे कोई दुःखी या रागी नहीं होता। राग तो आत्माका स्वयं राग रूप परिणामन परन्तु ही सम्भव है। क्या कोई ध्रोक्षिय प्राणण मन्दिरके रसना ज्ञान करने मात्रसे मद्यपायी कहा जा सकता है? रागके कारण मोहनीय आदि वरमें सर्वज्ञसे अभ्यन्त उच्छिन्न हो गये हैं, अतः परके राग या दुःखको जानने मात्रसे उनमें राग या दुःख परिणति नहीं हो सकती।

प्रश्न-सर्वज्ञके साधक और वाधक दोनों प्रकारके प्रमाण नहीं मिलते अतः उसकी सत्तामें सन्देह होना चाहिए ?

उत्तर-जय साधक प्रमाण बता दिये गये हैं और वाधकोंका निराकरण भी किया जा चुका है तब सन्देहकी बात वेवुनियाद् है। सर्वज्ञका अभाव तो बिना सर्वज्ञ बने नहीं किया जा सकता। जबतक हम त्रिकाल त्रिलोकवर्ती समस्त पुरुषोंकी असर्वज्ञके रूपमें जानकरी नहीं कर लेते तबतक जगत्को सर्वज्ञ-द्वय कैसे कह सकते हैं और यदि ऐसी जानकारी किसी व्यक्तिको सम्भव है तो वही सर्वज्ञ होगा। सर्वज्ञताका इतिहास—

सर्वज्ञताके विकासका एक अपना इतिहास भी है। भारतवर्षकी परम्पराके अनुसार सर्वज्ञताका सम्बन्ध भी मोक्षसे था। मुमुक्षुओंके विचारका मुख्य विषय यह था कि मोक्षके उपाय, मोक्षका आधार, संसार और उसके कारणोंका साक्षात्कार हो सकता है या नहीं। विदोपत मोक्ष-शास्त्रिके उपायोंका अर्थात् उन धर्मानुष्ठानोंका जिनसे आत्मा बन्धनोंसे मुक्त होता है, किसीने स्वयं अनुभव करके उपदेश दिया है या नहीं ? वैदिक परम्पराके एक भागका इस सम्बन्धमें विचार है कि-धर्मका साक्षात्कार किसी व्यक्तिको नहीं हो सकता, चाहे वह ब्रह्मा, विष्णु या महेश्वर जैसा महान् भी क्यों न हो ? धर्म तो केवल अर्पारप्य वेदसे ही जाना जा सकता है। वेदका धर्ममें निर्वाध और अन्तिम अधिकार है। उसमें जो लिखा है वही धर्म है। मनुष्य प्रायः रागादि द्वेषोंसे दूषित होते हैं और अल्पज्ञ भी। यह सम्भव ही नहीं है कि कोई भी मनुष्य कभी भी सम्पूर्ण निर्दोष या सर्वज्ञ बनकर धर्म जैसे अतीन्द्रिय पदार्थोंका साक्षात्कार कर सके। ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर आदि महादेवोंमें केवल इसलिए सर्वज्ञता बताई जाती है कि वे वेददेह हैं अर्थात् उनका शरीर या स्वरूप वेदमय है। इसका तात्पर्य यह है कि अतीन्द्रिय पदार्थोंका ज्ञान केवल वेदके द्वारा ही सम्भव है, प्रत्यक्षसे नहीं। इस परम्पराका समर्थन जैमिनि और उनके अनुयायी शबर, कुमारिल आदि मीमांसकपुरीणोंने किया है। कुमारिलने तो सर्वज्ञताके निषेधका फलितार्थ निकालते हुए बहुत स्पष्ट लिखा है कि—

“धर्मज्ञत्यनिषेधश्च केवलोऽत्रापि युज्यते।
सर्वमन्यद्विजानंस्तु पुरुषः केन वार्यते ॥”

—तावसंग्रह 'पूर्वपक्ष' पृ० ८४४

“यदि पङ्क्तिः प्रमाणैः स्यात् सर्वज्ञः केन वार्यते।
एकेन तु प्रमाणेन सर्वज्ञो येन कल्प्यते ॥
नूनं स चक्षुषा सर्वान् रसादीन् प्रतिपद्यते ॥”

—मीमांसाश्लोकवार्तिके चोदनासूत्र श्लोक ११०-१२

अर्थात् सर्वज्ञताके निषेधका अर्थ है धर्मज्ञताका निषेध। यानी कोई भी पुरुष धर्मको प्रत्यक्षसे जानकर सर्वज्ञ नहीं बन सकता। धर्मके सिवाय अन्य सभी पदार्थोंका ज्ञान यह करना चाहता है तो करे हमें कोई आपत्ति नहीं। इसी तरह धर्मको वेदके द्वारा तथा अन्य पदार्थोंको प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, अर्थात्पत्ति और अभाव आदि प्रमाणोंसे यथायोग्य जानकर कोई यदि आसतन सर्वज्ञ बनता है तब भी हमें कोई आपत्ति नहीं। पर एक प्रायश्च प्रमाणके द्वारा जो सर्वज्ञ बनकर धर्मको भी जानना चाहता है वह उसी प्रकार है जो केवल एक आँखके द्वारा ही रस, गन्ध आदिका ज्ञान करना चाहता है।

इसी परम्पराके वैश्वसिक वैदिक आदि ईश्वरमें विन्य सर्वज्ञता और अन्य योगियोंमें योग्य सर्वज्ञता मानकर भी वेदोंको ईश्वरप्रतिपादित या उसका निरवधारण कर्तव्य धर्ममें वेदका ही अन्तिम अधिकार रक्षित करते हैं। व्यवहारमें वेदकी सर्वश्रेष्ठता दोनोंको मान्य है। सांख्य और योग परम्परामें सर्वज्ञता अधिमहिद्विषयोंकी तरह एक योगजन्य विभूति है, जो सभी योगियोंको अवश्य प्राप्त होनी है। जिनकी साधना इस योग्य हो उन्हें प्राप्त हो सकेगी। सर्वज्ञता प्रकृतिसंघर्ष चरितार्थ हो जानेपर मुक्त श्रुतियोंमें अवधिष्ट नहीं रहती। वेदान्ती सर्वज्ञताको अन्तःकरणनिष्ठ मानते हैं। जो जीव-

शुद्ध दशा तक रहकर अन्तमें छूट जाती है। शुद्धदशामें ब्रह्मका वैवल शुद्ध सच्चिदानन्द रूप ही प्रकाशमान रहता है।

श्रमण परम्पराका मूल आधार ही है धर्ममें वीतरागी और तत्त्वज्ञानी पुरुषका प्रामाण्य। इसका विचार है कि पुरुष अपनी साधनाके द्वारा पूर्ण-वीतरागी और निर्मलज्ञानी हो सकता है तथा मोक्षादि तत्त्वोंका साक्षात्कार कर सकता है। वह अपने साक्षात्कृत मोक्षोपाय-धर्मका उपदेश देता है। यही उपदेश आगम कहलाते हैं। यह परम्परा पुरुषके सर्वोत्कृष्ट विकासमें विद्वांस रखती है और प्रत्येक मनुष्यको साधनानुसार विकसित होनेका अवसर भी देती है। किसी तीर्थंकर या बुद्धको वैवलज्ञान और बोधि प्राप्ति होनेपर जैसा धर्म और धर्म जैसे अतीन्द्रिय पदार्थोंका साक्षात्कार होता है उसी प्रकारका साक्षात्कार अन्य साधकोंको भी हो सकता है। यानी इस परम्परामें धर्म किसी वेद जैसे ग्रन्थके अधिकारमें बद्ध नहीं है, किन्तु वह वीतरागी तत्त्वज्ञानीके अनुभवसे विकसित होता है। बौद्धाचार्य धर्मकीर्तिने लिखा है कि 'बुद्ध चतुरार्यसत्यका साक्षात्कार करते हैं और तदन्तर्गत-मार्ग-सत्य यानी धर्ममें अपने अनुभवके द्वारा अन्तिम प्रमाण भी हैं। ये करणा करके कथासन्तस्य संसारियोंके उद्धारके लिए स्वयं मार्गका उपदेश करते हैं।' कोई पुरुष संसारके अन्य सब पदार्थोंको जानें या न जानें हमें इस निरर्थक बातसे कोई प्रयोजन नहीं। हमें तो यह देखना है कि वह इष्ट तत्त्व यानी धर्मका साक्षात्कार करता है या नहीं? वह धर्मज्ञ है या नहीं? मोक्षमार्गमें अनुपयोगी कीट-मकोड़ोंकी संख्याके परिज्ञानका धर्मसे क्या संबंध है? धर्मकीर्ति सिद्धान्ततः सर्वज्ञताका विरोध न करके उसे निरर्थक अवश्य कह देते हैं? वे कुमारिलसे कहने हैं कि कोई मनुष्य संसारके सब पदार्थोंका साक्षात्कार करे या न करे पर उसे धर्मज्ञ होना चाहिए। ये अपने सर्वज्ञताके समर्थक समशीलोंसे कहते हैं कि 'मीमांसकोंके सामने त्रिकाल-त्रिलोकज रूप सर्वज्ञतापर जोर नहीं देना चाहिए। असली विवाद तो धर्मज्ञतामें है कि धर्मके विषयमें धर्मज्ञको प्रमाण माना जाय या वेदको? तात्पर्य यह कि जहाँ कुमारिलने प्रत्यक्षसे होनेवाली धर्मज्ञताका निषेध करके धर्मके विषयमें वेदका ही अन्त्याहृत अधिकार सिद्ध किया है वहाँ धर्मकीर्तिने प्रत्यक्षसे ही धर्मका साक्षात्कार मानकर अर्थात् प्रत्यक्षसे होनेवाली धर्मज्ञताका समर्थन करके वीतरागी धर्मज्ञ पुरुषका ही धर्ममें अन्तिम प्रमाण और अधिकार माना है। धर्मकीर्तिके टीकाकार ब्रह्मचर्यमुनि सुगतको धर्मज्ञके साथ ही साथ सर्वज्ञ त्रिकालवर्ती यावत् पदार्थोंका ज्ञाता भी सिद्ध किया है और लिखा है कि सुगतकी

१ "तायः स्वदृष्टमार्गोनिः वैषल्याद् नक्ति नावृत्तम् ।

दयालुःचात् परार्थञ्च सर्वाङ्गमाभियोगतः ।

तस्मात् प्रमाणं तायो वा चतुःसत्यप्रकाशनम् ॥" प्र० पा० ११४७।४८

२ "तस्माद्बुधेभगतं ज्ञानमस्य विचार्यताम् ।

कीटसख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्लोपयुज्यते ॥

हेयोपादेयतत्त्वस्य साङ्गुपापस्य वेदकः ।

यः प्रमाणमवाविष्टं न तु सर्वस्य वेदकः ॥

दूर पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु ।

प्रमाणं दूरदर्शी चेद्वैतद् दृष्टानुपास्मदे ॥" प्र० पा० ११३३-३५

३ "सर्वं जानातु सर्वस्य वेदको न निधिष्यते ।" प्र० वार्तिकाल० पृ० ५२ ।

"भावनान्वल्लो शनं वासानामपि मानि चैत् ।

तदेतद्विषयतेऽस्माभिः सर्वाङ्कारं तु ताधिनाम् ॥

..... एतोऽस्य वीतरागात्वे सर्वार्थज्ञानसम्भवः ।

रमाहितस्य सफलं चवास्तीति विनिश्चितम् ॥" प्र० वार्तिकाल० पृ० ३२९

४ "सर्वेषां वीतरागाणामेतन् फरमात्रं विद्यते ।

रागादिक्षयमात्रे हि तेषां तस्य प्रारब्धनात् ॥

तरह अन्य योगी भी सर्वज्ञ हो सकते हैं यदि वे गगादिमुक्तिकी तरह सर्वज्ञताके लिए भी यत्न करें। और जिनने वीतरागता प्राप्त कर ली है वे चाहें तो थोड़ेसे ही प्रयाससे सर्वज्ञ बन सकते हैं। 'शान्तरक्षित भी इसी तरह धर्मज्ञता-साधनके साथ ही साथ सर्वज्ञता सिद्ध करके इससे बे' शक्तिरूपसे सभी वीतरागोंमें मानते हैं। प्रत्येक वीतराग जब चाहे तब किसी भी धरतुको अनायास थपेच्छ जान सकता है।

दुन्दने स्वयं अपनेको कभी सर्वज्ञ नहीं कहा। उन्होंने अनेक आत्मादि अर्थात्न्द्रिय पदार्थोंको अव्याकृत कहकर उनके विषयमें मौन ही रखा है। पर उनका यह स्पष्ट उपदेश था कि धर्म या मार्गका पूर्ण और निर्मल साक्षात्कार हो सकता है। धर्म मात्र किसी पुस्तकविशेषमें ही जाननेकी चीज नहीं है। उन्होंने कभी अपनेको सर्वज्ञ भी कहा है तो मार्गज्ञ या धर्मज्ञके अर्थमें ही। उनका तो स्पष्ट उपदेश था कि मैंने तृणाक्षयके मार्गका साक्षात्कार किया है और उसे ही बताता हूँ।

जैनतार्किकोंने प्रारम्भसे ही त्रिकाल त्रिलोकवर्ती वापग्नेयोंके प्रत्यक्ष दर्शनरूप अर्थमें सर्वज्ञता मानी है और उसका समर्थन भी किया है। बौद्ध परम्परामें जिस प्रकार धर्मज्ञताका और सर्वज्ञताका विश्लेषण करके धर्मज्ञतापर मुख्य भार दिया गया है उस तरह जैन परम्परामें केवल धर्मज्ञताका समर्थन न करके पूर्ण सर्वज्ञता ही सिद्ध की गई है। आचार्य कुन्दकुन्दने 'प्रथमधर' में केवल-ज्ञानको युगवत् अनन्तपदार्थोंका जाननेवाला बताया है। वे अने' लिखते हैं— कि जो एकको जानता है वह सबको जानता है। इस आत्मज्ञानकी परम्पराकी श्रलक "यः आत्मवित् स सर्वज्ञित्" इत्यादि उपनिषद्-वाक्योंमें तथा "जे एग जाणइ से सब जाणइ, जे सब जाणइ से एग जाणइ" इम आचाराइ सूत्र (१२३) में पाई जाती है। कुन्दकुन्दने इसका व्याख्यान करते हुए आगे लिखा है कि जो त्रिकाल त्रिलोकवर्ती पदार्थोंको नहीं जानता, वह पूरी तरह एक द्रव्यको भी नहीं जानता। और जो अनन्त पर्यायवाले एक द्रव्यको नहीं जानता वह सबको कैसे जान सकता है? इसका

पुनः कालान्तरे तेषां सर्वज्ञगुणराशिषाम् ।

अल्पयत्नेन सर्वज्ञत्वस्य सिद्धिरधारिता ॥" प्र० वार्तिकाल० पृ० ३२९ ।

१ "स्वर्गापि र्गसम्प्राप्तिहेतुशोऽस्तीति गणयते ।

साक्षात् केवल किन्तु सर्वज्ञोऽपि प्रतीयते ॥"—तत्त्वस० दलो० ३३०९ ।

२ "यद्यदिच्छति बोद्धुं वा तदादृशि नियोगत" ।

शक्तिरेवविधा तस्य प्रदीणावरणो ह्यसौ ॥

युगपत् परिपाद्या वा स्वेच्छया प्रतिपद्यते ।

लक्षज्ञान च (सर्वो ?) हि सशुभौर्धादिभिः प्रभुः ॥"—तत्त्वस० दलो० ३६२८-२९ ।

३ "सद् भयव उष्णष्णानाणदरित्री सदेवासुरमाणुसलोगरस आगदि गदि चपपोववाद् बंधमोक्षं ह्दि टिटदि जुदि अणुमाग तक्रं कल मण माणसिग भुत् कद पटिसेविद आदिकम्भ अरहकम्भ सन्कोए सव्वजीवे सव्वभावे सम जाणादि परमदि विहरदि ति ।"—प्रकृति अनु० ।

"से भगव अरह जिणे कैवली सन्-नू स-भवावदरित्री सदेवमाणुयासुरस लोगरस पञ्चाप जाणइ । त० आगदं गद टिट चयण उववाप भुत् पीर वड पटिसेविग आबिकम्म ररोकम्म लविष कदिब मणी माणसिग सव्वलोए सव्वजीवाह सव्वभावाह जाणमाणे पावमाणे एव च थे विहरइ ।"

—आवा० धु० २ नू० ३ ।

४ "ज त्कालिषमिदर जाणदि पुगव समतदो सव्व ।

आरथं विविच विसमं व पाण एाइय मणिय ॥"—प्रब० ११७० ।

५ "जो ण विजाणदि पुगव अत्थे सेकालिके तिहुवणत्थे ।

णादु तसस ण सक्कं सपञ्जव द्धमेक वा ॥"—प्रब० ११४८

६ "दु-वमाणतववअयमेकमणताणि द्धवज्जादणि ।

ण थि जाणादि जदि पुगव कथ सो सव्वाणि जाणादि ॥"—प्रब० ११४९ ।

तात्पर्य है कि जो मनुष्य घटज्ञानके द्वारा घटको जानता है वह साथ ही साथ "घटज्ञानवान् अहम्" इस सहृद्यवसायके द्वारा अपने स्वरूपको भी जान लेता है। इसी तरह जो व्यक्ति घट जाननेकी शक्ति रखनेवाले घटज्ञानका यथावत् स्वरूप परिच्छेद करता है वह घटको तो अर्थात् ही जान लेता है क्योंकि उस शक्तिका यथावत् विद्वलेपणपूर्वक परिज्ञान विद्वेषणभूत घटको जाने बिना हो ही नहीं सकता। इसी प्रकार जातमानमें अनन्त ज्ञेयोंके जाननेकी शक्ति है अतः जो संसारके अनन्त ज्ञेयोंको जानता है वह अनन्त ज्ञेयोंके जाननेकी शक्तिके आधारभूत आत्मा या पूर्णज्ञानकी स्वसंवेदन प्रायश्चक्षेके द्वारा जान लेता है और जो अनन्त ज्ञेयोंके जाननेकी अनन्तशक्ति रखनेवाले आत्मा या पूर्णज्ञानके स्वरूपको यथावत् विद्वलेपणपूर्वक जानता है, वह उन शक्तियोंके उपयोगरधानभूत अनन्त पदार्थोंको भी जान लेता है जैसे जो व्यक्ति घटप्रतिबिम्बकान्त दर्पणको जानता है वह घटको भी जानता है तथा जो घटको जानता है वही दर्पणमें आये हुए घट-प्रतिबिम्बका विद्वलेपणपूर्वक यथावत् परिज्ञान कर सकता है। कुन्दकुन्दने नियमसारमें सर्वज्ञताविषयक अपना दृष्टिकोण निम्न और व्यवहारनयकी दृष्टिमें इस प्रकार बताया है—

“जाणदि पस्सदि सव्वं व्यवहारणण केवली भगवं ।

केवलणणी जाणदि पस्सदि णियमंण अण्णणं ॥१५८॥”

अर्थात् केवली भगवान् व्यवहारनयसे संसारके सब पदार्थोंको जानते और देखते हैं, पर निश्चयसे केवलज्ञानी अपनी आत्माको जानता और देखता है। इसका तात्पर्य है कि ज्ञानको परपदार्थोंका जानने-वाला और देखनेवाला कहना भी व्यवहारकी मर्यादामें है, निश्चयसे तो वह स्वरूप-विमग्न रहता है। निश्चयनयकी भूताधता और परमाधता तथा व्यवहारनयकी अभूतार्थताको सामने रखकर यदि विचार किया जाय तो आध्यात्मिक दृष्टिसे पूर्णज्ञानका पर्यवसान आत्मज्ञानमें ही होता है। आचार्य कुन्दकुन्दका यह वर्णन वरगुप्तः ज्ञान्तदर्शी है।

तत्रैतुगमें कुन्दकुन्दकी आध्यात्मिक या नैश्चयिक दृष्टिका जैसा चाहिए वैसा उपयोग नहीं हुआ। समन्तभद्रादि आचार्योंने सूक्ष्म, अन्तरित और दूरवर्ती समस्त अतीन्द्रिय पदार्थोंका प्रत्यक्षतय अनुमेयत्व^१ हेतुसे सिद्ध किया है। आचार्य धीरसेनने जयधवलाम् केवलज्ञानको आत्माका स्वभाव मानकर मति-ज्ञानादिको उसका अंश बताया है और लिखा है कि मतिज्ञानादिके स्वसंवेदनके समय अंशों केवल-ज्ञानका भी अंशतः स्वसंवेदन हो जाता है जैसे पर्वतके एक हिस्सेको देखकर पूरे पर्वतका ज्ञान व्यवहारतः प्रपक्ष है उसी तरह वेदज्ञान भी व्यवहारतः स्वसंवेदनसिद्ध है। इस तरह सभी जैन साहिकोंने एक स्वरसे त्रिकाल-त्रिलोकधर्ती समस्त पदार्थोंके पूर्णपरिज्ञानके अर्थमें सर्वज्ञताका समर्थन किया है। सर्वज्ञताके समर्थनके बाद पृथक् धर्मज्ञताके समर्थनकी कोई आवश्यकता नहीं रह जाती।

प्रवचनकी प्रमाणताका आधार—

यह तो ऊपरके विवेचनसे स्पष्ट हो जाता है कि आगम या प्रवचनकी प्रमाणताका आधार आत्मके गुण है। आत्मके गुण ही शब्दमें झलकते हैं। यद्यपि जैन-परम्परामें शास्त्रोंका प्रामाण्य प्रचलित है, पर उसका अन्तिम आधार पुस्तकानिर्मल ज्ञान ही है। तीर्थंकर तदवतक तावका उपदेष्टा नहीं करते जबतक उनमें धीतरागता और पूर्णज्ञानका विकास नहीं हो जाता। एक तीर्थंकरको दूसरे तीर्थंकरके आगमकी कोई आवश्यकता नहीं रहती क्योंकि वह स्वयं आगमका निर्माता होता है। यही कारण है कि प्रायःक क्षयोपशमज्ञानवाला आचार्य अपने वचनोंकी परम्परानो सर्वज्ञमूलक सिद्ध करते हैं पर किसी सर्वज्ञको अपनी वचनपरम्परा इतर सर्वज्ञमूलक सिद्ध करते नहीं सुना। तीर्थंकरोंके वचन सूत्र रूप होते हैं। उनमें संक्षेपसे मूल सिद्धान्तोंका सूचन होता है। उन सिद्धान्तोंको द्रष्टु, क्षेत्र, बाल और भाव की परिस्थितिके अनुसार कौन जीवन व्यवहारमें लाया जाय यह विवेचना उत्तरकालीन आचार्योंके शास्त्रोंमें

१ "सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः वस्तुचिन्मया ।

अनुमेयस्त्वयोऽभ्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥"—आप्तमो० ३७०० ५ ।

होती है। पर वह तभी प्रमाण है जब उसका मूलस्रोतसे विरोध न हो। साहित्य अपने युगका प्रतिबिम्ब होता है। वर्तमानकालीन साहित्यमें अतीतके अवशेष भी यत्र तत्र बिखरे रहते हैं। उत्तरकालीन आचार्योंके द्वारा समय-समयपर रचा हुआ विविध प्रकारका साहित्य अपने युगकी आवश्यकताओं और प्रभावांसे अछूता नहीं है। इसलिए आगम-प्रमाणकी समीक्षा करते समय उसके सर्वज्ञ मूलरूढ़की जाँचके साथ ही साथ हमें उसके ऐतिहासिक विकास और उस युगकी परिस्थितियोंकी भी समीक्षा करनी ही होगी। जैन परम्पराके दार्शनिक साहित्यमें परपक्षके खण्डनके स्थल सम विचारराले दर्शनान्तरीय विचारोंसे परिपुष्ट हुए हैं तथा उसने अपने विचारोंमें अन्य साहित्यको एक हृदयक प्रभावित भी किया है। एक मूल गुणोंकी सख्या और नामोंकी ही ले लीजिए। आचार्य समन्तभद्रने ५ अणुव्रत और मद्य मास और मद्युके त्यागको मूल गुण बताया जबकि अन्य आचार्योंने ५ अणुव्रतोंकी जगह वन, यौवन, जमर, कदमर और पाप्मर इन पाँच फलोंके त्यागको मूल गुणोंमें शामिल किया। 'विद्याने देवदर्शन, पानी छानना, जूआवा त्याग, आदि भी मूल गुणोंमें गिनाये। तात्पर्य यह कि जिन युगमें जैसी आवश्यकता परिस्थितियोंके अनुसार उपस्थित हुई उस युगमें बने हुए शास्त्र उनसे समाधानमें खाली नहीं हैं। इसलिए शास्त्र अपने युगके निर्माणमें प्रमुख भाग लेते रहे। वे उस समय युगवाच्य नहीं हुए और यही कारण है कि ग्रन्थकारोंने अपनी समझके अनुसार अनेक पुंमें भी विधान किये जिनका मूल जैन सस्कृतिसंमेल बैठाना कठिन है। अतः प्रवचनकी प्रमाणताका विचार करने समय हमें इन सभी बातोंकी समीक्षा कर लेनी चाहिए।

वेदापौरुषेयत्व विचार-

मीमांसक वेदको अपौरुषेय मानते हैं। उनका कहना है कि शब्दमें गुण और दोष वक्ताके अर्थीन हैं यह सर्वमान्य नियम है। और दोषोंके अभावसे जत्र प्रमाणता आती है तब हमें यह विचार कर लेना चाहिए कि दोषोंका अभाव कैसे हो? गुण और दोष दोनोंका अधार पुरुष है। जहाँ गुणवान् वक्ता होता है वहाँ उसके गुणोंमें दोष हटा दिये जाते हैं और दोषोंके हट जानेपर शब्दमें प्रमाणता स्वतः आ जाती है। वक्ताके गुणोंसे हटाने गये दोषोंकी फिर शब्दमें संभावना नहीं रहती। दूसरा प्रकार यह भी है जहाँ वक्ता ही नहीं है वहाँ वक्ताके दोषोंकी संक्रान्ति शब्दमें हो ही नहीं सकती। यानी वेदका कौंके कोई पुरुष कर्ता नहीं है इसलिए उसमें दोषोंकी कोई संभावना नहीं है, वह स्वतः प्रमाण है। लौकिक वचनोंमें वक्ताके गुणसे दोषोंका अभाव होता है और वेदमें वक्ताके न होनेसे दोषोंकी आशंका ही नहीं रहती। यही कारण है कि मीमांसकोंने प्रामाण्यको "स्वतः" स्वीकार किया। धर्ममें वेदका स्वतः प्रामाण्य बना रहे इसके लिए उसे सर्वज्ञका निवेद्य करना पड़ा और पुरुषकी घमस दलितके विकासको रोक देना पड़ा। वैदिक धर्मियोंकी परम्पराकी अनादि नित्य सिद्ध करनेके लिए उमे शब्दमात्रको नित्य और व्यापक मानना पड़ा। हम अपने तालु आदिके व्यापारसे जिन शब्दोंको उत्पन्न करते हैं, मीमांसकके मतमें वे शब्द पहलेसे ही मौजूद हैं। हमारे प्रयत्नने तो मात्र उनकी अभिव्यक्ति दी है। वेदको अपौरुषेय सिद्ध करनेके लिए "कर्त्ताका स्मरण नहीं है" यह हेतु भी दिया जाता है। दूसरी तरह "वेदाप्ययन वाच्यत्व, कालाद्य" आदि हेतुओंसे उनकी अपौरुषेयता साधनेका प्रयत्न किया गया है।

विचारणीय बात यह है कि मेघकी गद्गद्गाहट वा बिजलीकी कड़कड़ाहट जैसी निरर्थक ध्वनियों भले ही पुरुष प्रयत्नके बिना प्राकृतिक कारणोंसे ही उत्पन्न हो जायँ पर सार्थक छन्दोबद्ध पद, पाठ्य और श्लोककी रचना पुरुष प्रयत्नके बिना कैसे सम्भव है? वैज्ञानिक कार्यकारणपरम्पराकी दृष्टिसे यह

१ "मयमासमधुःपानी महाणुव्रतपञ्चमम् ।

अथो मूलगुणानाहुः रूढिषा धमणीत्तमा ॥"-रत्नक० १७० ६६ ।

२ "मयमासमधुःपुजेन् पञ्चशीरफलानि च ॥"-सागरधर्मा० २१२

३ देखो सागरधर्माग्रत २११८ ।

वितान्त असंगत है। किसी रचनाके कर्त्ताका स्मरण न होनेसे हम भले ही उसके विद्वेष कर्तृत्वमें सन्दिग्ध हों पर उसे सर्वथा अकर्तृक या अपौरुषेय नहीं कह सकते। अनेक ऐसे जीर्ण-शीर्ण मकरानोंके खण्डहर हमारे दृष्टिगोचर होते हैं, जिनके बनाने और बनवानेवालोंका हमें स्मरण तो क्या, पता भी नहीं है, उन्हें देखकर किसीको भी अपौरुषेय बुद्धि नहीं होती। कोई भी सार्थक शब्द पुरुष-प्रयत्नके बिना न तो उच्चरित ही हो सकता है और न अपने विविध-विवक्षित अर्थोंका परिज्ञान ही करा सकता है। यदि पुरुषमें वीतरागता और तत्त्वज्ञाताका विकास किसी भी तरह संभव नहीं है तो ऐसे ही पुरुषोंके द्वारा किये गये वेदके व्याख्यानमें प्रमाणता कैसे आ सकती है? "मेरा यह अर्थ है, यह नहीं" इस बातकी घोषणा वेदिक 'शब्द तो नहीं कर सकते, अर्थकी व्याख्या तो पुरुषके ही अधीन है और आपके मतसे सभी पुरुष रागी द्वेषी और अज्ञानी हैं। अतः जिस पुरुषके दोषोंके डरसे वेदको अपौरुषेय करिष्यत किया गया था, आखिर व्याख्यानके लिए उसीकी शरणमें पहुँचना पडता है। कोई भी शब्द स्वतः प्रमाण नहीं हो सकता। उसकी प्रमाणताके लिए यह तलाश करना जरूरी हो जाता है कि उसका वक्ता कौन है? फिर वेदमें उन-उन युगोंके ऋषियों के नाम गीत्र प्रवर, चरण आदिके उल्लेख मिलते हैं। अनेक छन्दोंसे उसकी रचना है। विधेय और हेयमें प्रवृत्ति और निवृत्तिका उपदेश है। अतः ऐसी श्रुति, मनुस्मृति आदि स्मृतियोंकी तरह सक्त्क है अकर्तृक नहीं। यदि अनादि होनेके कारण या कर्त्ताका स्मरण न होनेके कारण वेदको प्रमाण माना जाता है तो बहुतसी गालियाँ तथा अपशब्द ऐसे हैं जिनके कर्त्ताका स्मरण नहीं है और न यही पता है कि वे कत्रसे चले हैं, वे सभी प्रमाणकोटिमें आ जायेंगे। लौकिक पदवाक्योंसे वेदिक पदवाक्योंमें कोई भी ऐसी विशेषता नहीं दिखाई देती जिससे उन्हें अपौरुषेय कहा जाय। कठिनतासे उच्चारण होना, अनेक संयुक्त अक्षरोंका प्रयोग आदि ऐसी बातें हैं जो लौकिक पदवाक्योंमें सहज ही की जा सकती हैं। वेदके अध्ययनको सदा वेदाध्ययनपूर्वक माननेमें कोई प्रमाण नहीं है। जिन ऋषियोंने अपने योगबल और निर्मलज्ञानसे तपःका साक्षात्कार किया, उन ऋषियोंके द्वारा रची गई वेदकी शाखाओंको उनके कर्तृत्वसे वंचित नहीं किया जा सकता। इस कालमें वेदका वक्ता कोई नहीं है इसलिए अतीतकालमें भी न रहा होगा यह तर्क अत्यन्त धोषा है। इस तरह तो अनेक इतिहाससिद्ध तथ्योंका लोप हो जायगा। वेद अनादिसिद्ध ईश्वरके निःस्वासे हैं या उसके द्वारा प्रतिपादित हैं यह केवल स्तुति है।

आजके विज्ञानने अपने प्रयोगोंसे शब्दको भौतिक और उत्पाद-विनाशवाला सिद्ध कर दिया है। यह ठीक है कि शब्द उत्पन्न होकर अमुक कालतक घातावरणमें रूजता रहता है और अपने सूक्ष्म संस्कारों से वातावरणको कुछ कालतक प्रभावित रखता है, पर यह सदा एक रूपमें नहीं रहता और न निरव ही है। शुद्धरूपे अत्यन्त विचित्र परिणामन होते हैं। शब्द भी उन्हींमेंसे एक है।

धर्ममें वेदकी अन्तिम और निर्बाधसत्ता नहीं मानी जा सकती क्योंकि धर्म मनुष्यके आचार-विचारोंका शोधन करनेवाला तथा उन्हें साधनोपयोगी बनानेवाला होता है जो अनेक अनुभवी और वीतरागियोंकी साधनासे विरसित होता रहता है। युगकी आवश्यकताओंके अनुसार युगपुरुष उसका निर्माण करते हैं और मानवको दानव होनेसे बचाते हैं। वेदमें प्रतिपादित अनेक हिंसात्मक क्रियाकाण्ड मनुष्यके आचार और विचारको कितना उन्नत बना सकते हैं यह एक पिचारणीय प्रश्न है। इतिहासकी किसी सोढ़ीपर उनकी उपयोगिता रही भी हो पर ये मय त्रिकालाबाधित सामान्य धर्मका स्थान नहीं ले सकते। मानव समाजमें समान अधिकार और समान अवसरको स्वीकार किये बिना उसका स्थिर सामाजिक निर्माण नहीं हो सकता। अतः अहिंसाके आधारपर समताकी उपासनाका मार्ग ही वैयक्तिक, सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक आदि सभी क्षेत्रोंमें सामान्यधर्म बन सकता है। और ऐसे धर्मको मूल सिद्धान्तरूपसे प्रतिपादन करनेवाले शास्त्र ही प्रवचनके पदपर प्रतिष्ठित हो सकते हैं। एन अहिंसा ही यह कसौटी है जिम्से विविध आचार-विचारोंमें धर्मव्यवस्था जाँच की जा सकती है। यही विचारोंका

१ "अयमर्थो नायमर्थ इति शब्दा वदन्ति न।

हृत्पयोऽयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिविप्लुताः ॥"—प्र० वा० २।३१२।

विभ्रंवाद दूर पर मानविक समताकी दृष्टि पर अनेकान्त दृष्टिके रूपमें विकसित होती है और यही पथनोंवा ऐकान्तिक विषय धूमकर उन्हें स्याद्वादात्म्यरूप बनाती है। यही समस्त प्राणियोंके समानाधिकारको सिद्धान्ततः स्वीकार करके परिग्रह मंग्रहके प्रति उदासीन हो सबको जीनिरा-मूलने कलनेका अवसर देती है।

शब्दका अर्थवाचकत्व-

पार्श्व शब्दको वाचकत्विक अर्थका वाचक नहीं मानते। उनसे मतसे क्षणिक, निरंशपरमाणुरूप स्थलक्षण ही परमाथ है। उसकी न तो कालान्तरमें व्याप्ति है और न देशान्तर तक प्रसार ही। जो अर्थ और जग उल्लेख होता है वह वहीं और तभी नष्ट हो जाता है। शब्दकी प्रवृत्ति संकेतसे होती है। जब स्थलक्षणोंवा क्षणक्षया और अनन्त होनेसे ग्रहण ही सम्भव नहीं है तब उनमें संकेत कैसे किया जा सकता है? संकेतका ग्रहण भी हो जाय पर जब व्यवहारकाल तक उनकी अनुवृत्ति नहीं होती तब उस संकेतके धलपर शब्दार्थबोध और व्यवहार कैसे चल सकता है? शब्दोंका प्रयोग तो अतीत और अनागत अर्थों में भी देखा जाता है पर अतीत और अनागत नष्ट और अनुपपन्न होनेके कारण विद्यमान तो नहीं है। यदि शब्दका अर्थके साथ सम्बन्ध ही तो शब्दबुद्धिका इन्द्रियबुद्धिकी तरह स्पष्ट प्रतिभास होना चाहिये। शब्दबुद्धिमें अर्थ कारण भी नहीं होता अतः वह उसका विषय नहीं बन सकता क्योंकि जो ज्ञानमें कारण नहीं होता वह ज्ञानका विषय भी नहीं होता। यदि शब्दज्ञानमें अर्थ कारण हो, तो कोई भी शब्द विसंवादी या अप्रमाण नहीं होगा और अतीत तथा अनागतवाची शब्दोंकी प्रवृत्ति ही रुक जायगी। शब्द और अर्थ दोनोंका एक ज्ञानसे ग्रहण होनेपर ही "यह उसका वाचक है या वाच्य" इस प्रकारका संकेत बन सकता है किन्तु जिस वाच्यपक्षानसे हम अर्थको जानते हैं वह शब्दकी नहीं जानता और जिस श्रावण प्रत्यक्षसे शब्दको जानते हैं वह अर्थको नहीं जानता। अतः शब्द अर्थका वाचक न होकर केवल विषयका सूचन करता है। वह बुद्धि प्रतिबिम्बित अन्यापोहरूप सामान्यको ही कहता है, अतः शब्दसे होनेवाले ज्ञानमें सत्यार्थताका कोई नियम नहीं है।

अकलङ्कदेवने इसकी आलोचना करते हुए लिखा है कि पदार्थमें कुछ धर्म सदा होते हैं और कुछ विसदश। संकेत इन्हीं सदाश धर्मोंकी अपेक्षा गृहीत होता है। जिस शब्दमें संकेत ग्रहण किया जाता है वह भले ही व्यवहारकाल तक न पहुँचे पर तत्सदा दूसरे शब्दसे संकेतका स्मरणकर अर्थप्रतीति होनेमें क्या बाधा है? एक घट शब्दका एक घट अर्थमें संकेत ग्रहण करनेके बाद तत्सदा यावत् घटोंमें तत्सदाश यावत् घट शब्दोंकी प्रवृत्ति होती है। केवल सामान्यमें तो संकेत ही नहीं हो सकता क्योंकि वह अकेला प्रतिभासित ही नहीं होता और उसमें संकेत ग्रहण करनेपर विशेषोंमें प्रवृत्ति नहीं हो सकेगी। इसी तरह केवल विशेषोंमें भी संकेत गृहीत नहीं होता क्योंकि अनन्त विशेष हम तुम जैसे पामर जनोंके ज्ञानके विषय नहीं हो सकते। अतः सामान्यविशेषात्मक पदार्थमें सामान्यविशेषात्मक ही शब्दका संकेत गृहीत होता है और उसके स्मरणसे अर्थबोध और व्यवहार चलता है। जिस प्रकार प्रत्यक्ष बुद्धि अर्थात् अर्थको जानकर भी प्रमाण है उसी तरह स्मृति भी प्रमाण होनी चाहिये। अविश्ववादी स्मरणसे शब्दार्थके संकेतको ताजाकर शब्दव्यवहार चलानेमें कोई बाधा नहीं है। यह अवश्य है कि सामान्यविशेषात्मक अर्थको विषय करनेपर भी इन्द्रियबुद्धि स्पष्ट होती है और शब्दज्ञान अस्पष्ट। जैसे एक ही वृक्षको विषय करनेवाले दूरवर्ती और समीपवर्ती पुरणोंके ज्ञान अस्पष्ट और स्पष्ट होते हैं उसी तरह एक ही अर्थमें इन्द्रियज्ञान और शब्दज्ञान स्पष्ट और अस्पष्ट हो सकते हैं। ज्ञानमें स्पष्टता या अस्पष्टता विषयभेदके कारण नहीं होती, वह तो क्षयोपदान या शक्तिभेदसे होती है।

जिस प्रकार अविनाभाव सम्बन्धसे अर्थका बोध करानेवाला अनुमान अस्पष्ट होकर भी अधिसंवादी होनेसे प्रमाण है उसी तरह वाच्यवाचकसम्बन्धका स्मरणकर अर्थबोध करानेवाला शब्द-

ज्ञान भी प्रमाण होना चाहिए। यदि शब्द बाह्यार्थमें प्रमाण न हो तो बौद्ध स्वयं शब्दोंसे उन नदी, देश, पर्वत आदिका ज्ञान कैसे कर सकते हैं जो इन्द्रियोंसे दिखाई नहीं देते? यदि कुछ अर्थकी शैरमौजूदाईमें प्रयुक्त होनेके कारण व्यभिचारी देखे जाते हैं तो इतने मात्रसे सभी शब्दोंको व्यभिचारी या अप्रमाण नहीं कहा जा सकता। जिस प्रकार प्रत्यक्ष या अनुमान नहीं-वहीं भागत देते जानेपर भी अप्रामाण और अव्यभिचारी अवस्थामें प्रमाण होते हैं उसी तरह अप्रामाण शब्दको बाह्यार्थमें प्रमाण मानना चाहिए। यदि हेतुवाद रूप शब्दसे अर्थका विश्रय न हो तो साधन और साधनाभावकी व्यवस्था कैसे होगी? उसी तरह आसके घचनके द्वारा अर्थबोध न हो तो आस और अनासका भेद कैसे ज्ञात हो सकता है? शब्दोंमें सत्यार्थता और असत्यार्थताका निर्णय अर्थप्राप्ति और अप्राप्तिसे ही किया जा सकता है। यदि पुरुषोंके अभिप्रायमें विचित्रता या विसंवादा होनेके कारण शब्द अर्थव्यभिचारी मान लिये जाँय तो शुद्धकी सर्वज्ञता और सर्वशास्त्रतामें कैसे विद्वत्स किया जा सकता है? वहाँ भी अभिप्राय वैचिन्त्यकी शंका हो सकती है। यदि वहाँपर अर्थव्यभिचार देखे जानेके कारण शब्द अर्थमें प्रमाण नहीं है तो विवक्षाका व्यभिचार भी देखा जाता है अतः उसे विवक्षामें भी प्रमाण नहीं मानना चाहिए। किसीकी विवक्षा होती है और कोई शब्द मुँहसे निकल जाता है। वहाँपर शिक्षापा लताकी सम्भावना होनेपर भी जिस प्रकार सुविचेचित शिक्षापाप्य हेतु वृक्षका अविसंवादी है और ईधनजन्य अग्निकी वहाँपर मणिते उत्पन्न होनेपर भी जिम तरह सुविचेचित अग्नि ईधनजन्य हो मानी जाती है उसी तरह सुविचेचित शब्द अर्थका व्यभिचारी नहीं हो सकता। व्यभिचारी शब्द उसी तरह शब्दाभासकी कोटिमें शामिल हैं जिम तरह व्यभिचारी प्रत्यक्ष प्रत्यक्षाभासमें और व्यभिचारी अनुमान अनुमानाभासमें। अतः अविसंवादी शब्दको अर्थमें प्रमाण मानना ही चाहिए। यदि शब्दमात्र विवक्षाके ही सूचक हो तो उनमें सत्यत्व और असत्यत्वकी विवक्षा नहीं हो सकेगी, क्योंकि दोनों प्रकारके शब्द अपनी विवक्षाका सूचन तो करते ही हैं। विवक्षाके बिना भी सुपुत्रादि अवस्थामें शब्दप्रयोग देखा जाता है और शास्त्र व्याख्यानकी विवक्षा रहनेपर भी मंदबुद्धि दास-न्यायदान नहीं कर पाते अतः शब्दोंकी विवक्षाजन्य नहीं माना जा सकता। तत्पर्य यह कि शब्दोंमें सत्यत्व और असत्यत्वका निर्णय करनेके लिए उन्हें अर्थका वाचक मानना ही चाहिए।

शब्दका स्वरूप-

शब्द पुत्रल स्वरूपकी पर्याय है जैसे कि छाया और भासप। कंठ सालु आदि भौतिक कारणोंके अभिघातसे प्रथम शब्द यनाके मुखमें उत्पन्न होता है उसको निमित्त याकर लोकमें भरी हुई शब्द धर्माणाएँ (विशेष प्रकारके पुत्रल) शब्दरूपसे ज्ञानज्ञाना उठती हैं। जैसे किसी जलाशयमें पत्थर फेंकने पर पहली लहर पत्थर और जलके अभिघातसे उत्पन्न होती है और आगेकी लहरें उस प्रथम लहरसे उत्पन्न होती हैं। उसी तरह यंत्रित तरङ्ग-न्यायसे शब्दकी उत्पत्ति और प्रसार होता है। आगका विज्ञान भी यही मानता है कि वातावरणमें (ईंधनमें) प्रत्येक शब्द अमुककाल तक अपनी सूक्ष्मात्मा रररता है। जहाँ उसको ग्रहण करनेवाले ग्राहक यन्त्र (Receiver) मौजूद हैं, वहाँ ये उसके द्वारा गृहीत हो जाते हैं। शब्द रिफाडोंमें भरे जाते हैं इमका अर्थ है कि यन्त्रविशेषके द्वारा उत्पन्न शब्द विशेषकारके पुत्रल रिफाडोंकी ऐसी सूक्ष्म शब्द रूप पर्याय उत्पन्न कर देता है कि यह अमुक फलतक मुँहके संपर्कमें उसी प्रकारके शब्दको उत्पन्न करती रहती है। मीमांसक शब्दको नित्य मानते हैं, उसका प्रधान कारण है वेदकी नित्य भीर अर्थात्पर्य मानना। यदि शब्द नित्य और स्थापक होतो चञ्चक वायुसे एक जगह उसकी अभिव्यक्ति होनेपर सभी जगह सभी पर्यायोंकी अभिव्यक्ति होनेमें कोलाहल मच जाना चाहिए। संवेतके लिए भी शब्दको नित्य मानना आवश्यक नहीं है। अनित्य होनेपर भी सदा शब्दमे संकेतानुसार व्यवहार चल जाता है। "यह यही शब्द है" यह प्रत्यभिज्ञान शब्दकी निश्चयताके कारण नहीं होता किन्तु

नवनवीतन सदश शब्दोंमें एकावका आरोप करके होता है और इसीलिए शान्त है। जैसे कि काटे गये नख और केशोंमें "ये वही नख और केश हैं" इस प्रकारका प्रत्यभिज्ञान नवीतन सदश नख-केशोंमें मिथ्या एकत्व मान करकेके कारण होता है। इस तरह सादृश्यमूलक एक्यारोपसे यदि शब्दको नित्य माना जाता है तो विजली, दीपक आदि सभी पदार्थ नित्य सिद्ध हो जायेंगे। शब्दने उपादानभूत पुद्गल द्रव्यसे सूक्ष्म हैं कि न तो वे स्वयं चक्षु आदिसे दिखाई देते हैं और न उनकी उत्तर पर्याय ही उपलब्ध हो पाती है। क्रमसे उच्चरित शब्दोंमें ही पद-वाक्य आदि संज्ञायुं की जाती है। यद्यपि शब्द शीघ्र-तरङ्गान्यायसे समस्त कालावधिमें उत्पन्न होते हैं पर उनमें जो शब्द श्रोत्रसे सञ्चित होता है वही उसके द्वारा सुना जाता है। श्रोत्र स्पर्शानेन्द्रियकी तरह प्राप्त अर्थको ही जानता है अप्राप्तको नहीं। इसी धावणमध्यस्वभाव (मध्यमें सुनाई देने लायक) शब्दमें इच्छानुसार संकेत ग्रहण करके अर्थबोध होता है। शब्दमें पाचक शक्ति है और अर्थमें वाच्य शक्ति, इस वाच्य-वाचकशक्तिके आधारसे ही संकेत ग्रहण किया जाता है और स्मरणसे शब्द व्यवहार चलता है। कहीं शब्दको सुनकर उसके अर्थका स्मरण आता है तो वही अर्थ को देखकर तद्वाचक शब्दका स्मरण। इसीलिए शब्दकी प्रवृत्ति बहुधा सांकेतिक मानी गई है।

शब्द और अर्थके इस कृत्रिम संकेतको अपौरुषेय नहीं माना जा सकता। संसारमें अस्तंय भाषाएँ हैं, उनके अपने लुदे-लुदे संकेत हैं। बालक अपने माता-पिता तथा गुरुजनों और व्यवहारियोंके द्वारा उस-उस भाषाके शब्दोंमें संकेत ग्रहण करता है। शिक्षासंस्कार उसी संकेत-ग्रहणका एक परिपक्व रूप है। परम्पराकी दृष्टिमें यह सम्बन्ध बीजांकुर संततिका तरह अनादि नले ही हो, पर है वस्तुतः वह उत्पन्न ही। प्रलयकालके बाद जो भी शरीरधारी आत्माएँ अवशिष्ट रहती हैं, वे अपने पूर्वसंस्कारके अनुसार संततिमें उन संस्कारोंका धीरे-धीरे वपन करती हैं। और इस तरह संततिप्रससे संवेत विकसित और प्रसारित होता है। कोई अनादिसिद्ध ईश्वर सर्वप्रथम संवेत ग्रहण करता हो या इसीके लिए अवतार लेता हो यह बात वस्तुके अनादिसिद्ध स्वरूपके प्रतिबल है। यही कारण है कि भाषाएँ सांकेतिक नहीं जाती हैं और वे यथासंकेत भाषाके आदान-प्रदानका माध्यम होती हैं। ये प्रवृत्ति और विवर्तनी रहती हैं।

प्रमाणका फल-

जब प्रमा-प्रमिति (अज्ञान-निवृत्ति) में साध्यकतम होनेके कारण सम्बन्धज्ञानको प्रमाण माना है तब उसका साक्षात् फल तो अज्ञाननिवृत्ति ही है। प्रमाण उत्पन्न होकर स्वविषयक अज्ञानको हटाकर उसके यथावत् स्वरूपका प्रतिभास कराता है। अज्ञाननिवृत्ति अर्थात् स्वविषयक सम्बन्धज्ञान हो जानेके बाद हेतुका त्याग, उपादेयका उपादान और उपेक्षणीय पदार्थोंमें उपेक्षा ये उसके परम्परा फल हैं। धीत-शक्तिके केवल ज्ञानसे हेतु-उपादेयमें प्रवृत्ति निवृत्ति नहीं होती। उसके तो समस्त पदार्थोंमें उपेक्षाभाव रहता है। यह केवलज्ञानी, अपने निर्मल ज्ञानके द्वारा पदार्थोंके यथावत् स्वरूपका ज्ञाता है। इतर संसारी प्राणी अपने हितमें प्रवृत्ति करके उसे प्राप्त करते हैं और अहितसे निवृत्त होकर उसे छोड़ते हैं।

'वे दोनों प्रकारके फल आत्मासे भिन्न भी हैं और अनिश्च भी। प्रमाण कारण है और फल कार्य, अतः कार्यकारणकी दृष्टिसे उनमें भेद है। जो आत्मा प्रमाणरूपमें परिणत होता है अर्थात् जिन आत्मा-में प्रमाण उत्पन्न होता है उसीका अज्ञान हटता है, वही हितमें प्रवृत्ति करता है, वही अहितसे निवृत्ति करता है और वही उपेक्षणीयोंमें उपेक्षा करता है याने सदाय रहता है। इस तरह एक आत्माकी दृष्टिसे प्रमाण और फल अभिन्न हैं। इस दृष्टिसे प्रमाणके विषय उपादेय, हेतु और उपेक्षणीय इन तीन भागोंमें विभाजित हो जाते हैं। उपेक्षणीय विभाग भी हेतु और उपादेयकी तरह अपना अस्तित्व रखता है। उसे ग्रहण नहीं करने इच्छित हेतु कोटिमें शामिल करना उचित नहीं है। क्योंकि त्रिम प्रकार यह हितवृत्ति से ग्रहण नहीं किया जाता उसी प्रकार यह अहित वृत्तिसे छोड़ा भी तो नहीं जाता। इसीलिए उसे हेतु कोटिमें शामिल नहीं किया जा सकता। अतः उसे स्वतंत्र ही मानना चाहिए। सर्वथा अनेक माननेपर

यह प्रमाण है और यह फल, इस प्रकारका भेद-व्यवहार नहीं हो सकता। और सर्वथा भेद माननेपर आत्मान्तरके प्रमाण और फलकी तरह उनमें प्रमाणफलव्यवहार नहीं हो सकता। ज्ञानको अभिन्न निरंश मानकर अप्रमाणव्यावृत्तिसे करिपत प्रमाण व्यवहार तथा अफलव्यावृत्तिसे उत्तम करिपत फलव्यवहार करना उचित नहीं है। क्योंकि जिस तरह प्रकृतप्रमाण या फल अप्रमाण या अफलसे व्यावृत्त है उसी तरह वे प्रमाणान्तर और फलान्तरसे भी व्यावृत्त हैं अतः उनमें अप्रमाण और अफल व्यवहार भी होना चाहिए। यदि ज्ञान सर्वथा निरंश है तो उसमें तदाकारताको प्रमाण और अधिगमरूपताको फल कहनेकी व्यवस्था भी कैसे बन सकती है? अतः प्रमाण और फलमें एक आत्माकी दृष्टिसे अभेद और क्रिया और करण पर्यायकी दृष्टिसे भेद मानना ही प्रतीति-सिद्ध है।

प्रमेयमीमांसा

तत्त्व और द्रव्य—जैन परम्परामें पदार्थोंका विचार दो दृष्टियोंसे किया जाता है। एक तो यह दृष्टि जिसमें मुमुक्षुके लिए मोक्षमार्गोपयोगी पदार्थोंका विचार किया जाता है। दूसरी वह दृष्टि जिसमें परमार्थसन्, मौलिक पदार्थोंका विचार होता है। मुमुक्षुके लिए यह आवश्यक नहीं है कि वह अपनी मोक्ष साधनाके लिए सभी पदार्थोंका ज्ञान अवश्य करे। उसके लिए जिनके ज्ञानकी नितान्त आवश्यकता है उन्हें तब शब्दसे कहा गया है। मुमुक्षुको चूँकि मोक्षकी इच्छा है अतः सर्वप्रथम उसे मोक्ष तो समझ ही लेना चाहिए। मोक्ष बन्धनसे छुटनेको कहते हैं। किससे बंधा है यह जाने बिना उसका प्रयास सटीक नहीं हो सकता। बन्धन दोमें होता है। 'कौन किससे बंधा है और क्यों बंधा है?' इस प्रश्नकी नीमांसामें बंधनेवाला आत्मा, जिससे बंधा है वह पुद्गल और जिन कारणोंसे बंधा है वह आत्मव्यवहार अवश्य ज्ञातव्यकोटिमें आ जाते हैं। आत्मा स्वभावतः अनन्तज्ञान, दर्शन, सुख आदिका अखण्ड आधार है। वह अनादिसे अपने राय द्वेष मोह आदि विकारोंके कारण नवीन-नवीन कर्म स्कन्धोंको खींचता है और उनसे बंधता चला जाता है। जब उसे 'मैं एव स्वतन्त्र द्रव्य हूँ, दूसरी आत्माओंसे या अनन्त भौतिक पुद्गल द्रव्योंसे मेरा कोई सम्बन्ध नहीं है, मैं अपने गुण पदार्थोंका स्वामी हूँ, न मैं उनका हूँ और न वे मेरे हैं, अपनी विभावपरिणतिके कारण मैं कर्मोंसे बंध गया हूँ, और अपने ही तत्त्वज्ञान और स्वभावपरिणतिसे मुक्त भी हो सकता हूँ' यह तत्त्वज्ञान होता है तब वह मिथ्यात्वादि आस्वोंको रोक्कर संघर अवस्थाको प्राप्त होता है, और तब ध्यान आदि चारित्र्य परिणतिये पूर्व मंचित कर्मोंकी प्रमत्तः निर्जरा करके समस्त कर्मोंका नाश कर, मुक्त हो जाता है। इस मोक्षमार्गीय प्रक्रियामें बन्धन, बन्धनके कारण-आत्मव्यवहार और मोक्ष तथा मोक्षके उपाय-संघर और निर्जरा, इन पाँच तत्त्वोंमें मुख्यतया जीव और पुद्गल इन दो द्रव्योंका ज्ञान ही विवक्षित है। पुद्गलसे चूँकि आत्मा बंधा है और उसीके भेद-विज्ञानसे वह उससे छूट सकता है अतः सात तत्त्वोंमें 'अजीव'के द्वारा प्रमुख रूपसे पुद्गलका ही निर्देष्ट किया गया है, जैसे भेद-विज्ञानके लिए अन्य धर्म, अपर्म, आकाश और काल इन चार अजीव द्रव्योंका सामान्य-ज्ञान भी अपेक्षित हो सकता है पर तार्किक प्रक्रियामें इन द्रव्योंका कोई विशेष स्थान नहीं है। हौं, आत्मा और परके भेद विज्ञानमें 'पर'के अन्तर्गत ये अवश्य हैं। मुमुक्षु इन सात तत्त्वोंका परिज्ञान करके अपनी साधना सफल कर सकता है।

पुद्गले निर्वाणके लिए जिन चार आर्य सत्त्वोंका उपदेष्टा दिया है उनमें दुःख बन्धस्थानीय है, समुद्रव्य आत्मवस्थानीय, निरोध मोक्षस्थानीय, और मार्ग संघर और निर्जराका स्थान लेता है। पुद्गले मृणा और अविद्याको बन्धका कारण बनाया है, और दुःखको बन्धनरूप। जबतक चित्त सामारिक स्कन्धोंसे बद्ध है तभीतक दुःख है। चित्त संततिना निरात्म्य अर्थात् अविद्या और मृणामे दृश्य दो जाना ही पशुतः मोक्ष या निर्वाण है। प्रदीप निर्वाणकी तरह चित्तमन्ततिके अतितत्त्वका शोष मानना पशुस्थितिके सिद्ध है। इन चार आर्यसत्त्वोंमें पुद्गले आत्मव्यवहार, बन्ध, संघर, निर्जरा और मोक्षका प्रतिपादन तो किया है पर उस मुख्य आत्मव्यवहारके विषयमें मौन ही रखा है जिसको बन्धन और मोक्ष होता है। उन्होंने

जिन १० या १४ बातोंको अव्याकृत^१ कहा है उनमें प्रमुख रूपमें आत्मा और लोक सम्बन्धी प्रश्न ही हैं। इसका कारण भी उन्होंने बताया है कि इनके बारेमें कुछ कहना सार्थक नहीं है और मिथुचर्पाके लिए उपयोग नहीं है और न यह निर्वेद, निरोध, शान्ति, परमज्ञान या निर्वाणके लिए ही आवश्यक है। कौन ऐसा मुमुक्षु होगा जो अपनी चित्तसन्ततिके उच्छेदके लिए प्रयास या अनुष्ठान करेगा। चार्वाककी आत्मा गर्भसे मरण पर्यन्त रहती है और बुद्धकी चित्तसन्तति निर्वाण पर्यन्त। यदि निर्वाणमें उसका समूलोच्छेद हो जाता है तो चार्वाकके सिद्धान्तसे कोई विशेषता नहीं रहती। बुद्धने अपनेको अशाश्वत-अनुच्छेदवादी कहा है। वे न तो आत्माको उपनिषद्वाद्यादीकी तरह सर्वथा शाश्वत मानना चाहते थे और न भौतिकवाद्यादीकी तरह सर्वथा उच्छिन्न ही, इसलिए उन्होंने उन दोनों अन्तोंमें घटनेके लिए अपने मतको दो नकारोंसे सूचित किया है। जो बुद्ध अपनेको अनुच्छेदवादी कहते हैं उन्होंने निर्वाणको कैसे प्रदीपनिर्वाणकी तरह चित्त-सन्ततिके उच्छेद रूपसे कहा होगा? इसीलिए दार्शनिक क्षेत्रमें निरास्रव चित्त सन्ततिरूप निर्वाण माननेका भी एक पक्ष मिलता है और यही युक्तियुक्त भी है। तत्त्वसंग्रह पंजिका (पृ० १०४) में एक प्राचीन श्लोक संसार और निर्वाणके स्वरूपका प्रतिपादन करनेवाला उद्धृत है—

“चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् ।
तदैव तैर्विनिमुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥”

अर्थात् चित्त जब रागादि द्रोप और क्लेश संस्कारमें संयुक्त रहता है तब संसार कहा जाता है और जब तदैव—वही चित्त रागादि क्लेश वासनाओंसे रहित होकर निरास्रव बन जाता है तब उसे भवान्त अर्थात् निर्वाण कहते हैं। आन्तरिक्षत (तत्त्वसंग्रह पृ० १८४) तो बहुत स्पष्ट लिखते हैं कि “मुक्तिर्निर्मलता धियः” अर्थात् धी—चित्तकी निर्मलताको मुक्ति कहते हैं। माध्यमिकवृत्ति^२ में निर्वाणपरीक्षाके पूर्वपक्षमें सोपधिरोप और निरुपधिशेष निर्वाणोका वर्णन है। सोपधिशेष निर्वाणमें रागादिका नाश होकर ५ रन्ध्र जिन्हें जीव कहते हैं, निरास्रव दशामें रहते हैं, जब कि निरुपधिशेष निर्वाणमें वे भी नष्ट हो जाते हैं। बौद्ध परम्परामें निर्वाणकी इन धाराओंके बीच बुद्धके निर्वाणको अव्याकृत कहनेमें ही निहित है। इसी असंगतिका परिहार करनेके लिए जैन परम्परामें मोक्षको उसी आत्माकी शुद्ध-दशारूप बताया गया है जो कि बन्धनग्रह था। आत्मा एक स्वतन्त्र मौलिक तत्त्व है जो अनादिमें अनन्तकाल तक प्रतिक्षण परिवर्तन वरन्धर भी अपनी सत्ताका विच्छेद नहीं होने देता। शैकालिक अविच्छिन्नमत्ता ही द्रव्यका प्राण है। यदि आत्माको सर्वथा नित्य यादे अपरिणमनशील माना जाता है तो उसमें बन्धन और मोक्ष ये दो अवस्थाएँ नहीं बन सकेंगी। घट या तो बद्ध होगा या मुक्त। पहले बँधना और पीछे मुक्त होना परिणमनके बिना

१ लोक नित्य है, अनित्य है, निश्चय अनित्य है, न नित्य न अनित्य है; लोक अन्तर्गत है, नहीं है, है नहीं है, न है न नहीं है, निर्वाणके बाद तत्प्राप्त होते हैं, नहीं होते, होते नहीं होते, न होते न नहीं होते; जीव शरीरसे भिन्न है, जीव शरीरसे भिन्न नहीं है। (माध्यमिक वृत्ति पृ० ४४६) इन जोड़ह वस्तुओंको अव्याकृत कहा है। मज्झिम निकाय (२।२।२) में इनकी संख्या दश है। इसमें आदिके दो प्रश्नोंमें तीसरा और चौथा विकल्प नहीं गिना गया।

२ “इह हि भगवता...द्विभिध निर्वाणमुपरिर्णित सोपधिशेष निरुपधिशेष च। तत्र निरुपधिशेष्ये अवि
श्यारागादिकरस्य क्लेशमगस्य प्रहाणात् सोपधिशेष निर्वाणमित्यते। तत्रोपधिशेषे अरिमन् आत्मरनेह इत्यु
पधिः। उपधिशन्देन आत्मरसिनिमित्ता पञ्चोपादानरन्ध्रा उच्यन्ते। सिध्यत इति शेषः। उपधिशेष शेषः
उपधिशेषः। सह उपधिशेषेण वर्तते इति सोपधिशेषम्। किं तत्? निर्वाणम्। तत्र रन्ध्रमात्रकमेव केवल
सत्कायदृष्ट्यादिक्लेशतत्त्वरहितमवशिष्यते निहताशेषवोरगणमममात्रवत्त्वानसाधरण तत्सोपधिशेष निर्वा
णम्। यय तु निर्वाणे रन्ध्रमात्रकमपि नास्ति तच्चिरुपधिशेष निर्वाणम्। निर्गत उपधिशेषोऽरिमन्विति
कृत्वा। निहताशेषवोरगणस्य मममात्रस्यापि विनाशाद्यप्यर्थेण।”-माध्यमिकवृत्ति पृ० ५२१।

नहीं हो सकती। इसी तरह यदि आत्माको सर्वथा क्षणिक धाने प्रतिक्षण निरन्वय विनाशी माना जाय तो वैधेना कोई दूसरा क्षण और मुक्त होगा कोई दूसरा ही। बन्धन और मोक्षकी एकाधिकरणता आत्माकी भौव्य परिणतिके विना नहीं रुध सकती। अतः जिस आत्मामें आक्षय होता है, जो वैधती है और जो अपने तप ध्यानादि चारित्रसे नूतन कर्मोंका संघर करती है और समस्त कर्मोंका क्षय कर मुक्त होती है उस मुख्य आधारभूत आत्मद्रव्यकी जानना और मानना उपयोगी ही नहीं, वस्तुस्थितिके अनुकूल भी है।

यहाँ प्रश्न यह है कि यदि आत्मा स्वभावसे शुद्ध चैतन्यरूप है तो उसमें रागादि विकार कैसे क्यों और क्या उपपन्न हुए ? इसका उत्तर विधि रूपसे नहीं दिया जा सकता क्योंकि अनादिबालसे आत्मा उदानमे पड़े हुए सोनेकी तरह मलिन ही मिलता आया है। जिस प्रकार उदानसे निवृत्ता सोना अग्नि आदि शोधक उपकरणोंसे निर्मल १०० टंचका बना लिया जाता है उसी तरह तप चरित्र आदि शोधक अनुष्ठानों से आत्माके रागादि मल दूर किये जा सकते हैं। आत्माकी यही निर्मल अवस्था मोक्ष है। जिस प्रकार किट्ट कालिमा आधिके सम्पर्कसे स्वर्ण मलिन था उसी तरह कर्मपुद्गलोंके सम्बन्धसे आत्मा भी मलिन था। अतः उस कर्मपुद्गलका परिज्ञान भी आवश्यक है जिसके सम्पर्कसे आत्मा मलिन होता रहा है और जिसके विद्वेषणसे मुक्त हो सकता है। चूँकि राग अज्ञानादि भाव आत्माके स्वरूप नहीं हैं, निमित्तजन्य विभाव हैं, अतः निमित्तके हट जानेपर वह अपनी स्वाभाविक शुद्ध दशामे आ जाता है। अदत्तक कर्मका सम्पर्क है तबतक पूर्व रागादिसे नूतन कर्म और उन कर्मोंके उदयसे रागादि इस प्रकार बीजाङ्कुरों तरह यह संसार-चक्र बराबर चलता रहता है। अतः जैन तत्त्वमीमांसामें जीवके साथ ही साथ उस पुद्गलका परिज्ञान भी आवश्यक बताया गया है जिसके सम्बन्धसे यह जगत्जाल रचा जाता है। इसी तरह आत्मासे मिन्न धर्मादि द्रव्योंका भी जो कि अजीवतावत् शामिल है भेदविज्ञानके लिए जानना आवश्यक है। विना इनके जाने तप मीमांसा पूर्ण नहीं होती।

द्रव्य—जो कालक्रमसे होनेवाली अपनी पर्यायोंमें द्रवणशील अर्थात् अनुरभूत हो वह द्रव्य है। द्रव्य सत् होता है। यह प्रतिक्षण परिचर्तनशील होकर कर्म भी अपनी मौलिकस्वभासे सर्वथा व्युत् नहीं होता। जगत् अनादि सिद्ध द्रव्योंकी ऑलमिचौनी मात्र है। द्रव्यकी एक पर्याय उपपन्न होता है और एक नष्ट। कोई भी द्रव्य इस उत्पादव्ययचक्रका अपघाद नहीं है। प्रत्येक सत् उत्पाद, व्यय, और भौव्यरूपसे मिलक्षण है। द्रव्यव्ययवस्थाका यह एक सर्वमान्य सिद्धान्त है कि किसी असत्का अर्थात् नूतन सत्का उत्पाद नहीं होता और न जो धर्ममान सत् है उसका सर्वथा विनाश ही। जैसा कि आचार्य सुन्दरबुन्दने कहा है—

“भावस्स णत्थि णासो णत्थि अभावस्स च्छेय उप्पादो।”

अथवा—

“यवं सदो विणासो असदो जीवस्स णत्थि उप्पादो।”

—पञ्चास्तिकाय गाथा १५, १७

अर्थात् अभाव या असत्का उत्पाद नहीं होता और न भाव या सत्का विनाश ही। यहाँ बात गाँताके इस श्लोकमें प्रतिपादित है—

“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।”

—भगवद्गीता २।१६

तात्पर्य यह कि जगत्में जितने सत् या द्रव्य हैं उनकी संख्यामें न तो एकही न्यूनता ही होती है और न एतन्वी अधिवृत्ता ही। अनन्त जीव, अनन्त पुद्गल, असंख्य कालाणु द्रव्य, एक भावात्, एक धर्मद्रव्य और एक अधर्मद्रव्य इस तरह ये सत् अनादि कालसे अनन्तकालतक रहेंगे। इनमें धर्म, अधर्म, भावात् और काल इन द्रव्योंका सदा स्वाभाविक सदृश परिणामन ही होता है। इनमें कर्मों की विकार परिणति नहीं होती। चूँकि सत्का उत्पादन्ययभौव्यामकता यह एक निरवघाद लक्षण है अतः इन द्रव्योंमें अगुरुत्पुणुत्पन्न उत्पाद और व्यय प्रतिक्षण होता रहता है। आत्मद्रव्यमें जो आत्मार्थ सिद्ध अर्थात्

मुक्त हो चुकी हैं उनका भी स्वाभाविक शुद्ध परिणमन ही होता है। और धर्मादि द्रव्योंकी तरह उनमें भी अगुरुलघु गुणकृत ही उत्पाद और व्यय होते हैं। संसारी आत्माओंमें संसारकालक कर्मबद्ध होनेके कारण विभावपरिणति होती है। एक बार मुक्त हो जानेके बाद याने विभावपरिणतिकी शृंखला टूट जानेके बाद फिर विभाव-परिणतिका कोई कारण नहीं रहता। संसारी आत्मामें कर्मबद्ध जीव और पुद्गल दोनोंके निमित्तसे विकार होता है। पुद्गल द्रव्य शुद्ध हो जाने पर भी अशुद्ध हो जाते हैं और अशुद्ध होकर भी शुद्ध। ये अशुद्ध जीवसे प्रभावित होते हैं और परस्पर पुद्गलोंसे, अन्ततः कर्मबद्ध आत्माओं से भी। पुद्गल परमाणुओंके विविध विचित्र स्वरूपोंका दृश्य रूप ही संसार है।

यौद्ध दर्शनमें यदि वस्तुतः चित्त-सम्पत्तिके सर्वथा उच्छेद होनेको निर्घाण माना है तो उसकी यह एक मौलिक भूल है क्योंकि उस चित्त-सम्पत्तिका कोई मौलिकाव ही नहीं यदि वह कभी भी उच्छिन्न हो जाती है।

द्रव्यके सामान्य विशेषात्मकरूप और उत्पादव्ययप्रौढ्यात्मकरूपकी विशेष चर्चा मैंने इसी ग्रन्थके प्रथम भागकी प्रस्तावनामें विशेषरूपसे की है। इसी तरह ससमझी और स्याद्वादकी चर्चा भी वहीँसे पढ़ लेनी चाहिये।

हिन्दू विद्वविद्यालय
बनारस
२६।१२।५४

—महेन्द्रकुमार न्यायाचार्य

भट्टकलङ्कदेवविरचितः

न्यायविनिश्चयः

प्रसिद्धाशेषतत्त्वार्थप्रतिबुद्धैकमूर्तये ।
नमः श्रीवर्धमानाय भव्याम्बुरुहभानघे ॥ १ ॥
वालानां हितकामिनामतिमहापायैः पुरोपार्जितैः
माहात्म्यात्तमसः स्वयं कलियलात्प्रायो गुणद्वेषिभिः ।
न्यायोऽयं मलिनीकृतः कथमपि प्रक्षाल्य नेनीयते
सम्यग्ज्ञानजलैर्बघोभिरमलं तत्रानुकम्पापरैः ॥ २ ॥
प्रत्यक्षलक्षणं प्राहुः स्पष्टं साकारमञ्जसा ।
द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषार्थात्मघेदनम् ॥ ३ ॥
सदसज्ज्ञानसंवादविसंवादविवेकतः ।
सयिकल्पायिनाभावी समक्षेतरसम्प्लवः ॥ ४ ॥
एकत्र निर्णयेऽनन्तकार्यकारणतेक्षणे ।
अतद्धेतुकलापोहे कुतस्तत्र विपर्ययः ॥ ५ ॥
अभिलापतर्दशानामभिलापविवेकतः ।
अप्रमाणप्रमेयत्वमवश्यमनुपज्यते ॥ ६ ॥
पदार्थज्ञानभागानां पदसामान्यनामतः ।
तथैव व्यवसायः स्याच्चक्षुरादिधियामपि ॥ ७ ॥
आत्मनाऽनेकरूपेण बहिरर्थस्य तादृशः ।
विचित्रं ग्रहणं व्यक्तं विशेषणाविशेष्यभाक् ॥ ८ ॥
अर्थज्ञानेऽसतोऽयुक्तः प्रतिभासोऽभिलापवत् ।
परमार्थैकनानात्वपरिणामाधिघातिनः ॥ ९ ॥
प्रतिज्ञातोऽन्यथाभावः प्रमाणैः प्रतिपिच्यते ।
परोक्षज्ञानविषयपरिच्छेदः परोक्षयत् ॥ १० ॥
अन्यथानुपपन्नत्वमसिद्धस्य न सिद्ध्यति ।
मिथ्याविकल्पकस्यैतद् व्यक्तमात्मविडम्बनम् ॥ ११ ॥
अध्यक्षमात्मनि ज्ञानमपरत्रानुमानिकम् ।
नान्यथा विषयालोकज्ययहारविलोपतः ॥ १२ ॥
आन्तरा भोगजन्मानो नार्थः प्रत्यक्षलक्षणः ।
न धियो नान्यथेत्येते विकल्पा विनिपातिताः ॥ १३ ॥
सुषुप्तदुःखादिसंचित्तेरचित्तेर्न हर्षादयः ।
आनुमानिकभोगस्याप्यन्यभोगाविशेषतः ॥ १४ ॥
तावत्परत्र शक्तोऽयमनुमानुं कथं धियम् ।
यावदात्मनि तद्येष्टासन्वन्धं न प्रपद्यते ॥ १५ ॥
विषयेन्द्रियविज्ञानमनस्कारादिलक्षणः ।
अहेतुरात्मसंचित्तेरसिद्धेर्व्यभिचारतः ॥ १६ ॥
असिद्धसिद्धेरप्यर्थः सिद्धश्चेदपिलं जगत् ।
सिद्धं तत्किमतो श्रेयं सैव किदानुपाधिका ॥ १७ ॥

यत्नेन येऽपि मन्येरन्नप्रत्यक्षं धियोऽपरम् ।
 संवेदनं न तेभ्योऽपि प्रापशो दत्तमुत्तरम् ॥ १८ ॥
 विमुक्तज्ञानसंवेदो विरुद्धो व्यक्तिरन्यतः ।
 असन्धारोऽनयस्थानमविशेष्यविशेषणम् ॥ १९ ॥
 निराकारेतरस्यैतत्प्रतिभासमिदा यदि ।
 तत्राप्यनर्थसंविच्छाद्यर्थज्ञानाविशेषतः ॥ २० ॥
 ज्ञानज्ञानमपि ज्ञानमपेक्षितपरं तथा ।
 ज्ञानज्ञानलतारोपनमस्तलविसर्पिणी ॥ २१ ॥
 प्रसज्येतान्यथा तद्द्वयप्रथमं किञ्च मृम्यते ।
 गत्या सुदूरमव्येवमसिद्धायन्त्यचेतसः ॥ २२ ॥
 असिद्धेरितरेषां च तदर्थस्याप्यसिद्धितः ।
 असिद्धो व्यवहारोऽयमतः किं कथयाऽनया ॥ २३ ॥

[एते (२०-२३) अन्तरलोकाः]

प्रत्यक्षोऽर्थपरिच्छेदो यद्यकिञ्चित्करेण किम् ।
 अथ नाथं परिच्छेदो यद्यकिञ्चित्करेण किम् ॥ २४ ॥
 प्रत्यक्षं करणस्यार्थप्रतिधिम्यमसंविदः ।
 अप्रत्यक्षं स्वसवेद्यमयुक्तमधिकारिणः ॥ २५ ॥
 यत्नेन वित्तिसत्तायाः साम्यात्सर्वैकवेदनम् ।
 प्रलपन्तः प्रतिक्षिताः प्रतिविम्बोद्भये समम् ॥ २६ ॥
 सारूप्येऽपि समन्वेति प्रायः सामान्यदूषणम् ।
 अतदर्थंपरावृत्तमतद्रूपं तदर्थदृक् ॥ २७ ॥
 अथेदमसरूपं किमतदर्थनिवृत्तितः ।
 तदर्थवेदनं न स्यादसमानामपोहवत् ॥ २८ ॥
 अत्राक्षेपसमाधीनामभेदे नूनमाकुलम् ।
 स्वचित्तमात्रगर्तावितारसोपानपोषणम् ॥ २९ ॥
 सामान्यमन्यथासिद्धं न हि ज्ञानार्थयोस्तथा ।
 अदृष्टेरर्थरूपस्य प्रमाणान्तरतो गतेः ॥ ३० ॥
 अतीतस्यानभिव्यक्तौ कथमात्मसमर्पणम् ।
 असतोऽज्ञानहेतुत्वे व्यक्तिरव्यभिचारिणी ॥ ३१ ॥
 प्रकाशानियमो हेतोर्बुद्धेर्न प्रतिधिम्यतः ।
 अन्तरेणामपि तान्द्रूप्यं ग्राह्यग्राहकयोः सतोः ॥ ३२ ॥
 अनर्थाकारशङ्केषु ब्रुह्मत्येष नयो यदि ।
 सर्वे समानमर्थात्मासम्भाव्याकारडम्बरम् ॥ ३३ ॥
 तद्धान्तेराधिपत्येन सान्तरप्रतिभासवत् ॥ ३३ ॥
 यथैवात्मायमाकारमभूतमवलम्बते ।
 तथैवात्मानमात्मा चेद्भूतमवलम्बते ॥ ३४ ॥
 न स्वसंवेदनात् तुल्यं धान्तेरन्यत्र चेन्मतम् ॥ ३५ ॥
 सत्यं तमाहुराचार्या विद्यया विभ्रमैश्च यः ।
 यथार्थमयथार्थं वा प्रभुरेपोऽवलोकते ॥ ३६ ॥
 विषयज्ञानतज्ज्ञानविशेषोऽनेन वेदितः ।
 अर्थज्ञानस्मृतावर्थस्मृतौ नातिप्रसज्यते ॥ ३७ ॥

सरूपमसरूपं वा यत्परिच्छेदशक्तिमत् ।
 तद्व्यनक्ति ततो नान्यत् व्यक्तिश्चेदसतः कथम् ॥ ३८ ॥
 आरादपि यथा बहुरचिन्त्या भावशक्तयः ।
 विपमोऽयमुपन्यासस्तयोश्चेत्सदसत्त्वतः ॥ ३९ ॥
 यदा यत्र यथा वस्तु तदा तत्र तथा नयेत् ।
 अतत्कालादिरप्यात्मा न चेन्न व्यवतिष्ठते ॥ ४० ॥
 व्यवहारविलोपो वा मोहाच्चेदपथार्थता ।
 अत्यन्तमसदात्मानं सन्तं पश्यन् स किं पुनः ॥ ४१ ॥
 प्रस्फुटं विपरीतं वा न्यूनाधिकतयापि वा ।
 प्रदशादिव्यपायेऽपि प्रतियन् प्रतिरुच्यते ॥ ४२ ॥
 एतेन प्रत्यभिज्ञानाद्यतीतानुभितिर्गता ।
 प्रायशोऽन्यव्यवच्छेदं प्रत्यग्रानवबोधतः ॥ ४३ ॥
 अविद्यातथाभावस्याभ्युपायविरोधतः ॥ ४३ ॥
 [एते 'यथेवात्मा' (३४) इत्यादि 'अविज्ञात' (४३) इति पर्यन्तम् अन्तररलोकाः]
 षाभिन्नदेशकालानामन्येषामप्यगोचराः ।
 विप्लुताक्षमनस्कारविपयाः किं वहिः स्थिताः ॥ ४४ ॥
 अन्तःशरीरवृत्तेश्चेददोषोऽयं न तादृशः ।
 तत्रैव प्रहणार्थि वा रचितोऽयं शिलाप्लवः ॥ ४५ ॥
 विप्लुताक्षा यथा बुद्धिर्वितथप्रतिभासिनी ।
 तथा सर्वत्र किन्नेति जडाः सम्प्रतिपेदिरे ॥ ४६ ॥
 प्रमाणमात्मसात्कुर्यन् प्रतीतिमतिलङ्घयेत् ।
 वितथज्ञानसन्तानविशेषेषु न केवलम् ॥ ४७ ॥
 अद्वयं द्वयनिर्मासं सदा चेदधभासते ।
 न स्वतो नापि परतो भेदपर्यनुयोगतः ॥ ४८ ॥
 प्रतिसंहारवेलायां न संवेदनमन्यथा ॥ ४९ ॥
 इन्द्रजालादिषु भ्रान्तमीरयन्ति न चापरम् ।
 अपि चाण्डालगोपालबाललोलविलोचनाः ॥ ५० ॥
 तत्र शौद्धोदनेरेव कथं प्रज्ञापराधिनी ।
 बभूवेति घयं तादत् बहुविस्मयमास्महे ॥ ५१ ॥
 तत्राद्यापि जनाः सक्ताः तमसो नापरं परम् ।
 विध्रमे विध्रमे तेषां विध्रमोऽपि न सिद्ध्यति ॥ ५२ ॥
 कथमेवार्थं आकाङ्क्षानिवृत्तेरपि कस्यचित् ।
 व्यवहारो भवेज्जातिमूलोदितपीतवत् ॥ ५३ ॥
 अनर्थनिरसन्तानानस्थिरानविसंनिद्रः ।
 अन्यान्पि स्वयं प्राहुः प्रतीतेरपलापकाः ॥ ५४ ॥
 स्यतस्तत्त्वं शुतस्तत्र वितथप्रतिभासतः ।
 मिथस्तत्त्वं शुतस्तत्र वितथप्रतिभासतः ॥ ५५ ॥
 यतस्तत्त्वं पृथक् तत्र मतः फदिचद् बुधः परः ।
 ततस्तत्त्वं गतं केन शुतस्तत्रमतत्त्वतः ॥ ५६ ॥
 यथा सत्त्वं सतत्त्वं वा प्रमासत्त्वसतत्त्वतः ।
 तथाऽसत्त्वमतत्त्वं वा प्रमासत्त्वसतत्त्वतः ॥ ५७ ॥

तदसत्त्वमतत्त्वं वा परसत्त्वसतत्त्वयोः ।
 न हि सत्त्वं सतत्त्वं वा तदसत्त्वासतत्त्वयोः ॥ ५८ ॥
 परितुष्यति नामैकः प्रमयोः परिधावतोः ।
 मणिभ्रान्तैरपि भ्रान्तौ मणिरत्र दुरन्वयः ॥ ५९ ॥
 सति भ्रान्तेरदोषश्चेत् तत्कृतो यदि वस्तु न ।
 कामं सति तदाकारे तद् भ्रान्तं साधु गम्यते ॥ ६० ॥
 अयमेवं न वेत्येवमथिवारितगोचराः ।
 जायेरन् संविदात्मानः सर्वेषामविशेषतः ॥ ६१ ॥
 तावता यदि किञ्चित्स्यात् सर्वेऽमी तत्त्वदर्शिनः ॥ ६२ ॥
 पर्यताद्विविभागेषु स्व्याशामात्राविलम्बिभिः ।
 विकल्पैदन्तरेष्वेति तत्त्वमित्यतियुक्तिमत् ॥ ६३ ॥
 सन्तानान्तरसद्भूतेश्चान्यथानुपपत्तितः ।
 विकल्पोऽर्थक्रियाकारविषयन्वैत तत्परः ॥ ६४ ॥
 ज्ञायते न पुनश्चित्तमात्रेऽप्येव नयः समः ।
 अन्योन्यसंश्रयान्नो चेत् तत्किमज्ञानमेव तत् ॥ ६५ ॥
 अद्वयं परचिन्ताधिपतिप्रत्ययमेव वा ।
 वीक्षते किं तमेवार्थं विषयमत्र दृश्यान्वया ॥ ६६ ॥
 समारोपन्यबलच्छेदः साध्यश्चेत्तद्विकल्पकोः ।
 नैवापि कल्पना साम्याहोपाणामनिवृत्तित् ॥ ६७ ॥
 न हि जातु विषयानं मरणं प्रति धावति ।
 अस्मिन्चेद्द्विर्धात्मा प्रसिद्धोऽप्रतिषेधकः ॥ ६८ ॥
 सन्देहलक्षणाभावात्समोहश्चेद्ब्रह्मसायकृत् ।
 बाधकासिद्धेः स्पष्टाभात्कथमेव विनिश्चयः ॥ ६९ ॥
 विषयांसीऽपि किञ्चिद् अस्मिन् भ्रान्त्यसिद्धितः ॥ ७० ॥
 अद्वयं द्वयनिर्भासमात्मन्व्यवभासते ।
 इतरत्र विरोधः क एक एव स्वहेतुतः ॥ ७१ ॥
 तथा चेत्त्वपरात्मानो सदसन्तौ समश्नुते ॥ ७२ ॥
 तत्प्रत्यक्षपरोक्षाक्षममात्मसमारमनोः ।
 तथा हेतुसमुद्भूतमेकं किन्नोपगम्यते ॥ ७३ ॥
 सर्वैकत्वप्रसङ्गाद्विदोषोऽप्येव समो न किम् ।
 भेदाभेद्व्यवस्थैवं प्रतीता लोकचक्षुरः ॥ ७४ ॥
 विलसिर्वितथाकारा यदि धरतु न किञ्चन ।
 भासते केवलं नो चेत्सिद्धान्तविषयप्रदः ॥ ७५ ॥
 क्षतादिनिधनं तत्त्वमलमेकमलं परैः ।
 सम्प्रीतिपरितापादिभेदात्तत्किं श्रूयात्मकम् ॥ ७६ ॥
 ग्राह्यग्राहकयद्भ्रान्तिस्तय विद्यानुपज्यते ॥ ७७ ॥
 भेदो वा सम्मतः केन हेतुसाम्येऽपि भेदतः ।
 तेषामेव सुखादीनां नियमश्च निरन्वयः ॥ ७८ ॥
 प्रत्यक्षलक्षणं ज्ञानं मूर्च्छितादो ष्यं ततः ।
 अज्ञानरूपहेतुस्तदहेतुत्वप्रसङ्गतः ॥ ७९ ॥
 प्रवाद ष्यः किञ्चिदस्तद्भावाविभायनात् ॥ ८० ॥

अविप्रकृष्टदेशादिरनपेक्षितसाधनः ।
 दीपयेत् किन्न सन्तानः सन्तानान्तरमञ्जसा ॥ ७८३ ॥
 अन्यवेद्यविरोधात् किमचिन्त्या योगिनां गतिः ।
 आयातमन्यथाऽङ्गैतमपि घेत्यमयुक्तिमत् ॥ ७९३ ॥
 व्याहारादिविनिर्भासो विष्णुताक्षेऽपि भावतः ।
 अनाधिपत्यशून्यं तत्पारम्पर्येण चेदसत् ॥ ८०३ ॥
 अर्थेष्वपि प्रसङ्गश्चेत्यहेतुमपरे विदुः ॥ ८१ ॥
 सहोपलम्भनियमान्नाभेदो नीलतद्धियोः ।
 विद्वद्भासिद्धसिद्धिद्वयवतिरेकान्वयव्यतः ॥ ८२ ॥
 साध्यसाधनसङ्कल्पस्तस्वतो न निरूपितः ।
 परमार्थाद्यताराय कुतश्चित्परिकल्पितः ॥ ८३ ॥
 अनपायीति विद्वत्तामात्मन्याशंसमानकः ।
 केनापि विप्रलब्धोऽयं हा ! कष्टमकृपालुना ॥ ८४ ॥
 तत्र दिग्भागभेदेन पञ्चशाः परमाणवः ।
 नो चेत्पिण्डोऽणुमात्रं स्यान्न च ते बुद्धिगोचराः ॥ ८५ ॥
 न चैकमेकरागादौ समरागादिदोषतः ।
 स्वतः सिद्धेरयोगाच्च तद्ब्रूतेः सर्वधेति चेत् ॥ ८६ ॥
 एतत्समात्मन्यत्र भेदाः संविदसंविदोः ।
 न विरुत्पानपा कुर्युर्न रन्तर्यानुयन्धिनः ॥ ८७ ॥
 बाहुरर्थवलायातमनर्थमविकल्पकाः ॥ ८७३ ॥
 चित्रं तदेकमिति चेद्दिदं चित्रतरं ततः ।
 चित्रं शून्यमिदं सर्वं वेत्सि चित्रतमं ततः ॥ ८८३ ॥
 तस्मात्सैकान्ततो भ्रान्तिर्नासत्संब्रुतिरेव वा ।
 अतश्चार्थवलायातमनेकात्मप्रशंसनम् ॥ ८९३ ॥
 न ज्ञायते न जानाति न च किञ्चन भाषते ।
 बुद्धः शुद्धः प्रयत्नेति तत्किलैशं सुभाषितम् ॥ ९०३ ॥
 न जातं न भवत्येव न च किञ्चित्करोति सत् ।
 तीक्ष्णं शौद्धोदनेः शृङ्गमिति किन्न प्रकल्प्यते ॥ ९१३ ॥
 एकेन चरितार्थत्वात्तत्राऽविप्रतिपत्तितः ।
 अलमर्थेन चैवैवमतिरूढानुवादतः ॥ ९२३ ॥
 कल्पना सदसत्त्वेन समा किन्तु गरीयसी ।
 प्रतीतिप्रतिपक्षेण तत्रैका यदि नापरा ॥ ९३३ ॥
 न हि केशादिनिर्भासो द्ययहारप्रसाधकः ॥ ९४ ॥
 वासनाभेदाद्भेदोऽयं सिद्धस्तत्र न सिद्धयति ।
 तन्मात्रभावो दृष्टान्ते सर्वत्रार्थोपकारतः ॥ ९५ ॥
 पारम्पर्येण साक्षाद्वा परापेक्षाः लहेतव्यः ।
 विच्छिन्नप्रतिभासिन्यो व्याहारादिधियो यथा ॥ ९६ ॥
 सन्नियेक्षादिभिर्दृष्टैर्गोपुराट्टालकादिषु ।
 बुद्धिपूर्वयथा तत्त्वं नेष्यते भूधरादिषु ॥ ९७ ॥
 तथा गोचरनिर्भासैर्दृष्टैरेव भयादिषु ।
 अयाद्यभाषनाजन्यैरन्यत्रोपवगम्यताम् ॥ ९८ ॥

अथ मिथ्याविकल्पोपेक्षप्रतिष्ठानकैरलम् ॥ ९८३ ॥
 अत्यासन्नानसंख्येयान्णनेवाश्रमोचरान् ।
 अपरः प्राह तत्रापि तुल्यमित्यनवस्थितिः ॥ ९९३ ॥
 तत्रापि तुल्यजातीयसंयोगसमवायिषु ।
 अत्यशेषु ध्रुवेष्वन्यदध्यक्षमपरे विदुः ॥ १००३ ॥
 कारणस्याक्षये तेषां कार्यस्योपरमः कथम् ॥ १०१ ॥
 समवायस्य घृशोऽत्र शापासिधत्यादिसाधनेः ।
 धनन्यसाधनेः सिद्धिरहो लोकोत्तरा स्थितिः ॥ १०२ ॥
 अथ ऊर्ध्वविभागादिपरिणामविशेषतः ।
 तानेव पदयन् प्रत्येति शाखा वृक्षेऽपि लौकिकः ॥ १०३ ॥
 तुलितद्रव्यसंयोगे स्थूलमर्थान्तरं यदि ।
 तत्र रूपादिरन्यदत्र साधैरीदयेत सादरेः ॥ १०४ ॥
 गोरवाधिक्यतत्कार्यभेदादत्रा सूक्ष्मतः किल ।
 यतोल्यादर्थराशोस्तद्विशेषानवधारणम् ॥ १०५ ॥
 ताम्रादिरक्तिकादीनां समितक्रमयोगिनाम् ।
 कथमातिलकात् स्थूलप्रमाणानवधारणे ॥ १०६ ॥
 अल्पभेदाप्रहान्मानमणूनामनुपपद्यते ।
 अंगुपातानुमाहरेरन्यथा तु प्रसज्यते ॥ १०७ ॥
 क्षीराद्यैरविजातीयैः प्रक्षिप्तैः क्रमशो घटः ।
 तावद्भिरेव पुर्येत यावद्भिर्न विपर्ययैः ॥ १०८ ॥
 नाशोऽप्यंशो न तेऽत्रान्ये वीक्षया न परमाणवः ।
 आलोक्यार्थान्तरं कुर्यादत्रापोज्झारकल्पनाम् ॥ १०९ ॥
 गुणपर्ययवद्द्रव्यं ते सहकमवृत्तयः ।
 विज्ञानव्यक्तिक्रियाद्या भेदाभेदौ रसादिवत् ॥ ११० ॥
 सदापि सविकल्पाद्यासाधनाय क्रमस्थितेः ।
 गुणपर्यययोर्नैक्यमिति सूत्रे द्वयग्रहः ॥ १११ ॥
 गुणवद्द्रव्यमुत्पादव्ययधादद्यादयो गुणाः ।
 कुद्राव द्रवति द्रोप्यत्येकानेकं स्वपर्ययम् ॥ ११२ ॥
 भेदमानात् प्रतीयते प्रादुर्भावात्पर्ययो यदि ।
 अन्वेषणतः सिद्धास्थितिरंशेन केनचित् ॥ ११३ ॥
 सद्योत्पादव्ययधीव्ययुक्तं सदसतोऽगतेः ।
 तादात्म्यनियमो हेतुफलसन्तानवद्भवेत् ॥ ११४ ॥
 भिन्नमन्तर्बहिः सर्वे युगपत्क्रमभावि नः ।
 प्रत्यक्षं न तु साकारं क्रमयुक्तमयुक्तिमत् ॥ ११५ ॥
 प्रत्यक्षप्रतिसंवेद्यः कृण्डलादिषु सर्ववत् ॥ ११५ ॥
 उमान्प्रायः सामान्य विशेषोऽन्यो व्यपेक्षया ॥ ११६ ॥
 स्वलक्षणमसङ्कीर्णं समानं सविकल्पकम् ।
 समर्थं स्वगुणैरेकं सहकमविवर्तिभिः ॥ ११७ ॥
 यदि शेषपरावृत्तेरेकज्ञानमनेकतः ।
 अनर्थमन्यथाभासम् धनंशानां न राशयः ॥ ११८ ॥

तथाऽयं क्षणमही न शान्नांशः सम्प्रतीयते ।
 अर्थाकारविवेको न विज्ञानांशो यथा क्वचित् ॥ ११९ ॥
 तद्भावः परिणामः स्यात्सविकल्पस्य लक्षणम् ।
 तदेव वस्तु साकारमनाकारमपोद्भूतम् ॥ १२० ॥
 भेदानां बहुभेदानां तत्रैकत्रापि सम्भवात् ॥ १२०३ ॥
 अन्ययोऽन्यद्वयच्छेदो द्यतिरेकः स्वलक्षणम् ।
 ततः सर्वा द्यवस्थेति नृत्येत्काको मयूरवत् ॥ १२१३ ॥
 प्रामाण्यं नागृहीतेऽर्थे प्रत्यक्षेतरगोचरी ।
 भेदाभेदौ प्रकल्पयेते कथमात्मविकल्पकौ ॥ १२२३ ॥
 उत्पादविगमध्रौद्वयद्वयपर्यायसङ्ग्रहम् ।
 सद्भिन्नप्रतिभासेन स्याद्भिन्नं सविकल्पकम् ।
 अभिन्नप्रतिभासेन स्यादभिन्नं स्वलक्षणम् ॥ १२४ ॥
 विरुद्धधर्माध्यासेन स्याद्विरुद्धं न सर्वथा ॥ १२४३ ॥
 असम्भवदत्तादात्म्यपरिणामप्रतिष्ठितम् ।
 समानार्थपरावृत्तमसमानसमन्वितम् ॥ १२५३ ॥
 प्रत्यक्षं बहिरन्तश्च परोक्षं स्वप्रदेशतः ।
 सुनिश्चितमनेकान्तमनिश्चितपरापरैः ॥ १२६३ ॥
 सन्तानसमुदायादिशब्दमात्राविशेषतः ॥ १२७ ॥
 तथा सुनिश्चितस्तैस्तु तत्त्वतो विप्रशंसतः ।
 प्रत्यभिज्ञाविशेषात्तदुपादानं प्रकल्पयेत् ॥ १२८ ॥
 अन्योन्यात्मपरावृत्तभेदाभेदावधारणात् ।
 मिथ्याप्रत्ययवमर्शेभ्यो विशिष्टान् परमार्थतः ॥ १२९ ॥
 तथा प्रतीतिमुल्लङ्घ्य यथास्वं स्वयमस्थितेः ।
 नानैकान्तग्रहप्रस्ता नान्योन्यमतिशेरते ॥ १३० ॥
 शब्दादेहपलब्धस्य विरुद्धपरिणामिनः ।
 पश्चादनुपलम्भेऽपि युक्तोपादानवद्वतिः ॥ १३१ ॥
 तस्यादृष्टमुपादानमदृष्टस्य न तत्पुनः ।
 अदृश्यं सहकारोति विपर्यस्तामकारणम् ॥ १३२ ॥
 तदेवं सकलाकारं तत्स्वभावैरपोद्भूतैः ।
 निर्विकल्पं विकल्पेन नीतं तत्त्वानुसारिणा ॥ १३३ ॥
 समानाधारसामान्यविशेषणविशेष्यताम् ॥ १३३३ ॥
 अत्र दृष्टविपर्यस्तमयुक्तं परिकल्पितम् ।
 मिथ्याभयानकप्रसूतैर्मुं गैरिष्य तपोयने ॥ १३४३ ॥
 यस्यापि क्षणिकं शानं तस्यासन्नादिभेदतः ।
 प्रतिभासभिदां धत्तेऽसकृत्सिद्धं स्वलक्षणम् ॥ १३५३ ॥
 विलक्षणार्थविज्ञाने स्थूलमेकं स्वलक्षणम् ।
 तथा शानं तथाकारमनाकारनिरीक्षणे ॥ १३६३ ॥
 अन्ययार्थात्मनोस्तत्त्वं मिथ्याकारफलक्षणम् ॥ १३७ ॥
 विशानप्रतिभासेऽर्थविधेकाप्रतिभासनात् ।
 विरुद्धधर्माध्यासः स्याद्द्वयतिरेकेण चक्रफम् ॥ १३८ ॥

प्रतिक्षणं विशेषा न प्रत्यक्षाः परमाणुवत् ।
 अतदाभतया बुद्धेरर्थाकारविवेकवत् ॥ १३९ ॥
 अत्यन्ताभेदभेदा न तदतो न परस्परम् ।
 दद्याद्दद्यात्तमनोर्युद्धिनिर्मासक्षणमङ्गयोः ॥ १४० ॥
 सर्वथार्थक्रियायोगात् तथा सुप्तप्रबुद्धयोः ।
 अंशयोर्यदि तादात्म्यमभिज्ञानमनन्यवत् ॥ १४१ ॥
 संयोगसमवायादिसम्बन्धाद्यादि घर्तते ।
 अनेकत्रैकमेकत्रानेकं वा परिणामिनः ॥ १४२ ॥
 अतद्धेतुकलापोहमविकल्पोऽभिजल्पति ॥ १४२ ॥
 समानाकारान्येषु सर्वथानुपलम्भतः ।
 तस्य घस्तुपुभावादि साकारस्यैव साधनम् ॥ १४३ ॥
 न विशेषा न सामान्यं तान् वा शक्त्या कथाचन ।
 तद्विभक्तिं स्वभावोऽयं समानपरिणामिनाम् ॥ १४४ ॥
 अप्रसिद्धं पृथक्स्थित्तुभयात्मकमजसा ॥ १४५ ॥
 सन्नियेशादिवद् घस्तु सांवृतं किञ्च कल्पयते ।
 समग्रकरणादीनामन्यथा दर्शने सति ॥ १४६ ॥
 सर्वात्मनां निरंशत्वात् सर्वथा प्रहणं भवेत् ।
 नौयानादिषु विभ्रान्तो न न पश्यति बाह्यतः ॥ १४७ ॥
 न च नास्ति स आकारः शानाकारेऽनुपङ्गतः ।
 तस्माद् दृष्टस्य भावस्य न दृष्टस्सकलो गुणः ॥ १४८ ॥
 प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षादिनिराकृतम् ।
 अप्यक्षलिङ्गतरिसिद्धमनेकात्मकमस्तु सत् ॥ १४९ ॥
 सत्यालोकप्रतीतेऽर्थे सन्तः सन्तु विमत्सराः ॥ १४९ ॥
 नित्यं सर्वगतं सत्त्वं निरंशं व्यक्तिभिर्यदि ।
 व्यक्तं व्यक्तं सदा व्यक्तं त्रेलोक्यं सचराचरम् ॥ १५० ॥
 सत्तायोगाद्विना सन्ति यथा सत्तादयस्त्वया ।
 सर्वेऽर्था देशकालाश्च सामान्यं सकलं मतम् ॥ १५१ ॥
 सर्वभेदप्रभेदं सत् सकलाङ्गशरीरवत् ॥ १५२ ॥
 तत्र भावाः समाः केचिन्नापरे चरणादिवत् ।
 एकानेकमनेकान्तं विषमञ्च समं यथा ॥ १५३ ॥
 तथा प्रमाणतः सिद्धमन्यथाऽपरिणामतः ।
 अधिकल्पकमभ्रान्तं प्रत्यक्षामं पटीयसाम् ॥ १५४ ॥
 अधिसंवादनियमाद्रक्षगोचरचेतसाम् ।
 सर्वथा वितथार्थत्वं सर्वेषामभिलापिनाम् ॥ १५५ ॥
 ततस्तत्त्वव्यवस्थानं प्रत्यक्षस्येति साहसम् ॥ १५५ ॥
 बक्षज्ञानानुर्जं स्पष्टं तदनन्तरगोचरम् ।
 प्रत्यक्षं मानसं चाह भेदस्तत्र न लक्ष्यते ॥ १५६ ॥
 अन्तरेणैदमक्षानुभूतं चेन्न विकल्पयेत् ।
 सन्तानान्तरवच्येतः समनन्तरमेव किम् ॥ १५७ ॥
 शङ्खुलीमक्षणादौ चेत्तावन्त्येव मनांस्यपि ।
 यावन्तीन्द्रियचेतांसि प्रतिसन्धिर्न युज्यते ॥ १५८ ॥

अथैकं सर्वविषयमस्तु किंवाक्षयुद्धिभिः ।
 क्रमोत्पत्तौ सहोत्पत्तिचिकल्पोऽयं विरुध्यते ॥ १५९३ ॥
 अध्यक्षादिविरोधः स्यात्तेषामनुभवात्मनः ।
 वेदनादियदिष्टं चेत्कथं नातिप्रसज्यते ॥ १६०३ ॥
 प्रोक्षितं भक्षयेन्नेति हृष्टा विप्रतिपत्तयः ।
 लक्षणं तु न कर्तव्यं प्रस्तावानुपयोगिणु ॥ १६१३ ॥
 अध्यक्षमात्मवित्सर्घज्ञानानामभिधीयते ।
 स्वापमूर्च्छाद्यवस्थोऽपि प्रत्यक्षी नाम किं भवेत् ॥ १६२३ ॥
 विच्छेदे हि चतु सत्यभावानादिविर्च्यते ॥ १६३ ॥
 प्रायशो योगिविज्ञानमेतेन प्रतिवर्णितम् ॥ १६३३ ॥
 श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षं यदि तैमिरिकादिषु ।
 प्रसङ्गः किमतद्वृत्तिस्तद्विकारानुकारिणी ॥ १६४३ ॥
 तथाक्षार्यमनस्कारसत्त्वसन्धदर्शनम् ।
 व्यवसायात्मसंवाद्यव्यपदेश्यं विरुध्यते ॥ १६५३ ॥
 नित्यः सर्वगतो ह्यः सन्न कस्यचित्समवायतः ।
 ज्ञाता द्रव्यादिकार्यस्य नेद्वरज्ञानसंग्रहः ॥ १६६३ ॥
 लक्षणं सममेतावान् विशेषोऽशेषगोचरम् ।
 अक्रमं करणातीतमकलङ्कं मद्दीयसाम् ॥ १६७३ ॥
 ज्ञात्वा विशतिमानं परमपि च वह्निर्भासि भावप्रवाद्
 चक्रे लोकानुरोधेधात्पुनरपि सकलं नेति तत्त्वं प्रपेदे ।
 न ज्ञाता तस्य तस्मिन्न च कलमपरं ज्ञायते नापि किञ्चि-
 दित्यदलीलं प्रमत्तः प्रलपति जडधीराकुलं व्याकुलात्तः ॥ १६८३ ॥

इति प्रथमः प्रत्यक्षप्रस्तावः

द्वितीयः प्रस्तावः

साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानं तदत्यये ।
 विरोधात्कचिदेकस्य विधानप्रतिषेधयोः ॥ १ ॥
 प्रत्यक्षं परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत् ।
 सत्यं परिस्फुटं येन तथा प्रामाण्यमद्भुते ॥ २ ॥
 साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं ततोऽपरम् ।
 साध्याभासं विरुद्धादि साधनाविषयत्वतः ॥ ३ ॥
 जातेर्विप्रतिपत्तीनां सत्ता साध्याऽनुपज्यते ।
 तथेष्टत्वाददोषोऽयं हेतोर्दोषत्रयं यदि ॥ ४ ॥
 भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वाद् यथा वस्तुयत्नागमम् ।
 प्रपेदे सर्वथा सर्ववस्तुसत्तां प्रतिक्षिपन् ॥ ५ ॥
 भावनादभ्युपैति स्म भावधर्ममयस्तुनि ॥ ५३ ॥
 असिद्धधर्मिधर्मत्वेऽप्यन्यथानुपपत्तिमात्रं ।
 हेतुरेव यथा सन्ति प्रमाणानीष्टसाधनात् ॥ ६३ ॥
 इष्टसिद्धिः परेषां वा तत्र वक्तुरकोशलम् ॥ ७ ॥
 अतीतानागतार्दीनामपि सत्ताऽनुपपन्नवत् ।
 अतश्च बहिरर्थानामपि सत्ता प्रसाध्यते ॥ ८ ॥
 तदभावेऽपि तद्भादस्यान्यथानुपपत्तितः ।
 अक्षादेरप्यदृश्यस्य तत्कार्यव्यतिरेकतः ॥ ९ ॥
 पतेनातीन्द्रिये भावकार्यकारणतागतेः ।
 तत्सत्ताव्यवहारार्णां प्रत्याख्यान निवारितम् ॥ १० ॥
 व्याधिभूतग्रहादीनां विप्रकर्षेऽपि गम्यते ।
 कुतश्चित्सदसद्भावविरोधप्रमथं तथा ॥ ११ ॥
 प्रमाणमर्थे संवादाद् भ्रान्तिरध्यवसायतः ।
 प्रत्यक्षाभेऽप्रसङ्गश्चेत् तथाऽनभिनिवेशतः ॥ १२ ॥
 दूरदूरतरादिस्थैरेकं वस्तु समीक्ष्यते ।
 नानामं स्यात्तथा सत्यं न चेद्दस्त्वनुरोधि किम् ॥ १३ ॥
 तस्मादनुमितेरर्थविषयत्वनिराकृतिः ।
 प्रतिभासभिदायाः किमेकस्यानेकतो ग्रहात् ॥ १४ ॥
 समानपरिणामात्मसम्बन्धप्रतिपत्तितः ।
 तत्राशक्तिफलाभावौ न स्यातां लिङ्गलिङ्गिनोः ॥ १५ ॥
 न भेदोऽभेदरूपत्वाप्राभेदो भेदरूपतः ।
 सामान्यं च विशेषाश्च तदपोद्धारकल्पनात् ॥ १६ ॥
 संसर्गो नास्ति विद्वलेपाद्विद्वलेपोऽपि न वेद्यलः ।
 संसर्गात्सर्वभावानां तथा संवित्तिसम्भवात् ॥ १७ ॥
 [पृष्ठी (१६-१७) अन्तरङ्गिकी]
 तद्यथासिद्ध्यतिरेकाभ्यां मतं सामान्यदूषणम् ।
 समानपरिणामे न तदेकस्यानुपायतः ॥ १८ ॥

सदृशात्मनि सम्बन्धग्रहे भूयस्तथाविधे ।
प्रत्यभिधादिना सिद्धयेत् प्रायो लोकव्यवस्थितिः ॥ १९ ॥
तद्वतोऽनुपकारेऽपि भेदे कथमुपाधयः ॥ २० ॥
नोपधयो न तद्यन्तो भिन्नाभिन्ना अपि स्वयम् ।
जात्यन्तरे तथाभूते सर्वथा दर्शनादपि ॥ २१ ॥
तद्व्यचोदिते शक्तेऽशक्ताः किं तदुपाधयः ।
चोद्यन्ते शब्दलिङ्गाभ्यां समं तैस्तस्य लक्षणे ॥ २२ ॥
सम्बन्धो यत्र तत्सिद्धेरन्यतोऽप्रतिपत्तितः ।
अनुमानमलं किं तदेव देशादिभेदवत् ॥ २३ ॥
एतेन भेदिनां भेदसंवृत्तेः प्रतिपत्तितः ।
तत्रैकं कल्पयन् वार्यः समाना इति तद्ग्रहात् ॥ २४ ॥
अतद्धेतुफलापोहः सामान्यं चेदपोहिनाम् ।
सन्दर्श्यते तथा बुद्ध्या न तथाऽप्रतिपत्तितः ॥ २५ ॥
यत्र निश्चीयते रूपं जातुचित्तस्य दर्शनम् ।
यथानिश्चयनं तस्य दर्शनं तद्वशात्किल ॥ २६ ॥
समानपरिणामश्चेदनेकत्र कथं दृशिः ।
न चेद् विशेषाकारो वा कथं तद्व्यपदेशभाक् ॥ २७ ॥
सदृशासदृशात्मानः सन्तो नियतवृत्तयः ।
तत्रैकमन्तरेणापि सङ्केताच्छब्दवृत्तयः ॥ २८ ॥
तत्रैकमभिसन्धाय समानपरिणामपु ।
समयस्ताःप्रकारेषु प्रयत्नेति साध्यते ॥ २९ ॥
तज्जातीयमतः प्रादुर्यतः शब्दा निवेशिताः ॥ २९३ ॥
नानेकत्र न चैकत्र वृत्तिः सामान्यलक्षणम् ।
अतिप्रसङ्गतः तत्त्वादन्यत्रापि समानतः ॥ ३०३ ॥
व्यावृत्तिं पश्यतः कस्मात् सर्वतोऽनघधारणम् ।
सादृश्याद्यदि साधुक्तं तर्कं व्यावृत्तिमात्रकम् ॥ ३१३ ॥
एकान्ते चेत्तथाऽदृष्टेरिष्टं वक्तुरकौशलम् ।
सर्वैकत्वप्रसङ्गो हि तद्दृष्टं भ्रान्तिकारणम् ॥ ३२३ ॥
नो चेद्विभ्रमहेतुभ्यः प्रतिभासोऽन्यथा भवेत् ।
तदकिञ्चिदकारत्वं न निश्चिनोति स किं पुनः ॥ ३३३ ॥
तथापि दर्शनं न स्याद्विज्ञानकारप्रसङ्गतः ।
न च दृष्टेर्विशेषो यः प्रतिभासात् परो भवेत् ॥ ३४३ ॥
प्रतिभासभिदैकत्र तदनेकात्मसाधनम् ।
अदृष्टिकल्पनायां स्यादचेतन्यमयोगिनाम् ॥ ३५३ ॥
तस्माद्भेद इत्यत्र समभावं प्रचक्षते ।
नेक्षते नायिरोघोऽपि न समानाः स्युरन्यथा ॥ ३६३ ॥
अक्षज्ञानेऽपि तत्तुल्यं अनुमानवदिष्यते ॥ ३७ ॥
ततः सम्भाव्यते शब्दः सत्यार्थप्रत्ययान्वितः ।
सत्यानुतार्थताऽभेदो विषयाव्यभिचारतः ॥ ३८ ॥
सदृशाद्व्यवृत्त्याव्यविकल्पयतः कथम् ।
समयः तरप्रमाणतये पय प्रमाणे विभाव्यताम् ॥ ३९ ॥

तदर्थदर्शनाभावात् मिथ्यार्थप्रतिभासिषु ।
 शानाकारेषु सङ्केत इति केचित्प्रचक्षते ॥ ४० ॥
 वागर्थदृष्टिमानेषु गृहीतग्रहणेष्वपि ।
 सत्याकारावबोधेषु सङ्केतमपरे विदुः ॥ ४१ ॥
 न भेदेषु न सामान्ये केवले न च तद्वति ।
 फलाभावाद्दशकेश्च समयः सम्प्रवर्तते ॥ ४२ ॥
 स एवार्थं समञ्चेति प्रत्ययस्तन्निबन्धनः ।
 वितयोऽवितयश्चापि तत्रैकत्वनिबन्धनः ॥ ४३ ॥
 तथा तत्प्रतिषेधेऽपि वैलक्षण्यादिदृश्यत् ॥ ४३ ॥
 तत्समानासमानेषु तत्प्रवृत्तिनिवृत्तये ।
 संक्षेपेण फवचित्कश्चिच्छब्दः सङ्केतमद्भुते ॥ ४४ ॥
 तथाऽनेकोऽपि तद्गमनानात्वप्रतिपादने ।
 एकत्र बहुभेदानां सम्भवान्मेवकादिवत् ॥ ४५ ॥
 समानं फेनचित्कश्चिच्छब्दपरञ्च तथाधिघम् ।
 भेदविद् धर्मिणः कृत्वा समानाकारकल्पना ॥ ४६ ॥
 तदन्यत्र समानात्मा स एवेति तथाविधे ।
 व्यवच्छेदस्वभावेषु विशेषणविशेष्यधीः ॥ ४७ ॥
 तत्तन्निमित्तकः शब्दस्तथान्यत्रापि योज्यताम् ।
 ततः सत्तेति साध्यन्ते सन्तो भावाः स्वलक्षणाः ॥ ४८ ॥
 ['सहस्रवर्ष' (३९) इत्यादि 'तत् सत्तेति' (४८ ॥) इत्यन्तं व्याख्यानश्लोकाः]
 नानैकध्वन्याः शब्दाः तथा सङ्केतिता यतः ॥ ४९ ॥
 प्रत्यभिज्ञा द्विधा काचित्सादृश्यविनिबन्धना ।
 प्रमाणपूर्विका नान्या दृष्टिमान्चादिदोषतः ॥ ५० ॥
 अस्ति प्रधानमित्यत्र लक्षणासम्भवत्वतः ॥ ५० ॥
 तत्रान्यत्रापि वासिद्धं यद्विना यद्विहन्यते ।
 तत्र तद्गमनं तेन साध्यधर्मा च साधनम् ॥ ५१ ॥
 अप्रत्यक्षः सुपुत्रादौ बुद्धः प्रत्यक्षलक्षणः ।
 जीवतीति यतः सोऽयं जीव आत्मोपयोग्यात् ॥ ५२ ॥
 कर्मणामपि कर्ताऽयं तत्फलस्यापि वेदकः ।
 संसरेत् परिणामात्तो मुच्यते वा ततः पुनः ॥ ५३ ॥
 आत्मादिव्यतिरेकेण कोऽपरोऽध्यक्षतां व्रजेत् ।
 नानार्थं क्रमशो वृत्तेन चेद्ब्रामिधास्यते ॥ ५४ ॥
 भूतानामेव फेपाञ्चित् परिणामविशेषतः ।
 कायश्चित्कारणं सोऽपि फर्थं संसारमुक्तिभाक् ॥ ५५ ॥
 शक्तिभेदे तथा सिद्धिः संशा येन निवार्यते ॥ ५६ ॥
 यथा भूताविशेषेऽपि प्रधादिगुणसंस्थितिः ।
 तथा भूताविशेषेऽपि भवेद्भूतादिसंस्थितिः ॥ ५७ ॥
 तस्मादनेकरूपस्य कथञ्चिद् ग्रहणे पुनः ।
 तद्भूयं भेदमारोप्य गुण इत्यपि युज्यते ॥ ५८ ॥
 यदि स्वभावाद्भावोऽयं भिन्नो भावः फर्थं भवेत् ।
 अनवस्थानतोऽभेदे सकलग्रहणं भवेत् ॥ ५९ ॥

तदनेकात्मकं तत्त्वं न हि ज्ञानात्मना फ्यचित् ।
 शरीरग्रहणं येन तद्गुणः परिकल्प्यते ॥ ६० ॥
 गुणानां गुणसम्बन्धो गन्धादेः सङ्ख्यया प्रहात् ।
 तादात्म्यं केन धार्येत नोपचारप्रकल्पनम् ॥ ६१ ॥
 अत्रान्यत्रापि तुल्यत्वात् आधारस्यैकरूपतः ।
 तत्रैकत्वं प्रसज्येत संख्यामात्रं यदीष्यते ॥ ६२ ॥
 नानात्मविभ्रमादेवं न पृथग्गुणिनो गुणाः ।
 प्रसक्ता रूपभेदाच्चेत् भेदो नानात्वमुच्यते ॥ ६३ ॥
 एकता भावसाम्याच्चेत् उपचारस्तथा भवेत् ।
 भेदेऽपि वस्तुरूपत्वात् न चेदन्यत्र तत्समम् ॥ ६४ ॥
 एतेन भिन्नविज्ञानप्रहणादिकथा गता ॥ ६४ ॥
 जीवच्छरीरधर्मोऽस्तु चैतन्यं व्यपदेशतः ।
 यथाऽचैतन्यमन्यत्रेत्यपरः प्रतिपन्नवान् ॥ ६५ ॥
 अप्रत्यक्षेऽपि देहेऽस्मिन् स्वतन्त्रमवभासनात् ।
 प्रत्यक्षं तद्गुणो ज्ञानं नेति सन्तः प्रचक्षते ॥ ६६ ॥
 तद्दृष्टिहानिरन्येषामहृष्टपरिकल्पना ॥ ६७ ॥
 स्वातन्त्र्यदृष्टेभूतानामहृष्टेर्गुणभाषतः ।
 तत्सारतरभूतानि कायापायेऽपि कानिचित् ॥ ६८ ॥
 ['तस्मादनेकरूपस्य' (५८) इत्यादि 'स्वातन्त्र्यदृष्टे' (६८) इत्यन्तं व्याख्यानश्लोकाः]
 कार्यकारणयोर्बुद्धिकाययोस्तद्विवृत्तितः ।
 कार्यभाषगतेर्नारित संसार इति कश्चन ॥ ६९ ॥
 तस्यापि देहानुत्पत्तिप्रसङ्गोऽन्योन्यसंश्रयात् ।
 उत्तरोत्तरदेहस्य पूर्वपूर्वधियो भवः ॥ ७० ॥
 अत एव विरुद्धत्वादलं प्रायस्तथा भवन् ।
 तन्न कारणमित्येव कार्यसत्तानिवर्तकम् ॥ ७१ ॥
 स्वनिवृत्ती तथा तक्षो गोपुराट्टालनादिषु ॥ ७२ ॥
 युगपद्भिन्नरूपेण वहिरन्तश्च भासनात् ।
 न तयोः परिणामोऽस्ति यथा गेहप्रदीपयोः ॥ ७२ ॥
 प्रमितेऽप्यप्रमेयत्वाद्भिकृतेरधिकारिणि ।
 निहान्सातिशयाभावात्निहान्सातिशये धियः ॥ ७३ ॥
 बलीयस्यबलीयस्त्वाद्भिपरीते विपर्ययात् ।
 काये तस्मान्न ते तस्य परिणामा मुखादयः ॥ ७४ ॥
 एतदत्र घटादीनां न तु जातुचिदीक्ष्यते ।
 तुल्यश्च गुणपक्षेण तत्तया परिणामतः ॥ ७५ ॥
 अक्षादीनां विकारोऽयमात्मकर्मफलं भवेत् ।
 अन्यथानियमायोगात् प्रतीतेरपलापतः ॥ ७६ ॥
 कल्पनायामसामर्थ्यात् ततस्तद्विकृते ऋते ।
 पारम्पर्येण साक्षाच्च नास्ति चिज्ञानविक्रिया ॥ ७७ ॥
 कारणं नाक्षसङ्घातस्तत्प्रत्येकं विना भयात् ।
 विकल्पानां विशेषाच्च तत्तद्वति विरोधतः ॥ ७८ ॥

जातिस्मरणां संयादादपि संस्कारसंस्थितेः ।
 अन्यथा कल्पयन् लोकमतिक्रामति केवलम् ॥ ७९३ ॥
 नाऽस्मृतेरभिलाषोऽस्ति न विना सापि दर्शनात् ।
 तद्धि जन्मान्तराघायं जातमात्रेऽपि लक्ष्यते ॥ ८०३ ॥
 गर्भे रसचिशोषाणां ग्रहणादिति कश्चन ।
 तदादायभिलाषेण विना जानु यदृच्छया ॥ ८१३ ॥
 तत्संस्कारान्ययोश्चत्वाद् भूयो भूयः प्रवर्तितः ।
 कोशायानं विधेयं न समं भूयस्तथा दशः ॥ ८२३ ॥
 रूपादिदर्शनाभावात् तत्सम्बन्धस्मृतिः कथम् ।
 नाघश्यं चक्षुरादीनां सर्वत्रोन्मीलनादयः ॥ ८३३ ॥
 तथा रागादयो दृष्टाः सङ्कल्पाद्ययिनामुचः ॥ ८४ ॥
 तद्ग्राहारादिसामान्यस्मृतिर्द्विप्रमोषयोः ।
 भावोऽभायश्च वृत्तीनां भेदित्विह च दृश्यते ॥ ८५ ॥
 तस्मात् संसारवैचित्र्यं नियमात् विद्वन्यते ।
 न च कश्चिद्धिरोधोऽस्ति देहान्तरपरिग्रहे ॥ ८६ ॥
 तदभावे हि तद्भावप्रतिबंधो न युक्तिमान् ॥ ८६३ ॥
 ['जातिस्मरणा' (७९) इत्यादि 'तदभावे हि' (८६३) इत्यन्तं व्याख्यानश्लोकाः]
 शुद्धेः पुरुषतन्त्रत्वे नित्यत्वाच्चतनुक्रिया ।
 न भवेत्परिणामित्वाच्छिनाशानुपलक्षणात् ॥ ८७३ ॥
 परस्याप्यविरोधश्चेत् फलहेतुव्ययोहतः ।
 प्रवृत्तेर्न्यवहारणामधिनाशोऽपि सम्भवात् ॥ ८८३ ॥
 यथाऽजनकजन्येषु न सन्ति फलशादयः ।
 तथा जनकजन्येषु ततस्तत्त्वं निरन्वयम् ॥ ८९३ ॥
 तत्र नाशादिशब्दादयः समिताः समनन्तरे ॥ ९० ॥
 अन्यस्यान्यो विनाशः किं किन्न स्याद्वचलात्मकः ।
 तद्विधेकेन भावाच्चेत् कथलातिप्रसज्यते ॥ ९१ ॥
 सदापि सर्वभाषानां परस्परविधेरुतः ।
 न चानन्तरमित्येव भावस्तद्व्यपदेशमाक् ॥ ९२ ॥
 तत्प्रतीत्यसमुत्पादाद् भावश्चेत् स कुतो मतः ।
 सादृश्यात् प्रत्यभिधानं न सभागविबन्धनम् ॥ ९३ ॥
 विशोषरूपन्यायां स्यात् परस्याप्यभिचारिता ।
 तस्मात् सभागसन्तानकल्पनापि न युज्यते ॥ ९४ ॥
 न चेत् स परिवर्तित हेतुरेव फलात्मना ॥ ९४३ ॥
 तस्माद्भावविनाशोऽयं फलीभावः तद्ग्रहः ।
 तद्ग्रहः प्रतिषेधोऽस्य केवलं तद्विबन्धनः ॥ ९५३ ॥
 अन्यथात्वं यदीष्येत हेतोरपि फलात्मनः ।
 अन्य एवेति किन्नेष्टमिति केचित्प्रचक्षते ॥ ९६३ ॥
 अन्यथात्वं न चेत्तस्य भवेद् प्रोच्यमलक्षणात् ।
 अभावस्याप्यभावोऽपि किन्नेत्यन्ये प्रचक्षते ॥ ९७३ ॥
 स्वस्वभावस्थितो भावो भावान्तरसमुद्भवे ।
 नष्टो वा नान्यथाभूतः ततो नातिप्रसज्यते ॥ ९८३ ॥

साधनं प्रकृताभावेऽनुपपन्नं ततोऽपरं ।
 विरुद्धासिद्धसन्दिग्धा अकिञ्चित्करविस्तराः ॥ १९३ ॥
 तथार्थेऽसत्यसम्भूष्णुधर्मो न वहिरङ्गतः ।
 सर्वथैकान्तविश्लेषे साध्यसाधनसंस्थितेः ॥ १००३ ॥
 एकं चलं चलैर्नान्यैर्नष्टैर्नष्टं न चापरैः ।
 आवृत्तैरावृत्तं भागै रक्तै रक्तं विलोक्यते ॥ १०१३ ॥
 अन्यथा तदनिर्देश्यं नियमस्याप्यसम्भवात् ।
 घृत्तावपि न तस्येदं विश्वरूपं विभाव्यते ॥ १०२३ ॥
 सम्यग्ज्ञानं व्यवस्थाया हेतुः सर्वत्र तत्पुनः ।
 प्रत्यक्षं यदि वाध्येत लक्षणं प्रतिरुद्ध्यते ॥ १०३३ ॥
 साङ्ख्यं व्यवहारार्णां सन्निवेशविशेषतः ।
 नानैकपरिणामोऽयं यदि न व्यवतिष्ठते ॥ १०४३ ॥
 सत्यप्येकार्थकारित्वेऽसंश्लेषपरिणामतः ।
 इन्द्रियादिषु नैकत्व यदि किं वा विरुद्ध्यते ॥ १०५३ ॥
 तदनेकार्थसंश्लेषविश्लेषपरिणामतः ।
 स्कन्धस्तु सप्रदेशोऽशी वहिः साक्षात्कृतो जनैः ॥ १०६३ ॥
 नानाकारैकविज्ञानं स्वाधारे वदरादिवत् ।
 तादात्म्येन पृथग्भावे सति वृत्तिर्विकल्प्यते ॥ १०७३ ॥
 दर्शनादर्शने स्यातां सप्रदेशामदेशयोः ।
 विरोधानुपलम्भेन किल स्कन्धो विरुद्ध्यते ॥ १०८३ ॥
 सम्भवत्यपि मात्राणां दर्शनादर्शनस्थितिः ।
 इदं विज्ञानग्रन्थे चित्रमेकं यदीक्ष्यते ॥ १०९३ ॥
 अयान्तरात्मभेदानामानन्यात् सकलाग्रहे ।
 नानाकारणसामर्थ्याज्ज्ञानं भेदेन भासते ॥ ११०३ ॥
 भेदसामर्थ्यमारोप्य प्रत्यासत्तिनिवन्धनम् ।
 चोद्यं महति नीलादौ तुल्यं तद्विषयाकृति ॥ १११३ ॥
 सर्वथा श्लेषविश्लेषे नाणूनां स्कन्धसम्भवः ।
 अन्यथा नाप्रदेशादीत्यपरैर्द्वैतमुत्तरम् ॥ ११२३ ॥
 नैरन्तर्यं निरंशानां स्वभावानांतरेचनम् ॥ ११३ ॥
 चित्रचैत्तविचित्राभट्टमङ्गमसङ्गतः ।
 स नैकः सर्वथा श्लेषात् नानेको भेदरूपतः ॥ ११४ ॥
 स्कन्धो मात्रानुरोधेन व्यवहारेऽवधार्यते ।
 सङ्ख्यादिसमभावेऽपि तत्स्वभावविधेकतः ॥ ११५ ॥
 अतादात्म्यस्वभावे वा ह्यनर्थक्यादलं परेः ॥ ११५३ ॥
 स्पर्शोऽयं चाक्षुषत्याद्य न रूपं स्पर्शनग्रहात् ।
 रूपादीनि गिरस्यान्यं न चान्युपलभेमहि ॥ ११६३ ॥
 सामग्रीविहितज्ञानदर्शिताकारभेदिनः ।
 प्रायेणैकस्य ताद्रूप्यं पृथक्सिद्धौ प्रसङ्गतः ॥ ११७३ ॥
 अल्पभूयःप्रदेशैकस्कन्धभेदोपलम्भवत् ।
 अन्यथा स्वात्मनि ज्ञानग्रन्थया चानुमीयते ॥ ११८३ ॥

सत्प्रमेयत्वयोर्नास्ति सर्वथा नियमो यदि ।
 अप्रवृत्तेः फलाभावात्तत्र वृत्तेर्निषेधतः ॥ ११९३ ॥
 प्रमाणमर्थसम्यग्धात् प्रमेयमसदित्यपि ।
 केवलं ध्यान्यमेवैतत् किञ्च सन्तं समीक्ष्यते ॥ १२०३ ॥
 सत्प्रत्यक्षं परोक्षेऽर्थे साधनं त्रिविधं द्वयम् ।
 हेत्वात्मनोः परं हेतुः तज्ज्ञानव्यवहारयोः ॥ १२१३ ॥
 परसत्त्वमसत्ताऽस्यादर्शनं परदर्शनम् ।
 सदसज्ज्ञानदाब्दाश्च कोऽलं तन्नियन्धना ॥ १२२३ ॥
 अग्निः स्वपररूपाभ्यां भावाभावात्मको यथा ।
 अन्यव्यतिरेकाभ्यां शब्दबुद्ध्याऽयधार्यते ॥ १२३३ ॥
 अप्रमेयं प्रमेयं चेदसत्किञ्च सदात्मकम् ।
 अथ न व्यवहारोऽयं अन्यत्रापि निरंकुशः ॥ १२४३ ॥
 सत्प्रत्यक्षं परोक्षार्थगतिस्तत्रैकलक्षणम् ।
 साध्येऽसति विरोधोऽयमतस्तर्कणं साध्यते ॥ १२५३ ॥
 सर्वत्र परिणामादौ हेतुः सत्त्वादिरन्यथा ।
 शब्देऽपि साधयेत् केन तस्मान्नान्यथतो गतिः ॥ १२६३ ॥
 सिद्धमर्थक्रियाऽसत्त्वं सर्वथाऽविचलात्मनः ।
 निरन्वयविनाशोऽपि साधनं नोपचारतः ॥ १२७३ ॥
 अवश्यं वहिरन्तर्घा प्रमाणमवगच्छताम् ।
 सिद्धमेकमनेकात्मपरिणामव्यवस्थितम् ॥ १२८३ ॥
 परापरविवेकैकस्वभावपरिनिष्ठितः ।
 परमाणुरतोऽन्यो वा वहिरन्तर्न बुद्ध्यते ॥ १२९३ ॥
 अर्थस्यानेकरूपस्य फदाचित् कस्यचित् क्वचित् ।
 शक्तावतिशयाधानमपेक्षातः प्रकल्प्यते ॥ १३०३ ॥
 स्वभावातिशयाधानं विरोधात् परीक्ष्यते ।
 तत्र सिद्धमसिद्धं वा तस्माज्जातिर्न हेतुतः ॥ १३१३ ॥
 सन्निधानं हि सर्वस्मिन्नव्यापारेऽपि तत्समम् ।
 न चेत् स परिवर्तित भाव एव फलात्मना ॥ १३२३ ॥
 परिणामस्वभावः स्याद्भावस्तत्रानपेक्षणात् ।
 अथमर्थक्रियाहेतुरन्तरेण निरन्वयम् ॥ १३३३ ॥
 भेदाभेदात्मनोऽयस्य भेदाभेदव्यवस्थितिः ।
 लोकोतो धातुगन्तव्या समागविसमागवत् ॥ १३४३ ॥
 [‘सिद्धमर्थक्रिया’ (१२०) इत्यादि ‘लोकतो धातु’ (१३४) इत्यन्तं विवरणश्लोकाः] ।
 सामान्यभेदरूपार्थसाधनस्तद्गुणोऽखिलः ।
 अन्यथाऽनुपपन्नत्वनियमस्यात्र सम्भवात् ॥ १३५३ ॥
 प्रत्यक्षेऽपि समानान्यनिर्णयः प्रतिरुद्ध्यते ।
 यथा क्षणक्षयेऽणूनां इत्यात्मातो विडम्बयेत् ॥ १३६३ ॥
 अपृथग्वेदानियमादभिन्नाः परमाणवः ॥ १३७ ॥
 देशकालान्तरव्याप्तिः स्वभावः क्षणभङ्गिनाम् ।
 सम्प्रत्यस्तमितारोपनियमा हि प्रतीतयः ॥ १३८ ॥
 अप्रहः क्षणमहोऽपि ग्रहणे किमनिश्चयः ।

आकृतिभ्रमवद्यद्द्विप्रमज्ञैर्विलोकितम् ॥ १३९ ॥
 न चर्तेऽर्थविदोऽर्थोऽर्थात् केवलो व्यवसीयते ॥ १३९३ ॥
 भाषान्तरसमारोपेऽभाषिताकारगोचरः ।
 समक्षसंविदोऽर्थानां सन्निधिं नातिशेरते ॥ १४० ॥
 अणयः क्षणिकारमानः किल स्पष्टावभासिनः ।
 अतत्फलपरावृत्तार्थाकारस्मृतिहेतवः ॥ १४१ ॥
 स्थूलस्पष्टविकल्पार्थाः स्वयमिन्द्रियगोचराः ।
 समानपरिणामात्मशब्दसङ्घे तद्धेतवः ॥ १४२ ॥
 स्वभावव्यवसायेषु निदचयानां स्वतो गतेः ।
 नाशस्वैकार्थरूपस्य प्रतीतिर्न विरुद्ध्यते ॥ १४३ ॥
 व्यामोहशयलाकारवेदनानां विचित्रता ।
 साकल्येन प्रकाशस्य विरोधः सम्प्रतीयते ॥ १४४ ॥
 सम्भाषितान्यरूपाणां समानपरिणामिनाम् ।
 प्रत्यक्षाणां परोक्षात्मा प्रमाणान्तरगोचरः ॥ १४५ ॥
 प्रत्ययः परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत् ।
 सत्यं परिस्फुटं येन तत्र प्रामाण्यमश्नुते ॥ १४६ ॥
 आसादितविशेषाणामणूनामतिवृत्तितः ।
 एकाकारविवेकेन नैकैरप्रतिपत्तयः ॥ १४७ ॥
 कालापकपपर्यन्तविवर्ततिशया गतिः ।
 अशक्रेणुवत् सेयमनेकान्ताजुरोधिनी ॥ १४८ ॥
 अंशग्रहविवेकत्याग्मन्दाः किमतिशेरते ।
 निर्णयेऽनिर्णयान्मोहो बहिरन्तश्च तादृशः ॥ १४९ ॥
 जीवः प्रतिक्षणं भिन्नश्चेतनो यदि नावृतः ।
 सकलग्रहसामर्थ्यात्तथात्मानं प्रकाशयेत् ॥ १५० ॥
 तादात्म्यात् प्रत्यभिज्ञा न संदशापरहेतुतः ।
 अवस्थान्तर्विशेषोऽपि बहिरन्तश्च लक्ष्यते ॥ १५१ ॥
 सूक्ष्मस्थूलतरा भावाः स्पष्टास्पष्टावभासिनः ।
 वितथेतरविज्ञाने प्रमाणेतरतां गते ॥ १५२ ॥
 यस्मिन्नसति यज्जातं कार्यकारणता तयोः ।
 भेदिनां प्रत्यभिज्ञेति रचितोऽर्थं शिलाप्लवः ॥ १५३ ॥
 अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।
 नान्यथानुपपद्यत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥ १५४ ॥
 प्रत्येति न प्रमाहेतुं प्रत्येति पुनरप्रमाम् ।
 प्रमाहेतुतदाभासभेदोऽर्थं सुव्यवस्थितः ॥ १५५ ॥
 निययेन न गृह्णाति निःशङ्कं चतुरस्रधीः ।
 अन्यथाऽसम्भवेऽज्ञाने ह्यर्थश्चात्मव्यवस्थितः ॥ १५६ ॥
 प्रतिव्यूढस्तु तेनैव प्रभवोऽनलभ्युभयोः ।
 प्रत्यक्षेऽर्थं प्रमाणेन चिकल्पेन प्रकल्पितः ॥ १५७ ॥
 प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां यदि तत्त्वं प्रतीयते ।
 अन्यथाऽनुपपन्नत्वमतः किन्न प्रतीयते ॥ १५८ ॥

प्रमाणसाधनोपायः प्रमाणान्तरगोचरः ।
व्याप्यव्यापक भावोऽयमेकत्रापि विभाव्यते ॥१५९॥

सत्यप्यन्यविधाने स तर्कपरिनिष्ठितः ।
अधिनाभावसम्बन्धः साफल्येनावधार्यते ॥१६०॥

सदृष्टैश्च धर्मैस्तं न विना तस्य सम्भवः ।
इति तर्कमपेक्षेत नियमेनैव लैङ्गिकम् ॥१६१॥

तस्माद्वस्तुयत्नादेव प्रमाणं प्रतिपूर्वकम् ।
षड्भेदं श्रुतं साक्षात् पारम्पर्येण चेष्यते ॥१६२॥

अयमात्राद्यवोधेऽपि यतो नर्ते प्रवर्तनम् ।
स युक्तो निश्चयो मुर्यं प्रमाणं तद्वत्क्षयत् ॥१६३॥

लिङ्गानुवृत्तयोस्तुल्या गृहीतप्रहणादपि ।

.....

अनुमानं तु हेतोः स्यात् अधिनाभावनिश्चयत् ॥१६५॥

यथा कार्यं स्वभावो वाप्यन्यथादाङ्क्यसम्भवः ।

हेतुदवानुपलम्भोऽयं तथैवेत्यनुगम्यताम् ॥१६६॥

प्रत्यक्षानुपलम्भश्च विधानप्रतिषेधयोः ।

अन्तरेणेह सम्बन्धमहेतुरियं लक्ष्यते ॥१६७॥

प्रपञ्चोऽनुपलब्धेर्नापक्षे प्रत्यक्षवृत्तितः ।

प्रमाणं सम्भवभावाच्छिञ्चारस्याप्यपेक्षणात् ॥ १६८ ॥

तुल्योच्चारसादीनां तुल्यकालतया न हि ।

नामरूपादिहेतुत्वं न च तद्व्यभिचारितं ॥ १६९ ॥

वादात्म्यं तु कथञ्चित् स्यात् ततो हि न तुलान्तयोः ।

सास्नाविधाणयोरेवं चन्द्रार्धाक्षपरभागयोः ॥ १७० ॥

उपलब्धेश्च हेतुत्वादन्तर्भावात् स्वभावतः ।

तयोरनुपलम्भेषु नियमो न व्यवस्थितः ॥ १७१ ॥

अभविष्यत्यसम्भाव्यो धर्मो धर्मान्तरे क्वचित् ।

शेषयद्धेतुरन्योऽपि भग्नः सुषरीक्षितः ॥ १७२ ॥

एतेन पूर्ववद्गीतसंयोग्यादीं कथा गता ।

तल्लक्षणप्रपञ्चश्च निषेद्धव्यो विशाऽनया ॥ १७३ ॥

अन्यथानुपपन्नत्वरहिता ये विडम्बिताः ।

हेतुत्वेन परैस्तेषां हेत्वाभासत्वमीक्ष्यते ॥ १७४ ॥

विरोधादन्यथाभावाद् व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ।

कृतकः क्षणिको न स्यात् नैकलक्षणहानितः ॥ १७५ ॥

सत्ता सम्प्रतिषेधैव परिणामे क्रियास्थितेः ।

निर्घांपारो हि भावः स्यान्नित्यत्वे वा निरन्वये ॥ १७६ ॥

अथस्यादेशकालानां भेदेऽमेदव्ययस्थितिः ।

या दृष्टा सोऽन्वयो लोको व्यवहाराय कल्पते ॥ १७७ ॥

सर्वसन्तानविच्छेदः सति हेतौ फलोदयः ।

अन्यथा नियमाभावादानन्तर्व्यं विरुद्ध्यते ॥ १७८ ॥

सत्त्वमर्थं क्रियाऽन्ये वा वस्तुधर्माः क्षणक्षये ।
 हेत्वाभासा विरुद्धाख्याः परिणामप्रसाधनाः ॥ १७९ ॥
 सर्वज्ञप्रतिपेधे तु सन्दिग्धा वचनादयः ।
 रागादिसाधनाः स्पष्टा एकलक्षणविद्विषाम् ॥ १८० ॥
 धर्मिधर्मस्य सन्नेहे व्यतिरेके ततो भवेत् ।
 असिद्धिः प्रतिबन्धस्येत्यपरे प्रतिर्पदिरे ॥ १८१ ॥
 वाचो विरुद्धकार्यस्य सिद्धिः सर्वज्ञवाधिनी ।
 शिरःपाण्यादिमत्त्वाद्या विरुद्धव्याप्तिसिद्धयः ॥ १८२ ॥
 सत्त्वम्प्रयोगजत्वेन विरुद्धः सकलग्रहः ।
 स्वभावकारणासिद्धेरेकलक्षणविद्विषाम् ॥ १८३ ॥
 कथन्न सम्भवी वक्ता सर्वज्ञस्तस्य तेन नो ।
 यावत् प्ररूप्यते रूपं तावत् कार्यं विरुद्धयते ॥ १८४ ॥
 विवक्षामन्तरेणापि चामृत्तिर्जातु वीक्ष्यते ।
 घाञ्छन्तो वा न वक्ताः शास्त्राणां मन्दबुद्धयः ॥ १८५ ॥
 प्रज्ञा येषु पटीयस्यः प्रायो वचनहेतवः ।
 विवक्षानिरपेक्षास्ते पुरुषार्थं प्रचक्षते ॥ १८६ ॥
 अप्रमत्ता विवक्षेयमन्यथा नियमात्यात् ।
 इष्टं सत्यं हितं वक्तुमिच्छा दोषवती कथम् ॥ १८७ ॥
 प्रज्ञाप्रकर्षपर्यन्तभावः सर्वार्थगोचरः ।
 तत्कार्योत्कर्षपर्यन्तभावः सर्वहितामिधा ॥ १८८ ॥
 यथा वचनसर्वज्ञकार्यकारण भूतयोः ।
 अविरोधेन वाग्युत्तेनराद्रेकस्तन्निपेधने ॥ १८९ ॥
 तथैव पुरुषत्वादेरक्षयाद् बुद्धि विस्तरे ।
 सर्वप्रकाशसामर्थ्यं ज्ञानावरणसंक्षयात् ॥ १९० ॥
 अक्षयात् पुरुषत्वादेः प्रतिपक्षस्य संक्षयात् ।
 सर्वतोऽक्षमयं ज्योतिः सर्वाथैः सम्प्रयुज्यते ॥ १९१ ॥
 कथाञ्छिद् स्वप्रदेशेषु स्याद् कर्मपटलाच्छता ।
 संसारिणां तु जीवानां यत्र ते चक्षुरादयः ॥ १९२ ॥
 साक्षात्कर्तुं विरोधः कः सर्वथावरणात्यये ।
 सत्यमर्थं तथा सर्वं यथाऽभूद्भा भविष्यति ॥ १९३ ॥
 परदुःखपरिग्रानाद् दुःखितः स कथं भवेत् ।
 स्वतो हि परिणामोऽयं दुःखितस्य न योगिनः ॥ १९४ ॥
 भावनापाटयाद् बुद्धेः प्रकर्षोऽयं मलक्षयः ।
 कारणासम्भवाक्षेपविपक्षः सम्प्रतीयते ॥ १९५ ॥
 असिद्धश्चाक्षुषत्वादिः शब्दानित्यत्वसाधने ।
 अन्यथासम्भवाभावमेदात् स बहुधा स्मृतः ॥ १९६ ॥
 सर्वथा नास्ति सामान्यं परिणामविनाशयोः ।
 यो हेतोराश्रयः अनिष्टेरिष्टः स्वात्माविशेषतः ॥ १९८ ॥
 साध्यसाधनभावो न शब्दे नाशित्वसत्त्वयोः ।
 अनलः पायकोऽग्नित्यात् इत्यनेकान्तविद्विषाम् ॥ १९९ ॥
 सर्वान्यार्थासमः शब्दः शब्दादिपरिणामतः ॥ २०० ॥

अणूनां धृतयोग्यत्वातिशयादानहानयः ।
 शब्दोत्पत्तिविनाशाः सत्साध्यसाधनसंस्थितिः ॥२०१॥
 अन्यथाऽनुपपन्नत्वरहिता ये त्रिलक्षणाः ।
 अकिञ्चित्कारफान् सर्वान् तान् घयं संगिरामहे ॥२०२॥
 तत्र मिथ्योत्तरं जातिः यथाऽनेकान्तविद्विषाम् ।
 दध्युप्रादेरभेदत्वप्रसङ्गादेकचोदनम् ॥२०३॥
 सुगतोऽपि मृगो जातो मृगोऽपि सुगतः स्मृतः ।
 तथापि सुगतो घन्यो मृगः चाद्यो यद्येष्यते ॥२०४॥
 तथा घस्तुपलादेव भेदाभेदव्यवस्थितेः ।
 चोदितो दधि ग्रादेति किमुद्रमभिघावति ॥२०५॥
 अत्रैवोभयपक्षोक्तदोषारेकाऽनवस्थितेः ।
 अनन्वयादिदोषोक्तेः प्रपञ्चो वा ऽनया विद्या ॥२०६॥
 मिथ्योत्तराणामनन्त्याच्छास्त्रे वा विस्तरौकितः ।
 साधर्म्यादिसमत्वेन जातिर्नैह प्रतन्यते ॥२०७॥
 प्रकृताशेषतत्त्वार्थप्रकाशपट्ट्यादिनः ।
 विद्युच्चाणोऽद्युच्चाणो वा विपरीतो निगृह्यते ॥२०८॥
 असाधनाङ्गयचनमदोषोद्भवन्नं द्वयोः ।
 न युक्तं निग्रहस्थानमर्थपरिसमाहितः ॥२०९॥
 पादौ पराजितो युक्तो यस्तुवत्त्वे व्यवस्थितः ।
 तत्र दोषं द्रुवाणो वा विपर्यस्तः कथं जयेत् ॥२१०॥
 स्वमन्व्यो यत्र निर्हातः साध्यसाधनधर्मयोः ।
 स दृष्टान्तस्तदाभासाः साध्यादिविकलादयः ॥ २११ ॥
 सर्वत्रैव न दृष्टान्तोऽनन्वयेनापि साधनात् ।
 अन्यथा सर्वभावानामसिद्धोऽयं क्षणक्षयः ॥ २१२ ॥
 प्रत्यनीकन्यचच्छेदप्रकारेणैवसिद्धये ।
 वचनं साधनादीनां वादः सोऽयं जिगीषतोः ॥ २१३ ॥
 आस्तां तावदलाभादिरयमेव हि निग्रहः ।
 न्यायेन विजिगीषुणां स्वाभिप्रायनिघर्तनम् ॥ २१४ ॥
 तदामासो वितण्डादिः अभ्युपेताऽथवस्थितेः ।
 तदारमोत्कर्षणायैव वाचो वृत्तिः अनेकधा ॥ २१५ ॥
 प्रामाण्यं यदि शास्त्रगम्यमथ न प्रागर्थसंवादानात् ।
 सत्ख्यालक्षणगोचरार्थकथने किं कारणं चेतसाम् ।
 आ क्षातं सकलागमार्थविषयज्ञानाविरोधं बुधाः ।
 प्रेक्षन्ते तदुदीरितार्थगहने सन्नेहविच्छिन्नये ॥ २१६ ॥
 शास्त्रं शक्यपरीक्षणोऽपि विषये सर्वं विस्त्वायकम् ।
 मिथ्यैकान्तकलङ्कितं घट्टुमुपैरुद्धीक्ष्य तर्कागमैः ।
 दाहार्तैः परिणामकल्पयिष्टपिच्छायागतैः साम्प्रतं ।
 विस्त्रधैरकलङ्करतनिचपन्यायो विनिष्ठीयते ॥ २१७ ॥

इति द्वितीयः अनुमानप्रस्तावः

प्रवचनप्रस्तावः

सकलं सर्वथैकान्तप्रवादातीतगोचरम् ।
 सिद्धं प्रवचनं सिद्धपरमात्मानुशासनम् ॥१॥
 तथाऽन्यगुणदोषेषु संशयैकान्तवादिभिः ।
 पुरुपातिशयो ज्ञातुं यद्यशक्यं किमिष्यते ॥२॥
 परोक्षोऽप्यविनाभावसम्बद्धैर्गुणदोषयोः ।
 शास्त्रैर्निर्वर्तितैः शास्त्रकारवत् सम्प्रतीयते ॥३॥
 सिद्धहिंसानृतस्तेयाब्रह्मचर्यप्रवृत्तितः ।
 स प्रत्यस्तमिताशेषदोषो नेति प्रतीयते ॥४॥
 हेयोपादेयतत्त्वस्य सोपायस्य किलेदृशः ।
 प्रयक्त्वा धिगनात्मज्ञं तदसाध्यमसाधनम् ॥५॥
 सर्वथाऽसद्गुणादेयं हेयं सत् तदकारणम् ।
 तदर्थोऽयं प्रयासइत्येवहो सत्यव्यवस्थितिः ॥६॥
 करुणा स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेदकारणम् ।
 इति न करुणा अत्यन्तं परदुःखं न गोचरः ॥७॥
 तत्त्वज्ञानाद्यनुत्पादहेतुरुन्मार्ग एव सः ।
 मिथ्याविकल्पविज्ञानभावनापरिपाकतः ॥८॥
 तत्त्वज्ञानमुदेतीति कुतस्तत्त्वविनिश्चयः ।
 अनादिवासना न स्यात् त्रैलोक्यमविकल्पकम् ॥९॥
 निरुपद्रवभूतस्य वाघाऽयुक्ता विपर्ययेः ।
 विच्छेदो धरमुच्छेदाद्विद्वस्तत्पक्षपाततः ॥१०॥
 यस्तावत्करुणावत्त्वात् तिष्ठत्येव हि चेतसाम् ।
 सन्तानः स परोच्छेदात् समत्वं प्रपद्यते ॥११॥
 तथा निरास्रवीभावः संसारान्मोक्ष उच्यते ।
 सन्तानस्यात्मनो वा इति शब्दमात्रं तु भिद्यते ॥१२॥
 नित्यस्यापि सतः साक्षाद्दृश्यानुभवात्मनः ।
 सुरादिविषयः शब्दाद्यविशेषो धियाऽन्यथा ॥१३॥
 प्रदृश्यः पुनरस्यैव गुणयोगनिवृत्तितः ।
 निर्वाणमाह घेदोऽयं प्रमाणमिति साहसम् ॥१४॥
 विद्वयलोकाधिकक्षाने विप्रलम्भनशाङ्कितः ।
 प्रामाण्यं कथमक्षादौ चञ्चले प्रमिमीमहे ॥ १५ ॥
 परीक्षाक्षमवाक्यार्थपरिनिष्ठितचेतसाम् ।
 अदृष्टदोषाशङ्कायाममानं सकलं भवेत् ॥ १६ ॥
 प्रत्यक्षागमयोरिष्टं प्रामाण्यं गुणदोषयोः ।
 दर्शनादर्शनाध्यासात् क्वचिद् व्युत्समत्वतः ॥ १७ ॥
 तज्ज्ञानपूर्वकं तत्पर्यमनुमानसमीक्षितम् ।
 मानं यस्तुयलादेव सर्वयस्तुनियन्धनम् ॥ १८ ॥

आगमः पौरुषेयः स्यात् प्रमाणमतिर्लौकिके ।
 संवादासम्भवाभावात् समयाविप्रलम्भने ॥ १९ ॥
 सकलज्ञस्य नास्तित्वे स्वसर्वानुपलम्भयोः ।
 धारकासिद्धते तस्याप्यर्थाग्दर्शनतोऽगतेः ॥ २० ॥
 विज्ञानमज्ञसा स्पष्टं विप्रकृष्टे विरुद्धघते ।
 न स्वप्ने क्षणिकादेर्वा ज्ञानावृत्तिविधेकतः ॥ २१ ॥
 ततः संसारिण सर्वे कथञ्चिच्चोतनात्मकाः ।
 तत्तत्स्वभावतो ज्ञानं सर्वत्र शक्यते ॥ २२ ॥
 अभिज्ञो भिन्नजातीयैर्जीवः स्याच्चेतनः स्वयम् ।
 मलैरिव मणिविद्धः कर्मभिर्न प्रकाशते ॥ २३ ॥
 सर्वार्थग्रहणार्थंचैतन्यप्रतिबन्धिनाम् ।
 कर्मणां विगमे कस्मात् सर्वानर्यान् पश्यति ॥ २४ ॥
 प्रभुः साक्षात्कृतादोपप्रपञ्चभुवनत्रयः ।
 अनर्थः परमात्मानमत एव न योजयेत् ॥ २५ ॥
 एवं यत्केवलज्ञानमनुमानविजृम्भितम् ।
 नक्तं तदागमान् सिद्ध्येत न च तेन विनाऽऽगमः ॥ २६ ॥
 सत्यमर्थवलादेव पुष्टपातिशयो मतः ।
 प्रभवः पौरुषेयोऽस्य प्रबन्धोऽनादिरिष्यते ॥ २७ ॥
 ग्रहादिगतयः सर्वाः सुखदुःखादिहेतवः ।
 येन साक्षात्कृतास्तेन किञ्च साक्षात्कृतं जगत् ॥ २८ ॥
 सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।
 अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ २९ ॥
 वेदस्यापौरुषेयस्य स्वतस्तत्त्वं विबुध्वतः ।
 आयुर्वेदादि यद्यद् यत्नस्तत्र निरर्थकः ॥ ३० ॥
 शास्त्रज्ञानं तथैव स्यात् सामग्रीगुणदोषतः ।
 अविरोधेऽपि नित्यस्य भवेद्बन्धपरम्पर ॥ ३१ ॥
 तदर्थदर्शनोऽभावान्मलेच्छादिव्यवहारवत् ॥ ३१ ॥
 अनादिसम्प्रदायश्चेत् आयुर्वेदादिरागमः ।
 कालेनैतावताऽनामः कथन्न प्रलयं गतः ॥ ३२ ॥
 सिद्धं श्रुतेन्द्रियातीतं त्रिकालविषयं स्फुटम् ॥ ३३ ॥
 तथा न क्षणिकादीनां सर्वथाज्ञगुणात्ययात् ।
 तद्विरम्य विरम्यैतद् युक्तं शास्त्रप्रवर्तनम् ॥ ३४ ॥
 तादृशोऽभावविज्ञाने शास्त्रे वृत्तिरनर्थिका ।
 सन्देहेऽपि च सन्देहस्ततस्तत्त्वं निरूप्यते ॥ ३५ ॥
 स्वतन्त्रत्वे तु शब्दानां प्रयासोऽनर्थको भवेत् ।
 व्यक्त्याघरणविच्छेदसंस्कारादिविरोधतः ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मादिस्वरधारयां सङ्कुलाप्रतिपत्तितः ।
 क्रमेणाशुग्रहेऽयुक्तः सकृद्ग्रहणविभ्रमः ॥ ३७ ॥
 तात्त्वादिसन्निधानेन शब्दोऽयं यदि जायते ।
 को दोषो येन नित्यत्वं वृत्तशिवकल्प्यते ॥ ३८ ॥

उपादानस्य सूक्ष्मत्वाद् युक्तं चानुपलम्बनम् ।
 सादृश्यान्नैकरूपत्वात् स एवायमिति स्थितिः ॥३९॥
 यदि चैवंविधो नित्यो नित्यास्ते विद्युदादयः ।
 प्रत्यभिज्ञाऽप्रमाणं स्यात् युगपद्भिन्नदेशयोः ॥४०॥
 सर्वार्थानामनादित्वे स विशेषो निराश्रयः ।
 योऽन्यथासम्भवा शब्दघटाद्याप्योऽवभासते ॥४१॥
 स वर्णपदवाक्यानां कालदेशादिभेदिनाम् ।
 सदृशानां प्रबन्धोऽयं सर्वेषां न विरुद्धयते ॥४२॥
 वाचः प्रमाणपूर्वाधाः प्राभाष्यं वस्तुसिद्धये ।
 स्वतः सामर्थ्यविदलेपात् सङ्केतं हि प्रतीक्षते ॥४३॥
 स पुनर्यद्दुष्ठा लोकव्यवहारस्य दर्शनात् ।
 शब्दार्थयोर्विकल्पेन सन्निवेशोऽनुवर्तते ॥४४॥
 न सर्वयोग्यता साध्वी सङ्केतान्नियमो यदि ।
 सम्यग्धनियमेऽन्यत्र समयेऽपि न वर्तताम् ॥४५॥
 ततः शब्दार्थयोर्नास्ति सम्बन्धोऽपौरुषेयकः ॥४५३॥
 स हि शब्दार्थसम्बन्धो यतोऽर्थः सम्प्रतीयते ।
 तादृशो वाचकः शब्दः सङ्केतो यत्र वर्तते ॥४६३॥
 क्रमेणोच्चार्यमाणेषु ध्वनिभागेषु केषुचित् ।
 न वर्णपदवाक्याख्या अविकारेष्वसम्भवात् ॥४७३॥
 शब्दभागाः स्वहेतुभ्यः समानोन्नयहेतवः ।
 सकलाग्रहणात् तेषां युक्ता हि श्रोत्रगोचराः ॥४८३॥
 परिणामविशेषा हि भावानां भावशक्त्यः ॥४९॥
 ध्वनयस्तत्समर्थानां अभावाद्दतिरेकिणाम् ।
 वाचामपौरुषेयीणामाविर्भावो न युज्यते ॥५०॥
 सम्यग्ज्ञानाद् कुशः सत्यः पुरुषार्थानिधायकः ।
 इति अत्रापौरुषेयार्थं जातु सिद्धमनर्थकम् ॥५१॥
 रागादयः सजातीयपरिणामाभिवृद्धयः ।
 सर्वार्थानामनेकालमपरिणामौ व्यवस्थितौ ।
 मार्गस्तद्विषयइचेति मतं सत्यं चतुर्विधम् ॥५२॥
 अहं ममास्रवो घन्धः संघरो निर्जरा क्षयः)
 कर्मणामिति सरूढत्य प्रेक्षाकारी समीहते ॥५३॥
 तत्त्वज्ञानप्रभावेण तपः संवरणं नृणाम् ।
 तपसश्च प्रभावेण निर्जीर्णं कर्म जायते ॥५४॥
 रागद्वेषौ विहायैव गुणदोषवतोस्तयोः ।
 मोक्षज्ञानात् प्रवर्तन्ते मुनयः सममुद्धयः ॥५५॥
 सज्ज्ञानपरिणामात्मतत्त्वसम्प्रतिपत्तितः ।
 पीतदोषास्त्रयाकारो विपरीतप्रदक्षयः ॥५६॥
 सूचयन्ति हि कर्माणि स्वहेतुप्रकृतानि च ॥ ५७ ॥
 सार्वभौवाद्द्विपक्षस्य सतो दोषस्य संक्षये ।
 कर्मादलेपः प्रवृत्तानां निवृत्तिः फलदायिनाम् ॥ ५८ ॥

प्रतिपक्षस्थिरीभावः प्रायः संस्कारपाटवत् ।
 निर्हासातिशयो चेपां तत्प्रकर्षापकर्षयोः ॥ ५९ ॥
 यद्यप्यनात्मविज्ञानभावनसम्भवस्ततः ।
 न निरोधो निरोधे वा न प्रयोजनमीदृश्यते ॥ ६० ॥
 हेयोपादेयतत्त्वार्थविपरीतव्यवस्थितेः ।
 मिथ्याज्ञानमनात्मज्ञं मैत्र्यादिप्रतिरोधतः ॥ ६१ ॥
 तत्त्वार्थदर्शनज्ञानचारित्र्येषु महीयसाम् ।
 आत्मीयेषु प्रमोदादिरत एव विधीयते ॥ ६२ ॥
 यस्तावत् करुणावस्वात्तिष्ठत्येव हि चेतसाम् ।
 सन्तानः स परोच्छेदात् समत्वं प्रपद्यते ॥ ६३ ॥
 तस्मात् निराश्रयीभावः संसारान्मोक्ष उच्यते ।
 सन्तानस्यात्मनो वेत्ति शब्दमात्रं तु भिद्यते ॥ ६४ ॥
 नित्यस्येच्छा-प्रधानादियोगोऽनित्यः किमात्मनः ।
 मिथ्याज्ञानादनिर्मांक्षस्तथाऽनेकान्तविद्विषाम् ॥ ६५ ॥
 द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषप्रविभागतः ।
 स्याद्विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गी प्रवर्तते ॥ ६६ ॥
 तदतद्वस्तुभेदेन चाचो वृत्तेस्तथोभयम् ।
 तदतद्भागवृत्तेश्च सह तदवागवृत्तिना ॥ ६७ ॥
 प्रयोगधिरहे जातु पदस्यार्थः प्रतीमते ।
 स हि शब्दार्थतत्त्वसंस्तस्येति व्यपदिश्यते ॥ ६८ ॥
 अहमस्मीति वाक्यादौ सिद्धावन्यतरस्थितेः ।
 उभयोक्तिवदत्रोक्तावुपालम्भो विरुद्ध्यते ॥ ६९ ॥
 यदि केचित् प्रवक्तारो वृत्तिवाक्यार्थयोरपि ।
 सूत्रेष्वेव तयोरक्तौ त्रैलोक्यं किञ्च धर्तते ॥ ७० ॥
 केवलं प्रतिपत्तारः स्याद्वादे जडवृत्तयः ।
 जातितद्वदोहादिवाद् च न हि जानते ॥ ७१ ॥
 सर्वथैकान्तविश्लेषतत्त्वमार्गद्वयस्थिताः ।
 व्याख्यातारो विवक्षातः स्याद्वादमनुबन्धते ॥ ७२ ॥
 अनेकलक्षणार्थस्य प्रसिद्धस्याभिधानतः ।
 संशयादिप्रसङ्गः किं स्याद्वादेऽमूढचेतसः ॥ ७३ ॥
 साफल्येनेह सामान्यविशेषपरिणामधीः ।
 मिथ्यैकान्तप्रवादेभ्यो विदुषो विनिवर्तयेत् ॥ ७४ ॥
 आप्तवादः स स एवायं यत्रार्थः समवायिनः ।
 प्रमाणमधिसंवादात् प्रणेता यदि शब्द्व्रियते ॥ ७५ ॥
 आत्मा योऽस्य प्रवक्तारमपरालीढसत्वधः ।
 नात्यक्षं यदि जानाति नोपदेष्टुं प्रयत्नते ॥ ७६ ॥
 परीक्षाक्षमवाक्यार्थपरिनिष्ठितचेतसाम् ।
 अदृष्टदोषाशङ्कायामन्यत्रापि प्रसज्यते ॥ ७७ ॥
 प्रत्यक्षागमयोरिष्टं प्रामाण्यं गुणदोषयोः ।
 उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां फवचिद्ब्रुत्समत्वतः ॥ ७८ ॥

शुद्धिपत्रम्

प्रस्तावना

[पृ० ५१ श्लो० २० इत्यादि पृ० ५७ श्लो० १४९३ इत्यन्त श्लोकानामङ्गाः अर्थाङ्गाधिका मुद्रिताः
ते अर्थाङ्गम्यूनाः पठनीयाः]

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	१६	प्रतिगन्धो	-प्रतिगोभो
५५	३	-धर्मो	-धर्मो
५७	३५	नियमेन	नियमेन
"	३७	म्यूनायोः	धूमनोः
५८	४०	विशुद्धयते	विशुद्धयते
५९	२३	धयाद्	धयाद्
"	२६	सर्वाथैः	सर्वाथैः
"	३७	॥१९८॥	॥१९७॥
"	२९	॥१९९॥	॥१९८॥
"	४०	॥२००॥	॥१९८३॥

[पृ० ६० श्लो० २०१ इत्यादि पृ० ६० श्लो० २१६ इत्यन्त एकाधिकाः श्लोकाङ्गाः मुद्रिताः
ते एकाधर्मम्यूनाः पठनीयाः]

६०	२	रासाध्य	तलाध्य
"	१३	गामानन्ध	गामानन्ध
"	१९	वादी	वादी
"	२९	-नेताव्य	-नेताव्य-
"	३०	॥२१५॥	॥२१३३॥
"	३४	॥२१६॥	॥२१४३॥
"	३८	॥२१७३॥	॥२१५३॥
"	"	निचप	-निचप-
६२	७	संछाप्रिण	संछारिणः
"	९	जीवः	जीवः
"	"	प्राभाष्य	प्राभाष्य
६३	२२	-शक्तवः	-शक्तवः
"	२६	इति अत्रा	इत्यत्रा-

[पृ० ६३ श्लो० ५२ इत्यादि पृ० ६५ श्लो० १४ इत्यन्त श्लोकाङ्गाः अर्थाङ्गम्यूना
मुद्रितास्तेऽर्थाङ्गाधिकाः पठनीयाः]

६४	३३	यत्रार्थः	यत्रार्थाः
२५०	१६	भावनामेव	भावनामेव
२५८	१९	यथागतस्य	तथागतस्य
२६२	६	श्रुत्यादिभिरस्मिन्निरुच्यते (?)	श्रुत्या देवेनस्थितिरुच्यते ।
३०२	१९	अयमेवं	अयमेवं
३७६	८	शब्दोप	शब्दोऽप
४३७		वित्तेजन	२।२८०।२५

न्यायविनिश्चयः

स्याद्वादविद्यापतिश्रीमद्वादिराजम्वरिरचित-

न्यायविनिश्चयविवरणसहितः

[द्वितीयोऽनुमानप्रस्तावः]

एतावदपाठनप्रतिपत्तिरुक्तया प्रत्यक्ष प्रमेदतो निरूपितम्, इदानीं परोक्षस्य तथा निरूपण
मवसरग्राममिति तत्प्रमेदमनुमान निरूपयन्नाह-

साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानं तदत्यये ।

विरोधात्कचिदेकस्य विधानप्रतिषेधयोः ॥ १ ॥ इति ।

स्मरणादिरपि तत्प्रमेद एव तस्य कस्मादनिरूपणमिति चेत् १ न, तस्यापि पश्चान्निरूपणात् । ५
पूर्वमेव तस्य निरूपणनुपपन्नम्, स्मरणादिक्रमेण तत्प्रमेदस्य सूत्रे निर्देशात्-“स्मृतिः सञ्ज्ञा चिन्ता-
भिनिरोधः” [त० सू० १।१३] इति, निर्देशानुरूपत्वाच्च निरूपणस्येति चेत्, सत्यमिदम्,
तथापि प्राधान्यादनुमानस्य तद्देशत्र प्रथम निरूप्यते । कथं प्राधान्यमिति चेत् १ उच्यते, शास्त्रमिदं
प्रवचनप्रामाण्यनिरूपणपरम् ‘गालानाम्’ इत्यादिना शास्त्रारम्भे तथैव प्रतिपादनात् । तत्रैव प्रामाण्यञ्च प्रत्यक्षा-
नुमेयात्यन्तपरोक्षविषयम् । तत्र प्रत्यक्षविषये तदविसवादात् तत्प्रामाण्यनिवेदनार्थं प्रत्यक्ष निरूपितम् । १०
तथा प्रवचनमत्यन्तपरोक्षे तत् एव तदर्थं निरूपयिष्यते । परिशिष्टमनुमेयं तत्र च प्रधानमनुमानमेव
तदविसवादादेव तत्र तत्प्रामाण्यनिर्णयात्, ततस्तद्देशत्र प्रथम निरूप्यते । तन्निरणयानुपयोगिनः स्मरणादे
पश्चादपि किमर्थं निरूपणमिति चेत् १ अनुमान(नार्थ)मेवेति त्रुम् । न ह्यनुमानं तन्निरपेक्षमुत्पत्तुमर्हति ।
निपेदयिष्यते चेत्तत् पश्चादेव । शास्त्रान्तरे तर्हि कथं स्मरणादे पूर्वं निरूपणं कृतमिति चेत् १ न,
तत्रापरतद्प्रमेदापेक्षस्य तत्प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात् । तदपि तस्य तत्प्रामाण्यनिर्णयं प्रति न प्रत्यक्षादिवत् १५
साक्षादुपयोगात् अपि तु पारम्पर्येण । अत एव कथञ्चित्तदुपयोगिन एव परोक्षमेदस्य शास्त्रे निरूपण
नापरस्य । न ह्यपरस्तद्प्रमेदो नास्त्येव सम्भवैतिहाप्रतिभादेरेकप्रकारस्य तस्योपरम्भादित्यल प्रसङ्गेन ।

प्रकृत व्याचक्ष्महे-साधनं सायापिनाभावनियमनिर्णयैकलक्षणं वक्ष्यमाणं लिङ्गम्,
तस्मात् । साध्यस्य वक्ष्यमाणलक्षणस्यैव यद् विज्ञानम् । तद् अनु व्याप्तिनिर्णयस्य पश्चाद्वावि
मानम् अनुमानम् ।

००

१ मति स्मृति सञ्ज्ञा चिन्ताऽभिनिरोध इत्यनर्थोत्तरम् ।” इति सूत्रे । २ इत्या० २ । ३ प्रवचन-
प्रामाण्यञ्च । ४ तत्र-आ०, ४०, ४० । ५ प्रवचनाविसवादात् । पूर्वापरानिरोध एव प्रवचनस्य प्रवचना-
विसवादात् । उक्तशास्त्राद्यर्थे -श्लेऽर्थेऽप्यपतो वाक्यमनुमेयेऽनुमानत । पूर्वापरानिरोधेन परोक्षे च प्रमाणात्ता
मिति । -ता० टि० । ६ प्रवचनप्रामाण्यनिर्णयानुपयोगिन । ७ स्मरणादिनिरपेक्षम् ।

'साधनाद्विज्ञानम्' इत्येवास्तु न साध्यग्रहणम्, साध्यविज्ञानस्यैव साधनादुत्पत्ते । न साधनत्व' तस्य स्वरूपविषय सम्भवति साध्यविषयतयैव तस्य निर्णयात् । रूपान्तरप्रयुक्तन्तु ततस्तद्विज्ञान रूपान्तराद्विज्ञानमेव न साधनाद्विज्ञानम् । तत्र साधनज्ञाननिवृत्त्यर्थं साध्यग्रहणम् । असाध्यज्ञाननिवृत्त्यर्थ-मित्यपि न चतुरस्रम् ; असाध्यापेक्षया कस्यचित् साधनत्वनुपपत्ते ।

अन्यथाऽनुपपत्त्या हि साधनं व्यवतिष्ठते ।

अन्यथानुपपत्तिश्च साध्यापेक्षैव नान्यथा ॥ १२१० ॥

साधनं प्रकृतमावेऽनुपपन्नमिति श्रुते ।

शक्यत्वादिविनिष्टश्च साध्यं प्रकृतमुच्यते ॥ १२११ ॥

तदसाध्ये न विज्ञानं साधनादस्ति सम्भवि ।

यद्व्यवच्छिद्ये साध्यपदमत्रोपवर्ष्यते ॥ १२१२ ॥

तत्र साध्यपदमर्थवत् विनाऽपि तेन तदर्थस्य प्रतिपत्ते । साध्यविज्ञानमित्येवं वाऽस्तु न साधनादिति, साधनादेव तद्विज्ञानस्य भावात् । प्रत्यक्षादपि भाव पर्वतादावनुमितस्य पावकादे प्रत्यक्षा-दपि प्रतिपत्तेरिति चेत् ; न ; साध्यस्य शक्याभिप्रेतादिरूपत्वात्, तद्रूपतया च ततन्तस्याप्रतिपत्ते । अव्यतिरिक्तमेव पावकादेस्तद्रूपम्, द्रव्यनयार्पणादिति चेत् ; सत्यम् ; न तथाऽपि तस्य मुख्य साध्य-त्वम्, विशेषरूपस्यैव पर्यायनयार्पितस्य मुख्यतया तत्त्वेन लक्षणात् । तस्य च साधनादेव प्रतिपत्ति, न प्रत्यक्षादिनि विफलं साधनादिति पदमिति चेत् ; इत्थमेतत् तान् प्रति येषामेवं परिज्ञानसामर्थ्यम्, ये तु बालाः शब्दताडित एवार्थे प्रतिपत्तिसौकर्यं मन्यन्ते न तावन्ति । ततस्तेषां तत्सौकर्यावकल्पनाय पदद्वयोपादानम् । शास्त्रस्यापि मुख्यतस्तदुपकारपरतयैव प्रवृत्त्वात् । अत एवोक्तम्—'बालानां हितकामिनाम्' इति ।

विज्ञानग्रहणं तर्हि व्यर्थं प्रमाणत्वादेवानुमानस्य विज्ञानत्वप्रतिपत्ते, विवेचितश्च विज्ञानमेव प्रमाणमिति । यदि पुनर्विज्ञानं विज्ञेयमुच्यते कर्मणि कृद्विधानात्, तदयमत्र समास—साध्य विज्ञान-विज्ञेय यस्य तत् साध्यविज्ञानमिति ; तत्र ; एवं सति साध्यविज्ञेयमिति स्पष्टस्यैवोपन्यासस्य प्रसङ्गात् । तत्र तद्रूपग्रहणमर्थवदिति चेत् ; न, अनुमानस्य परिच्छिन्नरूपत्वप्रतिपादनार्थत्वान् । तस्य तद्रूपत्वमपि विज्ञानत्वादेव प्रतीयत इति चेत् ; न ; तथाऽपि बौद्धैस्तदनभ्युपगमात् । न चैतद्वाङ्मात्रम् ; प्रमाण-भावात्—विषयपरिच्छिन्नरूपमनुमानं प्रमाणत्वात् प्रत्यक्षवदिति । प्रत्यक्षमपि प्रतिगन्थादेव तद्विषये प्रमाणं न तत्परिच्छिन्नरूपत्वादिति चेत्, न ; द्विचन्द्राद्विज्ञानस्याप्येव प्रामाण्यापत्ते । एकचन्द्रादौ तस्यापि तद्भावावित्त्वेन प्रतिगन्थात् । तथा च न तत्प्रत्यक्षम्, भ्रान्तत्वात् । नानुमानम् ; अल्लिङ्ग-त्वादिति प्रमाणाद्विज्ञानियमन्याघातकमन्यदेव प्रमाणं भवेत् । अथ तल्लिङ्गमेव एकचन्द्रादौ न प्रमाणम् ; तल्लिङ्गस्यानुमानस्यैव तत्र प्रामाण्यात् ।

१-स्व न तस्य भा०, ब०, प० । २ साधनस्वरूप । ३-कं तत-भा०, ब०, प० । ४-स्येवास्तु भा०, ब०, प० । ५ प्रत्यक्षतः । ६ साध्यत्वेन । ७ 'प्रत्यक्ष हाध्यान्त प्रत्यक्ष कल्पनागोदमभ्रान्तमिति वचनात्'-भा० टि० ।

“प्रतिभासो य ईदृक्षो न संस्थानं विवर्जितः ।

एवमन्यत्र दृष्टत्वादनुमानं तथा च तत् ॥” [प्र० वार्तिकाल० १११] इति

वचनादिति चेत् ; तल्लिङ्गमेवेति कुतः ? प्रतिबन्धादिति चेत् ; अनुमानमपि तदेव स्यात् तद-
विशेषात् । तत्राप्यन्यदेव तदुद्भवमनुमानं प्रमाणमिति चेत् ; न ; तत्रापि पूर्ववल्लिङ्गत्वोपनिपातात्
पुनरनुमानान्तरपरिकल्पनायामव्यवस्थापत्तेः । न चैवं प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यम्, प्रतिबन्धवलेन तत्रापि ५
लिङ्गत्वस्यैवोपपत्तेः ; सत्यम् ; वस्तुतः तत्रप्रतिभासस्यापि लिङ्गत्वम् । अनभ्यासे तत्र एव प्राप्यस्यानु-
मानात् । अभ्यासे तु लिङ्गमपि प्रत्यक्षमेव, तस्यैव प्राप्यप्रतिभासित्वेन व्यवहारिभिरभ्यनुज्ञानात् ।
तदनुरोधादेव च तत्राप्याप्यस्य बौद्धेः परिचिन्तनादिति चेत् ; सिद्धमिदानीं तद्देवानुमानस्यापि तद्विषये
तत्रप्रतिभासित्वादेव प्रामाण्यं व्यवहर्तुं भिस्तथैवाभ्युपगमात्, तत्राप्याप्यस्यापि तदनुरोधादेव तैः परिचि-
न्तनात् । कः पुनस्तस्य विषय इति चेत् ? प्रत्यक्षस्य कः ? स्वलक्षणमेव परमाणुलक्षणमिति चेत् ; १०
न ; तस्य कदाचिदप्यप्रतिवेदनात् । स्थूलपावकादिरिति चेत् ; अनुमानस्यापि स एवास्तु तस्यैव तत्रापि
प्रतिभासनात् । अर्थ एव तत्रप्रतिभासो न भवति अस्पष्टत्वात्, न ह्यस्पष्टोऽर्थः प्रत्यक्षेण पुनरन्यथैवोप-
लभ्यात् । न हि तस्यैव पुनरन्यथोपलम्भो विरोधात् । अस्ति च ततो नार्थ एवायम् । अत एवोक्तम्—
“न च स एव प्रतिभासोऽर्थो युक्तस्तस्य पुनः प्रत्यक्षेणान्यथा दर्शनात्” [ ]
इति । इति चेत् ; किंपुनरिदं तस्यानर्थत्वम् ? बोधरूपत्वमेव, स्वतस्तथैव प्रतिपत्तेरिति चेत् ; न तर्हि १५
तत्रार्थविभ्रमः, अनर्थत्वप्रतिपत्त्या तस्य विरोधात् । अथ स एवानुमानविकल्पः तद्विभ्रमो न भवति,
विकल्पान्तरस्यैव तज्जन्मनस्तत्त्वादिति चेत् ; कथं तर्हि तस्यैव विभ्रमत्वमुक्तम्—“तदेतदत्तस्मिंस्त-
द्ग्रहो भ्रान्तिः” [ ] इति ? विभ्रमविकल्पजननादिति चेत् ; न ; तेनापि न्यतिरिक्तस्या-
प्रतिवेदनात् न अन्यतिरिक्तस्य च बोधरूपतयैव प्रतिपत्ते कथं सोऽप्यर्थविभ्रमः ? मा भूत्तज्जन्मनो
विकल्पस्यैव तत्त्वादिति चेत् ; न ; तेनापीत्यादेः प्रसङ्गादनवस्थापत्तेश्च । तत्रेदमनर्थत्वम् । अवस्तुरूप- २०
त्वमिति चेत् ; तद्रूपस्य कथमनुमानेऽपि प्रतिभासनम् ? तत्कारणत्वादिति चेत् ; न ; तत्र तदसम्भवात् ।
तदव्यतिरेकादिति चेत् ; वस्तुरूपत्वमेव स्यात् अनुमानस्य तत्त्वात् । तस्याप्यवस्तुरूपत्वमिति चेत् ;
सुस्थितमनुमानत्वम् बोधस्यैव तत्त्वोपगमात् अवस्तुरूपस्य च बोधत्वासम्भवात् । अवस्तु-वस्तुरूपमेवानुमा-
नम्, तद्ब्राह्मणकारस्यैवावस्तुरूपत्वात्, तदतद्रूपतया द्विरूपस्यानुमानस्य प्रतीतिनलेनाभ्युपगमादिति चेत् ;
अभिमतमापतितम्, अर्थस्यापि स्पष्टेतररूपतया द्विरूपस्यैवापत्तेः । द्विरूपतयैव प्रत्यक्षेऽन्यत्र च किञ्च २५
तस्य प्रतिभासनमिति चेत् ? न ; प्रमाणस्य समानाकारगौरवत्वाभावात् । अन्यथाऽनुमाने ब्राह्मणकारस्या-
वस्तुरूपत्वमपि प्रतिभासत इति कथं तत्रार्थभ्रान्तिः ? अनिश्चयादिति चेत् ; तदव्यतिरिक्ते भासुरादि-
रूपेऽपि कथं निश्चयो यत्र पावकादौ तदर्थिनः प्रवर्तेरन् ? निश्चये वा खण्डशो भ्रष्टमप्यर्थस्य तथैव
स्यात् प्रत्यक्षेण स्पष्टतया अन्यथा चानुमानेन । तत्र प्रतिभाममेवादर्थमेदप्रकल्पनं तयोरूपपत्रमिति नै

सुभाषितमेतन्—

“प्रामाण्यं वस्तुविषयस्तयोरर्थभिदां जगौ ।

प्रतिभासस्य भिन्नत्वादेकस्मिस्तदयोगतः ॥” [ ] इति ।

मा भूदनुमानमपि द्विरूपमिति चेत् ; किमिदानीं तदेव नास्ति, संदेकरूपं वेति ? न तानदेकरूपम् ; प्राद्याकारमात्रेणावस्तुत्वात्, स्वालक्षण्यामात्रेण प्रत्यक्षत्वात् । तदेव नास्तीति चेत् ; किमिदानीं तत्प्रमाणम् यत् किमपि स्वाभिमतं सिन्धेत् ? प्रत्यक्षमेव, तत् एवाभिमतस्याद्वैतात्मन स्वरूपस्य सिद्धेरिति चेत् ; कुतस्तस्य वस्तुसत्त्वम् ? प्रतिभासादिति चेत् ; न ; तस्य वहिर्भावसन्तानभेदादाववस्तुसत्त्वपि भावात् । विचारसहात् प्रतिभासादिति चेत् ; यदि नामाथं तथाऽपि तस्मात् कुतो वस्तुमत्त्वस्यावगतिः ? अविनाभावादिति चेत् ; आगतमनुमानम्—अविनाभावितो धर्मात् धर्मान्तरावगमस्यैवानुमानत्वेन तद्वादिनामिष्टत्वात् । वस्तुसतोऽपि ततः कस्मात् स्वरूपस्यैवाद्वैतात्मन परिज्ञानं न पुनर्हिर्भावादेभेदस्यापि ? तस्य तत्रानुपलम्भादिति चेत् ; अस्तु नामानुपलम्भ तथापि कस्मात्तौ तत्परिज्ञाननिषेधमवबोधयति ? अविनाभावादिति चेत् ; उक्तमुत्तरम्—‘आगतम्’ इत्यादि । तत्रानुमानमन्तरेण क्वचित्स्यच्चिद्विधानं प्रतिषेधो वा सम्भवति, तत् एवाह—तदत्ययं । तस्यानुमानस्य अत्यये अभावे क्वचित् प्रत्यक्षे एकस्य वस्तुसत्त्वस्य यद्विधानं यश्च प्रतिषेधो वहिर्भावादिपरिज्ञानस्य तयो विरोधात् १० अनुपपत्तेः । साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमिति सम्बन्धः । तत्र तदेव नास्ति । सतोऽपि नैकरूपत्वम् ; द्वैरूप्येऽपि न प्रत्यक्षद्विधिविषयत्वमित्युपपन्नमेतत् विषयपरिच्छेदरूपमनुमान प्रमाणत्वादिति ।

बाह्यस्वल्पास्तु प्राहुः—सतोऽप्यनुमानस्य कथं प्रामाण्यम् ? अव्यभिचारिलिङ्गप्रभवत्वादिति चेत् ; तदेव कुत ? ग्रामाण्यादिति चेत् ; न ; परस्परश्रयत्—तत्रमन्त्वात्प्रामाण्यं ततश्च तत्रमवत्वमिति । अन्यत एव तस्य तत्रभवत्वमवगम्यते ततश्च प्रामाण्यमिति चेत् ; अन्यस्य प्रत्यक्षत्वे व्यर्थं तत्रानाध्यपरिकल्पनम्, तत् एव साध्यस्यापि परिज्ञानात् अन्यथा तदव्यभिचारिलिङ्गप्रभवत्वस्य ततोऽनवगमात् । अनुमानत्वे तु कथं तस्यापि प्रामाण्यम् ? अव्यभिचारिलिङ्गप्रभवत्वादिति चेत् ; न ; तत्रापि ‘तदेव कुत’ इत्यादेः प्रसङ्गादनवस्थानद्वैतस्योपनिपातात् । कं चेदव्यभिचारित्व लिङ्गस्य प्रतिपत्तव्यम् ? दृष्टान्त इति चेत् ; न ; तत्र तद्गतस्यैव तस्य प्रतिपत्तेर्नान्यस्य । तस्य तत्प्रतिपत्तिरेवान्यस्यापि तत्प्रतिपत्ति समानत्वादिति चेत् ; तर्हि धूमादेरिव तत्पुत्रावादेरपि तथा तत्प्रतिपत्तेः श्यामत्वादौ सोऽपि गमक एव भवेत् । भक्त्येव यस्तत्समानं तस्याव्यभिचारात्, यस्तु ‘गौरत्वादावपि दृश्यते स निलक्षण एवेति चेत् ; न कश्चिदिदानीं व्यभिचारी हेतुः सर्वस्यैव गमकत्वात् । सत्यमिदम्, तदपेक्षया यम्य वैलक्षण्यपरिज्ञाने तद्विकल्पप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षैव व्यभिचारस्य परिकल्पनादिति चेत् ; नेदानीमेतन्तत् क्वचिद्व्यभिचार इति कथं तेन परस्यैकान्तिकं पराजयं स्यात् । तत्र दृष्टान्ते तत्प्रतिपत्तिः । नापि सर्वत्र ; तद्वत् सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । न पक्षेऽपि ; तत्र साध्यस्य प्रतिपत्तौ तत्प्रतिपत्तिवैफल्यात्, तस्यास्तदर्थत्वात् । अप्रतिपत्तौ तदव्यभि-

१ नास्ति तदे—आ०, ४०, ५० । २ क्वचिदव्य—आ०, ४०, ५० । ३ अव्यभिचारित्वस्य ।

४—वेरिति त—आ०, ४०, ५० । ५ अव्यभिचारित्वप्रतिपत्तेः । ६ गौरत्वादावपि आ०, ४०, ५० ।

७—तत् सर्वज्ञत्वेऽपि तद—अ०, ४०, ५० ।

चारस्य दुरवबोधत्वात् । तत्राव्यभिचारि किञ्चिल्लिङ्गमिति कथं तत्प्रभवत्वेन प्रामाण्यमनुमानस्येति ?

तेषामपि तदप्रामाण्ये कुतश्चैतन्यभूतोपादानत्वपरलोकनिषेधादेः प्रतिपत्तिः ? प्रत्यक्षादिति चेत् ; किमर्थमिदानीं शास्त्रम् ? विप्रतिपत्तौ तन्निवर्तनार्थमिति चेत् ; न ; प्रत्यक्षविषये तस्या एवाभावात् पृथिव्यादिवत् । भावेऽपि न तत् स्वत एव तस्या निवर्तकम् अप्रमाणकत्वात् । निवर्तकस्य प्रमाणस्योपदर्शनादिति चेत् ; न ; प्रत्यक्षस्यातन्निवर्तकत्वात् । अनुमानस्येति चेत् ; किं तदनुमानम् ? भूतोपादान चैतन्यं तद्विकारे विकारित्वात्, यत् यद्विकारे विकारि तत्तदुपादानं दृष्टम् यथा मृद्विकारविकारिशिवकादि मृदुपादानम्, भूतविकारविकारि च चैतन्यम्, तस्मात्तदुपादानमिति । तथा, न तत् परलोकि भूतोपादानत्वात् शरीरवदिति । इति चेत् ; कथं पुनः सामान्येनानुमानस्य निषेधे तद्विशेषयोरनयोरपि सम्भवो विशेषस्य सामान्याभावेन विरुद्धत्वात् । एतदेवाह—**तदत्यये । क्वचित् चैतन्ये । यत् एकस्य भूतोपादानत्वस्य विधानम् तत्परमनुमानं यश्चैकस्य परलोकित्वस्य प्रतिषेधः तत्परमनुमानं तयोर्विरोधादिति ।** अथेप्यत एव हीदृशमनुमानं परलोक्यानुमानस्यैव परपरिकल्पितस्य निषेधादिति चेत्, कुतस्तस्यैव निषेधः ? तस्मादप्यव्यभिचारिनिर्णयाभावेनाभावादिति चेत् ; न ; तदभावस्यान्यत्राप्यविशेषात् । नचाविशेषे कस्यचिदिच्छया विधानं प्रतिषेधश्च परस्योपपन्नः । तदाह—**तदत्यये ।** तस्य साधनस्यात्यये क्वचित् । इष्टसाध्ये यत् एकस्य अनुमानस्य विधानम् इच्छया यथापरस्य प्रतिषेधः तयोः विरोधात् । भवतु तर्हि परमसिद्धादेवानुमानादभिमतसिद्धिरिति चेत् ; कः पुनः परो नाम ? काय एव देवदत्तादेरिति चेत् ; न ; तस्याचेतनत्वेनानुमानस्य तत्प्रसिद्धत्वाव्योगात् । तद्गतो बुद्धिविर्त इति चेत् ; तस्यापि न प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तिः, संशयाभावप्रसङ्गात् । न हि तत्प्रतिपन्नं संशयो रूपादिवत् । अस्ति च 'साधुरयं धूर्तो वा, पण्डितोऽयं मूर्खो वा' इति । नापि व्यापाराद्विलिङ्गजादनुमानात्, तस्यापि स्वयमसिद्धेः । ततोऽपि परमसिद्धादेव तत्प्रतिपत्तिरिति चेत् ; कः पुनरत्र परो यस्यानः प्रतिपत्तिः ? स एवेति चेत् ; न ; तस्याप्रतिपत्तावस्यैवाभावात् । प्रतिपत्तौ भावश्चेत् ; न ; परस्परश्रयान्—भावत्प्रतिपत्तिः, ततश्च भाव इति । तदन्य एव परः, तत्प्रसिद्धादनुमानात् प्रकृतस्य प्रतिपत्तिरिति चेत् ; तस्यापि न प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तिरुक्तदोषात् । नापि व्यापाराद्विलिङ्गजादनुमानात् ; तस्यापि स्वयमसिद्धेः । परमसिद्धादेव ततोऽपि तस्य प्रतिपत्तिरिति चेत् ; न ; अत्रापि 'कः पुनः' इत्यादेः प्रसङ्गाद्व्यवस्थैवैधुर्याच्च । तत्र परमसिद्धादपि तनः परेषामभिमतनिष्यत्तिः । कथञ्चैवं प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यम् ? विषयपरिच्छेदादिति चेत् ; न ; तस्याऽस्त्यपि विषये भावान् । अव्यभिचारादिति चेत् ; स एव तत्र कुतः ? प्रामाण्यात् । तदपि ? अव्यभिचारादिति चेत् ; न ; परस्परश्रयस्य स्पष्टत्वात् । अन्यतस्तस्याव्यभिचारः प्रतीयते ततश्च प्रामाण्यमिति चेत् ; किं तदन्यत् ? प्रत्यक्षमिति चेत् ; न ; तदव्यभिचारस्यापि तदन्यत् प्रतिपत्ताव्यवस्थापत्तेः । अर्थक्रियाज्ञानमिति चेत् ; न ; अविशेषात् ।

१ अनुमानाप्रामाण्ये । २ शास्त्रम् । ३ 'चार्वाकमतापेक्षया'—ता० टि० । ४ चैतन्यम् । ५—यदिति चेत् भा०, ४०, ५० । ६ तद्विषययोः भा०, ४०, ५० । ७ "रुगादौ संशयो नास्ति यथा, सुप्र इषेति यदेतं सप्तम्यन्तात् यत्परवचः ।"—भा० टि० । ८ "स्वस्य चार्वाकस्य"—भा० टि० । ९—यथातैमयाञ्च भा०, ४०, ५० ।

स्वत एव तत्राव्यभिचारप्रतिपत्तौ प्रथमज्ञानेऽपि स्यात् । तस्य क्वचिद्व्यभिचारोऽपि दृश्यत इति चेत् ; न, अर्थक्रियाज्ञानस्यापि स्वप्ने तद्दर्शनात् । स्वप्नतज्ज्ञानप्रिलक्षणमेव जाग्रतज्ज्ञानमिति चेत्, प्रथम ज्ञानमपि व्यभिचारिज्ञानविलक्षणमेव क्लृप्तं स्यात् ? लोकेभ्य तथा विप्रेनाभावादिति चेत् न, इतरत्रापि तुल्यत्वात् ।

५ अपि च, तत्र एवानुमानस्यापि किञ्च प्रामाण्यम् ? सर्वत्र तद्विषये तदभावादिति चेत्, प्रत्यक्षस्यापि न स्यात्, तद्विषयेऽपि सर्वत्र तदभावात् । विद्यमानतज्ज्ञानप्रत्यक्षसाधर्म्यादितरतज्ज्ञानप्रामाण्यपरिकल्पनम् अनुमानप्रामाण्यमपि परिपुष्णाति निरोपाभावात् । अथ प्रत्यक्षमविचारितप्रामाण्यमेव परिगृह्यते, अन्यथा व्यवहारविलोपान्, किमिदानीमनुमानेन भवतोऽपराद्धम् यतस्तदपि तथाविधमेव न परिगृह्यते ? किं तेन परिगृहीतेनापि परमार्थपरिज्ञानस्य तादृशादनुपपत्तेरिति चेत्, प्रत्यक्षेणापि किं ततोऽपि तदनुपपत्तेरविशेषात् ? तस्मादनुपपन्नमेव प्रत्यक्षस्य निधान प्रतिपद्यमानानुमानस्य । तद्वाह-
१० तदत्यये तनोति विस्तारयति प्रामाण्यमिति तत् प्रामाण्यहेतुर्विशेष तस्य अत्ययः तस्मिन् क्वचित् पृथिव्यादौ यत् एकस्य प्रत्यक्षप्रामाण्यस्य विधानम् यश्च क्वचित् परलोकादावेकस्यानुमानप्रामाण्यस्य प्रतिषेधः तयो विरोधात् इति ।

मौ भूत्प्रत्यक्षमपि प्रमाणम्, उपप्लवस्यैव सर्वाणामिति चत्, न, तद्वादस्य प्रतिक्षिप्त
१५ त्वात् । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणयता प्रमाणयितव्यमनुमानमपि, तज्ज्ञानविचारितप्रभवत्वस्योत्तरत्र समर्थनादित्युपपन्नमिदम्—स्वार्थपरिच्छेदरूपमनुमानम् प्रमाणत्वात् प्रत्यक्षवदिति ।

प्रत्यक्षस्यापि न वस्तुतः स्वार्थपरिच्छेद तत्काले तदर्थस्य कारणत्वेन व्यतिक्रमात्, अपि तु तद्व्यभिचारस्वरूपपरिच्छेदस्य तत्रारोपादौपचारिक एव, तथानुमानस्यापि तत्परिच्छेदसाधने सिद्धसाधनमिति चेत् ; अत्राह—

२० प्रत्यक्षं परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत् ।

सत्यं परिस्फुटं येन तथा प्रामाण्यमश्नुते ॥ २ ॥ इति ।

तात्पर्यमत्र कीदृश तत्प्रत्यक्ष यदाकारपरिच्छेदस्तद्विषये समारोप्येत ? निर्विकल्प निरशपरमाणुविषयमिति चेत्, न, तस्य क्वचिदप्यपरिज्ञानात्, सहतविकल्पमालेऽपि नानाभागसाधारणस्य नीलादिवेदनम्येवानुभवात्, अन्यथा तत्कल्पनाया न क्वचिद्वस्तुनि व्यरस्था स्यात् । परिज्ञानेऽपि तस्य
२५ यदि विषयादुत्पत्ते प्रामाण्यं चक्षुरादावपि म्यात् । उत्पत्तिविशेषात् सारूप्यलक्षणादिति चेत्, न, तथाऽप्यकिञ्चित्कदापि प्रसङ्गात् । अकिञ्चित्कर हि विषयदर्शनमज्ञस्य संशयादीनामन्यतमस्यापि तेनाकरणात्, तस्यापि विषयसारूप्यात् प्रामाण्ये ततोऽपि न प्रवृत्तिः स्यात् । तथा च—

वस्तुगक्त्यनोधस्य दर्शनादेव सम्भवात् ।

वैधक्ययुपदेशोऽयं तदर्थो व्यर्थता व्रजेत् ॥ १२१३ ॥

क्षणक्षयादावध्यक्षं विपर्यासादिकार्यवत् ।
 तस्याप्येवं प्रमाणत्वं तत्रवृत्तिक्षमं भवेत् ॥ १२१४ ॥
 आरोग्येण सताऽप्येवं तत्प्रामाण्यानुपद्रवात् ।
 तद्व्यवच्छेदर्यत्तत्ते प्रयासायैव केवलम् ॥ १२१५ ॥
 अनुमानं प्रमाणत्वं तद्व्यवच्छेदिनोऽपि तत् ।
 कथं नामावतिष्ठेत यत्प्रमाणद्वयं भवेत् ॥ १२१६ ॥
 नीलादावेव तन्मानं यदि तत्रैव निर्णयात् ।
 प्रागेवाधिगमे तस्मान्निर्णयः किमपेक्ष्यते ॥ १२१७ ॥
 फलं तदेव तस्यापि निष्पन्नं तच्च दर्शनात् ।
 निष्पन्नेऽपि व्यपेक्षायां व्यपेक्षा नावतिष्ठते ॥ १२१८ ॥
 परतोऽधिगमे तस्मात् दर्शनात्स पृथग् भवेत् ।
 ततश्चेदं विरुध्येत तेनानर्थान्तरं फलम् ॥ १२१९ ॥ इति ।
 तत्साधकतमत्वञ्च निर्णयस्यैव युज्यते ।
 सत्येव तस्मिन्तद्भावात् सारूप्याद्विषादिवत् ॥ १२२० ॥
 “तस्मात्प्रमेयाधिगतेः साधनं मेयरूपता ।”
 विदुषा न तु वक्तव्या वक्तव्या निर्णयात्मता ॥ १२२१ ॥
 निर्णयात्मनि चाध्यक्षे पृथगेवार्थभासनात् ।
 उपचारात् परिच्छित्तिः कथं तत्रोपकल्प्यताम् ॥ १२२२ ॥ इति ।

शब्दार्थः कथ्यते—परम् इत्यस्यानन्तरम् ‘अपि च’ इत्येतद् द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः—
 प्रत्यक्षम् उक्तरीत्या निर्णयरूपं स्पष्टं ज्ञानम्, तत् आत्मानं स्वरूपं प्रतिभासयेत् प्रतिभा- २०
 समानं कुर्वति । न केवलं तमेवापि तु परमपि च बहिरर्थमपि च प्रतिभासयेत् । कथम् ?
 सत्यम् अवितर्कम्, तत्त्वञ्च मुख्यतयैव तत्र तत्करणत्वात् । उपचारेण तत्करणे हि वितथमेव तद् भवेत् ।
 एवमपि सत्यं तत्करणं परस्मिन्नेव वक्तव्यम् नात्मनि विवादाभावादिति चेत् ; न; दृष्टान्तार्थत्वात्
 तद्वचनस्य । यथा आत्मनि तत्करणं सत्यमेवं परस्मिन्नपीति । ‘केनैवम् ? इत्याह—परिस्फुटम्
 अनुभवारूढं येन ।

प्रसिद्धानुभवं हीदं यवीत्यादि बहिर्गतम् ।
 प्रत्यक्षे प्रतिभातीति सर्वभाणभृतामपि ॥ १२२३ ॥
 अर्थसारूप्यवादोऽयं यदि तत्रोपकल्प्यते ।
 प्रत्यक्षेण स बाध्येत षावकानुप्यवादवत् ॥ १२२४ ॥

नत्रानाकार ष्येयं प्रतिष्ठीर्मेस्थितिर्यथा ।

प्रकाशान्त्यमो हेतोग्मिर्यत्र निरुक्तिम् ॥ १२२५ ॥

तत्र गुरुष्येनो मानं प्रयशमिति युक्तिम् ।

निर्णयामनर्थयास्य प्रमाणत्वरस्थितेः ॥ १२२६ ॥

५ तदाह—तथा तेन परिस्रुटेन निर्णयप्रसारेण प्रामाण्यमश्नुते व्याप्नोति प्रयशमिति ततो युक्तं प्रयशवन् स्वस्मिपनिर्णयप्रमनुमानं प्रमाणत्वादिनि मापनात् साध्यविज्ञानमित्युक्तम् ।

तत्र मापनं बाहुसत्त्वयतया पेश्चान्निर्णयव्यतिशानी मायं निरूपयताह—

साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं [ततोऽपरम्] । इति ।

ननु मापनादं मायं तत्र शक्यादिरूपमेव । न क्षणक्यस्य तद्गृह्यम् अक्षयवविरोधत् ।

१० नाप्यनभिप्रेतस्य प्रसिद्धस्य वा, अतिप्रसङ्गात् । ततः साध्यलक्षणस्य व्युत्पत्तिवशादेव प्रतिपत्ते किं तत्रप्रययनेनेति चेत् ? तत्र ; तथा तत्रानित्येर्गरीयस्यात्, व्युत्पत्तेर्वहुधाभावेन सम्मोहसम्भवाच्च । प्रसिद्धादन्यद् अप्रसिद्धम् तदेव साध्यम्, न प्रसिद्धम् तत्र मापनार्थक्यात्, प्रसिद्धिरेव हि फलं मापनस्य ना च प्रागेव सिद्धेति । का पुनरियं प्रसिद्धिः ? निश्चयशून्यवधिगतिसामिति चेत् ; तत्र ; क्षणिकत्वादिरसाध्यप्रसङ्गात् । अधिगतयेन प्रसिद्धित्वादितिरेक्यमिति चेत् ; किमिदानीं मायम् ?

१५ न यत्राधिगतिरिति चेत् ; न ; स्वभावलिङ्गविषये सर्वत्र तद्भावात् । कार्यलिङ्गविषये नेति चेत् ; न ; तत्रापि व्याप्तिज्ञानेन तद्भावात्, अन्यथा अनुमानस्यैवानुपपत्तेः । ततो न किञ्चिदनधिगतमस्ति यन्मायं सम्प्रेतेदिति तद्दृशणमर्णनं मौगनस्य प्रयाममात्रमात्रशचर्वणवन् । यदि चाधिगतमसाध्यम्, किमिदानीं तत्रानुमानेन ! समारोपव्यवच्छेद इति चेत् ; सोऽपि प्रत्यंसनम्, 'मिथ्यात्वज्ञानेन वा भवेत् ? न तावत्प्रत्यंसनम् ; तस्य स्वरसभावित्वेनानुमानकार्यत्वानुपपत्तेः । अथ न साक्षात्तस्य त्वकार्यत्वम्, अपि त्वनु-

२० मानगहितात् समारोपादुत्तरस्य तस्याममर्थस्य ततोऽप्यसमर्थतरस्य तस्मादप्यन्यन्तासमर्थस्योत्पत्तौ ततः परस्यानुपपत्तेः, तस्य च स्वरसमङ्गुरत्वेन विनाशान् पारम्पर्येणैवेति ; तत्र ; यस्मान्—

समर्थतरणे शक्तिः समारोपस्य चेतनः ।

उत्तरोऽपि समारोपः समर्थः किञ्च जायते ? ॥ १२२७ ॥

अनुमानेन तच्छब्दतेर्विनाशादिनि चेदसत् ।

२५ निर्हेतुं कृत्वाचस्यापि तत्कार्यन्याव्यवस्थितेः ॥ १२२८ ॥

स्वभावस्तादृशस्तस्य सानुमानात्तनो यत् ।

असमर्थादिरूपः स्याद्दारोप इति चेदयम् ॥ १२२९ ॥

स्यहेतोस्तस्य चेद् व्यर्थमनुमानं प्रसज्यते ।

अनुमानाच्च नेवासी समकालतया स्थितेः ॥ १२३० ॥

किञ्च, सानुमानात् समारोपादशक्तादिसमुद्भवे ।
 सहकारिसहायार्त्किं नित्यात्कार्यमिदा न यत् ॥ १२३१ ॥
 “अपेक्ष्येत परः कार्यम्” इत्यादि वदता त्वया ।
 सहकारिप्रतीक्षत्वं नित्यस्य प्रतिपिध्यते ॥ १२३२ ॥
 तस्मान्नास्ति समारोपप्रध्वंसस्तद्व्यवच्छिदिः ।
 मिथ्यात्वज्ञापनं सा चेन्नातत्त्वज्ञे तदत्ययात् ॥ १२३३ ॥

न हि तत्त्वज्ञापनमर्तस्त्वज्ञानात्सम्भवति, तत्त्वज्ञानादेव मरीचिकाविषयाज्जलारोपे तज्ज्ञापनस्यो-
 पलम्भात्, तद्वदनुमानादपि तत्त्वज्ञानादेव तज्ज्ञापनमिति साध्यमेव क्षणक्षयादिकम् । न चेदमधिगति-
 भावेण प्रसिद्धौ उपपन्नम् ; क्षणभङ्गादेरपि प्रसिद्धिप्रसङ्गात् । प्रसिद्धस्य च “स्वरूपेणैव निर्देश्यः”
 [प्र० धा० ४।७८] इत्यत्र स्वरूपग्रहणेन साध्यत्वप्रत्याख्यानात् । तस्मान्निर्णीतिरेव प्रसिद्धिः । १०
 तदभावेऽधिगतमात्रस्यापि साध्यत्वोपपत्तेः । कथमेवमनेकान्तस्य साध्यत्वं बहिरन्तश्च प्रत्यक्षतः प्रसिद्ध-
 ध्वादिति चेत् ? सत्यमिदं यदि तत्र विपरीतारोपेणानुपहतिः । निर्णयात्मनि प्रत्यक्षे स एव कथं तस्य
 तद्विरोधित्वादिति चेत् ? न ; दृष्टत्वात् । दृश्यते हि दुरागमाभ्यासविपर्ययासितचेतसां तद्विषयेऽपि
 बहिर्भावादौ तदारोपः—कस्यचिदसन्निति अन्यस्य बोध इति अपरस्योपप्लव इति । न च दृष्टस्यापह्नवो
 दर्शनादेव तत्प्रतिषेधात् । ततस्तदारोपविकला निर्णीतिरेव प्रसिद्धिः । अत एव प्रशब्दोपादानम्, १५
 प्रकरणेण तद्वैकल्यलक्षणेन सिद्धं निश्चितं प्रसिद्धमिति, प्रसिद्धयतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । यद्येवं प्रत्यक्षमपि
 कथमनेकान्तप्रतिपत्तये परं प्रत्युपदर्श्यते—

“जात्यन्तरं तु पश्यामस्ततोऽनेकान्तसाधनम्” [सिद्धिवि० परि० २] इति ।

न हि तस्मादारोपवतः तत्प्रतिपत्तिः, आरोपस्य तेन तदविरोधित्वेनानिवर्तनात्, तन्निवर्तन-
 रूपत्वाच्च तत्प्रतिपत्तेः । अनारोपवतस्तु तदुपदर्शनमकिञ्चित्करमविवादादिति चेत् ; नाथं नियमो- २०
 ऽपरस्तत्त्वमवबोधयितव्य इति । अयन्तु नियमः—प्राशिकाः प्रतिपादयितव्या इति । ते च वादिवचनात्
 प्रत्यक्षव्यापारं परामृशन्तोऽनेकान्तविषयमेव प्रतिपन्ति, प्रतिपुरुषमेव तद्व्यापारस्यानुभवोपाख्यत्वात् ।
 न हि तेषां विपरीताभिनिवेशो यतः प्रसिद्धमप्यनुभवमपलपेयुः तत्कारणभावात् । तदागमाभ्यास एव
 तेषामपि तत्कारणमिति चेत् ; न ; तस्यापि मन्दप्रज्ञ एव तत्त्वान्न महाप्राज्ञे । न ह्यपथ्याहार इत्येव
 दुर्बलवद् बलवतोऽपि ततः प्रैयवायः । प्रज्ञातिशयवन्तश्च प्राशिकास्ततो न तेषामनुभवव्यापारपरिपन्थी २५
 कुतश्चिदप्यभिनिवेश इति यथानुभवमेव तत्त्वमवबुद्धयन्ते । तदनुभवा प्रतिवाद्यपि यदि तथैवावबुद्धयते
 सुतरां फलवत् तदुपदर्शनम् । यदि नावबुद्धयते तथाऽपि न दोषः ; प्राशिकप्रत्यायनमात्रेणैव
 यादिसपक्षयवस्थितेः । अप्रसिद्धस्य साध्यत्वे तादृशस्य साधनस्यापि तत्प्रसङ्ग इति चेत् ; किमेवं सति
 विहन्येत ? साधनत्वमेव, साध्यस्य सतस्तत्त्वानुपपत्तेरिति चेत् ; न ; साध्यान्तरापेक्षया तस्याप्यव्या-
 धात्वात् । कथमेकस्य रूपद्वयमिति चेत् ? कथं रूपत्रयम् ? तदपि नेति चेत् ; नेदानां साध्यं ३०

१—सतत्वज्ञापना—आ०, ब०, प० । २ विपरीतारोपः । ३ दृश्यवादिनः । ४ विज्ञानवादिन ।

५ तत्त्वोपप्लववादिनः । ६—रोपतस्त—आ०, ब०, प० । ७ प्रत्युपपत्त आ०, ब०, प० ।

नाम किमपि तस्य साधनापेक्षत्वान्, साधनस्य च त्रैरूप्याभावेऽनुपपत्तेः । फलितं त्रैरूप्यमिति चेत् ; त्रैरूप्यमपि तादृशं किञ्च स्यात् ? यतः साधनस्यापि साध्यत्वञ्च भवेत् । तत्र तन्वयवच्छेदाय रूपैर्गवै-
त्यवधारणमुपपन्नम् ।

अप्रसिद्धमप्युक्तमेव साध्यम्, नार्थावगतमिति फञ्चिन् ; तत्र ; अभीष्टस्य साध्यत्वान्,

५ उक्तमेव यद्यभीष्टं तदेव साध्यम् । अथार्थावगतम् तदेव नापरम् । तदाह—अभिप्रेतम् इति ।

सत्यमिदम्, मयाऽप्यभीष्टस्यैव साध्यत्वोपगमादिति सौगतः ; तत्र ; क्षणिकत्वस्येष्टस्यापि
तेनासाधनात् । तदेव शब्दादौ वृत्तरूपादिना साध्यमनित्यशब्देनापि तस्यैवाभिधानादिति चेत् ;
चक्षुरादावात्मार्थत्वमेव संहृतत्वादिना किमेवं न साध्यम् पारार्थ्यशब्देनापि तस्यैवाभिधानात् । ह्येष्टान्ते
तस्याभावेन हेतोस्तदन्वयस्याग्रहणादिति चेत् ; क पुनः क्षणिकत्वेनापि तस्यैव तद्वहणम् ? प्रदीपा-

१० दाविति चेत् ; कुत एतन् ? प्रत्यक्षत एव तत्र क्षणिकत्वस्य प्रतिपत्तेरिति चेत् ; न ; शब्दवत्त्रापि
ततस्तत्प्रतिपत्तेर्विवादान् । अनुमानत एव तत्प्रतिपत्तौ तदन्वयत्र तदन्वयग्रहण लिङ्गस्याङ्गीकर्तव्यम् ।
तत्रापि तत्र एव तत्प्रतिपत्तौ तदन्वयत्र तद्वहणं तस्याङ्गीकर्तव्यमित्यनवस्थापत्तिः । यत्पुरनेतन्—प्रदीपादे-
रक्षणिकत्वे परापरस्तैलादिव्यापारो व्यर्थः । न हि तस्य तदुत्पत्तिरर्थः, प्रथमतश्चाप्यपारादेव तद्भावात् ।
नाप्युपकारः, तस्याप्यभिन्नस्य करणायोगात् । भेदे सम्बन्धाभावान् तस्येति व्यपदेशानुपपत्तेः । तेनापि

१५ तदन्तरकरणेऽनवस्थानुपपत्तात् । तत्रोपरापर एव तत्रभवः प्रदीपादिरिति ; तदपि न शोभनम् ;
ततोऽप्यप्रमाणात् तत्प्रतिपत्तेरयोगान् । प्रमाणात्त्वञ्च न प्रत्यक्षत्वेन ; तत्रैव क्षणिकविषये विवादान्,
अन्यथा शब्देऽपि तत्र एव तत्प्रतिपत्तेः किमनुमानेन ? अस्ति हि तत्राप्येवं परामर्शः—यदि शब्दो-
ऽप्यक्षणिको व्यर्थस्तत्रापरापरस्तात्वादिव्यापारः, तदुत्पत्तौ तदुपकारे च पूर्ववत्तस्यानुपयोगात् । ततोऽ-

२० तत्प्रतिपत्तिः, एकत्वारोपानिष्टत्वेरिति चेत् ; प्रदीपादावपि भवेत्, तदभिन्नत्वत्वादिनामपि साङ्गानां
भावात्, तेषु तदारोपस्याप्यनिष्टत्वेः । तत्र प्रत्यक्षत्वेन तत्राप्यप्यम् । नाप्यनुमानत्वेन ; तल्लिङ्गस्यापि
क्षणिकत्वेनान्यत्रान्वयग्रहणे तत्क्षणिकत्वस्याप्यपरापरतत्कारणव्यापारादनुमाननया प्रमाणात्प्रतिपत्तौ अनवस्था-
पत्तेः । तत्र बहिस्तेनाप्यन्यग्रहणं यतस्तत्साध्यम् ।

भवतु तर्हनिमित्यत्वमेव साध्यम्, तस्य प्रदीपादावपि प्राक्-प्रध्वंसभावमध्यवर्तिभावान्न-

२५ प्रत्यक्षत एव प्रतिपत्तेः, न क्षणिकत्वं तस्यातिसूक्ष्ममयपर्येषमायिभावस्यभावस्य तत्र ततोऽप्रतिपत्तेरिति
चेत् ; किमेव साङ्गस्यपि पारार्थ्यमेव साध्यं न भवेत् ? तस्यापि शयनादौ प्रसिद्धत्वात् । आत्मा-
र्थत्वस्याभीष्टस्यासाधने स्वयंशब्दसिद्धेरभावान्, तदुपकम्य तद्विपरीतसाधने साधनस्य विरुद्धत्वदोषात् ।
तद्विपरीतस्यैवोपक्रम्य साधने निर्वादात्त्वेन साधनवैरुद्ध्यात् । तदुक्तम्—

१ "अपीड मिति पदमनापि सम्बन्धनीयम् ।"—ता० टि० । २ क्षणिकत्वमेव । ३ "चक्षुरादि-

परार्थं सदृशत्वात् धयनासनादिनात्—इदमनुमान साङ्गप्रसिद्ध बौद्ध प्रति आत्मास्तित्वासाधकम् ।"

—ता० टि० । ४ "शयनासनादौ"—ता० टि० । ५ "वृत्तकत्वादिहेतोः"—ता० टि० । ६ प्रत्यक्षत

क्षणिकत्वप्रतिपत्तेर्विवादसद्भावात् । ७ "उक्तप्रकारात् परामर्शात्"—ता० टि० । ८ क्षणिकत्वस्य त-

आ०, ब०, प० ।

“साधनं यद्विवादेन न्यस्तं तच्चेन्न साधयेत् ।

किं साध्यमन्यथाऽनिष्टं भवेद्वैफल्यमेव वा ॥” [प्र० वा० १।३३]

इति चेत् ; तत्र ; क्षणिकत्वमुपग्रन्थानित्यत्वसाधनेऽप्येवं दोषात् । न दोषः, तत्साधनादेव तस्यापि तन्माप्तेरिति चेत् ; कथमन्यसाधनादन्यस्य तत्प्राप्तिः अन्यथेष्टवदनिष्टस्यापि तत्प्राप्तिः, तथा च सर्वो हेतुर्विरुद्धो दृष्टान्तश्च साध्यविकलः स्यात् । परस्परविरुद्धस्य साध्यसन्दोहस्य क्वचिदसम्भवा- ५
दयमपि न दोषः, कुतश्चित् प्रत्यासत्तेरिष्टस्यैव सिद्धेरिति चेत् ; न तर्हि पारार्थ्यसाधनादेवाऽऽत्मार्थत्व-
सिद्धिमन्विच्छतः साह्यस्याप्ययं दोषः, प्रत्यासत्तिविरहादेवानिष्टसिद्धेर्निवारणात् । ततो नेदं तत्र
दूषणं प्रज्ञाकरस्य—

“यद्यन्यस्मिन् साध्यमानेऽन्यसाध्यं सिद्धयेदिष्टं सर्वसिद्धिस्ततः स्यात् ।

प्रत्यासत्तेस्तारतम्यं विनाऽपि सिद्धयेत् किञ्चिन्नान्यदेतत् कुतः स्यात् ॥” १०

[प्र० वार्तिकाल० १।३३] इति ।

कथं पुनः प्रत्यासत्तावप्यन्यसाधनादन्यस्य सिद्धिः, प्रत्यक्षतो हेतुसाधनादेव साध्यसिद्धेरनुमान-
वैफल्यप्राप्तेः । ततोऽन्यैव तद्वृत्ता तत्सिद्धिरिति चेत् ; ततोऽपि कथमात्मार्थत्वस्य साधनम् अनन्वयात् ?
प्रत्यासन्नस्य कस्यचिदन्यथिन एव ततोऽपि साधनमिति चेत् ; न ; अनवस्यादोषात् । इत्यपि दूषण-
मनित्यत्वसाधनात् क्षणिकत्वसिद्धावप्यनुबध्यमानमात्मनो न वैमुल्येन सख्यं प्रख्यापयति । तत्र बहिः १५
क्षणिकत्वस्याप्यन्यव आत्मार्थत्ववत् । भवतु पक्ष एव सै तस्येति चेत् ; न ; आत्मार्थत्वेऽपि प्रसङ्गात् ।

कः पुनरात्मनः चक्षुरादिभिरर्थः ? न तावदुत्पत्तिः ; नित्यत्वात् । नापि विषयानुभवः ;
तस्यापि तदव्यतिरेकात्, अन्यथा न तस्येति व्यपदेशः, सम्बन्धाभावात् । तेनापि तदनन्तरकल्पनेऽ-
नवस्थानप्राप्तेः । एतेन तदभिध्यक्तिः प्रयुक्ता । तत्र कृदस्थस्य तैः कश्चिदप्यर्थः सम्भवति यस्तेषां
तादर्थ्यम्, पक्ष एव च तस्यान्वयः स्यात् । अपरापरानुगमस्वभावस्य सम्भवत्येव तैरर्थ इति चेत् ; २०
स तर्हि बौद्धप्रसिद्धः सन्तान एवेति तत्साधने विरुद्ध एव हेतुः स्यादिति चेत् ; उच्यते—किमिदं क्षणिक-
त्वमपि ? पूर्वापरपर्यायविच्छेद इति चेत् ; न ; तस्य नीरूपस्याप्रतिपत्तिविषयत्वात् । कालापकर्ष-
पर्यन्तपर्यवसितं वस्त्ववेति चेत् ; कथं तस्य वस्तुत्वम् ? न प्रतिभासात् ; व्यभिचारात् । नाप्यर्थकि-
यासामर्थ्यात् ; तत्र तस्य निषेधात् । तत्र तस्यापि सम्भवो यस्य पक्ष एवान्वयः स्यात् । सान्वयवि-
च्छेदरूप तत्सम्भवत्येव तत्र तत्सामर्थ्यस्यानिषेधादिति चेत् ; तर्हि जैनसिद्धमनेकान्तमेवेति तत्सा- २५
धनेऽपि कथं न विरुद्धो हेतुः । तदुक्तम्—

“पारार्थ्यं चक्षुरादीनां यथाऽनिष्टं प्रसाधयेत् ।

सङ्घातत्वं तथा सत्त्वं शब्दानित्यत्वसाधने ॥” [ ] इति ।

तत्र सामर्थ्योपनिपातिनः साध्यत्वप्रतिपादनार्थं बौद्धस्येष्टग्रहणमुपपन्नम्, अनिष्टापत्तेः । न चैव-
मभिप्रेतं साध्यमिच्छतो जैनस्य काचिच्चदापत्तिः ; तदभिप्रेतस्य बहिरन्वये सत्यसत्यपि अन्तर्व्याप्ति- ३०

बलात् साध्यस्यैव भावात् । इधमेतमप्रवृत्ताभिप्रायस्य पात्रसदंर्शीदिति धूमादिप्रतिपत्त्या साध्यत्वमिति चेत् न ; योम्यनया तस्यापि तत्रातिरोपात् । अभिप्रेतमपि न सर्वं साध्यम्, अपि तु सम्भव्यापन्नमेधेयाह-शक्यमिति ।

तदर्थं विधिमुत्तेन साध्यं निश्चिन्य तदन्यव्यवच्छेदमुत्तेनापि तदेव निश्चिन्तु साध्याभात्

५ निष्पद्यति-

ततोऽपरम् ।

साध्याभासम् [चिरुद्धादि साधनाविषयत्वतः ।] ॥ ३ ॥ इति ।

मुनोपमेत् । किं तदपरमियाह-चिरुद्धादि । विविध रूढ निराहृत प्रयक्षादिना चिरुद्धम् अनेनाशयमुक्तम् । न हि प्रयक्षादिनिराहृत शक्य सापयितुम् । “न तस्य हेतुभिक्षाणमुत्पत्तयेव १० यो हतः” [ ] इति न्यायात् । आदिशब्देनानभिप्रेतं प्रसिद्धम् । कुतस्तस्य न

साध्यत्वमेव ? इत्याह-साधनाविषयत्वतः इति । साधन वक्ष्यमाण तस्याविषयत्वमगोचरत्वम्, तस्मात्त इति । तत्रविषयवच्च निराहृतस्याशक्यत्वात् अनभिप्रेतस्यातिप्रमदत्वात् प्रसिद्धस्य च वैफल्यत्वात् ।

तत्र प्रयक्षनिराहृतमेतन्तद्व्यतिरिक्तत्वात् तद्विपर्ययस्यैव प्रयक्षत प्रतिपत्ते । तस्यैव तत् प्रतिपत्ति, तद्विपर्यये तज्जन्मनो व्यवसायस्यैव व्यापारादिति चेत् ; न ; व्यवसायादन्यस्य प्रयक्षस्याप्रतिपेदभावात् ।

१५ अन्येवेद केवल तदेकवाभिमानात् पृथगनसीयत इति चेत्, नन्वेव पावकानुष्णत्वमपि न प्रयक्षनिराहृतं भवेत् प्रयक्षतत्त्वाच्च परिजानात्, तद्विपर्ययेऽपि व्यवसायस्यैव व्यापारात् । मतोऽपि तद्व्यतिरि-

क्तप्रयक्षप्रतिपेदनस्य तदेकवाभिमानादेव पृथगनसाध्यत्वं । अभिमतत्वेतद् ब्रह्मविदाम्-तत्प्रयक्षस्य विधिनात्रविषयत्वेन क्षीतोप्यादिभेदाविषयत्वात् । तद्विषयत्वे हि निषेधविषयत्वमपि भवेत् तद्देवस्यैत-

रेतरामावात्मन्त्वेन निषेधात्मन्त्वात् । जनवसित तद्व्यक्ष कथनस्तीति चेत् ; भवत्प्रयक्षमपि कथम् ? २० एतन्नादिविषयसहारे तस्यैव निष्कृत्यमनुभवादिति चेत्, न, भेदनिष्कृत्यसहारे तस्यापि निष्कृत्य-

रमनुभवात् ; तथा च शक्यते-“यद्द्वैतं न पश्यति पश्यन्वैतद्द्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वाच्च तु तद्द्रष्टीतीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्”

[बृहदा० ४।३।२३] इति, अन्यत एव केवल तत्सहारे न कदाचिदपि दृश्यत इति चेत्, न ; इतरसहारेऽप्यदर्शनात् । ततो यथा न निर्भेदसामान्यविषय प्रयक्षम् अपि तु भेदविषयमेव

२५ तथैव प्रतीतेः, तद्विरुद्धत्वात् यान्नानुष्णत्व साध्याभासम्, तथा नासाधारणत्वलक्षणविषय तैत्, अपि त्वसुप्रवृत्तादिस्वरूपजात्यन्तरगोचरमेव तथैव प्रसिद्धत्वात्, प्रमाथितत्वाच्चेतत् तद्विरुद्धत्वादेकान्तशक्तिप्र-

द्विरूपमपि साध्याभासमेव । अत एवैकान्तनित्यत्वादेरपि तद्राभासस्य प्रतिपत्त्यम् । तद्वेदव चानुमाननिराहृतम्, अनुमानेनापि जात्यन्तरस्यैव बहिरन्तश्च वस्तुतानिरूपणात् ।

एवनागमनिराहृतमपि, आगमस्यापि तद्विषयस्यैव प्रामाण्यात् तदन्यविषयस्य तत्रतिक्षेपात् । अनभि- ३० मेनं तु साध्याभास परार्थ्यमात्रम्, साह्यस्य तत्सिद्धावप्यात्मसिद्धेरभावात् । सौगतदिरप्यनित्यत्वा दिक् तत्प्रतिपत्तावप्यगोष्ठस्य क्षणमद्वादेनिश्चयात् । प्रसिद्ध तु जैन प्रति सौगतादेर्जात्यन्तरम् । तत्

स्थितम्—‘ततोऽपरम् । साध्याभासं विरुद्धादि साधनाविषयत्वतः ।’ इति ।

यद्यप्रसिद्धं साध्यं धर्मिणो विद्यमानत्वमपि साध्यं भवेत् तत्रापि विप्रतिपत्तेः सम्भवात्,
तदाह—

जातेर्विप्रतिपत्तीनां सत्ता साध्याऽनुपज्यते । इति ।

सुगमेतत् । विप्रतिपत्तीनामिति बहुवचनं संशयादिभेदेन तासां बहुत्वात् । न च साधयितुं
शक्यत इति चोद्यस्याभिप्रायः । तत्रोत्तरमाह—

तथेष्टत्वाददोषोऽयम् [हेतोर्दोषत्रयं यदि] ॥४॥ इति ।

तथा तेन सत्ता साध्येति प्रकारेण इष्टत्वात् जैनस्यामिमतत्वाद् अदोषो दोषो न
भवति अयम् अनन्तर इति ।

पर इदानीमशक्यसाध्यतां तस्यां दर्शयन्नाह—हेतोर्दोषत्रयं यदि इति । दोषाणामसि- १०
द्धत्वादीनां त्रयं दोषत्रयं हेतोः सत्तासाधनस्य यदि चेत् । तथा हि—यदि भावधर्मो हेतुः,
कथमसिद्धे भावे सिद्धः ? सिद्धश्चेद्; भावोऽपि सिद्ध एवाव्यतिरेकात् । न हि तदव्यतिरेकं धर्मं
प्रतिषद्यमानस्तमेव न प्रतिषथेत व्याधातात् । ततो न तस्य साध्यत्वं प्रसिद्धस्यैव तत्त्वोपपत्तेः ।
अथोभयधर्मः; तदा व्यभिचारः, तस्य भाववदभावेऽपि भावात्, न तादृशो हेतुरतिप्रसङ्गात् । कथं
पुनर्भावधर्मस्याभावे सम्भवो यतो व्यभिचारः ? परस्य वचनादिति चेत् ; न ; वचनात् तत्सम्भवे १५
अतिप्रसङ्गात् । असम्भवन्तमपि ब्रुवाणो दृश्यत इति चेत् ; स तर्हि मिथ्यावादित्वेनैव निगृहीतव्यो न
व्यभिचारेण असम्भवतस्तदभावात्, अभूतमुद्भावयतश्च स्वयं निग्रहावाप्तेः । सम्भवत्येव कल्पितः स
तत्रापि अमूर्तत्ववत् । अमूर्तत्वं हि मूर्तत्वप्रतिषेधमात्रमाकाशादाविव.अभावेऽपि खरविषाणादा
वस्ति—अमूर्तमाकाशादि अमूर्त खरविषाणमिति च व्यपदेशात्, तद्वदन्योऽपि कल्पितभाववदन्यत्रापि
सम्भवन्न विरुध्यत इति चेत् ; न ; तस्य भावधर्मत्वाभावात्, अतस्त्वभावत्वात् अतत्कार्यत्वाच्च, २०
अन्यथा कल्पितत्वानुपपत्तेः । व्यवहारमात्रात्स्यापि तद्धर्मत्वे वस्तुतः पक्षधर्मत्वाभावात् स एव दोषो
वक्तव्यो न व्यभिचारः, तस्यावस्तुसत्यसम्भवात् । “वस्तुन्येप विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वनुरो-
धतः ।” [ ] इति स्वयमेवाभिधानात् । तन्न व्यभिचारोद्भावनमुपपन्नमिति चेत् ;
आस्तामेतत्, वक्ष्यमाणोत्तरत्वात् । यदि पुनरभावधर्मः; तदा विरुद्धः, भावसाधनार्थमुपनीतेना-
भावस्यैव साधनात् । तन्न सत्तार्थो साध्यत्वं तत्साधनस्य दोषत्रयानतिवृत्तेः । तदुक्तम्— २५

“नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।

धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥” [प्र० वा० ३।१९०] इति ।

विरुद्धत्वं विरुद्धसाधनत्वात् । तच्च नासिद्धस्यैवाभावधर्मस्य चाक्षुपत्वादिवत् । नापि सिद्धस्य ;
तत्सिद्धावेवाभावस्यापि सिद्धैरव्यतिरेकात् । व्यतिरेके हि न तस्य तद्धर्मत्वमसम्बन्धात् । तत्कार्यत्वं

बलात् साध्यस्यैव भावात् । कथमेतन्मृत्तमिन्द्रियस्य धारकदर्शनं इति प्रमात्रिमतिरस्या साध्यत्वमिति चेत् ! न; यौष्यन्त्या तस्यापि तस्याविरोधात् । अभिप्रेतमपि न मयै साध्यम्, अपि तु सम्भवतापन-
मेवेत्याह-शक्यमिति ।

तदेवं विधिसूत्रेण साध्यं निश्चिन्य तदन्यव्यवच्छेदमुत्प्रेत्यापि तदेव निश्चेत् साध्याभासं
५ निरूपयति-

ततोऽपरम् ।

साध्याभासम् [विरुद्धादि साधनाधिपयत्वतः ।] ॥ ३ ॥ इति ।

मुनोभवेत् । किं तदपरमित्याह-विरुद्धादि । विविधं रूढं निराहृतं प्रयश्चादिना निरुद्धम्
अनेनादाक्यमुक्तम् । न हि प्रयशादिनिराहृतं शक्यं साधयितुम् । “न तस्य हेतुमिच्छाणमुत्पत्तश्चेव
१० यो हतः ।” [ ] इति न्यायात् । आदिगब्देनानभिप्रेतं प्रसिद्धम् । कुतस्तस्य न

साध्यत्वमेव ? इत्याह-साधनाधिपयत्वतः इति । माधनं वक्ष्यमाणं तस्याधिपयत्वमगोचरत्वम्,
तस्मात्त इति । तदधिपयत्वञ्च निराहृतस्यागम्यत्वात् अगभिप्रेतम्यातिप्रसन्नत्वात् प्रसिद्धस्य च वैकल्यात् ।

तत्र प्रयश्चनिराहृतमेतन्तदधनप्रयादि तद्विपर्ययस्यैव प्रयश्चतः प्रतिपत्तेः । तस्यैव तत्र प्रति-
पत्तिः, तद्विपर्यये तज्जन्मनो व्यगमयस्यैव व्यापारादिति चेत् ; न ; व्यवसायादन्यस्य प्रयश्चस्यत्वनिवेदनात् ।

१५ अस्यैवेदं केवलं तदेकस्याभिमानात् पृथगराम्येण इति चेत् ; नन्वेवं पारङ्गानुष्णत्वमपि न प्रयश्चनिरा-
हृतं भवेत् प्रयश्चतस्तस्यैव परिज्ञानात्, तद्विपर्ययेऽपि व्यगमयस्यैव व्यापारात् । मनोऽपि तद्वचनिरि-
क्तप्रयश्चप्रतिवेदनस्य तदेकस्याभिमानादेव पृथगनवसायात् । अभिसतश्चेत् तत्रविदात्-तत्रप्रयश्चस्य
विधिमात्रविपयत्वेन शून्योष्णादिभेदाविपयत्वात् । तद्विपर्यये हि निषेधविपयत्वमपि भवेत् तद्वेदस्येत-
रेतरामवात्प्रसङ्गेन निषेधात्नरुत्वात् । अनरसितं तत्रप्रसङ्गं कथमस्तीति चेत् ? गच्छप्रयश्चमपि कथम् ?

२० एतन्नादिभिरुत्पत्तिसंहारे तस्यैव निर्व्याकुलमनुभवादिनि चेत् ; न ; भेदभिरुत्पत्तिसंहारे तस्यापि निर्व्याकु-
लमनुभवत् ; तथा च श्राव्यते-“यद्द्वैतं न परपति पश्यन्वैतद्द्रष्टव्यं न पश्यति न हि
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपणिलोपो विद्यते विनाशित्वाच्च तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽज्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ।”
[बृहदा० ४।३।२३] इति ; श्राव्यत एव केवलं तत्संहारो न कदाचिदपि दृश्यत इति चेत् ;

न ; इत्तसंहारस्याप्यदर्शनात् । ततो यथा न निर्मेदसामान्यविषय प्रयश्चम् अपि तु भेदविषयमेव
२५ तथैव प्रीतिः, तद्विरुद्धत्वात् प्रावञ्चानुष्णत्वं साध्याभासम्, तथा नामाधारत्सत्त्वक्षणविषय तैत्, अपि
त्वनुत्पत्तौत्पत्तिसिद्धिरूपज्ञान्यन्तरगोचरमेव तथैव प्रसिद्धत्वात्, प्रमाधिगत्याच्चेति तद्विरुद्धत्वादेतन्तदधिपय-
दिकमपि साध्याभासमेव । अत एवैतन्तन्निष्कलादेरपि तत्राभासत्वं प्रतिपद्यन्म ।

तद्वदेव चानुमाननिराहृतम्, अनुमानेनापि जात्यन्तरस्यैव बहिरन्तश्च वस्तुतानिरूपणात् ।
एवमागमनिराहृतमपि, आगमस्यापि तद्विपर्ययस्यैव प्रामाण्यात् तदन्यविपयस्य तत्रप्रतिक्षेपात् । अनभि-

३० प्रेतं तु साध्याभासं पारार्थ्यमात्रम्, साध्यस्य तत्सिद्धव्याप्त्यसिद्धेरभावात् । सौगतादेरप्यन्यथा-
दिकं तत्रप्रतिपत्तावयवीष्टस्य क्षणभङ्गादेरनिश्चयात् । प्रसिद्धं तु जैनं प्रति सौगतादेर्जात्यन्तरम् । ततः

स्थितम्—‘ततोऽपरम् । साध्याभासं विरुद्धादि साधनाविषयत्वतः ।’ इति ।

यद्यप्रसिद्धं साध्यं धर्मिणो विद्यमानत्वमपि साध्यं भवेत् तत्रापि विप्रतिपत्तेः सम्भवात् , तदाह—

जातेर्विप्रतिपत्तीनां सत्ता साध्याऽनुपपद्यते । इति ।

सुगममेतत् । विप्रतिपत्तीनामिति बहुवचनं संशयादिभेदेन तासां बहुत्वात् । न च साध्यितुं ५ शक्यत इति चोद्यस्याभिप्रायः । तत्रोत्तरमाह—

तथेष्टत्वाददोषोऽयम् [हेतोर्दोषत्रयं यदि] ॥४॥ इति ।

तथा तेन सत्ता साध्येति प्रकारेण इष्टत्वात् जैनस्याभिमतत्वाद् अदोषो दोषो न भवति अयम् अनन्तर इति ।

पर इदानीमशक्यसाध्यता तस्यां दर्शयन्नाह—हेतोर्दोषत्रयं यदि इति । दोषाणामसिद्धत्वादीनां त्रयं दोषत्रयं हेतोः सत्तासाधनस्य यदि चेत् । तथा हि—यदि भावधर्मो हेतुः, कथमसिद्धे भावे सिद्धः ? सिद्धश्चेद्; भावोऽपि सिद्ध एवाव्यतिरेकात् । न हि तदव्यतिरिक्तं धर्मं प्रतिपद्यमानस्तमेव न प्रतिपद्येत व्याघातात् । ततो न तस्य साध्यत्वं प्रसिद्धस्यैव तत्त्वोपपत्तेः । अथोभयधर्मः; तदा व्यभिचारः, तस्य भाववदभावेऽपि भावात्, न तादृशो हेतुरतिप्रसङ्गात् । कथं पुनर्भावधर्मस्याभावे सम्भवो यतो व्यभिचारः ? परस्य वचनादिति चेत् ; न ; वचनात् तत्सम्भवे अतिप्रसङ्गात् । असम्भवन्तमपि ब्रुवाणो दृश्यत इति चेत् ; स तर्हि मिथ्यावादित्वेनैव निगृहीतव्यो न व्यभिचारेण असम्भवतस्तद्भावात्, अभूतमुद्गावयतश्च स्वयं निम्नहावाप्तेः । सम्भवत्येव कल्पितः स तत्रापि अमूर्तिवत् । अमूर्तित्वं हि मूर्तित्वप्रतिषेधमात्रमाकाशादाविव.अभावेऽपि खरविषाणादा वस्ति—अमूर्तेमाकाशादि अमूर्तं खरविषाणमिति च व्यपदेशात्, तद्बदन्योऽपि कल्पितभाववदन्यत्रापि सम्भवन्न विरुध्यत इति चेत् ; न ; तस्य भावधर्मत्वाभावात्, अतस्त्वभावत्वात् अतस्कार्यत्वाच्च, २० अन्यथा कल्पितत्वानुपपत्तेः । व्यवहारमात्रात्तस्यापि तद्धर्मत्वे वस्तुतः पक्षधर्मत्वाभावात् स एव दोषो वक्तव्यो न व्यभिचारः, तस्यावस्तुसत्यसम्भवात् । “वस्तुन्येप विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वनुरो-धतः ।” [ ] इति स्वयमेवाभिधानात् । तत्र व्यभिचारोद्गावनमुपपन्नमिति चेत् ; आस्तामेतत्, वक्ष्यमाणोत्तरत्वात् । यद्दि पुनरभावधर्मः ; तदा विरुद्धः, भावसाधनार्थमुपनीतेना-भावस्यैव साधनात् । तत्र सत्तार्थो साध्यत्वं तत्साधनस्य दोषत्रयानतिवृत्तेः । तदुक्तम्—

“नासिद्धे भावधर्मोऽस्ति व्याभिचार्युभयाश्रयः ।

धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम् ॥” [प्र० वा० ३।१९०] इति ।

विरुद्धत्वं विरुद्धसाधनत्वात् । तच्च नासिद्धस्यैवाभावधर्मस्य चाक्षुपत्वादिवत् । नापि सिद्धस्य ; तत्सिद्धावेवाभावस्यापि सिद्धेरेव्यतिरेकात् । व्यतिरेके हि न तस्य तद्धर्मत्वमसम्भन्त्यात् । तत्कार्यत्वं

सम्बन्ध इति चेत् ; न ; अभावात्मनस्तद्भावात्, भावात्मनश्च तद्दर्शनात्सम्भवात् । सम्बन्तोऽपि न तत्कार्यत्वम्, अभावस्यहेतुत्वात् । तत्र व्यभिचारस्य विरोधस्य चोद्भावनमुपपत्तिमदिति चेत् ; सत्यम्, अस्त्यस्यमुद्भावयितुर्दोषः, शास्त्रकारस्तूभयाभावधर्मयोरनभ्युपगमं परिहारं मन्यमानः परिहारान्तरमनुक्त्वा भावधर्मस्यासिद्धत्वमेव परिहरन्नाह—

५ **भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् [यथा वस्तुबलागमम्] ।** इति ।

अत्र 'अदोपोऽयम्' इत्यनुवर्तनीयम् । तदर्थम्—यदुक्तम्—“यो हि भावधर्मं तत्र हेतुमिच्छति स कथं भावं नेच्छेत्” [प्र० वा० स्व० ११९३] इत्ययमदोपो दोषो न भवति, **भ्रान्तेः** भावधर्ममिच्छतोऽपि भावानिच्छासम्भवात्, तस्याथ पुरुषे तद्दर्मत्वेन सम्भवात् । एतदेवोदाहरणेन दर्शयन्नाह—

१० **यथा वस्तुबलागमम् ।**

प्रपेदे सर्वथा सर्ववस्तुसत्तां प्रतिक्षिपन् ॥ ५ ॥ इति ।

यथा इत्युदाहरणोपदर्शनार्थम् । प्रपेदे प्रपन्नवान् । किम् ? वस्तुबलागमम् वस्तुतात्त्विकं बलमगमितसाधनसामर्थ्यं यस्य स वस्तुबलं स चासाध्यागमश्च, आगमो ज्ञानं वचनं वा आगच्छत्यनेन आगमयत्यनेन वेति व्युत्पत्तेः, गमेश्च बोधार्थत्वात् वस्तुबलागमः तमिति । अनेन भावधर्ममिच्छन्पीति दर्शितम् । प्रसिद्धश्चैतद् बौद्धस्य—“इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।” [प्र० वा० २।२०९] इति वचनात् । क एवं प्रपेदे ? इत्याह—**सर्वथा सर्वेण** पररूपादिप्रकारेण स्वरूपादिप्रकारेण च **सर्वस्य** चेतनस्येतरस्य च **वस्तुनः सत्तां प्रतिक्षिपन्** निराकुर्वन् इति । अनेनापि भावं नेच्छतीति अतिपादितम् । इदमपि प्रसिद्धमेव—

“यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथा तथा ॥” [प्र० वा० २।२०९]

२० इत्यभिधानात् । विविच्यन्ते इति च न नानात्वस्य वचनम् अपि तु विचारणस्यैव । तथा च व्याख्यानम्—“तस्माद्यथा यथा वस्तु चिन्त्यते तथा तथा विशीर्यते एवेति किमत्र कुर्मः ।” [प्र० वार्तिकाल० २।२०९] इति । कुतः पुनस्तदागमस्य भावधर्मत्वमिति चेत् ; अभावधर्मस्य

वस्तुबलत्वाभावेन ततो भावप्रतिक्षेपयोगात् । तद्बलत्वमपि व्यवहारत एव तस्येति चेत् ; न ; तथाविधात्ततो भावप्रतिष्ठानस्यापि भावात् कथमेकान्तिकस्तप्रतिक्षेपो भव इदं सूक्तम्—“विज्ञानं विज्ञानरूपतयापि शून्यमिति सकलधर्मशून्यतैव न्याय्या ।” [प्र० वार्तिकाल० २।२०९] इति । ततः प्रतिष्ठापरिहारेण प्रतिक्षेपमेव ब्रुवता तात्त्विकमेव भावधर्मत्व तस्याभ्युपगन्तव्यम् । तदाह—

भावनादभ्युपैति स्म भावधर्ममवस्तुनि । इति ।

भावनात् भावप्रतिक्षेपस्य स्वपरबुद्धौ भवत करणत्वात् **अभ्युपैति स्म** सौगतो वस्तुबलागममिति सम्बन्धः । कीदृशम् ? **भावधर्मं** तदन्येन तदभावनामुपपत्तेः । कस्मिन् ? **अवस्तुनि**

३० भावप्रतिक्षेपे । ततो युक्तं भावमनिच्छतोऽपि भावधर्मस्येष्टत्वात्तस्य हेतुत्वमसिद्धत्वाभावात् । तदयमत्र

१—यगमपरि—ता० । २—च्छतो भा—भा०, ४०, ५० । ३ विज्ञानतयापि भा०, ४०, ५० ।

प्रयोग.—अस्ति चेतनाचेतनात्मकं वस्तु वस्तुबलागमसद्भावात् । धर्मो हि सिध्यन् धर्मिणमवबोधयति अन्यथा तदनुपपत्ते । ततो यदुक्तम्—

“भावोपधानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ।

न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यादनिपिद्धञ्च तादृशम् ॥” [प्र० वा० ३।१८७] इति ।

तत्प्रतिक्षिप्तम् ; भावोपधानमात्रस्य सत्त्वाविशेषणमात्रस्य सामान्यधर्मिणो वस्तुमात्रस्यापि ५
विप्रतिपत्तिविषयत्वे तत्सिद्धित एव स्वार्थसिद्धे, ‘न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यात्’ इत्यस्यायोगात् ।
कथञ्चायम् “इदं वस्तुबलायातम्” [प्र० वा० २।२०९] इत्यादिना भावोपधानमात्रमपि साध्यं
प्रतिषेधत्वे “अनिपिद्धं च तादृशम्” इति ज्ञेयात् न चेत् प्रतिक्षणोपक्षीणत्वुद्धिः । अथ व्यवहारे
तस्यानिपिद्धत्व निपिद्धत्वं तु परमार्थे, ततो मार्गभेदात् न तद्वचनयोः परस्परतो विरोध इति चेत् ;
व्यवहारतोऽपि तन्निषेधे किं नश्यति १ साध्यत्ववत् साधनत्वमपि नश्येत्, अस्ति च तत् शब्दे नित्य- १०
त्वस्य सत्येव (सतैव) शुद्धाशुद्धरूपेण साधनादिति चेत् ; न तर्हि परमार्थतोऽपि तन्निषेधो भावप्रतिक्षे-
पस्यापि सतैव केनापि साधनोपपत्तेः । अस्तथापि तत्साधने तदनित्यत्वसाधनमपि स्यात् । तत्र व्यवहारे-
ऽप्यनिपिद्धमित्याद्युपपन्नमिति कथं न तद्वचनयोर्विरोधः ? कथं वा निपिद्धस्य साधने सिद्धसाधनत्वम् ।
तदेवं निरुपाधिकं सत्त्वं प्रसाध्य सोपाधिकं साध्यत्वाह—

असिद्धधर्मिधर्मत्वेऽप्यन्यथानुपपत्तिमान् ॥६॥

१५

हेतुरेव यथा सन्ति प्रमाणानीष्टसाधनात् । इति ।

असिद्धस्य अनिश्चितस्य धर्मिणो धर्मत्वेऽपि शब्दान्न केवल सिद्धधर्मिधर्मत्वे,
हेतुरेव गमक एव तद्वर्तमानेऽप्यसिद्धिदोषाभावस्य निरूपितत्वात् । कीदृशः २ अन्यथा साध्या-
भावप्रकारेण अनुपपत्तिमान् असम्भवान् । अत्रोदाहरणम्—‘यथा’ इत्यादि । यथेत्युदाहरण-
प्रदर्शने । सन्ति विद्यन्ते प्रमाणानि । बहुवचन प्रतिपत्तौभेदेन तद्वहुत्वात् । कुत सन्ति २ २०
इष्टसाधनात् इष्टस्य भावनैरात्म्यस्य साधनात् । क पुन प्रमाणोपाधिकं सत्त्वं प्रतिपन्नं येन
तदन्वयदृष्टिरिष्टसाधनस्येति चेत् ? न, तददृष्टावपि अन्यथानुपपत्तिमत्त्वेन गमकत्वात् । मा भूत्वा-
मान्यथानुपपत्तिमतोऽन्यथा गमकत्व, तर्था गमकत्वम्, तथोपपत्त्यभावे कथमिति चेत् ? न ;
अन्यथानुपपत्तरेव पर्युदासवृत्त्या तथोपपत्तित्वात्, तस्याः प्रसज्यप्रतिषेधरूपाया अप्रातीतिरूत्वात् ।
हेतुस्वरूपे तत्प्रतिपत्तिरेव च तथोपपत्तरेपि प्रतिपत्तिः, बहिस्तदभावेऽपि दोषाभावात् । ततो नेदमत्र २५
दूषणम्—

“उपात्तभेदे साध्येऽरिमन् भवेद्हेतुरनन्वयः ।” [प्र० वा० ३।१८८] इति ।

वहिरनन्वयेऽपि क्षतेरभावात् अन्तरनन्वयस्यासिद्धत्वात् । कुत पुनरिष्टसाधनं प्रमाणादेव
न तद्विपर्ययादपीति चेत् ? न ; ततोऽनिष्टस्यापि साधनात्, प्रतिपक्षस्य व्यवच्छेदानुपपत्तेः । साध्यता

१ ‘भावोपादानमाने’—प्र० वा० । २ भावोपादानमा—प० । ३ सत्येव के—आ०, व०, प० ।

४ असतोऽपि आ०, व०, प० । ५-हारे तस्यानि—आ०, व०, प० । ६-धनस्य चेत् आ०, व०, प० ।

७ तथानुग-ता० । ८ अन्यथानुपपत्तिप्रतिपत्तिरेव । ९-स्तदा भा-आ०, व०, प० ।

- हि स्वपक्षं प्रतिपक्षो व्यवच्छेत्तव्यः, स्वपक्षसाधनस्यैवान्यथानुपपत्तेः । ततो वस्तुषु भावव्यवच्छेदे-
नाभाव साधयता प्रमाणादेव तत्साधनमनुमन्तव्यम् । भावनैरात्म्ययादिना तस्याधनमपि नास्त्येव तत्कथ-
मन्यथानुपपत्तिमस्वम् अमिद्धस्य तदनुपपत्तेरिति चेत् ? न ; "इदं वस्तुवत्तायातम्" [प्र० वा०
२।२०९] इत्यादेस्तद्वचनदेव तत्साधनस्य श्रवणात् । तदपि स्वभवदेव न तत्त्वत इति चेत् ;
५ किमनेन कर्तव्यम् । इष्टसाधनस्याभावसाधनमिति चेत् ; सिद्धमिष्टसाधनं तदभावसाधनस्यैव तत्त्वात् ।
इदमपि स्वभवदेव न तत्त्वत इति चेत् ; न ; अत्रापि 'किमनेन' इत्यादेः प्रमाणादनुपपत्त्यादोषाच्च ।
ततो दूरमनुपूर्वापि किञ्चिद् द्रुक्ता तात्त्विकमेव तच्च तदप्रयोजनञ्च वक्तव्यमिति कथमिष्टसाध-
नस्यासिद्धिः यतोऽन्यथानुपपत्तिर्न भवेत् ? प्रमाणादिष्टसाधने प्रमाणास्यापि तदन्यतः साधनं तस्यापि
तदन्यतः साधनमित्यनवस्थानम् । स्वतस्तत्साधने भावनैरात्म्यस्यापि तत एव तदिति किं प्रमाणेन
१० यतस्तत्साधनात् तदवस्थाप्यत इति चेत् ? अत्राह—

इष्टसिद्धिः परेषां वा [तत्र वक्तुरकौशलम्] ॥७॥ इति ।

परं ब्रह्म तस्यैव परत्वेन ब्रह्मविद्या प्रसिद्धत्वात् तदिच्छन्तीति परेषां 'वा' इति स्मृचये
तेषामपि न केवलं बौद्धानाम् । किन् ? इष्टस्य ब्रह्मणः सिद्धिर्भवेदिति शेषः । तात्पर्यम्—

स्वत एव यथा भावनैरात्म्यं व. प्रसिद्धयति ।

१५

न प्रमाणाद्यभागे तन्नैरात्म्यस्यानवस्थिते ॥ १३४ ॥

स्वमित्यात्मकं तद्वत् ब्रह्म सिद्धं स्वतो भवेत् ।

प्रमाणात्प्रान्यतस्तस्मिन् तदभेदानवस्थिते ॥ १३५ ॥

- ततः किम् ? इत्याह—'तत्र वक्तुरकौशलम्' इति । तत्र तस्या परेषामपीष्टसिद्धौ
वक्तुः सर्वाभाववादिना अकौशलं स्वपक्षस्य तत्रत्यनौक्यव्यवच्छेदेनाव्यवस्थापनादनिपुणत्वम् ।
२० ननु तदिष्टसिद्धिरप्यभावरूपैव "नेह नानास्ति किञ्चन" [बृहदा० ४।५।१९] इति "स एष
न" [बृहदा० ३।९।२६] इति च भेदप्रतिषेधस्यैव तद्वान्नापेन श्रवणादिति चेत् ; न ; तेषां
तस्य पक्षे दासस्यैव श्रवणात् न लुच्छस्य । अन्यथा "एतदात्म्यमिदं सर्वम्" [छान्दो० ६।८।७]
इत्यादिना तदसाहचर्यप्रसङ्गात् । ततः सत्तैव सर्वभेदात्मिना तदिष्टसिद्धिः । उदमेवाह—

अतरेतानागतादीनामपि सत्ता [अनुपपन्नत्] । इति ।

२५

- आदिशब्दाद्धर्तमानानाम् । अपिशब्दात् स्वभावदेशमभिज्ञानाच्च भावाना सत्ता विष-
मानता । 'इष्टसिद्धिः परेषाम्' इति सम्बन्धः । कीदृशी सा ? इत्याह—अनुपपन्नत् इति । अनुपपन्नो
दंसत्तात्वादिसिद्धिरप्यवच्छेदः, तेन वदते दीप्यत इत्यनुपपन्नत्, वदेः दीप्यर्थस्य विधि सत्येवरूपात् ।
कथमिष्टसिद्धिरिष्टव्यपि स्वत परेषाम् ? "गृह्यते अग्रयया बुद्धया छन्दमया छन्दमदर्शयामिः"]
[क्रो० ३।१२] इति बुद्धिद्वयतया एव तस्या श्रवणादिति चेत् ; भवद्विष्टसिद्धिरपि न स्वतो
३० भवेत् "यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते विविच्यन्ते तथा तथा ।" [प्र० वा० २।२०९] इति

१-पि किमनेन कर्तव्यमिष्टसाधनं तद्वानुपपत्त्येव तत्त्वात्, इदमपि स्वभवदेव न तद्वत्
इति चेन्नात्रापि किम-वा० । २ "इत्येव तन्व्यया"-क्रो० ३० ।

चिन्ताकृताया एव तस्या अप्याकर्णनात् । अभावरूपैव चिन्तेति चेत् ; बुद्धिरपि भावरूपैवेति समः समाधिः । अतो न प्रमाणाभावे परस्येवात्मनोऽपीष्टसिद्धिः । अस्तु तर्हि संवृत्यैव प्रमाणमिति चेत् ; किमिदं संवृत्येति ? स्वरूपेणेति चेत् ; वस्तुसदेव तर्हि प्रमाणं स्वरूपभावात् । तथा च परेषां जैना- नामेवेष्टसिद्धिः सिपाधयिपितप्रमाणप्रतिष्ठानां न सौगतानाम्, सति तस्मिन् सर्वाभावस्याप्रतिष्ठितेः । तदाह—**इष्टसिद्धिः** इष्टस्य साधयितुमभिप्रेतस्य प्रमाणस्य सिद्धिः निर्णीतिः **परेषां वा** जैनानामेव ५
केत्यस्यावधारणार्थत्वात् । दूषणान्तरमाह—**तत्र** तस्मिन्स्वरूपे संवृत्यर्थे **वक्तुः** संवृत्यास्ति प्रमाणमिति ब्रुवाणस्य **अकौशलं** वचनवैदागव्याभावः । प्रसिद्धार्थं स्वरूपपदं परित्यज्य तद्विपरीतस्य संवृतिशब्द-स्योपादानात् यथा 'तरुषड्चिरसङ्घट्टैव मुनेः' इत्यनुक्त्वा 'तेर्वाल्युर्वेषः' इति ब्रुवाणस्य । तत्र संवृत्येति स्वरूपेणेत्यर्थः । न पररूपेणेत्यपि; तत्रापि वस्तुतः प्रमाणसिद्ध्या परेषामेवेष्टसिद्धेर्वचनकौशल-भावस्य च तदवस्थत्वात् । अपि च, यदि पररूपम् ; कथं तेन भावः ? स चेत् ; कथं पररूपं १०
व्यापातात् । अव्याघातेऽप्याह—**अतीतानागतानामपि सत्ता** इति । तेषामपि सत्त्वं पररूपेण प्राप्नुयादित्यर्थः, न केवलं प्रमाणस्यैवेत्यपिशब्दः । तथा च—

भावावबोधरूपेणातीतेन भवेद्यम् ।

भावनैरात्म्यबोधस्ते भाविकालसमन्वयी ॥ १२३६ ॥

तेनैव भावबोधः स्यादतीतो भावनाऽथवा ।

तद्गोचरो विचारश्च सर्वोऽप्येवं वृथा भवेत् ॥ १२३७ ॥

सतापि तेन पूर्वस्मिन् भावग्रहनिवर्तनात् ।

परत्रापि विना तेन भावनैरात्म्यनिर्णयात् ॥ १२३८ ॥

प्रतिपाद्यो न कश्चित्स्यादेवमन्यत्र कथ्यताम् ।

तत्र पररूपेणेत्यपि तदर्थः । अर्थं तर्हि स्यात् संवृत्या स्वपरविकल्पनिर्मुक्तयेति चेत् ; २०
न ? तन्निर्मुक्तेरप्यस्य स्वरूपत्वेन तत्रापीष्टसिद्धिरित्यादेवोपस्याविशेषात् । तदाह—**अनुपपन्नवत्**
अनुपपन्नं पूर्वदोषस्यानुगमोऽनुपपन्नः स विद्यतेऽस्येति **अनुपपन्नवत्** । तन्निर्मुक्तिः संवृतिरिति
परमतं तस्यानुक्तस्य प्रक्रमवशात् आगमात् । यदि पुनस्तुच्छैव तन्निर्मुक्तिः ; तर्हि स्पष्टगमिघातव्यम्—
'न कथञ्चिदप्यस्ति प्रमाणम्' इति, किं संवृत्याऽस्तीति ? प्रथमत एव तदभावाभिधाने तत्त्वगवेपि-
णासुद्धेगात् न तत्त्वप्रतिपत्तावाभिमुख्यं भवेत्, ततो मा भूत्तथोद्देशे इति प्रच्छादिताभावस्य प्रमाणस्ये- २५
दमभिधानं संवृत्याऽस्तीति । तदुक्तम्—

"सर्वमस्तीति वक्तव्यमादौ तत्त्वगवेपिणा " [ ] इति ।

न चैवं वदतः किमप्यकौशलमनुद्देश्यवचनादेव कौशल्योपपत्तेरिति चेत् ; न ; एवं नित्येश्वर-
प्रधानादेरपि वचनप्रसङ्गात्, तदभावस्याप्रच्छादितस्य वचने लोकस्योद्देश्यविशेषात् । उद्विजतां वा
लोक्यो मा वा यथावस्थितमेव तु तत्त्वं तत्त्वविदा वक्तव्यम्, अन्यथा वद्वक्तव्यप्रसङ्गादिति चेत् ; न ; ३०

१ तर्वाल्युर्वेषं १-आ०, ४०, ५० । तर्वाल्लिः तरुषडिः ऊर्वेष विशालैव ऋषेः मुनेः । २-दिवं-
आ०, ४०, ५० । ३ तेनाभा-आ०, ४०, ५० । ४-सिद्धेरि-आ०, ४०, ५० । ५-अनुपपन्न-आ०, ४०, ५० ।

प्रमाणतत्त्वस्यापि तथैव वक्तव्यत्वापत्ते । अथ तच्च पश्चात् सवृत्त्यर्थपर्यालोचनपाठवात्स्येऽपि स्वयमेव प्रत्येति । यदुक्तम्—

“पश्चादवगतार्थस्य भावग्राहो नियतते ।” [ ] इति ;

ततो न पूर्वमेव तद्वचनेनोद्देशं क्रियत इति चेत्, ईश्वरादितद्वचनेनापि न कर्तव्यं
 ५ तस्यापि तथैव प्रतीति । तत सवृत्त्या प्रमाणादिक् ईश्वरादिकमपि सौमतेन सिद्धान्तीकृतव्यम् ।
 तत्राह—इष्टसिद्धिः परेषां वा इति । इष्टस्य लोभपूजितस्येश्वरस्य सिद्धिः सवृत्त्या
 स्यात् परेषां प्रमाणादीनामिव ‘वा’ इत्यस्येवार्थत्वात् । तत किम् ? इत्याह—‘तत्र’ इत्यादि ।
 तत्रेति तस्येत्यस्यार्थे द्रष्टव्यं । तदयमर्थ—तत्र तस्येष्टस्य वक्तुर्वदत बौद्धस्य ।
 कथं वक्तु ? अनुपपन्नवत् । अनुपपन्नो दोषोऽनुपपन्नमानन्वात् तद्वत् यथा भवति, एव
 १० न कौशालम् अज्ञेयशालमभिमतस्यैव दोषवत्त्वेन वचनात् । अपरमाप्यतिप्रसङ्गाह—‘अतीतं’
 इत्यादि । अतीताना घनदीना कपालादिषु तेषाम्बलागताना यथादिषु आदिशब्दाद्वर्तमानाना दण्ड
 चक्रादीना परस्परालानि सत्ता शक्तिरूपेण साङ्ख्यसिद्धा सापि न केवलमिष्टसिद्धिरेव सवृत्त्या
 सोगतस्य भवेत् । ‘तत किम्’ इति प्रश्ने पूर्ववदत्रापि ‘तत्र’ इत्यादि वक्तव्यम् । तत्र सवृत्त्याऽस्तित्वं
 प्रमाणाना यतस्तत्साधन सिद्धसाधन भवेत् ।

१५ अभावैकान्ते विरोध एवोद्देश्यमित्य—‘यदि तदेकान्तो न किञ्चिच्छसाधनम्, तच्छेद
 न तदेकान्त’ इति किं सचासाधनेन ? तावता तदादिन परानथादिति चेत्, उच्यते—
 विरोधो नाम हेतोरेव विपक्षगोचरो व्यापार स कथं सतस्तस्य स्यात् ? सतश्चेत्, सिद्ध
 तदुद्भावन भावसाधन तस्य तदन्तरीयकत्वात् । अस्तीद किन्तु तेन तदेकान्तनिषेध एव
 कर्तव्यो भाव साधयत्तपि तस्यावश्यककर्तव्यत्वात्, अन्यथा परस्यापरिक्षीर्णपक्षताप्राप्तेरिति चेत्, न,
 २० तन्निषेधस्य नीरूपस्य कारणेऽपि तत्राप्यविरोधात् । भावरूपस्य तु कारण भावसाधनमेव । न
 चायमप्येकान्त, यस्मात् हि तस्य स्वन प्रतिपत्ति, निप्रतिपत्ते । नापि परत तदेकान्ते परस्यैवा
 भावात् । माने तद्विरोध, परस्परव्यवच्छेदस्यापि भावात् । अवस्तुत्वे परम् अविद्याकलकत्वात्,
 न हि तेन तदेकान्तो विरुध्यते ‘अन्तर्मध्येकैकान्तम् द्वित्वेनेति चेत् ? न, अभावैकान्तस्याप्येव
 परत प्रतिपत्तिपक्षत्वात् । सति तस्मिन् कथं तदेकान्त इति चेत् ? न, तत्पत्तस्य साटुत्वात् ।
 २५ यस्तु सदा हि तेन तद्विरोधो न साधुतेन तदनुकूलत्वात् । साधुत्वात् कथं प्रतिपत्तिरिति चेत् ?
 अविद्योपकलत्वात् कथम् ? न ततोऽपि तत्प्रतिपत्ति मेदारोपस्यैव निवृत्ते । परं हि परैरगनाय
 ज्ञानमुच्यते, तच्च “अस्थूलमनल्पमहस्त्रमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायम्” [बृहदा०
 ३।८।८] इति सूत्रादिभेदपटुं दासप्रतिभासितयोपनायमानमविविध्यमपि भेदारोपमभ्यासपाठवादिनि-
 कर्त्यं स्वयमपि निजतीते विपक्त् । इष्टं हि विप विपान्तरमुपसाम्य -पुनरात्मानतप्युपसामयतीति,

१-दि त-आ०, ४०, ५० । २-ति सर्वस्येव-आ० । ३ तत्रेऽप्य ५० । ४ दोषचेन आ०, ५०,
 ५० । ५-अस्य स्था-आ०, ४०, ५० । ६-यत्रेऽथ-आ०, ५०, ५० । अगणितनगता । ७ न-द्रव्ये-
 आ०, ४०, ५० । ८-विप हि आ०, ४०, ५० ।

तत्रिवृत्तौ च निराकुलो भवैकान्तः परनि श्रेयसरूप इति चेत् ; न ; तद्वदभावैकान्तस्याप्यव्याकुलत्वा-
पत्ते, तत्रापि हि परं 'परैर्विचारज्ञानमूरीक्रियते । तदपि न चित्रग्रेक वस्तु ; विरोधात् । नापि निष्कल-
स्वलक्षणरूपम् ; अपरिबोधगोचरत्वाविति भावप्रल्लिधपरतयोपजायमानमशेषमपि भावरोपमपसार्थं गरल-
निदर्शनबलेनात्मानमप्यपसारयद्भावैकान्तमेव तन्नि श्रेयसमव्याकुलमवकल्पयेत् । कथं तादृशेनाप्य-
तद्विषयेण तदवकल्पनमिति चेत् ? आम्नायज्ञानेनापि कथम् ? न हि तस्यापि तद्विषयत्वम् । ५
“यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरो यं सर्वं वेदाः न विदुर्यस्य सर्वं वेदाः
शरीरं यः सर्वान् वेदानन्तरो यमयति स त्वन्तर्याम्यमृतः ।” [बृहदा० ३।७।१५] इति
श्रुत्यैव तस्य तदविषयत्वनिवेदनात् । स्वसंवेदनादेव तस्य तत्त्वावकल्पनमिति चेत् ; न ; विवादात् ।
तदवस्थागतस्य न विवाद इति चेत् ; तदपि कथं तस्यापरिज्ञाने ? सति हि तत्परिज्ञाने तद्गतं
निर्विवादत्वमन्यद्वा सुपरिज्ञातं भवति नान्यथा । न चान्यतस्तत्परिज्ञानं भवतः सम्भवति, “विज्ञाना- १०
न्तरमरे (विज्ञातारमरे) केन विजानीयात्” [बृहदा० ४।५।५] इति तदनन्यवेद्यताया एव
श्रमणात् । तत्र भावाभावैकान्तयोः परस्परतोऽतिशयो यत् एकत्र विरुद्धमिष्टसाधनं परस्य सत्त्वं
साधयेत् तत्रापि तदभावात् , स्वपरंभावाभ्यां भावाभावात्मकस्य साधयत्येव तत्र तस्य प्रतीतेः । ततो
युक्त विरोधादपि सत्त्वसाधनम् ।

विज्ञानवादी प्राह—मा भूद्भावैकान्तः, तथापि विज्ञानमेवास्तु न बहिरर्थः तस्य तद्व्यतिरेकेणा- १५
प्रतीतेरिति ; सोऽपि न प्रातीतिकवादी ; यतः—

अविवेके हि नीलादिज्ञानयोरवकल्पिते ।

बहिरैव भवेद्देहाद् बोधो नीलादिरूपवत् ॥ १२३९ ॥

तज्ज्ञानरहिताद्देहात्कथमेवं ततो ब्रह्मः ।

“दर्शनं नीलनिर्भासं नार्थो ब्राह्मः” इति स्फुटम् ॥ १२४० ॥ २०

तद्ज्ञानरहितोऽप्यन्यो रथन्यावगतं वदेत् ।

सुगतावगतं तत्त्वं किन्न यत्किं कृपीवल् ॥ १२४१ ॥

अन्त शरीरमेवायं नीलादिविर्धदि बोधवत् ।

अन्तर्गतगिरिः कायो गिरेरपि पृथूभवेत् ॥ १२४२ ॥

अन्तर्गतं कुतश्चार्थं बहिष्टेनावभासताम् ।

वासना प्रकृतेः तथयसंस्तद्विभासताम् ॥ १२४३ ॥

तथा च शून्यवादान्तेः ज्ञानवाद्रो विभज्यते ।

न च ज्ञानं निराकारं सौगतैरुपगम्यते ॥ १२४४ ॥

१ बौद्धे । २-मुरीक्ति-आ०, व०, प० । ३ “यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तर
.....”-बृहदा० । ४-स्य तत्त्वं सत्त्वं सा-आ०, व०, प० । ५-परभावाभावाम्या-आ०, व०, प० ।
६ प्र० वा० २।३३५ । ७ “देहः”-ता० टि० । ८ “देहवर्हिर्गतबोधवत्ताम्”-ता० टि० । ९ बहि-
श्चेन्नाव-आ०, व०, प० । १०-स्तद्वदसंसद्बहि-आ०, व०, प० ।

यत् शून्यप्रवादस्य प्रत्याख्यानं प्रकल्प्यताम् ।

सतोऽपि प्रवणस्तस्य विशेष कल्प्यता कुत ॥ १२४५ ॥

अनित्यैकविमुक्तादिति चेन्नेदमुत्तरम् ।

नीलादेरिष तस्यापि वासितस्येव भासनात् ॥ १२४६ ॥

५ सन्नेव यदि नीलादि निर्नापत्वेन बुध्यते ।

वहिर्भावोऽपि सन्नेव तथा क्लिप्तावबुध्यते ॥ १२४७ ॥

न हि तत्रान्यथा ज्ञान कदाचिदपि दृश्यते ।

वाहितो येन संप स्याद् वहिर्भाव प्रतीतिनाम् ॥ १२४८ ॥

स्यान्मतम्—शरीरनीलादितदन्तागलप्रतिभासमेकमेव ज्ञानम्, न तत्कल्पचिदन्तनापि

१० युताश्चिद् वहि स्वरूप एवानस्थानात् तद्व्यमदोष इति, 'तत्र, 'दूरादेवाहमनस्थो नीलादिकमव लोकायामि' इति नीलादितद्वेदनयो भेदस्यैवानुभवत प्रतीते । तस्याश्च भेदान्तरमे बुद्धिचैतन्ययोर भेदप्रतीतेरप्यभेदावगमो मा भूत्, तथा च यथा साङ्ख्य प्रत्येतत्त्वयोच्यते—

“अभिन्नवेदनस्यैक्ये यच्चैव तद्विभेदवत् ।

सिद्ध्येदसाधनत्वेऽस्य न सिद्ध भेदसाधनम् ॥” [प० वा० २।२।७८] इति ।

१५ तथा च भवन्त प्रत्यस्मानिरिदमुच्यते—

विभिन्नवेदनाद् भेदे यत्रैव तदभेदवत् ।

सिद्ध्येदसाधनत्वेऽस्य सिद्ध नाभेदसाधनम् ॥ १२४९ ॥ इति ।

कथ पुनर्नीलादे तद्वेदनाद् भेदे 'नीलादि प्रतिभासते इति प्रतिभाससामानाधिकरण्येन प्रतिपत्ति, अप्रतिभासाल्पनि तदनुपपत्तिरिति चेत् : अभेदेऽपि 'नीलादि' इत्येव 'प्रतिभास' इत्येव
२० वा भावात् कथ तथा प्रतिपत्ति : अन्यकप्रतिरेकभ्या भेदपरिकल्पनात्, अनित्यो हि प्रतिभास तस्य पीतादावपि भावाद्, ध्यतिरिक्तश्च नीलादिविपर्ययात् ।

तदनेन विरुद्धपर्यायासेन भेदपरिकल्पनमुपस्थाप्यमान सामानाधिकरण्यवहाराय कल्पते इति चेत्, उच्यते—

विरुद्धपर्यायासोऽय तस्वतो यदि विद्यते ।

२५ नीलतज्ज्ञानभेद स्यात् तत्त्विक कल्पित कथम् ॥ १२५० ॥

कल्पितश्चेत्तदध्यास युक्तमन्तरूपमन्तम् ।

अन्यतश्चेत्तदध्यासादनवस्था प्रमथ्यते ॥ १२५१ ॥

तद्वेदकल्पनादेव प्राच्यात्तद्वेदकल्पनम् ।

प्राच्यस्यापि तत्र प्राच्यात्त चेहास्त्यनगरिपत्ति ॥ १२५२ ॥

१-तत्त्विक-प० । २-तत्र प० । ३-त्रिदे साधनवेऽस्य न सिद्धि भेदसाधनम् । ४-० । ४-व भाव हेतिलेखनाभा-भा०, प०, प० ।

अनादेस्तत्प्रबन्धस्य प्रवृत्तेरिति चेत्तथा ।

भेदस्ताच्चिक एवासौ किञ्च तत्कल्पितो मतः ॥ १२५३ ॥

अभेदस्यैव संवित्तेः स्वतश्चेत्नीलवेदनम् ।

तद्भेदकल्पनं चैतद्द्वयं केनावगम्यताम् ॥ १२५४ ॥

तद्व्यापारं कथं विद्यादजानानश्च तद्द्वयम् ।

एकत्वं दर्शनाभेदः कल्पनादिति यद्भवेत् ॥ १२५५ ॥

केनापि तद्द्वयज्ञाने जानीयादर्थमप्यसौ ।

ज्ञानस्यैवान्यवेदत्वं नार्थस्येत्यव्यवस्थितेः ॥ १२५६ ॥

तद्ग्रह—

अतश्च बहिरर्थानामपि सत्ता प्रसाध्यते ॥ ८ ॥ इति ।

अतः अस्मादनन्तरसाधितात् प्रमाणात्, सामान्योक्तावपि प्रत्यक्षादिति प्रतिपत्तव्यम् । अनुमानस्य बक्ष्यमाणत्वात् । चशब्दः सौष्ठवे । बहिरर्थानां जडनीलादीनाम् अपिशब्दात् केवलं विज्ञानानां सत्ता विद्यमानता प्रसाध्यते प्ररूपेण सिद्धिं नीयते । कथं पुनः प्रत्यक्षतस्त-साधनम्, तस्य तद्भावेऽपि तन्निर्भासिनो दर्शनात् ; तैमिरज्ञानवदिति चेत् ; स्वरूपसाधनमपि न भवेत्, तद्भावे तन्निर्भासिनोऽपि दर्शनात् भ्रान्तस्य विभागवेदनवत्^१ । न तद्विभागस्य प्रत्यक्षतः साधनं तद्विवेकस्यैव साधनादिति चेत् ; न तर्हीदमुपपन्नम्—

“ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ।” [प्र० वा० २।३५४] इति ।

तद्भेदविवेकवेदिन एव तल्लक्षणानुपपत्तेः । प्रत्यक्षजन्मनो विरूपादेव तल्लक्षणमिति चेत् ; न ; ततोऽपि व्यतिरिक्तस्यार्थवेदलक्षणात् । अन्यतिरेके तद्वात्मा तत्त्वतः सविभागः स्यात् तत्प्रत्यक्षात्मापीति न सूक्तमेतत्—“अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा” [प्र० वा० २।३५४] इति । तदात्मन्यपि तल्लक्षणमन्यत एव विरूपादिति चेत् ; न ; पूर्ववत्प्रसादानवस्थितेश्च । ततो गत्वापि दूरं स्वत एव कुतश्चित्तल्लक्षणमनुमन्तव्यम् । एवञ्च यथेदमर्थग्रहापेक्षयोच्यते—

“यथाकथञ्चित्तस्यार्थरूपं भुक्त्वावभासिनः ।

अर्थग्रहः कथं सत्यं न जानेऽहमपीदृशम् ॥” [प्र० वा० २।३५३] इति ।

तथेदं स्वग्रहापेक्षया वक्तव्यम्—

यथा कथञ्चित्तस्यात्मरूपं भुक्त्वावभासिनः ।

आत्मग्रहः कथं सत्यं न जानेऽहमपीदृशम् ॥ १२५७ ॥ इति ।

विभागग्रहस्य सत्रापत्वाद्सत्यत्वेऽपि सत्यत्वमेव विपर्ययात् संवित्तिमात्रग्रहस्येति चेत् ; न ; अर्थग्रहस्यापि सत्यत्वापत्तेः । न हि तद्ग्रहोऽपि सर्वः सत्त्वा एव ; बाधस्यैवाभावपसङ्गात्, सत्येव निर्बाधमरीचिग्रहे जलग्रहस्य बाधोपलम्भात् । वास्तवञ्च मरीचौ तज्ज्ञानस्य निर्बाधत्वं न वासनास्यैर्यात्, ३०

१ दर्शनादिविभा-आ०, ब०, प० । २ “ग्राह्यग्राहकसंवित्तिविभागवेदनवत् ।”—ता० टि० । ३—र्थस्य सविचिवदिति चालक्षणात् आ०, ब०, प० । ४ “निर्बाधत्वात्”—ता० टि० । ५ मरीचिज्ञानस्य ।

एवं स्वरूपेऽपि प्रसङ्गात् । ततो मरीचिरर्थ एव । जलं तर्हि किं स्यादिति चेत् ? प्राणादिक्रियागत
क्रियादिति ब्रूमः । ततः प्रत्यक्षादर्थमाधनोपपत्तेः स्थितमेतन्— 'अतश्च' इत्यादि ।

यदि चार्थं निर्गन्धो न तत्तस्मात्पानमिति तथापि तदाह—

तदभावेऽपि तटादस्यान्यथानुपपत्तितः । इति ।

- ५ तस्यप्रत्यक्षस्यार्थविषयस्या भावस्तस्मिन्नपि न केवलं तद्भावे बहिरर्थानामपि सत्ता
प्रसाध्यत इति सम्बन्धः । कुत एतन् ? तटादस्य तस्मिन् विज्ञाने वादः तस्यापनस्य यथा
"दर्शनीपाधिरहितस्य" । [प्र० वा० २।३२५] इत्यादि, तस्मिन् वा बहिरर्थं वादः सद्बुद्धपणस्य
यथा "यथा कथञ्चित्" [प्र० वा० २।३५३] इत्यादि, तस्य अन्यथा बहिरर्थस्यैव भावप्रकारेण
अनुपपत्तितो धट्टाभावात् । जयमत्र प्रयोगः—'रन्ति बहिरर्थाः सापनदूषणप्रयोगान्यथानुपपत्ते' इति ।
- १० अभावे सर्वार्थस्य तद्विज्ञेयः कथं भवेत् ।
तत्प्रयोगो यतो ज्ञानमाधनं वाऽर्थदूषणम् ॥ १२५८ ॥
व्यवहारमिदृश्या नेतृप्रयोगोऽनुगम्यते ।
कः पुनर्यवहारार्थः ? कल्पना यदि; कल्पितात् ॥ १२५९ ॥
कुतोचित्तिद्विरर्थस्य बुद्धेर्वा किञ्च नृपणम् ? ।
- १५ न हि कल्पनया कस्याप्यस्ति वस्तुर्द्विज्ञेया ॥ १२६० ॥
विषयमन्यवच्छिन्नस्तत्प्रयोगस्तथा सति ।
एकान्तेन स्वपक्षस्य कथं जानासु साधकः ? ॥ १२६१ ॥
तत्र कल्पितरूपोऽय परमार्थो भवन्नपि ।
बोध एवेति चेत्स्य परार्थत्वं कथं भवेत् ? ॥ १२६२ ॥
- २० यदि तत्प्रयोगः प्रतिपादकस्यैव बोधः; कथमसौ परार्थः ? परस्य ततस्तद्विषयप्रतिपत्तेर-
सम्भवात्प्रतिप्रसङ्गात् । प्रतिपादकस्यैवेति चेत्; कुतोऽसौ तस्य ? स्वत एवेति चेत्; न; प्रतिपादकस्य
धैर्यत्वात् । तत्र एवेति चेत्; न; तस्याप्यप्रयोगद्वितास्तदनुपपत्तेः । प्रयोगद्वय इति चेत्; न;
तत्प्रयोगस्यापि तद्वैधेयत्वे परार्थत्वासम्भवात् । प्रतिपादकवैधेयत्वे तु पूर्ववत्प्रसङ्गः 'कुतोऽसौ तस्य'
इत्यादि; अनस्य च । भवतु स्वार्थ एवायं न परार्थः परस्यैवाभावादिति चेत्; कुतस्तदभावः ?
- २५ त्वयाऽनुपपत्तमाहनेत्; परेणानुपपत्तमाहनेत् । स्वयमुपपत्तमाहनेति चेत्; तत्र एव परस्यापि न
भवेत् । सतोऽपि परस्याविनेकत्वात् तदर्थोऽयमिति चेत्; न; विनेकस्यापि लोके सम्भवात् ।

"विनेमराजहंसास्ते सन्त्येव हि जगन्मताः ।

निरस्य जडसम्पर्कं ये गृह्णन्ति 'बचोऽमृतम्' ॥" [ ]

इत्युक्तत्वात् । तत्र स्वार्थ एवायम् । स्वार्थोऽपि कुतोऽयमुल्लङ्घः ? स्वशक्ति इति चेत्; न

१ "दर्शनीपाधिरहितस्य(अहेऽग्रहात्) तदप्रदे ग्रहात् । दर्शनं नीलनिर्भासं नाशं बाह्योऽस्ति
केवलम् ॥"—प्र० वा० । २ साधनदूषणप्रयोग । ३ प्रतिपादकबोधत्वे । ४ बचो धृतम् आ०, प्र०, प० ।

तर्हिदं सुनापितम्—“ज्ञानवान् मृग्यते” [प्र० वा० १।३२] इति, स्वत एव बोधात् तदन्ये-
पणस्य वैयर्थ्यात् । ज्ञानवत् एव बुद्धस्योपदेशादिति चेत् ; स' तर्हि बहिरर्थरूप एव, बोधरूपत्वे पूर्व-
दोषात् । साधनद्रूपणात्मा च स इति कथन्न तत्प्रयोगान्यथानुपपत्त्या बहिरर्थसत्तासाधनम् ? अथ तत्प्रयोग
एव कस्यचिन्नास्ति तत्प्रतिभासस्तु विप्रलम्भ एव स्वप्नवत् तदयमसिद्धो हेतुरिति चेत् ; न ; अस्यैव
असिद्धतोद्भावनस्य तत्प्रयोगत्वप्राप्तेः । अयमपि नास्त्येव, एतत्प्रतिभासस्यापि विप्रलम्भत्वादिति चेत् ; ५
न ; अत्रापि तथैव प्रसङ्गादनवस्थादोषाच्च । तत्र तत्प्रतिभासो विप्रलम्भः स्वरूपप्रतिभासेऽपि प्रसङ्गाच्च ।

भवतु तत्त्वं विभ्रम एव बहिरन्तश्चासत् एव प्रतिभासात् स्तनवदिति चेत् ; नेदानीमसिद्धो
हेतुः तत्प्रयोगत्वात् । नापि विरुद्धो बहिरर्थत्वादन्यत्र तदभावात् । न हि विभ्रमत्वे तद्भावः ; विभ्रमादि-
भ्रमसिद्धौर्निषेधात् । तत एव न व्यभिचारी चेति युक्तमनो बहिरर्थसत्तासाधनम् । ततः स्थितं
‘तदभावेऽपि’ इत्यादि । साम्प्रतं सौत्रान्तिकं प्रति सत्तासाधनमाह—

१०

अच्चादेरप्यदृश्यस्य तत्कार्यव्यतिरेकतः ॥ ६ ॥ इति ।

अक्षमिन्द्रियं चक्षुरादि, तदादिर्यस्य भूतादेस्तस्यापि न केवलं प्रमाणादेः । ‘सस्ता
प्रसाध्यते’ इत्यधिकृत्यामिसम्बन्धः । कुत एतत् ? तस्याक्षादेः कार्यं रूपादिज्ञान-कार्यविकारादिकं
तस्य व्यतिरेकः कारणान्तरसाकृत्येऽप्यभावः ततः । कार्यव्यतिरेको हि कारणव्यतिरेकं गमयान्यन्यथा
तदनुपपत्तेः । यच्च गम्यमानव्यतिरेकं कारणं तदक्षादि, इत्युपपन्नं ततस्तत्साधनम् । किं तत्साधनेन १५
प्रत्यक्षादेव तत्सिद्धेः, गोलकादिकमेवाक्षादि तत एव तत्कार्यदर्शनात्, तच्च प्रत्यक्षत एव प्रतिपन्नमिति
चेत् ; न ; तस्य तद्भेदोत्पत्तेऽविशेषेण प्रसङ्गात् । न चैवम्, सत्यपि तस्मिन् कस्यचित्तदभावात् ।
तदपि सशक्तिक्रमेव कारणं नापरमिति चेत् ; तत्तर्हि कथं दृश्यं शक्तेरतीन्द्रियत्वात् ? नन्वेवं न
किञ्चिदपि कारणं दृश्यं स्यात् सर्वशक्तेरतीन्द्रियत्वात्, तत्कथं जलादौ तत्कार्यार्थिनः प्रवृत्तिः
तच्छक्तेरपरिज्ञाने तदनुपपत्तेः ? कार्याच्च तत्प्रतिपत्तौ परस्परश्रयात्—तत्परिज्ञाने कार्यम्, ततश्च २०
तत्परिज्ञानमिति । कचिदभ्यासादिसहायात् प्रत्यक्षादेव तत्प्रतिपत्तौ गोलकादावपि स्यादविशेषादिति
चेत् ; न ; जलादिवत्तत्राकारविशेषस्यान्वधारणात् । यादृशो हि शक्तिमदभिमतस्याकारस्तादृशस्यैव
तद्विपरीतेऽपि तस्मिन्नवलोकनात् । तत्र तत्प्रतिपत्तौ प्रत्यक्षमवलम्बनं हेतोरैवावलम्बनत्वात् । न
चायमसिद्धो हेतुः ; ‘रूपादिकारणान्तरे तस्य प्रसिद्धत्वात् पिहितलोचनादिवत् । तत्रापि रूपादेः
परिणतिविशेषव्यतिरेकादेव तद्व्यतिरेको न लोचनादिव्यतिरेकादिति चेत् ; न ; अपिहितलोचनादेः २५
तत एव तत्कार्यदर्शनात् । न हि परिणतिविशेषविकलादेव कस्यचित्कार्यमपरस्य तद्व्यतिरेक इत्यु-
पपन्नम् । अतो लोचनादिव्यतिरेकादेव तद्व्यतिरेक इति कथं न स तत्प्रतिपत्तावलम्बनम् ? यद्यत्वेवालम्बनं
सैतस्तु नाक्षादेः सत्त्वं साधयितव्यं परकीयस्यापि तत्प्रसङ्गात्, अपि तु कार्यस्यैव तदपेक्षत्वमिति चेत् ;
तदपि परकीयेन किन्न साध्येत ? आत्मीयेनैवाविनागावादिति चेत् ; न ; सत्तासाधनेऽप्यस्यैव
परिहारत्वात् । अपि च ;

३०

१ उपदेशः । २ “भूतशब्दोऽत्र व्यन्तरविशेषमाची”—ता० टि० । ३ गोलकस्य रूपादिज्ञानहेतुत्वे ।

४ गोलके । ५ शक्तिशून्येऽपि गोलके । ६ रूपादिः कारणान्तराहपतिरेकस्य प्र-भा०, व०, प० । ७ तदस्तु
भा०, व०, प० । ८ “रूपादिज्ञानस्यैव”—ता० टि० । ९ “प्रत्यक्षेण”—ता० टि० ।

अक्षादेस्तदपेक्षत्वमन्यचेत्तस्य सिद्धितः ।

नाक्षादिसिद्धिस्तस्यां वा कथं नातिप्रसज्यते ॥ १२६३ ॥

तत्सिद्धिरेव तत्सिद्धिरविनाभावतो यदि ।

हेतुसिद्धिर्भवेत्साध्यसिद्धिरित्यनुमा वृथा ॥ १२६४ ॥

५ ततोऽपि तदपेक्षत्वात् कार्यधर्मान्तरस्य चेत् ।

सिद्ध्या तत्सिद्धिरुच्येत प्रादुष्यादनवस्थितिः ॥ १२६५ ॥

साक्षात्साधने व्यर्थं तदपेक्षत्वसाधनम् ।

हेतोरिवोदिताचस्य तथा साधननिर्णयान् ॥ १२६६ ॥

अक्षादेस्तदपेक्षत्वस्याभेदे मिद्यते वचः ।

१० तत्सखं तदपेक्षत्वमिति साध्यं न वस्तुतः ॥ १२६७ ॥

यदि तदपेक्षत्वमक्षाद्येव न तर्हि तदपेक्षं तत्कार्यमिति सामानाधिकरम्यं व्यतिरेकात्, अन्यथा हेतुफलभावायोगादिति चेत् ; सत्यमिदं वस्तुवृत्तेन, वचनं तु केवलमपेक्षरूपप्राधान्येनापेक्ष्यमेव दर्शयत् सामानाधिकरम्यमुपदर्शयति । तस्मादुपपन्नम्—अक्षादेस्तत्कार्यव्यतिरेकात् सच्चसाधनम् अविनाभावनि-
श्चयात् । एवमदृश्यस्यापि सत्त्वं प्रसाध्य तत्र परोक्तं दूषणं प्रत्यावक्ष्ण आह—

१५ एतेनातीन्द्रिये भावकार्यकारणतागतेः ।

तत्सत्ताव्यवहाराणां प्रत्याख्यानं निवारितम् ॥१०॥ इति ।

निवारितं निराकृतम् । किम् ? प्रत्याख्यानं प्रतिषेधवचनम् । केषाम् ? तत्सत्ता-
व्यवहाराणां तेषामतीन्द्रियाभावादीनां सत्ता विद्यमानता तद्व्यवहाराः तन्निर्णयदिरूपास्तेषामिति ।
अस्ति तत्रत्याख्यानं बौद्धस्य “अन्येषामदृश्यानां हेतुफलभावाभावविरोधोऽसिद्धेः” [ ]

२० इति वचनात् । कुतस्तन्निवारितम् ? इत्याह—अतीन्द्रिये अदृश्ये अभावश्च कार्यकारणता
च तयोः, उपलक्षणमिदं तेन विरोधस्यापि गतेः प्रतिपत्ते । केन तद्गतिः ? एतेन अनन्तरन्यायेन ।

तथा हि— इन्द्रियादि हि तत्कार्यात् साधितं साध्यत्वमम् ।

हेतुमन्यं स्वनिष्पत्तेस्तदभावे तद्व्ययान् ॥ १२६८ ॥

तयोरदृश्ययोरेव कार्यकारणतागतेः ।

न हेतुफलनिर्णयिस्तत्रास्ति प्रतिषेधनम् ॥ १२६९ ॥

२५ रूपज्ञानाद्यभावाच्च यदाक्षादेरभाववित् ।

अभावोऽयमदृश्यस्य कथन्नेवं प्रसिद्धिमान् ॥ १२७० ॥

१ “मा भूत्तदपेक्षत्वसिद्धिरेवाक्षादिसिद्धिरुच्येदोपात्, अपि तु प्रातनउपपत्तात्तदपेक्षत्व सिद्धपदधा-
दिकं साधयतीति साधनभेदात् सिद्धिभेदसिद्धेर्नोत्तदोष इति चेत् ।” —ता० टि० । २ “भवतु तदपेक्षत्व-
साधनादक्षादिसिद्धिस्तदपि तत्साध्यद्रूपदिकाकार्यगतधर्मान्तर साधयति, तद्धर्मान्तरमसादिकं साधयतीति
परस्परया तत्सिद्धेर्नां साक्षादा ? न तावत्परस्परयेत्याह ।” —ता० टि० । ३—साधिसिद्धि-भा०, ४० ।
४—इत्ये भाव-भा० ४० ५० ।

कार्याभावात्प्रसिद्धश्च^१ हेतुशक्तिनिषेधनम् ।

परस्याप्यनलाभावं धूमामवेन जल्पतः ॥ १२७१ ॥

नयनादिगुणस्यास्ति दोषेणानुमितेन यत् ।

विरोधावगतिस्तस्माददृश्येऽप्यस्तु तद्गतिः ॥ १२७२ ॥

गुणवान्नात्र नेत्रादिगिन्याज्ञानोपलम्भनात् ।

इत्थं विरुद्धकार्योपलम्भस्याप्युपपत्तितः ॥ १२७३ ॥

अदृश्यानुपलम्भस्य संशयायैव कल्पनम् ।

वर्णयन्ति कथं नाम निपुणा वस्तुनिर्णये ॥ १२७४ ॥

इदानीमतीन्द्रिये भावेत्यादिकमेव व्याचिख्यासुराह—

व्याधिभूतग्रहादीनां विप्रकर्षेऽपि गम्यते ।

कुतश्चित्सदसद्भावविरोधप्रभवं तथा ॥ ११ ॥ इति ।

गम्यते बुध्यते । किम् ? सदसतोर्भावश्च विरोधश्च प्रभवश्च हेतुफलभावः सदसद्भाव-
विरोधप्रभवम् । कुतः ? कुतश्चित् आकारविशेषादेः । कथम् ? तथा तेनाऽन्यथानुपपत्ति-
प्रकारेण । केयम् ? व्याधिभूतग्रहादीनाम्, आदिशब्दात् परचैतन्यानामपि । विप्रकर्षेऽपि
अदृश्यत्वेऽपि । तथा हि—

अदृश्यस्यापि रोगादेर्हेतुत्वं कार्यजन्मनि ।

ततोऽपि तस्य सद्भावमसद्भावं विपर्ययात् ॥ १२७५ ॥

आरोम्यादिविरोधश्च विप्रकर्षेऽपि तत्त्वतः ।

प्रतियन्तः प्रतीयन्ते निर्विवादं परीक्षकाः ॥ १२७६ ॥

यत्पुनरुक्तं धर्मोत्तरेण^२—“न घटे पिशाचस्य भिन्नस्याभावः साध्यते यतो दृश्या-
नुपलब्धिः स्यादपि त्वभिन्नस्य । एतदुपलभ्यमानं रूपं न भवति पिशाच^३ इति तत्रोपल-
भ्यमानत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेधः क्रियते पिशाचस्येति दृश्यानुपलब्धिरेव यथा घटस्य
दृश्यत्वमभ्युपगम्य यद्यत्र घटः स्यात् दृश्य एव भवेत्, तथा यद्यं पिशाचः स्यात्
दृश्यः स्यादित्येवं दृश्यमानरूपत्वमभ्युपगम्य नित्यत्वं निषिध्यत इति दृश्यानुपल-
ब्धिरेव ।” [ ] इति । तत्र; घटत्रच्छरीरेऽपि तस्याभिन्नस्यैव प्रतिषेधप्रसङ्गात् । २५
न चैवम्, भिन्नस्यैव तत्र तत्कार्यानुपलब्ध्या परीक्षकैः प्रतिज्ञेयान् ।

१ शक्तिहेतु—भा०, व०, प० । २ द्रष्टव्यम्—प्र० वा० ४।३७७ । ३ “एव प्रतिषेधस्य भिन्नत्वञ्च
दृश्यमानात्मत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेध कृतो भवति । वस्तुनोऽप्यदृश्यस्य पिशाचादैर्यदि दृश्यघटात्मत्वनिषेधः
क्रियते दृश्यात्मत्वमभ्युपगम्य कर्तव्यः । यत्र दृश्यमानः पिशाचात्मा भवेत् पिशाचो दृष्टो भवेत् । न
च दृश्यतस्मान् पिशाच इति दृश्यात्मत्वमभ्युपगमपूर्वको दृश्यमाने घटदो वस्तुनि वस्तुनऽवस्तुनो वा
दृश्यस्यादृश्यस्य च तादात्म्यनिषेधः । तथा न यदि यथा घटस्य दृश्यत्वमभ्युपगम्य प्रतिषेधो दृश्यानुपलब्धादेव
तद्वत् सर्वस्य परस्परपरिहारघटोऽन्यत्र दृश्यमाने निषेधो दृश्यानुपलब्धादेव ।” —न्या० वि० टी० पृ० ५१ ।
४-च त —भा०, व०, प० ।

अपि च, एवं परचैतन्यस्यापि शरीरादभिन्नस्यैव प्रतिषेधो न भिन्नत्वेति 'कथं मृतप्रतिपत्तिः यतो नास्त्येव अदृश्यत्वेन संशयविषयत्वात् । नित्यत्वस्यापि यदि भावादभिन्नस्यैव प्रतिषेधो भिन्नमप्रतिपिदं भवेत् । अस्तु कल्पितमेव तन्न वस्तुत इति चेत् ; कुत एतन् ! अप्रतिपत्तेश्चेत् ; अस्ति तर्ह्यदृश्यानुपलब्धेरप्यभावगतिरिति न युक्तम् 'एवम्' इत्यादि ।

५ किञ्च, परमाणूनामपि घटोऽभिन्नानामेव प्रतिषेधः पिशाचवत्, शक्यो हि तत्रापि दृश्यत्वमभ्युपगम्य निषेधो यद्यप्य परमाणुरूपः स्याद् दृश्यः स्यादिति ।

एवञ्च परमाणुभ्यो घटस्यान्यस्य सिद्धितः ।

नैयायिकमतं सुस्थमवयव्यनिराकृतेः ॥ १२७७ ॥

घटोऽणुसञ्चयात्मैव नैकः स्थूलोऽस्ति चेदसत् ।

१० एकश्चायं ज्ञानसन्निवेशीत्येवं विनिश्चयात् ॥ १२७८ ॥

संबृत्त्या स न तत्राचेत् स कथं दृश्यतां यतः ।

तदभेदात्पिशाचादेर्दृश्यत्वमुपगम्यताम् ॥ १२७९ ॥

न हि संबृत्तस्य दृश्यत्वम् ; दर्शनस्य वस्तुविषयत्वात्, संबृत्तस्य चावस्तुत्वात् । न चाणुसञ्चयो दर्शनविषयः स्थूलस्यैकस्यैव तद्विषयत्वेनानुभवात्, 'एकश्चायं ज्ञानसन्निवेशीत्येवं विनिश्चयात्' इत्युक्तेः । १५ ततो यदि तदभेदेन दृश्यत्वोपगमात् पिशाचे दृश्यानुपलब्धिः परमाणुत्वमीति तेषामपि तदभिन्नानां प्रतिषेधात् कथं नावयत्रिसिद्धिः ? तदभेदेनापि तत्रादृश्यत्वस्यैवोपगमे स एव पिशाचेऽपीति न तस्याभिन्नस्यापि घटादौ प्रतिषेधो दृश्यानुपलब्धेरभावात्, अन्यतश्च तदनुपगमात् । इदमेवाकलय्य देवैरन्यत्रोक्तम्—

"अदृश्यानुपलम्भादेकैकान्तेऽयं न लक्षयेत् ।

२० पिशाचो नाहस्मीति दृश्यादृश्याविवेकधीः ॥" [सिद्धिवि० प० ३४८] इति ।

अदृश्यानुपलम्भादेवाभिन्नस्य प्रतिषेधे भिन्नस्यापि स्यात् व्याख्यादौ तथा तत्रप्रतिपत्तेः । इत्युपपन्नम्—अदृश्यानुपलम्भास्याप्यभावसाधनत्वम् । व्याधीत्यादि अन्तरश्लोकः ।

कथं पुनरनुमानात् सत्तासाधनं तस्यावस्तुविषयत्वात् ? अवस्तु हि सामान्यं तस्य विषयो निदर्शनसमानस्यैव पावक्रादेस्तत्र प्रतिभासनात् । सामान्यस्य च विचार्यमाणस्य वस्तुत्वेनानवस्थानात् । २५ सत्तायाश्च वस्तुरूपत्वादिति चेत् ; कथमिदानीं तस्य प्रागप्यम् ? वस्तुनि प्रवर्तनात्, तदपि तद्विषयस्य वस्तुत्वेनाध्यवसायादिति चेत् ; उच्यते—तदेकरं यदि वस्तुरूपमेव ; सिद्धमनुमानस्य तद्विषयत्वम् ? अवस्तुरूपं चेत् ; कथं ततोऽपि तत्र प्रवर्तनमतिप्रसङ्गात् ? तस्यापि तदेकरत्वेनाध्यवसायादिति चेत् ; न ; तत्रापि पूर्ववत्प्रसङ्गादनवस्थापत्तेश्च । किञ्चेदं सामान्यस्यावस्तुत्वम् ? सर्वशक्तिवैक्यम्, तच्च विचारादिति चेत् ; सोऽपि न तदेवानुमानम् ; तेन तत्र वस्तुत्वस्यैवाध्यवसायात्, तस्यापि

१ कथममृतप्रति-भा०, ४०, ५० । २ "घट"-हा० टि० । ३-भादेवैका-भा०, ४०, ५० ।

४ अनुमानस्य । ५ वस्तुविषयत्वम् । ६ विचारेऽपि ।

तत्किञ्चस्यैवातस्त्रिङ्गस्यापि तदेकसाध्यत्वे वस्तुत्वाध्यवसायस्यैव भावात्, भिन्नसाध्येन च तस्याविषयी-
करणात् । न चाविषयीकृतमवस्तु वस्तु वेति शक्यमवगन्तुम् । नापि प्रत्यक्षं विचारः ; तस्यापि स्वल्-
क्षणनियतत्वेन तत्राप्रवृत्तेः, प्रवृत्तौ वा प्रमेयाभावादानुमानं भवेत् । नाप्यन्यत्राणाम् ; तद्द्वयनियम-
व्याघातात् । नाप्यप्रमाणम् ; ततः कस्यचित्तत्त्वनिर्णयायोगात्, प्रमाणचिन्तावैफल्यात् । तत्र तस्याव-
स्तुत्वं युतश्चिदपि सुनिश्चयम् । निश्चयेऽपि न तस्य वस्त्वेनत्वाध्यवसायो येन प्रवर्तकत्वात् प्रामाण्यमनु- ५
मानस्य निगदितोचरत्वात् ।

भवतु तर्हि संवादादेव वस्तुनि तस्य प्रामाण्यम्, सोऽपि तस्मादात्मत्वभावेति चेत् ; स
कुतोऽवगन्तव्यः ? नानुमानात् ; वस्तुनस्तेनावेदनात् । नापि वस्तुप्रत्यक्षेण ; अनुमाने तस्याप्रवृत्तेः । न
च तद्द्वयोरेकाविषयत्वे तत् इदमिति प्रतिपन्नः संवादः । संवादाच्च प्रामाण्ये अतिप्रसङ्गमाह—

प्रमाणमर्थे संवादाद् भ्रान्तिरध्यवसायतः । इति ।

१०

भ्रान्तिः अतस्मिस्तद्ग्रहो मणिप्रभामणिज्ञानादिः, **प्रमाणम्** । कुतः ? अर्थे मण्यादौ
संवादाद् अविप्रतिसारात् । स एव कस्मात् ? अध्यवसायतः । अध्यवसायो य एव दृष्टः स
एव प्रातः इत्यभिप्रायः तस्मात्त इति । प्रसिद्धञ्चेत् परस्मात्-(परस्यापि) “अविसंवादनमभिप्राय-
निवेदनात्” [प्र० वा० १।३] इति वचनात् । इष्टमेव तत्र प्रामाण्यं प्रत्यक्षत्वेन तत्कथमतिप्रसङ्ग
इति चेत् ? न ; भ्रान्तेस्तत्त्वानुपपत्तेः । अपतिपन्नव्यभिचारस्य न तत्र भ्रान्तिवृद्धिरपीति चेत् ; न १५
तर्हिमं प्रत्यनुमानप्रामाण्ये तन्निदर्शनम् । भ्रान्तमपि यद्येवं प्रमाणं तथानुमानमपीति भ्रान्तिविदं प्रत्येव
तत्तत्र निदर्शनमिति चेत् ; इतरं प्रति तन्निरपेक्षमेव यदि तस्मिद्धृषतीति तथैव तद्विदं प्रत्यपि सिद्धय-
तीति व्यथमेतत् “माणिप्रदीपप्रमयोः” [प्र० वा० २।५७] इत्यादि । तद्विदं प्रत्यपि नानुमानत्वेन
निदर्शनं विप्रतिपत्तिविषयत्वेन साध्यन्तःपातित्वात्, अतः प्रमाणान्तरमेव सेति कथन्नातिप्रसङ्गः ? तत्र
संवादादपि प्रामाण्यमनुमानस्य अपि तु वस्तुविषयत्वादेव । २०

यद्येवं तदेवै स्पष्टावभासित्वमपीति कथमनुमानत्वम् ? लिङ्गजत्वादिति चेत् ; न ; तथापि
परोक्षलक्षणस्यावैशद्यस्याभावेन तत्त्वानुपपत्तेः । परोक्षं च जैनस्यानुमानम् । एतदेवाह—

प्रत्यक्षाभेदप्रसङ्गश्चेत् [तथाऽनभिनिवेशतः] ॥१२॥ इति ।

प्रत्यक्षमिव स्पष्टत्वेनाभातीति प्रत्यक्षाभमनुमानं तस्मिन् अप्रसङ्गः प्रसङ्गाभाव प्रकृमाद-
नुमानत्वस्य । ततो वस्तुविषयत्वं तस्य नुवतां तदेव निर्लुप्तमिति परस्याकृतम् । चेदिति तद्दृष्टोत्तेन । २५
तत्रोत्तरमाह—“तथानभिनिवेशतः” इति । तथा तेन स्पष्टावप्रकारेण अनभिनिवेशतः
अनध्यवसायात् प्रसङ्ग इति । प्रसङ्गाप्रसङ्गयोः संहितयोः समानत्वात् पूर्वत्राप्रसङ्गस्य अत्र च प्रसङ्गस्य
सम्बन्धः । न हि वस्तुविषयत्वात् तदात्मत्वमपि तु अन्तरात्त्वादेव कारणाविशेषात्, अन्यथा दूरे षचित्ररस्य
दूरतरे गृह्यादेः दूरतमे च योगिनोऽवस्थितस्य एतद्वस्तुविषयमेकप्रतिभासमेव विज्ञानं भवेत्, न चैवम्,
स्पष्ट-स्पष्टतर-स्पष्टतमभेदेन तद्भावात् । न च तत्र प्रतिप्रतिभासे विषयस्य भेदः; तस्यासाधारण्येन ३०

१ दौर्दस्यापि । २ भ्रान्तिविदम् । ३ वस्तुविषयत्वमेव । ४ तत्त्वप्रतिपत्तृज्ञानविषयतया अनन्ध-
वेद्यत्वत्वात्, तथा च प्रतिपत्ताभावः ।

पद्विरर्थत्वाभावप्रसङ्गात् । अन्तरङ्गात् तदाभत्वे नाय दोष , एकविषयस्यापि 'तद्विशेषात् प्रतिभासविशेषो पपत्ते । एतदेवाह—

दूरदूरतरादिस्थैरेकं वस्तु समीक्ष्यते । इति ।

सुगममेतत् । कथं समीक्ष्यते ? इत्याह—

५ [**नानाभं स्यात्तथासत्यं न चेदस्त्वच्युरोधि किम् ? ॥१३॥**]

नानाभं वैशद्यतारतम्ये नानैकप्रतिभास वस्तुविषयत्वात् । तदाभत्वे दूषणान्तरमाह—'स्यात्तथाऽसत्यं न' इति । तथा तेन प्रत्यक्षाभप्रकारेण असत्यम् अविद्यमानं फामिन्यादि न स्यात् । अस्ति चाविद्यमानस्यापि तस्य तदाभत्वम् । परस्यापि "अभूतानपि पश्यन्ति" [प्र०वा० २।२८२] इति ब्रुवाणस्य प्रसिद्धत्वात् । तत्र वस्तुविषयत्वात्तदाभत्व यतोऽनुमानेऽपि ततस्तदापस्या

१० प्रत्यक्षत्वमसङ्ग इति भावः ।

कथं पुन फामिन्यादेरसत्यत्व ज्ञानरूपतया तस्यापि सत्यत्वात् ? 'अभूतानपि' इति वचन बाह्यत्वापेक्षयैव । न चेत् पुरतोभावस्य विरोध तस्य ग्राहकान्तरापेक्षत्वात्, स्वात्मनि च ग्राहके तदनुपपत्तेरिति मन्तव्यम्, तस्यापि वेद्यवेदकभेदकल्पनादुपपत्तेः । ज्ञानात्मकत्वञ्च तस्य 'प्रतिभासमानत्वात् सुखादि वत्' इत्यनुमानात् । न च सत्यफामिन्यादिना व्यभिचार, तस्यापि पक्षाभ्रणत्वात् । ततो ज्ञानमेवास्ति न

१५ बाह्यमिति चेत्, एतदेवाह—'न चेदस्तु' इति । ननो मध्यद्वीपत्वेनात्रापि सम्भवात् । न यदि चस्तु बाह्यं प्रथमतः । अत्र दूषणमाह—'अनुरोधि किम्' इति । अनुरोधं स्वीकारं सोऽस्मिन्नस्तीत्यनुरोधि पराभिमतं ज्ञानम् । तत्किम् ? नैव । तथा हि—न तद्वीलमेव तस्य बाह्यस्याप्यविरोधात् । अपरोक्षत्वेन विशिष्टमिति चेत्, तदपि यदि नीलमेव कथं तदेव तेन विशिष्टं नाम ? कथं वा तद् बाह्यं न भवेत् ? अन्यदेव चेत्, तदेव ज्ञानं स्यात् न नीलम् । भवन्वसदेव तदिति चेत्, न, प्रतिभासात् ।

२० सोऽप्यसत् एवेति चेत्, न, स्वतस्तदयोगात् । जानादिति चेत्, न, "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यस्ति" [प्र०वा० २।१२७] इत्यस्य विरोधात् । विभ्रमादिति चेत्, न, तस्यापि विज्ञानत्वे तदयोगात् । तत्रापि विभ्रमान्तरकल्पनायामप्रसङ्गात् । अज्ञानत्वे तु न तत् तप्रतिभासो विरोधात्, बहिर्भावप्रसुङ्गी वनाच्च । तत्रासत्त्वे तस्य प्रतिभासः । तदभावे ज्ञानमपि न मनेत् तस्यापि निर्भेदस्याप्रतिवेदनात् इत्युपपन्नमेतत्—'अनुरोधि किम्' इति । यदि तु न ज्ञानं नीलमायम् अपरोक्षत्वमात्रं वा तदुभयरूपात्वा

२५ चस्येति, तदा स्वपरविषयतयापि द्वैरूप्यापत्तेः कथं बाह्यस्य सतोऽसतो वा न तत् प्रतिषेधि यतो 'दूर' इत्यादि न स्यात्, 'तथा सत्यं न' इति च सूक्तं न भवेत् । तत्र वस्तुविषयत्वादेवानुमानस्य स्पष्टत्वं दूरस्थादिज्ञानानां तद्विशेषाभावप्रसङ्गात्, अवस्तुविषये च तदभावात्पत्तेः ।

अथवा यद्यस्मिन्प्रसङ्गात्तदाऽनुमानमवस्तुविषयं प्रत्यक्षमपि कश्चित्कथा गवेदित्याह—'दूर' इत्यादि । दूरदूरतरयोः आदिशब्दात्सत्त्वसत्त्वतरस्थोत्तिष्ठन्तीति तत्स्यात्ते एकं पादशादित्यङ्गं

३० वस्तु समित्यविप्रतिषारेण ईक्ष्यते इत्यति । कथम् ? नानाभं दूरादावन्मथादिभेदेन आसत्त्वादी स्पष्टादिवेद्यनेकप्रतिभासोक्तमिति । आसत्त्वादिप्रतिभासमेव सत्यं नेतरिति चेत्, उत्तरम्—तथा तेन नानाभमिति प्रकरणेन सत्यमवितथं वस्तु । यद्येव दूरादिवन्मथादावपि त्रिसंख्यादितया तत्र इत्यथ

इति चेत् ? नः संसारिज्ञानस्यासकलव्याहित्वात्, अन्यथा परमाणूनां नीलादिनेव परस्परविवेकेनापि दर्शनात् न कश्चित् स्थूलप्रतिभासः स्यात् । न च तदपह्नवः, सर्वत्र तव्याप्तेः । अपह्नुतोऽपि विकल्पा-
 देवासौ न दर्शनादिति चेत् ; न; ततोऽप्यतद्वाकरात्तदयोगात् । तद्वाकारत्वे वस्तुतः परमाणुस्वरक्षणवाद-
 व्यापत्तिः । भ्रान्त्या तस्यापि तद्वाकारत्वमिति चेत् ; न; ततस्तद्विवेकस्य दर्शने आन्तेरयोगात् । अदर्शने
 सर्वात्मनाप्यदर्शनप्रसङ्गात् । असकलदर्शने तु सिद्धं परमाणुविवेकस्याप्यदर्शनम् । तद्वदासत्राद्वावस्पष्टा- ५
 देरपि । विकल्पेऽपि विकल्पान्तरादेव तत्प्रतिभासो न स्वत इति चेत् ; न ; तत्रापि पूर्वदोषादनव-
 स्थापत्तेश्च । ततो दूरमुपसरतो दृश्येतरात्मकत्वस्याशक्यपरित्यागत्वादुपपन्नं तद्वदेव क्वचिदस्पष्टेतरस्वभा-
 वत्वमपि । कथं पुनरस्पष्टस्येतरेण कश्चित्समुच्चयो बाधनस्यैवोपपत्तेर्विरोधात् ? अन्यथा चन्द्रमसि द्वित्व-
 स्याप्येकत्वेन समुच्चयात्तदपि तात्त्विकमेवेति मिथ्याज्ञानविलोपः स्यात्, न चैवम्, अतो द्वित्ववदसत्य
 एवास्पष्टस्वभाव इतरेण बाधनात् ; इत्यपि न सङ्गतम् ; दृश्येतरेण समुच्चयेऽपि समानत्वात् । न हि १०
 स्वरक्षणेषु विवेकः ध्रुतश्चिदवस्थाप्यमानः स्थूलस्वभावमवाधित्वा अवस्थातुमर्हति । सत्यम्, असत्य
 एव स इति चेत् ; क इदानीं सत्यस्वभावः स्यात् ? नीलादिरिति चेत् ; न ; तस्यापि स्थूलादभेदेन
 प्रतिपत्तेः, तदसत्यत्वे सत्यत्वानुपपत्तेः । अन्यथा—

स एव सत्योऽसत्यश्च नीलादिरिति ते कथम् ? ।

समुच्चयप्रवादोऽयमनिष्टोऽपि प्रवर्तताम् ॥ १२८० ॥

१५

सत्य एव स चेत्स्थूले तदभेदेन सत्यता ।

परमाणुप्रवादं ते भद्र भद्राकरोत्यलम् ॥ १२८१ ॥

असत्य एव नीलादिर्यदि प्रत्यक्षवेद्यता ।

कस्येदानीं प्रवृत्तस्य यतः स्यादीहितस्थितिः ? ॥ १२८२ ॥

एतदेव 'दर्शयति—न चेत् न यदि । सत्यम्, अस्पष्टादिप्रतिभासं वस्तुतस्त्वम् २०
अनुरोधि स्वीकारविषयः । किम् ? न किञ्चित्, उक्तनीत्या नीलादेरप्यसत्यत्वात् ततो नीलादाव-
 सत्यस्येतरेण समावेशो वक्तव्यः, तद्वदस्पष्टस्येतरेण अविशेषात् । नीलस्येतरेण किञ्च स इति चेत् ?
 न ; तत्र लोकाभिप्रायेण बाधनस्यैव भावात् । न चैवमस्पष्टादौ तदभिप्राय—'स एव दृष्टतया
 दृष्टोऽधुना अधिष्ठितो वृक्षः' इति तद्भावात् । ननु पूर्वमन्तरङ्गनिबन्धनवेनावस्तुरूपत्वमस्पष्टत्वादेरुक्तम्,
 इदानीं तु स्वभावत्वम्, तत्कथन्न विरोध इति चेत् ? न ; इदानीमपि परानुरोधादेव तद्वचनात् । २५
 परो हि बाधस्यासतोऽपि लोक्बुद्ध्या वस्तुत्वमन्विच्छन्नस्पष्टस्याप्यन्नेष्टुमर्हति तदविशेषात् । एवमपि
 कथं तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं विस्पष्टज्ञानस्यैव तदुपमानादिति चेत् ? न ; तस्यापि पराभेदस्यैवाभिधानात् ।
 न तावत्तज्ज्ञानमप्रमाणम् ; अविप्रतिसारात्, तद्वक्षणत्वादप्यत्रापि प्रामाण्यस्य । नाप्यनुमानम् ; लिङ्गा-
 भावात् । तदेव लिङ्गमिति चेत् ; न ; तज्ज्ञानितस्य जानान्तरस्याप्रवेदनात् । प्रवेदनेऽपि न तस्पष्टम् ;
 अनुमानत्वात् । अस्पष्टमपि कथं प्रमाणम् ? 'साध्यं प्रत्यविनाभावादिति चेत् ; न ; लिङ्गस्यैव तत्त्व- ३०
 प्रमत्तान् । तज्ज्ञानजनकत्वाच्चेत् ; न ; अनुमानानावस्थोपनिषानात् । तद्विषयत्वाच्चेत् ; सिद्धो न

सिद्धान्त—प्रथमस्यापि तत् एव तत्त्वोपपत्ते । तथा च प्रत्यक्षमेव तद् गत्यन्तराभावादिनि सिद्ध तस्य स्पष्टज्ञानेनैकविषयत्वम् । ततो यदुक्तम्—“यद्यस्माद् भिन्नप्रतिभासं न तत्तेनैकविषयं यथा रूपज्ञानाद्रसादिज्ञानम्, भिन्नप्रतिभासं चानुमान प्रत्यक्षात् ।” [ ] इति, तन्निषिद्धम्, दूरवृक्षवेदनेन व्यभिचारात्, तस्यास्पष्टावभासित्वेन आसन्नतद्वेदनात् भिन्नप्रतिभासित्वेऽपि तदेकार्थत्वात् ।

५ एतदेव दर्शयन्नाह—

तस्मादनुमितेर्अर्थविषयत्वनिराकृतिः ।

प्रतिभासभिदायाः किमेकस्यानेकतो ग्रहात् ॥१४॥ इति ।

- अनुमितेः अनुमानस्य अर्थविषयत्वनिराकृतिः वस्तुप्रतिभासतत्त्वप्रत्याख्यानम् । कुत ? प्रतिभासभिदायाः प्रतिभासस्य तदाकारस्य भिदा भदो स्पष्टतालक्षणं तस्या ।
- १० किम् नैव । कस्मात् ? तस्मात् अनन्तरोक्तात् । कस्मात् ? एकस्यानेकतो ग्रहात् । एकस्य पादपादेरनेकतोऽनेकेनास्पष्टास्पष्टतरादिरूपेण अनेकेन वा जानेनास्पष्टादिप्रतिभासिना ग्रहणं ग्रहस्तस्मात् । एतदुक्तं भवति—दूरभूरुहादिज्ञानेन प्रतिभासभेदस्य व्यभिचारात् न तत् तन्निराकृतिरिति । यदि प्रत्यक्षैकार्थमनुमानं गृहीतमाहित्वात् कथं प्रमाणम् ? क्षणक्षयादेरतद्विषयस्यापि ग्रहणादिति चेत्, न, तस्यातद्विषयत्वे तद्विपर्ययस्य^१ तद्विषयत्व स्यात् गत्यन्तराभावात्, तथा च सुतरामप्रामाण्यमनुमानस्य
- १५ तेन^२ वाचनात्, प्रत्यक्षस्य वा तत्राप्य^३ तेन वाचनात् । न चैतन्न्याय्यं तदप्रामाण्ये तस्यैवाभावात् प्रसङ्गात् तत्पूर्वकत्वात् । तत्र क्षणक्षयादेरतद्विषयत्वं यतोऽपूर्वार्थत्वमनुमानस्येति चेत्, मा भूत्, तथापि नाप्रामाण्यं यथार्थत्वात् । अपूर्वार्थमेव ततोऽपि प्रमाणं नापरमिति चेत्, कुत एतत् ? तत् एव प्रयोजनादिति चेत्, किं सत्ययोजनम् ? अधिगमश्चेत्, न, तस्यानुमानेऽपि भावात् । परितोषोऽनेन व्याख्यातः । प्रवृत्तिरिति चेत्, न तर्हि स्वसवेदनं प्रमाणम्, ततोऽपि तदर्भावात् । कं चेयं
- २० प्रत्यक्षात् प्रवृत्तिः ? न क्षणे, तस्य प्रवृत्तिकालेऽनन्वयात् । नापि सन्ताने, तस्य तेनाग्रहणात् । ग्रहणेऽपि नापूर्वार्थत्वम् ; पूर्वमपि तस्यान्यतोऽधिगमात् इत्यपूर्वार्थं प्रमाणकतं प्रत्यक्षमप्यप्रमाणं प्राप्तम् । अथाधिगमात् प्रामाण्यं नानुमानेऽपि प्रातिफल्यमुद्घोषयति ।

- किञ्च, कश्चिदपूर्वार्थमेवानुमानं तद्विषयस्य क्षणक्षयादे प्रत्यक्षेणाग्रहणात्, न तावता तद्विपर्ययस्य तेन ग्रहणं तदुभयधर्मसाधारणस्य नीलादरेव ग्रहणात् सदसत्त्वसाधारणस्येव आन्त्या ।
- २१ न हि तथा तद्विषयसत्त्वग्रहणम्, भ्रान्तिन्वापत्ते । नप्यसत्त्वस्य वेत्नम् ; अप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न हि तत् एव तद्विषयस्यासत्त्व प्रतिपद्यमानं तदर्थितया प्रवर्तितुमर्हति । प्रतिपद्यमानोऽपि सत्त्वममारोपात् प्रवर्तनं इति चेत्, न तस्याभवेदनात् । भवेदनेऽपि तद्विषयस्याप्यसत्त्व यदि तत् एवावगम्येत स एव प्रवृत्त्यभावात् । तत्रापि तत्प्रयोजनार्थं नानुमानं नानुमानं नानुमानं । तत् सदसत्त्वसाधारणं नीलधवलादिकमेव आन्तेविषयं तद्वत् अन्यक्षस्यापि क्षणभङ्गतद्विपर्ययसाधारणमिति

१ क्षणात्वादे प्रत्यक्षविषयत्वं । २ नित्यत्वादे । ३ नियमादिग्राहिणा प्रत्यक्षेण । ४ अप्रामाण्यम् । ५ धनिकत्वादिग्राहिणा नुमानेन । ६ प्रत्यक्षपृथग्भवात् । ७ यथापत्तादपि । ८ प्रवृत्त्यभावात् । ९ नित्यत्वादे । १० सत्त्वममारोपस्य ।

कथं तदधिगतार्थमनुमानं यत् प्रामाण्यं न भवेत् ? असाध्यविषयत्वे प्रत्यक्षस्य कथं ततो व्याप्तिग्रहणमिति चेत् ? न, विपक्षे बाधकसामव्यतिरेकं तद्ग्रहणात् । साध्यविषयत्वे तु तस्य किमर्थमनुमानम् ? समारोपव्यवच्छेदार्थमिति चेत्, तदभावे किं न भवेत्ततो विषयपरिज्ञानमिति चेत्, व्याप्तिवेदनं कथम् ? तदपि तद्व्यवच्छेदादेवेति चेत्, न, चक्रकात्—सति तद्व्यवच्छेदे तद्वेदनम्, ततोऽनुमानम्, ततस्तद्व्यवच्छेदे इति । ततो नीलादे प्रत्यक्षावगतस्यैव क्षणमहादिविशिष्टतया अनुमानतो निर्णयादुपपन्नं तस्य तदेकार्थत्वमपूर्वार्थत्वञ्चेति वस्तुनिषयमेवानुमानम् । कथमेतत् ? कथं च न स्यात् ? सम्बन्धापरिजानात् । तथा हि—न साध्यसाधनयोरपरिज्ञाने सम्बन्धपरिज्ञानम्, तस्य तत्पूर्वं कत्वात् । परिज्ञानेऽपि न निर्विकल्पेन तत्परिज्ञानम्, 'इदमत्र प्रतिबद्धम्' इत्यपरामर्शात् । नापि तज्जन्माना विकल्पेन, तत्काले साध्यसाधनयोस्तद्वर्षेणस्य च व्यपगमात् । चिन्त्योपनीतयोस्तत्परिज्ञाने कथं वस्तुगतसम्बन्ध, तदुपनीतयोरवस्तुत्वात् । भवदपि तत्परिज्ञानं न सामस्येन, साध्यसाधनवस्तुनामानन्त्यात् । अनन्तेनापि कालेन तदसम्भवात् । नाप्येकदेशेन, फलाभावात् । अनुमानं हि तत्फलम्, न च यत्रैव तत्परिज्ञानं तत्रैवानुमानं सम्बन्धज्ञानादेव साध्यसिद्धे । नाप्यन्यत्र, तत्र तत्साधनादेरभावात्, अन्यतश्च तदनुपपत्तेः । सम्बन्धप्रतिपत्तिनिबन्धनस्य च प्रक्रान्तरस्याभावादिति चेत्, किमिदानीमनुमानमेव नेच्छेत् ? तथा चेत्, न व्रुतश्चिदभिमतसिद्धिः । निवेदितश्चेत् । इच्छतोऽपि तदवस्तुविषयमेवेति चेत्, न, अवस्तुन्यपि सम्बन्धापरिज्ञाने तदनुपपत्तेः । तत्परिज्ञानस्य चोक्तनीत्या तत्राप्यसम्भवात् । १५ किमर्थं वा तदनुमानम् ? व्यवहारार्थमिति चेत्, न, व्यवहारस्यावस्तुन्यसम्भवात् मरीचिकातोयादिवत् । वस्तुन्येवासौ तत्रानुमानस्य प्रतिबन्धादिति चेत्, न, तत्परिज्ञानेऽपि पूर्ववद्दोषात् । न दोषः, देशमालादिविशेषपरामर्शमन्तेरणापि 'ईदृशमीदृशप्रतिबद्धम्' इति व्रुतश्चित्प्रतिपत्तेः । नापि वैकल्यमनुमानस्य पुनस्तादृशादेव विशेषालिङ्गितालिङ्गालिङ्गिविशेषस्य प्रतिपत्तेरिति चेत्, सिद्धं तर्हि वस्तुष्वेव प्रतिबन्धपरिज्ञानमनुमानस्य च साफल्यम् । एतदेवाह—

समानपरिणामात्मसम्बन्धप्रतिपत्तिः ।

तत्राशक्तिफलाभावौ न स्यातां लिङ्गलिङ्गिनोः ॥ १५ ॥ इति ।

समानः सदृशं स चासौ परिणामश्च विवर्तं स एवात्मना स्वभावस्तेन सम्बन्धस्याविनाभावस्य प्रतिपत्तिः परिजानात् । कैमोस्तत्प्रतिपत्तिः ? इत्याह—लिङ्गलिङ्गिनोः लिङ्गस्य धूमादे लिङ्गिनश्च पावकादे । तत् किम् ? इत्याह—तत्र तस्या प्रतिपत्तेः तत्रानुमाने २५ चाशक्तिश्च फलाभावश्च न स्यातां न भवेताम् । समानग्रहणेनात्यन्तवैलक्षण्यस्वल्पक्षणा प्रत्युक्तम्, तथाविधानां तेषामप्रतिपत्तेः निरूपितं चैतत् । परिणामग्रहणेन समानाकारस्य कोम्यस्य, तस्याप्यपरिजानाद्वेपन्याच्च । तत्र सम्बन्धप्रतिपत्तिः फलमिति चेत्, न, तस्यैवानुमानविषयत्वप्रसङ्गात्, तथा च कथं विशेषे तत् प्रवृत्तिः ? तस्य तत्र सम्बन्धादिति चेत्, लिङ्गस्यैव तत्र किञ्च स्यात् तत्परिजानाशक्तैरन्यत्रापि तुल्यत्वात् । प्रवृत्तिरपि सामान्यं भवेति चेत्, न; ३०

१-नुमानस्य ता० । २-पात्रिलिगत्वास्तिगा-भा०, ४० ५० । ३-तथा-भा० ४० ५० ।

४ 'प्रयुक्तमिति प्रागुक्त्यनापि सम्बन्धनीयम् । -भा० टि० । ५ सामान्ये । ६ सामान्यस्य । ७ विशेषे ।

विशेषकल्पनावैफल्यानुपपत्तात् । आत्मपदेन च तत्परिणामस्य कल्पितत्वम् ; कल्पितस्य कस्तुस्य भावत्वानुपपत्तेः, कल्पनानुपपत्तेश्च । तथा हि—

कल्पना सदृशाकारा न चेत्कल्पन कथम् २ ।

वस्तुत सदृशाकारा सा चेद्वस्तु न किं तथा ॥१२८३॥

५ यदि कल्पनस्यैवासौ तदाकारा तदा कथम् ।

अनग्रस्थानदोषोऽयमनुपपत्ती निष्पिन्याम् २ ॥१२८४॥

ततो दूर गतेनापि सादृश्यं नल्पनागतम् ।

वस्त्वेव प्रतिपत्तव्यं तथा वस्तुषु धीमता ॥१२८५॥

तेन सम्बन्ध इत्यनेनाप्यात्मान्तरेण सम्बन्धव्याख्यायाम् ; न हि सम्बन्धस्यात्मान्तरं

१० मन्यत्र सन्धिरूपात् । सयोगादिरात्मान्तरमेवेति चेत् ; सोऽपि कथं तदन्तरम् । पावकादौ सम्बन्ध प्रत्ययननादिति चेत्, तदपि सर्वत्र कस्मात् भवति ? तस्य तत्रासम्बन्धादिति चेत् ; पावकादावपि न भवेत् तदविशेषात् । तत्र सम्बन्ध्यत इति चेत् ; यदि स्वतः ; पावकादिरपि धूमादिना तथैव सम्बन्धेति पर्याप्त सयोगादिपरिकल्पनया । तस्य सम्बन्धत्रादुपपन्न स्वतः सम्बन्धो न पावकादे-
र्विपर्ययादिति चेत् ; तदेव कुत ? स्वतः सम्बन्धादिति चेत्, सोऽपि कस्मात् ? सम्बन्धत्वाच्चेत् ;

१५ न ; परस्परश्रयात् । सम्बन्ध्यत तथा प्रकृतेरिति चेत् ; नन्ययमेव तत्र दुर्लभा पावकादिव्यतिरेकेण तस्यैवाप्रतिपत्तेः । यदि न तत्रप्रतिपत्तिर्न कश्चित्सम्बन्ध इति कथं 'सम्बन्धी पावकादिः' इति प्रत्ययः । विशिष्टप्रत्ययस्यासति विशेषणोऽनुपपत्तेरिति चेत्, न, स्वयं तथा तस्य परिणामादेव तदुपपत्तेः 'सम्बन्धः' 'सयोगादिः' इति प्रत्ययवत् । न हि तत्र व्यतिरिक्त सम्बन्धव्यतिरेकः, तस्य द्वयादावनन्तर्भा-
वेन सप्तमपदार्थत्वप्रसङ्गात् । न हि तद्विलक्षणं तत्रान्तर्भवति तदा पदार्थभेदाभावापत्तेः । तत्र स्वतः

२० स्वतस्य तत्र सम्बन्धः । नापि तदन्तरेण, तत्कल्पनयाथामनवस्थानादप्येतात् । नाथं दोषः ; समनायस्य तदन्तरत्वात्, तस्य चानाश्रितत्वेन तदन्तरनिरपेक्षत्वात् । न चैवं तस्यासम्बन्धत्वम्, सम्बन्धबुद्धि-
करणात् सम्बन्धत्वोपपत्तेः । न च पारतन्त्र्यात्सम्बन्धत्वं तद्बुद्धिनिर्णयं वा ; द्रव्यगुणादावपि तत्रप्रसङ्गात् । तत्र स्यामात्र्यादेव तस्य तत्र तत्करणञ्चेति किं पारतन्त्र्येण यतोऽनन्यथानिमिति चेत् ।
उच्यते—

२५ समवायस्य नियत्यव्यापकत्वोपसम्भवात् ।

एतन्न वृत्तं सयोगं सर्वत्रापि ततो भवेत् ॥ १२८६ ॥

न हि तत्रापि तद्गतेन तस्मादन्यनिर्गन्धनम् ।

'स चेन्नैवत्र सर्वत्र सयोगोऽपि नियोगतः ॥ १२८७ ॥

ततोऽन्नावित्र सयोगं धूमोऽन्यत्राप्युपपन्नः ।

व्यभिचारात्कस्य नाम पावकस्यानुमापत् ॥ १२८८ ॥

३० १-यविक-आ०, व०, प० । २ प्रयुक्तमिति सम्प्र-ता० टि० । ३ स्वतन्त्र्येण ।

४ प्रयुक्तमिति सम्प्र-ता० । ५ सयोगादिति प्र-ता० । ६ न चे-न-आ०, व०, प० ।

न च स्वभावानात्वं समवायस्य यद्बलात् ।

विषयेषु नियामोऽयं संयोगस्य प्रकल्प्यताम् ॥१२८९॥

तत्रानात्वादभेदश्चेत् समवायोऽपि भिद्यते ।

तथा च "तत्त्वं भावेन व्याख्यातम्" इति दुष्यति ॥१२९०॥

भेदश्चेत् तत्कथं तस्य तत्र चेत्समवायतः ।

तस्याप्येकस्वभावत्वे ततस्तन्नियमः कथम् ? ॥१२९१॥

तत्र स्वभावानात्वे दोगः पूर्वोऽभिलक्ष्यताम् ।

समवायान्तराक्षेपस्त्वाक्षिपत्यनवस्थितिम् ॥१२९२॥

कथञ्चिदेवाभेदश्चेत्स्वभावसमवाययोः ।

सम्बन्धतद्द्रूपः स्यादेको भावस्तथा न किम् ? ॥१२९३॥

यतः सम्बन्धिनाऽन्यस्य सम्बन्धस्य प्रकल्पना ।

भेदावृत्ताविलोपाय भवतो नावकल्पते ॥१२९४॥

तत्रापरः संयोगादिः सम्बन्धः । नाप्युपकार्योपकारकभावादिः; तस्यापि भावादर्थान्तरत्वे कुतः स तस्येति व्यपदेशः ? सम्बन्धादुपकार्योपकारकभावादेरिति चेत् ; न ; तत्रापि तथैव प्रसङ्गादनवस्थोपनिपाताच्च । ततः स्थितम्—'समान' इत्यादि ।

'प्रतिपातितः' इत्यनेन तदालम्बनः सम्बन्धस्य निरवयवसंवेदनविषयतामवद्योतन् स्वमनीषि-
क्या तत्कल्पनं परिहरति । प्रतिपादिता च तत्प्रतिपत्तिर्बहुशः पूर्वमिति नेदानीं प्रतन्यते । ननु यथा धूमस्य तदन्तरसदृशस्य पावकसम्बन्धः तथा मशकवर्तैरपि, पावकस्यापि यथा तादृशस्य धूमप्रति-
बन्धस्तथा मणिविशेषादेरपीति मशकवर्तैः पावकस्य धूमाच्च मध्यादेरनुमानमापद्यत इति चेत् ; एव-
मेतद्, यद्वि समानपरिणाममात्रेण तद्भावः । न चैवम् ; तद्विशेषेण तदुपकल्पनात्, तस्य च धूम-
पावकभेदेष्वेव भावात् न मशकादिभेदेषु । कथं पुनस्तत्परिणामो विशिष्टश्चाविशिष्टश्चेति चेत् ? कथं सामान्यं तादृशं यतो यथोक्तदोषस्तत्रापि न भवेत् ? तथा प्रतीतिरिति समानमन्यत्र । नन्वेवं सामा-
न्यस्यैव समानपरिणाम इति शब्दान्तरमिति चेत् ; न ; प्रतिव्यक्तिपर्यवसितस्यैव परिणतिविशेषस्य तेनोभिधानात्, सामान्यस्य तद्विपरीत्वात् ।

भवतु तत्परिणाम एव सामान्यम्, तस्य तु व्यक्तिस्यो भेद एवेति योगाः । अभेद एवेति २५ साहचर्याः । तत्राह—

न भेदोऽभेदरूपत्वान्नाभेदो भेदरूपतः । इति ।

न भेदो न व्यतिरेकः तत्परिणामस्य विशेषेभ्यः । कुत एव तद् (एतद्) ? अभेद-
रूपत्वात् अभेदस्तस्य तैस्तादात्म्यं रूपं यस्य तस्य भावात् अभेदरूपत्वत्वात् । एतदपि कुत इति चेत् ? तथा प्रतीतिरेव । तथा च वक्ष्यति—'तथासंवित्तिसम्भवात्' इति । संवेद्यते ३० हि तत्परिणामस्य तदभेदरूपत्वं 'सदृशो देवदत्तः' इति देवदत्तविशेषसामानाधिकरन्धेन तस्य संवित्तेः ।

- न हि सामानाधिकरण्याभ्यन्तरेभेदरूपत्वात् । समन्यरूपमेव तत्राभेदरूपत्वमिति चेत्, न 'समन्य सम्बन्ध' इत्यादावभेदरूपतयैव भक्तोऽपि तत्रसिद्धे । नाभेदो नाप्येकान्तेन तस्य तैसादात्म्यम् । कुत एतत् ? भेदरूपः [पतः] तस्य तद्व्यतिरेकरूपमावत्त्वात् । एतदपि तथाप्रतीतिरेव । किं पुनर्भेदस्याभेदस्य च पृथग्प्रतिपत्तिरस्ति ? तथा चेत् ; न, "न पर्यायः कश्चित् किञ्चित्" ५ [सिद्धिवि० पृ० १२१] इत्यादविरोधात्, तद्विषययोरन्योन्याससद्व्योरेव सिद्धिप्रमत्ताच्च । न हि तत्रप्रतीत्योरन्योन्याविषयासम्पर्गे तत्सर्गात्कल्पनमुपपन्न प्रतीतिनिबन्धनत्वात् प्रमेयत्रयमन्याया । तथोक्त-त्सम्पर्गे वा जाल्यन्तरप्रतिपत्तिरेवास्ति नाभेदप्रतिपत्ति भेदप्रतिपत्तिर्वा पृथगिति चेत् ; स्यामिदम्, प्रमाणतो भेदाभेदप्रतिपत्तेरेव भावात्, भावस्य च ततो भेदाभेदात्मन एव प्रसिद्धे न पृथग्भेदात्मनो नाप्यभेदात्मनश्च, किन्तु तत्र एव जाल्यन्तरप्रतिपत्तेरपोद्धारपरिकल्पनया भेदस्यैतरस्य च पृथक् प्रतिपत्ति-
- १० मनस्थाप्य तद्विषयसद्भाव तदपरैकान्तप्रतिपत्तेरे हेतुरुक्त । तत्र एवाह-

सामान्यं च विशेषाश्च तदपोद्धारकल्पनात् ॥१६॥ इति ।

सामान्यं च चशब्दात् तत्रप्रतिपत्तिश्च । विशेषाश्च चशब्दाच्चप्रतिपत्तिश्च ।

- तस्माज्जाल्यन्तरात् तस्यास्तत्रप्रतिपत्तेश्च अपोद्धारो निष्कर्षणं भेदस्य तत्रप्रतिपत्तेश्चाभेदस्य तत्रप्रतिपत्तेश्च तस्य कल्पनमभिप्रायाधिरोहणम्, तस्मात् 'व्यवस्थाप्यन्ते' इति शेष । यदि पुन सद्भाव २५ परिणाम सामान्यं तर्हि भेदेन भवितव्यं तस्य तत्रिष्टत्वेन इतरत्रासम्भवात् । न चायं सम्भवति, अभेदस्यैव सर्वभावेव "सदेव सौम्येदम्" [छान्दो० ६।२।१] इति, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छान्दो० ३।१।१] इति, "एतदात्म्यमिदं सर्वम्" [छान्दो० ६।८।७] इति चाभ्यायात् प्रतिपत्ते । भेदप्रतिपत्तेश्चाविद्योपरचितत्वेन गन्धर्वनगरादिप्रतिपत्तिवत् आन्तत्वादिति कश्चित् । भेद एव भावना तात्त्विको न कश्चिदप्यनुगम तत्रप्रतिपत्तेरारोपितनिषयत्वेन वितथा २० (थ) त्वादित्यपर । तत्रोत्तरमाह-

संसर्गो नास्ति विश्लेषाद्विश्लेषोऽपि न केवलः ।

संसर्गात्सर्वभावानां तथा संवित्तिसम्भवात् ॥१७॥ इति ।

संसर्गं ऐक्यापत्तिरामापरनामा । केयम् ? सर्वभावानाम् सर्वेषां चेतनेतरामना

भावानां पदाधानाम् । स किम् ? नास्ति न विद्यते । कुत ? विश्लेषात् व्यावृत्ते विभ्रमापर

२५ नाम्न ससारादिति गम्यते, विश्लेषस्य विश्लेष्याविनाभावात्, अन्यस्य विश्लेष्यस्य तत्रासम्भवात् ।

संसर्गं हि भावानामात्मनो विभ्रमेणापि तद्भावाद्विभ्रम एव स्यात्वात्मवाद आमना वा तस्य तद्भावादाश्रमेव

न विभ्रमवाद । तदनुभ्युपगमे च निर्विषयमेतत् " इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते" [ऋग०

४।७।३३] इति । "एकधार्तेकधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" [ब्रह्मनि० १२] इति च ।

विभ्रमादन्यस्य तद्विषयस्याभावात् । तस्मादस्ति विभ्रमो विश्लेषदशात्मन इति वक्तव्यम् । अविश्लेषे

३० तस्य ससारित्वापत्ते निर्यमुक्त्यप्रतिज्ञान्याघातो विभ्रमरूपत्वात् ससारस्य । भवतु मसारस्य तस्माद

विश्लेषे तथापि न तत्रतिज्ञान्याघात, आत्मनस्तस्माद्विश्लेषस्येव भावादिति चेत्, न, अविश्लेषा

दविश्लेषस्यैवोपपत्तेश्च द्विष्टत्वात् । कथमिदानीं रुचक्रादेः सुवर्णादविश्लेषेऽपि सुवर्णस्य ततो विश्लेषः ? अन्यथा रुचक्राद्यपक्रमे तस्याप्यपक्रमप्राप्तिः, न चैवम् ; असत्यपि तस्मिन् तदवस्थितेरुपलम्भादिति चेत् ; रुचक्रादेरपि कथमवस्थापिनः सुवर्णादविश्लेषेऽनवस्थायित्वं विरोधादिति न किञ्चिदेतत् ।

स्यादाकृतम्—वस्तुन्यथं भवति विकल्पः संश्लेषो विश्लेष इति^३ च । न च विभ्रमस्य वस्तुत्वम्, तत्त्वविरोधात्, अतस्तत्र सत्त्वासत्त्वाभ्यामिव संश्लेषविश्लेषाभ्यामनिर्वचनीयत्वमेव तत्त्वमिति; ५ तदपि दुराकृतमेव; नित्यमुक्तिप्रतिज्ञान्याघातस्य तदवस्थत्वात् । तथा हि—

निश्चिते सति विश्लेषे नित्यमुक्तत्वसम्भवः ।

ताद्रूप्यात्तस्य विश्लेषावाच्यत्वे स कथं भवेत् ॥१२९५॥

आत्मविभ्रमयोस्तस्माद्विश्लेषं वक्तुमर्हति ।

तथा चेदन्यभावात्तानाप्यसौ किञ्च कथ्यते ? ॥१२९६॥

कुतोऽसाविति चेद्रामभ्रमयोरप्यसौ कुतः ।

तथासंविद्धिभावाच्चेदन्यत्रापि स दृश्यते ॥१२९७॥

तदाह—‘तथासंविद्धिसम्भवात्’ इति । तथा तेन विश्लेषपकारेण सर्वभावानां संविद्धौः सम्पन्नबुद्धेः सम्भवात् विश्लेषो विश्लेषाच्च संसर्गो नास्तीति संग्रहेण तत्संविद्धेरविद्यो-परचित्तत्वं प्रत्याख्यातम् ; तदचित्तत्वे सम्यक्त्वानुपपत्तेः । समीचीना च तत्संविद्धिः बाधक्रामावात् । १५ ‘आन्ता तत्संविद्धिः भेदविपयत्वात् मायातोयादिसंविद्धिद्यत्’ इत्यनुमानं बाधकमिति चेत् ; न ; तस्य विभ्रमालम्भमेदसंविद्ध्या व्यभिचारात् । ततः स्थितम्—‘संसर्गो नास्ति’ इति ।

तथा विश्लेषोऽपि न केवलः संसर्गरहितः । कुतः ? संसर्गात् समाश्लेषात् सर्वभावानाम् । तदपि कुतः ? तथा संविद्धिसम्भवात् । तथा तेन संसर्गप्रक्षरेण संविद्धौः गौरयम् गौरयमित्यनुगमयत्या बुद्धेः सम्भवात् । संसर्गश्चात्र न मिश्रीभावो मत्तान्तर- २० सिद्धिप्रसङ्गात्, अपि तु सदृशपरिणामः तस्यैवैकत्वसंविद्धौ प्रत्यवभासनात्, संसर्गशब्देन च तदभिधानोपपत्तेः समः सर्गः संसर्ग इति । न च तत्संविद्धेर्विभ्रमत्वं विश्लेषसंविद्धावपि तत्रप्रसङ्गात्, बाधभावाद्योभयत्रापि समान्त्वादिति । एतावन्तरश्लोकौ, ‘समानपरिणाम’ इत्यादेराभ्यां व्याख्यानात् ।

कुतः पुनः समानपरिणाम एव सामान्यमभिमतं न नैयायिकादिकल्पितमेवेति ? अत्राह—

तद्व्याप्तिव्यतिरेकाभ्यां मतं सामान्यदूषणम् । इति ।

तत् अनन्तरोक्तं सामान्यं मतम् इष्टं जैनस्य । कुतः ? सामान्यस्यान्यकल्पिनस्य दूषणं

सामान्यदूषणं यत इति । तदपि कुतः ? व्याप्तिश्च सामान्यस्य स्वव्यक्तित्वं व्यक्यन्तरेष्वपि भावः, व्यतिरेकश्च स्वव्यक्तिष्वेव भावस्ताभ्यां व्याप्तिव्यतिरेकाभ्याम् । तथा हि—यदि सामान्यं व्यापि; स्रष्टादिवत् फर्कादावपि गोत्वस्य भावाद् बाहाद्यर्थी तत्रापि किञ्च प्रवर्तते ? तत्र तस्या-नुपलम्भादिति चेत् ; स्रष्टादावुपलम्भः कुतः ? तत्र तस्य तत्करणशक्तेरिति चेत् ; फर्कादावपि स्यात् । ३०

१ “इत्थं मङ्गलद्रव्ये र्मानभरणदन्तवोरिति निरूपयति ।” —भा० टि० । २-२ घ-भा०, ४०, ५० । ३ इति वचनरि-भा०, ४०, ५० ।

न हि तस्यैव क्वचिच्छक्तिरशक्तिरन्यत्रेत्युपपन्नम् भेदापत् । शक्ति क्वचिदन्यत्राशक्तिनापरेति चेत् ; न, विधिनिषेधयोरभेदस्यानभिमतस्य प्रसङ्गात् । तत्र क्वचिच्छक्तावन्यत्रापि शक्तिरेव, अदाक्तौ न क्वचिदपि शक्तिरित्येकान्त । तत्र एवोक्तम्—

“आत्मनि ज्ञानजनने यच्छक्तं शक्तमेव तत् ।

५ अथाशक्तं कदाचिच्चेदशक्तं सर्वदैव तत् ॥” [प्र० वा० २।२१] इति ।

शक्तमपि सहकार्यभावात्त फलदा तदुपलम्भ जनयतीति चेत्, खण्डादौ क' सहकारी । स एव खण्डादिरिति चेत्, कुत एतत् ? तत्र तस्य समवायात्, क्वादिरपि स्यात्तदविशेषात् । शक्तम्य न च तदपेक्षेण सहकारिणोऽपि तत्प्रसङ्गात् अनप्रस्थापते । गोत्व (त्व) तत्सहकारिसमुदायस्यैव शक्तिर्न पृथगिति चेत्, पृथक्त्वाद् गोत्वमवस्थेव स्यादशक्तत्वात् । तत्र व्याप्तौ तस्य क्वचिदुपलम्भोऽन्यत्रानुप १० लम्भश्चोपपन्न । तथा तस्य कालव्याप्तौ आश्रये असतीव प्रवृत्तेऽपि तस्मिन्नुपलम्भ स्यात् तज्जननत्वभावत्वात् । आश्रय तस्य सहकारी, तदभावान्नेति चेत्, न, तदभावेऽपि तस्य तत्त्वभावत्वात्प्रच्युते अनित्यत्वप्रसङ्गात् । अत एवोक्तम्—

“तस्य शक्तिरशक्तिर्ना या स्वभावेन मंस्थिता ।

नित्यत्वादचिकित्स्यस्य कस्ता क्षपयितुं क्षमः ॥” [प्र० वा० २।२२] इति ।

१५ शक्तिरपि तस्य सहकार्येण नापर इति चेत्, न, तस्य सामान्यादिव ज्योमकुमुमादपि कार्य प्रसङ्गात्, स्वतः शक्त्यभावेनासत्त्वस्य तद्वत्सामान्येऽपि सहकारिशक्तिरुक्तस्य च सत्त्वस्य सामान्यवच श्रेयनिवारणात् । तत्र व्यापि सामान्यम् ।

एतेन मीमांसकोऽपि सर्वगतसामान्यवादी प्रत्युक्त । स्यान्मतम्—न तत्सामान्यस्य सर्वगतत्वेऽपि सर्वत्रोपलम्भ सर्वत्र तदभिव्यक्तावशक्ते । खण्डादौ भवत्युपलम्भस्तस्य तच्छक्तिभावात्, २० तस्य च कार्यादेव तदुपलम्भादवगते । क्कादावपि किञ्च तच्छक्तिरित्यपि न पर्यनुयोग, 'दाहशक्तिर्देहनवदाकाशोऽपि किञ्च स्यात्' इत्यपि तत्प्रसङ्गात् । न चेन्नस्योपलम्भेतरामरुच्य विरुद्धम्, उभयात्मकत्वाद्भवति इति । तत्रोच्यते—

सामान्यरूपा शक्तिश्चतदभिव्यक्तिकारणम् ।

तस्या सर्वत्र सद्भावात्तद्व्यक्ति सर्वतो भवेत् ॥१२९८॥

२५ शक्तेरपि च तद्व्यक्तिर्व्यवसाया एव नान्यत ।

तद्व्यक्तिरपि खण्डादावेव नान्यत्र चेत्तदा ॥१२९९॥

शक्तौ तद्व्यक्तिकारिण्या प्रसङ्ग पूर्ववद्भवेत् ।

युनस्तद्व्यक्तिचिन्तायामापतत्यनप्रस्थिति ॥१३००॥

विशेषात्तमपि शक्तिश्चेन्न समा खण्डमुण्डयो ।

३० मुण्डात्कदादिव व्यक्तिर्गोत्वम्येह कथं भवेत् ॥१३०१॥

शक्तिसाम्यं च सामान्यात्कुनश्चित्कल्प्यते यदि ।

तस्य सर्वत्र सद्भावात्समाः स्युः सर्वशक्तयः ॥१३०२॥

व्यस्तं तत्साध्यहेतुस्तद्व्यक्तिक्ष्व समशक्तिः ।

यदि तत्साध्यचिन्तायामन्या स्यादनवस्थितिः ॥१३०३॥

स्वत एव समत्वञ्चेच्छक्तीनामवकल्प्यते ।

भावानामपि तद्वत्स्याद् वृथा सामान्यकल्पनम् ॥१३०४॥

गौरयं गौरयं चेति कथमन्वयिनो मतिः ।

सामान्यं यदि नास्त्येव गोत्वलक्षणमन्वितम् ? ॥१३०५॥

इत्यप्यचोद्यमेवेदं समानपरिणामिषु ।

तथासद्भेत्सामर्थ्यात्तन्मतेरनुपपन्नात् ॥१३०६॥

इयं शक्तिरियं शक्तिरित्यप्यन्वयिनी मतिः ।

शक्तिष्वपि कथञ्चाम सामान्यविरहोऽन्यथा ॥१३०७॥

तत्र मीमांसकस्यापि सर्वगतं सामान्यमुपपन्नम् । ततो निराकृतमेतत्—

“यद्वा सर्वगतत्वेऽपि व्यक्तिः शक्त्यनुरोधतः ।

शक्तिः कार्यानुमेया हि व्यक्तिदर्शनहेतुका ॥

तेन यत्रैव दृश्येत व्यक्तिः शक्त तदेव तु ।

तेनैव च न सर्वासु व्यक्तिष्वेतत्प्रतीयते ॥

भिन्नत्वेऽपि हि कासाश्चिच्छक्तिः काश्चिदशक्तिकाः ।

न च पर्यनुयोगोऽस्ति वस्तुशक्तेः कदाचन ॥

अग्निर्दहति नाकाशं कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ।”

[मी० श्लो० आह० २६—२९] इति ।

सत्येव सामान्ये वक्तुमेवशुचित्वात् । अपि च,

सर्वत्र विद्यमानत्वाद् ब्राह्मणत्वस्य भोत्ववत् ।

शूद्रस्याप्यधिमरित्वं किञ्च यजादिकर्मसु ॥१३०८॥

तद्व्यवतावेव तत्त्वं स्यान्न च शूद्रेऽस्ति सा यदि ।

कौण्डिन्यादावपि व्यक्तिर्नाहृत्या तस्य विद्यते ॥१३०९॥

आहृत्या तदभिन्न्यक्तौ भोत्ववत्संशयः कथम् ?

यतस्तत्रतिपत्त्यर्थमुपायान्तरमिष्यते ॥१३१०॥

तदन्तराच्च सामान्यरूपात्प्रतिवेदने ।

शूद्रेऽपि तत्परिज्ञानं किञ्च सर्वगतात्ततः ॥१३११॥

तस्याप्यवित्तेराहृत्या यदि सामान्यरूपतः ।

उपायान्तरतो विधिरनवस्था प्रवर्तते ॥१३१२॥

तदन्तरं क्रियारूपं यद्यन्योन्यसमाश्रय ।

तदन्तरेण तद्विच्छेस्तद्विच्छेश्च तदन्तरात् ॥१३१३॥

ब्राह्मणत्वपरिज्ञान सम्प्रदायात्त्रिचिद्यदि ।

शूद्रेऽपि किञ्च भद्रस्य सम्प्रदायात्तद्विद्यते ॥१३१४॥

शूद्रत्वम्यापि कोण्डिन्ये गतेस्तत्सम्प्रदायत ।

तस्यापि नाधिकार स्यात्तत्कर्मस्वन्यगृह्यत् ॥१३१५॥

तत्र व्याप्ति सामान्यम् ।

भवतु व्यतिरेक एव स्वव्यक्तिष्वेव वर्तनात् न तदभावे नापि तदन्तरेऽपि चेत्, तर्हि व्यक्तीनां विनाशो चोत्पादे च कस्तस्य विधिः ? न विनाशोत्पादौ, नित्यत्वात्, व्यक्तितरहिते च तदभावे १० कथं तद्देशजन्मनि तद्भावः ? तस्य तत्र पूर्वमभावात्, व्यक्त्यन्तराच्चात्तदात्मनोऽनागमनात् । तदुक्तम्-

“सामान्यं समाजयथाप्येकैकत्र समाप्तिः ।

अन्तरेणाश्रयं न स्यान्नाशोरुपादिषु को विधिः ?”

[आसमी० श्लो० ६५] इति ।

तत्र व्यतिरेकेऽपि सामान्यमुपपन्नम् । ततो निषिद्धमेतदपि-

१५ “व्यक्तिष्वेव हि सामान्यं नान्तरा गृह्यते यतः ।

न ह्याकाशवदिच्छन्ति सामान्यं नाम किञ्चन ॥”

[मी० श्लो० आकृ० श्लो० २५] इति ।

यस्य तु मतं स्वाश्रयादपि तद्व्यतिरिक्तमिति; तत्र कथं तस्य ? तेनोपकाराद्वाजपुरुषवदिति चेत्, न, उपकारस्याव्यतिरिक्तम्यासम्भवात्, तस्य कोऽन्येनानाधेयातिशयत्वात् । व्यतिरिक्तश्च २० कथं तस्य ? ततोऽप्युपकारादिति चेत्; न; तस्याप्यव्यतिरिक्तम्यासम्भवात् । व्यतिरेके पूर्वगृहोपादनवस्थानुपज्ञाच्च । नोपकारात्तत्स्य अपि तु तदाधेयत्वादिति चेत्; तदपि कुत ? स्वशक्तित्वात्, तथा तर्हि तदात्मरूपेणास्तु तथैव प्रतीति, आश्रयाव्यतिरेकेण हि सामान्यस्य प्रतीति खण्डो गौ कर्कोऽथ इति । चेन्न ततो विधास स्वरूपेऽपि न स्यादविशेषादिति सामान्यमेव न किञ्चित् सामान्यरूपनावेषक्योपनिपातात् । तथा हि-

२५ समानशक्त्या सामान्यं विभते यादश्रया ।

समानप्रत्यर्थं तावत्किञ्च दुर्नन्ति ते तथा ॥१३१६॥

एव हि न भन्त्यत्र पारम्पर्यप्रकल्पनम् ।

सामान्यभरणं शक्तेस्तस्मादपि च तन्मति ॥१३१७॥ इति ।

तत्राश्रयशक्तितोऽपि तस्य तन्नाधेयत्वम् । आश्रयव्यङ्ग्यत्वादिति चेन्न, न, तदभिव्यक्ति- ३० श्चतस्तच्छब्दते वैलक्षण्येतरपक्षयो पूर्वबद्धोपात् । आश्रयादपि नाव्यतदेव तद्व्यक्ति, अन्यकारेऽपि तत्प्रसङ्गात् । व्यक्तिरपि न सामान्यरूपेण, एकरुत्र व्यङ्ग्यव्यङ्गकरुभारानुपपत्ते । अन्यदेव तसामान्यं

१ तदभावेन क-ता० । २ विशेषे । ३-तमनि तत्र -प० । ४ प्रतीतित ।

यद्रूपेण तस्याभिव्यक्तिः तदप्यन्यदेव यस्य ततोऽभिव्यक्तिरिति चेत् ; न ; तत्राप्येवं प्रसङ्गादव्यव-
स्थितेश्च । नापि विशेषरूपेण ; तस्यैव स्वतो भावविलक्षणस्याभावात् । स्वतोऽसतः सत्तासम्बन्धस्या-
प्यनुपपत्तेः ज्योमकुमुमवत् । तत्र तद्व्यङ्ग्यत्वादापि तस्य तदापेयत्वम् । तत्र वृत्तेरिति चेत् ; सापि
यदि स्वतन्त्रा ; कथमसौ सामान्यतद्वाश्रययोः ? स्वतन्त्रा च तयोश्चेति व्याधातात् । 'वृत्त्यन्तरापेक्षयैव
(क्ष एव) सम्बन्धः स्वतन्त्रत्वाच्च भवति न 'स्वभावत इति चेत् ; सोऽपि यद्येकः ; कथमनेक- ५
सम्बन्धित्वं ततस्तस्याः ? कारणत्वभावादप्येकस्मादेव निरवशेषकार्यविशेषोत्पत्ते 'प्रधानत्वादस्याप्रति-
क्षेपमाप्तेः । अनेकश्चेत् ; न ; तद्भेदे वृत्तेरपि भेदप्रसङ्गात् । भिन्नैव ततो वृत्तिरपीति चेत् ; कथमसौ
वृत्तेः ? तस्यास्तत्र सम्बन्धादिति चेत् ; न ; तत्राप्यनेकस्वभावकल्पनायामव्यवस्थितेः । तत्कार्यत्वादित्यप्य-
नेनापास्तम् । तस्मादसम्बन्ध एव सामान्यसमवाययोरर्थस्य च ताभ्यामभ्युपगन्तव्यः । न च तथाविधं
सत्त्वितयं कुतश्चिदपि प्रमाणान्निश्चितवपुरिति स्वपुण्यकल्पितमेव तदनल्पमतयः प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तम्— १०

“सर्वथा न हि सम्बन्धः सामान्यसमवाययोः ।

ताभ्यामर्थो न सम्बद्धः तानि त्रीणि खपुण्यवत् ॥”

[आत्मी० श्लो० ६५] इति ।

कुतः पुनः समानपरिणामेऽपि न सामान्यदूषणमिति चेत् ? अत्राह—

समानपरिणामे न तदेकस्यानुपायतः ॥१८॥ इति । १५

समानपरिणामो व्याख्यातः तत्र, न सामान्यदूषणम् । कुतः ? तस्य तत्परिणाम-
स्यैकस्य व्यक्तिष्वनुस्यूतस्य अनुपायतः अनभ्युपगमात् । नन्वेवं सामान्येऽपि व्यक्तिनियते न
दूषणं स्यात्, तस्यापि व्यक्त्यन्तराले विच्छेदेनैकत्वाभावादिति चेत् ; न ; सत्यपि तस्मिन्नैकस्यैव
परैस्तस्याभ्युपगमात् । व्याहृतमेतत्—'विच्छिन्नं चैकं च' इति, एकत्वस्याविच्छेदरूपत्वात्तस्य चेत-
विरोधादिति चेत् ; भवतु परेपामेवायं दोषः । न दोषः ; तन्नियतस्यापि तस्यैकप्रत्ययादेकत्वस्यैवोपपत्तेः । २०
एकत्वे कथमाश्रयभेद इति चेत् ? आश्रयस्य कथं कालभेदः ? सति 'तस्मिन्स्तस्यापि नैकत्वमिति चेत् ; न ;
क्षणक्षयवादापत्तेस्तस्यानिषेधात् । ततो यथा कालभेदेऽपि व्यक्तिरेकैव तथा प्रतिपत्तेः, एवमाश्रयभेदेऽपि
जातिरिति प्रतिपत्तव्यम् । तदुक्तम्—

“प्रत्येकसमवेतत्वं दृष्टत्वाच्च विरोत्स्यते ।

तथा सत्यपि नानात्वं नैकबुद्धेर्भविष्यति ॥

न हि सम्बन्धिभेदेन स्वरूपैकत्ववाधनम् ।

विभ्रुत्वावयवाभाषी प्रतिपाद्यो च शब्दवत् ॥

यथा च व्यक्तिरेकैव दृश्यमाना पुनः पुनः । २५

१-पि दोष- वा० । २ य' सम्बन्धः सयोगादिरूप. सम्बन्धान्तरत्वापेक्ष. तस्मिन्नेव स्वतन्त्रत्वात्
सम्बन्धाभाव आसादयितुं शक्यः न तु स्वमानत सम्बन्धरूपे समवाये इति धार' । ३ स्वप्नार ३-भा०,
४०, ४० । ४ श्लो । ५ साध्याभिमतस्य । ६ कालभेदे ।

कालभेदेऽप्यभिन्नेन जातिभिन्नाश्रया सती ॥”

[मी० श्लो० वन० श्लो० ३०-३२] इति चेत् ;

उच्यते—

- ५ व्यन्तीनामेवमेव कस्मान् परिकल्प्यते ।
 तथा सति न सामान्यमेक्यन्तौ तदस्मियते ॥१३१८॥
 मिथो न तासामेकत्वं व्यतिरेकेण चेदनात् ।
 इति चेन्ननु जातावप्यस्यैव व्यतिरेकधी ॥१३१९॥
 अन्तरालेषु विच्छेदस्तस्या कथमिवान्यथा ।
 नाप्युपायान्तर यस्माच्चच्छेदव्यवस्थितौ ॥१३२०॥
 १० विच्छेदवदविच्छेदोऽप्येकरूपयनो यदि ।
 विच्छिन्नैतरूपत्वे जातेर्निर्मागता कथम् ॥१३२१॥

- कथं चासौ स्वाश्रयेषु वर्तते ? एकदेशेनेति चेत्, न तर्हि तत्र समानप्रत्यय तस्य जातेरेव
 भावान्, एकदेशस्य चानातिव्याप्तौ जातिगुह्यापत्ते । सर्वात्मना चेत्, न, तदैवान्यत्र तत्प्रत्ययभागा-
 पत्ते । न ह्येकत्रैव सर्वात्मना वृत्तौ सती तदैवान्यत्र सम्भवति यतस्तत्रापि तत्प्रत्यय स्यात् ।
 १५ नन्ववयमशो वृत्ति सावयवस्य यथा भूतकण्ठे सन्मूनाद, परिसमाप्त्या च वृत्तिरविभो यथा प्रतिपिण्ड
 गुणादे । न च जाते साम्यवन्वमभिभुव वा यतस्तत्रैवविधा वृत्तिरवच्छेद्येत् । तस्मादन्वाद्यगोत्र
 तद्वृत्तिस्तस्या अपि तत्रैव दृष्टत्वात् । तदुक्तम्—

- “कात्स्न्यावयवशो वृत्तिः प्रष्टुं जातौ न युज्यते ।
 न हि भेदविनिर्मुक्ते कात्स्न्यभागविकल्पनम् ॥
 २० या चावयवशो वृत्तिः स्रक्क्षुजादिषु दृश्यते ।
 भूतकण्ठे गुणादेश्च प्रतिपिण्डं समाहितः ॥
 तत्रावयवयोगित्वमभिभुत्वञ्च कारणम् ।
 आकृतेस्तदभावेन न प्रमत्तप्रदो द्वयम् ॥
 न च द्वैविध्यमेवेति वृत्तेरस्ति नियामकम् ।
 २५ त्रिविधापि हि दृष्टत्वात् सम्भवेद् द्विविधा यथा ॥”

[मी० श्लो० वन० श्लो० ३३-३७] इति चेत्,

अत्रोच्यते—तृतीयोऽपि वृत्तिप्रकारो नापर स्वरूप[वि]मन्निष्ठत्वात्, तत्प्रतीतेः । स्वरूपं
 च यदि तावदेव यावदेकत्र दृश्यते, कथं व्यापकत्वम् ? न तावदेव, व्यापकत्वादिति चेत्, तस्य
 तर्हि निश्चयोपव्यक्तिप्रतिपत्तयेव सम्भवति प्रतीति व्यापकप्रतिपत्ते व्यप्यप्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात् ।

३० तथा च सति सख्यादिसामान्यप्रतिवेदिन ।

सर्वे भवेयु सर्वशास्त्रार्थं तन्निषेधनम् ॥१३२२॥

व्याख्याप्रहेऽपि गृह्येत यदि तु व्यापकं तदा ।

विज्ञेयाग्रहणेऽपि स्यात्तज्ज्ञानग्रहणं न किम् ? ॥१३२३॥

ततो दुर्बोद्धतमेतत्

‘सर्वज्ञोऽयमिति क्षेत्रं तत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः ।

तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥’

[मी० श्लो० सू० २ श्लो० १३४] इति ।

अथ व्यापकतया तन्न गृह्यते ; तर्हि न गृह्यत एव, तत्स्वभावस्यान्यथा ग्रहणासम्भवात् तद्विभ्रमापत्तेः । तन्न सानान्यं नाम किञ्चित् । तदभावे कुतस्तत्प्रयोजनं समानप्रत्ययादिकमिति चेत् ? न ; समानपरिणामाद्येव तद्वायात् । तदाह—

सदृशात्मनि सम्बन्धग्रहे भूयस्तथाविधे ।

प्रत्यभिज्ञादिना सिद्ध्येत् प्रायो लोकव्यवस्थितिः ॥ १९ ॥ इति ।

सदृशः समान आत्मा स्वभावो यस्य तस्मिन् धूमार्गं सम्बन्धस्य पावकाय-
विनाभावलक्षणस्य ग्रहः परिज्ञानं भूयोऽनेकवारम् । सङ्गत् तद्ग्रहे तस्मिन् विस्मरणस्य व्यभि-
चारस्य च सम्भवात्, सति तस्मिन् सिद्ध्येत् निष्पद्येत । किम् ? लोकव्यवस्थितिः
लोकस्य व्यवहर्तुर्जनस्य विशिष्टा प्रयुक्तादिलक्षणा अवस्थितिः परिणतिः । क ? तथाविधे
सदृशात्मनि पावकायै । केन सा सिद्ध्येत् ? प्रत्यभिज्ञादिना तादृशमिदमिति ज्ञानं
प्रत्यभिज्ञा, सादिर्यस्य तर्कादित्सेन । प्रत्यभिज्ञासामर्थ्यादत्र दर्शनस्मरणयोरपि प्रतिपत्तिः तदभावे
तदनुत्पत्तेः । तद्वयमर्थः—भूयोऽपि क्वचित् प्रतिपन्नसम्बन्धस्य पुनस्वादर्शनस्तुदर्शने संस्कार-
प्रयोधादनुस्मृतौ तददर्शनमिति प्रत्यभिज्ञानम्, ततोऽपि ‘इदमत्रैव नान्यत्र’ इति व्याप्तिवितर्कं
साध्यपरिज्ञानाहोक्तव्यवस्थितिरिति । तदुक्तम्—

“अक्षज्ञानैरनुस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय चिन्तयन् ।

आभिमुख्येन तद्भेदान् विनिश्चित्य प्रवर्तते ॥” [सिद्धिरि० पृ० ९७] इति ।

यद्येवम् ‘पुनर्दृशादिना सिद्ध्येन्’ इति स्पष्टमेव निर्वैष्टव्यं किं प्रत्यभिज्ञाग्रहणेन ?
ततो दर्शनाशाश्रये प्रतिपत्तिर्गौरवादिति चेत्, सत्यम्, तथापि लोकव्यवस्थित्या तदन्वित-
निवेदनार्थं तद्ग्रहणं तस्यास्तन्नान्तर्रीयकत्वात् । प्रत्यभिज्ञानाभावे हि व्याप्तिवितर्कानुत्पत्तेरनुमाना-
सम्भवात् कुतस्तद् व्यवस्थितिः ? अस्ति चेवं प्रज्ञाकरस्यापि तस्मात्तेनापि साऽभ्युपगन्तव्या । ततो
न युक्तमिदम्—“स इति स्मरणमयमिति प्रत्यक्षं न च तयोरेकत्वं प्रतिभासभेदान् । न च
ततोऽपरं प्रतिमाति यत्प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ॥” [ ] इति तद्व्यवस्थितिरपि मा भूदिति
चेत् ; किमिदानीं तत्त्वम् ? सर्वथस्तुनेरात्म्यमद्वैतं वेति चेत् ; न, तस्यापि प्रतिपादनलक्षणया
पद्व्यवस्थित्यैव मिद्वैतैरूपितमिदं प्रागिति न प्रतन्यते । तद्व्यवस्थित्या प्रत्यभिज्ञोपकल्पने
किं “प्रत्यभिज्ञा द्विधा काचिद्” इत्यादिना वक्ष्यमाणेनेति चेत् ? न, तत्र तद्भेदप्रति-

पादनाथत्वान् । महद्भात्मत्वे चस्तुनन्तस्य कुतश्चित्प्रत्ययादभिधानतो वा प्रतिपत्तौ तदन्तस्य वैफल्यं स्यात्, अनधिगतस्य तद्विषयस्याभावात् । अधिगनविषयत्वे च प्रयोजनाभावादिति चेत् ; सत्यभिद्रम ; यशेकस्वभावो भावः स्यात् । न चैवम्, सदृशरूपस्यैव विमदृशम्यापि रूपस्य विचित्रस्य तत्र भावान् । न चैवं कुतश्चित् कस्यचिदधिगनेऽपि तदन्तर्यकत्वम्,

५ अनधिगतस्य तद्विषयस्य भावान् कथं पुनः सदृशस्येतरवदितस्य वा सदृशं रूपं विरोधान् तापहिमस्पर्शवदिति चेत् ? उपपन्नं तापेतरस्पर्शयोः विरोधवत्त्वं तदेतस्येतरपरिहारेणैव प्रतिपत्तेः, न चैवं सदृशेतरयोः, परस्परस्मृतयैव सर्वदा संबद्धान् । संविदितं च न विरोधो वस्तुमात्रेऽपि प्रसङ्गेन गूढ्यनापत्तेः । निरूपितं चैतन् पूर्वम् ।

अपि च, महद्शेतरवदेकानेकरूपयोरपि विरोधाविग्रहेण कथमेकत्रानेकोपायिसम्भवो

१० यतस्नेहद्वान् व्यपदिश्यते ? अर्थान्तर्भूतैरेव स तैर्व्यपदिश्यते इति चेद् ; अत्राह—

तद्वतोऽनुपकारेऽपि भेदे कथमुपाधयः । इति ।

उपाधयो विशेषणानि गोत्वशुक्लवार्त्तानि तद्वत् उपाधिमतः कथम् न कथञ्चित् भवेयुरित्युपकारः । कदा ? भेदे तद्वत्स्नेपामर्थान्तरत्वे घटरवेव पटादय इति भावः । भेदेऽपि सम्बन्धात् तस्येति चेत् ; न; तस्य निषेधात्, अनिषेधे गण्टादेरिवात्मादेरपि ते भवेयुः तस्य सर्वत्र भावात् । उपकारादिति चेत् ; न; नित्यानामनुपकारान् । उपकारेऽप्यतिप्रसङ्गात् । न ह्युपकारादेव ते तस्य, महेश्वरस्यापि तत्प्रसङ्गात्, तस्य सर्वोपकारारित्वेन प्रसिद्धेः । एतदेवाह—

१५ अनुपकारेऽपि । अपिशब्दादुपकारेऽपीति । यदि चोपकर्ता तद्वत्त्वात् स केनचिदुपाधिना प्रतीयमानः स्तोपकार्यानुपाधीनपि भवान् प्रत्याययति उपकार्योपनीतानुपकर्तुरप्रतिपत्तेः । तथा च न तत्र प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः अनधिगतस्य तद्विषयस्याभावात् । प्रमाणसम्भूतस्याभिमतत्वान्न दोष इति चेत् ; एवमपि कथं परप्रतिपादनं तस्यापि तत्राविप्रतिपत्तेः । न हि प्रतीयमान एवा-

२० नित्यत्वात् विप्रतिपत्तिः धर्मिणि शब्देऽपि तत्प्रसङ्गेन हेतोराभ्यासिद्धत्वापत्तेः । एकोपाधिद्वारेण प्रतीयमानस्तदुपकारास्तस्यैव प्रतीयते न तदन्तरापरारजातिभिरिति चेत् ; न, शक्तीनां तद्वतोऽनर्थान्तरत्वान् । अर्थान्तरत्वेऽपि कथं तस्येति व्यपदिश्यन्ताम् ? उपकारादिति चेत्, अनित्यत्वात् व्याघातः । तदुपकारात्किंरूपतया तत्प्रतीतिं तच्छक्तीनां तदुपाधिनाच्चावश्यन्तया प्रतिपत्तेः, पुनस्तच्छक्तीनां तदर्थान्तरत्वकल्पनायामनवस्थापत्तेः । तन्नोपाधिवत्त्वतां भेदे

२५ तद्व्यवहारः ।

भवत्वभेदे एवेति चेत् ; अत्राह—

तत्रैकत्वप्रसङ्गाच्चाभेदे कथमुपाधयः ॥ २० ॥ इति ।

तत्र तस्मिन् विवादागते । कस्मिन् ? अभेदे शब्दादेरुपाधिमतः कृतत्वादीनामनर्था-

३० न्तरत्वे कथं नैव उपाधयः तदा शब्दादेर्धर्मिण एवावशेषान् । तथा च न स्वभावलिङ्गजमनुमानं साध्यमाधनभेदस्याभावान् । कल्पितस्तद्भेद इति चेत् ; न, कल्पनात्म्यैवास्मिन् पक्षे निर्विकल्पेतरापाधिद्वयाधिदानस्यासम्भवान् । कल्पनातलत्सम्भवे अनवस्थादोषान् । । एवं ब्रह्मणो जीवानामभेदे तदेवै न तं इति कथं तद्विशिष्टतया तत्प्रतिपत्तिर्यत्र एवामान्नायते—“अनेन जीवेनात्मना”

[छान्दो० ६।३।२] इति ? सत्यं वस्तुवृत्त्या तदभेदिन एव ते भेदस्तु कल्पनात् इति चेत् , न, भेदेऽप्युपाधित्वस्य निषेधान् । कुतो वा तत्कल्पना ? न तावद् ब्रह्मण एव, तस्य सत्यं ज्ञानत्वात् । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तैत्ति० २।१।१] इत्याम्नायान् , तस्य च मिथ्या-प्रतिविरसम्भवात् , कल्पनायाश्च तत्प्रतीतिरूपत्वात् । नाप्यन्यतः तदभावात् । कल्पनात्सत्त्वभावे स एव प्रसङ्गः ‘न तावत्’ इति । अस्याप्यन्यतः कल्पनायाम् अनवस्थापत्तिः । नायं शेषः, ५
कल्पनायास्तादृक्-प्रबन्धस्थानादित्वादिति चेत् ; न, तस्यापि ब्रह्माभेदेनाभावात् । पुनरन्यत्सत्त्व-बन्धान् तत्परिकल्पनायाम् अनवस्थापत्तेरप्रतिपत्तेश्च । न हि परापरस्य तत्प्रबन्धस्य प्रतिपत्तिः । कुतो वा तस्य व्यवस्थितिः ? न तावद् ब्रह्मणः; तन्निषेधात् । नापि भवतः, स्वयं प्रकाशरूपत्वे ब्रह्मवत् परमार्थत्वापत्तेः । ब्रह्ममम्पर्कसत्यं ताद्रूप्यं घटस्येव प्रतिस्पर्कात् , न स्वत इति चेत् , न; सत्यपि तस्मिन् स्वयमतद्रूपस्य तद्रूपत्वानुपपत्तेः । घटस्य तु न तन्मात्रात्ताद्रूप्यमपि तु स्वयं १०
तथा परिणामादेव, अन्यथा परमाण्वादेरपि तत्प्रसङ्गान् तत्सम्पर्कस्य तत्राप्यविशेषान् । तन्न तद्वत् उपार्थानामभेदे तद्भावः । नाप्युपाधिमत उपार्थभेदे; तत्र हि तस्याभाव एव स्यात् तत्र च नोपाधयस्तेषां तदपेक्षत्वात् । एतदेवाह—‘एकत्वप्रसङ्गाच्च’ इति । उपार्थानामुपाधिमतभेदे तद्वदेकत्वस्य उपाधिमतश्रोपाधयभेदे च शब्दान्तद्वन्नानात्वस्य च प्रसङ्गात्नोपाधय इति । कथं पुनर्भेदाभेदाभ्यामुपाधितद्वद्भावविराकरणं जैनस्य स्वयमपि तदभ्युपगमादिति चेत् ? अत्राह— १५

नोपधयो न तद्वन्तो भिन्नाभिन्ना अपि स्वयम् । इति ।

अपि स्वयम् आत्मनो जैनस्य नोपधयो न विशेषणानि कृतकत्वादीनि सन्ति न तद्वन्त उपार्थमन्तः शब्दादयः । कीदृशाः ? अभिन्नाः परस्परमेकान्तेनाव्यतिरिक्ता साहचर्यवत् । तथा भिन्ना अपि व्यतिरिक्ता अपि योगवत् , उक्तन्यायादिति भावः । तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह—

जात्यन्तरे तथाभूते सर्वथा दर्शनादपि ॥ २१ ॥ इति । २०

एकात्मिकाद्भेदाभेदाभ्यां जातिः जात्यन्तरं भेदाभेदात्मकं वस्तु तत्र दर्शनात् उपाधुपाधिमद्भावस्योपलम्भान् , न केवलं पूर्वोक्तन्यायादित्यपि शब्दः । भवति चात्र प्रयोगः—योगस्य विरुद्ध एव नश्यते न तत्र विद्यते तथा कृतकत्वादिकं नित्यत्वादी, नश्यते चेकान्तविशब्दे जात्यन्तर एवोपाधुपाधिमद्भाव इति । न चेदं तत्रैव तद्दर्शनमभिद्धम् , कृतकशब्द इत्युपाधितद्वतोः कथञ्चिदव्यतिरेकस्य प्रतिपत्तेः । न चात्र कुतश्चिद्विरोधः; प्रतिपत्ते तदयोगान् । प्रति- २५
परत्यपद्धवे च न किञ्चिन् स्यात् , तदन्यस्य वस्तुव्यवस्थानिबन्धनम्याभावात् । भवतु सर्वत्रैवात्म्य-मेवेति चेत् , न, तद्वद्वे तदमम्भवाद् विरोधान् । नापि तादृशान् ; तस्यापि तादृशान् मिद्वारन-वस्थानान् । नाप्यभ्यादृशान् , तद्वद्वे तदमम्भवाद् विरोधान् । कथं पुनरन्यनिरैकाधिगोपे शब्द-स्योपाधिमत्त्वमेव नोपाधित्वमिति चेत् ; न, ‘पौद्गलिकः शब्दः’ इत्युपाधिमत्त्ववत् ‘शब्दः पुद्गलः’ इत्युपाधित्वमपि नत्र प्रतीतेः । एकोपाधिप्रतिपत्तो विन्न मर्योपाधिप्रतिपत्तिरिति चेत् ? न , एकान्ताभेद एव शेषात्— ३०

१ कल्पनाप्रकथस्य । २ कल्पनाप्रकथस्य । ३ प्रदीपादिमर्यात् । ४ प्रदीपादिमर्यात् । ५ उपाधिमतः । ६ उपाधिमतभेदात् । ७ यथादिह-भा०, य०, प० । ८ प्रतीतिरिति तस्य ।

तथा हि—

शब्दाच्चेत्तदन्तित्यत्वमेकान्ताव्यतिरेकवत् ।
 तद्ग्रहणे ग्रहणात्तस्याप्यनुमानेन किं फलम् ॥ १३२४ ॥
 निश्चयश्च्येन्न तस्यापि तन्निश्चित्यैव निश्चयात् ।
 निश्चित्वानिश्चितत्वेन तद्भेदोऽप्यन्यथा भवेत् ॥ १३२५ ॥
 निश्चिते च समाशेषो विरोधान्नावकल्पते ।
 यतस्त्वस्य व्यवच्छेदः फलं स्यादानुमानिकम् ॥ १३२६ ॥

तथा योगस्य—

अर्थान्तरत्वमेवात्मा भागेभ्यो यदि भागिनः ।
 १० तथैवासौ प्रतीयेत नानुस्यूततया जनैः ॥ १३२७ ॥
 अस्ति चायमनुस्यूतप्रत्ययस्तन्तयो हि ते ।
 पदोऽयमिति लोफस्य प्रवादाऽप्रमादिनः ॥ १३२८ ॥
 न चायं विध्नमादेव निश्चिते तदसम्भवात् ।
 सुप्रसिद्धं च योगस्य प्रत्यक्षं निश्चयात्मकम् ॥ १३२९ ॥
 १५ न तन्निश्चितभेदस्याप्यभेदविषया मतिः ।
 निवेदितमिदं देवैः स्वयमन्यत्र नद्यथा ॥ १३३० ॥
 “प्रत्यक्षं सधिकल्पं चेत्सामान्यसमयाधिनाम् ।
 अनुस्यूतधियो न स्युरेकस्यात्र विनिश्चयात् ॥” इति ।
 सामान्यगुणकर्मस्वत्येवं तद्वृद्धिभेदिषु ।
 २० तथैवावगमात्तेषु विवादां विदुषां कथम् ॥ १३३२ ॥
 तद्व्यवच्छिन्नत्वे तस्माद्द्वयर्थे शाश्वोपकल्पनम् ।
 एकान्तव्यतिरेकस्तन्नोपार्थिनां परस्परम् ॥ १३३३ ॥

तस्मादुपपन्ना जात्यन्तरे फस्यचित्प्रतिपत्तावपि उपाधेस्तदन्तरस्थाप्रतिपत्तिः कथञ्चिदेव
 तयोरव्यतिरेकात् । जात्यन्तरं विजिनष्टि—तथा तेनोपाध्युपाधिमाह्वयप्रकारेण भूते स्वहेतोर-
 २५ धोत्पन्ने इति । न हि साहेतोरनुपजातमन्यतो भवति । समवायाद्भवत्येवेति चेत् ; न ; तस्य
 निषिद्धत्वात् । कथं तत्र तद्दर्शनमिति चेत् ? सर्वथा सर्वेण परमार्थप्रकारेण चेति । न हि
 कल्पना नाम जात्यन्तरमन्तरेण, तस्या अभिलष्येतरस्वरूपतया तदगमत्वात् । अन्यथा तद-
 सम्भवस्य निवेदितत्वादिस्थलं प्रवृत्तेन ।

परस्यं तु मतम्—न शब्दालिङ्गाद्वोपाधिमतः प्रतिपत्तिर्यतस्तस्य निरवशेषोपाधिगव्यलित-
 ३० स्यैकमादेव शब्दादेरप्यगमात् तदन्तरस्य तत्र धैकस्यै स्यात्, अपि त्पार्थिनामेव । तत्र चैकतम-

१ सिद्धिविनिश्चये (परि० २) । २ “मीमांसकस्य”—सा० टि० । “अन्तर्धर्मके धर्मिण्येकधर्मा-
 वधारणे । शब्दोऽनुपपत्तयान् स्यात्तस्मात्तद्विचारोपपत्तयान् ॥”—गी० श्लो० १।१।४ श्लो० १७८ ।

विषयेणान्येषामनवगमात् न तदन्तरवैयर्थ्यमिति । तत्राह—

तद्व्यचोदिते शक्तेऽशक्ताः किं तदुपाधयः ।

चोद्यन्ते शब्दलिङ्गाभ्याम् [समं तैस्तस्य लक्षणम्] ॥ २२ ॥ इति ।

ते उपाधयो विद्यन्तेऽस्येति तद्वान् खण्डादिरस्मिन् । कीदृशे ? शक्ते वाहदोहादि-
प्रयोजननिर्वर्तनसमर्थे । किं न किञ्चित् तदर्थिनां तत्र प्रवृत्त्यादिकम् । यदि स तत्र समर्थः कथं ५
न प्रवृत्त्यादिकमिति चेत् ? आह—अचोदिते बुद्धिविषयत्वेनापेरिते । शब्दलिङ्गाभ्यां शब्देन
गवादिना लिङ्गेन ककुद्मत्त्वादिना । न हि शक्त इत्येव क्वचित् कस्यचित् प्रवृत्तिरतिप्रसङ्गात्,
अपि तु प्रतिपन्ने । न च शब्दादेस्तद्वतः प्रतिपत्तिः । अस्तुपाधिष्वेव प्रवृत्तिः तेषां ततः प्रतिपत्तेः,
तदाह—‘तदुपाधयश्चोद्यन्ते शब्दलिङ्गाभ्याम्’ इति । तत्रोक्तम्—किं न किञ्चित् वाहादि-
प्रयोजनं तदुपाधिभिरिति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । कुतः ? अशक्ताः ते तत्रासमर्था यत इति । १०

उपाधयश्चेत्ते तत्र समर्थाः परिकल्पिताः ।

उपाधिमान् परः कस्मान् कल्प्यन्ते निष्प्रयोजनः ? ॥ १३३४ ॥

तस्मादशक्तिततोपां चोदितैरपि तैः फलम् ।

न किञ्चिद्भवद्वृत्तृणां व्यर्था तद्योदना ततः ॥ १३३५ ॥

यदि चोपाधिमतो न चोदना कुत इदानीं ‘खण्डादेर्गोत्यादिः’ इति प्रतिपत्तिः ? १५
प्रमाणान्तरादिति चेत् ; यत्र तर्हि नोभयविषयं तदस्ति तत्र कथं यथा ‘श्रेयःसाधनत्वं द्रव्यादेः’
इति । न ह्यत्र द्रव्यादेरेव तदुपाधेः श्रेयःसाधनत्वरथापि प्रमाणान्तरान् प्रतिपत्तिः, आगमादेव
तदुपात्तत्वात् । अत एवोक्तम्—‘धर्मं चोदनेव प्रमाणम्’ [ ] इति । न च तत्साधनत्वस्येव
द्रव्यादेरेपि तद्वतः शब्दादेव प्रतिपत्तिः ‘उपाधय एव चोद्यन्ते’ इत्यस्य विरोधान् । न चोभय-
विषयमन्यदस्ति यतोऽयमस्येति सङ्कलनम् । आत्मास्तीति चेत्, न ; ततोऽन्यप्रमाणान्तरयोगान् २०
प्रमाणकल्पनावैफल्यत्वात् । प्रमाणत्वेऽपि नोभयविषयत्तम् ; प्रत्यक्षादित्ये द्रव्यादावेव, शौब्दत्वे
च तत्साधनत्व एव पर्यवसानान् । न चैकैकमात्रपर्यवसित इदमस्येति सङ्कलयितुमर्हति, सत्ये-
चोभयविषयत्वे तद्दर्शनात् यथा देवदत्तस्य कम्पल इति । ततो न युक्तमिदम्—

‘द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

[मी० उलो० १।१।२ उलो० १३] इति । २५

तत्र उपाधिमतोऽचोदनायामसङ्कलनं प्रवृत्तिर्था । तत्रोपाधिभिस्तैस्त्परिज्ञानात् प्रवृत्तिरिति
चेत् ; शब्दादिनेव किञ्च तैस्त्परिज्ञानं यतः पारम्पर्यं परिकल्प्यते ? तद्वत्साधनत्वात् तत्र शब्द-
सम्बन्धस्य दुरवयवोपपत्त्यादिति चेत् ; न, उपाधिसम्बन्धस्यापि तदविशेषात् । न ह्युपाधयोऽ
प्यपरिज्ञातसम्बन्धा एव तैमवगमयन्ति अतिप्रसङ्गात् । कथं वा तत्र शब्दान्तरादिप्रवृत्तिः ?
एकोपाधिद्वारेणैक्यत्वं तद्वतः सकलोपाधिशयलितस्य प्रतिपत्तेः । तत्राह—‘समं तैस्तस्य ३०
लक्षणम्’ इति । समं सरसं दूषणम् । तैरुपाधिभिः तस्य तद्वतः लक्षणम् परिज्ञाने इति ।

१ “वाहदोहादिप्रयोजने”—भा० टि० । २ शब्दरत्नम् भा०, ५०, प० । ३ उपाधिमपरिज्ञानात् ।

४ उपाधिमतः परिज्ञानम् । ५ तद्वत्ता नूनं स्मार्—भा०, ५०, प० । ६ तदुपाधय—भा०, ५०, प० ।

तदुपाधिभिरप्युपाधिरूपतयैव तस्य लक्षणाददोष इति चेत्, न, अन्यरूपतयाऽन्यस्य लक्षणाव्यो-
गादनपस्थाप्रसङ्गाच्च । कथञ्चोपाधेरपि चोदनम्, कथञ्च न स्यात् ? सम्बन्धापरिज्ञानान् । न
ह्यपरिज्ञातसम्बन्धादेव लिङ्गादेस्तत्परिचोदनम्, अतिप्रसङ्गान् । तत्परिज्ञानञ्च सिद्ध एव
गोत्वादा उपाधौ भवति नासिद्धे स्वरविपाणवन् । सिद्ध एवाय 'एण्टो गौमुण्टो गौः' इत्य-

५ नुगमप्रत्ययादिति चेत्, ततः पूर्वं कीदृशस्तत्प्रभावः ? सिद्ध एव वैदापि तत्प्रत्ययादिति चेत् ?
न, ततोऽपि पूर्वं तत्प्रत्ययात्तत्सिद्धौ तत्प्रसङ्गान्, तस्य चाप्रतिपत्तेः, त्रिययान्तरसञ्चारव्यति-
प्रमाद्य अभिद्ध एवेति चेद्, उच्यते-

तत्प्रत्ययेऽपि तस्यासौ स्वभावश्चेन्न नश्यति ।

सै कथन्नाम सिद्धः स्यात्तान्गन्यपदार्थवन् ॥ १३३६ ॥

स एव प्रत्ययस्तस्य सिद्धिरेवेत् सर्वप्रतुनः ।

स एव सिद्धिरेव च विफल प्रत्ययान्तरम् ॥ १३३७ ॥

प्रतीतिस्तस्य सर्वस्य न परिस्फुरतीति चेत् ।

अत्यन्तासिद्धरूपस्य प्रकृतस्यापि तत्समम् ॥ १३३८ ॥

यदि तस्य परित्यागे सति तत्प्रत्ययो भवेत् ।

कथं नित्यस्वभावरत्न गोत्वान्नेन्परिणितम् ॥ १३३९ ॥

न चानेकान्तराण्येऽस्ति परस्याभिन्विष्यतः ।

उत्पत्तिस्थितिसंहारस्त्रभायोऽयं प्ररल्प्यताम् ॥ १३४० ॥

१० विञ्च, अयमनुगमरूपतया कुतश्चित्सिद्ध्यन् विज्ञेपादयतिरिक्तश्चेत्, विशेषण्यैत्रा-
नुगमः स्यात् अव्यतिरेकस्यैत्ररूपत्वात् । न चैवम्, एण्डादिरेव गुण्डादिरित्यप्रतिपत्तेः, वस्तु-
साङ्घर्षदोषाच्च । नैकान्तेनाव्यतिरेकः व्यतिरेकस्यापि भावादिति चेत्, न, उभयस्वभावतया
२० मान्यरत्नापत्तेः । न चेदमुचितम्—“विभ्रुत्वावयवाभावौ प्रतिपाद्यौ च शब्दवत् ।” [मी०
श्लो० वन० श्लो० ३१] इत्यस्य त्रिपोधान् । व्यतिरिक्तश्चेत्, न,

“सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।

जायते द्वयात्मकत्वेन विना सापि न युक्तिमत् ॥” [मी० श्लो० आश्रुति० श्लो० ५]

२५ इत्यस्य व्यापत्तेः, अनेनाव्यतिरेकस्य प्रतिपादनान् । ननु गोत्वादेः सिद्धिर्यत्र सम्बन्ध-
परिज्ञान लिङ्गस्य । ननु विशेषेष्वेव तस्य तदिति चेत्, न, तेषामानन्त्येतावन्नांशे तत्र
तदसम्भवादित्यभाव एवानुमानस्य । इदमेवाह—

सम्बन्धो यत्र तत्सिद्धेरन्यतोऽप्रतिपत्तितः ।

अनुमानमलं [किं तदेव देशादिभेदवत्] ॥२३॥ इति ।

१ उपाधिमत् । २ गोत्वादि । ३ तथापि आ०, व०, प० । ४ अनुगतप्रयत्नान् । ५ अगिद्ध
स्वभावात् । ६ कथन्नाम भवेत्सिद्धस्ता-आ०, व०, प० । ७ सिद्धश्चे-आ०, व०, प० । ८ अयत्ना-
आ०, व०, प० । ९ गोत्वादि । १०-स्वैव रूपात्तन् आ०, व० । ११ तत्र सम्बन्ध-आ०, व०, प० ।

सम्बन्धो लिङ्गस्यादिनाभावः सिद्ध्येदिति शेषः । कुतः ? यत्र यस्मिन् साध्ये
गोत्वादी स मतः तत्सिद्धेः । न च तत्सिद्धिरुक्तान्यायादिति भावः । ततश्च अनुमान-
मलम् अनुमानस्य मलं दूषणमभावलक्षणमित्यर्थः । सम्बन्धप्रतिपत्तिपूर्वकत्वं न तस्य तद्-
भायेऽनुपपत्तेः । अतश्च तन्मलम् , अन्यतः अन्येषु विशेषेषु अप्रतिपत्तितः । सम्बन्ध-
स्येति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः ।

५

भवतु विशेषेषु देशत एव तत्परिज्ञानं न साकल्येनेति चेत् ; अत्राह—सम्बन्ध
इत्यादि । यत्र यस्मिन् विशेषरूपे लिङ्गे साध्ये च सम्बन्धो ज्ञातस्त्वोस्तज्ज्ञानादेव सिद्धिः
नत्सिद्धिः तस्याः सम्बन्धसिद्धेः सम्बन्धसिद्धित एवोपपत्तेः अनुमानमलं पर्याप्तं निष्पयो-
जनत्वात् । अन्यत्र सप्रयोजनमिति चेत् ; न ; अन्यतः अन्यस्मादप्रतिपन्नसम्बन्धाद्भिद्भिद्
अप्रतिपत्तितः साध्यग्यापरिज्ञानादप्रतिपन्नसद्भावदनुमानमलं कल्पयित्वेति शेषः । नायं दोषः, १०
सामान्ये सम्बन्धज्ञानात् , तस्य च निदर्शनवदन्यत्रापि भौधेन अनुमानोपपत्तेरिति चेत् ; न ;
दत्तोत्तरत्वात् । अपि च, सामान्यं यदि प्रतिव्यक्ति भिन्नम् ; कस्तस्य विशेषेभ्यो विशेषो यत्-
स्तत्र सम्बन्धग्रहणम् ? अथाभिन्नमेव निदर्शनगतस्यैवान्यत्रापि भावात् ; तर्हि निदर्शनस्थान
एवान्यत्र गतस्यापि किञ्च प्रतिपत्तिः ? न हि प्रतिपन्नादभिन्नमप्रतिपन्नमुपपन्नं नाम विरोधात् ।
अस्येव तस्यापि प्रतिपत्तिरिति चेत् ; न ; तदधिकरणानामपि तत्प्रसङ्गात् । न हि तदप्रतिपत्तौ १५
तन्निष्ठस्य प्रतिपत्तिः । सा भूतन्निष्ठतया तस्य सेति चेत् ; न ; तस्य तत्त्वभाव-
त्वात् , प्रतीतस्य चेतस्त्वभावानुपपत्तेः । नासौ तस्य स्वभावः समवायत्वेनार्थान्तरत्वादिति
चेत् , तेनैकं कथं तन्निष्ठं नाम ? अनभिमतव्यक्तिनिष्ठताया अप्यनुपपन्नात्तद्विशेषात् । तथापि
स्वगनात्कुतश्चिद्विशेषात् नियतविशेषनिष्ठमेव तदिति चेत् , स तर्हि विशेषः प्रतीयमानः तद्वि-
शेषानपि प्रत्याययति, अन्यथा स्वयमप्रतिपत्तेः । न हि तत्रभिमुखस्य तदप्रतिपत्तौ सम्भवति २०
प्रतिपत्तिः । न च तस्यापि तदर्थान्तरत्वं पूर्वप्रसङ्गादनवस्थापत्तेश्च । इदृशमानव्यक्त्यभिमुखस्यैव
तस्य ज्ञानं न तद्व्याभिमुखस्येति चेत् , किमिदानीं प्रतिव्यक्ति तस्य भेदः ? तथा चेत् ; न ,
तद्वदनन्यत्वेन सामान्यस्यापि तत्प्रसङ्गात् , 'भिन्नादभिन्नं भिन्नमेव, इति न्यायान् । तत्राह—
'किं तदेव देशादिभेदवत्' इति । तदेव एवमेव । किम् ? नैव । सामान्यम् । किञ्च-
शम ? देशस्तदंशो व्यक्त्यभिमुखस्वभाव आदिर्यस्याश्रयादेः सोऽस्यात्मीति देशादिभेदवत् २५
इति । तत्र सामान्यं नाम किञ्चित् , यत्र प्रतिबन्धग्रहणं लिङ्गस्य ।

२०

२५

भवतु वा तन् , तथापि किं तदप्रतिपत्त्या ? तदनुमानमिति चेत् , तेनापि किम् ?
अर्थक्रियार्थनस्तत्र प्रवृत्तिरिति चेत् , न , तत्र तस्यानामध्यात् विशेषकल्पनाद्यैवध्यापत्तेः ।
विशेषेष्वेव तदनुमानात्प्रवृत्तिरिति चेत् , कथमन्यानुमानादन्यत्र प्रवृत्तिः , अतिप्रमद्गात् ।
अनुमितानुमानादिति चेत् ; न , प्रतिबन्धापरिज्ञाने तदनुपपत्तेः । तत्परिज्ञानञ्च न साकल्येन, ३०
अभ्रमादेःशेषेषुप्रतिपत्तेरभावान् , देशत इति चेत् ; न , तत्रापि प्रतिबन्धज्ञानविषयस्य तत्

३०

१-दत्तन्या-अ०, य०, प० । २ सम्बन्धिनि-अ०, य०, प० । ३ भाये अ-भा०, य०, प० ।

४ प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । ५ समवायेन । ६ तदभिमुखस्यैव । ७ तद्वदनन्यत्वेन आ०, य०, प० । ८-नु

तथापीति तत्र तत्प्र-भा०, य०, प० । ९ "प्रतिबन्धप्रतिपत्त्या"- ता० टि० । १० विशेषे । ११ प्रतिपत्तिः

भा०, य०, प० ।

एव सिद्धेः, अतद्विषयस्य धानुमानादप्रतिपत्तेः तस्यैवाननवतारान् । एतदेवाह—‘सम्बन्ध’
इत्यादि । व्याख्यान पूर्णम् । एकत्र विशेषे सम्बन्धग्रहणमेव सामान्यस्यान्यत्रापि तद्ग्रहण
तद्व्यमदोष इति, स्यादेव यदि विशेषोपाणामेकत्व भवेत्, न चेत्, देशादिभेदाभावात्पत्तेः ।
तदाह—‘किम्’ इत्यादि । तदेव सम्बन्धज्ञानमेव विशेषरूपम्, किम् ? नैव भवति ।
५ परिपूर्णं न भवति ? देश आधिपत्यस्य कालादेशेन भेदवदिति ।

सामान्यादपि सामान्यमनुमेयं यदीष्यते ।
कस्तेनानुमितेनार्थो यद्वस्तुपुत्रल्यते ॥ १३४१ ॥
वाहदोहादिरर्थश्चेत् सामान्यात्प्रथमादयम् ।
असम्भरी कथन्नाम सामान्यान्तरतो भवेत् ॥ १३४२ ॥
तदन्तराद्य सामान्यमन्यचेदनुमीयते ।
१० अनुमानानुसरेण चेत्ः प्रेदाय ते भवेत् ॥ १३४३ ॥

किं वा प्रयोजन सामान्यात् ? तत्र लिङ्गस्य प्रतिबन्धनिर्णय इति चेत्, विशेषेणैव
मिन्न भवति ? तेषामानन्त्येन दुरखनोधत्वादिति चेत्, सामान्यस्यापि न भवेत्, दृष्टिशेषे
तस्य निर्णय एवान्यत्रापि तन्निर्णयो ष्टस्मानत्वात्स्येति चेत्, न, लिङ्गस्याप्येवं तन्निर्णय-
गसङ्गात् । उतो वा तस्य ष्टसमत्वम् ? तत्र सामान्यभावात् । सोऽपि कुतः ? तत्र तत्प्रति-
१५ बन्धस्य निर्णयात् । अयमपि कस्मात् ? तस्य दृष्टसमानत्वादिति चेत्, न, चक्रकदोषात् । यदि
पुनः स्तत्र एव तस्य तत्समत्वं तर्हि सामान्यप्रयोजनस्य तत्र एव भावाद् व्यर्थमर्थान्तरतत्त्व-
नम् । यदि सामान्यमप्रतिपन्नम्, कथं तस्य प्रतिषेधः पिशाचादिवन् ? प्रतिपन्नं चेत्, तथापि
कथम् ? तत्प्रतीत्यैव बाधतादिति चेत्, कथमिदानीं प्रत्यनीक्यप्रच्छेदेन स्वपञ्चापानम् ?

२० अस्य हि वस्तुम्—

प्रतीतिः प्रत्यनीकस्य न चेत्तस्मिन् निषेधनम् ।
प्रतीतिः प्रत्यनीकस्य यदि नास्ति निषेधनम् ॥ १३४४ ॥
अनिषेधे च तस्य स्यात् कथमन्यः पराजयी ?
तदभावे कथन्नाम चांगो विजयमुद्धहेत् ॥ १३४५ ॥
परोक्त्या विदितस्यापि युक्तिसाङ्गस्यवर्जनात् ।
२५ निषेधस्तस्य चेदेव सामान्यस्याप्यसौ भवेत् ॥ १३४६ ॥

साम्प्रतमुक्तन्यायेन सौगतमपि प्रतिक्षिपन्नाह—

एतेन भेदिनां भेदसंबृतेः प्रतिपत्तितः ।

तत्रैकं कल्पयन् वार्यः [समाना इति तद्ग्रहात्] ॥२४॥ इति ।

३० तत्र तेषु भेदेषु एकम् अनुगतमाकारम् कल्पयन् सौगतो वार्यो निवार-
यितव्यः । कुतस्तत्कल्पयन् ? प्रतिपत्तितः प्रतीतिरेकस्याकारस्य । कुत, प्रतिपत्तितः ?
भेदसंबृतेः सन्निवृत्ते प्रच्छेदेऽनयेति सद्गतिर्विकल्पिका बुद्धिः । भेदस्य परस्परव्यावृत्तेः
सद्गतिः भेदसंबृतिस्तत्र इति । केपा स भेदो यस्य सद्गतिरिति चेत् ? भेदिनां विना-

तीन्यावृत्तिमता खण्डादीनाम् । 'भेदिनाम्' इत्यस्यापेक्षणेऽपि गमकत्वात् 'भेदसंबुद्धेः' इति वृत्तिः । केन स वार्यत इति चेत् ? एतेन भीमांसकादिवृत्तपणेन । तथा हि—संवृत्तिविकल्पित-स्याकारस्य भेदिभ्यो भेदे तस्यैव लिङ्गादे प्रतिपत्तेः प्रवृत्तिरपि तत्रैव स्यात् न भेदेषु । न चेद-मुचितम् ; अशक्तत्वात् । न हि तस्य बाह्यद्वौ शक्तिः, भेदिक्त्वनैवैकल्योपनिपातात् । भवतु भेद्विष्येव प्रवृत्तिस्तेषां तद्वान्तरेण लक्षणादिति चेत् ; न ; लिङ्गादिनैव तत्प्रसङ्गात्, तदाकारस्येव ५ तस्यापि तत्र प्रतिबन्धपरिज्ञानोपपत्तेः । तेनापि सामान्यरूपेणैव तल्लक्षणे अनवस्थापत्तेश्च । ततः 'तद्वचस्पृचादिते' इत्याद्यत्रापि समानम् । तेभ्यस्तस्याभेदे तु तद्वदेव वस्तुसत्त्वान् संवृत्या प्रतिपत्तिः । कथं वा तथा तत्प्रतिपत्तिः, कथञ्च न भवेत् ? अतदाकारत्वे साकारवादविनिपातेन तदयोगात् । तदाकारत्वे कथं तस्याः क्षणिकनिरंशत्व तद्वदेव देशकालान्यां दैर्घ्यात् । तथा तदाकार-स्यैव दैर्घ्यं न तस्या इति चेत् ; न ; अविष्यग्भावे तदनुपपत्तेः । विष्यग्भूतैव सा ततः केवलमन्यैव १० संवृत्तिस्तदविष्यग्भावमाविर्भावयतीति चेत् ; न ; तथापि तस्याः परिज्ञाने तदयोगात् । तदाकारतया परिज्ञानेऽपि स एव प्रसङ्गः तस्याः कथं क्षणिकनिरंशत्वमित्यादिः । तस्या अपि ततो विष्यग्भाव-करुणायामनवस्थापत्तिः । तत्र कुतश्चिदप्येकाकारप्रतिपत्तिः । ततो निर्विषयमिदम्—

“पररूपं स्वरूपेण यथा संश्रियते धिया ।

एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ॥” [प्र० वा० ३।६७] इति । १५

‘एकार्थप्रतिभासिन्या’ इत्यस्यासम्भवात् । यदपीदमन्यत्—

“तथा संबृतनानात्वाः संबृत्या भेदिनः स्वयम् ।

अभेदिन इवाभान्ति भावरूपेण केनचित् ॥” [प्र० वा० ३।६८] इति ।

तत्र 'भेदिनः' इति न तावत्तद्वुद्ध्यपेक्षम् ; तथा तत्रानात्वस्यावरेणात् । न हि तद्वुद्ध्य-त्येव तद्वेदमुपदर्शयति विरोधात् । बुद्ध्यन्तरापेक्षमिति चेत् ; कुतः सङ्कलनम्—भेदिनः स्वयमभेदिन इव २० इति ? न नानात्वसंबृतेः ; तथा भेदिनामप्रवेदनात् । नापि भेदिवुद्धेः ; तथापि संबृत्तिविषयस्यापरिज्ञानात् उभयविषयाद् बुद्ध्यन्तरादिति चेत् ; न ; तदसम्भवात् । न हि किञ्चिद्वेदनं कचिद्वेदमुपदर्शयदेव तद्विप-र्ययमुपदर्शयितुं समर्थं नीलत्वमुपदर्शयतैव कचिर्त्वीतत्वस्याप्युपदर्शनप्रसङ्गात् । तत्र सामान्याकार-शक्यप्रतिपत्तिक इति न तत्र नापि विशेषे सम्बन्धपरिज्ञानं लिङ्गस्येति प्रलीन एवानुमानव्यवहारः । तत इदमप्यत्र समानम्—'सम्बन्धो यत्र' इत्यादि । तत सूक्तम् 'एतेन' इति । २५

इतश्च वार्य इत्याह—'समाना इति तद्वग्रहात्' इति । खण्डादिभिर्मुण्डादयः समानाः सदृशा इति । तेषां भेदिनाम् ग्रहात् प्रतिपत्तेः । 'तत्रैकं कल्पयन् वार्यः' इति । खण्डादय एव मुण्डादय इति प्रतिपत्तौ हि तत्राभेदकरुणनमुपपन्नं न समाना इति प्रतिपत्तौ, त्तस्तेषु समानताया एव प्रसिद्धं नभेदस्य । न च त एव ते इति प्रतिपत्तिर्त्रैरस्य, एवं व्यवहारादृष्टेः । ननु च धर्मकीर्तिनाप्येतदभिहितम्—

“प्रतिभासो धियां भिन्नः समाना इति तद्ग्रहात् ॥” [म० वा० ३।१०६] इति ।

तत्कथं स एव तद्वैकं संवृत्तिविन्ध्यनमिदध्यादिति चेत् ? स एवेदं प्रष्टव्यो य एवं स्ववाग्विरुद्धमवरुणद्धि ।

स्यान्नतम्—नासौ संवृत्तिवेदनेऽप्येकमनेकमाधारणमाह यतः स्ववचनविरोधः । किं तर्हि ?

५ खण्डादीनामतद्धेतुफल्यपोहमेव, तस्यैव तेषु समानत्वेन सामान्यव्यवहारगोचरत्वात् । तस्यापि तेभ्यो भेदे तदपोहशब्देन सामान्यमेव शैलग्रामसिद्धमभिहितं भवेत् । अभेदेऽपि मीमांस[क]परिकल्पितम् । तदुक्तम्—

“अनोनिवृत्तिः सामान्यं वाच्यं यैः परिकल्पितम् ।

गोदवमेव च तैरुक्तमगोऽपोहगिरा स्फुटम् ॥” [मी० श्लो० अ० १०० श्लो० १]

१० इत्यपि न चोद्यम् ; तेभ्यस्तस्य तत्त्वान्कवाभ्यामवाच्यत्वात् । अवस्तुरूपा हि खण्डादयस्तत्सामान्यन्व, उभयोपामप्यपोहकल्पितत्वात् । न च तेषामन्योन्यं तत्त्वमन्कवं वा ; यस्तुष्वेव तद्विकल्पोपपत्तेः ।

“वस्तुन्येव विकल्पः स्यात्” [ ] इत्यादिवचनत्वात् । ततस्तत्र भेदाभेदाभ्यां द्वौपोषकत्वं परमतानभिज्ञानं पिशुन्यतीति । तदेवाह—

अतद्धेतुफलापोहः सामान्यं चेदपोहिनाम् ।

१५ सन्दर्श्यते तथा बुद्ध्या [न तथाऽप्रतिपत्तितः] ॥ २५ ॥ इति ।

हेतुश्च फलञ्च हेतुफले तद्विषयित्वे खण्डादिवाहादिलक्षणे हेतुफले येषामन्येषां खण्डादीनां ते तद्धेतुफल्य न तद्धेतुफल्य अतद्धेतुफलाः कर्कादयस्तेषामपोहः सामान्यं गोत्वादि नापरम् ।

केषाम् ? अपोहिनाम् विजातीयविशेषवत्तां खण्डादीनाम् । कुत एतत् ? सन्दर्श्यते सत्या-
बाधितत्वेन प्रशस्यते सामान्यम् । तथा तेन तदपोहप्रकारेण, बुद्ध्या विकल्पविन्या यतः । चेत्

२० शब्दः पराकृतयोत्तरे । तत्रोत्तरमाह—न तथाऽप्रतिपत्तितः इति । न नास्ति परोक्तम् ।
कस्मात् ? तथा तेन तदपोहरूपप्रकारेण । अप्रतिपत्तितोऽपरिश्रान्त सामान्यस्य । तथा

तद्व्यतिपत्तिर्हि न तत एव सामान्यज्ञानात् ; तथैवातिशयत्वात् । न हि तद्वेव तद्विषयस्यापोहरूपता
निश्चिनोति; निर्विवादापत्तेः । विचारात्स्यं तादृष्यमिति चेत् ; कुत एतत् ? तस्य निश्चयरूप-
त्वात् ; न तज्ज्ञानस्यापि सविकल्पत्वेन तदविशेषात् । निश्चितस्यापि निश्चयान्तरापेक्षणे अनवस्थानं

२५ तत्रापि तत्रन्तरापेक्षणात् । विचारश्च सामान्यज्ञानस्यान्वतोऽसम्भवादेव अवतरति । न चोत्तारवर्ति
साहचर्यविशेषादापि तदुपपत्तेः । सोऽपि नैयायिकादिसामान्यवत् भेदाभेदाभ्यां परिचिन्त्यमानो न सम्भ-
त्यवेति चेत् ; उच्यते—

अपोहो यदि क्वं कदिर्न समः खण्डमुण्डयोः ।

असमानात् कथं तस्मात् समानप्रत्ययो भवेत् ॥ ३५ ॥

१-एवमपि-आ०, व०, प० । २-य शब्द-आ०, व०, प० । ३-न तद्विषय-आ०, व०, प० ।
४-स्वाविधि-आ०, व०, प० । ५-सामान्यम् । ६-अपोहरूपतात् । ७-एतत्स्य-आ०, व०, प० । ८-तद्विचा-
आ०, व०, प० । ९-सामान्यज्ञानस्य अन्यतोऽसम्भवात् । १०-साहचर्यविशेषोऽपि । ११-क्वं कदि-
आ०, व०, प० ।

समानश्चेत्कथं भद्रं, सादृश्यं वृषितं त्वया ।
 अपोह एव सादृश्यं भायानामिति चाकुलम् ॥ १३४८ ॥
 तस्य वस्तुष्वसद्भावात् कल्पनारोपितात्मनः ।
 एकत्वाध्यवसायाच्चेत् तस्य वस्तुषु सम्भवः ॥ १३४९ ॥
 नैकत्वस्याप्यसद्भावात्पेवारोपितरूपिणः ।
 तस्याप्येकत्वनिर्णीतिरन्यतस्तत्र सम्भवे ॥ १३५० ॥
 अनवस्थालतापाशवन्धनान्मुच्यते कथम् ।
 तन्न व्यावृत्तिसामान्यं विचारक्षममीक्षते ॥ १३५१ ॥
 अविचार्यैव चेदिष्टं व्यवहाराय तत्परैः ।
 मीमांसकादिसामान्यं तथैव न किमिष्यते ॥ १३५२ ॥
 अविचारितरम्यत्वादिशेषेऽपि क्वचित् कथम् ।
 पक्षपातः सतां युक्तो न्यायनिर्मलञ्चेतसाम् ॥ १३५३ ॥

१३३९९

मा भूत् कल्पनागतस्तदपोहः सामान्यं विचारासद्वत्त्वात्, खण्डादिगतस्तु भक्तयेव विपर्ययात् । न हि ते खण्डादयः कर्कादिभिरात्मानं मिश्रयन्ति स्वरूपप्रच्युतिप्रसङ्गात् । ततः स एव तेषां सामान्यमिति चेत्; न; एवमप्यतिप्रसङ्गात् । तथा हि— यथा खण्डादयः कर्कादिभ्यामवृत्त्या गोच्यपदेशविषयास्तथा तृणवन-
 गुल्मतूलोपलादयोऽपि स्युः; तेषामपि तदविशेषात् । न हि तेऽपि तैरात्मानं मिश्रयन्ति तद्भेदापरिज्ञान-
 प्रसङ्गात्, तथा च गामान्येति चोदितेन तत्रापि प्रवर्तितव्यम् । तदविशेषेऽपि खण्डादय एव गावः
 तत्रैव बाहदोहादेरेककार्यस्य भावात्, न तृणादयो विपर्ययादिति चेत्; तत्रैव कुतस्तद्भावः ? तदपोहादिति
 चेत्; न; तृणादावपि तत्रप्रसङ्गात् । शक्तिसाम्येति चेत्; तदेव तर्हि सामान्यं न तदपोहः, सतोऽपि
 तस्य वनगुल्मादौ ताद्रूप्याभावात् । तदाह— 'न तथा' इत्यादि । न तदपोहः सामान्यं तथा तेन
 सामान्यरूपप्रकारेण अप्रतिपत्तितो वनतृणादौ तस्यापरिज्ञात् । कथं पुनः शक्तिसाम्यमपि
 सामान्यम् ? कथं च न स्यात् ? तस्य वस्तुष्वेकस्याभावात् शक्तिमदनेदात् सामान्यस्य चैकरूपत्वादिति
 चेत्; कथमिदानीं तत् एकं कार्यम् ? शक्तिभेदे तद्भेदस्यैवोपपत्तेः । मा भूदिति चेत्; कथमिदमुक्तम् —

“एकप्रत्ययवमशार्थिज्ञानार्थकार्यसाधने ।” [प्र० वा० ३।७२] इति ?

तदपि वस्तुनो भिन्नेव, अनेदस्तु तत्राप्यन्यस्मादेवैककार्यादिति चेत्; न; तस्यापि तदभेदे
 भेदेत्यैवोपपत्तेः । तस्याप्यन्यस्मात् सत एकत्वकल्पनायामनवस्थादौषात् । न जैनस्यैकरूपत्वादेव सामान्यम्,
 अपि तु तत्प्रयोजनात्, तच्चानेकत एव सदृशादुपपन्नम् । अत एव वक्ष्यति— “नानैकत्र न चैकत्र
 वृत्तिः सामान्यलक्षणा” [न्यायवि० श्लो० २००] इति । अपि च, के नामापोहिनो येषां तदपोहः
 सामान्यरूपकल्प्येत ? प्रसिद्धा एव खण्डादय इति चेत्; न; तेषां तत्त्वतोऽसम्भवात्, अवयवविद्यदप्रति-
 पंधात् । संवृत्त्या सम्भव इति चेत्; न तर्हि तदपोहः; तेषामवस्तुत्वाद् वस्तुसतामेव क्वचित्त्वान्यत्वयोरु-

१ तस्याव-आ०, व०, प० । २-यन्तीति त-आ०, व०, प० । ३ तुल्यगुण्मादिषु ।
 ४-गामान्यादि-आ०, व०, प० । ५-सामान्यमपि आ०, व०, प० । ६ शक्तिमदभेदे । ७ सम्प्रत्ययग-
 भा०, व०, प० ।

पपत्ते “वस्तुन्येष विकल्पः” [ ] इत्यादि वचनात् । वस्तुनेकत्वावभावात्तेऽपि वस्तुसन्त एवेति चेत्, न, तस्य निषिद्धत्वात् । तदेवाह—‘न’ इत्यादिना । अपोहिनामिति । कुत ? तथा तेनापोहिनामिति प्रकारेण खण्डादीनाम् ‘अप्रतिपत्तिनः’ इति । भवन्तु स्वलक्षणरूपा एवापोहिन इति चेत्, कुतस्तत्परिज्ञानम् ? निर्विकल्पादर्शनादिति चेत्; न, तस्यापि व्यस्तारिव्यभावात् । न हि ते तद्दर्शन विकल्पयन्तो दृश्यन्ते, निश्चयस्यैव बहिरन्तश्च स्थूलाकारगोचरस्य तेरवस्थानात् । विकल्पे कृत्वावसायात्तस्यै तैरेनैककल्पनं नाभावादिति चेत्, न, पृथगगगतस्य तदवसायानुपपत्ते । तदवगम सन्नध्यस्तकल्प एव निर्विकल्पत्वादिति चेत्, न तर्हि ततस्तस्यामित्य व्यवहारविषये सुप्तस्यैव तद्देवनात् । अनुमानात्तदस्तित्वं तद्विषय इति चेत् न, प्रत्यक्षतो बहिरन्तश्चासम्भवतोऽनुमानादप्यप्रतिपत्ते, तस्यै तत्पूर्वकत्वात् । तदुक्तम्—

१० “ब्रुवन् प्रत्यक्षमभ्रान्तं बहिरन्तरसम्भगम् ।

अनुमानवलाद् व्यक्तमनात्मज्ञस्तथागतः ॥” [सिद्धिवि० परि० १] इति ।

तत्र अपोहिन स्वलक्षणरूपा अपि । तदाह—‘न’ इत्यादि । न परमत तथा तेन प्रोक्तासाधारणप्रकारेण । अप्रतिपत्तिनः अपोहिता [ना] खण्डादीनामिति । ततो यदुक्तम्—

“स च सर्वपदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।

१५ तेनान्यापोहरिपयो वस्तुलाभस्य चाश्रयः ॥” [प्र० वा० ३।७९] इति ,

तत्प्रतिविहितम् ; वस्तुन एव परपरिकल्पितस्याभावात् । सति हि तस्मिन् समानाकारविकल्प पारम्पर्येण तस्मादात्मलाभात् तस्याभस्याश्रयो भवेन्नासति खरविपाणवत् । तत्र अतद्देतुपलापोह सामान्यम्, सदृशपरिणामस्यैव तत्त्वोपपत्ते ।

कुत पुनस्तत्परिणामो भावानाम् ? विशेषपरिणाम कुत ? तत्प्रत्ययात्, परोऽपि तत् एवास्तु २० विशेषभावात् । तत् समानेतरपरिणामालानो भावास्तथेव प्रतिपत्तेरिति न्याय्यम् । प्रत्यक्षतो न तस्य प्रतिपत्ति, ततो बहिरन्तश्चासाधारणस्यैवाकारस्य प्रतिपत्ते, तत्प्रतिपत्तिस्तु वासनापरिणामजननो विमल्यदेव, तस्य चावस्तुनिषयत्वात् ततस्तद्व्यवस्थापन न्याय्यमिति चेत्, अत्राह—

यन्न निश्चीयते रूप जातुचित्तस्य दर्शनम् । इति ।

यत् परामिमत रूप दृश्यस्य दर्शनस्य च, न निश्चीयते न सशब्दादिव्यवच्छेदेनानुभव्यते । २५ जातुचित्त प्रतिसहारवेलायामन्यदा वा । न हि तस्य तद्देवात्वा निश्चय, निश्चयस्यैव तत्र विमल्यत्वेनासम्भवात् । नाप्यन्यदा, अनुमानवैकल्यात्पत्ते, निश्चिते समारोपभावाच्च । तस्य रूपस्य । दर्शनमुपलभनम् । ‘न’ इत्यादृश्या सम्बन्ध । न ह्यनिश्चिते दृष्ट नाम, अन्यथा ‘सत्तामात्रस्यैव दर्शन सर्वत्र, भेदप्रतिपत्तिस्तु तदविद्यापरिणामजननो विकल्पादेव’ इति विकल्प्येत । भवतु निश्चितस्यैव तस्य दर्शनमिति चेत्, अत्राह—

१ भरत ख-भा०, व०, प० । २ तस्याप्यवहा-भा०, व०, प० । ३ निर्विकल्प्य । ४ तैरवक-
भा०, व०, प० । ५-या स्तुतस्य भा०, व०, प० । ६ अनुमानस्य । ७ स्वलाणप्रकारेण -भा० ३।८ ।
८ अपोहितानां भा०, व०, प० । ९ न हि तदभिमतस्य भा०, व०, प० ।

यथानिश्चयनं तस्य दर्शनं तद्वशात्किल ॥ २६ ॥ इति ।

निश्चयनस्यानतिक्रमात् यथानिश्चयनम्, पञ्चम्यन्तमेतत् । तस्य रूपस्य । दर्शनं किल
 इति यावत् । किलशब्दस्यारुचिवाचिनो निषेधपरत्वात् । क्रीडाशक्ततस्तदर्शनं न रुच्यत इति चेत् ?
 तद्वशात् सदशेनारामकवस्तुवशात् । न ह्यन्यवशाद्निश्चयादन्यदर्शनम्, नीलनिश्चयात् पीतादेरपि
 ज्ञानहात् । कुतः पुनस्तद्वशात् निश्चयस्येति चेत् ? स्वतस्तस्य बहिरन्तश्च जात्यन्तरविषयतयैव प्रसिद्धेः । ५
 असाधारणविषयत्वे तु निश्चय एव न भवेदर्शनवत् । तत्र चोक्तम्—“अनिश्चितस्य न दर्शनम्”
 [ ] इति । पुनर्निश्चयान्तरपरिकल्पनार्थामनवस्थानं पूर्वप्रसङ्गानितिवृत्तेः । ततस्तद्वशात् एवायं तथाप्रसिद्धेः ।
 एतदेव किलशब्देन प्रतिद्विवाचिना दर्शयति । तद्वशात्ऽपि निश्चयस्य कथं दर्शनस्य तत्त्वम् ? न हि
 तदनुसारेण निश्चयो विपरीतस्यापि दर्शनात् । मरीचिदर्शनाद्योपनिश्चयवदिति चेत्; भवंतु तत्रैव
 यत्र बाधकप्रत्ययः, न चेहासावस्ति । जात्यन्तरविलक्षणविषयस्य कस्यचिदपि तस्यानुपलम्भात् । जात्यन्तर- १०
 विषयमपि न किञ्चिदुपलभ्यत इति चेत्; न; निश्चयस्यैव दर्शनात्, तस्य विकल्पेतरात्मकतया विकल्पा-
 न्तरसदशेतरात्मकतया च स्वत एवोपलम्भात् । दर्शनं तद्विषयं नोपलभ्यते यदनुसारी निश्चय इति
 चेत्; न; तस्यापि संस्कारभाग्भाविनः अवयवस्योपदर्शनात् । निश्चयरूपत्वे तस्य किं संस्कारेण तद्रू-
 पेति चेत् ? निश्चयतारतम्यात् प्रयोजनविशेषाच्च । विचारितञ्चैतत् प्रथमप्रस्ताव इति नेह विचार्यते ।
 ततः समानपरिणाम एव सामान्यं निर्वाचकप्रत्ययत्वात्तार्परं विपर्ययात् । तत्परिणामोऽपि यद्यनेकवृत्ति- १५
 रेकः; कथं तस्य ग्रहणम् ? अनेकविशेषदर्शनादिति चेत्; न; सन्निरहितवर्तमानविशेषदर्शनस्य तदन्य-
 त्राप्रवृत्तेः, तद्वतो विश्ववेदित्वात्पक्षेः, तथा च किं तस्य शब्देनानुमानेन वा ? यतस्तदर्शने परिणा-
 मिति सम्बन्धपरिकल्पनेन किं विलङ्घ्येत ? न च तदनुपलम्भे तदगतस्य तत्परिणामस्य प्रतिपत्तिः; व्याप-
 कप्रतिपत्तेर्याप्यप्रतिपत्तिं विनाऽनुपपत्तेः । भवतु हृष्टे तस्य ग्रहणम्, अग्रहणञ्चान्यत्रेति चेत्; न;
 विरुद्धधर्माध्यासेन भेदे स्वरूपविरहापत्तेः । सत्यपि तस्मिन् गृहीतेतरात्मना तस्माभेदे विशेषाणामपि २०
 परस्परं तत्प्रसङ्गः; तथा चासन्निरहितवत्तद्व्यतिरेकान्न सन्निरहितस्यापि तस्य दर्शनम् । दर्शनं वा तत्
 एवासन्निरहितस्यापि सर्वस्य दर्शनमिति प्रतीतिप्रत्यनीकरूपापद्येत । विशेषेभ्यो भिन्न एव तत्परिणामः, ततो
 न दर्शनादर्शनाभ्यां तत्र तत्तरूपनमुपपन्नमिति चेत्; अस्तु नामैव तथापि कथं स कश्चित् खण्डादीना-
 मेव न कर्कादीनामपि । तैरेवोपकारादिति चेत्; न; तस्य बहुभिरैकस्यासम्भवात् । अनेकत्वे तु तत्त-
 रिणामस्यापि तद्व्यतिरेकादनेकत्वं कार्यस्यञ्चेति कथमसावेको नित्यश्रोतव्येति ? व्यतिरेके स एव २५
 प्रसङ्गः कथं स तस्येति ? तेनापि तदपरस्य करणादिति चेत्; न; तत्रापि तथा प्रसङ्गादनवस्थादो-
 पाच्च । नोपकारवशात् स तेषाम्, अपि तु तदभिन्त्यङ्गत्वात् सत्रावस्थानात्, तैस्तत्प्रतिपत्तिपदादिति
 चेत्; न; अभिन्त्यङ्गत्वादीनामप्युपकारविशेषत्वेनानुपकारिभिरसम्भवात् । तत्रैकतत्परिणामः
 सम्भवति यस्य दर्शनं यतो वा सामान्यप्रयोजनमुपकल्प्येत । तदेवाह—

१ किलेति आ०, घ०, ष० । २ निश्चयरूपप्रत्ययस्य । ३ अगायस्य । ४ समानपरिणामोऽपि ।

५-दितान-आ०, घ०, ष० । ६ विना कृत्यानुप-आ०, घ०, ष० । ७ भेदस्व-आ०, घ०, ष० ।

८ विरुद्धधर्माध्यासे । ९ कथमसौ यः क-आ०, घ०, ष० ।

समानपरिणामरचेदनेकत्र कथं दृशिः । इति ।

समानपरिणामः सादृश्यपर्याय, एकवचनादेकत्वस्य प्रतिपत्तेः । चेत् यदि । अनेकत्र बहुषु विशेषेषु । कथं न कथञ्चित् दृशिः दृष्टि उक्तव्यात् । भवतु प्रतिविशेष मित्र एव स इति चेत्, कथमिदानीमसौ सामान्यम् अमाधारणत्वात् विशेषरदसम्भवाच्च विशेषात्यतिरिकात् । व्यतिरेके सम्बन्धाभावात् तस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः । तदाह—

न चेद् विशेयाकारो वा कथं तद्व्यपदेशभाक् ॥ २७ ॥ इति ।

न चेत् न यदि समानपरिणामोऽनेकत्र, कथं न कथञ्चित्, स एव सामान्यमिति व्यपदेशः तस्य वा विशेषस्य स इति व्यपदेशस्तद्व्यपदेशस्त भजतीति तद्व्यपदेशभाक् । अत्र निदर्शनम्—विशेयाकारा वा विशेषाकार इव । 'वा' शब्दस्येवार्थत्वात् । यथा तदाङ्गस्यासाधारणत्वात् तत्र सामान्यमिति व्यपदेशो नाप्यसौ तदपरस्येति ततो भिन्नात् तथा समानपरिणामोऽपीति परो मन्यते । प्रतिविधानमत्राह—

सदृशासदृशात्मानः सन्तो निघतवृत्तयः । इति ।

सदृशरचासदृशश्च सदृशासदृशो समानासमानपरिणामो आत्मानौ जेर्पा सण्डादौना ते तथोक्ता । सदृशात्मान इति बहुवचनमनेकवर्तिन एकस्य तत्परिणामस्य निषेधार्थम्, असदृशात्मान इति तु निदर्शनार्थम् । यथेव तेव्यसदृशात्मसु नेकोऽनेकवर्तित्वस्वभाव तथाप्रतीत्यभावात् तथा सदृशात्मस्यैकत्वभाव इति । तत्र 'समानपरिणामरचेत्' इत्यादि न दूषणमनभ्युपगमादिति भावः ।

यद्येव भेदाविशेषाक्तव्यमसौ सामान्यवितरवदिति चेत् न, तत्र एव सामान्यप्रयोजनस्य भावात्, अनेकवर्तिनेऽपि तत्र एव तदुपपत्ते, अन्यथाऽतिप्रसङ्गस्य बक्ष्यमाणत्वात् । आत्मग्रहण तयो परस्परमभेदार्थम् । तद्वदे तदात्मन खण्डादेरपि तत्प्रसङ्गात् । न चैवमप्रतीते । निघतवृत्तयः निघत सङ्घ

रन्यतिरिक्त्वत्वात् वृत्तिरालम्ब्यते जेषा ते तथोक्ता । अनेन "चोदितो दधि" [प्र० वा० ३।१८] इत्यादि चोर्धं प्रत्युक्तम्, दधिद्रव्यस्य स्वगतेरेव सदृशापभायेरालम्बमान कर्मभावे तथैव प्रतीते । न च तादृशस्ते बुद्धिपरिस्फुल्ल एव अपि नु सन्तः परमार्थतो विद्यमाना । कुत एतत् दृश्यते, दृशित्वस्य साधुवर्तनात् । निदर्शनमपि तेषामन्यन्तविमदृशतयेवेति चेत्, न, नीलनञ्ज्ञानयो सदृशतयापि तद्भावात्,

"सारूप्यमस्य प्रमाणम्" [न्यायवि० पृ० २५] इति वचनात् । न च तत्र कल्पितमेव तत्, ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वव्यापत्ते । तत्र प्रत्यक्षादस्यन्तविसदृशाभावात्पत्तिः । नापि विकल्पान्, तस्यात्तद्विषयत्वात् । नातद्विषयेण तद्विषयिचि, अतिप्रसङ्गात् । नाय दोष, प्रतिन्यविषयस्यैव तत्र सिद्धेरिति चेत्, न, प्रतिन्यस्य प्रत्यक्षतोऽप्रतिपत्ते तस्यासाधारणविषयस्याभावात् । न हि तद्विषयात्तत्र कस्यचिद्व्यतिरिक्तस्य परिज्ञानम् । नापि विकल्पान्तरात्प्रतिपत्ति, तस्यापि तद्विषयत्वात् । प्रतिन्येन तद्विषयत्वेऽनदस्थापत्ति, तत्राप्यन्यतो विकल्पान्तरात्प्रतिन्यपरिज्ञानात् । ततो न युक्तम्—

"स्वस्वभावव्यवस्थितयो भावाः" [ ] इति, अत्यन्तविसदृशस्वभावव्यवस्थितेपरिज्ञानात् । सदृशाक्षरस्यापि कथं परिज्ञानम् ?

१ तथाभित्वात्तया आ०, व० । २ अनेकवर्ती नैक इत्यन्य । ३ तत्रोपपत्ते आ०, व० प० ।

४ धर्मसारूप्यमस्य प्रमाणम् — नापि च । ५ नापि च आ० व० प० । ६ सर्व एव हि भावा स्वरूपस्थितयो नामान परेण मिथयति । — प्र० वा० पृ० ३।१४ ।

कथं च न स्यात् ? शाबलेयप्रत्यक्षेण बाहुलेयादेरप्रतिपत्तेः । न हि तदप्रतिपत्तौ तत्प्रतियोगितया तदाकारस्य सम्भवति प्रतिपत्तिरिति चेत्; किमिदानीं प्रत्यर्थनियता एव बुद्ध्य. ? तथा चेत्; तद्बहुत्वमपि न भवेत्, अप्रतिपत्तेः । मा भूत्, एकव्यक्तिकस्यैव संवेदनस्याभ्युपगमादिति चेत्; न; तस्यापि निष्कलपरमाणुरूपस्याप्रतिवेदनात् । नानाकारमेक तदिति चेत्; सिद्धं न. समीहितम् । एकानानेकस्य व्याप्तिवत् ग्रहणस्याप्युपपत्तेः । ततः शाबलेयदर्शनेन बाहुलेयादेरप्युपलम्भादुपपन्नं परस्परप्रतियोगितया ततस्तत्सदृशाकारस्य परिज्ञानं ५ विसदृशाकारवत् । कथं पुनः स एव सदृशी विसदृशाश्चेति चेत् ? न, दृष्टत्वात्, दृष्टे चानुपपत्तिपरिग्रहायोगात् । ततः सूक्तम्—'सन्तस्ते दृशिर्यतः' इति । अतश्च ते सन्त इत्याह—

तत्रैकमन्तरेणापि सङ्केताच्छब्दवृत्तयः ॥ २८ ॥ इति ।

तत्र इत्यत्रावधारण द्रष्टव्यम् । तत्रैव तेषु सदृशासदृशात्मस्वेव । शब्दवृत्तयो वचनव्यापारा यतस्ततः ते सन्तः इति । न हि निभर्गि भवे तत्सम्भवः । यदि स्यात् एक इव सा स्यात् न बहवः । १० बहवश्च दृश्यन्ते शब्द इत्यनित्य इति कृतक इति च । न हि शब्दत्वादिसदृशेतरधर्मबहुत्वमन्तरेण एकानानेकत्ववृत्तिः पर्यायत्वापत्तेः । तदभावेऽपि व्यावृत्तिमेदात् तद्वृत्तिरिति चेत्; न; तद्भेदस्य वस्तुसत्त्वे निरंशवादव्याघातात् । अवस्तुसत्तश्च प्रत्यक्षेणानवगमात् । विकल्पेनावगम इति चेत्; न; तत्रोऽपि वस्तुपराङ्मुखत्वेन वस्तुगत्त्वेनाऽनवगमात् । अवस्तुगतत्वेनावगमस्यापि वैफल्याद् व्यवहारा-नुपयोगात् । वस्त्वेकत्वाध्यवसायात्तस्य तदुपयोग इति चेत्; न; तस्य निषिद्धत्वात् । तत्र एकानानेक-शब्दवृत्तिः असद्भावे सम्भवति । एतदर्थमेव 'शब्दवृत्तयः' इति बहुवचनम् । कथं पुनर्वस्तुवशत्वे १५ "तद्वृत्तेः" देवदत्तादावेकत्रैव 'आत्मानमात्मना वेत्ति' इति कारकभेदस्यापोद्धारा इति, कलत्रे जल-दिन्द्रौ" च बहुत्वस्य वचनमिति चेत् ? अत्रोत्तरम्—एवमन्तरेण एकधर्मं दिना अनेकधर्मभावेनेत्यर्थः । भवति हि तत्र "शक्तिभेदरूपोऽवयवनात्वादिलक्षणश्च धर्मभेद इत्युपपन्नैव तत्राच्ये" तद्वचन-वृत्तिः । न चैवम्, तत्र देवदत्त इति जलमिति कलत्रमिति चैकवचनमाप्रयोगः, एकस्यापि शक्तिम- २० "दादिरूपस्य तद्वाच्यस्य भावात् । एतत् अपिशब्देनैकत्वसद्भावं समुच्चिन्वता दर्शयति । यद्येवं किञ्च कलत्रादिपदबद् दारादिपदेनाप्येकार्थकथनं यतस्तत्रैकवचनं न भवेदिति चेत् ? न; प्रायशस्तस्य बहुत्व एव सङ्केतात् । न हि शब्दाः स्वसामर्थ्यादेव वस्तुवाच्यमावेदयन्ति, यतो दारादिभिरैकत्वमप्या-वेद्येत, अपितु सङ्केतात् । सङ्केतश्च वृद्धानां यत्र यथा तत्र तथैव तन्मार्गप्रवृत्तेरनुसर्त्तव्यः, तद्व्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । तच्चोक्तम्—'सङ्केतात्' इति । २५

१ 'प्रत्यक्षेण प्रतीतेऽर्थे यदि पर्यंगुणव्यते । एवमेवैकर वाच्य दृष्टे काऽनुपपन्नता ॥ इति सौमतेः स्वयमेवाभियानात् ।—शा०टि० । २ सन्तो यच्छब्द-ता० । ३ 'यात्रैकादेकसाध्यस्यैव बहवश्च ५० । ४ शब्दवृत्ति । ५ वेदकानां टी (शा०ख० १।३।५८) इत्यनुवर्तने सति ब्रह्मादे (शा०ख० १।३।६ ।) इति सूत्रेण विफल्येन टीप्रत्यय तेन उहवः ब्रह्म इति रूपद्वयम् ।—ता०टि० । ६ शब्दवृत्तयः । ७-दात्प्र-आ०, ४०, ५० । ८ व्यावृत्तिभेदस्य । ९ सदृशेतरधर्मवस्तुत्वाभावे ।—चित्तब्रह्मे आ०, ४, ५० । १० शब्दवृत्ते । ११ देवदत्तादानेकत्रैव आ०, ४०, ५० । १२-न्द्री य-ता० । १३ मति-आ०, ४०, ५० । १४-च्ये वस्तुनि बहुवचनप्र-आ०, ४०, ५० । १५ 'आदिशब्देन अत्रव्यादिः ।—शा०टि० ।

शब्दप्रवृत्तिसङ्केतात् सवशासद्वशात्तमु ।

विचित्ररूपा दृष्टेय न निपत्या चिपश्चिताम् ॥ १३५४ ॥

तत इद प्रयुक्ताम्—

“न चादृष्टार्थसम्बन्धः शब्दो भवति वाचकः ।

५ तथा चेतस्यादपूर्वोऽपि सर्वः सर्वं प्रकाशयेत् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनो० श्लो० २४२] इति ।

सङ्केतादत्र शब्दस्यार्थभक्तिवन्धपरिजानात् । ततोऽपि कथमनियस्य तपरिजानम्, उपलब्धस्य
सङ्केतमालेऽनवस्थानात् ? अवस्थितस्य तपरिजानमिद्वो नित्यत्वमेव तस्य कालान्तरावस्थितिरक्षण
त्वात् । सत्यपि कथञ्चित्तपरिजाने न प्रयोजन परिजातप्रतिबन्धस्य व्यवहारेऽनन्वयात्, तत्राल-
१० भाविनश्च ततोऽन्यत्वात् । न चान्यस्य तपरिजाने तदन्यस्य वाचकत्वम्, गोशब्दस्य तत्प्रतिपत्तौ
अश्वशब्दस्यापि तत्त्वापत्ते । गोशब्दाद् गवाश्वशब्दयो भेदेऽपि गोशब्द एव स्वाभाव्याद्वाचक
खण्डादीना तथाप्नोति, नाश्वशब्दो विपर्ययात् । दृष्ट चैतत् तेजस कस्यचित् रूपसम्बन्धपरिजानेऽपि
तदपरस्यापि तेजस एव रूपप्रकाशकत्वं नापरस्येति चेत्, भवेदेव यदि तत्र किञ्चिद्विबन्धनम्, तदभावे
कोऽसाविति तन्निश्चयानुपपत्ते । भवतु प्रतीतिरेव तत्र निबन्धनम्—यस्मिन्नुच्चारिते सत्यसौ भवन्ती व्यवहार
१५ भवत्त्वपयति स एवाभिधित्तितस्य वाचको नापर इति तन्निश्चयोपपत्तेरिति चेत्, इत्थं भवतु वा श्रोतु
स्तदुपपत्तिर्न तु वस्तु, उच्चारणात् पूर्वं तन्निबन्धनाभावात् । अनुत्पन्नतन्निश्चयश्च कथमसौ शब्द नियतो
र्थोपदर्शनार्थमुच्चारयेत् ? अथ सोऽपि जानात्येव ‘अयमेवास्य वाचक’ इति, यद्येव प्रागपि तेनायमव
धारित एव तद्वक्षणम्युत्पन्नशरीरे तथापरिजानानुपपत्ते, एवञ्च नित्य एवायम् । यत्तत्—“दृष्ट चैतत्,
इत्यादि, तदपि न युक्तम्, न हि तेजस सम्बन्धपरिजानात् प्रकाशकत्वम्, अपि तु चक्षुरादीना
२० सन्निधिमात्रेण सहकारित्वात् । ततो यदुक्तम्—“प्रतिनवस्यापि तस्य तच्च न शब्दस्य ।”
[ ] तत्र तपरिजानस्यावश्यापक्षत्वात् । तस्य चानित्यशब्दवादिनामुक्तन्यायेनासम्भवात् ।
उक्तञ्चेतत्—

“सम्बन्धदर्शनञ्चास्य नानित्यस्योपपद्यते ।

सम्बन्धज्ञानसिद्धिश्चेद् ध्रुव कालान्तरस्थितिः ॥१॥

अन्यस्मिन् ज्ञातसम्बन्धे न चान्यो वाचको भवेत् ।

गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे नाश्वशब्दो हि वाचकः ॥२॥

अथान्योऽपि स्वभावेन कश्चिदेवावरोधकः ।

तत्रानियन्धने न स्यात्कोऽसाविति विनिश्चयः ॥३॥

१ सङ्केतितान् गोशब्दत् । २ रसादे । ३ तु हि भा-अ० व०, प० । ४ वत् । ५-तायमर्थ

यतः प्रत्यय इत्येवं व्यवहारोऽवकल्पते ।
 श्रोतॄणां स्यादसावित्थं वक्तॄणां नावकल्पते ॥४॥
 अज्ञात्वा कमसौ शब्दमादावैव विवक्षितम् ।
 जानाति चेदवश्यञ्च पूर्वं तेनावधारितः ॥५॥
 तेजःप्रत्यक्षशेषत्वान्नूनेऽपि प्रकाशकम् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २४२-४७]

इति चेत्; अत्राह—

तत्रैकमभिसन्धाय समानपरिणामिषु ।

समयस्नत्प्रकारेषु प्रवर्त्तेतेति साध्यते ॥२६॥ इति ।

समय ईदृश ईदृशस्य वाच्यो वाचकश्चेति सवितिः प्रतिपाद्यस्य । साध्यते निष्पाद्यते गणपत्- १०
 देवादिभिः । किं कृत्वा ? तत्र तेषु पूर्वं निरूपितेषु समानपरिणामिषु सदृशविवर्त्तनशीलेषु
 वाच्येषु वाचकेषु च एकं वाच्यं वाचकञ्च अभिसन्धाय दर्शनस्मरणाभ्यां प्रत्यवमृश्य । तथा-
 प्युपलब्धशब्दानुस्मरणेनाभिसन्धानः तथाविधस्यैव प्रतिपाद्यस्य संज्ञेतयति—‘योऽसौ त्वयाऽभिसन्धीयते
 तादृशादीदृशः प्रत्येतन्नय’ इति । ततो न युक्तम्—‘सम्बन्ध’ इत्यादि, कालान्तरानवस्थितावप्यभि-
 सन्धानविषयस्य सम्बन्धज्ञानसिद्धेः । ‘अन्यस्मिन्’ इत्याद्यपि न सङ्गतम्; अन्यस्यापि प्रतिपन्नसम्बन्ध- १५
 सदृशस्यैव वाचकत्वान्तरस्य । ‘अथ’ इत्याद्यपि न सार्थीयः; सादृश्यस्य तन्निश्चयनिबन्धनस्य भावात् ।
 प्रत्ययस्य तु तत्त्वं नेष्यत एव, यतो ‘यतः प्रत्यय’ इत्यादि नूनात् । एवम् ‘अज्ञात्वा’ इत्यादिक-
 मपि तज्ज्ञानस्य निषेधितत्वात् । न चायं ‘जानन्नप्येकत्वेन जानाति सदृशतयैव प्रतिपत्ते । ततो
 ‘जानाति चेत्’ इत्याद्यपि दुर्व्याहृतमेव, नित्यत्वप्रसङ्गाभावात् ।

सादृश्याद्वाचक इत्ययुक्तम्, तस्यैव दुरवगमत्वेनाभावात् । भावेऽपि कस्य सादृश्यादुच्यते २०
 वाचकत्वमत्र कल्प्येत ? अनर्थकस्येति चेत्, न. तस्योच्यरात्रिषोपात् । अर्थवत्तश्चेत्; कुतस्तस्य तावान्
 क्षणो यावताऽर्थवत्त्वंप्रतिपत्तिः । न हि द्वित्रादिक्षणानवस्थितस्यार्थवत्त्वं शक्यावसायम्, इत्यप्यचोद्यम्,
 सादृश्यपरिज्ञानस्य सुलभत्वात्, अनर्थकसादृश्यस्य चानभ्युपगमात्, द्विक्विरप्रतिपत्तिकृत्वेऽर्थवत्त्वप्रतिपत्ते-
 निरूपितत्वात् । तत इदमपि दुर्भाषितमेव—

“सदृशत्वात्प्रतीतिश्चेत्तद्द्वारेणाप्यवाचकः ।

कस्य चैकस्य सादृश्यात् कल्प्यतां वाचकोऽपरः ॥१॥

अदृष्टसङ्गतित्वेन सर्वेषां तुल्यता यदा ।

अर्थान् पूर्वदृष्टश्चेत्तस्य तावान् क्षणः कुतः ॥२॥

२५

१-नक्षरीरेषु आ०, य०, प० । २ सनेतो यदि आ०, य०, प० । ३ इतीति त-आ०, य०, प० ।
 ४ इत्येतदपि आ०, य०, प० । ५ ततो आ०, य०, प० । ६ तानप्येक- आ० य०, प० । ७-र्थत्वप्र-
 भा०, य०, प० । ८ द्वि- प्रवृत्तिरु- आ०, य०, प० ।

द्विस्त्रिंशान्मुपलब्धो हि नार्थवान् सम्प्रतीयते ।”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २४८-५०]

‘अर्थवान्’ इत्यादि पुनरुक्तत्वाच्च तदर्थस्य ‘सम्प्रत्यक्षदर्शनञ्चास्य’ [ ] इत्यनेनापि प्रतिपादितत्वात् ।

५ सादृश्यादर्थवत्त्वमशब्दान्तरवेदिन प्रति न भवेत्, तेन तत्सादृश्यमाप्रतिज्ञानात् । भवतु तदन्तरवेदिन प्रत्यवेति चेत्; अद्भुतमेतन्—स एवार्थानान्यथा च, इति किरोथात् । अतद्वेदिन प्रत्यर्थवाने-
वाम स्वत एव केनलमुपायाभावात् जानातीति चेत्, उत्तरोऽपि तर्हि एव वाचक इति किं तत्र सादृश्याद्वाचनरूपमया : तन्मानन्यश्रुति प्रयुचरस्यार्थवत्त्वमुपपन्नम् । अनर्थवत्त्वे तु पूर्वस्यापि स्यात्, तत्राप्यनन्यश्रुतिसङ्गात्वात्, इत्यनर्थवत्त्वमेव सर्वस्यापि शब्दप्रमन्यस्य प्राप्तम् ।

१० अपि च, शब्दान्तरवेदिनामर्थवत्त्वशब्देन योऽज्ञाननिमित्तः स एवातद्वेदिना मुख्यो भवेत्, तत्रैव प्रथम तैरर्थवत्त्वप्रतिपत्ते, तथा चाथ पूर्वस्मान्मुपायगिन्त् एव भवेत् शुभ्यत्वात्तद्वृत्तवदिति न शब्दं नित्यत्वप्रतिषेधे, इत्यपि न चोद्यम्, अनेमानन्तवादिन वचिदर्थवत्त्वेतयोरेषामभेदेनाऽकिरोथान्, दृश्येतरत्ववत् । नहि चक्षुरन्यतोऽप्यदृश्यमेव, तद्वत्त्वाहारनिलोपापत्ते । न च स्वशक्ति पूर्वस्मार्थवत्त्व यत् उत्तरस्यापि तैरर्थव वाचकत्वात् ‘सादृश्याद्वाचक’ इति कल्पन न भवेत्, अपि तु तद्वृत्तेनाप्येव

१५ सादृश्यविशेषोपात्तत्वात्, तद्वृत्तचरस्यापि । न चानन्यश्राविण प्रत्यनर्थकत्वेऽपि वचनप्रमन्यस्य सर्वथाऽनर्थकत्वम्, प्रनिवन्तसङ्गति प्रत्यर्थवत्त्वप्रतिपत्ते । न च ‘मुख्य’ इत्येव पूर्वस्मादुत्तरस्याभेद, कारकिच्छेदेन तयोर्भेदाव्यवसायात् । तन्न तत्र नित्यत्वमसक्ति । तत्र इत्यप्यपर्यालोच्य जल्पितम्—

“अप्रतीतान्यशब्दानां तत्कालेऽसावनेयकः ।

प्रतीतान्प्रभृतीनां स्यादर्थवानिति विस्मयः ॥१॥

२० अथास्य विद्यमानोऽपि कैश्चिदर्थानां न गृह्यते ।

तच्चरुपमुचरस्येति किं सादृश्येन वाचकः ॥२॥

अनर्थकत्वमस्य स्यादधानन्यश्रुतीन् प्रति ।

पूर्वस्मिन्नपि तत्सङ्गात् सर्वस्यानर्थता भवेत् ॥३॥

अर्थवत्त्वदृश्यत्वेन यो वा भ्रुतवर्ता मत्तः ।

२५ मुख्योऽसावश्रुतीनां स्यान्नित्यत्वेन प्रयुज्यते ॥४॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २५०-५४] इति ।

धूम्रादौ हेतव्यस्य समान्वाच्च । नहि तस्यापि सादृश्यात्प्रत्यतो यमकात्वम् । तत्र इह तत्र

वक्तव्यम् —

१-यत्त्वम्- भा०, प० १० । २-तदन्तरवे- भा०, प० १० । ३-चक्षुरात् ३-
-१० प०, प० । ४-स्वशक्ति एव । ५-वचनप्रमन्यस्य प्रति-भा०, प०, प० । ६-योऽसाव-
सा० । ७-एवार्थान्प्रभृतीनाम्- भा० श्लो० । ८-अर्थवत्त्व- भा०, प०, प० । ९-एवा
तद्वृत्तेन युज्यते- मी० श्लो० ।

न सादृश्येन धूमादिगमकस्तदवेदनात् ।
 कस्य चैकस्य सादृश्याद्गमकं कल्प्यता पर ॥१३५५॥
 अदृष्टसङ्गतत्वेन सर्वेषां तुल्यता यदा ।
 गमकं पूर्वधूमश्चेत्तस्य तावान् क्षणं कुत ॥१३५६॥
 द्विस्त्रिर्वाणुपलब्धो हि गमको नावगम्यते ।
 अप्रतीतान्यधूनानां न चायं गमकस्तदा ॥१३५७॥
 प्रतीतापरधूमानां भवेदित्येष विस्मयः ।
 गमकत्वं सदप्यस्य यदि कैश्चिन्न गृह्यते ॥१३५८॥
 तत्तुल्यमुत्तरस्येति सादृश्याद्गमकं कथम् ।
 अधास्यागमकत्वं स्यादनन्यगमकं प्रति ॥१३५९॥
 पूर्वस्मिन्नपि तत्सत्त्वात् सर्वोऽप्यगमको भवेत् ।
 गमयन् सदृशत्वेन यो वा तद्वेदिना मतः ॥१३६०॥
 मुख्योऽसावपरेषां स्यान्नित्यत्वेन प्रयुज्यते ।
 न चादृष्टार्थसम्बन्ध इत्याद्यपि पुरोदितम् ॥१३६१॥
 एवमत्रापि वक्तव्यं समानन्यायवेदिमि । इति ।

५

१०

१५

भवतु नित्यत्वमेव हेतुत्विति चेत्; न; व्यक्तिस्तदभावात् । सामान्यत इति चेत्, न ततो
 विशंप्रतिपत्तिः, तत्र प्रतिबन्धस्य दुरवबोधत्वात् । प्रतिपत्तिरपि सामान्यस्यैवेति चेत्, न तर्हि ततो विशेष
 तदर्थिना प्रवृत्तिः अपरिज्ञानात् । लक्षितलक्षणे चानवस्थानात् । निरूपितश्चेत् 'तद्व्यङ्ग्यो-
 दिते' इत्यादिना । ततो व्यक्तीनामेव 'सदृशरूपतया हेतुत्वमिति कथञ्च तत्राप्यर्थं प्रसङ्गो यदनुमा-
 नागत्याकुलं भवेत् ।

२०

लिङ्गेन चेत् प्रसङ्गोऽयं न शब्देऽप्यविशेषतः ।
 तत्र प्रक्षेप एवायमनालोचितरूपेण ॥१३६२॥
 तुल्यरूपत्वमेवेवं प्रवक्तुं शब्दलिङ्गयोः ।
 अनुमानाधिकारेऽपि ह्येत शब्दनिरूपणम् ॥१३६३॥

यदि न शब्दस्य कालान्तरावस्थिति किमिति तत्र समयं साध्यते व्यवहारानुपयोगादिति २५
 चेत् ? अत्रोत्तरम्—

'तत्प्रकारेषु' तस्य सामान्यमानसमयस्येव प्रकारं परिणतिविशेषो येषां तेषु शब्देषु ।
 तैस्तदर्थप्रतिपादनाय तदर्थेषु च तैस्तत्प्रयोजनाय प्रयत्नेन प्रवृत्तिं कुर्वति लोका इति एवं स तत्र
 साध्यते न पुनस्तैर्नैव तस्यैव पुनरपि प्रतिपत्त्यर्थम् । लिङ्गमेवात्रोद्वाहरणम् ।

धूमादिकं यथा किञ्चिदभिसन्धाय कुत्रचित् ।
सम्बन्धस्तप्रकारेषु प्रचर्तेति साध्यते ॥१३६४॥
तथा वच फचिक्किञ्चिदभिसन्धाय सूरिणि ।
समयस्तप्रकारेषु प्रचर्तेति साध्यते ॥१३६५

५

उपसहरवाङ्—

तज्जातीयमनः प्राहुर्यनः शब्दा निधेशिताः । इति ।

अनोऽनन्तरोत्तान्यायात् । आ (प्रा) टुः अनिषादयन्ति गवाक्षादय । निम् ।
तज्जातीयं तत्प्रकारम् । यतो यस्मिन् खण्डवर्गी निर्वोशिताः स्थापिता शब्दा
इति । किं पुनरिदं शब्दानां तत्र निवेशनम् ? सम्बन्धकरणमेव । सर्गादावीश्वरेण तत्करणस्य प्रसिद्धेरिति
१० चेत्, न, नित्यत्वे तदयुक्ते "तदुक्तम्" [शानरभा० १।१।१८] इत्यनेन भाष्येण प्रतिपादनात् ।
अनित्यत्वेऽपि वक्ष्यते सम्बन्धस्य दुष्करत्वात् । न हि शब्दस्यास्त्युच्चारणे तदनन्तरनाशे वा तत्करण
निर्विषयत्वापत्ते प्रयोजनविरहाच्च । तत्र पूर्वस्यासम्बन्धेव नाशादुत्तरस्य चाकृतसम्बन्धत्वाद्द्विविज्ञानमेवायं
यत्त्वम् । न चैतद्विचोचरण सम्बन्धकरण व्यवहारश्च सम्भवति, तन्नियाणा क्रमस्वभावत्वेन युगपत्तरणा
योगात् । भवन्नपि कर्तुं मुखनिष्क्रान्त शब्द कृतसम्बन्धो नेरु श्रोतृणा सिद्धयति, तैर्देशकालादि
१५ भिन्नैः शब्दान्तरस्यैव श्रवणात्, अन्यथा तस्य नित्यव्यपित्वापत्ते । तत्र सम्बन्धस्य करण निवेशनम् ।
नानि कथनम्, तस्याप्येव निराकृते । न हि तदपि नष्टे सति वर्तमाने वा सम्भवति उक्त्या
एवोपपत्ते । उक्तञ्चैतत्—

२०

"सम्बन्धकरणे युक्तिस्तदुक्तामात कथयते ।
शब्दानित्यरूपक्षे हि दिशेषेण स दुष्करः ॥१४॥
शब्दं तापदनुचार्य सम्बन्धकरणं कृतः ।
न चोच्चारितनष्टस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम् ॥२॥
तेनासम्बन्धे नष्टत्वात् पूर्वस्तापदनर्थकः ।
उत्तरोऽकृतसम्बन्धो विज्ञायेत र्थवान् कथम् ॥३॥
शब्दोच्चारणसम्बन्धकरणव्यापहारिकाः ।
क्रियाः क्रमस्वभावत्वात् नः कुर्याद्युगपत्कचित् ॥४॥
देशकालादिभिन्नानां पुंसां शब्दान्तरश्रुतेः ।
पूर्वं कृत्रिमसम्बन्धोऽप्येकः शब्दो न सिद्धयति ॥५॥

१ 'कस्यचित्पूर्वस्य इतिमस्यस्यो भविष्यतीति चेत् तदुक्तं तदयं इति चात्रगते व्यापरा
न्यस्यो व्यावर्त्तते शब्दान्तरांमालाप्रत्यय इव ।— शानरभा० १।१।१८ । २—सम्बन्धविनिश्चो-
— ३० ५० । ३ — सम्बन्ध-येत्येतदनाभि सम्बन्धनीयम् ।— ता० टि० ।

सम्बन्धकथनेऽप्यस्य स्यादेवैव निराक्रिया ।

नष्टासद्वर्तमानेषु नाख्यानस्य हि सम्भवः ॥६॥^१

[मी० इलो० शब्दनि० इलो० २५४-५९]

इति चेत्; न, शब्दस्योच्चारणान्तरनाशेऽपि सङ्कलनबुद्धयवस्थापितत्वेन तत्र सम्बन्धकर-
णतत्कथनयोरुपपत्तेरभिहितत्वात् ।

यत्तुम्—‘देशाकालादिभिन्नानाम्’ इत्यादि, तदपि न समीचीनम्; वक्तृमुखनिष्क्रान्त-
स्यैव शब्दपर्यायिणः पुद्गलस्फुटस्थानेऋषारकारेण प्रतिश्रोत्र श्रोत्रप्रवेशो प्रवेशाद् देवदत्तस्यायं शब्द
इति प्रतीतेरस्त्वलनात् । उच्चारणान्तरविनाशस्यापि लघुप्रवेशान्तरभङ्गाभिप्रायेणैवाभिधानात् । कथ-
ञ्चैवं ध्वनीनामपि वर्णसम्बन्धो यतस्तदभिव्यक्तये तदुपादानं क्रियेत? शक्यं हि वक्तुम्—

सम्बन्धकरणे युक्तिस्तदुक्तमिति कथ्यते ।

ध्वन्यनित्यत्वपक्षेऽपि विशेषेण स दुष्करः ॥१३६६॥

ध्वनिं तावदनुत्वाद्य सम्बन्धकरणं कुतः ।

न चोत्तादितनष्टस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम् ॥१३६७॥

तेनासम्बद्धय नष्टत्वात् पूर्वस्तामदवर्णान् ।

उत्तरोऽकृतसम्बन्धो वर्णवान् वेद्यते कथम् ॥१३६८॥

ध्वन्युत्पादनसम्बन्धकरणव्यापारिकाः ।

क्रियाः क्रमस्वभावत्वात् कः कर्त्याद्युपत्कचित् ॥१३६९॥

देशकालादिभिन्नानां पुंसां ध्वन्यन्तरश्रुतेः ।

न प्राक्कृत्रिमसम्बन्धो ध्वनिरैकोऽपि सिध्यति ॥१३७१॥

सम्बन्धकथनेऽप्यस्य स्यादेवैव निराक्रिया ।

नष्टासद्वर्तमानेषु नाख्यानस्य हि सम्भवः ॥१३७१॥इति

यच्चेदमपरमपरस्य^२ वचनम्—

“अर्थान् कतरः शब्दः श्रोतुर्वक्त्रा च कथ्यताम् ।

यदपूरश्रुतं शब्दं नासौ शक्नोति भाषितुम् ॥

न तावदर्थान्तं स व्रणीति सदृशं वदेत् ।

नार्थवत्सदृशः शब्दः श्रोतुस्तत्रोपपद्यते ॥

अर्थबद्धणाभावात् चासावर्थान् स्वयम् ।

वक्तुः श्रोतृत्ववैलायामेतदेव प्रसज्यते ॥

१-णाशाशे- भा०, प०, प० । २-लनाशु- भा०, प०, प० । ३-पाना- भा०,
प०, प० । ४-प्रदेशाशे- भा०, प०, प० । ५-पर पा- भा०, प०, प० । ६-“सादृश्यादवर्णान्
स्वतो चेति विकल्पाद्य मनसिदृश्याः”- ता० टि० । ७-शोत्रे भा०, प०, प० ।

एवञ्च भर्षवत्कृणां न शब्दः कश्चिदर्थवान् ।”

[मी० श्लो० शब्दनि० २६०-६३] इति

तदप्यत्र समानम् । तथाहि—

वर्णवान् कनरो नादः श्रोतुर्वस्त्रा निवेद्यताम् ।

यदपूर्वोद्भवं नाद्रं नासीं शक्रेति भाषितुम् ॥१३७२॥

न तावद्वर्णवन्तं स श्रवीति सदृशं वदेत् ।

न वर्णवन्तसो नादः श्रोतुस्तत्रोपपद्यते ॥१३७३॥

वर्णवद्ग्रहणाभावात् चालीं वर्णवान् स्वयम् ।

वक्तुः श्रोतृस्त्वैत्यपामेतद्रेव प्रसज्यते ॥१३७४॥

एवञ्च सर्ववत्कृणां न नादः कीऽपि वर्णवान् ।

इति दृष्टं प्रमत्तेन ।

साग्नतमुक्तार्थस्मरणार्थम् ‘सदृशासदृशात्मानः’ इत्यादि व्याचक्षाण आह—

नानेकत्र न चैकत्र घृत्तिः सामान्यलक्षणम् ॥३०॥ इति ।

अनेकत्र अनेकस्मिन् खण्डाद्घृत्तिः वर्तनं समवायो न सामान्यस्य गोत्वादे-

१५ लक्ष्यम् । न च नापि । एकत्र एकस्मिन्निति । अत्र हेतुनाह—

अतिप्रसङ्गतः [तत्रचादन्यत्रापि समानतः] । इति ।

कार्यद्रव्यसंयोगादेरनेकघृत्तित्वेन कर्मणश्चैकघृत्तित्वेन सामान्यरूपत्वापत्तेरिति दोषात्,

मीमांसक प्रत्यनेकवृत्तेरस्यभावाच्च । तदाह—‘तत्रचात्’ इति तत्त्वं सामान्यस्य व्यक्तियुक्तयोऽनर्थान्तर-

त्वं तत्, न तस्यानेकत्र घृत्तिस्तदच्च न तल्लक्षणम् । तथा हि—

२० व्यक्तिवत्तदभिन्नस्य तस्यानेकत्र वर्तनम् ।

कथं स्यादन्यथा तस्य तदभेदः कथं भवेत् ॥१३७५॥

सामान्यं तद्विद्वेष्यो भिन्नाभिन्नं मतं यदि ।

कथं साययत्वं न म्याद्येनेदमभिलष्यते ॥१३७६॥

“कात्स्न्यावयवशो घृत्तिः प्रष्टुंजातौ न युज्यते ।

नहि भागविनिर्मुक्तौ कात्स्न्यावयवकल्पनम् ॥१३७७॥ इति ।

दृश्यादृश्यात्मकञ्च स्याद् भिन्नाभिन्नात्म तद्यदि ।

तथा सत्यन्तरालेषु नाग्रहात्तन्निषेधनम् ॥१३७८॥

“व्यक्तिष्वेव च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यतः ।”

इति सर्वत्र तद्घृत्तेः प्रागेवोत्तरमीरितम् ॥१३७९॥

१ श्रोतुरसर्वाथ— भा०, प०, प० । २ -यत्तुभ्यो— भा०, प०, प० । ३ -गत्तेरतिव्याप्ते मी-
भा०, प०, प० । ४ सामान्यस्य । ५ मी० श्लो० वन० श्लो० ३३ । ६ मी० श्लो० आहृति-
श्लो० २५ ।

तस्मादेकस्वभावं तद्यद्यभिन्नं विशेषतः ।

तत्रैव न परत्रेति सामान्यं तन्न युज्यते ॥ १३८० ॥

कथं तर्हि सामान्यम् ? इत्याह—‘अन्यत्रापि समानतः’ इति । अन्यत्र खण्डवत्
मुण्डादावपि समानतः सदृशपरिणामात् सामान्यमिति । सर्वतः सर्वस्य व्यावृत्तत्वेन विलक्षणत्वात्
कथं तत्परिणाम इति ? अत्राह—

व्यावृत्तिं पश्यतः कस्मात् सर्वतोऽनवधारणम् ॥ ३१ ॥ इति

सर्वतः सजातीयद्विजातीयाच्च व्यावृत्तिं स्वलक्षणानां विच्छेदं पश्यतः कस्मात्
अनवधारणम् अनिश्चयतम् । एवं मन्यते—दर्शनविषयत्वे व्यावृत्तिर्निश्चयेन भवितव्यं नीलादि-
वत्, तथा च व्यर्थमनुमानं निश्चिते समसोपाभावादिति । न दृष्टमित्येव निश्चयः, तत्रापि मरु-
प्याद्विध्रमोपपत्तेः मायागोलरूपवदिति चेत्; अत्राह—

सादृश्याद्यदि साधूक्तं [तत्किं व्यावृत्तिमात्रकम्] । इति ।

सादृश्याद्यदि अनवधारणं व्यावृत्तेस्तर्हि साधूक्तं जैनेन ‘अन्यत्रापि समानतः’
इति । सादृश्यमपि व्यावृत्तिरूपमेवेति चेत्; आह—‘तत्किं व्यावृत्तिमात्रकम्’ इति । नत
सादृश्यम् । किं नैव, व्यावृत्तिरेव तन्मात्रकम् अपि त्वन्यदेव । एवं मन्यते—यद्यन्यव्यावृत्ति-
रेव हेतुफलयोर्वर्षक्षणयोः सादृश्यं घटक्रपालक्षणयोरपि तद्भावानान्यक्षणेऽपि व्यावृत्तिनिश्चय इति । १५
“अन्ते क्षयदर्शनादावपि क्षयः” [ ] इति प्लवेत । ततो यद्भावात् सत्यामपि तद्गद्यावृत्तौ
अन्यक्षणे तन्निश्चयस्तदेव सादृश्यं न तन्मात्रमिति । परमाशङ्कते परिहर्तुम्—

एकान्ते चेनाथाऽदृष्टेरिष्टं [चक्षुरकौशलम्] ॥ ३२ ॥ इति ।

एकोऽसहायोऽन्तः स्वभावो यस्य तस्मिन् वस्तुनि तथा तेन जैवोक्तेन प्रहारेण अदृष्टेः
अदर्शनात् सादृश्यस्य इष्टम् अभ्युपगन्तम् ‘व्यावृत्तिमात्रकं तत्’ इति । अत्रायमभिसन्धि—वस्तु २०
तावदेकस्वभावमेव । स्वभावांतरकरूपनायां तत्स्वभावप्रच्युतेः । न ह्यप्रच्युततत्त्वभावं तदन्तरवद्
भवति, तथापि तदेकस्वभावमेव पुनस्तदन्तरकल्पनायामव्यवस्थापतेः । एकश्चान्तो वैलक्षण्यमेव अन्यथा
सङ्करापत्तेः । अतो नान्यस्य सादृश्यस्य दर्शनमिति व्यावृत्तिमात्रकमेव तत् इति । चेत् इति पशङ्कते ।
अत्रोत्तरमाह—‘चक्षुरकौशलम्’ इति । एकान्तं वदतो न कौशलं तत्र प्रमाणभावात् प्रत्यक्षादेर-
प्रवेशात् । तथा हि—वैलक्षण्यैकान्ते परत इव स्वतोऽपि तथैव भावादभाव एव भावानामिति न २५
तद्गदिनः कौशलमव्यवस्थितवस्तुवादित्वात् । तत्राह—

सर्वैकत्वप्रसङ्गो हि [तद्दृष्टं भ्रान्तिकारणम्] । इति ।

१ इति अन्यस्मादन्यत इत्यन्यत्र भा०, घ०, ष० । २ “अकलङ्कदेवस्याभिप्रायमाह—
ना० टि० । ३-ये म- ता० । ४-येन त- भा०, घ०, ष० । ५ जैवोक्तव्या- भा०, घ०,
ष० । ६-गन्तव्यम् भा०, घ०, ष० ।

- सर्वैकत्वम् अभावमात्रत्वेनाभिन्नत्वं तस्य प्रसङ्गः प्रसङ्गं हि यतस्ततः प्राप्नुक्तम् । अथ न स्वतो वैलक्षण्यं न तर्हि तदेकान्त इति तत्करण विभ्रमात् । एतदेवाह—'तद्दुष्टं भ्रान्ति-कारणम्' इति । तस्य वैलक्षण्यैकान्तस्य दुष्टं दर्शनं कल्पनारूपं भ्रान्तिः दुरागमजमितो विभ्रमस्त-त्कारणं तन्निकषणम् । यद्दि यचन (यदि च न) सादृश्यं वस्तुतः कुनस्तमभिमासः ? व्यावृत्तिव-ल्लदेवेति चेत्; न; तस्य सर्वत्र भावात्, गवादिव्यवहारसाङ्ख्यापत्ते । ततोऽपि विशिष्टादेवेति चेत्, कस्तद्विज्ञेयोऽन्यत्र वस्तुभूतासादृश्यात् । तोऽप्यतार्चक एव अन्यस्ततोऽवकरणनादिति चेत्, न, तत्राप्यविशेषविशेषयोः पूर्ववत्प्रसङ्गादनवस्थोपनिषातात् । ततो यस्तुभूतमन्यदेव व्यावृत्ते सादृश्यं निर्वापप्रतीतिगोचरत्वात् । तथापि तदवस्तुत्वे वैलक्षण्येऽप्यनार्थात् सर्वैकत्वमेव तात्त्विकं प्रसज्येत । तदाह 'सर्व' इत्यादि । तत्प्रसङ्गाद्वैलक्षण्यं यदतो न कौशलं तदव्यपत्तिरिति भावः ।
- १० सति वैलक्षण्यप्रतिभासे कथं सर्वैकत्वमिति चेत् ? सति सादृश्यप्रतिभासे वैलक्षण्यमपि कथम् ? तस्य भ्रान्तिकारणत्वादिति चेत्, न, अन्यत्रापि तुल्यत्वात् । तदाह—'तद्' इत्यादि । तस्य वैलक्षण्यस्य दुष्टं दर्शनं कल्पनारूपं भ्रान्तिकारणम्—अविद्यानिबन्धनं विभ्रमादेव परमात्मपरिज्ञानरूपात् प्रतिभासं सगाद्यपरिज्ञानात् सर्पादिप्रतिभासवत् सर्पादिरूपेण स्नादिवच भेदरूपेण तदात्मैवाधिघातता-मवभासत इति च ब्रह्मवादिभिर्मिथानात् । तथा च तदीयं वार्तिकम्—

- १५ "सर्वैकत्वं परं ब्रह्म परमात्मेति यद्विदुः ।
तन्मोहभासां सर्वेषां न तत्त्वं परमार्थतः ॥ १ ॥
तद्ब्रह्मानैकैवेत्यत्रापेनै परमात्मना ।
तदन्यान्यात्मवन्ति स्युः सर्पादीनि सर्जा यथा ॥ २ ॥
उक्तात्मच्युतदृष्टीनां तदयोधैकहेतुतः ।
२० आब्रह्मस्थाणुभेदोऽयं नामरूपक्रियात्मकः ॥ ३ ॥
अविद्याकृत एव स्यात् न यथावस्तुघोषितः ॥"

[बृहदा०वा० १।४।११३८-४१] इति

- ननु चाविद्यैव सर्वैकत्वे तद्व्यतिरिक्ता न सम्भवति तद्वादविलोभात् । न च तदेवाविद्या; तस्य स्वरूपान्वयेनोपगमात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तैत्ति० २।१।१] इति शक्यात् । कथंस्ततो भेद-
२५ प्रतिभास इति चेत् ? न; तस्या अवस्तुत्वेन भेदेतराम्यामनिर्वचनीयत्वात् । अवस्तुनः कथं प्रति-
भासकारणत्वमिति चेत् ? न; प्रतिभासस्यापि तादृशत्वात् । नहि स्वप्नात्तदन्तरानुत्पत्तिः दृष्टत्वात् ।
अथैव "नेष्यते न कश्चिदप्यन्यथा प्रतिभासहेतुमवेत् नौयानादीनामपि निरंशवादिनामसम्भवात् । ना
भूदिनि चेत्; एतदेवाह—

१ सर्वभा- आ०, ४०, ५० । २-विभ्रमः । ३ वस्तुन भा- आ०, ४०, ५० ।
४ ये नि- आ०, ४०, ५० । ५ तन्मोहभासां आ०, ४०, ५० । ६ सत्त्व अ०, ४०, ५० ।
७-हेतुत्वात् आ०, ४०, ५० । ८ सतो यथा आ०, ४०, ५० । ९ अविद्याया । १० प्राचदनु- आ०,
४०, ५० । ११ तथैव ने-आ०, ४०, ५० ।

नो चेद्विभ्रमहेतुभ्यः प्रतिभासोऽन्यथा भवेत् ॥ ३३ ॥ इति ।

तेषामेवाभावादिति भावः । बहुवचन नौयानादिभेदेन तेषां बहुत्वात् । अत्रोत्तरगाह—

तदकिञ्चित्करत्वं न निश्चिनोति स किं पुनः । इति ।

स धर्मकीर्तिः पुनरिति शिरःकम्पे किं कस्मात् न निश्चिनोति । किम् ? तद-
किञ्चित्करत्वं तेषां विभ्रमहेतूनामकिञ्चित्करत्वमन्यथाप्रतिभासं प्रत्यकरणत्वम्, न च निश्चितवान् ५
स्वशाले 'तेषां तत्करणत्वस्यैव तेन निश्चयात्', अन्यथा अश्रान्तपदवैपर्यापत्तेः । संवृत्यैव तन्निश्चयो
न वस्तुत इति चेत्; जीवन्तु ब्रह्मविदस्तेषामभ्यविद्याया तथैव तदुपपत्तेः । भवत्वेवं तथापि किम् ?
इत्यत्राह—

तथा हि दर्शनं न स्याद्विज्ञाकारप्रसङ्गतः ॥ ३४ ॥ इति ।

तथा तेनाविद्यानिवन्धनभेदप्रतिभासप्रकारेण हीति सौष्ठवे दर्शनं सौमत्स्य विलक्षणमेव १०
सर्वमिति मतं न स्यात् न भवेत् । अत्र हेतुः— भिन्नस्तन्मताद्विलक्षण आकारः स्वरूपं यस्य
अद्वैतात्मनस्तस्य प्रसङ्गनः प्राप्तेः, भेदस्य भ्रान्तत्वे तदन्यप्राप्तोरवश्यम्भावात् । विशेष एव परमार्थ-
संज्ञः तस्यैव दृष्टेः नाविशेषः परमार्थो विपर्ययादिति चेत्; अत्राह—

न च दृष्टेर्विशेषो यः प्रतिभासात् परो भवेत् । इति ।

न च नैव दृष्टेर्दर्शनाद् विशेषः परस्परविलक्षणरूपः सिद्धयतीति दोषः । क्रीदशो न १५
सिद्धयति ? यो विशेषः प्रतिभासात् परमात्मनः "तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वम्" [कठो०
५।१५] इति तस्य प्रतिभासरूपत्वध्रुवणात् परो विभिन्नो भवेत्, स दृष्टेर्न सिद्धयति तस्या एव
तत्राभावादिति भावः । भवतु तर्हि यथादर्शनं वस्तुव्यवस्थेति चेत्; अत्राह—

प्रतिभासभिदैक्यं तदनेकात्मसाधनम् ॥ ३५ ॥ इति ।

तत् तस्मादविशेषवत् विशेषस्यापि तद्दर्शनबलव्यवस्थानात् एकत्र एकस्मिन् घटादौ अने- २०
कस्य समानेतरस्थूलेतादेः आत्मनः स्वभावस्य साधनं सिद्धिः "भवतु" इत्याहृष्य सन्धनः ।
कया तत्साधनम् ? प्रतिभासस्य दृष्टेर्भिदा विशेषेण एकान्तवैमुख्यरूपेण । अनेकान्तेऽपि दुर्लभैव
दृष्टिरिति चेत्; आह—

अदृष्टिकल्पनायां स्यादचैतन्यमयोगिनाम् । इति ।

अनेकान्तात्स्यादृष्टिरनुपलब्धस्तत्कल्पनायां स्यात् भवेत् अचैतन्यं चैतन्य- २५
वैकन्यम् अयोगिनां संसारिणाम् । तेषां तदन्यदृष्टेरभानात् तद्दृष्टेर्ध्यापत्त्यात् । भवतु तेषां
तद्दृष्टिः, न तावता तत्सिद्धिः. योगिमिरन्यथा दर्शनात् "ध्याख्यातातः खल्वेवं विवे-

१ नौयानादीनाम् । २ न्यायवि० ४० १६ । ३ प्रत्यक्षलक्षणे । ४ तस्य एव भा०, ४०, ४० ।

५ —दपि वि-भा०, ४०, ४० ।

चयन्ति" [प्र० वा० स्व० १।७२] इति वचनात् । योगिदृष्ट्यैव परमार्थसत्त्वोपपत्तेरिति चेत् ; न ; अत्र प्रमाणाभावात् ।

योगिनः परिपश्यन्ति सौगतोक्तं स्वलक्षणम् ।

किं वा तदन्यदेवेति प्रमाणान्नात्र दृश्यते ॥ १३८१ ॥

चाद्मात्राच्चेपु तद्दृष्टावतद्दृष्टिस्ततो न किम् ?

तामवस्थां गतानां तु न विद्मः किं भविष्यति ॥ १३८२ ॥

उपसंहरन्नाह—

तस्माद्भेद इत्यत्र समभावं प्रचक्षते ॥ ३६ ॥ इति ।

तस्मात् उक्तन्यायाद् अभेदः तिर्यक्सामान्यम् इति एवम् अत्र विचार्यमाणे सम-

१० भावं सदृशपरिणामं प्रचक्षते तद्रूपत्वेन तत्त्ववेदिनः । कथं पुनस्तं प्रचक्षीरन् तस्य विसदृशपरिणामे सति विरोधेनासम्भवादिति चेत् ? तदाह—

नेक्षते नाविरोधोऽपि [न समानाः स्युरन्यथा] । इति ।

समभावमित्यनुवर्तते तं नेक्षते न किन्तु यीक्षत एव । कस्तन्नेक्षते ? नाविरोधः तत्परि-
णामयोः परस्परपरिहारः कथञ्चिद् वस्तुपु तस्य सद्भावात्, अन्यथा वस्तुत्वहानेरिति भावः । केवलमवि-
१५ रोध एव तन्नेक्षते न इति अपिशब्दः ।

तयोः कथञ्चित्तादाम्यादविरोधस्तमीक्षते ।

यथा तथैव नानात्वाद्विरोधोऽपि तमीक्षते ॥ १३८३ ॥

तदनभ्युपगमे दोषमाह—'न समानाः स्युरन्यथा' इति । अन्यथा अन्येनाविरोध एव
विरोध एव वा तमीक्षत इति प्रकारेण समानाः सदृशा न स्युर्भावाः । तथा हि—यदि भावेयु विमदृशा एव
२० धर्मा नापरे विरोधात् ; कथं तत्र समानप्रत्ययो विषयाभावात् ? विद्ममदिति चेत्, न ; तद्विषेधात् ।
तथा यदि सदृशा एव, तदापि सर्वथा सादृश्येन भेदाभावात् कथं तत्प्रत्ययः ? तस्य भेदोपाधित्वेन
प्रतीतेः । भवन्ति च समानास्तत्प्रत्ययाः । ततः सूक्तम्—'नेक्षते न' इत्यादि । 'नानेकत्र' इत्यादयो
व्याख्यानश्लोकाः सदृशपरिणामस्य प्रायुक्तस्यैव तैरभिधानात् ।

कथं पुनः शब्दानामर्थवत्त्वं तदभावेऽपि प्रवृत्तेः प्रधानादिशब्दानाम् ? तेषामपि तत्त्वे न
२५ कश्चिदप्यनृतवादी तीर्थकर इति प्रामाण्यमेव सर्वप्रवादानाम् । न च तदुपपन्नं परस्परविरोद्धार्थत्वात् ।
ततः प्रधानेदवरादिशब्दवदन्येऽप्यनृतार्था एवेति चेत् ; अत्राह—

अक्षज्ञानेऽपि तत्तुल्यम् [अनुमानवदिष्यते] ॥ ३७ ॥ इति ।

अक्षाणां चक्षुरादीनां कार्यं रूपादिविषयं ज्ञानम् अक्षज्ञानं तत्राऽपि न केवलं
शब्दे तद् अनुवृत्तार्थत्वं तुल्यं सदृशम्, तस्याऽपि केशमशकादावनृतार्थत्वाऽवगमात् । अस्तु बहिस्तद-

१—२प— भा०, व०, प० । २—व न के— भा०, व०, प० । ३ सर्वदा ता— भा०, व०,

प० । ४ अक्षज्ञानस्यापि ।

नृतार्थं नान्त, अन्यथा तदसत्यत्वस्याप्रतिपत्तेरिति चेत् । तर्हि तत् एव बहिरपि तत् किञ्चित् सत्यार्थ-
मङ्गीकर्तव्यम् । सत्यार्थमेकचन्द्रादिज्ञानमन्तरेण द्विचन्द्रादावज्ञानस्यापि मिथ्यार्थत्वानवगमात् ।
भवत्वेव तत्रामाप्यस्वोपगमादिति चेत् ; कथमिदम् इतरस्मादविशेषात् ? नाविशेष तस्यैव-
कार्यत्वात् इतरस्य विपर्ययादिति चेत् ; सिद्धं न समीहितम्— शब्दस्यापि तत्कार्यस्यार्थवत्त्वो-
पपत्ते । विवक्षात् एव शब्दो नार्थादिति चेत् , न, परम्परया ततोऽपि भावात् 'यथा धूमश्चायम्
इत्यस्य । अत्र हि धूमस्य दर्शनं ततो विवक्षा ततोऽप्ययशब्द, एयमन्योऽपि । यदि पुनरस्यापि
तत्कार्यत्व नैप्यते कथमतो धूमप्रतिपत्ति परस्य, यतोऽनुमानम् ? अप्रतिपत्तात्तदनुपपत्तेरिति कदर्थित
एव परार्थानुमानव्यवहार । ततो युक्त पारम्पर्येणार्थादुत्पत्तेस्तद्वत्त्व शब्दानाम् । अतीतानागतयो-
स्तर्हि कथं तेषां प्रतिबन्ध, तयोरेकस्य नष्टत्वेनान्यस्यानुलक्षत्वेनावस्तुत्वात् । अवस्तुनि च प्रतिबन्धा-
नुपपत्तेरिति चेत् , आह—'अनुमानवदिष्यते' इति । अनुमानमत्र लिङ्गं तन्निमित्तत्वात्, १०
तस्यैव तद्वत्, इष्यते अतीतादौ तेषां प्रतिबन्ध इत्यर्थः । नहि लिङ्गमतीतादावप्रतिबन्धमेव
तद्रमयत्यतिप्रसङ्गात् । गमयच्च इश्यते—कृचिक्रोदायादतीतस्य भरष्णुदयस्य अनागतस्य च शक्योदयस्यावि-
गमनेन प्रतिपत्ते । ततो यथा लिङ्गस्य तत्र प्रतिबन्धस्तथा शब्दानामपि, भाविकार्यत्वस्यापि
लिङ्गवत्त्वोपपत्ते । योग्यत्वादेवास्य तत्र प्रतिबन्धो न तत्कार्यत्वादित्यपि न वाच्यम्, शब्देऽपि
सदृशत्वात् । सत्यपि प्रतिबन्धे ततस्तत्प्रवृत्तिर्मिथ्यैवास्पष्टत्वादिति चेत् ; न, अनुमितावपि तुल्यत्वात् । १५
सापि तथैवेति चेत् ; किमिदानीं प्रमाणम् ? प्रत्यक्षमिति चेत् ; न, तस्यापि प्रवृत्तिविषये भाविनि
स्नानादावस्पष्टत्वात् । सन्निहिते त्वप्रवृत्तत्वेन प्रामाण्यान्भ्युपगमात् । व्यवहर्त्तृभिः प्रायात् प्रत्यक्षानु-
मानुमानयो प्रामाण्ये शब्दस्यापि स्यात्, तदन्तरेण क्षणमपि व्यवहर्त्तृणामाश्वासोऽनु(सानु)
पपत्ते । तथा च कस्यचित् सुभाषितम्—

“इदमन्धंतमः कूरुस्मं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारान्न दीप्यते ॥” [ ] इति । २०

तदेवाह—

ततः सम्भान्यते शब्दः सत्यार्थप्रत्ययान्वितः । इति ।

ततस्तस्मान्वायात् सम्भान्यते अवकल्प्यते शब्द । कीदृश ? सत्यश्चासौ-
वार्थप्रत्ययश्चार्थज्ञान तेनान्वित सम्बद्ध इति । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम् २५
“नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यमी” [ ] इत्यादेरप्यनर्थकत्वेन तद्वादिनो निमहापत्ते । अपि

१ द्विचन्द्राद्यज्ञ- भा० ४०, प । २ तत्रामाप्यम् । ३ एकचन्द्राज्ञानस्य । ४ परा
याऽनुमान- भा०, ४०, प० । ५ अनुमान तदीय- भा०, ४०, प० । ६ नृनि त- भा० ४० प० ।
अनुमितरपि । ७ इदं मन्दं तमः भा० ४० प० । ८ जायेत भा० ४०, प० । ९-वप प्र- भा०,
४०, प० । १० “उद्भूतमिदम्-विश्लेषानय शब्दा विश्लेषा शब्दयानय । तेषामन्यन्यसम्बन्धा नार्थान्
शब्दा स्पृशन्त्यमी ॥” न्यायकुमु० पृ० ५३७। टि० ७॥

च यस्यायै निर्देशः "विवक्षाजन्मानः शब्दास्तामेव गमयेषुर्न ग्रहिरर्थम्" [ ] इति । तत्राह-
सत्यानृतार्थताऽभेदो विवक्षान्वयभिचारतः ॥ ३८ ॥ इति ।

सत्यानृतार्थी ययोस्तयोर्भावस्तथा तंशाऽभेदो भेदाभावः सत्यार्थं सुगतवचनम्,

अनृतार्थं वेदादिचचनमित्ययं भेदो न भवेत्, सर्वस्य सत्यार्थत्वेन स्यादित्यर्थः । कुत एतत् ? विवक्षा

५ वक्तुमिच्छा तस्याम् अव्यभिचारतः अविप्रतिसारतः शब्दस्य । शब्द इत्यागतस्य विभक्तिपरि-
णामेन सम्बन्धात् । नहि तस्य तद्व्यभिचारे तत्कार्यत्वम्, अतिप्रसङ्गात् ।

शब्दार्थश्चेद्विवक्षैव तस्यामव्यभिचारतः ।

अर्थयानेव सर्वोऽपि शब्दः स्यान्न निरर्थकः ॥ १३८४ ॥

एवञ्च सौगम्यं वाक्यं प्रमाणं नान्यदित्ययम् ।

१० विभागो न मवेदेव विवक्षान्वयवादिनाम् ॥ १३८५ ॥

नहि विवक्षया भावाभावाभ्यां शब्दस्य सत्यार्थत्वमन्यत्वं वा येनायं प्रसङ्गः किन्तु विव-
क्षितस्यार्थस्य, तद्भावश्च सुगतवचन एव तदर्थस्यानित्यादेरुपपत्तिमत्त्वात्, नान्यत्र तद्विषयस्य नित्यादे-
विषय्यात्, ततो मत्वत्वेव तद्विषय इति चेत् ; न ; अर्थस्यातद्विषयत्वात् । न ह्यर्थं शब्दस्य विषयो

यतस्तद्भावाभावाभ्यां सत्यानृतविभागस्तत्र कल्प्येत । अविषयधर्माभ्यां तु ताभ्यां तत्कल्पने अतिप्रसङ्गात् ।

१५ तद्विवक्षया विषय एवार्थ इति चेत्, तत्रैव तर्हि स विभागोऽस्तु कथं शब्दे ? विवक्षान्वयस्य
तत्राप्यारोपादिति चेत्, अनृतार्थमेव स्यात्, विवक्षायामर्थार्थान्तरित्वेन तस्यैव भावात् । नार्थं दोष-
तद्देशोर्विकल्पस्यार्थवत्त्वात्, तस्य च तस्यामध्यारोपादिति चेत्, न, तस्याप्ययथार्थत्वात् । प्रतिपत्त-
मिप्रायाद् ययार्थ एव विकल्पः, प्रतिपत्तुमिर्दृश्यविकल्पयोरेकीकारेण व्यवहारोऽदिति चेत्, न ;
तदेकीकारस्य दर्शनादसम्भवात्, तस्य विकल्प्याविषयत्वात् । विकल्पाच्च ; तस्यापि

२० दृश्यागोचरत्वात् । उभयवेदिनश्च प्रत्ययस्यानभ्युपगमात् । सत्यमेतत्, केवलम्

'इदमेव दृश्यम्' इति विकल्प एव स्वभासनाप्रकृतेः स्वाकारमदृश्यमपि दृश्यतया व्यवस्थानुपनायते,

ततस्तद्रमिप्रायभावाभावाभ्यां सत्यानृतार्थत्वयोर्विकल्पे सम्भवात्-तत्रान्ननि विवक्षार्थां तद्वस्ये शब्देऽपि

तदुभयोपपत्तिरिति चेत्, न ; विकल्पस्य स्वाकारे प्रत्यक्षत्वेन अन्यथाध्यवसायासम्भवात्, विवक्त-

सम्प्रसादस्यैव^१ तत्त्वोपपत्तेः । विकल्पान्तराच्च तदध्यवसाय इति चेत्, न ; तेनपि तदाकारस्याप्रहणत्वं,

ग्रहणेऽपि अनिश्चयात् । अथ निश्चयेऽप्यतदाकारतया ग्रहणे स्वमतविरोधात् । तदाकारे तु स्वाकार एव

२५ तदध्यवसायो नान्यत्र । स चातुर्य एव उक्तोचरत्वात् । विवक्षान्तराच्च तदध्यवसायेऽनवस्थापत्ते । तत्र

१ "नान्तरीयकतायावच्छब्दानां वस्तुभि सह । नार्थसिद्धिस्तवस्ते हि वक्तव्यमिप्रायवकाः ॥"...

ते हि वक्तुर्विधावृत्तित्वात् तदान्तरीयकतया तथैव गमकाः स्युः । (- प्र० वा० ख० १ । २२६ ।

तत्त्वसं० प्र० ७०२ । तर्कभा० मो० प्र० ४ । २ तयोर्भेदो अ०, ब०, द० । ३ सत्यार्थमन्यद्रा

आ०, ब०, प० । ४ विवक्षितार्थसंज्ञात् । ५-वचनमेव । ६ विवक्षायामेव । ७ अनृतार्थ-

त्वत्यैव । ८ न नाभिवा- आ०, ब०, प० । ९-करणद- आ०, ब०, प० । १० 'असम्भवात्'

इति सम्प्रसादः । ११ शब्दे तदु-सं० । १२ अन्यथा व्यव- आ०, ब०, प० । १३ भेदे विभ्रमवत् ।

१४ स्वयमविरो- आ०, ब०, प० ।

तदभिप्रायः । सत्यपि तस्मिन् कथन्नाम स्वतोऽनर्थकस्य तद्दृशादर्थवत्त्वम् ? गुडस्यापि विषामिप्रायाद्विपत्त्या-
 पत्तेः । अतिप्रसङ्गाच्च—तदभिप्रायस्य नित्यत्वादिकल्पेष्वपि तद्वादिनां भावात् । भावेप्यनित्यादिकल्पानामे-
 थाविसंबादकत्वेनार्थवत्त्वं न तेषां विपर्ययादिति चेत्, गतमिदानीं 'तद्दृशात्तद्त्वकल्पनम् । अवि-
 संवादोऽपि तेषामेवेति कुतः ? वस्तुनि प्रतिबन्धादिति चेत्, वस्तुदर्शनाद् विकल्पस्ततो विवक्षा ततोऽपि
 शब्द इति प्रणालिक्रिया शब्दन्यापि तत्र प्रतिबन्ध इति कथं नियमेनात्प्रतिबन्धत्वं तस्योपकल्प्येत ? ५
 भवतु प्रतिबन्धः, तथापि तस्य विकल्प्याकारे सामान्य एव संकृतात्, तस्य चावस्तुत्वान्न वस्तुविषयत्वमिति
 चेत्; तदैव तस्य कस्मात् ? दर्शनेनाग्रहणात्, तद्गृहीतस्यैव वस्तुत्वोपपत्तेरिति चेत्, कथमतद्विषय-
 स्य विकल्पेनापि तज्जन्मना प्रतिपत्तिः ? अन्यथा नीलादेरप्यतद्गोचरस्यैव ततः प्रतिपत्तेरिनाकारमेव
 दृश्यं तद्दर्शनञ्च प्राप्तम् । नीलादेः दर्शनेऽपि प्रतिभासनमुपलभ्यत इति चेत्; न; एकान्तविसदृशस्य
 तदप्रतिवेदनात् । कथञ्चित् सदृशात्मन इति चेत्, तर्हि विकल्पेनापि तस्यैव ग्रहणात् कथमवस्तुसत्त्वं १०
 दृष्टे तदनुपपत्तेर्नोलादिवत् ? वस्तुविषयत्वे विकल्पस्य वैशद्यमेव स्याद् दर्शनवत्, न चैवम्, दर्शनस्यैव
 तत्प्रतीतेः, सतो दर्शनाद्भिन्नविषय एव विकल्पः तद्भिन्नप्रतिभासित्वात् रूपदर्शनाद्-
 सादिज्ञानवदिति चेत्, न; हेतोर्ब्यभिचारात्—आसनपादपदर्शनात् दूरतदर्शनस्याविवक्षदत्वेन ग्लानप्र-
 तिभासत्वेऽपि एकविषयत्वप्रवृत्तेः । निरूपितञ्चैतत्— "दूरदूरतरादिस्यैः" इत्यादौ । ततस्त-
 योरिव दर्शनविकल्पयोरप्यावरणमलविश्लेषविशेषादेकविषयत्वेऽपि विशदेतरभावोपपत्तेः उपपन्नमेव १५
 वस्तुविषयत्वं विकल्पस्य, एवं शब्दज्ञानस्यापि । शब्दस्य "सत्यर्थे प्रयुक्तस्य तदभावेऽपीच्छया प्रयोग-
 दर्शनात् कथमर्थविषयत्वमिति चेत् ? विवक्षाविषयत्वमपि कथम् ? तदभावेऽपि गोत्रस्सलनादौ
 तत्प्रयोगस्यापि प्रतिपत्तेः । तत्र विवक्षाविशेषस्याभावेऽपि तन्मात्रमस्त्येवेति चेत्; न; अन्यत्राप्यर्थ-
 मात्रस्यानिवारणात् । तन्मात्रे न शब्दविशेषस्य प्रयोग इति चेत्, विवक्षामात्रेऽपि न भवेत् । ततो
 विवक्षया अपि तदर्थत्वानुपपत्तेः तात्वादिपरिस्पन्द एव तदर्थः स्यात्, तत्र शब्दस्याव्यभिचारात् । २०
 विवक्षायां तु व्यभिचारः; योगिनः 'तन्मात्राभावेऽपि तत्प्रवृत्तेः । कथं पुनः शब्दज्ञानेऽननुभास-
 मानस्य तस्यै तदर्थत्वमिति चेत् ? अभिप्रायस्य कथम् ? श्रवणे वक्तुरयमभिप्राय इत्यवगमादिति चेत् ?
 न; तस्मानुमानत्वेनाशब्दत्वात्, अनुमानस्य च परिस्पन्देऽप्यविशेषात् । ततो न कश्चिदपि
 शब्दार्थ इति प्राप्तम् ।

एवमेतत्, तद्व्यवहारस्तु विभ्रमादेव स्वप्नवत् । अस्ति हि स्वप्ने तदभावेऽपि तद्व्यवहारः— २५
 'ममायमाह, मया चैतद्दृशनात् प्रतीयते' इति तद्दर्शनादिति चेत्; न; अतो वचनात्प्रकृतार्थप्रतिपत्तौ^१
 अर्थवत् एव शब्दस्योपपत्तेः । अप्रतिपत्तौ किमस्योच्चारणं वैफल्यत् । तदपि विभ्रमादेव न वस्तुत
 इति चेत्, न; अस्यापि तुल्यचोद्यत्वात् । पुनर्विभ्रमकल्पनायामतवस्थापत्तेः । ततः कस्यचित् किञ्चित्

१ अभिप्रायपदशार्थवचनकल्पनम् । २ अर्थे । ३ अवस्तुत्वमेव । ४ दर्शनातिपयस्य ।
 ५ विकल्पात् । ६ प्रत्यक्षाग्रहणेन । ७ भासत्वाद् आ०, व०, प० । ८ दूरदर्श- आ०, व०,
 प० । ९ न्यायवि० इलो० २।१३ । १० सत्यार्थे ता० । ११ सामान्यविवक्षाऽभावेऽपि । १२ तास्ना-
 दिरतिरिन्दस्य । १३- तार्थवत् एव शब्द-आ०, व०, प० ।

- निरूपयता शब्दस्य तद्विषयत्वमङ्गीकर्तव्यम् अन्यथा तदनुपपत्तोः । कथं पुनर्विषयवत्ते तदभावेऽपि प्रयोग इति चेत् न ; तस्य ततोऽन्यत्वात् । गुणनिष्पन्नो हि शब्दो विषयगत तस्य तदभावे प्रयोग । यस्य तु प्रयोग स तस्माद् भिन्न एव दोषोपनोतन्वात् । सोऽपि स एव, स एवायमिति प्रत्य भिन्नानादिति चेत् ; न ; तस्य सादृश्यमात्रमावित्त्वेन भिन्नमत्वात् केशनखादिप्रत्यभिज्ञानतत् ।
- ५ गुणदोषविवेक एव वक्तारि दुष्करो वीतदोषस्यापि सदोषतत् सदोषस्य वीतदोषत्वच्छेद्यसम्भवादिति चेत्, न, परीक्षया तस्यापि सुकरत्वात्, अन्यथा चेद्यान्यत्यासत्याप्यनत्रतोरे 'नैवीतदोषस्य' [प्र० चार्तिकाल० २।२८६] इत्यादेरवचनप्रसङ्गात् ।

तस्मादनर्थकत्वेऽपि शब्दानां दोषजन्यताम् ।

अर्थवत्त्वं भवत्येव गुणालङ्कृतजन्यताम् ॥ १३८६ ॥

- १० सांप्रत 'तत्रैकमभिसन्धाय' इत्यादि प्रपञ्चेन श्लोकेभ्योचित्त्यात् सङ्केतनिष्पन्नं प्रत्यभिज्ञानं एकत्र स इति आयमिति च स्मरणदर्शनरूपशोधिहृद्वाकारयोरनुपपत्त्या निरावुर्वन्त प्रत्याह—

सहशब्दार्थदृष्टावप्यविकल्पमतः कथम् ।

समयः [तत्प्रमाणत्वे क प्रमाणे विभाव्यताम्] ॥ ३९ ॥ इति ।

- सह युगत्वं शब्दाश्च गौरित्यत्र गकारादयो वर्णा अर्थाश्च रूपादय तेषां दृष्टौ
- १५ दर्शने, न केवलमदर्शने इत्यपिशब्द, अविकल्पमतो विकल्पमनात्क्षणस्य । तात्पर्यमत्र यथा न प्रत्यभिज्ञानमद्यमात्रे विरुद्धपर्याप्त्यान् तथा विकल्पमप्यभिलाष्येतराकारमिति तस्य कथं न कथञ्चित् समयोऽनुगमो गकारादिगोरूपादिसमुदायवेदन यतो गौरित्युच्चारयेत् सङ्घट्टिरिति वा व्यवहरेत्, अस्ति च समय, भवितव्य ततो विकल्पेन तथा प्रत्यभिज्ञानेनारोति । एव भवत्यपि विकल्पो न प्रमाणं तथा प्रत्यभिज्ञानमपीति चेत्, न, तत समययोगात् । सोऽपि प्रत्यक्षादेवेति चेत् ;
- २० न, यद्यमाणात्वात् । प्रमाणत्वे तु प्रत्यभिज्ञानस्यापि तद्वत्त्वाभावात् युक्तस्तद्विषये सङ्केत । किञ्च, प्रत्यभिज्ञानस्य भवत्यस्माकं परोक्षेऽन्तर्भाव, भवतस्तु क विकल्पस्य ; न प्रत्यक्षे, विकल्पत्वात् । नानुमाने, अलिङ्गकत्वात् । प्रमाणान्तरत्वे तु न प्रमाणद्वयनियम । इदमेवाह—'तत्प्रमाणत्वे क प्रमाणे विभाव्यताम्' इति । तस्य विकल्पस्य प्रमाणत्वे क स विभाव्यताम् ? न क्वचित् प्रत्यक्षानुमानयोस्तदनुपपत्ते । प्रमाणान्तरत्वे षच प्रमाणे द्वे । न क्वचित् तृतीयस्यापि भावान् । किं पुनर्विकल्पेन समुदायपरिज्ञानस्य प्रत्यक्षादेव भावादिति चेत् ; जग्राह—

तदर्थदर्शनाभावात् [मिथ्यार्थप्रतिभासिषु] । इति ।

तस्य समुदायात्मनोऽर्थस्य दर्शनं तस्याभावात् । नहि भ्रमभाविषु गकारादिव्येकं दर्शनम् । तन्नित्यत्वापत्ते । नापि नानादेशेषु रूपादिषु, देशव्याप्या निरुभावद्वयपत्तेः । दर्शनमसुदा

१ शब्दस्य । २ निरर्थक्यस्य । ३ गुणनि- भा०, ४०, ५० । ४ न नोपरागस्य सुतं यो निरादिज्ञानादिभ्यः । वीतदोषस्य तु इति शब्दप्रकारनिर्देशः । - प्र० चार्तिकाल- । ५- समय एव भा०, ४०, ५० । ६- व्युत्पन्न न भा०, ४०, ५० । ७- एतेन द- भा०, ४०, ५० । ८ एक दर्शनं यी भा०, ४०, ५० ।

यात् तत्परिज्ञानमित्यपि न युक्तम् । तत्समुदायस्याप्येकदर्शनागोचरत्वात् । दर्शान्तरसमुदायस्य च तद्विषयस्थानन्युपगमात् । ततो विकल्पादेव तत्परिज्ञानम्, तस्य च स्वविषयेणार्थवत्त्वे प्रत्यभिज्ञानस्यापि तदुपपत्तेः । अर्थ एव सङ्केतो न ज्ञानाकारेषु इत्याह—

मिथ्यार्थप्रतिभासिषु ।

ज्ञानाकारेषु सङ्केत इति केचित्प्रचक्षते ॥४०॥ इति ।

मिथ्या वितथो योऽर्थ एकत्वसादृश्यलक्षणस्तत्प्रतिभासिषु ज्ञानाकारेषु ज्ञाने प्रत्यभिज्ञानं तदाकारेषु सङ्केत इति एवं केचित् कुत्सिताः; कुत्सितत्वञ्च तदर्थस्य सत्यार्थस्यैव मिथ्यार्थत्वप्रतिपादनात्, प्रचक्षते कथयन्ति शाक्याः, तत्रः, तदाकारेष्वेव' सङ्केतशक्तेः, तद्वचनाद्वहिरप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च एकत्वाध्यवसायस्य प्रतिक्षेपात् । क्व तर्हि सः ? इत्याह—

वागर्थदृष्टिभागेषु गृहीतग्रहणेष्वपि ।

सत्याकारावधोधेषु सङ्केतमपरे विदुः ॥४१॥ इति ।

वाक् च शब्दः अर्थश्च वाच्यो दृष्टिश्च तत्प्रत्ययः त एव भागा क्वचनविषयस्य तेषु सङ्केतं शब्दसमयम् अपरे जैना विदुः जानन्ति न ज्ञानाकारमात्रे दोषवचनात् । कोटशेषे ? सत्याकारैः सत्यनिश्चयः अवबोधो येषां तेषु अपिशब्दस्यात्रापि सम्बन्धात् 'असत्याकारावबोधेषु' इत्यपि द्रष्टव्यम्, ततश्च शब्देषु सत्यानुत्तार्थत्वविभागेपपत्तिः । केषु तेषां तदवबोधत्वम् ? गृहीतानां दर्शनविषयीकृतानां ग्रहणानि परामर्शरूपाणि तेषु सन्तु । बहुवचनं विषयभेदेन तेषां बहुत्वात् अपिशब्दाद् अगृहीतग्रहणेष्वपि । ततो गृहीतग्रहणेषु सत्याकारावबोधत्वम्, इतरत्र तदवबोधोभरवमित्युक्तं भवति ।

भवतुं तर्हि वागादिभेदेष्वेव समय इति चेत्; न तत्र सगयविषयस्यान्यतः प्रतिपत्तिः, भेदान्तरे च समयस्याभावेन फलाभावात् । नापि तेष्वेव सामान्यवस्तु, तत एव अभिहितञ्चैतत् 'सम्बन्धो यत्र' इत्यादिनां । नापि केवले सामान्ये; तस्यार्थक्रियायामशक्तेः, 'विशेषे वैयर्थ्यात् । लक्षितलक्षणयां ततो विशेषाधिगमेऽप्युक्तम्—'तद्व्यथोदिते' इत्यादिनां । न च भेदात्रौ शक्यक्रियः सम्बन्धः; तस्यैवैकान्तरूपस्य प्रमाणाविषयत्वात् । निरूपितञ्चैतत् । एतदेवाह—

न भेदेषु न सामान्ये केषले न च तद्वति ।

फलाभावादशक्तेश्च समयः सम्प्रचर्तते ॥ ४२ ॥ इति ।

सुबोधमेतत् । किञ्चिन्नघनः पुनः सङ्केतोऽयमपरे विदुरिति चेत् ? अत्राह—

स एवायं समश्चेति प्रत्ययस्तन्निघन्घनः ।

वितथोऽवितथश्चापि तत्रैकत्वनिघन्घनः ॥ ४३ ॥ इति ।

१- व श- भा०, ४०, ४० । २- त्या प्र-भा०, ४०, ४० । ३- राम- भा०, ४०, ४० । ४- तु वा त- भा०, ४०, ४० । ५- न्यायवि० श्लो० २।२३ । ६- 'नापि केवले विशेषे' इत्यन्वयः । ७- शब्देन लक्षितं सामान्यं तेन च लक्ष्यते विशेष इति । ८- न्यायवि० श्लो० २।२२ ।

- प्रतिपादितमेव प्रथमदर्शनविबन्धनत्वं तस्य गृहीतग्रहणेऽपि', तत्किमनेनेति चेत्; न; तस्यैवानेन विस्तरत कथनात् । स एव पूर्वगृहीत एव अयं प्रतीयमानो नापर, समश्च सदृशश्च तेन 'अयम्' इति एवं यः प्रत्ययः प्रथमदर्शः । तद्विबन्धनस्तद्वेतुक्त 'समयः' इति गतेन सम्बन्धः । स च प्रत्ययो वितथोऽवितथश्चापि प्रातीतिक्रमेत् । क पुनस्तस्यायं विभागः ।
- ५ प्रतिपत्तव्य इति-चेत् । उक्तं तत्र तेषु चागादिषु भिन्नदेशेषु एकत्वविबन्धनः एकत्वविषय प्रत्ययो मीमांसकस्य वितथः; तदेकत्वाभावस्य निरूपणात्, स्वस्तिकरुचक्रादौ त्ववितथ एव तदेकत्वस्या-यम्यापनात् । तथा 'समत्वनिबन्धनः' इत्यपि द्रष्टव्यम्, अस्योपलक्षणत्वान् । 'सोऽपि तत्रोपादानोपादेय-रूपेषु सादृश्यमात्रविषयो मिथ्या तदेकत्वस्यापि चास्तत्रत्वात्, शनलशाबलेयादावमिथ्या तत्सादृश्यस्य^३ निर्नाघत्वात् ।

१० न केवलमेकत्वसमत्वयोरेवेयं प्रक्रिया अपि तु तदन्यत्रापीत्याह—

तथा तत्प्रतिपेधेऽपि वैलक्षण्यादिशब्दवत् । इति ।

तथा तेनोक्तप्रकारेण तयोरेकत्वसमत्वयो 'स देवदत्तोऽयं जिनदत्तो न भवति, स कर्कोऽनेन खण्डेन समानो न भवति' इति प्रतिपेधेऽपि न केवल विधौ य प्रत्ययस्तत्रिबन्धनश्च सङ्केतः । तथा स वितथोऽवितथश्चापि तत्रोपादानोपादेयेष्वेकत्वनिषेधौ वितथ शरीरचैतन्ययोरनितथः ।

१५ तथा शबलशाबलेयादौ सादृश्यनिषेधौ वितथ, खण्डककादौ त्ववितथः, सादृश्यविशेषस्य तत्राभावात् । तत्रोदाहरणम्— वैलक्षण्यं सादृश्याभावः आदिशब्दादेकत्वाभाव तयोः शब्दस्तत्रैव तद्वदिति । साम्प्रतं सङ्केतितस्य शब्दस्य प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति—

तत्समानासमानेषु तत्प्रवृत्तिनिवृत्तये ॥४४॥

संक्षेपेण क्वचित्कश्चिच्छब्दः सङ्केतमरनुते ॥ इति ।

२० तत् तस्मात् समानासमानेषु सदृशासदृशेषु वस्तुषु तत्प्रवृत्तिनिवृत्तये तेषु प्रवृत्त्यर्थमनित्य इति निवृत्त्यर्थं नानित्य इति संक्षेपेण समासेन क्वचित् शब्दादौ कश्चित् शब्दादिलक्षण शब्दः सङ्केतं समयम् अरनुते इति । न केवलमेक एव अपि तु अनेकोऽपि । इत्याह—

तथाऽनेकोऽपि तद्वर्मानात्प्रतिपादने ॥ ४५ ॥ इति ।

२५ तथा उक्तप्रकारेण शब्द श्रावणोऽनित्य इत्यादि क्वचिद्धर्मिणि सङ्केतमरनुते इति सम्बन्धः । त्रिभिन्निवृत्तः ? तस्य धर्मिणो धर्माः कृतकत्वाद्यस्तेषां नानात्वस्य प्रतिपादने तन्निमित्तम् । कथं पुनरेकत्रानेकधर्मसद्भावात् ? इत्यत्राह—

एकत्र बहुभेदानां सम्भवान्मेवकादिवत् ॥ ४६ ॥ इति ।

निरूपितमेतद् बहुश इति न प्रतन्यते ।

१ श्लोकाशेन । २ समत्वनिबन्धन प्रत्यय । ३ तत्रिबन्धनत्वात् केवलमेतयोरेव भा०, २०, ५० । ४ न नित्य भा०, ३०, ५० । ५-त्वमनेकत्वस्य प्र- भा०, ३०, ५० । ६ इत्याह ता० ।

कथं पुनः सामान्यस्य व्यक्तिव्यतिरिक्तस्याभावे तद्गद्यवहार इति चेत् ? अत्राह—

समानं केनचित्किञ्चिदपरञ्च तथाविधम् ।

भेदिचद् धर्मिणः कृत्वा समानाकारकल्पना ॥ ४७॥ इति ।

भेदिचत् भेदिनमिव कृत्वा निश्चित्य । कुतः ? धर्मिणः शब्दादेः । कम् ? समानं सद्दशपरिणामनित्यादिव्यपदेशविपर्ययं कश्चित् न सर्वम्, सर्वस्य भेदिवत्करणे 'धर्मिणोऽनवशेषात्, तस्य तद्गद्यतिरेकेणाभावात् अपरं च तमेवान्यतस्तत्परिणामादनर्थान्तरं च कृत्वा । कीदृशम् ? तथाविधम् अन्यगततत्परिणामप्रकारम्, अनेन तदपरत्वकरणे निमित्तमुक्तम् तथाविधत्वात्तदपरं कृत्वेति, कृतिरपि केनचिदपोद्धारन^३येन । ततः किम् ? समानाकारकल्पना सामान्यव्यवहारः ।

तदपरत्वकारिणं नयं दर्शयति—

तदन्यत्र समानात्मा स एवेति [तथाविधे] । इति ।

तस्मात् शब्दादेरन्यत्र घटादी यः समानात्मा समानः स्वभावो नित्यत्वादिः स एव यः शब्दाधिगतः तदात्मैव नापर इति एवं केनचिदपरं कृत्वा तद्व्यवहारो निति । ततो यदुक्तं कुमारिलेन—

“तथा भिन्नमभिन्नं वा सादृश्यं व्यक्तितो भवेत् ।

एवमेकमनेकं वा नित्यं वाऽनित्यमेव वा ॥

भिन्नत्वैकत्वनित्यत्वे जातिरेव प्रसज्यते ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० २७१-२७२] इति,

तदप्रतिबिहितम्, भिन्नत्वादेरपोद्धारनार्थार्पणयैव भावात् । तदपेक्षया च सादृश्यं 'जातिरेव प्रसज्यते' इत्यस्येष्टत्वेनादोषत्वात् । अकल्पिततद्रूपाया एव तस्या अनभ्युपगमात् । प्रमाणार्पणया तु न तत्र भिन्नत्वादिकम् अभेदानित्यनानारूपतयैव तथा तस्य प्रतीतेः । विशेष एवैवं शब्दार्थः स्यात् सादृश्यं तस्य तद्गद्यतिरेकेणाभावात्, ततो व्यक्तिवादात् प्रागुक्तान्न सादृश्यवादस्य विशेषः । तदुक्तम्—

अभेदानित्यनानात्वे पूर्वोक्तेनैव तुल्यता ॥” [मी० श्लो० शब्दनि० २७२]

इति चेत्; न सारगेतत्; प्रमाणतस्तस्याऽभेदादिरूपत्वेऽपि नयवशात्तदन्यरूपत्वस्यापि भावात् पूर्वोक्तेन तुल्यत्वानुपपत्तेः । प्रमाणतोऽप्येकान्ततस्तत्राभेदादप्रतिपत्तेरित्यलं बहुजन्यतेन, तं प्रति अपोद्धतभेदेषु समानाकारेषु तत्त्वबन्धनं प्रयोजनमाह—

तथाविधे ।

व्यवच्छेदस्वभावेषु विशेषणविशेष्यधोः ॥ ४८ ॥

तत्तन्निमित्तकः शब्दस्तैधान्यत्रापि योज्यताम् । इति ।

तथा तेन प्रकारेण विधा विधानं तदाकारापोद्धारणं यस्मिन् तस्मिन् धर्मिणि शब्दादौ

१ धर्मिणो न विधे भा०, २०, ५० । २- मान- भा०, ५०, ५० । ३ भेदव्यवहारः । ४ एवा- यदा ता० । ५ अभेदनित्यनाना- ५० । ६ प्रमाणस्य-भा०, ५०, ५० । ७ तदन्यदा- भा०, ५०, ५० । ८- ण वा विधानं भा०, ५०, ५० ।

योज्यताम् सम्बद्धयताम्, विशेषणविशेष्यधीः विशेषणधीरनित्य इति विशेष्यधीः शब्द इति । केयु सखु सा तत्र योज्यताम् ? व्यवच्छेदस्वभावेण व्यवच्छेदो विपरीतव्यावर्तन स्वभावो येषां तेषु समानाकारेष्वपोद्धतेषु, तदभावे निमित्ताभावेन तत्र तदयोजनानुपपत्ते । अतद्रूप-
व्यवच्छेदे च तेषां न ततो विशेषणादिवुद्धिः, तेषामेवाव्यवस्थितेरिति व्यवच्छेदपदम् । स्वभावग्रहणं
५ तु तेषामपोहरूपत्वनिर्धार्यम्, अपोहस्य नीरूपत्वेन स्वभावत्वासम्भवात्, अस्यभावस्य च तद्वुद्धि-
निमित्तत्वानुपपत्ते । न केवलं तद्वीरेवापि तु शब्दो विशेषणादिश्रुतिः तत्र योज्यताम् । कीदृश-
तत्त्वनिमित्तकः स स समानाकारविशेषो निमित्त यस्य स तत्तन्निमित्तकः । वीरसाक्षिरूपस्य
तच्छब्दस्य निमित्तपदेन बहुव्रीहिः । न केवलं धर्मिण्येव तथान्यत्र घटादावपि योज्यताम्
उक्तरूपा बुद्धिः शब्दश्च ।

१० अस्तु वस्तुतः सादृश्ये ते नित्यसदृशो नित्यसदृशस्य शब्दस्य योजनम्, सादृश्यञ्च न वस्तुन्य-
वस्थितं सम्भवति, प्रत्युत्पत्तिविलक्षणं वस्तुनि चिरात्कान्तसङ्केतविषयापेक्षया पश्चाद्भाविति सादृश्यस्य
निर्मूलतो विनाशात् । विशेषणशब्दे स्वरव्यञ्जनादिभेदेन तत्राल्यन्तवैसादृश्यस्य प्रतीतेः, यथा
शालाशब्दान्मालेत्यादौ अपकृष्यमाणस्य वैश्येत्यत्रात्यन्तिकविनाशः, तथान्यत्रापि तत्सम्भवसुपपत्त्यतां
कथं कस्यचित्प्रयोगः सतोऽप्यर्थवत् ? सदृशाच्छब्दात्तत्प्रतीतिः भ्रान्तिरेव धूमसदृशाद्वाष्पादेरिव
१५ पावकप्रतीतिः । भवत्वैवमिति चेत्, न, बाधकविरहात् । तावता तर्हि तत्प्रतीतेरपि भ्रमत्वमिति चेत्,
तथा शब्दनित्यत्वमपि सिध्येत्, तज्ज्ञानस्यापि तद्विरहाविशेषात् । तदुक्तम्—

“वस्तुन्युत्पत्तिभिन्ने च दूरादारभ्य कल्पितम् ।

स्तोकस्तोकविशेषेण सादृश्यं विप्रकृत्यते ॥

स्वरव्यञ्जनमात्रादिभेदाच्छब्दे विशेषतः ।

२०

शाला माला बला वेला वैश्येत्यादि विकल्पनात् ॥

सदृशात्प्रतिपत्तौ च भ्रान्तिज्ञानं प्रयुज्यते ।

धूमे दृष्टेऽग्निसम्बद्धे वाष्पादिव कृशानुधीः ॥

एवमस्त्विति चेद् ब्रूयान्नैतद्वाधकघर्जनात् ।

तावता सिद्धमिति चेच्छब्दाभेदोऽपि सिध्यति ॥”

२५

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २६७-७०]

इति चेत्, न; अपकर्षातिशयेऽपि सादृश्यस्य क्वचिदत्यन्तनाशास्यासम्भवात् क्वचि-
दपरिज्ञातसादृश्यस्यापि तत्त्वसङ्गात् । दृश्यते हि तस्यापि तदवतिशय मत्समादेः एकेन्द्रियजीवे, ततोऽपि
द्वीन्द्रिये, ततोऽप्यन्यत्र 'यावच्छास्त्रार्थवेदो पुरुषः । यत्र च तस्यात्यन्तनाशास्तस्य सर्ववेदित्वेन
धर्मोऽपि प्रामाण्यात् न "धर्मो चोदनैव प्रमाणम्" [ ] इत्यवतिष्ठेत् । न च सादृशा-

१-द्विअ श-आ०, ४०, ५० । २ विशेषणविशेष्यधीः । ३ भवत्वैव-आ०, ४०, ५० ।
४ कल्पनं आ०, ४०, ५० । ५-दृष्टिभेदो- आ०, ४०, ५० । ६ वाक्यं शा-आ०, ४०, ५० ।

प्रतिपत्तिभ्रान्तिरेव, विशेषावधारणे तदभावात् । तद्वनवधारणाच्च प्रतिपतुरेव दोषान्न सादृश्यस्य । कथञ्चैवम् अहमिव सर्वे पुरुषाः प्रतिनियतार्थमिन्द्रियैः पश्यन्ति इत्युपमानमभ्रान्तम् ? सादृश्यादेव तस्यापि भावात् । ततो विभ्रमविलासादेव 'वस्तुनि' इत्याद्यभिज्ञल्पितं न परिशुद्धज्ञानसामर्थ्यात् । 'तावता' इत्याद्यपि न सुभाषितम् ; शाब्दज्ञानवत् शब्दैकत्वज्ञाने बाधविवर्जनस्याभावात्, तस्य च यथावसरं निरूपणात् ।

तथा, वाचकत्वं शब्दस्य अर्थवता तदन्तरेण सादृश्यात्, अर्थवत्त्वञ्च सम्बन्धात् । स च न क्षणिकत्वे सम्भवति दुरवबोधत्वात् । सम्भवेऽपि सर्गादौ सर्वज्ञकृतस्य तद्वत्. शाब्दस्यास्माभिरनवलोकनात् कथं तत्र तत्सदृशो बुद्धिः ? यदि मतम्—तत्कालीनैः पुरुषैः तत्सदृशप्रतिपत्त्या तन्निबन्धनो व्यवहारः प्रबन्धेन प्रवर्तितः ततोऽनुमीयते मुख्य कश्चिदर्थसम्बन्धः शब्द आसीत्, ततः सुगमैव तत्सादृश्यपरम्परा परापरशब्देषु प्रसज्यत इति; तन्न; एवमपि तद्विशेषस्थानवगमात् कथं कचिद्विशिष्टस्य सादृश्यस्यावगमो यतो विशिष्टार्थप्रतिपत्तये तत्प्रतिपन्न इति चेत् ? न; लिङ्गेऽप्येवं प्रसङ्गात् । नहि तस्यापि सादृश्यादन्यतो गमकत्वं सामान्यप्रतिक्षेपात्, तत्र च सम्बन्धाभावस्य सत्यपि सर्गादिकृते सम्बन्धे तद्वतोऽन्यत्र तत्सादृश्यापरिजनस्य च शब्दवदुपनिपातात् । तत इदमपि वेदवादिनो बालविलसितमेव—

“सम्भवेद्यदि सम्बन्धः सर्गादौ कस्यचित्कृतः ।

तस्मिन्नबुद्धे नैव स्यादस्माकं सदृशे मतिः ॥

अथ तत्कालज्ञैः पुंभिस्तस्मिन् शब्देऽवधारिते ।

प्रवृत्तेरनुमीयेत तत्सादृश्यपरम्परा ॥

तत्र सम्बन्धमात्रेण पूर्वोक्तेन प्रयुज्यते ।

स्मार्यां तन्मूलसादृश्यं तदधीनार्थनिश्चये ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० २६४-६६] इति ।

न च सर्वज्ञकृतसम्बन्धशब्दसादृश्यादेव अधुनातनस्य वाचकत्वम् ; उपाध्यायोपदर्शित-प्रतिबन्धगोशब्दसादृश्यादपि तदपरगोशब्दस्य गवादेौ तदर्थप्रयोगोपपत्तेः । उपाध्यायस्यापि तत्र तत्प्रयुक्तिः तदपरोपदर्शितसादृश्यादपीति न किञ्चिदाद्यसादृश्यपरिज्ञानप्रयासेन ? ततो युक्तमुक्तम्—'शाब्दः प्रयुज्यताम्' इति ।

यदि न पुनः सदृशपरिणाम एव सामान्य तस्य व्यक्तवदनेकत्वात् कथं तत्र सत्त्वेकतया व्यवहार इति चेत् ? अत्राह—

ततः सचेति [साध्यन्ते सन्तो भावाः स्वलक्षणाः] ॥४९॥

ततस्तस्मादपरोद्धारनयात् सचेति उपलक्षणमिदं तेन द्रव्यत्वं गुणत्वमित्याद्यपि भवतीति शेषः । नन्विदमुक्तमेव 'समानम्' इत्यादिनेति चेत्, न तस्यैवानेनोपसंहारात् । तन्न किम् ? ३०

१ विभ्रान्तस्या— भा०, प०, प० । २ अथा वा— ता० । ३ भवेद्यदि च स— भा०, प०, प० ।
४ वागादौ भा०, प०, प० । ५ सामान्यमि—ता० ।

इत्याह—साध्यन्ते मन्तो भावाः स्वलक्षणाः इति तत इत्यत्रागतम् । ततस्तस्मात् सामान्य-
स्यैकस्याभावात् 'अस्ति बहिरर्थः' इत्यादौ भावाः घटादयः सन्तो विद्यमानाः साध्यन्ते नैका
सत्ता तदभावात् । अन्यथा पृथिव्यादिषु तत्साधनादेव रूपादावपि तत्सिद्धेः, द्रव्यतत्साधनात् पृथ-
गुण'तत्साधनप्रयासो व्यर्थ इति मन्यते । निरूपितञ्चैतत्—'नित्यं सर्वगतम्' [ ] इत्यादिनां ।

५ फीट्टशास्ते सन्तः ! स्वलक्षणाः स्वा (स्वम् आ) स्मीयमपरामिश्रणं लक्षणं सहोत्तरपरिणामरूपं
येषां ते तथोक्ताः । एकान्ततः सादृश्ये चैलक्षणे च सत्त्वप्रतिक्षेपात् ।

पुनरपि तत्रमात् सिद्धं दर्शयति—

नानैकवचनाः शब्दाः [तथा सङ्केतिता यतः] इति ।

एकत्रापि जलकैणिकादौ वस्तुसतोऽनेकस्यैकस्य च धर्मस्यापोद्धारे यथाक्रममपोद्धाराः

१० जलं कलत्रमिति नानावचना एकवचनाश्च भवन्ति शब्दाः । कुत पुनरवादयः एकवचना कलत्रादयश्च
नानावचना न भवन्तीति चेत् ? अत्राह—'तथा सङ्केतिता यतः' इति । नानैकवचनप्रकारेण
सङ्केतिता वृद्धैर्यतस्ततो नानैकवचना नान्यथेति मन्यते । ततो न युक्तमेतत्—

"विवक्षापरतन्त्रत्वान्न शब्दाः सन्ति कुत्र च ।" [प्र० वा० ११८] इति ।

अर्थवतोऽपि वृद्धव्यवहारोक्तिरुपेण न प्रयोगोपपत्तिः सुतरामनर्थकस्य अन्यथा विवक्षेत्यादेरपि

१५ सर्वत्र शब्दाभावे एव विवक्षया प्रयोग इति शङ्कायां कथमतः सर्वत्रातसद्भावप्रतिपादनं यतोऽसाधना-
रूपवचनात्तद्वादिनो न निग्रहावाप्तिः ? ततो युक्तं 'तथा' इत्यादि । 'सह' इत्यादयो व्याख्यानश्लोकाः ।

यदि समानप्रत्ययवमर्शात्सामान्यं तर्हि जलयोरिव जलमरीचिकाचक्रयोरपि तद्वयेत्—'इदं
जलमिदमपि जलम्' इति, तत्रापि समानप्रत्ययवमर्शादिति चेत्, न; तत्रके तत्प्रत्ययवमर्शस्य बाध्यत्वेन
मिथ्यात्वात् । न हि मिथ्याप्रत्ययात् तद्विषयसिद्धिः; द्विचन्द्रादिज्ञानादपि तत्प्राप्तेः । ततो निर्वाधादेव

२० प्रत्ययवमर्शात्तत्सिद्धिः । एतदेवाह—

प्रत्यभिज्ञा द्विधा [काचित्सादृश्यविनिबन्धना] ॥५०॥ इति ।

'प्रत्यभिज्ञा प्रत्ययवमर्शः । प्रस्तायात् सामान्यविकथैव गृह्यते नैकव्यविषयाविपर्ययात्, तस्याः
निरूपितत्वाच्च । सामान्यप्रत्यभिज्ञापि निरूपितैव 'स एवायं समश्च' इत्यत्रेति चेत्, सत्यम्, तथापि
सम्यङ्मिथ्यार्थप्रतिपादनार्थमिदमुक्तम् । सा द्विधा मिथ्या तथा चेति द्विप्रकारा । ततस्तद्व्याया एव

२५ सामान्यसिद्धिरिति मन्यते । सामान्यमपि समानाकार एव, स च जलवत्तद्वत्स्यापि विद्यत
एव तद्वत्तत् तत्प्रत्ययवमर्शो मिथ्येति चेत् ? न; तद्विशेषस्यैव तत्त्वेनोपगमात्, न तन्मात्रस्य ।
स च जल एव, तत्रैव निर्वाधात्प्रत्ययवमर्शत्वात् न तत्रके विपर्ययात् । तन्मात्रापेक्षया
तु भवत्येव स तत्रापि तथ्य एव चैकविकथादेः सत एव तदाकारस्य तेनाधिगमात् । कथं पुन
स एव तद्विशेषतन्मात्रापेक्षया मिथ्या तथ्यश्चेति ? चेत् ? बाधकभावेतरान्यानिति ब्रूम । कथञ्च विशेष

१ - पादौ त- आ०, व०, प० । २ - न्यायवि० श्लो० ११५४ । ३ - कर्त्तृ- आ०, व०, प० ।

४ - वचनेनान्य- आ०, व०, प० । ५ - रानिति- आ०, व०, प० । ६ - प्रत्यभिज्ञा नाम प्र- व० । प्रत्यभिज्ञा-
नानामप्र- प० । ७ - धावसरात्, प्रस्ताव- स्यादवसर इत्यमरः- ता० श्लो० ८ - न्यायवि० श्लो० २४३ ।

८ - सामान्याकार आ०, व०, प० । १० - ति वा- आ०, व०, प० ।

इति चेत् ? न, दृष्टत्वात् । तथापि ताकल्पनाया न किञ्चिद्भवेत् । ततो निर्वाणाय एव प्रत्यभिज्ञाया तत्सिद्धिर्नान्यत् । सा च काचिदेव तदेवाह—'काचित्सादृश्यनिबन्धना' इति । काचित् जलविषया न तच्चक्रादिगोचरा सादृश्यस्य विशेषेण तन्मात्रातिशायिना रूपेण निबन्धनं व्यनस्थापन यस्या सा तथेति । सैव कस्मात्तथा ? इत्याह—

प्रमाणपूर्विका नान्या [दृष्टिमान्यादिदोषतः ।] इति ।

प्रमाणं प्रत्यक्षादि पूर्वं कारण यस्या सा काचिदेव नान्या तच्चक्रविषया यत्, इत्यनेन कारणद्वयद्वया नस्था सत्यत्वोपदर्शनात् सेन तद्विनिबन्धना नापरेत्युक्तं भवति । कुत पुनरस्या भवति ? इत्याह—'दृष्टिमान्यादिदोषतः' इति । दृष्टेर्मरीचिकादर्शनस्य मान्यं यथावस्थिततपरिच्छित्ति प्रत्यपा-
द्वयम् आदिर्यस्य जलमिहापादे स एव दोषस्तत् इति । अनेनापि दोषपरकारणत्वेनासत्यत्वात् सा तद्विबन्धनेति निवेदितम् ।

५

१०

स्थान्तम्—खण्डादौ सामान्यप्रत्यभिज्ञानात्^१ एकत्वप्रत्यभिज्ञाप्यस्ति कथं समान एवाकार सामान्य नैक इति ? तत्र, समानप्रत्यभिज्ञाया एव प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन तत्सवादानात् प्राभाष्योपपत्तेर्न परस्या । तदाह—
'प्रत्यभिज्ञा' इत्यादि । यद्यपि समानैकविषयभेदेन द्विधा खण्डादौ प्रत्यभिज्ञा तथापि काचित् सा समानविषया दृश्यविनिबन्धना दृश्यो दर्शनयेद्य समानाकारस्तद्विनिबन्धना तद्रोचरा । तत् एव प्रमाणपूर्विका च तत्र प्रमाण नान्या नैकत्वविषयो तद्विपर्ययत् । नञि सामान्यमेक शक्यदर्शनम् ।
तथाहि—यदि तदेकम्, व्यक्तिवदनरालेऽपि स्यात् । अनुपलभ्यतेति चेत्, कथमेकम् ? प्रत्यन्तराल विच्छेदे व्यक्तिवद्वानात्स्वयैवोपपत्तेः । विच्छिन्नमप्येकमेव एकप्रत्ययमर्शादिति चेत्, अहो महती विवेकशक्ति कुमारिलस्य यदसौ मृतमपि जीवन्तमभिषत्ते । कथञ्चैव लनपुनर्जातकेशादिरप्येको न भवेत् 'स एवाय केशादि' इति प्रत्ययमर्शात् । लनप्रत्ययेन बाधनात्तेति चेत्, न, अन्यत्रापि विच्छेदप्रत्ययेन^२ तस्यानदम्भावात् । निच्छेद पश्यनोऽपि^३ एरुप्रत्ययमर्शो न निरर्तत इति चेत्;
सोमतादे शब्द नित्य पश्यनोऽप्येति^४ त्वप्रत्ययस्थानिर्नर्तनाद् वेदादेरनिवृत्त्येव स्यात् । दुरागमाभ्यासोपनी-
तस्य मनोदोषस्याभावे निवर्तनमन्यत्रापि । तत् —

१५

२०

"व्यक्तिव्येन च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यत् ।" [मी० श्लो० आकृति० श्लो० २५]

इति बुध्नास्य स्ववचनविरुद्धमेव—

"तस्मादेकस्य भिन्नेषु या वृत्तिस्तन्ननिबन्धनः ।

२५

सामान्यशब्दः 'सत्तावदेकाधिकरणेन वा ॥' [मी० श्लो० आकृति० २४] इति ।

न वस्तुनो भिन्नेषु तदेकम् अनेकस्यापि बुध्निदेकबुद्धिरुणादेवैकत्वस्योपगमात्, 'एकाधिकरणेन वा' इत्यस्यैव पक्षस्य परिग्रहादिति चेत्, न किञ्चिद् व्याहृतम्, स्याद्वादिभिरप्योद्धार-
नयेन तदुपगमात् । निवेदितमेतन्—'समानं केनचित्' इत्यादिना । तन्न व्यक्तिगत तदेकम् । सर्गण-

१ - जानव- भा०, ४०, ५० । २ - यातहि विपर्ययात्ताह गा- भा०, ४० ५० । ३ - तत्प-
नस्य । ४ - ता होत्र प्र- भा०, ४०, ५० । ५ - नित्यत्वानि- भा०, ५०, ५० । ६ - उतात्तदभावे कथं करणेन
भा०, ५०, ५० । 'सत्तावदेकाधिकरणेन' मी० श्लो० । ७ - व्याधिवि० ६५०- २५७ ।

- मेकमिति चेत्; अन्तराले किञ्च तदुपलब्धिः ? अनभिव्यक्तिरिति चेत्; व्यक्तिव्यति^१ न भवेत् । नहि तदंश
 क्वचिदभिव्यक्तमभिव्यक्तञ्चोपपन्नं विरोधिरूपाधिकरणत्वेन भेदापत्तेः । इष्टैव तदापत्ति कथञ्चित्,
 कश्चिदेव तदधिकरणत्वस्यापि भावादिति चेत्; न, तस्य सामयवत्प्रसक्तया "विभुत्वावयवाभावौ
 प्रतिपाद्यौ च शब्दवत् ।" [मी० श्लो० वन० ३१] इति व्यापत्तेः । कुतश्च व्यक्तिषु तन्माभि-
 ५ व्यक्ति ? स्वशक्तित इति चेत्; तदन्तरालेऽपि स्थान् । सति तस्मिन् शक्तेरप्यवश्यम्भावादभेदान् ।
 भेदे कथं सा तस्येति व्यपदेशः ? सम्बन्धादिति चेत्; तथापि कथञ्च सा तदन्तराले ? निरवयवेन
 सम्बन्धे 'व्यक्तिगत एव तत्र सान्दान्तरालगते' इति विभागानुपपत्तेः । कथञ्चैवम् "व्यक्ति [ ] शक्त्यनु-
 रोधतः" [मी० श्लो० आकृति० २६] इत्युक्तम् ? स्वशक्तितस्तदभिव्यक्तो तदनुपपत्तेः । अस्तु
 व्यक्तिशक्ति एव तदभिव्यक्तिरिति चेत्; किमभिव्यक्तेनापि तेन ? अशक्तत्वेनैव क्वचिदनुयोगात् ।
 १० शक्तमेव तदपि वाहदोहादो, न चैव विशेषवैयर्थ्यं विशेषाणामपि तदात्मनामेव तत्र व्यापारात्
 केवलत्वमिति चेत्; उच्यते—यदि विशेषशक्तिरेव तस्यापि शक्तिः कथञ्च तद्वेदे विशेषणत्वापि
 नान्यत्वम् ? तद्वेदेऽप्येकत्वस्याविरोधादिति चेत्, विशेषाणामपि तदेव स्यात् । न तथा प्रतिभासनमिति
 चेत्; समानमेतत्सामान्येऽपि । न हि तस्याप्यविच्छिन्नस्य प्रतिभासनम् अन्तराले निच्छिन्नमिदं इत्येव
 तस्य तदुपलब्धेः । अन्यैव तस्य शक्तिरिति चेत्; तत्रान्ये कार्यनानात्वस्य तत्र एव भावाद् व्यर्थं
 १५ व्यक्तिषु तन्नानात्वरूपनम् । तद्वेकत्वे वा न कार्यनानात्वं शक्यमेवेन तदनुपपत्तेः ।
 व्यक्तिशक्तीना नानात्वात्तन्नानात्वमिति चेत्; आगतं काचपच्यं सामान्यशक्तित एकत्वम्, नानात्वञ्च
 व्यक्तिशक्तित इति । तत्र वाहादौ तस्योपयोग । स्वप्रतिपत्ताविति चेत्, न, तस्यापि व्यक्ति
 एव भावात् "व्यक्तिशक्त्यनुरोधतः" [मी० श्लो०] इत्यभिधानात् । ततस्तत्समभाषित
 एवाभिव्यक्तिर्न व्यापिन । व्यापिनस्तु तदभिव्यक्तान्तरूपादेवेति चेत्, कथं पुनस्तत्समवायिरूपं व्यापिसा-
 २० मान्यस्य ? यतस्तदभिव्यक्तिस्तस्य स्यात् । तस्यैव समाप्त्या तत्र समभाषादिति चेत्, कथं व्यापित्व समाप्तौ
 तदयोगात् ? अन्यत्रापि तस्यैव प्रतीतिरिति चेत्, न, युगपत्तदसम्भवाद् व्यक्तिवत् । क्रमेणेति चेत्;
 न ; तद्विशेषात् व्यक्तीनामपि विभुत्वात् । ततो न युक्तमेतत्—

"यथा च व्यक्तिकैव दृश्यमाना पुनः पुनः ।

कालभेदेऽप्यभिन्नैव जातिभिर्नानाश्रया सती ॥" [मी० श्लो० वन० ३२] इति ।

- २५ क्रमव्याप्तावेव व्यक्तेरुदाहरणत्वोपपत्तेः । युगपत् युगपत्रपि तत्र तत्र तस्य प्रतिनिर्दिश्यन्
 इति चेत्, न ; दृष्टाया अपि समाप्तिप्रत्ययवाधितत्वेन विभ्रमत्वात् । तस्मादवस्त्वेव मीमांसकस्य
 सामान्यमशक्तोरविज्ञानञ्च ।

- तत्र एव नैयायिकदेरपि ; तस्यास्त्येव परिज्ञानं गौरयमयमपि गौरिति प्रत्ययादिति चेत्,
 न, तस्य विशेषगोरत्वात् । मित्रेषु कथमभिन्नप्रत्यय इति चेत्, भवत कथम् ? अभिन्नसामान्य-
 ३० सम्बन्धादिति चेत्; न, तेनापि तत्र भेदस्यानपाकरणात् साङ्ख्यैरपि । अभिन्नप्रत्ययमेव तत्र स

१- पि तु भ- आ०, ४०, ५० । २ साधना- आ०, ४०, ५० । ३- त्वे क- आ०, ४०, ५० । ४

तदेव तस्या-आ०, ५०, ५० । ५ युगपदपि आ०, ४०, ५० । ६- तत्त्वमेव तत्ता- आ०, ४०, ५० ।

करोतीति चेत्, स तर्हि विभ्रम एव अतस्मिन्स्तद्ग्रहणत्वात् । तत कथं सामान्यसिद्धिः, तन्मात्रे सम्यक्त्वादिति चेत्, न, एकत्र सम्यक्त्वविभ्रमयोर्विरोधात् । अविरोधे वा समानाकारे तस्य सम्यक्त्व तदैकत्वे तु विभ्रम एव बाधाविशेषात् । तन्न सामान्यस्यैकत्वनाकार । कुतस्तर्हि तत्प्रत्यभिज्ञा ? इत्याह—'दृष्टि' इत्यादि । दृष्टया स्वभतश्चद्वया मान्यं बुद्धेर्वस्तुविचार प्रत्यपाठवम् आदिशब्दा देकसामान्यसंस्कारादि स एव दोषः तत इति ।

स्वमताभिनिवेशादे सर्व सर्वत्र तिष्ठते ।

इति बुद्धिर्यथैवेय पारमर्षेः प्रकल्प्यते ॥१३८७॥

मीमांसकादिभिस्तद्देक सामान्यमित्यपि ।

कल्प्यते बुद्धिरीदृक्षा दृष्टिमान्यादिदोषत ॥१३८८॥

कथमेव समानपरिणामे समर्थिते विशेषपरिणामो यत इदमवतिष्ठेत्—'तत्समानासमानेषु' १०
इत्यादीति' चेत्, न, विशेषप्रत्यभिज्ञया तस्यापि समर्थनात् तत्राह—'प्रत्यभिज्ञा द्विधा'
इति । कुतो द्विधा ? काचित्सादृश्यविनिबन्धना । काचिदिति वचनादन्या 'वेसदृश्य-
निबन्धना यत इति । सापि प्रमाणपूर्विका प्रमाणत प्रत्यक्षादे सामान्यविशेषात्मकप्रस्तुविपयादु-
सृते नान्या । या खन्या साहचर्याद्येनान्तप्रत्यभिज्ञा न सा तत्पूर्विका प्रत्यक्षादिना तद्विषयस्या-
प्रतिपत्ते । ततो न ततस्तस्मिन्समर्थनमप्रमाणत्वादिति गम्यते । कुतस्तर्हि सा ? तत्रोच्यते—'दृष्टि' इत्यादि १५
व्याख्यान पूर्वम् । ततो यदुक्तम्—

"सर्वज्ञानानि मिथ्या च प्रमज्यन्तेऽत्र कल्पने ।" [मी०श्लो०आकृति०७२] इति ।

तद्यदि सामान्यज्ञानप्रतिशेषज्ञानानामपि समानाकारपराङ्मुखत्वात् अभिमतमेव
तन्मिथ्यात्व तदभिमुखतयैव सम्यक्त्वोपपत्ते, तत्र निर्बाधत्वादन्यत्र विपर्ययात् । तन्न
सिद्ध शब्दाना वस्तुविषयत्व समानपरिणामे सङ्गतात्, तस्य च वस्तुत्वेनावस्थापनात् । गोरेव २०
कश्चिन्न प्रसिद्धस्तदन्यतो विशेषग्रहणात् कथं तत्सादृश्येन खण्डादौ शोशवदस्य सङ्गते ? तदुक्तम्—

"विशेषग्रहणाभावादेका गौः कश्च कल्प्यताम् ।" [मी०श्लो०आकृति०७३] इति ।

इति चेत्, न, तस्य वृद्धव्यवहारविषयस्य प्रसिद्धत्वात् । वृद्धानाश्च तदपरव्यवहारविषय
सादृश्यात्तदुपपत्ते । अतद्व्यवहारद्वीपादागत तु प्रतिपत्तार प्रति न प्रसिद्धसादृश्यात्सङ्गते किन्तु
सादृश्यविशेषाधिष्ठानेषु खण्डादिषु 'एते गाव इति प्रतिपत्तव्या' इति । ततो निरवयव तेषा तद्विषयवच २५
'लिङ्गयत् । लिङ्गव्यवहारे प्रतीयत इति चेत्, न, अप्रतिबन्धात् । नहि तस्य तस्मादुत्पत्तिः,
अशक्यत्वात् । नापि तादात्म्यम्, स्वयमवस्तुत्वापत्ते, अनेकान्तस्य चानभ्युपगमात् । ततस्ततोऽपि
साध्यस्य वस्तुन एव प्रतिपत्ति ।

कथं तर्हि बहिरर्थादिवत् प्रधानम्यापि सत्त्वं ततो न साध्यते ? अनन्वयादिति चेत्, न
अन्वयस्यै भवन्मतेनालिङ्गलक्षणत्वादिति । अत्राह—

१ न्यायवि० इको० २।४४ । २ वैसाह— ५० । ३ 'तिङ्गस्य यथा साध्याख्यवस्तुविषयत्वम्'
वा० टि० । ४— स्य च तन्म-आ० ५०, ५० ।

अस्ति प्रधानमित्यत्र लक्षणासम्भवत्परत ॥५१॥ इति ।

- अस्ति विद्यते प्रधान सत्त्वरजस्तमगा र्थायान्म्याणम् इति एवं न साध्यते
 'साध्यन्ते' इत्यनुवृत्तस्य नेत्यनेनाप्यनुवृत्तेनैव (नेरु) परिणामेन सत्त्वन्धात । कुतो
 न साध्यते ? अत्र अग्निन् साये लक्षणस्य 'साध्य शायम्' इत्यादे असम्भरत्परत
 ५ सम्भवतो भाव सम्भरत्पर तद्भावात् । न ह्यभिप्रतमप्रसिद्धमित्येव लक्षणमपि तु शक्यम् । न
 च प्रधान शक्यम् , तस्यैकारणरूपस्य च कारणानेकत्वप्रादुर्भावात् प्रत्यक्षादिना
 प्रतिशेषात् अनुप्यामित्त । अथवा अत्र अग्निन् परप्रतिपादितं भेदाना परिमाणानौ तन्निष्पे
 लक्षणसम्भरत्परतो लिङ्गलक्षणस्याभावात् न साध्यत इति । त्रैलोक्यमेव 'तत्त्वलक्षण तद्भावादेव
 तदि तत्र साध्यत इति चेत्, न, तस्यैलक्षणवन प्रथमाणत्वात् । ततोऽन्यथाऽनुपपन्नत्वम्यैवा
 १० भावावतस्तत्र सा यते । तद्भावश्च प्रधानानपक्ष भोगे तद्भावात् । अस्ति हि विषयानुभवात्मनि
 भोगे परिमाणानि, न च तस्य प्रधान कारणम् अचेतनत्वापत्ते । अचेतन एव वस्तुतो भोगो 'बुद्धेः निष्पे
 कारपरिणामम्येव तत्त्वात्, चेतनश्च तु तत्र पुरुषसम्बन्धनिर्गन्धाद्विभ्रमादेवेति चत् न एव
 पुरुषम्यैवासिद्धे । नासिद्धि, सद्घातपरार्थत्वात्स्त्रिज्ञात् प्रतिपचरिति चेत्, क पुन पुरुषस्य
 सद्घातेनार्थ भोग इति चत् न, तस्य बुद्धावेव भावात् । विभ्रमापुरुषेऽपीति चत्, न विभ्रम
 १५ म्यैव पुरुषासिद्धात्सिद्धे । तन्निष्पेदो सिद्धिरिति चत्, न, चक्रकरोपात् । तस्मिद्धौ तस्य बुद्धिसंज्ञा
 तत्र भोगविभ्रम तेन च सद्घातस्य तादर्थ्यम्, ततश्च तन्निष्पेदिरिति । विभ्र-

विभ्रमोऽचतनश्च तत्र तेन भोगमतिर्नरे ।

अन्यथा व्यर्थमेव स्यात् क्वचिच्चेतन्यकल्पनम् ॥१३८९॥

तत्रापि चतनश्च वेद्विभ्रमादेवकल्प्यते ।

२०

अनवस्थानद्वेषत्वा औबन्तन्तावमुच्चति ॥१३९०॥

न च विभ्रममल्लेयमेव भोगानुग्रहिणी ।

प्रतीतिपथमाप्नोति प्रीये या तत्र कल्पते ॥१३९१॥

वस्तुनश्चतनश्च तु 'भोगविद्धिभ्रमाकथम् ।

विभ्रमस्यापि भोगत्वादन्यथानुभवात्तन ॥१३९२॥

स्ततो न परिमाणात् प्रधानास्तित्वसाधनम् ।

२५

अन्यथानुपपन्नवधैरुत्पाद् व्यभिचारिण ॥१३९३॥

साधनादिप्रयोगस्य न चैव व्यभिचारिण ।

यतस्ततो न सिद्धि स्याद् बहिर्भावादि वस्तुन ॥१३९४॥

१ घृता गा-भा० व० प० । २-स्य नेत-भा० व० प० । ३ न्यायवि० इ० १० । ४ ।
 ४ तस्यैव का-भा० व० प० । ५. भेदाना परिमाण समवकाश शक्ति प्रवृत्तपर । कारणकार्यभागात्
 निभागाद्वैश्वरूपस्य ॥१३-साल्वश० १५ । ६ लिङ्गलक्षणम् । ७ बुद्धेः निष्पेदना-जा० व० प० । ८ अग ।
 ९ साल्वका० (७ । १० भोगविद्धि-जा० व०, प०)

ननु अन्यथानुपपन्नत्वमपि सत्येव पक्षधर्मत्वादौ भवति ततस्तदेव हेतुलक्षणं तदसत्त्वादेव च प्रधानास्तित्वमप्यसाध्यमिति चेत् ; न, तदभावेऽपि यच्चित्तदुपलम्भात् । तदाह—

तत्रान्यत्रापि चासिद्धं यद्विना यद्विहन्यते ।

तत्र तद्गमकं [तेन साध्यधर्मा च साधनम्] ॥ ५२ ॥ इति ।

अपिशब्दो मित्रप्रक्रमोऽसिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यं । ततोऽयमर्थः—तत्र तस्मिन् ५
विवक्षिते धर्मिणि असिद्धमपि न केवलं सिद्धम् अन्यत्र वा अन्यस्मिन् दृष्टान्तधर्मिणि
इव । वाशब्दस्य इवार्थत्वात् । तत्किम् ? तत् साधनं गमकं तत पक्षधर्मत्वादेर-
तल्लक्षणत्वमव्यापकत्वादिति मन्यते । क ? तत्र साध्ये । कीदृशं तत् तत्रेति तदिति
चोच्यते कुतो वा तद्गमकम् ? अत्रोत्तरम्—यद्विना यदन्तरेण यद्विहन्यते यद्विधत्ते । एतदुक्तं
भवति— यस्वयं निवर्तमानं लिङ्गं निवर्तयति तत्रेति, यच्च यन्निवृत्त्या नियमेन निवर्तते तत्रदिति, १०
तन्निवृत्त्या निवृत्तिनियमश्च गमकत्वे निबन्धनमिति । ननु तदेव नास्ति यत्र पक्षधर्मत्वादिरहिते
तन्निवृत्त्या निवृत्तिनियमः ततो गमकत्वञ्चेति चेत् ; न, तस्य बहिरर्थादिसाधनस्य साधनदूषणप्रयोगादेः
सविस्तरं निरूपितत्वात् । तस्यैवानुस्मरणार्थं मन्दानुग्रहद्वया पुनरस्य वचनात् । अथवा तत्रेति अत्रा-
वधारणमपीति, एतच्चान्यत्रेत्यत्र द्रष्टव्यम् । अत्राप्ययमर्थः—तत्रैव धर्मिण्येव सिद्धं न दृष्टान्तधर्मिणि
यद्विना यद्विहन्यते तत्र तद्गमकम् । किमिव ? अन्यत्रापि वा इति । अन्यत्र दृष्टान्ते १५
धर्मिणि अपिशब्दात् साध्यधर्मिण्यापि सिद्धमिव वाशब्दस्य पूर्ववदिवार्थत्वात् । यथा पक्ष-
सपक्षयोः सिद्धं सत्त्वकृत्कत्वादि गमकमविनाभावनियमात् तथा पक्ष एव सिद्धं श्रावणत्वादिक-
ञ्चैवार्थः । युक्तं कृतकत्वादेरगमकत्वम् अन्वयबलादविनाभावपरिज्ञानात्, न श्रावणत्वस्य विपर्ययात् ।
नहि तस्य कचिदनित्यत्वेनान्येन वा शक्यमन्वयदर्शनं शब्द एव भावात्, तत्र च तयोर्विवादात् ।
तत्र तद्गमकत्वं संशयं तु कुर्वति वस्तुसतस्तदुभयपरिहारेणानवस्थानात् । उभयोरन्यतरमिन्द्रियप्रति- २०
पत्तेरिति चेत् ; न ; सत्त्वस्याप्येवमगमकत्वप्रसङ्गात् । नहि तस्यापि कचित् क्षणिकत्वेनान्वयः । विद्युत्प्रदी-
पादावपि क्षणमङ्गं प्रति वाग्दृकानां विवादात्, अविवादास्पदस्यैव सपक्षलोपपत्तेः । पक्ष एव विपक्षे
बाधकप्रत्ययबलादविनाभावप्रतिपत्तेस्तस्य गमकत्वमिति चेत्, अनुकूलमाचरसि, श्रावणत्वस्याप्येव
गमकत्वावाप्तेः । । श्रावणत्वं हि श्रावणज्ञानविषयत्वम्, तच्च तज्ज्ञानकारणम्यैव “नाकारणं विषयः”
[ ] इति वचनात् । न च नित्यस्य कारणत्वम् ; कार्यानुपरमप्रसङ्गादिति निरूपितं २५
“कारणस्य” इत्यादौ । ततो निश्चितनित्यव्यावृत्तिकं तत् शब्दे धर्मिण्युपलभ्यमानमनित्यत्वं
गमकत्वेन न संशययति सत्त्ववत् । यदि पुनः श्रावणज्ञानकारणत्वात् श्रावणत्वम् तर्हि “कारणत्वात्”
इत्येव हेतुरस्तु तावता साध्यप्रतिपत्तेः व्यर्थं तज्ज्ञानेन तद्विशेषणमिति चेत्, तात्रापि कथं
तत्र प्रतिपत्तिं अन्वयाभावस्याविशेषात् ? क्षणमज्ञेनानन्वयेऽप्यनित्यत्वमात्रेणान्वये विद्युत्प्रदीपादौ

१ पक्षधर्मत्वात्तदपि । २ सिद्धमेव चासिद्धम् आ०, व०, प० । ३ तद्वत् तत्रेति आ०, व०,
प० । ४ तदागम— आ०, व०, प० । ५ सत्त्वस्याप्यगम— आ०, व०, प० । ६—वत्कारणः आ०, व०,
प० । ७ न्यायवि० स्तो० १०६ । ८ तद्विद्वि आ०, व०, प० ।

तस्यान्य इति चेत्, न, तत्र विजादामायात् । गीमासकस्य तत्रापि विजाट एव शब्दः क्षणिकत्वं
तस्यापि तेनानभ्युपगमादिति चेत्, न,

“तेनेयं व्यवहारात् स्यादकौटस्थोऽपि नित्यता ।” [मी० श्लो० शब्दनि० २८९, १]

- इति कौटस्थ्याभावमभ्युपगमनतोऽपि तस्याभ्युपगमात् । तन्मात्रादन्यस्य तदभावस्याभावाद्दिवादा
५ पत्रमपि कथं तत्र तत्साध्यम् अनभिप्रेतत्वात् । अभिप्रेतमेव हि तत्रापत्रमपि साध्यं नावरमतिमसङ्गात् ।
न च गहनस्तदभिप्रेतं क्षणक्षणस्यैव तत्त्वात् । तदप्यभिप्रेतमेव साधितावत् क्षणभङ्गसाधनादिति चेत्,
न, तत्राप्यन्यथाभावस्याभिप्रेतोपात् । ततोऽप्यपरास्तित्वाधनेन वसाधनपरिकल्पनायामनवस्थापत्ते । तत्र
कारणत्वस्याप्यन्यत्रालक्ष्यमकृतम् । व्यतिरेकनिर्णयात् तत्र संबिदोषणस्यापि न निरुद्धम् । निर्विदोषण
स्यैव तत्त्वे किं विशेषेण तद्वादिनो व्यर्थवादित्येव निग्रहावाप्तेरिति चेत्, अत्यल्पमिदमुच्यते,
१० वृत्तकृत्वादिनापि किमिति वक्तव्यं सत्त्वस्यापि तद्विशेषणरहितस्यैव गमकत्वात् । शिष्यव्युत्पत्तिवैवि
ध्यार्थं सत्त्वमेव शुद्धम्, अविशुद्धञ्च भिन्नाविशेषणं कृतञ्चैव, अभिन्नविशेषणञ्चोत्पत्तिमत्त्वादि गमनमुप
दिश्यत इति चेत्, अहो महान्गमनमुग्रहं शिष्येषु भवतो यतो निग्रहनिबन्धनेषु तेषां गमकत्वव्युत्पत्ति
राश्रयते । वैयर्थ्येऽपि कृतकत्वादीनां तन्निबन्धत्वे प्रतिज्ञादीनामपि स्यादविशेषात् । की च विशेष
कृतकत्वादीनां यस्तत्र एव सत्त्वविशेषां शिष्यव्युत्पत्तयेऽवश्यकत्वे न कारणव्यतिरेक आश्रयत्वमिति
१५ प्रतिपत्ति । यदुक्तम् अन्यत्रापि सिद्धमिव धर्मिण्येव सिद्धमपि गमकमिति, तत्र युक्तम्, वैकल्यात् ।
अन्यत्रापि सिद्धस्य धर्मसंज्ञातिनिर्णयविशेषस्य निवर्त्ययादिति चेत्, न, तदुक्त्याप्तेस्तत्रैव निर्णये
वैफल्यत् तत्र साध्यस्य प्रमाणान्तरादेवावगमात् । तन्निर्णयादेवावगमे परस्परप्रयात्-सा यद्विद्वद्वा
तन्निर्णयं सम्पाद्य च तन्निर्दिशति । तत्राप्यन्यत्र तन्निर्णयं नवस्थापत्ते । साकल्येन तन्निर्णयं तु पक्षेऽप्य
यगवद्व्यभिचारो तदभावे सामस्येन तदनुपपत्तेः । ततोऽन्तर्व्याप्तेरवश्यमावादन्यत्र सिद्धस्यापि तेष्व
२० च गमकत्वोपपत्तेरुपपन्नं तद्विशेषणस्यापि गमकत्वोपवर्णनम् । अत्रापि न्यातिनिर्णये तत्र एव साध्या
प्यवधारणात् व्यर्थमनुमानमिति चेत्, इदमपि “द्वयस्वरूपग्रहणे सति भङ्गवचने-म्”
[प्र०वार्तिकाल० १।१] इति त्रुवाणस्यैव दूषणं न स्याद्विद्वद्वात्, है साध्यपरिश्रमेऽपि तस्यन्यस्य
लिङ्गस्वरूपत्वेन तन्मात्रादप्येऽपि तन्निर्णयौपगमात् । तदुक्तम्—

“लिङ्गात्मग्राहकं मानमूहो मतिनिग्रन्थम् ।” [ ] इति ।

- २५ प्रथमदर्शिनोऽपि किञ्च तन्निर्णय इति चेत्, सामग्र्यभावात् क्षणक्षणविनिर्णयवदिति
मम् । ततो युक्तम् अन्यथानुपपत्तिमत्त्वात् तद्व्याप्तिपत्ते आश्रयत्वं गमकत्वं तथा रूपाद्यतिशये चात्रुप-
त्त्वादेरपि प्रतिपत्त्यं तदविशेषात् । तद्व्ययेन गमकत्वमन्यस्यापि दर्शयति-“नेन साध्यधर्मो च
साधनम्” इति । तेन यद्विना यद्विधातेन साध्यधारासौ अतिशयविशिष्टतया साध्यमान्वादात् धर्मी च
शब्दादि साध्यधर्मो साधनं गमकं शब्दानि यत्त्वस्य । न केवलं स एवापि तु साध्यधर्मोऽपीति

१ “अत्र सत्त्वत्त्वमिति यथा यगदिति शुद्धस्य स्वभावेन। प्रयोग । दसभावात्त्वमप्यवदन
स्वाभावात् प्रयोग । अत्र वृत्तं तदन्तिव्यभि-युत्पत्तिमदेन । न्यायविर० प्र० ६५ ६६ । न साधनमि-
ता० । ३ ततो न ०-आ०, घ०, प० ।

चशब्दः । कीदृशं तदुभयमपीति चेत् ? उत्तरम्—‘तत्र’ इत्यादि । तत्र सिद्धः साध्यधर्मा तदन्यत्र सिद्धः साध्यधर्म इति सिद्धमित्यस्य लिङ्गपरिणामेन सम्बन्धः । कथं पुनः साध्यधर्मिणस्तदाधारस्वभावे-
त्वञ्च सत्येव भेदे तदुपपत्तेरिति चेत् ? न; सामान्यविशेषरूपतया भेदस्यापि भावात् । ‘अपि वा’ इति
निपातसमुदायेन पक्षधर्मत्वादावनादरं सूचयति । तत्सूचनञ्च सतोऽपि तस्यासाधनाङ्गत्वात् । तदयमत्र
प्रयोगः—अनित्यः शब्दः शब्दत्वादिति ।

यदि धर्मा साध्यः, कथं साधनम् ? अप्रसिद्धस्य साध्यत्वात् प्रसिद्धस्य च साधनत्वात्, तयो-
श्चैकत्र विरोधादिति चेत्; न; समुदायान्तःपातिन एव तस्य तद्रूपतया साध्यत्वेनासिद्धत्वात् न केव-
लस्य, केवलस्य च साधनत्वं सिद्धत्वात्, अन्यथा धर्मित्वमपि न भवेत् प्रसिद्धस्यैव तत्त्वोपपत्तेः । ततः
समुदायतदेकरूपेणासिद्धेतरविगागवियोगेण ज्ञाप्यज्ञापकभावोपपत्तेर्न धर्मिणः स्वसाधने हेतुभाविनोऽप्य-
सिद्धत्वमिति दुर्भाषितमेतत्—

“ज्ञाप्यज्ञापकयोर्भेदाद्धर्मिणो हेतुभाविनः ।

असिद्धे ज्ञापकत्वस्य धर्म्यासिद्धः स्वसाधने ॥” [प्र० वा० ४११८०] इति ।

यदि धर्मा हेतुः, ‘अनित्यः शब्दः’ इत्येवास्तु न शब्दत्वादिति वैयर्थ्यत् । न वैयर्थ्यं
हेत्वन्तराकाङ्क्षानिवर्तनार्थत्वात्, भवति हि ‘अनित्यः शब्दः’ इत्युक्ते ‘कृतः’ इति तदाकाङ्क्षा प्रतिपत्तुः
अतस्तन्निवृत्त्यर्थं धर्मितया निर्दिष्टस्यापि हेतुत्वेन निर्देशे न पौनरुक्त्यदोषः फलत्वत्वादिति चेत्; १५
न; धर्मितया निर्दिष्टस्यैव साध्यप्रत्यायनसामर्थ्ये तदन्तराकाङ्क्षानुत्पत्तेरनर्थकत्वात्, अन्यथा हेतुभावेन
निर्देशेऽपि तदुत्पत्तेः पुनरपि तद्भावेन निर्देशः तन्निवृत्त्ये कर्तव्यः, पुनरप्येवमिति न कचिद्व्यतिथिः
स्यात् । अथ तथा निर्दिष्टस्य न तत्सामर्थ्यम्; हेतुतया निर्दिष्टस्यापि न स्यात्, तन्निर्देशेनाप्य-
समर्थस्य सामर्थ्यानापादनात् । तदुक्तम्—

“यदि शब्दस्य सामर्थ्यं हेत्वन्तरमनर्थकम् ।

अथासामर्थ्यमस्पास्ति पुनरुक्तेन तेन हिम् ॥” [प्र० वार्तिकाल० ४११७९] इति ।

सत्यमस्त्येव धर्मितया निर्दिष्टस्यापि हेतुत्व तच्च धर्मपरतया पञ्चम्या च निर्देशाभावे न
प्रत्यायन इति चेत्; न, धर्मिपरे प्रथमानिर्देशेऽपि तत्प्रतिपत्तेः वृक्षोऽयं शिक्षया यत इति,
अन्वित्रोऽयं कृतको यत इति च । ततः पुनर्वचने यद्विचक्षणं तदत्र नास्तीत्यसिद्धो^३ हेतुरिति चेत्, न
सम्भवेत्तत्; एव हि ‘विषाणवानयं पिण्डो नाश्वो विषाणवत्त्वान्’ इत्यपि न हेतुर्भवेत् प्रतिज्ञार्थक-
देशत्वेनासिद्धत्वात् । पिण्डस्यैव तदेकदेशत्वं न तद्विशेषणम्य विषाणवत्त्वस्येति चेत्, न, तत्रापि
तस्यावश्यम्भावात्, कथमन्यथा तद्विशिष्टस्य पिण्डस्यापि तदेकदेशत्वम् ? वा मा भूत्स्य तत्त्वम्,
तथापि विशेषणतया निर्देशादेव हेतुभावस्यापि प्रतिपत्तेः, विषाणवत्त्वादिति किं पुनर्वचनेन हेत्वन्तराकाङ्-
क्षायाः प्रकृतवदत्राप्यनवकल्पतेः तन्निवर्तकस्यापि पुनर्निर्देशफलस्याभावात् । ततोऽत्राप्येवं वक्तव्यम्—

१ धर्मित्वोपपत्तेः । २ धर्मितया । ३ “प्रतिज्ञार्थकस्यानिद्धः । —ता० टि० । ४—श्रे क-

शक्तिर्विपाणिनश्चेत् स्याद्धेतुन्तरमनर्थकम् ।

शनितर्यादि न तस्यास्ति पुनरुक्तेन तेन किम् ॥ १३९५ ॥ इति ।

ततोऽत्रापि पुनर्वचने विनक्षिताभावादसिद्ध एवार्थ हेतुः । नेह विशेषणस्यैव तत्विण्णत-

विशेषात्मनः पुनर्वचनम् ; अपि तु तदन्यस्यैव तदतद्गतस्य विपाणवत्त्वसामान्यस्य, तस्यैव च हेतुत्वं
११ ततोऽयमदोष इति चेत् ; कथं तर्हीदमलङ्कारवचनमविरुद्धम्—“यदि नाम पक्षविशेषणं विपाणित्वं
पिण्डान्तरव्यवच्छेदाय तर्थापि तस्य हेतुत्वं न विरुद्धयते ।” [प्र० चार्तिशाल० ४।१८७]
इति । अनेन तद्विशेषणस्यैव हेतुत्वप्रतिपादनात् । तत्रायमत्र परिहार ।

स्यान्मतम्—यस्य विशेषणनिर्देशादेव तत्र हेतुमावप्रतिपत्तिः प्रजातिशयसम्पत्तेस्तं प्रति मा
भूत्स्य पुनर्वचनं दैयध्यात्, यस्य तु नास्ति क्रोमलप्रज्ञस्य तं प्रति फलवदेव तद्वचनं ततन्तस्य
१० तद्भावप्रतिपत्तेः । न च पुनरुक्तत्वम् ; अनवगतवचनात्, अवगतवचनत्वात्तस्यावकाशादिति, तदेत-
दुपकारायैवास्माकं शब्दस्याप्येवं निर्दोषतया हेतुत्वैनावस्थितेः । ततो यथा साध्यविशेषणत्वेऽपि तेन
साध्यप्रतिबन्धस्याप्रतिपादनाद्धेतुरेव विपाणवत्त्वं न प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धम् ; धर्मितद्विशेषणभावेन
प्रतिज्ञार्थादर्थान्तरत्वाद्, तथा शब्दत्वमपि, धर्मित्वेऽपि तेन तत्साध्यप्रतिबन्धस्याप्यप्रतिक्षेपात् समुदा-
यकेवल्यत्वेना तदर्थान्तरस्यापि भावात् । भवत्वसिद्धिरेव विपाणवत्त्वस्यापि, तत्कथं तदवष्टम्भेन शब्दत्वे
१५ तत्परिहार इति चेत् ? किं पुनरिदं धर्मकौर्तेर्मुमुक्षुष्याकुलितस्य वचनम्—

“पक्षान्नुत्वेऽप्यवधारत्वान्नासिद्धिर्भिन्नधर्मिणि ।

यथाऽऽद्यो न विपाणित्वादेप पिण्डो विपाणवान् ॥” [प्र० वा० ४।१८७] इति ।

यत्पुनरत्र पक्षान्तरम्- न साध्यसमये विशेषणमस्ति साध्यमुपलब्धय तस्य प्रागेव निवृत्ते
निवृत्तस्य च तदेकदेशित्वायोगान्नासिद्धत्वमिति । तदुक्तम्—

२० “साध्यकाल गतो वा न निवृत्तेरुपलक्ष्यते (तत्) ।”

[प्र० वा० ४।१८८] इति,

तदपि न; शब्दत्वेऽप्येवं तद्दोषानवकल्पतेः । शक्यं हि वक्तुं शब्दत्वमपि साधनमेव न
साध्यम् अनित्यः शब्दत्वादिति अनित्यत्वस्यैव साध्यत्वात् ततो न तदपि तदेकदेशित्वेनासिद्धमिति
कोदानीमनित्यत्वं साध्यं निराधारस्य धर्मस्यासम्भवादिति चेत् ? अस्मिन् धूमवत्त्वादित्यत्र कस्मिन्त्वम् ?
२५ सामर्थ्याद्धूम एव, तदन्यत्र तत्साधने हेतोरसामर्थ्यादिति चेत्, तत एवानित्यत्वमपि शब्द एवास्तु ।
कथमिदानीं न तस्य तदेकदेशत्वमिति चेत् ? न, हेतुच (का) लात्पूर्वं तदभावात् । पश्चात् भवतोऽपि
हेतोरवृत्तत्वात् । नहि तद्वृत्तौपनीतमेव तद्वृत्तत्वाय भवत्यतिप्रसङ्गात्, स्वयं चाभावापत्तेः । तथा हि—

नहि दोषवतो हंतोस्तत्सिद्धिरवकल्पते ।

तत्सिद्धौ वा कथं नाम हेतुर्दोषो भवेदयम् ॥ १३९६ ॥

हेतोश्च दोषमन्विच्छन्नन्विच्छस्यपि तद्वलात् ।

साध्यसिद्धिमिति खोपा महती बोधदीपितिः ॥ १३९७ ॥

ततो हेतुरपि शब्दत्वं सिद्धत्वादन्वयानुपपत्तेश्च, तथा रूपाद्यनित्यत्वे रूपात्वादिकमप्यविशेषात् । धर्मिण इव किल साध्यधर्मस्यापि हेतुत्वमिति चेत् ? न, तस्य सगुणायगतस्यैव केवलमप्यसिद्धत्वात् । तदन्यगत. सिद्ध एवेति चेत्; इष्टमेवैतद् 'अनित्य' शब्दः तदन्यस्य सर्वस्यानित्यत्वात्' इति । चशब्देन ५ तत्समुच्चयस्याभिधानात् । कथमत्रान्यथानुपपन्नत्वं शब्दानित्यत्वेन 'तदन्यानित्यत्वस्य हि भिन्नाधिकरणत्वेन विरोधाभावात्, 'विरोधोपासत्वाच्च तस्मिन्निर्दिष्टेति चेत् ? न; शब्दस्य नित्यत्वे 'तद्वत्त्वेनैव तदन्यस्यापि वस्तुनो व्याप्येरेकाधिकरणतया विरोधोपपत्तेः । न च वस्तुनः कस्यचिन्नित्यत्वम् अन्यस्यानित्यत्वं व्यापकमित्युपपन्नम्; सत्त्वादेरपि व्यभिचारेणागमकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादनित्यत्वमेव साकल्येन तस्य व्यापकम्, तच्च कच्चिद्वदन्त्यत्रापि तद्विपर्ययं प्रतिक्षिपति तद्व्याप्तं शब्दत्वादिकमपि । इत्युपपन्नमि- १० हितम्—'तत्र' इत्यादि । यद्यनन्वयमपि श्रावणत्वादिकं गमकं किल प्राणादिमत्त्वमपीति चेत् ? क तस्य तत्त्वम् ? आत्मनि नित्यादिरूपे प्राणादेस्तत्कार्यत्वेन तत्राविनाभावादिति चेत्; न, नित्यत्वेन हेतुत्वस्य निषेधात् । अनिषेधेऽपि किन्न शरीरवदन्त्यत्रापि प्राणादिः, आत्मनस्तत्रापि भावात् ? तद्धेतोर्विशेषस्य शरीर एव भावात् बहिश्च विपर्ययादिति चेत्; न; तस्यैतत्त्वभावत्वे बहिरपि प्रसङ्गात् व्यापिनस्तदपरस्व- भावानुत्पत्तेः, अन्यथा तावानेवात्मा भवेत् आत्मप्रयोजनस्य तत्रैव भावान्न बहिर्भावी तद्भागे विपर्य- १५ यात् । अथायं तत्त्वभावो न भवति, आत्मनःसंयोगादित्वेन ततो भिन्नत्वादिति चेत्; ततोऽपि कुतस्त- त्रैव प्राणादिः ? तदयच्छिन्न एवात्मप्रदेशे तस्य भावादिति चेत्, न; आत्मनो निष्प्रदेशत्वात्, कल्पि- तस्तु प्रदेशो न तत्सहायोऽपि तद्धेतुः, अवस्तुत्वाद्ब्रह्म्यासुतादिवत् । कथं वा तत्रैव^{१०} भवताऽऽद्येन विप्रकृष्टात्^{११} पश्चादा (पदवाद्या) कृष्टिर्नस्तदनुमानम् ? कथं वा^{१२} तस्यात्मकार्यस्य तत्रैव भावो न बहिरपि ? तद्धेतोरपि विशेषस्य तत्रैव भावादिति चेत्, तस्य पूर्ववदनर्थान्तरत्वे^{१३} ततोऽपि कुतस्तन्मन- २० संयोगादिस्तत्रैव ? तस्यापि तदवच्छिन्न एव तत्र प्रदेशो भावादिति चेत्, न, 'आत्मनो निष्प्रदेशत्वात्' इत्यादेरावृत्तेरनवस्थापत्तेश्च । नायं दोषः, सहकारिणां हेतुफलभावेन क्रमभाविनामनवस्थितेरेव^{१४} रूपत्वादिति चेत्; एवमपि सहकारिणामिति कुतो न स्वतन्त्राणामिति ? तत्सहायादात्मन एव प्राणाद- भावान्न तेभ्य^{१५} एवेति चेत्, कथं पुनस्तेषामेव^{१६} निवृत्त्या घटादेर्निवर्तमानः तेभ्य एव स^{१७} न भवेत् ! आत्मापि ततो निवृत्त एवेति चेत्, न, विमुत्वात् । सहकारिसहितो निवृत्तश्चेत्; न, तत्साहित्यस्य २५

१ निवृत्तत्वेन सह । २ विपत्तविरोधकारणत्वात् । ३ नित्यत्वेन । तद्धेतोर्नैव आ०, घ०, प० । ४ प्राणादिस्त्रावकारणस्य विशेषस्य । ५ प्राणादिहेतोर्विशेषस्य आत्ममहात्मात्वे । ६ प्राणादिहेतुर्विशेषः बहिर्भाविनामनवस्थितेरेव । ७ आत्मनःसंयोगादे । ८ आत्मनःसंयोगादे । ९ कथं त- ता० । १० शरीर- देशो एव । ११ दूरदेशात् । विप्रकृष्टत्वात् आ०, घ०, प० । १२ आत्मनःसंयोगादे । १३ तेषां ततः कु- आ०, घ०, प० । १४ उक्तानामपेक्षया अनन्तत्वस्यैव । १५ सहकारिभ्य एव स्वतन्त्रेभ्यः । १६ आत्म- मन संयोगादीनामेव । १७ प्राणदि ।

तत्त्वभास्वत्वे तदनुपपत्ते । अनन्तभावत्वे तु सहकारिण एव तदिति सिद्धा तद्विद्वृत्ति एव तत्त्वज्ञाना
वृत्ति । अतो नात्मनि प्राणादिमन्त्रवस्य गमकत्वपन्यथानुपपत्तिरैक्यात् ।

- अस्तु तर्हि 'बुद्ध्यात्मन्येव तस्य गमकत्वमविनाभावादिति चेत्, कुतोऽविनाभावः ?
तस्य स्वगरीरे तत्पूर्वकत्वेन प्रतिपत्तेरिति चेत्, कीदृशमनवात्मा ? निश्चयविमल इति चेत्, कथं तद्
५ स्तिव्यव्यवहारः ? निर्विन्नादेव एववेदनादिति चेत्, न, क्षणभङ्गादावपि तंत एव तद्भावेनानुमान-
वेक्यात् । व्यवहारसमर्थं च तद्वेदने विपरीतारोपणस्यानुपपत्ते । तत्र तस्यान्वयसुरतेनाविनाभाव ।
नापि व्यतिरेकत्वेन अनिश्चितामितत्वम्य बुतश्चित्रित्युत्तरेपरिज्ञानात् । भगवतु नीलमिदं पीत
मिदमित्युपजायमानो निश्चय एव स इति चत्, स एव बुतः निर्वैक्यत्वे नित्यसत्त्वादिभसहात् ।
पूर्वगाम्निश्चयार्थेणेति चेत्, कुत इदमनन्तव्यम् ? तयोरेवान्यतरमादिति चेत्, न, तेन परम्परस्या
१० विपर्ययकारणात् । नाप्यन्यत, तेनापि तदन्यतरमालेनेतरम्य तःक्षणसम्भविनोऽपरिज्ञानात्, उभयसाल
व्यापिनश्च क्षणभङ्गभङ्गभयेनानभ्युपगमात् । 'तदुभयपृष्ठभाविनो विकरपात्' इत्यपि नोच्यम्, तुल्य
चोद्यतात् 'कुतस्तस्य तत्पृष्ठमाविस्वमवगम्यते' इति ? विन्नान्तरकल्पनायामनवस्थानादौ स्वभ्या
पत्तेश्च । न चोभयापरिज्ञाने तद्वैक्यत्वभावप्रतिपत्ति, "द्विष्टुमन्वन्ध" [प्र० वार्तिकाल० ११]
इत्यादेर्विरोधात् । तत्र नेराल्यवादिना निश्चयोऽपि तत्राला यत् प्राणाद्यो भवेयु ।

- १५ सत्यपि तस्मिन् बुत सुपुमादौ तदुत्पत्तिः । तदापि निश्चये तदशाविलोपात् । जाग्रतो
निश्चयादिति चेत्, भवतु नामानन्तरं परस्तु कमभादौ बुतः प्राणादेरेव पूर्वपूर्वस्मादिति चेत्,
कामिदाती तंत परचैतन्यत्रितिर्यभिचारात् ? न व्यभिचार चैतन्यप्रभवात् प्राणादेस्तत्प्रभवम्य वैलक्षण्यात्
अग्निप्रभवादित्र यूमात् नत्वभ्यन्तं धूमस्येति चेत्, न, तदनन्तराणत् । कथमन्यथा सव्याजेय मुपुति
रव्याना वेति सशयः । न हि बुतवहारीविदोपकिलतयोपलभ्यमानाद्भूमाद्भूमध्वज सशयाना, परिहृयते
प्रतिपत्तार । किञ्च, तत्र 'निश्चयैक्ये कुत प्रबोधः ? सोऽपि जाग्रत एव निश्चयादिति चत् कथं
क्रमभाविप्राणादि प्रबोधस्थानमादेव तन्निश्चयान् ? नाक्रमात् क्रमिणो भावाः ।' [प्र० वा० १।४५]
२० इत्यस्य व्यापत्ते । कुतो वा मृतशरीरेऽपि तत् एव न प्रबोधः ? सहकारिणोऽट्टस्याभावादिनि चेत्,
एतदपि कुतः ? 'तत्र प्रबोधस्यानाविर्भावादिनि चेत्, न, विपमूर्च्छितादौ पक्षमेकमनाविभावेऽपि तस्य
पुनस्तत्रेव प्रयत्नवलादाविर्भावप्रतिपत्ते अत्रापि तदाशङ्कानिवर्तनात् ' १ निश्चितभेदनाविभाव
२५ इति कथमहृष्टाभावः ? कथञ्च दाडादिसाहसमाचरितत्र पातकिस्वप्नसहात् । ततो न मृतशरीरेव
सुपुसादावपि जाग्रज्जानात्तदुत्पत्तिरिति सन्निहित एव कश्चिद्वैतुर्धत्तव्य । स चात्मैव उपयोगपरिणामी

१ लौगताज्ञीहृते चित्तवृत्तित्तर - ता- टि० । २ निर्विकल्पकादेव । ३ 'दृष्टेऽपि
अयमद्वादी विपरीततमारेपरम्भराच्छयाच्छदार्थस्यानुमानस्य साफल्यम् । तदुक्तम्-तस्माद् दृश्यं भास्व
दृष्ट एवातिव्या युग । आ तेषां चोच्यते नैन साधन सम्भवतते ॥ इति । दशरथाद्वाद्यामाह । -ता० टि० ।
४ निर्विकल्पकवेदेन । ५ संविति त्रैकरूपप्रवेदनात् । -प्र० वार्तिकाल० । ६ प्राणादि । ७ प्राणादे ।
८ प्राणादिप्रभारस्य । ९ धूमप्रभारस्य । १० सुपुसादी । ११ प्रजप आ०, य०, य० । १० तत्र वा- आ०,
य० य० । १२ -साकादिनि वर्तनात् आ०, य०, य० ।

नापर इति, तत्रैव तस्य गमकत्वमन्यथानुपपत्तिसम्भवात् । तस्यापि निर्णयात्मन एव सन्निधाने कथं सुपुतिरिति चेत् ? न; तदा तस्यादृष्टवशाद्विर्णयविकरुत्स्यैव भावात्, प्रबुद्धस्यैव निर्णयरूपतया प्रतिपत्ते । कथमेकस्य निर्णयश्चेत्तस्य स्वरूपमिति चेत् ? तथैवाधिगमाद्विकरुत्पज्ञानवत् । एतदेवाह —

अप्रत्यक्षः सुपुसादौ बुद्धः प्रत्यक्षलक्षणः ।

जीवतीति यतः सोऽयं जाव आत्मोपशोगवान् ॥ ५३ ॥ इति ।

न विद्यते प्रत्यक्षं निर्णयरूपं यस्य स 'अप्रत्यक्षो जीवः' इति सम्बन्धः । क ?

सुपुसः स्वप्नदर्शा निद्रावान् आदिर्यस्य मूर्च्छितादेस्तस्मिन्निति । सदा तर्हि सोऽप्रत्यक्ष एव कपिलादेरप्यात्मा परोक्ष एवेति केपाद्धिदभ्युपगमादिति चेत्, न, बुद्धो निद्राप्रवन्धाद् व्युत्थितः । प्रत्यक्षलक्षणः प्रत्यक्षं निर्णयात्मकं स्वसवेदनम्, "व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" [ ] इति वचनात्, तल्लक्षण स्वरूपं यस्य तेन वा लक्ष्यत इति तल्लक्षण इति । अनेन तत्परोक्षत्ववादस्य प्रत्यक्षवापनमुपदर्शितम् । भवतु बुद्धो जीवः प्रत्यक्षतोऽवगमात्, सुपुसादिस्तु कथमिति चेत् ? उत्तरम्—जीवतीति यतः इति । यतो लोकस्य सुपुसादिरपि जीवतीति प्रत्यय तत सोऽप्यस्त्येव अन्यथा तत्प्रत्ययायोगात् । कुतोऽयं प्रत्ययः ? श्रुते श्रुतप्रत्ययोपि कुतो यतो दाहादिस्तत्र कल्प्येत ? स्पर्शादिविशेषाल्लिङ्गादिति चेत्, न, 'जीवनप्रत्ययस्यापि तत एव भावात् । 'जीवनप्रतिबन्धस्यापि तद्विशेषस्य निरुच्छ्वासमूर्च्छितेऽपि लोकैरभ्यवसायात् । सोऽपि जाग्रत एव जीवनान्न तादात्मिकादिति चेत्; तदहर्जातस्य व्याहारादिरपि प्राच्यभवजीवमादेवेति कथं ततस्तच्चैनन्यप्रतिपरिचर्यतोऽय परिपोषणादिनाऽनुगृह्येत । ततो यथा तदान्तीन्तनादेव जीवनासद्ब्याहारादिः, अन्यथा सन्तान्तरव्यवहारविरहापत्ते, तथा सुपुसादेः स्पर्शादिविशेषोऽपीत्यलमाग्रहैशसेन । कथं पुनरेवमपि सुपुसादिना प्रबुद्धस्यैकत्वं यतः 'अप्रत्यक्षः' इत्याद्युच्यत इति चेत् ? अत्रोत्तरम्—'सोऽयम्' इति । अत्रापि इति यत इति सम्बन्धनीयम् । तदयमर्थ-स सुपुसादिः अय प्रतीयमान इति एव प्रायमिज्ञान यतस्ततः स एव अप्रत्यक्षः पूर्वं पुन प्रबुद्धश्च प्रत्यक्ष इति । ननु स इत्यनीतस्य निर्देशः, तस्य च कुत प्रतिपत्तिः ? स्मरणादिनि चेत्, तस्याप्यनुश्रुतवस्तुगोचरत्वे न तद्विपर्ययम् अतीतेऽनुभवमाभावात् । नहि वस्तु किञ्चिदतीतत्वेनानुभवे परिस्फुरति । अतद्गोचरत्वे तु न स्मरणम्, अनुभवपृष्ठभाविन एव प्रत्ययस्य तत्त्वोपगमात् । तदुक्तम्—

"अनुभूतार्थविषया स्मृतिश्चेत् नष्टा कथम् ?

नानुभूतार्थविषया यदि सा स्मृतिता कथम् ॥" [प्र० वार्तिकाल० ४।१९७] इति ।

अनुभूतमेवानुभवात्पक्रान्तमतीतमिति चेत्, न; युगपत् विरोधेन तदसम्भवात् । पथपिणक्तसम्भवे तु तदपक्रान्तादन्यदेवानुभूतमिति कथं तद्वेवातीतमिति व्यपदेशः । तत्र केवल यासनावलादेव स्मरणमिति ततोऽवसीयमानमवस्थेवातीतं प्रधानादिवत् । तदुक्तम्—

१ -नः सन्निरातेपि क- आ०, घ०, प० । २ जीवप्रत्य- आ०, घ०, प० । ३ 'जाग्रतेन सह प्रतिबन्ध सम्बन्धो यस्य स जीवनप्रतिबन्धमस्य ।' -ना० टि० । जीवनप्रबन्धस्यापि आ०, घ०, प० । ४ मरणव्यापगमात् । ५ -दप्रतिबन्धमिति आ०, घ०, प० ।

“यदातीतं न तद्ग्राह्यं यदा ग्राह्यं न तत्तथा ।

स्मर्यमाणेन रूपेण तदतीतं न वस्तु तत् ॥” [प्र० वार्तिकाल० ४११९७] इति ।

- तत्कथमवस्तुनेत्यत्र वस्तुन प्रत्यक्षनिपयस्येति चेत् २ न, सद्येतनादिरूपेणानुभवविग-
 यस्यैव तेन ग्रहणात्; तस्य च वस्तुत्वात् । कथमिदानीमतद्विषयस्यातीतत्वस्य तेन ग्रहणमिति चेत् ?
 ५ भवतु तावता तस्मात्स्मरणत्वम् अपूर्वार्थत्वात् । तदेव कथं स्मरणमस्मरणञ्चेति चेत् २ “तदेव स्वरूपे
 प्रमाणमित्तरत्राप्रमाणमितिवत्” [ ] इति ब्रूमः । तत् प्रमाणमेव स्मरण
 कथञ्चिदपूर्वार्थत्वादविसंवादाच्च । अस्ति हि तत्राविसवाद्, ततोऽपि प्रवृत्तस्य विषयप्राप्तेः । कथ-
 मतीतस्य प्राप्तिः ? कथं वर्तमानस्य ? प्रातिकाले तस्याप्यभवात् । प्राप्त इत्यभिप्रायादिति चेत्, न,
 इतरत्रापि तुल्यत्वात् । सद्यत्मेवैव स्मरणस्य प्रमाणमिति चेत्; प्रत्यक्षस्यापि स्थित्वात् । तत्रपि तादृशमेव
 १० वस्तुत इति चेत्; नेदानीमतीतस्यैवावस्तुत्ववर्तमानस्यापि तत्त्वात् । तत्तु तस्मत्तत्रैव तद्विज्ञेय । तन्मा-
 देवातीतमपि वर्तमानमिति कथं न तदेत्यर्थं प्रत्यक्षविषयस्य ? तस्मादनालोचिनवचनमेवेदम्-
 “स्मर्यमाणेन रूपेण तदतीतं न वस्तु तत्” [प्र० वार्तिकाल०] इति । असाध्यपि वस्तुत्वे कथञ्च
 तदेतन्नं तद्दृग्गतस्य तस्याप्यवस्तुत्वात् धर्मरूपानुसारित्वाद्धर्मस्य । नैकान्तेनावस्तुत्व वस्तुभूत-
 वर्तमानपर्यायगतत्वेन वस्तुत्वस्यापि भावादिति चेत्, न तर्हि तदेकमेकत्वं भवेत्, अपि त्वतीतगत-
 १५ मन्यद्वस्तुरूपम् अन्यच्च वर्तमानगतं वस्तुभूतमिति भिन्नस्यैवोपपत्तं । तत्रातीतितरयोरेकत्व तस्यैवैकस्या-
 सम्भवात् । तदुक्तम्-

“यदि धर्मवद्वेन स्यात्तस्यास्त्यतया स्थितिः ।

एकमेव तदातीतं वर्तमानतया मृषा ॥” [प्र० वार्तिकाल० ४११०७] इति ।

इति चेत्; उच्यते-

- २० अवस्तुत्वादतीतस्य तदेक्य चेत् वस्तुन ।
 तद्वेतुत्व कथं तस्य वर्तमानस्य कल्प्यताम् ॥ १३९८ ॥
 अवस्तुनोऽपि हेतुत्वे हेतुत्व वस्तुलक्षणम् ।
 अर्थक्रियासमर्थं यत्तत्सादित्युच्यते कथम् ॥ १३९९ ॥
 अतीतं चेत् तद्वेतुत्तदहर्जातित्वेनात् ।
 २५ अतद्रूपान्तकार्यात्प्राग्भवानुमिति कथम् ॥ १४०० ॥
 कुतो वा वस्तुनो जन्म भव्याच्चेद्वस्तु तल्लुत् ।
 प्रत्यक्षगोचरत्वस्याभावात्तत्राप्यतीतवत् ॥ १४०१ ॥
 पश्चात्तद्गोचरत्वाच्चेद्वस्तु तत्प्रतिगान्धित्वम् ।
 तत्र तत्रापि यद्वस्तुमेवं शक्य मनीषिणाम् ॥ १४०२ ॥

१ वस्तुतः आ०, व०, प० । २ स्मरणेन । ३ वास्तव आ०, व०, प० । ४ “प्रत्यक्षविषयस्य”
 -ता० त्रि० । ५ परिश्रव- ता० । “यदि धर्मवद्वेनास्याः सत्यास्त्यतया दिपति । वर्तमानतया स्यात्तद्वर्त-
 मानतया मृषा ॥” ६- प्र० वा २।३ । प्र० वार्तिकाल० ।

यदा भव्यं न तद्ग्राह्यं यदा ग्राह्यं न तत्तथा ।

अनुमागम्यरूपेण भव्यं तत्र च वस्तु तत् ॥ १४०३ ॥ इति ।

समकालात् तज्जन्म न स्वयैवोपगम्यते^१ ।

तस्मादहेतुकं वस्तु ततश्च ध्रुवमापतेत् ॥ १४०४ ॥

नित्यत्वमेवं तद्ध्वंसप्रयत्नादप्यवस्थितम् ।

प्रज्ञाकरपदं व्यर्थं त्वयि शान्थ प्रकल्पयेत् ॥ १४०५ ॥

न वस्तुतः किञ्चित् कस्यचित् कार्य्यं कारणं नित्यमनित्यमन्यद्वा, सकलविकल्पापक्रान्तस्याद्वैतस्यैव भावात् । तदभ्युपगमस्तु संद्वृत्यैवेति चेत्; नन्वियं लोकवृद्धिरेव,

“केवलं लोकवृद्धयैव ग्राह्यचिन्ता प्रतन्यते ।” [५० वा० २।२।१९] इति वचनात्, तथा च कथमतीतादेरवस्तुत्वम् वस्तुतयैव तत्र लोकवृद्धिर्भावात् । भवत्येवं तथापि कथं प्रत्यभि- १०
ज्ञानात्तदेकत्वम् ? कथं च न स्यात् ? असत्यपि तस्मिंस्तस्य भावात् लक्ष्मणरूपजनकेशादाविति चेत्, अश्वज्ञानात्पि कथं कचित्पीतादिः^२ ? तदभावेऽपि शुक्रशह्यादौ तस्य भावात् । निर्वापादेव ततस्तद्भावो न सर्वस्मात्, बाधितश्च प्रकृतं पुनर्भाविना शुक्रप्रतिभासेनेति चेत्; न; प्रत्यभिज्ञानेऽपि समानत्वात् । लक्ष्मणरूपजनकेशादौ किं तस्य बाधकम् ? मध्ये लक्ष्मणादर्शनमिति चेत्, ननु लक्ष्मणा १५
नाम विच्छेदः^३, स च पूर्वस्योत्तरेणासङ्घटनम् । तच्च लक्ष्मणदम्यत्वापि समानं तत्कथं कचिदपि १५
तस्य निर्वाधित्वम् ? तदुक्तम्—

“लक्ष्मणा नाम विच्छेदः परासङ्घटनं स च ।

ततः पूर्वपरित्यागाद्विच्छिः सङ्घटिते कुतः ॥

असङ्घटितवर्षिष्ठ समा दाष्टान्तिकेतरे ।” [५० वार्तिकाल० ४।१९७]

इति चेत्; न; असङ्घटितत्वस्य दाष्टान्तिके कथञ्चिदेवावगमात् सर्वथा । न च तेन कथ- २०
ञ्चिदेकत्वप्रत्यभिज्ञानस्य बाधनम्, अविरोधात् । अथ कथञ्चिदिति न क्षम्यते तस्यान्यपदत्वात् । न तर्हि प्रत्यभिज्ञानमपि तदाकारयोरपि स इत्ययमिति चासङ्घटितयोरेवावगमात्तदादेकत्वस्यानुपपत्तेः; तद-
पत्याच प्रत्यभिज्ञानस्य । न हि स इति प्रत्यभिज्ञानं स्मरणत्वात् । नाप्ययमिति प्रत्यक्षत्वात् । तदपि मा
भूदिति चेत्; कथं तर्हीदमुक्तम्—“एकार्थक्रियाकारितयैकत्वं प्रत्यभिज्ञानविषयो न तत्त्वतः ।”
[५० वार्तिकाल० ४।१९७] इति ? सत्येव तस्मिंस्तद्विषयचिन्तनस्योपपत्तेः । तदपि कल्पनादेव २५
न तत्त्वत इति चेत्; ननु तदपि प्रत्यभिज्ञानमेव योऽयं स इति स एवायमित्ययमाकारं इत्युपज-
ननात्, तच्च कथञ्चिद्वादित्रद्वेषे नास्ति । तत्कथमं सैतन्नसतः परिकल्पनम् ? तदपि परिकल्पनादेवेति
चेत्; न; अगनस्थाप्रसङ्गात् । ततो दूरं गत्वापि तत्त्वन एव सङ्घटिताकारं तदङ्गीकर्तव्यम् ।

१ -पद्यते आ०, य०, प० । २ पीतादेस्त- आ०, य०, प० । ३ -दनः न आ०, य०, प० ।
४ "कथञ्चिदित्यन्यपदमेतत्"- हेतुवि० टी० पृ० ८४ । ५ -रमित्यु- आ०, य०, प० । ६ -तत्त्वेवाव-
आ०, य०, प० ।

तथा च तद्देवातीतादेरपि सङ्घट्टनोपपत्तेश्च—‘प्रत्यभिज्ञानात्कथञ्चिदसङ्घट्टनेऽपि तदेकत्वप्रतिज्ञानम् ।’
तत कथञ्चित्पदस्यान्यत्वाभिधानमन्यतमसानुबन्धादेव न परीक्षावलादिति निश्चिन्वन्ति विपश्चित । तत
सूक्तम्—‘स एवायम् ।’ इति । यतस्तत सुपुत्रादिरेव प्रवृद्ध इति ।

- भवतु तादृशो जीवो न त्वात्मा तस्य निन्यशुद्धत्वेन सुपुत्रादिभावानुपपत्तेरिति चेत्, उचरम्—
१ ‘आत्मा’ इति । अत्र सोऽयमिति योजयितव्यम् । तदप्रमर्थ—स प्रकृतो जीवोऽयं प्रथममर्थेन व्यव-
स्थाप्यमान आत्मा नापरः । कुत एतत् ? उपयोगवान् यत उपवागो ज्ञानदर्शनरूपो व्या-
पारो विद्यते अत्येत्सुपयोगवान् । मित्ययोगे तादात्म्यलक्षणे मनु । एतदुक्तं भवति—आत्मनोऽप्युप-
योगवत्त्वमेव लक्षणम् “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तैत्ति० २।१।१] इति वचनात् । तस्य च जीव
एव दर्शनात् स एवास्मैति तत्र दर्शनमपि परमात्माविवेकादेव न स्वतस्तत्त्वात्, तमेव भान्तमनु
१० भाति सर्वम् [कठो० ५।१८] इत्याम्नायादिति चेत्, न, तत्र दृष्टस्यान्यत्र कल्पनायामनवस्थापत्ते,
तत्रन्यत्रापि तदनिरावरणात् । आम्नायवाघनास्तेति चेत्, प्रत्यक्षवाधनादान्मायोक्तेऽपि न भवेत् ।
ततो जीव एवात्मा “अनेन जीवेनात्मना” [छान्दो० ६।३।२] इति जीवभेदेन तस्याम्नायाच्च ।
आमाभेदेन जीवस्यैवायामान्मायो न तदभेदेनात्मन इति चेत्, तस्यैवान्माये को द्रोपः जीवादन्यो
नात्मा स्यात्, अस्ति चासौ मुक्तरूप, न च तस्य जीरत्व प्राणधारणस्याभावात्, सत्येव तस्मिन्
१५ जीवस्योपपत्तेरिति चेत्, न, तस्यापि भूतपूर्वगत्या तन्त्रात्, जीवितपूर्वो जीव इति व्युत्पत्ते, विग्रह-
गतावपि जीविष्यतीति जीव इति व्युत्पादनात् । कथं पुनरुपयोगवत्त्वे तस्य सुपुत्र्यादि सत्यज्ञातस्व-
भावस्य तदसम्भवादिति चेत् ? न, कर्मवशात्तस्यापि तदुपपत्ते । तत्रह—

कर्मणामपि कर्ताऽयं तत्फलस्यापि वेदक । इति ।

- कर्मणां ज्ञानाधरणादीनामयं जीव कर्ता न केवलसुपयोगवानेत्यपिशब्द । ततश्च तेषां
२० यत्फलं तत्परिपाकोपनीत सुपुत्र्यादिलक्षणं तस्य वेदकस्तदुपपत्त्यापि वृत्तेऽनुभविता । न केवलं फल-
विदवेदक इत्यपिशब्द । परमपि तत्फल दर्शयति—

संसरेत् [परिणामात्सुच्यते वा ततः पुनः] ॥ ५४ ॥ इति ।

- तत्कर्तृत्वादेव परापरशरीरादिपरित्यागोपादानक्रमेण देवतिर्यगादिगतिषु परिभेदेभ्यं जीव
इति । तत्कर्तृत्वे निबन्धनमाह—‘परिणामात्’ इति । परिणामो मिथ्यादर्शनादिविचार तेनात्
२५ परिगृहीत, तवस्तेषां कर्ता स एव उपयोगवत् कुत इति चेत् ? कर्मभ्य एव । न चैवं परम्पराभ्य
‘कर्मभ्यस्तद्दर्शनादिस्ततोऽपि कर्माणि’ इति, अनादित्वालम्बनस्य । तस्य च सयुक्तिकत्वेन तृतीये
निरूपणात् । न तर्हि कर्मभ्यस्तत्करणत्वभावस्य मुक्ति तत्स्वभावपरिहाण्या जीवस्यैव परिहागिन्य
ज्ञादिति चेत्, आह—‘सुच्यते वा ततः पुनः’ इति । सुच्यते अपवृज्यते ततः कर्मभ्यो
जीव स च न सर्वं किन्तु भव्य एवेति दर्शनार्थं वेति विकल्पवचनम् । मुच्यमानोऽपि न सर्वदा

१—घनादिति आ०, घ०, घ० । २ सुतस्यापि । ३ जीवत्वात् । ४ नूतनशरीरकारणार्थं गति
विग्रहगति । ५ सुपुत्र्यादि— ता०, व० ।

किन्तु पुनः तदुपायानुष्ठानस्य पश्चात्, पूर्वं तु संसार एव, तदभावे मुक्तेरनुपपत्तेः तदपेक्षत्वात् ।

मुक्तिः संसारतस्तस्मिन्न चासत्यकल्पते ।

पाशबन्धाद्विनिर्मुक्तेस्तस्मिन् सत्येव दर्शनात् ॥ १४०६ ॥

अविद्याकल्पितास्येव संसृतिः प्रागपीति चेत् ।

तदा तस्माद्विनिर्मुक्तिर्नावस्य कथमुच्यताम् ॥ १४०७ ॥

न हि संसारनिर्मुक्तो तमोदीपप्रभे इव ।

निष्पर्यायं क्वचिज्जीवे युज्येते गृहगर्भवत् ॥ १४०८ ॥

सत्त्वेऽपि प्रागवस्तुत्वात्संसृतेर्मुक्तिरेव चेत् ।

अवस्तुन कुतो वित्तिर्पदि वस्तुदृशिः पुमान् ॥ १४०९ ॥

कल्पनापि कथं तस्य न चेद्विचि कुतश्चन ।

वित्तिरेव यतो भ्रान्ता कल्पनेति प्रकल्प्यते ॥ १४१० ॥

न च भ्रमोऽस्ति जीवस्य यतः स्याच्च कल्पनम् ।

भ्रमे वा तत्र निर्मुक्तिरनादि कल्प्यता कथम् ॥ १४११ ॥

भ्रमोऽपि विभ्रमादेव प्राच्यात्प्राच्योऽपि तादृशात् ।

अनादिस्तत्प्रबन्धोऽयमिति चासन्मतं मतम् ॥ १४१२ ॥

चेतनादन्यतस्तस्य व्यवस्थाकारिणोऽस्ययात् ।

चेतनस्य च शुद्धस्य वेद्विज्ञापवर्तनात् ॥ १४१३ ॥

तस्मात्सप्तारमिच्छद्विरशुद्धिस्त्वस्य तात्त्विकी ।

वक्तव्या प्रागनादिस्तन्निर्वाणं नोपपद्यते ॥ १४१४ ॥

वस्तुसत्त्वे संसारस्य न निवर्तनं जीवस्वरूपवदिति चेत्; अवस्तुसत्त्वेऽपि न भवेत् २०
तस्यैवोक्तन्यायेनासम्भवात् । ततो निवर्तनं न कचिविति श्रुतम् । ततो वस्तुसत एव निवर्तनम् । अन-
थान्तरस्य कथनिति चेत्, न; तस्यापि तद्धेतुनिवर्तनेन मिश्रचिदर्शनात् कल्पौतद्रवत्वादिवत् । तत
सूत्रतम्—'पुनर्मुच्यते' इति । पुनरपि कुतो मुच्यते ? अथाप्युत्तरम्—'परिणामात्;' इति । सम्यग्-
दर्शनादिपक्षिणामपरिशुद्धीतो यत् इति । सति तत्परिपाके तद्विरोधिमिव्यादर्शनादिनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यपरिपक्षा-
दप्युच्यते इति यावत् । २५

गत्यात्मा कर्मा तत्फलं संसारो मुक्तिरिति च सत्येव भेदे, न चायमस्ति तदवस्थापनोपाया-
भावात् । ततोऽद्वैतबोध एव परमार्थः, तस्य स्वत एवाधिगमात् 'स्वरूपस्य स्वतो गतिः'
[५० वा० १।६] इति वचनादिति चेत्, अत्राह—

आत्मादिद्व्यतिरेकेण कोऽपरोऽध्यक्षतां व्रजेत् । इति ।

अपर इत्यद्वैतबोध उच्यते तस्यावियमानत्वपरत्वात् । स क. किंत्सोऽध्यक्षतां स्वसं- ३०

वेदनविययतां व्रजेत् मानुषात् ! न कश्चित् । सकलविकल्पातीतस्य 'तद्ममनात्' केन तदक्षेप इति !
 अत्रोत्तरम्—आत्मादि । आदिराब्देन कर्मादि, तस्मादिवं व्यतिरेको व्यावृत्तिरध्यक्षतायास्तेनेति ।
 इत्यर्थगर्भोऽत्र पञ्चमीतपुण्यः । तदयमर्थः—

मेदरूपाद्यथात्मादेरध्यक्षं विनिवर्तते ।

५ तथोक्तरूपादद्वैतात्तदसम्प्रतिपत्तितः ॥ १४१५ ॥

सर्वनीरात्म्यमायातं तस्मादद्वैतवादिनाम् ।

तच्च प्रमाणशून्यत्वात्प्रागेव प्रतियारितम् ॥ १४१६ ॥

भवतु नीलपद्मदिभिर्माकारैश्चित्रस्यैव तस्य तद्मज्जमिति चेत्, सिद्धस्तार्हि जीवो युगपदिव
 क्रमेणापि बोधालनश्चित्रस्यानिषेधात्, तस्यैव परमार्थतो जीवत्वात् । तदाह—

१० नानायां क्रमशो वृत्तेः [न चेदत्रामिधास्यते] ॥ ५५ ॥ इति ।

अयं प्रतीयमानो बोधालया नाना कथञ्चिद्वग्रहादिपर्यायैः शबलः । कुत !
 वृत्तेः प्रवृत्तेः । कीदृशीः ? क्रमशः क्रमसाकल्येन भवन्निरिति । नास्त्येव तादृशो बोधः प्रत्य-
 क्षतस्तस्याग्रहणात्, तत्र सन्निहितस्यैव सञ्चेतनादेरवमासमात् न फाल्ग्व्यापिन् तस्य मरणावधेर्भ्र-
 हणममज्ञात् । तदुक्तम्—

१५ “यदि कालकलाव्यापि वस्तुग्रहणमक्षतः ।

सर्वकालकलालम्बे ग्रहः स्यान्मरणावधेः ॥” [प्र० वार्तिकाल० ४।१९७]

इति चेत्, अत्राह—न चेत् अत्रामिधास्यते । न चेत् न यदि क्रमस्यबले बोधः,
 अत्र एतस्मिन् अक्रमशबले बोधालनि आभिधा तदस्तित्ववादः अस्यते निराक्रियते तत्रापि
 देशव्यापिनि प्रत्यक्षास्यावृत्ते ।

२० यदि देशकलाव्यापि वस्तुग्रहणमक्षतः ।

सर्वदेशकलालम्बे ग्रहः स्यात्सागराऽवधे ॥ १४१७ ॥

इति दोषात् । बोध्यतया नियमस्येतरत्रापि सुकरत्वात् । प्रत्यक्षयोग्यस्य च तद्गुप्तस्यानु-
 मानाभतिवच्छेदतभागवत् । न हि तत्रापि ‘नानुमानम्-विधप्रतिभारताप्येकैव बुद्धिरक्षयविवेचनत्वान्’
 इति तस्य दर्शनात् । तेनापि विप्रतिपत्तिरेव निवार्यते न तद्ग्रामस्य ग्रहणम्, प्रत्यक्षत एव सर्वत्रानु-
 २५ तस्य ग्रहणादिति चेत्, न; विप्रतिपत्तिविवेकस्याग्रहणात्, ग्रहणेऽनुमानस्य वैफल्यत् । ततोऽनुमाना-
 देव तस्य प्रतिपत्तिः सद्ब्रह्मनाथनन्तवस्यापि । ततो सुक्तं माणादिमत्त्वाद् परिणामिनि एवात्मन
 साधनं न वृत्तस्थस्य नोपि विज्ञानसन्तानस्य तत्र तस्य विरुद्धत्वान् ।

परिणामिन्यपि विरुद्ध एवार्थे क्षरीरोपकलसादेव चैतन्यभुत्वचेरिति चार्वाकः । तदंवादः—

१ तत्परिणाम-आ०, व०, प० । २ तस्मादेव प० । ३-अत्रार्थः आ०, व०, प० ।

४ ‘विनप्रतिभाषापि बुद्धिरेकैव नास्तिप्रविलक्षणत्वात् । शक्यविवेचन विप्रप्रवेकप्रशयविवेचनवादव
 बुद्धेर्नैलादयः ।’ प्र० वार्तिकाल० पृ० ३९५ । ५ वैकल्याणसो आ०, व०, प० । ६ चापि ज्ञान-
 आ०, व०, प० ।

भूतानामेव केपाञ्चित् परिणामविशेषतः ।

कायश्चित्कारणं सोऽपि कथं संसारमुक्तिभाक् ॥ ५६ ॥ इति ।

कायः शरीरं भूतानां पृथिव्यादीनाम् एवकारात् परमाण्वादीनां कार्यत्वेन सम्बन्धी, तेषामपि न सर्वेषाम्; सर्वेषां कायमयत्वप्रसङ्गात्, अपि तु केपाञ्चित् । मृतत्वाविशेषे कथमिदमिति ? अत्रोत्तरम्—परिणामविशेषतः । तेषामेव समुदायलक्षणोऽवस्थाविशेषस्तस्मात्त इति केपाञ्चिदेव तद्विशेषभावात्तेषामेव स इत्यभिप्रायः । भवति चात्र सूत्रम्—“तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञाः” [ ] इति । भवतु नाभैवं तथापि कः प्रकृतोपयोगः ? तत्रोत्तरम्—चित्कारणं चित्तश्चेतनस्य दर्शनस्मरणादेः कारणं काय इति सम्बन्धः “तेभ्यश्चैतन्यम्” [ ] इति वचनात् । प्रयोगश्चात्र—यस्मिन् सत्येव यद् भवति तत्तस्य कार्यं यथा किष्वादेर्मदशक्तिः, सत्येव च काये भवति चेतन इति । तदुक्तम्—“मदशक्तिवद्विज्ञानम्” [ ] इति । भवतु तद्वेतुः काय एवात्मा ‘चैतन्य-विशिष्टः पुरुषः’ [ ] इत्यभिधानात्, स एव च संसरति मुच्यते चेति चेतु, उत्तरम्—सोऽपि कायोऽपि न केवलं परः कथं नैव संसारमुक्तिभाक् ? तस्य जन्मनः पूर्वं मरणाच्चोर्ध्वभावेन तदनुपपत्तेरिति भावः । तत्रोत्तरमाह—

शक्तिभेदे तथा सिद्धिः [संज्ञा केन निर्वायते] इति ।

तथा तेन कायश्चित्कारणमिति प्रकारेण सिद्धिः निर्णीतिः भवतीति शेषः । कदा ? शक्तते सामर्थ्यस्य भेदे तदन्यासम्भविनि विशेषे सति । तात्पर्यमत्र—कायाम्बु. पृथिव्यादेश्चैतन्यं प्रत्यभिग्नज्ञ-कत्वेन कारणत्वमिति मते तद्वेदस्तस्य वक्तव्योऽन्यथा तदयोगात् भूतान्तरवत् । किं तेन कायत्वादेव तदनुपपत्तेरिति चेत् ? न, गृतेऽपि वेहे तत्प्रसङ्गात् । विशेषादिति चेत्; स तर्हि तद्वेद एव नापर इति सिद्धं स एव तद्वेदाधिष्ठानं जीव, तदपरस्तु भावः पुद्गलादिस्तत्र दर्शनस्मरणप्रत्यभिज्ञानादेरात्म-धर्मस्याभावात् तदधिष्ठाने च विपर्ययात् । तत् संज्ञैव तस्य गृहत्वं नार्थतः । न च सा तत्र निर्वायते अनेकसंज्ञासमावेशस्यैकत्राविरोधात् । तदाह—‘संज्ञा केन निर्वायते’ इति । यदि तस्य तच्छरीर-स्यैव जीवत्वमविनष्टैव दृष्टिर्नास्तिज्ञानामिदत्त्वान् । अपरशरीरत्वेनापीति चेत्, कथमत्यक्ततच्छरीर-स्य तत्सम्भवेन युगपदेकत्र तदनुपपत्त्वात् । त्यक्ततच्छरीरत्वेति चेत्; न; तस्यापि भ्रमभावेनात्रैवोप-रुभ्यमानस्य तद्वत्त्वाप्रतिपत्तेरिति चेत्, मा भूताम स्थूलम्य तद्वत्त्वं सूक्ष्मस्य तु न कथं तस्यै शरीरान्तर-वत्त्वमनुभवतोऽप्यप्रतिपत्तेरविरोधात् । नाविरोधादेव तदस्तित्वमतिप्रसङ्गात्, अपि तु प्रमाणादेव, तच्चेह नास्तीति चेत्; न; तस्यापि भावान् । तथाहि—विवादापन्न. पृथिव्यादि. तदन्तरत्वान् चैतन्याभिग्नज्ञकशक्तिनेदवत्त्वात् बालदेहपृथिव्यादिवन् । मसिद्धं हि बालदेहपृथिव्यादेस्तथा-विधस्य तदन्तरवत्त्वं तत्रैव युवादिदेहभावस्य प्रतिपत्तेः । कथं पुनस्तदेहस्य बालदेहाद् भेद इति चेत् ?

१ “पृथिव्यापस्तेजोवायुरिति तत्रानि तस्ममुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा इत्यादि” तत्रोप० पृ० १ । न्या० कु० टि० पृ० ३४१ । २ “तेभ्यश्चैतन्यामिति । तत्र वैचिद् कृत्तिगारा एवाचक्षते—उत्तरगते तेभ्यश्चैतन्यम् । अन्ये—अगित्यन्यते इति ।” तत्र सं० पं० पृ० १२० । ३:१० कु० टि० पृ० ३४२ । ३ तत्रान्तरत्वेन भेदः ।

- प्रतिभासभेदादेव मुख्यान्तरदेहवत् । सत्यपि तस्मिन्नात्यन्ताय तत्र भेद इति चेत्, न, अस्माभिरव्यत्यन्तभेदेन तदन्तरवचस्वस्यासाधनात् । एवमपि कथं मरणतिरोहितचिद्रूपस्य पुनराविर्भूततद्रूपतया तदन्तरवचस्य स्थूलरूपस्यापि तस्य तत्रप्रसङ्गादिति चेत् ? कथं भवतोऽपि जन्मन पूर्वमनभिव्यक्तचिद्रूपस्य तथा प्रकृतदेहवत्त्वं भूतगावस्यापि तत्रप्रसङ्गेन सर्वस्य प्राणिमयत्वापत्तेः । गार्ग्यं दीपस्तरौ च तन्निवन्धस्य शक्तिविशेषस्य भावान्न तन्मात्रे इति समानमन्यत्रापि समाधानम् । तदेवम्—

घटाधृताविशेषेऽपि प्रज्ञादिगुणसंस्थितिः ।

तथा मृताविशेषेऽपि भवद्भूनादिसंस्थितिः ॥ ५७ ॥ इति ।

- यथा येन शक्तिभेदाभावाभावप्रकारेण शरीरमादिनोऽन्यस्य च पृथिव्यादेर्भूतत्वस्य मा-
प्रधानावान्निर्देशस्य, उपलक्षणद्वये तेनानभिव्यक्तचेतनत्वमपि तन्माविशेषोपस्तस्मिन्नपि न केवलं तद्भावे,
१० प्रज्ञादिगुणसंस्थिति इति अत्यन्तविस्मृतस्य पूर्वसंस्कारादभ्युद्गमं प्रत्येकगृहीतानामन्योऽन्ययोऽनेन
वानुस्मरणं प्रज्ञा सादिर्यस्य मेधाशरीरभावादे, मेधा गृहीताविस्मरणं पृथग्गृहीतानां तथानुस्मरणं वा,
स एव गुणास्तस्य संस्थितिः सम्यक् शरीरमाविन्येव पृथिव्यादौ नान्यत्र स्थितिरभिव्यक्तिपरिहारेण
वस्थानम् । न हि तत्रैव शक्यं वक्तुम्—शरीरभावापि पृथिव्यादिर्न तस्मिन्स्थितिमात्रं भूतत्वादनुष्मीलितचे-
तनत्वाद्वा तदितरपृथिव्यादिवदिति, तत्राविशेषेऽपि शक्तिभावेतराभ्यां तस्यस्थितिमन्वयोपपत्तेः । तथा
१५ तेन प्रकारेण भूताविशेषेऽपि भूतत्वतदुपलक्षिततिरोहितचेतनत्वभेदेऽपि स्थूलस्य इतरस्य च पृथि-
व्यादे भवद्भूनादिसंस्थितिः भवन् भाविशरीरप्रज्ञादिस्तस्य वर्तमानमनीपत्वेन तत्रत्यवधिपयत्वात्,
मनश्च वर्तमानस्तत्रापि तच्छब्दस्य ऋद्धे अन्यथा मूलपूर्वशब्दवैश्याद् भूतप्रज्ञादेव तदर्थव्यतिपत्तेः । तदय-
मर्थ—भूतः सांप्रतिकं पृथिव्यादिः आदिः कारणमभिव्यक्तत्वेन यस्य स भूतादि मज्जनेव भूतादिस्तस्य
संस्थितिः तस्मिन्हेतुकत्वैव न स्थूलभस्मादिनिमित्ततावस्थानम् । ततो न तत्रापीदं वक्तव्यम्—विवादि
२० तोऽपि न पृथिव्यादिस्तद्धेतुं भूतत्वातिरोभूतचेतनत्वाद्वा । स्थूलभस्मादिदिति, तस्यापि सामर्थ्यभावेतरा-
भ्यामेव परिहारत्वं । भवतु भाविरूपतया तस्यैव जीवस्य न भूतरूपतयेति चेत्, न, तस्याप्यनुमाना
दवगमात्—सांप्रतिकः शरीराविरतीतकायपृथिव्यादिहेतुकं शरीरादित्वात् वृद्धशरीरादिवत् ।
तदाह—भवदित्यादि । व्याख्यानमत्र भवन् वर्तमानं स एव भूतादिरतीतकायपृथिव्यादिनिबन्ध-
नत्वात्स्य संस्थितिः पूर्ववत् । तदेव कायकारणत्वेऽपि चैतन्यस्यापत्तिश्चेत् एव जीवस्य, तस्य
२५ कालत्रयमावित्तेनावस्थापनात्, न तांता तस्य तत्त्वगनाद्यन्तत्वेन तदुपगमात्, तस्य च नानुमानं
तस्य भूतपूर्वविवेकं पर्यवेसानात्, ततोऽपि न (न) परस्य तस्यानुमितिरिति चेत्, न, एवमनवस्था-
प्रसङ्गात् विपयान्तरे चासञ्चारपत्तेः यावज्जीव तत्रैवामिनिवेशादिति चेत्, न, एवमनवस्था-
पृथिव्यादेरनाद्यनन्तास्य प्रत्यक्षतोऽन्यगमात्, तस्य सन्निहितार्थगोचरत्वैव प्रतीते, अनुमानस्य

१ इष्टुहेतरस्य च आ०, ४०, ५० । २—नन्तर पूर्वदेह ५—आ०, ४०, ५० । ३—नादि

देन धनन्तरोत्तरस्य ग्रहणम्—ता० टि० ।

चानिष्टेरिष्टस्याप्युक्तदोषानतिवृत्तेः । तदनेन सौगतस्थाप्यनाद्यनन्तत्वपरिज्ञानाभावः प्रतिपत्तव्यः ।
 स्याद्वादिनस्तु नाय दोषः कतिपयतदनुमानपर्यवसाने तद्बलदेव क्षयोपशमविशेषसापेक्षादित्यमनादिर-
 नन्तश्चायं प्रबन्ध इति तर्काभिधानस्य प्रमाणस्योत्पत्तेः । ततो युक्तं कायकारणत्वेऽपि चैतन्यस्यागाधनन्तत्वा-
 वस्थितेः संसारमुक्तौ तस्येति । कीदृशश्चायं चेतनो यस्य शरीरेणाभिव्यक्तिः ? तदामेति चेत् ; न; तस्य
 तद्विबलक्षणत्वात् । ज्ञानदर्शनलक्षणो हि चेतनो न शरीरं तस्य रूपादिलक्षणत्वात् । न हि
 तद्विबलक्षणस्य तत्रान्तर्भावः पृथिव्यादौ जलादेरपि तत्रसंज्ञात् । तन्निश्चयेऽनिश्चयाच्च । अस्ति हि
 निश्चितेऽपि शरीरे तद्विकले संशयः किमयं मूर्खः किं वा पण्डित इति, अन्यथा
 तत्परीक्षायैवार्थापत्तेः । व्यभिचारी हेतुः शब्दादिधर्मनिश्चयेऽपि अनिश्चितस्याऽनित्यत्वादेस्त-
 दन्तर्भावादिति चेत्, न; तत्र कथञ्चिद्भेदस्यापि भावात् । चेतनेऽप्येवमिति चेत् ; न;
 जैनेक्तौ “परस्परविरुद्धयोरेकत्रासम्भवात्” [ ] इति सूत्रेण स्वयं तद्वा- १०
 दस्य निराकरणात् । तत्र तदात्मनस्तेनाभिव्यक्तिः । तद्गुणस्येति चेत्, न; तदाश्रयत्वात्तद्गुणत्वे
 पदादौ प्रसङ्गात्, तस्य भूम्याश्रयत्वात् । सर्वदा तदभावाच्चेति चेत् ; अव्यभिचिन् प्रसङ्गः; तस्य
 शश्वदवयवाश्रयत्वात् । क्रियावत्त्वादिना द्रव्यत्वाच्चेति चेत्, न; उत्पन्नमात्रे क्रियावत्त्वादेरसम्भवात् ।
 तत्कार्यत्वात्^३, न हि कार्यकारणयोः समञ्जलः प्रादुर्भावः सव्यापसप्तयत्वात्तद्विलासिनीकुचचूचुकवत्
 परस्परमनुपकारत् । पश्चाद्वादिना च तेन पूर्वं द्रव्यत्वम्; पूर्वभाविना द्रव्याश्रयत्वादिना पश्चादपि १५
 गुणत्वस्यैव प्रसङ्गात् । कथञ्चैवं गन्धादेरपि गुणत्वम् ? गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वस्यैवोपपत्तेः । अस्ति हि तत्र
 तद्वत्त्वम्, द्वौ गन्धौ पद्मसा इति सङ्ख्याभेदप्रतिपत्तेः । वक्ष्यति चैतत्—“गुणानाम्” इत्यादिना । तत्र
 तद्गुणस्यापि तेनाभिव्यक्तिः । नापि तत्कार्यस्य; वक्ष्यमाणोत्तरत्वात् । कथमेवं गुणनिषेधे “गुणवद्द्रव्यम्”
 ईत्युपपन्नं भवतोऽपीति चेत् ? न, परकीयस्य तलक्षणस्यैवातिव्याप्यादिना प्रतिषेधात् गुणस्य । कथं
 तर्हि तदुपपत्तिरिति चेत् ? आह—

तस्मादनेकरूपस्य कथञ्चिद्ग्रहणे पुनः ॥ ५६ ॥

तद्रूपं भेदमारोप्य गुण इत्यपि युज्यते । इति ।

तस्मादुक्तन्यायादनेकरूपस्य युगपज्ज्ञानदर्शानादिगानात्वभावस्य क्रमेण स्वापप्रबोधसुख-
 दुःखादिभेदात्मनश्चेतनस्य कथञ्चित् केनचित् न सर्वात्मना प्रकारेण ग्रहणं प्रत्यक्षादिना परिच्छेदः ।
 न हि तेन तस्य सर्वात्मना परिज्ञानं स्वापादौ प्रबोधदेस्तत्र च स्वापादेरप्रतिषेदनात् । न चैवं तस्यापि २५
 न प्रतिपत्तिः; तस्याः प्रत्यभिज्ञावलेन व्यवस्थापितत्वात् । ततः कथञ्चिदेव ग्रहणम्, तस्मिन् सति, पुनः
 पश्चात् तद्रूपं गृहीतागृहीतरूपं भेदं नानात्वम् आरोप्य नयबुद्ध्याभिसन्धाय गुण इत्यपि
 शब्दाद् गुणीत्यपि कल्पनं युज्यते उपपद्यते । सति भेदे चेतनात् स्वापादीनां ते तस्य गुणास्तदाश्रय-

१ शरीरभिन्ने चैतन्ये हत्यर्थः । २ चेतनेष्वेवमि- आ०, घ०, प० । ३ अव्यभिचार्यत्वाद्गुणस्य
 अतो न गुणत्वमव्यभिचिनः । ४ युगेन । ५ यदि स्यात् इति तन्मन्थः । ६ न्यायवि० श्लो० २३० ।
 ७ न्यायवि० श्लो० ११७ ।

त्वात् स च गुणी तदधिष्णत्वादिति प्रतीतिबलादुपपन्नो गुणतद्गद्भाव इत्यर्थः । गुणतद्गतोरकान्तत्वं एव मेदो न कथञ्चित् तद्वादस्य विरोधादिदोषादिति चेत् ; अत्राह—

यदि स्वभावाद्भावांऽयं भिन्नो भावः कथं भवेत् ? ॥ ६० ॥

अनवस्थानतोऽभेदे सकलग्रहणं भवेत् । इति ।

- ५ अत्रायमभिप्रायो यथा गुणी गुणात् स च गुणिनो भिद्यते तथा यदि न स्वभावादपि ; नानेकान्तवादान्निर्मुक्तिः अन्यतो मेदाय स्वतश्चाभेदस्य भावे तस्यावश्यम्भावात् । तथा गुणगुणिरूपनयैव वरं तदभ्युपगमः प्रतीतिभावादिति । भिद्यते चेत् ; उत्तरम्-यदि चेत् स्वभावात् स्वात्मनोऽयं भावश्चेतनोऽन्यो वा भिन्नो व्यतिरिक्तः भावः कथं नैव भवेत् सरशृङ्गादिवत् । भिन्नस्यापि पुनः स्वभावान्तरेणावस्थितिरिति चेत् ; न ; ततोऽपि तद्भेदस्यावश्यम्भावात्, अन्यथा अनेकान्तवादान्निर्मुक्ते । पुनस्तदन्तरेण तदवस्थाने चानवस्थानात् । तदेवोक्तम्-‘अनवस्थानत्’ इति । भिन्नस्यापि स्वभावात् सत्तासम्बन्धेन सत्त्वम् । इत्यप्युक्तम्, अनवस्थानत् एव स्वभावनिष्कान्ते सम्बन्धस्यैव निर्विषयत्वेनानवस्थितेः ध्योमकुसुमादिवत् । तत्र क्वचिद्वैकान्तिको भेदः प्रमाणवाधनात् । भवत्वभेद एवैकान्तिक इति चेत्, उत्तरम्-‘सकल’ इत्यादि । सकलस्य स्वरूपादेरिव पररूपादेरपि ग्रहणं तादात्म्येन भावस्य भवेत् कदा ? अभेदे, क्वचिदपि भेदस्याभावे ।

१५

तदेवं सति चार्वाकः कथं मूतचतुष्टयम् ।

कणादः पट्टपदार्थान् वा कथं नामावकल्पयेत् ॥ १४१८ ॥

प्रागेव ब्रह्मवादोऽपि प्रतिषिद्धः सविस्तरम् ।

भेदाभेदात्मकं वस्तु तत्प्रतीत्योपागम्यते ॥ १४१९ ॥

तच्चानेकात्मकं वस्तु गुणगुण्यादिरूपतः ।

२०

संशयाद्यनुपपत्तिर्दं (पालीदं) भवतीत्याह शास्त्रम् ॥ १४२० ॥

तदनेकात्मकं तत्त्वं [न हि ज्ञानात्मना क्वचित्] ॥ ६१ ॥ इति ।

स्पष्टमेतत् । अत्रार्थं भावः—स्वाद्भावात्कालावित्प्रागुविच्यमभ्युपगम्य तद्वादिनं प्रति गोरेवायं केवलमस्य विषाणे न स्त इत्युपपद्यमवकल्पयन् भूतवादी महाभूतैर्नैवाविष्टो न विशिष्टया प्रज्ञयाधिष्ठित इति । भवतु स एव वादः, तत्रैव चेतनो देहस्य गुण इति चेत्; अत्राह—

न हि ज्ञानात्मना क्वचित् ॥

शरीरग्रहणं घनं तद्गुणः परिकल्प्यते । इति ।

न हि नैव ज्ञानात्मना शुक्लाद्यात्मना पटग्रहणवन् क्वचिदन्तर्बहिर्वा शरीरग्रहणमस्ति

१ गुणवद्भाव आ०, व०, प० २ । —कान्त एव आ०, व०, प० । ३ —भवत् आ०, व०, प० ।

४—एवमेव तत् ता० । ५ ल्यादी आ०, व०, प० । ६ परिकल्पते आ०, प०, प० ।

२५

येन तथा तद्ग्रहणेन तद्गुणः 'परिकल्प्यते ज्ञानात्मेति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्ध' । गुण-
द्रव्ययोः कथञ्चिदप्यभेदे द्रव्यवद् गुणस्यापि गुणवत्त्वप्रसङ्गः तद्धर्मानुपाते सत्येव तदभेदोपपत्तेरिति चेत्,
न; अभेदार्पणया तथेष्टत्वात् । न चैवम् "द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः" [त० सू० ५।४०]
इति सूत्रविरोधः; तस्य भेदाभिसन्धिनिबन्धनत्वात् । वैशेषिकदिस्तु "अगुणवान् गुणः"
इति^१ श्रुवाणस्य न गन्धादेर्गुणत्वं गुणवत्त्वात् । तदेवाह—

गुणानां गुणसम्बन्धो गन्धादेः सङ्ख्याया ग्रहात् ॥६२॥ इति ।

सङ्ख्यायाश्च गुणत्वं गुणसूत्रे^२ 'तत्त्वेन ग्राह्यमिति भावः' । सत्यं सङ्ख्यावत्तस्य ग्रहः; सा
तु गुण एव न भवति 'भाक्त्वेनावस्तुसत्त्वात्, वस्तुसत्त्व एव तस्या गुणत्वोपपत्तेरिति' चेत्; अत्राह—
तादात्म्यं केन वार्येत [नोपचारप्रकरूपनम्] । इति ।

स गुण आत्मा स्वभावो यस्य तस्य भावः तादात्म्यं गुणात्मत्वसङ्ख्याया इति षष्ठी-
परिणामेन सम्बन्धः । केन न केनचित् वार्येत प्रतिक्षिप्येत । ननुक्तं भाक्त्वेन तन्निवारणमिति
चेत्, अत्राह—

नोपचारप्रकरूपनम् ।

अत्रान्यत्रापि तुल्यत्वात् [आधारस्यैकरूपतः] ॥६३॥ इति ।

अत्र अस्यां गन्धादिसङ्ख्यायाम् उपचारस्य असत्काराद्यारोपस्य कल्पनं समर्थनम् । कुत^३
एतत् ? अन्यत्रापि पृथिव्यादावपि तुल्यत्वात्कल्पनस्य । तथा च न कश्चित् सङ्ख्याया गुणत्व-
मिति मन्यते । नायं दोषः; तत्र वस्तुत एव तस्या भावात् निर्वाधप्रतिपत्तिविषयत्वादिति चेत्;
अत्राह—अन्यत्रापि गन्धादिसङ्ख्यायामपि तुल्यत्वात्तद्विषयत्वस्य^४ बाधकस्य कदाचिदप्यप्रतिपत्तेः ।
वस्तुतो निर्गुण एव गन्धादिरद्रव्यत्वात् कर्मादिवत् इत्यनुमानं बाधकमिति चेत्; न; कर्मादावपि 'पञ्च
कर्माणि द्विविध सामान्यम्, एक समवायो बहवो विशेषाः' इति^५ सङ्ख्याया गुणवत्त्वस्यैव प्रतीतेः; साध्य-
वैकल्याद्धेतोदचासिद्धत्वात्, गुणवत्त्वे तस्यापि द्रव्यत्वात् । तदेवाद्वयव्यत्येनेति चेत्; न; 'अगुणवत्त्वाद्
द्रव्यत्वम्, ततश्च तत्' इति परस्परश्रयस्य स्पष्टत्वात् । तत सूक्तम् 'अन्यत्रापि' इत्यादि ।

व चैवं प्रसिद्धा सङ्ख्या यस्या गन्धादावुपचारः । तदाधार इति चेत्; न; पृथिव्यादेरेकत्वा-
देकसङ्ख्याया एव तत्र तदापत्तेः । तदाह—

आधारस्यैकरूपतः ॥

तत्रैकत्वं प्रसज्येत [संख्यामाश्रं यदीष्यते] । इति ।

आधारस्य पृथिव्यादेः एकरूपत एवत्वेन निरूपणात् तत्र गन्धादौ एकत्वं प्रसज्येत
तथा च 'द्वौ गन्धौ' इत्यादि व्यपदेशामात्र इति मन्यते । भवत्वनापारसङ्ख्यायास्तत्रोपचार इति चेत्,
न, मत्वाप्तयेन्तन्निबन्धनस्याभावात् । सङ्ख्यासामान्यस्याधारेतरगतस्योपचारस्तत्र तद्भावादिति

१ परिकल्पते आ०, व०, प० २ वैशेषी सू० १।१।१६ । ३ वैशेषी सू० १।१।६ । ४ संख्यात्वेन ।

५ "श्रीपचारिकत्वेन" —ता० टि० । ६ —एवत्वी— आ०, व०, प० । ७ संख्याया आ०, व०, प० । ८
—स्य आ०, व०, प० । ९ एव संख्याया गु— आ०, व०, प० ।

चेतः तदेव तर्हि स्यात् कथं विशेषः ? सामान्येन तस्याशेषादिति चेत् न; आधारितरगतयोरेकत्व-
नानात्वयोर्गुणपदाशेषेण गन्धादौ तद्व्यपदेशस्यापि युगपत्प्राप्तेः, ततो यदि तत्कल्पनं सामान्यमेव न
विशेषस्तदेवाह—सङ्ख्यामात्रं यदीप्यते इति । यदि चेत्, इप्यते तत्कल्पनं तद्व्यपदेश्ये विशेष-
रहिता तन्मात्रं स्यात् । न च तेन कल्पितेनापि प्रयोजनं स्यात्, द्विव्यपदेशस्य तस्मादनुपपत्तेः । उप-
५ चरित्तत्वे च गन्धादौ सङ्ख्यायास्तद्वदेव पृथक्त्वस्यापि स्यात्, सङ्ख्यावत्तस्यापि गुणात्वेन वस्तुत-
स्तत्रासम्भवात् । ततः किमिति चेत् ? आह—

नानात्मविभ्रमादेयं न पृथग्गुणिनो गुणाः ॥६४॥ इति ।

नानात्मा नानात्वभावः पृथक्त्वमिति यावत्, तस्य विभ्रमः कल्पितत्वं तस्मात् । एवं
गन्धादिसङ्ख्यावत् । न पृथग् न मित्रा गुणिनः पृथिव्यादेर्गुणाः रूपादयः सृष्टाः । उपलक्षणमिदम्,
१० तेन कर्गसामान्यादयोऽपि तद्वतो न पृथगिति प्रतिपत्तव्यम्, वस्तुतः पृथक्त्वाभावे तदनुपपत्तेः ।
तदभावेऽप्याकारभेदात् ततः पृथगिति चेत्; एतदेवाह—

प्रसक्ता रूपभेदाच्चेत् [भेदो नानात्वमुच्यते] इति ।

रूपभेदात् स्वाकारभेदात् ततः पृथक् प्रसक्ताः भवृताः चेत् यदि । तत्रोत्तर-
माह—'भेदो नानात्वमुच्यते' इति । भेद इत्यपि नानात्वं पृथक्त्वमेव न स्वरूपवैलक्षण्यम्
१५ उच्यते, अन्यथा पृथिव्यादिव्यपि पृथक्त्वस्वरूपवैकल्यात्प्रसङ्गात् । ततो गुणादीनां तद्वतो भेदमि-
च्छता पृथक्त्वं तत्र तात्त्विकमेवाङ्गीकर्तव्यम् इत्यन्यपरमेव "अगुणवान्" इति गुणलक्षणम् ।
तदनेन "गुणवत्" इति इत्यलक्षणस्यातिव्यापकत्वमुक्तं भवति गन्धादेरपि गुणवत्त्वेन तत्त्वापत्तेः, समवा-
यस्य चैकत्वेन तस्यापि तद्वत्त्वात् । नास्त्येव तत्रैकत्वं केवलं भावसाहचर्यात् तद्व्यपहरः । तदुक्तम्—
"तत्त्वं भावेन व्याख्यातम्" [वैशे० ७।२।२८] इति ; तदेवाह—

२० एकता भावसाम्प्रदाच्चेत् [उपचारस्तथा भवेत्] ॥६५॥ इति ।

भावः सत्त्वं तेन साम्यं साधर्म्यं सत्सदितिवत् समवायः समवाय इत्यविशिष्टशानविषयत्व
तस्यात्, एकता एकत्वं समवायत्वेति शेषः । 'चेत्' इति परावृत्तयोतने । तत्रोत्तरमाह—'उपचारस्तथा
भवेत्' इति । तथा तेन तस्मात्प्रकारेणोपचार एकत्वम् भवेत् साहचर्यगुणेप्रीतत्वात् माणवके
२५ तिहत्ववत् । तथा च तत्र भावत्वमेव स्यात् । वस्तुतः एकत्वाभावे तस्यावश्यमभावात् । यदि च,
तत्र गुणवत्त्वमत्रात्र वास्तवनेकत्वं पृथक्त्वमपि न भवेत्, तदपि कुतश्चित् कार्यविशेषादेरुपचरितमेव
स्यात् । तदेवाह—

भेदेऽपि [वस्तुरूपत्वात् न चेदन्यथ तत्समम्] इति ।

भिदः समवायस्य तदन्यत्वात्तन्मत्वं तस्मिन्नपि न केवलं तदेकत्वं एव, उपचारः तथा

१ तदा न्याये— आ०, द०, प० । २ पृथक्त्वाभावेऽपि । ३ वैशे० सू० १।१।१६।५ "विषय-
गुणवत्त्वमवाधिकारणमिति द्वयत्तद्वशम्"—वैशे० सू० १।१।१६ । ४ समवाये । ५ तिहत्ववत्
आ०, द०, प० ।

भवेत्' इति मन्वन्थ । तथा च तस्य वस्तुतो भावादप्यभेदात् न युक्तमेतत्—'एकता भावसाम्यात्'
 'नि, साम्यस्य भेदे सत्येवोपपत्ते' । इतर' प्राह—'वस्तुमपन्वान्न चेत्' इति । वस्तुनः समवायस्य
 रूपत्वात् स्वभावत्वाद्भेदस्य न चेत् न यदि तत्रोपचार इति; तत्राह—'अन्यत्र तत्समम्' इति ।
 अन्यत्र तदेकत्वे तत् वस्तुरूपत्वं समं सदृशम् तस्यापि निरवधारययवैधतया स्वयमभ्यनुज्ञानात्, तथा
 च सिद्धमेकत्वादिना तस्य गुणवत्त्वम् । 'अर्थान्तरत्वं एव स गुणो न वस्तुरूपत्वे इति चेत्; आह— ५
 'अन्यत्र' इत्यादि । अन्यत्र पृथिव्यादौ तत् वस्तुरूपत्वमेकत्वादेः समं तत्रापि तदपरस्य भ्रमाणतो
 ऽनवगमादिति न कचिदेकत्वादिगुण' स्यात् । अथवा, 'न पृथग्गुणिनो गुणाः' इत्युक्तं^१ तदेवा-
 भ्युपगमात् वदत' सदृग्रहवादिनो मतम् 'एकता' इत्यादिना आशङ्क्य 'उपचारः' इत्यादिनोत्तरमाह ।
 न हि भावसादृश्यात् सन्मात्रविशेषादेकता सर्वभावानामुपचार एव तथा भवेत् सन्मात्रस्यापि सर्व-
 व्यक्तिवैकस्याभावात् उपचारत एव तदेकत्वस्यावस्थापितत्वादिति मन्यते । हेत्वन्तरमाह—'भेदेऽपि' १०
 इत्यादि । न हि भेदस्यापि वस्तुरूपत्वे वस्तुतस्तदेकत्वमुपपन्नम्, भेदो न वस्तुरूपः तत्त्वात्
 मरीचिकातोयवदिति चेत्, तदेवाह—'न चेत्' इति । न यदि भेदे वस्तुरूपत्वमिति । तत्रोत्तरम्—
 अन्यत्र अभेदे तत् वस्तुरूपत्वं नेति समम्—सोऽपि' न तद्रूपत्वत्त्वात् छनपुनरुपपन्नकेशाय-
 भेदवदिति अनुमितिभावात् । भवतु वाधितस्य तस्यातद्रूपत्वं नापरस्य । न हि 'वाधेवतो धर्मस्तदन्यत्र
 योजनमर्हत्यतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, भेदेऽपि समानत्वात् । अत एवोक्तम्—'अन्यत्र तत् समम्' १५
 इति । तत्र गुणगुण्यादीनामपृथक्त्वम् ।

भवतु पृथक्त्वमेव प्रतिभासादिभेदादिति चेत् ; अत्राह—

एतेन भिन्नविज्ञानग्रहणादिकथा गता ॥६६॥ इति ।

भिन्नविज्ञानग्रहणं भिन्नप्रतिभासावलम्बनम् आदिशब्दाद् भिन्नाभिधानकारणादि तस्य
 कथा गता न सम्भवति इत्यवगता । केन : एतेन अनन्तरन्यायेन । विज्ञानादावपि भेदस्य २०
 सत्येव पृथक्त्वे सम्भवात्, तस्य च निराकृतत्वात् । तत्रापि भिन्नविज्ञानग्रहणादिना भेदकल्प-
 नायामनन्यापत्ते । तत्र गुणो नाम कश्चिन्निश्चितो यतश्चतनोऽपि गुणः स्यात् ।

मा मूर्द्धमन्तु तर्हि^२ तम्य^३ स्यात् तदवष्टम्भेनावस्थानाच्चित्रवत् कुड्यस्य, ततो यथा कुड्या-
 पाये न चित्र तत्र तिष्ठति नाप्यन्यत्र गच्छति नश्यत्येव पर तथा शरीरापाये चेतनोऽपीति मन्वानस्य
 मतमुपदर्शयन्नाह— २५

जीवच्छरीरधर्मोऽस्तु चैतन्यं व्यपदेशतः ।

यथाऽचैतन्यमन्यत्रेत्यपरः प्रतिपन्नयान् ॥६७॥ इति ।

जीवतः प्राणान् धारयत शरीरस्य धर्मोऽस्तु चैतन्यं व्यपदेशतः 'सर्चैतन्यमिदं

१—'नैरिति तत' प्रा- आ०, घ०, प० । २—अनयान्-आ०, घ०, प० । ३—'दिनिगु'-
 आ०, घ०, प० । ४—'चैतन्ये तदेवाभ्युपगमात् ततः आ०, घ०, प० । ५—'अभेदोऽपि । ६—'वाधापत्ते
 आ०, घ०, प० । ७—'तर्हि स्यात् आ०, घ०, प० । ८—'शरीरस्य'—ता० टि० ।

जीवच्छरीरम्' इत्यभिधानतो यथा येन व्यपदेशकारेण अर्चतेत्य चिदादि अन्यत्र कुड्यादौ कर्म इति एवम् अपर चार्वाक प्रतिपन्नान् । ततोत्तरमाह-

अप्रत्यक्षेऽपि देहेऽस्मिन् स्वतन्त्रमवभासनात् ।
प्रत्यक्षं तद्गुणो ज्ञानं नेति मन्तः प्रचक्षते ॥६८॥ इति ।

- ५ घटत्वमपदरूपिषिद्वितलोचनदशायाम् अप्रत्यक्षेऽपि विस्पष्टप्रतिभासात्प्रियेऽपि न केवलं विपुलविरसदारोऋषिकल्पितेऽप्येवशायां प्रत्यक्षेऽपीत्यपि साध्यं । कस्मिन् : देहे शरीरे अस्मिन् आत्मीये प्रतीयमाने प्रत्यक्षा स्पष्टाभास ज्ञानम् । उक्त एतत् : स्वतन्त्र यथा भवति तथा अवभासनात् । तत् किम् : तद्गुणः तस्य देह [स्व] गुणस्त्वदाश्रयं नेति मन्तः प्रचक्षत कथयन्ति । नहि तस्मिन्प्रत्यक्षेऽपि प्रत्यक्षस्य तद्गुणत्व रूपादेराशयगुणत्वप्रसङ्गात् । अन्वय १० कर्म तादृशस्याकाशगुणत्वमिति चेत् : न, तस्य निषेधात् । स्पर्शस्य वायुगुणत्व कथमिति चेत् : न; स्पर्शविशेषस्यैव वायुत्वात्, तस्य च प्रत्यक्षत्वात् । तस्य तद्वधान्तरत्वे गुणगुणिभावाभावश्च निवेदनात् । तत्र देहगुणत्व ज्ञानस्य । तत् किम् : इत्याह-

तद्दृष्टान्तिरन्येषामदृष्टपरिकल्पना । इति ।

तत् तस्मात् तस्य गुणत्वाभावात् अन्येषां लोकादतिराना दृष्टानि । प्रत्यक्षत्वेऽस्य

- १५ स्वतन्त्रज्ञानस्य प्रतिज्ञेयात्, अदृष्टपरिकल्पना परतन्त्रस्य तस्यादृष्टस्यैवोपगमात् । तदेवाह-

एतत्तन्त्रदृष्टेर्भूतानामदृष्टेर्गुणभवेति ॥६९॥ इति ।

दृश्यते हि स्वातन्त्र्य ज्ञानस्य । नहि देहमूलाभूतसम्बन्धितया गुणभाव । ततो दृष्टान्तिरदृष्टकल्पना चान्येषामिति । भवतु तस्य तद्वदस्य गुणत्व तद्वदस्य वा, तथापि न सप्तारमोक्षयोरभाव इत्याह-

- २० तत्सप्तारनरभूतानि कार्यापायेऽपि कानिचित् । इति ।

तदित्यत्र अविशन्दो दृष्टव्य । तदयमर्थ—तदपि तस्य तद्गुणत्वादिप्रकारेणापि 'जीव. समाप्तमुक्तिभाग' इति दूरादाहृत्य सम्बन्धवियम् । कथमेतत् : देहपाते सद् तेन तस्यापि प्रज्वादिषि चेत् : तत्र, यत् कार्यापायेऽपि न केवलं तद्भावे कानिचिद् न सवापि शरीरान्तर परिणामभाङ्गि भवन्ति पूर्वोक्तन्यायात् । कीदृशानि कानिचित्तानीति चेत् : सप्तारनरभूतानि तैदने तस्यस्य प्रागभिव्यक्तत्वात् तेषामेऽपि साराणि पुनरप्यभिव्यक्तत्वात् भूतानि सूक्ष्मरूपाणि शुक्तिव्यादीनि, ततो निषिद्धमेतत्—“यावज्जीवेत् सुरा जीवेत्” [ ] इत्यादि । ततस्तस्य तदात्म-कत्वादिङ्गत्वं प्रयासमात्रमेव चार्वाकस्य सप्तारमोक्षशेतेतदर्थस्यनुष्ठानस्य च तथापि निषेधाभावादिति मन्यते । तस्मान्निष्पादयथ व्याख्यातश्लोका यथेत्यादिना व्यवस्थापितस्यैवात्मनः, तेषामभिव्यक्तत्वात् ।

१ - तदे-आ०, २०, प० । २ - तकि-आ०, प०, प० । ३ - यावेति आ० २०, प० ।
 ४ - देहवृत्तवन्-आ०, प०, प० । ५ - शनरय । ६ - चावजीव इत्य आ०, प०, प० । "यावज्जीवेत् सुरा जीवेत्" इत्यपि मूलपरमोक्ष । महीभूतस्य देहस्य पुनरायमनं कृतं ॥"-ता० टि० ।

मतान्तरमुपदर्शयति दूषयितुम्—

कार्यकारणयोर्बुद्धिकाययोस्ननिवृत्तितः ॥७०॥

कार्याभावगतैर्नास्ति संसार इति कश्चन । इति ।

कारणं हि कायो बुद्धेर्बुद्धिस्तु तस्य कार्यं तद्भाव एव भावात्, धूमादेरपि तन एवाग्नि-
कार्यत्वात् । न च तत्कार्यमन्यतोऽपि यतस्तदभावेऽपि स्यात् । स्यादेव शास्त्रकृत् । शास्त्रक हि ५
शास्त्रकादिव गोमयादपि दृश्यते इति चेत्, न, तस्य तज्जनमनः तदन्यतो वैलक्षण्यात् । बुद्धिरपि
विलक्षणा तदन्यत स्यादिति चेत् ; न, तस्या एवाप्रतिपत्तेः । शास्त्रकृत् सम्भाव्यत इति चेत् ;
धूमोऽपि पर्वतात् किन्तु तथा सम्भाव्येत : इष्टसदृशत्वैव तस्य प्रतीतेरिति चेत्, न, बुद्धावपि
समानत्वात् । तादृश्येव तदन्यतोऽपि किन्तु भवतीति धूमोऽपि किन्तु स्यात् । तत्रैव तद्भाव-
भावस्य नियमात्, अन्यत्राभावात्, भावे सोऽपि पावक एव म्यात् तन्नियमापिष्ठितस्यैव ६
तत्त्वात् । तदुक्तम् —

“अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्धा यद्यग्निरिव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥” [प्र० वा० ३।३५] इति ।

अन्यतोऽपि तस्य भावे निर्हेतुकत्वमेव स्यात् तन्नियमादन्यस्य सहेतुकत्वनिवन्धनस्याभावात्,
तस्य चातथात्वेनावस्थापनात् । तदप्युक्तम्— १५

“धूमः कार्यं हेतुभुजः कार्यधर्मानुवृत्तितः ।

मम्मवस्तदभावेऽपि हेतुमत्तां विलङ्घयेत् ॥” [प्र० वा० ३।३३]

इति चेत् ; न, बुद्धावपि तुल्यत्वात् । तथा हि—

कायस्वभावो यद्यन्य. काय एव तथा हि सः ।

अथाकायस्वभावोऽसौ बुद्धिस्तत्र कथं भवेत् ॥१४२१॥ २०

बुद्धिः कार्यं हि कायस्य कायधर्मानुवृत्तितः ।

साऽसती तदभावेऽपि हेतुमत्ता विलङ्घयेत् ॥१४२२॥

ततः सायस्यैव कार्यं बुद्धिः । तथा च कार्यकारणयोर्बुद्धिकाययोः मध्ये तस्य कार-
णस्य निवृत्तितो विनिपातात् नास्ति संसारः कायान्तरसञ्चारः । कुतो नास्ति ? बुद्धेरवस्थानात्
तस्या एव तदुपगमादिति चेत् ; न, कार्यस्य बुद्धेः अभावगतैः अभावप्रान्तेरभावनिर्णयाद्वा । न २५
हि कारणनिवृत्तौ कार्यस्यावस्थानमतत्कार्यत्वापत्तेः । इति एव कश्चन चार्वाकविरोधोऽविद्वकर्णः ।
तत्रोत्तरमाह—

तस्यापि देहानुत्पत्तिप्रसङ्गः [अन्योऽन्यसंश्रगात्] ॥७१॥ इति ।

तस्याप्यविद्वकर्णस्यापि न केवलं पुरन्दरादेः देहानुत्पत्तिः देहानुत्पत्तिः पर्युदासेन
तदन्यमादुत्पत्तिर्बुद्धेस्तस्याः प्रसङ्गः प्राप्तिः । तथा हि — यथा निवृत्तेऽपि पावके धूमो धूमादेवोत्- ३०

१ “अग्नेः तत्राशदन्त्यत उत्पत्तिप्रसारेण” — ता० टि० । २ — नवैतस्य ता० । ३ अग्ने भव-

परिणामे^१ तथा भसनमुपपन्नं मृच्छिवकयो परस्परामेदेनैऽ प्रतिभासावलोम्नात् । विण्डसिवकयो. क्रमेण रूपमेदेन प्रतिभासेऽपि परिणामसद्भावात् व्यभिचार इति चेत्, न; युगपद्ग्रहणेन तद्ब्यवच्छेदात् ग्रहिः शरीरमन्तर्बुद्धिरिति देशमेदेन प्रतिभासनाच्च न तयोः परिणामः । यथेत्यादिकमुभयत्रापि दृष्टान्तः । स्पष्टश्रावणम् । अतश्च न तयोः परिणाम इत्याह—

५

प्रमितेऽप्यप्रमेयत्वात्त्रिकृतेरधिकारिणि^२ ।

*निर्हासातिशयाभावाद्निर्हासातिशये घियः ॥७५॥

यत्तीयस्यबलौयस्त्वात्त्रिपरोते विपर्ययात् ।

काये [नस्मान्न ते तस्य परिणामाः सुग्व्यादयः] ॥७६॥ इति ।

प्रमितेऽपि परेण प्रत्यक्षप्रतिपत्तेऽपि काये अप्रमेयत्वात् अपरिच्छेयत्वात् घियो बुद्धेः

१० नासौ तस्य विवर्तः । न हि विवर्तितं प्रतिपत्तौ विवर्तस्याप्रतिपत्तिं स्वर्णप्रतिपत्तौ स्वर्णदेवदशय-

तया प्रतिपत्ते । अविकारिणि विकारविकले काये विकृतेर्विकरणश्च । न ह्युपादानविकारमन्तरेण तदुपादेयस्य विकारः, सत्येव कुतश्चित्तनुविकारे पटविकारस्योपलम्भात् । न चैवमत्र, शास्त्रश्रवणादिना बुद्धिविकारस्य अविकृत एव शरीरे दर्शनात् । विवृतेऽपि तस्मिन् दृश्यते एव तद्विकारो मृष्टेतराहाराम्नां देहस्यानुग्रहोपसङ्गानयो बुद्ध्यापि प्रीतिपरितापयोःपलम्भादिति चेत्, न; सौमनस्य-

१५ दौर्मनस्याभ्यामेव तद्भावात्, तदभावे सतोरपि तयोस्त्वप्रतिपत्तेः^३ । विपर्ययदर्शनाच्च, दृश्यते हि तदनुग्रहीतदेहस्यापि इष्टानुपपत्तौ परितापः, तद्विपरीतस्य चाभ्यस्तथास्वद्वयनिर्णयवापपरिमिता प्रीतिः । कथं तर्हि चक्षुरादिविकारे तद्विकारः । दृश्यते हि काचकामलादिना विवृते चक्षुरादौ बुद्धेरपि मन्द-

प्रतिभासविभ्रमादिरूपो विकार इति चेत्, न; तस्यापि चित्तविकारादेव शक्तिवैगुण्यलक्षणादुल्लेखे, प्रगुणशक्तिकत्वे चित्तस्य सत्यपि तद्विकारे तस्यस्वप्नवद्विषयस्यावभासवित्तेरप्रतिपत्तात् । किमिदानीं

२० विकृतेन चक्षुरादिनेति चेत् ? न; तस्य तत्र कारणमात्रत्वात् अविकृतत्वात् । न हि तस्य^४ तन्मात्रत्वं प्रतिपिद्यते, शरीरवदुपादानत्वस्यैव प्रतिशेषात् । अनुपादानत्वे कथं तन्निकृत्त्या बुद्धिनिवृत्तिरिति

चेत् ? न; तया गवाक्षनिवृत्तिवत् बुद्धे रूपायानिमुल्यस्यैव विवर्तनात् स्वरूपस्य, अन्यत्र वृत्तिदर्शनात् । अन्यैव सा बुद्धिरिति चेत्; कथमेवं प्रतिविषयं बुद्धिमेदे कर्कटीभक्षण्यादौ 'रूपादिकं युगप-

दहृषेवानुभवामि' 'य एव रूपमुपलप्सि स एवायुना स्पर्शादिकमुपलभे' इति च प्रतिसन्धानं सन्ता-

२५ नात्वरवङ्गदे तदनुपपत्तेः । तत्रपि विकल्पादेव कुतश्चित्त्रियबुद्धीनामग्योऽन्यतादात्म्यात्, प्रतिगाम्यभेदेन

तदनुपपत्तेरिति चेत्; न; विकल्पकेऽपि तदविशेषात् परस्परविकल्पलक्षणरूपादियामर्शभेदापि-
ष्टानत्वात् । तथापि तदेकत्वे तद्बुद्धीनामपि स्यादविशेषात् । ततो युक्तं विकृतेरविकारिणीति । तथा निर्हासातिशयो शरीरस्य व्याख्यादिसाधनादिना ह्यपरिपोषणप्रकर्षं घियस्तदतिशयाभावाच्च नासौ तस्य परिणाम । न हि शरीरस्य निर्हासो बुद्धिमन्वेति पुष्टिर्वा, 'इदतरशरीरिणामपि सातिश-

१ परिणामेन य०, प० । २ लब्धाश्रय-य०, प० । ३ तुलना—तत्त्वसं० का० १९३४ । तत्त्वसं० प० १०५२० । ४ तुलना—प्र० बा० २।७३ । अत्रलङ्काटि० १६३ । ५ चक्षुरादेः । ६ कृतम—य०, प०, ६

यप्रजानां महाकायानामपि मतङ्गजादीनामल्पप्रजानामवलोकनात् । बलीयसि च करिवराहादीनां काये तस्या अवलीयस्त्वात् विपरीते चाबलीयसि स्त्रीबालादीनां विपर्ययात् बलीयस्त्वात् स्थिति-
सारत्वात् न तस्यास्तद्विवर्तत्वम् । उपसहरत्राह—तस्मान्न ते तस्य परिणामाः सुखादयः इति ।
स्वपदव्याख्यातमेतत् । यत्रापि परिणामतद्ब्रह्मबो घटकपालादौ तत्रापि प्रमितेऽपीत्यादि विद्यते ततो
व्यभिचार इति चेत्; आह—

एतदत्र घटादीनां न तु जातुचिदीक्ष्यते । इति ।

एतत् प्रमितेऽपीत्यादि अत्र लोके घटादीनां परिणामतद्ब्रह्मवेन प्रसिद्धानां न तु नैव
जातुचिन् कदाचित् ईक्ष्यते दृश्यते । ततो न व्यभिचार इति भावः ।

अथ गुणद्रूपणमत्राप्यतिदिशन्नाह—

तुच्यंश्च गुणपक्षेण [तत्तथा परिणामतः] ॥७७॥ इति ।

सदृशश्चायं गुणपक्षेण परिणामपक्षस्ततो यथा तत्रोक्तं 'न हि ज्ञानात्मना' इत्यादि तथा
अत्रापि वक्तव्यम्—'न हि ज्ञानात्मना क्वचित् शरीरग्रहणं येन तद्विवर्तः प्रकल्प्यताम् ।' इति ।

निगमयति—'तत्तथाऽपरिणामतः' इति । तत् तस्मात् अपरिणामतो धियः कायविवर्तत्वाभावात्
सा तथा तेन 'संसरेत्' इत्यादिना प्रकारेण भवति । किञ्च, परलोकिनमात्मानमनिच्छतश्चावकास्य

कुन इदं संसारवैचित्र्यम्—कस्यचिद्विद्वत्तमिन्द्रियं दुर्भगसंस्थानं संहननं दुःखप्रचुरं जीवनम् अन्यस्या-
विकलं चक्षुरादि मनोनयनाभिरामं शरीरसंस्थानमभिनन्दनीयञ्च जीवनम् अपरस्य तदुभयप्रकार-

शबलमिति : न चेदं दृष्टादेव कारणात्, सर्वत्र व्यभिचारात् इष्टाहारविहारसेवाकृप्यादौ समानेऽपि
क्वचिदिन्द्रियविकारादेरन्यत्र तद्विपर्ययस्य च प्रतिपत्ते । स्वभावत एव 'सत्त्वज्ञेयत्वादेर्जलबुद्बुद्बुद-

वदिति चेत्, कस्यातौ स्वभावः ? तद्वैचित्र्यस्येति चेत्, न; अनुपलब्धस्य तदभावात् । उत्पन्नस्येति
चेत्, न; उत्पत्तौ स्वभावस्तत्श्रोतृत्तरिति परस्पराश्रयात् । तत्कारणस्य पृथिव्यादेरिति चेत्, न;

ततोऽप्येकत्वभावादेरुपकारस्यैव निःकायस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चैवम्, वंशिश्रुपा स्त्रायणाशुद्धाद-
प्यम्भस परिवसितारकम्पचिदारैकशिरसोऽपरस्य पीतमस्तकम्पान्यस्यारूपवपुषोऽपरस्य विपुल-

विग्रन्म्य जीवनिवृत्त्यस्य प्रादुर्भावप्रतिपत्ते । न ह्येकस्वभावात् पद्मादिषीजाद्विचित्रस्तप्रसवो दृष्टः ।
नापि तत्र स्वभावभेदः; प्रत्यक्षनोऽप्रतिपत्ते । तद्वैचित्र्यादेवानुमीयत इति चेत्, न; तस्यापि सम्भूर्ध्व

इति कार्यमुपयोगे तदाकारवर्णमाह्वर्यस्याबुद्धिगोचरस्य प्रसङ्गात् । कस्यचित्त्वचिद्व्यापारे निया-
मक वक्तव्यं तदन्तरेण तदसम्भवात् । तद्वत् एवान्यस्तद्वेदो नियामक इति चेत्, न, तत्राप्यन्यन्त-

द्वेदान्त्रियमकल्पनायामनग्नान्नोपात् । नायं दोषः, पूर्वपूर्वमादुत्तरोत्तरस्य नियामदनादित्वात्
तदप्रबन्धम्येति चेत्; आगतं तर्हि तद्विषयस्य जीवस्थाप्यनादित्वं विपरिणाम्तस्य तदभावेऽनुपपत्तेरिति
सिद्धो न. सिद्धान्त - जीवस्य परलोकिनोऽप्रतिक्षेपात्, तस्य च कर्मण एव तद्वैचित्र्यात्, तदनुनन्धिनः

१ सत्यमेववादेः' इति पत्र मन्नातादायातमिति भाति । = परिभयराशु- आ०, व०, प० ।
वर्गपत्तितान्त शुदाब्रह्मात् । ३ तुलना—'तथाहि रजश्चिरवः पीनतायादयः परे । अलादिप्रामिर्नो दृष्टाः
न प्रासाः कुनो भवेत् ॥'—प्र० यानिकाल० ११३७ । ४ मिलित्वा कार्यं प्रबुधयोगे ।

पृथिव्यादिस्यभावभेदप्रकल्पस्यैव कर्मत्वेनास्माभिरभिधानात् । एतदेवाह—

अक्षादीनां विकारोऽयमात्मकर्मफलं भवेत् ।

अन्यथा नियमायोगात् [प्रतीतेरपलापनः] ॥७८॥ इति ।

अज्ञाणामिन्द्रियाणाम् आदिशब्दः पाणिपादादीनां विकारो मन्दाविलकुणित्वज्ञादिः अयं
५ प्रतीयमानः । उपलक्षितमिदं तेन लाभालाभमुखदुःखादिरपि आत्मनो यत् कर्म तस्य फलं कार्यं
भवेत् । अन्यथा तत्सत्त्वाभावप्रकारेण नियमस्य कस्यचिदेव कश्चिन् तद्विकारादिः न सर्वस्येव-
वधारणस्य अयोगात् सर्वस्यापि तत्प्राप्तेः ।

अत्रैव हेतुन्तरमाह— 'प्रतीतेरपलापनः' इति । प्रतीतिः कर्मविषया आनुमानिकी बुद्धिः
तस्या अपलापतोऽपह्नवाच्च स तत्फलमिति सम्बन्धः । तथाहि^१ तदहर्जातस्य तद्विकारादिः जीव-
१० शरीरव्यतिरिक्तजोवसम्बन्ध (द्ध)द्रव्यान्तरपूर्वकः तत्त्वात् विषमाहाराद्युपयोगजनिततद्विकारवत् ।
न मन्त्रादिनिमित्तेन तेन व्यभिचारः, तस्यापि द्रव्यान्तरसम्बन्धे सत्त्वोपपत्तेः, अन्यथा न कश्चित्द्रव्य-
भिचारः स्यात् । न चैवं मन्त्रादेर्वैथर्यम्, तस्य तत्सहकारित्वात् कृप्यादिवत् । यच्च तद् द्रव्यान्तरं
तत्कर्म शुभमशुभञ्चेति । कथमियमानुमानिकी तत्प्रतीतिः स्वाभाविकतद्विकारवादिभिर्नापलप्येत ?
न च तदपलापे क्षणमपि जीवनम्, पृथिव्यादेरप्यव्यवस्थितिप्रसङ्गान् । ननु यदि तस्य पृथिव्यादि-
१५ हेतुत्वं तदोक्तनीत्या कर्मफलत्वम् । तदेव तु मा भूदिति चेत्; किन्निमित्तं तर्हि तत् स्यात्, कार्यस्या-
निमित्तस्याभावात् ? कार्यमपि तत्रेति चेत्; कथं देशादिनियमः ? स्वभावादेव मयूरचित्रादिवदिति
चेत्; न, तस्योपि मयूरादिहेतोरेव भावात्, तदन्वयव्यतिरेकनियमात्, तत्त्वक्षणत्वादन्यत्रापि
हेतुफलभावस्य । कथं पुनश्चित्रकारादिनिमित्तं तत् अन्यत् इति चेत् ? न, चैलक्षणान् । विलक्षणं हि
चित्रकारादिनिमित्तात् ततो मयूरचित्रादि, तत् कथं तस्य तदन्वयो भावः ? स्वाभाविकत्वे वा चैतन्यस्यापि
२० निषिद्धमेतत्—'तैभ्यदचैतन्यम्' [ ] इति । तस्मात् स्वभावकल्पनाया सामर्थ्यस्य
युक्तिरूपस्याभावात् कर्मफलमेव तद्वैचित्र्यम् । तदेवाह—

कल्पनायामसामर्थ्यात् इति ।

तदेवं तदहर्जातस्य परलोकित्वे कर्मसिद्ध्या सिद्धे यत् सिद्धं तदेवाह—

ततस्तद्विकृते ऋते ।

पारम्पर्येण साक्षाच्च नास्ति विज्ञानविक्रिया ॥७९॥ इति ।

२५ ततस्तस्माद्विज्ञानस्य रूपादिविषयस्य विक्रिया मन्दाविरुवादिः, उपलक्षणमिदं तेन
प्रोतिपरितापादिश्च नास्ति न भवति । कुतः ? तद्विकृतेः तस्यात्मनो विकृतेर्विकारात् दौर्मनस्यादि-
लक्षणात् ऋते विना । तस्यां तु भवति । तस्याः कर्मफलत्वात् कथं तद्विक्रियातो भाव इति चेत् ?
उत्तरम्—पारम्पर्येण इति । तात्पर्यमत्र—कर्मापि तद्विकृतेरेव विज्ञानविक्रियादिविबन्धनत्वात् उच्यते-

१ तथापि ला०, ब०, प० । २—त् स्वकृप्या— आ०, ब०, प० । ३ अनुमानापलापे ।

४ तत्रोक्त— प० । तत्रोक्त— व०, आ० । ५ धर्मसि— ता० ।

मदिरादिवत् । प्रसिद्धं हि मदिरादेस्तदभिलाषादिपुरुषविकारोपनिबन्धनत्वमिति न वैकल्यं साध्यस्य । नापि साधनस्य; ततो विज्ञानविकारोदिप्रतिपत्तेः । ततः पारम्पर्येण तद्विकृतेरेष सा इति, ततः सिद्धा तदहर्जातस्य तस्य 'पौर्चभविकी विकृतिः इह तदप्रतिपत्तेरिति । न केवलं पारम्पर्यात् अपि तु साक्षाच्च अव्यवधानाच्च । तस्या ऋते न तद्विक्रिया । शोकविपादादेः साक्षादपि तस्याः प्रतिपत्तेः तदापि कर्म-भावात् । ततः सा किन्नेति चेत् ? क एवमाह—नेति, शोकादेरपि कर्मसहकारिण एव भावात् । ५
तत्र शरीरपरतन्त्रोऽपि जीवः तदुपरमेऽप्यवस्थानात् तदहर्जातवत् । कुतो वा तस्य तत्परतन्त्रत्वम् ? तद्वेत्तुत्वादिति चेत् ; न; ततः केतलादुपपत्तौ ऋतेऽपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियसहायादिति चेत् ; इन्द्रियाणामपि समुदायेन तत्सहायत्वम्, प्रत्येकं वा ? प्रथमविकल्पं निराकुर्वन्नाह—

कारणं नाक्षसङ्घातस्तत्प्रत्येकं विना भवात् ।

विकल्पानां [विशेषाच्च तत्रावृत्ति विरोधतः] ॥२०॥ इति । १०

अक्षाणां चक्षुरादीनां सङ्घातः समुदायः शरीरसहकारित्वेन न कारणम् । केपाम् ? विकल्पानां मनोविज्ञानानाम् । तेषामेवान्वितकमाणां जीवत्वाज्जीवत्येति गम्यते । कुतो न कारणम् ? तत्प्रत्येकं तद् अक्षं प्रत्येकम् एकं विना अन्तरेण भवात् उत्पत्तेर्विकल्पानाम् । नहि सङ्घात-कार्यं तदभावे युक्तम् । न च सङ्घातिनामन्यतमापाये सङ्घातः, तस्य तत्साकर्यरूपत्वात् । भवन्ति च प्रत्येकं तदभावेऽपि विकल्पाः, अन्यथा अन्धादीनां भ्रणोपपत्तेः । भवतु १५
प्रत्येकमेव तत् तेषां तत्सहायतया कारणमिति चेत्, तदपि न नियतविषयतया, तदप्रतिपत्तेः । न हि नियतविषया विकल्पा प्रतीयन्ते, रूपादिपञ्चपरामर्शात्मतयैव तेषां प्रतिपत्तेः । तद-शामेव तथा 'तत् कारणमिति चेत् ; अत्राह—'विशेषाच्च' इति । अत्र 'तत्प्रत्येकम्' इति 'नकारणम्' इति चानुवर्तते । ततोऽयमर्थः—तदिन्द्रियं प्रत्येकं तेषां न कारणम् । कुतः ? विशेषात् । शेषस्याभावो विज्ञेयम्, अर्थाभावेऽप्ययीभावः, तस्मात्, शेषेन्द्रियाभावप्रसङ्गादिति यावत् । तथाहि— २०

एकस्मादेव चेदक्षत रूपादिविषया इमे ।

विकल्पा व्यर्थमेव स्यात् 'तदन्याक्षप्रकरणम् ॥१४२॥

न चैव कश्चिदन्यादिजीवो भवितुमर्हति ।

चशब्देनैतदेवाह शास्त्रकारः परोचरम् ॥१४२५॥

स्यान्मतम्—अक्षान्तर तेषां 'तच्च द्विषयाभिमुख्यार्थमतो व्यर्थमिति; तत्रः तस्यापि २५
तदनधान्तरत्वेन प्रकृतादेवाक्षानुपपत्तेः, अन्यथा विवक्षिताभिमुख्यत्वमपि ततो न भवेत् । भवतु मनोमात्रमेव तत् इति चेत् ; न, विषयाभिमुख्यविकल्पस्य तस्याप्रतिपत्तेः । तत्र कायकार्यत्वं तेषामिति न युक्तमेतत्—“मदशक्तिवद्विज्ञानम्” [ ] इति । मदशक्तौ गुडादिकार्यत्ववद्विज्ञाने शरीरकार्यत्वस्याभावात् । कथं पुनः कार्येन सह अत्परतन्त्र-

१ —आदावपि प्र— आ०, च०, प० । २ पूर्वभावित्— आ०, च०, प० । ३ भूतेन आ०, च०, प० । ४ एत तत्र ता० । ५ जीवस्य । ६ जीवहेतुत्वात् शरीरस्य । ७ इन्द्रियानामपि । ८ इन्द्रियम् । ९ विज्ञानानाम् । १० इन्द्रियम् । ११ तावदक्ष— आ०, च०, प० । १२ तदि— प० ।

स्यावस्थानमिति चेत् ? न; उक्तोत्तरत्वात्—‘आत्मकर्मफलं भवेत्’ इति । न च पारतन्त्र्यादेव सहावस्थानम् पृथिव्यादिषु चक्षुरादीना तदभावेऽपि तद्भावात् । उपसंहरति—‘तद्वति विरोधतः’ इति । तत् तस्मात् तद्वति अक्षयति शरीरे निमित्ते विरोधतो विकल्पोत्पत्तेर्विरोधात् “तद्विकृते” इति सम्बन्धनीयम् । अथवा विकल्पानां विशेषाद् अभियोगोपनीतादतिशयात् । चेति भावनायाम् ।

- ५ तेषामक्षसङ्घात. तदक्ष प्रत्येकं वा न कारणम् । सोऽपि तद्विशेषादेवेति चेत्, आह—‘तत्राद्विति’ इति । ‘विना भवात्’ इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् ‘विशेषात्’ इति च । तदयमर्थः—तच्छाक्षं तद्वच्च शरीरं तत्र विशेषात् विना भवात् तेषाम्, विशेषस्येति विभक्तिविकारेण सम्बन्धः । न हि तद्विशेषोत्पत्तौ अक्षे शरीरे वा विशेषनियमो प्रच्युतप्राच्याकारेऽपि तस्मिंस्तदुपलम्भात् । भवत्वेवं तथापि तस्य तदेव कारणमिति चेत्; न; विरोधतः । विरुद्धं हीदम्—अविशिष्टेऽपि कारणे कार्यं विशिष्यत
- १० इति, विशिष्टादेव तन्वादेः पटादिप्रतिपत्तेः । ततः सजातीयादेवाभियोगसंस्कृतात्तस्योत्पाद इति युक्तमेतत्—‘तद्विकृतेः’ इत्यादि ।

अत्रैव हेत्वन्तरमाह—

जातिस्मराणां संवादादपि [संस्कारसंस्थितेः] इति ।

- २५ जाते पूर्वभवस्य स्मरारो जातिस्मराः तेषा मंवादः अविप्रतिसारः तस्मादपि, न केवल पूर्वस्मादेव हेतोः तद्विकृतेरित्यादि (दे.) जातिस्मरत्वे कारणमाह—‘संस्कारसंस्थितेः’ इति । संस्कारस्य पौर्वभविकानुभवनिकचमस्य स्मरणहेतो धारणाज्ञानस्येहापि जन्मनि मध्यगवैपरोत्पत्तेन स्थितेः । जातिस्मरा एव नोपलभ्यन्ते तत्कथं तेषां सवाद इति चेत् ? न, प्रतमानोयस्य बन्धुभृत्यादेर्निशेषादेश्च कैश्चिदपि दर्शनात्, तदहर्जातस्य च जातिस्मरत्वाभावे स्तनादौ प्रवृत्तेरनुपपत्ते ।

तदापि^२ तदभावकल्पनायां दूषणमाह—

अन्यथा कल्पयन् लोकमतिक्रामति केवलम् ॥२१॥ इति ।

अन्यथा अन्यथात्वं भावप्रधानत्वाच्चिर्देशस्य, तच्च जातिस्मराणामजातिस्मरत्वमेव तत्कल्पयन् प्रतीत्यपलापेन सपादयन् चार्वाको लोकं जीवनिकार्य-भूतचतुष्टय वा अतिक्रामति अपह्नुते केनलं नापरं करोति । नहि तदपलापः कचिदेव शक्यनियमो यतो जातिस्मरवन्न लोकेऽपि स्यात्, तत तस्याप्यतिक्रमात् लोक्यायतत्वमस्य नश्यति, लोकबुद्धचनुगम एव तत्त्वोपपत्तेरिति मन्यते । ततो लोकवजातिस्मराणामपि प्रतीतिभावेनानतिक्रमात् सिद्धस्तसंसंवादः । प्रतीतिश्च तेषामनुमानात्, तथाहि—तदहर्जातस्य स्तनादौ प्रवृत्तिः. तदभिलाषात्, सापि स्तनादेरभिलषितार्थनिमित्तचित्तवृत्तौ, स च तेनायं समान इति प्रत्यभिज्ञानात्, तदपि स्मरणात्, तदप्यनुभवान्, प्रवृत्त्यादित्वात् “अवलम्ब-प्रवृत्त्यादिवत् । न चेहजन्मनि तदहर्जातिन स्तनादिरपरस्तथाभूतो दृष्टोऽस्ति यतोऽनुस्मरणादिक्रमेण तत्सदृशो प्रवृत्ति । तत पौर्वभविकस्यैव तस्य तेन स्मरणमिति कथन्न जातिस्मराणा सवादः ।

३० एतदेवाह—

१ तत्प्रवृत्ते—आ०, घ०, प० । २ तथापि आ०, घ०, प० । ३ संवादादयथा— प० । ४ एवात्— आ०, घ०, प० । ५ मध्यगवत्याकालीनप्रवृत्तिवत् । “मध्यमज्ञापलमत्र मध्योऽस्त्री द्वी परी द्वयोः ।—इत्यमरः ।”—ता०टि० ।

नाऽस्मृतेरभिलापोऽस्ति न विना सापि दर्शनात् ।

तद्धि जन्मान्तरात् [अयं जातमात्रेऽपि लक्ष्यते] ॥८०॥ इति ।

अस्मृतेः स्मरणाभावात् उपलक्षणमिदं तेनाप्रत्यभिज्ञानानुद्वाञ्छेति द्रष्टव्यम् । ततो नाभिलापोऽस्ति स्मृत्यादेरेवास्तीत्यर्थः । सापि स्मृतिर्न विना दर्शनात् दर्शनादेवास्ति । तद्वि तद्रपि दर्शनं जन्मान्तरात् न विना जन्मान्तरादेव पूर्वभवभाविनश्चक्षुरादेर्भवति । ततोऽभिलापादर्शनेन पर्यन्तस्य तत्रादिरनुमितिरविनाभावनियमनिश्चयात् अवलम्बनदशादिति सिद्धौ जातिस्मरणाया स्याद इति मन्यते । तदहजातस्याभिलाप एव नास्ति तत्कुनस्तदनुमितिरिति चेत् २ अत्राह—‘अयं जातमात्रेऽपि लक्ष्यते’ इति । जात एव जातमात्रः तस्मिन्नपि न केवलं चिरजीविते अयमभिलापो लक्ष्यते प्रवृत्तेर्लिङ्गाप्रतीयते, तस्यां तत्पूर्वकत्वेनात्मनि प्रतिपत्ते ततोऽस्ति तदनुमानमिति भावः । सत्यं लक्ष्यते, स तु न पौर्वमविकादनुमानाद् अपि तु गर्भभाविन एव । तत्राह—

गर्भे रसविशेषाणां ग्रहणादिति कश्चन । इति ।

‘कश्चन’ इत्येतद्द्रक्ष्यमाणत्वात् ‘प्रवर्तित’ इत्यतः परं द्रष्टव्यम्, तत्रैव च व्याख्येयम् । इतरब्ध्याख्यायते—गर्भस्तदाधारत्वात् गर्भाशयस्तस्मिन् रसविशेषाणां माधुयादीनां ग्रहणाद् अनुभवान्न पूर्वभवे ‘जातमात्रेऽपि कश्चिच्छ्यते’ इति सम्भ-१ । तत्रानि तद्ग्रहणमभिलापादेव २ स च प्राग्भोग्या दनुभवादिनि सिद्धयत्येव सँ इति चेत्, अत्राह—

तदादावभिलापेण विना जातु यदृच्छया ॥८३॥ इति ।

तद् रसविशेषाणां ग्रहणम् आदौ गर्भगतस्य प्रथमसमये अभिलापेण काङ्क्षया विना ‘जातु’ इत्यवधारणेति निपातत्वात् । कथं तर्हि तद्ग्रहणम् १ यदृच्छया काकलालीयेन मात्रा भुक्तानां तेषां प्रतिलोतं स्वत एव प्रवेशादिति यावत् । ततः परं कथमभिलाप इति चेत् २ आह—

नत्सस्कारान्वयेच्छत्वाद्भूयो भूयः प्रवर्तितः । इति ।

तस्य तद्ग्रहणस्य सस्कारस्तत्कालाधारणा स चान्वयोऽनुगमः स च सस्कारस्यैव अन्यस्या श्रुतेः, तस्मिन् सति ईक्षणत्वमेक्षितृत्वं तत्सस्कारान्वयेक्षत्वत्त्वात् भूयो भूयः पुनः पुनः प्रवर्तितोऽभिलापः प्रवृत्तिमानिति यावत् । प्रवृत्तेश्चात् प्रवृत्तिवाचिनः “तारकादिभ्य ईत” [शाकना० ३।३।१।४] इति प्रवर्तित इति रूपात् । एतद्रुक्तं भवति—गर्भगतस्य प्रथमं यदृच्छया तद्ग्रहणं पुनस्तत्सस्कारात् भूयो भूयस्तत्राभिलापो गर्भनिष्क्रान्तस्य तु तदन्वये सति विषयदर्शित्वावनुस्मरणं दिग्भोगेतीत्येवं कश्चन चार्वाकः । तत्रोत्तरमाह—

कोशपानं विधेयं [न समं भूयस्तथा दृशः] ॥८४॥ इति ।

कोशस्तत्रिर्लुक्लिङ्गं जलं तस्य पानं विधेयं निपातत्रयम् अन्वयेन प्रवृत्तौ ।

१-नुमानाद्-आ०, ४०, ४०। २-गर्भेऽपि। ३-अभिलापः। ४-अत्राह। ५-जातमात्रेण
 शेति नि-आ०, ४०, ४०। ६-प्रवर्तिते आ०, ४०, ४०। ७-तद्धि तत्रापि आ०, ४०, ४०। ८-
 तस्य आ०, ४०, ४०।

न हि गर्भगत प्रत्यक्षादेवं प्रत्येति 'यदृच्छया मे रसादिग्रहणम्' इति कोशपानस्यैवात्रापि शरणत्वात्
मात्रादेरेवमव्यवहरात् । न च प्रत्यक्षाभावेऽनुमानम्, तस्य तत्पूर्वकत्वात् । भवतोऽपि समानमिदं
गर्भगतस्यापि पौर्णभविनादेवानुभवादे स्मरणादिरित्यत्रापि प्रमाणाभावादिति चेत्, आह—'न मम
भूयस्तथादृशः' इति । न मम न सदृश कोशपान विधेयमिति । कुत ? भूयः प्रालुर्षण तथा तेन
'दर्शनात् संस्कारस्तत् स्मृति' इत्यादिना प्रकरणेण दृशो दर्शनादवलम्बेलायाम् । तदुक्तम्—

“अज्ञानैरनुस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय चिन्तयन् ।

आभिमुख्येन तद्देवान् विनिश्चित्य प्रवर्तते ॥” [सिद्धिचि० परि० १] इति ।

तत प्रागपि तथैवासौ प्रतिपत्तव्य अन्यथा, हेतुफलभास्य' क्वचिदपि निर्णयनियमाभावात्
कथं जलादावपि पानार्थिना प्रवृत्तिः ? कथं वा शुभाशुभकर्माभावनिर्णयेन निरारोक चैरिवधामिला
पिणा नास्तिः शास्त्रोपादानं यत् इदं सूक्तं भवेत्—

“इदममरगुरुर्जगौ महात्मा सुरपतये क्लिप्त वृत्रनागनाय ॥” [ ] इति ।

तत् स्थित भूयोदर्शनबलाद्गर्भगतस्यापि स्मरणादिरनुभवादेरेवेति । ततो न युक्तं शालक-
दृष्टान्तेन तस्यानुभवादेरेत्यतोऽपि मात्र इति, चैतन्न्यस्यापि कथादिवान्यतोऽपि भावमसङ्गात् । शास्त्र-
कस्य च शास्त्रकेतरजन्मनो वैलक्षण्यत्वात् स्मरणादेश्च तदभावात् ।

पुनरपि गर्भं इत्यादि निरातुर्बन्नाह—

रूपादिदर्शनाभावात् नरसम्बन्धस्मृतिः कथम् । इति ।

रूप स्तनादिगतमादिर्यस्य तत्कार्यस्य क्षीरादेस्तस्य दर्शनं तदभावो गर्भे तस्मात् । तयो
रूपतत्कार्ययो मम्बन्धोऽविनाभावस्तस्य स्मृतिः स्मरणं गर्भनिष्कान्तम्यकथम् ? न कथञ्चित् । न हि
दृष्टेऽपि स्तनादौ प्रागदृष्टस्य तस्य स्मरणम्, नालिकेरुदीपादागतस्य धूमो पावकसम्बन्धवत् । तापि
माम्बुदिति चेत्; न, प्रवृत्तिदर्शनात्, गर्भेऽपि रूपादिदर्शनमस्तीति चेत्, न, तत्र स्तनादेरभावात्,
नयनादिव्यापाराभावाच्च । तदेवाह—

नाचर्यं चक्षुरादीनां सर्वत्रोन्मीलनादयः ॥८५॥ इति ।

चक्षुरादीनामादिपदात् जिह्वादीनाम् उन्मीलनादय आदिशब्दात् उच्चर्षणादयश्च नाग्रस्य
न नियमेन । इ ? मर्त्रं सर्वस्मिन् जराप्यादिपरिपिहिते प्राणिनि तत्तत्र गर्भे रूपादिदर्शनं यत्
पश्चात्तसम्बन्धस्मरणम् ? अस्ति च बालस्य स्तनादिदर्शनात् तत्र रसविशेषार्थिनया प्रवृत्ति, अतोऽ-
वगम्यते जन्मान्तरे तस्य तद्दर्शनमिति । पुनरपि तद्विधृतेरित्यादि समर्थयितुमाह—

नथा रागादयो दृष्टाः मङ्गलपान्त्रयिनाभुव । इति ।

गग शरीरेन्द्रियादावभिरतिराशियैषा द्वेषादीना ते रागादयो दृष्टाः प्रवृत्तिविशेषतोऽवगमा
'जातमात्रेऽपि' इति सम्बन्ध । कीदृशा ? सङ्कलो ममेदमहमिदमिति चाभिनिवेश आदिर्यस्य

रागाद्यभ्यासादे, तेन विना न भवतीति सङ्कल्पाद्यनिनाशुनः । ततो न युक्तमेतत् '—' कफप्रकृते' रागः तन्मूलश्रानुनयादयः । पिचप्रकृतेद्वेषः तदाश्रयाथाश्रयादयः, वातप्रकृतेमोहः तन्निमित्ताश्च चापहत्यादयः ।" [ ] इति, 'तेषां' सङ्कल्पादिनिबन्धनतयैवावलम्बनेत्याया प्रतिपत्ते । व्यभिचाराच्च कफप्रकृतावपि द्वेषादीनामुपलम्भात् । अथ तत्प्रकृतेरन्यापि प्रकृतिरस्ति तासां साङ्ख्यादिति, तत्र, द्वेषादिवत् सर्वस्यापि प्रकृत्यन्तरकार्यस्य तत्प्रकृतां प्रसङ्गात् । न चैवम्, कम्पचिदेव दर्शनात् । दृष्टस्यैव तदन्तर कारण नान्यस्येति चेत्, तर्हि सत्त्वान्तरेऽपि कुतस्तद्भवेत् ? तत्र एवेति चेत्, प्रकृतेऽपि स्यात् अविशेषात् । अन्यत इति चेत्, सिद्धो व्यभिचार—पिचान्दृष्टस्यापि तस्यान्यनो भवति । तत्र तत्साङ्ख्यात् तत्प्रकृतौ द्वेषादि । अथ सोऽपि तत्प्रकृतेरेव कार्यम्, व्यर्थं तर्हि प्रकृत्यन्तररूपेण कार्याभावात् । तदन्तरस्यापि तदेव सर्वं कार्यमिति चेत्, एवमपि तन्निर्हासातिशय साम्ये तत्प्रकृते सर्वस्यापि समान एव रागादि प्राप्नुयात् । न हि कारणस्याविशेषे विशेष कार्यस्य, तस्यातद्वेतुर्कत्वापत्ते । न चैवम्, सत्यपि तत्साम्ये कचिद्रागादेरुत्कर्षस्यान्यत्राप्युत्कर्षस्य च तारतम्येन प्रतीते । नाथ द्वेष, तत्साम्येऽपि स्वहेतुबलनिर्वादात् परिणतिविशेषात्तदुपपत्तिरिति चेत्, न, तस्यापि दृश्यस्य तदव्यभिचारात् । न ह्यसौ रागादौ कचिदेव नियतो द्वेषादेरिति तत् एवोपलम्भात् । ततो द्वेषादिवद्विद्वेषणपरिणामजन्यस्यापि तत् एवोपपत्ते कथं तस्मान्नैव तत्प्राप्तिर्भवेत् ? 'अथ अदृश्य एव तद्विशेषो रागादिवैगम्यहेतुः, स तर्हि सङ्कल्पादावेव कार्यविशेषादुन्नेतव्यं तस्यैव तद्वेतुतया दृष्टेन कफादो विपर्ययात्, अन्यथा पर्वतादौ धूमहेतुरपि विशेष कचिदन्यत्रैवावलम्ब्येत इति न पावक इति न कचिन्नियतो हेतुफलभाव । तत्र तद्विशेषकल्पनमुपपन्नम् । तदभावे च न कफादे रागादिविशेषास्तदविशेषात् । अनिश्चिदादपि कारणात् कार्यवैषम्यं दृश्यत एव यथा पृथिव्यादे रूपासस्थानादिभेदे शरीरस्येति चेत्, न, तथापि तथैव चोच्यते—कथं तद्विशेषे तद्भेदे इति ? तत्र कस्मान्न भवतीति चेत् ? न, अदृष्टविशेषसहायात् 'तन्स्फुटपगमात् । अत एवोक्तम्"—

“अज्ञादीनां विकारोऽप्यमत्तमकर्मफलं भवेत् ।” इति ।

धर्मक्रीतिनाप्युक्तम्—

“व्यभिचारान्न वातादिधर्मः प्रकृतिसङ्करात् ।

अदोषदचेनादन्येऽपि धर्मः किं तस्य नैक्ष्यते ।”

न सर्वधर्मः सर्वेषां ममरागप्रमङ्गतः ।

१ “चार्गस्वच” ता० टि० । तुलना—‘वातप्रकृतेमोहः, पित्तप्रकृतेद्वेषः कफप्रकृते राग इति’—प्र० याति० १।१५ । “कचिदा”-श्लेषण नकाशाद्राग निवादा द्वेषो वातान्मोह इति—तस्यस० प० प्र० ५।८ । २ ‘कच प्रकृति रचनाती यस्य धर्मादिनएवपर्यन्तस्यामन’—ता० टि० । ३ “पगादानाम्”—ता० टि० । ४—गुणत्वात्—आ०, २, ५० । ५ कथं साम्येयत—आ०, ५० प० । ६ श्रम्यथा दृश्या एव आ०, ५०, ५० । ७—न न क—आ०, २, ५० । ८—व्यादिरु—आ०, ५० प० । ९ पृथिव्यादे । १० न्यायवि० इत्ये० २५६ । ११ नखन आ०, २० प० ।

म्पादिषट्शोषश्चेत् तुल्य तत्रापि चोदनम् ॥

आधिपत्यं विजिष्टानां यदि तत्र न कर्मणाम् ॥ [प्र०वा०१।१५०-५२]

इत्यलं निर्भयेन । तत्र सङ्कल्पदेवेव रागादयस्ते च तत्प्रवृत्तिविशेषादकवृत्तसन्निधानात् तद्भेदं सङ्कल्पा
दिकमवगमयन्ति प्राग्भवीभेद इहभेदे तस्य तद्भागादित्युपपन्नमेतत्-सङ्कितेरिर्याद । यदि पुनर्भवा
५ न्तरानुभूतस्य स्मरणं किञ्च सर्वस्य २ किं वा सामान्यतः प्रियेपस्थापोति चेत् २ भवत्येव यदि सादृश
सम्भार, केषाञ्चिन् स्वजात्यभिजनादियदोपऽपि तत्प्रतिपत्ते । सामान्यमात्रं तु सङ्कारे तस्यैव स्मरण
न विशेषादे । तत्रापि तदभावे न कस्यचित् । कथं तर्हि सामान्यस्मरणाद्विशेषे प्रवृत्तिरिति चेत् २
न, तस्य तस्मादव्यतिरेकात् दृष्टत्वाच्च । तदेवाह—

तदाहारादिसामान्यस्मृतितद्विप्रमोषयोः ॥८६॥

भावोऽभावश्च वृत्तीनां भेदिष्विह च दृश्यते । इति

तच्च तत्प्रगनुभूतमाहारादि, आदिशब्दात् स्तनादि च, तदेवेह सामान्य तस्य स्मृतिश्च
सङ्कारात्, तस्य स्मृतेर्विप्रमोषश्चानुत्पादस्तदभावात् तदाहारादि सामान्यस्मृतितद्वि-
प्रमोषो तयो सतोर्यथाक्रमं वृत्तीनां विषयोपसर्पणादानीं भावः स्मृतौ अभावश्च तद्विप्रमोषे स च
न केवलं बालप्रेलायामपि विह च मध्यदशायामपि, तच्चोभयं भेदेषु विशेषेषु न केवलं सामान्यमात्रे ।
५ कथमेतत् २ तेषामस्मरणमिति चेत्, न, दृश्यते यत् । न हि दृष्टे पर्यनुयोगोऽतिप्रसङ्गात् । दृश्यते
हि बन्धुरस्य भवति न जाने पितृवर्गिणो मातृवर्गिणो वेति बन्धुत्वमामान्यस्मरणमपि लोकस्य
तद्विशेषे प्रवृत्ति, तद्वद् बालरूपापि आहाराद्विशेष इति न कश्चिदुपलम्भ । नन्वत्र तस्मृतौ तत्र
तद्भाव एव वक्तव्यस्तत्रैव चोद्यात्, न तद्विप्रमोषे तदभावो विपर्ययादिति चेत्, न, प्रवृत्तीनां तदव्य-
व्यतिरेकानुविधानप्रतिशरत्नेन कार्यत्वज्ञापनार्थत्वात् तद्वचनस्य । एवमपि 'भृयन्ता' दृश' इत्यत्रैव
० वक्तव्यं स्मरणप्रन्तात्वात् न रागाद्यभिधानात् परत इति चेत्, न, स्मरणस्यापि रागादिव्यवधानेनैव
तत्कारणत्वमिति निवेदनार्थत्वात्, तथा वचनस्य । न हि स्मरणमात्रात् कचिद् व्यवहारो रागाद्यभावे ।
तत्र एतेषु 'स्मरणादभिलाषे व्यवहार' इति । उपसहरत्वाद्—

तस्मात् संसारवैचित्र्यं नियमाच्च विहन्यते ॥८७॥ इति ।

तस्मात्संसारोऽनादिनिधनस्याप्रतिशेषात् कर्मणश्च संसारहेतोरवकल्पनात् संसारस्य वैचि-
त्र्यं सकलविकल्पेन्द्रियशोर्विकल्पकलेन्द्रियमन्तिर्यगादर्मनुष्यादिव मनुष्यादिगित्थगादिवमित्यादिरूप
५ वैचित्र्यस्य न विहन्यते न विधात गच्छति । कुत २ नियमात् प्रमाणतस्तद्विधातस्य निषेधात् ।
व्याहृतमेव पिपीलिभाजीयस्य तच्छरीरपरित्यागेन हित्तरीरसञ्चरणम् अल्पोयसस्तस्य तद्व्या-
पित्वात्सम्भवात् तद्व्यापिनश्च जीवस्य भवद्विरभ्युपगमादिति' चेत्; अत्राह—

१ त्रिज सा- आ०, ४०, ५० । २ नवतु आ०, ५०, ५० । ३ चोद्यभावात् । ४ -या सादृश

आ०, ४०, ५० । ५ -नारत्वे- आ०, ४०, ५० । ६ -स्य च शरीरव्यति- आ०, ४०, ५० ।

७ "जीवो उपश्राममन्ना श्रमन्ति वना सदेहपरिमाणो । -ता० दि ।

न च कश्चिद्विरोधोऽस्ति देहान्तरपरिग्रहे । इति ।

पूर्वस्माद्देहादन्यो देहस्तदन्तर तस्य परिग्रहे न च नैव कश्चिदनिर्दिष्टनामा विरोधोऽस्ति विद्यते । तथाहि—न तत्र प्रमाणबाधो विरोधः, प्रमाणेन तस्यावस्थापनात् । नाप्यल्पेन महतो व्याप्याऽनुपपत्तिः, महतो महत्त्वेनेन व्यापनात् । तदेवाल्पस्य सत कुत इति चेत् २ प्रदेशविसर्पणादिति ब्रूम । न चेद वाडमात्रम्, इहापि दर्शनात् । दृश्यते हीदम् इहापि बालजीवस्य युवादिदेहव्यापित्व ५ तद्विसर्पणात् तद्वत् पिपीलिकाजीवस्यापि हस्त्यादिशरीरव्यापित्वम्, एव महतस्तत्स्थाल्पशरीरमात्रावस्थान तदुपसहारदिति प्रतिपत्तयम्, उपसहारणविसर्पणधर्मव्याजीवस्य । न चेव तदुपसहारणविसर्पणयोरक्रमः, तत्सचिवस्य कर्मण सूक्ष्मवाटरस्वभावस्य कर्मात् क्रमस्यैवोपपत्तेः प्रदीपनात् । दृश्यते हि प्रदीपे नैकमात्रं तयोरपि क्रमः । तदुक्तम्—“प्रदेशसहारणविसर्पणभ्यां प्रदीपनात् ।” [त०सू० ५।१६] इति । तदेवम् ‘इह च दृश्यते’ इत्यनेन तपरिग्रहमुपपाद्य तदन्तरेणाप्युपपाद्यताह ४

तद्भावे हि तद्भावप्रतिषेधो न युक्तिमान् ॥ ८८ ॥ इति ।

तस्य देहान्तरपरिग्रहस्याभाव द्वि यस्माच्चङ्गास्य तत्परिग्रहभावस्य प्रतिषेधो न युक्तिमान् । अतस्तत्र न कश्चिद्विरोध इति । तथाहि—तस्य प्रतिषेधो न तावदचेतनं, चेतनोऽपि न क्षणक्षयी, तस्यापि लोकान्तरवदप्रतिपत्तेः । अक्षणिक एव गर्भमरणावधिरिति चेत्, न, बालादिशरीरव्याप्येन कुमारादिशरीरान्तरपरिग्रहभावे तन्यासम्भवात् । भवत्ययम् ईदम्भविनो दृष्टत्वात् न भवान् १५ रिणः, तस्यैवासिद्धेरिति चेत्, इदम्भविनोऽपि कुत सिद्धिः २ प्रयक्षादेव स्वसवेदनलक्षणादिति चत्, न, तेनापि मरणावधेरप्रतिपत्तेः, अन्यथा जीवितव्यप्रमाणे न कस्यचिदपि सन्देहः स्यात्—‘क्रियान्मम जोषितव्यकालः’ इति । नापि तत्कालभाविषु सेवाकृप्यादितत्यापारेषु, इति व्यर्थं तत्परिज्ञानाय ज्यातिर्विदाद्युपासनम् । तत्र बालस्य प्रत्यक्षता भाविदशाप्रतिपत्तिं यत् तत्कालिकापरापरशरीरोपादानं तद्वृष्टितयाभीष्टयेत् । नापि वृद्धस्य तत्र प्राच्यदशापरिज्ञानम्, तत्कालिकीना तच्चेर्णानामवधारणापत्तेः । ० माभूत् ततस्तद्ग्रहणं प्रत्यभिज्ञानात् मत्तयेव ‘स पत्राह वृद्धो यो वागद्विरमूवम्’ इति तस्योत्पत्तेरिति चत्, न, तस्यापि प्रयक्षत्वपूर्वद्वेषात्, प्रमाणान्तरत्वस्य चानभ्युपगमात् इति । अपि चेव सिद्धो भवान्तरी, तस्यापि तत्र एवाधिगमस्याभिहितत्वात् । तथापि तस्याभावे नैदम्भस्यपि कश्चि चेतन इति युक्तस्तत्परिग्रहं प्रतिषेधः तस्य प्रतिषेधधुरभावेऽनुपपत्तेः । तत् प्रतिषेधादपि सिद्धं प्रतिषेधुरिव^२ तस्यापि तत्परिग्रहः । तस्सिद्धो कथं प्रतिषेधो यतस्तत्साधन विरोधादिति चेत् २ न तत्रभविनेशस्य तत्त्वनाभिधायनात् त च २५ च तत्राविरोधात् । तत्र स्थितम्—‘तद्भावे हि’ इत्यादि । जातीत्यादयश्च व्याख्यानदलोऽः, ‘वारण

१ नाप्यल्पेन आ०, य०, प० । २ तत्रावत्य आ०, य०, प० । ३ सहकारिणमात्रं सहार विसर्गयोरपि । ४—नो नापि तृण- ता० । ५—वधरि- आ०, य०, प० । ६ इहभवभाविनः । ७ सन्देह इत्यन्वयः । ८—मशानामवधारण-श्रा०, ७०, प० । ९ अना तरेत-आ०, य०, प० । १० जन्मान्तरपरिग्रहः । ११ प्रतिषेधापि वि- आ०, य०, प० । १२—दुरेव त-श्रा०, य०, प० ।

नाक्षसङ्घातः' इत्यादेरर्थस्य तैर्व्याख्यानात् । तस्माद्बुद्धिरियं पुरुषस्यैव स्वभावो न पृथिव्यादेः ।

चार्याकस्तस्वभावत्वे दूषणमाह—

बुद्धेः पुरुषतन्त्रत्वे नित्यत्वाच्चतनुक्रिया ।

[न भवेत्परिणामित्वादिनाशानुपलक्षणात्] ॥ ८५ ॥ इति ।

- ५ बुद्धेरग्रहादिज्ञानस्य, पुरुष आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्यास्तस्या भावः पुरुषतन्त्रत्वम् । "गुणस्त्वते" [शाकटा० २।२।४५] इति पुण्यावः, यस्य वा इत्यन्यपदार्थसामान्येन व्युत्पाद्य पुनर्भावप्रत्ययान्तस्य बुद्धेरित्यनेन सम्बन्धः, तस्मिन् पुरुषतन्त्रत्वे बोद्धा पुरुष इति तद्विशेषणत्वे सति तदनुक्रिया तेषां बुद्धिकार्याणां अनु क्रमेण क्रिया करणं न भवेत् एकदैव स्यात् । कुतः ? नित्यत्वात् । बुद्धेरिति सम्बन्धः । एवं मन्यते बुद्धेरामस्वभावमभ्युपगन्तव्यम् तत्तन्त्रत्वात्, १० भेदे तदनुपपत्तेः । समवायाद्भेदेऽपि तदुपपत्तिरिति चेत्; न; सत्यपि तस्मिन् 'तत्र बुद्धि' इत्येव स्यात् तस्य इहेदम्प्रत्ययहेतुत्वात्, न तु 'रा बोद्धा' इत्यविष्वग्भावस्यावगमः । सोऽपि तत् एव नाविष्वग्भावादिति चेत्, बुद्धिस्वरूपेऽपि तर्हि तत् एव तदवगम इति नैका बुद्धिर्भवेदित्यनुपपन्न- १५ मिदम्—“युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्” [न्यायसू० १।१।१६] इति युगपदेव तदुत्पत्तेरेवं सम्भवात् ? बाधकाभावात् नंत्रायं प्रसङ्ग इति चेत्; न; इतरत्रापि तुल्यत्वात् । न हि पुरुषबुद्धोर- २० प्यविष्वग्भावे बाधकमुत्पत्त्ययमः । पुरुषस्य बुद्धिरिति भेदप्रत्ययो बाधक इति चेत्; न; तस्य प्रत्यक्ष रूपस्याभावात्, कल्पनारूपस्य चावस्तुविषयत्वात्, बुद्धेर्यापार इत्यपि तद्भावात् । तत्र भेदे तस्यास्तन्त्रत्वमित्यभेद एवाभ्युपगन्तव्यः । तत्र च पुरुषवत् बुद्धेरपि नित्यत्वात् न तत्कार्याणां क्रम- तत्करणत्वभावाद्यास्तस्या अक्रमात् । ततो भिन्न एव परापरस्तत्करणत्वभाव इति चेत्, कथमसौ तस्याः ? तत्र समवायाच्चेत्; न, तन्निर्गमात् । तत्कार्यत्वाच्चेत्; न, तस्य अक्रमायास्ततोऽ- २५ नुत्पत्तेः । तस्याप्यपरतस्तस्वभावात् उत्पत्तिरुपनायामनवस्थाशोभात् । तत्र एव कार्योत्पत्तौ अव्य- वस्थाञ्च बुद्धिः प्राप्नुयात् । ततो बुद्धेरेव 'तदुत्पत्तिरिति परापरत्कार्याणां युगपदेव प्रादुर्भाविण भवितव्य तथा च कथं तस्याः संतारः ? परापरदेहेन्द्रियादिसञ्चारे सत्येव तदुपपत्तिरिति । युगपच्च कार्योत्पत्तौ अवस्तुत्वं च तस्याः पश्चाद्गमोति निर्व्यापास्त्वात् व्योमकुसुमादिवत् । तदेवाह—तदनु- ३० तदनुत्पत्त्यनन्तरं क्रिया व्यापारो न बुद्धेरिति । एतच्च समानश्रुतिकत्वादेकोच्चारणगम्यमन्यदेव वाक्यम् । तथा च यत्र सर्वकार्याणां युगपदुत्पादः ततस्तदनन्तरं क्रिया नेति पूर्वोत्तरयोस्तदर्थयोर्हेतुहेतुमद्भाव- ३५ प्रतिपन्नो भवति । एव त्वाकोक्तमिति चेत् इत्याशङ्क्य समाधानमाह—'परिणामित्वात्' इति । अत्र नैत्यनु- वृत्तम् । तदर्थमर्थः—यदुक्तं नित्यत्वादिति, तत्र; कुतः ? परिणामित्वात् पूर्वकारपरित्यागाजहद्भूतोत्तराकार-

१-दभेदे चतदनु-आ०, व०, प० । २ समवायादेव । ३ बुद्धिस्वरूपस्य बुद्धेरविष्वग्भावावगमार्थम् इहेदम्प्रत्ययमूलकसमवायबुद्धिरित्येव्या इत्यनेकत्वं बुद्धेः । ४ बुद्धिस्वरूपे । ५-नुपपत्तेः आ०, व०, प० । ६-परतत्त्व- आ०, व०, प० । ७-तौ व्यवस्था च आ०, व०, प० । ८ तदुपपत्तेरिति आ०, व०, प० ।

गमनवत्त्वाद् बुद्धेरिति । न हि बुद्धेरन्यस्य वा तदभावे वस्तुत्वम् । अर्थक्रियया हि वस्तुत्वम् । न च
 नित्ये तत्क्रिया; युगपत्तद्भावे पश्चादवस्तुत्वस्योक्तत्वात् । अक्रमाच्च तत्^१ क्रमतस्तदयोगात् । युज्यत एव
 ततोऽपि तत्क्रमः सहकारिक्रमादिति चेत्; कथं पुनस्तैः क्रमाद्भवन् ततोऽपीति । न ह्यन्यतो भवस्तदन्व-
 स्मादिति^२; अतिप्रसङ्गात् । तत्क्रमस्यापि नित्यसहितस्यैव तत्र व्यापारादिति चेत्; तर्हि तदैकक्रमादक्रमः
 सहकारिक्रमाच्च क्रम इत्यागतं तत्क्रियायां काचपच्यम् । सहकारिक्रमानुकूल्येभ्यो नित्यस्य तत्र व्यापारो ५
 न स्वकीयक्रमानुकूल्येन ततोऽयमदोष इति चेत्; नेदानीं तस्य सत्कारणत्वं स्वभावानुकूल्येन
 प्रवृत्तावेव तदुपपत्तेः, अन्यथातिप्रसङ्गात् । किञ्च, तस्य तदानुकूल्यं यदि तत्क्रमात्, प्रागपि कुतो न
 कार्यम् ? तत्क्रमस्याऽऽभावादिति चेत्; व्याहृतमेतत्—स च नास्ति तदानुकूल्यं च तस्यास्तीति,
 आनुकूल्यस्य आनुकूल्यितव्ये सत्येवोपपत्तेः । तत्क्रमकाल एव तदपीति चेत्; कथं नित्यस्य नित्य-
 त्वम् ? तत्स्वभावकादाचित्कत्वे तदुपपत्तेः । स्वभावोऽपि तच्चस्य न भवति भिन्नत्वादिति चेत्, कथं १०
 तेन नित्यमेव तत्क्रममनुकूल्यति न सहकारी तदक्रमम् । नित्य एव तस्य सम्बन्धादिति चेत्; न;
 अनुत्पन्नस्य तदयोगात् । उत्पत्तिश्च यदि नित्यादेव; कथं तस्यापि क्रमः ? सहकारिक्रमादिति चेत्;
 न; तत्रापि अपरानुकूल्यकल्पनायाम् अनवस्थापत्तेः । अन्यतस्तु उत्पत्तौ न हि तद्विलम्बस्य । समवाय-
 स्यापि तदुत्पन्नस्यैव तत्रोपपत्तेः । तत्र तदानुकूल्येन तस्य प्रवृत्तिरिति न निवृत्तिः काचपच्यात् ।

एतेन सामग्री कारणागति प्रत्युक्तम् ; तस्या अपि नित्यतत्सहकारिकारणव्यतिरेकेणा- १५
 भावात् । भावे वा तत एव तदुत्पत्तेः कथं नित्यस्य तत्सचिबस्य वा वस्तुत्वम् ? तस्या अपि तत्त-
 हिताया एव तत्र व्यापारादिति चेत्; अनिवृत्तकाचपच्यैव पुनरपि तदुत्पत्तिर्भवेत् । अपि च, सामग्र्या
 अपि न नित्यत्वम्, तस्याः स्वतः परापेक्षतया च हेतुत्वे पूर्ववत् प्रसङ्गात् । सामग्रीतत्सचिबेव्यपि
 सामग्र्यन्तरपरिकल्पनायाम् अव्यवस्थितेश्च । अनित्यैव सा, नित्याच्च सहायवत् उत्पद्यते इति चेत्; न
 ततः सामग्र्यन्तरव्यवहितात्; अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदव्यवहिताचेत्; अर्थैव सामग्री तत्तद्व- २०
 र्थमित्याया एवोत्पत्तेः । तत्र नित्यत्वे तत्क्रमः । परिणामित्वे तु भवति परापरस्य तत्स्वभावस्य
 तद्वेतोस्तत्र भावात्, सहकारिप्रतीक्षायाश्च तद्वेतोपकारस्त्रीकारित्वेनाविरोधात् । नित्यत्वे तु न
 तथा तत्प्रतीक्षणं तद्व्याघातात् । इत्युपपन्नमुक्तम् 'परिणामित्वात्' इति ।

नित्यत्ववत् परिणामित्वमपि न सम्भवति भावेषु, तस्य संशयादिदोषप्रसङ्ग-
 निगालतसकलाद्यत्वात्, तत एकान्तमहुरत्वमेव तत्राद्युक्तिर्भवेदिति चेत्; अत्राह— २५
 'विनाशानुपलक्षणम्' इति । विनाशो बुद्धेर्निर्व्वयो विच्छेदः तस्योपलक्षणं निर्णयः
 तदभावात् परिणामित्वम्, ततश्च नित्यत्वमित्यनुगमः । न खलु तदस्ति प्रमाणं यतस्तस्योपलक्षणम् ।

१ हि तत्र च आ०, ब०, प० । २ नित्यात् । तद्वत्तदयो—आ०, ब०, प० । ३ सहकारि-
 क्रमाद्भवन् । ४—स्मादतिप्र— आ०, प० । ५ सहकारिक्रमस्यापि । ६ नित्यवस्तुनोऽऽभावात् ।
 ७ नित्यत्वम् । ८ नित्यत्वात्तदुपपत्तेः । ९ तद्वत्तदस्य आ०, ब०, प० । १० नित्यवहितायाः । ११ तत्र
 न नि— ता० ।

- प्रत्यक्षमस्तीति चेत्; कथं समारोपः उपलक्षिते तद्रयोगात् नीलादिवत् । सा भूदिति चेत्, कथं सत्सार तस्य सत्त्वदृष्टिनिगन्धत्वात्, तद्रूपदृष्ट्य-आरोपरूपत्वात् । सोऽपि माभूदिति चेत्, व्यर्थं स्तर्हि मुमुक्षुणा प्रयास तस्य तन्निवर्तनार्थत्वात्, "मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नोऽसत्यपि प्रोक्तः" [प्र० वा० १।१०४] इति वचनात् । प्रयासोऽपि नास्त्येव, वस्तुतः सकलप्रयासविकल-
 ५ स्याद्वैतसंवेदनस्यैव भासादिति चेत्, न, तस्य क्षणिकत्वे क्षणान्तरापेक्षणस्यावश्यभावात् अद्वैत रूपत्वानुपपत्ते, अक्षणिशून्यस्य चानभ्युपगमात् । न क्षणान्तरस्थानुत्त्वा तस्य क्षणिकत्व यतस्तद पक्षणम् अपि तु स्वत एवेति चेत्, न, नित्यत्वमपि स्वत एव न तदन्तरानुभूत्येति प्रसङ्गः । स्वत स्वयमेव भवति न नित्यत्वमिति चेत्, क्षणिकत्वमपि न भवेत् । न भवत्येव, क्षणिकक्षणादि सकलविमल्यजालबालविरासावलेपनानुप-
 १० कलितरूपत्वात्तमेति चेत्, तिष्ठतु तर्हि ममान्, क्षणभङ्ग वादिनाऽस्माकमिदानीं विद्यादप्रवृत्ते । तस्य च प्रत्यक्षतस्तदुपलक्षणे प्रभान्तरोपानप्रक्रममात् । सा यत् तत्तस्तयोपलक्षणं ग्रहणं तु भवत्येव निर्णयविकल्पमिति चेत्, न, तस्यापि सत्त्वग्रहणदनुपलक्षितस्याभावात् । उपलक्ष्यत एव तद्विचारमिति चेत्,

विचारात् तद्विनाशस्य यदि नास्ति प्रवेदनम् ।

प्रत्यक्षात्तद्वहस्तेन कथं नामागम्यताम् ? ॥ १४२६ ॥

१५

विषये हि शृङ्गीते तद्रूपविषयग्रहणं भवेत् ।

सम्बन्धग्रहणं यद्भवति सति सम्बन्धवद्दहे ॥ १४२७ ॥

ग्रहणे तेन तस्यापि कथं जात्युपलक्षणम् ।

निर्णयात्मा विचारो यद्भवति सोऽपि प्रसिद्धिमान् ॥ १४२८ ॥

तथा सति समारोपं कथं तत्रोपजायताम् ।

१०

नास्त्येव चेन्न दृष्टत्वाद्विचारमपि कुर्वत ॥ १४२९ ॥

अन्यथा स्वकलत्रादौ कथं तस्य प्रवर्तनम् ।

आत्मात्मीयग्रहादेव यतस्तत्परिदृश्यते ॥ १४३० ॥

आहार्यस्तस्य नास्त्येव समारोपो विचारिण ।

ततस्तु सहभादेव संसारे तस्य चेष्टितम् ॥ १४३१ ॥

५

"निर्णयारोपमनसोर्बाध्यवापकभावात् ।

अभ्यासोपचितादेव तस्य नाशस्ततो यदि ॥ १४३२ ॥

अनभ्यासे कथं तस्य निर्णयात्मत्वमुच्यताम् ।

तद्विनाशस्यभावोऽयं निर्णयो लोकसम्मत ॥ १४३३ ॥

१ क्षणान्तरानुभूत्या । २ क्षणिकमपि आ०, य०, प० । ३- नुपकल्पित- आ, य० प । ४

प्रवृत्त । ५ द्रष्टव्यम्-प्र० वा० ३।४८ ।

प्राङ्निर्णयोऽपि मा भूचेत्, हन्त तेन कथं भवान् ।

विनाशं तत्र चाध्यक्ष निश्चिन्वीत प्रवृत्तिम् ॥ १४३१ ॥

निश्चाययेद् वा तं सम्भान् वादोऽयं न निगृह्यताम् ।

तत्र प्रत्यक्षनस्तस्य ग्रहणमुपपन्नम् उपलक्षणयत् । अनुमानोऽपि तदुपलक्षणं दुरुपपादम् ; प्रत्यक्षाभावे तत एव लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्याऽर्थातिरिक्तेः । अन्यानुमानतः प्रतिपत्तौ अनवस्थानस्यो- ५
पकल्पनात् । कश्चासौ विनाशो यस्य कुतश्चिदुपलक्षणम् ? क्षणावस्थानमिति चेत्, न; तस्यानवधृतस्य
नित्येऽप्यविरोधात् । क्षण एव स्थानमित्यवधृतमेव तदिति चेत् ; तर्हि सामर्थ्यात् क्षणान्तरे तस्यास्थानं
विनाश इति प्राप्तम् । एवमिति चेत् ; तदपि यदि तुच्छम् ; उपपन्नमुक्तम्—‘विनाशानुपलक्षणात्’
इति, तुच्छे तत्र प्रत्यक्षादेः प्रतिबन्धाभावेनाप्रवृत्तेः । वस्तुनश्च तस्मात् अनन्यत्वे कथं क्षण एव स्थानं
तदन्तरेऽपि तद्भावात् । अन्यत्वं चेत् ; कुत एतत् ? तस्य क्षण एव स्थानादिति चेत्, न; तत्रापि १०
क्षणान्तरभावितोऽस्थानस्य अर्थादापत्तेः पूर्वप्रसङ्गानतिक्रमात्, अनवस्थोपनिपाताच्च ।

एतेन अतुच्छं तदित्यपि प्रत्युक्तम्, तुल्यदोषत्वात् । अथ न किञ्चित्स्य क्षणान्तरे भवति,
‘न तस्य किञ्चिद्भवति न भवत्येव केवलम्’ [प्र० वा० ३।२७७] इति वचनादिति चेत् ;
किमिदानीमवधारणेन ? व्यवच्छेदस्य तत्फलस्याभावात् । अस्त्येवायम्, न तु क्षणान्तरे, प्रागेव
भावादिति चेत्, नेदानीमसौ कस्यचिदपि स्यात् । तथा हि— न तावत्तदन्तरस्थितेः ; तदानीमभावात् । १५
न ह्यन्यकालः स तस्या इत्युपपन्नम्, अन्यथा घटगतैर्नैवाभावेन तदन्यदेशस्य सर्वस्याप्यभाव इति
भावनेरस्त्यप्रसङ्गात् ? नापि प्राच्यक्षणस्थितेः ; स्वयं तदुपपादादिति व्यर्थमेवावधारणम् । अतः पश्चा-
देवासौ वक्तव्यो ‘न भवत्येव केवलम्’ इत्यस्यापि तथैवोपपत्तेः । न हि तत् तल्लक्षणापेक्षमेव
तन्वीरूपत्वप्रसङ्गादिति नोपकान्तप्रसङ्गादि (द) तिक्रमः परस्य । भवतोऽपि कः पुनरसौ विनाश
इति चेत् ? न कश्चित्, निश्चितेतिः श्रेयसमार्गस्य १० तदनुपपत्तेः । भवत एव तु मिथ्यादृष्टेः प्रतिक्षणविनाशः २०
समुपस्थापितस्तुविनाशः पर्यनुयुज्यत इति चेत्, सोऽपि न कश्चिदन्यत्रान्यथाभावात् । निरूपयिष्यते
चैतत् नातिदूरतः । इति सूक्तम्—‘परिणामित्वात् विनाशानुपलक्षणात्’ इति । तदपि कथम् ;
विरोधादिति चेत् ; न; प्रतीते । न हि प्रतीतमन्यथाभवत्यतिप्रसङ्गात् । व्यवहारस्य च प्रवृत्ति-
प्राप्त्यादेः तत्रैव सम्भवात् ।

अत्यन्तविनाशोऽपि सन्तानापेक्षया तत्सम्बन्धं मन्यमानस्य मतनाशकृते—

परस्याप्यविरोधश्चेत् फलहेतुन्यपाहनः ।

प्रवृत्तौर्ष्यवहाराणाम् [अविनाशोऽपि सम्भवात्] ॥ ९० ॥ इति ।

१—मानासु— ता० । २—तेस्तु— ता० । ३—तमेतदि—आ०, च०, प० । ४—अन्यदन्त्ये
आ०, च०, प० । ५—अनन्यस्य— आ०, च०, प० । ६—नतु— आ०, च०, प० । ७—दितिक्रमः
परस्य— आ०, च०, प० । ८—पुनरस्यावि— आ०, च०, प० । ९—क्षिते नि— आ०, च०, प० ।
१०—मिथ्यादृष्टयनुपपत्तेः ।

- अपि इति परामर्शाभिमुख्ये । परस्य सौगतस्य सम्बन्धिना व्यवहाराणां पानभोजनादीनामपिरोधो विरोधाभावः । कुतः फलश्च हेतुश्च फलहेतुः, हेतुशब्दस्य ध्वन्यत्वेऽपि न पूर्वनिपातः, स्वदलेपे “लक्षणहेतोः” [पाणिनि० ३।२।१२६] इति प्रयोगदर्शनात् । तयोर्घर्षोऽहः तदहेतुफलव्यावृत्तिपरिफलितः सन्तानस्तत्कल्पिते तद्व्यपदेशात्ततः समाश्रित्य प्रवृत्तेः
- ५ पानादिहेतुषु रोगस्य प्रवर्तनात् । यवत्ततः तावत्तार्त्तिकदिषु हेतुफलवादान्यात् किञ्च प्रवृत्तिरिति चेत् : अत्रापि इदमेव कृतानुवृत्तिकमुपरम्—‘फलहेतुः’ इत्यादि । अयमर्थः—फलहेतोर्योर्घर्षोऽहः परस्परालम्ब्यभावस्ततः प्रवृत्तेः अन्यथा तदवोगात् । तथा हि—यदि हेतो न फलम् न प्रवृत्ति तद्वत्तस्यापि दर्शनात्, प्रवृत्तेश्च तदर्थत्वात्, दृष्टेऽपि प्रवृत्तौ अनवस्थानात् । फलेऽपि यदि हेतुः, कथं प्रवृत्तिः ? फलमर्त्तस्याप्यनुपलम्भात्, तदुपलब्धाधेयं तदुपपत्तेः; आश्रयचर्चणस्य प्राकृतेव्यप्य प्रतिवेदनात् । ततः प्रवृत्तेर्हेतुफलयोरन्योऽन्यात्मन्यभाव एव । तथापि कथमन्यदर्शनात्प्रवृत्तितया प्रवृत्तिरिति चेत् : न; सन्तानादिति दत्तोचरत्वात् । ततोऽपि कथं मेदाविरोधादिति चेत् : न, दृष्टत्वात् । दृष्टा हि लोकस्याभेदकल्पनायाः प्रवृत्तिरिति । ‘चेत्’ इत्यशब्दस्य परिहरनाह—‘अविनाशऽपि सम्भवात्’ इति । अत्र सिद्धावलोक्तिनैव वक्ष्यमाणस्य नञ् सम्बन्धः । ततो यत् ‘परस्य’ इत्यादि, तत्र, कुतः ? एकान्तविनाशात् अन्यत्वात् कथञ्चिद्विनाशो आवचनाशः ।
- १५ तस्मिन्नापि न केवलं तदयोर्घे सम्भवात् प्रवृत्ते तदयोर्घे तदभ्युपगम परस्य चित्तभरणस्यैव न वस्तुतस्त्यैवाभावात् । अविनाशस्य च निरूपितत्वात् निरूपयिष्यमाणत्वाच्च । इदमेव श्लोकैः व्याचिन्त्यसु ‘फलहेतुव्ययोहत्’ इत्यस्य द्वितीयमर्थं दर्शयताह—

यथाऽजनकजन्येषु न सन्ति कलशादयः ।

तथा जनकजन्येषु तनस्तच्च निरन्वयम् ॥ ११ ॥ इति ।

- २० यथा येन दृश्यानुपलब्धिप्रकारेण न सन्ति न विद्यते कलशादयः । कः अजनकजन्येषु अतद्वेतुफलेषु कुलिशकरणादिषु तथा तेन प्रकारेण जनकजन्येषु तद्वेतुफलेषु पिण्डकृपाणादिषु न सन्ति कलशादयः इति सम्बन्धः । प्रयोगश्च—यद्यत्रोपलब्धिप्रक्षणप्राप्तं नोपलभ्यते तत्र नास्ति यथा अतद्वेतुफलेषु कलशादयः, उपलब्धिप्रक्षणप्राप्ताश्च ते नोपलभ्यन्ते तद्वेतुफलेष्वपीति । ततस्तस्मात् निरन्वयम् अन्वयान्निष्क्रान्तं तत्र भ्रूलक्ष्म, कलशादीनामिति विभक्तिव्यत्ययेन
- २५ सम्बन्धः । सत्येवं यत्सिद्धं तदाह—

तत्र नाशादिशब्दाश्च समिताः समनन्तरे । इति ।

तत्र तेषु जनकजन्येषु नाश आदिर्येषां प्रागभावदीनां तेषां शब्दाः समिताः सक्ता भवन्तीति शेषः । न केवलं प्रवृत्त्यादिरेवेति चशब्दः । सत्येव हि तदभावे प्रागभावोपादानादिशब्दाः

१—कल्पल- ता० । २—कृतं निवृत्ति- आ०, घ०, प० । ३—तस्मिन् दृश्यते- आ०, घ०, प० । ४—‘विषय’ पामरी नीचं प्रवृत्तश्च प्रवृत्तः ।— ता० दि० । प्रवृत्ते- आ०, घ०, प० । ५—करिणादि- ता० । वज्रशरीरेन्द्रियादिषु । ६—ततस्तत्तत्- ता० ।

जनकैषु, अन्येषु च नाशोपादेयादिव्यपदेशाः लोकावद्वेतेप्रसिद्धाः संकच्छन्ते नान्यथेति परस्य भावः । कस्मिन् सति ? समनन्तरे समानि सदृशानि अनन्तराणि अव्यवहितानि जनकजन्यानि यस्मिन् सन्ताने तस्मिन्निति । परस्परत्वमत्र शक्यभूयत् प्रतिपत्तव्यम् उपासार्गस्य सदृशार्थत्वम् । अनेन 'फलहेतु-व्ययोहत्तः' इत्यस्य प्रथमोऽर्थो दर्शितः ।

तदेवं परमतमुपदर्श्य अल्पवक्तव्यत्वात् तत्रेत्यादि निराकुर्वन् विनाशं पृच्छति—

अन्यस्यान्यो विनाशः किं [किञ्च स्यादचलात्मकः] ॥९२॥ इति ।

अन्यस्य कलशादेः अन्यः कपालादिविनाशः । उपलक्षणमिदं तेन प्रागभावोऽप्यन्यो मृत्पिण्डादि । किम् इति प्रश्नयित्वा दूषणमाह—'किन्न स्यादचलात्मकः' इति । किं न स्यात् ? स्यादेव, अचलात्मकः अचलत्वभावः कलशादिः । नहि तदन्यप्रादुर्भावि तस्य विनाशः ; 'त्रैलोक्यस्यापि तद्भ्रसङ्गात् तद्विशेषात् । नापि तदन्यभावः तप्रागभावः ; जगत्तोऽपि तदेकप्रागभावत्वापत्तेः । तथा च १० तदुपमर्दानादेव तस्योत्पत्तेः तदेकमन्तान्त्वमिति भावकाशः तन्नानात्वकल्पनस्य । तत प्रागभावादि-वैकल्ये सति विद्यमानत्वाद् अवश्यंभाविनी तस्य कूटस्थता । इत्युपपन्नमेतत्— 'किन्न स्यादचला-त्मकः' इति । पर इदं परिहरन्माह—

तद्विवेकेन भावाच्चेत् [कथं नानिप्रसज्यते] इति ।

तस्य कलशादेर्विवेकेन पूर्वापरविच्छेदेन भावो भावनमवधारणम्, प्यन्तादचूपत्ययः १५ तस्मात् 'न स्यादचलात्मकः' इति सम्बन्धः । न हि विविक्ततया भाव्यमानस्याचलात्मकत्वं पूर्वापरविवेके सत्येव तदुपपत्तेः । अत्र 'चेत्' इत्याशङ्क्योत्तरमाह—

कथं नानिप्रसज्यते ।

सदापि [सर्वभावानां परस्परविवेकतः] ॥ ९३ ॥ इति ।

सदापि सर्वकालमपि पूर्वापरकालयत् मध्यकालेऽपि कथं तद्विवेके नातिप्रसज्यते अति- २० प्रसज्येत एव । एव मन्यते—न तावत्तस्य तद्विवेकं पूर्वापरक्षणरक्षण, तस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । अतः स एव तस्य प्रागभावः प्रभवंसञ्चेति, स्वतोऽपि तस्य विवेकाज् क्षणभङ्गवादः शून्यवादमतिशेते इति । परमप्यतिप्रसङ्गं दर्शयति—सर्वभावानाम् अत्रापि सदापीति सम्बन्धते मध्येकरणत्वात् । तदयमर्थः— आसिद्ध्यासिः पूर्वापरानुगमः आप स विद्यतेऽप्येति आपि तदन्वयिरूपं सत् विद्यमानं न कल्पितं कथं नातिप्रसज्यते ? केयम् ? सर्वभावानां चेतनेतरात्मनार्थानाम् । अत्र हेतुमाह— 'परस्परविवेकतः' इति । परस्परमन्योऽन्य जैनसौगताभ्यां विवेकतो विनिश्चयात् 'मदा- २० पिनः' इति विभक्तिविक्रियया सम्बन्धः । अस्ति जैनयत् सौगतस्यापि तद्विनिश्चयः, अन्यथा क्षणविवेके निर्विवादात् अनुमानकल्पनावैफल्यापत्तेः । सतोऽपि तस्य लतपुनरुत्पन्नकेशादिवद् भ्रान्तत्वात्

तद्विषयस्य सत्त्वमिति चेत्, विवेकस्यापि न स्यात् तन्निश्चयस्याप्यसत्येव तस्मिन् द्विचन्द्रद्वौ दर्शयत् । वाध्यमानत्वात्तत्रैव तस्य भ्रान्तत्व नान्येति चेत्, न, अनुगमेऽपि तुल्यत्वात्—तन्निश्चयस्यापि तत्केशाद्यनुगम एव बाधोपलम्भात् न पूर्वापरानुगम इति । तत्र तत्र विवेकभावनादचलाममत्वपरिहार शून्यवाद-प्रसङ्गाद्विपर्ययसिद्धेश्च ।

५ सांप्रत विवेकमभ्युपगम्य 'जनकजन्येषु' इत्येतन्निरातुर्वन्नाह—

न चानन्तरमित्येव भावस्तद्व्यपदेशभाक् । इति ।

न च नैव अनन्तरम् अव्ययधानम् इत्येव हेतो भावः पिण्डकपालादि तद्व्यपदेशं कलशाद्यपेक्षया जनकजन्यव्यपदेश भजत इति तद्भाक्, सर्वस्यापि तत्पूर्वापरकोटिगतस्य जगत्क्षणास्य तद्भाक्त्वापत्ते आनन्तर्याविशेषादिति भाव ।

१० परो विशेष दर्शयति—

तत्प्रतीत्य ममुत्पादात् [भावश्चेत् स कुतो मनः] ॥९४॥ इति ।

तत् पिण्डादिक प्रतीत्य समनन्तरप्रत्यय कृत्वा कलादादे, तच्च प्रतीत्य कपालादे ममुत्पादाद्भावः तद्व्यपदेशभाक् न च सर्वं प्रतीत्य तस्योत्पादो यतस्तद्भाक्त्वस्यातिप्रसङ्ग इति मन्यते । तमेवेति 'चेत्' इत्याशङ्क्य प्रश्नयन्नाह—'स कुतो मतः' इति । स प्रतीत्यममुत्पादात् कुत कस्मात्रि-
१५ मिचात् नियतविषयो मत इति ।

परस्तदाह—

सादृश्यात् [प्रत्यभिज्ञानं न सभागनिबन्धनम्] इति ।

सादृश्यं पिण्डकपालादीनां साहचर्य तस्मान् स मत इति । तत्रोत्तरमाह—'प्रत्यभिज्ञानं न सभागनिबन्धनम्' इति । न हि सादृश्य प्रत्यभिज्ञानादयत् शक्यमवगन्तु प्रत्यक्षस्यासाधारणविषयत्वेन तत्रैवैवृत्ते, अनुमानस्य च तत्पूर्वस्त्वात्, न च तत्परस्य सम्भवति । कुत ? सभागनिबन्धनसदभागयोः तदिदमिति आशयोर्निबन्धनेन एकत्वरूपण वर्तमान निबन्धन यत् इति । तथापि कथं तत्र परस्येति चेत्, न, अनेनान्तविद्वेषात् स्वयं च तद्भागभेदवत् तस्यापि भेदरूपनेया निराकरणात् । चित्रज्ञानवादिन सम्भवत्येव तदिनि चेत्, अत्राह—

विशेषकल्पनायां स्यात् परस्याद्यभिचारिता ॥९५॥ इति ।

२१ विशेषस्याकारभेदस्य प्रत्यभिज्ञाने कल्पनायां परस्य अवमानेनान्तादन्यस्य क्रमानेकान्तस्य स्यात् भवेत् अद्यभिचारिता सर्वभावेऽपरिचलितत्व युगपदिव क्रमेणाप्यनेकान्तस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्व यावता नित्यानित्ययोरैकत्वे तदुपपत्ति, नित्यानित्ययोरिति चोपलम्भानुपलम्भयोरित्यर्थ, तयोश्चैकत्वमसम्बद्धम् । तदुक्तम्—

१—तितदि प० । २—भ्रान्तत्वाच्चान्य—आ०, घ०, प० । ३—इभावकस्यापि प्रसङ्गत इति - १, घ०, प० । ४—तत्र प्रतीति प० । ५—रूपनायां नि— आ०, घ०, प० ।

“यदि नित्यमनित्य चैकमेव तदा प्रतिपन्नमप्रतिपन्न चैकमिति प्रसक्तं तथा च असम्बद्ध प्रतीयमानमेकत्वेनान्यथा’ न शक्य प्रतिपत्तुं नाप्रतीतमेव प्रतीतम् ।” [प्र० वार्तिकाल० १।२०५] इति चेत्, तदसङ्गतम्, यस्मात् न ह्युपलभ्यत्व नित्यत्वम्, अनित्यत्व वा तद्विपर्यय, स्वलक्षणस्यापि नित्यत्वापत्ते, अनित्यत्वे वाऽनुपलभ्यत्वानुपङ्गात्, अपि त्वनुगमान्तिरक्य व्यावृत्तेर्धानित्यत्वम् अनुगमन्यावृत्ती च सुवर्णरुचकाद्यपेक्षया नैकत्रापि विलङ्घे । न च रुचकादेर्व्यावृत्तिमत प्रतीतस्येतरस्य च परस्परमेकत्वं जैनस्य सम्मतम्, प्रत्यभिज्ञानाकारशोरिव भेदस्यैव भावात् । तत् ‘प्रतिपन्नमप्रतिपन्न चैकम्’ इति परमतानभिज्ञानादेव प्रतिपादितम् । रुचकादे परस्परमिव सुवर्णादपि भेदे नेक नित्यानित्यम्, अभेदे परस्परमप्यभेद एव अभिज्ञादभिन्नस्य गत्यन्तराभावात्, तथा च नित्यमेव तत् नानित्यमपीति चेत्, न, प्रत्यभिज्ञानस्यापि एवमव्यवस्थितिपसङ्गात्—तदाकारस्यापि स इत्यादे परस्परमिव ततोऽपि भेदे नैक चित्र सन्तानान्तरवत्, अभेदेऽपि स एव दोषस्तदन्यतमाकारवदिति अनवधारितस्येव भेदेतरभावस्याभ्युपगमाद्दोष इति परिहारस्तु क्रमचित्रत्वमपि भावेषु परिपुण्याति । सत्यमिदं यदि तथा प्रतिपत्ति, न चैवम् । तदुक्तम्—

‘केनचित्तस्य रूपेण नोपलब्धिः परान्यथा ।

अविचित्र्येन रूपेण तदस्येति कथं मतम् ? ॥

पूर्वं तेनास्य विचित्रचेत् पूर्वमेव तथा भवेत् ।

इदानीं नैव, तद्रूपमस्येति कथमेकता ? ॥

एकं पूर्वपराभ्यां चेद्रूपाभ्यामवियोगतः ।

त्रियोगे दृश्यमानेऽपि त्रियोगो न कथं मतः ॥

क्रमेणास्यात्रियोगश्चेद्वियोगोऽपि तथा भवेत् ।

अत एवोभयात्मत्वमवियोगवियोगतः ॥

यथेवास्याक्रम सच दृष्टिरस्य तथा भवेत् ।

अक्रमस्य च सचम्य न योगः क्रमभाषिकः ॥” [प्र०वार्तिकाल० १।२०५]

इति चेत्, नेदाना प्रत्यभिज्ञानमपि । तत्राप्यस्य तुल्यत्वात् । तथा हि—

स इत्येव प्रनातस्य ज्ञानस्यैवामित्यापि ।

अप्रतीतं कथं नाम त्वयाकारं प्रकल्पयन्नाम् ॥ १४३५ ॥

तस्याप्यन्यत्र विचित्रश्चेदन्यत्रैव भवेदसौ ।

स इत्यत्र तु नास्तीति कथं तस्य तदेकता ॥ १४३६ ॥

तदेतदेशकाभ्यां तदेकं चेद्वियोगतः ।

वियोगे दृश्यमानेऽपि त्रियोगो न कथं मतः ॥ १४३७ ॥

१-या वा श-ता० । २-ननुपलभ्यत्व नित्यमनित्य वा आ०, व०, प० । ३-जाकार-
ध्या० प्र०, प० । ४-पूर्वत्वेनाप्यविति-आ०, व०, प० । “पूर्वत्वेनास्य विति” वार्तिकाल० ।
५-तदतदेशकालान्तां धैक आ०, व०, प० ।

देशकमादकीयोगे वियोगस्तत्कृत्वात् किम् ।

अत एवोभयात्मत्वमवियोगवियोगतः ॥ १४३८ ॥

यथा तद्रूपं सत्त्वं दृष्टिरस्य तथा भवेत् ।

अक्रमस्य च सत्त्वस्यावियोगस्तत्कृत्वात् कथम् ॥ १४३९ ॥ इति ।

५ ततो यथा प्रत्यभिज्ञानगतरेतरदेशपरिहारप्रतिपन्नैस्तदाकारैरेकं तथा सुवर्णादिकम् अन्यो-
ऽन्यकालपरिहारगतैरिति प्रतिपत्तव्यम् । कुतः पुनः रुचकादीनां पूर्वापरोभावस्य प्रतीतिः ?
पूर्वापरप्रत्ययाभ्यामिति चेत्; तद्वेदस्य कुतः ? स्वसंवेदनदिति चेत्; कथं ततो द्वित्वप्रतिपत्तिः
अन्यगतस्यान्यत्राप्युत्तेः ? एकस्य च पूर्वशरीरगतत्वाभावात् । एकमेव तदथाविधमिति चेत्; न, एकत्वे
साक्षात्करणविषयतया पौर्वापर्यानुपपत्तेः । तदुक्तम्—

१० “यदि पूर्वापरोभावः केन तस्य प्रतीयताम् ।

प्राक्परप्रत्ययाभ्यां चेत्तयोर्भेदगतिः कुतः ॥

स्वसंवेदनभावात्वेन्न स्याद् द्वित्वगतिस्त्वतः ।

न चाप्यविद्यमानस्य परपूर्वस्य तद्गतिः ॥

एकं संवेदनं तच्चेत् परपूर्वतयेष्यते ।

१५ एकत्वे परपूर्वत्वं साक्षात्कृततया कथम् ? ॥” [प्र० वार्ता ७० ११२०५]

इति चेत्, न; प्रत्यभिज्ञानेऽप्येवं प्रसङ्गात् । तथा हि—

सोऽयमित्यनयोदेशमेवो गम्यः कुतस्त्वया ।

साभ्यामेवेति चेद्द्वित्वं तयोर्विज्ञायां कुतः ॥ १४४० ॥

स्वसंवेदनमावाचेन्न स्याद्द्वित्वगतिस्त्वतः ।

२० नचाप्यविद्यमानस्य भिन्नदेशस्य तद्गतिः ॥ १४४१ ॥

एकं संवेदनं तच्चेद्विज्ञानदेयतयेष्यते ।

एकत्वे भिन्नदेशत्वं साक्षात्कृततया कथम् ? ॥ १४४२ ॥ इति ।

ततो यथा प्रत्यभिज्ञानं स्वाकारे कविदामिमुख्यमग्रहदेव तदन्तरं प्रत्येति युगपत्, तथा

क्रमेणापि रुचकादिपर्यायपरिग्रहाभिमुख्यमपरित्यजदेव तदन्वयज्ञानमपरापराणि स्वस्तिकारिपर्यायान्

२५ परि छनतीति सुमापितमेतत्—

विशेषकल्पनायां स्यात् परस्यान्यभिचारिणा । इति ।

मान्जल्यभिज्ञानम्, युगपदपि विज्ञेयस्यान्युपगमादिति चेत्, अत्राह—

तस्मात् सभागासन्नानकल्पनापि न युज्यते ॥ ९६ ॥

न चेत् [स परिवर्तनं हेतुरेव फलात्मना] । इति ।

१-द्वियोगे श्वा०, व०, प० । “यदि उपर्याय्य चेति गृहेण विकारस्य दैर्घ्यं च भवति,

अविचारः अतीचार इत्यादिवन् ।”-ता० टि० ।

प्रत्यभिज्ञानमित्यनुवर्तते । न चेत् न यदि प्रत्यभिज्ञानम्, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानात् सभागानां सदृशापरापरक्षणानां सन्तानस्य कल्पनापि अपि शब्दाद् व्यवहारश्च न युज्यते । एवं मन्यते सति हि प्रत्यभिज्ञाने तदवगतसादृश्यायत्तौत्स्रतीत्यसमुत्पावात् हेतुफलभावनियमः, ततश्च तसन्तानकल्पना न चासतीति । सद्युत्थैव तत्कल्पना न प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्; न; संबृतेरपि तद्रूपत्वात् । सा हि 'स एवाहं जलं पिबामि यः पूर्वं तदद्राक्षम्' इति मतिरेव । कथन्न प्रत्यभिज्ञा- ५
क्षणानां पौर्वापर्यकल्पनं संबृतिरिति चेत् ? न; तत्रापि अस्मादिदं पूर्वमतश्चेदं परमिति प्रतिपत्तेः प्रत्यवमर्शात्वात् किं पौर्वापर्यस्य कल्पनेन ? तत्त्वत एव भावात्, अन्यथैकक्षणमेव जगत्प्राप्तम् । तथा चेत्; न कारणं कार्यं वा कस्यचिदिति कथं वस्तुत्वं यतो व्योमकुसुमादिकमतिशयीत ? कथं वा सुगतक्षणानां पौर्वापर्यं यत् इदं शोभेत—

“तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु महती कृपा ।” [प्र० वा १।२०१] इति । १०

कल्पितमेव तत्रापि तदिति चेत्; न; स्वयं तस्याकल्पत्वात् । तस्माद्वासनोपप्लवाधिष्ठितो लोक एव तदपि कल्पयति । अत एवोक्तम्—

“न च पश्यति सन्तानं नापि कश्चित्प्रवर्तते ।

न तिष्ठति प्रमाभावात् कैवलं भवतो भ्रमः॥” [प्र० वार्तिकाल० १।१९६] इति ।

इति चेत्, तात्त्विकमेव तत्र अन्यद्रव्यात् तत्कस्मान्न भवति ? तत्र प्रमाणस्य 'यदि १५
पूर्वापरीभावः' इत्यादिना प्रतिक्षेपादिति चेत्; ननु सोऽपि प्रश्रस्तदुत्तरभावप्रवृत्तापरापरज्ञानरूप एव कथं कश्चित् तद्भावं प्रतिक्षिपेत् ? स्वयं तत्त्वतस्तद्रूपत्तदयोगात् । तस्यापि ताद्रूप्यमारोपादेव, वस्तु-
तस्तत्रापि तस्य यदि इत्यादिनैव प्रतिक्षेपादिति चेत्, न; अनवस्थोपनिपतात् । ततो दूरं गत्वापि तात्त्विकमेव तत्र पौर्वापर्यमिति सिद्धस्तदाभा परमार्थत एव सन्तानः । तस्य च न प्रत्यभिज्ञानादन्यतः
प्रतिपत्तिः । तथा च सिद्धं तद्देव क्रमतोऽपि वस्तुषु वैचित्र्यम् । तदेवाह—'स परिवर्त्त २०
हेतुरेव फलात्मना' इति । स कलशाऽवग्रहादिरेव हेतुरेव कारणमेव परिवर्त्त परिणमे फलात्मना
कपालेहादिकलरूपेण, न हेतोरन्य एव फलात्मेत्येवकारः । एतेन 'अविनाशेऽपि' इति व्याख्यातम् ।

कथं पुनर्हेतोः फलात्मना परिवर्त्तनं प्रत्यक्षवापनात्, तेन निरन्यस्यैव विनाशस्य प्रति-
पत्तेरिति चेत् ? अत्राह—

तस्माद्भावविनाशोऽयं फलीभायः [नदग्रहः] ॥ २७ ॥ इति । २५

तस्मात् पूर्वोक्तासुच्छविनाशाभावात् । उक्तं हि पूर्वम्—'न तुच्छो विनाशस्तस्य स्वप्रति-
पत्तावप्यसामर्थ्यादिसम्बन्धाच्च । न हि वस्तुर्ना संयोगः सम्बन्धः ; अद्रव्यत्वात् । नापि समवायः ;
तदधिकरणतया तस्याप्रतिपत्तेः । न च विशेषणभावः ; 'तत्प्रतिपत्तौ तदनुरक्तस्य वस्तुनोऽपि नीलानु-

१—सात्प्रती- ता० । २ प्रत्यवमर्शात् प्र० । ३ तत्त्व एव ता० । ४—व त्वान्यत्र वा तत्तस्मा—अ०,
४०, ५० । ५ तत्त्वत्साधारि तत्र य- आ०, ब०, ५० । ६ कलशाः कपालरूपेव श्रवग्रहश्च ईहाक्षणेण ।
७ न्यायवि० श्लो० २।१० । ८—नात्य संयो- आ०, ४०, ५० ।

रक्तोपलवत् प्रतीतिप्रसङ्गात्' इति । नित्यश्चासौ भवेत्कार्यत्वात् आकाशादिवत् । कार्यमेवाप्यौ
 मुद्गरादेरुत्पत्तेरिति चेत्; कुतस्तत्प्रागभावस्य विनाशः ? तदभावे तदुत्पत्तेरयोगात् । तत् एव मुद्ग-
 रादेरिति चेत्; न; पुनस्तत्प्रागभावविनाशस्यापि तत् एव भावे युगपदनेऋविनाशप्रतीतिप्रसङ्गात् ।
 न चैकहेतुका युगपदनेककार्योत्पत्तिः; सामग्रीभेदादेव तदुत्पत्तदर्शनात् । घटादिवेव तस्य प्रागभाव-
 ५ स्तत्तद्विनाश एव तस्यापि नाश इति चेत्, नन्वेवं विनाशोऽपि भावरूप एव स्याद् अभाव-
 त्वात् प्रागभाववत् । ततः फलशादिवैवायं न तुच्छः । तस्मात् भावस्य घटादेर्विनाशोऽयम् उभय-
 सम्मतः फलीभावः अफलस्य सतः फलतया भवनम् । कुतः पुनः च्विग्रहणं न 'फलभाव' इत्ये-
 वोच्येत, फलस्यैव हेतुविविक्तस्य तद्विनाशत्वादिति चेत् ? न; दत्तोत्तरत्वात् — 'अन्यस्यान्यो
 विनाशः किम्' इत्यादिना^३ । फलभावप्राप्तिरेव विनाश इति ज्ञापनार्थमुपपन्नं तद्ग्रहणम् । अथवा
 १० तस्मादिति सभागसन्तानकल्पनादिति प्रतिपत्तव्यम् । न हि तत्कल्पनं हेतोः फलभावपरिवर्तन-
 मन्तरेण सम्भवति । सम्भवत्येव हेतुफलविविक्तस्य भावोदिति चेत्, न; सुगततरज्ञानयोरपि
 त प्रसङ्गात् । अनुपादानोपादेयत्वात्नेति चेत्; तदेव कुतः ? सादृश्यभावादिति चेत्; न, सुगतज्ञानेने-
 तरस्याप्रवेदनोपनिपातात्^४ । सादृश्यविशेषाभावादिति चेत्; कस्तर्हि तद्विशेषोऽन्यत्र कथञ्चिदभेदा-
 दिति युक्तं तत्कल्पनादपि तस्य तदालम्बना परिवर्तनोपादानम्, प्रत्यक्षप्रतिपत्तेरपि तत्र समर्थनात् ।
 १५ ततः किम् ? इत्याह—

तद्ग्रहः ।

तद्ग्रहः [प्रतिषेधोऽस्य केवलं तन्निवन्धनः] । इति ।

तस्य भावस्याग्रहोऽपतिपत्तिः । तद्ग्रहः फलीभावस्य ग्रहो^१ न ग्रहनिवृत्तिभावम् । नान्यन्य-
 ग्रह इति यावत् । एवंमपि भवन्तु च न फलीभावव्यवहारः, विनाशव्यवहारस्तु कथम् ? तद्भावस्याविनाश-
 २० रूपत्वात् । अत्राह—'प्रतिषेधोऽस्य केवलं तन्निवन्धनः' इति । प्रतिषेधः तद्व्यवहारः अस्य
 भावस्य केवलं नान्यनिमित्तोऽपि तु तन्निवन्धनः फलीभावग्रहनिमित्तकः तत् एव लोकेऽस्तद्व्य-
 वहारस्य प्रवर्तनादिति भावः ।

साम्प्रतं हेतुफलयोः परामित्तमन्यत्वव्यवस्थापनं दर्शयति—

अन्यथात्वं यदीष्येत हेनोरपि फलात्मनः ॥ ९८ ॥

अन्य एवेति किन्नेष्टमिति केचित्प्रचक्षते ।

अन्यथात्वम् अन्यप्रकारत्वं यदि चेत् इष्येत हेतोः विवक्षितफलजनकस्य अतस्त्र-
 कादिति सामर्थ्याद् गम्यते । किमिति तद्विष्यते इति चेत् ? अन्यथा हेतुत्वासम्भवात् । न हि शक्ति-

१ ततश्च त- आ०, घ०, प० । २ फलीभाव इत्यत्र च्विप्रत्ययग्रहणम् । ३ एव ग्रह- प० । ४
 न्यायवधि० श्लो० २।९० । ४ तदकारत्वाभावादिति शेषः । ५ ग्रहो न.ग्रह इति आ०, घ०, प० । ६
 एतदपि भ- आ०, घ०, प० ।

धीजस्यात्द्वीजादन्यथात्वमन्तरेण तद्दुरहेतुत्वं तद्वदेव तद्धेतुत्वप्रसङ्गात् । तथा च न नियतो हेतुभाव इत्यभिमतसिद्धये यत् किञ्चिदुपादात्क्यं भवेत् । इष्यत एव तर्हि तस्य ततोऽन्यथात्वं प्रतिभासप्रयोजनव्यपदेशादिभेदाविति चेत् ; अत्रोत्तरम्—‘अपि फलात्मनः’ इति । फलमेव फलात्मा सुबुद्ध्यात्मवत्, ततोऽपि न केवलमतद्धेतोरेव ‘हेतोरन्यथात्वमिष्येत’ इति सम्बन्ध, प्रतिभासादिभेदस्य तत्रापि भावात् । ततः किमिति चेत् ? उत्तरम्—अन्य एव फलात्मनो भिन्न एव हेतुरिति प्रथमापरिणामेन सम्बन्धः । इति एवं किन्नेष्टम् इष्टमेव भवति जैनस्यापि प्रमाणोपपत्तेः । तथाहि—यद् यस्मादन्यथाभूत् तत्ततोऽन्यदेव यथा शालिश्रीजमतद्वीजात्, अन्यथाभूत् च तत्फलादपि तत् । तथापि तस्य तस्मादन्यत्वं चेत् ; अतद्वीजादपि स्यादिति तदपि तस्यैव विवर्तः स्यात् । एवं च—

शालिश्रीजविवर्तव्य देशफालादिभेदिनः ।

जगतः सम्प्रसज्येत स्याद्वादमुपजीवताम् ॥ १४४३ ॥

तन्मा भूदिति मन्वानैरतद्वीजादिव स्फुटम् ।

तत्फलादपि तद्वीजस्थान्यत्वमुपगम्यताम् ॥ १४४४ ॥

तत्र हेतुफलैकत्वं कथमप्युपपत्तिम् ।

इत्येवं कैचिदज्ञानमलदिग्धाः प्रचक्षते ॥ १४४५ ॥

तत्रोत्तरमाह—

अन्यथात्वं न चेत्तस्य भवेद् ध्रौव्यम् [अलक्षणात्] । इति ।

तस्य भावस्य ध्रौव्यं कौटस्थ्यम् । कदा न चेत् न यदि अन्यथात्वं फलरूपतया परिवर्तनम्, तस्यैवत्रापि सम्बन्धनीयम् । कुतः ? इत्यत्राह—

अलक्षणात् ।

अभावस्यापि [अभावोऽपि किन्नेत्यन्ये प्रचक्षते] ॥ १९ ॥ इति ।

अलक्षणात् अप्रतीते अभावस्य तद्विनाशस्य न केवलमन्यथात्वस्येत्यपिशब्दः । कथं पुनस्तस्यालक्षणं कार्यस्य प्रत्यक्षत एव प्रतिपत्तेः, तद्वप्याच्च विनाशस्येति चेत् ? कस्यासौ विनाशः ? कारणस्येति चेत्, न, तस्य कार्येण समकालत्वे विनाशतद्वेत्यौगपथप्रसङ्गात् । तत्पूर्वकालत्वे तु कुतस्तस्य ग्रहणम् ? अग्रहणे तस्येत्ययोगात् । प्रत्यक्षत इति चेत्, न; तेनापि तत्कालेन वर्तमानतयैव प्रतिपत्तेः । कार्यकालादिति चेत्; न, तस्य पूर्वत्रापवृत्तेः । प्रवृत्तौ वा तदपि तद्विषयत्वात् कथं वर्तमानं कार्यवत् ? स्वकालापेक्षयैव वर्तमानत्वं न कार्यकालापेक्षयेति चेत् ? कथं तर्हि प्रत्यक्षतस्तज्जन्मनः स्मरणाच्च पूर्वभावस्याग्रहणमुक्तं यत् इदं शोभेत—

“संवेदनं न पूर्वं तत्पूर्वत्वग्रहणे क्षमम् ।

न परं तेन पूर्वत्वं स्मरणान्नैव साध्यते ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।२०५] इति ।

१—शातद— ता० । २—अन्यथात्वं यदि न स्यत् तदा यवजीजन्त यत्रादुरहेतुत्वं स्यादिति भावः ।

३—भासनादि— ता० । ४—चैतद्वीजा— आ०, व०, प० । ५—व च वि— आ०, व०, प० । ६—इत्याह प० ।

कथं वा द्रव्यरूपस्याप्रतिपत्तिः । पूर्वापरयोरिव प्रत्यक्षत एव तदनुगमस्यापि प्रतीति द्रव्यस्य तद्रूपत्वात् । तदेवाह—‘अभावोऽपि किञ्चन इति । अः आत्मा मतिश्रुतादिपर्यायानुरूप तस्य भावः आदिशब्दानां पृथिव्याद्यन्वयरूपपुद्गलादिभावोऽपि किं कस्मान्नः स्यादेव, प्रत्यक्षविषय स्याभावायोगात् । तथा चान्यथात्वमेव विनाश कारणस्य, नैकान्ततन्मद्विविक्त कार्यमिति मन्यते । यदि वा, यदुक्तम्—‘कार्यवज्रगदपि सर्वस्याकारणस्य परिवर्त्तः स्यादन्यथात्परिशेषात् ।’ [ ] इति, तत्राह—‘अभावोऽपि किञ्चन’ इति । अभावोऽपि न केवल परिवर्त्तनं तत्स्य कार्यवत् किञ्चन स्यात् । स्यादेव, अन्यत्वाविशेषात् । तथा च—

जगत समकालस्य नाशे सति परस्परम् ।

कार्यत्रालवदेवात्स स्याद्भावात् तदापि व ॥ १४४६ ॥

तत्रश्च भावैरालस्यमन्त्रिष्य प्रसज्यते ।

कार्यस्यैव विनाशत्व तथैव यदि बुद्धितः ।

विवर्तत्व च तस्यैव स्यादित्यपि च वक्ष्यते ॥ १४४७ ॥

प्रकृतस्योपसंहारमाह—‘इत्यन्ये प्रचक्षते’ इति । इति एवम् अन्ये जेना प्रचक्षते प्रमाणोपपन्न मतिवादयन्ति ।

साम्यत व्यनहारस्यातिप्रसङ्गमपरत्र तदभावपसङ्गमिव परिहरन्नाह—

स्वस्वभावस्थिता भावां भावान्तरसमुद्भवे ।

नष्टा वा नान्यथाभूतः [नतो नानिप्रसज्यते] ॥ १०० ॥ इति । ।

भावो दध्यादि अन्यथा स्वप्रकाराद्व्यपकारेण न भूतो न जान । एतच्च न तत्कार्य तदादिप्रादुर्भविऽपि तु भावान्तरस्य तदन्यस्योद्भवे समुद्भवे प्रादुर्भवि सति, तस्मिन् तद्रूपेण न परिवृत्त इति यावत् । इयं असाधारण उद्गाद्यसम्भवी स्वभावास्तेन स्थितो यत इति । भावान्तरसमुद्भवे

इत्यत्रापि योज्यम् । तदयमर्थ—यस्मात्पुद्गलादिप्रादुर्भविऽपि स्वभावस्थित एव प्रतीयते तस्माच्च तद्रूपापत्त्या अन्यथाभूत इति । एतानिश्चान्न स्वभावस्थितत्वस्य हेतुत्वाभिधानादेव लभ्यते, अन्यथा तदनुपपत्ते । अत्रेव ‘नष्टो वा’ इति दृष्टान्त । ‘न’ इत्यत्रापि सम्बन्धते मध्येकरणम् । चाद्यच्छे-

वार्थ । तदयमर्थ—यथा भावान्तरसमुद्भवे भावो न नष्ट तदापि स्वस्वभावस्थितस्यैव तस्य प्रतीते, नाशे तदनुपपत्ते, तथा तत्र एव न तद्रूपापत्त्याऽन्यथाभूत इति । ततो यथा तत्राय प्रसङ्ग—

अन्यस्य हि विनाशित्वे सर्वदा दध्यसम्भवात् ।

चोदितो दधि खादेति कथं तत्रापि वर्तनाम् ॥ १४४८ ॥

को वा यवर्लता तत्र मृत्तरिपि वा भवेत् ।

न किञ्चित्ते न तत्र स्यादन्यथाशप्रवादितान् ॥ १४४९ ॥ इति ।

१ तदुपगम— आ०, व०, प० । २ व आ— आ०, न०, प० । ३ भूतवधिप— आ०, व०, प० । ४ तत्रापि आ०, न०, प० । ५ जना प्र— आ०, व०, प० । ६ एव तत्र आ०, व०, प० । ७— वि स्वभा— आ०, व०, प० ।

कार्यान्यस्यान्यत्वाविशेषेऽपि तद्विनाशित्वाभावात्, तथाऽयमपि न प्रमङ्गः—

“सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ।

चोदितो दधि खादेति किमुष्टं नामिधावति ॥” [म० वा० ३।१४२ इति

विशेषनिराकृतेरभावात् । दध्यदेहिं तत्राद्यपेक्षयैवोभयरूपत्वमतिपत्तेर्नष्टापेक्षया । तदेवाह—
‘ततो नातिप्रसज्यते’ इति । तत्तस्तस्मात्पतीतिसिद्धात् विशेषात् नातिप्रसज्यते दधि- ५
घटुद्गादौ, दधिकामस्य प्रवृत्तिर्न भवतीत्यर्थः ।

तदेवं प्रपञ्चतः साध्यमुपदिश्य साधनस्वरूपं दर्शयन्नाह—

साधनं प्रकृताभावेऽनुपपन्नं [ततोऽपरे] ॥ १०१ ॥ इति ।

साध्यतेऽनेनेति साधनं लिङ्गम् । तत् प्रकृतं शक्यत्वादिलक्षणं तस्याभावे अनुपपन्नम्
असम्भवि । ‘निश्चितम्’ इत्यपि द्रष्टव्यं वृत्तौ अन्यत्र च तद्वचनात् । कथमेवमन्वयानुपपन्नत्वमेव १०
हेतुलक्षणं निश्चयस्यापि तदन्यस्य भावात् ? न, तस्य साधारणत्वात् । साधारण खलु निश्चयः तस्य
हेतुवदन्यत्रापि भावात् । असाधारणेन च लक्षणेन भवितव्यम्, तच्चान्यथानुपपन्नत्वमेव हेतावेव तस्य
नियमात् । तदापि साधारणमेव अहेतावपि प्रत्यक्षादौ स्वाध्यापेक्षया भावात्, भवति हि प्रत्यक्षादि
स्वध्यापेक्षयाऽन्यथानुपपन्नम्, न च हेतुः । कस्मात् ? साध्याभावात् । न हि तद्विषयस्य साध्यत्वं
प्रसिद्धत्वात् । अयसिद्धत्वे प्रत्यक्षादेरपि न प्रसिद्धिः विषयप्रसिद्धयैव तस्यापि प्रसिद्धे । ततो यदि तस्य १५
प्रसिद्धिः; प्रसिद्धिरेव विषयस्यापीति न तस्य हेतुत्वम् । कथमिदानीम् ‘अस्ति आत्मोपलब्धे’ ‘नास्ति
घटोऽनुपलब्धेः’ इति च प्रत्यक्षस्यैव हेतुत्वप्रतिपत्तिरिति चेत् ? न; विषयापेक्षया तदभावात् । विषयो
हि तस्यात्मास्तित्वं घटाभावश्च, न तत्रैव हेतुत्वं प्रसिद्धत्वात्, अपि तु तदव्यवहारे, तत्र च न प्रत्यक्षत्व-
मुपलम्भादेरविषयत्वात् । कथं पुनस्तत्रापि हेतुत्वम् अस्ति तदनुपपत्ते । सतो हि लिङ्गं ज्ञापकं भवति
नास्तत् खरशृङ्गवत् । सत्त्वेऽपि न किञ्चिल्लिङ्गेन, विनापि तेन तत्प्रसिद्धे; निश्चयाभिधानात्मा हि २०
व्यवहारः, तस्य प्रत्यक्षत एव स्वसंवेदनादेरवगमात्, किं तेन ? कृतस्य करणायोगात् । असत्त्वेव
‘तेनायमुत्पाद्यते विषयोपदर्शनेनेति चेत् ? न; साध्यं प्रति’ तस्य कारणत्वाभावात् । भवतु तर्हि व्यवहार-
योग्यत्वे तस्य लिङ्गत्वमिति चेत्, कस्य तयोभयत्वम् ? तद्विषयस्यैवेति चेत्, सिद्धं तर्हि तस्य
तत्रैव कथञ्चिद्वेतुत्वमिति कथमतिव्यापकत्वं लक्षणस्य ? गन्धेवमनवस्थितिः प्रत्यक्षवदनुपपानस्यापि
तदुत्थापितस्य पुनस्तदुत्थापितस्य लिङ्गरूपप्राप्ते । यत्रापिप्रतिपत्तिस्तस्य व्यरस्थैव साध्याभावादिति २५
चेत्, तत्र तर्हि सिद्धमन्यथानुपपन्नत्वमहेतुत्वेऽपि इति कथञ्चातिव्याप्तिरिति चेत् ? न, तन्मात्रस्याल-
क्षणत्वात् । प्रकृतापेक्ष हि तत्तल्लक्षणम्, तच्च नाविप्रतिपत्तौ सम्भवति, प्रकृतस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वात् ।
यत्र तु सम्भवति तल्लिङ्गमेव प्रत्यक्षादिकमपि । कथं पुनः सति तस्मिन् विप्रतिपत्तिरिति: प्रकृतसम्भव

१ प्रतीतिर्न न- ५० । २ “साध्यार्थात्मभावनियमनिश्चयैकलक्षणो हेतुः ।”-प्रमाणसं०
पृ० १० २ । ३ हेतुना । ४ प्रतीतस्य कारकाभा- ५० । प्रतीतस्य कारकत्वामा- ५०, घ० ।

इति चेत् ? न, दत्तोत्तरत्वात्—'भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात्' इति । ततो युक्तम्—'अस्त्यात्मा उपलब्धे'
इत्यादि । न चैव क्षणक्षये तथात्रभासनस्यापि हेतुत्व साध्यवत् तस्यापि असिद्धे । आत्मोपलब्धिपि
असिद्धैवानात्मवादिन प्रति इति चेत्, न, सोऽहमिति बुद्धेस्तेनाप्यभ्युपगमात्, अन्यथा आत्मरोगा-
भावादनुपायसिद्धा मुक्तिरिति व्यर्थ एव तैदर्थं प्रयास स्यात् । तद्वुद्धिरेव चालोपलब्धि, तत्रापि
५ भासिन सवेदानान्वयस्यैवात्मत्वात् । न चैत्र क्षणक्षयावभासनमात्रोधिमागानारात् कस्यचिदपि
त्रिपश्चित्तो निश्चयकुटेरक्रोटरमुपदौकितमस्ति यस्य सिद्धत्वमात्मोपलब्धिवत् प्रतिपद्येमहि । ततो
युक्तम्—'प्रकृत' इत्यादि ।

- अत्र मूढतस्यैव, अभाज एव, अनुपपन्नमेवेति चानुपपन्नत्वात् वाक्यनाम् ।
तत्र प्रथमेनावधारणेन विरुद्धस्य व्युदास, नह्यसौ प्रकृतस्यैवाभावेऽनुपपन्न, अपि तु तद्विपरीतस्येव ।
१० द्वितीयेनासिद्धस्य । नह्यमपि मूढताभाव एवानुपपन्न, तद्भावेपि तैथात्वात् । न तर्हि
धूम प्रयत्नान्तरीयत्वादिरपि हेतु, साध्यस्य सुमुरदहन वनकुसुमानित्यवादेभावेऽपि तस्याभावादिति
चेत्, न, तस्यासाध्यत्वात् । साध्य हि शक्यत्वादिनिशेषण पर्वतान्यादिक्रमेव तत्रैवामिनेतत्वादेभावात्
न सुमुरान्यादौ विपर्ययात्, अतस्तत्र साध्याभावादेव तस्याभाव । कथं तर्हि महानसामान्यादावपि
तस्य भाव तस्यामिप्रेतत्वाद्यभावेनासाध्यत्वात् । भावे वा कश्चन व्यभिचारः तत्सदृशस्यैव तत्र
१५ भावादिति चेत्, न, सर्वत्र एवमेव व्यभिचारात् अन्यथा तदप्रतिपत्ते । न हि 'प्रयत्नान्तरीयको ध्वनि
अन्वितत्वात्' इत्यत्रापि ध्वनिगतस्येव अन्वितत्वस्य विद्युदादौ भावाद् व्यभिचार, अपि तु तत्सदृशस्यैव,
सामान्यस्यैकस्य प्रतिक्रियादिति चेत्, न, अन्तर्गतिनिर्णयाभावादेव "तदुपपत्ते, न साध्याभावे
तत्तुल्यभावात् । कुन एतदिति चेत् ? सति तत्रिणये "तथापि गमकत्वप्रतीते । प्रतीयते हि धूमादि
विशेषस्य तत्रिणये पावहादिविशेष प्रति गमकत्वम्, तत्तुल्यस्य चान्यत्रान्यादिसात्र भाव । तद्विशेष
२० वेकल्ये कथं तस्य तत्तुल्यत्वमिति चेत् ? धूमादित्यमात्रेण न तद्विशेषणापि, अन्येकत्वमेव स्यात्
सर्वाकारसाम्यादन्यस्य "तस्याभावात् । कथमेव प्रयत्नान्तरीयकत्वमपि शब्दस्यान्वितत्वविशेषात्
नाशाम्यत इति चेत्, क एवनाह—'नाशाम्यते' इति तद्विशेषावसाये तदप्रतिशेषात्, तत्रभाज एव
व्यभिचारावकल्पनात्—किमन्वितत्वात् प्रयत्नान्तरीयक शब्दो घटवत्, आहोश्चित्त अन्यथा वन
कुसुमादिवदिति । तत्र साध्याभावे तत्सदृशस्याभावेऽपि व्यभिचार तस्याभावात् । ततो युक्त
२५ मूढताभाव एवेति ।

१ न्यायनि० श्लो० १०४ । २ तदर्थं—आ०, व, प० । ३ तदनुदरेव आ०, व०, प० ।

४ 'हत्वा कुटी कुटीर । कुटी कुटीर इति सूत्रेण हत्वाधे रण्यवधिधानत् ।—ता० टि० । ५ विद्वत् ।

६ 'व्युदास — ता० टि० । ७ अनुपपन्नम् ।—ता० टि० । ८—साध्यादि वि—आ०, व०, प० ।

९ 'महानसामान्ये' धूमादिभवे—ता० टि० । १० व्यभिचारोपपत्ते । ११ 'साध्याभावे तत्तुल्यभावे

मकदेश — ता० टि० । १२ एकत्वम् ।

एवमुपपन्नमेवेत्यपि, तेनानैकान्तिकस्य व्यवच्छेदात् । न हि तस्य तदभावेऽनुपपत्ति-
रेव उपपत्तेरपि भावात्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वेऽन्वित्यवत् ।

साम्प्रतं तानवधारणव्यवच्छिन्नान् हेत्वाभासानुपदर्शयति—

ततोऽपरे ।

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धा अकिञ्चित्करविस्तराः । इति ।

५

अत्रापरे इत्येतद्विरुद्धेत्यादेः परतोऽपि द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः—विरुद्धासिद्धसन्दिग्धा
अपरे हेत्वाभासा एव न केवलं त एवापि तु अकिञ्चित्करविस्तराश्च । अत्रैवोपपत्ति—ततः
तस्मात्कुलक्षणात् साधनादपरे तल्लक्षणविकलतया विभिन्ना यत इति । तत्र विरुद्धस्य तदाभासत्वं
साध्यस्याभाव एव भावात् । असिद्धस्य सत्यपि तस्मिन् अभावात्, सतोऽप्यनिश्चयात् । सत्रापि
अनिश्चितोऽसिद्ध एव सिद्धकार्यकरणत्वात् अतस्तदाभासः । निश्चयाभावोऽपि अव्युत्पत्त्यादिना, १०
वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्योभयस्य वा तत्राव्युत्पन्नस्याज्ञातासिद्धः, संशयानस्य सन्दिग्धासिद्धः
विपर्यस्तस्य विपरीतासिद्ध इत्यनेकधा स भिद्यते । सन्दिग्धो व्यभिचारी किमित्येवमन्यथै
वेति ततः साध्यसंशयान्नस्य तदाभासत्वं तत्रैव नियमाभावात् । अकिञ्चित्करः पुनः सिद्धोपस्थाप्यो यथा
शब्दानिरस्यत्वे कृतकत्वेन निश्चिते तत्रैवापरः प्रयत्नानन्तरीक्यत्वादिः । कुतस्तस्याकिञ्चित्करत्वम् ?
ततस्तन्निर्णयस्यानुपपत्तेरिति चेत् ; सापि कुतः ? कृतकत्वादेव तस्य भावादिति चेत् ; न; तत्कार्यस्या- १५
न्यतोऽनुपपत्तेः । तादृशस्योत्पत्तिरिति चेत् ; अस्तु; न तावता शक्तस्य स्वव्यापारादुपपत्तिः, पावकान्त-
रवद्भवान्तरकृतेः । शक्तिरेव न तस्येति चेत् ; तदपि यदि हेतुलक्षणवैकल्यात्, तदा विरुद्धादावे-
वान्तर्भावः, प्रतिपादितावधारणविपर्ययादेव तद्वैकल्यसम्भवात्, तद्विपर्ययस्य च विरुद्धादावेव नियमात् ।
विषयभावात् ततस्तन्निर्णय इति चेत् ; न; लक्षणपरिपुष्टौ तदनुपपत्तेः । कथं वा तदभावः ?
शब्दानित्यत्वस्य भावात् । प्रागेव निर्णयमिति चेत् ; न; तत्राप्यनुपपत्तस्वरूपत्वेन तदन्तरस्यापि २०
प्रवेशात् प्रकाशिते प्रकाशान्तरवत् । न चैवं छिद्रेषु छिन्ने प्रवेशः; छेद्याभावात् । किं तत्रप्रवेशेन
व्यवहारस्य पौरुष्यादेव भावादिति चेत्, न समर्थात् ततोऽपि तस्यावश्यकत्वात् । व्यवहारिणस्त-
दभिलाषस्याभावाच्चेति चेत्, नेदानीमाद्यस्यापि लिङ्गत्वं ततोऽपि तन्निर्णये श्रुतित्यन्यत्रगतचित्तस्य
तद्व्यवहारात्मभावात् । भवतु तदा तस्याप्यकिञ्चित्करत्वमिति चेत् ; न; “सिद्धेऽकिञ्चित्करो हेतुः”
[प्रमाणसं० श्लो० ४४] इति तल्लक्षणात् आद्यस्य चासिद्ध एव भावात् । निर्णयमात्रेण तु तस्य हेतुत्वं २५
द्वितीयस्यापि स्यात् । तस्मात्तदभावादेव तस्याकिञ्चित्करत्वम्, तच्च साधनलक्षणवैकल्यादेव ।
ततो विरुद्धादय एवाकिञ्चित्करविस्तरा इति केचित् । अन्ये पुनः ‘तत्रैवोपपत्तहेत्वन्तरे त एव सम्यक्-
हेतव इति नातोव विरुद्धादिवाचमनुभवन्ति, अतोऽन्य एव ते तेभ्यः तदाभासाः’ इति प्रतिपत्ताः ।
यदि साधनं प्रकृते सत्येव न तदा सपक्षेऽपि स्यात् तत्र प्रकृताभावात्, ततश्च न तस्य तदविना-
भावपरिज्ञानं सपक्ष एव तत्सम्भवात्, न पक्षे तत्र अयापि प्रकृतस्यानिश्चयादिति चेत्; अत्राह— ३०

१ “साध्यवद्भावप्रकारेण ।” —ता० टि० । २ “साध्याभावप्रकारेण” —ता० टि० । ३ “साध्य
एव” —ता० टि० । ४ आद्यस्य । ५ —भवतु हेतव— आ०, ब०, प० ।

तथार्थेऽन्तत्पसम्भृष्टुर्धर्मो न बहिरङ्गतः ॥ १०२ ॥
सर्वार्थैकान्तचिरलेपे साध्यसाधनसंस्थितेः । इति ॥

बहिर्भावभावो साध्यसाधनयोः बहिः तादवस्थ्यात् तद्द्रव्यपदेशोपपत्तेः तस्य अङ्गनम्

अङ्गः अवगमः तस्मात्ततः 'न गतति' इति शेषः । कः कीदृशो न भवति ? धर्मः पराश्रय-

५ प्रमेयस्यादिः अर्थेऽर्थनियामसमर्थे अस्ति अविद्यमाने असम्भृष्टुः साधुसम्भवविकारः । कुत

एतत् ? तथा तेन बहिरङ्गतस्तस्य तथात्वपरिणेतुं साध्यसाधनयोस्तद्व्यवस्थेः भावप्रधानत्वात्

निर्देशस्य, सम्भन्तादितिव्याप्त्या स्थितेः । तथा हि-विवादापत्तः पुरयः किञ्चिज्ज्ञो रागादिमान् वा

पुरुषस्त्वक्तृत्वादेः रथ्यापुरुषवदित्यस्यापि गमकत्वप्रसङ्गः सत्येन रथ्यापुरयो किञ्चिज्ज्ञत्वाद्वा तस्यो-

पलम्भात् अस्ति च पापाणादौ अनुपलम्भात् अविनाभावप्रतिपत्तेरपनिनात्वात् । न बहिर्-

१० र्शनमात्रात् तस्याविनाभावोऽपि तु तादात्म्येन तदुत्पत्त्या वा प्रतिन्यत्वात्, न चापमिद्वारित

मनाणाभावात् । न हि किञ्चिज्ज्ञत्वादेः स्वभावः कार्यं वा पुरुषत्वादिकमिति प्रमाणमस्ति, सर्वज्ञत्वाद्वा

तद्विषयेऽपि तस्याविरोधादिति चेत्; किनिदानो^१ शिंशपात्रधूमपात्रपि प्रमाणं यतः प्रतिन्य-

सिद्ध्या गमकत्वम् ! तदेव भूयःप्रवृत्तं बहिः प्रत्यक्षं-तद्द्रव्यावृत्तिव्यतिरिक्तमिति चेत्, न, प्रकृतेऽपि

तस्य भावात् । विषये तद्द्रव्यापकत्वविरिति चेत् ? तस्या अपि तद्द्रव्यत्वे न किञ्चित् परिहृतम् ।

२५ अतद्रूपत्वे कुतस्तदुत्पत्तिः ? तत् एवेति चेत्, अनिर्गुतः प्रसङ्गः । तदन्यत् इति चेत्, न तर्हि बहिर्वि-

बहिरङ्गलम्भतद्द्रव्यावृत्त्योरप्येवम इत्यसङ्गतमेतत्-“वाद्यस्य कार्यहेतोः स्वभावविशेषस्य च

कचिदाधारे प्राक्प्रवृत्तगृहीतविस्तृतप्रतिबन्धसाधकप्रमाणस्मृतये अन्यत्र प्रवृत्तिरपेक्ष-

णीया ।” [ ] इति । ततो दर्शनात्किञ्चित्किञ्चनैव विषये तत्सत्त्वात्परिहारेण

धूमशिंशपात्राद्वानपि तादात्म्यादिप्रतिबन्धसाधकं प्रमाणमित्यदोक्तव्यम् । तच्च प्रकृतेऽप्यस्त्येति

२० कथञ्चातिव्याप्तिः ?
‘सर्वार्था’ इत्याद्यत्रैवाव्याप्तिप्रदर्शनपरमुपपत्त्यन्तरम्-सर्वार्था सर्वप्रकारेण नित्यमेव

अनिरूप्येव स्थूलमेव सूक्ष्ममेव परस्परमिदं तद्विषयमेवेत्यादयः एकान्ताः सर्वार्थैकान्ताः तेषां

विश्लेषो यस्मिन्नसौ सर्वार्थैकान्तविश्लेषोऽनेकान्तः तस्मिन् साध्ये साध्यसाधनसंस्थितेस्त-

द्वायस्य सम्पादवस्थानात् ‘अर्थे सति’ इत्यादिना सम्बन्धः । तथाहि-सर्वस्मिन्कारकं प्रमेयत्वादित्यत्र

२५ न बहिरङ्गलम्भ-सद्द्रव्यवच्छेदो सपक्षविपक्षयोरैव सर्वस्य पक्षीकरणेन व्यसम्भवात् । न चेद्द्रव्याभा-

भावो नास्ति, विपक्षे चापकसामर्थ्यात् तदवगतेः । बाधकमप्यहंशानं बहिर्वर्शनादर्शनाभ्यामेव,

अन्यत्र तर्थाभिधानात् तत्कथमिह तदभावे तसम्भव इति चेत् ? न; नियमाभावात् । न ह्यर्थ

१ ताच्छब्दोपपत्तौ- आ०, व०, प० । २ तस्या गमन गोऽवगमः आ०, व०, प० । ३

सामन्तादिति व्याप्त्याश्लिखः ५०, सम्भन्तादिति व्याप्त्या आ०, व०, प० । ४ -तु त- ५० । ५ प्रत्यक्षतद्द्रव्यावृत्ति-

द्वितयवृत्ते । ६ -तत्रात्सकार्य- आ०, व०, प० । ७ 'सम्भवप्रत्ययलोकः प्रवृत्तपुरुषलम्भतः ।' -प्रमाण

सं० व० १२) "प्रधानान्तरे अङ्गलङ्घ्येस्तथाभिधानात्, तदनुवाचिनिर्माश्लिष्यन्निदिग्धत्वं यथा उपलम्भा-

नुपलम्भनिमित्तं व्याप्तिज्ञानभूहः ।" -ता० टि० ।

नियमस्ताभ्यामेव तदिति, तद्भावेऽपि क्षयोपशमविशेषोपनिगतात् कुतश्चिदतिशयात् तदुत्पत्तेः, ताभ्यां तद्भावेऽपि तदतिशयस्य अवश्यापेक्षणीयत्वात् अन्यथा तद्विषयमात्रपर्यवसायित्वेन तस्यानर्थकत्व-
प्रसङ्गात् । क तर्हि तस्य ताभ्यामुत्पत्तिरिति चेत् ? धूमाद्रावेव, सपक्षविपेक्षयोस्तत्र सम्भवात् । कथं
तत्रापि सपक्षत्वं महानसादेः^१ साध्यस्य तत्राभावात् ? सत्येव तस्मिन् तदुत्पत्तिरिति चेत्; न तद्भावात्
सपक्षत्वम्, अपि तु पर्वतादिवदन्यादिभावात्, पर्वतादेरपि तत एव पक्षत्वात् । एवमन्यन्याद्यविना-
भावस्यैव ततः प्रतिपत्तिर्न साध्याविनाभावस्य, प्रमाणीकृतं च तत्र तद्वृद्धानं शास्त्रकारेण, तस्मात्
प्रत्यक्षानुपलम्भजन्मा तत्रोद्भवः प्रमाणयितव्य इति चेत्; न, अन्याद्यविनाभावग्रहणे साध्याविनाभाव-
स्यापि ग्रहणात्, अन्यादेरेव शक्यत्वादिविशिष्टस्य साध्यत्वात् । यश्च यादृक् चान्यादिर्न तेन विना
धूमादिरिति तद्व्यापारात् । ततः सम्भवापेक्षं तस्य तज्जन्यत्वमुक्तं न नियमत इति वयं
प्रतिपन्नाः । अथवा,

देवस्य शासनमतीव्रगभीरमेतच्छास्त्रपर्यंतः क इव बोद्धुमतीव दक्षः ।

विद्वान् चेत स गुणचन्द्रमुनिर्न विद्यानन्दोऽनवद्यचरण. सदनन्तवीर्यः ॥१४५०॥

कथमर्थं विपक्षे धापनमिति चेत् ? उच्यते-विपक्षो नित्यव्येकान्तः, तत्र नित्यस्य प्रमेयत्वं
यदि तज्जन्यता प्रमित्या नित्यं तत्प्रसङ्गः प्रमितेरनुपरभात् । अन्यजन्यता चेत्; तत्रापि प्रमिति-
सन्निधौ यदि न प्राग्रूपस्य परित्यागः कथं प्रमेयत्वं प्राग्वदेव ? परित्यागो वा कथं नित्यत्वम् अतादय-
स्थात् । प्रमितिप्रागभावस्यैव तदा परित्यागो न नित्यरूपस्य, न चैवमप्रमेयत्व प्रमितिभावादिति
चेत्; न; सर्वस्यापि तन्तत्त्वं प्रसङ्गात् । अत्र तिभासनाच्चेति चेत्; सिद्धस्यापि किं प्रतिभासनम् ?
तदन्तर्गमन एवेति चेत्, अनिवृत्तः प्रसङ्गः । विषयभावापत्तिरिति चेत्; कथं प्राग्रूपस्यापरित्यागः ?
इति न किञ्चिदेतत् ।

भवतु अनित्यमेव तत्त्वमिति चेत्; तदपि अयोग्यगप्रमेयमेव 'व्योगकसुगवत् । योग्यश्चेत् ;
कुतो न सर्वस्यापि प्रमेयम् ? नियतं प्रत्येव योग्यत्वादिति चेत्; स यदि ससारी न सर्वज्ञस्य प्रमेयम् ।
सर्वज्ञश्चेत् ; न संसारिण । उभयोरपीति चेत्; संसारिणः सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञयोग्यवस्तुप्रमितौ तेन
सर्वज्ञस्य तच्च प्रमिष्यता तद्विषयस्यापि सर्वस्य प्रमिते, अन्यथा तस्य तद्योग्यस्य च वस्तुनः प्रतिपत्तुम-
शक्यत्वात् । नासौ वस्तुनस्तद्योग्यत्वं प्रत्येतीति चेत्; किं पुनः स्वयोग्यत्वादन्यदेव तत् ?
तथा चेत्; वस्तुपि तर्हि तद्वेदाद्विज्ञमेवेति कथं सर्वज्ञवेद्ये तदुपदेशावपि संसारिणः प्रतिपत्तिः
जात्यन्धस्यैव रूपे चक्षुष्मदुपदेशात् ? तयोरपि कश्चिदेव भेद इति चेत्; सिद्धं तर्हि प्रतीतम-

१ ऊहस्य । २ "शक्यमनिमित्तमप्रतिपत्तिमिति विशेषविशिष्टत्वाग्नेः" -ता० टि० । ३ ब्रह्मव्य-
ष्टं .. टि० .. ४ "वर्षमनेकांतात्मकं प्रमेयत्वादित्यन" । -ता० टि० । ५ "अनवरतात् । नित्यानवरता-
वर्षमित्यमरः ।" -ता० टि० । ६ "प्रमेयत्व" -ता० टि० । ७ -ति ए चेत् आ०, व०, । तदन्त-
र्भावश्चेति इति ए चेत् प० । ८ गगनकु- आ०, व०, प० । ९ "जनस्य" -ता० टि० । १० "जनम्"
-ता० टि० ।

प्रतीतश्चैकं परस्यापीति यदुक्तमनेकान्तवादिनां प्रति—“अप्रतीतं प्रतीतं चैतदेतदतिसाहसम्”
[प्र० वार्तिकाल० १।२०५] इत्यादि, तत्रज्ञाकरस्य स्वग्रहं प्रति प्रत्यावृत्तम् । ततो यथाभिमतं
निरस्यमेव तत्त्वम्, तत्र च—

- सर्वार्थगता दृशौ तस्य सर्वविद्वेद्यता दृशो ।
५ । सिद्धः सर्वोऽपि सर्वज्ञो धृषा ते बुद्धकल्पनम् ॥१४५१॥
ज्ञानवान् मृग्यते कश्चिदित्यादि प्रबद्धतः ।
धर्मकौर्तिः स्ववाचोऽपि तात्पर्यं तत्र बुद्धयते ॥१४५२॥
तद्वेद्यत्वमदृश्यं चेददृश्यं सर्वथैव तत् ।
स्रण्डशो न हि दृश्यत्वं निगंशस्योगपत्तिम् ॥१४५३॥
१० तत्रैकान्तादनित्यस्य प्रमेयत्वं प्रतीक्षितम् ।
नापि स्थूलक्य वस्तुत्वं यन्न तस्य स्वर्थं मतम् ॥१४५४॥
निष्कलाणुस्वभावं यत्तस्य बौद्धोक्त्पितम् ।
काकदन्तोपमं तत्तत्प्रमेयत्वञ्च तददृश्यम् ॥१४५५॥
एकान्तभिर्योगांषि स्थूलसूक्ष्मस्वभावयोः ।
१५ प्रमाणप्रतिवेद्यत्वं तदभेदभवेवनात् ॥१४५६॥
ते तन्तवः पटो यन्न तेष्योऽन्य इति यज्जन ।
प्रत्येति वक्ति सर्वोऽपि विवादपरिबर्जितम् ॥१४५७॥
पैतस्तन्तुष्विहेत्यादि शब्दा एव परं तथा ।
न प्रत्ययो यतस्तेनाभेदप्रत्ययवाधनम् ॥१४५८॥
२० शब्ददृष्टिहृतेनापि तेन तस्य विनाशने ।
सर्वैकत्वमिवा बाधः सर्वभेदधिगो भवेत् ॥१४५९॥
ततो द्रव्यादिभावानां तास्त्रिकानामभावतः ।
अवैशेषिकमेवेदं जगत् सर्वैशुपस्थितम् ॥१४६०॥

तन्न सर्वैकान्तस्य प्रमेयत्वमिति । विपक्षे बाधकसामर्थ्यादिव ततस्तद्विश्लेषस्य साधनात्,

२५ उपपन्नमेतत्—‘सर्वार्थकान्तविश्लेषः’ इत्यादि ।

ननु प्रमेयत्वं यत्. प्रमाणात् तस्य तदेकान्तविषयत्वे नातस्तद्विश्लेषस्य साधनम्, तत्र-
क्षस्य प्रमाणतः प्रतिक्षेपात् । तद्विश्लेषविषयत्वे तु व्यर्थमनुमानं तत् एव तत्सिद्धेः, अन्यथा
तत्प्रमितेऽपि तदपरकरूपनयाऽनवस्थापचैः । तदपि प्रमाणमनुमानमेवेति चेत् न, परस्परश्रयापत्ते-
अनुमानात्ममेकत्वमतश्चानुमानमिति — इति चेत् न, प्रमाणमात्रादेव अविचलितविषयभेदात् तदुप-

१ प्र० वा० १।३२। २ चेतदृश्य आ०, घ०, प० । ३ प्र० वा० २।१४६। ४ स्वाद्यष्टि-
कृतेनापि आ०, घ०, प० । ५ “सर्वैकान्तविश्लेषस्य”-ता- टि० । ६ अनुमानप्रमितेऽपि ।

गमत्, वादीतरयोस्तत्राविप्रतिपत्तेः, अन्यथेष्टसिद्धेरसम्भवादिति । निरूपितं चैतत्^१—‘सन्ति
 प्रमाणाणि इष्टसाधनात्’ इति । तत्र व्यर्थमनुमातमनवस्थितिर्वा, अनुमानादेव विप्रतिपत्तं प्रति
 तद्विश्लेषस्य साधनात् तत्र चापरत्यानपेक्षणात् । कथमेव प्रत्यक्षादपि तत्साधनमुक्तम्
 “न पर्यायः क्वचित् किञ्चित्” [सिद्धिवि० परि० २] इत्यादिना ? न हीदमविप्रतिपत्त-
 विषयम्, तत्र विवादाभावात् । विप्रतिपत्तविषयत्वे तु सति प्रत्यक्षे किमनुमानेनेति चेत्, न, प्रतिपादन- ५
 प्रकारस्य वैचिन्त्यात्, कदाचित् प्रत्यक्षादेव प्रमाणात् कदाचिदनुमानत इति । किं पुनस्तत् प्रमाणं
 यतः सर्वस्य प्रमेयत्वमिति चेत् ? व्यसिञ्जानमेव, तस्य परैरेव्यङ्गीकारात्, अन्यथाऽनुमानाऽनवकल्पतेः ।
 कथं पुनरनेकान्तस्य प्रमेयत्वम् तस्यैकान्तनिवृत्तिरूपत्वेनावस्तुत्वात् ? तत्र च प्रमाणात्प्रा-
 दिति चेत्, न, तन्निवृत्तिविशिष्टस्य जात्यन्तरस्यैव तत्त्वात् । न च तादृशं किमपि दृष्टमस्ति यत्. सेवि-
 सम्भं चेत्: स्यादिति चेत्, आह— १०

एकं चलं चलैर्नान्यैर्नष्टैर्नष्टं न चापरैः ॥१०३॥

आवृत्तैरावृत्तं भागै रक्तै रक्तं विलोक्यते । इति ।

एकं शरीराद्यवयवि चलैः भागैः पाणितलादिभिः चलं परिस्पन्दालकम्, नान्यैरचलै
 पादादिभिः । तदेव कथं चलमचलं च युगपदिति चेत् ? उत्तरम्—विलोक्यते इति । दृश्यते हि चलै-
 चलेश्चावयवैः तदेव चलमचलं च । न च दृष्टमनुपपन्नं सर्वत्र प्रसङ्गात् । आन्नं तद्दर्शनम् अवयवचलन- १५
 स्यात्प्रविन्यारोपादिति चेत्, न; अदृष्टे तदयोगात् व्योमकुसुमवत् । दर्शनं च तस्य न परं चलन-
 दर्शनात् । अप्रतिपत्तेः अस्तु तदेवेति चेत्, न; तद्विषयत्वे चलनवत् अवयविनोऽप्यवस्तुत्वा-
 पत्तेः । अत्रान्तमेवावयविनि तदिति चेत्, कथमेकमेवाभ्रान्तं तद्दूर्ध्वं च विरोधात् ? अविरोधे वा
 किमेकमेवावयवि चलमचलं च न भवेत्, अस्यापि प्रतीते ? आन्तं च तद्दर्शनं तदा भवति यदि
 चलेष्वेव भागेषु कदाचिदवयविरूपमचलमुपलभ्येत, न चैवम् तच्चलने नियमतस्तस्यापि चलत एव २०
 प्रतिपत्ते । तथापि विभ्रमे चलनप्रयवेऽपि स्यात् । ततो न क्वचित् क्रिया नाम तात्त्विकीति निर्विषय
 तल्लक्षणप्रणयनम् । ततो भागवद्भागिनोऽपि चलनमितरत्र तात्त्विकमेव दृष्टत्वात् ।

तथा हि तदेवैकं नष्टैः छेदभेदादिष्वस्तैरङ्गुल्यादिभिर्नष्टं न च नैव अपरैः अनष्टैः
 पाणिपादादिभिः । कुल एतत् ? विलोक्यते प्रतीयते यत् इति । नष्टमेव तत् कारणविनाशो कार्य-
 स्यापि विनाशात् । कारणं हि अवयविद्रव्यस्यावयवसंयोगः. “संयोगानां द्रव्यम्” [वैशे० सू० २५
 १।१२.७] इति सूत्रात् । तस्य च कर्मजात् तद्विरोधिनाऽवयवविभागत्वात् विनाशो कथं न तत्कार्यस्य
 विनाश इति चेत् ? किमेक एव तस्य तत्संयोगो हेतुः ? तथा चेत्, न; “संयोगानां द्रव्यम्”
 इत्यस्य विरोधात् । अन्येऽपीति चेत्, तेषामप्येकतत्संयोगेन सह विनाशो कथमिदमुक्तम्—“एकाव- २५

१ न्यायवि० श्लो० २ । २ -सादावपि तत्त्वा-आ०, य०, प० । ३ -उक्तिरवावृत्तं, सर्वो
 विस्तम्भविश्रवाही इत्यमरः । -ता० टि० । ४ स्यादित्याह प० । ५ अविप्रतिपत्तेरस्तु आ०, य०, प० ।
 ६ भ्रान्तमेव । ७ -“अवयविनि दृश्यमानस्य चलनस्य भ्रान्तदर्शनविषयत्वेनावस्तुत्वं यथा ।”- ता० टि० ।
 ८ भ्रान्तश्च ।

यवसंयोगविनाशात् पूर्वद्रव्यविनाशं अवस्थितसंयोगेभ्यः अवयवेभ्यः द्रव्यान्तर-
मुत्पद्यते ।" [ ] इति ? कुतश्च तेषां विनाशः ? विभागादेव कर्मजादिति चेत्; न;

निष्क्रियेषु तस्याभावात् । सक्रियेषु सम्भवतोऽपि तत्संयोगस्यैव नाशात्, तत एव तदन्तरा-
णामपि विनाशो परमाणुपर्यन्तस्तत्प्रसङ्ग इति न घटविनाशो क्वाञ्जल्प्युपलभ्येरन् । अविनाशो

५ कथं कार्यविनाशः सति हेतौ तदनुपपत्तेः ? एतस्य तस्य विनाशादिति चेत्; आश्चर्यमेतदेकस्य
विनाशात् तस्य विनाशो न बहूनाम् अवस्थानादवस्थितिरिति ? अवस्थितौ कथं विनाश इति चेत् ?
विनाशोऽवस्थितिरपि कथम् ? मा भूदिति चेत्; विनाश एव मा भूत् । दृश्यत इति

चेत्; अवस्थितिरपि दृश्यत एव 'स एवाय देवदत्तश्छिन्नाङ्गुलिरपि' इति लोकस्य प्रतीतेः ।
पूर्वद्रव्यविनाशो द्रव्यान्तरस्याशु प्रादुर्भावेन भेदानवधारणात् आन्तैवमेकत्वप्रतिपत्तिरिति

१० चेत्; स्थूलघटादिप्रतिपत्तिरपि तथा किन्न भवति ? परमाणुष्वेव कुतश्चित् प्रत्यासत्तेः
तदुत्पत्तिरिति कैश्चित् परिकल्पनात् । बाधकाभावात्नेति चेत्; न; इतरत्रापि तुल्यत्वात् । कुतः पुनः
कार्यद्रव्यस्याविनाशो सति तदीयस्यावयवस्याकाशादेर्विभागः ? छेदभेदादेः कर्मण एवेति चेत्; न

तर्हि तस्यावयवान्तरविभागहेतुत्वम् आकाशादिविभागहेतुत्वात् नर्चकावयवकर्मवत्; अस्ति तस्य
तदन्तरविभागहेतुत्वं छेदादौ सत्यङ्गुल्यादेर्विभागप्रतिपत्तेः । ततो न तस्मात्त्रिभागः । तज्जन्मनो

१५ विभागादिति चेत्; न; तस्यापि स्वतन्त्रावयवगतस्यैव तद्वेतुस्वोपपत्तेर्न द्रव्यसम्बन्धा(द्वा)वयवगतस्य ।
कुत एतत् ? तदाकाशादिविभागस्य द्रव्यविनाशसहचरितस्यैव दर्शनात् । न हि तस्य द्रव्यावयववृत्तिः
स हेतुः, तस्यापि सदवयवस्यैव दर्शनापत्तेः । ततोऽस्ति द्रव्यविनाशो विभागस्य विभागान्तरकारिणः

तदपेक्षत्वात् । ततः पुनरुत्पन्नं द्रव्यान्तरभेदेति आन्तैव तत्रैकत्वप्रतिपत्तिर्बाधकाभावादिति चेत्, नैवमपि
आन्तिः अन्तरा भेदनिर्णये तत्प्रतिपत्तेरेवासम्भवात् । दर्शनमेव भेदस्य निर्णय इति चेत्, न, तस्यापि

२० निर्णयस्यैव भवद्विरभ्युपगमात् न सौगतवन्निरिविरूपस्य । निर्णयस्यापि द्रव्यान्तरप्रादुर्भावाशुभावंगा-
मिमवात् एकत्वप्रतिपत्तिरिति चेत् न्यायतमेतत् 'निर्णयश्च अभिमवश्च' इति, निर्णयस्याभिमव-
विराधित्वात् । अभिमूत् वा कथं तत्सिद्धम् यत् एकत्वप्रतिपत्तेर्भावात्, अतिप्रसङ्गात् । तथा हि-

सर्वस्थापि भवेदेवं वादिनः स्वेष्टदर्शनम् ।
ततो लोक-सिद्धानां बुद्धीनामपि बाधनम् ॥१४४१॥

२५ मा भूदेकत्वबुद्धिश्चेत्, काणादत्वं तदा कथम् ।
अन्तरा भेदमुत्पश्यन् कलत्रादौ प्रवर्तसे ॥१४६२॥

कलत्रादि न तदस्य न भेदः कष्टकादिना ।
न भेदोऽप्यस्ति तादृग् यो द्रव्यनोशोचरो न ते ॥१४६३॥

यच्चाशुजं कलत्रादि तत्र भेदेन वेदिनः ।
अस्वकीयप्रवृत्तौ च कथं दोषैर्न लिप्यसे ॥१४६४॥

३० १ स चैवा- आ०, ५०, ५० । २ वीदेः । ३ वेदादौ आ०, ५०, ५० । ४-नाशात्तो न
आ०, ५०, ५० ।

एकत्वज्ञानमेष्टव्यं व्यवहारं तदिच्छता ।

भेददृष्टिस्तदा नास्ति तत्कथं तस्य विभ्रमः ॥१४६५॥

यदप्युक्तम्—'न तर्हि इत्यादि; तत्र कस्मात् नृत्यतः हस्तकर्मदिरवयवविभागो न भवति ? तस्याप्रतीतेरिति चेत्; किं पुनरेकावयवनाशे सर्वात्मनाऽवयविनो नाशः प्रतीयते ? तथा चेत्; तत्-
स्तद्विभागोऽपि प्रतीयताम् । कथमेवं 'स एवायं नर्तकः' इति प्रत्ययः तद्विभागात् संयोगस्य तद्वेतुकस्य
शरीरस्यैपि नाशादिति चेत् ? न; तस्याप्येकावयवविनाशवत् अवस्थितसंयोगावयवात् द्रव्यान्तर एव
भावात् । ततो न युक्तमेतत्—'छेदभेदादिकर्म न स्वाश्रयस्याकाशादेर्विभागमारभते द्रव्यारम्भसंयोग-
विरोधिभिर्भागजनकत्वात्, यत्ततस्तस्य तमारभते न तत्तज्जनकं यथा नृत्यतोऽवयवकर्म, तज्जनकत्वेदं
तस्मान्न ततस्तस्य 'तमारभते' इति ; साध्यव्यावृत्तत्वेन नृत्यतोऽवयवकर्मणो वैधर्म्यदृष्टान्तत्वानुपपत्तेः ।
ततो यथा निरवयवप्रत्यभिज्ञानगोचरत्वान्न तदवयविनो न विनाशैः तथा नष्टद्वित्रावयवस्यापि । कथं १०
पुनरविनष्टस्य नष्टैरपि तैर्नाशो विरोधादिति चेत् ? उक्तमत्र 'कथमेकस्य प्रत्ययस्याभ्रान्तस्यैव भ्रान्तत्वम्'
इति । प्रतीतेर्विरोधाभावरयेतरत्रापि तुल्यत्वात् । ततः सूक्तमेतत् 'नष्टैर्नष्टं न चापरैः' इति ।

तथेदमपि, 'आवृत्तैरावृत्तं भागैः' इति । अत्रापि 'नापरैः' इति 'विलोकयते' इति
च योजयितव्यम् । कथं पुनरावयवस्यावाररूपवयविनमावृणुयात् अल्पत्वात् कर्षट्खण्ड इव
गण्डशैलमिति चेत् ? किं पुनस्तस्य तेन संयोगो नास्ति ? तथा चेत्; न; "कारणसंयोगिना १५
कार्यमवश्यं संयुज्यते" [प्रश० भा० पृ० ६४] इत्यस्य विरोधात् । अस्ति चेत्; कथं
नावृणोति अवयवस्यापि तत् एव तेनावरणात् । ततोऽपि व्यापकदेव तस्यावरणं नाव्यापकत्वात्,
अव्यापकश्च तस्यावयवावारकेण संयोग इति चेत्; न, यावति संयोगस्तावतः स्वल्पेनापि तदुपपत्तेः ।
यावत्तावदिति च भेदापेक्षम्, तत्कथं निर्भेदेऽवयविनीति चेत् ? कथं तत्र संयोगस्य कस्यचिदव्याप-
कत्वम् ? स्यतस्तस्य स्वल्पत्वादिति चेत्; न; स्वात्मत्वस्य गुणत्वेन संयोगेऽनवबलत्तेः, अवबलत्वापि २०
कथं तदधिष्ठितस्य तदव्याप्यत्वम् ? अवयविनः तदतिरेकेणापि प्रतीतेरिति चेत्; कथं तदतिरिक्तस्य
तस्माद्भेदो यत् समान एवायं न भवेत् ? कल्पितात् तर्हि तद्वेदात्तस्य तदव्यापकत्वमिति चेत्,
न; तस्य द्रव्यत्वेन संयोगानाश्रयत्वात्, कल्पितद्रव्यत्वादेर्मानन्तरानुप्रवेशापत्तेः । अवयवव्येव तस्याश्रयः,
अभेदस्तु तस्याव्यापकत्वमात्रमवश्ययतीति चेत्, न, व्योमकुसुमादिवै कल्पितात् ततस्तदनुपपत्तेः ।
ततो वस्तुभूतादेव भेदात् तस्य तदव्यापकत्वमित्युपपन्नं तदेवावृत्तमनावृत्त चैरिति, तथाविलोकित- २५
स्यान्यथाकरणयोग्यात् । एव तदेवैकं रक्तं रङ्गैर्भागीनापरैः तथाविलोमनादेव प्रतिपत्तव्यम् ।

अथ मतं चलादेस्ततोऽर्थान्तरत्वात् अचलादिकमेव तत्त्वतस्तत्, ततो न चलाचलादि-
रूपवत्तया जात्यन्तरस्याबलोकनमिति । तत्राह—

अन्यथा तदनिर्देश्यम् [नियमस्याप्यसम्भवात्] ॥१०४॥ इति ।

१ -स्याविना- ता० । २ "वाचनार्थावृत्तत्वेनेति पाठः ।"-ता० टि० । ३ किन्तु विनाश
एवेति भावः । ४ बौद्धमतप्रवेशपरिचिः । ५ -दिवत्कल्पि- आ०, च०, प० ।

अन्यथा चलादेर्न ताद्रूप्यमपि तु च्यतिरेक इति प्रकारेण तद् द्रव्यम् अनिर्देश्य पादे चले पाणासारकं विनष्ट चाङ्गुष्ठ इति व्यपदेश्य न भवेत्, अर्थान्तरेण तदसम्भवात्, अन्यथा-आकाशादावपि तदापत्ते । तदेवाह—'नियमस्याप्यसम्भवात्' इति । 'शरीरादिकमेव चैत्यादि नाकाशादिकम्' इति नियमस्य अपिशब्दात् तदनेदप्रतिभासस्य च असम्भवात् । सम्भव एव

५ समवायिदिति चेत्, तस्य निषेधात् । अभ्युपगम्याप्याह—

वृत्तावपि [न तस्येद् विश्वरूपं विभाव्यते] इति ।

वृत्तौ समवायसंज्ञाया सत्त्वावपि 'नियमस्याप्यसम्भवात्' इति सम्भव तस्या शरीरादिवद्वाकाशादावपि भावात्, तथा तदर्थान्तरभावस्याप्रतिशेषाच्चेति मन्यते । तत्रैवोपचयमाह—
'न तस्येद् विश्वरूपं विभाव्यते' इति । तस्यैकस्येद प्रस्तुत निश्चरूप द्रव्य त्रिचादि
१० समवाय इत्येकान्तभिज्ञानेकान्तरूपत्व न विभाव्यते कथञ्चित्तस्य तदनेदनेन विभाक्तादिति मन्यते ।

तदनभ्युपगमे दोषमाह—

सम्यग्ज्ञानं व्यवस्थाया हेतुः सर्वत्र तत्पुनः ॥१०५॥

प्रत्यक्षं यदि बाध्येत लक्षणं प्रतिरुद्धयते इति ।

सम्यक् स्थिररूप ज्ञानं व्यवस्थाया इत्यन्मानेन वस्तुव्यवस्थिते हेतुर्निमित्तम् ।

२५ विनापि तेन तद्रूपवस्थाया न कश्चिदपि समीक्षितसिद्धविकल स्यात् । ततो न विभ्रमनादादिक-
मुपपन्ने तत्र तस्याभावात् । भावे वा तद्वादादनु (दानु) ण्यचिरिति मन्यते । तच्च सर्वत्र
बालाबलादिप्रसिद्धनीलपीतादावपि तद्वैतुर्न केवलमनेकान्तरामनि, तथा च सिद्धा तद्रूपेव तस्यापि
व्यवस्था सम्यग्ज्ञानमुल्लस्य प्रत्यक्षस्यापि तत्रैव भावात् । भवदपि तत्रैव बाध्यत इति चेत्,

उच्यते—तत्पुनः सम्यग्ज्ञान प्रत्यक्षमनेकान्तविकल्प यदि चेत् तद्विपर्ययरूपनगा बाध्येत तन्ल-
२० क्षणनीलादेरपि संतन्तस्मात् विषयीकरण प्रतिरुद्धयते तत्रापि तस्य केचित् स्वप्नादित्प्रति
भासनात् बाधपरिकल्पनात् । कल्पनमेव तत्केवल न कदाचिदपि गिराकारस्य वस्तुन प्रतिपत्तिरिति
चेत्, इतरत्रापि सप्रामेतेन—एकान्तव्यतिभिनस्य द्रव्यादेरपि अपत्तिवेदनात् । कथं पुनरनेकान्त
स्तात्त्विकः ? कथं च न स्यात् ? तस्य सशयाद्विदोषेणोपधानादिनि चेत्, अत्रह—'सम्यग्ज्ञानम्'

इत्यादि । व्यवस्थायाः संज्ञायाद्विदोषपरिकल्पनाया सम्यग्ज्ञानमेव हेतुः । वाङ्मात्राच्छब्द-
२५ स्थायानतिप्रतज्ञात् । तथापि किमिति चेत् ? उच्यते तत्पुनः अनेकान्तरूप सर्वत्र बहिर्वि-
संज्ञायाद्विकल्पेणैव प्रत्यक्ष स्वसवेदनवेद्ये तस्यैव तत्र सम्यग्ज्ञानत्वात् । तथा हि—संज्ञपस्तावत्
व्यभिचारीतरत्तप्रतिभासद्रव्यात्मत्रत्वात् अनेकान्तरूपक अमिलान्येतत्प्रास्तात्वाच्च, तथा विरोधाद्वि-
कल्पा अपि । तदन्तकथञ्च तत्र सर्वत्र स्वसंवेद्ये "सर्वचित्ताचैतनाम्" [न्यायवि० पृ० १९]
इत्यादि वचनात् । तत्रापि तद् यदि बाध्येत लक्षणम् अनेकान्ते दोषदर्शने प्रतिरुद्धयते तथा सति

संशयादेरेव असम्भवात् । कुतश्च तत्रापि तद् बाध्यते ? तदन्यतः संशयादेरिति चेत्, न; तत्रापि तदन्यतः तद्बाधने अनवस्थापत्तेः । न बाध्यत एवं तत्र तत् । संशयाद्यनुपक्रान्तस्यैव तत्र तस्य निर्णयादिति चेत्; अनुकूलमाचरसि, परत्रापि तादृशस्यैव प्रतिपत्तेः । पुनरपि तदनन्युपगमे दूषणमाह—

साङ्कर्यं व्यवहाराणां भन्नित्येशविशेषतः ॥१०६॥

नानैकपरिणामोऽयं यदि न व्यवतिष्ठते । इति ।

न व्यवहाराणां प्रवृत्त्यादिरूपाणां साङ्कर्यम् इष्टे प्रवृत्त्यादिवत् इतरस्य अनिष्टेऽपि-
निवृत्त्यादिवत् तद्विपर्ययस्य 'भावः स्यात्' इत्युपस्कारैः । कदा ? नानैकपरिणामोऽयं प्रतीयमानो
यदि न व्यवतिष्ठते तद्व्यवस्थितौ न स्यादिति भावः । तथा हि—तदनवस्थितौ कस्य प्रवृत्तिः ?
चित्तक्षणस्येति चेत्; न; पूर्वापरीभाषप्रसङ्गात् प्रवृत्तेस्तदूपत्वात् । तस्मिन्तानस्येति चेत्, न; वस्तुत- १०
स्तस्यासत्त्वात् । कल्पनया सन्नेव स इति चेत्; न, तस्यापि वन्ध्यासुतवत् तदसम्भवात् । सापि
कल्पनयैवेति चेत्; अप्रवृत्तिरपि तयैव स्यात् । प्रवृत्तिमेव कल्पयति लोक इति चेत्; तदनुत्तरणेन
नानैकपरिणामस्यैव सिद्धिः स्यात् "भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा निवर्तते ॥" [ ]
इति तन्मतप्रसिद्धे ।

किञ्च, कल्पनं सन्तानस्य हेतुफलभावादेव सादृश्योपाधिकत्वात् । तत्र चोक्तं सुगतेतर- १५
ज्ञानधारेरपि तत्कल्पनमिति । सुगतवत् इतरस्थाप्रवृत्तिरितरवच्च सुगतस्य प्रवृत्तिरिति सुव्यक्तं तत्साङ्कर्यम् ।
क वा प्रवृत्तिः ? द्रव्यादाविति चेत्; न; तस्य निरंशानुरूपस्याप्रतिपत्तेः । तदणुव्यूहरूप इति
चेत्; न; तस्य वस्तुवृत्तेनासत्त्वात् । कल्पनया सत्त्वमिति चेत्; न; तत् इष्टसिद्धेरसम्भवात् । सम्भवे
तद्व्युहान्तरादपि करमाभिधानात् तत्प्रसङ्गः । तथा च—

कल्पनासत् इष्टं चेत् तद्विशेषनिराकृतेः ।

चोदितो दधि खादेति किमुष्टं नाभिधावति ॥१४६५॥

विशेषः कल्पनातश्च देविशेषस्ततो न किम् ?

प्रवृत्तीतरसाङ्कर्यं यतो न स्याद् द्वयोरपि ॥१४६६॥

विशेष एव तत्रास्ति यदि लोकषिया तदा ।

नानैकरूपं तत्त्वं स्यात्तन्मत्येति निवेदितम् ॥१४६७॥

तथा, यौगादेरपि तत्साङ्कर्यं दधनि दधित्ववत् करमत्वस्य करमेऽपि करमत्ववत् दधित्वस्य
तद्धेतोः समवायेन भावात् । नहि नियामकस्याविशेषे नियमः, नियाम्यस्य तस्यातन्निबन्धनत्वप्रसङ्गादिति
सूक्तम्—'साङ्कर्यं व्यवहाराणाम्' इति । नानैकपरिणामेऽपि कुतो न साङ्कर्यं दधनः स्वपर्यायैरिव

१ 'अनेकान्तरूपम्' —ता० टि० । २ "अप्याहारः, सम्पुपात् कृजः सद्भूयसमवाये,

[शाकटा० ४।२।२११] उपादिकारणप्रतिषेधनवाक्याध्याहारे [४।२।२१२] सद्" —ता० टि० । ३ तस्य

आ०, व०, प० । ४ तदनुसारेण आ०, व०, प० । तदनुसारेणैव । ५ पृ०...टि०... । ६ "दधुपूरयोः"

—ता० टि० ।

तेषां च तद्द्रव्येणैव, फलभादिपर्यायद्रव्यैरपि तत्परिणामस्यानिवारणादिति चेत्, न; स्वद्रव्यपर्याया-
पेक्षयैव वस्तुषु तस्य प्रतीतिः, तत एव तत्र तस्य निवारणात् । निरूपितं चैतदसकृत् । अत एवोक्तम्-
'सन्निवेशविशेषतः' इति । अयमर्थः--सन्निवेशो नानैकरूपयो कश्चिदविष्यभावस्तास्य
विशेषः प्रतीतिप्राप्तं साङ्ख्यादिवैकल्यं ततः तत्परिणाम इति । कुतश्चायं निरंशवादे वस्तुषु
स्थूलप्रतिभासः ? न चायं नास्ति; प्रसिद्धत्वात् । एकैर्धरिखादिति चेत्, न; अयस्याप्यणुरूपस्या-
प्रतिवेदनात् । स्थूलप्रतिभासरूप एव सौऽपीति चेत्, न; तस्याप्यन्यतस्तत्कारित्वात् प्रतिभास-
कल्पनायामनवस्थानात् । तन्न तत्कारित्वम्, तत्रापि तस्मिन् न ततस्तत्प्रतिभासो व्यभिचारात् ।
अस्ति हि तत्कारित्वमिन्द्रियालोकादीनाम्, न च तत्र स्थूलैकप्रतिभासः, विषये चोदिता प्रवृत्तिरि-
न्द्रियादावपि स्यात् । एतदेव दर्शयिमाह--

१० सत्यप्येकार्थकारित्वेऽसंश्लेषपरिणामतः ॥१०७॥

इन्द्रियादिषु नैकत्वं यदि किं वा विरुद्धयते । इति ।

वाशब्दोऽयमिवार्थः, इन्द्रियादिव्यत्यस्यामन्तरं द्रष्टव्यं । तदयमर्थः--सत्यपि विद्यमानेऽपि
एकार्थकारित्वे एकप्रत्ययमशांशेऽप्रयोजननिष्पादकत्वे द्रव्यादिव्यपदेशविषयेषु नैकत्वं नैकप्रत्यय-
विषयत्वम् । कस्मात् ? असंश्लेषपरिणामतः ऐकान्तिकत्वात् नानात्वपरिणामात् 'इन्द्रियादिषु वा' इत्यत्र

१५ दृष्टान्तः । तथा हि--(न प्रकृताः परमाणव एकप्रत्ययविषया एकान्ततो विद्विष्यत्वात् इन्द्रियादिवत्'
इत्यत्र परस्य पर्यनुयोगः 'यदि किम्' इति । यदि नैकत्वं किम् ? न किञ्चिद्गुणमिति । अत्रोत्तरम्--
विरुद्धयते इति । व्यवहार इति 'व्यवहाराणाम्' इत्यस्य विभक्त्यचनपरिणामेन सम्म्यग् । तथा
हि--यदि विश्लेषेऽपि विवक्षितेष्वणुषु प्रवृत्तिः किन्न व्यूहान्तरगतेषु ? तैरेव तदभिमतस्य फलादिति
चेत्, उक्तमत्र--दक्षि चोदिता प्रवृत्तिरिन्द्रियादावपि स्यात् तदविशेषादिति । ततो वस्तुषु व्यवहार-

२० नियममिच्छता तात्त्विकमेव तेष्वेकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तदपि न संयोगसाहाय्यात् ; यत् संयोगस्य
कालस्थैकदेशाभ्यामयोगात् तदयोगः प्रकल्प्येत अपि तु तथैव परिणामात् । न हि तत्र तत्साहाय्येन
किञ्चित्, अन्यथा तत्परिणामेऽपि तदपरिणामोपकल्पनायामनवस्थापत्तिः । न चैवं "मेदसद्वाताभ्यां
चराक्षुषः" [त० सू० ५।२८] इति सूत्रविरोधः ; सद्वातशब्देनापि तत्परिणामसमर्थव्यवधान-
विकल्पस्य वस्तुत्वरूपस्यैवाभिधानात्, नैकदेशादिना परस्परानुपदेशे इदत् सांशत्वमणूनां पिण्डस्य
वाऽऽणुमात्रत्वम् । वक्ष्यति चैतद्--"नैरन्तर्यं निरंशानाम्" इत्यादिना । तत् सति सद्वाते "तस्मादसति
तु स्कन्धादेव स्कन्धस्योत्पत्तिः, अत एव नेदप्रहणम् । न हि नेदात्तदुत्पत्तौ सद्वात, पटस्कन्धादेव
नेदिनोऽनेकस्य कपालस्कन्धस्योत्पत्तिदर्शनात् । "अभिन्नात्तर्हि" कथमभितस्योत्पत्तिः सूत्रेण तदनुकेरिति

१ दधिद्रव्येणैव । २ साङ्ख्यस्य । ३ "एकप्रत्ययमशांशेऽप्रयोजननिष्पादकत्वात्" ता०टि० । ४ -
प्रतिरूप आ०, ४०, ५० । ५ --तत्कार्यत्वात् आ०, ४०, ५० । ६ एकत्वमपि । ७ "सर्वात्मना" --ता० टि० ।
८ --प्रवेश्य स्वतः आ०, ४० । प्रवेशस्ततः ५० । ९ "एकदेशेन सम्मन्थे परमाणोः पटशता । सर्वात्मना तु
सम्मन्थे पिण्डः स्यादणुमात्रक ।" --ता० टि० । १० न्यायवि० श्लो० २८३ । ११ तत्परिणामरूपात्
संघातात् । १२ "अभिन्नात् मृत्पिण्डादेः अभिघस्य शिवकादेः" --ता० टि० ।

चेत् ? न; सङ्घातशब्देन अमेदस्याप्यभिधानात् । 'द्विविधो हि सङ्घातो नैरन्तप्रभेदविकल्पात् । ततो नाऽयुक्तम् अणोरप्यन्तरस्यैव स्कन्धादपि स्कन्धस्योपजननम् । ततो न स्वलक्षणैकान्तवादसम्भवः । कथं पुनः स्कन्धादपि स्कन्धस्योत्पत्तिः ? कथं च न स्यात् ? 'विवादापन्नः स्कन्धस्तदवयवसंश्लेष-पूर्वकः स्कन्धत्वात् पठवत्' इत्यनुमानेन तत्प्रतिक्षेपादिति चेत्; न; शिवकस्य पिण्डादेवोत्पत्तिदर्शनात् ? तदेव तेन प्रतिक्षेपादप्रमाणमिति चेत्; तन्तुपटमेददर्शनमपि^१ स्यात् सवामेदस्यापि कैश्चिदनुमानात् । ५
तथा च कथन्न साध्यसाधनविकलो दृष्टान्तः स्यात् ? अपरिस्खलद्रूपतया 'लोकैः परिगृहीतत्वात् , तद्भेददर्शनमेव तस्य प्रतिक्षेपकं न तत्स्येति चेत्, समानमितरत्रापि ।

किञ्च, शिवकस्य तदवयवाः सहजन्मानः, पूर्वजन्मानो वा हेतवः स्युः ? पूर्वजन्मान इति चेत्; कुतस्तथा नोपलब्धिः तन्तुवत् ? अस्यैवेवं केवलमाप्तुभाविन्या शिवकोपलब्ध्या तिरोधाना-न्नोपलक्ष्यत इति चेत्; अनुपलक्षिता कथमस्ति ? भवति चैवमतिप्रसङ्गः—'शिवकोऽपि प्रागेवास्ति, १०
तदुपलब्धिरपि केवलं कुतश्चिरोभावान्नोपलक्ष्यते' इति वदतोऽपि दुर्निवारत्वात् । तर्हि मा भूदुपलब्धिरेव तेषाम् अयोम्यत्वादिति चेत्, आरब्धशिवकानामपि न भवेत् तत्रापि तद्रूपपरित्यागात् । तत्परित्यागे वा कथन्न परिणामवादः—तत्परित्यागेन तद्योग्यस्वभावोपादानात् ? तयोस्ततो भेदान्नेति चेत्; कथमेवं तौ तस्य ? तत्र समवायादिति चेत्; सोऽपि यदि युगपत्; तदुपलब्ध्यनुपलब्ध्योरपि योगपद्य-प्रसङ्गः । क्रमादिति चेत्; कुतः क्रमः ? स्वप्नरणादिति चेत्; ननु अवयवा एव तत्र समवायिकारणम्, १५
ततश्चाक्रमात् कथं तत्क्रमः तदक्रमस्यैवोपपत्तेः, अन्यथा तस्य निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् वक्तव्य एव कारण-स्यापि क्रम इति कथन्न तद्वादः ? तत्क्रमस्यापि क्रमान्तरसम्बन्धादेवान्युपगमे अनवस्थापत्तेः । ततः पश्चादपि तस्यापरित्याग एवेति कथं शिवकस्याप्युपलब्धिः अवयवोपलम्बविकल्पस्य तस्याप्रतिपत्तेः क्षणिकस्वलक्षणवत् । तन्न पूर्वजन्मानां तेषां तद्वेतुत्वम् । नापि सहजन्मानां; अनिप्यन्तानां तदयोगात् । निप्यन्तानाञ्च सहनिप्यन्नं प्रत्यनुपयोगात् । तत्र तस्य तदवयवसंश्लेषपूर्वकत्वसाधनमुपपन्नं प्रत्यक्ष- २०
प्रतिपत्तस्य स्कन्धपूर्वकत्वस्यैवोपपत्तेः । कथं तर्हि तत्र अवयवावयवविन्यपदेशो जन्यजनकभावाभावे तदयोगादिति चेत् ? न, नदभावेऽपि तथापरिणामादेव तद्व्यवस्थितेः । ततः सूक्तम्—
'साङ्ख्यं व्यवहारारणाम्' इत्यादि । अथैव तात्पर्यं विस्तरतो व्याख्यातुकाम आह—

तदनेकार्थसंश्लेषचिरलेपपरिणामतः ॥१०८॥

स्कन्धस्तु समदेशोऽशी बहिः साक्षात्कृतो जनैः । इति । २५

तत् तस्मादन्तरन्यायात् अनेकोऽवयवोऽर्थोऽवयवी तयोः संश्लेषश्च सङ्घातः विश्लेषश्च भेदः परिणामश्चाकारान्तरप्रामाणं तेभ्यस्ततः स्कन्धः । तु शब्दोऽवधारणे तत् एवायं न

१ द्विविधो आ०, ब०, प० । २ शिवकस्य पिण्डोत्पत्तिदर्शनमेव । ३ "अप्रमाणं स्यादिति सम्बन्धः" —ता० टि० । ४ वेदान्तिभिः । ५ लोके परि— आ०, ब०, प० । ६ ततो भेद—आ०, ब०, प० । ७ "उपलब्ध्यवयवत्वतद्योग्यत्वस्वभावयोः" — ता० टि० । ८ 'तस्येति आत्यैक्यचनम्, शिषकावयवानामित्यर्थः ।' —ता० टि० । ९ —थवायोऽव— आ०, ब०, प० ।

- प्रकारान्तरादिति । तत्र संश्लेषोऽनेकस्य विश्लेषपरिणामावर्थस्येति प्रतिपत्तव्यम् । दृश्यते हि तद्विश्लेषादपि स्कन्धो घटभेदजन्यः कपालस्कन्धस्य प्रतीतिः । घटकालेऽपि तत्स्कन्धो विद्यत एवेति चेत्, स्तयम्; तदा वेदात्मनो भावो न केवलस्य, तस्य तु तत् एवोत्पत्तिः तथा दर्शनात्, अन्यथा न कस्याचिदापि कुतश्चिदुत्पत्तिः । एवमपि किं विश्लेषप्रहणेन परिणामत इत्येव गतत्वात्, कपालस्कन्ध-
 ५ स्यापि प्राक्तनतदवयव्यभिक्ताकारपरिहारेण तद्विभक्ताकारस्योत्पत्तिरिति चेत्; न; विश्लेषस्यापि तद्विश्लेष-
 त्वात्, किमर्थं तर्हि पृथग्वचनमिति चेत्? सुदूराद्विभक्तिपातात् केवलं नाश एव घटस्य कपाल-
 स्कन्धस्तु प्रागपि विद्यते इति मतव्युदासार्थम् । तत्परिणामाच्च तदुत्पत्तिरिति हि तैव । अनेकसंश्ले-
 षोत्तु तद्वचनं दृष्टान्तार्थम्, परस्यापि प्रसिद्धत्वात् । तत्रायं प्रयोगः—यद् यतो दृश्यते तत्त एवोत्पत्तिमत,
 यथा अनेकसंश्लेषाद् दृश्यमानस्तत एव स्कन्धः, दृश्यते चार्थविश्लेषपरिणामान्यामपि कपालशिव-
 १० कादिस्कन्ध इति ।

स च स्कन्धः सप्रदेशः स्वतः कथञ्चिदभिन्नावयवः सदृशब्दस्याभेदाच्चित्वात्, अत एव अंशी न भिन्नावयवसमवयात्, तस्य निराकरणात् । न चात्र विप्रतिपत्तिः प्रागाणिकस्य साक्षादेव निरीक्षणात् । अत्र एवोक्तम्— 'बहिः साक्षात्कृतो जनैः' इति ।

इदानीं तत्साक्षात्करणेनैव विपक्षाभ्युपगमं प्रतिक्षिपन्नाह—

- १५ नानाकारैकविज्ञानं स्वाधारे बद्धरादिषु ॥१०६॥
 तादात्म्येन [पृथग्भावे सति वृत्तिर्विकल्प्यते ।] इति ।

- आकारो भागः ततो भागाद् भिन्नम् अनाकारमेकमवयविवर्त्यं तस्य विज्ञानं स्वबुद्ध्या
 कल्पनम् । क तत् ? स्वाधारे अवयवकलापे । किंवत् ? बद्धरादेरिव तद्वत् । यथा बद्धरादेः स्वाधारे
 विज्ञानं बुद्धे बद्धरादिरिति तथा अवयवविनोऽपि कपालेषु घट इति यद्विज्ञानं परस्य तत् न । केन ?
 २० तादात्म्येन । तादात्म्यमवयवतद्गतोः कथञ्चिदभेदः तज्ज्ञानमिह तादात्म्यं विषयशब्देन विषयिणोऽभि-
 धानात् । तेन नहि तत्राभेददर्शने भेदकल्पनमुपपन्नम्, सर्वत्र दृष्टविपर्ययकल्पनापत्तेः । भेद-
 दूषणान्तरमप्याह—'पृथग्भावे सति वृत्तिर्विकल्प्यते' इति । अवयवतद्गतोरेकान्ततः पृथग्भावे
 हि वृत्तिभगिषु तद्वतः स्कन्धो विकल्प्यते— 'किमेकदेशेन सर्वोत्पत्त्या वा' इति । तत्र च दोषो-
 भवति अनवस्थानादिति मन्यते । नास्ति तत्र तद्विकल्पः, तस्य भेदनिष्ठत्वात् अवयवविनश्च निर्भेदत्वात्
 २५ ततो न देशतो नापि कात्स्न्यतस्तस्य तत्र वृत्तिरपि तु स्वरूपेणैव तथा दर्शनादिति चेत्; भवेदेवेदं
 यदि तथादर्शनं लभ्येत । न चैवम्, कथञ्चित्तदभेदस्यैवोपलम्भात् । तदेवाह—

दर्शनादर्शने स्यातां सप्रदेशाप्रदेशयोः ॥११०॥ इति ।

संप्रदेशो जैनस्यावयवी यौगस्य अप्रदेशः तयोर्यथाक्रमं दर्शनमदर्शनं च स्याताम् ।

१ 'पदात्मनः'—सा० टि० । २ 'त्यतिरिति' आ०, घ०, प० । ३ 'सस्ते'— आ०, घ०, प० ।
 ४ 'यात्त'— आ०, घ०, प० । ५ 'स्वतः कथञ्चिदभिन्नावयवः'—सा० टि० । ६ 'प्रदेशेभ्योऽवयवेभ्यो
 भिन्नः अप्रदेशः'—सा० टि० ।

विधिपदं तदस्तित्वज्ञापनार्थं विधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात्, ततो न स्वरूपेणापि वर्तनं तस्येत्यमाव प्रवेति
 मन्यते । अथवा दर्शनमन्वयविनोऽवयवेषु वृत्तिरिति मतम् । अदर्शनं तद्विपर्ययस्ते स्याताम् । कथोः ? ।
 सप्रदेशाप्रदेशयोः भावप्रधानोऽयं निर्देशः । ततः सप्रदेशत्वे दर्शनमप्रदेशत्वे च अदर्शनमित्यर्थः ।
 नहि प्रदेशनिष्क्रान्तस्य केवलस्य तत्र वृत्तिर्नाम । असिद्धस्तत्रिष्कम इति चेत्; न; पाणेशाकाशाद्विभागे-
 ऽपि देहस्य तदविभागेन कल्पसिद्धेः । न हि पाणेशाद्विभाग एव देहस्यापि तद्विभागः तस्य तत्का- ५
 र्यत्वात् । “पाण्याकाशाविभागात् तत्संयोगविनाशसव्ययेक्षात् देहाकाशाविभागः ।”
 [ ] इति स्वयमनुपपत्तम् । ततो विभक्तौऽपि तस्मिन् स्वयमविभक्तस्य न तत्र वृत्तिः द्रव्या-
 न्तरवत् । विभज्यत एव सोपि तस्मादिति चेत्; न; पाणिविभागावस्थायां तदभावात् । न चैकस्यैव
 निर्ययार्थं तत्र वृत्तिरवृत्तिश्चोपपत्त्या विरोधात् वृत्तिरेव नावृत्तिः । सप्रदेशवृत्तिरेव तस्यापि वृत्तित्वात्,
 इतरत्रावृत्तिरेव तस्याप्यवृत्तिः किल स्यात् ? वृत्तिरेव तत्र दर्शनादिति चेत्; न; इतरत्रापि विपर्ययस्यैवो- १०
 पलम्भात् । तस्योस्तत्राविरोधे वा अपयवभेदाभेदात्मकत्वस्याप्यविरोधाद्भवत्यर्थं तदेकान्तभेदकल्पनमिति
 मन्यते । भवतु तद्दि भवत्परिकल्पितस्यापि एकत्वस्याभावो भेदाभेदयोरेकत्र विरोधादिति चेत्;
 अत्राह-

विरोधानुपलम्भेन किल स्कन्धो विरुद्धयते । इति ।

स्कन्धोऽवयवी विरुद्धयते विवक्ष्यते किल 'नेति' इत्यर्थः । किलशब्दस्यास्तचि- १५
 सूचकस्य सापर्यतो नैत्रार्थलोपपत्तेः । केन न विरुद्धयते ? विरोधस्य सहानवस्थानादेरनुपलम्भो-
 ऽदर्शनं तेनेति । तथा हि-न तयोः सहानवस्थानम्; सहैव प्रतिपत्तेः । नापि परस्परपरिहारः,
 कथञ्चिदपरिहारस्यापि प्रतीतेः, कथञ्चित् परिहारस्य च तस्तिद्वयानुकूलत्वात् । कथं पुनस्तादृशस्यापि
 दर्शनम् ? कथं च न स्यात् ? अर्थाभागाद्दृष्ट्या परभागादेरपि दर्शने तदनुमानाभावप्रसङ्गात् । अदर्शने
 तदभेदात् अर्थाभागास्याप्यदर्शनमित्यनुपलम्भाद्भावस्यैव प्राप्तेरिति चेत्; अत्राह- २०

सम्भवस्यपि मात्राणां दर्शनादर्शनस्थितिः ॥११॥

इदं विज्ञानमन्यद्वा चित्रमेकं यदीक्ष्यते । इति ।

योन्यपेक्षया केवलं न सम्भवत्यपि तु छत्रस्थापेक्षया सम्भवत्यपि दर्शनादर्शनयो-
 रुपलम्भानुपलम्भयोः स्थितिरविचलनम् । कारणम् ? मात्राणां स्कन्धमागानाम् । कुत एतत् ? इदं
 पुरोवर्ति स्तम्भादि चित्रं नानारूपमेकं च यत् यस्मात् ईक्ष्यते दृश्यते इति । तात्पर्यमत्र यद्येकान्तेन २५
 मात्राणामभेदस्तदा भवति दर्शनभेदान्भेदेव वा इत्येकान्ते, न चैवम्, कथञ्चिदासां भेदस्यापि प्रति-
 पत्तेः । ततो नाऽप्युक्तं तासामर्वाचीनानां दर्शनम्, अदर्शनं च पराचीनानामिति दृश्यते इति । अनेनापि-
 “चित्रं तदेकमिति चेदिदं चित्रतरं ततः” [प्र० वा० २।२००] इति प्रतिक्षिप्तम्;
 'ईक्षिते अनुपपत्तेरसम्भवात् । तदपि युक्त्यसङ्गतमनुपपन्नमेवेति चेत्; न; ईक्षणस्यापि युक्तित्वात्,

१ देहाकाशाविभागात् । २ पाण्याकाशाविभागात् । ३ -ति कि- ५।०, ६०, १०। ४
 नार्थ- १०। ५ “वीगववैशै विकप्रश्नयोः” -ता० ति० । ६ दृष्टे वस्तुनि । ईक्षितेरनुप- ५।०, ६०, १०।

अन्यथाऽनुमानस्यापि न तत्त्वं तदुपाश्रयादेव तस्याप्यवस्थिते, ततो दुर्भाषितमिदम् ।

“युक्त्या यन्न घटाभुषति तदहं दृष्ट्वापि न श्रद्धेः ।” [ ] इति ।

दृष्टवश्रद्धायां युक्तिरेवानुमितिरूपाया असम्भवात्, तथा गगनक्रमस्तिन्नेव कस्यचिद्दृष्टव-
घटनयोरनुपपत्ते । तत्सम्भवे वा कथं दृष्टवश्रद्धानम् ! यत्, दृष्ट्वापीत्यादि शोभेत । किञ्च

५

युक्तिरप्यन्यथा युतया श्रद्धेया घटनाद्यदि ।

तदान्यथैव साप्यन्येत्यनवस्था प्रसज्यते ॥१४६८॥

स्वत एव यदि श्रद्धा युक्तौ दृष्टा न किं तथा ।

व्यभिचारावलोकानुसङ्गो किञ्चैव विद्यते ॥१४६९॥

हेत्वाभासोपजाताया तस्या भूयस्तदीक्षणत् ।

१०

युक्तिरेव न सा तस्या युक्त्या भाग्वत्वतो यदि ॥१४७०॥

दृष्ट्याभासैव सापि स्थाययाम्ति व्यभिचारिता ।

तथा च सति दृष्टेति जाघटीति न ते वच ॥१४७१॥

दृष्ट्याभासावबुद्धस्य दृष्टत्वाननङ्गत्वात् ।

लोककृद्भ्या तयोक्तिर्ध्येत् साक्षाद्दृष्टं न दुर्घटम् ॥१४७२॥

१५

निदर्शनमत्रे 'विज्ञानमन्यद्वा' इति । प्रत्यक्षविषये किं तेन अन्यथा तत्रापि तदन्तर-
कल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्ग इति चेत् ! सत्यम्; तथापि प्रत्यक्षव्यापारमनिरम्य वैयाप्याद् दोषगुरूपो-
पयतो निवारणार्थं तद्वचनम् । न चैवमनवस्थानम्; अविप्रतिशित्त्येने तदन्तरस्याऽनवस्थाप्रसङ्ग ।
तादृशं च परस्य विकल्पेतरविभ्रमेतराद्यान्कं चित्रविज्ञानम् । तथा धैरोपिकस्य विज्ञानद् अन्य
पटचित्ररूपम् । न हि तदेकमेव; चित्रावभासनात् । नाप्यनेकम्; “युगापदेक्यं यद्भिन्ना कर्माणि न

२०

वर्तन्ते सजातीयत्वे समानेन्द्रियग्राह्यत्वे एकरूपत्वे च मत्पविभ्रुद्रूपवृत्तिन्वात् रूपम्”
[ ] इत्यत्र निदर्शनस्य बाधैरेकन्यापत्ते । तत्र शरीरसम्भवादेव तद् । निश्चितं धैर्य
स्वयमेव—“गुणाश्च गुणान्तरम्” [धैरोऽन्यत् ४८॥१०] इत्यत्र दृष्टे । वाराब्धोऽयमिदं,
ततो यथा तद्विज्ञानं तत्र रूपं चित्रैक्येऽप्यते— संश्लेषादित्य नोपरीत्यते, संस्यैव तदनुसन्नेपरी-
टनात्, तथा स्वर्गादिकमपि तथाविधैः च तद्विम् । भवतु चित्रैरेकद्रुप्य तदपि शुभं कस्मिन्

२५

सति मात्राणां दर्शनादर्शनास्थितिरिति चेत् किञ्चिदिति—
अचान्तरात्सकलविषयसाक्षात्कारात्सकलानुसन्नेऽप्येकान्तो अरान्तरागमानः

सकलविषयसाक्षात्कारात्सकलानुसन्नेऽप्येकान्तो अरान्तरागमानः
संसारिणः तेषां भेदाः शक्तिरूपा विदोषा तेषमानन्त्यान् अतो विन्यस्य परममिति स न

१ उद्भूतमिदम्— अष्टशो अष्टसहस्रं पृ० २३४ । २— युगे वि— आ०, ४०, ७५ ।
३ “इह विप्रमेकं यदीक्यते इत्यत्र— १।१० टि० । ४— कीदृशम्— १।१० टि० । ५ चित्रैः वि— आ०, ४०,
५० । ६ संश्लेषादेरेव । ७ अरूपा आ०, ४०, ५० ।

विद्यते विषयत्वेन येषां तेषां भावात्, आनन्त्यात्, सम्भावस्तुधर्मे तेषामप्रवृत्तेः । सकलाग्रहे सति तासां तत्स्थितिरिति । क्रमेणैवमपि दृष्टस्यैवाद्यष्टोऽपि भाग इति प्रतिपत्तिः । नै तद्वृत्तानादेव; तस्य तत्राप्रवृत्तेः । नापि तद्विषयात् दर्शनान्तरात्; तस्य दृष्टे प्रवृत्त्यभावात् । अत एव नोभाम्यामपि । न च तदेकं तद्विषयमस्ति । सकृत्तस्य भावे दृष्टेतरविभागानुपपत्तेः । क्रमेण भावे परापरत्कारणवैकल्यम् आदितद्व्यापारादेव तस्योत्पत्तेरिति चेत्; अत्राह—

नानाकारणसामर्थ्याज्ज्ञानं भेदेन भासते ॥११३॥ इति ।

नाना यत् कारणं परापरचक्षुरादिव्यापाररक्षणं तस्य सामर्थ्यात् ज्ञानं रूपादिप्रत्यक्षं भेदेन तदुत्पन्नानातिशयक्रमरूपेण भासते । भासत इत्यनुभवमसिद्धमिदं न स्वसुचिविरचितमिति दर्शयति । तत्क्रमस्य तस्मादभेदे तदवस्थं तद्वैकल्यमुत्पत्तिभेदाभावात् । भेदे वा स कुतस्तस्य ? ततोऽपि तत्क्रमस्यापरस्य भावात्; न; अनवस्थापत्तेरिति चेत्; अत्राह—

भेदसामर्थ्यमारोप्य [प्रत्यासत्तिनिबन्धनम्] इति ।

भेदश्च तत्क्रमात् तस्यार्थान्तरत्वम् सामर्थ्यं चैकत्वम्, सङ्गतस्यैकस्यार्थस्य भावः सामर्थ्यमिति व्युत्पत्तेः । तदुभयमारोप्य आत्मन्यवस्थाप्य ज्ञानं भासत इति सम्बन्धः । तात्पर्यमेव—नैकान्त-तन्तस्य तस्माद्भेदो भेदो वा यतः प्रागुक्तदूषणम् अपि तु कथञ्चिदेव । ततः सत्यप्यभेदे नोत्पत्ति-भेदाभावः; भेदापेक्षया तदुपपत्तेः । तथा न भेदेऽपि तस्येतेरेतरविषयासङ्क्रमः; तस्याप्यभेदापेक्षया सुलभत्वात् । ततो युक्तं तद्वलेन दृष्टस्यैव अदृष्टमपीति । ज्ञानमिति यथा प्रत्यासत्त्या तत्क्रमस्त-द्विज्ञानरूपमेव एकमाकारमात्मसात्करोति नापरं साङ्ख्यापत्तेः; तथा तत्क्रममेव कुर्वीतिति पर्याप्तं तज्ज्ञानेन मयोजनाभावात् पारम्पर्यदोषाच्च । इत्येतदेवाह परः—

प्रत्यासत्तिनिबन्धनम् ।

चोद्यं महति [नीलादौ तुल्यं तद्विषयाकृति] ॥११४॥ इति ।

महाविषयत्वात् प्रकृतं विज्ञानं महत् तत्र चोद्यम् उक्तत्वं प्रत्यासत्तिप्रयुक्तं भासते इति सम्बन्धः । तत्रोत्तरमाह—'नीलादौ तुल्यं तद्विषयाकृति' इति । तच्चोद्यं नीलपदलादौ विषयाकारे च विज्ञाने सदृशम् । तथा हि—यथा प्रत्यासत्त्या वस्तुरूपं विज्ञानं च नियतगोच नीलाद्याकारं विषयाकारं च आत्मसात्करोति नापरं साङ्ख्यास्य सर्वग्रहणस्य च प्रसङ्गात्, तथैव स्वयमतदाकारमपि तत्क्रममेव कुर्वीतिति विज्ञेयेरन् निराकारतद्विज्ञानवादिनः । तथाविधं वस्तु विज्ञानं वा दृश्यत इति चेत्, न; अतत्क्रमोऽपि तुल्यत्वात् । न हि तस्यापि कथञ्चिदेकत्वरहितस्य प्रतिपत्तिः । निवेदितं चैतत्—'भेदज्ञानात्' इत्यादिना^१ । सति चैवमनुपपन्नदर्शनविषयत्वे स्कन्धस्य यज्जातं तदाह—

सर्वथा श्लेषविश्लेषे नाणूनां स्कन्धसम्भवः ।

अन्यथा नाप्रदेशादीत्यपरैर्देहमुत्तरम् ॥११५॥ इति ।

१ न इर्थ— आ०, च०, प० । २ ज्ञानात् । ३ -तिभावा- ता० । ४ -यादनवस्था- ता० । ५ "स्वस्मिन्" -ता० टि० । ६ न्यायवि० श्लो० ११५ ।

स्कन्धस्यावपविनो न सम्भवः । कस्मिन् तस्मिन् ? श्लेषविश्लेषे सद्भावावपवने ।
 फेगम् ! अणूनाम् । न हि तेषां द्विविधे स्फुण्डोऽतिप्रसङ्गात् । तद्विश्लेषे तत्सम्भव इति चेत्;
 उच्यते—अन्यथा तद्विश्लेषमसारेण प्रदेशरहितत्वम् अप्रदेशो भावमथानन्वात् निर्देशस्य, तदादिर्व्यस्य
 पिण्डाणुमात्रादेः तद् अप्रदेशादि न स्यात् । समदेशार्थेव स्यात् । कथम् ? सर्वथा सर्वप्रसारेण ।
 तथा हि—यद्यप्येतेषां तेषां संश्लेषः सांशत्वम् । फलस्येन चेत्; पिण्डस्याणुमात्रत्वम् । अर्थान्तर-
 संश्लेषसम्भवात् तेषु तत्सम्भव इति चेत्; सर्वेषु तत्प्रसङ्गस्तद्विनोपात्त, तथा च जगदेकस्फुण्डं प्राप्नुयात् ।
 इति एवम् अपरः सौगतीः दत्तां दूषणमिति शेषः । तत्र किञ्च ? 'उत्तरम्' इति । स्कन्धवादमित्युच्यते ।
 नेति सम्बन्धः । तथा हि—इदमपि दूषणं शब्दात्मकं तदुत्पाद्यज्ञानात्मकं वा यदि स्कन्धरूपम्;
 कथं तद्भावात्तन्मतेत् ? तद्वदेव स्कन्धान्तरस्यापि कथञ्चिदवस्थितेः । न ह्यत्मानं तदूषणमतिक्रमयेत्
 ० तादृशमपरमविनामितुमर्हति । निरर्थाणुरूपं चेत्; न; शब्दस्य तादृशस्य अवाचकत्वात् । अक्षरम्-
 समवत्त्वात् । धाच्यत्ववत् तदेष कल्पितस्कन्धरूपतया वाचकमिति चेत्; न; कल्पितस्य नित्यादिवत्
 अर्थनित्यानुपयोगात्, ज्ञानं च तदुत्पन्नं कथञ्चाम अणूनां षडंशत्वादिकं प्रतिषेधते ? निरर्थाणुस्वभाव-
 स्थानेन्द्रकारगोचरत्वात्सम्भवात् । कल्पनया सांशस्य तत्सम्भव इति चेत्; न; कल्पितदूषणेन वस्तुत-
 प्रतिषेधापयोगात् । ततः सात्त्विकमेव शब्दस्य तन्निमित्तज्ञानस्य च स्कन्धात्मकत्वमणुपगमनत्वमिति कुत-
 १५ स्कन्धवादस्योत्तराणम् ! कथं तर्हि स्कन्धस्तेषां श्लेषभावे अतिप्रसङ्गादिति चेत्; न; तदर्शनादेव
 श्लेषस्यापि तदनुगुणस्यावकल्पनात् । स च नैरन्तर्यमेव ससर्गविकल्पादेः तत्रानवतारात् । अन्यथा
 अणुवादेऽपि न ततो निर्मुक्तिरणूनां येन केनचित्त्रिरन्तराणमेव सम्भवात् । ततो निर्वोपत्वात् स एव
 तदनुगुणः श्लेष इति कथं तदभावः ? इदमेवाह—

नैरन्तर्यं निरंशानां स्वभावानतिरेचनम् । इति ।

२० निरंशानामणूनां तेष्वेव "नाणोः" [त० सू० ५।११] इति प्रदेशमतिषेधात् नैरन्तर्यं
 व्यवधानैकत्वम् । तस्मिन् अतिरेचयति षडंशत्वाधापातने नाधिकं करोति पिण्डाणुत्वापादने वा । अतीव
 रेचयति इत्यतिरेचनं स्वभावस्य नातिरेचनं स्वभावानतिरेचनम् । अतः स एव तेषां तदनुगुणः
 श्लेष इति भावः । ननु यदि स्कन्धावकल्पनात् तेष्वपि वा स्कन्धस्यामेव एकान्ततः, एक एव भावैव
 वा स इति कथमेकानेकार्थकत्वमस्य ? इत्यत्राह—

चित्रचैतविचित्रा भदष्टमङ्गमसङ्गतः ॥११६॥

स नैकः सर्वथा श्लेषात् नानैको भेदरूपतः । इति ।

सः स्कन्धः नैको नाप्यनेकः । कथम् ? सर्वथा । कुतः ? श्लेषात्, ततो भगवान् तेष्वद्वय-
 तस्य श्लेषस्यामेदस्य भावात् । सर्वधेति योज्यमत्रापि । अष्टेषोऽपि भेदरूपतः कथञ्चिदवकल्पतद्भावात्
 भेदस्य भावात् । अन्यथादिना एवविधोऽप्यर्थं दुष्यतीति चेत्; न; तस्य बहुत्वः प्रतिषेधात् ।

अन्यथा स्वयमभिमतस्य निर्णयेतरादिरूपतया चित्रस्य चैतस्य विकल्पस्य रूपरसादिविषयतया विचित्रामस्य च दृष्टस्य कर्कटीभक्षणकालभाविनो दर्शनस्य भङ्गप्रसङ्गतः, तद्विषयस्य तत्रापि प्रवेशात् । ततः किम् ? इत्याह—

स्कन्धो मात्रानुरोधेन व्यवहारेऽवधार्यते । इति ।

स्कन्धोऽवधार्यते निश्चीयते । केनात्मना ? मात्रानुरोधेन मात्राणां तद्भागानामनुरोधः ५ कथञ्चित्परस्पराविष्कम्भावः । तेन न तत्समवेतेन रूपान्तरेण, ततो निश्चयनिराकृतं तत्स्वरूपमिति भावः । किन्निमित्तं तदवधारणम् ? व्यवहारे । व्यवहारनिमित्तम् । ततोऽन्यत्र तत्कल्पनमपि प्रतिक्षिप्तमिति मन्यते । कुतः पुनरन्योऽन्यात्मगमनेनैव तस्यावधारणं न रूपान्तरेणेति चेत् ? अत्राह—

सङ्ख्यादिसमभावेऽपि तत्स्वभावविवेकतः ॥११५॥ इति ।

सङ्ख्यानां सङ्ख्या तच्च गोचरविषयं न स्वरूपगोचरं तत्र भेदस्य भावात् । आदि- १० शब्दाद्रूपदिकम्, तस्य समभावो भागोभ्यस्तत्त्वतो भेदः तस्मिन् सत्यपि तत्स्वभावस्य स्कन्ध-स्वरूपस्य विवेकतो विनिश्चयात् तेनैव सोऽवधार्यत इति । रूपान्तरेण तदवधारणे तत्साम्यानुपपत्तेः । निरूपितं चैतत्—“तुलितद्रव्यसंयोगे” इत्यादिना १ ।

तथापि तमनभ्युपगच्छतो दूषणमाह—

अतादान्धस्य स्वभावे वा ह्यानर्थकपादलं परैः । इति ।

१५

अतादान्धस्यम् अमात्ररूपत्वं सर्वथा तद्व्यतिरेकात् स्वभावो यस्य तस्मिन् वा स्कन्धे परैस्तद्गौरैरलं पर्याप्तम् । कस्मात् ? आनर्थक्यात् आफल्यात्, एतच्च जलाहरणव्रीहिधारणादेः फलस्य स्कन्धादेव भावात् । ततोऽपि तत्सहायादेव तत् न केवलमिति चेत्; न; केवलस्यैव सामर्थ्ये तदनपेक्षणात् । असामर्थ्ये न तत्सहायादपि व्योमकुसुमादेरपि तत्सहायात् । तत् एव सामर्थ्यं तस्येति चेत्; न; व्यतिरेके तस्येत्ययोगात् । अव्यतिरेके तत् इत्यनुपपत्तेः । कथञ्चिद्व्यतिरेके २० वा स्कन्धः परिणामी स्यात्- असमर्थरूपपरित्यागेन समर्थरूपोपादानात् । तथा च क्रमवद्युगमदपि नानात्मकत्वोपपत्तेः नैकान्तमवयवव्यतिरेकः तस्य । स्वतः समर्थस्य सहायापेक्षेण बहुकूलोऽपि प्रतिक्षिप्तम् । न च पश्चान्तरेऽप्ययं दोषः, सहकारीतरकारणकलापस्य परस्पराऽप्रावितातिशयस्यैव कार्यं व्यापारात् । वक्ष्यति चैतत्—“अर्थस्यानेकरूपस्य” इत्यादिना । तत्र जलावाहरणं तेषां फलम् । तदाधारतया स्कन्धस्य स्थापनमिति चेत्, ननु स्थितिकरणं स्थापनम्, स्थितिस्वभावस्य च किं तत्करणेन स्वयमेव स्थिते ? २५ अतस्त्वभावस्याप्यवश्यम्भाविनिपातत्वात् । तत्स्वभावतया तत्करणमिति चेत्; न, तदन्यस्वभावा-परित्यागेन तदयोगात् । तत्स्थित्यागे परिणामवादप्रसङ्गात् । यदि च तस्य तैः स्थापनं कथं विनाशः ? तद्वेतोरिति चेत्; कुत एतत् ? तत्र तस्य सामर्थ्यात्, स्थापकसामर्थ्यात् स्थितिरपि

१ तेन तत्त-आ०, व०, प० । २ भेदस्वभा-आ०, व०, प० । ३ न्यायवि० इलो० १११०९ ।

४ अथवावाञ्छितत्वम् । ५ न पक्षा-ता० । ६ न्यायवि० इलो० २६६ ।

- स्यात् । स्थापनस्यैव ततो नाश इति चेत्, न; पठविनाशोऽपि तन्तुत्वां प्रतीतिः । तस्मान्मर्थस्य नाश इति चेत्; न; तस्य तदव्यतिरेकात् । व्यतिरेके वा कथं तेषामेव न सर्वस्यापि ? तत्रैव स्थितेरिति चेत्; न तर्हि तस्य विनाशः तैरवस्थापनात् । तत्स्थापनसामर्थ्यमपि तेषां न दयत इति चेत्, न; तस्य तदव्यतिरेकादित्यादेरनुपपत्तात् अन्वयस्थापत्तेश्च । तत्र तत्रैव स्थिते(ति)न्तेषाम् ।
- ५ तत्सहायत्वादिति चेत्; न, स्वतः सामर्थ्यैरयोस्तदपाकरणत् । सद्यस्यापि तदवस्थापकसहाय-विनाशद्वारेण विनाशरूपनायामपरावस्थानप्रसङ्गाच्च । तत्र स्थापनसामर्थ्यनाशनेन स्थाप्यनाशन-मुपपन्नम् । ततो न भागानां भागवदवस्थापनं प्रयोजनम्; ससु तेषु तदविनाशापत्ते । नापि तदुपलम्भनम् । अनुपलब्धानां परभागादिवचनसम्भवात्, इन्द्रियतन्निर्कर्षस्यापि तत्रैव दुरवबोधत्वात् । नाप्युपलब्धानाम्; अष्टाणुरादेः तदवयवोपलम्भाभावेनानुपलब्ध्या परापरतदवयवविनाशुपलम्भस्यैव सम्भवत् । ततो न युक्तमेतन्-“महत्त्यनेकद्रव्यत्वात् रूपाद्योपलब्धिः” [वैशे० सू० ४।१।६] इति । ततः सूक्तम्-‘आनर्थक्यात्’ इत्यादि ।

अथवा, अत्तादात्म्यमन्वोऽन्यभेदः स एव स्वभावः तस्मिन् वेति पूर्वत्रात्र च पक्षान्तरद्योतने । हीति स्फुटार्थं । परैः परमाणुभिरलम् आनर्थक्यात् । तथाहि-तेषां यद्यानपावारणादिकं फलम्; अविशेषेण स्यात् । संसर्गिणामेवेति चेत्, न, ससर्गस्यैव सहनिष्ठात् । अन्यैव तत सहति

१५ “धिनापि परमाणूनां संसर्गात् सहतिः परा ।

आघातेऽपि पृथग्भावे पस्या नैव समरित सा ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।९१]

- इत्यलङ्कारवचनादिति चेत्; सा तर्हि का परा स्यात् अन्यत्र कथञ्चित्तेषामभेदात्, तत्रैव प्रनैनाकारप्रत्ययोपलब्धे । तदभावेऽपि तत्प्रत्ययो दृश्यते विरलश्रेयोषु, तत्सम्बन्धेनात् अन्येव संहितित्त्रैव परमाणुत्वमिति चेत्; सा नाम शूत्रं तदभेदो वापकसद्भावात्, न परत्र विपर्ययात्,
- २० अस्मदादिप्रत्ययस्य स्वयमेव तन्प्रत्ययत्वेन तदबाधकत्वात्, तस्यापि योगिप्रत्यय वापकम् “अत्राप्य-तीन्द्रियदृशियोगिप्रत्ययो भवति वाचकः” [प्र० वार्तिकाल० १।९१] इत्यलङ्कारवाक्य-दिति चेत्, यदि योगी न स्यात् का गतिः अबाध एव तस्येति चेत्, सिद्धो न, सिद्धान्तः । संन्देह इति चेत्; न तर्हि परमाणुव्यपि निर्णय इति सुस्थितं तत्र सहतिप्रशक्त आतपावारणादिरि कल्पनम् । विद्यत एव योगीति चेत्; न, “यदि योगी भवेत्” [प्र० वार्तिकाल० १।९१]
- २५ इति स्वयमेव तत्र संन्देहवचनात् । सत्यपि योगिनि कथं स्वप्रत्ययेन तस्य बाधः तेन सहति विक्रान्तानामेव तेषां दर्शनादिति चेत्; कथं तस्य शरीरं तत्संहतरेव तत्रात्, अशरीरस्य च नोपदेश इति व्यर्थं तदन्वेषणम् । सन्न तेन तस्य बाधनम् । ‘विवादापत्त्या सह तैर्मिथ्या तत्त्वान् दूरकेशवत्’ इत्यनुमानेन बाध इति चेत्; न, ‘विवादाकल्पितं नीलादि मिथ्या तत्त्वान्तैरिक्तीरादिस्त’ इत्यनेन

१ नाशेन आ०, ५०, ५० । २ अथवेषु । ३ “अथ सौगतपतदूपणपरत्वेन कारिकां योजयति ॥”
-ता० टि० । ४ “प्यादादिवदात्म्यं पशः पक्षान्तरस्य, तस्य द्योतने ॥”-ता० टि० । ५ तत्रैव आ०,
५०, ५० । ६ नापरन आ०, ६०, ५० । ७ “वापकाभावात्”-ता० टि० । ८ योगिनः ।

नीलादेरपि तदापत्तेः, ततः परमाणवोऽपि न स्युः । नीलादिव्यतिरेकेण तद्रभावादिति कथं तदेकान्तेऽपि निर्वन्धः ? तन्नानुमानादपि तद्बाधनं यस्तदन्वैव संहतिः । अन्यापि यदि तेषां साधारणी; न स्क्न्धविलोपः । प्रत्यणु भिन्नायास्तु न संहतिव्यपदेश इति न तद्वशाद्गणनां ब्रीहिधारणादलुपयोगः । स्वशक्तित इति चेत्; न; प्रत्येकं तत्प्रसङ्गात्, “संहतौ हेतुता तेषाम्” [प्र० वार्तिकाल०] इत्वस्य विरोधाच्च । तस्मादुपपन्नमुक्तम्—‘अलं परैः’ इति । ततोऽवश्यवक्तव्यः स्क्न्धः तस्यैव तदुपयोगात् । स च रूपादीनामन्योऽन्याभेद एव नापर इत्याह—

स्पर्शोऽयं चाक्षुपत्वाच्च न रूपं स्पर्शनग्रहात् ॥ ११६ ॥ इति ।

च शब्दो वक्ष्यमाणः स्पर्श इत्यादावधधारणार्थो द्रष्टव्यः । अयमुपलभ्यमाणो नातुलुङ्गादिस्क्न्धः स्पर्श एव न । कस्मात् ? चाक्षुपत्वात् । न हि तन्मात्रत्वे चक्षुर्वैधत्वम् । नापि रूपमेव । कुतः ? स्पर्शनग्रहात् स्पर्शनेनापि प्रतिपत्तेः । न च तन्मात्रस्य तेन ग्रहः सम्भवति । अस्ति च तस्य नयन- स्पर्शनाभ्यां प्रतिपत्तिः । अतो रूपस्पर्शस्वभावस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वमिति भावः । रूपादिभिर्न एव कस्मान्न भवतीति चेत् ? अत्राह—

रूपादीनि निरस्यान्यं न चाङ्गुपलभेमहि । इति ।

स्वपदव्याख्यातमेतत् । एतदेव कस्मादिति चेत् ? अत्राह—

सामग्रीविहितज्ञानदर्शिताकारभेदिनः ॥ ११७ ॥

प्रायेणैकस्य ताद्रूप्यं [पृथक्सिद्धौ प्रसङ्गतः] ॥ इति ।

एकस्य रूपाद्यन्वयिनः स्क्न्धस्य । कथमेकस्य ? प्रायेण कश्चित् ताद्रूप्यं रूपाद्यात्म- कत्वम् ‘उपलभेमहि’ इत्याह्वय सम्बन्धः । ततो ‘रूपादीनि’ इत्युपपन्नम् । कीदृशस्य तस्य ताद्रूप्यम् ? सामग्रीविहितज्ञानं चक्षुरादिव्यापारोपपन्नमितं प्रत्यक्षं तद्दर्शिता रूपाद्य आकारा- स्ताद्भेदिनः प्रायेणेत्यत्रापि शोच्यम् । पृथगेव कस्मान्नेति चेत् ? आह—पृथक्सिद्धौ प्रसङ्गतः इति । पृथक्सिद्धौ निष्पत्तौ तस्य प्रसङ्गतः प्रागुक्तदोषस्येति ।

नन्वेवमेकस्मिन्नपि इन्द्रिये तस्य तथैव प्रतिभासात् इन्द्रियान्तरमनर्थकमिति चेत् ? अत्राह—

अल्पभूयःप्रदेशैकहक्न्धभेदोपलम्भवत् ॥ ११८ ॥ इति ।

अल्पश्च भूयांश्च तौ च तौ वातायनादिरूपौ प्रदेशौ च ताभ्याम् एकस्क्न्धस्य पर्वतादेः भेदेनाल्पत्वबहुत्वादिना उपलम्भः तद्वत् स्क्न्धस्य ताद्रूप्यम्, उपलभेमहीत्यनुगामीयम् । एतदुक्तं भवति—यथा सुधागृहमध्यवर्त्ता पुरुषः पर्वतादिकमल्पेन वातायनादिनाऽल्पमेव पश्यति भूयसा च भूयांसम्, एवमयमपि शरीरागारमध्यमध्यासीनो जीवश्चक्षुरादिनैकैकेन रूपाद्यन्यतमात्मकमल्पमेव तमवलोकयति भूयसा च तस्मिन्प्रदानेन भूयांसं रूपस्पर्शाद्यात्मकमिति न वैफल्यं तदन्तरस्येति । निदर्शनानन्तरमपि परप्रसिद्धमाह—

अन्यथा स्वात्मनि ज्ञानमन्यथा चानुमीयते । इति ।

अन्यथा अन्येन अनुमानेन गम्यात् प्रकरात् प्रकरणे स्वात्मनि दानादिचित्स्वरूपे ज्ञानं प्रत्यक्षम्, न हि तेन स्वर्गप्रापणशक्त्यादेर्ग्रहणं तदनुमानवैकल्यापत्तेः, खण्डज्ञ. समारोपस्य तद्ग्रहणच्छेदस्य च प्रतिक्षेपात्, अन्यथा च तच्छक्यादिप्रकरणे च अनुमीयते स्वात्मेति विमक्ति-
 ५ वैपरीत्येन सम्बन्धः । ततो यथा दर्शनेनालानया अनुमानसहायेन भूयस्तथा तदात्मनो ग्रहणं न तदन्यतरस्यानर्थक्यम्, एवं स्कन्धप्रतिपत्तौ इन्द्रियान्तरस्येति । एवमेते व्याख्यानरत्नोका । ततो युक्तं सर्वस्थानेकान्तात्मकत्वं विचारप्रसिद्धेः अनुमानप्रसिद्धेश्च । तच्चेदमनुमानम्—सात् सर्वमनेकान्तात्मकं प्रमेयत्वादिति । सत् प्रमेयत्वे तस्य च सति नियमे स्वादिदमनुमानम् नान्यथा हेतुदोषसम्भवा-
 दिति मन्यमानस्य मतमादर्शयति—

सत्प्रमेयत्वयोर्नास्ति सर्वथा नियमो यदि ॥ ११९ ॥ इति ।

१०

सत्प्रमेयत्वयोर्नियमः सत्प्रमेयमेव नाप्रमेयं प्रमेयत्वं च सत्येव नास्तीति निर्धारणं स नास्ति । कथंभूतः १ सर्वथा सर्वेण सन्निहितेनेव इतरेणापि देशादिप्रकरणेण । न हि सन्निहित देशादिकमिव तदपरमपि प्रमेयं प्रमातुः सर्वस्य सर्वदर्शित्वापत्तेः, अविरोधाच्च । वस्तुवपि स्यात् प्रमित्यवलम्बनमपीति ततो भागासिद्धौ हेतुः । योगिनः प्रमेयमेव सर्वमिति चेत्, न, तथापि चतुरार्यसत्यमात्रवेदिनास्तदभावात्, सर्वसर्ववेदिनि सौगतस्य विप्रतिपत्तेरिति तदवस्थं तदसिद्धत्वम् ।
 १५ न च सदेव प्रमेयम् । असतोऽपि प्रागभावादेस्तत्त्वात् । न च तस्यानेकान्तात्मकत्वम्; तस्य भाव-
 धर्मत्वेन तत्रासम्भवात्, अन्यथा तस्यापि भावत्वेनाभावव्यवहारविशेषात् । अतोऽनैकान्तिकश्चायं हेतुरिति नात साध्यसिद्धिरिति भाव परस्य । 'यदि' इति तदवद्योतने । तत्रोचरमाह—

अप्रवृत्तेः फलाभावात्तत्र यृत्तेर्निषेधतः । इति ।

२०

नास्तीत्यनुवर्तते । ततोऽयमर्थ—यदुक्तं तयोर्नियमो नास्तीति, तत्रास्ति; कस्मात् ।
 अप्रवृत्तेः । प्रमेयमेव सदित्यनियमे संज्ञानशब्दादिप्रवृत्तेरसम्भवात् । असम्भवत्ववृत्तिक्रमेव तत्सदिति चेत्; कुतो न व्योमकुसुमादिकम् १ तदर्थक्रियाविरहादिति चेत्, स एव कस्मात् १ कस्यचिदपि तत्र तदप्रतीतेरिति चेत्; इतरत्र तर्हि कस्यचित्प्रतिपत्तिर्वैकल्या अन्यथा तद्विरहापत्तेः, तथा च कथमपमे-
 यत्वम् अर्थक्रियावत्त्वेन प्रतीतस्य तदयोगात् ! एवमपि नियतप्रतिपत्तयेषुमेव तस्य प्रमेयत्वं न सर्वेषुमिति चेत्; भवतु, प्रमेयत्वमात्रस्यापि हेतुत्वात् । यदप्याकृतम्—सर्वसर्वज्ञे विप्रतिपत्तेस्तदपेक्षं
 २५ प्रमेयत्वमपि विप्रतिपत्तयेति, तदपि नास्ति, तद्विप्रतिपत्तेः तत्साधनेन प्रत्याख्यानात् । तत्र भागासिद्धत्वम् सन्दिग्धादिसिद्धत्वं वा साधनस्य, सत् सर्वस्य प्रमेयत्वनियमात् । नापि व्यभिचारित्वम्;

१ अन्येन प्रकारेण इत्यन्वय । २ "ननु प्रयत्नेण स्वर्गप्रापणशक्त्यादेर्ग्रहणेऽपि न तदनु-
 मानवैकल्यम समारोपव्यवच्छेदापत्त्वात् । तदुक्तम्—'तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवास्ति लो गुणः । धान्ते-
 निखीयते' नेति साधनं सप्रवर्तते' इति वदन्तं सौगतं प्रत्याह—'—ता० टि० । ३ तस्यातो आ०, ब०,
 प० । ४—पि च प्रा—आ०, ब०, प० । ५ अनेकान्तात्मकत्वस्य । ६ सर्वसर्वज्ञत्वात्तनेन । ७ भागादिवि-
 आ०, ब०, प० ।

सत्येव प्रमेयत्वस्य निश्चयान्नासति । कस्मात् ? तत्र तस्मिन्नीरूपाभावे वृत्तेः प्रमाणव्यापारस्य निषेधतो निवारणत् । सोऽपि कस्मात् ? फलाभावात् सकलव्यक्तिविरहिणि तस्मिन् कस्यचिदपि फलस्याभावात् । मा भूत् फलं तथापि कुतो न तत्र तत्प्रवृत्तिः ? न हि प्रमाणस्यैवं प्रेक्षावत्त्वमस्ति फलवत्येव मया प्रवर्तितव्यं नापरत्रेति । पुरुषस्याऽतीति चेत्; न; तस्य तत्प्रवृत्तिनिषेधार्थत्वात् । सौपि तदधीनेवेति चेत्; न; तस्याः स्वहेत्वधीनत्वात् । अन्यथा भावेऽपि अभिमते तदभावप्रसङ्गादिति चेत्; ५ कस्तिर्हि तत्र तत्प्रवृत्तेर्हेतुः ? शक्तिर्विषयस्येति चेत्; न; अभावस्य तदभावात् । इदमेव तर्हि वक्तव्यम्, किं 'फलाभावात्' इति ? न; तेनाप्यस्यैवोपलक्षणत्वात् । पुरुषप्रवृत्तिनिषेधार्थत्वाच्च, सफलेऽपि प्रवृत्ते-स्तदभावादेव तदुपपत्तेः प्रमाणस्यैवेति चेत्; न; वक्ष्यमाणोत्तरत्वात् । ततः स्थितम्-अप्रवृत्तेरित्यादि । किं वा प्रमाणं यत्. प्रमेयत्वमभावस्य ? प्रत्यक्षमिति चेत्; अत्राह-

प्रमाणमर्थसम्बन्धात् प्रमेयमसदित्यपि ॥ १२० ॥

१०

केवलं ध्यान्ध्यमेवैतत् [किञ्च सन्तं समीक्षते] । इति ।

अर्थेन विषयेण सम्बन्धात् तज्जन्मादेः प्रमाणं प्रत्यक्षमिति गम्यते, अनुमानस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । ननु तदप्यविसंवादादेव प्रमाणमिति चेत्; न; तस्यापि सम्बन्धादेव भावात्।
“अविसंवादः तस्मादात्मलाभात्” [ ] इति वचनात् । तस्य च प्रत्यक्षस्य प्रमेयम्
असदपि अविद्यमानमपि प्रागभावादि^१ न केवलं विद्यमानमेव, अपिशब्दस्य भिन्नप्रक्रमत्वेनासदित्यत्र १५
दर्शनम् । इति एवम् ध्यान्ध्यमेव चेतोविह्वलतैव केवलं न तत्त्वचिन्तनम् । एतत्परमतम् । तथा
हि-यदि सम्बन्धात्प्रमाणं कथमसति तद्भवेत् ? न हि तस्य तस्मादुत्पत्तिः, अशक्तेः, अन्यथा वस्तुत्वा-
पत्तिः वस्तुनैतत्प्रमाणत्वात् । नापि तादात्म्यम्, प्रमाणस्यापि तद्वित्रीरूपत्वप्रसङ्गात् । तस्यापि परतन्त-
त्वभावात् प्रतिपत्तवन्वस्थितेः । न तादात्म्यदेस्तस्य तद्विषयत्वमपि तु योग्यत्वादिति चेत्; न;
तस्य तदभावात् । प्रमाणस्येति चेत्; अत्राह-“किं न सन्तं समीक्षते” इति । सन्तं वर्तमानविषय २०
किं कस्मात् न समीक्षते समीक्षते एव प्रत्यक्षं योग्यत्वस्य तत्राप्यविशेषात्, अतिप्रसङ्गस्येतरत्रेव तत्रापि
तन्नियामादेव निवृत्तेः । ततो न्युक्तम्-“भिन्नकालम्” [प्र० वा० २।२४७] इत्यादिना अतीतस्य
तद्वेतोर्विषयत्ववर्णनमिति भावः । अथवा नेति गन्विषयार्थं न्यासे बहुलं तथा दर्शनात् । ततोऽयमर्थः-
किं नैव न ननु सन्तं समीक्षते प्रमाणमिति । तथा हि-कथं नाम प्रमाणमभावगोचरं भावे स्यात् ?
भावगोचरं भावान्तरे कथमिति चेत् ? तस्य सम्भवात् । तत्रापि तस्य योग्यत्वात्, नैवमत्र, अभावे २५
सति भावस्यैवासम्भवात् । तदुपमर्दने सम्भव इति चेत्; न; उपमर्दनस्य सत्येव दर्शनात् पिण्डादौ
नासति व्योमकुमुमादिषु । तथा प्रच्छादनस्यापि । किं च, तस्य प्रच्छादनं यदि कार्यस्य स्वरूपमेव;
तत्कथमसत्प्रच्छादनं भवेत् ? सदेव तत् प्रच्छादनादिति चेत्; न परस्पराश्रयात्-तत्प्रच्छादनात् सत्
तत्तत् तत्प्रच्छादनमिति । कुतो वा तत्तस्य प्रच्छादनम् ? तत्परिहारालोक्यादिनि चेत्; न; सति

१ 'प्रमाणप्रवृत्ति'-ता० टि० । २ फलाभावादेव निषेधोपपत्तेः । ३-दिति न आ०, च०,
प० । ४ ध्यान्ध्य-ता० । ५-नः सङ्ग-प० । ६ "तादात्म्यम्"-ता० टि० ।

तस्मिन् भवतस्तदसम्भवात्, अन्यथा तत्तस्यै अभावात् एव म्यात्र प्रच्छादनम्, तच्च न युक्तम्, तद-
भावस्य भावात्मकत्वे नि स्वभावाभावकल्पनावैफल्योपनिपातात् । उपलब्धिपतिगन्धरणादिति चेत्; न,
तत्समये तस्याप्युपलब्धिपसङ्गात् । न हि तदा तस्य तत्प्रतिबन्धः; पश्चादेव तेन तस्य तत्करणत्वं ।
तथा च कथमुपलब्धमाने तदभावे तदभावास्तदुपलब्धिर्वेति सूक्तमेतत्—'किन्न' इत्यादि । तत्र प्रत्यक्षत
५ प्रमेयत्वभावस्य । नाप्यनुमानात्; तस्यापि प्रतिबन्धसन्धपक्षस्यैव प्रामाण्यात्, अभावे च प्रतिबन्ध-
स्यासम्भवात् । तदेवाह—

सत्प्रत्यक्षं परोक्षेऽर्थे साधनं त्रिविधं द्वयम् ॥१२१॥

हेत्वात्मनोः परं हेतुः तज्ज्ञानव्यवहारयोः । इति ।

अनुमानं हि साधनात् साध्यविज्ञानम् । साधनं च परोक्षेऽर्थे एव नाऽनर्थं नीरूप-
१० भवे । कुत ? यत् सत्प्रत्यक्षं सति विद्यमाने प्रत्यक्षं तत्प्रतिपन्नम् । इदमुक्तं भवति—यतो
निदर्शने सत्येव साध्ये तत्प्रतिपन्नं नासति नीरूपे, ततो धर्मिण्यपि तत्रैव तत्, नापरत्रातिपसङ्गात् ।
प्रतिषेधाच्च न तत्र तत् । तथाहि—त्रिविधं तत्, तत्र च द्वयं कार्यस्वभावलक्षणं हेत्वात्मनोः
कारणस्वभावयोः कार्यं हेतोः स्वभावश्चात्मन तदव्यतिरिक्तस्य साधनम् । न चाभावात् कस्यचिद्वेतु,
अशक्ते, अन्यथा भावत्वपसङ्गात् । नाप्यत्मा, तस्यापि तद्वैरीरूपत्वापत्ते । न च तदुत्पत्तितादात्म्या-
१५ भ्यामपरः प्रतिबन्धो यतस्तत्रापि किञ्चित्साधनं भवेत् । परं चानुपलब्धिपक्षे साधनं हेतुः । कयोः
तज्ज्ञानव्यवहारयोः तत्रैवार्थं यौ ज्ञानव्यवहारो सदसज्ज्ञानगवद्वदभौ तयोः, नाभावे ।

कुत एतत् ? इत्यत्राह—

परसत्त्वमेवासत्ताऽस्यादर्शनं परदर्शनम् ॥१२२॥ इति ।

यद्यभासोऽपि भावात्मैव न भवेत् भवेदपि तत्रैव ज्ञानादिरनुपलम्भात्, न चेवम् । यत्

२० परसत्त्वमेवासत्ताऽस्यै केवलमूलरस्यैव घटाद्यभावतया प्रत्यक्षतोऽवगमात् नापरस्यानुपलम्भात् ।
तस्यैवावगम इति चेत्, क तस्य तेन सम्बन्धग्रहणम् ? तदन्यत्रेति चेत्, न; तत्रापि प्रत्यक्षतस्तस्या-
प्रतिपत्ते । अनुपलम्भेऽपि चेत्; न; तत्रापि पुनरन्यत्र तद्ग्रहणकल्पनायामनवस्थापत्ते । तत्र
परसत्त्वादसत्त्व निषेधस्य । नापि तद्दर्शनादन्यददर्शनम् अनुपलम्भ । दर्शननिवृत्तिमात्रमेव
किञ्च तदिति चेत् ? न, तस्य क्वचित् साधनत्वानुपपत्ते, व्योमनुसुमद्यदप्रतिपत्तेः । तस्यापि तन्निवृत्ते-
२५ रन्वतः प्रतिपत्तौ धनवस्थोपनिपातात्, असम्बन्धाच्च । न हि तस्य साध्येन भावात्मनेतरेण वा कथ-
ञ्चिदपि सम्बन्धः, तस्य वस्तुनियतयेवाध्यवसायात् । असम्बन्धाच्च तत्प्रतिपत्तिप्रति प्रमाणान्तरमेव
स्यान्मानुमानं तद्विशेषातिपातात् ।

एवमेतत्, अभावप्रमाणतया तस्योपगमादिति कश्चिद्विपश्चिन्मन्वन्, सोऽपि प्रष्टव्य—

१-स्य भा-आ०, घ०, ष० । २ प्रतिपत्त-आ०, घ०, ष० । ३ तदव्यतिरेकस्य-आ०, घ०,
५० । ४ "अनुपलब्धिपक्षे साधनात्"- ता० टि० । ५ 'निषेधस्य'-ता० टि० । ६ सम्बन्धस्य ।

७ मीमांसकः ।

किं तस्य प्रयोजनमिति ? असाङ्कर्यपरिज्ञानं भावानाम् । अत एवोक्तम्—

“वस्त्वसङ्करसिद्धिश्च तत्रामाप्यं समाधिता ॥” [मी० श्लो० अभाव० श्लो० २] इति ।

इति चेत्; किं पुनः प्रमाणान्तरेण स्वविषयस्याप्यसङ्कीर्णस्यैव परिज्ञानम् ? तथा चेत्; कथं वेदाङ्गैर् प्रवृत्तिः अधर्मसङ्कीर्णस्यैव ततस्तस्य प्रतिपत्तेः ? निवृत्तिर्वा कथमपर्मात् ? इतरसङ्कीर्णस्यैव तस्यापि ततोऽध्यवसायात् । अभावप्रमाणसहाय्यादन्योऽन्यासङ्करेणैव तयोश्चेतोऽवगम इति चेत्; कथं स्वतः प्रामाण्यं स्वविषयपरिच्छिन्नौ प्रमाणांतरसव्यपेक्षस्य तदयोगात् ? तन्निरपेक्षादेव ततो विषयासङ्कर-परिज्ञाने प्रत्यक्षादेरपि स्यादिति व्यर्थमेव तदर्थं तत्कल्पनम् । यदि चायं निर्धन्वः तर्त एव तत्परिज्ञानमिति; तस्य तर्हि कुतो भावः माणाऽसङ्करः ? तदप्रतिपत्तौ तस्यैवाव्यवस्थितेः । तदन्वस्मादिति चेत् ; न; तत्रापि तदन्यतरतत्कल्पनापाननवस्थापसङ्गात् । न तत्र तदन्तरापेक्षार्णं विषयवत् स्वरूपेऽपि तत्र एवान्यविवेकस्याध्यवसायादिति चेत् ; न; नैतः प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिरूपात्रीरूपात् तदयोगाद्भ्रमोमकुसु-मादिवत् । आत्मनस्तत्सङ्करज्ञानपरिणतिविकलादिति चेत्, तत्सर्वसंवेदनस्य भावविषयस्य कथम-भावांशे प्रवृत्तिः ? तत्तरतस्याप्यव्यतिरेकादिति चेत्, किमेवमन्यत्राप्यभावेनं तत्रापि प्रत्यक्षादिनैव तद-व्यतिरेकिणस्तदन्यविवेकस्य प्रतिपत्तेः ।

यदपि मतम्—‘अन्यवस्तुनि विज्ञानं तत्प्रमाणम्’ इति; तदपि न विज्ञानमिन्द्रियजम् : “न तावदिन्द्रियेणैषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः । [मी० श्लो० अभाव० श्लो० १८] इत्यस्य विरोधात् । मानसमिति चेत् ; कुतस्तदुत्पत्तिः ? वस्तुग्रहणनिषेधस्मरणाभ्यामिति चेत्; कथं वस्तु-ग्रहणम् ? निषेधसङ्करेणेति चेत् ; न तर्हि तन्निषेधः, गृहीते तदयोगात्, वस्तुन्यपि प्रसङ्गात् । न तत्सङ्करेण नाप्यन्यथा अपि तु वस्तुत्वमात्रेणेति चेत् ; तथापि न निषेधो वस्तुत्वमात्रस्य सर्वत्र भावात् । तद्विशेषस्य निषेध इति चेत् ; न, तस्यास्मरणात् । न हि वस्तुग्रहणबलमाविस्मरण तद्विशेषमवगाहित-मर्हति; निरवशेषविशेषावगाहप्रसङ्गात् । भवतु असङ्करेणैव तदग्रहणमिति चेत्, न; इन्द्रियज्ञानेन तदसम्भ-वस्योक्तत्वात् । मानसज्ञानेनैवेति चेत् ; न; तत्र एव तद्विधानुत्पत्तेः । तथा हि—यदि सत्; किमुत्पत्त्या सति तद्वै-यर्थ्यात् । असत् चेत्, कथं हेतुर्वन्त उत्पत्तिः ? अन्यदेव तन्मानसमिति चेत्; न; तत्रापि कुतस्तदुत्पत्तिरित्या-देरनवस्थोपनिषात्प्रसङ्गस्योपनिषात्वात् । सति वा तस्मिन् हिमन्येन मानसेन तत्र एव निषेधसिद्धेः ? निषेध्यान्तरनिषेधार्थं तदिति चेत्; न; तस्यापि तदसङ्कराद्ग्रहणस्तत्र एव सिद्धेः । पुनस्तदन्तर-निषेधार्थं तत्कल्पनमनवस्थालमुपनयतीति न सुव्यवस्थितमेतत्—

१ वेदात् । ‘सर्वप्रमाणानुमन्वन्धिप्र यज्ञादिनिव रणात् । केरलागमगमवत्वं लपयते पुण्यपापयोः ॥”

—ता० टि० । २ अभावप्रमाणादेव असाङ्कर्यपरिज्ञानम् । ३ अभावात् । प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिं प्रमाणाभावा-उच्यते । आत्मनोऽप्यिष्टागो वा विज्ञानं धान्यवस्तुनि ॥ [मी० श्लो०] इत्येतत्परिबोध्यमभावप्रमाणा-स्वरूपवत्वं मनविकृत्याह—ता० टि० । ४ चेत्तरतं—आ० । ५ तत्तत्तस्याप्यतिरेकादिवस्तुग्रहणनिषेधस्मर-णाभ्यामिति आ०, ब०, प० । ६ ‘अभावप्रमाणेन’—ता० टि० । ७ तान्या—आ०, ब०, प० । ८ कथ-हि हे—आ०, ब०, प० ।

“शृद्धीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नारितता ज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥” [मी० श्लो० अभाव० श्लो० २७] इति ।

तत्र अन्यवस्तुनि विज्ञानमभावप्रमाणं सम्भवति । सम्भवतोऽपि न भावनिष्कृतत्वात्
तस्मादभावस्य प्रतिपत्तिः तदप्रतिवेदनात् । तदनिष्कृतत्वात् तु प्रतिपत्तौ सिद्धं भावस्यैवाभावत्वमिति
५ न तत्प्रमाणादपि तस्यै सिद्धिः । तथाऽनुमानादपीति न युक्तमेतत्—“अन्यत्सामान्यं सोऽनुमानस्य
विषयः ॥” [न्यायवि० पृ० २४-२५] इति । नीरूपस्य सामान्यसम्बन्धाभावेन तद्विषयत्वा
योगात् । न नीरूपं तत् । वस्तुमात्रस्यैवान्यव्यावृत्तिविशिष्टस्य तत्त्वादिति चेत् ; किमत्र मात्रपदस्य
व्यवच्छेदम् ? सजातीयविवेक इति चेत् ; कथं तदवेदने वस्तुप्रवेदनम् ? “तस्माद्दृष्टस्य भावस्य”
[प्र० वा० ३१४४] इत्यादि विरोधात् । ततो दुर्ब्याहृतमिदम्—

१० “अतद्रूपसंबृत्तवस्तुमात्रप्रवेदनात् ।

सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाऽप्रतिष्ठितेः ॥” [ ] इति

कथं वा वस्तुरूपत्वे तस्योक्तम्—

“अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम् ।

यन्निष्ठास्त इमे शब्दा रूपं तस्य न किञ्चन” [प्र० वा० २१३०] इति ।

१५ शब्दविषयस्यैव तस्यै नीरूपत्वमुक्तं नानुमानविषयस्येति चेत् ; किं पुनस्तद्विषये न सन्ति
शब्दाः ? तथा चेत् ; कथं तदप्रतिपादनं यतः परार्थानुमानमिति दुष्परिहारमेवेदं परिस्वरितं परस्येति
पर्याप्तमनुपगमेण । ततो न व्यभिचारी हेतुः, अभावस्यापि भावान्तरस्वरूपतयाऽनेकान्तात्मकत्वात् ।
यदि भावान्तरमेवाभावस्तत्र कथमसंज्ञानादिप्रवृत्तिरिति चेत् ? अत्राह—

सदसज्ज्ञानशब्दाश्च केवलं तन्निबन्धनाः । इति ।

२० सद्ब्रूलम् असन् घट इति य एते बुद्ध्यः शब्दाश्च तेषामपि तदेव भावान्तरं निमित्तं
तथैव प्रमाणप्रवृत्तेर्नैव ज्यतिगिज्ञौ भावाभावौ विपर्ययात् । भावस्यैवाभावात्मकत्वे प्रसिद्धमुदाहरणमाह—

अग्निः स्वपररूपाभ्यां भावाभावात्मको यथा ॥ १२३ ॥ इति ।

२५ अग्निर्देहनत्वा पदार्थो भावाभावात्मको यथा येन प्रतीतिपकारेण तथान्योऽपीति । स
च तदात्मकः स्वपररूपाभ्यां रूपग्रहणमुपलक्षणं क्षेत्रद्वेषि । ततः स्वरूपादिनां भावात्मकं पररूपा-
दिना अभावात्मक इति प्रतिपत्तव्यः । भावस्यैवाभावत्वे स्वरूपादिनेव इतरेणापि तदात्मकत्वमेवेति
भावैकान्तवादः । अभावस्यैव वा भावत्वेऽपि शून्यैकान्तवादः पररूपादिनेतरेणापि तदात्मकत्वस्यैव भावात्
नोभयात्मकत्वमिति चेत् ; अत्राह—

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां [शब्दबुद्ध्याऽवधार्यते ।] इति ।

१ अभावत्वम् । २ सामान्यम् । ३ आह चान-अवश्यम्—प्र० वार्तिकाल० ११२ ।
४ सामान्यत्वम् । ५ “तथा प्रमाणाप्रवृत्तेः ॥”-ना० टि० । ६-ना च भा-ज्ञा०, ४०, ५० । ७-व भा-
क्षा०, ४०, ५० ।

अन्वयो 'भावाभावयोः परस्परमेकत्वं व्यतिरेकी भेदस्ताभ्याम् अग्निस्तदुभयात्मक इति न प्रकृतो दोषः, एकान्ताभेद एव तस्य भावात् । अन्वयग्रहणेनापि "तयोर्व्यतिरेके द्वे वस्तुनी स्यातां नोभयात्मकत्वमेकस्य" [ ] इति प्रतिक्षिप्तम्; एवमपि भावाभावयोरितरेतरनिष्कर्षणासम्भवात् कथं स्वरूपादेर्भावीऽभावश्च तद्विपर्ययादिति तथा व्यपदेश इति चेत् ? अत्राह—'शब्दबुद्ध्याऽवधार्यते' इति । शब्दबुद्धिः नपबुद्धिः तथा स्वविषये शब्दस्य समर्पणात्तथाऽवधार्यते सत्त्वं ५ स्वरूपादेरसत्त्वमन्यत इति पृथक्कारेण निर्णयिते । निरूपितं चैतत् प्रथमप्रस्तावे ।

यदप्यत्र बोधम्—“यदि भावान्तरमेवाभावस्तदा पर्युदासात् प्रसज्यप्रतिषेधस्याविशेषः” [ ] इति, तदप्येतेन प्रतिविहितम्; नपबुद्धिवशादभावोदासीन्येन भावस्य तदोदासीन्येन चाभावस्य प्राधान्यसमर्पणे पर्युदासप्रसज्ययोर्विशेषस्यावकल्पनात् । तन्नाभावेन व्यभिचारः तस्य प्रमाणतोऽनवगमात् । नयतोऽवगमेऽप्यप्रमेयत्वात्, अन्यथा प्रमाणनययोरविशेषापत्तेः । प्रमेय- १० त्वेऽपि भावरूपत्वात् । कुत एतत् ? ननु निरूपितमिदं यदि न तावता परितोषः पुनरपि वदामः । इत्याह—

अप्रमेयं प्रमेयं चेदसत्किन्न सदात्मकम् ॥ १२४ ॥ इति ।

यथैव हि अभावो भावमपेक्षते तत्प्रच्युतिरूपत्वात् तथा तत् एव प्रमेयमपि अप्रमेयम् । तत्र यत्तदप्रमेयं तच्चेत् यदि प्रमेयं प्रमाणवेधम् असत् अविद्यमानं किं कस्मान्न सदात्मकम् ? १५ सदात्मकमेव प्रतिषेधद्वयेन प्रकृतप्रतिषेधे । प्रयोगश्चात्र—यद्यत्प्रत्यनीकं तत्तद्दर्शीयं यथा अप्रमेयं प्रमेय- १ वर्गीयम्, सप्रत्यनीकं च असदिति नात्यन्तायासतो भिन्नवर्गत्वं तस्य । अथ तत्प्रमेयं न भवति कथं तद्व्यवहारः, सर्वप्रमाणव्यापारातिक्रान्ते तदयोगात् परिगणनातिक्रान्तपदार्थवत् । ततः प्रकृतप्रमाणपरामर्शेऽपि प्रमाणान्तरपरामृष्टमेव तदभ्युपगन्तव्यम् । ततः प्रमेयमेवाप्रमेयं तथा सदेवासादपि । तस्यापि प्रकृतरूपेणासत्त्वेऽपि रूपान्तरेण सत् एवोपपत्तेः । अथ सदेवासादिति व्यवहारो नास्ति, २० तदेवाह—

अथ न व्यवहारोऽयम् इति ।

अत्रोत्तरमाह—

अन्यत्रापि निरङ्कुशः । इति ।

अन्यत्र परपक्षेऽपि प्रमेयमेवाप्रमेयमिति व्यवहारो नैति प्रसन्नो निरङ्कुशो निवारकरहित २५ इत्यर्थः । लोकस्तत्राङ्कुश इति चेत्; न; अन्यत्रापि तुल्यत्वात् । तत् स्थितमव्यभिचारित्वं प्रमेयत्वस्य ।

सम्प्रति सर्वत्र प्रमेयत्वस्य सद्भावमुपसहस्य तस्य गमकत्वे निमित्तं दर्शयन्नाह—

सत्प्रत्यक्षं परोन्तार्थगमिस्त्रैकलक्षणम् ॥ १२५ ॥

साध्येऽसति विरोधः [अयमतस्तर्केण साध्यते ।] इति ।

३०

प्रकृतं प्रमेयत्वं सन्न अस्ति सर्वत्रेति शेषः । किं रूपम् ? प्रत्यक्षं तद्विरिच्छेद्योग्य-
रूपम् । तथा परोक्षा अस्पष्टा अर्थगतिः स्मरणादिः, अत्रापि तद्योग्यमेव रूपं तद्विषयत्वाद्बुध्यते ।
ततः प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणव्यापारयोग्यत्वं प्रमेयत्वम्, अर्थावस्थात् कृष्यस्व । तत्र तस्मिन् प्रमेयत्वे एक-
लक्षणं प्रधानं हेतुरूपं सदिति सम्बन्धः । तच्च साध्मेऽनेकान्तात्मकत्वे असति अव्ययमाने विरोधो
५ विद्यन्त प्रमेयत्वस्य, नापरं ततस्तस्य गमकत्वमिति मन्यते ।

- स्यान्मतम्—तद्विरोधस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रतिपत्तिर्महानसादौ तदुपलभ्यस्मरणाभावे
पर्यवाद्यौ प्रतिपत्तेऽपि धूमे तदभावत्वं, ततोऽन्वये तदुपलभ्यस्य दृष्टान्तो वचन्य इति; तत्र;
दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तावत एव साध्यस्य व्यवस्थापनात् । तत्रापि तदन्तरबलात् तद्विपत्तौ अनवस्था-
मसङ्गात् । अस्ति च तत्रापि चित्रज्ञानादौ विप्रतिपत्तिः—“किं स्यात् सा चित्रैकस्याम्”
१० [प्र० वा० २।२।१०] इत्यादि वचनात् । कथं तर्हि तद्विप्रतिपत्तिरिति चेत् ? विपक्षे बाधक-
बलादेव । तच्च प्रतिपादितमेव पूर्वमिति नेह प्रतन्यते । निदर्शनबलात्प्रतिपत्तावतिपत्तिसङ्घ-“विनाश-
पत्रः पुरुषो न सर्वज्ञो वचनादे रथ्यापुरुषवत्” इत्यादावपि तदुपनिपातात्, वचनादेः किञ्चिज्ज्ञ-
एवं दृष्टस्यापि विरोधाभावात् साध्यविपक्षेऽपि सम्भावनायां धूमादेरपि किञ्च स्यात् ? तस्य
पावकादायेव तत्रावस्थेन नियमात् । न चैवं वचनादिरसर्वज्ञस्यैव कार्यं सर्वज्ञेऽप्यनुपलब्धिपलक्षण-
१५ प्राप्तत्वेनाशक्याभावनिश्चये तदागङ्गाऽनिवृत्ते । ज्ञानकार्यं हि वचनं तत्र यथाऽरूपं तद्वैतुरतथा
प्रकर्षवदपि । न हि कारणप्रकर्षः कार्यविरोधी । ततो न तस्ये तत्र नियम इति चेत्; न; प्रकर्षवतोऽपि
किञ्चिज्ज्ञस्यैव तत्कारणत्वप्रतिपत्तेः, “तदूपपरित्यागे ज्ञानमेव तत्र भवेत् ।” अन्यथा उच्यते—
विशेषपरित्यागेऽपि दहनादेरदहनादित्वाभावात्, ततोऽपि धूमादिसम्भवे कथं तदनुमानेऽपि
दाहाद्यर्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः स्यात् ? न तादृशो दहनादिरनुपलभ्यमिति चेत्; न; तादृशो ज्ञानेऽपि
२० बुल्यात्वात् । तथापि तस्ये भावे पावकादेरपि स्यादविरोधात् । हन्तेरं तत्कार्यं धूमादिरपि विलक्षणमेव
स्यात् हेतुवैलक्षण्ये तद्वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् । न न तस्य प्रसिद्धपावकादिव्यभिचारे तैज्जन्मनो
व्यभिचार इति चेत्; न; काष्ठादिक्लिप्तक्षणादपि मेषादेरविलक्षणस्यैव पावकादेरित्येव । तत्राप्यस्यैव
वैलक्षण्यं प्रतिपत्तुरशक्या तु तदपरिज्ञानमिति चेत्, परिज्ञाने वा वार्ता ? ततो विलक्षणस्यैव हेतोस्तु-
मानम् “तज्जन्यविशेषप्रवृत्तेऽपिममतत्वात्” [हेतुवि० पृ० १५२] इति हेतुभिन्दुवनया-
२५ दिति चेत्; न; तस्य बहिरभावेनान्वयावरिज्ञानात् । पक्ष एव तदपरिज्ञाने विपक्षे पापकत्वमिति चेत्;

१ 'इत्यावस्य, प्रत्ययस्य एव इति संज्ञा जैनेन्द्र.यादृशो'—ता० टि० । २. तत्रापि वि-आ०,
ब०, प० । ३ 'पक्षधर्मत्वमप्युक्त्यादिम'—ता० टि० । ४-रि श्रमो ज्ञाने तद-आ०, प०, प० ।
५ 'पर्यवादि पक्षादन्वय'—ता० टि० । ६ दृष्टान्तो व-आ०, ब०, प० । ७ दृष्टान्तान्तर । ८ एवं आ०,
ब०, प० । ९ ज्ञानम् । १० वचनात् । ११ अलवर्षे । १२ वचनात्परिज्ञाने । १३ अन्वयोपर-आ०,
ब०, प० । १४ 'विलक्षणकार्यस्य'—ता० टि० । १५ प्रतिपत्तावतोरन्वयस्य । १६ मेषादेरपि विल-
आ०, ब०, प० ।

इदं तर्हि हेतुबिन्दुं व्याचक्षणोनाप्यचेष्टेन किमिति नावधारितम् ? अवधारितमेव "अगरूपमग्रहणेन भवत्येव तदग्नोरनुमानम्" [हेतुवि० टी० पृ० १५२] इति तेनाप्यभिधानादिति चेत्; तर्हि इव तस्य शिथिलीभवति--"कार्यहेतोस्तु पक्षीकृते धर्मिणि कस्यचिच्च स्वभावहेतोः प्रत्यक्षातुपलम्भसाधनः प्रतिबन्धः कथं परोक्षे साध्यधर्मे गृह्यते" [हेतुवि० टी० पृ० १६] इति । यदि च, कार्येऽपि क्वचित् पक्ष एव तत्परिज्ञानम् अन्यथा देशानविशेषात् सुगतप्रामाण्य- ५ परिज्ञानापत्तेः; तर्हि व्यर्थं तदर्थं प्रमेयत्वादावपि तदपेक्षणं विपक्षे तदारोपपरिहारपरायणात् तर्कज्ञाना-देरेव तदुपपत्तेः । एतदेवाह--"अयमतस्तर्केण साध्यते" इति । अत एतस्मात् प्रत्यक्षादेर्भवता तर्केण साध्यते निर्णयिते अयं साध्याभावे विरोधः साधनस्य न बहिर्दर्शनादर्शनाभ्यां व्यभिचारात् । नापि तादात्म्यतदुपपत्तिभ्याम्, तयोस्तद्विरोधादेव सिद्धेश्च, न पुनस्तान्भ्यां तस्यै तदभावेऽपि भावात् । वक्ष्यति चैतत्--"तुलोन्नामरसादीनाम्" इत्यादिनां । तत्र बहिरन्वयादिना किञ्चित् विनापि १० तेन तैस्तन्निर्णयात् । न च सर्वत्र तत्सम्भवो यतः तस्मादेव स भवेत् । इत्याह--

सर्वत्र परिणामादौ हेतुः सत्त्वादिः [अन्यथा] ॥ १२६ ॥ इति ।

न हि चेतनेतरसकलवस्तुगोचरतया परिणामादीनामन्यतमे साध्ये क्वचित् सत्त्वकृतकत्वा-देरन्यथः सर्वस्य विप्रतिपत्तिविययत्वेन निदर्शनत्वानुपपत्तेः । न चैवमसौ अहेतुरेव; अन्तर्ग्राहि-निश्चयात् । किमर्थमादिग्रहणम् ? न हि शास्त्रकारस्य क्षणभङ्गादिसाधननिष्ठमिति चेत्; न; १५ शृणान्तार्थत्वात्--अन्यथा क्षणभङ्गादौ स निरन्ययोऽपि हेतुः, तथा परिणामेऽपीति । नैतदस्ति प्रदीपादौ तस्यै तदन्वयग्रहणादिति चेत्; न प्रत्यक्षतस्तद्ग्रहणम्, पक्षेऽपि स्यादिति कोऽर्थ-स्तत्रापि हेतुना ? समारोपव्यवच्छेद इति चेत्; न, समारोपस्य प्रदीपादावपि भावात् । सत्यम्, सन्नप्यसौ तत्र 'यदि प्रदीपादिः प्रथमतैल्यद्विधापारादेवोरन्नः परापरस्तद्व्यापारो व्यर्थः' इत्यादिना विचारेण व्यवच्छिद्यत इति चेत्; न; अप्रामाणात्तद्व्यवच्छिन्नौ प्रामाण्यव्यवच्छेदवैयर्थ्यात् । २० सामाण्यमपि न इत्यक्षत्वेन अविचारकत्वापत्तेः । अनुमानत्वे तु तत्रापि निदर्शान्तरमन्वयार्थमर्थसि-तव्यम्, पुनस्तत्समारोपस्यापि विचारान्तरादनुमानाद् व्यवच्छिद्यौ पुनस्तदन्तरं तदर्थमर्थयितव्यमिति कथमनवस्थितरस्तुवादिनस्तथाऽनवस्थ्यादौस्थ्यानिर्मुक्तिः ? विचारस्थानन्वयस्यापि गमकत्वे सत्त्वादेरपि स्यादविशेषात् ।

भवतु निरन्वयविनाश एव स^० हेतुर्न परिणाम इति चेत्; न; तस्य निरपेक्षस्य नित्यत्वापत्त्या २५ कार्यद्रव्यादेर्वा तयापि अव्यवस्थितेः । साक्षेप एवासौ^१ सुदृगरादिव्यापारादुत्पत्तेरिति चेत्; न; नीरूपस्य तदयोगात् । न हि नीरूपं किञ्चित् कुतश्चिदुत्पत्तिमन्त्राम्, प्रागिव तद्व्यापारेऽपि तैदविशे-पात् । न च तेन भावो नष्टो नाम सर्वदा मसङ्गात् । यदैवासौ तदैव नष्ट इत्यपि न युक्तम्; नीरूपे

१ श्रुत एव कस्मात् आ०, य०, प० । २ एष्याभावे विरोधादेव । ३ विरुद्धे विरोधस्य । ४ न्यायवि० श्लो० ३३८ । ५ तर्कम् । ६ कत्वस्य । ७ प्रदीपे । ८-अप्रकृतं-आ०, य०, प० । ९ तदविशेषाच्च च स्यादविशेषात्-आ०, य०, प० । १० सत्त्वपदः । ११ विनाशस्य । १२ विनाशः । १३ नीरूपत्वाविशेषात् ।

प्रकृतं प्रमेयत्वं सत् अस्ति सर्वत्रेति शेषः । किं रूपम् ? प्रत्यक्षं तत्परिच्छेदयोग्य-
रूपम् । तथा परोक्षा अस्पष्टा अर्थगतिः स्मरणादिः, अत्रापि तद्योग्यमेव रूपं तद्विषयत्वादुच्यते ।
ततः मध्यक्षपरोक्षप्रमाणव्यापारयोग्यत्वं प्रमेयत्वम्, अर्हार्थत्वात् कृत्स्नस्य । तत्र तस्मिन् प्रमेयत्वे एक-
लक्षणं प्रधानं हेतुरूपं सदिति सम्बन्धः । तच्च साध्येऽनेकान्तात्मकत्वे असति अविद्यमाने विरोधो
१ विघटनं प्रमेयत्वस्य, नापरं ततस्तस्य गमकत्वमिति मन्यते ।

- स्यान्मतम्—तद्विरोधस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव प्रतिपत्तिर्महानसाद्री तदुपलम्भस्मरणाभावे
पर्वतादौ प्रतिपन्नेऽपि धूमे तदभावात्, ततोऽन्यत्र तदुपलम्भाय दृष्टान्तो वक्तव्य इति; तत्र;
दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तावत एव साध्यस्य व्यवस्थापनात् । तत्रापि तदन्तरबलात् तत्प्रतिपत्तौ अनवस्था-
प्रसङ्गात् । अस्ति च तत्रापि चित्रज्ञानादौ विप्रतिपत्तिः—“किं स्यात् सा चित्रतैकरूपाम्”
१० [प्र० वा० २।२१०] इत्यादि वचनात् । कथं तर्हि तत्प्रतिपत्तिरिति चेत् ? विपन्ने बाधक-
बलादेव । तच्च प्रतिपादितमेव पूर्वमिति नेह प्रतन्यते । निदर्शनबलात्प्रतिपत्तावतिप्रसङ्गश्च—“विवादा-
पन्नः पुरुषो न सर्वज्ञो वचनादे रथ्यापुरुषवत्” इत्यादावपि तदुपनिपातात्, वचनादेः किञ्चिज्ज्ञ
एव दृष्टस्यापि विरोधाभावात् साध्यविपन्नेऽपि सम्भावनायां धूमादेरपि किञ्च स्यात् ? तस्य
पावन्नदावेव तत्कार्यत्वेन नियमात् । न चैवं वचनादिरसर्वज्ञस्यैव कार्यं सर्वज्ञेऽप्यनुपलब्धिलक्षण-
१५ प्रासत्वेनाज्ञव्याभावनिश्चये तदाशङ्काऽनिवृत्तेः । ज्ञानकार्यं हि वचनं तच्च यथाऽरूपं तद्वेतुम तथा
प्रकर्षवदपि । न हि वारणप्रकर्षः कार्यविरोधी । ततो न तस्यै तत्र नियम इति चेत्; न; प्रकर्षरतोऽपि
किञ्चिज्ज्ञस्यैव तत्कारणत्वप्रतिपत्तेः, “तद्रूपपरित्यागे ज्ञानमेव तत्र भवेत् ।” अन्यथा उष्णस्पर्शादि-
विशेषपरित्यागेऽपि दहनादेरदहनादित्वाभावात्, ततोऽपि धूमादिसम्भवे कथं तदनुमानेऽपि
दाहाद्यर्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः स्यात् ? न तादृशो दहनादिरनुपलम्भादिति चेत्; न; तादृशो ज्ञानेऽपि
२० तुल्यत्वत् । तथापि तस्यै भावे पावकादेरपि स्यादविशेषात् । हन्तैवं तत्कार्यं धूमादिरपि विलक्षणमेव
स्यात् हेतुवैलक्षण्ये तद्वैलक्षण्यस्यावश्यकत्वात् । - न च तस्य प्रसिद्धपावकादिव्यभिचारे तज्जन्मतो
व्यभिचार इति चेत्; न; काष्ठादिविलक्षणादपि मण्यादेरविलक्षणस्यैव पावकादेरुत्पत्तेः । तत्राप्यस्त्येव
वैलक्षण्यं प्रतिवृत्तुरज्ञकत्या तु तदपरिज्ञानमिति चेत्, परिज्ञाने का चार्ता ? ततो विलक्षणस्यैव हेतोरनु-
मानम् “तज्जन्यविशेषग्रहणेऽभिमतत्वात्” [हेतुवि० पृ० १५२] इति हेतुविन्दुवचना-
२५ दिति चेत्; न; तस्य बहिरभावेनान्यथापरिज्ञानात् । पक्ष एव तत्परिज्ञानं विपन्ने बाधकत्वादिति चेत्;

१ 'कृत्यस्य, प्रथमस्य स्य इति संज्ञा जैवेन्द्रवाकरणे । १-ता० टि० । २ सत्पि वि-आ०,
ब०, प० । ३ 'पक्षधर्मत्वपरशक्तत्वादिकम्"-ता० टि० । ४-पि अग्नौ आत्मे तद-आ०, ब०, प० ।
५ 'पर्वतादि पक्षादन्वय'-ता० टि० । ६ दृष्टार्थे व-आ०, ब०, प० । ७ दृष्टान्तान्तर । ८ एवं आ०,
ब०, प० । ९ ज्ञानम् । १० वचनस्य । ११ असर्वज्ञे । १२ वचनकारणत्वपरित्यागे । १३ अन्वयोपल-आ०,
ब०, प० । १४ 'विलक्षणकार्यस्य'-ता० टि० । १५ प्रसिद्धपावकोत्पन्नधूमस्य । १६ मण्यादेरपि विल-
आ०, ब०, प० ।

इदं तर्हि हेतुविन्दुं व्याचक्षणेनाप्यर्चयेत् किमिति नावधारितम् ? अवधारितमेव "अगरुधूमग्रहणेन भवत्येव तदग्नेरनुमानम्" [हेतुवि० टी० पृ० १५२] इति तेनाप्यभिधानादिति चेत्; तर्हि इव तस्य शिथिलीभवति—“कार्यहेतोस्तु पक्षीकृते घर्मिणि कस्यचिच्च स्वभावहेतोः प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः प्रतिबन्धः कथं परोक्षे साध्यधर्मे गृह्यते” [हेतुवि० टी० पृ० १६] इति । यदि च, कार्येऽपि क्वचित् पक्ष एव तत्परिज्ञानम् अन्यथा देशनाविशेषात् सुगतप्रामाण्या- ५ परिज्ञानापत्तेः; तर्हि व्यर्थं तदर्थं प्रमेयत्वादावपि तदपेक्षणं विपक्षे तदारोपपरिहारपरायणात् तर्कज्ञाना-देरेव तदुपपत्तेः । एतदेवाह—“अयमतस्तर्केण साध्यते” इति । अत एतस्मात् प्रत्यक्षादेर्भवता तर्केण साध्यते निर्णयते अयं साध्याभावे विरोधः साधनस्य न बहिर्दर्शनादर्शनाभ्यां व्यभिचारात् । नापि तादात्म्यतदुपपत्तिभ्याम्, तयोस्तद्विरोधादेव सिद्धेश्च, न पुनस्ताभ्यां तस्य तदभावेऽपि भावात् । वक्ष्यति चैतत्—“तुलोन्नामरसादीनाम्” इत्यादीनां । तत्र बहिरन्वयादिना किञ्चित् विनापि १० तेन तैस्तन्निर्यायात् । न च सर्वत्र तत्सम्भवो यतः तस्मादेव स भवेत् । इत्याह—

सर्वत्र परिणामादौ हेतुः सत्त्वादिः [अन्यथा] ॥ १२६ ॥ इति ।

न हि चेतनेतरसकलवस्तुगोचरतया परिणामादीनामन्यतमे साध्ये क्वचित् सत्त्वकृतकृत्वा-देरन्वयः सर्वस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वेन निदर्शनत्वानुपपत्तेः । न चैवमसौ अहेतुरेव; अन्तर्गामि- १५ निश्चयात् । किमर्थमादिग्रहणम् ? न हि शास्त्रकारस्य क्षणभङ्गादिसाधनमिष्टमिति चेत्; न; इष्टान्तार्थत्वात्—अन्यथा क्षणभङ्गादौ स निरन्वयोऽपि हेतुः, तथा परिणामेऽपीति । नैतदस्ति प्रदीपादौ तस्य तदन्वयग्रहणादिति चेत्; न प्रत्यक्षतत्तद्ग्रहणम्, पक्षेऽपि स्यादिति कोऽर्थ-स्तत्रापि हेतुना ? समारोपव्यवच्छेद इति चेत्; न, समारोपस्य प्रदीपादावपि भावात् । सत्यम्, सन्नप्यसौ तत्र ‘यदि प्रदीपादिः प्रथमतैलादिव्यापारादेवोत्पन्नः परापरस्तद्व्यापारो व्यर्थः’ इत्यादिना विचारेण व्यवच्छिद्यत इति चेत्; न; अप्रमाणात्तद्व्यवच्छिद्यौ प्रमाणकल्पन्तेर्बैयर्थ्यात् । २० प्रामाण्यमपि न प्रत्यक्षत्वेन अविचारकत्वापत्तेः । अनुमानत्वे तु तत्रापि निदर्शनान्तरमन्वयार्थमर्थयि-तव्यम्, पुनस्तत्समारोपस्यापि विचारान्तरादनुमानाद् व्यवच्छिद्यौ पुनस्तदन्तरं तदर्थमर्थयितव्यमिति कथमन्वयस्थितवस्तुवादिनस्तथाऽन्यथादौस्थानिर्मुक्तिः ? विचारस्थानन्वयस्यापि गमकत्वे सत्त्वादेरपि स्यादविशेषात् ।

भवतु निरन्वयविनाश एव सौ हेतुर्न परिणाम इति चेत्; न; तस्य निरपेक्षस्य नित्यत्वापत्त्या २५ कार्यद्रव्यादेर्वा तत्रापि अव्यवस्थितेः । साक्षेप एवासौ मुद्गरादिव्यापारादुत्पत्तेरिति चेत्; न; नीरूपस्य तदयोगात् । न हि नीरूपं किञ्चिन् वृत्तश्चिदुत्पत्तिमन्नाम, प्रागिव तद्व्यापारेऽपि तदविशे-पात् । न च तेन भावो गण्डो नाम सर्वदा प्रसङ्गात् । यदैवासौ तदैव गण्ड इत्यपि न युक्तम्; नीरूपे

१ अत एव कस्मात् आ०, घ०, प० । २ षष्ठाध्यायान्ते विरोधादेव । ३ विज्ञे विरोधस्य । ४ भागवि० श्लो० ३३८ । ५ तत्रात् । ६ तत्त्वस्य । ७ प्रदीपे । ८—अप्रमलु—आ०, घ०, प० । ९ तदविशेषाच्च च स्यादविशेषात्—आ०, घ०, प० । १० सत्त्वादिः । ११ विनाशस्य । १२ विनाशः । १३ नीरूपत्वाविशेषात् ।

कालसम्बन्धस्यैवासांग्यत्वात् । अभावं करोति मुद्गरादिर्भावं न करोति इति क्रियाप्रतिषेधाच्चै न
 नीरूपाभावादिना भावविनाश इति सर्वं कूटस्थमेव जगत्प्राप्तम् । न चैतद् दृष्टमिदं वा परस्य, कस्य-
 चिद्विनाशिनोऽपि तस्य तेनोपगमात् । 'न नीरूपो विनाशो भावान्तरास्वभावत्वात्' इत्यपि न युक्तम्;
 अतद्रूपत्वे अतिप्रसङ्गात् । निवेदितं चैतन्—“अन्पस्यान्यो विनाशः किम्” इत्यादिना । तत्र
 ५ सहेतुको विनाशो यत्रायं हेतुः । नापि निर्हेतुकः; तस्यापि नीरूपस्याप्रतिपत्तेः, वस्तुन्येव सम्बन्धभावेन
 प्रमाणव्यापारात् । वस्तुवैव विनाशोऽपि क्षणस्थितिधर्मणो भावादव्यतिरेकादिति चेत्; न तर्हि
 निर्हेतुकत्वं भाववदेव, भावस्य वा तद्वत्त्वमिति नित्यं सत्प्रसङ्गः । तथा च 'विनाशानियतो
 भावस्तं प्रत्यनपेक्षणात्' इति विरुद्धो हेतुः अविनाशनियमस्यैव साधनात् । सहेतुक एवातौ
 भावहेत्यपेक्षया, निर्हेतुकत्वं तु मुद्गराद्यपेक्षयेति चेत्, ननु तयापि तत्त्वं यदि तस्यैव भावस्य
 १० सिद्धसाधनं निष्पन्नस्यापराधीनत्वे विवादाभावात् । तद्विनाशश्चेति चेत्; न; तस्यापि तद्व्यतिरिक्त-
 स्याभावात् । कल्पनया भाव इति चेत्; कथं तर्हि तथापि निर्हेतुकत्वं कल्पनारूपपादेष्वन्तरादेव तस्य
 भावात् । व्यतिरेक एव तस्य कल्पनया न स्वरूपमपीति चेत्, न; व्यतिरेकस्यैव तत्स्वरूपत्वात्,
 तस्यैव तस्मिन् विनाशान्यदहारप्रतीतेः । तस्यपि निर्हेतुकत्वे तस्य कथं तद्विपत्तत्वं भावस्य !
 कथं च न? स्यादेतत् व्यभिचारात्, स्थैर्यस्य निर्हेतुकत्वेऽपि भावस्य तन्नियमाभावात् । शक्यं
 १५ हि वक्तुम्—

स्थितिस्वभावो भावश्चेत् तस्य किं स्थितिहेतुना ।

यद्यस्थितिव्यभावोऽस्मै तस्य हेतोः (हेतोस्तस्य) स्थितिः कथम् ॥ १४७३ ॥

न हि स्वभावात्तद्रूपस्तद्रूपः परतो भवेत् ।

परतश्चेतनोऽपि स्यादन्यथा किमचेतनः ॥ १४७४ ॥

२० स्यादेतत्—यदि स्थैर्यस्य प्रतीतिस्तदा शक्यमिदं वक्तुम्—‘स्थैर्यनियतो भावः स्थैर्यं मत्प-
 पेक्षणात्’ इति, अन्यथा हेतोरेसिद्धिप्रसङ्गात् । न चैवम्, प्रतीतावपि स्थिरात्मनो भावस्यासामर्थ्या
 दिति; तन्न; क्षणभङ्गिन्यपि तत्रविशेषादिति निवेदनात् । अपि च, यद्यन्यत्—‘तदसामर्थ्यं प्रतिपन्नम्;
 व्यर्थमेतत्—‘विनाशानियतो भावो विनाशं प्रत्यनपेक्षणात्’ इति, तत् एवाप्यन्तस्तन्नियमस्यांगगमात् ।
 वाक्ष्यिकसामर्थ्याभावज्ञानस्य क्षणिकसामर्थ्याज्ञानस्वभावत्वात् । अत एव तत्प्रतिपत्तौ परस्पराध्यः—सत्यां
 २५ तस्याम् अव्यभिचारात् अतस्तन्नियमसिद्धिः, अतश्च तत्प्रतिपत्तिरिति । तन्न नैश्वर्यात्मैव नाशः ।

१ 'तथाहि प्रसङ्गप्रतिषेधे अति नवः करोतिना सम्बन्धात् अभावं करोति भावं न करोतीति
 क्रियाप्रतिषेधादकतृत्वं नाशहेतोः प्रतिपादितम् ।'—तत्त्वसं० पं० पृ० १३६ । २ न्यायवि० श्लो० २१६ ।
 ३ अभावावधिहेतुकत्वम् ४ “यद्भावं प्रति यत्तत्र हेतुवन्तरूपेक्षते । तत्र नियते हेतुं स्वहेतुव्यस्तथोदयात् ॥
 निर्निबन्धा हि सामग्री स्वकार्योत्पादने यथा । विनाश प्रति एवंऽपि निरपेक्षाश्च त्वमिदम् ॥—वत्त्वसं०
 श्लो० २५४-५५ । हेतुवि० टी० पृ० १४३ । ५ हेतुः वि-आ०, प०, प० । ६ निर्हेतुकत्वम् । ७ विनाश
 नियतत्वम् । ८ नित्यत्वात्सामर्थ्यम् । ९ अक्षयिकसामर्थ्यसिद्धौ । १० नश्यत्वादात्मैव आ०, प०, प० ।

तत्फलमेति चेत्; सोऽपि यदि सदृशपर्यायः, सत्त्वं तत्र निरपेक्षत्वं तन्निवृत्तत्वं च भावस्य, किन्तु निरन्वयत्वमसिद्धम्, अन्वयस्यापि प्रतीतिः । निवेदितं चैतत्—“भेदज्ञानात्” इत्यादीनां । अत एव न विसदृशपर्यायोऽपि । न च तस्य निर्हेतुकत्वम्; काष्ठादौ भस्मादितत्पर्यायस्य पावकादेरेव दर्शनात् । ततः सान्त्वयविनाश एव भावात् सत्त्वादेस्तत्रैव हेतुत्वमित्युपपन्नं परिणामसाधनत्वम्, अन्वयाभावाच्च ।

सर्वत्र तैस्य तद्धेतुत्वे दूषणमाह—

अन्यथा ॥

शब्देऽपि साधयेत् केन तस्मान्नान्वयगतौ गतिः । इति ।

अन्यथा सर्वत्रेत्याद्यभावप्रकारेण शब्देऽपि न केवलं सर्वत्र साधयेत् परिणामादिकं केन न केनचित् । दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तौ तत्राप्यन्वयस्य दुर्लभत्वादिति मन्यते । ‘तस्मान्नान्वयगतौ गतिः’ इत्यनन्वयोपसंहार । तथा हि—न क्वचिदन्वयात् साध्यगतिः अविनाभावादेव तदुपपत्तेः । न चासावन्वय एव, क्वचित् सत्यपि तस्मिन्नभावात्, अत एव न तज्ज्ञाप्योक्तिः । नापि तन्निवृत्तः; तदभावेऽपि भावस्योपदर्शनात् । इत्युपपन्नं ‘तस्मात्’ इत्यादि ।

साम्प्रतं विपक्षव्यवच्छेदेन परिणामहेतुत्वमेव सत्त्वादेर्विस्तरेण व्याचक्षाण आह —

सिद्धमर्थक्रियाऽसत्त्वं सर्वथाऽविचलात्मनः ॥१२७॥

निरन्वयविनाशेऽपि [साधनं नोपचारतः] ॥ इति ।

सिद्धं निश्चितं पूर्वम् अर्थक्रियाऽसत्त्वं कार्याभावः । कस्य ? सर्वथाऽविचलात्मनः कृतस्यनित्यस्य भावस्य । न केवलं तस्यैवापि तु निरन्वयविनाशेऽपि क्षणिकैकान्तेऽपि निरन्वयो विनाशो यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । सत्त्वं वस्तुतस्तत्र तदसत्त्वम् “अशक्तं सर्वम्” [प्र० वा० २।४] इति वचनात् । संवृत्तिसिद्धं तु तत्सत्त्वं सिद्धमसिद्धं वा तत्र हेतुरिति चेत्, अत्राह—साधनं नोपचारतः’ इति । नल्लुपचारोपनीतस्य हेतुत्वं ततो विनश्वरवदविनश्वरस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् ; ततो निराकृतमेतत्—“संवृत्त्यास्तु यथा तथा” [प्र० वा० २।४] इति ।

ननु यथा नित्याद्येकान्ते अर्थक्रियाऽभावः तथाऽनेकान्तेऽपि, तस्यापि तत्पूर्वतः कुतश्चिदप्रतिपत्तेरिति चेत्; अत्राह—

अवश्यं बहिरन्तर्वा प्रमाणमवगच्छताम् ॥१२८॥

सिद्धमेकमनेकार्थपरिणामव्यवस्थितम् । इति ।

एकं चेतनमितरद्वा सिद्धं निश्चितम् । कीदृशम् ? अनेको नाना य आत्मा स्वभासः स एव परिणामस्तेन व्यवस्थितं लब्धात्मलाभम् । क तथा तद्व्यवस्थितम् ? बहिरन्तर्वा । वेति

१ न्याय धि० श्लो० १।११८। २ तस्यात-आ०, ब०, प० । ३ अन्वये । ४ तद्रावस्यापि आ०, घ०, प० । ५ अविनाभावः । ६ शुद्धमशुद्धं वा आ०, घ०, प० । ७ तत्र प० । ८ पश्चिमाद्येकान्ते तथा आ०, घ०, प० ।

- समुच्चये । कथं सिद्धम् ? अवश्यं नियमेन । केणाम् ? प्रमाणमवगच्छताम् अवधारयताम् । एतदुक्तं भवति—तथाविधं वस्तु निराकुर्वतां प्रमाणमेव शरणं िन्ना तेन विधिवत् कचिन्निषेधस्याप्य-
नवरूपनात् । ततोऽपि यदि बहिस्तन्निराकरणं बहिर्मुखत्वं तस्य वक्तव्यम् । न च तद् अन्तर्मुख-
त्वमन्तरेण, “अग्रत्प्रसौपलम्भस्य” [ ] इत्यादेर्वापत्तेः । तथा च सिद्धं तदेव
५ बहिर्न्तर्मुखत्वभावद्वयाविश्राद्भूतमेकम् अनेकत्वपरिणामव्यवस्थितम् । अन्तरेव ततस्तन्निराकरणं न
बहिः, बहिर्भावस्यैवाभावादिति चेत् ; कुत एतत् ! तत एवेति चेत् ; वक्तव्यं पुनरपि तस्य बहि-
र्मुखत्वम् , अन्यथा ततस्तस्यानुपपत्तेः । अन्तर्मुखत्वादेवोपपत्तौ चार्थाकस्यापि इहलोकप्रामिगुत्वात्
प्रत्यक्षादेव परलोकादिप्रतिषेधोपपत्तेः, “प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ।”
[ ] इति प्लवेत् । अन्तरपि कीदृशं वस्तु यत्र तन्निराकरणम् ? निराकार संवेदनमिति
१० चेत् ; न ; तस्य स्वयमेवानुभ्युपगमात् । नीलाद्याकारमेवेति चेत् ; न ; तस्याप्यचितः प्रतिगता-
सम्भवात् । चित्तव्यवधिगीति चेत् ; सिद्धं पुनरपि नीलादिचैतन्यरूपतया तदेव द्विरूपमेकं
वस्तु । संवेदनमेव तत्र वस्तुसत् न नीलादि तस्य आन्तर्वादिति चेत् ; न ; तथापि
विभ्रमेतरात्मतया हेतुस्यस्यानतिक्रमात् । विविक्तमेव तत् नीलादेरिति चेत्, न ; तद्विवेकस्यावभासे
विभ्रमाभावापत्तेः । अनवभासे चैतन्येऽपि तदुपनिपातान्, अन्यथा सद्गृहीतेतररूपतया द्वयात्मक-
१५ त्वस्यानिवारणात् । भवतु अन्तस्तत्परिणामव्यवस्था “चित्रप्रतिभासाऽप्येकैव बुद्धिः” [प्र०
वार्तिकाल० २।२.१९] इति वचनात्, न बहिः तत्र परमाणुनामेव प्रतिक्षणक्षीणानां परस्परविल-
क्षणानाच्च भावादिति कश्चित् । अवयवावयव्यादीनामेवेत्यपरः । तत्राह—

परपरविषेकैकस्वभावापरिनिष्ठितः ॥ १२९ ॥

परमाणुरतोऽन्यो वा बहिर्न्तर्न बुद्ध्यते । इति ।

- २० परमाणुः सौमत्कल्पितो न बुद्ध्यते नोपलभ्यते । क्व ! बहिः । कीदृशः ? परापरौ
परापरदेशकालगतौ तयोर्विवेको विदलेयः स एवैकोऽसद्व्ययः स्वभावस्तरेण परिनिष्ठितः समाप्त,
कश्चिदभेदस्थूलप्रतिभासादिति मन्यते । प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्प एवायमारोपिताकारो न दर्शनम्,
दर्शनं तु क्षणिकपरमाणुविषयमेवेति चेत्, न, पृथक् तस्याप्रतिवेदनात् । अत्रतिविदितमपि विचारा-
दवगम्यत इति चेत्, न, विचारस्थानुमानाद-यस्याभावात् प्रमाणसङ्ख्याव्यापत्तेः, अनुमानस्य च
दर्शनाभावेऽसम्भवात् । दर्शनाद्विज्ञतसाध्यसम्बन्धप्रतिपत्तावेव तदुत्पत्तेः । अनुमानान्तरात् तद्व्यति-
२५ पत्तावनवस्थाप्रसङ्गात् । अप्रमाणाच्च विचारात्तदवगतौ प्रमाणान्तरान्वेषणप्रयासवैफल्यत्, अतिप्रसङ्गाच्च ।
तत् स्थितम्—“परमाणुर्न बुद्ध्यते” इति । न केवलं स एव बहिर्न बुद्ध्यते अपि तु अत परमाणोः
अन्योऽवयव्यादिरपि वा । शब्दस्य अपि शब्दार्थत्वात् । न हि तस्यापि परस्परमेकान्तविवेकेन

१ प्रमाणतोऽपि । २ बहिर्विषयत्वम् । ३ “प्रमाणेतरसामान्यस्थिते रम्यविधौ गतेः ।” इति
पूर्वार्थम्—ता० टि० । ४ बौद्धः । ५ नैयायिकः । अनुमानात् पृथक् विचारस्य प्रमाणात्वे । ६ लिङ्गशा-
ध्यसम्बन्धप्रतिपत्तौ ।

अन्योऽपि कथञ्चिदविषेकस्याप्यवगमात् तस्याप्यारोपितविषयत्वकल्पनायां पूर्ववद्दोषात् । ततो युक्तम्—
‘अन्योऽपीति’ इति । ‘अन्तः’ इति दृष्टान्तार्थम्—अन्तरिव बहिरपि स तथाविधो न बुद्ध्यत इति ।
तत्र विषये कचिदपि सत्त्वादिः परिणामिन्येव भावात् । तस्यापि स्वतोऽर्थक्रियासामर्थ्ये किं सहकारि-
प्रतीक्षयेति चेत् ? अत्राह—

अर्थस्यानेकरूपस्य कदाचित् कस्यचित् कदाचित् ॥ १३० ॥

शक्तावतिशयाधानमपेक्षातः प्रकल्प्यते ॥ इति ।

कस्यचित् चेतने (नस्य) तस्य वा अनेकरूपस्य उक्तनीत्या नानास्वभावस्य अर्थस्य न
कल्पितस्य शक्तौ अपिदाब्दोऽत्र द्रष्टव्यः, स्वत एवार्थक्रियासामर्थ्ये सत्यपि तद्विशेषरूपस्य अतिशया-
स्याधानमपेक्षातः सहकारिणां प्रकल्प्यते प्ररूपेण निष्पाद्यते । तच्च कचिन् विस्मयपरिणामे कर्तव्ये,
कदाचित् न सर्वदा, तत्परिणामस्य कदाचिदेव भावात् । यदि अर्थस्य स्वभावोऽतिशयः; तर्हि १०
तद्धेतोरेव सिद्धरेपेक्षया न किञ्चित् । असिद्धौ तु न तत्त्वभावत्वं सिद्धसिद्धयोर्विरुद्धधर्माध्यासेन
भेदस्यैवापत्तेरिति चेत्; अत्राह—

स्वभावातिशयौघानं विरोधान्न परीक्ष्यते ॥ १३१ ॥

तत्र सिद्धमसिद्धं वा [तस्माज्जातिर्न हेतुतः ॥] इति ।

स्वभावातिशय एवाधानम् औधीयमानत्वात्, तत् न परीक्ष्यते । कथम् ? तत्र अर्थे १५
सिद्धमसिद्धं वा इति । कुतः ? विरोधात् परीक्षया एवेति भावः । तथा हि—परीक्षेधर्मस्थानेकानि-
शयनिराकरणार्थां सती यदि स्वयमेकस्वभावैव, कथम् ‘सिद्धमसिद्धं वा’ इति ‘भिन्नमेव न स्वभावः,
इति च नानाकारपरामर्शिन्यवकल्पयेत् ? प्रत्याकारं तद्धेदे वा यत्सिद्धं तदनपेक्षमिति कथं सङ्कलनम्
सत्येवानेकरूपस्यैव तत्सम्भवात् । ततो युक्तं तन्निराकरणाय परीक्षायां तस्या एव विरोधात् न तदाधानं
परीक्ष्यते इति । न चैवं परीक्षायां कुतश्चित् कस्यचिदुत्तरिपि । तथा हि—यदि तत्सिद्धम्, किं २०
हेत्वपेक्षया सिद्धस्य निराशंसत्वात् ? असिद्धं चेत्, तथापि कथं तदपेक्षणम् तस्यै वस्तुधर्मत्वात् ?
इदमेव तदपेक्षणं यत्त उत्पत्तिरिति चेत्; न; तद्रूपेण तदभावात्, तस्य प्रागपि भावात् । रूपान्तरेण
तुल्यचित्तस्यैव स्यान्नासत । न तस्यापि, सिद्धवदसिद्धस्याप्यपेक्षाऽयोगात् । तत्रापि ‘इदमेव वा’
इत्यादिवचने परिनिष्ठापरिच्युतेः । एतदेवाह—‘तस्माज्जातिर्न हेतुतः’ इति । तस्मात् परीक्षणात् ५५
जातिः जननं न हेतुतो न कारणात् कार्यस्येति शेषः । सापि मा भूदिति चेत्, किमर्थं तर्हि
परीक्षणम् ? तदाधानद्रूपणार्थमिति चेत्; व्याहृतमेतत्—‘ततो न तज्जातिस्तदर्थं च तत्’ इति ।
कल्पनयैव तादर्थ्यं तस्य न परमार्थत इति चेत्; वस्तुत्वसिद्धिर्दृष्टणामासमेतदिति कथञ्च
तद्वादिनो निग्रहस्थानम् ? भयतु तत्त्वतः एतद् दृष्टणम्, भवति तस्य हेतुत्वमिति चेत्; कुत एतत् ?

१ परिणामिनोऽप्यर्थत्व । २ उक्तरीत्या प० । ३-पादानं आ०, य०, प० । ४ आदीय-
घा०, य०, प० । ५ श्लोकेऽस्य । ६ तन्नावा-प० । ७ दृष्टणम्-इह भावमेव तदिति-आ०, य०, प० । ८
एवतदनन्त-आ०, य०, प० ।

थोत्पन्नो यदेकशक्तिक एव मन्त्रादिरहितः सर्वत्र दाहं करोति तत्सहितस्तु विभागेनेति । तद-
प्युक्तं तत्रैव—

“जातः स्वकरणादीदृग्येन मन्त्रादिसंयुतः ।

विभागात्कार्यकरणे समर्थः शत्रयो वृथा ॥

१

पानकस्सर्वदहने विना मन्त्रेण कारणात् ।

स एव कस्यचिदाहसमर्थो मन्त्रसंयुतः ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।१६२]

इति चेत्; न; नित्यस्याप्येक (ब) मेकस्वमानस्येवानेककार्यप्रसङ्गात् । तत् सर्वमेककार्यमेव

किञ्च भवतीति चेत् ! क्षणिकादापि एकदेशं किञ्च भवति ? तथा तस्य स्वभावो यदेकदेशमनेक-
देशं च करोतीति चेत्; इतरस्यापि तथैव स्वभावो यदेककालमनेककालं च तत्करोति । ततो न

१० कार्यभेदात् प्रतिक्षणं तद्देवकल्पनमुपपन्नम् । तदुक्तम्—

“यद्यदा कार्यमुत्पित्यनुस्तत्तद्देवतात्पदानात्मकम् ।

कारणं कार्यभेदेऽपि न भिन्नं क्षणिकं यथा ॥” [सिद्धिवि० वृ० परि०] इति ।

वार्तिकविरुद्धं चेद् शक्येऽत्रैककल्पनं भावानाम् । तत्र साधारणतरभावेन शक्तिभेदस्यापि—

“रूपादिशक्तिभेदानामनाक्षेपेण वर्तते ।

१५ तत्समानफलाहेतुव्यवच्छेदे घटश्रुतिः ॥” [प्र० वा० १।१०२] इत्य-

भिधानाम्, “रूपादीनां प्रतिनियतशक्तिभेदमनाक्षिप्य तेषु समानोदकधारणशक्त्या-
क्षेपेण घटश्रुतिः प्रवर्तते ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।१०२] इति स्वयं च तस्य प्रज्ञाकरेण

२० विवरणात् । न च तदेव व्याचक्षाणस्य स्वकीयमपि विवरणपद विस्मृत्य तद्विरुद्धं वस्तुपरिकल्पन-
मुपपन्नम्; प्रेक्षावत्स्वव्यापत्तेः । ततो नानाशक्तिरेव भावतो भावः । तथा च सिद्धं प्रस्तुतार्थसाधन-

भावस्य तादृष्याप्रतिशेषात् । तत्र क्षणिकस्य साधनं तत् ।

नापि नित्यस्य; तस्यैवापरिजानात् । कालत्रयानुपाती स इति चेत्; न सकृत्तदनुपात-
स्तेत्रयस्य युगापदभावात् । क्रमेणेति चेत्; सोऽपि न कालभेदः, तदनुपातादन्यस्य तस्यैवाभात् । भावे

२५ तदनुपातोऽप्यवरेण तद्भेदेनेत्यन्यस्थानमसङ्गात् । स्वभावभेद इति चेत्; न; कौटुल्येन तद-
सम्भवात् । परिणाम इति चेत्; प्रकृतमनुपालिनं (तम्) । तत् स्थितम्—‘मामान्यभेद’ इत्यादि ।

वेदनात् । प्रत्येकदशाग्रमेव तस्य तत्र सञ्चयदशाग्रमिति चेत्; न; विदीपामावात् । सञ्चय एव
विद्योप इति चेत्; न; तेनापि सौम्यस्थानवास्त्रणात् । दशान्तरेऽपि तर्त एव तदप्रतिवचने ।

३० सञ्चयामावादेव तदापि [न] तदप्रतिवचिनं सौम्यादिति चेत्; सञ्चये तर्हि सौम्येणैव तेषां
प्रतिवचिः स्यात् तत्स्वभावत्वात्, तथा च कथमेकपटादिव्यवहारः । विकल्पारोपितादेव सौम्यात्
क्षणभेदव्यवहारवदिति चेत्, एतदेव दर्शयति—

प्रत्यक्षेऽपि समानान्यनिर्णयः प्रतिरुध्यते ॥१३६॥

यथा क्षणक्षयेऽणूनाम् [इत्यात्मासौ विडम्बयेत्] इति ।

प्रत्यक्षं कल्पनापोहं ज्ञानं तस्मिन् सत्यपि । केषाम् ? अणूनां प्रतिरुध्यते बाध्यते । केन कः ? समानान्यनिर्णयः समानस्य सञ्चयगतसाधारणस्य स्थूलाकारस्य अन्यः तद्ग्राहको विकल्पः प्रत्यक्षापेक्षया तस्यैवान्यत्वात् तेन निर्णयः । स केषाम् ? अणूनाम् एतदपेक्षस्यापि निर्णयपदस्य गमकत्वाद् (दा) वृत्तिः । 'यथाः' इत्यादि निदर्शनम् । अणूनां क्षणक्षयेऽपि निर्णयस्य तदेष्वविकल्पेन प्रतिरोधात् । अत्रोत्तरमाह— 'इत्यात्मासौ विडम्बयेत्' इति । इति एवं ब्रूवाणो धर्मकीर्तिः आत्मानमाप्तं च सुगतं विडम्बयेत् दूषणवन्तं मकटयेत् । तथाहि— यदि तद्विकल्पेन सर्वथा तन्निर्णयः प्रतिरुद्ध्यते; तदा सौक्ष्म्येणै (णे) व नीलादिनापि तदभावात् निरवकाशमेवैतत्—'वस्तुस्वभावोऽयं यदनुभवः पटीयान् क्वचिदेव स्मृतिगोचरमाद्यते ।' [ ] इति ; नीलादिव्यतिरेकेण तदाधानविषयस्याभावात् । ततः सिद्धमात्मविडम्बनं निर्विषयवचनवादात् । अथ सौक्ष्म्येणैव तत्प्रतिरोधो [न] नीलादिना तदा निश्चितेतरस्यभावाच्चिरोधे स्थूलमपि रूपं सौक्ष्म्यस्याविरुद्धमिति तदालम्बना एव पञ्चापि विज्ञानकायाः स्युः । तथा चेत्; आतवचनमपि निर्विषयमेव "सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानकायाः" [ ] इति सिद्धमात्मविडम्बनमपि । तन्नायमारोपितः स्थूलाकारः तत्प्रत्ययव्यतिरेकेण प्रत्यक्षस्याप्रतिवेदनात्, एकत्वाध्यवसायाच्च तत्कल्पनस्य प्रतिक्षेपात् । एतदेवाह—

अपृथग्वेद्यनियमादभिन्नाः परमाणवः ॥१३७॥ इति ।

अपृथग् अभेदेन प्रत्यक्षादिनिर्वेद्यं वेद्यत्वं भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य, तस्य नियमाद् अवश्यम्भावाद् अभिन्नाः परस्परं कथञ्चिदव्यतिरेकिणः परमाणव इति ।

दृष्टमप्यपृथक्त्वं चेदारोपितमतात्त्विकम् ।

नीलाद्यपि तथैवेति शून्यवाद्दो विजृम्भताम् ॥१४७५॥

अथवा यदुक्तम्—'यथा क्षणक्षयो' इत्यादि; तदपनुदन्नाह—'अपृथग्' इत्यादि । अणवः सञ्चयगताः क्रमभाविनोऽभिन्नाः परस्परमव्यतिरेकिणः । कस्माद् ? अपृथक् अपृथक्त्वेन वेद्यं वेदितव्यं येन तद् अपृथग्वेद्यं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानं तस्य नियमः तदभेदादन्यत्राभावस्तस्मादिति । नायं नियमः, कार्यकारणभावादपि तस्य भावादिति चेत्; न; सत्यपि तस्मिन् मुशालकपालयोरभावात् । सादृश्यादिति चेत्; न; यमलकयोरदर्शनात् । कार्यकारणभावोपाधिकादिति चेत्; न; पितापुत्रयोरप्रतिवृत्तेः । ततः कथञ्चिदेकपरिणामादेव तत्, काष्ठमस्मादौ तावतैन सादृश्याभावेऽपि भावात् । वासनामात्रादेव भावान्न तन्निवन्धनत्वमपीति चेत्, न; अस्वलद्रूपत्वात् । न हि तादृशस्य

१ "सञ्चितः समुदायः सः सामान्यं तत्र नातयोः । सामान्यशुद्धिश्चावश्यं विकल्पेनागुच्यते ॥"

प्र० वा० २१६४ । २ सुगतं च वि-५० । ३ भेदारोपित- आ०, व०, ५० । ४ मन्वभिज्ञाननियमः ।

५ तावत्वेव-आ०, व०, ५० । ६ एतत्परिणामनिवन्धनत्वमपि । ७ तादृश्यं न धा-आ०, व०, ५० ।

- वासगाहेतुक्त्वं नीलादिज्ञानवत् । तदपि स्वलक्ष्येव भेदज्ञानेन बाधनादिति चेत् ; नीलादिज्ञानमपि किञ्च स्वलक्षितं निराकारवस्तुज्ञानेन बाधनम् ? तदेव नास्ति, साकारस्यैव वस्तुनो दर्शनादिति चेत् ; इतरदपि न भवेत्, सामान्यस्यैव दर्शनात् । व्यतिरेकोऽपि पिण्डशिवकादिरूपेण प्रतीयत इति चेत् ; निराकारमपि प्रतीयत एव सत्रीलं सत्प्रीतमिति । न हि नीलेतयोरेव्यतरदेव सत्, इतरत्र तज्ज्ञानाभाव-
 ५ प्रसङ्गात् । न नीलादेरन्यत् सत्त्वमिति चेत् ; सत्त्वादन्वयत्र नीलाद्यपि । कथं तत्प्रत्यय इति चेत् ; इतरप्रत्ययः कथम् ? नीलाद्यवेव स इति चेत् ; तत्प्रत्ययोऽपि सत्त्व एवेति किञ्च स्यात् ? अतद्रूपे तदनुपपत्तेरिति चेत् ; कथमनेदप्रत्ययः ? तत्रैव तदारोपादिति चेत् ; नीलादिप्रत्ययोऽपि संच एव, तत्रैव तदारोपादिति किञ्च स्यात् ? न कदाचिदपि नीलादिविकलं सत्त्वमुपलभ्यत इति चेत् ; क पुनरभेदविकल्पस्य भेदस्वोपलब्धिः ? विकल्पसंहारदशायामिति चेत् ; तत्रैव सत्त्वस्यापि ।
 १० "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" [अन्दो० ६।२।१] इत्यादि श्रुतेः । वाङ्मात्रमेवेदमेव कदाचिदप्यनुभवं इति समानमेकान्तभेदेऽपि । ततो यथा नीलादिज्ञानस्य निराकारज्ञानेनाबाधने केवलस्य तद्विषयस्याप्रतीते, एवं भेदज्ञानेनापि इतरज्ञानस्य, इत्युपपन्नमुक्तम्—'अपृथग्' इत्यादि । किं पुनरेवमभेद एव न भेदोऽपि तज्ज्ञानस्यापि भावात् ? कथमेवं तथोरेकत्र भावः ? कालविकल्पेनेति चेत् ; न; वस्तुनि तदभावात् । न लोकेषु कदाचिन्नीलमन्यत्रैव्यदिति चेत् ; मा भूद्विकल्पः समुच्चयस्तु स्यात् । स एव
 १५ कथमेकत्र विकल्पयोरिति चेत् ? कथं विभ्रमेतरयो ? न चेदमसिद्धम्—'नौयानादिषु' इत्यादिना निरूपितत्वात् । कथं वा विकल्पेतरयो ? अन्यथा विकल्पाभावेन सर्वव्यवहारोच्छेदादिति निरूपणात् । ततो यथा विभ्रमेतरेविकल्पेतरादीनामेकत्र समुच्चयस्तथा वस्तुत्वाभ्यान्वादेव सूक्ष्मेतरसमेदेतराणामपि एतदेवाह—

देशकालान्तरव्याप्तिः स्वभावः क्षणभङ्गिताम् । इति ।

- २० 'अणूनाम्' इत्यनुवृत्तम् । तन्स्तेषां देशान्तरव्याप्तिः मित्रदेशकलायाविष्वग्भात्र स्वभावः ततो देशदैर्घ्यम्, क्षणभङ्गिनां कालान्तरव्याप्तिर्मित्रकालपर्यायाभेदः स्वभावस्ततश्च कालदैर्घ्यमिति भावः । देशदैर्घ्यस्य निरूपितस्याप्युपादानं तद्वत् कालदैर्घ्यस्याप्यविरोधदर्शनार्थम् । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह—

सम्प्रत्यस्तमितारोपनियमा हि प्रतीतयः ॥१३८॥ इति ।

- २५ सम्यक् प्रत्यन्तमिताः प्रलीना अनेपनियमाः स्थूलमेव सूक्ष्ममेव नियमेवान्तरमेव केषादय एकान्ता यासु तास्तथोक्ताः । का. पुनस्ताः ? प्रतीतयः प्रत्यक्षादिवुद्धयो हि यस्मात्, तस्माद् 'देश' इत्यादि । तथा हि—

नैकान्तनियता काचित् प्रतीतिरनुभूयते ।

अनेकान्तविरत्कारं यद्बलाद्विदधीमहि ॥१४७६॥

१ वज्रानां—आ०, व०, प० । २ स्वत् एव—आ०, व०, प० । ३ इति 'शु—आ० व०, प० ।
 ४—रा तदन्वदि—आ०, व०, प० । ५ न्यायवि० श्लो० १४८ । ६ समुच्चय इति शेषः ।

प्रतीतिं प्रविलुम्भेम यद्यन्यस्य प्ररूपनात् ।

लभेमहि कथं तत्त्वं किमप्येवं तदर्थिनः ॥१४७७॥

ततः प्रतीतिसामर्थ्याद्देशकाल्यन्तरान्वयी ।

स्वभावो भावतो भावो भावज्ञैरभ्युपेयताम् ॥१४७८॥

न चेदमत्र चोद्यम्—“तथाविधस्य भावस्य सर्वात्मना प्रत्यक्षत एव प्रतिपत्तेर्न तत्र प्रमाणा- ५
न्तरं शब्दान्तरं वा प्रवृत्तिमतः ।” [ ] इति; कस्मात् ? अर्वादिशिभिरसकलपर्यायस्यैव

ततस्तस्य प्रतिपत्तेः । एवं सति स एव गृहीतश्चागृहीतश्च भवेदिति चेत्, नायं दोषः, तथा-
प्यनेकान्तस्यानुपद्रवात् । एकान्तवादस्य तु भवत्येव समुपद्रवः । तत्र सर्वात्मना ग्रहणमेव नेतरदिति
चेत्, न; भाववच्छक्त्यापि तदप्रसङ्गादव्यतिरेकात् । तथा च किं तत्रोपदेशाद्यपेक्षया ? निर्णय इति

चेत्, न; प्रत्यक्षस्यैव निर्णयरूपस्योपगमात् । व्यतिरिक्तैव ततः शक्तिः तस्याः सामग्रीरूपत्वादिति १०
चेत्, व्यतिरिक्त्वा कथं तस्य ? तत्कार्ये व्यापारादिति चेत्, न; अशक्तस्य कार्याभावात् । शक्त एवासौ

सामर्थ्येति चेत्, न; परस्परश्रयात्—‘सामर्थ्या शक्तस्य कार्यम्, तद्व्यापाराच्च सा तस्य शक्तिः’ इति ।

तत्र तत्र व्यापारात् तस्यास्तच्छक्तित्वम् । तदुपकारादिति चेत्, न; अशक्तेस्तदसम्भवात् व्योमकुसु-

मवत् । स्वतोऽपि शक्त एव भाव इति चेत्, तस्य तर्हि प्रत्यक्षत एव निर्णयात् कथं शृङ्खलेदर्शने

संशयः शृङ्खलेर विपमेवेति विपर्ययो वा ? तस्मादगृहीतैव शक्तिर्मात्रग्रहेऽपीति कथमेकान्तत्वादस्यानु- १५

पद्रवः ? तस्मादकममद्य क्रमेणापि अनेकान्तात्मक एव भावः, तथा प्रत्यभिज्ञानात् । ननु च प्रत्य-

भिज्ञानं प्रत्यक्षविषय एव प्रवृत्तिमन्त्रान्यत्र अतिप्रसङ्गात् । न च प्रत्यक्षस्य परापरपर्यायेषु प्रवृत्तिर्यन-

स्तेषां कथञ्चिदभेदप्रतिपत्त्या तस्यानेकान्तविषयत्वात् प्रत्यभिज्ञानं तत्र स्यादिति चेत्, अत्राह—

अग्रहः क्षणभङ्गोऽपि [ग्रहणे किमनिश्चयः] । इति ।

न केवलमक्षणिकत्वमपि तु क्षणिकत्वमप्यविचमानग्रहणमेव । न हि परापरविज्ञाने तस्यापि २०
ग्रहणं तदपेक्षत्वात् । स्वभाव एव भावस्य क्षणभङ्गः तर्हि तद्ग्रहणे परापरग्रहणेनेति चेत् ?

सिद्धं तर्हि तद्भेदभेदस्यापि ग्रहणं तस्यापि कथञ्चित् तत्स्वभावत्वाविशेषात् । किमिदानीं

प्रत्यभिज्ञानेन प्रत्यक्षादेव तस्य प्रतीतेरिति चेत्, न ; तस्यैव परापरपर्यायविशिष्ट-

तया प्रत्यभिज्ञानेनाधिगमात् । अपि च, भवतोऽपि किमनुमानेन प्रत्यक्षादेव क्षणभङ्गस्यापि

ग्रहणात् । निश्चय इति चेत्, न; निश्चयस्यापि नीत्यादिवत् प्रत्यक्षादेव भावात् । एवंवाह— २५

ग्रहणे किमनिश्चयः’ इति । ग्रहणे क्षणभङ्गस्य कस्मादनिश्चयो निश्चय एव स्यात् ।

न प्रत्यक्षमित्येव निर्णयहेतुर्बुद्धिपाटवादौ सत्येव तस्य तत्त्वात्, क्षणभङ्गे च तदभावादिति

चेत्, नीत्यादेरपि न निर्णयः स्यात्, निरिंशे खण्डशः पाटवादेरसम्भवात् । एवं च कथमनुमानं

धर्मिहेत्वादीनामसिद्धेः । ततो विशिष्टनिर्णयार्थत्वमेवोत्तरम् । तच्च प्रत्यभिज्ञानेऽपि समानम् ।

नेदमत्रोत्तरम्, समारोपनिसामर्थ्यत्वस्य तत्त्वादिति चेत्, अत्राह— ३०

१ प्रत्यक्षात् । २ ततोऽपि आ०, घ०, ष० । ३ एव ततो नि-आ०, घ०, ष० । ४ आर्द्रं

शुष्ठीति यावत् । ५ -परापरिण-आ०, घ०, ष० । ६ चण्डिदत्तप्रहरो । ७ -चित्त्वभः-आ०, घ०, ष० ।

आकृतिभ्रमवद्यद्द्विपमज्ञैर्विलोकितम् ॥१३९॥ इति ।

आकृतिविपरीताकार तत्रैव भ्रमोपपत्ते तस्य भ्रम आरोप स विद्यतेऽस्मिन्निति तद्वत्
 ग्रहणं निराक्षणिकत्वेन 'ग्रहणे' इत्यस्य रिभक्तिपरिणामेन योज्यात्, किं नेव 'किम्' इत्यस्यानु
 वृत्ते । न हि सर्वात्मना तस्य स्वविषयनिश्चयनिबन्धनत्वे तद्वत्त्वमुपपन्न विरोधात् । ततो न आरोप-
 ५ स्यामाणात् तन्निरासार्थत्वगनुमानस्येति मन्यते । यद्ब्रुवित्यादि तद्वत्त्वे निदर्शनम् । तस्याप्युपन्यास
 परं प्रत्यभापन्नान्तरार्थं । न ह्यत्रे तन्निश्चयविकलैरवलोकित विषयमपि तद्विषयैवभ्रमवदुपपन्नं यतो
 निदर्शनं स्यात्, तदपरोक्षमन्यापि तन्निर्णयजननम्बन्धनत्वेन तद्वत्त्वानुपपत्ते । नत प्रागुक्तमेवोक्तम्,
 प्रत्यभिज्ञानवत् । अपि च, सायमि दृशन्ति यदि निश्चयाद् व्यपहार, स एव प्रमाणमस्तु किं दृशन्ति ?
 स एव तदभावे कुत इति चेत् ? तदपि कुत ? विषयविपयिसन्निपातादिति चेत्, तत एव
 १० सोऽप्यस्तु । तदेवाह-

न चर्तेऽर्थविदोऽर्थोऽर्थात् केवलौ व्यवसीयते । इति ।

क्रिमित्यनुवृत्तम्, अर्थं पुरोवर्तिनीलादि किं कस्मात् न च नेव व्यवसीयते व्यासंयत
 एव । कथम् ? अर्थविदो निर्विकल्पदृष्टे नृत्ते विना । कुतो व्यवसीयते ? अर्थात् विपयि
 सतिहितान् स्वलक्षणान् । निश्चयो नामभिलाषवान् प्रत्यये, तद्वत्त्वं च तस्य न विषयगतेनाभिलाषेन
 १५ तत्र तदभावात्, अन्यथा सङ्केतवैकल्याद्-स्यत एव वाचकानुविदस्य चर्त्तमापि वस्तुन प्रतिपत्ते ।
 स्मरणोपनीतेन तु तद्वत्त्वे भक्तिव्यमेवार्थविदा पूर्वम्, अथवा स्मरणसम्बन्धादिति । अत्रोत्तरम्-
 'केवलः' इति । तत्पर्यमत्र-यदाभिलाषसम्बन्धेनैवार्थो व्यवसीयते युक्तं तयो भक्तिव्यमिति, न वैवम्,
 तत्सम्बन्धविकलस्य केवलस्यैव तस्य व्यवसायात् । तद्वैकल्ये व्यवसाय कथमिति चेत् ?
 अभिलाषानुस्मरणस्य कथम् ? तत्सम्बन्धादेव तदपीति चेत्, तत्रापि तदभिलाषस्मरणान्तरमहीकर्तव्यम्,
 २० तदुपनीतेनैवाभिलाषेन तस्यापि तद्वत्त्वाव, पुनस्त्वाम्यपरं तदिति कथं नानवस्थानम् ? भवतु
 तन्निर्यिकल्पकमेव तत्सम्बन्धाभावादिति चेत्, न तर्हि तद्विषयस्यान्यत्र योजनं स्वलक्षणस्यावा
 चनत्यादशकशक्याद्येति विकल्पविकल जगत्प्राप्तम्, अशब्दप्राप्तस्य तस्यानभ्युपगमम् । तदुक्तम्-

“सहसार्थोभिलाषादिस्मृतिर्नाप्यभिलाषिणी ।

तावत्तैवाविकल्पत्वे स्यन्वा धीः स्याद्विकल्पिका ॥” [सिद्धिचि० प्र०परि०] इति ।

२५ ततस्तत्सम्बन्धाभावेऽपि व्यवसायागममेव तद्वत्त्वम् । अस्तु, ततोऽप्यथा तदुपगमादिति
 चेत्, निमेष नेन्द्रियज्ञानम् ? तस्य असाधारणविषयत्वेनातद्योग्यत्वादिति चेत्, कुतस्तद्विषयत्वम् ?
 अतद्योग्यत्वात् । तदपि कुत ? तद्विषयत्वादिति चेत्, परस्परप्रत्यय सिद्धे । स्वनन्तद्विषयत्वेनात्र
 भासनात्, अत एवोक्तम्-“प्रत्यक्ष कल्पनापोटं प्रत्यक्षेणैव सिद्धयति ।” [प्र० वा० २११२३]

१-परं प्रत्यभिज्ञानेऽपि समानं वेदमत्रोक्तम्- एमारोपनिरासार्थत्वेन प्रत्यभिज्ञानान्तरवदिति
 च आ०, ध०, प० । २-केवलं ११-आ०, प०, प० । ३-“विकल्पो नाप्युपधय” इति वचनात् । एवा
 भिषानविरोधापेक्षा एव निश्चयैर्निर्धीयन्ते इति वचनात् ॥”-ता० दि० । ४-अर्थविदा । ५-श्रुतिगारात्
 मरुत्तम् । ६-विकल्पस्य । ७-विकल्पकसिद्धिमिति शेष । ८-शब्दसम्बन्धावोपपत्त्यात् ।

इति चेत्; न; “व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्वत एव नः” [ ] इत्यपि वचनात्, स्वतश्च तस्यैवावभासनात् । लोकस्यापि तत्रैव सम्मतेः, नेतरत्र, अन्यथा “तयोरैक्यं व्यवस्यति” [प्र० वा० २।१३३] इत्यस्य विरोधात् । कथं पुनः अर्थाद्वयवसायः ? निर्विकल्पात्तदनुपपत्तेरिति चेत् ? तद्विद्वोऽपि कथं तद्विशेषात् । वासनात् एव व्यवसायः, तद्बोधनद्वारेण तु तद्विद्वस्तद्वेतुत्वमिति चेत्; अर्थस्यापि तथैव तदस्तु । ‘वासनाकार्यस्य कथमर्थविषयत्वम् ?’ इत्यपि न चोच्यम्; अर्थस्यापि तद्वेतुत्वात् । कथं पुनर्वासनाबोधतः मागू अतद्वेतोस्तस्य^१ पश्चात्तद्वेतुत्वम् उपयोगाविशेषात् ? ततोऽर्थमावेप्यक्षशानेन भवितव्यम्, अहेतोरनपेक्षणात् । तदुक्तम्—

“यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगाविशेषतः ।

स पश्चादपि तेन स्यादर्थापायेऽपि नेत्रघोः ॥” [ ] इति । चेत्;

कथमेवं तद्विद्वो व्यवसायहेतुत्वमपि ।^२ शक्यं हि वक्तुम्—

या प्रागजनिका दृष्टिर्व्यवसायस्य सा कथम् ।

पश्चादप्यविशेषात् स्यात् तदपायेऽपि तन्मतिः ॥ १४०९ ॥ इति ।

वासनाबोधस्य तु पश्चात्तद्विशेषत्वमर्थेऽपि समानम् । कथं पुनरदृष्टस्य तद्बोधकत्वमिति चेत् ? दर्शनेहेतुत्वं कथम् ? तदपि दृष्ट्यैवेति चेत्; न; अपूर्वदर्शनाभावप्रसङ्गात् । तथास्वभाव्यं तद्बोधकत्वेऽपि । तत्र व्यवसायार्थमपि दर्शनकल्पनमुपपन्नम् ।

भवतु व्यवहारार्थमेव तद्, अभ्यासदर्शनायां दर्शनादेव व्यवसायनिरपेक्षात् व्यवहार-प्रवृत्तेरिति चेत्; अत्राह—

भावान्तरसमारोपेऽभाविताकारगोचराः ॥ १४० ॥

समक्षसंविदोऽर्थानां सन्निधिं नातिशेरेते ॥ इति ।

विषयेषु सन्मुखमक्षनिन्द्रियं समक्षं तस्य संविदः तत्कार्यं बुद्धयः अर्थानां रूपादीनां २०
सन्निधिम् इन्द्रियसम्प्रयोगं नातिशेरेते न ततो विशिष्यन्ते, तत्र इव ताभ्योऽपि न व्यवहार इत्यर्थः । कुतस्तथेति चेत् ? अनिश्चितस्वभावाधिष्ठानत्वादेव । अत एवोक्तम्—‘अभाविताकारगोचराः’ इति । हेतुपदं चेदम् । यत् एवं ततस्तं नातिशेरेत इति । निश्चयविरहेऽपि बोधात्मकत्वेन तासां तत्रतिशयोपपत्तेः कुतो न व्यवहारनिवन्धनत्वमिति चेत् ? उच्यते—भावान्तरस्य तद्विषयादन्यस्य भावस्य ममारोपस्त्रैवाध्यारोपस्तस्मिन्निति । न हि बोधरूपत्वेऽपि तदन्तरसमारोपे तन्निवन्धनत्वं क्षणभङ्गा-
दावपि तत्प्रसङ्गेनानुमानवैकल्यापत्तेः । मा भूत् ततस्तत्र व्यवहारो नीलद्वौ तु स्यात्तदभाववित्ति २५
चेत्, न; दर्शनादेव तत्रापि तद्वत्त्वात्, क्षणक्षयादावप्यन्यस्तद्वनभ्युपगमात् । उपपन्नः क्षणे क्षणान्तरस्य तत् आरोपः सादृश्यातिशयात्, नीलद्वौ तु कथं पीतादेः विपर्ययादिति चेत् ? मा भूत् पीतादेः, नीलद्वैरेयापरस्य स्यात् तद्वत्त्वात् । तथा च कथं तत्परिहारेण दर्शनविषय एव व्यवहारो

१ निर्विकल्पकबोधादपि । २ अर्थस्य । ३ उद्धृतोऽयम्—अष्टसह० पृ० १२२ । ४ तुलना-

“यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगाविशेषतः । स पश्चादपि तेनाद्यबोधकापेऽपि कल्पना ॥ इति प्रतिपादनात् ॥”

-अष्टसह० पृ० १२२ । ५ समानमिति शेषः । ६ सादृश्यातिशयबद्भावनात् । ७ नीलान्तरपरिहारेण ।

यतस्तन्नियमो लोकतः प्रसिद्धोऽवकल्प्येत ? नीलादिनीलादेरप्यदन्तविलक्षण एव ततो न तदारीप-
स्तत्रेति चेत्; क्षणे क्षणान्तरस्यापि स न स्यात्तदविशेषात् ? तथा च नित्यनिर्मुक्त जगद्भवेत् सत्ता-
वीजस्य आरोग्यैतन्न सत्त्वदृष्टेरभावात् । एवञ्च निर्विषयमिदम्—“उत्स्तातमूलां कुरुत सत्त्वदृष्टिं
मुमुक्षवः ।” [प्र० वा० १।२५०,] इति । क्षणक्षयासम्भवी दर्शनस्य नीलाद्रावस्ति विशेषस्ततो
५ न तत्र तदारीपमुपरचयतीति चेत्, स तर्हि कोऽपरः स्यादन्यत्र व्यनसायादिति तदात्तिकैव दृष्टि ।
अन्यथा तस्यास्तद्विषयस्य चानवकल्पनात्, इत्यावेदयन्नाह--

अणवः क्षणिकात्मानः किल स्पष्टावभासिनः ॥ १४१ ॥ इति ।

मेदपर्यन्तप्राज्ञा नीलादय^३ एव अणवः त एव प्रतिसमर्थ निरन्वयवित्थराः क्षणिकात्मानः
स्पष्टावभासिनो निर्विकल्पकदर्शनवेद्याः ‘किला’ इत्यारुचिद्योतन च । तच्च तथात्रिष्य दर्शनस्य
१० तत्प्रतिभासिनां [च] तेषामन्यप्रतिवेदनात् । न ह्यनुपकान्तसवेदनक्यापारं तत्त्वम् इत्यम्भावेन कथ्य-
मानमपि तस्य भवति मिथ्यावादाविरहापत्ते । परमरुचिविषयं दर्शयति--

अतत्फलपरावृत्तार्थाकारस्मृतिहेतवः । इति ।

न विद्यते तद्विवक्षितं जलाहरणादिफलं येषां ते अतत्फलाः पटादयस्तेभ्य परावृत्तार्थाः
धटादिव्यपदेशभाजः परमाणव तेषाम् । आकारः कल्पितस्थूलनीलादिः तस्य स्मृतिर्घटोऽय घटोऽ-
१५ यमित्यादिनिर्णयः परमसिद्ध्या तस्य स्मृतित्वात्, तस्याः हेतवो यथोक्ताः परमाणव । ‘किला’
इत्यत्रापि योजनादशब्देयव बोद्धव्यम् । न हि विशेषरूपस्यानुभवगोचरस्यापि सामान्याकारस्मरण-
हेतुत्वमुपपन्नम्; अनीलम्यापि नीलनिर्णयकारणत्वमसङ्गात् । नीलवासनाप्रबोधस्यापि अनीलादेवोपपत्ते
विशेषात् सामान्यवासनाप्रबोधत्वं । तथा च यथा न वस्तुनि सामान्याकारस्तन्निर्णयात् तथा
नीलाकारोऽपि मा भूत् । ‘तत्रन्तदाङ्गो दर्शनादेव तस्य भावात्’ इत्यपि नोत्तरम्; उक्तोत्तरत्वात्,
२० निरक्षस्य तस्यासवेदनादिति । ततो निराकारमेव तत्त्वं प्राप्तमिति मन्यते । ततो यथा तन्निर्णयात्
तत् तथा साधारणरूपमपीति तस्यैव प्रत्यक्षवेद्यत्वम् । एतदेवाह--

स्थूलस्पष्टविकल्पार्थाः स्वयमिन्द्रियगोचराः ॥१४२॥ इति ।

स्थूलाश्च ते क्रमाक्रमेणानावयवसाधारणत्वात् स्पष्टाश्च विशदप्रतिभासत्वात् स्थूल-
स्पष्टास्ते च ते विकल्पार्थाश्च घटादय परमसिद्ध्या तेषां विकल्पज्ञानविषयत्वात् । ते किम् ?
२५ इन्द्रियं तज्ज्ञानं तस्य गोचरा विषया न विरुध्यन्ते ‘न विरुध्यते’ इति वक्ष्यमाणस्य बचनपरि-
णामेनान्वाक्ये सम्बन्धात् । कथं ते तद्गोचराः स्वयम् आत्मनैव न दर्शनैकत्वाध्यवसायेन, प्रथम-
तस्तद्विषयस्यैव ज्ञानस्यानुभवात् । न च तस्यारोपितगोचरत्वम्; स्पष्टत्वात्, वस्तुसन्निधावेव भावात्,
प्रतिविकल्पानिवर्त्यत्वाच्च । अभावादेव प्रतिविकल्पस्य तदनिवृत्त्यर्थं न तु स्वयं वस्तुविषयत्वादिति

१ -पि न आ०, व०, प० । २ -रोपात्मकत्व-प० । ३-य- कुत एव आ०, व०, प० । ४ ‘च’
इति सम्पातदावातम् । ५ -काराद-आ०, व०, प० । ६ तदाकारत्वात् आ०, व०, प० । ७ ‘निरक्ष-
खिकविकल्प’-ता० टि० ।

चेत्; द्रुतस्तदभावः ? कारणभावादिति चेत्; न; दर्शनस्यैव स्वलक्षणविषयस्य तत्त्वात् । अभ्यासपा-
ट्वादेर्नीलादिवत् क्षणभङ्गादावप्यविशेषात् । न च सादृश्यातिशयेन तस्य प्रतिरोधः; सत्यपि तस्मिन्
सुगतृष्णिकादौ तन्निर्णयस्य तेन जलाद्यानेपनिवर्तनस्य च दर्शनात् । तत्र तस्य मानसत्वम्, ऐन्द्रियत्व-
स्यैवोपपत्तेः । तथा च यत्सिद्धं तदाह—

समानपरिणामात्मशब्दसङ्केतहेतवः । इति ।

समानपरिणामात्मनः सदृशपरिणामरूपस्य शब्दस्य सङ्केतो वाचकत्वेन निवेशनं तस्य
हेतवः प्रतिपादिता एवार्थाः न क्षणक्षीणाः परमाणवः । एतदुक्तं भवति—न शब्दार्थयोरसाधारणयो-
र्वाच्यवाचकभावः सङ्केतासम्भवात्, अपि तु समानपरिणामस्वभावयोः । तयोरपि नामतिपन्नयोः
सङ्केतः; अतिप्रसङ्गात् ? न च असाधारणदृष्ट्या तत्प्रतिपत्तिः, नापि तज्जन्मना विकल्पेन; ततस्तदुत्पत्ते-
र्निषेधात् । तत इन्द्रियबुद्धिरेव तद्विषया वक्तव्या शाब्दव्यवहारस्यान्यथानुपपत्तेः । सैव तद्व्यवसाया- १०
त्मिका बुद्धिर्न ततोऽन्येति ।

साम्प्रतं तस्यास्ततोऽन्यत्वेऽपि तत्त्वसवेदनवदिन्द्रियमाल्यक्षस्यापि व्यवसायात्मकत्वं दर्शयन्नाह—

स्वभावव्यवसायेषु निश्चयानां स्वतो गतेः ॥१४३॥

नाशस्यैकार्थरूपस्य प्रतीतिर्न विरुद्धयते । इति ।

नाशस्य क्षणभङ्गस्य प्रतीतिर्निर्णयामेन्द्रियबुद्धिः इतरत्र परस्याविवादात् न विरुद्धयते १५
न प्रमाणेन वाच्यते । कीदृशस्य ? एकार्थरूपस्य एको भागसहायविकलोऽर्थो नीलादिस्तद्रूपस्य
तन्स्वभावस्य । विशेषणमप्येतत्साधनं द्रष्टव्यं तद्रूपत्वात् । तदयमत्र प्रयोगः—प्रत्यक्षनिर्णयो नाशो
नीलादेरव्यतिरेकात् तत्स्वरूपवत् । न हि निर्णये तदव्यतिरेकस्यानिर्णयः, तद्वेदने अवेदनेस्यापि
प्रसङ्गात् । ततो यथेदमुच्यते—

“एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य मतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥” [प्र० बा० ३१४२] इति । २०
तथेदमपि वक्तव्यम्—

एकस्यार्थस्वभावस्य निर्णयस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्योऽनिर्णयमागो यन्निश्चयः क्रियतां परैः ॥१४८०॥ इति ।

नीलादेरपि न प्रत्यक्षान्निर्णयः तज्जन्मनो निश्चयान्तरादेव तद्भावात्, ततः साध्यविकल- २५
मुदाहरणमिति चेत्; निश्चयस्य तर्हि कुतो निश्चय तदनिश्चये नीलादेरनिश्चयात् तद्विचारावि-
चित्त्वं ? निश्चयान्तरात् तस्यापि निश्चयेऽनवस्थोपनिपातान्न नामापि निश्चयस्य सिञ्चेत् । विद्रि-
तत्वादेव तस्य निश्चयो न निश्चितत्वादिति चेत्; अन्तु नामैवम्, तदेव तु वेदने कुतः ?
स्वसंवेदनादेव प्रत्यक्षादिति चेत्; न; तस्यानिश्चयरूपस्य निश्चयात्मनि विरोधात्, अनेकान्तस्य चानभ्यु-
पगमात् । निश्चयस्यैव तदपीति चेत्; सिद्धं तर्हि तददेव नीलादिप्रत्यक्षमपि तद्व्यवहारमिति न तत्स्वरूप- ३०
वदिति निदर्शनस्य साध्यवैकल्यम् । तदेवोक्तम्—‘निश्चयानाम्’ इत्यादिना । निश्चयानां

१ निश्चयस्य । २ निश्चयत्वमिति ।

नीलादिविकल्पानां स्वतो न निश्चयान्तरापेक्षया गते निर्णयति । ता दृष्टान्तत्वेनाश्रित्य नाश्रुस्यैकार्थ-
रूपस्य प्रतीतिर्न विरुध्यते इति । कदा पुनस्तेषां गतिर्निर्णयतिरिति चेत् : उत्तरम्—'स्वभाव'
इत्यादि । स्वभावाः संचे (तच्चे) तनादयो विकल्पधर्मास्ते च ते व्यपसायाश्च नान्यवसाया
स्तेषां तेषु निरोधात्, स्वभावव्यपसायास्तेषु सन्तु । न हि सक्रयतस्वभावानां व्यपसायासक
५ नियमे निर्णयितरन्या स्वतस्तेषां गति सम्भ्रति । ततो न बहिरन्तर्वा प्रमाणान्तरकन्यनमर्धवत्,
मत्यक्षादेव समीहितसिद्धेरिति मन्यते । भवतोऽपि स्वपरनिर्णयगतमनो ज्ञानम्य स्वत एव संचेन
नादिवत् प्रतिक्षणपरिणामादेरपि निर्णयान् किं तत्र प्रमाणान्तरेणेति चेत् : अत्राह—

व्यामोहशयलाकारयेदनानां विचित्रता ॥१४४॥ इति ।

व्यामोहयति विकल्पयति चित्तमिति व्यामोह आवरणामको विशेषस्तेन शयलो मेवक

१० आकार स्वभावो येषां तानि च तानि वेदनानि च ज्ञानानि तेषां विचित्रता विविधा चित् प्रति
भासमात्मनि त्रायमाणानां भाव, विविधप्रतिभासत्व भवति इति शेष । एतदुक्तं भवति—मन्येव
सृष्ट्याणामपि ज्ञानाकाराणां निर्णयो यदि कर्मसामर्थ्यात् असकलनिर्णयपरिणामो न भवेत् । अस्ति
चायमिति । एतदेवाह—

साकल्येन प्रकाशास्य विरोधः सम्प्रतीयते । इति ।

१५ साकल्येन स्वभावसामर्थ्येन प्रकाशो ज्ञानाकाराणां तस्य विरोधः कर्मसामर्थ्येन
प्रतिरोध तद्व्यवस्थापकात् प्रमाणात् वक्ष्यमाणत्वं सम्प्रतीयत इति । ततो नास्माकं तत्र प्रमाणात्
रस्यावृत्ति, अपतिविविधितस्यापि तस्य विषयस्य भावात् । न चैवमेकान्तवादे, तत्र प्रतिपन्नस्य
तत्सामर्थ्येनैव प्रतिपत्ते, अन्यथा तद्वादविरोधात् । नन्वेवममृहीतकारसम्भवे कुतस्तदस्तिव्य-
मित्यत्राह—

सम्भावितान्यरूपाणां ममानपरिणामिनाम् ॥१४५॥

२०

प्रत्यक्षाणां परोक्षात्मा प्रमाणान्तरगाचरः । इति ।

सम्भावित सम्भवज्ञानावलम्बनम् अन्यत् प्रतीतादथान्तर रूपं येषां तेषां ममानपरिणा
मिनां सदृशपर्यायवता ज्ञानानामर्थानां च तेष्वपि तेषाम्भवनभावात्, तेषां परोक्षात्मा अप्रत्यक्ष
विषय स्वभाव सूक्ष्मपरिणामादि प्रमाणान्तरस्यानुमानादेशोचरः ततोऽस्तीति भाव । कीदृशानां
तेषां म तद्गोचरः प्रत्यक्षाणां सचेतनादिना स्थूललीलादिना च स्पष्टज्ञानविषयाणाम् । उक्त
=५ पुनरिदमवगन्तव्यं प्रमाणान्तरगोचर आत्मा प्रत्यक्षाणामिति : प्रत्यक्षस्य तत्र तद्विषये च प्रमाणान्तर-
स्यावृत्ते, उभयविषयस्य च कस्यचिद्भावादिति चेत्, अत्राह—

प्रतपयः परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत् ॥१४६॥

सत्यं परिस्फुटं येन तत्र प्रामाण्यमरनुते । इति ।

प्रत्ययः आत्मा 'प्रतिगतः परापरपर्यायान् अयो बोधः प्रत्ययः' इति व्युत्पत्तेः, तादृशस्य बोधस्यैवात्मत्वात् । स तत्र तस्मिन् 'प्रत्यक्षाणां परोक्षात्मा' इत्यत्र प्रामाण्यमविसंवादकत्वम् अश्नुते प्राप्नोति । एतदुक्तं भवति—बोधाल्मैव कश्चित् प्रत्यक्षरूपेण परिणतः तद्विषयाम्बुस्यं परित्य-जन्नेव पुनः प्रमाणांतररूपेण परिणम्य परोक्षाकारस्य प्रत्यक्षविषयाविष्वग्भावमनुभवतीति । कथं पुनरेकस्य प्रत्यक्षेतरपरिणाम इति चेत् ? स्वपरवेदनपरिणामोऽपि कथम् ? नास्त्येव, स्ववेदनस्यैव ५ एकस्यानुभवादिति चेत्; न; परवेदनस्याप्यनुभवात् । न चायं विभ्रम एव, स्वरूपेऽपि प्रसङ्गात् । तद्विभ्रमे बाह्यविभ्रमो न सिद्धयतीति चेत्; एवमपि कथमविभ्रमस्य विभ्रमाकारो विरोधाविशेषात् ? अन्य एव स तस्मादिति चेत्; तस्य तर्हि तेन यथावस्थितस्य ग्रहणे सिद्धं परवेदनमपि । सत्यमेव, तद्ग्रहणस्यापि विभ्रमत्वे स एव प्रसङ्गः—'कथमविभ्रमस्य' इत्यादिरनवस्थापश्चिश्च । ततो गत्यापि दूर-मविभ्रममपि परवेदनमभ्युपगन्तव्यम् । 'अस्तु तदेव न स्ववेदनम्' इत्यपि न युक्तम्; तदभावे तस्याप्य- १० सम्भवादिति निवेदितत्वात् । ततः सिद्धः स्वपरवेदनपरिणामः तथा प्रत्यक्षेतरपरिणामोऽपि । तदेव 'परम्' इत्यादिना दर्शयति । परं बाह्यम्, आत्मानं स्वरूपम् 'अपि च' इति समुच्चये प्रति-भासयेत् प्रकाशयेत्, प्रत्ययः । कीदृशम् ? सत्यमवितथम्, अन्यथा विभ्रमैकान्तस्य प्रसिद्धेः । परिस्फुटं विश्वम्, अनेन तत्परिणामिनः प्रत्यक्षव्यपदेशविषयत्वं दर्शयति, स एवैकः प्रत्यय आत्मनः परिस्फुटस्य प्रतिभासनात् स्वसंवेदनप्रत्यक्षम्, परस्येन्द्रियप्रत्यक्षमिति । 'घेन' इति तस्य तत्प्रति- १५ भासनेन तथानुभवसमुत्पत्तिं दर्शयति । तद्वचनाच्च तेनेति लभ्यते यत्तदोः सम्बन्धात् । तेन तथानुभवेन स तत्र प्रामाण्यमश्नुते इति । अस्ति ह्यनुभवो देशव्यापिन इव कालव्यापिनोऽपि प्रत्ययस्य । तत्र स्वपरवेदनभावस्येव प्रत्यक्षपरोक्षभावस्यापि प्रतिभासभेदनिबन्धनस्य तद्भेदस्य सामग्रीवैचित्र्यात् उपपत्तेः । ततः सूक्तम्—'तत्र'—इत्यादि ।

'परम्' इत्याद्युक्तम्, एकस्य स्वपरप्रतिमासिनः स्वभावद्वयस्यासम्भवात् । अत आत्मा- २० नमेव प्रत्ययः प्रतिभासयतीति चेत्; अत्राह—

आसादितविशेषाणामणूनामनिवृत्तिः ॥१४७॥ इति ।

न तावदसावैकपरमाणुरूप एव सकलजगत्संव्यवहारेण तन्मात्रस्याऽऽशक्यावस्थापनत्वात् । सच्चयगतानेकपरमाणुरूपत्वे च आसादितः प्राप्तः अतिशयश्चेतन्यलक्षणो बाह्यासम्भवी विशेषो यैस्तेषाम् अणूनाम् अतिवृत्तिः स्वरूपतिक्रमेणान्यत्रापि प्रवृत्तिः तत एव तद्बहुत्वस्यापि परिज्ञानात् २५ तस्यास्ततः । 'परमात्मानमपि च प्रतिभासयेत्' इति सम्बन्ध । स्वत एव तेषा यथास्वमवगमात् किमतिवृत्तेति चेत् ? ननूक्तम्—'एकस्य तद्विषयस्याभावे न तद्बहुत्वव्यगमः' इति । एतदेव दर्शयति—

एकाकारविवेकेन नैकैकप्रतिपत्तयः । इति ।

एकोऽनेकविषय आकारः प्रत्ययात्मा तस्य विवेकोऽभावस्तेन कृत्वा एकैकाः परस्परामिश्राः प्रतिपत्तयो न सम्भवन्तीति शेषः । भवति हि प्रत्ययनिष्ठत्वात् प्रत्येयव्यवस्थायाः (स्था), तदभावे ३०

१ स्ववेदे-आ०, व०, प० । २ परवेदनम् । ३ स्ववेदनाभावे । ४ परस्परमि-आ०, व०, प० । ५ प्रत्ययव्य-आ०, व०, प० ।

तादात्म्यात् प्रत्यभिज्ञा न सहशापरहेतुतः ॥१५१॥

अवस्थान्तर्विशेषोऽपि बहिरन्तश्च लक्ष्यते । इति ।

तादात्म्यात् परापरक्षणेपु कथञ्चिज्जीवस्य अमेदात् प्रत्यभिज्ञा स एवाहमिति परा-

मर्शो न नैव सदृशश्चासावपरश्च अपरापर उपादानोपादेयप्रबन्धः वोप्सापरत्वादिदेशस्य, स एव
५. हेतुस्तस्मादिति । 'अवस्था' इत्यादिरत्रैवोपपत्तिः । अवस्थानां परापरचित्तक्षणलक्षणानाम् अन्त-
वन्तर्गतः सन्तानान्तरासम्भावितया तत्रैव नियतो विगेषो हेतुफलभावः सोऽपि न केवलं वक्ष्य-
माणो लक्ष्यते निश्चीयते । क ? बहिरन्तश्च अर्थे ज्ञाने च । एतदुक्तं भवति— सत्येव परापर-
परिज्ञाने तेषु तद्विशेषलक्षणं तत्परिज्ञानञ्च जीवादेव, न क्षणनियताद्दर्शनात्, तस्य पूर्ववृत्तेरुत्तरत्र तद्दृ-
चेश्च पूर्वज्ञाभावात् । नापि तदुभयदर्शनजन्मनः तदिदमित्याकारात्प्रत्यभिज्ञानात्; तस्यैवाभावात् ।

१० भावे वा नामेदप्रत्यभिज्ञानं तत्र; विरोधादिति कुत. सन्तानकल्पनं यत्. संसारतत्कारणादिकमव-
कल्प्येत ? जीवादपि कथं तल्लक्षणं तत्रापि भेदस्यानवभासनादिति चेत् ? न ; कथञ्चित्स्यापि भावात् ।
न चैवं प्रत्यभिज्ञाने भेदवत् अमेदस्यापि प्रतिभासः तस्यापि तात्त्विकत्वेनेष्टसिद्धिप्रसङ्गात् । भेदस्यैव
तात्त्विकत्वे प्रत्यभिज्ञानमेव न भवेत् विभ्रमेतयोरेकत्र विरोधात् । अविरोधे भेदेतरात्मापि भावस्ता-
त्त्विक एव स्यात् । इत्युपपन्नं जीवादेव तल्लक्षणम् । तद्भावे प्रत्यभिज्ञानस्याप्यव्यवस्थितेः । पुनरपि

१५ 'तादात्म्यात् प्रत्यभिज्ञानम्' इत्यत्रोपपत्तिमाह—

सूक्ष्मस्थूलतरा भावाः स्पष्टास्पष्टावभासिनः ॥१५२॥

वितथेतरविज्ञाने प्रमाणेतरताः गते । इति ।

सूक्ष्माश्च स्थूलतराश्च, स्थूला एव स्थूलतराः स्वार्थिकत्वात्परप्रत्ययस्य अल्पाचूतरवत् ।

सूक्ष्मस्थूलतरा भावा बदेरसहकारनालिकेरपनसफलादयः । तथा स्पष्टाश्चास्पष्टाश्च ते च ते अव
२० भासिनश्च स्पष्टास्पष्टावभासिनो भावाः समोपदृशेदशवर्तिनो वनस्पत्यादयः । अत्र लक्ष्यन्ते
इति वचनपरिणामेन सम्बन्धनीयम् । तथा वितथं च द्विचन्द्रादिविषयम् इतरश्च एकचन्द्रादि-
गोचरं ते च ते विज्ञाने च तथोक्ते, अत्र लक्ष्येते इति द्विवचनपरिणामेन । कीदृशे ते लक्ष्येते ?
प्रमाणेतरतां गतं प्रमाणता गतमवितथम्, इतरतामप्रमाणतां गतं तु वितथमिति । तल्लक्षणं चात्र
बदरादिभ्यः सहकारादयः स्थूलास्तेभ्यश्च बदरादयः सूक्ष्माः इति दूरपर्यन्तादिभ्यः समीपाः नीव-
२५ कृषादयः स्पष्टावभासिनः तेभ्यस्तत्पर्यन्तादयोऽस्पष्टावभासिन इति । वितथादितरत् प्रमाणम्, इतर-
स्माच्च वितथमप्रमाणम् इति च परामर्श एव । न चापि तादात्म्याभावे सम्भवति, दर्शनस्योभय-
विषयस्याभावात्, भावेऽप्यपरामर्शरूपत्वात् । मा भूत् स्वयं परामर्शरूपं दर्शनम्, परामर्शस्य
कारणं तु भवति संस्कारप्रयोगसहायमिति चेत्, अत्राह—

यस्मिन्नसति यज्जातं कार्यकारणता तयोः ॥१५३॥

भेदिनां प्रत्यभिज्ञेति रचितोऽयं शिकारुचः । इति ।

३०

यस्मिन् दर्शने असति अविद्यमाने, कार्यकाले सतः कारणत्वानभ्युपगमात्, यज्ञात् परामर्शज्ञानं कार्यकारणता तयोः कार्यता तज्ज्ञानस्य कारणता दर्शनस्य इति एवं रचितो निर्मितः भौगतेनाथमपूर्वः शिलास्रवः तत्कार्यकारणभाव एवाश्रद्धेयतया शिलास्रवतुल्यत्वात् तच्छब्देनोक्तः । नापि तद्भावस्य श्रद्धेयत्वम्; असतो नीरूपत्वेन कारणत्वायोगात् । कार्य एव तस्य नीरूपत्वं न पूर्वमिति चेत्, ननु पूर्वमित्यपि तस्य प्रथम एवोच्यते नापर. कालोऽनभ्युपगमात् । तत्र च कथमस्तित्वं विरोधात् ? दृष्टत्वमेव तस्य पूर्वत्वं न नाशः “दृष्टताऽतीतकालत्वं दृश्यता वर्तमानता ।” [प्र० वार्तिकाल० ११३८] इति वचनादिति चेत्; किं पुनरिदं दृष्टत्वं नाम ? अतीतं दर्शनमेवेति चेत्, तस्यापि किमिदमतीतत्वम् ? अपरं दृष्टत्वमिति चेत्; तत्रापि किं पुनरित्यौदेः प्रसङ्गानवस्थापयेश्च । तस्योपरतिरेव अतीतत्वमिति चेत्; भावस्यापि सैव तदिति किं दृष्टत्वेन ? अतीतं नष्टमिति च लोकव्यवहारात् । किञ्च, एवमतीतं कारणमिति दृष्टं कारणमिति भवेत्, तथा च कथं खलविलान्तर्गतबीजादेः तत्त्वमदृष्टत्वात् । दृष्टमेव तदपि योगिनेति चेत्; न तर्हि तस्यातीतत्वम् । “दृश्यमानतया वर्तमानमेव” [प्र० वार्तिकाल० ११३८] इति वचनात् । अन्यैरदृश्यत्वात् अतीतमपीति चेत्, नादृश्यत्वादातीतत्वम्, अपि तु दृष्टत्वात्, तच्च तस्यात्मापेक्षया नास्त्येव । अदृश्यत्वात्प्यतीतत्वमिष्टमेव “तस्मादतीतादि योगी पश्यतीति कोऽर्थः ? अन्येनादृश्यमानं पश्यति ।” [प्र० वार्तिकाल० ११३८] इत्यलङ्कारवचनादिति चेत्; न; तत्राप्यतीतस्यैव तद्दर्शनस्य वर्तमानतन्निषेधेनाभिधानात्, अन्यथा “दृष्टताऽतीतकालत्वम्” [प्र० वार्तिकाल०] इत्यस्य व्याघातात् । किञ्च,

अन्यादृष्टेरीतत्वात् वर्तमानत्वतोऽपि च ।

योगिदृष्ट्या स एव स्याद्देतुरन्योऽपि चाक्रमात् ॥१४८१॥

अन्यैरदृश्यमानत्वेन तस्यातीतत्वात् कारणत्वमकारणत्वं निष्पर्यायं प्राप्यं योगिना वर्तमान- तथा दर्शनादिति सङ्गतप्रवेशः—तत्कार्यस्य युगपदेवोत्पादानुत्पादयोर्हपनिपातात् । अथ योगिनोऽपि समाधानकाल एव तद्वर्तमानं न तस्मादुत्थितस्य, अत एवोक्तम्—“योगिना च समाधानादुत्थितेनातीततया व्यवहारात् ।” [प्र० वार्तिकाल० ११३८] इति चेत्; न; तथापि तैत्प्रवेश- स्थाविष्टेः योग्यन्तरं प्रवृत्तसमाधानं प्रति तस्यैव वर्तमानत्वात्, योगिनाच्च बहुत्वात् । न चायमपि नियमस्तेषां समकालमेव समाधानं तस्मादुत्थानं चेति, अन्यथापि तदविरोधात् । अपि च, योगि- दर्शनस्यापि कारणमेव तद्विषयः, कारणत्वं च दृष्टत्वात्, तदपि यदि तद्दर्शनापेक्ष परस्परश्रयः—दृष्टा- दर्शनं ततो दृष्टमिति । दर्शानन्तरापेक्षमिति चेत्; तदपि यदि तस्यैव योगिनः, स एव प्रसङ्गः तस्यापि तद्दृष्टादेवोत्पत्तेः, पुनर्दर्शानन्तरदृष्टात् तदुत्पत्तानवस्थाप्रसङ्गात् । दर्शानन्तरं परस्यैव योगिन इति चेत्; किं तत्काले प्रकृतस्य तस्य तद्दर्शनं नास्ति ? तथा चेत्, कथं सर्ववेदनम् ? तदपि समाधानादुत्थितस्य नास्त्येवेति चेत्; न; तदुत्थानस्य तदप्रतिबन्धित्वात्, अन्यथा दोष एव स इति

१ सुगते—आ०, घ०, प० । २ त्वादिप्र—आ०, घ०, प० । ३ तस्मादात्मा—आ०, घ०, प० । ४ ध्यानकाले । ५ सङ्गतप्रवेश । ६—स्यानप्र—आ०, घ०, प० । ७—स्य दर्श—आ०, घ०, प० ।

न 'सुगत' इत्यत्र अंपुनरावृत्तिरुपसर्गार्थे^१ स्यात्, दोषस्यैव पुनरावृत्तित्वात् । तस्मादस्त्येव तदापि तस्य तदिति । कथं वा तदन्यदर्शनदृष्ट्यादपि तद्दर्शनस्योत्पत्ति समकालात्तदनुपपत्तेः ? "नातोऽर्थ स्पृधिया मह" [प्र० वा० २।२४६] इत्यस्य व्याघातात् । तद्व्याघातात्पूर्वं तद्दृष्टान्तं तदुल्लिखितं चेत्, न, तदापि तस्य भासात् । पुनस्तत्पूर्वोत्थादि वचने अनवस्थानोपनिवासात् । तत्र ५ दृष्टमतीतम्, अपि तु नष्टमेव । तस्य च न कारणत्व नीरूपत्वात् । एतेन मात्रिनोऽपि तैत्त्व निषिद्धम्; तस्याप्यनुत्पन्नस्य नीरूपत्वात् । नाऽनुत्पन्नादाद्भावित्वमपि तु द्रक्ष्यमाणत्वात्, ननु तदपि भाव्येन दर्शनम्, तस्यैव भावित्वं यद्यन्यतो द्रक्ष्यमाणत्वात्, तदेवानवस्थानम् । अनुत्पन्नादादिति चेत्, रिपयस्यापि सत एव तदिति किं द्रक्ष्यमाणत्वेन ? अन्यथा प्रागपि तदभावात्प्रसङ्गात् । एवमन्यदपि प्रकृतमत्र वक्तव्यम् । तन्न द्रक्ष्यमाणत्व भावित्वमिति दुर्भाषितमेतम्—

१० "भाविता द्रक्ष्यमाणत्वमिति फालग्व्यवस्थितिः ।"

[प्र० वार्तिकाल० १।१३८] इति ।

ततो नासतः कारणत्वमतीतादे, नापि तत्कार्यत्व प्रत्यभिज्ञानादेरिति तत्र तत्कार्यत्वमश्रद्ध-
यतया शिलाश्रव एवेति स्थितम् । क पुनरेवमाह—असत्कारणमिति, सौगर्ह सतएव तैत्त्वोपामान,
कार्यत्वमेव तु असत् तैत्काले तैरुपगम्यते, सत्ये कारणवैफल्यादिति चेत्, असत्यपि किं तद्व्या-
पारेण ? तद्व्यस्य तन्निरूपेणत्वात्, अन्यथा सहेतुत्वमभावस्य भावस्य तु स्वरसभावित्वमिति कथ-
मिष्टविपर्ययो न भवेत् ? अथासत् इति ' पश्चात् सत ' इत्यर्थो न नीरूपस्येति, तदयमदोषः,
तन्न, यस्मात्—

पश्चात्सत्त्वानुगदेन कार्यत्व^२ तत्र चेद् भवेत् ।

भवतापि हि किं तेन सति तद्व्यर्थनास्थिते ? ॥१४८२॥

२० कार्यत्वादेव तत्सत्त्व ततो न व्यर्थतेति चेत् ।

कार्यत्वात्^३ सत्तत् कार्यमित्यन्योऽन्याश्रयो न हिम् । ॥१४८३॥

सत्यपि कार्यत्वे यदि तद्व्यापारस्तद्रूप स्पृशति, न क्षणभङ्ग । न स्पृशति चेत्, कथं
तनस्तदिति ? तदनन्तरनियमादिति चेत्, न; नस्य सकलजगत् क्षणापेक्षयापि भासात् । एवमहेतु-
कत्वे तस्य नित्य सत्त्वादि किन्नेति चेत् ? सहेतुकत्वेऽपि फलमात्र सर्वहेतुकत्वम् ? अथाय तस्य
२० स्वभावो यत्सत्^४ नियमाविशेषेऽपि कुतश्चिदेव भवतीति, यद्येवम, कथमपि तस्यैव स्वभावो य-
न्निर्हेतुकमपि नित्य न भवतीति । तन्न पश्चात्सतोऽप्यसतः कार्यं चम्, तदभावान्न सतोऽपि
कारणत्वमिति तत्र सत्कारण शिलाश्रव एव । तदेवाह—'यस्मिन्' इत्यादि । यस्मिन् पश्चाद्भावित्व-

१ "शुद्ध अपुनरावृत्त्या यत् कुतश्च" - ता० टि० । २ "अपुनरावृत्त्यर्थं मुनश्चरत् ।" -
प्र० वार्तिकाल० पु० १ । 'सुगत' इत्यत्र एवमर्थस्य अर्थ । ३ - दर्शनदृ-आ०, घ०, प० । कारणत्वम् ।
४ दर्शनस्यापि । ६ - स्वमपिदु-आ०, घ०, प० । ७ कारणत्वोपगमात् । ८ कारणकाले । ९ कारणव्या-
पारेण । १० कुत्रचिद्-आ०, घ०, प० । ११ सतत आ०, घ० । सतत प० । १२ तदनन्तरनियम ।

न्यसति तद्व्यपदेशविषये यज्जात तत प्राक् स्वलक्षणं कार्यकरणता तयोः कार्यत्वमसत
 वरणत्व जातस्येति । दोष पूर्ववत् । न चायमस्मन्मते दोष , न हि तत्र पिण्डादिर्घटादौ सत्यसति
 वा व्याप्तिवते यदर्थं प्रसङ्गं स्यात्, अपि तु स्वयं तद्रूपो भवति । स एव खलु भावस्तत्र यत्प्रतिक्षण
 परिणामो नाम । तस्य यदहन्यत्र सत्यसति च व्यापारनिषेधात् कारणत्वप्रतिक्षेप , प्रतिक्षिप्यताम् । न
 कश्चित् क्षति , तानतैव तत्र वस्तुत्वस्यावस्थानात् । अथ परिणाम एव तत्सत्यस्य प्रतिक्षिप्यते, त-न, ५
 तस्य तदनायकत्वात् । स्वभावतो हि तस्य परिणामो नान्यत्र व्यापारात् । अत एवोक्तम्—“परिणाम
 स्वभावात् स्याद भावः” इति “अयमर्थक्रिया हेतुः” इत्यपि ताद्रूप्यापेक्षयैवोक्तं नान्यत्र व्यापारात् ।
 कथमेतं घटादौ चकचीवरादे कारणत्वम् ? अतत्परिणामत्वादिति चेत् ? तत्रापि सन्निधिनात्रेणोप
 कारात् तद्व्यवहारो न मुख्यतः । मुख्यतस्तु पिण्डादेरेव तत्त्व तत्परिणामत्वादिति न किञ्चिदसम्भ
 समुत्पत्त्यम । १०

‘भेदिनाम्’ इत्यादिना परमपि परस्य शिलाप्लव दर्शयति—भेदिनाम् अन्योऽन्यविल
 क्षणाना प्रत्यभिज्ञा तदेकवपरामर्श इति । अथवा, भिद्यन्ते सजातीयान्यतश्चेति भेदा निरशा
 भावास्ते सन्त्येषामिति भेदिनस्तद्वादिन तेषा प्रत्यभिज्ञा इति अयं रचितः । शिलाप्लव एव ।
 पूर्वत्र सुगतैतरज्ञानयोरपि तत्प्रसङ्गादुत्तरत्रासम्भवात् । न हि निरशवादिना साश वस्तु सम्भवति तद्वा
 त्रित्वव्यापत्ते । साशा च प्रत्यभिज्ञा नानापरामर्शरूपत्वात् । तदपि कल्पनयैव तस्येति चेत्, यतस्त १५
 कल्पन तस्य तर्हि कथम् ? अतद्रूपेण तत्कल्पनानुपपत्ते । तस्यापि कल्पनयैवेति चेत्, न, अनवस्था-
 प्रसङ्गादिति पर्याप्त प्रबन्धेन ।

तदेव पक्षधर्मत्वादिकमन्तरेणापि अन्यथानुपपत्तिबलेन हेतोर्ममकत्व तत्र तत्र स्थाने
 प्रतिपाद्य नेद स्वबुद्धिपरिकल्पितमपि तु परागमसिद्धमित्युपदर्शयितुकामो भगवत्सीमन्धरस्वामि
 तीर्थकरदेवसमवसरणात् गणधरदेवप्रसादादासादित देव्या पद्मावत्या यदानीय पात्रकेसरिस्वामिने २०
 समर्पितमन्यथानुपपत्तिवार्त्तिकं तदाह—

अन्यथानुपपन्नस्य यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥१५४॥

नान्यथानुपपन्नस्य यत्र तत्र त्रयेण किम् ? इति ।

अन्यथा अन्येन साध्याभावप्रकारेण अनुपपन्नत्वम् असम्भवनियमो यत्र हेतो तत्र
 त्रयेण पक्षधर्मत्वादित्रितयेन किं न किञ्चित् फल विनापि तेन गमकत्वात् । तत्र पक्षधर्मत्वेन विना २५
 गमको यथा अस्ति सर्वज्ञ सुनिश्चितासम्भवद्व्याधकप्रमाणत्वात्, अस्यात्मा उपलब्धेरित्यादि । समपक्ष
 सत्त्वादिना शब्दानित्यत्वादेो श्रावणत्वादि । न ह्यस्य सत्यपि सपक्षे सत्त्व घटादेरश्रावणत्वात् । नापि
 व्यतिरेक , तदुपदर्शनविषयस्य कस्यचिदपि दृष्टान्तस्याभावात् । तत्रितयेनापि विना, यथा सन्ति
 प्रमाणानि इष्टसाधनात् सन्ति बहिरर्था साधनदूषणप्रयोगादित्यादि । समर्थित चैतेषाम यथा

१ न्यायवि० श्लो० २१३३ । २ न्यायवि० श्लो० २१३४ । ३ -ज्ञान त- आ०, ५०, ५० ।

४ -नाना-आ०, ६०, ५० । ५ कल्पनयैवेति आ०, ६०, ५० । ६ -वायमेद आ०, ६०, ५० । ७ दादा
 पणित आ०, ६०, ५० । ८ विना गमक इत्यन्य ।

- नुपपन्नत्व गमकत्वनिबन्धनमत्रान्यत्र च । ततो युज्यते तत्रैत्यादि । ननु यत्र सम्भवस्तत्र तदपि लक्षणमेव, तस्मादित्यैवावधानुपपन्नवस्यापि गमकत्वादिति चेत्, न, सम्भवमात्रेण तल्लक्षणत्वे धूमादौ पाण्डित्यादेरपि तत्रसङ्गात् । तस्याऽहेतात्रपि भागान्नेति चेत्, समान पक्षधर्मत्वादावपि, हेत्वाभासेषु तस्यापि भावात् । समुदितमेव तत्तस्य लक्षण तच्च नान्यत्रेति चेत्, न, अतर्वज्रसाधने वचनादौ तस्यापि भावात् । निश्चितान्वयव्यतिरेकौ न तत्रेति चेत्, न, वृत्तकत्वादावपि तदभासस्य निवेदनात् । तन्न सम्भवमात्रेण तस्य तल्लक्षणत्वम् । अथवा, 'त्रयेण' इत्यत्र इतिशब्दो द्रष्टव्य, त्रयेणेति किं कस्मात् ? 'चतुष्टयादिरूपेण हेतु' इति वक्तव्य रूपान्तरस्यापि भावादिति भाव । तत्रात्र प्रथममन्वयानुपपन्नत्वम् । न च तत्रैरूप्यमेव, तदभावेऽप्युक्त्यु हेतुषु भावात् तद्वाचेऽपि वचना दावभावात् । तथा ज्ञातत्वमपि । गद्यज्ञातस्य गमकत्वम्, अतिप्रसङ्गात् । ज्ञातत्वं नाम ज्ञानमेव
- १० ज्ञातव्यव्यवहारस्य त्निबन्धनत्वात् तत्कथं हेतो रूपम् अधान्तरत्वादिति चेत् ? न; ज्ञान प्रति कर्मभावस्य तत्त्वात् । तदपि कथं रूपान्तरं त्रैरूप्यादव्यतिरेकादिति चेत्, न, अज्ञातव्यावृत्ति रूपतया तदन्वयव्यावृत्तिरूपात् तत्तस्यैव व्यतिरेकात् । यदि च तत्तस्यैवाव्यतिरेकात् न रूपान्तरत्वम्; अन्वयव्यतिरेकयोरेपि परस्परतो न भवेत् तदभिधेयात् । व्यतिरेक एव तयो, भावान्तररूपत्वात्-सपक्षे भावो ह्यन्वयो त्रिसृष्टे चाम्बो व्यतिरेक इति चेत्, कथमेवमितरवचनादितरस्यापि प्रति
- १५ पत्तिः नियमवत्तन्तद्वचनस्य तथा सामर्थ्यात्, नियमवत् खलु तद्वचन सपक्ष एवास्ति त्रिसृष्टे च नास्त्येवेति, तस्य तादृशी शक्तिर्यदेकमप्युभय गमयतीति चेत्; कथं पुनरस्तुन्यसतो नियमस्य तेनाभिधानम् ? तथा स्वरूपस्याप्यसत् एव तत्रसङ्गात् । तथा च न तस्यापि रिङ्गरूपत्वम्, असत्तत्तदनुपपत्तेरित्येक पक्षधर्मत्वमेव तद्वचनवशिष्येत् । तत् स्वरूपवत् सत् एव तस्याप्यभिधानमिति कथं न परस्परं तयोरेव्यतिरेकः ? नियमनतोऽन्वयस्येव व्यतिरेकत्वाद् व्यतिरेकस्यैव चान्वयत्वात् । भगवतु
- २० नियमवत् इतरस्याव्यतिरेकादरूपान्तरत्वं न केवलमिति चेत्, न, केवलस्यैतस्य चालिङ्गलक्षणत्वात् । व्यतिरेकोऽपि तद्वत् इतरस्यास्येव विधिनिषेधरूपतयेति चेत्, युक्तमत्र ज्ञातत्वस्यापि त्रैरूप्याद् व्यतिरेकः तद्विलक्षणव्यावृत्तिरूपत्वात् । तथापि तद्वचनादेव तद्वचनमते ज्ञातत्वमेव तस्य तल्लक्षणत्वात्, अज्ञातस्य गमकत्वादायोगात् । अतो [S] रूपान्तरं तद्विषयि न सङ्गतम्, अन्वयादरपि तत्रापत्ते । अन्यतरवचनाभिधेयत्वस्य स्वयमेवोपगमात् । पक्षधर्मत्वादिन्यस्य वा परस्परं तस्यापि वृत्तमन्वित्यं प्रयत्नान्तोयमन्वयमिति हेतुवचनादेवाधिगते, हेतोर्विना तेनासम्भवात् । अत एवोक्तम्-
- २५ "विद्युदा वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ।" [प्र० वा० ३ । २६] इति । अशक्तित तद्वचनात्, तदनवगच्छता प्रथमेव तस्याभिधानाद्रूपान्तरमेव तत्तदिति चेत्; न, ज्ञातत्वेऽप्येव तत्त्वोपपत्ते । अतो रूपान्तरमेव तद्वक्तव्यम् ।

एवमबाधितविषयत्वमपि, तदन्वयस्यागमकत्वात् । नन्वबाधितत्वं नाम बाधकस्य

१ पक्षधर्मत्वादिकमपि । २-५ भा- आ०, ब०, प० । ३ अज्ञातत्वात् । ४ 'अत्र त्रैरूप्यादव्यतिरेकत्वात् -ता०दि० । ५ त्रैरूप्यात् । ६ अन्वयव्यतिरेकयो । ७ उत्तरमय आ०, १०, प० । ८-अतर्वज्रसाधना-आ०, ब०, प० । ९ अरूपान्तरत्वम् ।

निवृत्तिः, अनुपलब्धिर्वा भवेत् ? निवृत्त्यापि साध्याभावस्य निवर्तने व्यर्थो हेतुः, तावता साध्य-
सिद्धेः, अभावनिवर्तनस्य भावविधानरूपत्वात् । अनिवर्तने तु न तन्निवृत्तिः तद्वक्षणं तद-
निवर्तनात् तत्प्रवृत्तिवत् । तत्र तस्य निवृत्तिरबाधितत्वम् । अनुपलब्धिस्तदिति चेत्; ततोऽपि यदि
बाधकस्य निवृत्तिप्रसङ्गः पूर्ववत् । संशयश्चेत्; सिद्धः सत्यपि बाधके हेतुप्रयोगः, संशये पाक्षिकस्य
तस्य भावात्, अन्यथा तदसम्भवात् । तत्र तदनुपलब्धिपरम्यबाधितत्व तद्रूपम् । तदुपलब्धबाधप्येवं ५
तत्प्रयोगस्यानिवारणात् बाधोपगमस्येत्तरत्राप्यविशेषादिति चेत्, कथमेवमविनाभावोऽपि हेतुलक्षणम् ?
कथं च न स्यात् ? उच्यते—स हि तावन्न साध्याननुपातिनो निश्चयस्य विषयः; तदपेक्षत्वात् ।
तदनुपातिवत् तु निश्चयस्य व्यर्थो हेतुस्तत एव साध्यसिद्धेः । स्यादयं प्रसङ्गो यदि
धर्मिण्येव तन्निश्चयो न चैवं दृष्टान्ते तदुपगमादिति चेत्; धर्मिण्येव कुतो न तन्निश्चयः ? तत्र साध्या-
भावेऽपि हेतुसम्भवात्; न तर्हि तत्र ततः साध्यसिद्धिः, सत्यपि साध्ये शक्यभावादिति चेत्; १०
कथं तर्हि दमैर्चेदनेोक्तम्—“तस्मात् स्वसाध्यप्रतिबन्धाद्धेतुस्तेन व्याप्तः सिद्धयति, स च
विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्त्या साध्यधर्मिण्यपि सिद्धयतीति न किञ्चिदन्यत्रानुवृत्त्यपेक्षया ।”
[हेतुवि० टी० पृ० २५] इति ? सत्यामपि तत्र तन्निश्चयेन साध्यसिद्धौ न भवत्येव हेतोः प्रयोगः ।
समारोपव्यवच्छेदार्थ इति चेत्; न, निश्चिते समारोपाभावात्, अन्यथा बाधाविरहनिर्णयादपि तत्सिद्धौ
तदर्थ एव तत्प्रयोगः स्यादिति न युक्तमेतत् हेतुविन्दावुक्तम्—‘तत्किमिदानीं हेतोः सामर्थ्यम- १५
बाधयैव साध्यसिद्धेः ।’ [हेतुवि० पृ० २०८] इति । तस्माद्बाधितविषयत्वमपि रूपमेव
हेतोरविनाभाववत् । तदभावे को दोषो येन तदपि तस्य रूपं परिकल्पयेत् ? बाधितविषयस्यापि हेतुत्वं
प्रसज्येतेति चेत्; न; सत्यविनाभावे तद्विषयत्वस्यैवासम्भवात् । सम्भवे तेन साध्यस्य निषेधोऽपि
विधिश्चाविनाभावेनेति द्रुस्तरमेव दौस्थ्यं तस्यापद्येतेति चेत्; उच्यते—पक्षधर्मत्वादेरप्यभावे किं
भवेत् यतस्तस्य तदपत्त्वकल्पनम् ? अपक्षधर्मत्वादेरपि हेतुत्वं प्राप्नोतीति चेत्; न; असत्यविनाभावे २०
तदसम्भवात् । सत्येवेति चेत्; तथापि कथं तस्याहेतुत्वम् ? त्रैरूप्याभावादिति चेत्; तदेव
दौस्थ्यं तत्राप्यापतितं तदभावाद्देहेतुत्वम् अविनाभावाच्च विपर्यय इति । अविनाभावोऽपि तदभावे
नास्त्येव तस्य तत्रैव निषेधादिति चेत्; न; तस्य निषेधात् । ततो न त्रैरूप्यस्यापि कल्पनमर्थवत्
व्यवच्छेद्याभावात् । सम्भवमात्रेण तु कल्पनम्^३ अबाधि [त] विषयत्वेऽपि, सर्वत्र सम्भवेन ततस्तस्य
विशेषाच्च ।

२५

एवमस्तप्रतिपक्षत्वमपि रूपान्तरम् । किं पुनरिदमस्तप्रतिपक्षत्वम् ? असम्भक्तप्रतिहेतुत्वमिति
चेत्; कुतस्तन्निश्चयः ? प्रतिहेतोरदर्शनात्; न; दर्शनेन भावस्यान्यात्तौ अदर्शनाद्भावनिश्चयस्या-
नुपपत्तेः । न च दृष्टप्रतिहेतुसदृशे ततस्तन्निश्चय, संशयस्यैव सम्भवात्—तत्रेवात्रापि किं भवति
प्रतिहेतुः किं वा न वेति । तद्विलक्षण इति चेत्; तदेव तर्हि वैलक्षण्यं स्वलक्षणमस्तु हेतोः, तत

- एव तस्यासाध्यव्यावृत्त्या साध्यनिश्चयकारित्वात् व्यर्थमसप्रतिपक्षत्वम् । 'अप्रदर्शितप्रतिहेतुत्वम् अस्तप्रतिपक्षत्वम्' इत्यपि न युक्तम्, प्रजावता पुरषेण कदाचित् तत्प्रदर्शनस्यापि सम्भवात् । यान्तदप्रदर्शने तावत् गमकृत्यमेवेति चेत्; स तर्हि हेतु 'वस्तूनि स्वसाध्यप्रकृतीनि कृत्वा तत्प्रमाणकान् पुरषानभ्युदयनि श्रेयसाभ्यां संयोजयति, पुनश्च प्रतिभावता पुरषेण प्रतिहेतूपदर्शनेनो-
- ५ त्क्रील्लितसाधनसामर्थ्यं तानि 'वस्तूनि ताश्च पुरुषान् तद्भावसम्पदः स्वसाध्यप्रकृत्विसम्पदोऽभ्युदयनि श्रेयससम्पदश्च प्रच्याय्य अष्टराज्य इव राजा तपोवन गच्छेत् । कथं वा स्वयमतत्साध्यनियतस्तदुपदर्शनात् प्रागपि तत्र हेतुः तत्साध्ये नियते च कथं प्रतिहेतो सम्भवः प्रदर्शनं वा विरोधात् ? अतो नास्तप्रतिपक्षत्व हेतुरूपमुपपन्नमिति चेत्, कुत पुनरेव ब्रुवतस्तथापि हेतोर्गमकत्वम् ? प्रतिबन्धादेव तादाल्यादेरिति चेत्, न, तन्निश्चयस्याप्यशक्यत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । ततो न कश्चिदपि हेतु,
- १० तस्यापि सन्दिग्धस्यातलक्षणत्वात् । यदप्युक्तम्—तत्साध्यनियते चेत्यादि, तदपि न सङ्गतम्, विनाशनियतेऽपि तद्भावं प्रत्यगपेक्षणे परिणामसाधनतया तस्यैव प्रतिहेतो सम्भवात् । प्रविपादितं चैतत् "परिणामस्वभावः स्यात्" इत्यादिना । अमिमेतं च विनाशनियतः तस्य स्वयं ततस्तत्साधनात् । ततो 'नातन्निश्चयमानादेव प्रतिहेत्वभावाभाव इति पृथगेवासौ तलक्षणतया वक्तव्य इत्युपपन्नम् अन्यथानुपपन्नत्वादिभिश्चतुर्भिः पक्षधर्मत्वादिभिश्च सलक्षणो हेतुरिति त्रयेणेति किम् इति ।
- १५ अथवा त्रयेण कार्यम्भवानुपलम्भरूपेणेति व्याख्येयम् । न हि तेनापि किञ्चित्, रूपान्तरेणापि हेतोर्भावात् । कार्यादिरूपादेवाविनाभावः ।
- "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
- अविनाभारनियमो दर्शनात् न दर्शनात् ॥" [प्र० वा० ३।३०] इति वचनात्, तदभावे कथमविनाभावो यतो रूपान्तरेणापि हेतुत्वमिति चेत् ? कुत पुनरिदं तत एव न तद्भावे
- २० (तदभाव) इति ? न तावच्छ्रुत्वात्, रसादिक्वचित्कोदयादे रूपादिशक्योदयादिसाधनस्य तदभावेऽपि तद्भावात् । न हि तादृशस्य तादृश्यम्, अतिप्रसङ्गात् । वक्ष्यते चेत्—"तुल्योच्चारणम्" इत्यादिना । नापि तज्ज्ञाप्यत्वात्, तत्र तदभावेऽपि तज्ज्ञतर्भावात् । अपि च ,
- प्रत्यक्षत्वेन तत्स्य ज्ञापक नोपपत्तिम् ।
- अज्ञत्वात् पञ्चमस्यापि प्रत्यक्षस्य प्रसङ्गत ॥१४८४॥
- २५ लिङ्गत्वाच्चैत् पररतत्राविनाभाव प्रकल्प्यताम् ।
- तस्यापि ज्ञप्तिरन्यस्मात् कार्यत्वादेस्ततो भवेत् ॥१४८५॥
- एव सत्यनवस्थानात् ह तज्ज्ञप्ति प्रकल्प्यताम् ।
- रुभ्यतेऽनुमितिर्न्यस्था क्षणभङ्गादिताधनी ॥१४८६॥
- प्रमाणान्तरभावेन तत्तस्तज्ज्ञप्तिकल्पनम् ।
- ३० तव पथ्य न चेत्येव भवतैवावधार्यताम् ॥१४८७॥

अप्रमाणात् ततस्तस्य ज्ञितिं कल्पयता त्वया ।
 प्रमाणचिन्तावैयर्थ्यं सर्वत्र स्यात् समर्थितम् ॥१४८८॥
 कुतो वा तस्य सवित्ति कायदिर्यत्ततो भवेत् ।
 अविनाभावसन्निहितज्ञातात्तदसम्भवात् ॥१४८९॥
 अविनाभावतश्चेत् स्यात्स्यापि प्रतिवेदनम् ।
 प्रत्यक्षादिविकल्पोक्तो दोष सर्वोऽनुपज्यते ॥१४९०॥
 कायादेरविनाभाववित्तिस्तस्थाश्च तद्गति ।
 इत्यन्योऽन्याश्रयो दोषो दुस्तर प्रसज्यत्वयम् ॥१४९१॥
 प्रत्यक्षात्तस्य सवित्तौ वक्ष्यामो वयमुत्तरम् ।
 लिङ्गाच्च तत्परिज्ञानमनस्थानमुद्वहेत् ॥१४९२॥
 लिङ्गं तदविनाभावात् कार्यत्वादेश्च तद्गति ।
 तस्यापि लिङ्गतोऽन्यस्मादविनाभाविनो गति ॥१४९३॥ इति ।

तत्र तज्ज्ञाप्यत्वात्त एव स इति युक्तम्, जाप्यस्य जापकनियमाभावाच्च । ततो युक्तम-
 न्यथापि हेतुभावात् कार्यादित्रयेण किमिति । एव पूर्वत्रदादिना^१ सयोग्यादिना^२ घीतादिना^३ च त्रयेण
 किमिति व्याख्येयम् ? वक्ष्यते चैतत्—‘एतेन’ इत्यादिना^४ ।

भन्तु नाम यत्रान्यथानुपपन्नत्वं तत्र त्रयेण किमिति, तैर्नैव पर्याप्तत्वात्, अन्यथापि हेतुभावाच्च
 नास्ति न तत्र, तत्र त्रैरूप्यस्यैव गमकत्वात् । हेतोश्च त्रिविधस्यैव भावादिति चेत्, न; अन्यथानुपपत्त्य
 भावे गमकत्वस्यासम्भवात् अतिप्रसङ्गात् । अगमकधर्मणश्च अहेतुत्वात् । एतदेव ‘नान्यथा’ इत्यादिना
 दर्शितम् । स्वपरप्रसिद्धं चैतद्, अत्र चोदाहरणं सकलमपि क्षणभङ्गाद्येकान्तसाधनं प्रतिपत्तव्यम् । तस्यान्य
 धानुपपत्तिवैकल्यञ्च यथाप्रतिभासमनेकान्तस्यैव तत् सिद्धेर्विरुद्धत्वात् यथाकल्पनमसिद्धे इष्टादितरत्रापि
 साधनेन व्यभिचाराच्च । तदुक्तम्—

“असिद्धः सिद्धसैनस्य विरुद्धो देवनन्दिनः ।

द्वेषो समन्तभद्रस्य हेतुरेकान्तसाधनः” ॥’ [सिद्धिवि० परि० ६] इति ।

तस्मादन्यथानुपपन्नत्वादेव हेतु । सत्यसति च तस्मिन् त्रिरूपत्रैनिध्ययोर्वैयर्थ्यात् ।
 कुतस्तर्हि तत्प्रतिपत्तव्यमिति चेत् ? ननु नोक्तमेव वक्तव्यं—“साध्ये सति” इत्यादिना^५ । यद्येतावता
 न परितोष, दक्ष्याम । भवतस्तु स्वभावादिरूपस्य हेतो कुत प्रतिपत्ति ? प्रत्यक्षादवेति चेत्, न
 तत्र साकल्येन तदसम्भवात् । न हि तत्, ‘सर्वत्र सर्वदा शिक्षणादि वृक्षादिविस्वभावात् एव, धूमादिरग्न्या-

१ “अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टं च ।” —न्या० सू० १।१।१।
 २ “तद्योगितमभाष्येनार्थसमवायि विरोधि च ।” —वै० सू० ३।१।९। ३ “तत्र प्रथमं तावद्द्विविधम्—
 घीतमधीत च ।” —सां० त० कौ० का० ५। ४ न्यायवि० श्लो० ३४० । ५ अनैकान्तिः । ६ ‘सम-
 न्वभद्रस्य तत्त्वादिरचल्लात्मनि । —प्रमाणसं० पृ० ११३।’ विरुद्धो मल्लवादिनः । —जेनतर्कना०
 १५२ । स्या० २० पृ० १०३० । ७ न्यायवि० श्लो० २।१०६ ।

दिजनैर' इतीयतो व्यापारान् कर्तुं समर्थम्, देशकालव्याप्या स्वयमप्रवृत्ते, प्राणिमात्रस्वापि सर्वदर्शित्वप्रसङ्गात् । अन्यत्र वृत्त तत्र करोत्येव तानिति चेत्, न, तत्राप्यपरामर्शरूपत्वात् । किंवा तत्र तत्करणेन २ तत एव साध्यस्यापि सिद्धैरनुमानयेत्यर्थत् । उक्तञ्चेत्—“सम्बन्धो यत्र” इत्यादिना । तत सामस्त्येनैव तत्करणमभ्युपगन्त्वयम् । तच्च ततो न सम्भवति । तदेवाह—

५ प्रत्येति न प्रमा हेतु [प्रत्येति पुनरप्रमा] ॥१५५॥ इति ।

प्रमा प्रत्यक्षरूपा तदन्यरूपाया व घमाणात्वात्, न प्रत्येति न परिच्छिन्नचि हेतुम् उक्तरूपमुक्तादेव न्यायात् । मा सौ तं प्रतिगात्, तज्जन्मा तु विकल्प प्रत्येति तद्व्यावृत्ते परामर्श रूपत्वादिति चेत्, न, तस्यागृहीतग्रहाविस्वादाभावात् प्रत्यक्षानुमानयोरतन्लक्षणत्वेनानन्तभाविन प्रमा णान्तरत्वप्रसङ्गात् । अप्रमाणत्वे वा कुतस्ततो हेतुप्रतिपत्ति २ एतदेवाह—‘प्रत्येति पुनरप्रमा’ इति ।
१० नेति हेतुमिति चानुवृत्तम् । पुनरिति । पुनरागो विकल्प पुनः प्रत्येति हेतुम् । कस्माद् अप्रमा प्रमाण यत इति । मा भूत् प्रमाणात् तस्य प्रतिपत्तिरप्रमाणादेव भवति चेत्, अत्राह—

प्रमाहेतुतदाभासभेदोऽयं सुव्यवस्थितः । इति ।

प्रमा च हेतुश्च तयोराभासो च प्रमाहेतुतदाभासा, प्रमातदाभासौ हेतुतदाभासौ चेत्यर्थ ।
तेषां भेदो नानात्वम् अयं प्रतीयमान सुव्यवस्थितः 'न न्यवस्थित' इत्यर्थः । उपहसनरत्न चक्र
१५ चनम्य । तथा हि—

यदि प्रमाणतो हेतु कुतश्चिन्नावगम्यते ।
नानुमान तदा तस्य हेतोरेव समुद्भवात् ॥१४९४॥
तदभावे कथन्नाम तदाभासव्यवस्थिति ।
सौगतैरेवकल्प्येत प्रत्यक्षाद्यसम्भवात् ॥१४९५॥
अन्यथा तद्व्यवस्थाया कथं मायान्तरास्तिना ।
२० प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरित्यादिनोच्यताम् ॥१४९६॥
अप्रमाणाद् गतो हेतोस्तदात्म्यादिसमन्वधी ।
हेतुरन्यस्तदाभास सयोग्यादिरक्षोपत ॥१४९७॥
इति हेतुतदाभासभेदस्यावस्थिति कथम् ।
प्रमाणादेव तद्युक्तेरन्यथा नियमक्षते ॥१४९८॥

२५ भवतु तर्हि प्रमाणादियानुमानाद्धेतुप्रतिपत्तिरिति चेत्, अत्राह—

नियमेन न गृह्णाति निःशङ्कं चतुरस्रधीः ॥१५६॥

अन्यथाऽसम्भवेऽज्ञाने [त्वर्थश्चात्मव्यवस्थितः] । इति ।

चतुरस्रधीरनुमानवुद्धि सरलव्यवहारनिबन्धनत्वेन तस्या एव चतुरस्रतोपपत्ते न गृह्णाति न

प्रत्येति 'हेतुम्' इति गतेन सम्बन्ध । ग्रहणं किंविशिष्टम् २ निःशङ्कं शङ्काया निष्क्रान्तम् । उपर-
क्षणमिदं तेन निर्विपर्ययमपि । कदा न गृह्णाति २ अन्यथासम्भवे सायापिनाभावे हेतोरज्ञाने अवि-
द्यमानपरिच्छेदे सति । केन कारणेन तदपि सा न त गृह्णातीति चेत् २ नियमेन नियम तदा सैन
नास्तीति योग तेन । न तत्परिज्ञानजन्मा तद्वीस्तदभावे भवति, अभवन्ती च कथं गृह्णीयात्, सत्येन
धर्मिणि तद्वर्माणपत्ते २ सत्येन तस्मिन् तज्ज्ञाने सा त गृह्णातीति चेत्, अत्राह—'नियमेन' इत्यादि । ५
चतुरस्रधा न हेतुं निःशङ्कं गृह्णाति । कदा २ अन्यथासम्भवे यज्ज्ञान तस्मिन् सति । केन २
नियमेन । यम उपरमस्तस्याभावे नियम निश्चितयत्, तेन । चतुरस्रधिय इति विभक्तिपरिणामेन
सम्बन्ध । तत्पर्यमत्र-प्रतस्ते तज्ज्ञानात्तद्धी, तद्यदि तत् एव परस्परश्रय्य—सत्या तस्या तज्ज्ञान तस्मिन्श्च
तद्वीरिति । अन्यतस्तद्विद्य इति चेत्, आगतस्तर्हि तदनुपरम तन्निमित्तस्यापि ज्ञानःयान्यतस्तद्विद्यो
भावात्, पुनस्तन्निमित्तस्यापि तज्ज्ञानस्येत्येव क्वचिदव्ययस्थानात् । तज्ज्ञानमानमपि हेतुं प्रत्येति । १०

मा भूत् प्रमाणतद्भासादिभेद स्वयमप्यलङ्कारकृत्वा तन्निरामस्येष्टत्वात्, अनिचास्तिरम्यया
कल्पनयेव तदुपगमात्, तत्त्वतस्तु सन्नित्तैतमेव तस्य तत्त्वम्, तस्य च प्रमाणेतरविकल्प्यातिपानिन
स्वसवेदनादेव सतिपत्तिरिति चेत्, अत्राह—'द्वर्थश्चात्मव्यवस्थितः' इति । हि स्फुटम्
अर्थश्च न केवल तदेव ज्ञानम् आत्मना स्वभावेन न कल्पनया व्यवस्थितः तत्कथमद्वैतम् २ अर्थ-
व्यवस्थितो द्वैतस्यैवोपपत्तेरिति भाव । कुतस्त्वद्वयवस्थितिरिति चेत् २ ज्ञानरूपतीतेरेव, इयाम्नु विदोष १५
मृतो ज्ञानम्यार्थस्य तु तन इति । तन इत्यपि कुत इति चेत् २ स्वत इत्यपि कुत २ तथानुभवान्
समानमन्वय । तथापि न तद्वयवस्थितिस्तत्प्रतीतिभ्रान्तत्वात् स्वन्नतप्रतीतिपदिति चेत्, ज्ञानम्यापि न
व्यवस्थिति, तत्प्रतीतेरपि बाह्यप्रतीतिम् आन्तर्यात् । प्रतीतिचेऽपि बाह्यम्यैव प्रतीतिभ्रान्ता न ज्ञान
म्येति चेत्, अनुकूलमात्रसि—बाह्यप्रतीतिरपि मन्वयगत भ्रान्ता न परेत्यभिमतसिद्धे । कथं चेदमनु
मानमद्वैतत्रादे २ कथं च न स्यात् २ हेतुगन्तना तेन हेतुकल्पभावस्य तद्वाद्यमयतीकल्पान्नासर्पणात् । २०
नाय दोष परिकल्पितत्वाच्च द्वापम्येति चेत्, तर्हि तन्नियममनुमानमपि कल्पनमेवेति कथं तन
क्वचिद्विभ्रमस्य विधिरविभ्रमवत् २ कथं वा क्षणक्षयादेरेव तन प्रतीतिर्न नियमादेरपि यन सवृत्त्यापि
स एव सन्न क्रियाविरिति व्यवस्था शोभासनुभोमतीति २ तन्न कल्पितमन्वय उपपन्न । तत्राह—

प्रतिव्यूढस्तु तेनैव प्रभवोऽत्रलघूमयोः ॥१५७॥

प्रत्यक्षेऽर्थे प्रमाणेन विरूपेण प्रकल्पितः । इति । २५

प्रतिव्यूढ प्रतिक्षिप्त तुरिनि विनके । क २ प्रभवः कार्यकारणभाव । कयो २ अत्रलघूमयो
उपरक्षणमिदमन्वेषामपि लिङ्गलिङ्गिजानादीनाम् । कीदृश २ प्रमाणेन विरूपेण प्रकल्पित इति ।
नुबोधमेतन् । न चेदममन्वयमेव परम्य—“निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुना । मन्वयतं
कल्पनया ॥” [५० वा० २।२६] इत्यभिधानात् । केन प्रतिव्यूढ २ तेनैव प्रागुक्तेनानुमान
तदाभासमेवानुग्रहितिन्यायेनेव नापरेण । तथा हि—

१ तेन विर- आ०, ५०, ५० । २ तेन तर्हि ५० । तेन नादित- आ०, ५० । ३ -ति न न-
आ०, ५०, ५० । ४ अनुमानेन । ३०

कल्पनप्रभाधीन क्षणिनाद्यनुमानत् ।

नित्यत्वाद्यनुमानं च तदाभासि भवेत् कथम् ॥१४२९॥

तद्वद्वा पूर्वकथापि तदाभासत्वसम्भवात् ।

अनुमानतदाभासमेदोऽय सुखं कथम् ॥१५००॥

५ न केवल तयोरेव प्रतिबन्धोऽपि तु प्रत्यक्षे स्पष्टवेदने अर्थे तद्विषये च, अर्थतत्त्व-
योरेषीत्यर्थ । अत्र 'तेनैव' इति निर्विकल्पेतरभेदानप्रस्थानेनेति व्याख्येयम् । तथा हि-

प्रत्यक्षं निर्विकल्पं चेत् कल्पितार्थजन्मन ।

सविकल्पकमल्पैव तत एव कथन्न तत् ॥१५०१॥

नास्त्यर्थं सविकल्पध्वनिर्विकल्पोऽस्त्यसौ कथम् ?

१० प्रत्यक्षात्प्रतीतिरचेद्विकल्पमलङ्कितम् ॥१५०२॥

नानिकल्प्यक्त सिद्धात् सिद्धकथयोऽविकल्पक ।

वस्माच्च सिद्धाद्यस्तिद्विरित्यन्योऽन्यसमाश्रयात् ॥१५०३॥

अभ्यक्षादन्यतोऽर्थादेवविकल्प प्रसिद्धिमान् ।

अन्यस्याप्यविकल्पत्वे कथं नाध्यक्षमेव तन् ॥१५०४॥

१५ विकल्पत्वे कथं तस्मादविकल्पार्थवेदनात् ।

विकल्पोऽवस्तुनिर्भासी यतो व स मनोऽखिल ॥१४०५॥

कल्पनात् सतोऽप्यर्थात् प्रत्यक्षं यत्रकल्पकम् ।

सविकल्पकमेवातस्तत्र कस्मान्निगद्यते ॥१५०६॥

लोकस्य यत्रदेवेष्ट प्रत्यक्षमविगानत ।

२० न लोकातिक्रमी युक्तस्तत्कल्पो लोकमिच्छताम् ॥१५०७॥

ततोऽर्थजन्मन कल्पेत् प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

विकल्पकमुतेत्येव भेदोऽयं दुविनिश्चय ॥१५०८॥

तस्माच्चर्त्तनेदनिश्चयमभ्युपगच्छता तस्यैव एवार्थज्ञानयोरेतत्प्रभूमादेश प्रभवोऽयमभ्युपगन्तव्य ।

एवंमेव तत् प्रमाणं प्रत्यक्षादेव तत्प्रतिपत्ते । एतदेव दर्शयति-

प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां यदि तत्त्वं प्रतीयते ॥१५०९॥ इति ।

२५ तत्प्रमत्तप्रभूमाद्योर्हेतुपलभार प्रतीयते प्रत्यक्षादेव अनुपलम्भमाद्या अनुपलम्भाद्वा
प्रत्यक्षमहायात्, ततस्तात्त्विक एवायम् । इत्यते हि प्रागनकाभावेऽनुपलम्भो धूम, तदावे दृष्टोऽपि
तद्भावे पुनर्न दृश्यते च तदभावे, तस्मान् स तस्यैव कायम् अस्मिन्स्य तत् सृष्टदप्यसम्भवादिनि
गान । परस्य तत्रोपरमाह-

१ एवमेतत् ५०, ५०, ५० । २ तदभावे ५०, ५०, ५० । तद्वे इति ५० इत्यर्थम् ।

३ अस्मिन्स्य ५०, ५०, ५० ।

कल्पितोऽपि क्षणक्षीणे वस्तुन्येव स सम्भवी ।
 तस्य प्रत्यक्षत सिद्धेर्न नित्यादौ विपर्ययात् ॥१५१०॥
 इत्यप्ययुक्तं प्रत्यक्षात्स्याप्यप्रतिपत्तित् ।
 जात्यन्तरगतत्वेन तस्य पूर्वं निवेदनात् ॥१५११॥
 तत साधारणात्मापि प्रतिबन्धोऽस्तु तात्त्विक ।
 प्रमाणमनुमान हि नान्यथा स्यात्तदुद्भवम् ॥१५१२॥

तस्य च तर्कदेवाधिगतित्त्वं प्रत्यक्षात् । तस्याऽतद्विपर्ययत्वे वा कस्याप्य व्यापार स्यात् ?

“अग्निस्वभावाः शक्रस्य मूर्धा यद्यग्निरेव स ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ? ॥

धूमहेतुस्वभावो हि वह्निस्तच्छक्तिभेदवान् ।

अधूमहेतोर्धूमस्य भावे स स्यादहेतुकः ॥” [प्र० वा० ३।३५ ३६] इत्यादि ।

प्रत्यक्षस्यैवेति चेत् ; न, तस्याविकल्पस्यास्यैव परामर्शसम्भवात् । तज्जन्मनो विकल्पस्येति

चेत् ; तथापि किमर्थं तन्निरूपणम् ? प्रतिबन्धस्यैव निर्णयार्थम्, प्रत्यक्षप्रतिपक्षस्यापि तस्यानिणा

तस्य पुर्यार्थं प्रत्यनुपयोगादिति चेत्, विकल्पस्यापि तर्हि कथं तन्निरणयं प्रत्युपयोगे ? न हि तस्यापि स्वत

परतो वा निर्णय इति । अमिहितञ्चैतत्—अनिर्णीतोऽपि स तत्रोपयुज्यते दृष्टत्वात्, एव न प्रतिबन्ध

इति । किं ह्येतत् ? समारोपभावाभावद्वयमिति चेत्, तर्हि प्रतिबन्धे प्रतिबन्धसमारोपनिवारणार्थं

तन्निरूपणमिति कथं तद्व्यापारवान् विकल्पो न प्रमाणम् ? अप्रमाणात्निवारणायोगादनुमानवत् ।

एतदेवाह—

सत्यप्यन्वयविज्ञाने स तर्कपरिनिष्ठितः ॥१६०॥

अविनाभावसम्बन्धः साकल्येनावधार्यते । इति ।

अन्वय प्रतिबन्धस्तस्य विज्ञानं प्रत्यक्ष तस्यैव परैरिष्टेस्तस्मिन् । कथम्भूते ? साङ्ख्येन

देशकालान्तरवर्तिमाध्यसाधनव्यक्तिसामस्येन अन्यथा सतोऽपि तस्यानुपयोगात् । सत्यपि

विद्यमानेऽपि अविशब्दं सम्भावनाया तत्त्वत तदभावात्, अन्यथा प्राणिमात्रस्यापि सुगताविशेषणा

नुमानवैफल्यप्रसङ्गात् । स प्रसिद्धं स वा पात्रकेसरिष्वाग्निना निरूपितं अग्निभावात् एव

सम्बन्धो हेतुसाध्ययोर्न तादात्म्यादिस्तस्याव्यापस्त्वात् । अवधार्यते निश्चीयते । कीदृश ?

तर्केण परितो नारोपयता निष्ठितो लब्धप्रतिष्ठ तर्कपरिनिष्ठित इति । साङ्ख्येनेत्यत्रापि वस्तव्य

तथा च किमन्वयविज्ञानेन सत्यपि तस्मिन् तर्कप्रामाण्यस्याशक्यप्रतिशेषत्वात् अन्यथा समा

रोपस्याऽव्यवच्छेदात् । तत स एव प्रतिबन्धे प्रमाणयितव्यं परस्यापि “अग्निस्वभावः” [प्र०

वा० ३।३५] इत्यादि भ्रुवाणस्य प्रसिद्धत्वात् तद्विज्ञाने विप्रतिपत्तिरिति मन्यते । पुनरपि तर्कस्यैव

३० प्रामाण्यं दृढयन्नाह—

सहृष्टैश्च धर्मैस्तं न विना तस्य सम्भवः ॥१६१॥ इति ।

तस्य अविनाभावस्य सम्भवः । कैः ? सह्युगापृष्टैर्धर्मैः साध्यस्वभावैः रूपादिभिः
रसादीनां चशब्दात् क्रमष्टैरपि शक्योदयादिभि कृत्तिकोदयादीनाम् । स किम् ? तं न विना
तर्कमन्तरेण न अवधार्यते इति गतेन सम्बन्धः । सहकमदर्शनस्य तदभावेऽपि सम्भवात् न ततस्त-
दवधारणमिति भावः । तर्कस्य यदि न स्वविषये प्रतिबन्धः कथं प्रामाण्यम् ? प्रत्यक्षस्यापि तत ५
एव तद्भावात् । प्रतिबन्धे वा सोऽप्यनुमानमेव तन्निर्णयादुत्पत्तेः प्रतिद्वानुमानवत् तत्कथं तस्य मनागा-
न्तरत्वमिति चेत् ? अत्राह—

इति तर्कमपेक्षेत नियमेनैव लैङ्गिकम् । इति ।

इत्येवं तर्कमेव एवकारस्यात्र सम्बन्धात् नापरं तस्य प्रतिबन्धाविषयत्वाद् अपेक्षेत
किम् ? लैङ्गिकम् अनुमानं लिङ्गादागतत्वात् कथमपेक्षेत ? नियमेन अवश्यभावेन । तदनपेक्षत्वे १०
तदनुत्पत्तेः । ततो न स लैङ्गिकं तत्कारणत्वात् । कार्याच्च कारणस्यार्थान्तरत्वात् । जनार्थान्तरमेव ततस्त-
लैङ्गिकमिति चेत्, न; तस्यापि प्रतिबन्धनिर्णयकृतस्तकदिवोत्पत्तेः, अन्यतस्तन्निर्णयस्यासम्भवात् ।
सोऽपि ततोऽपरं लैङ्गिकमेवेति चेत्, न; अनवस्थाप्रसङ्गेन लैङ्गिकवार्ताया अपि धिलोपनात् । ततो
न तस्य लैङ्गिकत्वम् । प्रतिबन्धे कथमतत्त्वमिति चेत् ? प्रत्यक्षेऽपि कथम् ? निर्णयनिरपेक्षत्वादिति
चेत्; समानमिदं तर्केऽपि । कस्तर्हि तस्य स्वविषये प्रतिबन्ध इति चेत् ? योग्यतयैव प्रत्यक्षवत् । १५
प्रत्यक्षेऽपि प्रतिबन्धान्तरस्य तदुत्पत्त्यादेर्निषेधात् । ततो योग्यतयैव प्रमाणं तर्कः । तदेवाह—

तस्माद्वस्तुबलादेव प्रमाणं [मतिपूर्वकम्] ॥१६२॥ इति ।

तस्मात्तदभावे लैङ्गिकस्यासम्भवात् प्रमाणं तर्क इति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । स्वतो
वस्त्वेव न कल्पितं यद्बलं योग्यतालक्षणं तस्मादेव न तदुत्पत्त्यादेः ।

यद्येवं भवतोऽपि तत्तृतीयं प्रमाणं प्राप्तं प्रत्यक्षवत् परोक्षेऽप्यनन्तर्भावमिति चेत्; आह— २०

मतिपूर्वकम् ॥

बहुभेदं श्रुतं साक्षात् पारम्पर्येण चेद्यते ।

श्रुतमित्यस्पष्टज्ञानमुच्यते “श्रुतमस्पष्टतर्कणम्” [त० श्लो० ११२०] इति वचनात् ।
अस्पष्टं परोक्षमेव । ततः श्रुतमिष्यते तर्क इत्यर्थः । मतिपूर्वकमित्यस्पष्टज्ञानस्य श्रुतत्रयपदेशो निर्मित-
मुक्तम् ‘मतिपूर्वं श्रुतम्’ इति, स्मृत्यादौ अस्पष्टज्ञान एव तद्व्यपदेशस्य सङ्गे कृतत्वात् । मतिश्चे- २५
यमवग्रहादिधारणपर्यन्तज्ञानमुच्यते “तन्मतिज्ञानं चतुर्विधम्” [रुपी० श्लो० ६] इति वचनात् ।
सा पूर्वं कारणं यस्य तत्तथोक्तं श्रुतमिति । तथापि न तर्कस्य श्रुतत्वम् । मते स्मृत्यादिना तस्य
व्यवधानमिति चेत्, न, साक्षादिव परम्पर्यापि तत्पूर्वस्य तदुपगमात् । अत एवोक्तम्—‘साक्षात् पारम्प-

१—देशनि—आ०, य०, प० । २—ज्ञानमेव आ०, य०, प० । ३—“श्रुतं मतिपूर्वं इत्यनेक-
द्वादशभेदम्”—त० सू० ११२० इत्यत्र । ४—मतिश्चेद्भावप्र— ता० । ५—न्तं ज्ञान—आ०, य०, प० ।
६—श्रुतत्वोपगमात् ।

येण च' इति । तच्च सूत्रे पूर्वग्रहणादवगतम्, तस्य व्यवहितत्वेऽपि प्रवृत्तिदर्शनेन तत्परिग्रहार्थत्वात्, अन्यथा 'मतिनिमित्तम्' इत्येव सूत्रे चार्तिके च कृतं भवेत् । बहुविधत्वं च तर्कश्रुतस्य क्वचिदेकत्रैव साधनधर्मं तत्सामान्यस्य साध्यसामान्येन पुनः क्षयोपशमग्रहणौ तस्य साध्यविशेषेण पुनस्ततोऽपि सूक्ष्मस्य तद्विशेषस्यावधारणे तस्यापि तादृशेन तद्विशेषेण अविनाभावनिर्णयान् ।
 ५ यदपेक्षयेदं बौद्धेनोक्तम्-- "सर्वाकारानुमानं यत् प्रत्यक्षात् तन्न भिद्यते ॥" [प्र० वार्तिकाल० १।१३८] इति । तथा देशादिव्यवहितस्य शब्दकृतकत्वादिधर्मिहेतुकत्वापस्यापि तत् एव प्रतिपत्तेः ऊहापोहरूपत्वाच्च प्रतिपत्तव्यम् । ततो न तस्य प्रमाणान्तरत्वं परोक्ष एवान्तर्भावान् । बहुभेदत्वमेव तस्य दर्शयितुं तद्व्यापारानाह-

अर्थमात्रावबोधेऽपि यतो नर्ते प्रवर्तनम् ॥१६३॥

१० स युक्तो निश्चयो मुख्यं प्रमाणं [तदनक्षवत्] । इति ।

अर्थस्य नीलादेः मात्रा निरंशक्षणिनाद्यवस्था तस्या अवबोधः निर्विकल्पदर्शनम्, तस्मिन्नपि न केवलं तदभावे स प्रसिद्धो निश्चयो नीलादिव्यवसायो युक्तः उपपन्नः । किम् ? प्रमाणम् । कथम् ? मुख्यं नौपचारिकम् । कुत एतत् ? यतो यस्मान्निश्चयात् ऋते न प्रवर्तनं जलादौ तदर्थिन इति । एतदुक्तं भवति--प्रवर्तकमेव प्रमाणं परस्याप्यभिमतम्, "धीप्रमाणता, प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात्" [प्र० वा० १।५] इति वचनात् । प्रवृत्तिश्च निश्चयादेव न तदवबोधनात् क्षणशब्दादिवत् । अतः स एव मुख्यं प्रमाणम् । तथा च "कल्पनापोढम्" [प्र० सप्त० श्लो० ३] इति प्रत्यक्षलक्षणसम्भवदोषं निश्चये तदभावात्, निर्विकल्पस्य मुख्यतः प्रामाण्याभावात् । एतदेवाह--'तदनक्षवत्' इति । तदिति निपातः स इत्यत्रार्थः । सोऽर्थमात्रावबोधः अक्षादन्यत्वात् सन्निकर्षादिरनक्षं तद्वदिति । एतदुक्तं भवति-यथा सन्निकर्षादेः मुख्यप्रामाण्याभावाद् न तत्र तद्वक्षणं तथा तदवबोधेऽपीति ।
 १५ कदा पुनर्निश्चयात् प्रवर्तनम् ? अभ्यास इति चेत्, न, तदा दर्शनादेव तद्व्याख्यानं निश्चयात्, तस्मैवाभावात् । नानभ्यासे, तदाप्यनुमानादेव तद्व्याख्यानं चेत्, कथं तर्हि "गृहीतग्रहणान्नेष्टं मांशुतम्" [प्र० वा० १।५] इत्यनेन तस्मात्प्रामाण्यमुक्तम् ? षचिद्रूप्यसत्तदयोगात् । तदयं तमेवनेऽति तस्याप्रामाण्यं च वक्तव्यं कथमनुमत्तः ? भवतु तर्हि तस्य गृहीतग्रहणादेवाप्रामाण्यमिति चेत्, किं पुन सामान्यं दर्शनविषयो येनैवं स्यात् ? सत्यम्, दृश्यविकल्पयोरेकत्वात्प्रसङ्गादिनि चेत्, वस्तुतस्तर्हि अपूर्वार्थे एव स इति कथञ्च प्रमाणम् ? तद्विषयस्य सामान्यस्यावस्तुत्वादिति चेत्, एवं तर्हि एकव्यम्य-अवस्तुविषयत्वं न प्रमाणम् इति, न पुनरेवं 'गृहीतग्रहणात्' इति हेतोरसिद्धिदोषान् । एकव्यवधयसायान्नासिद्धिरिति चेत्, न, एकत्वादवस्तुत्वत्तद्वस्तुतो गृहीतग्रहणत्वात्सम्भवात् । तदपि तादृशमेवेति चेत्, वस्तुतस्तर्हि नासिद्धिदोषः परिहृत इति न किञ्चिदेतत् । अस्तु तस्यावस्तुविषयत्वादेवाप्रामाण्यमिति चेत्, न, अनुमानेऽपि तः प्रसङ्गः । समारोफपरच्छेदादेः प्रयोजनविशेषस्य ततो ग्राह्यादिति चेत्,

१ अत एव धा०, य०, प० । २ तथा आ०, य०, प० । ३ नाप्यन- आ०, य०, प० । ४ परि- गृहीत आ०, य०, प० । ५ अनुमानतः ।

तदेव निश्चयेऽपि समानमिति तद्व्यापारान्तरापन्यासेन दर्शयति-

लिङ्गसंवृतयोस्तुल्या गृहीतग्रहणादपि ॥१६४॥

व्यवच्छेदाधिसंवादाव्यवहर्तृप्रवृत्तयः । इति ।

लिङ्गक्षणभङ्गाद्यनुगान् लिङ्गोऽर्थत्वात्, सांवृतं निश्चयज्ञानं तयो 'प्रामाण्यम्' इति च-
 व्यमाणेन सम्बन्धः । 'तुल्यम्' इति वचनपरिणामेन । कुतस्तुल्यमिति ? तयोर्वैत तुल्याः समाना । ५
 का । व्यवच्छेदेऽथ समारोपस्य अपिसंवादश्चाप्रतिसां व्यवहर्तृप्रवृत्तिश्च व्यपहारिप्रवर्तने ता ।
 कुतोऽपि तास्तुल्या तत्र तुल्यं तयो गृहीतग्रहणादपि अपिशब्दात् अवस्तुविपक्षत्वात् । अत्रापि
 तुल्यत्वादिति त्रिभक्तिपरिणामेन सम्बन्धनीयम् । अयमर्थो यदि गृहीतग्रहणमाश्रित्यापि अनुमानस्य
 प्रामाण्यं व्यवच्छेदादे प्रयोजनत्, तत् निश्चयेऽपि तुल्यं तदाश्रयणस्य तत्प्रयोजनस्य च तत्रापि
 तुल्यत्वादिति । अपिसंवादव्यपहारयोर्निश्चये^२ परस्यापि प्रसिद्धत्वात् । तत्र व्यवच्छेदं दर्शयन्नाह- १०

शब्दाद्ययोगविच्छेदे तत्प्रामाण्यं न किं पुनः ॥१६५॥ इति ।

शब्द आदिर्मस्य घटादेस्तस्य अपोम स्वरूपेणावयवम् अभेदवादिपरिकरिपतस्तस्य
 विच्छेदो निश्चयात् । न हि निश्चिनम्यायुक्तिरभेदेऽपि तत्प्रसङ्गादिति तस्मिन् तत्प्रामाण्यं निश्चय
 प्रामाण्यं न किम् ? भवत्येव । पुनरिति प्रितर्कं । तद्विच्छेदस्याप्यनुमानादेव भावान् किं निश्चयेनेति
 चेत् ? अत्राह- १५

अनुमानं तु हेतोः स्यात् [अविनाभावनिश्चयात्] इति ।

तत्पर्यमत्र-हेतोः अनुमानं स च भेदरूपत्वेन पर प्रत्युक्त एवेति कथं ततोऽनुमानम्
 अन्यतरासिद्धे ? तदयुक्तेरप्यनुमानान्तराद् व्यवच्छेदे तदेवोत्तरम्-'अनुमानं तु हेतोः स्यात्' इति ।
 पुनस्तदयुक्तेरपि तदन्तराद्भवच्छेदेऽन्यथाप्रसक्तिरिति । ततो निश्चयादेव तद्व्यवच्छेद इत्युपपन्नमितं २०
 'तत्प्रामाण्यं न किं पुनः' इति । ननु निश्चयस्यापि भेदरूपस्यायुक्तिर्यदि निश्चयान्तराद् व्यवच्छेदता
 अनवस्थानमिति चेत्, न, अभेदनिश्चयवत् स्येत् एव तस्य युक्ततया^३ अवस्थानात् । हेतुरूपप्रतिपाद-
 नशोचते पुनरपि तद्व्यापार दर्शयन्नाह-'अविनाभावनिश्चयात्' इति । स्पष्टमिदम् । अत्र-
 हेतुरिति त्रिभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । म्यान्मतम्-नैन्निश्चयस्यापि तदुत्पत्त्यादिनिश्चयादेव भावान्
 तत्र एव हेतुरिति वक्तव्यमिति, तत्र, एवमनिप्रसङ्गात् । यथेन हि धूमादेविशेषधर्मं कण्ठ्या ।
 निष्काररुग्निभिर्ममकृतं तथा सामान्यधर्मरपि मूर्तैराग्निभिर्मवेत् तेषु तस्याग्न्यादिर्कार्यत्वान्, तथा च २५
 किं तद्विशेषावधारणार्थेन प्रयत्नेन ? यत्र इदं सूक्तम्-'इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देवाकालाद्य-
 पेक्षणात् ॥' [प्र०वा० ३।५] इति । विशेषरूपेरेव गमस्त्व तत्रेवायमिचारनियमावतो न व्यर्थ
 म्बन्धवधारणार्थो यत्र इति चेत्, न, तन्नियमस्यापि कार्यत्वादेव भावान् तस्य च रूपान्तरेष्वप्य

- विशेषात् । अन्यथा तेषामहेतुकत्वेन निष्कामसंज्ञात् । अग्निं प्रत्येव तेषामहेतुकत्वं न हेतु-
न्तरमपीति चेत्; न तर्हि तेषां धूमरूपत्वं सामग्र्यन्तरादुत्पत्ते- पदार्थान्तरवत् । हेतुन्तरमप्यन्यथादि-
सामग्र्यन्तर्गतमेवेति चेत्, सिद्धमन्तं प्रत्यपि तेषां कार्यत्वमिति कथञ्च ततस्तत्र तन्नियमः ।
तथाप्यभावे न तन्निर्णयात्तन्निर्णयः सत्यपि तस्मिन् तदभावात् । विशिष्टस्यैव तस्य निर्णयान्निर्णय-
५ स्तन्नियमस्य न तन्मात्रस्येति चेत्; ननु विशेषोऽपि तस्य तन्नियम एव नापरस्तस्येतरत्रापि
सम्भवात् । तथा च निष्कामस्य तद्विशिष्टतया कार्यनिर्णयस्ततोऽपि तन्नियमस्येति परस्पर-
रक्षणं नाम प्रतिषेधमनुभवति । अन्यतस्तन्निर्णये वा तावता गमनत्वाद् व्यर्थं तदर्थं कार्यत्वग्रहणम् ।
तथा तस्वामात्र्यग्रहणम् । ततो हि गमनत्वे प्रकृतजन्यत्वं प्रत्यक्तित्वात्स्यापि तद्वदेत्,
तन्मात्रानुचिन्तनस्तस्य घटादीं प्रतिषेधः, तदनुचिन्तन्येव साध्यधर्मं कृतकत्वादेरपि हेतुत्वस्य
१० परैरिष्टत्वात् । तस्य तदनुचिन्तनमेव नास्ति विद्युदाद्यै सत्यपि तस्मिन्प्रभावादिति चेत्; तदा
अन्यत्स्यमपि क्वचिन् कृतकत्वादी सत्यपि तथा न भवेत् । भवत्येव तथा दर्शनादित्यपि न युक्तम्;
घटादिभक्तिस्तस्य प्रकृतजन्यत्वेन व्यवहारात्, सर्वत्र भाविनश्च तस्यावगन्तुं शिष्यभावात् । तथापि
कथमदृष्टतादाव क्वचित् फलप्यत इति चेत्; न कस्यपि किन्तु संशयते तज्जातीये प्रकृतजन्यत्वे
दर्शनात् । धाद्य तादृशस्तस्य नियमोऽस्मि यत् क्षति तस्मिन् भवत्येवेति ततो न सशक्यत्वमेति चेत्;
१५ सोऽपि युक्त तदनुचिन्तादिति चेत्; न, अन्योऽन्यसंशयत्वात्-ततो नियमो नियमाच्च स इति । अन्यतो
नियमनिर्णये वा 'तावता' इत्यादेर्दोषात् । तत्र तदुत्पत्त्यादिनिर्णयात् हेतु पृथग्विनाभावनिश्चया-
देव तदुत्पत्ते । तदेवं कार्यादान्यथानुपपन्नत्वादेव हेतुत्वमवस्थाप्य अनुपपन्नोऽपि तत्र एव तदव-
स्थापयन्नाह-

यथा कार्यं स्वभावो वाप्यन्यथाङ्कपसम्भवः । १६६।।

२० हेतुश्चानुपपन्नोऽयं तथैवेत्यनुगम्यताम् । इति ।

कार्यं धूमादि स्वभावः कृतकत्वादिः 'वा' इति समुच्चये । यथा येनोक्तव्यायप्रकरणे
अन्यथाङ्कानुगम्यत्वं साध्याभावेनाशङ्कनीयारमलापो हेतुर्न तदुत्पत्त्यादिप्रतिक्रियात् तथैवा-
नुपपन्नोऽपि चरुद्वयस्य अविशान्दार्थस्यैव सम्भवात् । अयं प्रतिज्ञो हेतुरित्यनुगम्यताम्
अन्यथाङ्कानुगम्यत्वं एवेति । तथा च दृश्यविशेषणन्येवेतरस्यापि तादृशस्य गमनत्वमिति मन्ते ।
२५ युक्तं चेत्तु, कथमन्यथा क्वचिद्विजातिनिरोधलक्षणस्य मरणस्य तत्र प्रतिषेधः न हि विज्ञाना-
देर्दृश्यत्वम्; दर्शनप्रत्ययसांक्रयेऽपि स्वभावविशेषस्याभावात्, तदुत्पत्त्येवैव दृश्यत्वम् । अस्मैव
स्वधारिणो तस्येति चेत्; किं पुनः शरीरान्तरे तन्निषेधो मरणम्; तथा चेत्, न, सर्वत्र तत्रसत्त्वात् ।
तज्जातीयत्वात्तदन्तरगतमपि दृश्यमेवेति चेत्, किमिदानीमदृश्यं नाम यत्रानुपपन्नत्वात् तस्यैव सत्त्वात् ।

१ अपरस्येतर- ता० । २ -ने हि त- आ०, ४, ५० । ३ -येन ता- आ०, ४०, ५० । ४ तदु-
त्पत्त्येव आ०, ४०, ५० । ५ -यत्वे तु आ०, ४०, ५० । ६-यः ता -ता० । ७ -तदन्तरगतम- आ०,
४०, ५० । शरीरान्तरगतमपि ।

पिशाचादेरपि तथा दृश्यःलोपपत्तेः । ततो न स्वभावानुपलम्भात्तन्निषेधः । नापि कार्यानुपलम्भात्, ततोऽपि तदुपलम्भनिषेधादेव तन्निषेधात् । “अनिषिद्धोपलम्भस्याभावासिद्धेः” [ ] इत्यभिधानात् । न चादृश्यस्य तन्निषेधेऽपि निषेधः संशयोपगमात् । भवन्नपि व्याहारादिकार्यानुपलम्भात्तस्य निषेधः अभतिषडशक्तिकस्यैव स्यात्तापरस्य, तत्कथं तद्विवेकानिश्चयाद्वाहादिसाहसकरणं पातरूपसङ्गात् । अथ व्याहारादौ तत् प्रतिबन्धविक्रममेव ततो भवत्येव तदनुपलम्भात्तस्य निषेधः, सति तस्मिन् तस्या- ५ सम्भवादिति चेत्; आगतोऽसि पन्थानम्, अदृश्यविशेषणस्यापि तस्यान्यथानुपपत्त्या गमकत्वोपगमात् । इवमेव केवलमपरीक्षितमुक्तवानसि “नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति” [हेतुवि० टी०पृ० २०१] इति । अवश्यं तद्वतोऽपि विज्ञानादेः भावात्, अन्यथा तत्प्रभावानुपलम्भात्तन्निषेधा- नुपपत्तेः । तच्चावश्यम्भाविन्नद्वस्त्वं तत्कथं शक्यनिर्णयमुपायान्तराभावात् । तदेवमदृश्यानुपलम्भस्य गमकत्वमन्यथानुपपत्तिबलेनोपपाद्य दृश्यानुपलम्भस्यापि तत् पर्वं तत्, न तदन्तरेणेति दर्शयन्नाह— १०

प्रत्यक्षानुपलम्भश्च विधानप्रतिषेधयोः ॥१६७॥

अन्तरेणेह सम्बन्धमहेतुरिव लक्ष्यते । इति ।

उपलभ्यत इति उपलभ्यतेऽनेनेति वा उपलम्भः तदन्यः अनुपलम्भः भावान्तरमुपलम्भयोर्म्यं तज्ज्ञानं वा । प्रत्यक्षस्य दृश्यस्य स च सोऽपि न केवलं कार्यादरेव अहेतुरिव अगमक इव लक्ष्यते । कथम् ? इह अन्यथानुपपत्तौ सम्बन्धं साङ्गत्यमन्तरेण विनिति । क स तथा लक्ष्यते ? १५
विधानप्रतिषेधयोः विधानं प्रदेशादेः प्रतिषेधो ष्टादशतयोरिति । तथा हि—न तावत् प्रतिषेध- कस्यचित्तुच्छोऽनभ्युपगमात् । प्रदेशादिभावान्तरस्वभावत्वेऽपि न तत्र अनुपलम्भस्याऽप्रतिपन्नस्य हेतुत्वम् ; असिद्धस्यान्यथानुपपत्तिवैकल्यात् । प्रतिपत्तिरपि तस्य यदि प्रतिषेधरूपत्वेनान्यतोऽनुप- लम्भात् ; अनवस्थापत्तिः । स्वतोऽपि यैवानिश्चयरूपाः तदेवाहेतुत्वम् । निश्चयात्मिकायां तु व्यर्थं तस्य तत्र हेतुत्वम् ; तन्निश्चयादेव प्रतिषेधाभावस्यापि निश्चयात्, तद्विषयतयैव तत्र तदुपपत्तेः । न तन्निश्चयार्थं तस्य तत्त्वमपि तु तत्रासदिति ज्ञानार्थम् ; इत्यपि न युक्तम् ; अनुपलम्भस्यैव तदसज्ज्ञान- २० त्वात् । ततोऽपि तदन्तरकल्पनायामनवस्थादोषात् । तदभिधानार्थमित्यपि नोत्तरम् ; उत्पत्तावेव निश्चयरूपस्य तस्य साभिधानत्वात् । अनभिधानत्वेऽपि कुतस्तस्य तादर्थ्यम् ? तस्य करणात्, ज्ञापनाद्वा ? करणादिति चेत्; न; ज्ञापकस्याकारकत्वात् । ज्ञापनादिति चेत्; तथापि कथं तज्ज्ञाप- कस्य प्रतिषेधज्ञापकत्वम् ? तस्यापि तद्विषयस्यैव ज्ञापनादिति स चेत्; यद्यस्ति, किं ततस्तज्ज्ञापनेन ? प्रत्यक्षादेव ज्ञप्तेः । अथ नास्ति; नास्ति ज्ञापनमसतस्तदयोगान् । प्रतिषेधस्य तद्योग्यत्वज्ञापनमेव तज्ज्ञापन- २५ मिति चेत् ; न; असति तस्मिन् योग्यत्वस्यापि तदेवैकस्यासम्भवात् । सम्भवेऽपि किमर्थं तज्ज्ञापनम् ? अभिधानादिव्यवहारार्थमिति चेत्; स किमनुपलम्भाविषयादेव ततो न भवति येन ततस्तज्ज्ञापनं ततश्च स इति पारम्पर्यं परिकल्प्यते ? तथा चेत्; अनुपलम्भेऽपि तदन्यज्ञापितादेव स

१ तत्कार्यादेव छा०, ब०, प० । २ गमकत्वम् । ३ यद्यपि निश्चयरूपात्तदे— आ०, ब०, प० ।

४ तद्वत्— आ०, ब०, प० । ५ -पकल— आ०, ब०, प० ।

- क्तो भवति तदन्वयाप्येवमिति कथमननस्यातो निर्मुक्तिः । तत्र स्वतः सिद्धादेव ततस्तद्भावे दृश्या-
भावेऽपि तसिद्धादेव स भवतीति व्यर्थं ततस्तज्ज्ञापनम् । कथं च तज्ज्ञापनमेव व्यनहारस्य ज्ञापनम् ।
अप्रिनाभावैदिति चेत्, सपरं हेतुज्ञापनमेव साध्यज्ञापनमित्यनुमानमुदा. दोदयेत् । कथं वा तदप्रिनाभावित्वं
तस्य स्वयं तत्कारणत्वेनात्कार्यत्वात् ? अत एव अतस्त्वभावाच्च । स्वहेतोस्त्वयैवोपपत्तेरिति चेत्, कुत
५ इदमननत्वम् ? तदनुत्पत्त्यादेरवगमोपायस्याभावात् । निवारदेव कुलश्चिदिति चेत्, सिद्धं तर्हि
तद्विषयपदेकलक्षणत्रयानुपलम्भस्य हेतुत्व न तदन्तरेणेति । तत सूक्तम्—‘अन्तरेण’ इत्यादि ।
विधानेऽपि तस्य तत्र एव हेतुवोपपत्तेः । कस्य पुनर्विधानं यत्र तस्य हेतुत्वम् ? निषेयम्येवेति चेत्,
न, असति तस्मिन् तस्यैव विरोधात् । भूतलदेरिति चेत्, न, तस्याप्रतिपत्तित्वेनासाध्यत्वात् । न
हि साध्यस्यापि तत्र निमित्तपत्तिः “सर्गं मर्गं विद्यते” [ ] इत्यागमारेपितसंस्कारस्य
१० दृश्यनिषेध एव तस्य स तद्भावात्, अतः स एव तेन साध्यते—अदृश्यदर्शं नलक्षणप्राप्तं न इदयते
तत्र न नास्ति यथा चतनान्मनि प्रथामरूपत्वम्, न दृश्यते च तादृशो घटादि प्रदेशादिविशेषे इति,
तत्रतत्रैव हेतुत्वं तस्य च तद्विधान इति चेत्, न, तथा कार्यस्वभावयोरपि ‘निदानमि धूमात्, नेह
नित्यत्व वृत्तकथात्’ इत्यनन्वादिप्रतिषेध एव तद्विप्रतिपत्तिप्रिये हेतुत्वप्रसङ्गात् नां यदिविधौ अपि
प्रतिषेधेः । एव च कथमिदं सङ्गतम्—“तत्र द्वौ वस्तुसाधनौ” [न्यायनि० पृ० ३९.] इति ।
१५ तदगरोपितानन्यादित्रिप्रिये अन्वयादौ वस्तुन्येव तस्य हेतुत्वादिति चेत्, निषेधविविक्ते प्रदेशे वस्तु-
न्यनुपलम्भस्यापि किञ्च तथा हेतुत्वं अत इदं सूक्तं भवेत्—“एव प्रतिषेधहेतुः” [न्यायनि० पृ० ३९.]
इति । ततो युक्तं विधानप्येकलक्षणवत्तस्य हेतुत्वम् ।

इदानीं तत्प्रपञ्चं दर्शयति—

प्रमाणोऽनुपलब्धेर्नापक्षे प्रत्यक्षवृत्तितः ॥१६८॥

२० प्रमाणं सम्भवाभावादिचारस्याप्यपेक्षणात् । इति ।

अनुपलब्धेः प्रत्यक्षः स्वभावानुपलब्ध्यादिरूपो भेद प्रमाणं भवतु प्रतिषेधविषये
विधौ तद्विरुद्धत्वोपलम्भस्य प्रत्यक्षापेक्ष्यपदेशस्य प्रवृत्तित इति चेत्, न, अपक्षे प्रत्यक्षवृत्तितः
किन्तु सम्भवाभावात्तत्रानुपलम्भस्य । सोऽपि तत्र तद्वृत्तिरेव तत्रतत्र एव प्रमाणमिति चेत्, न,
प्रतिषेधनिषेधस्येव तत्रतत्र । तन्नियमोऽपि तद्वृत्तित एवावगम्यते इति चेत्, न, निरुक्तिरुपाय
निवारदेव तदवगमात् । अत एवाह—‘विचारम्याप्यपेक्षणात्’ इति । अपिः अत्रागमे विचार
२५ स्वयं तदवगम प्रत्यपेक्षणात् । तत्र एव सप्रमाणं न तत्र तद्वृत्तित इति । तत्र स्वभावानुपलब्धि
यथा ‘न भावेपु क्षणक्षयकान्तोऽनुपलब्धे’ इति । असिद्धानुपलब्धिः प्रयत्नत सर्वत्र तस्यैवोप

१ —भावादिति आ०, घ०, ष० । २ यो वा साक्ष्योऽत्यन्तविमुक्तं तर्हि सर्वत्र विद्यते इत्या
प्रवृत्तौ । ३ —प्र० वातिंशाल० ४२२६३ । ३ प्रदेशवस्तु आ०, ब०, घ० । ४ विधानस्याप्ये— आ०, ब०,
घ० । ५ —प्रायदतस्यैव आ०, घ०, ष० ।

लब्धेरिति चेत्, क्रिमिदानां तत्रानुमानेन १ आरोपव्यवच्छेद इति चेत्, तेनापि किम् २ सत्यप्यारोपे प्रवृत्त्यादिव्यवहारस्य प्रत्यक्षादेव तत्समर्थादुपपत्ते । तदसमर्थेऽपि तस्मिन् न क्रिञ्चित तद्व्यवच्छेदेन, सत्यपि तस्मिन् व्यवहारस्यासम्भवान् । अथ स एव तस्य तत्समर्थ्य तद्व्यवच्छेदः, कथमर्थान्तरं स तस्य सामर्थ्यमतिमसङ्गात् ३ सम्बन्धादिति चेत्, न, भेदे सत्युपकारान्यस्य तस्यासम्भवात् । न च तस्योपकार्यस्य नित्यवत् क्षणिकस्यापि निरस्य तदयोगात् । ५ भवत्वनुमानादेव तस्योपलब्धिरिति चेत्; न, तस्याप्यनिर्णयरूपस्याप्राप्त्यात् तत्क्षणक्षयसवेदनवत् । निर्णयरूपमेव तदिति, कुतस्तस्य परिज्ञानम् ४ स्वत इति चेत्; तत्तस्यानिश्चयरूपमेव प्रत्यक्षात् नीत्यादिप्रत्यक्षवत् । स्वाभिमुखमेव रूपं तस्यानिर्णयस्वभाव न बाह्याभिमुखमिति चेत्, तस्य तर्हि कुत परिज्ञानम् ५ स्वाभिमुखात्तदयोगात् । स्वत एवेति चेत्, तदप्यनिश्चयमेव पूर्ववत् प्रत्यक्षत्वादिति न निश्चयरूपं तस्योपश्याम । १० पुनस्तदन्तरकल्पनायामनवस्थाकल्पनात् । निश्चयान्तरात् तत्परिज्ञानमेतेन प्रतिव्यूढम् । तन्न ततोऽपि तस्योपलब्धिरिति कथमसिद्धिरनुपलब्धे १०

तथा न क्षणक्षयैकान्ते कार्यं कारणानुपलम्भात् । न हि तत्र कारणत्वं कस्यचित्; तत्समये "कार्यानुपगमात्, १० सन्तानाभावप्रसङ्गाच्च । नापि भिन्नसमये; स्वयं तदानीमसत्त्वात् । तथा हि— यत्कार्यकाले नास्ति न तत्कारणं यथा अनुत्पन्नम्, नास्ति च तत्काले प्रध्वस्तमिति ।

अपि च, असतोऽपि कारणत्वे यथा ततोऽनन्तरं कार्यं तथा ततः पुनस्ततोऽपि पुन ११ १५ किञ्च स्यात् १ असत् तदापि तस्याविशेषात् । एवं च कथं "तस्यानित्यत्वमनुपगमात् २ कारणस्यानुपरतिहेतोरेव" भावात् । अथ तदपहस्य स्वयमेवोपरति, एवं सति उपरतिवत् उत्पत्तिरपि तस्य स्वाधीनैव स्यात् । तादृशुत्पत्तिर्नित्यैव भवेदिति चेत्, उपरतिरपि स्यात् ।

तथा च हेतुसामर्थ्यादुत्पत्त्या तस्य भूयताम् ।

स्वत किं वोपरत्येति दुस्तरं दौस्थ्यमापतेत् ॥१५१३॥

क्षणादेवोर्ध्वमस्थानं तस्य चेत् स्याद स्वशक्ति ।

क्षण एव तत् स्थानं तस्य कस्मान्न कल्प्यते ॥१५१४॥

उत्पन्नस्य स्वत शक्ति शक्तदुत्पत्तिरित्यत ।

अन्योऽन्याश्रयदोषाच्चेन्नैव १५ पक्षोऽवकल्पते ॥१५१५॥

१ "सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यदिना" - ता० टि० । २ तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः । भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति साधनं सम्भवतीति ॥ इति वचनात् । ३ व्यवहारसमर्थेऽपि । ४ आरोप्य व्यवच्छेद एव । - ता० टि० । ५ प्रायश्चित्तस्य । ६ सम्बन्धस्य । ७ क्षणिकत्वस्य । ८ तस्यानि-आ०, ब०, प० । ९ "सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति वचनात् । - ता० टि० । १० पुनस्त-आ०, ब०, प० । ११ कार्येऽनुपग- ता० । १२ यदि कारणकाले कार्यं स्यात्तदा सर्वस्योत्तरोत्तररक्षणस्य आचक्षणवृत्तित्वप्रसङ्गः, अनन्तरं च नाशात् सन्तानाभावः स्यादिति भावः । १३ उत्तरोत्तररक्षणेऽपि । १४ तस्यानित्यत्वमनु-आ० ब०, प० । १५ यत् कारणत्वात्तदनुपरति तस्य कारणस्य सदात्वात् । १६ पक्षोऽवक- प० ।

नित्यं सत्त्वमहेतोस्त्वैवं तद्दि वृथा वचः ।

अहेतुत्पत्तिसङ्गावे सत्यैवेवं वचः स्थिते ॥१५१६॥

अनुत्पन्नमपि पूर्वस्य कारणमेव ततः साध्यविक्रम निदर्शनमिति चेत्; न; तस्य तत्कार्यत्वात् । न हि कार्यदेव कारणम्; अन्योऽन्याध्रपदोपात् । अन्योऽन्यभाविनाभावादेव हेतुफल-
५ व्यपदेशो नान्योऽन्यस्मादुत्पत्तेस्तदयमप्रसङ्ग इति चेत्, उत्पत्तिर्नहि कृतः ? न कुतश्चित्; कथं सत्त्वम् ? उपलम्भादेव, "उपलम्भः रक्षा" [प्र० चार्तिकाल० २।५४] इति वचनात् । नित्यं तत्किञ्चेति चेत्; नियोपलम्भाभावादेव । ततो न तस्य कार्यत्ववत् कारणत्वमपि व्याहृतमिति चेत्; न; एवमपि भवतो व्याघातस्य प्रसङ्गात् । तथा हि—

कार्यत्वादायचित्ते स्यादविनाभावनिश्चयः ।

१० व्यभिचारविशङ्कापि हेतुत्वेन प्रसज्यते ॥१५१७॥

तच्छब्दया ततो न स्यादनुमा पूर्वजन्मनि ।

तन्निर्णये भवेच्चपि सैषा ते दुस्त्यजा रुजा ॥१५१८॥

कार्यत्वादानुमासिद्धौ तच्छब्दा क्रियते न चेत् ।

न हेतुश्लभाविन्याः स्वेच्छया वारणात्ययात् ॥१५१९॥

१५ तस्मात् प्राजन्मचित्तस्य तत् कार्यमेव न कारणम्, उच्यते च कारणमेवै पूर्वत्वात् प्रकृतचित्तवत्, तदपि तदुत्तरस्य वावदेवं यावदन्यं चित्तम्, तदपि अभिभवायचित्तस्य । कथं पुनः कारणात्तत्तदनुमानमिति चेत् ? कार्यादिवाविनाभावनिर्णयदिति ब्रूमः । चतुर्थं तत्सिद्धं स्यादिति चेत्; यद्येतन्न्यायाद्वापतति किमत्र कुर्मः ? तन्न प्राग्भाविनो हेतुत्वमिति भवत्येव असतस्तदभावे स दृष्टान्तः । ततः —

२० अन्योऽन्याध्रपणादौ चेदुक्त गजनिरीक्षणात् ।

कारण भावि वक्तव्या तथा तस्य क्षणस्थिति ॥१५२०॥

कुतो वा तस्य सा शक्तिर्यतः प्रथंसते स्वतः ।

एवहेतोश्चेदवस्थानमन्वसो युगपन्न क्रिम् ॥१५२१॥

तादृशी यदि शक्तः सा संतस्ती कमभाविनी ।

२५ 'नाक्रमात्क्रमिणो भावाः' इत्येतद्दुर्घटं भवेत् ॥१५२२॥

तत्रानुपस्तौ हेतौ तस्योपरतिरात्मनः ।

इत्यनित्यत्ववार्ता ते तत्र दूरं पठायते ॥१५२३॥

इदमेवोचितं पूर्वं; स्याद्वादन्यायवेदिभिः ।

देवोऽपि कुरुते येषु विन्यालङ्घनं वचः ॥१५२४॥

१ 'नित्यं सत्त्वमवर्त्य वाऽहेतोस्त्वानुपेक्षणात् ।' - प्र० वा० ३।३४ । २ तेषां ते आ०, व०, प० ।

३ - यमू- आ०, व०, प० । ४ चित्त भावि-आ०, व०, प० । ५ कार्यादिवावि- आ०, व०, प० ।

६ स्वतस्त्वौ आ०, व०, प० । ७ प्र० वा० १।४५।

“प्रध्वस्तस्य न हेतुत्वं यथैव प्रागभाविनः ।

असतथेह भावेऽथ पश्चात्किन्न भविष्यति ॥” [ ] इति ।

अप्रागभाविनोऽपि इष्टमेव हेतुत्वं भाविजन्मादद्यचित्तादाधुनिकस्य मरणचित्तस्योत्पत्तेः, अन्यथा ततस्तदनुमानासम्भवात्, कथमसौ असतो हेतुत्वे दृष्टान्त इति चेत् १ नन्वेवं मरणचित्तं कस्य हेतुः ? अहेतोः अवस्तुत्वप्रसङ्गात् । तत्पूर्वस्येति चेत् ; तदपि तर्हि तत्पूर्वस्य तदप्येवं यावदा- ५ दद्यचित्तमिति । ततः कथं प्राग्भवचित्तस्यानुमितिः कारणलिङ्गस्यानुपगमात् ? अन्यथा मरणचित्तस्यापि तत्तिल्लत्वादेव गमकत्वात् कार्यत्वकरूपनं वृथैव स्यात् । अथ तत् उत्तरचित्तस्यैव प्राग्भवचित्तस्यापि कार्यमेव तदयमदोषः ; तर्हि न कस्यचिदपि कारणमिति न वस्तु भवेत् । अथ तदपि तथीरन्यतरस्य हेतुरेव न तर्हि ततस्तस्यानुमानम् । ततो नासतः कारणत्वमिति सिद्धा कारणानुपलब्धिः ।

तथा कार्यानुपलब्धिरपि । तद्यथा, न तदेकान्ते कारणं कार्यानुपलम्भात् । नहि तस्य १० सत्कार्यम्, निरपेक्षत्वात् । नाप्यसत् ; विनापि तेनाभावैत् । रूपान्तरेण ततस्य कार्यमिति चेत् ; तदपि सत् ; कथं तस्य ? असत्त्वेत् ; स एव प्रसङ्गो ‘विनापि’ इत्यादिरनवस्था च । यदि चासत् सद्रूपमापदद्यमानं तस्य कार्यम्, न क्षणभङ्गः, तस्य पूर्वापरीभूतस्यैकस्योपगमात् । न पश्चान्तरेऽपि अयं प्रसङ्गः ; क्रमेण चित्रवस्तुन्येव तत्र हेतुफलव्यवहारात् । तस्य च चित्रैकज्ञानवत् प्रतीत्युपाख्यत्वात्, न तथा तदेकान्तस्य । ततः कार्यानुपलब्धिरपि गमिकैव । व्यभिचारशङ्कया तदगमकत्वकरूपनार्था १५ निर्यादेरनिषेधापत्तेः ।

तथा विरुद्धोपलब्धिरपि । तद्यथा— न नित्यो जीवः परिणामादिति । नित्यत्वविरुद्धस्य परिणामस्य जीवे दर्शनात् तत्र नित्यत्वप्रतिषेधोपपत्तेः कैचिदुष्णत्वोपलब्ध्या शीतप्रतिषेधवत् ।

तथा विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरपि । तद्यथा, नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादिति । नैरात्म्यविरुद्धेन सादृशत्वेन व्याप्तस्य प्राणादिमत्त्वस्य जीवच्छरीरे दर्शनात् तत्र नैरात्म्यप्रतिषेधोपपत्तेः, २० कच्चिच्छूर्तवस्य वनस्पतित्वविरुद्धवृक्षत्वव्याप्तस्य दर्शनात् वनस्पतित्वप्रतिषेधवत् ।

एवं विरुद्धकार्योपलब्धिरपि । तद्यथा कल्पनापोढमआन्तमपि ज्ञानं न प्रमाणं विसंवा- दादिति । प्रागाप्यस्योक्तविशेषणे ज्ञाने तद्विरुद्धाऽप्रागाप्यकार्यस्य विसंवादस्योपलम्भेन निषेधोपपत्तेः, क्वचिद्रोमहर्षादिविशेषस्य शीतकार्यस्योपलम्भेन तद्विरुद्धपावकप्रतिषेधवत् । न चासिद्धा विसंवादो- २५ पलब्धिः ; तत्र निरंशादिरूपेण “दृष्टस्यापि विषयस्य स्थूलादिरूपेण प्राप्तेः, अथवादर्शनप्राप्तेश्च विसंवादार्यत्वात् । एवमन्या अप्यनुपलब्धयो वृत्तिप्रतिपादिता गमिकाः प्रतिपत्तव्याः ।

स्यान्मतम्—यदि क्षणक्षयैकान्तादेर्न प्रतिपत्तिः कथं स क्वचिन्नास्तीति तदनुवादी निषेधः ? ‘नास्तीह घट.’ इति प्रतीतस्यैव “तस्य” तद्दर्शनात् । प्रतिपत्तौ तु कथमनेकान्तनियमो भावोऽप्यिति ?

१ क्षणिकैकान्ते । २ अक्षररूपत्वान् । ३ अक्षरम् । ४ अक्षरम् । ५ “स्यादादिपत्ते” —ता० टि० । ६ क्षणिकैकान्तस्य । ७ क्वचिदुष्ण— आ०, व०, प० । क्वचिदुपल— ता० । ८ सालत्वस्य । शरः सालवृक्ष- विशेषः । ९ —यादस्योप— आ०, व०, प० । १० दृष्टस्याददस्यापि प०, ता० । ११ घटस्य । १२ निषेध- दर्शनात् ।

तन्न सारम्, एव नित्येऽर्थक्रियानिषेधेऽपि चोच्यते । न ह्यप्रतिपन्ने तत्र नन्विषेध, प्रतिपन्न एव प्रदेशे महाकादिनिषेधोपलम्भात् । न च तस्य प्रतिपत्ति प्रमाणात्, क्षणभङ्गवादव्याघातात् । कथ्यनात् श्येत्, निषेधवचमपि तद्विपर्ययस्येव स्यात्, अर्थक्रियाया अपि तादृश्या एव तत्त्वात् । प्रत्यक्षत एव तस्या क्षणभङ्गे प्रतिपत्तिरिति चेत्, नैवम्, अनिश्चयात् । निश्चये चा किं नित्ये तन्निषेधेन ? स हि ततस्तद्भङ्गसाधनाय, निश्चिते च किं तत्साधनेन ? समारोपस्यापि तत्रानुपपत्तेस्तद्व्यवच्छेदस्याप्यसम्भवात् । अनिश्चयेऽपि यदि प्रतिपत्ति, तथापि किमर्थं तत्साधनम् ? व्यग्रहार्थमिति चेत्, न, तस्यापि तत एव भागात्, कथमन्यथा ततो नित्ये तन्निषेधव्यग्रहः । तन्न प्रत्यक्षतस्तत्र तस्या प्रतिपत्ति, इत्यारोपिताया एव निषेधस्तथा तद्भङ्गादेरपीति सूक्तम्—'नापक्षे प्रत्यक्षश्रुतितः' इति ।

यद्युनरेतत्-वैशेषिकादे 'सामान्यसमवायादिकं निराकुर्वन्' यदि न प्रतिपद्यते तन्निषेधेनोरा
 १० श्रयासिद्धत्वम् । प्रतिपद्यते चेत्, कथं निषेध ? तत्प्रतिपत्त्या बाधनात्' इति, तदप्यनेन प्रतिविहितम्, प्रमाणात् प्रतिपत्तवेत् तदनुपपत्तेर्न कल्पनात् । तत्प्रतिपन्नस्य च तस्य परैर्निषेध कल्प्यते । अभ्युपगन्तव्यं चेत्, कथमन्यथा स्वयमपि क्षणभङ्गादेर्निराकरणम् । न हि तस्यापि सोगतादिरूपितस्य क्वचित् प्रमाणात् प्रतिपत्तिः बुद्ध्यादानपि पटुक्षणस्थायित्वादेरेव स्वयमप्यगतात् । अथ न तस्य निषेध, कथं तद्वादी पराजीयताम् ? अप्रतिक्षिप्तपक्षस्य तदनुपपत्तेः । तद्विपर्यस्य नि यादेर्विधानादेवेति चेत्, न,
 १५ अप्रतिपन्ने तस्मिन् तद्विपर्ययत्वस्यैव क्वचिदनधिगमात् । तत कथ्यनवैव तस्यापि प्रतिपत्तिरित्यल-
 मनुबन्धेन ।

साम्प्रतम् उन्नामादेस्तदुत्पत्त्याद्यभावेऽपि गमकत्वोपदर्शनेन हेतुवैक्यमपि विध्वंसयन्नाह—

तुलोन्नामरसादीनां तुल्यकालतया न हि ॥१६६॥

नामरूपादिहेतुत्वं न च तद्व्यभिचारिता । इति ।

२० तुलाया उन्नामशोर्बगमन रसश्च तावादी येषामर्वाभागासात्नादीना तेषा न हि स्फुटम् । किम् ? नामश्चाधोगमन रूपं चादियेषा परभागविप्रांणादाना त एव हेतवो येषा तेषा भावस्तत्त्वम् । कथा युक्त्या तत्तेषा न ? तुल्यकालतया समसमयतयेति । न हि समसमय वै युक्तो हेतुफलभाव परस्पर-
 मनुपयोगात्, सन्धेतरनारीकुचचुक्रवदनभ्युपगमात् । न चैवमहेतुत्वम्, व्यभिचारात् । न हि नामादिरूनामादिव्यभिचारो निर्व्यभिचाराया एव ततस्तत्प्रतिपत्तेरुपलम्भात् । न ततस्तस्य प्रतिपत्तिरपि तु गोरवादे तस्य तत्कारणत्वात्, ततस्तु नामादिसहभाविन उन्नामादेरिति चेत्, तथापि व्यापत् एव
 २५ त्रैविध्यस्य कारणस्यापि 'सिद्धत्वोपगमात्, तथा रसादे रूपाद्यधिगमाच्च । ततोऽपि न तस्याधिगम अपि तु तत्कारणस्यैव पूर्वसादिस्त्वकम्प्येति चेत्, न, रूपादेरेव समसमयस्य तद्दर्शनात् । तत्कारण-

१ नित्ये । २ अर्थक्रियाया । ३ व्यर्थक्रियाया । ४ 'अथ यदि परेण प्रमाणात्प्रतिपन्न तेषा नाप्यमानत्वादनुत्पत्तौ विपरीतानुमानस्य ।..' - प्रस० व्यो० प्र० १६ । ५ 'अनादि - ता० टि० । ६- तावेदनुप- आ०, घ०, प० । ७ 'वेने.' ता० टि० । ८ 'वैशेषिकादिना - ता० टि० । ९-विरोपणा- आ०, घ०, प० । १०-पुरव्यभि- आ०, घ०, प० । ११ लिङ्गस्थोप- आ०, घ०, प० ।

प्रतिपत्तिरेव (चैरेव) तत्प्रतिपत्तिस्तस्य रूपादिजननधर्मतया तत प्रतीते । अत एवोक्तम्—

“एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥” [प्र० वा० ३।८]

इति चेत्; कथं पुनस्तद्धर्मण प्रतीतेरेव तत्प्रतीतिः ? अव्यगिचारादिति चेत्; उक्तमत्र—
 ‘हेतुप्रतिपत्तिरेव साध्यस्यापि प्रतिपत्तिरित्यनुमानश्रुत्सीदेव’ इति । न च प्रतिपन्नात्तत्प्रतिपत्तिः
 कारणलिङ्गप्रसङ्गात् । नचैवं परम्पर्यप्रतिपत्ति—रसादेस्तत्कारणस्य ततोऽपि रूपादेरवगम इति,
 रूपादेरेव झटिति ततस्तद्दर्शनात् । सत्यम्, स तु न स्वतोऽविनाभावात्, अपि तु तदुत्पत्तिप्रयुक्तादेव ।
 तदुक्तमर्चतेन—“रूपादिनापि रसादेरव्यभिचारो न स्वतः किन्तु स्वकारणाव्यभिचार-
 द्वारक ॥” [हेतुवि० टी० पृ० ८] इति चेत्; किं पुनरेवं नियमः ‘स्वकारणव्यभिचार-
 स्तत्कार्येणाव्यभिचारः’ इति ? तथा चेत्; न; असत्ता तदयोगात् । सतैवेति चेत्; कुतः सत्त्वम् ?
 कारणभावादिति चेत्; न; नियमाभावात् “नावश्यम्” [हेतुवि० टी० पृ० २१०] इत्यादि-
 वचनात् । नियम एव रसादेस्तस्यानुमानात्; अन्यथा तदयोगादिति चेत्; न; परस्परश्रयात्—सति
 तत्सत्त्वनियमे तत्र रसादेस्तदव्यभिचारद्वारकोऽविनाभावः, ततश्च तदनुमानात्तन्नियम इति । तन्नियम-
 स्यान्वतः प्रतिपत्तौ तु व्यधेमेव रसादिलिङ्ग भवेत् । तस्मात् स्वत एव तस्य तत्र अविनाभावो न
 तस्मात्, नापि तत्कारणादुत्पत्तेः ।

यत्पुनरत्रोक्तं तेनैव—“आकस्मिकस्तर्हि सर्ववस्तूनां स्वभाव इति न कस्यचित्
 स्यात् । नह्यहेतोर्देशकालद्रव्यनियमो युक्तः ॥” [हेतुवि० टी० पृ० ९] इति; तन्न; स्वहेतु-
 मकृतेरेव नियतविषयतया तस्योत्पत्तेः, तत एव तत्प्रकृतेरुत्पन्नवगमात् । नियतविषया हि तदुत्पत्तिः
 कुतश्चिदवगम्यमाना तत्प्रकृतिमवगमयत्येव, उत्पत्तिनियमस्य तदन्यत्रापि तदधीनत्वात् । अत इदमपि
 तस्यायुक्तमेव—“तच्चैवाव्यभिचारकारणं यथोक्तादन्यत्र युज्यते ॥” [हेतुवि० टी० पृ० ९]
 इति; तदुत्पत्त्यादेरुक्तादन्यस्यापि तत्प्रकृतेर्भावात् ।

किञ्चेदं तस्य तत्कारणत्वम् ? उत्पादकत्वमिति चेत्; न तर्हि तस्मिन् सत्यप्यव्यभिचारः
 कारणे कार्यभावस्यानियमात् । ततो यथेदमुच्यते—

“संयोग्यादिषु चेष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः ।

न ते हेतव इत्युक्तं व्यभिचारस्य सम्भवात् ॥” [प्र० वा० ४।२०३] इति ।

तथेदमपि वक्तव्यम्—

धूमादावपि यत्रास्ति प्रतिबन्धः स तादृशः ।

न सोऽपि हेतुवृत्तव्यो व्यभिचारस्य सम्भवात् ॥१५२५॥ इति

१ कारणं लि— आ०, य०, प० । २ स्वतोऽपि भावात् आ०, य०, प० । ३ “नावश्यं कारणानि
 वार्यवन्ति भवन्तीति सौगतवचनम्”—ता० टि० । ४ ‘उत्पत्तेरित्यर्थं शब्दोऽत्रापि कर्मव्ययीयः ।’
 —ता० टि० । ५ अर्चटस्य । ६ तत्प्रकृतेमा— आ०, य०, प० ।

तत्रोत्पादकत्व कारणत्वम् । अस्तु तन्नियामकत्वम्, तन्नितृच्छी नियमेन तस्यापि नितृच्छेः; इत्यपि न युक्तम्; कारणत्वादद्यभावे तस्याप्ययोगात् ।

“तस्मात् तन्मात्रसम्बन्धः स्वभावो भावमेव वा ।

नित्तर्तयैत्कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥” [प्र० वा० २।२२] इति वचनात् ।

५ भवतु कारणत्वस्योक्तसमाधित्वान् स्वभावत्वादेव तस्य तन्नियामकत्वमिति चेत्, न, तन्मात्रसम्बन्धामावात् । न ह्यव्यभिचारग्राहस्य तेन व्याप्तिः; अव्यभिचयि तस्मिन् रूपाद्यै तद्भावात् । ततो यदुक्तम्— “यस्य येन सह तादात्म्यतदुत्पत्ती न स्तो न स तदविनाभावो यथा प्रमेयत्वादि (दे) नित्यत्वादिना, न गृह्य केनचित्तादात्म्यतदुत्पत्ती स्वभावकार्य-
१० तदभावेऽपि रसादे रूपाद्यविनाभावव्यवस्थानुपलब्धेर्व्यभिचारात् । तन्न नियामकत्वमपि कारणत्वम् । ज्ञापकत्वं तु प्रागेव प्रतिविहितम् । ततो न किञ्चिदपि कारणार्थमुत्पत्त्याः । ततः स्थित रसादे-
रकार्यस्यापि हेतुत्वात् त्रैविध्यमिति ।

तथा अर्थाभागासाक्षादेरपि । न हि तस्यापि परभावविपाणादिकार्यत्वं तुल्यकाल्पविशो-
पात् । तथापि कार्यमेव सत्येव तस्मिन् भावादिति चेत्, न किञ्चिदिदानीमर्थार्थलिङ्गं सर्वस्य
१५ साध्ये सत्येव भावात् । अमेदे स्वभावहेतुरपीति चेत्, न; तत्र हेतुविगमेनैव साध्यस्थाप्यधिगमात्,
अन्यथा भेदापत्तेः । न ह्युत्पत्त्यादेस्तदव्यतिरिक्तमनि-यत्वं साध्यम्, अपि तु तदव्यवहारस्तदन्य-
व्यवच्छेदो वेति चेत्, सिद्धं तर्हि तस्य तदर्थत्वं व्यतिरेके सत्यविनाभावोदिति न स्वभावहेतुर्नाम
कश्चित् । किञ्चैवं कार्यत्वरूपनेन ? अविनाभावनिर्णयादेव गमकत्वोपपत्तेः । ततो न तुल्योत्पादादीनां
तदुत्पत्त्या गमकत्वम् । नापि तादात्म्येन; तदभावात् । कथं पुनस्तदभावो यावता तुल्यदिद्रव्याद-
२० व्यतिरेकादसत्येव कथञ्चित् तेषामन्योऽन्यमपि तादात्म्यमिति चेत्, अत्राह—

तादात्म्यं तु कथञ्चित् स्यात् ततो हि न तुलान्तयोः ॥१७०॥ इति ।

तुलान्तयोरुन्नाभावनामत्रोस्तुल्यप्रयो. तादात्म्यमभेदो न तु नैव तोरवधारणार्थ-
त्वात् । कुत एतत् ? ततः तस्मात् तुल्यकाल्पत्वात् हि स्फुटम् । न हि तादात्म्ये तुल्यकाल्प-
२५ तस्य भेदित्वनिष्ठत्वात् । सर्वथा भेद एव तद्विरुद्धं न कथञ्चिदिति चेत्, न; तथा स्वमतव्यापत्तेः,
एकान्तनिरंशक्षणशीलस्यलक्षणवादविलोपस्यावश्यम्भावात् । ततः ‘कथञ्चित्’ इत्यत्र अविच्छेदो द्रष्टव्यः,
ततः कथञ्चिदपि न केवलं सर्वथा स्यात् भवेत् तादात्म्यं तुलान्तयोः । नत्विति सम्पत्त्यः । न केवलं
तुल्यकाल्पत्वात् कथञ्चिद्भावे चानिष्टावत्तुलान्तयोरेव न तादात्म्यमपितु अन्येषामपित्याह—

‘साक्षात्विपाणयोरेवं चन्द्रार्वाक्षपरभागयोः । इति ।

प्रसिद्धार्थमेतत् । तदेवमुन्नामादेरकार्यस्वभावस्यापि लिङ्गत्वोपपादनेन त्रैविध्यनियमं

प्रतिषिध्य पात्रकेसरित्स्वामिनापि तन्नियमः प्रतिषिद्ध इति दर्शयैत्स्वरूपनसाह—

१ किं चैव आ०, ब०, प० । २ तुल्यकाल्प । ३ भेदित्ववदनिष्ठ-आ०, ब०, प० । भेदनिष्ठत्वात् ।
४ सर्वथा स्या- आ०, ब०, प० । ५ साक्षादीनां च-आ०, ब०, प० ।

उपलब्धेऽत्र हेतुत्वादन्तर्भावात् स्वभावतः ॥१७१॥

तद्योरनुपलम्भेषु नियमो न व्यवस्थितः । इति ।

उपलब्धेः उपलम्भस्य न केवलं कार्यादेरेवेति । अपिशब्दार्थः चशब्दः । हेतुत्वात् गमकत्वात् नियमः कार्यादिभेदेन त्रिविधमेव लिङ्गमित्यवधारण न व्यवस्थितः । न हि कार्यादे- ५ रन्त्यस्यापि हेतुत्वे तन्नियमोपपत्तिः । अस्ति च तस्या हेतुत्वम् 'अस्यात्मोपलब्धेः' इत्यात्मसद्भास्य ततः प्रतीतेः । आत्मनो यद्यन्यतः प्रतिपत्तिरस्ति किमुपलब्ध्या कर्तव्य सिद्धोपस्थाथित्वात् १ अथ नास्ति न तस्या हेतुत्वमाश्रयासिद्धेरिति चेत्; भवेदेवं यद्याश्रयबलेन गमकत्वम् । न चैवम्, अन्यथानुपपत्ति एव तद्भावात् । निवेदितं चैतत्—'असिद्ध धर्मिधर्मस्त्वेऽपि' इत्यादिना^१ । कथं पुनस्तदपरिज्ञाने कुतश्चित्तद्वयथानुपपत्तेरप्यवगमः २ इत्यपि न चोद्यम्; कार्यादावपि तत्प्रसङ्गात् । अप्रतिपत्तेऽपि साध्ये तस्य तत्त्वभावत्वात् भवत्येव परिज्ञानम्^३ इत्यपि समाधानम् उपलम्भेऽपि न त्रिसुखभावमाविर्भावयति । १० कथं पुनस्तद्व्यवहारमङ्गलं व्यभिचारस्यापि दर्शनात् ? न ह्युपलब्धिपरित्येव भावास्तथा भवन्ति विभ्रमा- भावापत्तेरिति चेत्; न; तन्मात्रस्य हेतुत्वानभ्युपगमात्, अन्यथानुपपत्तिसंवलितशरीराया एव तस्या- स्तदभ्यनुजानात् । न च तस्या व्यभिचारोऽनुपलब्धिवत् । का पुनरियमुपलब्धिर्धर्मस्तदस्तित्वं साध्यत इति चेत् ? इयमेव येयं तत्र तत्र बुद्धिर्विवर्तेष्वन्यतरूपतया अहमिति प्रतिभाति । न तत्र कश्चिदात्मा नाम तद्व्यतिरिक्तं प्रतिभातीति चेत्; सत्यम्; तस्या एवात्मत्वोपगमात् । न चैवमुपलब्धेर्वैयर्थ्यम्; १५ व्यवहारसाधनार्थत्वादानुपलब्धिवत् । एवमभ्युपलब्धेस्तद्विषयाविष्यम्भावेन स्वभाव^३ एवान्तर्भावात् कथं तथा नियमाव्यवस्थितिरिति चेत् अनुपलब्धिवत् साध्यभेदेनेति ब्रूमः । ततो भवत्येव तथा तदव्यव- स्थितिः अन्यथाऽनुपलब्धेरपि तत्रैवानुपवेशात् द्वैविध्यमेव स्यात् । तथा तयोः कार्यत्वभावयोः स्वभावतः स्वरसतोऽन्तर्भावादानुप्रवेशात् । क ? अनुपलम्भेषु त्रैविध्यनियमो न व्यवस्थितः सर्वथानुपलम्भत्वेन ऐकविध्यस्यैवोपपत्तेः । तथा हि—परस्यायं स्वभावहेतुः अनित्य शब्दः प्रयत्नान्तरीय- २० कत्वादिति । तत्र प्रयत्नान्तरीयत्वं यदि प्रयत्नान्तरं निष्पत्ति, इयं विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरेव नित्यत्वविरुद्धेन अनित्यत्वेनास्य व्यासत्वात् । अथ तज्ज्ञानम्; तथापि विरुद्धकार्योपलब्धिरेव तस्य नित्यविरुद्धानित्यन्नर्थत्वात् । ततः कथमनुपलम्भेषु तयोरेतन्तर्भावो विरुद्धविधेरनुपलम्भभेदेत्वेन स्वयम- भ्युपगमात् । बहुवचनं कार्यादिवहुत्वेन तद्रूपानुपलम्भानामपि बहुत्वात् ।

स्यान्ततम्—यदा निषेधपरः प्रयोगो न नित्य इति तदा भवतु तत्रान्तर्भाव, यदा तु विधि- २५ पर एव अनित्य इति तदा स्वभावादित्वेन तयोर्हेतुत्वान्न तन्नियमाव्यवस्थितिरिति, तन्न; सर्वदा लिङ्गस्य सामान्यविषयतया तन्निषेधपरतयैवावस्थानात्, अन्यथा तद्विषयत्वायोगात् । न हि सामान्यं नाम अन्यव्यवच्छेदादपरं परस्य सम्भवति । तथा चोक्तम्—'अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसा- घनात् ।' [ ] इत्यादि । विधिपरत्वे वा कथन्न वस्तुविषयत्वम् ? इष्टमेव^४ लेशतस्त-

१ न्यायवि०श्लो० २।६।२ उपलब्धिमानस्य । ३ 'स्वभावहेतौ'—ता०टि० । ४ 'त्रैविध्यनि- यमाव्यवस्थितिः'—ता०टि० । ५ साध्याभेदेनेति आ०,ब०,प० । ६ 'वदुक्त धर्मनीतिमा—अतद्रूपपरावृत्त...'—अष्टसह० पृ०२८ । 'माह चान्न—अतद्रूप'—प्र० वार्तिकाल० १।२।७—व ततस्तदपरीति आ०,ब०,प० ।

दधीति चेत्; न; निरंशो वस्तुनि लेशामावात् । तत्र एवोक्तम्—“एकस्यार्थस्वभावस्य” [प्र० वा० ३।४२] इति । यद्येवमिदं कथमुक्तम्—“वस्तुलेशस्य चाश्रयः” [ ] इति ? पर एवेदं प्रष्टव्यो य एवमन्योऽन्यन्याहृतमभिव्याहरति । तत्र प्रतिषेधपर एव प्रयोगो युक्तः । कार्य-हेतोरपि सामान्यविषयस्यात्परतथैव स्वयं प्रतिगतात् । ततो न सङ्गतमिदम्—“तत्र द्वौ वस्तु-
५ साधनौ” [न्यायवि० पृ० ३९] इति । न न सङ्गतम्; तद्विषयस्य सामान्यस्य वस्तुत्वव्यव-सावादिति चेत्; न; अनुपलम्भस्यापि तदसाधनत्वापत्तेः । अभावस्यापि भावाव्यतिरेकिण एव लौकिकै-र्व्यवसायात् । तत्र इदं व्याहृतम्—“एकं प्रतिषेधहेतुः” [न्यायवि० पृ० ३९] इति । ततोऽनुपलम्भत्वेन सर्वस्यापि प्रतिषेधहेतुत्वादसङ्गतमेव तत्रेत्यादि ।

पुनरपि निषममेव विधुरायितुं लिङ्गान्तरमुपदर्शयन्नाह—

१० अभविष्यत्यसम्भाव्यो धर्मो धर्मान्तरे क्वचित् ॥१७२॥

शेषवद्धेतुरन्योऽपि गन्तकः सुपरीक्षितः । इति ।

धर्मः कृत्तिकोदयादिः क्वचित् कस्मिंश्चित् धर्मान्तरे शक्योदयाद्यौ साध्ये हेतुः । कोदयः ? अभविष्यति अजनिष्यमाणे धर्मान्तरे तस्मिन् असम्भाव्योऽसम्भवितया कल्पनीयः तदविनाभावितया निश्चित इति यावत् । कथं हेतुः ? शेषवन् शेषं परोक्तात् कार्यत्वादन्यदकार्यत्वादि तद्व्यथा
१५ भवति । कार्यमेव कृत्तिकोदयः शक्योदयस्येति चेत्; कुत्र एतत् ? तत्र उत्पत्तिरिति चेत्, न; तत्र प्रागेव निष्पत्तेः । निष्पत्ते च किं तेन कर्तव्यम् ? अकिञ्चित्करस्य कारणत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तदविना-भावात् तदकार्यमिति चेत्; नन्वेवमपि तस्य स्वभाव एव स्यात्, साध्यस्य तस्मिन्नर्थान्तरनिर्पेशत्वेन भावात् अन्यक्षणप्राप्तकारणवत् । अन्यथा तत्कारणस्यापि कार्यत्वादेव लिङ्गत्वोपपत्तेः किमिति स्वभावत्वेन तदुपपादितं यत्र इदमर्थवत्—

२० “हेतुना यः समग्रेण कार्यत्वाद्दोऽनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥” [प्र० वा० ३।६] इति ।

कीर्तिर्नैव तथा तदुपपादितं न प्रज्ञाकरेण भाविकारणवादिनेति चेत्; किं पुनः कीर्तिस्त-
द्वादी न भवति ? तथा चेत्; कथं तदग्रन्थ एव “सत्तोपकारिणो” [प्र० वा० १।५१] इत्यादिस्तद्धा-
दपरतया अलङ्कारकृता व्याख्यातः ? तदपि तस्यानभिप्रेतार्थमेव व्याख्यानमिति चेत्; वेदानां तत्कार-
णत्वं शान्मार्थः शास्त्रकारानभिप्रेतत्वादिति कथं तद्वत्त्वेन तदुदयस्य लिङ्गान्तरत्वप्रतिशेषाज्जियमविषयते
२५ तदवश्यवस्थानम् ? कथं वा तन्मतमुपपादयितुं मृत्तेन तदनभिप्रेतस्य क्वचिदुपपादनं नित्यादेरपि प्रयोजनव-शात् क्वचित् तद्व्यसङ्गात् । भवत्येव कीर्तिरपि तद्वादी, तथापि नान्यकारणस्य स्वभावत्वकल्पनं व्याहृतं तत्र उभयधर्मसङ्गात्वादिति चेत्; तथापि कथं तत्रियमः ? केवलत्वात् कार्यात् स्वभावाच्च तदुभयव्यसङ्गतस्य

१ नियमेन आ०, ४०, ५० । २ -भावक- आ०, ५०, ५० । ३ धर्मकीर्तिना । ४ -न स की-
आ०, ५०, ५० । ५ भाविकारणवाद । ६ “तदेतदानन्तर्यमुभयपक्षयोपि समानम्, यद्येव भूतापेक्षया तथा
भाष्यपेक्षयापि । न चानन्तर्यमेव तत्रैव निश्चयनं व्यवहितस्यापि कारणत्वात् ।” -प्र० वार्तिकाल० १।५१ ।

हेत्वन्तरत्वात् । भवतु स्वभाव एव कृत्तिकोदयादिरपीति चेत्; न; धूमादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात्, अविना-
 भावस्य तद्व्यवस्थाहेतोः तत्रापि भावात् । भेदप्रतिभासन्निति चेत्; तदुभयादेरपि न भवेदविशेषादिति
 सूक्तम्—‘शेषवत्’ इति । तद्वद् अन्योऽपि कृत्तिकोदयादेरपरोऽपि पक्ष्यादिरपि गमकः प्रत्यायकः
 साध्यस्य । कीदृशः ? सुपरीक्षितः सुष्ठु साध्यनिष्ठानियमवत्त्वेन परीक्षितः तर्केण विचारित इति ।
 अस्ति धाकादो पक्षिदर्शनात् अथ छायागण्डलस्य, तद्दर्शनाच्चोपरि पक्षिणः प्रतिपत्तिः । न ह्यत्र कार्यत्वम्; ५
 तुल्यकालत्वात् । न स्वभावत्वम्; भिन्नदेशत्वात् । परीक्षया तु अविनाभावाद् गमकत्वमनो न तन्नियमः ।
 सत्यप्यत्र कार्यादित्ये न तद्व्यवस्थितिः, पक्षधर्मत्ववैकल्येन तद्वतोऽस्य भेदात्, न ह्यत्र पक्षिणः पक्षधर्म-
 त्वम्; भूप्रदेशे तस्यासम्भवात् । तस्य^१ हि पक्षत्वं छायावत्त्वेन साधनात् । नापि तन्गण्डलस्य; आकादो
 तस्याभावात् । न च भूप्रदेशाकाशसमुदायस्य^२ पक्षत्वम्; तत्रे हि अत्रेति निर्वेशः स्यात् साध्यस्य न
 पुनर्यत्र लिङ्गं तत् ऊर्ध्वमथस्ताद्वेति । तथैव च तःप्रतिपत्तिर्दृश्यत इति । १०

साम्प्रतं नैयायिकादिकखितमपि तन्नियममतिदेशेन विधुरयन्नाह—

एतेन पूर्ववद्ब्रीतसंयोग्यादौ कथा गता ॥१७३॥ इति ।

पूर्ववद्वीतसंयोगिशब्दानामादिशब्देन बहुव्रीहिः । तस्य च प्रत्येकमभिसम्बन्धात् पूर्ववदादि-
 वीतादिः संयोग्यादिरिति^३ भवति । तत्राद्येन शेषवत्-सामान्यतोद्दृष्टयोः, द्वितीयेन अवीतव्रीता-
 वीतयोः, तृतीयेन समवाय्यैकार्यसंभवाद्य (यि) विरोधिनामवरोधः, तस्मिन् पूर्ववद्ब्रीतसंयोग्यादौ १५
 या कथा हेतुत्वनियमान्वाख्यानं सापि एतेन पूर्वोक्तेन न्यायेन गता निवृत्ता । नखेवं नियमः—
 ‘पूर्ववदादिरूपेण त्रिविधमेवानुमानम्’ इति; अधिकस्यापि कस्यचिद्भावात् । तथा हि—पूर्ववदिति
 कारणात् कार्यस्यानुमानम्, पूर्वं कारणमस्यास्तीति व्युत्पत्तेः । शेषवदिति कार्यात् कारणस्य, कार्यत्वै-
 वोपयुक्तकारणादन्यतया शेषे^४ शब्देनाभिधानात् । सामान्यतोद्दृष्टमिति चाकार्यकारणादकार्यकारणस्य ।
 न च ‘अस्त्यात्मा उपलब्धेः’ इत्यादि सत्साधनम् एतेषामन्यतममपि; सामान्यतोद्दृष्टेऽपि तस्यापक्षधर्म- २०
 त्वादित्वेनानन्तर्भावात् । तद्गमकत्वस्य च समर्थितत्वात् ।

किञ्च, पूर्ववदादिर्गमकत्वं त्रैरूप्यात्, पाञ्चरूप्याद्वा, तदन्यतरत्रैवाविनाभावपर्यवसानादिति
 स्वयमभ्युपगमात् ? तथा च यदेतत् पूर्ववतो भाष्यकारेणोदाहरणमुक्तम्—“मेघोन्नत्या भविष्यति
 वृष्टिः” [न्यायभा० १।१।५] इति, तत्कथं गमकम् अपक्षधर्मत्वात् ? नखत्र वृष्टेः पक्षत्वम् असिद्धे,
 सिद्धौ चानुमानवैफल्यात् । मेघस्य च सिद्धत्वेऽपि न पक्षत्वम्, असाध्याधिकरणत्वात् । न हि वृष्टेस्तदधिक- २५
 रणत्वं भावित्वात् । यत् पुनरत्र विद्वरूपेण समाधानमुक्तम्—“कारणस्यैव मेघादेः सिद्धत्वात्
 धर्मित्वं तद्वृष्ट्युत्पादकत्वं साध्यो धर्मः उन्नतत्वादिना तद्वर्मेणैवानुमीयते ।” [ ]
 इति; तन्न सम्यक्; न खेवगपि कारणे पक्षधर्मत्वस्यावस्थापनमपि तु तद्धर्म एवोन्नतत्वादौ ।

१ पक्ष्यादिरपि आ०, ब०, प० । २ त्रैविध्यनियम । ३ तस्य प्रथमं छा- आ०, ब०, प० ।
 भूप्रदेशस्य । ४ -स्य सप- आ०, ब०, प० । ५ न हि तर्ह्यं प० । ६ -ति प्रथम- प० । ७ -समवायि-
 प० । ८ -मित्यादिकस्या- आ०, ब०, प० । ९ द्रष्टव्यम्- न्यायभा०, न्यायवा०, न्यायवा० ता० १।१।५।
 १० शेषवत्त्वेनाभि- आ०, ब०, प० ।

तदपि न कार्ये साध्ये किन्तु कारणधर्म एव तदुत्पादकत्वे । तथा चान्यत्र भ्रूने अन्यत्रोत्तरं ब्रुवत पदयत विदवरूपस्य न्यायकौशलम् ! भाष्यविरोधश्चैवम्—तत्र कारणेन कार्यस्यैवानुमानवचनान्न कारणधर्मेण तद्वर्तमानस्य । तेन तदन्तरानुमानमेव कार्यानुमानं भाष्यस्याप्येवमभिप्रायः। इति चेत्, कथं पुनः तदुत्पादकत्वस्यानुमानं वृष्टे ? न तावदभेदात्, कार्यस्य कारणधर्मादवश्यन्तया भेदात् ।
५ अविनाभावादिति चेत्; व्यर्थमिदानीं तदुत्पादकत्वस्याप्यनुमानम् उक्तत्वादिति तद्विज्ञानस्यैव तज्ज्ञानत्वोपचरयित्वाभावाविशेषात् ।

लिङ्गज्ञानस्य तत्साध्यज्ञानत्वे प्रत्यं व्रजेत् ।

सिद्धद्यत्यत्रैवानुमानं वैविध्यं यत्र कथ्यते ॥१५२६॥

तदुत्पादकत्वात् वृष्टयनुमानोपपत्ते तदनुमानमेव वृष्टयनुमानमुच्यत इति चेत्;

१० ततोऽपि कथं व्यधिकरणात् तदनुमानम् ? उक्तत्वादिवत्ततोऽपि कारणधर्मस्यैवापरस्वानुमानेन तदनुमानफल्यनार्या चानवस्थापत्ते । तत्राविनाभावात्तदनुमानमेव वृष्टयनुमानम् । तद्विशिष्टत्वादिति चेत्; स्यादेतत् वृष्ट्युत्पादकत्वं वृष्टिविशिष्टम् अत तज्ज्ञानमेव वृष्टेरपि ज्ञानमिति, तत्र; ततोऽपि भेदस्यानपेक्षणात् । नहि तद्विशिष्टमित्येव तस्य ततोऽनर्थान्तरत्वम्; तद्विशिष्टत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात् । तदनपेक्षणे तु कथं तज्ज्ञानं तदर्थान्तरस्य विशिष्टस्य विशेषणापेक्षणादिति चेत्; एवमपि भवति
१५ तज्ज्ञानाद्विशेषणस्यानुमानं न तु तदेव तस्येति अन्यथा कारणस्यापि कार्यापेक्षत्वात् तज्ज्ञानमेव कार्यस्यापि ज्ञानमिति व्यर्थं पूर्ववद्विज्ञकत्पन्नं भवेत् । अनुमानं तु ततस्तस्यानवस्थयैव दत्तोत्तरम् । तत्र तदुत्पादकत्वानुमानमेव वृष्टिपरिज्ञानम् । ततो दुर्भाषितमिदं परस्य—“भविष्यद्ब्रह्मणोत्पादकत्वं धर्मो यदानुमितं तदा वृष्टेरनुमानं कथ्यते ॥” [ ] इति ।

यदपीदं शेषवत् उदाहरणं भाष्ये प्रदर्शितम्—“पूर्वोदकविपरीतोमुदकं नद्याः पूर्णत्वं
२० शीघ्रत्वञ्च स्रोतसो दृष्ट्वाऽनुमीयते भूता वृष्टिः [न्यायभा० १।१।५] इति । अत्रापि निश्च-
रूपेण तालपर्यमुक्तम्—“नदीशब्दवाच्यो गतविशेषो धर्मो तस्य उपरि वृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वं
साध्यो धर्मो धर्मिगतेन पूर्णत्वादिना धर्मेणानुमीयते ॥” [ ] इति । तत्रापि तदेव वक्तव्यम्—
कथं पुनः कार्यधर्मस्यैवानुमानं तदर्थान्तरस्य भूताया वृष्टेरपीति ? अविनाभावादिति चेत्; उक्तमत्र
लिङ्गज्ञानस्येत्यादि । ततः पुनस्तदनुमानेऽप्यभिहितमेवानवस्थानं विशिष्टस्य तद्वर्तमानस्य तद्वृष्टिविदोषणा-
२५ पेक्षत्वादित्यपि प्रतिविहितम् ‘एवमपि’ इत्यादिना । तत्र उपरिवृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वपरिज्ञानमेव भूतवृष्टि-
परिज्ञानमप्युपपन्नम् ।

यद्यपि सामान्यतो दृष्टस्य भाष्ये प्रतिपादितम्—अद्विस्ववज्यानुमानमुदाहरणप्रतिनिधित्वेनाद्यस्याय
१० र्वचयमुदाहरणमुक्त रूपेण स्पर्शानुमानमिति, तत्रापि पक्षधर्मत्वादिकमपेक्षितत्वम्, अन्यथाऽविनाभावा-
भावेन गमकत्वायोगात् । सत्यम्, अपेक्ष्यत एव, रूपमिदं स्पर्शाविनाभाविरूपत्वात् प्रतिपन्नरूपवदिति
३० स्तम्भचोरेति चेत्; तर्हि तदेवात्रापि वक्तव्यम्—कथञ्चान्न रूपस्य स्पर्शाविनाभावित्यस्य परिज्ञानं तदर्थ-

१—दृष्ट्यै—जा०, घ०, प० । २—कारणज्ञानमेव । ३—दृष्टवानुमी—जा०, घ०, प० ।

४—विश्वरूपेण ।

न्तरस्य स्पर्शस्येति ? अविनाभावान्नादेः पूर्ववदेव प्रत्यवस्थानम् । भवतोऽपि कथं धूमोऽयमग्निमान्
 धूमत्वादित्यग्निमत्त्वज्ञानमेवाग्निज्ञानमिति चेत् ? अग्निमत्त्वमविपयतया लिङ्गादेव तस्योत्पत्तेः । न चैवं
 भवन्मते सम्भवति, लिङ्गस्य अन्वयपेक्षया व्यधिकरणत्वेनापक्षधर्मत्वात् । स्याद्वादिभेदे तु अपक्षधर्मस्यापि
 गमकत्वात् । न चाविनाभावस्य पक्षधर्मत्वादावेव पर्यवसायः, 'सन्ति प्रमाणानि इष्टसाधनात्, उदेप्यति
 शकटं कृत्तिकोदयात्' इत्यादौ तदभावेऽपि भावात् । तन्न कारणादिभेदेन लिङ्गत्रैविध्यस्य सम्भव इति । ५

वार्तिककारेण तु 'पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टम्' इत्येतदेवं त्रिसूत्रीकृत्य तद्विपयतया
 अन्वयादिभेदेन त्रैविध्यं लिङ्गस्योक्तम् । तत्र पूर्ववच्छेषवदित्येकं सूत्रम् । पूर्वशब्दः पक्षवाची
 पक्षस्यैव केशत्रयेऽपि पूर्वमभिधीयमानत्वेन पूर्वत्वात्, सं व्याप्त्या विद्यतेऽस्येति पूर्ववत् पक्षे
 विद्यमानमित्यर्थः । शेषः सपक्षः तस्यैव लिङ्गाङ्गत्वेन प्रस्तुतयोः पक्षसपक्षयोः पक्षस्योपयोगे
 सत्पुद्गरितत्वेन शेषत्वोपपत्तेः स विद्यतेऽस्येति शेषवत्, सपक्षे देशतः कात्स्न्यतो वा विद्यमानमिति १०
 यावत् । अनेनान्वयी हेतुरुक्ताः । पूर्ववत्सामान्यतोऽदृष्टमिति द्वितीयम् । पूर्ववदिति व्याख्यातम् ।
 विपक्षे सामस्येनान्यथा वा यत्र दृष्टं तत् सामान्यतोऽदृष्टम् अनेन व्यतिरेकिसाधनमभिहितम् । पूर्वव-
 च्छेषवत्सामान्यतोऽदृष्टमिति तृतीयम्, अनेन चान्वयव्यतिरेकीति । तत्र सपक्षैकदेशवृत्तेरन्वयिन
 उदाहरणम्—परमाण्वाद्यः कस्यचित् प्रत्यक्षाः सत्तासम्बन्धित्वात् घटादिवत् । तद्वृत्तित्वं चास्य
 घटादावेव सपक्षे भावात्, सपक्षेऽपि सामान्यादौ विपर्ययात् । न चेदमत्राशङ्कनीयम्—'त्रैरूप्यादेरत्रास- १५
 मग्रत्वादहेतुत्वमन्वयिन इति; 'तत्समग्रताया अन्वयव्यतिरेकण्येवाभ्युपगमात्, इतरयोस्तु यथास-
 म्भवं तदुपगमात् । अत एव चित्रभानोर्वचनम्—“अन्वयादीनि रूपाणि साकल्येन अन्य-
 तमवैकल्येन वा यत्र सन्ति तदनुमानम्” [ ] इति । तत्रोच्यते—यद्यन्वयिनोऽ-

विनाभावो नास्ति कथं गमकत्वं व्यभिचारसम्भवात् ? अथास्ति; क्व तस्य प्रतिपत्तिः ? पक्षधर्म-एव तस्या-
 बाधितविपयत्वात्सत्प्रतिपक्षत्वाभ्यां प्रतीयमानस्याविनाभावित्तयैव प्रतिपत्तेरिति चेत्; न किञ्चिदिदानीं २०
 सपक्षे सत्त्वेन ? अविनाभावाधिगमादेव हेतोर्गमकत्वात् । तस्य च विनैव तेन भावात् । भवतु ^१ सपक्षे
 सति तत्प्रतिपत्तिरिति चेत् ; न तत्राप्यन्वयस्यैव सति सत्त्वलक्षणस्य प्रतीतेर्नाविनाभावस्य । न चान्वय
 एवाविनाभावः असत्यसत्त्वस्य ^२ तच्चात्, अभावस्य च भावभेदिन एवाभ्युपगमात् । अथाबाधितविप-
 यत्वादिकमेव अविनाभावित्वम्, तच्चान्वयिनः स्वरूपमेव, ततः सपक्षे तत्प्रतिपत्तिरेवाविनाभावित्वस्यापि
 प्रतिपत्तिरिति; तत्रोच्यते—किं तद्विपयत्वादिना तस्यापक्षेनात्तदेव तदित्युच्यते, किं वा ततोऽर्थान्तरं तन्निति ? २५
 प्रथमविकल्पे ^३ कथमाक्षिसाविनाभावस्यैवान्वयस्य प्रतीतिः अन्वयव्यतिरेक्येवायं हेतुर्न भवेत् ? अविनाभा-

१ मतेनात्वरत्न- आ०, व०, प० । २- व सू- आ०, व०, प० । ३ "त्रिविपमिति अन्वयी
 व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति"—न्यायवा० पृ० ४० । हुलना—"तदनेन न्यायवार्तिकीकारव्याख्यान-
 मनुमानस्यस्य त्रिसूत्रीकरणेन..."—त० श्लो० पृ० २०६ । प्रमेयक० पृ० ३६२ । ४ वादकल्पवितण्डा-
 लक्षणकथानयेऽपि । तथाऽन योपि आ०, व०, प० ५ सत्त्वत्या- आ०, व०, प० । ६ श्रवशिष्टत्वेन ।
 ७ सपक्षैकदेशवृत्तित्वम् । ८ तत्र सम- आ०, व०, प० । ९ अन्वयादी- ता० । १०-चे तत्त्व-आ०, व०,
 प० । ११ अविनाभावत्वात् । १२ कथमाक्षिसौ वि- आ०, व०, प० ।

वस्य व्यतिरेकत्वात् । अन्वयिनि तदक्षेपरहिते निदर्शनान्तरे तदप्रतिपत्तेरिति' चेत्; अन्वय्यपि न भवेत् घटादौ अनाक्षिप्तव्यतिरेके अन्वयस्याप्यप्रतिवेदनात् । अन्वयस्य प्राधान्यात् अन्वय्येवायमिति चेत्; न; साध्यप्रतिपत्तावविनाभावस्यैव प्राधान्यात्, सत्येव तस्मिन् व्यभिचारनिवृत्तेर्निर्णयात् । तदक्षेपरहितेन दृढमन्वयस्यैव प्राधान्यमिति' चेत्, अस्तु तर्हि पक्षधर्मस्यैव प्राधान्यम्, असति तस्मिन्

५ अन्वयस्याक्रिञ्चित्करत्वात् । ततो न तदक्षेपात् तदेव तदित्युपपन्नम् । नापि ततोऽर्थान्तरं तन्नेति; व्यतिरेक्यादौ अर्थान्तरस्यैव तस्य भावात् । विपक्षव्यावृत्तिरूपं तद्विनाभावित्वमेव तत्र व्यतिरेकः । तच्चाभाषितविषयत्वादेः अर्थान्तरमेव, अन्यथा रूपभेदेन लिङ्गलक्षणत्वानुपपत्तेः । तत्राप्यभाषितविषयत्वादिक्रमेणाविनाभावित्वं विपक्षव्यतिरेकस्तु तन्निरणयार्थं एवेति चेत्; कुनस्तत्तस्य निर्णयः ? सति तस्मिन् तस्यावश्यभावात्; तर्हि साध्यस्यैव स्यात् तदविरोधात्, तत्किमन्तर्गडुनाऽभाषितविषयत्वादिना

१० साध्यसद्भावनियमाभावे तस्यापि दुर्लभत्वात् । तनस्तस्मादर्थान्तरमेवाविनाभावित्वम्, तस्य चान्वयिन्याक्षेपे अन्वयव्यतिरेकत्वमेव तस्य नान्वयित्वम् ।

असिद्धत्वाच्च^१ । तच्च अर्थान्तरस्य सत्तायास्तत्सम्बन्धस्य च प्रतिक्षिप्तत्वात् । सिद्धस्यापि न गमकत्वं व्यभिचारात् । सँ च तेनैव प्रत्यक्षेण, यद्विषयत्वं साध्यं परमाण्वादीनाम्, सत्यपि तस्य सजसम्बन्धित्वे प्रत्यक्षत्वाभावात् । प्रत्यक्षमेव तदप्यन्येन प्रत्यक्षेणेति चेत्; तेन तर्हि व्यभिचारः स्यात् ।

१५ तस्यापि तदन्तरेण प्रत्यक्षत्वे तदेव वक्तव्यमनवस्थानं च । तेन सर्वस्य^२ प्रत्यक्षत्वम्, तस्य स्वन्वेन तजानवस्थानमिति चेत्, न; तेन स्वविषयस्य प्रत्यक्षत्वे स्वरूपवेदनप्रसङ्गात् । ^३ न हि स्वरूपमप्रतिपद्यमानं तद्विषयतया पर प्रत्यक्षयितुमर्हति । भवतु तर्हि स्वत एव तस्य प्रत्यक्षत्वमिति चेत्; न; स्वसंवेदनस्यासन्निकर्षजत्वेनाप्रत्यक्षत्वे ततः कस्यचित् प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । परप्रसिद्ध्या प्रत्यक्षमेव स्वसंवेदनं स्पष्टावभासित्वाद्यतो न व्यभिचार इति चेत्; 'स्वप्रसिद्ध्या तर्हि तदभावाद् व्यभिचारश्चेति दुस्तरं व्यसनमाप-

२० चितम् । तन्नेदमुदाहरणमुपपन्नम् ।

यदप्यन्वयिनः । 'सपक्षव्यापिनस्तदुपदर्शितम्-परमाण्वदिय कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वात् कुम्भादिबदिति; तदपि न युक्तम्; व्यभिचारस्य तत्राप्यविशेषात् । अपि च, यदि ^१ प्रमित्विरेष प्रमेयत्वम्; न पक्षधर्मत्वम्, तस्याः प्रमातृनिष्ठत्वेन परमाण्वादिष्वभावात् । तत्सम्बन्धः तदिति चेत्; तस्य यदि प्रत्यक्षत्वेऽपि न प्रमेयत्वं न सपक्षव्यापित्वं प्रमेयत्वे' तत्राप्यपरस्तत्सम्बन्धः तस्यापि प्रमेयत्वे^२ पुनर-

२५ परस्तत्सम्बन्धः इत्यपर्यवसायो तत्सम्बन्धः प्राप्नुयात् । न चैव प्रतीतिः प्रमेयत्वस्थानवस्थिते । अथ स एव न स्वप्रमितिसम्बन्धं तेषां प्रतिपद्यते यतोऽय प्रसङ्गः, अपि तु पर एव, तेनापि स्वतत्सम्बन्धस्य न प्रतिपत्तिः, ततोऽपि परेणैव प्रतिपत्तेरिति; तत्र; स्वयमप्रमितस्याज्ञातासिद्धत्वप्रसङ्गात्^३ । अस्त्येव चादिना परमाण्वादिषु तस्य प्रतिपत्तिस्तत्सम्बन्ध एव तस्य तेनाप्रतिपत्तिरिति चेत्;

१- त्विरे-आ०, व०, प० । २ चेत्तर्हि आ०, व०, प० । ३- च तदर्था- आ०, व०, प० ।

४ व्यभिचारः । ५ कस्यचित् प्रत्यक्षत्वम् । ६ कस्तुनः । ७ तर्हि आ०, व०, प० । ८ पर- आ०, व०, प० । ९ स्व-आ०, व०, प० । १० प्रतिवेरेष प० । ११-दत्त्वात् आ०, व०, प० । १२- स्वेन प- आ०, व०, प० । १३-दस्यासिद्धत्व- आ०, व०, प० ।

न; पक्षोक्ते तत्रापि तदप्रतिपत्तौ तदवस्थत्वात् भागतस्तदसिद्धत्वस्य । तदपक्षीकरणे तु नात्र कस्यचिदिति सर्वदर्शा निर्दिष्टः स्यात् । भवतु कस्यचित् सातिशयज्ञानस्य योगिन एव तथानिर्देश इति चेत्; न; अत्रापि व्यभिचारसम्भवनस्यानिवृत्तेः । शक्यं हि वक्तुं यथा तस्य विद्यमानोऽपि तत्सम्बन्धो न प्रत्यक्षस्तथा परमाण्वादयः प्रमेया अपि विरोधाभावात्, कुम्भादौ विद्यमानस्यापि साध्यान्वयस्याप्रतिपत्तेरविशेषात् । ततो योगिनोऽपि स प्रत्यक्ष एव वक्तव्यः इति तस्याप्रमेयत्वे न सपक्षव्यापित्वम् । प्रमेयत्वेऽपि तस्य स्वयमप्रमितौ भागसिद्धत्वम् । प्रमितौ पुनः तत्सम्बन्धस्यापि स्वयमेव प्रमितिः पुनरपि तत्सम्बन्धस्येति कथञ्च तस्यापर्यवसायिन एव प्राप्तिः ? पर्यवसाने वा तद्वर्तिनस्तस्याप्रमेयत्वमेव प्रत्यक्षत्वेऽपीति न सपक्षव्यापित्वमस्य ।

यदपि व्यतिरेकिण उदाहरणमुपपादितम्—नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम्, प्राणादिमत्त्वात्, यत्तु निरात्मकं न तत्प्राणादिमत्त्वं यथा लोष्टादि, प्राणादिमत्त्वं जीवच्छरीरम्, अतो निरात्मकं नेति; तत्र यद्यत्त्वा न प्रतिपन्नः कथं 'यत्र नैरात्म्यं न तत्र प्राणादि' इति तन्निवृत्त्या प्राणादिनिवृत्त्युपदर्शनम् ? अप्रतिपन्नस्य निवृत्त्युदर्शनायोगात् । प्रतिपन्नश्चेदन्यतः, व्यर्थमिदम्, अतोऽपि तत्प्रतिपत्तेरेव साध्यत्वात् । उपायवैचित्र्यात् दोष इति चेत्; भवेदेव यदि तदनपेक्षयैवायमुपायः स्यात्, न चैवं तदपेक्षयैवात्राप्यात्मनिवृत्त्युपदर्शनात् । अत एव तु तत्प्रतिपत्तौ भवति परस्पराश्रयः—सत्यामतस्तत्प्रतिपत्तौ व्यतिरेकनिर्णीतिः, ततश्च तत्प्रतिपत्तेः । अथ मा भूत् तत्प्रतिपत्तिः, तथापि भवितव्यं तेन विशेषेण यो लोष्टादौ स्वनिवृत्त्या प्राणादीन्निवर्तयति । स्वरसतस्तन्निवृत्तौ जीवच्छरीरेऽपि प्रसङ्गात् । तस्यैव चेद् साध्यत्वम्, आत्मव्यपदेशस्यापि तत्रैव करणादिति; तदपि न युक्तम्; चार्वाकदृष्ट्या भूतपरिणामस्य सौगतकल्पनया चित्तसन्तानस्य च तद्दिशोऽप्यसम्भवात् । तस्य निषेधात्तदन्य एव स विशेष इति चेत्; तन्निषेधोऽपि यद्यन्यत्वमात्रे पर्यवसितः, तस्यैव तन्निवर्तकत्वं नाभिमतस्य । अतत्पर्यवसायित्वे तु सिद्धस्तत एवास्मेति तदवस्थमस्य वैयर्थ्यम् । नन्वतः प्रतीतस्यैव तन्निषेधादपि विरोधावधारणं तत्कथमस्य वैयर्थ्यमिति ? तत्र; तथापि साक्षादस्य तत्प्रतिपत्तावनुपायत्वात् । अथ अत एव तन्निषेधसहितात्तत्प्रतिपत्तिः; न तर्हि पूर्वविशेषमात्रस्य परिज्ञानमिति कथं निषेधावतारः ? तस्य तत्परिज्ञाने पुनस्तद्विशेषप्रतीक्षायामेवोपपत्तेः । कथं वा तत्साहाय्यादपि अतस्तत्प्रतिपत्तिः ? कथं च न स्यात् ? स्वनिवृत्त्या लोष्टादौ प्राणादिनिवर्तकस्यैव तदुपपत्तेः । न च भवन्ननुमतस्य तत्रापि निवृत्तिः सर्वगतत्वात् । स्वरूपतस्तदभावेऽपि सम्बन्धविशेषतोऽस्त्येव 'सेति' चेत्; तस्यैव तर्हि साध्यत्वं निवर्तकत्वात्. नात्मनः । सत्यमिदम्, तस्यैवारमशरीरसंयोगमेवात्मनो जीवच्छरीरे साधनादिति चेत्; कथमात्मनि विप्रतिपत्तौ तमसापित्वात् तद्विशेषस्य साधनम्, आमान्प्रष्टस्य 'कोविदात्साहयानवदुपपन्नम् ? अमस्तुताभिधानेन निप्रज्ञावात्तेश्च । विप्रतिपत्तिरपि तत्रैवेति चेत्; न; तथाप्यात्मन्यसाधिते तत्साधनस्यायोगात् । आत्मगतो हि परमस्तत्तिद्वावेव शक्यसाधनो नान्यथा ।

१ पक्षे कृते आ०, घ०, प० । २ विरोधात् आ०, घ०, प० । ३- न्ययप्र- आ०, घ०, प० । ४ 'नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात्' । न्यायव्या० पृ० ४६ । ५ यथात्मनाप्र- आ०, घ०, प० । ६ निवृत्तिः । ७ तमनावहितत्वात्- आ०, घ०, प० । = 'कचनार' इति भाषायाम् ।

प्रमाणान्तरावगतवादात्मनो नायुक्तं तत्साधनमिति चेत्; न; तथाप्यतिप्रसङ्गात् । तथा हि—यथा
 प्राणादेर्घटादिव्यावृत्तस्य दर्शनाज्जीवच्छरीरे तद्विशेषस्य साधनं तथा बालशरीरादिव्यावृत्तस्य विशेष-
 तारतम्याधिष्ठानस्यै तस्य युवादिशरीरे दर्शनात् पूर्वपूर्वविलक्षणैः सम्बन्धविशेषस्तत्र साधयितव्यः
 ५ प्राप्नुयात् । प्राप्नोतु न कश्चिद्विशेष इति चेत्; शास्त्रं तर्हि न्यूनं प्राप्यं तथा तस्यानिरूपणात् । न
 प्रकृतविशेषनिरूपणादेव तस्यापि तज्जातीयत्वेनान्यहोपपत्तेरिति चेत्; आत्मनिरूपणादेव तर्हि
 प्रकृतस्यापि तद्वर्तमानाभ्युहाचनिरूपणमपि न भवेत् । तदपि न क्रियत एव प्रज्ञाशालिनं प्रति
 मन्दानुग्रहायैव तत्करणमिति चेत्; तदर्थं तर्हि परापरस्यापि तत्साधनस्य निरूपणं कर्तव्यमिति कथं
 शास्त्रमत्करणत्वात् न्यूनमेव न भवेत् ? कुनश्चासा तद्विशेषो जीवच्छरीरे एव न लोष्टादावपि तत्कारण-
 स्यात्सन्ततत्रापि भावात् ? न ह्यविकले कारणे कार्यानुत्पत्तिः, नित्यस्य सहकारिमतीक्षायाम् प्रतिक्षेपात् ।
 १० तन्नेदं व्यतिरेकिलङ्घमुपपन्नम् ।

यदप्यन्वयव्यतिरेकिणः सपञ्चैकदेशवृत्तेरुदाहरणम्—अनित्यः शब्दः [सामान्यवत्त्वे सति]
 अस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् कुम्भवदिति; तत्र कः पुनरसौ अस्मदादिः ? आत्मैव संसारीति
 चेत्; किं तस्य बाह्यकरणेन कर्तव्यं यतस्तेन विशिष्येत ? विषयोपलब्धिरिति चेत्; सापि तस्येति
 कुतः सम्बन्धात् ? समवायादिति चेत्; तस्य यदि सम्बन्धत्वमेव रूपम्; समवायादिति निर्विषया श्रुति-
 १५ र्थाभावात् । सम्बन्धत्वस्यैव तादर्थ्यं पौनरुक्त्यम् । यदि पुनः समवायशब्दावाच्यमन्यदेव तस्य
 रूपम्; तदपि न युक्तम्; सम्बन्धश्रुतौ पूर्ववद्दोषात् । कुतश्चैवं तस्य प्रतिपत्तिः ? इहेदंप्रत्ययत्वात्
 लिङ्गादिति चेत्; क तस्य तेन व्याप्तिः ? इह कुण्डे दधीति प्रत्यय इति चेत्; न; तस्य संयोगादेव
 भावात्, तस्य च समवायविलक्षणत्वात् । अविलक्षणत्वमपि सम्बन्धत्वेनेति चेत्; अस्ति तर्हि तत्र
 सम्बन्धत्वं साधारणं च समवायशब्दावाच्यं रूपम् । तयोश्च कस्तत्र सम्बन्धः ? समवाय एवेति चेत्;
 २० न, तस्यैकस्यैवोपगमात् । अनेकत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । संयोग इति चेत्; न; तस्य गुणत्वेन द्रव्य-
 श्रयत्वात्, समवायतद्रूपयोश्चाद्रव्यत्वान् । तद्विशेषणत्वमिति चेत्; न; तस्य सम्बन्धायत्तत्वेन स्वयम-
 सम्बन्धत्वात् दण्डादिवत् । सम्बन्धत्वेऽपि तस्य समवायतद्रूपाभ्यामन्यत्वे कुतस्तत्पौरिति व्यपदेशः ?
 पुनरप्यन्यत तद्विशेषणत्वादिति चेत्; कथमनवस्थातो निर्मुक्तिः ? भवत्वमेद एव तत्र तयोः सम्बन्ध
 इति चेत्; न; तस्याप्येकान्तेन भावे स एवेहेति दोषात्, अनेकान्तस्य च भवद्विरनभ्यनुज्ञानात् ।
 २५ तत्र समवायो नाम सम्बन्धो येनास्मदादिस्तद्रूपलब्धिः । *तद्व्याप्यत्वात् सा तस्येति चेत्; व्यर्थं तर्हि
 बाह्यकरणम्, अस्मदादिरेव तद्भावात् । ततोऽपि तत्सहायादेव न केवलादिति चेत्; सापि द्वयोरेव स्यात् न
 केवलस्य । एवञ्च—

१-स्य यु-आ०, घ०, प० । २-ख.घ-आ०, घ०, प० । ३-“अनित्यः शब्द सामान्यवत्त्वे
 अस्मदादिबाह्येन्द्रियमाहत्वात् ।” -न्यायसा० पृ० ६ । ४-विशेष्येत आ०, घ०, प० । ५-पि क्व त-
 आ०, घ०, प० । ६-“इह तन्तुपु पट इत्यादिप्रत्यय सम्बन्धपूर्वकः इहेदंप्रत्ययत्वात् इह कुण्डे दधीति प्रत्य-
 यत्” -ता० टि० । ७-अस्मदादिकार्यत्वात् उपलब्धिः अस्मदादेः । ८-बाह्यकरणसहायादेव ।

द्वयोरेवोपरव्युत्पन्नं न प्रत्येकं तथा सति ।

जीव एवोपरलब्धेति व्यवहार कथं भवेत् ? ॥१५२७॥

तत्रैव समवायाच्चेदुपरव्येर्न तत्क्षते ।

कारणत्वाविशेषात् स कारणेऽपि कुतो न च ? ॥१५२८॥

केवलस्यैव हेतुत्व^३ तस्मात्तस्योपरवर्ण्यताम् ।

उपरव्येऽपि तत् प्राप्तं वृथैव करणं बहिः ॥१५२९॥

हेतुत्वादिपि तस्योपरलब्धिस्तन्नं व्यवस्थिता ।

तत्कथं तद्वृत्ते तस्य कारणं बाह्यमुच्यताम् ? ॥१५३०॥

तस्मात्तस्मादादिसम्बन्धविशिष्टस्य बाह्यकरणस्यासम्भवात् असिद्धमेव तद्व्यवहारविषयत्वं लिङ्ग-
मिति कथमस्यान्वयव्यतिरेकित्वम् ? सिद्धस्यैव तदुपपत्ते ।

यदपि सपक्षन्यापिनस्तस्योदाहरणम्—अनित्य शब्द कृतस्त्वात् घटादिवदिति । तद्व्यापित्व
चास्य सर्वत्रानित्ये भावः तु । पूर्वकस्य तु तदेकदेशवृत्तित्वं चानित्यत्वेऽपि बुद्ध्यादावविद्यमानत्वादिति
प्रतिपत्तव्यमिति । अत्रोच्यते—नास्य सपक्षन्यापित्वम्, अनित्येऽपि प्रागभावे भावात् । नित्य एव स
इति चेत्, कुत कार्यकालेऽपि नोपरलब्धिः ? तस्या कार्येण प्रतिबन्धादिति चेत्, न; विषयस्य

सज्जननशक्तौ तदयोगात् । कार्यमपि प्रतिबन्धे शक्तमेवेति चेत्, उभयं तर्हि युगपत्प्राप्तमुपरलब्धिस्त-
त्प्रतिबन्धश्चेति । न चैतन्न्याय्य व्याघातात् । शक्तिरेव तेन तस्य प्रतिबन्ध्यते इति चेत्; सिद्धं तर्हि
तस्यानित्यत्वं शक्तिप्रतिबन्धस्यैव सत्प्रतिबन्धत्वात् तस्यास्तदव्यतिरेकात् । व्यतिरेके शक्तिशक्तिमद्भा-
वस्य प्रतिषेधादिति कथं सपक्षैकदेशवृत्तित्वमस्यापि । न चास्य गमकत्वं प्रध्वसेन व्यभिचारात्, तस्य
कृतकत्वेऽप्यनित्यत्वाभावात् । किं पुनरस्य कृतकत्वमिति चेत् ? प्रागसत् कुतश्चिदात्मत्वम एव
घटादिवत् । प्रागसत् सत्तासम्बन्ध एव कृतकत्वं नात्मत्वम इति चेत्, न; अनात्मत्वात् तत्सम्बन्ध-

स्यायोगात् तस्य द्विष्टत्वेन तदभावेऽनुपपत्ते । सत्यात्मत्वात् किं तेन भावव्यवहारस्य तावता सिद्धेरिति
चेत्; यद्येव जानासि निर्मुच्यता तत्र निर्बन्धः । कथमर्थान्तरतत्सम्बन्धाभावे सन्ति द्रव्यादय इति
विशिष्टप्रत्ययो दण्डोत्पादेरर्थान्तरदण्डसम्बन्धनिग्रन्थनस्यैव तस्य दर्शनादिति चेत्; न; तत्रापि तत्रिबन्धन-
त्वस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । कथं वा तत्सम्बन्धे सत्प्रत्ययः ? तत्र तदन्वयस्याभावात् अनवस्थापत्ते । अस्ति
चायम्—अस्ति सत्तासम्बन्ध इति भगता व्यवहारात् । उपचारादयं तत्रेति चेत्; किं पुनर्वस्तुतः स
नास्त्येव ? तथा चत्; कथं विशेषणम् ? स्वरूपतो विद्यमानत्वादिति चेत्; ननु स्वरूपतो विद्यते
इत्यपि विशिष्टप्रत्यय एव, अर्थान्तरव्यवच्छेदं तद्विद्यमानत्वस्य स्वरूपेण विशेषणात् । तथा च कथं
द्रव्यादिष्वपि विशिष्टप्रत्ययादर्थान्तरसत्तासिद्धिः ? अनेन व्यभिचारात् । तत्र सत्तासम्बन्ध कृतकत्वम्,
आत्मत्वास्यैव तत्त्वात् । तथा च कृतक एव प्रध्वस कारणादात्मत्वात् । भगवन्नित्य एव स इति

१ उपलब्धा शता ज्ञायक इति यावत् । २ कारणे—आ०, य०, प० । ३ कस्मा— आ०,
ध०, प० । ४ कारण आ०, य०, प० । ५ तस्याम— आ०, य०, प० । ६ घटासम्बन्धे । ७ भिन्नस्य
सत्तासम्बन्धस्य । ८ प्रथमः ।

१०
१५
२०
२५

१ उपलब्धा शता ज्ञायक इति यावत् । २ कारणे—आ०, य०, प० । ३ कस्मा— आ०,
ध०, प० । ४ कारण आ०, य०, प० । ५ तस्याम— आ०, य०, प० । ६ घटासम्बन्धे । ७ भिन्नस्य
सत्तासम्बन्धस्य । ८ प्रथमः ।

चेत्; न तर्हि मुक्तेर्नित्यत्वं तस्या अपि सकलवैदोपिङ्गुणविच्छित्तिरूपायाः प्रध्वंसत्वात् । तथा च कथं तदर्थितया प्रेक्षावतां तत्त्वज्ञानाधिगमाय प्रवृत्तिर्यतः शास्त्रप्रणयनं फलवद्भवेत् ! अस्त्येव निर्वाणस्याप्यनित्यत्वं तथापि न संसारस्योन्मज्जनं तदनित्यत्वस्यापि तद्विरोधादिति चेत्; न, तद्विरोधिबिरोधिनां तद्विरोधित्वानुपपत्तेः । तस्य हि संसारस्य विरोधि निर्वाणं तद्विरोधि चानित्यत्वं कथन्नामसंसारस्य विरोधि स्यात् ? अन्यथा नैरात्म्यविरोधिनस्तत्प्रतिषेधस्य आत्मविरोधित्वमपि स्यादिति कथमात्मसिद्धिः ? मा भूच्च भवतां व्यतिरेकलिङ्गोपक्रमेण तत्साधनप्रवृत्तिः, साधितेऽपि तस्मिन् आत्मसिद्धेः तस्य तद्विरोधित्वेनाभावात् । तथा च कथं चित्रमता उक्तम्—“श्रीगद्गौ च तद्विरहप्रतिषेधात् स एव प्रसिद्धयति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिस्यभावेः सच्चात् (स्यात्)” [ ] इति ? ततो यथा तत्प्रतिषेधस्य नाम्ना विरोधः तद्विरोधित्वात् तथा नि श्रेयसस्यानित्यत्वस्यापि संसारेणेति भवितव्यमेव तदा तदुन्मज्जनेन ।

१० तदनिच्छता च न प्रध्वंसस्यानित्यत्वमभ्युपगन्तव्यमिति स्यादेव तेन व्यभिचारात् अस्यागमकत्वम् । तत्र अन्वय्यादयोऽपि हेतवः ।

नापि तथा त्रैविध्यनियमः, उन्नामादीनामपूर्वत्वेन तत्रानन्तर्भावात् । पूर्ववतामेव स्वयमन्वय्यादीनां व्याख्यानात् ।

भवतु तर्हि वीतादिभेदेन तन्नियमः । वीतं हि नाम विधिमुखेन साध्यसाधनम्, अवीतं प्रतिषेधपरम्, उभयपरं च वीतावीतमिति, न चान्यथोन्नामादीनामपि तत्साधनं सम्भवतीति चेत् ; तत्र; वीतेन विपक्षस्याप्रतिषेधे पक्षस्याप्यसिद्धेः, निराकृतप्रतिपक्षतया सिद्धस्यैव पक्षस्य सिद्धत्वोपपत्तेः, अन्यथा कुतश्चिज्जलादेः सिद्धावपि तद्विपक्षसद्भावाशङ्कया तदर्थिनामपि तत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, प्रतिवादिनश्च पराजयाभावापत्तेः । प्रतिषिद्धप्रतिपक्षत्वं तस्य अवीतादवगम्यत इति चेत्, न तर्हि वीतस्य हेतुत्वम्, अवीतादेव विशिष्टस्य साध्यस्य सिद्धेः । न चैवं तस्याप्यवीतत्वम्, प्रतिषेधाधिष्ठानतया विधिमुपस्थापयतो वीतवस्त्यैवोपपत्तेः । किं वा वीतत्वादिभेदकथनेन कर्तव्यं गमकत्वस्यान्यथानुपपन्नत्वादेवोपपत्तेः । सत्यम्, न तदर्थं तत्कथनम्, अपि तु व्यापारभेदेन लिङ्गभेदप्रतिपादनार्थमिति चेत्; न, तथापि त्रैविध्यस्यानवस्थानात् । त्रिविधस्य सतः कालभेदापेक्षया नवविधत्वस्य, नवविधस्यापि पुनरन्युत्पन्नसन्दिग्धविपर्यस्तरूपप्रतिपाद्यापेक्षया सहाविंशतिविधत्वस्यापि सम्भवात् । तत्रिबन्धनं भेदमनपेक्ष्य व्यापारमात्रकृतेन भेदेन त्रैविध्यमुच्यत इति चेत्; तमप्यनपेक्ष्य अन्यथानुपपत्तिनिबन्धनमेकविधत्वमेव तर्हि वक्तव्यम् । विस्तरेण शिष्यव्युत्पादनस्य नवविधत्वसतविंशतिविधत्वाम्यामपि सम्भवात् । तत्र वीतादिभेदकल्पनमप्युपपन्नम् ।

२५

तथा संयोग्यादिभेदकल्पनमपि, तत्रापि प्रागुक्तहेतून्नामन्तर्भावात् । न हि कृत्तिकोदयः शकटोदयस्य संयोगी; कालव्यवधानेन परस्परमप्राप्तेः । यदपि संयोगिन उदाहरणं बह्वर्धुम् इति,

१ तद्विरोधिन. आ०, व०, प० । २- क्त्वादिति ता० । ३ “अन्वयमुखेन प्रवर्तमानं विधायक वीतम्, व्यतिरेकमुखेन प्रवर्तमानं निषेधकमवीतम्”- सा० त० कौ० का० १-५ । ४ “तथा धूमोऽग्नेः संयोगी”- प्रश० व्यो० पृ० ५५२ ।

तदपि न युक्तम् ; विभिन्नान्तरालादपि तस्मादविनाभावनिर्णये पर्वतशिरसि पावकस्य प्रतिपत्तेः^१ ।
^२तद्बन्धवधानादेव नासौ^३ तस्यै समवायी । यत्पुनरत्रोदाहरणम्—समवायी गोविषोणमिति; तत्र युक्तम्,
 विषाणे गोसमवायस्य निषिद्धत्वात् । अनिषेधेऽपि गवयादावपि तद्भावेन व्यभिचारात् । नायं दोषोऽ-
 वधारितविशेषस्यैव गमकत्वादिति चेत्; न; समवायित्वादेव तदवधारणासम्भवात् । अन्यतस्तत्सम्भवे
 च तत एव गमकत्वात् किं समवायित्वेन ? यद्यप्युदाहरणान्तरं समवायी शब्द आकाशस्येति; तदपि न ५
 युक्तम्; शब्दस्य पुद्गलपर्यायत्वेनाकाशसमवायस्य प्रतिषेधात् । कथं वा तत्र तसमवाये तद्विकल्प-
 प्याकाशम् ? व्याख्या तत्र तस्यासमवायादिति चेत्; कथमव्याप्तिः ? तदवष्टब्धादन्यस्याकाशरूपस्या-
 भावात् । तदवष्टम्भोऽपि तत्प्रदेशस्यैवेति चेत्; न; प्रदेशवत्त्वे तस्य कार्यत्वेनानित्यत्वमसङ्गात् घटादि-
 वत् । नचैतदिष्टम्, “द्रव्यत्वानित्यत्वे वायुर्ना व्याख्याते ॥” [वैशे० २। १। २८] इत्यस्य
 व्याघातत् । नव्याघातः कल्पनस्यैव प्रदेशोपगमादिति चेत्; प्रदेशस्यैव तर्हि तदवष्टब्धस्य लिङ्गं शब्द १०
 इति न युक्तमिदं सूत्रम्—“शब्दो लिङ्गमाकाशस्य” [वैशे० २। १। २७] इति, प्रदेशस्था-
 नाकाशत्वात् ।

यद्यप्येकार्थसमवायिलिङ्गशब्दोदाहरणमुक्तम्—रूपं स्पर्शस्य एकार्थसमवायिलिङ्गम् । एकत्र
 कारणे तेजस्पर्शे तत्कार्ययोः साधनसाध्ययोः रूपस्पर्शयोः समवायात्, पाण्यादिकं वा पादादेर्लिङ्गम्,
 एकस्य तत्कार्यस्यार्थस्य शरीरस्य तयोः समवायादिति; तदपि न युक्तम्; रूपात्तेजसि स्पर्शवत् गन्धा- १५
 देरप्यनुमानापत्तेः, तेनापि तस्यैकार्थसमवायित्वस्य पृथिव्यादावुपलम्भात् । तस्य तत्रासम्भवनुभवत्वा-
 ज्ञेति चेत्; न; तादृशस्यापि उष्णस्पर्शस्य सुवर्णादावनुमितेः । तज्जातीये सम्भवदनुभव एव स इति
 चेत्; समानं गन्धादावपि, पृथिव्यादौ तस्यापि तथाविधत्वात् । कुतः पुनः पृथिव्यादेस्तज्जातीयत्व-
 मिति चेत् ? तेजसोऽपि हेमजातीयत्वं कुतः ? भासुराद्रूपमिति चेत्; रूपमात्रादितरस्यापि स्यात् ।
 नन्वेवं वाग्यादावपि स्पर्शादेव गन्धादेरप्यनुमानोपपत्तेः कथं पृथिव्यादिभेदेन भूतानां चातुर्विध्यमिति २०
 चेत् ? न; उद्भवापेक्षया तदुपपत्तेः । यत्र हि स्पर्शस्यैवोद्भवः स वायुः, यत्र तु सरूपस्य तत्तेजः, यत्र
 सरूपरसस्य ता आपः, यत्र सरूपरसगन्धस्य सा पृथिवीति । ततो न युक्तमिदम्—“रूपरसगन्ध-
 स्पर्शवती पृथिवी रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवा स्निग्धाश्च तेजो रूपस्पर्शवत् वायुः
 स्पर्शवान् ॥” [वैशे० २। १। १-४] इति; रूपादीनां सर्वेषामपि सर्वत्र भावात् ।

यद्यपि पाण्यादिकं पादादावेकार्थसमवायिलिङ्गमुक्तम्; तदप्यनुपपन्नम्; व्यभिचारात्, पादा- २५
 वभावेऽपि पाण्यादेः सम्भवात् । यदेव निश्चिताव्यभिचारं तदेव लिङ्गम्; अत एव न रूपादपि तेजसि
 गन्धादेरनुमानं स्पर्शाव्यभिचारस्यैव तत्रापि निश्चयादिति चेत्; न, एकार्थसमवायाच्चिन्थये^४ प्रकृता-
 परित्यागात् । अन्यतस्तन्निश्चये तत्समवायकल्पनवैकल्यात् । न तन्निश्चयार्थं संयोगादित्वकल्पनं तस्य

१ प्रतिपत्तिप्रवृत्तात् । २ कालबन्धवधानादेव । ३ कृत्तिकोदयः । ४ शकटोदयस्य । ५ महिषादिव्यापृत
 विशिष्ट विषाणम् । ६ शब्दसमवाये । ७ शब्दावष्टम्भोऽपि । ८ चासुना ता० । ९ “परिशेषालिङ्गमानाकाशत्व”
 —वैशे० सू० । १०—वायानिरुचये आ०, व०, प० । ११ प्रकृतस्य एकार्थसमवायिलिङ्गव्यभिचारस्य तदवस्थात्वात् ।

लिङ्गभेदप्रदर्शनार्थत्वादिति; अत्राप्युक्तम्—नवविधत्वेन सप्तविंशतिविधत्वेन च तद्दर्शनं कर्तव्यमिति । कथं चैवं कृत्तिकोदयोदेः गमकत्वम्, संयोगिसमवायिनोरिव एकार्थसमवायिभ्यपि तस्यानन्तर्भावात् ? न हि तदुदयादितस्ताध्ययोः कचिदेकत्र समवायः, नापि तयोः कस्यचित् तत्कार्यस्येति । तत्र संयोग्यादिभेदेनापि त्रैविध्यवर्णनमुपपन्नम् । ततः स्थितम्—'एतेन' इत्यादि । न केवलं तेषां भेद एवैवं प्रत्या-

५ ख्यातव्योऽपि तु लक्षणमपीत्याह—

तल्लक्षणप्रपञ्चश्च निपेद्व्यो दिशाऽनया । इति ।

तेषां पूर्ववदादीनां लक्षणमसाधारणं रूपं तस्य प्रपञ्चः पक्षव्याप्तित्वे सत्यन्वयव्यतिरेकावधारितविषयत्वमसम्प्रतिपक्षत्वं चेतिरूप. सोऽन्यनया सौगतहेतुलक्षण निराकरणरूपया दिशा निपेद्व्यः इति । तथाहि—

१०

अन्यथानुपपत्तिश्चेत् पाञ्चरूप्येण किं फलम् ?

विनापि तेन तन्मात्रात् हेतुभावावकल्पनान् ॥१५३१॥

नान्यथानुपपत्तिश्चेत् पाञ्चरूप्येण किं फलम् ?

सताऽपि व्यभिचारस्य तेनाशक्यनिराकृतेः ॥१५३२॥

अन्यथानुपपत्तिश्चेत् पाञ्चरूप्येऽपि कल्प्यते ।

१५

पाञ्चरूप्यात् पञ्चरूपत्वनिश्चयो नावतिष्ठते ॥१५३३॥

पाञ्चरूप्यार्थिकैवेयं नान्यथानुपपन्नता ।

पक्षधर्माद्यभावेऽपि चास्या सत्त्वोपशदनात् ॥१५३४॥

ततः तल्लक्षण इत्याद्यपि स्थितम् । सम्प्रति हेत्वाभासं दर्शयन्नाह—

अन्यथानुपपन्नत्वरहिता ये विडम्बिताः ॥१७४॥

=०

हेतुत्वेन परैस्तेषां हेत्वाभासत्वमीक्ष्यते । इति ।

परैः एकान्तवादिभिः ये न हेतवः अपि तु हेतुत्वेन विडम्बिताः कल्पिताः तेषां हेत्वाभासस्य हेतुवदाभासमानत्वम् ईक्ष्यते । कुत एतत् ? अन्यथानुपपन्नत्वरहिता यत् इति ।

अथ अन्यथानुपपत्तौ चैकल्येऽपि हेतुत्वम्; तदाभासत्वमेव न कचिद्धवेत्, कल्पनया सर्वत्र हेतुत्वस्यैवोपपत्तेः । कथं पुनस्तद्विडम्बितानां तद्विडम्बितमिति चेत् ? उक्तमेतत्—असिद्धत्वादिदोषस्य तेषु

=५

सर्वेषु सम्भवात् इति । इदमत्रोदाहरणं यथा क्षणिकः शब्दः सत्त्वादिति । न हि क्षणिकं सत्राम अर्थक्रियायास्तत्रासम्भवात् । निरूपितं चैतत्—'यस्मिन्नसति यज्ञातम्' इत्यादौ । तत्कथं तस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वम् ? 'अन्यथाऽनुपपन्नत्वमसिद्धस्य न सिद्धयति' [सिद्धिचि० परि० २] इति न्यायात् । सिद्धमेव तत्रापि तत् संबुध्यते चेत्; न; नित्येऽपि तथा तद्भावात् । तथापि कथमन्यथाऽनुपपन्नत्वम् ? व्यभिचाराद्विरुद्धत्वाच्च, वस्तुतः सत्त्वस्य परिणाम एव भावात् । निवेदयिष्यते

१—इप्रतिद-आ०, व०, प० । २-तद्रूप्यात् व० । ३-ये हेतव ता० । ४-य इति अय-आ०, व०, प० । ५-यु भावादिति ता० । ६-न्यायवि० श्लो० १५३। ७-सवृत्ता ।

चैतत्—‘सत्ता सम्प्रतिपद्यैव परिणामे’ इत्यादिना । तदनेन कृतकत्वाद्योऽपि तदाभासतया प्रति वक्तव्या तेषा सत्त्वविशेषत्वात् । यद्यन्यथानुपपत्तिवैकल्यमेकान्ततः सत्त्वादीनाम्, क्षणभङ्गादिवत् परिणामेऽपि न तेषा हेतुत्व स्यादिति चेत्, न; एकान्तत तदभावात् । एतदेवाह—

विरोधादन्वयाभावाद् व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ॥१७५॥

कृतकः क्षणिको न स्यात् नैकलक्षणहानितः ॥

अपेक्षितपरव्यापारो भाव कृतकः । उपलक्षणमिदं तेन सन् प्रयत्नजन्यश्च शब्दादि । किम् ? क्षणिको न स्यात् लक्षणमात्रवृत्तिर्न भवेत् । कुत एतत् ? अन्यथाभावात् । न हि क्षणिकत्वेन तस्य कचिदन्वय, प्रदीपादावपि तस्यानिश्चयात् । कथमन्यथा परापरतैलादिव्यापारवैकल्य-प्रकल्पनेन तत्र तदुपपादनम्, अविप्रतिपत्तिविषये तदनुपपत्तेः ? भवतु तेनैव तत्र तदुपपादनमिति चेत्, न, तस्य कचिन्नेनान्वयात्, तन्निदर्शनेऽपि तस्यासिद्धे । पुनस्तत्रापि परापरतत्कारणव्यापारवैकल्येन तदुपपादने अनवस्थापत्तेः । तदुपपादनमनुमानमेव तदयमदोष इति चेत्, न तर्हि प्रमाणं परामर्शान्-कत्वेन प्रत्यक्षत्वात्प्यभावात् । प्रमाणान्तरत्वे च प्रमाणद्वयसङ्घानियमव्यापत्तेः । अप्रमाणाच्च सत्प्रतिपत्तावन्यत्रापि प्रमाणकल्पनावैफल्यत्वात् । मा भूदन्वयो व्यतिरेकादेव गमकत्वोपपत्तेरिति चेत्, न; अन्वयाभावे तस्यैवासिद्धे । न हि क्वचित् क्षणभङ्गेनान्वयस्याप्रतिपत्तौ तन्निवृत्त्या क्वचिद्धेतुःशक्यते शक्योऽवगम, बुद्धिसस्पर्शविरहिणस्तस्यैव निवृत्तेरवगमात् । कथं पुनरन्वय व्यतिरेकयोर्भावेऽपि कृतकत्वादेरहेतुत्व ताभ्या हेतुत्वस्य अव्यापत्तेरिति चेत्, सत्यमिदं वस्तुवृत्त्या, परेण तु तयोस्तद्व्यतिरेकविधानादेवमुक्तम् । वस्तुतस्तर्हि तस्य कुत क्षणिकत्व प्रयगमकत्वम् ? अन्यथाऽनुपपत्तिवैकल्यादिति चेत्, तत् तर्हि तस्यैकान्तिरुमिति कथं परिणामेऽपि तस्य हेतुत्वमिति चेत् ? अस्य समाधानम्—‘नैकलक्षणहानितः’ इति । एकस्य लक्षणस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वस्य येय मेकान्ततो हानिः तत कृतकः क्षणिको न स्यादित्येतत् न अपि तु लक्षणक्षयाद्यपेक्षयैव कथञ्चिद्भावित्व इति यावत् । अत्रैवोपपत्ति ‘विरोधात्’ इति । तात्पर्यमत्र—यत क्षणक्षयादिव्यावृत्त्या तद्विरुद्धस्य परिणामस्य तत्र साधनं ततो नैकान्तत तत्र तद्धानिरिति । कथं पुनरप्रतिपत्तेः क्षणभङ्गे तदन्वयव्यतिरेकयोरेव क्वचित्द्विरोधस्यापि प्रतिपत्तिः ? तथापि तद्भावे किमन्वयव्यतिरेकाभ्यामपवाद-यतस्तावपि न गतोयेते इति चेत् ? न, प्रतिपत्तेरपि तल्लक्षणातुगमेन तत्र भावात्, केवलं प्रमाणतस्त-दनवगमादेव तदन्वयव्यतिरेकयोर्निषेधात् नियमन्वयव्यतिरेकत्वात् । विरोधमेव दर्शयन्नाह—

सत्ता सम्प्रतिपद्यैव परिणामे क्रियास्थितेः ॥१७६॥

निर्व्यापारो हि भावः स्यान्नित्यत्वे वा निरन्वये । इति ।

एवकारो भिन्नप्रक्रम परिणाम इत्यत्र दर्शनात् । तत सत्ता सत्त्व सम्यक् प्रतिबद्धा । कः परिणाम एव न क्षणभङ्गादौ । ततस्तत्रैव सा हेतुरित्यर्थः । एतदेव कुत ? क्रियास्थितेः, परिणाम

१ ‘अपेक्षितपरव्यापारो हि भाव स्वभावनिष्पत्तौ कृतक इति’ --न्यायनि० पु० ६७ ।

२ गुदस-आ०, न०, प० । ३-मिदमव-आ०, व०, प० । ४-स्वभि-आ०, व०, प० । ५ चेत्तर्हि आ०, व०, प० ।

एव क्रियायाः कार्यकारणस्य स्थितेः अवस्थानात् । एतदपि कस्मात् ? निर्व्यापारो व्यापारान्निष्क्रान्तो हि यस्मात् भावः चेतनादि स्यात् भवेत् । कस्मिन् सति ? निरन्वये क्षणभङ्गे । क्षेत्रे ? नित्यत्वे वा नित्यत्व इव, वाशब्दस्य इवार्थत्वात् । निरन्वय इव वा नित्यत्वे इति । कुत पुनर्निरन्वये निर्व्यापारत्वं भावस्योच्यते ? तस्य यद्गुणत्वेरूर्ध्वं व्यापार कथं निरन्वयत्व स्वयमपि तदा तस्य भावात् । व्यापार एव तदा न भाव इति चेत्, व्याहृतमिदम्—स नास्ति तद्व्यापारोऽस्तीति । कथं वा स तस्य व्यापार ? तत्कार्यत्वादिति चेत्, तत्रापि तर्हि कार्यवद् व्यापारान्तरं मृगयितव्यम् । तस्यापि पश्चाद्भाविन कथं तद्व्यापारत्वम् ? तत्कार्यत्वादेवेति चेत्, न, 'तत्रापि' इत्यादे प्रसङ्गादनस्थितेश्च दोषात्, व्यापारस्याव्यापारादेव भावाद्भावे व्यर्थं व्यापारकल्पनं कार्यस्यापि तत एव भावात् । अथोत्पत्ति-समय एव व्यापारः उत्पत्तेरेव तच्चात्, तर्हि तदेव कार्यतद्व्यापारौ पुन तत्कार्यतद्व्यापारावपीत्येक-क्षणमेव जगत्प्राप्नुवत् सन्तानस्य तन्निबन्धनस्य प्रवृत्त्यादिव्यापारस्य चाभावमाविर्भावयेत् । अथार्थं कार्यस्य स्वभावो यत्सत्यपि तद्व्यापारे पश्चादेव भवतीति तदयमप्रसङ्ग इति, कथं पुन उपरतव्यापारे तस्मिन् भवतस्तस्य तत्कार्यत्वम् ? यदि स्यात् नित्यकार्यत्वमपि स्यात् । अतत्कार्यस्य कथं देशादिनियम इति चेत् ? तत्कार्यस्यापि कथं तत्कालादिप्रम ? तथास्वाभाव्यादिनि चेत्, अत एव तन्नियमोऽपि स्यात् । असति च कारणे भवत्कार्यं पश्चादित्र प्रागपि किञ्च स्यात् अभावविशेषात् ? भवत्येव, भाविनो राज्यादे प्रागेव तत्कार्यस्य हस्तरेखादिदर्शनादिति चेत्, तर्हि सुगतत्वमपि तदुपायाभियोगात् प्रागपि भवेदिति पूर्वं सुगतः पश्चात् ससारीति प्राप्तम्, ससारिण इव तदभियोगसम्भवात् । किं वा पुनस्तदभियोगस्य फलं निष्पन्ने ओदने पाकवत् ? तत्र निरन्वयस्य सव्यापारत्वम् । नापि नित्यस्य ।

“भन्तु निर्व्यापारत्व तस्य, न हि तस्य व्यापारवलेन कार्यकारित्व सहकारिसहि-
तान्निर्व्यापारादेव तदुपपत्तेः । तथा हि व्यापारो नाम शक्तिरतीन्द्रिया, क्रिया वा भवेत् ?
तयोश्च किं पदार्थेन सहोत्पन्नयोर्भावत्पदार्थभाषित्वम्, आहोस्वित् सामान्यप्रत्ययस्तेन
सहानुत्पन्नयोस्तत्र सद्भावाः ? पक्षद्वयेऽपि कार्यस्य सततोदयप्रसङ्गः । न हि शक्तेर्व्यापा-
रान्निष्ठे च कारणे कार्यस्य क्षेपः । अथैतन्मा भूदिति तयोस्तत्र कादाचित्कत्व कार्यवत्त्रापि
वक्तव्यम् । कादाचित्कत्वे तयोः कारणपूर्वकत्वमप्रत्ययम् । तत्र सति त्रिरूपद्वयम्—
किं स्वाश्रयपदार्थकारणमात्रभाषित्वं तयोः, उतस्वित् सहकारिकारणापेक्षत्वम् ? पूर्वस्मिन्
पक्षे पुनरपि सर्वदा कायात्पत्तिप्रसङ्गः । सहकारिकारणापेक्षत्वे कार्यमेव कारणद्वयान्
सम्मिलितादस्तु किं शक्तिव्यापाराभ्याम्” [ ] इति विश्वरूप, तन्न युक्तम्, अश-
क्तस्य कारणत्वे व्योमकुसुमादौ प्रसङ्गात् । तस्य नीरूपत्वान्नेति चेत्, न, अशक्ति एव तस्यापि
तच्चात्, तस्याश्च नित्येऽप्यविशेषात् । शक्तमेव नित्यम्, केवलमतीन्द्रियशक्तिप्रतिषेधादेवाशक्त
तदुच्यते इति चेत्, ऐन्द्रियी तर्हि तच्छक्ति, विशेषप्रतिषेधस्य दोषाभ्यनुज्ञानाविनाभावात् । तथा च

कथं तत्राव्युत्पत्त्यादि प्रायश्चादेव तन्निर्णये तदनुपपत्तेः । अस्ति चासौ वस्तुदर्शनेऽपि कस्यचित्
तत्रानिश्चयात् अपरस्य संशयात् अन्यस्य विपर्ययाच्च । कथमन्यथा तत्परिज्ञानाय तद्विदुषासनम् ? सामग्री-
सन्निपाते नास्त्येव तत्राव्युत्पत्त्यादिः तदेव ततस्तन्निर्णयात् । अतएव तेनोक्तम्—“सामग्री तु यदा कार्यं
जनयति तदा तस्याः कारणत्वं निश्चीयते, द्वयोरपि कारयोत्पादकाले सामग्रीकार्ययोर्निश्चयात् ।”

[ ] इति चेत्; अन्यथा तर्हि भावस्याप्यनिश्चयः तदनिश्चयात् । कथमन्यथा स्वरूपमेव शक्तिः ५
निश्चितादनिश्चितायाः अर्थान्तरस्वरूपैवोपपत्तेः । अथास्त्येव तदापि तन्निश्चयः केवलं कार्यतयैव
शक्तेर्भेददर्शनात्, तत् तदाभिमुख्यमेव तस्या न निश्चीयते, अत एवाऽव्युत्पत्त्यादेरपि तत्रैव भाव इति;
तदपि न समीचीनम्; कस्मात् ?

तत्कार्याभिमुख्यं चेच्छब्दे रूपं स्वभावतः ।

अनिश्चये कथं तस्य निश्चिना शक्तिरुच्यताम् ॥१५३५॥ १०

आभिमुख्यं स्वरूपं च विना तेन च निश्चयः ।

शक्तेरिति “क आहैवं विश्वरूपात् परो बुध ॥१५३६॥

आभिमुख्यं ततो यस्मिन् यस्मिन् कार्ये यथा यथा ।

सामग्र्या सर्वथा तस्याः सर्वदा स्याद्विनिश्चयः ॥१५३७॥

तथा च वैद्यशास्त्रादौ व्यर्थं एव परिश्रमः । १५

विनापि वस्तुशक्तीनां तेन निश्चयसम्भवात् ॥१५३८॥

सर्वदर्शित्वमप्येवं सर्वस्य प्राणिनो भवेत् ।

जगद्द्रव्येष्वथैकत्र शक्त्यशक्त्योर्विनिश्चयात् ॥१५३९॥

तथा हि—यथेकं वस्तु कतिचिदेव देशकालावस्थाभेदिनं कार्यप्रामाण्येक्ष्य तस्मात्समीधं शक्तम्,
तदपरापेक्षया तर्हि तद्रशक्तम्, तच्च तथा कुतश्चिन्निश्चीयमानमपेक्ष्य निश्चयमन्वाकर्षति विना तेन २०
स्वयमनिश्चयत् । तथापि तन्निश्चये कारणनिश्चयमन्तरेणापि क्वचित्कार्यत्वनिश्चयः स्यादिति न

युक्तमिदं तस्य वचनम्—“न च सम्बन्धग्रहणे प्रमाणान्तरेण कार्यकारणयोः सम्बन्धग्रहः”

[ ] इति । तस्मादतीन्द्रियैव शक्तिः । यदप्यत्र तेनोक्तम्—“कारणस्य शक्तस्य
व्यापारवतश्च कार्यकर्तृत्वाभ्युपगमे तयोरपि कार्यत्वात् परव्यापारशक्त्यन्तरकरूपना
तत्राप्यन्या तत्राप्यन्येत्यनवस्था ।” [ ] इति; तदपि नित्यैकान्तमभ्युपगम्य तद्वादि- १५
नामेव दूषणं न स्याद्वादिनाम्, तन्मतेन पूर्वपूर्वस्मादेव शक्तिव्यापारपरिणामात् उत्तरोत्तरस्य तस्योत्पत्तेः ।
न चावस्थानमत्र दूषणम्; अनादित्वेनानवस्थानस्यैव तत्सम्बन्धस्वभावत्वात् । कुतः पुनरतीन्द्रियायाः
शक्तेः प्रतिषेधः ? कार्यदेव लिङ्गादिति चेत्; क तथा सह तस्याविनाभावमतिषेधः ? तदन्यत्रेति चेत्;

१ तत्रान्वेयम् । २-द्विस्तनि-आ०, व०, प० । ३ चेत्तर्हि आ०, व०, प० । ४ यत्स्मात्
आ०, व०, प० । ५ ‘कः आह इति पदच्छेद’ - ता० टि० । कथा ह्येवं आ० व० प० । ६ ‘मूलद-
विकरीमाहुरनवस्थां दि दूषणम् । वस्तुवानन्त्येष्वशक्ती च नानावस्था विचार्यते ॥’ - ता० टि० ।

न; तत्रापि प्रत्यक्षतस्तदग्रहात् । कार्यदेव तु ग्रहणेऽनवस्थापचेरिति चेत्; इदमपि न दृष्ट्वा पक्ष-
 एवास्माभिः सम्बन्धग्रहणस्याभ्युपगमात्, सम्बन्धस्य कार्यस्वरूपत्वेन अप्रतिपन्नायामपि शक्तौ शक्यता-
 सायत्वात् । प्रमाणस्य च तत्र तर्काभिधानस्य निर्रेदितत्वात् । तत्र शक्तेः प्रतिषेधो न्यायः ।

नापि व्यापारस्य, तथा हि—यदि नित्यस्य सामग्रीतन्निर्वातेऽपि प्राच्यस्वभावापरित्यागः कथं
 ५ कारणत्वं पूर्ववत् । तत्परित्यागे वा कथमव्यापारत्वं तत्परित्यागस्यैव व्यापारत्वात् । नास्त्येव तस्य तत्परि-
 त्यागो नित्यत्वहानेः कारणत्वं तु तदा तस्य तन्सन्निधानादिति चेत्, तर्हि पूर्व' नास्ति ? तथा चेत्; कथं
 नित्यत्वम् ? अस्ति चेत्; कुतो न कार्यम् ? सहकार्यभावादिति चेत्; कुतस्तदभावे तदभावः ? तस्य
 तत्कारणत्वादिति चेत्; यथा तर्हि सहकारी तत्कारणत्वात् स्वनिवृत्त्या कार्यं निवर्तयति तथा तत् एव
 नित्यमपि स्वप्रवृत्त्या तत्प्रवर्तयेत् । न चेत्; तदपि न निवर्तयेदिति वक्तव्यम् । मृष्टचिनिवृत्तिभ्यां

१० निर्मुक्तस्य कीदृशी तदा कार्यस्य गतिरिति ? न नित्यस्य केवलस्य कारणत्वं भवेत् स्याद्, अपि तु
 सहकारिसहितस्यैव । न च तत्सहितं तत्प्रागस्ति यत् कार्यं स्यादिति चेत्; तथापि कथं नित्यत्वं
 तत्सहितस्य तत्स्वभावस्यैव पूर्वमभावात् । सहकार्यभाव एव तत्सहिताभावो न तत्स्वभावाभाव इति चेत्;
 तत्सद्भावे एव तत्सहितसद्भावोऽपि स्यात्, तथा च तत्सहितं नित्यं कारणमिति सहकार्येव कारणमित्युक्तं
 स्यात् । न नित्यं सहकारि वा केवलं कारणम् अपि तु तत्समुदाय इति चेत्; एकैव तर्हि तद्द्रव्य

१५ शक्तिरिति कथं तद्भेदकत्वम् सहकारिशक्तिः स्वरूपशक्तिरिति च । तद्भेदे वा कथं प्रत्येकमेव न
 कारणत्वं (णं) शक्ति एव तत्त्वात् । समुदायस्यैव कारणत्वे च न नित्यस्य सहकारिणो वा वस्तुत्वम्
 अकारणत्वात् । समुदायकारणत्वमेव तयोरपि कारणत्वं तद्व्यतिरेकेण तदभावादिति चेत्; तथापि
 समुदायतयैव वस्तुत्व न पृथगिति कथञ्च (कथं) नित्यं वस्तु पृथगेव स्यात् ? ततः प्रत्येकं भावानां
 वस्तुत्वमुररीकुर्वता समुदायदशाया प्राच्यरूपपरित्यागात्मा व्यापारस्तेषां कारणत्वोपपादौ वक्तव्य

२० एव । स च नित्यत्वे तेषामनुपपन्न एव, सति तस्मिन् तत्पच्युते । ननु यदि शक्ति किं व्यापारेण ?
 तस्मिन् वा किं शक्या ? तदन्यतरत् एव कार्यनिष्पत्तेरिति चेत्; न, शक्तेरेव कार्यं प्रत्युन्मीलनस्य
 व्यापारत्वात् । तदुन्मीलने च शक्तेरेव कार्यनिष्पत्तिः न व्यापारादिति चेत्; न; शक्तेरेव सत्युन्मीलने
 व्यापारत्वात् । ततो युक्तं निरन्वयविनाशनित्यत्वयोर्भावस्य निर्व्यापारत्वात् परिणाम एव क्रियाया अव-
 स्थितिरिति । कः पुनरन्यमन्वयो नाम यतो निरन्वयो निर्व्यापारत्वमुच्यते इति चेत् ? अत्राह—

२५ अयस्थादेशकालानां भेदेऽभेदव्यवस्थितिः ॥१७७॥
 वा इष्टा सोऽन्वयो लोके व्यवहाराय कल्पते । इति ।

अयस्थादयः प्रसिद्धा; तेषां भेद आम एक इति परभागोऽर्वाभागा इति नवः पुराण इति
 च नागात्वं तस्मिन् सति या इष्टा प्रतिपन्ना अभेदस्य कथञ्चिदादात्म्यस्य व्यवस्थितिः साह्यार्थादि-
 परिहारेणावस्थान लोके लोकग्रहणेन तद्दृष्टेर्लोकरूपसिद्धतया अशक्याऽपह्नवत्वं दर्शयति । स तद्व्यव-
 ३० स्थितिरन्वयः कल्पते । किमर्थोऽसौ ? व्यवहाराय तन्निमित्तमिति । ततो 'यत्परमतम्—नामपक-

१ तथा तस्य आ०, ब०, प० । २ सहकार्यभावे तदभावः । ३ नित्योऽपि प० । ४ नित्यम् ।

५- तर एव आ०, ब०, प० । ६ वैशेषिकमतम् (प्रश० न्यो० पृ० ४४८) ।

योर्घटयोरेकत्वमिति; तत्प्रतिविदितम्, एकत्वप्रत्ययेन तस्य व्यपस्थिते । नेतदस्ति बाधकत्वात् ।
 अस्ति ह्यत्र बाध । तथा हि—आमादर्थान्तर एकौ घटस्तदारम्भकसयोगविलक्षणसयोगारब्धत्वात् प्राणवत् ।
 आमस्य हि घटस्यारम्भकोऽन्यवसयोग प्रशिथिलरूपो निविडश्च एकस्य कठिनतयैव तस्य प्रतीते ।
 अतो न तत्रामेद्व्यवस्थितिस्ताद्विकीति चेत्, उच्यते—यदि न प्रतिपत्ति एकस्य तस्य हेतोरश्रया-
 सिद्धि । प्रतिपत्तिश्चेत्, न तस्य आमादर्थान्तरस्य शक्यसाधन तत्प्रतिपत्त्यैव बाधनात् । प्रतिपत्तिर्हि ५
 तस्य कुतश्चिदात्मानान्तरस्यैव नात्यन्ताय विभिन्नस्य, अन्यथा तत एव साध्यसिद्धेर्व्यर्थमिदमनुमान
 भवेत् । विप्रतिपत्तेर्बाधात्वात्, भावे तद्वदपि तदापत्ते नाश्रयासिद्धे प्रतिक्षेप स्यात् । न तत्र
 तदापत्तिर्निश्चयादिति चेत्, न, साध्येऽपि तुल्यत्वात् । अन्यथैकैव प्रतिपत्ति निश्चयेतरात्मा भवेत् ।
 तथा च कथनामपकात्माऽप्येके भावो न भवेत् ? आमस्तदारम्भकसंयोगनिवृत्त्या निवृत्त एव कथ
 तस्य कथञ्चिदप्यवस्थानमिति चेत्, न, तत्सयोगनिवृत्तेरप्युत्तरनिविडसयोगादथान्तरस्याप्रतिपत्ते । १०
 तद्रूपत्वे च कथ निवृत्तिर्यतस्तदारब्धस्य आमस्यापि निवृत्ति ? कथञ्चित्तु या तन्निवृत्ति तथाऽस्त्येव
 तस्यापि निवर्तनम् ? अमेदवत् आमपकयोर्भेदस्यापि प्रतिपत्ते । एतेन तण्डुलान्निविडावयवसयोगात्
 ओदनस्य शिथिलावयवसयोगत्वेन यदत्यन्ताय भेदकल्पनम्, तदपि प्रतिक्षेपव्यम्, तुल्यत्वात्न्यायस्य ।
 यदपीद पैटरस्य^१ मतम्—सत्यम्, आम एव पच्यते घट केवल तस्य रूपादय
 एवाग्निस्योगात् नश्यन्ति तद्विलक्षणात्तेषां तेषां पश्चात् प्रादुर्भावमिति, तत्र बुद्ध्यामहे । १५
 तथा हि—घटो नाम तत्परिणतिविशेष एव नापर, तस्याऽप्रतीते प्रतिक्षेपाच्च, तत कथ तेषा
 विनाशस्तस्यैव सत्प्रसङ्गात् ? तदाऽपि स तिष्ठति ते च नश्यन्तीति शिरोघात् । ततो
 युक्तम्—आमस्यैव घटस्याग्निसम्पर्कात् अन्यथाभावेनावस्थानम्, अत्रस्याभेदिनो लोकप्रसिद्धं सोऽन्वय
 इति, एवं देशभेदेऽपि प्रतिपत्तव्यम् । तत्राप्यवस्थिति स एवायमवर्गभागोऽपि घटो य परभाग इति
 प्रतीते । तत्र समवेतस्यैव तस्य तथा प्रतीतिर्न तत्रामन इति चेत्, न, तस्य निषेधात् । एव स २०
 एवाय घट पुराणो जातो यो मया नरो ह्य इति प्रतिपत्ते कालभेदिनोप्यवस्थान प्रतिपत्तव्यम् ।
 उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां समूहनाह—

सर्वसन्तानविच्छेदः सति हेतौ फलोदयः ॥ १७८ ॥

अन्यथा नियमाभावादानन्तर्यं विरुद्धयते ।

सति क्षणिके नित्ये च यदा हेतौ फलोदयस्तदा सर्वस्य कार्यस्य य सन्तान क्रमवान् प्रबन्धः २५
 तस्य विच्छेदो विरहः तत्कार्यत्वात् कार्यकार्यस्यापि परापरस्य, यदि वा परापरस्यापि कार्यस्य सकृदेव
 भावात्, कारणस्याक्रमे कार्यक्रमस्ययोगात् । अन्यथेति यद्यसति हेतौ फलोदयो यदि वा नित्ये तद्विच्छेद
 — तदा यदेतदानन्तर्यं कारणानन्तरभाविक कार्यस्य यद्वाप नित्यस्य पत्न्यासत्त्व तत्सन्तानस्य तद्विरुद्धयते

१ नापकत्वा—आ०, व० । २ 'प्रमाणविशेषात्'—ता० टि० । ३ अथप्यविषयवादिनो
 नैयायिकस्य । ४—हे सो—आ०, व० । ५ प्रतिपत्तिर्न आ०, व०, प० ।

कस्मान् : नियमाभावात्— असतो हेतोरन्तरमेव कार्यं न पूर्वं नापि पश्चादित्यन्वयारणस्याभावात् तदसत्त्वस्य तदाप्यविशेषात् । ततश्चिरव्यवधानेन प्रागपि च तद्ववेदिति मन्यते । यदि वा, हेत्वा यत्तमेव कार्यमित्यस्य नियमस्य अभावात् । न हि समर्थं नित्यहेतावनुत्पन्नस्य पुन स्वेच्छया यथा काल भवतस्तदायत्त्वमुपपन्नमतिप्रसङ्गात् इत्याशेते । तत क्षणिकादेरर्थक्रियान्यावृत्तिनिर्णयात् तदात्मक

सत्त्वमर्थक्रियाऽन्ये चा वस्तुधर्माः क्षणक्षये ॥१७९॥

हेत्वाभासा चिरद्वार्याः परिणामप्रसाधनाः । इति ।

सत्त्वमित्यस्यैव अर्थक्रियेति व्याख्यानम् अर्थक्रियात एव सत्तासम्बन्धस्यापि सम्भवात् नान्यथा ष्योमनुमुमादिवत् । अतोऽर्थक्रियैव सत्त्वम् अन्ये वा कृतकत्वादयश्च, वेति समुच्चयात् ते हेत्वा-
१० भासा चिरद्वार्याः क्षणक्षये । उपलक्षणमिदं तेन नित्येऽपि । कुतस्ते तथा : परिणामप्रसाधना यत इति ।

सम्प्रत्यनेकान्तिकान् तदाभासानाह—

सर्वज्ञप्रतिषेधे तु सन्दिग्धा वचनादयः ॥१८०॥ इति ।

वचनमादिर्येषा पुरुष ह्यदीनां ते सन्दिग्धा अन्यथानुपपत्त्येति शेषः । ततोऽनैकान्तिका एव

१५ निश्चितान्यथानुपपत्तीनामेवैकान्तिकत्वोपपत्ते । क पुनस्ते तथा : सर्वज्ञस्य यावज्ज्ञेयव्यापिज्ञानसम्बन्धिन्यन पुरुषस्य, उपलक्षणमिदं तेन परिक्षीणदोषस्य च प्रतिषेधे साध्ये इति । निवेदयिष्यते च तेषा तत्र सन्दिग्धत्वम् । येषा तु त्रैरूप्याद् गमकत्व तन्मत्या हेतव एवेयाह—

रागादिभाधना स्पष्टा एकलक्षणविधिषाम् । इति ।

रागादेरादिशब्दादसर्वज्ञत्वस्य साधना वचनादयः । केषाम् : एकलक्षणविधिषा सोगतदीना

२० सन्दिग्धा, तेषामपि कथं ते तथेति चेत् : न, स्पष्टा पक्षधर्मत्वादौ सन्देहविकला यत इति । तथा हि—‘सुगतो रागादिमन् सर्वज्ञो वा न भवति, वक्तृत्वादे रथ्यापुरुषवत्’ इति । अत्र तावत् स्पष्टमेव पक्षधर्मत्वम्, सुगते पुरुषत्वादिवत् वक्तृत्वस्यापि भावात् । कुड्या दावेव तन्न सुगत इति चेत्, न, “ज्ञानान् मृष्यते” [प्र० वा० १।३२] इत्यादिना सुगत एव तस्योक्तेर्न कुड्यादौ तस्याचेतनत्वात् । कुड्यादिगतमेव तत्ततोच्यते

५ उपचारान् तद्वत् इति चेत्, तद्वत् तत्र तत्र कस्मान्न भवति : रागादेस्तद्वेतोरभावादिति चेत्, कुड्यादावपि न भवेत् । तत्र तदभावेऽपि भवति न सुगत इति निर्निबन्धनेव कल्पना । तन्न पक्षधर्मत्वमसिद्धम् । नापि सपक्षे सत्त्वम्, रथ्यापुरुषे रागादिमत्त्वसर्वज्ञे च दर्शनात् । नापि विपक्षा द्वयावृत्ति, पाषाणादौ तस्याप्रतिपत्तेरित्युपपन्नमेव तत्र तेषा गमकत्वम् । परकीय तत्रोत्तरं दर्शयति—

१ सुगतव्यभिचानं तु कुड्यादिभ्यः देशना निस्वरन्तीति मनतिकृत्य सोगतं प्राह । २ शान्तवान् मृष्यते कश्चित्तुक्तप्रतिपत्त्ये । ३ अपोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥ -ता० टि० । ३ वक्तृत्वम् । ४ कुड्यादौ । ५ रागाद्यभावेऽपि ।

धर्मिधर्मस्य सन्देहे व्यतिरेके ततो भवेत् ॥१८१॥

असिद्धिः प्रतिबन्धस्येत्यपरे प्रतिदिपेरे । इति ।

भवतु नाम पाषाणादौ वक्तृत्वाद्यभावो रागादिनिवृत्तेः, न तावता व्यतिरेकनिश्चयः क्वचित् सत्यानपि तस्यां तद्भावस्याविरोधात् ।

निवृत्तरागः सर्वज्ञो क्वच्चादिर्नोपलभ्यते ।

५

इति चेत्; मा नामोपलम्भि न तावता तस्याभावः, अनुपलब्धिभक्षणप्राप्तानुपलम्भात् अभावासिद्धेः । ततो धर्मिधर्मस्य सुगतलक्षणे धर्मिणि विद्यमानस्य वक्तृत्वादेर्दोऽसौ ततो विपक्षा-
द्व्यतिरेके सन्देहः तस्मिन् सति भवेदसिद्धिः अनिश्चयः प्रतिबन्धस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपस्याविना-
भावस्य । न हि सन्दिग्धव्यतिरेके तर्तिसिद्धिः, निश्चित एव तस्मिन् तदुपपत्तेः । तदसिद्धौ च न
रागादिसाधनत्वं वचनादीनाम् इति एव मन्यमानाः अपरे सौगताः प्रतिपेदिरे प्रतिपन्ना इति । १०
अत्रोत्तरमाह—

वाचो विरुद्धकार्यस्य सिद्धिः सर्वज्ञवाधनी ॥१८२॥

शिरःपाण्यादिमत्त्वाद्या विरुद्धव्याप्तिसिद्धयः । इति ।

इदमेवासिद्धं यद्वाचो विरुद्धकार्यत्वं शिरःपाण्यादिमत्त्वादेर्वा विरुद्धव्याप्तत्वम्; सर्वज्ञ-
लक्षणे विपक्षे तद्व्यावृत्तेः सन्देहेन तदसिद्धेर्निरूपितत्वात् । अथ अत एव विपक्षाभावस्य निश्चये १५
तत्सन्देहस्य निवृत्तिः; तदयुक्तम्; परस्वराश्रयात्—सिद्धावतो विपक्षनिषेधस्य तद्व्यतिरेकेण तन्निवृत्तिः,
ततोऽपि तत्सिद्धिरिति चेत्; न; तद्व्यावृत्तेः सपक्षदर्शनादेव निश्चयाद् धूमादिवत् । न हि धूमादेरप्य-
न्यदेव विपक्षव्यावृत्तिनिश्चये निमित्तम् अन्यत्र सपक्षदर्शनात् । तच्च वचनादावपि, रागादिमत्त्वसर्वज्ञ
एव रथ्यापुरुषादौ तस्य दर्शनात् । तथापि तस्यान्वयत्र भावे धूमादेरपि स्यादिति कथं निश्चिता
ततोऽपि पावकादिप्रतिपत्तिः ? ततो यथा न धूमादिः शिशपात्वादिर्वा पावकादेवृक्षादेर्वाऽन्यत्र २०
भवति मूयस्तन्निवृत्तयैवोपलब्धेरेवं न वचनादिशिरःपाण्यादिमत्त्वादिर्क वा किञ्चिज्जादेरन्यत्र, मूयोऽपि
तन्निवृत्तयैव तस्यापि दर्शनात् । अथ सर्वज्ञादिरपि किञ्चिज्जादेरन्यो न भवति चेतनत्वादिना तुल्य-
जातीयत्वात् तत्कथं तत्र तदभाव इति ? तर्हि द्रव्यान्तरमपि न पाकादेवृक्षादेर्वा अन्यदेव मूर्तत्वादिना
समानजातीयत्वादिति तत्रापि धूमादिना शिशपात्वादिनापि भवितव्यम् । अवान्तरमेदापेक्षया तस्य तद्वि-
जातीयत्वं प्रकृतेऽपि समानम् । ततो युक्तं विरुद्धकार्यत्वं वाचः, सर्वज्ञविरुद्धात् किञ्चिज्जादेव २५
तस्या उत्पत्तेः । ततस्तस्याः सिद्धिर्भवत्येव सर्वज्ञस्य बाधनी तथा तद्विरुद्धं किञ्चिज्जत्वमुपानयन्त्या
तस्य प्रतिक्षेपात् यथा धूमसिद्धिः शीतस्पर्शस्य । एवं शिरःपाण्यादिमत्त्वमाद्यम् आदौ भवं

यासां पुरुषत्वादीनां^१, सिद्धीनां ता अपि सर्वज्ञस्य बाधन्य इति वचनपरिणामेन सम्बन्धः । कुतस्तास्तद्बाधन्य इति चेत्; विरुद्धेन निषेध्यप्रत्ययोकेन किञ्चिज्ज्ञत्वेन व्याप्तास्ता एव सिद्धय इति उपलब्धयो यत इति । तत्रोदाहरणं यथा न वेदाः प्रमाणं हृष्टेष्टविरोधादिति । प्रामाण्यविरुद्धं स्वत्वप्रामाण्यं तद्बाधन्यं हृष्टेष्टविरोध इति । प्रसिद्धं चेदं बौद्धस्येति न निवृत्त्य कथ्यते । तदेवं विरुद्धकार्योपलब्धिं ५ विरुद्धव्याप्तोपलब्धिं च प्रतिपाद्य व्यापकविरुद्धोपलब्ध्यादिनाऽपि तद्बाधनं दर्शयन्नाह—

सत्सम्प्रयोगजत्वेन विरुद्धः सकलग्रहः ॥१८३॥

स्वभावकारणासिद्धिरेकलक्षणविधिपाम् । इति ।

सद्भिर्विद्यमानैरर्थैः अक्षाणां य. समीचीनप्रयोगः तस्माज्जातं तस्य भावः सत्सम्प्रयोग-जत्वं तेन प्रत्यक्षज्ञानधर्मेण विरुद्धः सकलस्य देशादिविप्रकृष्टस्य ग्रहः सकलवेदित्वम् । तस्य हि १० व्यापकमसत्सम्प्रयोगजत्वं तद्विरुद्धञ्चेदं सत्सम्प्रयोगजत्वं तथागतेऽपि प्रत्यक्षे प्रतीयमानं स्वप्रत्ययोक्ता-ऽसम्प्रयोगजत्त्वव्यावर्तनद्वारेण तद्बाध्याप्यं सकलग्रहं व्यावर्तयतीति युक्ता व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । यथा नात्र तुषारस्पर्शो बहनेरिति । बहनेर्हि शीतस्पर्शविरुद्धस्योपलब्ध्या तद्बाध्याप्यस्य तुषारस्पर्श-स्यात्र प्रतिक्षेप इति प्रसिद्धमेवात्र तद्विरुद्धोपलब्धित्वम् । अथ तथागते ज्ञाने सत्सम्प्रयोगजत्वमसिद्धम्; भावनाप्रकर्षपर्यन्तादेव तस्योत्पत्तेरिति; तन्न; तस्यापि प्रत्यक्षत्वादेव साधनात् । तथागतमपि प्रत्यक्षं १५ सत्सम्प्रयोगजं प्रत्यक्षत्वात् अस्मदादिप्रत्यक्षवदिति । एतदपि स्वसंवेदनप्रत्यक्षेण व्यभिचारीति चेत्; न; निरंशवस्तुवादिनः स्वसंवेदनमर्थवेदनं चेति स्वभावद्वयस्यैकत्रासम्भवात् ।

तथा, स्वभावकारणासिद्धिरपि बाधनी तत्र भवेत् । नन्वेवं स्वभावासिद्धिः स्वभावानु-पलब्धिः; यथा नास्ति सर्वज्ञोऽनुपलब्धेरिति । कथं पुनरदृश्यानुपलब्धेर्गमत्त्वं सत्यपि वस्तुनि सम्भवात् परं चेत्तद्विचित्रोपपन्नमिति चेत्; किं पुन सर्वज्ञस्य अदृश्यत्वम् तथा चेत्; न; स्वयमपि तत्प्रपञ्चात् । २० परापेक्षतयैवादृश्यत्वमिति चेत्; न; निरंशैकान्ते स एव दृश्यश्चादृश्यश्चेति स्वभावद्वयानुपपत्तेः, ततो दृश्य एवा-साविति कथं तदनुपलब्धिप्रदृश्यानुपलब्धिपर्ययो न गमिष्य भवेत् ? नन्वेवं न काचित् दृश्यानुपलब्धिः; सर्वम्य केनचिद्दृश्यस्य सर्वैरपि दर्शनादिति चेत्; अयमपि भवत एव निष्कल्वस्तुवादिनो दोषः ।

तथा कारणसिद्धिः कारणानुपलब्धिः । यथा नातीतादिविषय योगिप्रत्यक्षं तदभावात् इति, अतीतादिकं हि तत्प्रत्यक्षस्य कारण “नाकारणं विषयः” [ ] इत्यभिधानात् । न २५ चातीतादेर्भावः; प्रध्वस्तत्वेनातीतस्य अनागतस्य चानुपपन्नत्वेनाभावप्रस्तत्वादिति । एवमेते वचनादयः कार्यस्वभावानुपलम्भरूपतया त्रैविध्यमपरित्यजन्तोप्यन्यथाऽनुपपत्तिवैकल्यादेव अगमकाः । तदेव दर्शयति—

कथन्न सम्भवी यत्ता सर्वज्ञस्तस्य तेन नो ॥१८४॥

यावत् प्रकृष्यते रूपं तावत् कार्यं विरुध्यते । इति ।

१—दोनां ता आ०, ब०, प० । २—न हृत घ—आ०, ब०, प० । ३ तत्र स्वभा— आ०, ब०, प० । ४ परचेतोनिवृ— आ०, ब०, प० । ५—चिददृश्या— आ०, ब०, प० ।

वचनस्य विज्ञानमेव कारणम्, असति तस्मिन्निच्छायामपि तदभावादिति निवेदनात् । तच्च तस्य यावत् यत्प्रमाणं प्रकृत्यते रूपं तावत् तत्रमाणं कार्यं वचनं तेन नो विरुद्धयते अपि तु तदपि प्रकृत्यते एव । सति विशिष्टे बहिःप्रकरणे धूमेऽपि तत्कार्ये प्रकर्षस्यैव दर्शनात् । ततः प्रकर्षपर्यन्तगतेऽपि ज्ञाने वचनस्याविरोधात् कथञ्च सम्भवो वक्ता सर्वज्ञः ? किन्तु सम्भवेव सकलवेद्येऽपि वक्ता । तन्नान्यथाऽनुपपत्तिरत्र । स्यादेवं यदि विज्ञानाद्ब्रह्मचनम्, न चैवं विवक्षाया- ५ स्तत्कारणत्वात् । सा च रागविशेषत्वेन दोषास्या सती निधुताशेषदोषतो निःशेषतत्त्वज्ञानान्वितवर्तमाना वचनमपि निवर्त्यत्येव, तत्कथं नान्यथाऽनुपपत्तिर्यतस्तत्सुगतादौ अनिश्चितप्रसरतया प्रवर्तमानं विवक्षा- दोषोपस्थापनेन निःशेषवेदित्वं न व्यापादयेदिति चेत् ? अत्राह—

विवक्षामन्तरेणापि वाग्वृत्तिर्जातु वीक्ष्यते ॥१८५॥ .

वाङ्मन्तो वा न वक्ताः शास्त्राणां मन्दबुद्धयः । इति ।

१०

न सर्वदा वक्तुकामतयैव वचनप्रवृत्तिर्विनापि तथा गोत्रस्वल्नादौ तदुपलब्धे, तदापि प्रमादनिबन्धनत्वात् तस्या न विज्ञानहेतुकत्वम् । ततो यदि विवक्षतः प्रमादाद्वा तत्प्रवृत्तिरुभयथापि दोषजातेरनतिवर्तनात् भवत्येव ततः क्वचिद्दोषोपस्थापनद्वारेण सकलज्ञत्वप्रतिक्षेप इति चेत्, इदमप्य- युक्तम् ; तदुभयाम्भवेऽपि तत्प्रवृत्तेर्दर्शनात् । यथा तीव्राम्भियोगवतो निरन्तरा संस्कृतप्रवृत्तिः । नहि तत्र प्रमादः ; लक्षणस्य क्रियाकारकान्वयस्य चापरिश्रंसात् । नापि इच्छाऽनुगमः ; अतः परमिदमुच्चारया- १५ भीत्यभिनिवेशाभावात् । ततो विज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वं निर्हासातिशयानुविधानात् । अनुविधत्ते हि तत्प्रवृत्तिर्विज्ञानस्य निर्हासातिशयञ्च, मन्दे तस्मिन् मन्दायाः पटीयसि च पटीयस्याः तस्या अपि प्रतिपत्तेः । अपि च, यदि वाङ्मया. तद्धेतुत्वं मन्दमतयोऽपि शास्त्राणां व्याख्यातारो भवेयुः । न चैवम्, वाङ्मयामपि तेषां तदप्रतिपत्तेः । अतो विज्ञानहेतुकैव तत्प्रवृत्तिः एतदेव दर्शयन्नाह—

प्रज्ञा येषु पटीयस्यः प्रायो वचनहेतवः ॥१८६॥

२०

विवक्षानिरपेक्षास्ते पुरुषार्थं प्रचक्षते । इति ।

येषु बुद्धयः पटीयस्यो भवन्ति पुरुषोप प्रायः सामस्येन वचनहेतवः कदाचिदपि तदभावे तदप्रवृत्तेः ते प्रचक्षते कथयन्ति । किम् ? पुरुषार्थं धर्मस्त=प्रयोजनादिकम् । कीदृशाः ? विवक्षानिरपेक्षास्ते वक्तुकामतानिर्व्यपेक्षाः । तत एवोक्तम्—

“आसिसिपादिविरहितः स्वासनगमनप्रभापणस्थानार्थैः ।

२५

निरवद्यचित्ररचितैः प्रवरगुण त्वमसि चित्ररचितो नाम्ना ।” [ ] इति ।

भवतु वा विवक्षा तथापि न दोष इत्याह—

अप्रमत्ता विवक्षेयमन्यथा निपमात्पयात् ॥१८७॥ इति ।

इयं सकलवेदिनि परैः परिकल्प्यमाना विवक्षा वक्तुमिच्छा अप्रमत्ता प्रमादरहिता कस्मात् ! अन्यथा अन्येन प्रमत्तप्रकारेण योऽसौ नियमस्तत्कृतस्य वचनप्रबन्धस्य स्थानत्रयेऽपि विसंवादावधारणं तस्या अत्ययोऽभावस्तस्मात् । नहि प्रमादबद्धेतुनिबन्धनस्य तन्नियमः सम्भवति, अस्ति चायं प्रत्यक्षविषये प्रथमेन अनुमानवेद्ये द्वितीयेन आद्यन्तपरोक्षे च तृतीयेन प्रस्तावेन तन्नियमस्य प्रसाधनात् । ततः सा प्रमादरहितैव ततो न दोषवतीत्याह—

इष्टं सत्यं हितं वक्तुमिच्छा दोषवती कथम् । इति ।

इष्टं श्रेयोऽर्थभिरमिलितं संसारतत्कारणादिकं सत्यं न सौगतादिवत् कश्चित् । अत एव हितं पुरुषार्थभूतं वक्तुमिच्छा कथयितुकामता कथं दोषवती न कथञ्चिदिति ? कुतः पुनः कस्यचित् सकलज्ञानं यतः कथमित्याद्युच्यत इति चेत् ? अत्राह—

१० **प्रज्ञाप्रकर्षपर्यन्तभावः सर्वार्थगोचरः ॥१८८॥ इति ।**

प्रज्ञायाः सकलश्रुतार्थबुद्धेयोऽसौ प्रकर्षो भाव्यमानाया अतिशयगमनस्य (नं तस्य) यः पर्यन्तभावः परिस्फुटव्यापारत्मा स सर्वार्थगोचरः सर्वदेशकालादिव्यवहितोऽर्थो जीवादिगोचरो यस्य स तथोक्त इति । एतदुक्तं भवति—सकलश्रुतार्थभावनायां तत्पर्यन्ते सा परिस्फुटसकलवस्तुप्रभाववती भवति कामिन्यादिभावनावत् । तद्वांध सर्वज्ञ इति । भवतु वक्ता सर्वज्ञः तद्वचनस्य तु कथं यथार्थत्वं यतस्तत्त्वज्ञानार्थिनामर्थमन्वेपणीयः स्यात् ? स्वरसत एव शब्दानामयथार्थबुद्धिहेतुत्वेन तदुक्तानामपि वस्तुगोचरत्वानुपपत्तेरिति चेत्; अत्राह—

तत्कार्योत्कर्षपर्यन्तभावः सर्वहिताभिधा । इति ।

तस्य तत्पर्यन्तभावस्य कार्यं वचनं तस्योत्कर्षः एकान्तप्रवादापेक्षोऽतिशयोऽविप्रति-
सारलक्षणः तस्य पर्यन्तभावः स्वविषये सर्वत्र सत्त्वम्, सर्वेभ्यो हितस्य श्रेयसः तन्मार्गस्य च
२० अभिधा प्रकाशनमिति । तात्पर्यमत्र—

वाचां हि तत्प्रयुक्तानामविसंवादभावत ।

प्रतीयते यथार्थत्वं कथं तेनायथार्थता ॥१५४०॥

अयथार्थं वचः सर्वमिदं चेदर्थवद्भवः ।

अयथार्थं वचः सर्वमिति सन्धा विलिप्यते ॥१५४१॥

२५ इदमप्ययथार्थं चेद्यथार्थं स्याद्वचः परम् ।

अयथार्थायथार्थत्वे यथार्थत्वव्यवस्थिते ॥१५४२॥

यथार्थत्वे स्वतः सर्वं वचः किञ्च तथेति चेत् ।

चक्षुरादि तथा किञ्च सर्वमर्थवदुच्यताम् ॥१५४३॥

अर्थवद्गुणवत्त्वेन्मिथ्यार्थमितरन्मतम् ।

वचस्यपि विभागोऽयं प्रशस्यः कल्प्यतां त्वया ॥१५४४॥
 सर्वज्ञश्चेन्न वक्तव्यः कल्पितः किं त्वयाऽप्यसौ ।
 प्रयोजनं विना यस्मान्न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥१५४५॥
 तत्सन्निधानतस्त्वज्ञानं स्यादिति चेत् कुतः ।
 तज्ज्ञानं येन तत्सन्निधानादित्थमिज्जगत्सि ॥१५४६॥
 तत्त्वज्ञानोदयाच्चेत् स क पुनस्तत्कृतो गतः ।
 निरन्वयस्य यद्धेतोर्गमकत्वं न बाञ्छसि ॥१५४७॥
 कुनो वा सन्निधिस्तस्य नियतेष्वेव सम्भवी ।
 अदृष्टनियमाच्चेत् स्यात् तत्त्वज्ञानं ततो न किम् ? ॥१५४८॥
 तत्र तत्सन्निधानेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ।
 विनाप्येवं यतस्तेन तज्ज्ञानमुपपत्तिम् ॥१५४९॥ इति ।

५

१०

ततो न युक्तमिदं सदुक्तकीर्ते.—“चिन्तारत्नोपमानो जगति विजयते विश्व-
 रूपोऽप्यरूपः ॥” [ ] इति । तदुपमानत्वस्यैव सन्निधिबलात् तत्त्वज्ञाननिवन्धनरूप-
 स्यान्वगमात् । ततो नोपमानादेव तत्त्वपर्यवसायिनस्तस्य परिज्ञानमिति कथञ्च वक्तव्यं तस्य कथं
 चाप्यथार्थत्वं वचसां ? इत्युपनन्नमुक्तम्—‘तत्कार्य’ इत्यादि । तदेवं वक्तव्यस्य सर्वज्ञत्वेनाविरोध- १५
 मुपपाद्य पुरुषत्वादेरप्युपपादयन्नाह—

यथा वचनसर्वज्ञकार्यकारणभूतयोः ॥१६१॥

अविरोधेन चाग्च्छेराद्रेकस्तन्निपेधने ।

तथैव पुरुषत्वादेरक्षयाद्बुद्धिचिस्तरे ॥१६०॥

तथैव हि वा [ग्] वृत्तेः हेतोस्तस्य सर्वज्ञस्य निपेधेन केवलम् आद्रेकः शब्दोत्साह २०
 एवार्थरहितः । मीमांसकस्य स एवेति । केनेति चेत् ? वचनसर्वज्ञकार्यकारणभूतयोरविरोधेन
 वचनस्य सर्वज्ञस्य च योऽयमुक्तन्यायेन कार्यकारणभूतयोरविरोधस्तेनेति । तथैव पुरुषत्वादेरादि-
 शब्दात् शिरःपाष्वादिमत्त्वादेरपि तन्निपेधने आद्रेक इति सम्बन्धः । एतदेव कुत इति चेत् ?
 तस्यैव पुरुषत्वादेर्बुद्धिचिस्तरे प्रज्ञाप्रकर्षे सत्यपि अक्षयादिति । यदि हि तस्य तेन विरोधः
 सति बुद्धिमकर्षणतत्परे तदप्यपकृत्यमाणमुपलभ्येत उष्णातिशयतारतम्ये शीतवत् । न चैवम्, अतो २५
 न तस्य तेन विरोध इति । केवलं ततोऽपि तन्निपेधनमाद्रेक एव । स्यान्मनम्— नियतविषया
 एव निसर्गतो बुद्धयः तत्कथं तासां भावनावयारपि सकृत् तद्विषयं (सकृत्तद्विषयत्वम्) न

हि तोयस्य पावकत्वेन परिभाषितस्यापि पावकमयत्वमिति, तन्न, स्वशक्तित एव तासामशेष विषयत्वात्, अन्यथा व्याप्तिज्ञानानुपपत्तेरिति निवेदितत्वात् । किमिदानीं तद्वलेनेति चेत् न, तेन तद्वत्त्वस्यैव स्पष्टासाधारणाकारप्रतिभासप्रत्यर्थिन कर्ममलस्यैव प्रत्याख्यानान्त, चैतन्योन्मीलन-प्रत्यर्थिनो विषयोपलेपस्यैवामृत-शानबलेन । अत एवामनन्ति—“तपसा निर्जरा च” [त० सू०९।३]

५ इति । तदेव दर्शयति—

सर्वप्रज्ञाशसामर्थ्यं ज्ञानावरणसंक्षयात् । इति ।

ज्ञानमाधियते येन तज्ज्ञानावरण कर्म वक्ष्यमाणसद्भाव तस्य संक्षयः समन्तात् परिक्षयः श्रुतविषयभाजनात् । ततः सर्वस्य य प्रज्ञागः स्पष्टासाधारणाकारप्रतिभासरूप तत्र सामर्थ्यं बुद्धीनामिति शेष । एतदेव स्पष्टयन्नाह—

१० **अक्षयात् पुरुषत्वादेः प्रतिपक्षस्य संक्षयात् ॥१९॥**

सर्वतोऽक्षमयं ज्योतिः सर्वार्थैः सम्प्रयुज्यते । इति ।

ज्योतिर्ज्ञानमेव प्रभास्वरत्वाद् अक्ष आत्मा प्रकृत प्रकृषेण निश्चितो यस्मिन्नि-त्यक्षमयम् आत्मस्वरूप स्वरूपादन्यत्र तन्निश्चयानुपपत्तेः । तत् सर्वार्थैः ग्राहकत्वेन सम्प्रयुज्यते । किमेकस्मिन्नेव मुखे न, सर्वतः सर्वात्मना ऊर्ध्वमधस्तादप्रत पृष्ठत सर्वतश्च । कुतस्तथा ?

१५ प्रतिपक्षस्य ज्ञानावरणस्य संक्षयात् नि शेषापगमात् । तथा च प्रबचनम्—

“निरावरणामासद्दिव्यबोधमहोमयी ।

प्रख्यायोर्धर्मघास्तिर्यक् प्रतिव्यक्ति प्रकाशते ॥” [ ] इति ।

प्रतिपक्षपरिक्षये तदाहितविशेषस्य ज्ञानस्यापि परिक्षयात् । कथ तस्यै पुन सर्वार्थै सम्प्रयोग इति चेत् न; तदापि तद्विशेषस्यैवास्पष्टप्रतिभासविभ्रमरूपस्य व्यावृत्ते न ज्ञानमात्रस्यापि,

२० निरन्वयाया वस्तुनिवृत्ते प्रमाणाभावात् । अत एवेदम्—“अक्षयात् पुरुषत्वादेः” इति । पुरुषत्व मन्वित जीवरूपम् आदिशब्दाच्चेतनत्वादीति तस्यैवेति चेत्; ननु चेतनत्वमेव पुरुषत्व तदकथ तदन्यत् यत आदिपदेन सङ्ग्रह इति चेत् न, तदापि तद्विशेषस्यैवास्पष्टप्रतिभासविभ्रम [रूप] पुरुषत्वस्यै साधारणेतरस्वभावस्य अचिद्रूपतन्मात्रत्वात्, चेतनत्वस्य चोपयोग्यपदेशस्य असाधारण-रूपत्वान् । अत एवोक्तम्—“उपयोगस्यात्मान्यो वस्तुत्वादिस्तदुभयभाजो जीवः”

२५ [ ] इति । यदि प्रतिपक्षपरिक्षयाज्ज्योति छद्मस्थाना तदभावात् कथ रूपादिवेदनमिति चेत् न अत्राह—

कथञ्चित् स्वप्नदेशेषु स्यात् कर्मपटलाच्छ्रिता ॥१९॥

संसारिणां तु जीवानां यत्र ते चक्षुरादय । इति ।

भवेद्यं प्रसङ्गोऽपि यदि संसारिणां तु छन्नस्थानामपि जीवानां स्वप्रदेशेषु कथञ्चित् कर्मपटलस्य ज्ञानावगणाप्यव्यपदेशस्य अच्छता रूपादिवेदनप्रतिबन्धिकात्कृत्वैक्यरक्षणपरिणतिविशेषो न स्यात् । अस्ति चेयम्, अतोऽयं न प्रसङ्ग इति । यद्येवं तदच्छताया एव स्वरूपादिग्रहणोपपत्तेः किं चक्षुरादिभिरिन्द्रियैरिति चेत्; अत्रोचरम्—यत्र येषु तत्प्रदेशेषु कर्मपटलाच्छतैति सम्बन्धः । ते चक्षुरादय आदिशब्दादसनादयश्च नापर इति । न हि गोलकादेरिन्द्रियत्वमन्यत्रोपचारात् । ५
मुख्यतः क्षयोपशमविशेषस्यैव तत्त्वात् । अत एव गवाक्षसमत्वं तेषां तत्त्वविद्ः प्रतिपद्यन्ते^१ । यदि तेषां न मुख्यत इन्द्रियात्रं किञ्च तदभावेऽपि तद्वेदनमिति चेत् ? भक्त्येव तदच्छतायाम् । कथमन्यथा पितृगोल(पिहितगोल)कादिश्यापारस्यापि स्वप्नादौ सत्यरूपादिवेदनम् ? निरूपितं चैतत् प्रथमप्रस्तावे ।

‘सर्वाथैः’ इत्युक्तम् । सर्वे चार्था वर्तमानवदतीतानागतानि । न च तेषां ग्रहणं ज्ञानकाले अविद्यमानत्वात्, कथमिदं तैः सम्पुज्यत इति चेत् ? अत्राह— १०

साक्षात्कर्तुं विरोधः कः सर्वथावरणात्यये ॥१९३॥

सत्यमर्थं तथा सर्वं यथाऽभूद्भा भविष्यति । इति ।

तात्पर्यमत्र—यदि ज्ञानेन तत्कालासन्निहितस्याग्रहणं तर्हि तदात्मतद्देशयोरप्यसन्निहितस्याग्रहणात् न स्वरूपादन्यत्प्रमेयं नाम भवेत् ।^२ यदि न तत्सन्निधानात् प्रयोजनमावरणापत्ते^३ ताभ्याः सन्निहितस्यापि परिज्ञानादिति; तर्हि कालसन्निधानस्यापि न किञ्चित् फलम्, अतीतादेरपि तदथा- १५
यादेव प्रतिषेधेऽप्यवश्यते । यथा^४ येन अनादित्वेनानन्तत्वेन च प्रकारेण अभूत् भूतं भविष्यति भावि च वेति समुच्चयार्थत्वात्, तथा तेन प्रकारेण सत्यमविप्रलब्धं यथा भवति सर्वं साक्षात्कर्तुं को विरोधो न कश्चित् । कदा ? सर्वथावरणात्यये इति ।

कालेनाऽसत्कृष्टस्य न चेत् सर्वविदा ग्रहः ।

वेदेनापि तदर्थस्य भाविनः स्यात् कथं ग्रहः ॥१५५०॥ २०

आनन्त्यात् भाविनोऽर्थस्य वेदार्थस्यापि तत्समम् ।

सर्वज्ञेनेव तज्ज्ञानं तद्वेदेनापि दुष्करम् ॥१५५१॥

तदर्थानन्त्यवित्तिश्चेन्नास्ति वेदादिनीप्यते ।

‘तत्तत्सत्यं ततो वित्तौ कुतस्ते तन्वेदगम् ॥१५५२॥

नास्त्येव तच्चेद्वेदोऽपि स्यादनन्तः कथं तव ? २५

तथापि तस्यानन्त्ये स्यात् अर्थशून्या व्यवस्थितिः ॥१५५३॥

ततो यथा स्वकालस्थमपि वेदोऽर्थवेदनम् ।

वेदार्थानन्त्यवित्तरत्नसर्वज्ञोऽपीति गम्यताम् ॥१५५४॥

१ ‘अनेकगवाक्षान्तर्गतप्रेक्षनवत्’— प्रश्न० भा० पृ० ३३ । २ अथ न आ०, घ०, ष० ।
३ तदात्मतद्देशाभ्याम् । ४-यानादि- ता० । ५ समंतन्य-आ०, घ०, ष० ।

यदि परदुःखादिकं सर्वज्ञो न जानाति कथं तज्ज्ञत्वम् ? जानाति चेत्, कथं न तु खादिमान् ? नहि परस्यापि तत्साक्षात्करणान्तरं दुःखादिमत्त्वमिति चेत्, अत्राह—

परदुःखपरिज्ञानाद्दुःखितः स कथं भवेत् ॥१९४॥

स्वतो हि परिणामोऽयं दुःखितस्य न योगिनः । इति ।

५ परेषां छात्रस्थानां दुःखं तस्य, उपलक्षणमिदं तेन रागादेश्च परिज्ञानात् दुःखितः स सर्वज्ञ कथं नैव भवेत् ? न हि दुःखपरिज्ञानादेव दुःखितत्वम् अपि तु स्वतन्त्रथा परिणामात् । न चायमस्ति योगिनः, अपि तु दुःखितस्य ससारिण एव । तत्र स एव दुःखी न तज्ज्ञानमात्रेण योग्यः । न हि पितुरपि पुत्रदुःखपरिज्ञानादेव दुःखित्वं किंतु स्वतन्त्रथापरिणामादेव, अन्यथा दुःखरहितपुत्रपरिक्लेशपरिज्ञानादपि तस्य दुःखितत्वं प्राप्नुयात् ।

१० किं पुनर्भावनापाटवात् कुतश्चिद् बुद्धिमर्षो दृष्टोऽस्ति यत् सकलवेदनमपि ततो भवेदिति चेत् ? बाढमस्तीत्याह—

भावनापाटवाद् बुद्धेः प्रकर्षोऽयं [मलक्षयः] ॥१९५॥ इति

वैयक्यादिशास्त्रार्थस्य चेतसि भूयः परिमलनं भावना तस्या पाटव्यं शक्तिविशेषस्ततो बुद्धेः साध्यासाध्यरोगविभागतन्निदानादिप्रतिपत्तेः प्रकर्षोऽतिशयपर्यन्तप्राप्तिः अयं प्रसिद्धो लोके तथा सर्वोऽपि जीवादिपदार्थनिबन्ध प्रवचनोपनीतया प्रज्ञयोपसंगृह्य परिभाष्यमानं तत्प्रकर्षकाष्ठामधितिष्ठतोति भावो देवस्य । तथा हि—विवादापन्ना बुद्धिः स्वविषये प्रकर्षमधितिष्ठति, भाव्यमानत्वात्, वैयक्यादिबुद्धिवत् । प्रकर्षस्वरूपमाह—‘मलक्षय’ इति । ‘अयम्’ इत्यत्रापि योज्यम्, अयमुच्यमानं प्रकर्षो मलस्य प्रकाशावरणान्ते पर्यन्ते क्षयो नापरम्, स्वरसासम्भवरूपपापान्ते भावनाशतेनापि तस्याशक्यत्वात् । कुत पुनस्तक्षय एव स इति चेत् ? उच्यते—विवक्षितो बुद्धिप्रकर्षो मलक्षयः रूपस्तत्त्वात् काचकामलाद्युपशमरूपोदपादिबुद्धिप्रकर्षवत् । तत्क्षयं किम् ? इत्याह—

कारणासम्भवाक्षेपविपक्षः सम्प्रतीयते । इति ।

कारणस्य सकलज्ञेयप्रतिपत्तिनिमित्तस्य असम्भवाक्षेपः स्वीकारस्तस्य विपक्षो विरोधो सम्प्रतीयते निश्चीयते । तथाहि—यस्य यत्र मलक्षयः स त साक्षात् करोति यथा कश्चिदपगतलोचनमलोचनमलो नीलधवलादि, मलक्षयश्च कस्यचिद् जीवादिनिलिखितगमार्थविषय इति । किं पुनस्तद्बुद्धेः मल यत्प्रतिक्षयो हेतुः ? न तावदयं रागादि, सयपि तस्मिन् बुद्धेर्भावात् । नापि शरीरादि, सकलवेदि यपि तदभ्युपगमात् । अत एव न दूरदेशादिरपेति चेत्, न, शरीरेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्य आममसमाव्यापिपुद्गलपरिणतिविशेषस्य तत्त्वात् । कुतस्तदस्तीति चेत् ? उच्यते—इयत् स्वविषये ज्ञानमस्य तत्साक्षात्कृतनिमित्तं यथा मदिरापयोगिनः सन्नहितोऽपि घटादौ अस्पष्टवेदनम्, अस्पष्टं च सर्वत्रापि स्वविषये प्रवचनज्ञानम् ।

१ तुलना— सवेदनाद्वागिता चेत् स्त्रीमन् स्यात्तन्निरूपणं तु । सम्बन्धाद्वागिता तस्य न तु रागा दिवेदनात् । —म० वातिकाल० १। २३३। २ अक्लङ्कदवस्य । ३—सम्बन्धी रूपादा— आ०, ५०, ५० । ४—पाटवादि— ता० । ५ चिदपित्री— आ० ५० ।

इति मलसद्भावादुपपन्नं तत्परिज्ञेयस्य सकलज्ञेयप्रतिपत्तौ कारणत्वमिति सूक्तम्— 'कारण' इत्यादि । तदेवमनैकान्तिकत्वं वक्तृत्वादीनामभिधाय साम्प्रतमसिद्धमपि हेत्वाभासं दर्शयन्नाह—

असिद्धश्चाक्षुषत्वादिः शब्दानित्यत्वसाधने ॥१९६॥ इति ।

शब्दस्य यत् अनित्यत्वं तस्य साधने कर्तव्ये चाक्षुषत्वं चक्षुर्माह्यत्वमादिर्यस्य रासनत्वादेरसौ असिद्धः, असिद्धिः शब्दे धर्मिण्यसम्भवात् । 'चक्षुःश्रवसो भुजङ्गाः' इति तु प्रवादमात्रमिदं ५
न वस्तुबलप्रवृत्तम्, अन्यथा विहितलोचनानां पत्राणानां न शब्दश्रवणं भवेत् । अरित च तत्तेषाम्, रूपमपश्यतामपि शब्दश्रवणेन पलायनोपलम्भात् । भवतु शब्दे तस्यासम्भवः तथापि सिद्ध एव घट्यदौ भावात्, अन्यथा व्यर्थे चक्षुरादिकल्पना भवेदिति चेत्; न; तत्र सतोऽपि शब्दानित्यत्वं प्रत्यगमकत्वात् । घटाद्यनित्यत्वस्य हि तत्रान्तरीयकत्वेन ततः प्रतिपत्तिर्न शब्दानित्यत्वस्य, तदभावात् ।

ननु तैदमावोऽपि नापक्षधर्मत्वात्; सत्यपि तस्मिन् कृत्तिकोदयादौ तदभावात् । 'न ह्युदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयात्' इत्यत्र पक्षधर्मत्वम्; शकटे तदुदयवत् कृत्तिकोदयस्याभावात् । कृत्तिकामु वा तदुदयवत् इतरोदयस्यासम्भवात् । कालादेश्च धर्मिणः "सौगतकल्पितस्य शास्त्रकारेणैव प्रतिशेषात्" । तत्र अपक्षधर्मत्वेन तदभावः । शब्दानित्यत्वाभावेऽपि तत्र भ्रमतो बाधकाभावादेव तर्हि तस्य भवतु तदभाव इति चेत्; नेदानां तस्यासिद्धत्वम्, सिद्धस्यैव एवमगमकत्वप्रतिपादनादिति चेत्; मत्स्यम्; घटादिगतस्य तस्यैवमगमकत्वं शब्दगतस्य तु नैवम्, असिद्धत्वादेव तस्यागमकत्वात्, अन्यथाऽ- १५
नुपपत्तिवैकल्यस्य तत्र तन्मूलत्वात् । कः पुनः शब्दगतत्वेनैव चाक्षुषत्वादिकं हेतुमभिव्यध्यात् अनिमिहितस्यासिद्धिलोद्भावनानुपपत्तेरिति चेत् ? 'सर्वं सर्वत्र' इति ब्रुवन् साङ्ख्य एवेति ब्रूम । न च तस्य 'शब्दानित्यत्वमनभिप्रेतम्; आविर्भावदिरूपेण तदभ्युपगमात् । असिद्धत्वञ्चैतस्य तत्राप्रतिपत्तेः । नह्य-
प्रतिपन्नं सिद्धं नाम अतिप्रसङ्गात् । ततः स्थितम् - 'असिद्ध' इत्यादि । हेत्वाभासत्वमन्यथानुपपत्तिवैकल्यत्वात् । तस्य चैकविधत्वात् तदाभासानामप्येकविधत्वमेव प्राप्नोति, बहुविधत्वञ्चेत्यते तत्कथमिति चेत् ? अत्राह— २०

अन्यथासम्भवाभावभेदात् स बहुधा स्मृतः । इति ।

अन्यथासम्भवाभावः अन्यथाऽनुपपन्नत्वस्याभावः तस्य भेदो नानात्वं तस्मात् स हेत्वाभासो बहुधा बहुप्रकारः स्मृतो मत इति । कैः कृत्वा स बहुधेत्याह—

चिरुद्धासिद्धसन्दिग्धैरकिञ्चित्करविस्तरैः ॥१९७॥ इति ।

२५

१- भ्रमणम्- आ०, घ ०, प० । २ अविनाभावभावः । ३ नान्तरीयस्ये । ४ पक्षधर्मत्वाभावात् । ५ 'यदा च स एव कालो धर्मी तत्रैव च साध्यानुमानं चन्द्रोदयश्च तत्कल्पन्तीति कथमनङ्ग-
धर्मत्वम् ।'—प्र० पा० स्वप्न० पृ० ११ । ६ 'कालादिधर्मिकल्पनायामतिप्रसङ्गः'—प्र० सं० पृ० १०४ ।
'यदि पुनराकारं कालो वा धर्मी तस्य उदेष्यच्छकटयायं साध्यं कृत्तिकोदय साधनं पक्षधर्म एवेति मतम् ;
तदा धरित्रोषमिणि महोदयाधारामित्वं साध्यं महानक्षुपवत्वं साधनं पक्षधर्मोऽनु, तथा च महानक्षुपो
महोदयो धर्मिणो गमयेदिति न कश्चिदपक्षधर्मो हेतुः स्यात् ।'—प्रमाणपर्यो० पृ० ७१ । अक० टि० पृ०
१०५ । ७ शब्दादिनि-ता० ।

व्याख्यातं प्रागेवेदम् । तत्र विरुद्धो नाम साध्यासम्भव एव भावी । स च द्वेषा विपक्ष-
 व्यापी तदेकदेशवृत्तिश्चेति । तत्र तद्व्यापी निरन्वयविनाशसाधनः सत्त्वहूनरूवादिः, तेन परिणामस्यैव
 तद्विपक्षस्य साधनात्, सर्वत्र च परिणामिनि भावात् । तदेकदेशवृत्तिः प्रयत्नानन्तरीयरूत्रश्रावणत्वादिः,
 तस्य तत्साधनस्यापि विद्युदादौ परिणामिन्यप्यभावात् ? तथा साध्ये सत्यसति च यस्यासिद्धिरसौ
 असिद्धो नाम । स तु अनेकधा चायम्—अज्ञातसन्दिग्धस्वरूपाश्रयप्रतिजार्थैकदेशासिद्धविकल्पात् ।
 तत्राज्ञातसिद्धः सर्वोऽप्येकान्तवादिपरिकल्पितो हेतुनिवहः, तत्परिज्ञानस्य “परोक्ष [ज्ञान] विषय”
 इत्यादनां “विमुखज्ञानसंवेदः” इत्यादिनां च प्रतिशेषात् । सन्दिग्धासिद्धो यथेह निकृजे मयूरः
 केकायितादिति । तत्र हि यदा स्वरूप एव सन्देहः किमयं मयूरस्यैव स्वरः आहोस्वित् मनुष्य-
 स्येति ? तदाश्रये वा किमस्मान्निकुञ्जात् केकाययितापात आहोस्विदन्यत इति तदा भवत्येव
 सन्दिग्धासिद्धत्वमस्य ।

स्वरूपासिद्धो यथा—“सद्वैपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विषयोः” [ ]
 इत्यत्र यदि युगपद्वैपलम्भनियमो हेत्वर्थः; सोऽसिद्ध एव विषयदर्शनेऽपि सन्तानान्तरगतस्य
 तज्ज्ञानस्य कुतश्चित्तत्प्रतिपत्तावपि तद्विषयविशेषस्य अनवगतैरिति प्रथममस्तावे निरू-
 पितत्वात् । अथैकोपलम्भनियमः; सोऽपि तादृश एव । न ह्येकस्य ज्ञानस्यैवोपलम्भो बहि-
 र्धस्यापि सद्भावात् । क पुनरयं बहिरर्थो नाम यस्योपलम्भान् एकोपलम्भस्यासिद्धिः ?
 नीलप्रवलादिरिति चेत्; न तन्मात्रेण तत्रापि तु ज्ञानादर्थान्तरत्वे तद्वेद्यत्वे च, तन्मात्रस्य
 ज्ञानत्वेऽप्यविरोधात् । न च नीलादेरन्यज्ज्ञान पश्यामी यतोऽर्थान्तरत्वं तद्वेद्यत्वं वा तस्य
 भवेत् । अत्र्यतिरेके तु न तस्य बहिरर्थत्व सुखाद्विर्वत् ज्ञानत्वस्यैवोपपत्तेः । अथ नीलमहं पश्यामीति
 प्रतीतेः कथमर्थान्तरस्य ज्ञानस्याभावः अहंबुद्धिवेषेण तत्त्वाप्रति ? तदपि न युक्तम्, कर्तृकर्म-
 कियारूपस्यापि विभागस्याविभागरूपे नीलादात्रैव कल्पितरूपत्वान्, शिरापुत्रस्य शरीरमित्यादिवत्
 अतात्त्विकत्वात् । न हि तत्त्वतोऽदुःप्रत्ययस्य तत्र व्यापारः । व्यापारे वा तत्रापि तद्वेद्ये व्यापारान्तरेण
 भवितव्यं तत्राप्यपरेणैयनवस्थानं भवेत् । व्यापारमव्यापार एव स प्रत्येति चेत्; नीलादि किल
 तथा प्रत्येति ! प्रत्येतु को दोष इति चेत्; सर्वं तर्हि प्रतीयात् अविशेषात् । न चाहमित्यपि शरीरा-
 दन्यः, स्थूलोऽहमिति तत्सामानाधिकरण्येन प्रतीतेरन्यथाऽसम्भवात् । शरीरस्य च ग्राहकत्वे ग्राह्यमपि
 तदेवेति सिद्धं नीलादितज्ज्ञानयोरनर्थान्तरत्वमिति कथं तस्य बहिरर्थत्वमिति चेत् ? उच्यते—तदेव
 तदर्थान्तरं ज्ञानं यस्याय भवद्विचारो व्यापारः । सोऽपि नीलादीनामन्यतमस्यैवेति चेत्; न; तस्य
 स्वरूपादन्यथाऽप्रवृत्तेः । न हि तत् नीलादिक्रमशेषमविषयिकुर्वत् तद्व्यतिरिक्तज्ञानाभावमपिपत्तौ

१ अनित्यत्वसाधनस्यापि । २ ‘स तु’ एते पदे व्यर्थे । त्वनेन— ता० । ३ न्यायवि० श्लो०
 १।११ । ४ न्यायवि० श्लो० २।१९ । ५ “धर्मत्र नीलान्तरद्विषयी तयोर्भित्तत्वं साध्यधर्मः यद्योक्तः
 सौवैपलम्भो हेतुः । ईदृश एव आचार्यायै प्रथमे हेत्वर्थोऽभिप्रेतः ।” —तत्त्वमं० पं० पृ० ५६७ । प्र० वा०
 ३।३०७ । ६ —यस्य— प० । ७ एतत्परी— आ०, प्र०, प० । ८ —वत्तत्रा— आ०, प्र०, प० । ९ —यत्वर
 आ०, प्र०, प० । १० जानत्वादिति । ११ एव प्र— आ०, प्र०, प० ।

समर्थम्, व्यतिरिक्तभावप्रतिपत्तेर्व्यतिरेकयितव्यवस्तुप्रतिपत्तिनाः तरीयकत्वात् । अथ तदेव नीलादिकं यथा-
स्वमालिनि ज्ञानान्तराभावमवैति तत्किं तदर्धेन व्यतिरिक्तज्ञानेनेति चेत् ? न; विना तेन तदेवेत्या-
दंरपि दुरवधोयत्वात् । न ह्येकेन तस्य सर्वस्याऽनुवगमे युक्तमिदं तदेवेत्यादिकम्, एकज्ञानव्यापारत-
थैवास्य प्रतीतेः । ततोऽस्यैव ज्ञानमर्थान्तरं नीलादेः । कथं पुनस्तेनाप्यव्यापारेण तस्य ग्रहणम् ?
सव्यापारत्वेऽनवस्थानस्य प्रतिपादनादिति चेत्; न, स्वत एव तस्य व्यापारत्वेन व्यापारान्तरकल्पना-
वैकल्यात् । स्वतोऽपि सर्वग्रहणव्यापारमेव तत् कस्मान्न भवतीति चेत् ? नीलमपि स्वतो नित्यं
व्यापि च कस्मान्न भवति ? स्वहेतोरेव नियतकालदेशतयोत्पत्तेरिति चेत्; न; अन्यस्यापि तत एव
नियततद्द्वयापारत्वेनोत्पत्तेरविशेषात् । यत्पुनरुक्तं मस्तकस्फोटविज्ञानप्रकरणे—

“अदृष्टं पश्यतीत्येतत् सुतरामतिदुर्घटम् ।

दृष्टं च पश्यतीत्येतत् व्यर्थकत्वात् सुदुर्घटम्॥” [ ] इति ।

१०

तदपि न युक्तम्; अदृष्टस्यैव पावकादेरनुमितस्य पुनर्दर्शनात् । तदपि दृष्टमेव दृष्टतयैव तत्रा-
नुमानस्यापि प्रवृत्तेरिति चेत्; न, दर्शनाभावे दृष्टत्वस्यासम्भवात् । दर्शनाभावे व्यर्थतैव अनुमानस्य सञ्जि-
हिततद्वृत्त्यदिति निवेदितमेव तत्पूर्वं सविस्तरमिति नातीव निबन्ध्यते । कुतश्च दृष्टत्वं नीलादेर्यतः परेण
तद्दर्शनं व्यर्थमुच्यते ? स्वत एवेति चेत्; न; परस्य तद्विषयस्य दर्शितत्वात् । सतोऽपि परस्य
कथं तद्विषयत्वं तत्र व्यापारमावात् ? न हि समसमयस्य तत्प्रतिभासस्य तदायत्त्वमुपपन्नम्, अन्यथा
दीपमतिभासोऽपि तुल्यकालतदन्तरायत्तः प्राप्नुयात् । तन्नेवं सगजसमुपकल्पितम् । अभिहितं चेदं
तत्रैव प्रकरणे—

“समानकालयोरेव कार्यकारणता यदि ।

भवेदेवं यदि भवेद्व्यापार इह कस्यचित् ॥

प्रदीपयोरपि भवेत् ग्राह्यग्राहकता तथा ।

२०

षटयोरपि तेनेदमसमञ्जसवृत्तिकम् ॥” [ ]

इति चेत्; अहो भवान् अथारूढोऽपि अर्थं न पश्यति, यतोऽनेन विचारेण नीलतज्ज्ञानद्वयं
पश्यन्पि परतस्तत्प्रतिपत्तिं प्रतिषेधति । न हि विचारस्यातद्विषयत्वे तेन तत्र ग्राह्यभाव-
स्यान्यस्य वा निराकरणमुपपन्नम् अप्रतिषेधेन भूतले कलशनिषेधवत् । ततो यथा स्वहेतुतत्तथोत्पत्तेर्विचारस्य
तद्विषयत्वं तदायनिषेधविषयत्वं वा समसमयस्यापि तथा दर्शनस्यापि नीलादिगोचरत्वसुरीकर्तव्यं
तथाप्रतीतेः । न प्रदीपादिभिरतिषेधज्ञापानं तत्र तत्प्रतीतेरभावात् । ततोऽस्मिन् वाद्यस्याप्युपलम्भ
इत्यसिद्धिरेवैकोपलम्भस्य हेत्वर्थस्य ।

२५

तथा पृथगतुपलम्भस्यापि । न हि तत्र किञ्चित्प्रमाणम् अप्रतिबन्धात् । न हि तत्र तस्य
तादस्यम्; तद्गोचरत्वापत्तेः । तस्यापि पुनःप्रमाणान्तरेण तदात्मना ग्रहणेऽनुवस्थापत्तेः । नापि तस्मात्

उत्पत्ति, अवस्तुन्येव तस्याहेतुत्वात् । न च प्रतिबन्धान्तरम् । अप्रतिबद्धस्य च न तद्विषयत्व-
मतिप्रसङ्गादिति ।

- आश्रयासिद्धौ यथा भावमात्रानुपङ्गी विनाशो भावना निर्हेतुक्त्वादिति । निरन्वयो ह्यत्र
भावप्रवसो धर्मा निर्दिष्ट स चासिद्ध एव । अन्यथा किमनेन हेतुना तस्यैवातोऽपि साधनात् ?
५ तत्कथमसिद्धावस्य सिद्धि सिद्ध एव धर्मिणि तद्धर्मसिद्धेरुपपत्ते । असिद्धिश्चास्य सान्त्वयस्यैव विनाशस्य
प्रतीतेः, यथा बाल्यादेशोऽवनादो । न हि तत्रान्वयो नास्ति, 'स एवायम्' इत्यपरिस्खलितत्वात् प्रस्ययात् ।
हेतुफलभावादेवाय' नान्वयादिति चेत्, न, तन्निमित्तत्वेऽतिप्रसङ्गस्याभिहितत्वात् । भवतु तर्हि
सान्त्वयनिरन्वयविशेषविषयकारित तदुभयसाधारण विनाशमात्र धर्मा सिद्धत्वादिति चेत्, न;
विशेषद्वयस्य असम्भवात् । न हि निरन्वयोऽपि विनाश कचिदवगतपथप्रस्थायी सान्त्वयस्यैव प्रतीते,
१० तत्कथं तयो किञ्चित्तत् सामान्य नाम यस्य हेतु प्रत्याश्रयत्वमुपकल्प्येत ? तदेवाह—

सर्वथा नास्ति सामान्य परिणामविनाशयोः ।

यो हेतोरश्रय [अनिष्टेरिष्टः स्वात्मा विशेषतः] ॥१६८॥ इति ।

- व्यक्तमेतत् । भवतु तर्हि परिणामात्मैव विनाशो धर्माति चेत्, आह—अनिष्टेरिति । न हि
परिणाम सौगतस्येष्टो यतस्तस्य भावमात्रानुपङ्गित्व सान्यते । न च तत्साधनमुपपन्न जैन प्रति
१५ विवादाभावात् । कस्त्तर्हि सौगतस्येष्टः इत्याह—'इष्ट. स्वात्मा विशेषतः' इति । विशेषेण हि निरनुगम
लक्षणेन सौगतस्येष्टो वस्तुस्वभावो न परिणामेन । स च प्रमाणाभावादसिद्ध इति कथमस्याश्रया-
सिद्धत्व न भवतीति मन्यते ? निरश्वस्तुवादिन सत्त्वादि सर्वोऽपि प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्ध । तद्यथा
अनित्य शब्द सत्त्वात् वृत्तकत्वात् उत्पत्तिमत्त्वाच्चेति । प्रतिज्ञार्थो हि 'अत्र धर्मिसाध्यधर्मसमुदाय ।
तदेकदेश पुन शब्दोऽनित्यत्व च, तत्र यथा अनित्यत्वस्य न हेतुत्व साध्यत्वेनासिद्धत्वात् तथा
२० शब्दस्यापि । अत एव शब्दत्वादेस्तत्त्वभावस्य परैस्तत्त्वमनभिप्रेत तद् सत्त्वादेरपि भवेत्, शब्दस्वभाव
स्य सत्त्वादिनानाधर्मस्याभावात्, अन्यथा निष्कलनिस्त्रिवस्तुप्रतिज्ञाव्यापत्ते । वस्तुरूप एव तत्र न विद्यत
एव नानाधर्मो व्यावृत्तिरूपस्तु विद्यत एव व्याकर्त्तमेदेन तद्भेदस्य प्रतिष्ठिते, "यानन्ति पररूपाणि
तात्पर्यस्तन्निवृत्तय ।" इति [ ] 'वचनादिति चेत्, न, तद्भेदस्याप्येकस्वभावनिबन्धनस्य
कार्यभेदवदसम्भवात् अनेकस्वभावस्य च शब्दे वस्तुभ्यभावात् । भाव एव व्यावृत्तिरूपमेति चेत्,
२५ न, तन्निबन्धनस्यापि पुनस्तद्भूतानेकस्वभावस्य कल्पनायामनवस्थापत्ते । सत्यमेतत्, केवल विकल्पा
एवाविचारितरम्या व्यावृत्तिभेदेन तद्भेदमुपकल्पयन्तीति चेत्, न तर्हि तत् कस्यचित् सिद्धिरवस्तु
सम्पत्तित्वात्, अन्यथा तत् सान्त्वयस्यैव सिद्धेरनर्थक लिङ्गसमर्थनम् । तत्र कल्पनासिद्धस्य सिद्धत्व-
मित्यसिद्ध एव सत्त्वादि । एतदेवाह—

साध्यसाधनभावो न शब्दे नाशित्वसत्त्वयोः । इति ।

१ स एवायमिति श्रयस्य । २ अर्थव- आ०, ब०, प० । ३ 'तस्यादकस्य भावस्येवावन्ति
पररूपाणि ताव यस्तदपेक्षया व्यावृत्तय । -प्र० वा० स्व० पृ० ११६ ।

न हि शब्दे धर्मिणि नाशित्वस्य साध्यभावः साधनभावो वा सत्त्वस्य उपलक्षणमिदं तेन कृतकत्वादेश्च, तस्य वस्तुतः कल्पनया चावस्तुत्वात् । अत्रैव प्रतिवस्तूपमया दृष्टान्तमाचष्टे-

अनलः पावकोऽग्निस्वात् [इत्यनेकान्तविद्विपाम्] ॥१९९॥ इति ।

यथैव हि अनले धर्मिणि पावकत्वान्निवयोर्न साध्यसाधनभावः शब्दभेदेऽपि वस्तुभेदाभावात् तथा प्रकृतयोरपि । न हि तत्रापि वस्तुभेदो विकल्पभेदस्यैव भावात् । केषां पुनस्तत्र तयोर्न तद्भावः ? ५
इत्याह—'इत्यनेकान्तविद्विपाम्' इति । विकल्पबुद्धौ अनेकान्तं ये विद्विषन्ति तेषामिति । न हि अत्रामिलाप्येतराकारस्यानेकान्तस्याभावे विकल्पो नाम, यतः विकल्पिताऽपि हेतुसिद्धिर्भवेत् । भक्तु कल्पितस्तत्र अनेकान्त इति चेत्; न; अनवस्थादोषस्योद्घोषितत्वात् । भवतः कथं तत्र तयो-
स्तद्भाव इति चेत् ? आह—

सर्वान्यसदृशः शब्दः सत्त्वादिपरिणामतः ।

१०

सर्वान्यार्थासमः शब्दः शब्दादिपरिणामतः ॥२००॥ इति ।

साधारणैतरस्वभावो हि शब्दः स्याद्भाविनां प्रतीतिवलात् । प्रतीयते हि तत्र साधारण-
स्वभावत्वं सत्त्वज्ञेयत्वादिना परिणामेन, तद्रूपेण तस्य सर्वापरपदार्थसादृश्यात्, असाधारणरूपत्वं च
शब्दत्वश्रावणत्वादिना, तस्य तदन्वयत्र सर्वत्राभावात् । अतः शब्दानित्यत्वसाधनेन तेषां सत्त्वादिः
श्रुतिज्ञाऽर्थकदेशासिद्धत्वम् । शब्दादसाधारणपरिणामात्मनस्तस्य तद्विपरीतत्वेन न निरंशवादिनामिति १५
भावः । शब्दस्य परिणामत्वे परिणामिना भवितव्यं तस्य तद्भ्रमत्वात् । न चासौ कश्चिदपि अस्तोति
चेत्; न; पुद्गलपरमाणूनां भावात् । एतदेवाह—

अणूनां श्रुतयोग्यत्वान्निशयादानहानयः ।

शब्दोत्पत्तिविनाशाः [तत्साध्यसाधनसंस्थितिः] ॥२०१॥ इति ।

शब्दस्य हि उत्पत्तिर्नाम पुद्गलपरमाणूनां तात्त्वादिभिः श्रमगजानविषयभावयोग्यसदृश- २०
रूपातिशयोपादानमेव, विनाशोऽपि कुनश्चिदतिशयपरिहाणरेव, नासतः सर्वथा प्राप्तुर्भावो नापि नोरूपः
प्रध्वंसः प्रमाणाभावात् । ततो युक्तं परिणामत्वं शब्दस्य पुद्गलपर्यायत्वात् । न चेदमसिद्धमवबोधद्वयं
तृतीये निरूपयिष्यमाणत्वात् । बहुवचनं तु उभयत्रापि व्यक्तिबहुत्वापेक्षं प्रतिपत्तव्यम् । ततः
किम् ? इत्याह—तत्साध्यसाधनसंस्थितिः । तत् तस्मात् साधारणैतरस्वभावसद्भावात् साध्यसाधना-
नामनित्यत्वसत्त्वादीनां संस्थितिस्तीति शेषः । एवमन्येऽप्यसिद्धा हेत्वाभासा अभ्यूहितव्याः । २५

सम्प्रत्येकान्तिरुस्तदाभास उच्यते । कथं पुनर्विहृद्येत्यादौ कारिकायामनुक्तसदाभासः
कथ्यते तदुक्तस्यैव विवरणीयत्वाविति चेत् ? न; सन्दिग्धशब्देन तस्यैव अभिधानात् । सन्दिग्ध-
साध्यविषयत्वेन तत्र तच्छब्दोपपत्तेः । स च यथा तनुकरणमुक्त्वादिं बुद्धिमद्भवेतुक्म् अचेननोपादा-
नत्वात् सन्निवेशविशिष्टत्वाच्च पद्यदिविति ।

स्यान्मतम्—सत एव साध्ये तद्विषये च भावादनैकान्तिकत्वम् । न च तन्वादी तादृशम- ३०

चेतनोपादानादिकमस्ति यस्य घटादौ साध्यानुगम प्रतिपन्न । यदि स्यात् जीर्णप्रासादादिवत् तत्रापि प्रतिपत्तु स्वयमेव कृतबुद्धि स्थितिं व्यर्थैवेयमनुमानरूपसिद्धिर्भवेत् । ततोऽसिद्ध एव तत्राय हेतुवर्ग इति कथमनैकान्तिकत्वम् ? तदुक्तम्—

“सिद्ध यादृगधिष्ठातृभागाभाजानुवृत्तिमत् ।

५ सन्निवेशादि तद्युक्तं तस्माद्यदनुमीयते ॥” [प० वा० १।१३] इति,

- तद्युक्तम्, प्रत्यक्षमर्थेन तत्रापि तत्सिद्धे । अस्ति हि घटादाविव तन्वादावपि प्रत्यक्षमर्थ — ‘अयमचेतनोपादान, अयमचेतनोपादान’ इत्यादि, तत्कथं जीवति तस्मिन् तदसिद्धत्वकल्पनम् ? व्यपदेश एवाय केवल न प्रत्यक्षमर्थ इति चेत्; न, कृतत्वादावपि एव प्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुं घटं कृतकं शब्दोऽपि कृतक इति व्यपदेशमात्रमेवेदं नात्रापि सामान्यप्रत्यक्षमर्थं कश्चित् । तथा चानासावपि असिद्ध एवेति न कश्चिदपि हेतु सिद्ध स्यात् । ततो यथा कृतकत्वादौ प्रत्यक्षमर्थ एव सामान्यविषयः, तद्वदचेतनोपादानत्वादावपि इति सिद्ध एवायम् केवल साध्याभावेऽपि भावात् अनैकान्तिक । तथा हि—बुद्धिमतो हेतोर्वच्छरीर तद्यदि तेनैव बुद्धिमता बुद्धिमद्वेतुक तन्निर्माणेऽपि तस्य शरीरान्तर पुनस्तन्निर्माणेऽपि न कश्चिदवस्थितिस्तच्छरीराणाम् । अन्येन बुद्धिमता तद्भेदुक्त तदित्यपि न युक्तम्, तच्छरीरस्यापि तदन्येन तद्भेदुक्तत्वरूपत्वनायामव्यवस्थापत्ते । अथाशरीर-
१५ बुद्धिमद्वेतुकमेव तच्छरीर तदयमप्रसङ्ग, तत्र, तन्वादावपि तद्भेदुक्तत्वैव प्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि तेन अतद्भेदुक्तमेवेति चेत्, सिद्धं तर्हि तेन व्यभिचारित्पम् अचेतनोपादानत्वादे असिद्धे बुद्धिमति तच्छरीरस्याप्यसिद्धत्वात् कथं तेन व्यभिचारित्पनम् ? सिद्धे सिद्धमेव तदिति चेत्, तथापि किं तत्कल्पनेन सिद्धम्य तेनैव प्लव्यमानानुपपत्तेरिति चेत्, सर्वं यदि प्रमाणसिद्धेन तेनैव तत्कल्पनम्, न चैव पराङ्गीकारमात्रसिद्धेनैव तदुपपादनात्, तदङ्गीकारस्य अप्रमाणत्वात् कथं तद्विषयेण व्यभि-
२० चार इति चेत् ? कथं तादृशेनैव क्षणक्षयादिनाऽनुपलम्भस्य पक्षधर्मत्व यतो ‘नास्ति क्षणक्षयादिर-
नुपलम्भत् व्योमनुमुमादिवत्’ इत्यनुमानमुज्ज्वलेत ? तदभावो न भावेषु साध्यते किन्तु तद्विरुद्ध-
मनि (द्व नि) त्वत्प्राप्तं कोटस्थमेवेति चेत् अप्रतिपन्ने तस्मिन् कथं तत्र तद्विरुद्धत्वनिवृत्ति ? पराङ्गीकारादप्रतिपन्नव्यभिचारबुद्धेरिति स्वरुचिर्निश्चितदर्शनप्रदर्शनमात्रम् । तस्य नास्त्वैव शरीर-
मिति केचित् । तैरपि तत्र सिद्धं न वक्तव्यं यतोऽशरीरस्यैव तस्य तन्वादिर्नृत्व प्रतीयते इति ।
२५ उच्यते एव गार्हस्त्येन अशरीरेणापि स्वशरीरविक्षेपाद् करणादिति चेत्, अबुद्धिमताऽपि तर्हि तेन तत्करणाद् बुद्धिमत्त्वमपि तस्य न स्यात् । कुर्वन्नाद् बुद्धिमत् एव दर्शनात् तस्यापि बुद्धिमत्त्वे सशरीरत्वमपि स्यादविशेषात् । किमर्थं वा बुद्धिमतोऽपि तस्य तन्वादिकरणम् ? ब्रह्मार्थ-
मिति चेत्, न, क्षणिकेशक्यं क्रीडाऽसम्भवात् । क्लेशोऽपि विद्यत एव तस्य रगमादिरिति चेत्,

१- तेषु तस्य शरीरान्तर पुनस्तन्निर्माणेति प० । २ शरीरम् । ३ व्यभिचारकल्पनम् ।
४ शरीरेण । ५ पराङ्गीकारमात्रसिद्धेनैव । ६ क्षणिकत्वाभाव । ७ क्षणिक । ८—द्विप्रतिपत्ते त्व-
था०, व०, प० ।

कथं तर्हि तस्य दुस्तरासारसंसारघोरासातसागरोदरनिशतनिमित्ततां प्रतिपद्यमान एव तत्प्रयुक्तः क्रोडायां प्रवर्तते ? बालप्रज्ञामलीमसमानसस्यैव तदुपपत्तेः । प्राकृतस्यैव^१ सोऽपि तन्निमित्तं न विश्वलोकाति-
शयिशक्त्यधिष्ठानस्य महेश्वरस्य, न हि यथा पद्मगविषं मानुषाय^२ प्रतपत्येवं मयूरायापीति चेत्, न;
तत्त्वदेशेऽपि क्लेशवस्थाविशेषात् । तथापि प्राकृतक्लेशस्यैव तन्निमित्तत्वं न तस्येति कल्पनायाम्
अचेतनोपादानत्वाद्यविशेषेऽपि कलशशुशालादिकमेव बुद्धिमदुपेतुकं न तन्वादीति किञ्च विभाग- ५
करूपनं यतो व्यभिचारदोषो दुस्परिहारो न प्राप्नुयात् ? किञ्च,

मुक्तानामपि तन्वादि कुर्वन् क्रीडति किञ्च सः ।

प्रभावः स्यात् परं चैवमशक्यार्थोपकल्पनात् ॥१५५५॥

कर्मणां तन्निमित्तानामभावात्तेति चेदसत् ।

तेषामपि तदाम्यत्तप्रादुर्भावतया स्थितेः ॥१५५६॥

अचिन्त्यां विभ्रतः शक्तिं किं वा तेषामपेक्षया ।

सहायापेक्षिणी शक्तिरचिन्त्या वा कथं भवेत् ? ॥१५५७॥

तत्र क्रीडापरत्वेन युक्ता तन्वादिनिर्मितिः ।

प्राणिनामुपभोगाय तत्कृतिर्वदि कल्प्यते ॥१५५८॥

उपभोगोऽपि कर्तव्यः प्रीतिरेव तनूमृताम् ।

यद्यनुग्रहबुद्ध्याऽसौ तत्क्रियायां प्रवर्तते ॥१५५९॥

तथा च दुःखजन्मैषां न तत्कार्यतया स्थितम् ।

व्यभिचारेण तदुपेतुन् योजयत्यपसंशयम् ॥१५६०॥

अस्ति निग्रहबोधोऽपि यदि तस्य मनीषिणः ।

द्रोहः कस्तैः कृतो येन स तत्र परैव लप्यताम् ॥१५६१॥

द्रुक्षते सोऽपि चेदन्यैः सत्त्वैरायहशक्तिभिः ।

तत्प्रभावप्रवादाय त्वं प्रयच्छ जलाञ्जलिम् ॥१५६२॥

अद्रोहकृन्तु तन्नायं निग्रहस्तेषु युज्यते ।

कर्तुं बुद्धिमता देवैरिदमन्यत्र मापितम् ॥१५६३॥

“तन्वादिकरणात् सत्त्वान् भयङ्कशेन योजयेत् ।

बुद्धिमानोऽवरः कस्मात् स्वयं द्रोहमकुर्वतः ॥” [सिद्धिभि० परि०७] इति ।

निग्रहोऽपि तेषामुपकारायैव, फलोपभोगेन कर्मपरिक्षये निर्वाणपुराप्तेर्भावादिति चेत्;
अपरिषकानामेव तर्हि तेषां परिक्षयः कर्तव्यः स्यात् । एव हि तेन जगदनुगृहीतं भवति, प्रसुर्य-

१ तस्य स दु-आ०, ब०, प० । २ साधारणतत्त्वस्यैव । ३ प्रभवस्येवं आ०, ब०, प० ।

४-शुभः आ०, ब०, प० । ५-प्रभावाय आ०, ब०, प० । ६-पां छयः क परि-आ०, ब०, प० ।

७ जनानुगृहीतं आ०, ब० प० ।

देवेच्छति तत्करोतीति चानुसृतं भवति । यदि वा, कृत्वा परिशोधनात् कर्मणामकरणमेवोपपन्नम् “ग्रहणा-
लनाद्वि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” [ ] इति न्यायात् । तत्कर्मणामविद्यामलीमसाः प्राणिन एव
कर्तारो न महेश्वरः स तु तेषां फलमेवोचितं परिकल्पयतीति चेत्; तन्वादीनामपि त एव किञ्च कर्तारो
यतस्तेषामीश्वरकर्तृत्वमुच्यते । प्राणिनामज्ञत्वादिति चेत्; न; कर्मस्वपि समानत्वात् । तथा
५ हि—यथा ते तन्वाद्युपादानादिकं न जानन्ति तथा कर्मवैचित्र्यनिमित्तमपि, अन्यथा दुष्कर्मकरणा-
सम्भवात् । मा भूवंस्तेऽपि तेषां कर्तार इति चेत्; आगतस्तीर्हि तैरपि हेतूनां व्यभिचारदोषोऽप्रति-
विधानः । तन्नोपकारायापि निग्रहकरणमुपपन्नम् ।

प्रयोजननिरपेक्षमेव तस्य जगरकरणं स्वाभाव्यादिति चेत्; कथं तर्हि तत्कस्यचिदनुपपन्नम्
अपरस्योपघाताय च ? महेश्वरस्यैवं नाभिसन्धिर्जगत्स्वभावादेव तद्विभाग इति चेत्; अनुबद्धस्तीर्हि
१० तेन व्यभिचारदोष इत्युपपन्नमनैकान्तिरूढमचेतनोपादानत्वादीनाम् ।

तथा तत्पुत्रत्वादीनामपि । 'स' इयामः तत्पुत्रत्वादितरत्पुत्रवत् । पत्नी एते तण्डुला. एकस्था-
ल्यन्तर्गतत्वात् उपमृष्टतण्डुलवत्' इत्यादयोऽपि तद्विपक्षे बाधकत्रैधुर्येण अन्यथाऽनुपपत्तिवैकल्यादेव
अगमकल्पपदबोमासादयन्ति न पुनस्त्रैरूप्यवैकल्यात् । अस्ति ह्यत्र पक्षधर्मत्वं देशान्तरगते देवदत्तादौ
तत्पुत्रत्वस्य भावात् । सपक्षे सत्त्वच्च, पार्श्ववर्तिनि पुरुषे इयामे तदुपलम्भात् । विपक्षत्रैरिरेकश्च
१५ तत्पुत्रत्वस्य अश्यामस्याप्रतिपत्ते, अश्यामपुत्रस्य चातत्पुत्रत्वात् । नन्वत्र साध्यप्रतिबन्धो नास्ति—^१न
तत्पुत्रत्वं श्यामत्वस्य कार्यम्; ततः प्रागेव भावात्, विशिष्टाहारादेशादिवलेन पश्चादेव हि ततः श्यामत्वं
भवति तत्कथं तद्वेतुक्त्वं तत्पुत्रत्वस्य ? कथं वा तत्स्वभावव्यतिरिक्तं प्रतिबन्धवैकल्यादेव अगमकत्वमत्र
नान्यथाऽनुपपत्तिविरहादिति चेत्; कथं पुनस्त्रैरूप्ये सति तद्वैकल्यं कृतकत्वादावपि अविश्वास-
प्रसङ्गात् ? तदेवात्र नास्ति विपक्षव्यावृत्तेरभावात् अश्यामेऽपि बाल्यवस्थायां तत्पुत्रत्वस्योपपन्नमादिति
२० चेत्, शिक्षपाल्वेऽपि तत्र स्यात्, अङ्कुरदशायामवृक्षत्वेऽपि तद्भावेन विपक्षव्यावृत्तेरभावात् । वृक्षपरि-
णामयोग्यतयाङ्कुरस्यापि वृक्षत्वे श्यामपरिणामशक्तितया बालकस्यापि किञ्च श्यामत्वं यतो विपक्षप्रति-
रेको न भवेत् ? ततस्त्वान्नानुबन्धित्वान् साध्यधर्मस्योपपन्नमस्य स्वभावहेतुत्वं शिक्षास्वादिवादिति न
प्रतिबन्धवैकल्यादगमकत्वम्, अन्यथाऽनुपपत्तिविरहादेव तदुपपत्ते ।

सप्रति चिरन्तनाचार्यानुस्मरणेन पुण्यातिशयावाप्तिमभिसन्धानः श्रीमत्पात्रकेसरिवचनेन
२५ हेत्वाभासानामुपसंहारं दर्शयन्नाह—

अन्यथाऽनुपपन्नस्वरहिता ये त्रिलक्षणाः ।

अकिञ्चित्कारकान् सर्वान् तान् व्यं सङ्गिरामहे ॥२०२॥ इति ।

अन्यथाऽनुपपत्तिविरहादेव हि तत्पुत्रत्वादयोऽन्येऽपि हेत्वाभासा. साध्यप्रत्यायनवैकल्यात्
अकिञ्चित्करा न त्रैरूप्यविरहात् । तद्विरहस्योक्तरीत्या समर्थनादिति व्यं स्याद्वादन्यायेदिन-
३० प्रतिपादन्यामहे ।

तदेवगुणदर्श्यं हेतुतदाभासान् सम्प्रति दूषणाभास दर्शयन्नाह—

तत्र मिथ्योत्तरं जातिः [यथाऽनेकान्तविद्विषाम्] । इति ।

प्रमाणोपपत्ते साध्ये धर्मे यस्मिन् मिथ्योत्तरं भूतदोषस्योद्भावनयितुमशक्यत्वेनासदूषणोद्भावन सा जातिरिति । तत्केषामित्याह—‘यथाऽनेकान्तविद्विषाम्’ इति । यथेत्युवाहरणप्रदर्शने । अनेकान्तविद्विषः सौमतादयस्तेषामिति । कीदृश तत् ? इत्याह—

दध्युपद्रादेरभेदत्वप्रसङ्गादेकचोदनम् ॥२०३॥ इति ।

दधि चोपद्रादादिर्यस्य कर्मगुणादेस्तस्य एकचोदनमेकशब्दाभिधेयत्वम् । कुत एतत् ? अनेदत्वस्य दध्युपद्रादेरेकत्वस्य प्रसङ्गात् । प्रसज्यते हि अनेकान्तजादिनो यथा क्षीरविकारस्य दधिवत् तथा करभत्वमपि, अन्यथा ‘सर्वो भावस्तदतस्त्वभावः’ इति सिद्धान्तव्यापत्ते । तथा च दधिशब्देनैव क्षीरविकारस्येवोद्भूतस्यापि तद्वेकतामापन्नस्याभिधानात् दधि खादेति चोदितेन कर्मनेऽपि तद्भक्षणाय प्रवर्तितव्यम् । तदुक्तम्—“सर्वस्योभयरूपत्वे” [प्र० वा० ३। १८१] इत्यादि । विद्यत एव दधानि कश्चिद्विशेषो यतो न करभत्व तस्येति चेत्, तर्हि स एव दधीति वक्तव्यं तत् एव तत्फलस्य तृप्यादेर्भावात्, स च न करभावे अस्तीति कथं तदतस्त्वभावत्व भावानां यत् एकान्तवाद एव प्रशस्तो न भवेत् ? इदमप्यभिहितम्—

“अथास्त्यतिशयः कश्चित् येन भेदेन वर्तते ।

स एव दधि सोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं वरम् ।” [प्र० वा० ३। १८२] इति ।

कथं पुनरस्यासदुत्तरत्व यतो जातित्वमिति चेत्? प्रमाणबलावलम्बिन्यनेकान्ते प्रवृत्ते । प्रतिपादित हि तदवलम्बितत्वमनेकान्तस्य प्रत्यक्षत्वं, सत्त्वादिसाधनसमुद्भावादाग्निबोधिकादपि तस्यैव प्रतिपत्ते सविस्तर समर्थितत्वात् । न च प्रमाणपरिशोधिते वस्तुनि दूषणसम्भव । तथा हि—तदपि तदतदात्मके वस्तुनि दूषणमुद्भूयमाणं न तावत् सामान्यविशेषात्मके भवितुमर्हति, दध्याद्यन्वयिन सामान्यस्यैकस्याभावात् । सदृशपरिणामो हि सामान्यम्, तच्च दध्यादिपर्यवसितमेव न किञ्चिदपि सत्त्वमन्यद्वा समन्वितमस्ति नीलतज्ज्ञानयो सारूप्यवत् । तन्कथं दध्युपद्रादेरेकत्वं यत् एकचोदनायामन्यथापि प्रवृत्तिः । नापि द्रव्यपर्यायात्मके, दधिद्रव्यस्य स्तव्य स्तव्यनरादिभि स्वपर्यायैरेव अभेदात् नोपद्रव्यपर्यायै । एवमेव निर्वाधायास्तत्प्रतीतेरनुभावात्, अन्यथा विकल्पज्ञानस्यापि स्वगतनेव तदन्तरगतानाप्यभिलाष्याकारेणाभेदापत्ते न भार्याविकल्पो गातृविकल्पाद्विद्येत, तथा च तद्विकल्पमप्युक्तस्य भार्यायामिव मातर्यपि प्रवृत्तिर्भवेत् । तत् स्याद्वादिमतमनवबुद्धय तत्रेदमुच्यमान धर्मकीर्तेर्विदूषणकार्यमावेदयति—“पूर्वपक्षमत्रिज्ञाय दूषकोऽपि निदूषकः ।” [ ] इति प्रसिद्धे । भूतु वा दधिऋतयो सामान्यपरायाभेन चोदनाया दधिवत् कर्मनेऽपि प्रवृत्ति, न च दधिचोदनायास्तत्परत्व क्षीरविकारविषयतया विदोषपरताया एव तत्रोपपन्नत्वात्, तद्विकाराच्च करभरूपमप्य निरोपस्थार्थान्तरत्वात् । एतदेव परप्रसिद्धेन निदर्शनेन दर्शयन्नाह—

१ “तदेव सर्वं को नेच्छेत् स्वस्वादिचतुःपात् । अत्रदेव निर्वायात् ”—आप्तमी० श्लो० १५ ।

२ तदा-ग-आ०, व०, प० । ३ विमलान्तर ।

सुगतोऽपि मृगो जातो मृगोऽपि सुगतः स्मृतः ।

तथाऽपि सुगतो वन्द्यो मृगः खाद्यो यद्येष्यते ॥२०४॥

तथा वस्तुवलादेव भेदाभेदव्यवस्थितः ।

चोदितो दधि खादेति किमुष्टमभिधावति ॥२०५॥ इति ।

५ सुगतोऽपि न केवलमन्यो जातः पूर्वस्मिन् भवे मृगः मृगोऽपि न केवलं मनुष्य एव सुगतः स्मृतोऽनुमतः तदुत्तरभवे शान्मै । ततः किम् तथाऽपि मृगसुगतभवयो उपादानोपादेयतयैक-सन्तानत्वेऽपि सुगतो वन्द्यो न मृगो मृगस्तु खाद्यो न सुगत इति यथा येन व्यवस्थाभेदप्रकारेण इष्यते सौगते, तथा वस्तुवलादेव वस्तुशक्ति एव भेदाभेदयोरसाङ्ग्येण व्यवस्थिते चोदितो दधि खादेति कस्मात् उष्टमभिधावति सत्येव तत्साङ्ग्ये तदुपपत्ते ।

१० सम्प्रति जात्यन्तरं दर्शयन्नाह—

अत्रैवोभयपक्षोक्तदोषारेका [अनवस्थितेः] । इति ।

अत्रैव भेदाभेदव्यवस्थितावेव उभयपक्षः नित्यैकान्तपक्षः क्षणिकैकान्तपक्षश्च तत्र य उक्तः

स्याद्वादिना दोषः “अर्थक्रिया न युज्येत नित्यक्षणीकपक्षयोः” [लघी० श्लो० ८] इत्यादिः

तस्य आरेका संश्लितीतिरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध । कुत इत्याह—अनवस्थिते. तद्वारेकायाः

१५ प्रमाणवाचितत्वेन स्थित्यभावात् । अन्यथा सर्वस्यापि प्रमाणस्य निर्विषयतापत्तेः । पुनरपि तदन्तरमाह—

अनन्वयादिदोषोक्तेः प्रपञ्चो वा [अनया दिशा] इति ॥२०६॥

वा इति समुच्चये अनन्वय सवनेकान्तसाधने सपक्षवैकल्यम् आदिशब्दात् अपक्षधर्मत्वं

सैत्वादिसाधने हेतुसाध्यै व्यावृत्त्यभावात् स एव दोषस्तदुक्तेः प्रपञ्चः प्रबन्धो जातिरिति पूर्ववत्सम्बन्ध ।

कयोपपत्त्येत्याह—“अनया दिशा” इति । अनया पूर्वमतिपादितया दिशा अन्वयाद्यभावेऽपि गमक-

२० त्वोपपत्तिवर्त्मनेति ।

ननु यथाऽन्यापि साधर्म्यादिसमा जातिर्नैयायिकादिना कथ्यते तथा त्वया किन्नेति

चेत् : अत्राह—

मिथ्योत्तराणामानन्वाच्छास्त्रे वा विस्तरोक्तिनः ।

साधर्म्यादिसमत्वेन जातिर्नेह प्रतन्यते ॥२०७॥ इति ।

२५ न पुनरिह शास्त्रे साधर्म्यवैधर्म्यादिममा तथाऽपि जातिर्विस्तरेण निरूप्यते । कस्मा-

दिति चेत् : मिथ्योत्तराणां पुरुषाभिप्रायनिबन्धनत्वेनेवत्तापारिच्छेदाभावात् त्रिलक्षणकथने वा

शास्त्रे विस्तरेण श्रीपात्रकेसरिस्वामिना प्रतिपादनादित्यलमभिनिवेशेन ।

तदेवमनुमानतदाभासभेदे निरूपिते यथा जयेतरव्यवस्था तथा दर्शयन्नाह—

प्रकृताशेषनन्वाधे प्रकाशापट्टवादिनः ।

विद्युत्वाणोऽध्रुवाणो वा विपरीतो निगृह्यते ॥२०८॥ इति ।

३० १ -त्वात्तत्ता- आ०, व०, प० । २ -साध्याभ्याहृत्पभा- आ०, व०, प० । -साध्या-
भ्याहृत्त्वा भा- ता० । ३ न्यायसू० ५।१।१-३७ ।

प्रकृतौ विधिमुखेन निषेधमुखेन वा साधयितव्यतया प्रकान्तो यः अशेषः समग्रः साध्य-
साधनरूपः, तच्चार्थो न सौगतवत् कल्पितस्वभावस्तस्य प्रकाशः सम्यचेतसि समर्पणं तत्र पदुवादिनः
सकाशात् यो विपरीतः तत्प्रकाशपाटविक्रमः स निगृह्यते पराजयं प्राप्नोति । तथाहि—यदा जैनो
वादी सम्यक्हेतुप्रयोगेण स्वपक्षं प्रकाशयति—परिणामी भावोऽर्थक्रियाकारित्वात् । न हि नित्यैकान्ते
तत्कारित्वं कमयौगपद्यविरोधात्, क्षणिकैकान्ते सदसत्समयविकल्पायोगाच्च । न च तदुभयविकल्परान्नाप्तं ५
प्रकारान्तरं सम्भवति यतस्तदेकान्ते तत्कारित्वावस्थितिस्तस्य बहिर्नन्थाप्रतिगच्छेति तदा सौगतादिः
प्रतिवादी पराजीयते । यदा वा जैन एव प्रतिवादी प्रकृतमेव हेतुं परमयुक्तं विरुद्धमुद्गाव्य ततः
स्वपक्षमवद्योतयति तत्रापि परस्यैव पराजयावाप्तिस्तद्विपरीतत्वेनेति प्रतिपत्तव्यम् । अथ 'यदा सौगतादिविषय
वादी प्रतिवादी वा स्वपक्षे परपक्षे च साधनं वा किञ्चित् समोचीनमनवलोक्यन् छद्मदिना प्रत्यव-
तिष्ठते समाभीरुत्रय तूष्णीं वा तिष्ठति तदा तदनुद्गावने जैनस्यैव निग्रह इति चेत्; न; प्रकृतार्थ- १०
प्रत्यायने सति तदनुद्गावनस्यादोषत्वात् । यदि च तत्प्रत्यवस्थानादिना जयः परस्य पराजयश्च तदनु-
द्गावनेन जैनस्य किमर्थास्तर्हि पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहादयो विनापि तैस्तत्सम्भवात् । तदुक्तम्—

“वादिनो गुणदोषाभ्यां स्यातां जयपराजयौ ।

यदि साध्याप्रसिद्धौ च व्यपार्थाः साधनादयः ॥” [ ] इति ।

किञ्च अनुद्गावित्तमेवास्य तदनुद्गावनं यदि । १५

निग्रहाय छलाद्येवं किञ्च स्यात् प्रतिवादिनः ? ॥१५६४॥

उद्गावितं चेत् केनास्य कल्प्यमुद्गावनं त्वया ।

सम्यैश्चेत् किञ्च ते कुर्युश्छलाद्युद्गावनं तथा ॥१५६५॥

तद्वादिनैव चेत् सोऽयं स्वकौपीनप्रकाशनम् ।

कुर्वन् कथं जयी नाम न परस्यास्ति सम्भवः ॥१५६६॥ २०

तदुद्गावनतस्तस्य गुणतश्चेज्यस्तदा ।

पक्षविक्षेपणादोपादजयोऽपि सद्भवेत् ॥१५६७॥

न च तौ युगपद्युक्तौ जन्ममृत्यु^३ इव क्वचित् ।

यथा वा तमआलोकौ यथा वा स्थितिविधमौ ॥१५६८॥

ततो न परिक्षीप्यक्षस्य तदुद्गावनं गुण इति पराजय एव तस्योपपन्न इति सूक्तमिदं २५
विद्युवाणो विसदृशं दूषणममिदधान. अत्रुवाणो वा तूष्णीमासोनेो वा विपरीत एव निगृह्यत
इति । तदनेनासिद्धान्तिरुन्तिरुहेत्वाभासोद्गावनमपि न पक्षसिद्धिविकल्पस्य गुण इति प्रतिपादितं प्रति-
पत्तव्यम्, अङ्गीकृतनिर्वहणस्यैव सर्वथा गुणत्वोपपत्तेः, तद्गावाभावाभ्यामेव जयपराजययोः सम्भवात् ।
किमर्थं तर्हि तद्गाभासोद्गावनमिति चेत् ? परस्थानुपायपक्षतां प्रतिपाद्य पुनः स्वपक्षव्यव-
स्थापनार्थम् । अत एवोक्तम्— ३०

“विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य चादिनं जयतीतरः ।

आमासान्तरमुद्भाव्य पक्षसिद्धिमपेक्षते” ॥ [ ] इति ।

तस्मादेकस्य प्रकृतसिद्धेरेव परस्य निग्रहो न प्रकारान्तरेण । तदेवाह—

असाधनाङ्गवचनमदोषोद्भावनं द्वयोः ।

न युक्तं निग्रहस्थानमर्थापरिसमाप्तिः ॥२०९॥ इति ।

सिद्धिः सिपाद्यपिपितवस्तुनिर्गातिः साधनं तस्याङ्गं निर्वर्तकं प्रयत्नकं लिङ्गं वा तस्या-

वचनमनुच्चारणं वादिनो निग्रहस्थानं वादमभ्युपगम्य तूष्णीमभवतो गत्यन्तराभावादिति । एतत् न

युक्तम् । कस्मात् ? अर्थस्य वादप्रयोजनस्य साध्यनिर्णयलक्षणस्य अपरिसमाप्तिः तदा हि तस्य

निग्रहस्थानमुपपन्नं यदा प्रतिवादिनः पक्षनिर्णयफलपरिसमाप्तिः, तदा तस्य जयाद्वादिनः पराजयो-

१० पपत्तेः, पराजयस्य जयसव्यपेक्षत्वात् । न च विना तत्परिसमाप्तेस्तस्य जयः तदर्थत्वात्तद्व्यापारस्य ।

न च वादिनस्तूष्णीम्भावादेव तस्य तत्परिसमाप्तिः, प्रमाणकल्पनवैफल्यत्वात् । न तत्परिसमाप्तेः तस्य

जयः किन्तु वादिदोषस्योद्भावनादिति चेत्, उक्तमत्र पक्षपरिग्रहादेवैकफल्यमिति । कथं वादिनस्तूष्णी-

म्भावो दोषः, तावता तत्पक्षस्यापरिक्षयात् । शक्तिपरिक्षयादिति चेत्, न, शक्तस्यापि कुतश्चिज्जिह्वा-

क्रीलनादेरतत्सम्भवात् । तस्मात् स्वपक्षं व्यवस्थाप्य जयवाञ्छया प्रवृत्तो यदि तत्र व्यवस्थापयति मा

१५ भूज्य एव तस्य, कस्मात् पुनः पराजयः ? स्वपक्षासाधनादिति चेत्, न; साधनस्य जयनिमित्तत्वेन

जयस्यैव तदभावे भावात् । तदभावं एव पराजय इति चेत्, न; तस्य प्रतिवादिन्यपि पक्षसिद्धि-

विकल्पत्वेन भावात् । न च द्वयोः पराजयः कस्यचिज्जयाभावे तदनुपपत्तेः ।

यदप्यत्र व्याख्यानम्—“प्रत्यक्षाविषयस्यार्थस्य सिद्धेरङ्गं त्रिविधं लिङ्गं तस्य वचनं

सामर्थनम्, तच्च यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटादिकमिति साध्यसाधनयोः साकल्येन

२० विपक्षे बाधकसामर्थ्यात् व्याप्त्युपदर्शनम्, अप्रदर्शितव्याप्तिकस्यानुक्तकल्पत्वेनागमकत्वात् ।

पक्षधर्मप्रदर्शनं वा, कृतकश्च शब्द इति, तदनुपदर्शनेऽपि गमकत्वासम्भवात् चाक्षुपत्वा-

दिवत् । तस्यावचनमसाधनाङ्गवचनम् । तदुद्भाव्यमानं चादिनो निग्रहस्थानम् ॥” [ ]

इति; तदपि न समीचीनम्; तदुद्भावनमात्रेण स्वपरपक्षसिद्धिमतिक्रमेणोपयोर्भावात्, तन्निबन्धनत्वाच्च

जयेतरव्यवस्थायाः । यदि च, व्याप्त्येवचनमसाधनाङ्गवचनम्; कथं तदपरिज्ञातं (त) तत्प्रतिबन्धं

२५ प्रति तदवचनं न दोषायेत्यभ्युपगमः ? यत् इदं शोभेत—

१ 'अकलङ्कोप्यम्यद्भात्-विरुद्धं हेतुमुद्भाव्य ..'-रत्नाकरा० पृ० ११४१। उद्धृतोऽयम्-
त० श्लो० पृ० २००। सन्मति० टी० पृ० ७५६। प्रमाणमी० पृ० ६५। २ जयाभावः । ३ 'साधना-
ङ्गस्यावधर्मनादा। त्रिविधमेव हि लिङ्गप्रत्यक्षस्य सिद्धेरङ्गम्-स्वभावः कार्यमनुपलम्भश्च । तस्य धर्मन
साध्येन स्वाप्ति प्रसाध्य धर्मिणि भावसाधनम् । यथा यत्कृतकं वा तत्सर्वमनित्यं यथा घटादि, न-दृत्तको वा
शब्द इति.. तस्यावधर्मनं साधनाङ्गावचनं तद्वादिनः पराजयस्थानमारन्वार्थावसाधनात् । (पृ० १२) साधनं
निरूपदेतुवचनमुदायः तस्याङ्गं पक्षधर्मादिवचनम्...'—वादन्या० पृ० ६१। ४-ज्ञानम् आ०, व० ।

“तद्भावहेतुभावी हि दृष्टान्ते तदवेदिनः ।

ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥” [प्र०वा० २।३६] इति ।

अपरिज्ञातप्रतिबन्धं प्रति तद्वचनमसाधनाङ्गवचनमेवेति चेत्; तस्य तर्हि न प्रतिवादिनोद्भावनम् आश्मीयापरिज्ञानप्रकटनदोषात् । अथ सम्बन्धाभावमेवासौ तदानीमुद्भावयति; तर्हि साधनव्यभिचार-
दोषादेव वादिनो निग्रहो न व्याप्यनुपदर्शनादिति न किञ्चिदेतत् ।

तथा नापक्षधर्मवचनमपि असाधनाङ्गवचनम् ; तद्वचनस्यैव तत्त्वात् । न हि सर्वं कृतक-
मनित्यमिति प्रतिपद्यमानः शब्दस्यापि कृतकस्थानित्यत्वं न प्रतिपद्यते सर्वानित्यताप्रतिपत्तेरेवाभाव-
प्रसङ्गात्, तर्हि तद्वचनेन विनापि तेन साध्यसिद्धेः उपनयाद्विचनवत् । परं प्रत्यक्षापन्नस्यापि
तस्य वचने परिज्ञातप्रतिबन्धं प्रति व्यासिवचनमपि स्यादिति असङ्गतमेतत्—“विदुषां वाच्यो
हेतुरेव हि केवलः ॥” [प्र०वा० ३।२६] इति । ततो नेदं व्याख्यानमुपपन्नम् ।

इदं तर्हि स्यात्—“साध्यते विवादापन्नोऽर्थोऽनेनेति साधनं लिङ्गं तरयाङ्गं पक्ष-
धर्मत्वादिकं तस्यावचनं वादिनो निग्रहस्थानम् । रूपस्यैव अवचने पक्षसिद्धेरनुपपत्तेः ॥”
[ ] इति चेत्; नेदमप्युपपन्नम् ; प्रतिवादिनः परपक्षसिद्धिमात्रेण स्वपक्षसिद्धेरभावात्
जयानुपपत्तेः ।

इदं तर्हि व्याख्यानं शोभनम्—“यत्साधनाङ्गं न भवति प्रतिज्ञोपनयादि तदसाध- १५
नाङ्गं तस्य वचनं साधनवाक्ये तदङ्गत्वेनोपपादनम् । यथा अनित्यः शब्दः, कृत-
कत्वात्, यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटादि, कृतकश्च शब्दस्तस्मादनित्यः इति । तदिदं
वादिनो निग्रहाधिकरणमनर्थकाभिधानात् । अनर्थकं हि प्रतिज्ञादिकं विनाऽपि तेन
‘यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटादि कृतकश्च शब्दः’ इत्येतावतैव शब्दानित्यत्वस्य प्रतीतेः,
प्रतीतिार्थस्याप्यभिधानेऽतिप्रसङ्गः प्रतिज्ञादिभिः पश्चात्प्रवर्त्येवान्वयव्यतिरेकाभ्यां पडवय- २०
वस्य संज्ञपनिज्ञासाप्रयोजनशक्यप्राप्तिसंज्ञयच्युदात्तैर्दशाभयवस्यापि साधनवाक्यस्याभि-
धानोपनिपातात् ॥” [ ] इति चेत्; अत्रोच्यते—

कृतकत्वं समर्थं चेच्छब्दानित्यत्वसाधने ।

प्रतिज्ञादिवचस्तस्य निग्रहाय कथं भवेत् ॥१५६९॥

प्रतीतिार्थत्वदोषाच्चेत् पक्षसिद्धिमपीडयत् ।

^३प्रतीतिार्थत्वमात्रेण दोषस्तत्रयमुच्यताम् ॥१५७०॥

अन्यथा त्वंप्रयोगेऽपि स्वार्थिकस्तद्विस्ततया ।

यत्त्वदं च दोषः स्यात् प्रतीतिार्थतया सिगतेः ॥१५७१॥

१ तुलना—वादन्या० पृ० ६० । २ “तस्यैव साधनस्य यत्साधनं प्रतिज्ञोपनयननिगमनादि तस्या-
साधनस्यैव साधनवास्ये उपादानं वादिनो निग्रहस्थानं व्यभिधानात् ”—वादन्या० पृ० ६१ ।
३ तदप्रतीतिार्थमा— आ०, घ०, प० । ४ त्वमपी—आ०, घ०, प० । ५ ‘कृतकत्वात्’ इत्यत्र ।

कृतं सर्वमनित्यं हि दृष्टं यद्वद्वदिकम् ।

कृतश्च शब्द इत्येतन्मात्रात् साध्यस्य निर्णयात् ॥१५७२॥

संश्लेष्यं ततस्तेन विनाऽपि वचन लया ।

अन्यथा निग्रहदुक्तमिदं सिद्धिविनिश्चये ॥१५७३॥

“सर्वनाम्ना विना वाक्यं तद्धितेन विना पदम् ।

संश्लेष्यं समासार्थनिग्रहस्थानभोरुणा ॥१५७४॥” इति

तावन्मात्रेण तद्भ्रंसावशकं पुरुषं प्रति ।

सार्थत्वात् स्वार्थिकशुक्तिर्न दोष इति चेत्तथा ॥१५७५॥

प्रतिज्ञादिवचः कस्माददोषो न प्रकल्प्यते ।

यतस्तद्वादिनो वादे निग्रहायोपदर्शयताम् ॥१५७६॥

निग्रहश्चेत् प्रनोनार्थात् प्रकृतानुपयोगतः ।

शब्दालङ्कारदोषोऽपि निग्रहः किञ्च कल्प्यते ॥१५७७॥

इयत्तानियमो येन निग्रहेष्वभिधीयताम् ।

न हि शब्दादिदोषाणां गणना काऽपि विद्यते ॥१५७८॥

- १५ केन वा तस्य तद्वचनात्निग्रहः कर्तव्यः ? प्राश्निकैरिति चेत्; साधु तेषां प्राश्निकत्वं यत् स्वपक्षसाधनसमर्थसाधनप्रयोगोद्गाचगुणाधिष्ठानमप्यनेकपदोपेण निगृह्णन्तीति ? जयमपि ते तस्य तद्गुणेन कल्पयन्तीति चेत्; उक्तमत्र गुणपक्षयोरेकत्रासम्भवादिति । ततस्तैस्तस्य गुणमूयसो जय एवापादयितव्यो न निग्रहः, निरर्थकवचनदोषस्य सतोऽप्यसत्कल्पत्वात्, “कणिका विपस्य न दूषिका शीतशिवाम्बुराशौ” [बृहत्सव ३ गे ५८] इति न्यायात् । तत्र तैस्तस्य निग्रहणम् । नापि
- २० प्रतिवादिना; गुणवत्स्तेनापि निगृहीतुमशक्यत्वात् । ततो न स्वपक्षमिद्विसम्पन्नस्य तद्वचनं निग्रहस्थानम् । तसिद्धिविकल्पस्येति चेत्; नेदानीमधिकवचनेन किञ्चित् तद्वैकल्यस्य निग्रहत्वात् । उभयमपि निग्रह एव “द्विवृद्धं सुबद्धम्” [ ] इति न्यायात् चेत्; न; हेतुद्वयेऽप्यदोषापत्तेः । एकस्वैव साध्यप्रत्यायनसामर्थ्ये किं द्वितीयेन हेतुनेति चेत् ? न; दोषेणापि किं द्वितीयेन ? एकस्मादेव वादिनो निग्रहनिष्पत्तेरिति साम्यात् । तदुक्तम्—

“वादिनोऽनेकहेतुकीं निगृहीतिः किलेप्यते ।

नानेकदूषणस्योक्ती वैतण्डिकविनिग्रहः ॥” [सिद्धिवि० परि० ५] इति ।

तदनेन छलादिकमपि, स्वार्थसिद्धिसम्पन्नस्य तद्विपरीतस्य चोक्तन्यायेन निग्रहाऽनुपपत्तेः । यत्तुचेत्—“अन्वयवचनसामर्थ्यात् व्यतिरेकस्य तद्वचनसामर्थ्याच्चाङ्गव्यस्य प्रति-

१ सिद्धिवि० परि० ५ । २ न विद्यते अन्यो यस्मादवी अनल्पः इति यावत् । ३ द्विबुद्ध सुबुद्ध प० । ४ “अन्वयवचनसामर्थ्यात् साधर्म्यवति वैधर्म्यवति च साधनप्रयोग एतस्यैवाभिधानेन छिद्रेर्भावात् द्वितीयस्यासामर्थ्यमिति तस्याप्यत्राभेदाद्गुणाभिधानं निग्रहस्थानं व्यर्थमभिधानादेव ।”—चादन्या० पृ० ६५ ।

चौ पुनः स्वशब्देन तद्वचनं प्रतीतार्थत्वेन निग्रहस्थानम्' [ ] इति; तदपि न युक्तम्; त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणे प्रतिवादिनो निग्रहप्रसङ्गात्, परोक्तापरिज्ञानस्यापि दोषत्वात् । अथ, 'परोपरोपार्थो न महतां जल्पारम्भोऽपि तु परप्रतिपादनाय तत्र किं विरेवेति नियमेन तावदभिघातव्यं यावत्परः साध्यं प्रयायितो भवति न पुनः त्रिरुच्चारितस्याप्रत्युच्चारणेन निगृहणीय इति चेत्; न; अस्यान्वयादिवचनेऽपि तुल्यत्वात् । शक्यं हि वक्तुं सामर्थ्यप्राप्तिसमर्थं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्तं प्रति तत्र प्रतिपिपा- ५ दधिपया तत्परं वचनमुच्चारयन्नपि वादी न निग्रहेण योजयितव्यो वचनत्रैकल्याभावात् ।

परमप्यत्र व्याख्यानम्—“संशयादिरहितत्वेन प्रतिपत्तव्यं साधनम् कर्मसंभवे भावे प्रत्यय- विधानात्, तदङ्गं स्वरूपं यस्य तत्साधनाङ्गं विवादापन्नं साध्यमेव, तस्मादन्यदसाधनाङ्गं तस्य वचनम् । तद्यथा आत्मनि विवादे नास्त्यात्मेति वयं बौद्धाः । के बौद्धाः ? ये बुद्ध- शासनमुपगताः । को बुद्धः ? यस्य शासने भदन्ताश्वघोषः प्रव्रजितः । कः पुनर्भदन्ताश्व- १० घोषः ? यस्य राष्ट्रपालं नाम नाटकम् । कीदृशं च तन्नाटकमिति प्रसङ्गमारचय्य नान्य- न्ते ततः प्रविशति सूत्रधार इत्यारभ्य नाटकग्रन्थं पठति नृतयति गायति च, अपरस्य व्या- मोहमनुवादे शक्तिव्यावातं च कर्तुमिति, तदपि वादिनो निग्रहस्थानमप्रमत्तुताभिधानात्”

[ ] इति; तदपि न प्रेक्षावतां प्रमोदमापादयति, तादृशात् प्रसङ्गपरम्परां करणात् कथाविच्छे- दस्यैवोपपत्तेः न पराजयस्य, तस्य प्रतिवादि विजयसव्यपेक्षस्य तदभावेऽनुपपत्तेः । न हि तस्य तत्कर- १५ णोद्भावनादेव जयः, तावता पक्षसिद्धेरभावात् । एवमन्यदपि तत्कारणमनिग्रहस्थानत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । तत्रासाधनाङ्गवचनं वस्तुनिर्णयं हुतश्चित्तं कुर्वाणस्य निग्रहाधिकरणमुपपन्नं जयस्यैवोपपत्तेः । नापि तदुद्भावयतोऽपि प्रतिवादिनो जयः; पक्षसिद्धिविरुद्धतया पराजयस्यैवोपपत्तेः । एतदेव दर्शयति—

वादी पराजितो युक्तो वस्तुतत्त्वे व्यवस्थितः ।

तत्र दोषं श्रुवाणो वा विपर्यस्तः कथं जयेत् ॥२१०॥ इति । २०

वस्तुनः शब्दादेस्तत्त्वमन्वित्यादिकं तत्रैव व्यवस्थितः प्रमाणबलेन कृतोऽर्थो वादी कथं नैव पराजितः पराजयसम्बद्धो युक्तः,

वस्तुतत्त्वे स्थितस्यापि यदि वाचा कयाचन ।

पराजयो जयो लोके ह्यन कस्योपकल्प्यताम् ॥१५७०॥

तथा तत्र वादिनि दोषं प्रतिज्ञावचनान्तिकं श्रुवाणश्च न केवलमश्रुवाणो विपर्यस्तः पक्ष- २५ सिद्धिविरुद्धः प्रतिवादी कथं जयेत् नैव जयेदिति । अयमन्तरङ्गोक्तः ।

यत्पुनरिदम्—अदोषोद्धारणमिति । तत्र व्याख्यानम्—“वादिना साधने प्रयुक्तो स्वयमभ्यु- पगतोत्तरपक्ष एव प्रतिवादी यदा तत्र दोषान्नोद्भावयति तदा तदनुद्भावनं तस्य निग्रह-

१ द्रष्टव्यम्—वादिन्या० पृ० ६६ । २—स्य तत्रासाधनाङ्गवचनं परमंत्वभा—आ०, य०, प० ।

३ यस्य स्वराष्ट्रपालनं ना—आ०, य०, प० । ४—राज्यालनं ना—य० । ५—राज्यालनं—आ०, य०, प० । ६—दिनो वि—आ०, य०, प० । ६ द्रष्टव्यम्—वादिन्या० पृ० ६६ ।

- स्थानं प्रतिपत्तव्यम् । दोषाश्च अवयववन्मूलत्वं प्रतिज्ञावचनादिकमसिद्धत्वमनैकान्तिकत्वं विरुद्धत्वं दृष्टान्तदोषाष्टादश वक्ष्यमाणाः” [ ] इति; तदप्यनुपपन्नमेव; यदि वादिनः सम्यक्साधनप्रयोगः, सति तस्मिन् दोषाणामसत्त्वेनानुद्भावनसम्भवात् प्रकृतार्थपरिसमाप्त्या तस्य जयस्य प्रतिवादिनः पराजयस्याप्युपपत्तेः । दोषवत्त्वपि साधने तस्य पराजय एव सतोऽपि दोषस्यापरिज्ञानेनानुद्भावनोपपत्तेरिति चेत्; न; तस्य वादिन्यपि भावात्, कथमन्यथा दोषवत्साधनप्रयोगः, जानत एव दोषं तदसम्भवात् ? वादोपक्रमेण प्रवृत्तो यदि स्वपक्षे सम्यक् हेतुमपश्यन् तदन्यदपि न प्रयुज्जीत स्यादैकान्तिकः पराजयः । तत्प्रयोगे तु यदि प्रतिवादी दोषमुद्भावयेत् भवति तस्य जयः, अन्यथा तु तदनुद्भावनात् तस्यैव पराजय इति निश्चितपराजयपरिहाराय सम्भवत्येव जानतोऽपि तस्य तत्प्रयोग इति चेत्; किं पुनस्तस्योद्भावित एव दोषः पराजयाय ? तथा चेत्, प्रतिवादिनोऽपि तदनुद्भावनमुद्भावितमेव तदर्थम् । तथा चेत्; कस्तस्योद्भावकः ? वाद्येवेति चेत्; न; तदसम्भवात् । न हि मया दोषवत्साधनं प्रयुक्तं त्वया तु न परिज्ञातमिति तस्य सचेतसो वचनं सम्भवति स्वयमेवात्मनो निग्रहार्थपणात् । परोपदर्शितादेव दोषात् तस्य निग्रहो न स्वयं प्रकाशितादिति चेत्; न; चौयादेः स्वयं दर्शितादपि तदुपलब्धेः । भवतु प्रादिनका एव तस्योद्भावक इति चेत्; किं ते वादिदोषं न जानन्ति ? तथा चेत्; न प्रादिनकत्वम्, सिद्धान्तद्वयवेदिना तच्चात् । जानन्तोऽपि प्रतिवादिनः तदुद्भावनेनैव तं निगृह्णन्ति न स्वयमुद्भावनेनाप्रत्यनीकत्वादिति चेत्; न; एवमनवस्थाप्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुं यथा ते वादिनः सत्यपि दोषे प्रतिवादिनस्तदुद्भावनमपेक्षन्ते तथा तत्रापि वादिनः परिहारं पुनस्तत्रापि परस्य तदुद्भावनं तावदेवं यावदनवधिस्तत्रैव इति कथं तदुद्भावनापेक्षयापि ते वादिनः पराजयमारचयेयुः ? कथं वा स्वयमप्रत्यनीकत्वेन वादिनो दोषमनुद्भावयन्त प्रतिवादिन एव तमुद्भावयेयुः ? अनुद्भावितादेव दोषात्स्य निग्रहो (हं) वादिनोऽपि स्यात् अविशेषादिति निरवसर एव प्रतिवादिनो निग्रहः । तत्रासम्यक्साधनवादिनि दोषानुद्भावनात् प्रतिवादिनो निग्रहोपपत्तिः । कः पुनरसौ दृष्टान्तो यदोषानुद्भावनं प्रतिवादिनो निग्रहं सङ्कल्पयन्ति सौगता इति चेत् ? अत्राह—

सम्यन्धो यत्र निर्ज्ञातः साध्यसाधनधर्मयोः ।

स दृष्टान्तस्तदाभासाः साध्यादिविकलादयः ॥२११॥ इति ।

- यत्र यस्मिन् साध्यसाधनधर्मयोरविनाभावस्य सम्बन्धस्य प्रतिपत्तिः स दृष्टान्तः । स च द्वेषा साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्र साधर्म्येण कृतकत्वादन्वित्यत्वे साध्ये घटः, तत्रान्वयमुखेन तयोः सम्बन्धप्रतिपत्तेः । वैधर्म्येणाकाशं तत्रापि व्यतिरेकद्वारेण तयोस्तत्परिज्ञानात् । तद्वत् दृष्टान्तवद्भासास्त इति तदाभासाः ते च साध्यमादिर्हस्य साधनादेस्ते विकला ते चादयो येषां सन्दिग्धसाध्यादीनां ते साध्यादिविकलादयः प्रतिपत्तव्याः । तत्र नित्यः शब्दोऽपूर्त्वादिति साधने कर्मवदिति साध्यविकल निदर्शनम् अनित्यत्वात् कर्मणः । परमाणुवदिति साधनविकलं मूर्च्छत्वात् परमाणुनाम् । घटवदित्युभयविकलम् अनित्यत्वान्मूर्च्छत्वाच्च घटस्य । ‘रामादिमान् सुगतः कृतकत्वात्’ इत्यत्र स्थानुपपत्तिदिति

१ हेतु पर्यवधि आ०, घ०, प० । २ वादिनः ।

सन्दिग्धता च रव्यापुरुषे रागादिमत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात्, प्रत्यक्षस्याभ्रवृत्ते व्यापारादेश्च रागादिम-
भ्रस्यान्यत्रापि सम्भवात्, वीतरागाणामपि सरागत्रचेष्टोपपत्ते । 'मरणधर्माऽथ रागादिमत्त्वात्'
'इत्यत्र सन्दिग्धसाधनं तत्र रागादिमत्त्वाऽनिश्चयस्योक्तत्वात् । अत एव असर्वज्ञोऽयं रागादिमत्त्वादि-
त्यत्र सन्दिग्धोभयम् । रागादिमत्त्वे वक्तुं चादित्यनन्वयम्, रागादिमत्त्वस्यैव तत्रासिद्धौ तदन्वयस्यासिद्धे ।
अप्रदर्शितान्वयं यथा शब्दोऽनित्यं कृतकत्वात् घटादिवदिति । न ह्यत्र 'यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यम्' इत्य- १
न्वयदर्शनमस्ति । विपरीतान्वयं यथा यदनित्यं तत्कृतकमिति । तदेव नत्र साध्यर्थेण दृष्टान्ताभासा ।

वैषम्येणापि नैव । तद्यथा नित्यं शब्दं अमूर्तत्वात्, यन्नित्यं न भवति तदमूर्तमपि न
भवति परमाणुवदिति साध्याव्यावृत्तं परमाणुषु साधनव्यावृत्तावपि साध्यस्य नित्यत्वस्याव्यावृत्तेः ।
कर्मवदिति साधनव्यावृत्तं तत्र साध्यव्यावृत्तावपि साधनम् अमूर्तत्वस्यावृत्ते । आकाशवदित्यु-
भयाव्यावृत्तम् अमूर्तत्वन्तित्ययोरुभयोरप्याकाशादव्यावृत्ते । सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकं यथा सुगत १०
सर्वज्ञोऽनुपदेशादिप्रमाणोपपन्नतत्त्ववचनात्, यस्तु न सर्वज्ञो नासौ तद्वचनो यथा वीथीपुरुष
इति तत्र सर्वज्ञत्वव्यतिरेकस्यानिश्चयात् परचेतोवृत्तीनामित्यन्मावेन दुरवबोधत्वात् । सन्दिग्ध-
साधनव्यतिरेकं यथा अनित्यं शब्दं सत्त्वात्, यदनित्यं न भवति तत्सदपि न भवति यथा गगनगिति,
गगने हि सत्त्वव्यावृत्तिरनुपलम्भात् तस्य च न गमकर्मगदृश्यविषयत्वात् । सन्दिग्धोभयव्यतिरेकं यथा
ससारी हरिहरादिरविद्यादिमत्त्वात्, यस्तु न संसारी स न तद्वचनं यथा बुद्ध इति, बुद्धात् ससारि- १५
त्वाविद्यादिमत्त्वव्यावृत्ते अनवधारणात् । तस्य च तृतीये प्रस्तावे निरूपणात् । अव्यतिरेकं यथा नित्यं
शब्दं अमूर्तत्वात् यत्र नित्यं न तदमूर्तं यथा घट इति घटे साध्यनिवृत्तेभविऽपि हेतुव्यतिरेकस्य
तत्समुक्तत्वाभावात् कर्मव्यतिरेकेऽप्यमूर्तत्वभावात् । अप्रदर्शितव्यतिरेकं यथा अनित्यं शब्दं सत्त्वात्
वैषम्येण आकाशवदिति । विपरीतव्यतिरेकं यथा अत्रैव साध्ये यत्तत्र भवति तदनित्यमपि न भवति
यथा व्योमेति साधनव्यावृत्त्या साध्यनिवृत्तेरुपदर्शनात् । त इमे पूर्वतचित्ता एषादशाऽपि दृष्टान्ताभासा । २०
उक्तं पुनरेषामनुद्वावा(वना)त् न निग्रहस्थानमिति चेत् : अत्राह—

सर्वत्रैव न दृष्टान्तोऽनन्वयेनापि साधनात् ।

अन्यथा सर्वभावानामसिद्धोऽयं क्षणक्षयः ॥ २१० ॥ इति ।

न खलु सर्वत्रापि प्रतिपाद्ये दृष्टान्तेन प्रयोजनं विनाऽपि तेन परिज्ञातसम्बन्धस्य हेतुनेव
साध्यस्य साधनात् । यथोक्तम्—“तद्भावेहेतुभासो हि” [प्र०वा० ११२६] इत्यादि । तत्कथ- २५
मनपक्षितस्य दोषानुद्धानं निग्रहायातिप्रसङ्गादिति भावः । यदि वा, सर्वत्र सर्वस्मिन् हेतो ननेत्र
दृष्टान्तोऽनन्वयेन सपक्षसत्त्वविकल्पेन अपिशब्दाद् असपक्षासत्त्वरहितेनापि साध्यस्य साधनात्,
अत्रापि तत्सर्वं यदि हेतुवद् दृष्टान्तोऽपि साध्यसिद्धेरङ्गं तदा 'मकमपि तदोपानुद्धानं निग्रहस्थानम् ।

१ रव्यापुरुषवदिति । २ अजितवत्त्वमुक्तं । ३ सर्वमभिपयं नैवत्वात् इत्यादीं सर्वस्य पक्षेन
व्यतिरेकप्रदर्शनाभावात् । ४ भवितव्यमित्यपि आ०, घ०, प० ।

न चैवमिति । अस्यानभ्युपगमे दूषणमिदम्—“अन्यथा” इत्यादि । अन्यथाऽन्येन सर्वत्र दृष्टान्तान्वेषणप्रकरणे सर्वभाषाणां अयं पराभिमत क्षणक्षयोऽसिद्धः सिद्धो न भवेत्, तत्र सर्वेषां धर्मित्वेन सपक्षविपक्षयोरभावत्वेन द्विविधस्यापि दृष्टान्तस्याभावात् । तत्र दोषस्यानुद्भावनमिति ध्या-
रुथानमुपपन्नम् ।

५ तथा, न दोषादन्यस्योद्धाननमित्यपि; दूषणादन्यदपि हि प्रतिज्ञाहान्यादिकमुद्धान्यमानसाधनवादिन पक्षसिद्धौ यदि परस्य निग्रहस्थानम्, उपपन्नमेव, तद्वादिनो जयप्राप्त्या तन्निग्रहस्य न्यायादापत्ते । तदसिद्धौ पुनरुपपन्नम्, पराजयस्य जयसन्वयपक्षत्वेन तदभावे दुरुपपादत्वात् । न तत्सिद्ध्या तस्य तन्माप्तिरपि तु प्रयथिनो दोषादिति चेत्, स्वदोषात्तद्दि पराजयोऽपीति युगपदुभय प्राप्तम्, तच्चायुक्त विरोधादित्युभयोरपि साम्यमेव न जय पराजयो वा कस्यचित्, तत्र
१० सौगतोक्त निग्रहस्थानम् ।

नापि नैयायिकपरिकल्पित प्रतिज्ञाहान्यादिकम्, तस्यासद्दूषणत्वात् । अन्यथा वादेऽपि किञ्च तदुद्भावनं यतो न्यूनाधिकपक्षसिद्धान्तहेत्वाभासपञ्चकमित्यष्टावेव वादे निग्रहस्थानानीति नियमः^३ ? तस्य गुर्वादिभि शिष्टैः सह पृथ्वेरिति चेत्, किं पुनस्ते सताऽपि दोषेण न निग्राह्याः ? तथा चेत्, न्यूनादिनाऽपि न निगृह्येरन्नविशेषात् । को वा विशेषोऽयं नान्यस्य शस्त्रेण व्यापादन
१५ मुष्टियुद्धेन वेति । कथं वा गुर्वादीनां शिष्टत्वम् ? मतभेदाभावादिति चेत्, कथं तैर्वादस्तस्य तद्भेदे एव सम्भवात् । “प्रतिपक्षपरिग्रहो वादः” [न्यायसू० १।२।१] इति तल्लक्षण-
श्रवणात् । अमत्सरित्वादित्यप्ययुक्तम्; तत्परिग्रहे मत्सरस्याप्यवयवम्भावात् अन्यथा सौगतादेरपि न भवेत् । कस्य वा तदुद्भावनम् निग्रहस्थानम् ? सौगतादेरेवेति चेत्, कुत एतत् ? तत्र तद्धान्यादे सम्भवादिति चेत्, न, गुर्वादिष्वपि तदविशेषात् । तत्रै सतोऽपि निवारणवु-
२० ङ्घैवोद्भावनं न निग्रहयुद्धर्थेति चेत्; इतरत्र कुनस्तद्दुद्ध्या तदुद्भावनम् ? तस्य दस्युत्वादिति चेत्, तदेव कस्मात् ? तत्त्वविषटनादिति चेत्, यदि प्रमाणत, कथं दस्युत्वं तस्य ? कथं वा निग्रह-
प्रामाणिके अनुग्रहस्यैवोपपत्तेः ? अपमाणतश्चेत्, तदिति कुतश्चिच्छक्यनिश्चयम् ? तत एव तस्य निग्रहात् किं प्रतिज्ञाहान्यादिना कर्णव्यम् ? यष्टिन्यायेन द्वाभ्यामपि तस्य निग्रह इति चेत्, उक्तमत्र-
‘वादिनोऽनेरुहेतूक्तौ’ इत्यादि । यदि न शक्यनिश्चयम्; तर्हि तद्विषयं न प्रमाणत इति रिक्ता
=५ वाचो युक्तिरिति । तत्र तद्धान्यादिक निग्रहस्थानमुपपन्नम् ।

छलादिकं तु प्रागेव निषिद्धमिति न सन्नतमेतत्—“यथोक्तोपपन्नदलजातिनिग्रहस्थान-
साधनोपालम्भो जल्पः” [न्यायसू० १।२।२] इति । कुतो वा निवारणवुद्धयैव वादे तदुद्धाननम् ? गुर्वादित्तत्त्वामिनिवेशनादस्पृत्वादिति चेत्, कथं तैर्वादे ? स्वयं तन्मताभ्यनुज्ञानस्यैवोपपत्ते । तदपि

१ वादन्या० पृ० ७२ । २ वादिपक्षादिर्द्धा । ३ न्यायभा० १।२।१। ४-ना विशि-आ०, ४०, ५० ।
५ वादे । ६ इतरत्तत्कुत आ०, ४०, ५० ।

विचर्यैव क्रियते न पूर्वमिति चेत्; तदा तर्हि तेषां तदभिनिवेशपरिज्ञानात् दस्युत्वसम्भावनोपपत्ते निग्रहबुद्ध्याऽपि तदुद्भावनं भवेत् । तथा च न युक्तमिदम्—“प्रमाणतर्कसाधनोपलम्भो वादः” [न्यायसू० १।२।१] इति, निग्रहस्थानसाधनोपालम्भत्वमपि सम्भवात् । तत्र यौगस्यापि निग्रहस्थानमुपपन्नम् । किं पुनस्तर्हि तदुपपन्नमिति चेत् ? उक्तमेवेदम्—

“स्वप्रक्षसिद्धिरेकस्य निग्रहोऽन्यस्य वादिनः ।” [ ] इति ।

क पुनरसौ वादो नाम यत्रेदं निग्रहस्थानमित्यत्राह वादलक्षणम्—

प्रत्यनीकव्यवच्छेदप्रकारेणैकसिद्धये ।

वचनं साधनादीनां वादः सोऽयं जिगोपतोः ॥२१३॥ इति ।

अप्रसिद्धवस्तुनिर्णयनिरूपणं प्रत्यक्षादिकं साधनं तस्य आदिशब्दात् दूषणतद्वामा-
सानामपि यद्वचनं स वादः । स च जिगीपतोः परस्परं जेतुमिच्छतो वादिप्रतिवादिनो ।
द्विवचनान्नैकस्य न बहूनामपि । न ह्येकस्य वादः । स हि विप्रतिपन्ने वस्तुनि साधनादे-
स्वयप्रसिद्धस्य वचनम् । न च तत्प्रसिद्धौ विप्रतिपत्तिं विरोधात् । अथ पूर्वं विप्रतिपत्तिं
पश्चात् तत्प्रसिद्धिं, तथाऽपि किं वचनेन ? प्रसिद्धिरपि तत एव तस्येति चेत्, तस्यापि तर्हि
साधनत्वेन तदन्तरादेव प्रसिद्धौ अवनस्थापत्ते । न कदाचिदपि मौल्यस्य तस्य वचनं यत् एकस्यापि
वादो भवेत् । वचनसाधनं त्रिनाऽपि तदन्तरेण प्रसिद्धयति न प्रत्यक्षादिसाधनमिति स्वमंतानुरागमात्रम् ।
तत्रैकस्य वादः । नापि बहूनाम्, युगपत्तेषां तद्वचने कलकलमात्रश्रुत्या तदर्थानवधारणप्रसङ्गात्,
तच्छ्रुतिमात्रेण कस्मचिद्विद्वत्सिद्धेरयोगात्प्रतिप्रसङ्गाच्च । परिपाठ्या तद्वचने तु द्वयोरेव तत्पर्यवस्य
तोत्युपपन्नं द्विवचनं त्रिणापावचनं च, अन्यथा निग्रहाभावप्रसङ्गात् । अस्ति च वादेऽपि न्यूनाऽ-
धिकरुदे परैरपि वचनात् । निग्रहोऽपि तत्र अजिगीपायामेवेति चेत्, व्याहृतमेतत्—अजिगीपा च निग्रह-
श्चेति, अन्यथा शिष्यादानमपि स्यात् । भवविति चेत्, कथं तत्रानुमहः ? सति निग्रहे तदयोगात्, निग्रहा-
नुग्रहयोः परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वात् । तथा च न विद्यागमं कस्यापीति नष्टं शिष्यादि-
व्यपहारः । ततो विजिगीपाविरहाच्छिष्टिच्छादे सतो दोषात् निग्रहस्तथा गुवादेरपि न भवेत् । अस्ति च,
तस्माद्विजिगीपुविषय एव वादोऽपि । जन्वादिबदिति न युक्तमिदम्—“तं गुरुसत्रस्य चारिनिशेष्ट-
त्रेयोऽर्थभिरनस्युभिरस्युपेयात्” [न्यायसू० ४।२।४८] इति, साम्यस्यैरेव तस्यामुपगमोपपत्तेः ।
तस्य कष्टप्रदर्शनार्थं प्रत्यनीक इत्यादि । अत्रैकस्मिन्निति दृष्टव्यम् तत्रैव साध्यतः प्रत्यनीकयोर्विरोधोपपत्तेः ।
न भिन्नधर्मिणि यथा जले ये यम् औष्ण्यमनानि । तदयमर्थः—एकस्मिन्नभिन्ने धर्मिणि प्रत्यनीक-
स्य साधनविरोधिनो नित्यत्वादिर्धर्मस्य व्यपन्नोद्देशप्रकारेणैकस्य तस्मादन्यस्यानित्यत्वादिर्धर्मस्य या-
मिद्विनिर्णाति तस्यैतदर्थमिति । एतेन तत्सिद्धेरन्यत्र लाभादिकं तत्त्वम् । वादिना च द्वयं कर्तव्यं

१ उद्धृतोऽयम्—अष्टसहस्रं पृ. ८३ । प्रमेयसू० पृ. ६०१ । २—तद्वात् प—आ०, घ०, प० ।

३ उक्तमिति सम्बन्धः—ना—टि० । ४—स्वप्रला—आ० पृ. ५० ।

परपक्षप्रतिषेध स्वपक्षविधिश्चेत्येतच्च प्रतिपादित प्रतिपत्तव्यम् । यदि प्रत्यनीकव्यवच्छेद एव परस्य निग्रह कथमुक्तम्—'स्वपक्षसिद्धिरेकस्य निग्रहोऽन्यस्य वादिनः ।' [ ] इति चेत्, न, तद्व्यवच्छेदस्य तत्सिद्धे कश्चिदन्तर्गतस्वाभिप्रायेण तदभिधानात् । भेदनेन तु तद्व्यवच्छेदे एव तस्य निग्रह । सोऽपि न निग्रहो मिथ्याध्यारोपनिषेधस्य निःश्रेयसहेतुत्वेन अनु-
५ ग्रहरूपत्वात् । ततो लामाद्यमान एव निग्रहो वक्तव्य इति चेत् ? अत्राह—

आस्तां तावदलाभादिरयमेव हि निग्रहः ।

न्यायेन विजिगीषूणां स्वाभिप्रायनिवर्तनम् ॥ २१४ ॥ इति ।

रामस्य ग्रामहेमादिप्राप्तेरादिशब्दात् पूजादेश्चाभाव अलाभादि स परस्य निग्रह इत्या-
स्ता तस्य मुख्यवृत्त्या वादफलत्वाभावात् । प्रतिपत्तवन्तुप्रत्यस्तमयादिव तत परस्य परिर्षदि षीढा
१० तिशयस्यापि अनुत्पत्तेः । तस्मादन्यदेव विजिगीषूणां परतिरस्कारकाम्यया प्रवृत्ताना न्यायेन प्रमाण-
बलेन स्वाभिप्रायस्य तत्सम्बन्धिनाऽभिनिवेशस्य निवर्तनम् । अयमेव निग्रहो वादोपक्रमस्यापि
तत्परत्वेनास्थैवान्तरङ्गत्वात् । लामादेश्चैतन्निबन्धनत्वेन मुख्यफलत्वाभावात् । कथं पुनर्मिथ्याज्ञाननिव-
र्तनस्य निग्रहत्वम् ? निःश्रेयसहेतुत्वादिति चेत्, स यमिदम्; वस्तुवृत्त्या निग्रहत्व तु तस्वाभिप्राय-
कृतमौपधयानवत्, यथैव हि कश्चित् भेषजद्वेषी रोगी क्षीरादिव्याजेनौषध पायितेनानुगृहीतमात्मानं
२५ मन्यते तथा तत्त्वद्वेषी परोपि युक्तिबलेन मिथ्याऽभिनिवेशादवरोप्यमाणो निग्रहापन्नमात्मानमभिमन्यते,
तेजस्वितया प्रवृत्तश्च साक्षिसमक्ष स्वपक्षपरिक्षयात् मनसि किञ्चित् परितप्यते, तत तदभिप्रायादेव
तस्य निग्रहत्व न तत्त्वत । कथं पुनस्तत्र परितप्यकारिणः करणमपि परमकारुणिकत्वात् जिनमता-
बलम्बिनामिति चेत् ? न, तस्य गुणानुबन्धित्वेनादोषगुणत्वात् (नादोषत्वात्) गुणानुबन्धि श्लक्ष्ण तत्करण
महत ससारदुःखस्य ततो निस्तरणात् । अन्यथा हि अनिवर्तितमिथ्याऽभिनिवेशप्रबलान्धकारपरि-
३० वर्तनपर परिवर्द्धितामय इव अमायावो को जानीयात् कीदृशी दुःखपरम्परा प्राप्नुयादिति ? ततोऽध्यय-
नार्थो बालकनिग्रह इव तन्निग्रहोऽपि अदोषवृद्ध्या प्रतिपत्तव्य उपकारमूयस्त्वात् ।

सम्प्रति वादाभास दर्शयति—

तदाभासो चित्तगडादिः [अभ्युपेताव्यवस्थितेः ।] इति ।

वितण्डा जल्प एव पक्षस्थापनारहित "स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ।"

२५ [न्यायसू० १।२।३] इति वचनात् । आदिशब्दात् जल्पश्च "यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रह
स्थानसाधनोपालम्भो जल्प" [न्यायसू० १।२।२] इति लक्षित तदाभासो वादाभास सम्प्रभादो
न भवति । कस्मात् ? इत्याह—'अभ्युपेताव्यवस्थिते' इति । अभ्युपेतं यत् वैतण्डिकादिना शब्दानि य
त्वादिक् तस्य वितण्डादे सकाशात् अव्यवस्थितेः । तथा हि—वितण्डादौ यदि अभ्युपेतव्यवस्थाया

नियमः, तदा वाद् एव, तन्नियमादेव जयपराजययोर्भावात् । अनियमेऽपि तद्व्यवस्थामावे वाद् एव । तदभावे तु कथं वैतण्डिकदेर्जयः पक्षसिद्धिविकरुतया परस्माद्विदोषात् १ छलादिप्रयोगतदुद्भावनलक्षणाद् गुणादिति चेत्; परस्यापि तद्गुणसद्भावे का गतिः १ द्वयोरपि साम्यमिति चेत्; नेदानीं कथारम्भेण प्रयोजनं विनाऽपि तेन साम्यस्य भावात् १ कथं वा तस्य गुणत्वम् ? परत्रासम्भवादिति चेत्; न, तस्य छलजात्यादेरन्यस्यापि बहुल सम्भवात् । तथा हि—

वर्गं विहाय गयेन कश्चित् पथेन चापरः ।
 अन्यासम्भविना वक्ति सङ्गीतञ्चनिना परः ॥१५८०॥
 प्रवाहान्तरसशिलष्टं पराऽशक्यं परः कृती ।
 एवं विचित्रा वक्तारः सन्ध्याभ्यासवलाश्रयाः ॥१५८१॥
 जयिनस्तद्गुणैस्ते स्युरन्यासम्भविभिर्न किम् ।
 भवन्त्येवेति चेत्; सैषा कथा तुर्या प्रसज्यते ॥१५८२॥
 कथात्रयोक्तौ यत्तेषां जयहेतौ न संग्रहः ।
 प्रकृतानुपयोगाच्चेन्न तेभ्यो जयसम्भवः ॥१५८३॥
 छलादावपि तत्तुल्यं तस्मादपि कथं जयः ।
 ऋषिणाभिहितत्वाच्चेद् गीतादावपि तत्समम् ॥१५८४॥
 नारदादिर्यतिः प्राह गीताजयमभीप्सितम् ।
 पैकस्मादपि साधुक्ताच्छब्दात्पापक्षयं परः ॥१५८५॥
 दुरपोहं महत्पापं येन जेयमुदीरितम् ।
 तस्य वाद्यपि जेतव्यं प्रोक्त एव महर्षिणा ॥१५८६॥

तत्र मुनिप्रणीतत्वमात्रेण छलादेर्जयनिश्चयनत्वमतिप्रसङ्गात् । एतदेवाह—

तदात्मोत्कर्षणाद्यैव वाचो वृत्तिः [अनेकधा] ॥२१५॥ इति ।

तदिति तस्मिन्नित्यर्थे निपातत्वात् । वाचः वचनस्य वृत्तिः छलादिप्रयोगतदुद्भावनलक्षणा सा आत्मनो वैतण्डिकदेर्दुत्कर्षणं तत्प्रयोगाद्यतिशयरूपं परासम्भवि तस्मा एव न जयायेत्येव-
 कारः । कुत इत्यत्राह—‘अनेकधा’ इति । यतश्छलादिना अन्येन च रूपेण वनेकप्रकारा वाचो
 वृत्तिः ततोऽन्यत्रारणेव छलादिप्रकारेणापि सा तदुत्कर्षायैव न जयाय । अन्यथा चतुर्थ्या अपि
 कथायाः प्रसङ्गादिति भावः । ततः सूक्तम्—‘अभ्युपेताव्यवस्थितेस्तदाभासो धितण्डादि’ इति ।

साम्प्रतं प्रत्यक्षादिज्ञानानां सङ्ख्यादिकथननिरूपणे प्रयोजनमुपदर्शयितुकाम परं
 प्रश्नं कारयति—

१ यतः आ०, व०, प० । २ “एतः शब्दः सम्प्रज्ञातः राज्ञान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामपुम्भ-
 नति ।” —महाभा० ६।१।८५।

प्रामाण्यं यदि शास्त्रगम्यमथ न प्रागर्थसवादनात्
सङ्ख्यालक्षणगोचरार्थकथने किं कारणं चेतसाम् ।

आ ज्ञातं [सकलागमार्थविषयज्ञानाविरोधं बुधाः

प्रेक्षन्ते तदुदीरितार्थगहने सन्देहविच्छिद्यते ॥२१६॥] इति ।

५ चेतसां प्रत्यक्षादिज्ञानानां महत्या च प्रत्यक्ष परोक्षमिति द्वैविध्यं लक्षणं च विशद ज्ञान प्रत्यक्षम् अविशद परोक्षमिति, गोचरश्च अनेकान्तात्मा जीवादिर्भाव अर्थश्च प्रयोजनमध्ययधानेन स्वार्थव्यवसायो व्यवधानेनोपादानादिवृद्धिप्रवृत्त्यादिस्तेषां कथने शास्त्रारोपिततया निरूपणे किं कारणं निमित्तम् अज्ञातं न किञ्चित् । उक्तं एव तेषां प्रसिद्धेः । तदुक्तम्—

“प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः ।

प्रमाणलक्षणस्योक्ता ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥” [न्यायावता० श्लो० २]

१० प्रसिद्धानामेव तेषामनुवाद तद्विसवादेन प्रवचनप्रामाण्यनिर्णयार्थमिति चेत्, न, तेषामपि तस्मिन्निर्णय तदन्येषामनुवादप्रसङ्गादनवस्थापत्ते । तस्मिन्निर्णयस्य तद्विसवादान् प्रागेवाभ्यासबलादुत्पत्तेर्न तदर्थस्त्वदनुवाद इति चेत्, न, तथा आगमप्रामाण्यनिर्णयस्यापि सम्भवात् । तदेवोच्यते—
‘प्रामाण्यं यदि शास्त्रगम्यम्’ शास्त्रं तज्जनितं तदर्थज्ञानं तेन गम्यं निश्चेतव्यं प्रामाण्यमवच्छकत्वम् ।
१५ तदपि प्रत्यासत्ते तस्यैव कथमवगम्यम् ? प्राक् पूर्वम् । कुत ? अर्थसवादानात् अर्थस्यागमाभिधेयस्य यत्संवादेन प्रत्यक्षादिनिबन्धनमविप्रतीकारूपं तत् इति । यदि चेत् इति । एतदुक्तं भवति—यथा प्रत्यक्षादौ प्रामाण्यनिर्णयस्तत् प्रागेव तथा यद्यगमज्ञानेऽपि व्यर्थं तदथाविसंवादनार्थं तेषां तत्कथनमिति । पक्षान्तरं द्योतयति—‘अथ न’ इति । अथ यदि तत् प्राक् शास्त्रगम्यं तत्प्रामाण्यं न भवति पश्चादेवागमादिति, अत्रोत्तरम्—‘संख्या’ इत्यादि । चेतसाम् आगमज्ञानानां सङ्ख्याद्वयं
२० नैकादिरूपं परिगणनम् । लक्षणमिति मतिपूर्वत्वादि, गोचरं ससंसारतत्कारणादिः अर्थो हेतोपदेयपरित्यागोपादानादिस्तेषां कथने किं कारणमाज्ञातं न किञ्चित् । तथा हि—

इत्वाऽपि यदि तच्चेतःसङ्ख्यादिकथनं त्वया ।

तदर्थनिर्णयेऽपेक्ष्य प्रत्यक्षादिप्रमाणतरम् ॥१५८७॥

तत् एवेष्टस्य सिद्धेर्नार्थं तत्कथनं भवेत् ।

अर्कादेव मधुमाप्तौ पर्वतारोहणेन किम् ॥१५८८॥

२५

अतो न युक्तं तत्कथनमिति । अत्रोत्तरमाह—मङ्गलागमार्थविषयज्ञानाविरोधबुधाः प्रेक्षन्ते इति । सकलान्ति निरवशेषो य आगमैरर्थार्थः प्रत्यक्षादिस्थानत्रयगोचरस्तद्विषयं यज्ज्ञानमागमजनितमेव तस्याविरोधं प्रत्यक्षादिभिरवापनं बुधाः प्रेक्षन्ते प्रकरणं निर्णयरूपेण

१ द्विभेदम्—अङ्गप्रविष्ट—अङ्गवत्प्रवेशात् । अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम् अङ्गवाह्यमनेकविधम् ।

२—अनङ्ग—ना० । ३—मस्तत्पार्थं आ०, ब०, प० ।

पश्यन्ति तत्कथनेन ततस्तस्मिन्' तदुत्प्रेक्षण कारणमिति मन्यते । तदपि किमर्थमिति चेत् ? अत्राह— 'तदुदीरितार्थगहने मन्देहविच्छिन्नये' इति । तेनागनेनोदीरितोऽयो जीवादि स एव गहन उलवत्प्रज्ञाविकलानां दुरवगाहत्वात् तत्र य सन्देह उपलक्षणं मिदं तेन विपर्यासादिश्च तस्य त्रिच्छिन्नये विनाशाय । यदि हि तत्कथनेन तदविरोध नोऽप्रेक्षेत्तु बुधा स्वामिसमन्तमद्रादयस्तत्रैवा यथास्व परिकल्पितलक्षणैरध्यक्षादिभिरैकान्तान्तादिनस्तज्ज्ञानस्य ५ विरोधं साधयन्त सुकुमारप्रज्ञाना सन्देहादिक तद्गहने परिकल्पयेयुः, सन्देहादिग्रहगृहीताश्च ते श्रेयस प्रच्यवेरन् । अतो युक्तं परकीयरक्षणनिराकरणेन प्रत्यक्षादिक व्यवस्थापयता तत्सङ्ख्यादि कथनेन तद्विषयज्ञानस्याविरोधोऽप्रेक्षणं सन्देहादितिच्छिन्नये तस्य फलत्वात् । नन्वेव प्रत्यक्षादिविषयेऽपि तद्विच्छिन्नये परप्रत्यक्षादिभिरविरोध उत्प्रेक्षितव्यं पुनस्तत्राप्येवमित्यनन्त्याप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम्, तत्रापि विवादविषये तदविरोधात् तद्विच्छिन्नये, न चैवमनवस्थितिः, किमप्यन्तरमनु- १० स्य तद्विच्छिन्नचित्तेतोरविवादास्पदस्य मन्विलम्भात् । निवेदितमेतत् प्रथमप्रस्तावे सविस्तरमिति नेह प्रन्यते ।

कुत पुनर्न्यायदर्शनादि नि श्रेयसनिवृत्त्यनतया प्रसिद्धमपि शालान्तर परित्यज्य पुरुषार्थसिद्धये भगवदासाय एव भवतामभिरतिरिति चेत् ? अत्राह—

शास्त्र शक्यपरीक्षणेऽपि विषये सर्वं विसवादाक । ५

मिथ्यैकान्तकलङ्कितं [बहुमुखैरुद्दीक्ष्य तर्कागमैः ।

दाहातैः परिणामकल्पविटपिच्छायागतैः साम्प्रत

विस्रब्धैरकलङ्करत्ननिचयन्यायो विनिश्चीयते ॥२१७॥] इति ।

सदसन्वित्यानिव्यादसदेकान्तप्रवादमलीमस हि सरुलमपि परोपक्रमं शास्त्र परीक्षाशक्येऽपि प्रत्यक्षादिविषये विसवादाकलङ्कितं तत्कथं तदभिधेये श्रेयस्कामानामभिरतिरिति भावः । तादृश २० शास्त्रं किं कृत्वा पुन किं क्रियते ? इत्याह— 'बहुमुखैरुद्दीक्ष्य तर्कागमैः दाहातं परिणाम- कल्पविटपिच्छायागतैः साम्प्रत विस्रब्धैरकलङ्करत्ननिचयन्यायो विनिश्चीयते ।' इति । आदित प्रभृत्यापर्ववसानं विसवादाकमेव तत्कञ्चित् शास्त्रमित्युद्दीक्ष्योर्ध्वमप्रलोक्य । के ? तर्कागमैः तर्केस्तदुत्प्रेक्षणतया तच्छब्दवाच्यैः प्रत्यक्षादिभिरागमैश्च तत्पूर्वावरमाणैः बहुमुखैः अनेकप्रकारैः साम्प्रतमिदानीं विनिश्चीयते स्थानत्रयेऽपि प्रमाणया निर्णयते । कोऽनो ? अस्तङ्करत्ननि- २५ चयन्यायो स्तानीप ग्लानि सम्पद्यर्शनादीनि पुरुषार्थहेतुत्वात्तेषां निचयो निवहो यस्मिन् न्याये प्रचनरूपे रत्ननिचयन्यायः स चाकलङ्कानामर्हता नापोरुपेय तदभावस्य निवेदनात् । के स विनिश्चीयते ? परिणामकल्पविटपिच्छायागतैः अनेकान्तरूपकल्पन्यायपच्छायाग्रुपाधिने । कुतश्चायागने ? दाहातैः सप्तरासोपताफलपितमानसे, तेषां तच्छायागमनन्तरेण तदाहोपशम-

नासम्भवात् यिस्रन्वैरिति च विशेषणं तेषां तच्छायागतत्वादेवोपपन्नं प्रतिपत्तव्यम् ।

कृत्वा निश्चयमेकलक्षणतया हेतुं विविच्यानुमां

हेत्वाभासमतः परं परमतो वादोचितं निग्रहम् ।

वादं तन्निमग्न्यतश्च विवृतः सम्यग् द्वितीयो मया

प्रस्तावो भवतां दिशत्वनुदिनं रत्नत्रयाभ्युन्नतिम् ॥१५८९॥

यैरेकान्तकृपालभिर्मम मनोनेत्रं समुन्मीलितं

शिखारत्नशलाकया हितपथं पश्यत्यदृश्यं परैः ।

ते श्रीमन्मत्तिसागरो मुनिपतिः श्रीहिमसेनो दया-

पालश्चेति दिविस्पृशोऽपि गुरवः स्मृत्याऽभिरक्षन्तु माम् ॥१५९०॥

१०

इत्याचार्यस्याद्वादविद्यापतिविरचिते न्यायविनिश्चयविवरणे द्वितीयः प्रस्तावः ॥

तृतीयः प्रवचनप्रस्तावः

पायान्नः परमागमासृतरसाद्वादेन संतुष्टवान्

प्रद्युम्नारिमदच्छिद्रार्द्रकृपया सम्पूर्णादिव्याकृतिः ।

वागीशः कमलापतिर्गुणनिधिः श्रीमल्लिषेणो मुनिः

सोऽयं श्रीपरवादिमल्ल इति यस्त्रैलोक्यचूडामणिः ॥ १५९१ ॥

तदेवं प्रस्तुतप्रस्तावाभ्यां प्रत्यक्षानुमानयोः प्रामाण्यं निश्चित्य साम्प्रतं प्रवचनस्य तन्निश्च-
यमतीतप्रस्तावान्त्यवृत्तेन सूचितं दर्शयितुमाह—

सकलं [सर्वथैकान्तप्रवादातीतगोचरम् ।

सिद्धं प्रवचनं सिद्धपरमात्मानुशासनम् ॥ १ ॥] इत्यादि ।

प्रकृतं वचनं प्रवचनं तच्च विषयत्वलेक्षणस्य प्रकर्षनिवन्धनस्य गुणस्य भावात्,
नापरतीर्थकरशासनं तत्र उदभावात् । एतदेवाह—‘सर्वथैकान्तप्रवादातीतगोचरम्’ इति । १०
सर्वथा सर्वेषु धर्मप्रकारेषु च धर्मप्रकारेणापि एकान्तो निष्कलस्वभावो भावो येषां ते सर्वथैकान्ताः
मिथ्यावादिनः तेषां प्रवादा अनेकान्ते संशयादिदोषामिच्छायाः तदन्यामिच्छापानामतिक्रमानुपपत्तेः,
तान् अतीतोऽतिकान्तोऽनेकान्तात्मा जीवादिर्गोचरो विषयो यस्य तत्तथोक्तम् । तदतिक्रमोऽपि
तद्विषयस्य स्वयं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरापरिपीडितशरीरत्वमेव । न हि प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणान्तरं
तत्परिपीडनपरमुपलभ्यते तत्प्रोषणपरस्यैव तस्य प्रतीतेः । तदुक्तम्— १५

“तदेव च स्यान्न तदेव च स्यात्तथाप्रतीतेस्तव तत्कथञ्चित्” [बृहत्सव० श्लो० ४२] इति ।

न चैवं सर्वथैकान्तशासनस्यै तत्परिपोषितविग्रहविषयत्वम्, प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तद्वि-
षयपराङ्मुखस्यैव प्रतीतेः । ततो हि न स्वशास्त्रपरिकल्पितात् तस्य परिपोषणम्; तस्यैव निष्कलस्य
स्वतोऽप्रतिवेदनात् । अन्यतो निष्कलादेव तस्यापि प्रतिवेदने पर्यनुयोगानतिवृत्तेरनवरथापत्तेश्च ।
नापि लोकप्रसिद्धात्; ततोऽपि स्वयं स्वपरभावाभिमतानेकवस्तुयोन्येचरानेकनिश्चयव्यापारात्मनोऽनेकान्त- २०
स्यैव परिपोषणोपपत्तेः; तद्विपरीतस्य च तस्य लोकप्रसिद्धस्याभावात् । ततो युक्तं प्रमाणान्तरापरिपीडि-
तविषयतया भगवदहंच्छासनामेव प्रवचनमिति । यदि पुन प्रत्यक्षादेरपि प्रवचनार्थस्य परिपोषणं
किं तत्र प्रवचनस्य प्रामाण्यनिश्चयेन प्रयोजनाभावादिति चेत् ! न; तत्र प्रमाणान्तराविसंवादेन
तन्निश्चये सति तन्निदर्शनेन अत्यन्तपरोक्षेऽपि विषये निर्विवादस्य तन्निश्चयस्योपपत्तेः । अत एव
प्रत्यक्षादेः प्रमाणान्तरस्य तदविसंवादोपदर्शनार्थं भागेव निरूपणं कृतम् । अनिरूपिते तस्मिन् तद- २५
विसंवादोपदर्शनासम्भवादित्यलं प्रसङ्गेन ।

प्रवचनमिति धमिनिर्देशः, सकलमित्यपि तस्यैव दिशेषणम् । न हि वेदवचनवत् प्रवचनस्य
 कश्चिदेव विभागः प्रतिपादितेऽर्थे प्रमाणमपरस्य तु प्रतिपादितार्थासम्भवात् अर्थवादत्वमित्ययं विभागः,
 सर्वस्यापि प्रतिपादितार्थे प्रामाण्यात् । तदाह—सिद्धमिति । सिद्धं प्रमाणमित्यर्थः । सिद्धयति निर्णय-
 विषयतां गच्छत्यनेनार्थ इति सिद्धम् इति, करणे “कृतव्युदो बहुलम्” [ ] इति बहुलग्रहणेन
 ५ निष्ठाविधानात् । सिद्धत्वं च तस्य सिद्धेः निर्णयितेः निमित्तत्वेनोपचारात्, मुख्यतो निर्णयात्मनो ज्ञान-
 स्यैव सिद्धत्वात् । साधनं तत्र निर्वाधत्वम् । तथा हि—यत् स्वविषये निर्वाधं तत्प्रमाणं यथा प्रत्यक्षदि,
 निर्वाधं च स्वविषये जीवादौ प्रवचनमिति । निरुपपन्नं जीवाजीवयोस्तस्य निर्वाधत्वम्, निरूपयिष्यते
 चास्तवादाविति । ‘सिद्धमेतत् साधनमेव’ इति च सर्वथेत्यादिना प्रतिपादितम् । हेत्वन्तरमाह—‘सिद्ध-
 १० परमात्माऽनुशासनम्’ इति । सिद्धो निश्चितः परमात्मा सकलवस्तुयाथात्म्यदर्शी पुरुषविशेषोऽ-
 नुशासनः काले देशे च कच्चिदेतन्नरयोत्सन्नस्य अनु पश्चाच्छासनः शास्ता यस्य तत्तथोक्तम् । यत् एवं
 प्रवचनं तत् सिद्धमिति । प्रवचनस्य वेदवत् अपौरुषेयत्वात् असिद्धं तदनुशासनत्वमिति चेत् ; न ;
 वेदस्यापौरुषेयत्वासिद्धेः । तथा हि—पौरुषेयो वेदः स्वार्थप्रतिपादनात् भारतादिवत् । स्वशक्ति एव तस्य
 तत्प्रतिपादनं न पौरुषेयत्वादिति चेत् ; नियतार्था तच्छक्तिः, अनियतार्था वा ! द्वितीयकल्पनायां
 सर्वस्यापि ततः सर्वार्थप्रतिपत्तिर्भवेत् । तथा च,

१५ नियोगमेव तस्यार्थं कथं ब्रूयात् प्रभाकरः ।
 भावानामेव भट्टोऽपि तदर्थान्तरसम्भवे ॥ १५९२ ॥
 समयापेक्षिणी शक्तिर्वेदार्थप्रतिपादिनी ।
 समयश्च न सर्वत्र भट्टादेरिति चेत् कथम् ॥ १५९३ ॥
 अन्यस्यान्यमतावितौ तत्र दूषणकरूपनम् ।
 २० तन्मतप्रतिपत्तौ वा समयासम्भवः कथम् ॥ १५९४ ॥
 समयोऽप्येष वेदश्चेत्तादृशस्यापि तादृशात् ।
 समयात्प्रतिपत्तौ स्यादनवस्था कथन्न वः ॥ १५९५ ॥
 समयः कृत्रिमश्चेत्कर्ता वेदार्थविवन्न चेत् ।
 पृथग्जनवदेवाप्तौ कुर्वति समयं कथम् ॥ १५९६ ॥
 विनाऽपि समयात्तस्य तद्वेदित्वे धृशैव सः ।
 २५ स्वकृतात् समयाद्विचौ भवेदन्वोऽन्यसंश्रयः ॥ १५९७ ॥
 सिद्धे वेदार्थवेदित्वे समयस्तद्वृत्तौ भवेत् ।
 तद्वृत्तात् समयात्तस्य तद्वेदित्वमिति स्फुटम् ॥ १५९८ ॥
 नरान्तरकृतात्तस्य ततस्तद्विचिकारूपने ।
 ३० नरान्तरं तदर्था वित् कथं तत्कृता प्रजेत् ॥ १५९९ ॥

यदि तस्यापि तद्विष्वं नरान्तरङ्गनात्ततः ।
 तत्राप्येवं प्रसङ्गे स्यादव्यवस्थितिरञ्जना ॥ १६०० ॥
 समयानादिभावेन नैषा दोषाय चेत् कथम् ।
 नादृशादर्थसंबन्धिः समीची सगयाद्भवेत् ॥ १६०१ ॥
 यतो नरकमादेषा घनादेरप्यतद्दृशः ।
 समयस्थितिरुत्पन्ना भगवन्ध-रम्परा ॥ १६०२ ॥
 तादृङ्गरोपङ्कमा हि सा तदर्थावगाहिनी ।
 ना तदर्थावगायता ग्लेच्छाधीनेव^१ तत्कृतिः ॥ १६०३ ॥

ततो न तादृशसमयपेक्षणमनेकार्थप्रतिबन्धायाः शक्तेरपपन्नं यतो नियतार्थप्रत्यायनमिति
 भवितव्यमेव ततः सर्वस्यापि सर्वार्थप्रतिपत्तौ तद्वाहित्वेन । न चैवम्, अतो न द्वितीयकल्पनोपपत्ता । १०

नापि प्रथमकल्पना; नियतार्थप्रतिषद्धत्वे शक्तेः समयवशादप्यर्थान्तरे प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात्
 धूमादिषु । न हि धूमादेरनियतैषावकादिप्रतिबन्धत्वस्य समयशतेनापि तदन्यत्र प्रवृत्तिः, न चैवम्,
 वेदवचनस्याग्निहोत्रादिवाक्यस्य भीमासकपरिकल्पितादर्थान्तरेऽपि श्वमांसमक्षणादौ धौद्धममयव-
 शात् प्रवृत्तिदर्शनात् । तदुक्तञ्च—

“तेनाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतेः ।

खादेच्छमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा ॥” [प्र०वा० ३।३।१८] इति ।

समयस्यैव तत्र प्रवृत्तिस्तत्र एव तत्प्रतिपत्तेर्न तद्वाक्यस्येति चेत्; भीमांसकामिमतेऽपि न
 स्यात्, तस्यापि समयप्राधान्यदेव प्रतिपत्तेः, अन्यथा व्याख्यानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न हि स्वशक्तिन
 एव स्वार्थमवधोत्तयतो व्याख्यानपेक्षणमुपपन्नम् । व्याख्यायमानस्य वाक्यस्यैव तत्र प्रवृत्तिस्तदनपेक्षायां
 व्याख्यानस्यैव निर्विपर्ययत्वेनासम्भवादित्यपि समानं श्वमांसमक्षणेऽपि; तत्रापि परव्याख्यानविषयस्थामि- २०
 होत्रादिवाक्यस्यैव प्रवृत्तेः, अन्यथा तद्व्याख्यानस्याप्यसम्भवात् न नियतार्थाऽपि नैसर्गिकी शक्तिर्वाक्यानां
 सम्भवति यतः पुरुषवलानपेक्षामभिधेयप्रतिपादनं तेषां सम्भाष्यते ।

स्यान्मतम्, बृहदव्यवहारदर्शिनः प्रतिपत्तुरन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदतदर्थव्युत्पत्तौ पुनस्तत्र एव
 वाक्यतदर्थयोरपि व्युत्पत्तिः पदतदर्थान्वयस्यैव वाक्यतदर्थान्वयत्वोपपत्तेः, ततः किं तदर्थेन पुरुष-
 मलन्वेधनेनेति ? तदपि न साधीयः; तथा सति पदवाक्यव्युत्पत्तिकृतो व्याकरणस्य तदुभयार्थव्युत्प- २५
 त्तिबन्धनस्य विचारग्रन्थस्य च वैयर्थ्यपत्तेः । ततः पुरुषमलादेव वेदस्यापि स्वार्थप्रतिपादनं न
 स्वशक्ति इति युक्तं तस्य पौरुषेयत्वं तद्वत् प्रवचनस्यापि भवेत् । तस्य कश्चिदनुष्णास्त^२स्तु, कुतो
 निरवशेषवस्तुयाथात्म्यदर्शित्वेन परमात्मेति चेत् ! तददर्शिनस्तदनुशासित्वायोगात् प्रथमजनवत् ।

१—पञ्जादीनेव आ०, ७०, प० । २—छन्दे हेत्वेन आ०, ५०, प० । ३—वसाधनादिप्र—आ०,
 ५०, प० । ४—अर्थान्तरे । ५—प्रतिवचन—आ०, ५०, प० । ६—“विश्वः पामरो नीचः प्राहृवम
 प्रपञ्जनः ।”—तत्र० टि० ।

- तस्याप्युपदेशबलेनोपपद्यत एव तदिति चेत् ; उपदेशुस्तद्विशिष्टत्वे स एवास्मदभिमतः परमात्मा भवेत् । तदभावे कथमुपदेशदृष्टत्वम् ? तद्वदेव तस्याप्यन्योपदेशबलेन तदिति चेत् ; न, अन्यस्मिन्नप्युपदेशयैव-
 मसङ्गात् । पुनरन्योपदेशबलपरिकल्पनायां तदुपदेशपारम्पर्येणोपकल्पितत्वात् श्लेच्छादिधर्मोपदेश-
 प्रबन्धवत् । भवतु तर्हि तदनुशासिनस्त्वेदित्वमस्मदादिप्रत्यक्षेणानुमानेन वा, नातीन्द्रियप्रत्यक्षेणेति
 ५ चेत् ; न; तन्निबन्धनस्य तत्परिज्ञानस्यात्यन्तपरोक्षाविषयत्वात् कथमयं तदर्थमुपदिशेन्नम ! प्रतिपन्नवदे-
 चाऽप्रतिपन्नेऽपि तत्परिकल्पनोपपत्तेः, अन्यथा सकलानुमानव्यवहारविलोपप्रसङ्गादित्युपपन्नं तस्य
 लोकोत्तरप्रत्यक्षबलेनैव निरवशोपपत्तार्थसार्थसाक्षात्करणसामर्थ्यसमन्वयेन परमात्मत्वम् । कथं पुनः
 पुरुषत्वाविशेषेऽप्यस्मदादेः प्रतिनियतविषयं परिज्ञानं तस्य तु सकलार्थविषयमित्ययं विभाग इति
 चेत् ? न; अस्मदादावपि सकलार्थविषयस्य तस्य भावः । कथमन्यथा साकल्येन साध्ये साध्य-
 १० साधनव्याप्तिपरिज्ञानम् ? निरूपितं चैतत् मङ्गलव्याख्यायाम् । इयांस्तु विशेषः—अस्मदादेः तज्ज्ञानमस्पष्टं
 स्पष्टं तु परमात्मन इति । स्पष्टत्वं च तस्य अस्पष्टवर्तिनबन्धनस्य आवरणस्य निर्मूलात् प्रक्यात् ।
 तच्चावरणमनुमानसिद्धम्, । तथा हि—सत् सर्वमनेकान्तात्मकमित्यादि व्याप्तिज्ञानं सावरणम्, अस्पष्टत्वात्,
 रजोनीहाराद्यन्तरितपादादिज्ञानवत् । विवादापन्नं मिथ्याज्ञानं सावरणं मिथ्याज्ञानत्वात् विषाद्युपयो-
 गिनः उपलक्षकलादौ कर्त्तव्ये तज्ज्ञानवदिति । तस्य क्वचिन्निर्मूलप्रहाणिरप्यनुमानादेव । तच्चेदम्—विवा-
 १५ दापन्नमावरणं क्वचिन्निर्मूलं प्रहोयते, प्रकृत्यमाणहानिकत्वात्, यत्प्रकृत्यमाणहानिकं तत्क्वचिन्निर्मूलं
 प्रहोयमाणमुपलब्धं यथा हेमादौ किट्टकालिमादिकम्, प्रकृत्यमाणहानिकं च यथोक्तमावरणम्,
 तस्मात् क्वचिन्निर्मूलं प्रहोयत इति । न च प्रकृत्यमाणहानिकत्वमसिद्धम्, तस्यापि जीवेषु विज्ञानोत्ति-
 शयदर्शनादेवानुमितेः । विज्ञानातिशयस्य च तत्कार्यदर्शनोपनीतप्रतीतिकस्याविप्रतिपत्तिविषयत्वात् ।
 उदुक्तम्—

- २० “जीवानामसहायासादा शास्त्रार्थविदः क्रमात् ।
 विज्ञानातिशये विद्वान् चै विप्रतिपद्यते ॥” [सिद्धिबि० परि० ८] इति ।
 भवतु तस्य क्वचिन्निर्मूलं प्रहाणिः तत्रस्तु तन्निबन्धनमस्पष्टत्वमेव निवर्तेत ‘कारणमावात्
 ‘कार्याभाव.’ इति न्यायात्, स्पष्टभावस्तु कथमिति चेत् ? न; तन्निवृत्तेस्तद्भावरूपत्वात् भावान्तरस्व-
 भावत्वेनाभावस्य व्यवस्थापितत्वात् । ततो युक्तं तन्निर्मूलप्रहाणौ विज्ञानस्य परिस्फुटत्व तादृशनिरवशोप-
 २५ वस्तुगोचरप्रत्ययाधिकरणस्य च पुरुषस्य परमात्मत्वम् । अतः सूक्तमिदम्—
 सकलं सर्वथैकान्तप्रवादातीतगोचरम् ।
 सिद्धं प्रवचनं सिद्धपरमात्मानुशासनम् ॥ इति ।

- भवतु नाम कश्चित् विधदर्शी परमवीतरागश्च, स तु कुल प्रतिपच्छयः ? प्रत्यक्षादिति चेत् ;
 न; तस्य परचेजोवृत्तावप्रवृत्तेः । व्यापाराव्याहारादिलिङ्गोपजनितानुमानादिति चेत् ; न; व्यापारादेर्नि-
 ३० दोषमाविनो दोषवत्यपि सम्भवेन व्यभिचारात्, ‘सारागा अपि चोतरागा इव चेष्टन्ते’ इति प्रसिद्धे ।

१ तदुपदेशप्रबन्धो पा-ता० । २ “हेमज्ञानवत् । कर्त्तव्यं रूप्यहेमणोरिति नानार्थयोगे ।”
 -ता० टि० । ३-नायतिता-आ०, १०, ५० ।

न च प्रमाणान्तरमस्ति यतस्तत्प्रतिपत्तिः, अतः कथं तस्य प्रवचनानुशासित्वेन पर्येषणं प्रेक्षावद्भिरिति चेत् ! अत्राह—

तथाऽन्यगुणदोषेषु संशयैकान्तचादिभिः ।

पुरुपातिशयो ज्ञातुं यद्यशक्यः किमिष्यते ॥२॥ इति ।

तथा तेन प्रमाणाभावप्रकारेण अन्यसात्मान्तरस्य ये गुणाः यथार्थदर्शनवैराग्यादयो ये च दोषा मिथ्याज्ञानरागादयस्तेषु संशयस्यैकान्तो नियमस्तं यदन्तीत्येवंशीलाः सौगताः । ननु प्रमाणामावे तेषु तदभाववादित्वभेवोपपन्नं नित्यादिवत् तत्कथं तदेकान्तवादित्वमिति चेत् ? न; तदभावादपि दृश्यानुपलम्भरूपादेवाभावसिद्धेः आत्मान्तरगुणादेश्चादृश्यत्वेन तदनुपलम्भस्य संशयहेतुत्वात् तद्वदित्वस्यैवोपपत्तेः । तैः पुरुषस्य तथागतस्यान्यस्य वा अतिशयः परिशुद्धज्ञानवैराग्यादिलक्षणो गुणप्रकर्षो ज्ञातुं प्रमाणतो निश्चेतुं यदि चेत्, अशक्यः शक्यो न भवति किं कस्मात् इष्यते म्रियते ? पुरुषार्थत्वसिद्धये हि तदन्वेषणम्, न चाशक्यपरिज्ञानात् ततस्तत्सिद्धिः यतः प्रेक्षानता तदन्वेषणम् । ततो दुर्भाषेतमेतत्—

“ज्ञानवान् मृष्यते कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ॥” [प्र० वा० १।३२] इति ।

न दुर्भाषितं संवृत्तिसिद्धस्य तस्य तदर्थमन्वेषणात्, परमार्थतस्तु न तस्यान्वेषणं दुरवबोधत्वादिति चेत्; कथं पुनः सत्यनुमाने तस्य दुरवबोधत्वम् ? तद्विज्ञानापारादेस्तदन्यतोऽपि भावेन स्वभिचारादिति चेत्; ननु तदग्यतो भावोऽपि संवृत्यैव, “निष्पत्तेरपराधीनम्” [प्र० वा० २।२६] इत्यादिवचनात् । ततः संवृत्तिसिद्धस्वभिचाराल्लिङ्गात्तस्य दुरवबोधत्वेनानिष्टत्वमपि संवृत्यैव न परमार्थतः । तच्चायुक्तं निष्पर्यायं तस्य संवृत्यैवेष्टत्वानिष्टत्वयोर्विरोधात् । कथं वा तद्व्यापारादेरन्यत्रापि भाव इच्छावृत्तित्वात् ? सत्यपि पुरुपातिशये तस्येच्छातो भावो न तन्मात्रादेव सर्वदा तत्प्रसङ्गात्, इच्छयाश्च तदतिशयविकलेऽपि भावादुपपन्नतत्रापि तद्व्राव इति चेत्; न तर्हि तद्विषयव्यापारादेस्तद्वृत्ति सम्भवः तस्य तदिच्छाया असम्भवात् । सम्भवे वा तद्वृत्तविरोधात् । न हि दोषवदव्यापारं परोपतापपैशून्यादिकं चिकीर्षतस्तद्वृत्तं नाम तच्चिकीर्षाभावरूपत्वान् तदतिशयस्य । ततो दुःशब्दपवायम् ‘धीतरागा अपि सरागा इव चेष्टन्ते’ इति । या तु तस्य हितमपुरभाषणादितिपयेच्छा नासौ रागादिमतः सम्भवतीति कथं तन्नियन्धनस्य व्यापारादेस्तत्र भावः ? इच्छासामान्यभावादिति चेत्; पुद्गलसानान्यभावात् पापाणादेरपि कुतो न धूमस्याभावः कार्यधर्मादिक्रमेणाहेतुकत्वप्रसङ्गात् । अन्यव्यतिरेकानुविधाननियमो हि तद्वर्मः, न चैवमसौ पावके तस्य सम्भवति पापाणादेरपि भावात् । नापि पापाणादो पावकादप्युत्पत्तेरिति तद्वर्मोऽतिक्रमेणाहेतुकत्वमेव प्राप्तम् । तदुक्तम्—

“धूमः कार्यं हुतमुजः कार्यधर्मानुवृत्तितः ।

सम्भवंस्तदभावेऽपि हेतुमन्त्रं विलह्येत् ॥” [प्र० वा० ३।३३] इति ।

१—द्विनिर्णयो यतः आ०, य०, प० । २—“निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुतः । सवप्यने कल्पनायां किमकार्यं क्यन्न ।”—प्र० वा० । ३—शयेन त-आ०, य०, प० । ४ कुतो धूमस्याभावः आ०, य०, प० ।

न चैवम्, अतो न दहनादन्यतस्तस्य भाव इति चेत्; तर्हि पुरुषातिशयभावी व्यापारा-
दिरपि कथमन्यतो भवेत् ? तन्निर्हेतुकरवस्तुष्वेवमुक्तन्यायेन सम्भवात् । तथा हि—

कार्यधर्मान्वयाद्यो हि पुरुषातिशयोद्भवी ।

व्यापारादिर्विना तेन स चेत्निर्हेतुको भवेत् ॥ १६०४ ॥ इति ।

५ दृश्यते एवान्यतोऽपि तद्व्यापरादिरिति चेत्; किं पुनः शक्रमूर्धनि धूमोऽपि न दृश्यते ?
यदि दृश्यते तन्मूर्धाप्यग्निरेव, अनग्निस्वभावोऽद् धूममयानुत्पत्तेः । तदुक्तम्—

“अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्धा चेदग्निरेव सः ।

अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥” [प्र० वा० ३।३५] इति ।

न चैवम्, अतो न तत्र धूम, यस्तु दृश्यते बहलपाण्डरादिरूपः स वाष्पादिरेव न धूम

१० इति चेत्; कथमिदानीं पुरुषातिशयजन्मा व्यापारादिः ? तदन्यतो दृश्यमानस्य च वाष्पादिवत्
तद्विलक्षणत्वात् । अत एव तत्र विप्रलम्भव्याहारं तद्विदो निवेदयन्ति भूतविशेषे वाष्पादिव्यवहार-
वत् । ततो न रौगादिमपि तदन्यव्यापारादिर्यतः ततः पुरुषानिश्चयनिपचित्त्वमिभारिणो न भवेत् ।
एतदेवाह—

परोक्षोऽप्यधिनाभावसम्यद्वैर्गुणदोषयोः ।

शास्त्रैर्निर्वर्तितैः शास्त्रकारयत् सम्प्रतीयते ॥ ३ ॥ इति ।

१५

परोक्षोऽपि मत्प्रशासिष्योऽपि गुणवास्तद्विपरीतश्च सम्प्रतीयते सम्यगवगम्यते । कैः ?

शास्त्रैर्वचनमन्धैः निर्वर्तितैः निष्पादितैः सामर्थ्याद् गुणदोषवद्भ्यामिति गम्यते, ध्याननिर्वर्तितैः
तैस्तत्परिज्ञानानुपपत्तेः । वाक्यापारोपदर्शनमिदम् । उपलक्षणं चेदं तेन कायव्यापारविशेषैरित्यपि द्रष्ट-
व्यम् । तैरपि दोषोपशमपरानुग्रहनिबन्धनैस्तद्विपरीतैश्च गुणदतो दोषवत्तच्च पुरपविशेषस्य परिमुक्तोरे-

२० इतया परिज्ञानात् । कीदृशीरतैः स सम्प्रतीयते ? अधिनाभावेनान्यथाऽनुपपत्त्या सम्यद्वैः । क !
गुणदोषयोः यो यथार्थदर्शनवैराग्यानिश्चयपरमवत्सलत्वादित्यक्षणे गुणो योऽपि तद्विपर्ययरूपो दोष-
स्तमोरिति ।

शास्त्रैर्गुणाधिनाभावसम्यद्वैः भगवान् जिनः ।

गुणवत्त्वेन षोडश्वरत्तन्मुष्माभोजनिर्गते ॥ १६०५ ॥

२५

विदाङ्गुर्वन्ति विद्वान्सत्तेषामपि गुणान्वयम् ।

दृष्टागमाविरद्धार्यमरूपजतया स्थितेः । १६०६ ॥

मत्प्रशं तन्निमित्तं च स्वरजाद्यनुमानिमम् ।

दृष्टं तेन तदर्थस्य न विरोधो हि दृश्यते ॥ १६०७ ॥

तदर्थान्वयनत्वेन सत्यापि प्रतिरक्षितः ।

३०

वाष्पागमेन तस्यापि पूर्वानाविमगिनः ॥ १६०८ ॥

परस्परविसंवादरूपेणैव व्यवस्थितेः ।
 बन्धुरेव भवेच्छोके किं रिपुः शक्यकल्पनः ॥ १६०९ ॥
 दृष्टागमविरुद्धार्थविपर्ययैः शासनैस्तथा ।
 दोषवन्तोऽवगन्तव्याः सर्वथैकान्तवादिनः ॥ १६१० ॥
 तच्छासनानां तादर्थ्यं प्रागुक्तं वक्ष्यतेऽपि च ।
 देवागमे त एवोक्तं निर्मलन्यायवेदिभिः ॥ १६११ ॥

“त्वन्मतामृतवाह्यानां सर्वथैकान्तवादिनाम् ।

आप्ताभिमानदग्धानां स्वेष्टं दृष्टेन बाध्यते ॥” [आप्तमी०श्लो० ७] इति ।

भवतु नाम तेषां तद्विरुद्धार्थत्वं न तावता तैरतन्मणेत्तणां दोषवत्तापरिज्ञानं परविप्रलम्भनाय
 गुणवद्विरपि तत्प्रणयनसम्भवादिति चेत्; न; तद्विप्रलम्भनस्यैव दोषत्वात् । मिथ्याज्ञानोपजननं हि तद्वि- १०
 प्रलम्भनम् । मिथ्याज्ञानं चानर्थनिमित्तम् अहिंसादिदोषादौ हारगुणादिविज्ञानवत् । अर्थोपरतिनिबन्धनं च
 हारगुणादौ अहिंसादिज्ञानवत् । अतः कथं तदुपजननं न दोषः परप्रत्यवायकारणत्वात् व्याधादेस्तदुप-
 जननवत् । तस्यापि तत्कथं दोष इति चेत्; अशुभपुद्गलप्राप्तिनिमित्तत्वादेव । तथा हि-व्याधादेः
 परविप्रलम्भनमशुभपुद्गलप्राप्तिनिबन्धनं विप्रलम्भनत्वात् आत्मविप्रलम्भनवत् । दृष्टा खत्वात्मविप्रल-
 म्भनादशुच्यादौ शुच्याद्यभिनेवशरूपान् तत्प्राप्तिरिति न साध्यवैकल्यमुदाहरणस्य । या चासौ तत्प्राप्तिः १५
 सौपायप्राप्तिः घोरदुःखसंसारसरित्पातनिबन्धनीति सिद्धं तन्निबन्धनस्य विप्रलम्भनस्य दोषत्वम् । भवतु
 नाम व्याधादेशतस्तत्प्राप्तिर्न शास्त्रकृतां योगसामर्थ्येन तत्प्रतिबन्धादिति चेत्; विप्रलम्भनस्यैव कुतो
 न तेन प्रतिबन्धः ? एवं हि ते महायोगिनो भवन्ति यदि परेषामहितं नानुसिद्धेषु; तत्प्रतिबन्धनत-
 त्सात्मर्थ्यमिति चेत्; तत्कार्यप्रतिबन्धेऽपि न भवेदिति किञ्चिदेतत् । तत्र गुणवतां मिथ्यार्थं शास्त्र-
 प्रणयनं सम्यवति दोषवतामेव तत्सम्भवादित्युपपन्नं ततो दोषवत्त्वपरिज्ञानं सम्यगर्थात्ततो गुणवत्त्व- २०
 परिज्ञानवत् । शास्त्रकारवदित्यत्रैव निदर्शनम् । यथैवमपि अर्हतः सुगतादेश्चान्योऽपि वैद्यकादि-
 शास्त्रकारः चिरापक्रान्तोऽपि तच्छाल्लैरेव सुविशेषितगुणदोषसम्बद्धैः गुणदोषवत्तया सम्प्रतीयते
 तद्वत्प्रकृतोऽपीत्यर्थः ।

सम्प्रति सर्वथैकान्तवादिनः सुगतादेश्चोपवत्त्वमेव तद्व्यापारसमधिगम्यमावेदयन्नाह-

सिद्धिर्हिंसानृतस्तेषाम्ब्रह्मचर्यप्रवृत्तितः ।

स प्रत्यस्तमिताशेषदोषो नेति प्रतीयते ॥ ४ ॥ इति ।

सः सुगतादिः प्रतीयते निश्चीयते । कथम् ? प्रत्यस्तमिताशेषदोषः प्रक्षीणितव-
 शोपमिथ्याज्ञानकपायमलोपलेपो नेति । एवं कुतः प्रतीयते ? सिद्धिर्हिंसानृतस्तेषाम्ब्रह्मचर्यप्रवृत्तितः ।

१ किं पुनः अ-आ०, व०, प० । २ परप्रत्ययका-आ०, व०, प० । ३ परप्रत्ययायो-
 पजननवत् । ४-सिपुर्ज्ञाननिमित्त-आ०, व०, प० । ५ सावायमा-प० । ६-नविप्र-प० ।
 ७ यथैवाप्यन्वहंतः आ०, व० । यथैवाप्यन्वहंतः प० ।

- सन्तानरूपं दुःखसत्त्वम् "दुःखं संसारिणः स्कन्धाः" [प्र० वा० १।१४९] इति वचनात् ।
 उपादेयं च तस्यैव नि शेषप्रहाणस्वरूपं निरोधसत्त्वं हेयोपादेयं तदेव तत्त्वं तस्य सोपायस्य
 हेयतत्त्वस्योपायोऽविद्यातृष्णारूपं समुदयसत्त्वम्, "दुःखे विपर्यासमतिस्तृष्णा वा तस्य
 कारणम्" [प्र० वा० १।८३] इति वचनात् । उपादेयतत्त्वस्य नैरात्मभावनारूपं मार्गसत्त्वं
 ५ तत्सहितस्येति । न हि दोषवत्त्वेन निर्जातस्य तत्त्वदर्शनं शक्यसम्भावनं यतस्तस्यासौ प्रवक्ता भवेदिति
 भावः । यदि वेदश्च इति परोपक्रमितरूपो विधूतकरुणजाल इति प्रतिपत्तव्यं तस्यापि प्रवक्तृत्वानुपपत्तेः ।
 कथमिति चेत् ; विकल्पाभावादेव, विरूपकार्यं हि वचनम् "विकल्पयोनयः शब्दाः" [.] इति
 वचनात् । कथं तदभावे भवेत् ? विकल्पादेव चिरापकान्तादिति चेत् ; न; ततो विकल्पस्यापि दुर्भा-
 वेन तस्य विधूतकरुणजालत्वाभावापत्तेः । चिरापवृत्तादपि ततो वचनमेव न तज्जातीयो विकल्प इति
 १० नियमहेतोरशक्योपदर्शनत्वात् । तत्कालभाविन एव विकल्पसंस्कारात् तस्य वचनमित्यपि वाचो-
 युक्तिः न चतुरविचारसङ्गमोचितं सौभग्यशुद्धहृति, ततो वचनवद्विकल्पस्यापि प्रसङ्गेन प्रकृतदोषानति-
 वृत्तेः । तत्संस्कारस्य च विकल्पत्वे न तस्य विधूताशेषविकल्पसत्त्वम्, अविकल्पत्वे च न ततो वचनम् ।
 न च विरल्पाविकल्पव्यतिरेकेणापरः कश्चित्स्वभावः । सद्भावे वा न ततो वचनम् । विकल्पकार्यत्वेन
 निश्चितस्यान्यतो भावे निर्हेतुकत्वापत्तेरिति दुष्परिहारोऽयं दोषोपनिपातः परस्य । तत्र यथागतस्य
 १५ प्रवक्तृत्वं यतस्तदुक्तप्रतिपत्त्यर्थं प्रेक्षावत्ता सदन्वेषणं भवेत् ।

- अथ बुद्ध्यादीनां प्रवक्तृत्वमेव तस्यापि प्रवक्तृत्वं तस्य तत्सन्निधिनिबन्धनत्वादिति चेत् ;
 अहो महदिदमद्भुतं यत्सकलज्ञानाधिष्ठानादपि तस्मादनुत्पन्नं ज्ञानगन्धेनापि शून्यात् बुद्ध्यादेर्भवतीति ।
 नायं दोषः तथागतप्रभावस्य तादृशत्वादिति चेत् ; ततस्तर्हि कुतस्तस्य स्वयमेव न प्रवक्तृत्वम् ? एवं
 हि पारम्पर्यं परिहृतं भवति—सुगतात् बुद्ध्यादेः प्रभादस्ततो वचनमिति । मा भूत्तस्य वचनम्, प्रव-
 २० क्तृत्वं तु तस्य विनेयानां तत्सन्निधानाच्चत्त्वज्ञानमादुर्भावादिति चेत् ; तज्ज्ञानं यदि न प्रमाणं कथं
 तत्त्वविषयं विरोधात् ? प्रामाण्यमपि न तस्य प्रत्यक्षत्वेन, इन्द्रियादिप्रत्यक्षेष्वनन्तर्भावात् । न हि तदि-
 न्द्रियज्ञानम् ; इन्द्रियादनुत्पत्तेः । नापि मानरुम् ; इन्द्रियज्ञानादप्रसूतेः, तस्य तद्विषयानन्तरविषयमा-
 त्रैगोचरत्वाच्च । नापि योगिज्ञानम् ; भावनाप्रकर्षनिरपेक्षत्वात् । नापि स्वसवेदनत्वेनैः सत्यचतुष्टय-
 २५ मानत्वेनैः लिङ्गाभावात् । सुगतात्सन्निधानमेव लिङ्गमिति चेत् ; सुगता एव तर्हि तच्चतुष्टयस्यानुमिति-
 र्भवेत् तत्रैव लिङ्गान्न सत्त्वान्तरेषु पक्षधर्मत्वाभावात्, न च तत्र तदरितः, तस्य शुद्धज्ञानस्वभावतया
 दुस्सादिरूपत्वान्मुपगमात् । न प्रमाणात्तरत्वेनापि ; प्रमाणद्वयनियमोपगमात् । तत्र तत्सन्निधानात्
 तत्त्वज्ञानं विनेयानामुपपन्नं यतस्तदेव तस्य प्रवक्तृत्वं भवेदिति सूक्तम्—'हियं ह्यस्यादि, सर्वथा तस्य
 प्रवक्तृत्वाव्ययस्थितेः ।

१ "उपाय इति अत्रापि सार्वधः ।" -ता० टि० । २ तत्सन्निधानम्—आ०, य०, प० ।

३ सुगतात् । ४ प्रवादस्त—आ०, य०, प० । ५ विनेयज्ञानस्य । ६—प्रगे—प० । ७ तस्य
 प्रामाण्यमिति सार्वधः ।

पुनरपि तदेव प्रतिक्षिपन्नाह—‘धिगानात्मज्ञं तदसाध्यमसाधनम्’ इति । तात्पर्यमत्र-
विद्यमानस्यैव हेयादितत्स्य सुगतोऽपि प्रवक्ता भवेत्वापरस्य व्योमकुसुमादिवत् । विद्यमानत्वं च न
तस्य कार्यत्वेन, असति कारणे तदनुज्ञानात्, असति च तदेयोगान्निर्हेतुकत्वापत्तेः । नापि कारणत्वेन;
कार्यं ज्ञानप्राप्य निवृत्तस्य चिगपकान्तवचदनुपपत्तेः । निरूपितं चैतत् सविस्तरमिति । पदार्थः कथ्यते-
तत् हेयादितत्सम् । असाध्यं कस्यचिदप्यकार्यम् असाधनम् अकारणं च प्रतिपन्नमविलम्बितासिद्धिग्रह- ५
स्योक्तनीत्याऽनुपपत्तेः । अन्वयरूपत्वे तदुपपत्तिरिति चेत्; एषादेतदेवं यद्यन्वयवादी सुगतः, न
चैवम् । एतदेवोक्तम्—‘अनात्मज्ञम्’ इति । ‘आत्मा’ इत्यन्वय एवोच्यते अतस्ति गच्छति तांस्तान्
पर्यायानित्यस्मेति व्युत्पादनात् । तत्र जानाति गोपेति इत्यनात्मज्ञः सुगतरत्तं तस्येत्यर्थः । धिक्-
शब्देन योगे पद्योविषय एव द्वितीयाविधानात् । तदयमर्थः—यत्तत्तदनात्मज्ञस्य सम्बन्धि तस्माद्
असाध्यमसाधनम् अतः धिक् कृत्स्नमनात्मज्ञस्य तस्य वा । यदि वा, तदसाध्यं साध्यितुम- १०
शक्यम् । कुत एतत् ? असाधनम्-अविद्यमानप्रमाणं यत् इति । एतदपि क्रमात् ? ‘अनात्मज्ञम्’
इति । आत्मा जीवः स चात्मी ज्ञश्च जैनोपगतो न यौगकल्पितः आत्मज्ञः स न विद्यते यस्य सोऽयम्
अनात्मज्ञो बुद्ध एव तस्य सम्बन्धी यत् इति ।

ज्ञानमेव हि तस्य स्यात् साधनं तच्च नासति ।

ज्ञमभावे नरेऽस्तौति पूर्वमेतन्निवेदितम् ॥१६१२॥

अज्ञातमभमाणत्वादकार्यत्वादितोऽयसत् ।

कथं हेयादिकं तत्त्वं बुद्धो वक्तुं प्रवर्तताम् ॥१६१३॥

तस्माद्यमसद्वादैर्बोधिज्ञानं विप्रलम्भयन् ।

धिं कर्तुं सः कथं ताम न भवेन्न्यायवेदिनाम् ॥१६१४॥

पुनरप्यत्रैवोपचयसाह—

सर्वथाऽसद्बुपादेयं हेयं सत् [तदकारणम्] । इति ।

सर्वथा सर्वेण सकलरागादिक्लेशपकारेणैव परिशुद्धज्ञानरूपेणापि असत् अविद्यमानं
निरोधसत्यम् । उपादेयं पुरुषार्थबुद्ध्या परिशुद्धम् ‘धिगानात्मज्ञम्’ इति सम्बन्धः । कुतो धिवार
इति चेत् ? अनारमज्ञत्वादेव । आत्मेति निरोधसत्यस्य स्वभावस्तस्य ज्ञानं बुद्धिः स न विद्यते यस्मिन्
तद् अनात्मज्ञं तस्त्वमेव यत् एवं ततो धिगिति । तथा हि—निरुद्धसकलाकारं निर्वाणं न तावत् २५
प्रत्यक्षतः प्रतिपत्तव्यं प्रतिबन्धाभावात् । न हि तस्य तत्कार्यत्वम्; नीरूपम्याहारणत्वात्, अन्यथा
नीरूपःशयोगात् । नापि तस्त्वभावत्वम्, स्वयं नीरूपत्वपसद्भावात् । न च नीरूपादेव तस्य परिज्ञान-
कल्पनं विज्ञानकल्पनावैकल्योपनिषातात् । पुनरन्वयतः प्रत्यक्षात् तत्परिज्ञानकल्पनायां प्रकृतपर्यनुयो-
गान्तिवृत्तेः अनवस्थादोषविषयविषयपरिध्यापारभयपरिधातस्य च परिहर्तुमशक्यत्वात् । न चाप्यनि-
बन्धादेव ततस्तत्परिज्ञानम्, अनभ्युपगमात्, प्रतिबन्धान्तरस्य च । तत्र प्रत्यक्षस्य तदज्ञानत्वम् । ३०

१ कार्यत्वादाबुद्धिभावात् । २ कार्यत्वादायोगात् । ३ अज्ञानम् । “निरात्मज्ञे च यस्मिन्ः ।
ह्ययमरः”—ता० टि० । ४ धिक्त्वं—आ०, ब०, प० । ५ “अनभ्युपगमादिति सम्बन्धः ।”—ता० टि० ।
६ निर्वाणपरिषयकज्ञानत्वम् ।

- नाप्यनुमानस्य; प्रत्यक्षामावे तस्य तत्पूर्वकत्वेनाप्रवृत्तेः । लिङ्गस्य च तत्कार्यस्य तत्त्वभावस्य च विचारसद्वेदेनाव्यवस्थितेः । ततो युक्तं तैस्तस्यस्य अनात्मज्ञत्वम्, अतश्च तदुपादेयं धिगेव प्रमाय-
पथाऽतिवर्तिनो वस्तुवृत्तेनानुपादेयत्वात् । तथा सत् प्रशस्तं परिशुद्धज्ञानस्वभावं बुद्धस्य "प्रमास्वर-
मिदं चित्तम्" [प्र० वा०-१।२।१०] इति वचनात् । तत् हेयं नैरात्म्यभावनापरिपाकचयेन
५ परिस्वात्ममित्यपि धिगेव, प्रशस्तस्य परित्यागानुपपत्तेः निर्वाणवत् । कथं वा तस्य तत्परित्यागे परात्म-
परिज्ञानं यतः तदुपतापपरिहारपरवशतया • तदुपायाभिधोगमात्मसात्कुर्वति नीरूपत्वेन तदनुपपत्तेः ।
एतदेवोक्तम्—'अनात्मज्ञम्' इति । आ.मा विनेयसन्तानस्तस्य ज्ञौ तद्बुद्धिरतस्या अभावेऽनात्मज्ञम्,
अर्थाभावेऽव्ययीभावात् । एतदुक्तं भवति-सतोऽपि स्वभावस्य परित्यागे तस्य परपरिज्ञानं न भवेत्
अतस्तस्य हेयत्वं निन्दितमिति । नास्येव तस्य तत्परित्यागः "तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु
१० महती कृपा ।" [प्र० वा० १।२०१] इति वचनादिनि चेत्; कथं पुनर्नैरात्म्यभावनापरिपाके
तत्कारणे सति तदभावः स्वज्ञादेरपि ततस्तदभावप्रयत्नाः ? अथ तत्परिपाकोऽपि कृपासम्पर्कविकल
एव तद्वेदः स स्वज्ञादेरेव न महासुने, तस्य परार्थपरतया महाकृपालुत्वादिति चेत्; स्वज्ञादेः कस्मा-
दकृपालुत्वम् ? परार्थवृत्तेरभावादिति चेत्; अस्तु नाम तस्य परात्राकृपालुत्वात्मनि तु भवत्येव
स्वार्थवृत्तेरेवश्यम्भावात्, अन्यथा निर्वाणायोपक्रमानुपपत्तेः । अथ तस्य निर्वाणैवार्थित्वं नावस्थानेनेति ।
१५ कुत एतत् ? तस्य निर्दोषत्वात् समानमिदमनव (मन) स्थानेऽपि, तस्यापि सऋमलविक्रमप्रमास्वर-
चित्तरूपत्वेन अम्युपगमात् । अथ तच्चित्तेनास्थितेनापि न त्रिचित् फलमिति न तत्रार्थित्वं तस्य;
तर्हि तत्राशेऽपि न भवेत् ततोऽपि कस्यचित् फलस्याभावात्, प्रत्युत तदेव समुक्षणां फलं
यत् सऋल्लेशपरिशुद्धज्ञानरूपतयाऽवस्थानम्, तच्चेत् कुतश्चित् सम्प्रपद्येत किमन्येन ? फलेऽपि
फलान्तरप्रतीक्षायामनवस्थापत्तेः । ततो युक्तं तत्रैव तस्यार्थित्वम् । अथ सत्यपि तत्र तस्यार्थित्वे न
२० तस्यावस्थानं तदपरित्यागे तत्परिमिश्रबलेशपरित्यागासम्भवात् अन्नापरित्यागे तत्परिमिश्रविपपरि-
त्यागासम्भवदिति चेत्; न; तथा त्थागतस्य चित्तस्यापि परित्यागपरुक्त्वात् । अधास्ति कश्चित्
तैस्योपायो यतोऽवस्थितेऽपि चित्ते तत्प्रलेशपरित्यागः तस्य भवेत्; स तर्हि स्वज्ञादेरपि तेन वक्तव्यो
येन न तच्चित्तमप्यवस्थितमेव परिगलितनिस्त्रिल्लेशमयपरिनिर्वाणपदं प्राप्नुयात् । एवं हि तेना-
त्मनस्तावदितरमरि" सुस्पष्टं प्रतिष्ठापितं भवति स्वयं वरिदृष्टभागोपदेशस्यैव तत्त्वान्, "तायः स्वदृष्टमा-
२५ र्गोक्तिः" [प्र० वा० १।१४७] इति वचनात् । ततो यदि कृपामाहात्तयात् अवस्थानं बुद्धचि-
त्तस्य स्वज्ञादिविचक्ष्यापि स्यात् । न चेत्; इतरस्यापि न स्यादित्युपपन्नमुक्तम्—'हेयं सत्' इति । यदि
वा, सत् विद्यमानं संसारिचित्तं हेयं धिगिति व्याख्येयम्, तस्य सत्त्वासिद्धेः, सत एव हेयत्वो-

१ तत्सर्वस्य प० । २ ज्ञातवु-आ०, घ, प० । ३ "निर्वाणेश्चि परे श्रुते श्वात्रीकृतचेतसः" ।
इति पूर्वार्थम् । ता० टि० । ४ वचनादेवेति प० । ५ -देनं क-आ०, घ०, प० । ६ निर्वाणस्य ।
७ अवस्थानपरित्यागमावे । ८ तथाग आ, घ०, प० । ९ लवितस्यो -आ०, घ०, प० ।
१० -चित्तो न आ०, घ०, प० । ११ "प्रमाणमूलाय जगद्धितैपिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगतय तापिने ।"
-ता० टि० ।

पपचेरिति मन्यते । तदस्तत्त्वे निमित्तमाह—‘तदकारणम्’ इति । तत् उत्तररूपं चित्तम् अकारणम् अपूर्वमुत्तरध्याजनरूपं, अन्यथा चरमक्षणोऽपि स्यादिति निर्वाणभाव इति भावः । तदानीं विजातीय-यस्यैव योगिज्ञानादेस्तत्कारणं न सजातीयोत्तरचित्तस्य तदयमदोष इति चेत्; कथमिदानीं परचैत-न्यप्रतिपत्तिः ? शक्यं हि बबुभुम्—अतीउज्ज्वलान्तिमविचं विजातीयमेव प्राणापानादिकं सजातीयो-त्तरजनकं जनयित्वा प्रतिनिवृत्त न सजातीयं विचं चरमक्षणवत् । ततो न प्राणादेः परशरीरे निश्चितोत्- ५ तत्प्रतिपत्तिः, व्यभिचारशङ्कायां तदनुपपत्तेरिति । तथा चेत्; कथं सुगतभाविनः^१ पुरुषस्य परदुःखपरि-ज्ञानं यतस्तदक्षमतया प्रेरितस्तत्परिहारोपायानियोगी स भवेदित्यसङ्गतमिदमवलोकयामः—

“निष्पन्नकरुणोत्कर्षः परदुःखाच्चमेरितः ।

दयावान् दुःखहानार्थमुपायेष्वभिद्युज्यते ॥” [प्र०वा० १।१३३] इति ।

ततो यथा सजातीयं जनयत एव परचित्तस्य विजातीयजनकत्वं तथा चरमचित्तस्यापीति १० न सम्भवत्येवं चित्तोच्छेदलक्षणं निर्वाणम् । तस्मिन्ने वा तच्चित्तमकारणमेव सजातीयवद्विजातीयस्या-पीत्युपनतं तस्यावस्तुत्वमर्थक्रियाविरहात्, तथा तत्पूर्वस्यापि, अवस्तुनोऽर्थक्रियारूपत्वायोगेन तस्यापि तद्विरहाविशेषात्, तथा तत्पूर्वस्यापीत्युपेत्यापि चित्तप्रबन्धस्य कचिदप्यनुपयोगात् उपपन्नमुक्तम्—‘तदकारणम्’ इति । भवत्वकारणत्वात्तदसत्त्वे तत्प्रबन्ध इति चेत्; तर्हि नित्यसिद्धैवा- १५ न्निर्वाणस्य किं तदर्थेन तपश्चरणरागादिना प्रयत्नेन ? तदेवाह—

तदर्थोऽयं प्रयासश्च [इत्यहो सत्यव्यवस्थितिः] ॥ ६ ॥

तदर्थो नित्यसिद्धनिर्वाणार्थोऽयं परप्रसिद्धः प्रयासस्तपश्चरणादिरूपः ‘च’ इति समुच्चये । न केवलं पूर्वोक्तमेव किन्त्वयमपि धियगिति, सिद्धे^२ प्रयासवैफल्यादिति विकर्तुरभिप्रायः ।

चित्तप्रबन्धाभावे च प्रयासश्चेतनात्मकः ।

कथं विद्येत येन स्यान्मार्गसत्यव्यवस्थितिः ॥ १६१५ ॥ २०

तदेवाह—‘इत्यहो सत्यव्यवस्थितिः’ इति । एवमुक्त्यायेन सत्यस्य मार्गरूपस्य व्यवस्थितिरवस्थानम् अहो नैवेत्युपैहसनपरेण अहोशब्देन दर्शयति । यदि वा, तच्चित्तसन्तानो-च्छेदलक्षणं निर्वाणमकारणमहेतुकनभावरूपत्वेन अनपेक्षत्वात् तस्मिन् तदर्थेन नैरात्यभावनादिना प्रयासेन ! तदेव दर्शयति—‘तदर्थोऽयं प्रयासश्च’ इति । विकृशब्दानुवृत्त्या, व्याख्यानं पूर्ववत् ।

स्यान्मतम्—न साक्षात् तत्सन्तानोपमर्दनेन प्रयासस्य तादर्थ्यमपि तु तत्सहायं पूर्वपूर्वचि- २५ त्तमुत्तरोत्तरविचं सजातीयकार्यं प्रत्यसमर्थोदिरूपं जनयति ततः चरमस्यात्यन्तासमर्थत्वेन ततः चित्तान्तरस्यानुत्पत्तेः चरमप्रच्युतेश्च प्राच्यस्य स्वरसम्भङ्गत्वेन प्रलयात् प्रशान्तनिर्वाणोपपत्तेः पारम्पर्ये-णैव तस्य तादर्थ्यमिति; तदपि न साम्प्रतम्; विचारानङ्गत्वात् । तथा हि प्रयासोऽयमुच्छेद्यसन्तानवर्ती, तदनुपसन्तानवर्ती वा ? प्रथमविकल्पे स एव न सम्भवति; चरमस्यावस्तुत्वेन सन्तानावस्तुत्वे तद्वर्ति-

१ - ता तप-आ०, घ०, प० । २ सुगतस्य” -ता० टि० । ३ -त्वं वि-प० ।

४ - देः प्र-आ०, घ०, प० । ५ -परहासप- आ०, घ०, प० । ६ -नवमृतेष आ०, घ०, प० ।

नन्वस्याप्यवस्तुत्वात् तादृशस्य पारम्पर्येणापि तादृश्यानुपपत्ते व्योमहसुमादिवत् । चरमस्यापि वस्तुत्वे
न निर्वाणं सस्यापि सत्तन्नात्, अन्यथा वस्तुत्वायोगस्य निवेदितत्वात् । तत

निर्वाणं चेत् प्रथासो न प्रयासश्चेत् निर्धृति ।

निर्वाणं च प्रयासश्चेत्तदन्वोन्मपीदितम् ॥ १६१६ ॥

अत एवोपहासेन यैन्ननिर्वाणसत्त्वयो ।

तदित्यादिक्रिया श्रुत्यादिवैर स्थतिरच्यते (१) ॥ १६१७ ॥

भवतु तदन्यसन्तानवत्त्वेव प्रयास इति चेत्, तत्सन्तानोऽपि न निर्वाणान्वयः, तद्वर्तिन
प्रयासात् तस्य निर्वाणानुपपत्तेरितिप्रसङ्गात् । निर्वाणव्येति चेत्, न, तदनुच्छेदेऽपि निर्वाणयोगात् ।
तदुच्छेदोऽपि यद्य यस्तन्तानवर्तिन प्रयासात् कथमनवस्थापरिहारः । तत्रापि प्रकृतप्रसङ्गानतिवृत्ते । एतदे-
वोक्तम्—'इति' इत्यादिना । इति एवमपरापरसन्तानवतिप्रयासपरिकल्पनाप्रकारेण अहो नैव सत्यस्य
प्रयासापरमाप्तौ मार्गमन्वस्य व्यवस्थितिरनवस्थैव भवेदित्यर्थः । तत स्थितिमिदम्—

सर्वथा सद्गुपादेयं हेयं सत्तदकारणम् ।

तदर्थोऽयं प्रयासश्चेत्यहो सत्यव्यवस्थितिः ॥ इति ।

इदमेव श्लोकोर्विरीतुमाह—

करुणा स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेदकारणम् ।

इति नः करुणा [अत्यन्तं परदुःख न गोचरः] ॥७॥ इति ।

५

सत्त्वदृष्टिनिषेधार्था बुद्धस्याभिभाववृत्ति करुणा । "तथाभूतसत्त्वग्रहपरित्यजनाय य

आश्रयः स दया" [प्र० चार्तिमाल० १।१९५] इत्यलङ्कारात् । यद्येव कथं तस्य सर्वथात्रिकल्प-

विकल्प तत्रशयस्य विकल्पत्वात् । न ह्यमुमनेन त्याज्यभाषिणि परामर्शवत्तत्तस्याविकल्पत्वम् । न

२० तस्यैव तद्वत्त्वं संस्काररूपत्वैव भावात् । "अक्षीणशक्तिसंस्कारो येषां तिष्ठन्ति तेऽनया" [प्र० वा० १।२००] इति वचनात्, इत्यपि न युक्तम्, संस्कारस्य चेतनोपादानस्याचेतनत्वाद्यो

गात् । चेतनत्वेऽप्यविकल्पत्वे न तत श्रेय कथंन तस्य विकल्पयोनित्वेनोपगमात् । ततश्च तत्कथ-

नमभिमत "दयाया (दयया) श्रेय आचष्टे" [प्र० वा० १।२८४] इति वचनादिति चेत,

सत्त्वम्, अयमपि पार्थ पर्वानुयोगः । सा च करुणा स्वश्च योगी परश्च विनेयवर्गं तयोर्ज्ञानानि

२५ तेषां सन्तानास्तेषाम् उच्छेदोऽयन्तविनाशस्तस्य कारणमिति एव नोऽस्माकं कृपालर्ना करुणा

कृपा वर्तत इति शेषः । भवति हि महापुरुषाणां मन्दप्रज्ञानवलेक्य कृपोत्पत्तिः । अस्ति च प्रज्ञामाद्य

सोगतानां तै रशरसन्तानमिनाशिन्या जिघांसाया एव करुणात्वेन प्रतिपत्ते । करुणैव साक्षादसौ तथा

सकलदुःखपरिक्षयरूपस्य तदुच्छेदस्य करुणादिति चेत्, न, सकलदुःखपरिक्षयरूपस्यापि तथा तस्य

करुणात् । न च सुखमेव ससारी नास्ति तस्यापि दुःखवदनुभवात्, सद्यपि तद् दुःखमेव दुःखजिह्वा

१ यत्तन्ना-आ०, व०, प० । यत्रस्य मार्गस्यम् । २ दयावत्त्वम् । ३ 'वेदना'

प्र० वा० । ४ कथं तस्य आ०, व०, प० । ५ कथंनस्य । ६ 'दयया'-प्र० वा० ।

तिस्त्वादिति चेत्; दुःखमपि सुखमेव स्यात् तच्छिद्रपाताविशेषात् । विवेकिनां नैवमभिप्रायस्तेषां सर्वत्र दुःखाभिव्यक्त्यैव भावात्, "सर्वं दुःखं विवेकिनः" [योगसू० २।१५] इति वचनान्निति चेत्; विवेकस्त्वर्हि पापीयानोऽन्तः सर्वत्र तदभिव्यक्त्यकरणेति तस्यैव तयोच्छेदः कर्तव्यो न ज्ञानसन्तानस्य, तदुच्छेदे तस्य सर्वत्र सुखबुद्धयैवावस्थानोपपत्तेः । यदि च तदभिप्रायवशात् सर्वं दुःखम्; सर्वं सुखमेव किञ्च स्यात् ? वांसीचन्दनकरुणानां सर्वत्रौदासीन्यरूपस्य सुखस्यैव भावात् । सुखं च तद्रूपमनुकूल- ५
वेदनीयत्वात् प्रसिद्धसुखवत् । ततो नाभिप्रायवशादपि सर्वं दुःखमेवेति शक्योपपादनं यतः तदुच्छेद-
करणात् करुणैवेत्यमिति प्रतिपत्तिः । इदमेवाह—'अत्यन्तं परदुःखं न गोचरः' इति । यैः सौगतैः
कल्पितं दुःखं न गोचरो न विषयः प्रमाणस्य । कीदृशम् ? अत्यन्तम् अन्तमतिक्रान्तम् । अन्त-
शब्देन सुखमश्रीच्यते तस्य दुःखं प्रत्यन्तत्वोपपत्तेः, सर्वथा सुखविकर्णं दुःखमेव न तद्विषयः सुख-
स्यापि तद्विकलस्य तद्विषयप्रतिपत्तेरित्यर्थः । तथा च कस्यचित् सुभाषितम्—'कस्यात्यन्तं सुख- १०
मुपनतं दुःखमेकान्ततो वा' [उ० मेघदू० श्लो० ४६] इति । ततः सुखापहारकरणात्वादुपपन्नं
तस्याजिघांसस्यम् । नैकान्ततस्तस्यास्त्वत्त्वं दुःखापहारकरणत्वेन करुणात्वेत्यापि भावादिति चेत्; न;
जिघांसाकरुणयोरेकत्वविरोधात् तमःप्रकाशवत् । व्यतिरेके च तयोः परित्याज्य एव सुगतेन जिघांसा-
भोगरतस्यान्यथा महाकारुणिकत्वव्यापत्तेः । तथा च कथं सत्करुणया ज्ञानसन्तानस्य निर्मूलोच्छेदः
सुखभागिकस्य तस्यावस्थानोपपत्तेः । करुणयैव तस्याप्युच्छेदो दुःखभागिकस्याप्यन्यथा तदयोगात्, १५
सुष्टभोजनसिद्धिसुखप्रतिषेधेन विना प्रत्यग्रप्रवृत्तज्वरादिदुःखनिषेधाद्योगवदिति चेत्; उपपन्नमेवेत्तत्;
परहितप्रवृत्तानां यदि ज्वरादिविनिर्मुक्तपुरुषवद्विगलितनिखिलदुःखव्यापेरपि कस्यचित् चित्तभागयाव-
स्थानं प्रतिभवेत्, अन्यथा मृत्युविधायिनो भिषज इव तदुच्छेदविधायिनोऽपि परहितत्वानुपपत्तेः ।
कथं वा करुणया तदुच्छेदः, तथा दुःखप्रधर्लवृत्तिनिमित्तसत्त्वदर्शनप्रत्यनीकस्य नैरात्मभावानुरूपस्यो-
पायाभियोगस्योपसमर्पणात् । ततश्च परिस्फुटस्य तत्त्वज्ञानादेः प्रादुर्भावात्तेनापि तत्त्वदेशनया विनेय- २०
वर्गस्य मार्गपर्वतनादिति चेत्; ननु तत्त्वं नाम सत्त्वचतुष्टयमेव भदन्तामग्नितम् । तच्च न योगिप्रत्य-
क्षेण समसमयम्; तस्य तद्विषयत्वाभावात्प्रसङ्गात्, समसमयस्याकारणत्वात्, कारणस्यैव च विषयतो-
पगमात् । तस्यापि कारणत्वे समुदयमार्गयोरेपि तैश्चाविषयोरेव दुःखनिरोधहेतुत्वापत्तेः यदैव समुदय-
स्तदैव दुःखं यदैव मार्गस्तदैव निरोध इत्यसमञ्जसं प्राप्नुयात् । अथ तथोभिनसमययोरेव तत्कारणत्वं
कथमिदानीं तच्चतुष्टयस्य योगिप्रत्यक्षेणापि समकालत्वम् ? दुःखादेस्तत्त्वे समुदयादेस्तदसम्भवात्, २५
तस्य तत्त्वे वा दुःखादेस्तदनुपपत्तेः । अथ तत्प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञकालवद्विज्ञकालमपि कारणमिच्छते; तन्न;
क्रमवतः कारणादक्रमस्य कार्यस्यानुत्पत्तेः, अन्यथा कारणादप्यक्रमात् कार्यस्य क्रमवतः प्रसङ्गात्
असङ्गतमिदं भवेत्—'नाकमात् क्रमिणो भावाः' [प्र० वा० १।४५] इति । तस्मादभिल-

१ सर्वत्र दु- आ०, व०, प० । २ वापीचन्दन- आ०, व०, प० । ३ -प्रामाण्यस्य आ०,
व०, प० । ४ सर्वदा ता०, व० । ५ -तत्प्रादु-आ०, व०, प० । ६ नास्त- आ०, व०, प० ।
७ ज्ञानसन्तानस्य । ८ -दो दुःखभागिकस्याप्युच्छेदो दुःख- आ०, व०, प० । ९ -रप्र- आ०,
व०, प० । १० -त वि-ता० । ११ समकालयोरेव । १२ -प्रका- आ०, व०, प० ।

नस्तस्याप्यवस्तुत्वात् तादृशस्य पारम्पर्येणापि तादर्थ्यानुपपत्तेः व्योमवुसुमादिवत् । चरमस्यापि वस्तुत्वे न निर्वाणं तस्यापि सन्तानात्, अन्यथा वस्तुत्वायोगस्य नियेदितत्वात् । ततः

निर्वाणं चेत् प्रयासो न प्रयासश्चेन्न निर्वृत्तिः ।

निर्वाणं च प्रयासश्चेत्येतदन्योन्यपीहितम् ॥ १६१६ ॥

अत एवोपहासेन यैल्लनिर्वाणसत्ययोः ।

तदित्यादिरूपा श्रुत्यादिवैरस्थितिरुच्यते (?) ॥ १६१७ ॥

भवतु तदन्यसन्तानवर्त्येव प्रयास इति चेत् ; तसन्तानोऽपि न निर्वातुरन्यत्र, तद्वर्तिनः प्रयासात् तस्य निर्वाणानुपपत्तेरतिप्रसङ्गात् । निर्वातव्येति चेत् ; न ; तदनुच्छेदेऽपि निर्वाणयोगात् । तदुच्छेदोऽपि यद्यन्यसन्तानवर्तिनः प्रयासात् कथमनवस्थापरिहारः ? तत्रापि प्रकृतप्रसङ्गानतिवृत्तेः । एतदे-
१० वोक्तम्—'इति' इत्यादिना । इति एवमपरापरसन्तानवर्तिप्रयासपरिकल्पनाप्रकारेण अहो नैव सत्यस्य प्रयासापरमाप्तौ मार्गसत्प्रत्यय व्यवस्थितिरनवस्थैव भवेदित्यर्थः । ततः स्थानमिदम्—

सर्वथा सद्दुपादेयं हेयं सत्तदकारणम् ।

तदर्थोऽयं प्रयासश्चेत्यहो सत्यच्यवस्थितिः ॥ इति ।

इदमेव श्लोकैर्बिबरीतुमाह—

१५

करुणा स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेदकारणम् ।

इति नः करुणा [अस्यन्तं परदुःखं न गोचरः] ॥७॥ इति ।

सत्त्वदृष्टिनिषेधार्था बुद्धस्याभिधायवृत्तिः करुणा । "तथाभूतसत्त्वग्रहपरित्यजनाय य आशयः स दया" [प्र० वार्तिकाल० १।१९५] इत्यलङ्कारात् । यद्येवं कथं तस्य सर्वथा विकल्प-
२० विकल्पत्वं तदाशयस्य विकल्पत्वात् । न ह्यमुमनेन त्याज्यामीति परामर्शवत्तस्याविकल्पस्वम् । न तस्यैवं तद्वत्त्वं संस्काररूपतयैव भावात् । "अक्षीणशक्तिसंस्कारो येषां तिष्ठन्ति तेऽनया" [प्र० वा० १।२००] इति वचनात् ; इत्यपि न युक्तम् ; संस्कारस्य चेतनोपादानस्याचेतनत्वायो-
२५ तेषां सन्तानास्तेषाम् उच्छेदोऽस्यन्तविनाशस्तस्य कारणमिति एवं नोऽस्माकं कृपाल्नां करुणा कृपा वर्तत इति शेषः । भवति हि महापुरुषाणां मन्दप्रज्ञानबलोक्य कृपोत्पत्तिः । अस्ति च प्रज्ञामान्यं स्रोगतानां तैः स्वपरसन्तानविनाशिन्या जिघासाया एव करुणात्वेन प्रतिपत्तेः । करुणैव ताशादरौ तथा सकलदुःखपरिहृयरूपस्य तदुच्छेदस्य करुणादिति चेत् ; न, सकलदुःखपरिहृयरूपस्यापि तथा तस्य करुणात् । न च सुखमेव संसारे भास्ति तस्यापि दुःखवदनुभवात्, सद्यपि तद् दुःखमेव दुःखद्विधा-

१ यच्चमिर्शो—आ०, व०, प० । यत्रसत्यं मार्गसत्यम् । २ दयावस्वम् । ३ "तेऽनयाः" प्र० वा० । ४ कथं तस्य आ०, व०, प० । ५ कृपनस्य । ६ 'दयाया'—प्र० वा० ।

तित्वादिति चेत्, दुःखमपि सुखमेव स्यात् तच्छिद्रपाताविशेषात् । विवेकिना नैकमिदंशस्तेषा
 सर्वत्र तु खाभिनिवेशरथैव भावात्, "सर्वं दुःखं विवेकिनः" [योगसू० २।१५] इति वचनादिति
 चेत्, विवेकस्तर्हि पापीयात्तेन सर्वत्र तदभिनिवेशकरणादिति तस्यैव तयोच्छेद कर्तव्यो न ज्ञानसन्तान-
 नस्य, तदुच्छेदे तस्य सर्वत्र सुखबुद्ध्यैवानुपपत्तेः । यदि च तदभिप्रायवशात् सर्वं दुःखं, सर्वं
 सुखमेव विन्न स्यात् ? घौसीचन्दनरूपाणां सर्ववौदासीन्यरूपस्य सुखस्यैव भावात् । सुखं च तद्रूपमनुकूल- ५
 वेदनीयत्वात् मसिद्धसुखवत् । ततो नाभिप्रायवशादपि सर्वं दुःखमेवेति शक्योपपादनं यत् तदुच्छेद-
 करणात् कर्णवैयर्थ्यमिति प्रतिपत्तिः । इदमेवाह—'अत्यन्तं परदुःखं न गोचरः' इति । परैः सौगतै
 ष्वल्पितं दुःखं न गोचरो न विषय प्रमाणस्य । कीदृशम् ? अत्यन्तम् अन्तमतिक्रान्तम् । अन्त-
 शब्देन सुखमत्रोच्यते तस्य दुःखं प्रत्यन्तत्वोपपत्तेः, सर्वथा सुखविकल्पं दुःखमेव न तद्विषय सुख-
 स्यापि तद्विकल्पस्य तद्विषयप्रतिपत्तेरित्यर्थः । तथा च कस्यचित् सुभाषितम्—'कस्यात्यन्तं सुख- १०
 म्पुनतं दुःखमेकान्ततो वा' [उ० मेघदू० श्लो० ४६] इति । तत् सुखापहारकरणत्वादुपपन्न
 तस्याजिघासत् २म् । नैकान्ततस्तस्यास्त्वेव दुःखापहारकरणत्वेन कस्याप्यस्यापि भावादिति चेत्, न,
 जिघासाकरणधोरेकत्वविरोधत् तमप्रकाशवत् । व्यतिरेके च तयो परित्याज्य एव सुगतेन जिघासा-
 भागात्स्यान्वयात् महान्कारुणिकत्वोपपत्तेः । तथा च कथं तत्करणया ज्ञानसन्तानस्य निर्मूलोच्छेद
 सुखभागिकस्य तस्यावस्थानोपपत्तेः । कल्पयैव तस्याप्युच्छेदो दुःखभागिकस्याप्यन्यथा तदयोगात्, १५
 मृष्टभोजनविमुक्तमतिपेधेन विना प्रत्यग्रमृच्छज्वरादिदुःखनिषेधाप्रोगवदिति चेत्, उपपन्नमेवेतत्,
 परहितप्रवृत्तानां यदि ज्वरादिविनिर्मुक्तपुरुषवद्विगलितनिखिलदुःखशोधेऽपि कस्यचित् चित्तभागस्याव-
 स्थानं प्रतिलभ्येत, अन्यथा मृत्युविधायिनो भिषज इव तदुच्छेदविधायिनोऽपि परहितत्वानुपपत्तेः ।
 कथं वा कल्पया तदुच्छेदं, तथा दुःखमवलंब्युत्तिनिमित्तसत्त्वदर्शनप्रत्यनीकस्य नैरात्म्यभावनारूपस्यो-
 पायाभियोगस्योपसमर्पणात् । ततश्च परिस्फुरस्य तत्त्वज्ञानादेः प्रादुर्भावात्तेनापि तत्त्वदेशनया विनेय- २०
 वर्गस्य मार्गप्रवर्तनादिति चेत्, ननु तत्त्वं नाम सत्यचतुष्टयमेव भन्तामभिन्तम् । तच्च न योगिप्रत्य-
 क्षेण समसमयम्, तस्य तद्विषयत्वाभावात्प्रसङ्गात्, समसमयस्य कारणत्वात्, कारणस्यैव च विषयत्वो-
 पगमात् । तस्यापि कारणत्वे समुदयमार्गयोरेपि तं चाविधयोरेव दुःखनिरोधहेतुत्वात्ते यदैव समुदय-
 स्तदैव दुःखं यदैव मार्गस्तदैव निरोध इत्यसमञ्जसं प्राप्नुयात् । अथ संयोगिनसमययोरेव तत्कारणत्व
 कथमिदानीं तच्छुष्ट्यस्य योगिप्रत्यक्षेणापि समकालत्वम् ? दुःखादेस्तत्त्वे समुदयादेस्तदसम्भवात्, २५
 तस्य तत्रैव वा दुःखादेस्तदनुपपत्तेः । अथ तत्प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञकारवद्विज्ञकारात्मनि कारणमिष्यते, तत्र,
 कथं च कारणदत्तं मस्य कार्यस्यानुत्पत्तेः, अन्यथा कारणदत्तकृत्वात् कार्यस्य कथं च तत्प्रसङ्गात्
 अतस्तत्प्रसङ्गमिदं भवेत्—'नाकृत्वात् क्रमिणो भावाः' [म० वा० १।४५] इति । तस्मादभिज्ञ-

१ सर्वत्र दुः- आ०, व०, प० । २ पापीचन्दन- आ०, व०, प० । ३-शामण्यस्य आ०,
 व०, प० । ४ सर्वदा ता०, व० । ५-तत्परदुः-आ०, व०, प० । ६ भावत्व- आ०, व०, प० ।
 ७ ज्ञानसन्तानस्य । ८-दो दुःखभागिकस्याप्युच्छेदो दुःख- आ०, व०, प० । ९-स्फुर- आ०,
 व०, प० । १०-द वि-ता० । ११ समकालयोरेव । १२-अक- आ०, व०, प० ।

कालत्वमेव तस्य तेन भवितुमर्हतीति व्यवस्थितमेवासामञ्जस्यम् । भवतु तर्हि तच्चतुष्टयस्य परस्पर-
तत्तत्प्रत्यक्षोदपि भिन्नकालत्वम्, इत्यपि न युक्तम्, तन्नेत्यादिना दत्तोत्तरत्वात् । सत्यपि तादृशस्य
तत्कारणत्वे नातदाकारस्य तस्य तद्विषयत्वम् आकारवादसमर्थनवैयर्थ्यापत्तेः । तदाकारत्वे च—

अक्रमेणार्पयन्त्यर्था स्वाकारस्तत्र सक्रमान् ।

५ क्रमेण वाऽर्पयन्त्यन्या गतिरत्र न विद्यते ॥ १६१८ ॥

यद्यक्रमेण बाह्यस्याप्यक्रमस्येव विद्ववेत् ।

अकारानुगुणत्वेनैकार्यरूपप्रवेदनात् ॥ १६१९ ॥

आकारातिक्रमादर्थवित्तौ नीलाकृतेविद ।

पीठाद्यशेषविज्ञानात् सर्वं सर्वज्ञतां व्रजेत् ॥ १६२० ॥

१० क्रमेणैवार्पणे तथा बुद्धिरेका तद्रात्मिका ।

बहन्ती कालतो दैर्घ्यं भेदात्तमैव तत्त्वत ॥ १६२१ ॥

आत्मदृष्टिभय त्यक्त्वमुपय तस्य तन्वत ।

तदेव पुनरभेऽभूदहो दैवं दुरत्वयम् ॥ १६२२ ॥

बुद्धिरेका न चेत्तस्या प्रत्याकार विभेदत ।

१५ तत्सर्वज्ञत्ववादाय देयस्तर्हि जलाजलि ॥ १६२३ ॥

तथा हि—न तादृशकया बुद्ध्या तस्य सर्वज्ञत्वम्, तथेकारणैक्यैव प्रतिपत्ते । नाप्य-
नेक्या, पृथगनभस्यापि तथा तत्प्रसङ्गात् । अपि च, अनेकत्वमप्रतिपद्यमानस्तरया कथमसौ दैया
सर्ववेदी भवेत् ? “अप्रत्यक्षोपलभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्धयति” [ ] इत्यस्य विरो-
धात् । प्रतिपद्यत एव तदपि तदार्थित्वमवदनेकाकारया परया बुद्ध्येति चेत्, न, आत्मदृष्टिभय-
२० परिहारार्थावस्य पुनरपि प्राप्ते । नाय दोषस्तद्वुद्धेरपि प्रयाकार भेदादिति चेत्, न तर्हि तयाऽप्ये-
क्या अनेकवेदनम्, उक्त्वा—यायात् । नाप्यनेक्या, तत्प्रसङ्गाऽपि पूर्वप्रसङ्गा-
तिवृत्तेरनवरथाप्राप्ते । अथ बुद्धीना नाना च न परबुद्धिवेद्यतोऽय प्रसङ्ग किन्तु ताभ्य एवै स्वस्ववेदनत्वात् तासामिति,
तत्र, स्वस्ववेदनस्य स्वरूपादन्यत्रापद्रुचे, तेन नानात्वप्रतिपत्ते दुरपपादत्वात् । तत्र तदुत्पत्तिसारू-
प्याभ्या तत्त्वज्ञानं तथ गतस्य । नाप्यदुत्पन्नमतदाकारं च, स्वसिद्धान्तपरित्यागदोषात् । निश्च,

२५ तस्याप्यनेकशक्तित्वे युगपत्कमतस्तथा ।

तद्वस्वसम्भवात् प्राप्तमारमदृष्टिभय पुन ॥ १६२४ ॥

एकशक्ति यदि ज्ञानं न तेनानेकवेदनम् ।

अन्यथा तादृशाद्धेतो कार्यं नाना न किं भवेत् ? ॥ १६२५ ॥

तथा सति न नित्योऽर्थो दृष्टितो भवति तस्या ।

३० निराकारमपि ज्ञानं तत्र तस्योपपत्तिम् ॥ १६२६ ॥

तदभावे न वैराग्यवत्सलत्वादिसम्भवः ।

इति तद्वेतुना नैव कृपा या शुक्तिमृच्छति ॥ १६२७ ॥

तदेवाह—

तत्त्वज्ञानाद्यनुत्पादहेतुरुन्मार्ग एव सः । इति ।

सः करुणाभिधानो बुद्धस्याशय उन्मार्ग एव न मनागपि मार्ग इत्येवकारः । कुत एतत् ? तत्त्वस्य तु सादेर्ज्ञानमादिर्भस्य वैराग्यादेस्तस्यानुत्पादहेतुः तदुत्पादस्य पारम्पर्येण निमित्तं न भवति यत् इति । तत्त्वज्ञानादेरेवोक्तयुक्तिवैधानपरिष्ठीपमसमभावोपनीतत्वेनासम्भवादिति भावः ।

स्यान्मतम्—न तत्त्वज्ञानस्य सुगतज्ञानस्य बहिर्विषयत्वं स्वसंविधिमात्रपर्यवसितत्वात्, अत एव न तेन कस्यचित् सन्तानस्य दर्शनं यतस्तददुःखपरिहरणाय तस्य प्रवृत्तिः कृपापारवश्येनावस्थितिर्वा सर्वस्मिन्नस्मिन्नर्थे प्रमाणाभावात् केवलं संबृत्तिविभ्रमादेव तत्र सर्वमिदमवकल्प्यते । तदुक्तम्—

“न च पश्यति सन्तानं नापि कश्चित् प्रवर्तते ।

न तिष्ठति प्रमाभावात् केवलं भवतो भ्रमः ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।१९८] इति ।

तत्राह—‘तत्त्वज्ञान’ इत्यादि । स सुगत उन्मार्ग एव मार्गणीयो न भवत्येव । कुत एतत् ? तत्त्वज्ञानस्य सोपायहेतुोपादेयभावपरिज्ञानस्यादिपदात् तदभ्यासस्य चानुत्पादहेतुत्वात् । न हि विरूपारोपितस्य तद्वेतुत्वं स्वप्नोपलब्धव्यगतवत् । न च तदर्थं तस्य प्रेक्षावद्भिरन्वेषणम् तद्वत्त्वव्यापचे । अर्थं न तेषां तदन्वेषणम्, तेषां महीणात्मदर्शानां तु स्वस्थैवाभावात्, तन्निवृत्त्यर्थत्वाच्च तदन्वेषणस्य, तस्मान्मूढानामेव तदन्वेषणम्, अन्यथा तेषामात्मदर्शनमहाभासम्भवेन आत्मस्नेहेदुःखनिबन्धनस्य तु स्वप्रयन्धस्यानुच्छित्ते स्वस्थत्वेनावस्थानानुपपत्तेः । तदुक्तम्—

“यावदात्मनि न प्रेम्णो हानिः तं^३ वरिवस्पति ।

तावद्दुःखितमारोप्य न च स्वस्थोऽवतिष्ठते ॥” [प्र० वा० १।१९३] इति ।

ते तर्हि कुतो हरिहरादीनामन्यतमं तत्त्वज्ञानाय नाभ्येषयन्ति ? तेषामपि आत्मदर्शनवचनेन मूढत्वादिति चेत्; न; सुगनस्यापि विरूपारोपितरूपत्वेन तद्विशेषात् । परिशुद्धज्ञानमवन्धरूपत्वात् तदारोपितत्वं तस्येति चेत्; न; तत्प्रयन्धस्यैव पूर्वापरतमनो विचारासहत्वस्य निवेदितत्वात् । ततः तस्यापि तदारोपितत्वेन मूढतया तत्त्वज्ञानाद्यनुत्पादहेतुत्वाविशेषेण ईश्वरादिवदन्वेषणीयत्वानुपपत्तेः उपपन्नमुक्तम्—‘उन्मार्ग एव सः’ इति ।

यत्पुनरेतत्—‘यो हि घटो न तस्य मोचोऽस्ति तत्स्वभावत्वात्, मुक्तस्यापि न बन्धः सदा तस्य मुक्तस्वभावत्वात्, केवलं चित्तमन्तानस्य अपरिशुद्धस्य सतः साप्रो-विशेषतः परो भागो विशुद्ध उत्पद्यते ।” [प्र० वार्तिकाल० १।१९०] इति । तत्राह—

मिथ्याविकल्पविज्ञानभाषनापरिपाकतः ॥ ८ ॥

तत्त्वज्ञानमुदेतीति कुतस्त्वविनिश्चयः । इति ।

- क्षणक्षयनैरस्यादिविषयमनुमानज्ञानं मिथ्याविकल्पविज्ञानं तत्रावस्तुसामान्यविषयतया मिथ्या-
विकल्पभावस्य भावात्, परिशुद्धज्ञानकारणतया परेण च तस्याभ्युपगमात् । तस्य भावना चेतसि
परिमलनं तस्याः परिपाकः सामर्थ्यात् अतिशयगमनं ततः तत्परस्यार्थसत्यचतुष्टयस्य ज्ञानमखि-
लाविद्यातृष्णामद(मल)विकल्म-उदेति उत्पद्यते इति एवमस्य तत्परस्य विनिश्चयो निर्णयः कुतो
न कुतश्चित् । तथाहि-न तावत् सुगतस्ततः तदुत्पत्तिर्भवति; तेन मलिनभागेनेतरभागस्याग्रहणात्,
तदाकारतया तस्यापि निर्मलत्वापत्तेः । पुनस्तस्याप्यन्येन तद्भागेन ग्रहणे स एव तत्त्वसङ्गः पुनरप्येव-
मित्यनादिपरिशुद्ध एव चित्तसन्तानं प्रसज्येत । तत इदमेव सूक्तम्-**‘सूक्तस्यापि’** इत्यादि, एतत्तु
दुरुक्तमेव **‘कैवल्यम्’** इत्यादि, स्वतोऽनादिशुद्धस्य सामग्रीनिरपेक्षत्वात् । तथा न निर्मलभागेनापि
मलिनभागस्य ग्रहणम्; तस्यापि तदाकारतया मलिनत्वापत्तेः । तस्यापि पुनरन्येन तद्भागेन ग्रहणे स
एव तत्त्वसङ्गः, पुनरप्येवमिति निरवधिरेवापरिशुद्धस्तत्रापत्तेः । तदत्रापि **‘यो हि’** इत्यादिकमेव
सूक्तम् । **‘कैवल्यम्’** इत्यादिकं तु दुरुक्तमेव । निरवधित्वे मलवन्धस्य तत्त्वच्युतिहेतोः सामग्रीविशेषस्यै-
वासम्भवात् । न च मलवन्धतत्परिशुद्धिभ्यामपगमृष्टं ज्ञानान्तरं सम्भवति यत्तदनुभवपरिज्ञानम् ।
तदभावे च न तत्सम्बन्धस्य हेतुफलभावस्य प्रतिपत्तिः, सम्बन्धप्रतिपत्तेः सत्यामेव सम्बन्धिद्वयप्रति-
पत्तायुपपत्तेः । **‘द्विष्टसम्बन्धसचिचिः’** [प्र० वार्तिकाल० १।१] इत्यादेः स्वयमेवाभिधानात् ।
तत्र सुगतेन तस्य निश्चयः । नापि विनियवर्गेण; तज्ज्ञानेनापि तन्मलिनभागवतिना तत्परिशुद्धभागस्य,
तद्भागवतिना च तन्मलिनभागस्याप्रतिवेदनात् । कमभावितदुभयाकारैकज्ञानसम्भवे चात्मसिद्धिदोष-
स्थापरिहारात् प्रतिशुद्धां तज्ज्ञानभेदरूपनायां तु कुतरतज्ज्ञानमपि पौरस्त्यं -परिशुद्धिमदुत्पन्नम् ?
स्वाभारमर्षयतस्ताथागतदेव तत्त्वज्ञानादिति चेत्; नेदानीमनुमानविकल्पोत्सर्गमार्गाभियोगादेव परि-
शुद्धिमत्त्वं तत्त्वज्ञानस्य प्रकाशान्तरादपि तद्भावात् । तथा च व्याहृतमेतत्-

“उक्तो मार्गस्तदस्यासादाश्रयः परिवर्तते ॥” [प्र०वा० १।२०७] इति ।

- आश्रयस्याप्यविद्यातृष्णाधिक्करणस्य चित्तसन्तानम्य परिवृत्तेः परिशुद्धिलक्षणार्थो तदभ्या-
सादेत्यतोऽपि नावात् । भवतु तर्हि तदभ्यासादेव तज्ज्ञानमपि तथाविधमिति चेत्; कस्य तत्रापि तद-
नुत्पत्तेः निश्चयः ? न तत्रैव विनियवर्गस्य; सुगतवद्भोपात् । नापि तद्भागान्तरस्य; नापि विनिय-
वर्गेण इत्यादेस्तत्रापि प्रसङ्गादनवस्थोपनिषाताच्च । कुतश्चेद् मिथ्याज्ञानं यद्भाषनापरिपाकतत्त्वज्ञानमु-
त्पद्यते ? पूर्वस्माद्द्विष्टसंस्कारादेव, निर्विकल्पस्य तद्विजातीयत्वेन तदनुपादानत्वात् । तत्संस्कारस्यापि
तत्पूर्वमेवाविनः तत्र एवोत्पत्तेः अनादिरात् प्रवन्धस्येति चेत्; द्युत्सदनादित्स्वमवगन्तव्यम् ?
प्रत्यक्षस्य तत्रापवृत्तेः । अनुमानादिति चेत्; न, लिङ्गाभावात् । सत्संस्कार एवोत्तरोत्तरो लिङ्गमिति
चेत्, न; तस्य यथासत्^३ कारणोपेक्ष्येन लिङ्गत्वात् न तदनादित्वापेक्षया । तदनादित्वापेक्षयाऽपि

तदप्यन्वयास्त्येव लिङ्गत्वम्, एकैकस्यैव तस्य तदभावादिति चेत्; न; एकैकव्यतिरेकेण प्रबन्धस्याभावात् । भावेऽपि कुतस्तस्योत्पत्तिः ? प्रबन्धादेव प्राच्यात् तस्यापि तत एव प्राच्यात्, तदप्यन्व-
स्याप्यनादित्वादिति चेत्; न; तत्रापि 'कुतस्तदनादित्वम्' इत्यादेर्दोषादनवस्थाऽनुपपत्ताच्च । तत्र
अनादिसंस्कारसम्भवः, तदपरिज्ञानात् । एतदेवाह—

अनादिवासना न स्यात् [त्रैलोक्यमविकल्पकम्] ॥९॥ इति ५

अनादिश्चासावादिरहिता वासना च विकल्पसंस्कारो न स्यात् न भवेत् तत्र प्रमाणा-
भावात् । तथा च कुतः सत्त्वदर्शनात्मा मिथ्याविकल्पो यत इदं निर्विषयं न भवेत्—

“तस्मादनादिसन्तानतुल्यजातीयबीजिकात् ।

उत्खातमूलाङ्कुरत सत्त्वदृष्टिं सुसुक्ष्मः ॥” [प्र० वा० १।२५८] इति ।

कुतो वा सुगतभाविनः सन्तानस्य भूयोऽभ्याससहायतया निःशेषगुणदोषसाक्षात्करण- १०
परिशुद्धज्ञानप्रादुर्भावकारी कश्चित् अनुमानात्माऽपि तद्विकल्पः ? यत् इदमपि निरालम्बनं न भवेत्—

“बहुशो बहुघोषायं कालेन बहूनास्य च ।

गच्छन्त्यभ्यंस्पतस्तस्य गुणदोषाः प्रकाशताम् ॥” [प्र० वा० १।३३८] इति ।

एतदेवाह—‘त्रैलोक्यमविकल्पकम्’ इति । विकल्पपरहितमेव संकलं जगदित्यर्थः

सत्यप्यनुमानविकल्पे कथं तदभ्यासपरिपाकेनारुदर्शनस्योच्छेदः ? कथं च न स्यात् ? तद्दर्शनस्य १५
प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणत्वात्, प्रमाणस्य च प्रमाणान्तरेण प्रतिक्षेपायोगात् । ननु आत्मा पूर्वापरकाल-
व्यापितया नित्यो भावविशेषः । तस्य च न प्रत्यक्षेण ग्रहणम्, तेन क्षणक्षीणविग्रहतया पूर्वापरकालव-
लोकनविकल्पव्यक्तिनेन तत्कालव्यापिनो नित्यस्य अक्षयप्रतिपत्तिरभावात्, व्यापकप्रतिपत्तेः व्याप्यप्रति-
पत्तिमन्तरेणानुपपत्तेरिति चेत्; कथं तादृशेन विकल्पेनापि तस्य ग्रहणम् ? न हि तस्याप्यक्षणिकत्वं
स्वमतव्याघातात् । सत्यम्, न तेनापि तस्य तद्ग्रहणम्, तत्प्रतिभासविकल्पस्यैव स्वतस्तस्य प्रतिवेद- २०
नात्, अन्यथा तत्त्वसंवेदनस्यासदाकारानुविद्धविषयत्वेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, केवलं विवरूपान्तराभि-
प्रायात् तेन तद्ग्रहणमुच्यते इति चेत्; न; विकल्पान्तरस्यातद्विषयत्वे^३ तदभिप्रायादपि तद्वचनानुप-
पत्तेः । तद्विषयत्वे तु तत्रापि 'कथं तादृशेन' इत्यादेः दोषस्यानुपपत्तात् अनवस्थानदोषस्य च
दुस्तरस्योपस्थानात् । ततो दूरं गत्वाऽपि तेन^३ तद्ग्रहणमङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा तदुच्छेदाद्यस्य
नैरात्यदर्शनाऽभियोगस्य वैधर्म्यपत्तेः । तथा प्रत्यक्षेणापि । विशेषानवलोकनात् परापरप्रत्यक्षार्ण २५
वैधर्म्यम् आदित एव तत्तस्मद्ग्रहणसिद्धेरिति चेत्; परापरदिवरूपानामपि तत्त्विद्यं भवेत् ? तत्र लोकस्य
भेदबुद्धेरभावात् तेषामेवैकत्वाद्भूयवसायविषयाणामात्मदृष्टित्वादिति चेत्; समानमिदं प्रत्यक्षेणैव,
तेषामपि कथञ्चिदभेदस्य प्रतीतिः, दर्यैवात्मत्वोपगमात् । न चैवमपरापरतत्त्वाणाम् वैधर्म्यम्; तथा-

१—न्तराभिहितेन आ०, व०, प० । २—त्वेन तद-आ०, व०, प० । ३ विकल्पेन ।

४ आत्मनित्यत्वग्रहणम् । ५ तद्ग्रहणमङ्गीकर्तव्यमिति सारवाच्यः । ६ कथञ्चिद्वेद-आ०, व०, प० ।

विषयिकरहेतूनामपि तदापत्तेः । तेषां यद्यच्चित् सार्थकत्वसमर्थनस्य इतरत्रापि समानत्वात् । ततः प्रत्यक्षत्वादात्मदर्शनस्य न तद्विपरीतेरनुमानविरूपैरुपपन्ना बाधपरिकल्पना । तदाह—

निरुपद्रवभूतस्य बाधाऽयुक्ता विपर्ययैः । इति ।

- परपरिकल्पितादुपद्रवादर्शक्रियावैकल्यादेः निष्क्रान्तो निरुपद्रवः कथञ्चिन्नित्य आत्मा
 ५ तदुपद्रवस्यैकान्तनित्यत्व एव सम्भवात् [तस्मिन्] मूतं तद्गोचरत्वेन भातं प्रत्यक्षमन्यद्वा प्रमाणं
 निरुपद्रवभूतं तस्य विपर्ययैः प्रतिसङ्ख्यानभिरूपैः अयुक्ता अत्रुपपन्ना तदुच्छित्तिरक्षणा बाधा ।
 तेनैव भूतार्थत्वेन तेषां बाधोपपत्तेरिति भावः । किञ्च, तैस्तद्बाधने किमवशेषवत्^३ यन्निर्वाणव्यपदेशं
 प्रतिलभेत ? न तावत्तदभावमाश्रयः तत्र प्रमाणाभावस्य निवेदनात् । अत एव न परिशुद्धमपरापरजान-
 मपि; तत्राप्यस्मदादिप्रत्यक्षाऽपवृत्तेः, अनुमानस्य चावस्तुविषयत्वात् । योगिप्रत्यक्षस्य च योगिन्येव
 १० भावात् 'तेन योगी परापरतया तत्पश्यति अन्यथा वा' इति निश्चयासम्भवात् ।

"तामवस्थां गतानां तु न विद्मः किं भविष्यति" [प्र० वार्तिकाल० १।२३४] इति स्वयमेवाभिधानात् । मबतु तर्हि संविदद्वैतमेवावशेषवत् "यद्यद्वैते न तोपोऽरितं युक्त एवासि सर्वथा" [प्र० वार्तिकाल० १।३६] इत्यभिधानादिति चेत्, अत्राह—

विच्छेदोऽवशेषमुच्छेदाद्विदस्तत्पक्षपाततः ॥१०॥ इति

- १५ विविधस्य भेदपक्षस्य छेदो विलयो विद्यानिबन्धनो यस्मिन्नसौ विच्छेद औपनिषद् स एव वरमुच्छ्रं निर्वाणम् । कुत तद्वरम् ? उच्छेदात्, छिद्यन्ते परस्परतो व्यतिरिच्यन्त इति छेदात् सदसन्नित्यानित्यहेतुफलभावादिभिरुपासते येनोच्छ्रित्वास्तत् उच्छेदं परपरिकल्पितं सन्निकल्पकृत्यावृत्तं संविदद्वैतं तत इति । कुतस्तस्य तस्मादुच्छ्रष्टवमिति चेत् ? विदो विद्वज्जनस्य तस्मिन् विच्छेदे पक्षपातात् संकलशोकपरावृत्तपरमानन्दरूपत्वेनाभिमुक्त्यात् । तदुक्तम्—**"तीर्णां हि तथा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति" [बृहदा० ४।३।२२] "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन" [तैत्तिरी० २।९] इति । न चैकमुच्छेदस्य तादृश्यं यतस्तत्रापि तस्य स भवेत्, निस्त्रिकल्पव्यतिक्रमन्याघातात् । असति संसारे कस्यासौ निर्वाणं तस्य तत्रच्युतिरूपत्वात् ? सति वा कथमद्वैतं संसारनिर्वाणभेदे द्वैतरयैवोपपत्तेः ? इत्यपि न चोद्यम्; अन्यत्रापि तुल्यत्वात् । 'तत्र' सावृत एव संसारतस्य च विचारासहत्वात् 'विद्याप्रत्ययीकत्वम्' इति समाधानमितरत्रापि न पक्षपातं परित्यजति, तत्रापि तस्याविद्याविलसत्त्वरूपत्वेन विचारासहत्वाविशेषात् । कुत पुनस्तथाविधस्यारमन प्रतिवेदनमिति चेत् ? सवेदनस्य कुत ? स्वत एव, **"स्वरूपस्य स्वतो गतिः" [प्र०वा० १।६] इति वचनादिति चेत्, आत्मनोऽपि तत एव । "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति" [बृहदा० ४।३।९] इति श्रवणात् । यद्वा पुनःदिग्दर्शकैरे—**"प्रहीणसमुद्दयस्य न त एव रागादय इति समत्वादविरोधिनि सक्त्वेनैव सचचसङ्घातेन" [प्र० वार्तिकाल० १।१९४] इति । तत्र न******

१ प्रत्यक्षकारणेत्वं । २ बोद्धव्यम्—आ०, ब०, प० । ३ किमवशिष्टम् । ४ दोषोक्ति-
 आ०, ब०, प० । ५ विधीर्णो आ०, ब०, प० । ६ संविदद्वैते । ७—रापहत्वा—आ०, ब०, प० ।
 ८—ममुदाहरणं न सर्वत्र आ०, ब०, प० । "प्रहीणसमुद्दयस्य न रागादय इति समत्वाऽविरोधिता सक्त्वेनैव
 सचचसङ्घातेन" —प्र० वार्तिकाल० १।१९४ ।

तावद्द्वैतात्मनः भुगतस्य प्रहीणसमुद्रयस्य समतोपपन्ना तदा तद्विषयस्य संवृत्यापि तत्सद्भावस्या-
भावात् । चित्तसन्तानावस्थितिरूपस्य तस्य तेन समता तदवस्थितिश्च कुरुष्येति चेत्; तदाह-

यस्तावत्करुणावत्त्वात् तिष्ठत्येव हि चेतसाम् ।

सन्तानः । इति ।

स्वपदव्याख्यातमिदम् ।

अत्र दूषणमाह-

स परोच्छेदाच्च समत्वं प्रपद्यते ॥ ११ ॥ इति

तत्पर्यन्त-स तद्वत्त्वात् अवतिष्ठमानः परस्य विनेयवर्गस्योच्छेदावतिष्ठते सन्तान-
निरोधस्य निर्वाणस्य वचनात्, तस्य परिशुद्धपरापरज्ञानसंज्ञानकरणाय वा तद्रूपस्थायि निःश्रेयसस्या-
भिधानात् ? तत्राद्ये विकल्पे दूषणमिदम्-सः अवस्थायां सन्तानः समत्वं गणादिवैकल्यरूपं सर्व-
सत्त्वेषु न प्रपद्यते सति तस्मिन् परोच्छेदविरोधात् । अस्ति च तस्य हेतुच्छेदः, ततो न स तत्
प्रपद्यते इति । द्वितीयेऽपि विकल्पे न तावदसौ निरन्वय एव सन्तानः तदा हेतुफलभावाभावेन
तत्प्रवाहरूपस्य तस्यैवानवस्थानात् । निरूपितं चैतत्पूर्वम् । तत्कथं तस्य शुद्धिरशुद्धिर्वा कल्पन्ते असत्-
स्तदनुपपत्तेः वन्व्यापुत्रवत् । ततो यथेदमात्मनि नित्ये कथ्यते-

“दुःखोत्पादस्य हेतुत्वं वन्वो नित्यस्य तत्कुतः ?

अदुःखोत्पादहेतुत्वं मोक्षो नित्यस्य तत्कुतः ॥” [प्र० वा० १।२०४] इति ।

तथेदमपि कथयितव्यम्-

संसारदुःखसम्बन्धः सन्तानस्यासतः कथम् ?

मोक्षोऽपि तदसम्बन्धः सन्तानस्यासतः कथम् ? ॥१६२८॥ इति ।

ततः कथञ्चिदन्वयेवासी । तथा चेतुः आह-

तथा निरास्रवीभावः संसारान्मोक्ष उच्यते ।

सन्तानस्यात्मनो वा [इति शब्दमात्रं तु भिद्यते] ॥१२॥ इति ।

‘यः सः’ इत्यनुवर्तते । यः परेण संसारान्मोक्ष उच्यते । कस्य ? सन्तानस्य । कथं
कीदृशश्च ? तथा तेन कथञ्चिदन्वयस्य कल्पनाप्रकारेण निरास्रवीभावः सकलमिथ्याज्ञानागादि-

१ समवता आ०, म०, प० । २-स्थितश्च ता० । ३ करुणावत्त्वात् । ४ “इह हि भगवता

उपिष्ठमज्ञवर्णां तयागतज्ञानप्रतिपक्षानां धर्मानुधर्मप्रतिपत्तिशुभानां उद्वेगानां द्विविधं निर्वाणमुपवर्णितं
सोपधिशेषं निरुपधिशेषं च । तत्र निरुपधिशेषाधिधारागादिभ्यश्च ज्ञेयगणस्य प्रहाणान् सारधिशेषं
निर्वाणमिष्यते । तत्रोपधिशेषेऽस्मिन्नात्मरुदेह इत्युपधिः । उपधिसन्धेदेन आत्मज्ञानिमित्ताः पञ्चोपादानरूपा
उच्यन्ते । शिष्यत इति शेषः । उपधिव चोपः उपधिशेषः । सह उपधिशेषेण वसति इति सोपधिशेषम् ।
किं तत्तत्तत्तत्तत् । तच्च एकधमात्रकमेव केवलं सत्कायवृद्ध्यादिहेतुवत्कररहितमवशिष्यते निहतास्रोपधौ-
गणप्रामाण्यवस्थानतः प्रवर्षेण, तसोपधिशेषं निर्वाणम् । यत्र तु निवर्गि रूपाधमात्रकमपि नास्ति तद्विषय-
शेषं निर्वाणम् । निरुपधिशेषोऽस्मिन्निष्ठं कृत्वा । निहतास्रोपधौरय प्रामाण्यस्यापि विनासात्प्राम्भेण ।”-
माध्यमिकवृ० पृ० ५१९ । ५ -दसत एव सौ आ०, व०, प० ।

श्लेषानिष्कमलक्षणः स आत्मनो वा आत्मन एव । वाशब्दस्य अवधारणार्थत्वात् । अन्वितज्ञान-
प्रवाहस्यैव चात्मत्वेन स्याद्वादिभिरभीष्टत्वात् । ततो नात्मसन्तानयोरस्ति वस्तुतो भेदः, अन्यत्र
'सन्तान.' इति 'आत्मा' इति शब्दमात्रभेदात् । तदेवाह—'इति शब्दमात्रं तु भिद्यते' इति
वस्तुतोऽपि भेद एव, अन्यथस्य कल्पनोपरचितस्य सौगतैरभ्युपगमात्, स्याद्वादिभिश्च तात्त्विकस्येति
५ चेतुः न; तात्त्विकस्याभावे कल्पनयापि तदनुपपत्तेः । न हि तथापि क्षणिकया तदुपरचनं परापर-
स्झणेषु तेदवृत्तेः । तथा तदग्रदृष्टे च तदाधारतया श्रन्वयोपरचनानुपपत्ते । अस्त्येवान्वयस्तल्लक्षणा-
नामपि कल्पनारचित इति चेतुः न; अनवस्थाप्रसङ्गेनान्वयस्य दुरापरत्वापत्तेः । ततो यदुक्तम्—

“नैकाधिकरणत्वं चेतु प्रसक्तं बन्धमोक्षयोः ।

संवृत्यैकाधिकरणभावो भव्य निवार्यते” ॥ [प्र० वार्तिकाल० १।२०३] इति ।

१० तत्प्रतिविहितम्; कल्पनया तदेकत्वोपरचनानुपपत्तौ तथा बन्धमोक्षयोरेकाधिकरणत्वस्य
दुरुपपादत्वात् । ततो दूरमनुसृत्यापि कल्पनाज्ञानानां तत्त्वत एवान्वयसम्भवे मुक्तेतरचित्तक्षणानामेव
तथा स बन्ध इति कथं संवृत्या तयोस्तदधिकरणत्वं तत्त्वत एव भावात् । न मुक्तस्य तत्काले
बन्धो विरोधात्, न च तदा तस्य किञ्चित् फलं तदभावस्यैव फलत्वात् । प्रागासीत् तस्य बन्ध
इति चेतुः न; तस्यापि “विनष्टत्वेन” क्वचिदनुपयोगात् । कथं वा स्वयं परिशुद्धः सन्नपरिशुद्धेन
१५ प्राच्याकारेणैकत्वं निश्चिनुयात् अप्रेशावत्त्वापत्तेः । तदुक्तम्—

“यो मुक्तस्तस्य बन्धो न तदा किं वा प्रयोजनम् ।

प्राग्बन्धमासीदिति चेतु, तदपि क्लोपयुज्यताम् ॥

अप्रेक्षापूर्वकारी स्यात् प्रागेकत्वस्य निश्चयात् ।

अयुक्तं चैतदिति “चेदतदिष्यत एव हि ॥” [प्र० वार्तिकाल० १।२०३] इति ।

२० तत्र बन्धमोक्षयोरतत्त्वत एकाधिकरणत्वं संवृत्यैव तदुपपत्तेरिति चेतुः न; तत्त्वतस्तदभावे
तथापि तदनुपपत्तेर्निवेदितत्वात् । न च पुरपार्थवशाद्भावानां तथात्वमन्वयात्वं र्था; स्वहेतुमकृतेरेव
तदुपपत्ते, अन्यथा तादर्थ्यत्रिव लो न कश्चिदपि भावो भवेत् । तदा व्याहृतमिदम्—

“सर्वं परश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टं तु परश्यतु ॥” [प्र० वा० १।३५] इति ।

तद्विकल्पतयाऽनिष्टेऽपि वस्तुनि सत्येवैवंचनोपपत्तेः । भवतु नाम मुक्तस्य बन्धैकत्वं निश्चिन्यतोऽ-
प्रेक्षावत्त्वं बन्धस्य तु नैवं तस्य मोक्षैकत्वनिश्चये सत्येव तदर्थस्य प्रयासस्य प्रेक्षापूर्वकत्वव्यवस्थि-
२५

१ तदुक्तेः आ०, व०, प० । २ तदग्रदृष्टे आ०, व०, प०, । ३ -परावचना-आ०, व०,
प० । ४ कल्पनया आ०, व०, प०, । ५ विनष्ट-आ०, व०, प०, । ६ “पूर्वं अमासीदिति चेतदपि
क्लोपयुज्यते”—प्र० वार्तिकाल० । ७-ति चेदतदि-आ०, व०, प० । ८ वा स्वत्त्वे-आ०, व०, प० ।
९ तथा व्या-आ०, व०, प० । १० “दूरं परश्यतु”—प्र० वा० १।३५ ।

तेरन्यथाऽनुपपत्ते । वक्ष्यते चैतत्—“अहं ममात्मनो बन्ध” इत्यादिना । ततस्तदेकत्वस्य फल-
वत्त्वात् सन्तानव्यवस्थाऽन्यथाऽनुपपत्त्या निश्चितत्वाच्च तात्त्विकमेव तयोरेकाधिकरणत्वमिति सूक्तम्—
‘आत्मन एव मोक्ष’ इति, ‘सन्तानात्मनो शब्दमात्रमेव मिचते’ इति च ।

। तदेवं सोगतमते ‘सर्वथा सद्गुपादेयम्’ इत्यादिना प्रागभिहितसत्यचतुष्टयाभावं
‘करुणा’ इत्यादिभिः सविस्तरं व्याख्याय सुगतस्य तत्प्रवक्तृत्व प्रत्याख्यातम् । साम्प्रत साङ्ख्यादिमते ५
वेदस्य तत्रचिरयासुराह—

नित्यस्यापि सतः साक्षाददृश्यानुभवात्मनः । १

सुखादिर्विषयः शब्दाद्यविशेषो धियाऽन्यथा ॥१३॥

प्रदृश्यः [पुनरस्यैव गुणयोगनिवृत्तित्वात्] इति ।

‘आत्मनः’ इत्यनुवर्तते, तस्य नित्यसामान्यवचनेऽपि कूटस्थस्येति, तस्यैव साङ्ख्यैरभ्युपगमात् । १०
सुखादिः आदिशब्दात् दुखादि विषयो वेद्य इति ‘साहसम्’ इति बक्ष्यमाणेन सम्बन्धो ब्रुत
पुनरेवं परमत साहसमिति चेत् २ असम्भवदर्शत्वात् । तथा हि—

सत्त्वमेव न तस्यास्ति क्रमाक्रमविकल्पत ।

अर्थत्रियाया यत्तत्र तद्ब्रह्मापिन्या न सम्भव ॥१६२९॥

इति विस्तरत पूर्वमस्माभि सुविवेचितम् ।

प्रमाणाभावश्चास्य च सत्त्वमुपपत्तिम् ॥१६३०॥ —

प्रत्यक्षतो न तस्यास्ति कूटस्थस्य प्रवेदनम् ।

तथाऽनुभववैकल्यात् क्षणक्षीणानुबोधत् ॥१६३१॥

लिङ्गतोऽपि न तस्यास्ति प्रतीतिस्तदसम्भवात् । १५

संज्ञातस्य परार्थत्व तद्धिक्तं प्राङ्निराकृतम् ॥१६३२॥ २०

त्रिगुणादिपरिपर्ययस्तत्र लिङ्ग तस्य त्रिगुणादिमेव व्यवस्थापनात् । तथा हि—प्रधानस्य व्यङ्क्ते-
रविभेदस्य त्रिगुणादि तद्विपर्ययापेक्ष तथात्वात् प्रकाशादिवत् । यत्र तद्विपर्यय स पुरुषस्तस्य
स्वरूपस्याभावात् प्रकाशादिविपर्ययरय तम मभूत्वाधिष्ठानस्यैवोपरलब्धे । तत्र त्रैगुण्यादेव सङ्घातस-
म्भवात् तस्यैव च कर्तृत्वोपपत्ते, तद्विपर्ययात् पुरुषस्यासङ्घाततत्त्वमकर्तृत्वं च, अविवेकविपर्ययाच्च
रजस्तमः शाल्प्यविवेकात् कैवल्यम्, अचेतनविपर्ययाच्च दृष्टत्वम्, अस्तस्य साक्षित्वं विषयविपर्ययाच्च,
स्वपरवेद्यत्ववैधुर्यात् माध्यस्थ्यञ्च सिद्धमवबोधव्यम् । तदुक्तम्—

“तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं तात्त्विकत्वस्य पुरुषस्य ।

कैवल्यं माध्यस्थ्यं दृष्टत्वमकर्तृभावश्च ॥” [सास्यका० १९] इति

चेत्, तत्र, त्रिगुणादि तद्विपर्ययाविनार्भावासम्भवात् प्रकृतिपुरुषसामान्यवत् । न हि तस्य २५

१ न्यायवि० श्लो० ४३७ । २ ‘एकरूपतया तु य काऽप्यसौ सङ्कटस्थ’—इत्यमर । ३ ता० टि० ।
३ वेदते इति आ०, य०, प० । ४ स्यात्परमार्थत्वं आ०, य०, प० । ५ व्यतिरिपि मे—आ०,
य०, प० । ६ महदाद्यभेदस्यैव प्रमाणत्वात् । ७—यात् स्यात्तस्यैव आ०, य०, प० ।

तद्विपर्ययाविनाभावः, अन्यथा ततस्तदुभयविलक्षणपदार्थान्तरप्रसिद्धेः 'व्यक्तांशकंशरूपमेव जगत्' इति स्वैमतव्यापत्तिर्भवेत् । अस्ति च तयोः सामान्यं वस्तुशक्तिमत्त्वाद्युभयनिष्ठम्, अन्यथा तदन्यतर-
 विलोपापत्तेः । तत्र त्रिगुणादिविपर्ययस्य तत्र लिङ्गत्वम् । नाप्यधिष्ठानस्य; अर्कुर्तुरधिष्ठातृत्वानुपपत्तेः,
 ५ कर्तृविशेषतयैव तस्य लोकाप्रसिद्धत्वात् । तत इदमर्थुकम्—'चेतनाधिष्ठितं महदादि प्रवृत्तिमत्
 [अचेतनत्वात् वास्यादिवत्?]' इति; हेतोरिष्टविपर्ययसाधनेन विरुद्धत्वात्, कर्तृविशेषतयैवाधिष्ठातृरतः
 प्रत्यायनोपपत्तेः, साङ्ख्यैश्च तस्यानिष्टत्वात् । तत्राधिष्ठानस्य लिङ्गत्वम् । नापि भोक्तृत्वस्य^३; निरपेक्ष-
 मानत्वात् । न च कैवल्यार्थस्य प्रवर्तनस्य^३; तदतद्गतविकल्पानतिक्रमात् । न हि पुरयगतमेव तत्र
 लिङ्गम्; पुरुषासिद्धौ तयैवासिद्धेः । अन्यतरतिसिद्धावस्य वैफल्यत् । अत एव तत्सिद्धौ परस्पराश्रयापत्तेः—
 अतस्तत्सिद्ध्या लिङ्गसिद्धिः, अतश्च तत्सिद्धि रिति । बुद्धिगतमेव तत्र लिङ्गमिति चेत्; तत्रापि कस्य
 तत्कैवल्यं यदर्थं प्रवर्तनम् ? पुरुषस्येति चेत्; न; तत्कैवल्यस्य गुणविवेकरूपस्य नित्यत्वेनासाध्यत्वात् ।
 १० अथासौ तद्विबिक्तोऽपि अविबिक्त इव भवति विवेकादर्शनात्, ततो विभ्रमनिवर्तनेन स्पष्टतामुपनीयमानं
 तत्कैवल्यं साध्यमिव भवतीति सङ्गतमेव तस्य तदर्थत्वमिति चेत्; कस्येदं विवेकादर्शनं यतो विभ्रमः ?
 पुरुषस्येति चेत्; तद्यदि तस्य स्वरूपमेव; तर्हि तद्भेदेव नित्यमिति कथं तन्निवन्धनस्य विभ्रमस्य
 निवर्तनम् ? सति समर्थे हेतौ तत्प्रसवस्य कुतश्चिन्निवर्तनानुपपत्तेः । निवर्तकमपि समर्थमेवेति चेत्;
 १५ तर्हि प्रवृत्तिनिवृत्तोरक्रमप्रसङ्गः संसारकैवल्ययोरपीति महानयं परस्य सङ्गतप्रवेशः, उत्पन्नस्य विरोध-
 विधुरितविभ्रमस्य कुतश्चिदपि निश्चेत्तुमशक्यत्वात् । अथासमर्थमेव प्रवर्तकम्; तर्हि दैवादेव विभ्रम-
 स्याभावात् कथं तन्निवर्तनार्थं (थत्त्वं) प्रवर्तनस्य ? सामर्थ्यमेव तस्य निवर्तकेन प्रतिरुध्यते इति चेत्;
 न; पुरुषरूपस्यानित्यत्वापत्तेः, समर्थस्यासमर्थत्वेन भावात्, "तदतद्भावादन्वित्यत्वम्" [ ] इति
 न्यायात् । अथ तत्तस्य स्वरूपं न भवति बुद्धिस्वरूपत्वात्, केवलं विवेकादर्शनादेव, तदपि तस्यैव
 भवतीति चेत्; न; तत्रापि 'धरयेदम्' इत्यादेः प्रसङ्गान्नवरथानोपरथानाच्च । तत्र विवेकादर्शनं
 २० पुरुषस्य । भवतु बुद्धिसत्त्वरथैवेति चेत् ; तस्यापि कुतस्तदापन्नम् ? स्वयं जडत्वादिति चेत्; कथ-
 मिदानीं प्रवर्तनमपि, जडत्वात् (जडस्य) स्वतःतदसम्भवात् । सासर्गिकाच्चैतन्यादिति चेत्; विवेक-
 दर्शनमेव ततः, किञ्च स्थात् । अत्र क्षमं न भवतीति प्रवर्तन एव क्षमत्वात् प्रवर्तनादूर्ध्वमपि कथं
 तस्य तत्क्षमत्वं यतः प्रवर्तनमर्थुद्भवेत् ? यमनियमाद्यनुष्ठानरूपात् प्रवर्तनादनुद्धिस्ये ज्ञानस्यातिशय-
 नादिति चेत्; तेन, तज्जाह्वयापवर्तने, चितिकल्पनावैफल्यम् । अनपवर्तने कः प्रागवस्थातात्स्यः,
 २५ विरोधो यतः तदा विवेकदर्शनम् ? चित्तिरेव तदा तेन तत्क्षमाकियते इति चेत्; न; तदनित्यत्वापरमा
 दोचरत्वात् । ततो न सङ्गतिमिदम्—'योगानुष्ठानादनुद्धिस्ये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः'

१ "यतानि पञ्चविंशतितन्त्राणि प्रकाशयन्तःसंज्ञानि"—सांख्य० माठर० ५०। २ "न
 ह्यन्तरेणाधिष्ठातारं भवति वस्तुजातम् । तथा इहलोके लङ्घनप्लवनसमर्थतद्वैशुण्डी रथः सायिनाऽधिष्ठितः
 प्रवर्तते ।"—सांख्यका० माठर० १७। ३ लिङ्गत्वमिति रूपवन्धः । ४ कैवल्यार्थं प्रवर्तनम् । ५ पुरुषः ।
 ६ प्रवर्तमानस्य सामर्थ्यमेव कस्यचिन्निवर्तकेन प्रतिपद्यत इति आ०, ४०, ५० । ७ कैवल्यम् । ८ चेति
 कल्प-आ०, ४०, ५० । ९ "योगानुष्ठानर"—योगसू० ।

[योगसू० २।२८] इति । तत्र सांसर्गिकादपि चैतन्यात्तस्य तदर्थं प्रवर्तनमुपपन्नम्, सति तस्मिन् सर्वदा विवेकस्यैव दर्शनेनाविवेकविभ्रमस्यापसङ्गात्, अन्यथा पश्चादपि तद्दर्शनाभावस्य निवेदि-
तत्वात् । भवतु अचेतनस्यैव तस्य तदर्थं प्रवर्तनं बलवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्येव । तदुक्तम्—

“वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरङ्गस्य ।

पुरुषधिमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥” [सांख्यका० ५७]

इति चेत्; तत्र सारम्; तत्प्रवर्तनेन चैतनाधिष्ठानसाधनस्य पूर्वोक्तस्य विरोधात् । तदयं तदधिष्ठतस्यैव प्रवृत्तिमभिधाय पुनरन्यथाऽपि तां ब्रूयाणो विस्मरणशील एवेश्वरकृष्ण इति सुनिश्चितं नदचेतः । तत्र तदर्थस्य प्रवर्तनस्यापि तत्र लिङ्गत्वमिति न सुभाषितमेतत्—

“सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥” [सांख्यका० १७] इति । १०

तन्नानुमानं पुरुषे प्रमाणम् ।

वाचि— “महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्नापरं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥” [कठो० ३।११]

इत्यादिरागमः; तेनापि पुरुषस्वभावस्य तदस्तित्वज्ञानस्याकरणात्, तन्नित्यत्वव्यापत्तेः । बुद्धेश्चा-
चेतनत्वेन तज्ज्ञानत्वानुपपत्तेरचेति । सम्पर्कस्य च तत्र नियत्यमानत्वात् । अन्यस्य च प्रमाण- १५

स्यानभ्युपगमात्सन्नेव पुरुषः प्रमाणातिवर्तीति कथं तस्य सुखादिविषयो यतस्त्वनन्तं साहसमेव न भवेत् ! सतोऽपि तस्य स विषय इति साहसमेवेति न मन्वानेन इदमुक्तम्—“अपि साक्षात्” इति । साक्षात् अव्यतिरिक्त्या सत्तथा न वैशेषिकादिवत् व्यतिरिक्त्या सतोऽपि विद्यमानस्यापि नित्यस्यात्मनः स विषय इति साहसमेव । तथा हि तदुन्मुखामारूपं सर्वदेति सुखादिरपि सर्वदा भवेत्, अतस्ति तथा तस्मिन् तथा तदनुपपत्तेः, अन्यथा सकृदपि तदभाव एव तत्सम्भवात् ततः सुखादि- २०
स्वरूपस्यापि व्यवस्थापनमिति निर्विषयमेवेदम्—“बुद्धयपवसितमर्थं पुरुषश्चेत्तयते” [ ]

इति । न च तस्य क्लियत्वम्; “हेतुमदनित्यम्” [सांख्यका० १०] इति तदनित्यत्ववचनविरोधात् ।

न साक्षादात्मरूपं तदुन्मुखं यतोऽयं प्रसङ्गः किन्तु तदभिमुखचिच्छयासङ्क्रमद्वारेणैव । तच्छाया-
याश्चात्मनोऽर्थान्तरत्वेनानित्यत्वात्तुपपन्नमेव अनित्यत्वं सुखादेरिति चेत्; न; तस्या अचिद्रूपत्वे
कलशादिवत् तदुन्मुखत्वासम्भवात्, अन्यथा सुखादेरेव स्वात्मनि उन्मुखत्वसम्भवात् व्यर्थैव तत्सङ्क्रम- २५
कल्पना भवेत् । चिद्रूपत्वे च पुरुषत्वेनानित्यत्वानुपपत्तेः “चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्” [योगसा०
१।९] इति वचनात् । चिच्छायामहङ्कमादेव तत्रापि तद्रूपत्वं न साक्षात्तदयमदोष इति चेत्;
तदसारम्; यस्मात्—

तत्सङ्क्रमादचिद्रूपात्तत्र चिद्रूपता कथम् ।

अन्यथा लौहित्यं स्यात् स्फटिके पीतसङ्क्रमात् ॥ १६३३ ॥

तत्सङ्क्रमेऽपि तद्रूपः परतत्सङ्क्रमात् यदि ।

परतत्सङ्क्रमोऽप्येवं विचारादनवस्थितिः ॥ १६३४ ॥

तत्र तद्द्वारतोऽप्यसि सुखादावुन्मुखं वपुः ।

आत्मनो येन तस्यासौ विषयः परिकल्प्यताम् ॥ १६३५ ॥

को वा तत्सङ्क्रमं तत्र सुखादौ विदधीत वः ।

आत्मैव चेत् कथं तस्याकर्तुस्तद्विधिसम्भव ॥ १६३६ ॥

कर्तृप्रधानसंसर्गात् कर्तृत्वात्मेति चेदसत् ।

औपचारिकतः कर्तुर्वस्तुतत्सङ्क्रमस्थितेः ॥ १६३७ ॥

तत्सङ्क्रमोऽप्यवस्त्वेव यदि तद्दशतः कथम् ।

पारमर्षे प्रकल्प्येत पुंसि तत्त्वेन संसृतिः ॥ १६३८ ॥

संसारोऽप्युपचाराच्चेन्मुक्तौ किन्न स कथ्यते ।

तदाऽपि तत्संसर्गस्य नित्यव्यापिनि सम्भवात् ॥ १६३९ ॥

तत्संसर्गो न कर्तृत्वाद्युपचाराय चेत्तदा ।

पूर्वमप्यविशेषेण न स्यादेवं भवः कथम् ॥ १६४० ॥

उपचारेण कर्तृत्वादास्मा तत्सङ्क्रमावहः ।

यतस्तद्विषयत्वोक्तिः सुखादौ साहसं न व ॥ १६४१ ॥

इदमेव चेत्सि कृत्वेदमुक्तम्—'अदृश्यानुभवात्मनः' इति । दृश्यस्य दर्शनविषयत्वेना-
भिमतस्य सुखादेर्योऽनुभव साक्षादुपचारेण वा तस्यात्मा स्वभावो दृश्यानुभवात्मा स न विद्यते
यस्येति । साहसान्तरं दर्शयितुमिदमुक्तम् । 'शब्दाद्यविशेषः' इति शब्द आदिर्यस्य रूपादेस्त-
स्मादचेतनत्वादिना धर्मेणाविद्यमानविशेष सुखादिरिति साहसमिति पदयोजनम् । कथमिति चेत् !
स्वानुभवरूपतया तस्य संवेद्यमानस्याचेतनत्वात्कृत्वादेरनुपपत्तेः । चिच्छक्तिसम्पर्कादेव तस्य तथा
संवेदनं न सति इति चेत् ; न; तच्छक्तेरपि स्वानुभवाभावात् ।

माध्यस्थ्यपदेन तत्र स्वपरविषयत्वस्य प्रतिक्षेपात् । तथा च तत्र कस्यचित् व्याख्यानम्—
"इह करिचेत् स्वसंवेद्यत्वाद् विषयो यथा बौद्धीयं विज्ञानम्, कश्चित् परवेद्यत्वात् यथा
पैशेषिकीय आत्मा अस्मदन्तःकरणं वा, अयं तु नोमयथेति मध्यस्थः ।" [ ]
इति; तत्रायमेव स्वानुभवो यत् परनिरपेक्षं प्रतिभासनम् न स्वतः स्वस्य यतो विषयत्वमसङ्ग इति,
न; तस्य स्वापेक्षत्वे तत्प्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् । निरपेक्षत्वे च व्यचछेद्याभावेन परिग्रहणवैयर्थ्यात् ।

भवतु तद्रुभयनिरपेक्षमेव तदिति चेत्; न; आत्मन्यसति तस्येवाभावात् । सति चेत्; कथं
निरपेक्षत्वं तद्रुभाभावानुविधानस्यैव तदपेक्षारक्षणत्वात्, तदपेक्षप्रतिभासनस्यैव च बौद्धैरपि

स्वसंवेद्यत्वेनोपगमात् । तत्र तत्सम्पर्कात् सुखादेः स्वानुभवात्मत्वमुपपन्नम् । सत्यपि तच्छक्तेस्तद्द्रु-
पत्वे न तत्सम्पर्कादेव सुखादेरपि तद्द्रुपत्वं तच्छक्तेरपि सुखादिसम्पर्केण जडरूपत्वापत्तेः । नायं
दोषः आविवेकख्यातिप्रादुर्भावाद् विषयसारूप्यस्य तत्रेष्टत्वादिति चेत्; तर्हीदं दुर्भगं भवेत्—
“बुद्धघटव्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते” [ ] ‘जडश्च’ ‘चेतयते’ इति च व्याघातात् । न व्याघातः
विभ्रमेतराकारयोर्युगपत्सम्भवात् सर्परज्जुवदिति चेत्; उपपन्नः सर्पाकारः सत्यप्याकारान्तरे तस्य
प्रतिपन्नन्तराधीनत्वात्, नैवमत्र, तच्छक्तरेव जडरूपतापत्तेः, तस्यां च चित्प्रच्युतेरावश्यकत्वात् ।
नास्त्येव तत्र तदापि, केवलं तदापत्तिरेव भवतीति चेत्; तत्र; यस्मात्—

यदि तत्र न तद्द्रुपमिवार्थः कथमत्र ते ? ।

यदि तत्रापि तद्द्रुपमिवार्थः कथमत्र ते ॥ १६४२ ॥

यदि वस्तुतस्तत्र तदापत्तिर्नास्ति कथम् इवप्रयोगस्तदर्थभावात् ? कथमिदानीं रज्जुशकले १०
सर्प इवेति व्यवहार इति चेत् ? न; सर्पविभ्रमदशायां तदभावात् । अविभ्रमदशायां तु तद्भावो
दैर्घ्यादेः सर्पसादृश्यस्य भावात् । तथा यदि तत्र तत्त्वतस्तदापत्तिः कथम् इवप्रयोगः ? न हि तदेव
तदिवेति भवति, तस्यैवाभावप्रसङ्गात् । यदा यद्भवेत् तत्तदा तदित्येवावस्थानात् न तदिवेति ।
तदभावे न तदिवेत्यपि सम्भवति, तस्य तदपेक्षत्वात् ।

स्यान्मतम्—नास्त्येव वस्तुतस्तत्र तदापत्तिरपि तु विभ्रमादेव, सापि न तच्छक्तेर्बुद्धिधर्म- १५
त्वात् । बुद्धिरेव हि तत्र अविधमानानपि तदापत्तिमुपदर्शयति विभ्रमदोषात्, तत्रो न किञ्चित्
तस्यां बुद्ध्यादिसम्पर्कादुत्पद्यते, स्वस्यैव सर्वदा तच्छक्तिरिति; यद्येवं तच्छक्तिसम्पर्काद् बुद्ध्यादावपि
न चित्तरूपापत्तिरविशेषादिति कथं बुद्धेर्विभ्रमकल्पनम् ? कथञ्चिदपि तत्र चिद्रूपासम्भवे कलशादि-
वत्तदनुपपत्तेः । उपपन्ना चित्तरूपकाद् बुद्ध्यादेस्तदाकारापत्तिः परिणामित्वात् न चित्तेस्तत्सम्पर्केऽपि ।
ताद्रूप्यापत्तिः कौटस्थ्येन विपर्ययादिति चेत्; अनुकूलमाचरसि, तथा सति वस्तुत एव बुद्धिसुखा- २०
दैर्घ्येनतत्त्वव्यवस्थितेः तथापि परिणामात् । न हि तथापरिणतमन्यथेति शक्योपकल्पनम्, बुद्धिरवा-
च्यपेक्षयापि तत्कल्पनापसङ्गेन “गुणप्रतिष्ठाविशेषापत्तेः । न चैवं तद्रूप्यतिरिक्तानकल्पनमप्यर्थं भवति,
तस्य स्वहेतुभक्तरेव तत्परिणामोपपत्तेः । तत्र सुखादेः शब्दाद्यविशेषत्वं चेतनेतररूपतया विशेष-
स्यैवोपपत्तेः ।

यच्चेदं परस्य मतम्—सुखादिरप्यर्थान्तरबुद्ध्युपदर्शित एव पुरुषस्य विषयो न साक्षादिति, २५
तद्दर्शनार्थमिदमुक्तम्—‘धियाऽन्यया प्रदर्श्यः’ इति । तत्रापि ‘साहसम्’ इत्यभिसम्बद्धव्यम् । कुत
एतदिति चेत् ? उक्तनीत्या सुखादेः स्वानुभवसिद्धौ तदनुयाविनः पुरुषस्य तदुपकरणस्य बोधस्य
च व्यर्थस्यैव स्वसिद्धान्ताभिनिवेशपरवशतया प्रतिपादनात् । किञ्च,

बुद्धिं न चेतनः पश्येत् सुखादिं नैव तद्गतम् ।

दर्पणं न ह्यपश्यन्तो मुखं पश्यन्ति तद्गतम् ॥ १६४३ ॥

३०

१ “एतदेव स्वसंवेदनं यदन्यागोचरत्वे सति प्रकाशनं नाम ।”—प्र० वार्तिकाल० ३।४६६ ।
२ चैतन्यरूपत्वे । ३ चेतनत्वम् । ४ बुभुगं आ०, घ०, प० । ५ गुणिसि— आ०, घ०, प० ।

बुद्ध्यन्तरादृते तां च पश्यन् पश्येत् तथा विना ।

सुखादिकं तथा चासौ त्वत्सिद्धान्तो विरुद्धयते ॥ १६४४ ॥

“आत्मनं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ १६४५ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयांस्तेषु गोचरान् ॥” इति ।

बुद्धिसारथिनैवासौ यदि तामपि धावति ॥ १६४६ ॥

तत्सारथीनामानन्वयमनवस्थानतो भवेत् ।

ततो न पुंसि भोगोऽयं कथमप्यवकल्प्यते ॥ १६४७ ॥

तदभावात्तु कैवल्यं भोगप्रच्युतिलक्षणम् ॥

१० तदेतद्भोगकैवल्यमागमस्याभिजल्पतः ॥ १६४८ ॥

प्रामाण्यं साहसादेव न्यायान्नेत्याह शास्त्रवृत् ।

[प्रदर्श्यः] पुनरस्यैव गुणयोगनिवृत्तितः ।

निर्वाणमाह वेदोऽयं प्रमाणमिति साहसम् ॥ १६४९ ॥ इति ।

१५ पुनरिति वितर्कार्थम् अस्यैव वृत्तस्थस्य चेतनस्यात्मन एव नाचेतनस्य न क्षणिकचित्त-
प्रवाहस्य निर्वाणम्, उपरक्षणदिदं तेन संसारं च आह कथयति वेदोऽयम् “न^३ हि (ह) वै सशरी-
रस्य प्रियाप्रिययोरुपहतिरस्ति अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ॥” [छान्दो०
८।१।२।१] इत्यादि । कुतः स^३ ते तस्याह : गुणानां सत्त्वादीनां योगश्चात्मना सम्बन्धो भोगो-
पकल्पनालक्षणो निवृत्तिश्च तेषामेव तत्तत्स्वप्नादुपरमः साम्यां ततः । स चागमः प्रमाणमिति
साहसम् असम्भवदर्शान्निधानिनस्तस्य साहसादन्यत प्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः ।

२० अथवा नित्यस्य यौगपरिकल्पितस्यात्मन । कीदृशस्य : अपि सतः विद्यमानस्यापि
वस्तुतस्तस्य विद्यमानत्वम् अपिशब्देनाभ्युपगमवाचिना द्योतयति । तथा तदभावश्च सत्त्वव्यापिकाया
अर्थक्रियायाः क्रमयौगपदानुपपत्त्या तत्रासम्भवाच्च । कथं पुन तदभावो यावता प्रत्यक्षमेव ‘अहम्
इति प्रसिद्धोद्देशं तत्र प्रमाणमिति चेत् ; न, तत्र तद्व्यतिरिक्तस्याऽपतिभासनात् । न हि नित्यो
व्यापी तद्व्यतिरिक्तश्च कश्चित् परपरिकल्पित आत्मा तत्रावभासते तथैवासम्प्रतिपत्ते साह्यपरि-
२५ कल्पितचिच्छायाधिष्ठानबुद्धिसत्त्ववत् । प्रतिभासनेऽपि कथं तत्सामानाधिकरण्यम् ‘अहमात्मा’ इति ?
व्यतिरेके तदवलोकनात् षट्कल्पप्रत्यक्षवत् । तत्रापि समवायात्तदुपपत्तिरिति चेत् ; न; तेनापि
व्यतिरेकस्यानिराकरणात् । तन्निरणयस्य तेन निराकरणमिति चेत् ; आत्मन्यपि स न स्यात्
तस्य व्यतिरेकात् । अव्यतिरेकाद् व्यतिरेके तदव्यतिरेकस्यानिष्टस्य प्रसङ्गात् । तस्मात् कथञ्चिद-
मेद एव सामानाधिकरण्यम् । मेदेऽपि प्रत्यासत्विशेषादुपपन्नमेव तत्, तदर्थं तत्र तदभाव
३० इति चेत् ? न; ‘द्रव्यत्वादिकं सामान्यविशेष, संयोगादि सम्बन्ध’ इत्यादावर्मेदादेव तस्य प्रसिद्धे न

तद्विशेषात्, तस्यै संयोगादिरूपस्य तत्रानभ्युपगमात् । कल्पितमेव तत्र सामानाधिकरण्यात् तत्त्वत उभयरूपाभावात्, तस्य चोभयरूपापेक्षत्वादिति चेत्; न; द्रव्यत्वादावनुवृत्तज्यावृत्तपत्ययनिबन्धनत-
योभयरूपसद्भावस्य परमसिद्धस्यैव 'सदसञ्ज्ञानसंवाद' इत्यादि श्लोकव्याख्याने^१ निरूपितत्वात् ।
संयोगसमवाययोश्च परस्परविलक्षणयोरविलक्षणस्य तत्त्वत एव सम्बन्धरूपस्यै बाधात् । तदभावे न
कस्याचित् कचिद्वस्तुतः सम्बन्ध इति तन्निबन्धनैः सकलोऽपि संसारदिग्बहुरो बिलोपमापनीपथेत् । ५
कल्पितस्य च तस्योपगमे मतान्तरापत्तिः, ततो विलक्षणेतररूपतया वास्तवमेव तस्य द्वैरूप्यमिति
कथं कल्पितत्वं तत्र सामानाधिकरण्यास्य विषयसद्भावात् ? एवमपि कथं तस्याभेदे भेदरूपत्वमिति
चेत् ? न; तस्यैव प्रतीतेरन्यस्य स्वयमप्यनभ्युपगमात् । तद्वदात्ताऽहंमत्ययोरपि ताद्रूप्य एव
तदिति सोपपत्तिकमस्यन्तव्यतिरेके तदनुपपत्तिपतिपादनम् । तच्चाहमिति प्रत्यक्षमात्मनि प्रमाणम् ।

नाप्यनुमानम्; लिङ्गाभावात् । शब्दादिज्ञानमेव तत्र लिङ्गम् । मयोगश्चात्र 'तज्ज्ञानं कचि- १०
दाश्रितं गुणत्वात् रूपादिवत् । समवायिकारणपूर्वकं वा कार्यत्वात् तद्वदेवेति चेत्; न; ततोऽप्याश्रय-
मात्रादेरेव प्रसिद्धेः । तस्य शरीरादेरपि सम्भवात् कथं तद्विशेषस्यात्मनस्ततोऽनुमानम् ? न शरीरा-
दिस्तद्रुद्धेराश्रयः स्वयमज्ञत्वात् । तथा च प्रशस्तकरस्य वचनम्—'नासौ शरीरेन्द्रियवाङ्मन-
सामज्ञत्वात्' [पृ० भा० पृ० ३०] इति । ततः पारिशेष्यादात्तैव तदाश्रय इति चेत्; न; आत्मनोऽपि
तद्विशेषात् । न हि तस्यापि स्वतो ज्ञत्वं ज्ञानसमवायकल्पनावैकल्यापत्तेः । तत्समवायात् ज्ञ एव स १५
इति चेत्; न; परस्पराश्रयात्—ज्ञत्वे तत्समवायः, ततो ज्ञत्वमिति । स्वतो न तस्य ज्ञत्वं यतस्तत्स-
मवायवैयर्थ्यम्, नाप्यज्ञत्वं यतो न तदाश्रयत्वम् अपि स्वनुभयरूपत्वमिति चेत्; न सारमेतत्; यतः—

अन्योऽन्यच्युतिरूपत्वमज्ञत्वज्ञत्वयोरेदि ।

एकामावे कथन्न स्यादितरत्तत्र तात्त्विकम् ॥ १६४९ ॥

तद्रूपत्वं तयोर्नो चेत् यौगपद्यं प्रसक्तिमत् ।

अज्ञस्यापि ततः प्राप्तं कायादेर्ज्ञसिकल्पनम् ॥ १६५० ॥

तत्कथं पारिशेष्येण बुद्धेरात्मैव संश्रयः ।

कायादिनाऽपराद्धं किं स तथा येन नेप्यते ॥ १६५१ ॥

शरीरस्य तदाश्रयत्वेन प्रतिसन्धानं परस्परविलक्षणपरापरपरिणामभेदेन, तस्यापि तदव्य-
तिरिक्ततया भिद्यमानस्यानवस्थानात्, अवस्थितस्य च प्रतिसन्धायित्वमुपपन्नम्, भेदवतः परापर- २५
शरीरसम्बन्धिना दर्शनस्मरणादेस्तदपरापरयात्मान्वरं वचा (वचद)नुपपत्तेः, तत्तत्तुपलभ्यमानमवस्थायिणमेव
बुद्धेराश्रयमवकल्पयति, स चाऽमेव, न शरीरम् । नापि चक्षुरादिकमिन्द्रियम्; तस्यापि शरीरवदेव
परापरतया भेदवत्त्वेनावस्थायित्वासम्भवात् । मनसोऽवस्थायित्वेऽपि कारणत्वेन बुद्धिं प्रत्याश्रयत्वानु-
पपत्तेरिति चेत्; किमिदं प्रतिसन्धानं नाम यतस्तद^२ [धिष्ठानं] स्यात्ततः कल्पनम् ? स एवावधि-

१—योक्तव्य आ०, ब०, प० । २—प्रत्य.सत्त्विविशेषस्य । ३—पृ० ११६ । ४—स्य भावे आ०, ब०, प० ।

५—नः संज्ञा-आ०, ब०, प० । ६—शब्दादिज्ञानम् । ७—'न शरीरेन्द्रियमनसामज्ञत्वात्'—प्रश० भा० ।

८—विद्यमान-आ०, ब०, प० । ९—रगता-ता० । १०—तदस्यात्मावक-ता० ।

स्युल्लेखद्वयाधिष्ठानं पूर्वाऽपरैकत्वज्ञानमिति चेत्; कुतरतस्य तदधिष्ठानत्वम् ? तस्य तत्र समवायादिति चेत्; तदुभयमपि यदि जडमेव न तद्द्वलेन पूर्वापरंपरामर्शो रूपादिनाऽपि तदापत्तेः । अजडत्वे तु ज्ञानद्वयमेव तदिति कथं तस्य ज्ञाने समवायः, गुणस्य निर्गुणत्वैवोपगमात् ? तत्र समवायात्तस्य तत्त्वम् । अमेदादिति चेत्; न; तयोर्ल्लेखद्वयादभेदे तजानात्वं स्यात्, अन्यस्य च तस्मादभेदे

५ तद्भेदेऽहं [६३] स्य चापत्तेः कथमुभयोर्ल्लेखिज्ञानसम्भवः ? कथञ्चिद्भेदस्य च स्याद्वादन्यायञ्चिद्भे-
पिभिरनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे युगवदिव क्रमेणापि परापरोर्ल्लेखैविवर्तीधिष्ठानैकज्ञानसम्भवस्याविरोधात्
तदात्मैवात्माऽवस्थाधीति तस्यैव प्रतिसन्धानोपपत्तेः तदन्यात्मकरूपं विफलकल्पनतया परामर्शवैकल्यं
परस्यावकल्पयति । तत्र प्रतिसन्धानबलादपि शरीरादेरन्य एव बुद्धिर्ल्लेखादनुमातव्य इति सिद्धयति
तद्द्वलस्यैवासम्भवात् । तजानुमानमपि तत्र प्रमाणमिति तस्याऽभ्युपगमादेव सत्त्वमिति सूक्तम्—‘अपि
१० सतः’ इति । कथं सतः ? साक्षात् स्वत एव, अर्थान्तरसत्त्वसम्बन्धात् सत्त्वे अतिप्रसङ्गादेर्बोधस्य मथम-
प्रसन्नात्वे निवेदितत्वात् । तस्य च सुखादिविषय इति साहसम् । कुत एतत् ? तस्य स्वतोऽचेत-
नत्वादर्थान्तरस्य च ज्ञानस्य तत्रासम्भवात् । न हि तत्र व्याप्या तस्य वृत्तिः; व्याप्यस्य नित्यव्यापि-
त्वेन तस्यापि सर्वत्र सर्वदा सत्त्वापत्तेः । नाप्यव्याप्या; तदधिष्ठितानधिष्ठितरूपनया तस्य भेदापत्तेः ।
अन्यथा अधिष्ठितमेव सर्वथा नद्रूपमिति कथमव्याप्तिः ? अनधिष्ठितमेवेति कथं तस्य तत्र वृत्तिः ?
१५ तत्रदेशे वृत्तेरिति चेत्; न; तत्त्वतस्तत्र तद्वत्त्वाभ्यामभ्युपगमात् घटादिवत् कार्यत्वानित्यत्वापत्तेः ।
कल्पनया तद्भावे च स एवात्मा स्यात् बोधाऽधिकरणत्वात् । न चैतत्पर्यं भवताम्, कल्पितात्मवादस्य
बौद्धसिद्धान्तत्वात् । तत्रार्थान्तरमपि ज्ञानं तस्य यतः सुखादिविषयः स्यात् । कथं वा तेन
सताप्यदृश्येन तस्य सुखादिवेदनम् आत्मान्तरज्ञानेनापि तदापत्तेः । दृश्यत्वमपि न तस्य स्वत एव;
अनभ्युपगमात्, नान्यतोऽनवस्थापत्तेः । एतदेवोक्तम्—‘अदृश्यानुभवात्मनः’ इति । अनुभव एवानुभ-
२० वात्मा बुद्ध्यत्मावैतत् सोऽदृश्यः स्वपराभ्यामप्रत्यक्षो यस्य तस्येति । तत्र सत्यपि ज्ञाने स तस्य विषय
इति साहसमेव परं तत्कल्पने निबन्धनम् । ततो यदुक्तम्—‘सुखादिरात्मविशेषगुणनिमित्त
आत्मविशेषगुणत्वात् विशेषज्ञानप्रदिवत्’ [ ] इति; तत्प्रतिव्यूढम्; सुखादेरात्मनश्चापनिषत्तौ
हेतोरुपपत्त्यैवसाधिसिद्धेर्दृष्टान्तस्य च साध्यसाधनवैकल्यात् । एवमनुमानान्तरेऽपि सर्वत्र वक्तव्यम् ।

परमपरस्य साहसमुपदर्शयति—‘शब्द’ इत्यादिना । शब्द आदिर्यस्य रूपादेस्तस्मादविशेषः
सुखादिः अचेतनत्वेन तत्सदृश इत्यर्थः । तदेव कुत ? धिया बुद्ध्यो अन्यया स्वतो भिन्नया प्रदर्शयो
२५ यत इति । तथा हि—अचेतनः सुखादिः भिन्नबुद्धिप्रदर्शयत् शब्दादिवत् । तदुद्भिप्रदर्शयत्सासी
प्रदर्शयत्त्वात्तद्भेदेति । कुतः पुनरिदं साहसमिति चेत् ? सुखादेरनुभवात्मतयैव प्रतीतेः, तदचेतनर-
फलनस्य अनुभववर्धनत्वात्, अनुभवैकार्थसमवायितया तस्य तदात्मत्वेन प्रतीतेः । विभ्रम एवेति
चेत्; न; बाधावैयर्थ्यात् सर्वदा तदात्मतयैव प्रतीतेः । तथापि तद्विभ्रमरूपनया न काचिदविभ्रमा

१-नि चेत् का०, २-आ०, ४०, ५० । २-सर्वं तद्वन्-आ०, ४०, ५० । ३-सत्त्वत्तद्विद्वेदज्ञान-आ०,
४०, ५० । ४-तदन्तरव्ययानुप-आ०, ४०, ५० । प्रदेसावयवस्य । ५-तारजेन आ०, ४०, ५० । ६-ध्याता-
रायः आ०, ४०, ५० । ७-अचित्तत्वेन दृश्य इ-आ०, ४०, ५० । ८-अनुभवान्तर- ९-प्रतीतिः ५० ।

प्रतीतिः भवेत् । अनैकान्तिक [छ] मित्रबुद्धिपदश्यात्मत्वं चेतनेऽपि भावात् । 'अनर्थविषयत्वे सति' इति विशेषणान्नेति चेत् ; न ; तदात्मन्यपि अत्रसंवेदने तद्विषयत्वस्य निरूपितत्वात् ।

यद्यपि तत्प्रदर्शयत्वे साधनं प्रदर्शयत्वादिति ; तद्यपि व्यभिचारी, स्वसंवेदनेऽपि तस्यावि-
विरोधात् ।

साहसान्तरमपि 'पुनः' इत्यादिना निवेदयति । पुनरिति पूर्ववत्, अस्यैव नित्यस्यात्मनो ५
निर्वाणं निःश्रेयसम्, अस्योपलक्षणत्वेन संसारमपि आह कथयति वेदः पूर्वोक्त एवायं प्रतीयमानः ।
कुलस्तदुभयं स तस्य इत्याह—गुणस्य प्रियाप्रियविकल्पस्य बुद्ध्यदादेः योगश्च तस्यैव प्रत्यासत्तेः
निवृत्तिश्च ताभ्यां तत इति स च वेदः प्रमाणमिति साहसम् असम्भवदर्शनादिनास्तस्य साहसादन्यतः
प्रामाण्यकल्पनाऽनुपपत्तेः । तथा हि—

आत्मनो गुणसम्बन्धात्, संसारित्वप्रकल्पने । १०
सम्बन्धस्यापि तत्कृत्स्निस्तत् एवोच्यतां त्वया ॥ १६५२ ॥
सम्बन्धिभ्यां न सम्बन्धस्तस्य चेत्तौ कथं तदा ।
सम्बन्धिभ्यो तयोस्तस्य भावे सत्येव तच्छ्रुतेः ॥ १६५३ ॥
असम्बद्धोऽपि सम्बन्धः समवायस्तयोर्यदि ।
संयोगोऽपि तथैव स्यात् सम्बन्धो दधिकुण्डयोः ॥ १६५४ ॥ १५
तथा च समवायस्य तत्सम्बन्धस्य कल्पनम् ।
अप्रेक्षापूर्वकारित्वं योगयोश्च (लोक)स्य कल्पयेत् ॥ १६५५ ॥
सम्बद्ध एव संयोगः समवायोऽन्यथाऽपि चेत् ।
सम्बन्धत्वं प्रपद्येत वस्तुवेचिन्विसम्भवात् ॥ १६५६ ॥
इहेदं प्रत्ययोऽप्येवं कश्चित् सम्बन्धपूर्वकः । २०
अन्यथाऽपि भवेत् कश्चिदिति वैचिन्विसुच्यताम् ॥ १६५७ ॥
तथा च समवायस्य तद्विज्ञानादत्रास्वित्तेः ।
कथं स गुणसम्बन्धः पुरुषस्योच्यतां त्वया ॥ १६५८ ॥
मुक्तात्मानोऽपि किन्नैवं त्वया संसारिणो मताः ।
गुणयोगस्य तत्रापि व्यापित्वेन व्यवस्थितेः ॥ १६५९ ॥ २५
गुणो न तत्र तद्योगे सत्यपीत्यपि दुर्मतम् ।
संयोगोऽस्ति स नास्तीति यच्चोव्याघातदर्शनात् ॥ १६६० ॥
तद्योगोऽपि न चेत्तत्र कथं सामान्यसङ्गः ।
द्रव्यमात्मन्ति वा तत्र भ्रूयोपात्त्या च यद्भवेत् ॥ १६६१ ॥
अन्य एव स योगश्चेत् कथमेकत्वकल्पनम् । ३०

समवायस्य तत्र "तैश्चम्" इत्यादि शोभताम् ॥ १६६२ ॥
 ततो न गुणसम्बन्धात् संसारः कापि सम्भवी ।
 "न च वै सशरीरस्य" इत्यादि^३ तस्मादसद्गनः ॥ १६६३ ॥
 निर्वाणमपि संसारमावे दुरुपकल्पनम् ।
 संसारच्युतिरूपं यन्निर्वाणं तद्विदो विदुः ॥ १६६४ ॥
 कथं वा गुणयोगस्य नित्यस्यास्ति निवर्तनम् ।
 यच्चन्निवृत्तिः प्राह वेदो निर्वाणमात्मनः ॥ १६६५ ॥
 गुणस्यैव^३ निवृत्तेश्चेन्निर्वाणं परिकल्प्यते ।
 तस्यैव सति तद्योगे निवृत्तिः सम्भवेत् कथम् ॥ १६६६ ॥
 तद्योगेऽपि निवृत्तिश्चेन्नवर्तकमलात्ततः ।
 प्रवृत्तिरपि तद्योगाभागे क्लिप्त प्रवर्तकात् ॥ १६६७ ॥
 योगामावे कथं मुंसि प्रवृत्तिस्त्वस्य चेत् कथम् ।
 योगे सति ततस्तस्य निवृत्तिरपि कथ्यताम् ॥ १६६८ ॥
 निवर्तकस्य नियमः कुतो वा परिकल्प्यताम् ।
 सर्वात्मनां यतस्तस्मान्न तद्योगनिवर्तनम् ॥ १६६९ ॥
 समवायान्न नियमस्तद्विस्तृत्वादितीरितम् ।
 तद्विशेषप्रकृष्टिस्तु तदेकत्रोपभाषिणी ॥ १६७० ॥
 नियामकस्याभावेन नियमस्याव्यवस्थिते ।
 नियमेन प्रतीतिश्च तत्र व. सुलभा कथम् ॥ १६७१ ॥
 तत्त्वज्ञानादि तत्रास्ति नियतं तन्निवर्तकम् ।
 निवृत्तेर्नियमो यस्मान्निर्वाणनियमावहः ॥ १६७२ ॥
 ततश्चानियमात् सर्वगुणयोगनिवर्तने ।
 प्राप्तं सर्वात्मनिर्वाणमेकनिर्वाणकारणात् ॥ १६७३ ॥
 ततश्च "निघतं श्रेयो निःश्रेयसम्" इति स्वयम् ।
 त्रिलोचनादेव्युत्पत्तिकरण भूतमुद्रया ॥ १६७४ ॥
 तत्र निर्वाणवादोऽर्थं युज्यते युक्तिः कान्तया ।
 तत, 'अशरीरं वा' इत्यादि^३ श्रुतिरप्यसदर्थका ॥ १६७५ ॥
 प्रामाण्यवादस्तत्राय तन्न युक्तिसुकल्पनः ।
 इत्याशयवत्ता भोक्तं वेद इत्यादिक वच. ॥ १६७६ ॥

१ "तत्र मावेन"-पैशेः सू० ७।२।२७ । २ छान्दो० ८।१२।१ । ३ निवृत्तिश्चे-आ०, ब०, प० ।
 ४ निवृ-आ०, ब०, प० । ५ सर्वं नाशयतत्त्वस्मा-आ०, ब०, प० । ६ -र्वाणि-आ०, ब०, प० ।
 ७ छान्दो० ८।१२।१ ।

ततो न तथागतागमवत् साङ्ख्याद्यागमस्यापि तत्त्वतः सोपायहेयोपादेयगोचरत्वमुपपन्नम् ।
 प्रवचनस्य तु तदुपपत्तिमदेव प्रामाण्यात्, तस्य च अविसंवादादेव लिङ्गादवगमात् । कथमिदानीं
 तस्यास्यन्तपरोक्षे धर्मादौ तदवगमः रुत्राविसंवादास्याप्रतिपत्तेः ? कालान्तरे तत्रापि प्रतिपत्तिरिति चेत् ;
 नै; सति प्रामाण्यावगमे ततस्तद्विषये धर्मादौ प्रवृत्तः, ततश्चाविसंवादोपलम्भः, ततोऽपि तदवगम
 इति चक्रकदोषात् । तत्र तत्र तदवगम इति चेत्; न; प्रत्यक्षादेरप्येवं तदवगमाभावप्रसङ्गात् । न
 हि तत्रापि तदुत्पत्तिमय एव संबादः संशयाद्यभावापत्तेः, प्रवृत्तिवैयर्थ्याच्च, अर्थक्रियायाः
 संवादारूपत्वेन तदैव प्राप्तेः । कालान्तरभाविति च संबादे चक्रकदोषस्य तादवस्थ्यात् ।
 कारणशुद्धिपरिज्ञानात्तत्र तदवगमो न संबादादिति चेत्; न; तत्परिज्ञानेऽप्यन्यतस्तत्परिज्ञानात्
 तदवगमे अन्वयस्यासक्ततेः । प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यावगमात्तच्छुद्धिपरिज्ञाने च परस्पराश्रयात्—
 तदवगमात् कारणशुद्धिपरिज्ञानम्, ततश्च तदवगम इति । प्रसिद्धप्रामाण्यापरप्रत्यक्षादिसमानतामग्री- १०
 प्रभवत्वेन तत्र तन्निर्णय इति चेत्; अनुकूलमाचरसि, प्रवचनेऽपि तेनैव तन्निर्णयात् । विद्यते हि
 तत्राप्यत्यन्तपरोक्षविषये निश्चितप्रामाण्यप्रत्यक्षादिविषयप्रवचनसमानतामग्रीप्रभवत्वम्, उभयत्रापि
 सम्प्रदायावच्छेदेन समानकर्तृत्वप्रतिपत्तेः । समानस्यापि कर्तुः कविद्विप्रलम्भसम्भवे चक्षुरादावप्यना-
 द्वासापत्तेः । एतदेवाह—

विश्वलोकाधिकज्ञाने विप्रलम्भनशङ्किनः ।

१५

प्रामाण्यं कथमक्षादौ चञ्चले प्रमिमीमहे ॥ १५ ॥ इति ।

विश्वः सर्वः लोकः प्राणिवर्गः, लोकयति पश्यतीति लोक इति व्युत्पत्तेः, तस्मादधिकं सर्व-
 द्रव्यपर्यायतत्त्वसाक्षात्कारित्वेनोत्कृष्टं केवलस्य ज्ञानं यस्य पुरुषविशेषस्य स विश्वलोकाधिकज्ञानः
 पूर्वं निर्णीतो निर्णयमाणश्च तत्र विप्रलम्भनं वधनं वीतरागाणामपि सरागवच्चेष्टासम्भवात्, आश-
 ङ्कन्त इत्येवं शीला वयं वादिप्रतिवाधादयः प्रामाण्यम् अविप्रलम्भनम् अक्षादौ आदिपदात् २०
 लिङ्गादावपि कथं न कथञ्चित् प्रमिमीमहे निश्चिनुमहे, तत्रापि कदाचिद्विप्रलम्भस्योपलम्भात् अन्यथा
 इन्द्रियादिभ्रान्त्याभा (न्त्याभा) वापत्तेः । दोषवत्येव तत्र तदुपलम्भो न निर्दोष इत्यापि न युक्तम्;
 पुरुषेऽपि तुरुह्यत्वात् । दोषवानेव सर्वोऽपि पुरुष इति चेत्; इन्द्रियादिरपि सर्वतथा किञ्च भवति ?
 बहुलमविप्रलम्भस्यापि तत्रोपलम्भादिति चेत्; न; पुरुषस्यापि प्रत्यक्षानुमानविषये सर्वत्राप्यविप्रलम्भस्यैव
 प्रतिपत्तेः । तत्राविप्रलम्भनेऽपि स्वर्गादौ भवैव यपि विप्रलम्भनः पुरुषाणां विप्रलम्भेतरनियमासम्भवेन २५
 चञ्चलत्वादित्यपि न युक्तम्; अक्षादावपि तन्नियमाभावेन चञ्चलत्वस्याविशेषात् । अत्र एवोक्तम्—
 'चञ्चल्लो' इति । भवतु तत्राक्षादेविप्रलम्भनं यत्र तज्ज्ञाने वापकप्रत्ययोपनिपातः, यत्र तु स नास्ति
 तत्राविप्रलम्भनमेवाङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिसकलव्यवहारविलोपप्रसङ्गादिति चेत्;
 इष्टं चेष्टितम्; स्वर्गादावपि भगवत्सत्त्वचने तदभावादेव अविप्रलम्भप्रतिपत्तेः । न हि तत्रापि

१ न सति वचनस्य प्रा-आ०, व०, १० । २ -प्रा० नो भावा-जा० । ३ भवति वि-
 आ०, व०, १० । ४ वापकप्रत्ययान्वादादेव ।

तद्वचनस्य प्रत्यक्षादिना वाधनम्, तस्यात्तद्विषयत्वात् । यदि हि प्रत्यक्षादे स्मृतीदिविषयस्य भवत्यपि तेन तस्य वाधनम्—‘अयमन्यथा स्वर्गादिरन्यथा चानेन प्रतिपादित’ इति, न चैवम्, तस्यात्यन्त-परोक्षत्वात् । नापि शस्त्रेण, तस्यापि तदवयवस्य पूर्वापरभागभाविन परस्परविरोधिन एव प्रतिपत्ते । शास्त्रान्तरमोक्षेयस्य तस्य त्राघ्नम् अन्यथैव तेन स्मृतीदिरेभिधानादिति चेत्, न, तदसम्भवास्य (वात् ५ अस्य) सम्भवतोऽप्यगुणबद्धकृत्येनाप्रामाण्यस्य निवेदनात् । ‘कीदृशात् पुनर्नाथकाभावात् तद्वचने विश्वासः तदास्मात्कालादिनि चेत्, न, प्रयागमेऽपि तत्सम्भवात् । सार्वभौमिकादिति चेत्, न तर्हि बहुनाऽपि कात्रेण तद्विश्वास परापरकालभावितदभावप्रतीत्यायमेव ससारस्योपश्रयात्’ इत्यपि न केवलं प्रयत्नप्रामाण्य प्रतिरुद्धि प्रत्यक्षादाभ्यम्याविशेषात् । सयम् अत एवाविचारसहमपि, तत्रामाण्य व्यवहारोपपन्नस्य “प्रामाण्य व्यवहारेण” [प्र० वा० ११०] इति वचनादिति १० चेत्, किं पुनस्तदभ्युपगमस्य फलम् ? तन्निवन्धनो व्यवहार एवेति चेत्, न तर्हि शास्त्रमर्थवत् तस्योभयस्यापि लोकव्यवहारोपपत्ति प्रतिपत्ते । न सर्वस्य ततस्तत्रप्रतिपत्ति केषाञ्चिद्भ्यामोहात्, अत एव परस्परविरुद्ध तेषां तल्लक्षणमणयनम् । तदुक्तम्—

“न सप्तो व्यग्रहारेण प्रामाण्यमवगच्छति ।

प्रमाणलक्षणं तेन परस्परविरोधवत् ॥” [प्र० वातिकाल० ११०] इति ।

१५ ततो यथावस्थितव्यवहारोपदर्शनेन तद्भ्यामोहव्यवच्छेदाय फलवदेव शास्त्रम्, “शास्त्रमोहनिवर्तनम्” [प्र० वा० १०७] इति वचनादिति चेत्, वा पुनस्तदनिवर्तने परिमलानि प्रमाणसाध्यस्य पुरपार्थस्याप्राप्तिरिव, अनिवारितव्यामोहात् प्रमाणात्तदनुपपत्तेरिति चेत्, न, तद्विपरीतस्यापि तस्य विचारासहत्वेन ततस्तात्त्विकस्य पुरपार्थस्यागच्छे, अन्यथा तदसहत्वेनिरोधान् । अतात्त्विकस्य विग्रमोपदर्शितरत्नधौनकलशराशिदशक्यैव प्राप्तिरिति न किञ्चिद्व्यामोहनिवर्तनेन २० यतस्तदर्थां शास्त्रमवृत्ति । अपि च, अविचारसहस्यापि यदि प्रत्यक्षादेर्व्यवहारात् प्रामाण्यं प्रवचनस्यापि स्यात् । न हि व्यवहारी क्वचिदाप्तवचनं न प्रमाणयत्येव, बहुल ततोऽपि तद्विषये प्रवृत्त्यादिव्यवहारस्योपरम्भात् । अज्ञोदक्षमत्वात् तत्र तल्लक्षणमिति विलक्षणभाषितम्, अस्याज्ञादावपि तुट्यत्वात् । मामूढापि प्रमाणम्, अद्वैतसनेदनस्येव तत्त्वतः प्रमाणस्योपगमात् शास्त्रम्यापि तन्निरूपणार्थत्वादिति चेत्, कस्य पुनः शास्त्रेण तन्निरूपणम् ? विनेयस्येति चेत्, उच्यते—

२५ विनेयस्तदनन्यध्वेत् व्यर्थं शास्त्रं ततो गते ।

अन्यध्वेत् कथमद्वैतं विरोधेनोपपीडनात् ॥१६७७॥

अयं कटपनयेवासो न तत्त्वेनेति चेत् कथम् ।

कटपनाऽपि तदद्वैते तद-या शन्यकत्तना ॥१६७८॥

साऽपि कटपनयेवान्वा न तु वस्तुत इत्यपि ।

३० दुर्मतं दुर्विद्वानामनवधोपपृहणात् ॥१६७९॥

तत्रान्यत्परिकल्पनाभ्यामवच्छब्देन कल्पना ।

अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य वस्तुनैव (वस्तुन्येव) च सम्भवात् ॥१६८०॥

इति चेत्तदवाच्यत्वविकल्पेऽपि कथं तदा ।

तत्र यत्तत्र शोभेत तदवाच्यत्ववागियम् ॥१६८१॥

कथं वा कल्पितस्यारित शास्त्रेण प्रतिबोधनम् ।

किं बन्ध्यामुत्तबोधार्थं शालं किमपि वीक्षितम् ? ॥१६८२॥

तत्राद्वैतनिरूपणं शास्त्रात् । प्रत्यक्षादेस्तु ततो निरूपणे विचारसदृशेव तदेष्ट्यम्, अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । तत्र यदि वचनं तत्प्रणेतरी विप्रलम्भनशङ्कनात् न प्रमाणं प्रत्यक्षादिकमपि न भवेत्, तद्धेतोः तत्रात्रापि तच्छङ्कनाविशेषात् । एतदेव त्रिभिरन्तरस्योक्तैः व्यानिरस्यासुराह—

परीक्षाक्षमवाक्यार्थपरिनिष्ठितचेतसाम् ।

अदृष्टदोषाशङ्कायाममानं सकलं भवेत् ॥१६॥ इति ।

परीक्षां प्रतिद्वप्रत्यक्षदिरूपां क्षमत इति परीक्षाक्षमः स चासौ वाक्यस्य प्रवचनस्यार्थो जीवादिस्तत्र परिनिष्ठितं परि समन्तानिष्ठितमचलप्रवृत्तिकं चेतो ज्ञानं येषां तेषां भगवताम् अदृष्टे प्रत्यक्षाद्यधिपये धर्मतत्तारणादौ अदृष्टस्य वा तद्विषयस्य दोषस्याशङ्कायां पुरुषाणां विचित्राभिसन्धिरेने प्रत्यक्षादिविषये विप्रलम्भासम्भवेऽप्यतद्विषये तत्सम्भनस्यारिकायाम् अमानमप्रमाणं संकलं प्रत्यक्षमन्यद्वा भवेत् तत्कारणेऽपि चक्षुरादावदृष्टपूर्वं तद्विषये तदाशङ्कनस्यानिवृत्तेः । अथ प्रत्यक्षादौ निश्चितप्रामाण्यतदन्तरसादृश्यविशेषात् विदोषप्रतिपत्तेर्न तत्कारणेण तदाशङ्कनम्, प्रवचनेऽपि समा- नमेतत्—तत्रापि प्रत्यक्षानुमेयविषयनिश्चितप्रामाण्यतदन्तरसादृश्यभावप्रतिपत्तेरविशेषात् । एतदेवाह—

प्रत्यक्षागमयोरिष्टं प्रामाण्यं गुणदोषयोः ।

दर्शनादर्शनाध्यासात् क्वचिद् वृत्तसमत्वतः ॥ १७ ॥ इति ।

प्रत्यक्षागम्यनुमानस्यापि ग्रहणं तत्पूर्वकत्वात् तच्च आगमय तयोः क्वचित् अपूर्वार्थेऽत्यन्त- परोक्षे च प्रामाण्यमिष्टं गुणदोषचनं तयोस्तुल्यत्वप्रतिपादनेन प्रवचनरयामामाण्ये प्रत्यक्षादेरपि तदवश्यमिति प्रतिपादनार्थम् । कुतस्तयोः प्रामाण्यम् ? वृत्तेन प्रमाणतया निश्चितेन तदन्तरेण समत्वात् । तदेव कुत इति चेत् ? गुणदोषयोर्दोषदर्शनादर्शने तयोरध्यासात् । यथैव हि अपूर्वार्थे प्रत्यक्षादौ तस्य तत्कारणस्य वा गुणदर्शनादोषस्य चादर्शनात् प्रामाण्यम्, एवं प्रवचनस्यापि तदेपि- तन्वमित्यर्थः । न प्रत्यक्षादौ गुणदोषं प्रामाण्यं तत्कारणे तदभावाच्चिति चेत्; न; तस्याप्यज्ञानसंस्कारादेस्तत्रोपलम्भात् । सताऽपि तेन दोष एवापोचते न प्रामाण्यनापाचते, दोषाभावादेव प्रामाण्यस्यो- र्त्सर्गिकस्यैवापत्तेरिति चेत्; उच्यते—यदि न तेन तस्यापवादः किं स्यात् ? अप्रामाण्यमिति चेत्; न;

१—शक्तिं न जा०, य०, प० । २ वाक्यत्र—जा०, य०, प० । ३ अगद्विषयस्य ।

४—अमानं—आ०, य०, प० । ५ मकद्वय—आ०, य०, प० । ६ गुणतद्व—आ०, य०, प० ।

७—स्तुत्यह—आ०, य०, प० । ८ श्रीमोक्षः प्राह ।

प्रामाण्यकारणे समर्थे सति तदनुपपत्तेः । अप्रामाण्यदोषोऽपि समर्थ इति चेत् ; युगपत्तर्हि तदुभयं प्राप्नुयात् ।

तथा च भ्रान्तविज्ञानात्तदर्थे घृत्यवर्त्तने ।

युगपत् प्राप्नुयातां ते प्रमाणत्वेतरत्वतः ॥१६८३॥

अक्षादिकं प्रमाणत्वे दोषे यदि न शक्तिमत् ।

ज्ञानं कथं तदा तस्मात्प्रामाण्यं यदाश्रयम् ? ॥१६८४॥

प्रामाण्ये तस्य सामर्थ्यं नष्टं न ज्ञानजन्मनि ।

यदि स्वतः प्रमाणत्वं तदा तस्योच्यतां कथम् ? ॥१६८५॥

ज्ञानसामर्थ्यतो भावि प्रामाण्यं चेत् तदा भवेत् ।

स्वतो यदन्यतः शक्तिस्तदा तत्परतो न किम् ? ॥१६८६॥

सामर्थ्यात् परतस्तच्चेत् गुणतः परतो न किम् ? ।

यतो गुणेभ्यो दोषाणामपवादः प्रकल्प्यते ॥१६८७॥

सति च ततस्तदपवादे गुणत एव प्रामाण्यं तदपवादस्यैव गुणत्वात् । न तस्य तत्त्वमभाव-
रूपत्वाच्चेत्; तर्हि नियमवैकल्यस्यापि हि हेतोर्न दोषत्वमिति कथमनुमानामावस्यप्रामाण्यमपि
दोषतः स्यात् ? तद्वैकल्यस्य दोषत्ववद् गुणत्वमपि तदपवादस्येति तत एव प्रामाण्यं न स्वतः ।

ततो गुणादिदृष्ट्यादेरध्यक्षादिवदज्ञसा ।

प्रामाण्यमागमेऽपीति सूक्तमुक्तं स्वयं बुधैः ॥१६८८॥

न हि प्रवचनकारणैर्गुणस्य तदर्थज्ञानस्य दोषस्य रागादेरसिद्ध एव दर्शनादर्शनाध्यासो
निर्वाधत्वेन तसिद्धेः । तथा हि—यत्स्वविषये निर्वाधं वचनं तदगुणवनिर्दोषकारणकं यथा क्रिद्धिज्ज-
लशैत्यादिविषयमस्मदादिवचनम्, तथा च विवादापन्नं प्रवचनम् । न चेदमसिद्धमेव प्रत्यक्षादिना
तद्विषये प्रवचनेन तदगोचरे तस्य बाधनात् । तदेवाह—

तज्ज्ञानपूर्वकं तत्पर्यमनुमानसमीक्षितम् । इति ।

तज्ज्ञानं गुणवनिर्दोषज्ञानं तत्पूर्वकं प्रवचनमनुमानेन समीक्षितं सम्यगवलोकितम् । तदेव
कुतः ? तत्पर्यं तर्कज्ञानप्रेषं यत इति । न हि यन्निर्वाधं वचनं तदुक्तज्ञानपूर्वकमिति तर्कमावे
सम्भवत्यनुमानमिति भावः ।

यत्पुनरत्र प्रज्ञाकरचोद्यम्—

“बाधकस्य पुरो भावः सर्वविज्ञानसम्भवी ।

परं तु बाधकभावः तत्राप्याकाङ्क्षयते न किम् ? ॥ [प्र० वार्तिकाल० १।१] इति;

१ “यदा स्वतः प्रमाणत्वं तदान्यन्नैव गृह्यते” —मी० श्लो० चोदना० श्लो० ५२ ।

२ “तस्मात् गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः । अप्रामाण्यद्वेषात्परम्” — मी० श्लो० चोदना० श्लो० ६५ । ३ “अथ गुणतो दोषापव दमभ्युपगम्याह” —वा० टि० । ४ तज्ज्ञान— आ०, ५०, ५० ।

तत्र युक्तम्; परापरसवलकालभावितो वाधाविरहस्य प्रथमत एव तर्कज्ञानबलेनाध्यव-
सायात् तद्विषयपरापराशंसानुपसर्पणानवस्थादोषानुत्पत्तेः साधनासिद्धिरूपनस्यानवकाशात् । न
तर्कादप्यवधानात् प्रवचनस्य बाधाविरहनिश्चयोऽतिप्रसङ्गात्, प्रामाण्यं च तस्य निर्वाचनत्वात्,
तदप्यन्यतस्तर्कात्, तत्राप्येवं कल्पनायामनवस्थानात् कथं प्रवचने तद्विरहनिश्चयो यतो यथोक्त-
साध्यसिद्धिरिति चेत् ? अत्राह—

मानं वस्तुबलादेव [सर्ववस्तुनिवन्धनम्] ॥ १८ ॥ इति

मानं प्रमाणं तर्क इति तर्क्यप्रहणेन तर्कस्याक्षेपात् । वस्तुशब्देन च स एव तर्क्य

उच्यते तस्य बलं सामर्थ्यं तत इति । एतदुक्तं भवति—

निर्वाच्यत्वं हि तर्कस्य वेद्यते चेत् तदन्यतः ।

अनवस्थानदोषः स्थानैवं तस्य स्वतो गतेः ॥ १६८९ ॥

इत्थमेतदवश्यं च प्रपञ्च्यं मनीषिणाम् ।

वितर्कमिच्छतां नो चेत् वितर्को नावतिष्ठते ॥ १६९० ॥

विना च न वितर्केण किञ्चिदिष्टं प्रसिद्धयति ।

मानमेव व्यवस्थायाः तत्प्रसादादवस्थितेः ॥ १६९१ ॥

ततो युक्तं वस्तुबलादेव मानं तर्क इति । तस्य स्वरूपमाह—‘सर्ववस्तुनिवन्धनम्’

इति । सर्वं निरवशेषं वस्तु साध्यसाधनभावाभिमतं निवद्धद्यते विषयत्वेन यस्मिन् तत्तथोक्तम्,

अन्यथा अनुमानानुपपत्तेरिति । निरूपितं चैतत् । अथवा वस्तु प्रवचनं तस्य बलं तनः, मानं

तदेव प्रवचनम्, न पुनर्निर्दोषगुणवञ्जानपूर्वकत्वात्, तस्यैव तत्रापीरूपेयत्वेनासम्भवादिति मतं

मीमांसकस्य । तत्रेवं दूषणम्—‘सर्ववस्तुनिवन्धनम्’ इति । सर्वं प्रवचनविषयं विधिनियोग-

भावनाद्यनेकविकल्पं वस्तु तन्निवन्धनं तद्विषयं मानं भवेत् प्रवचनम् । कथं हि नाम सर्वस्यापि

विन्यादेस्ततः प्रतिपत्तौ तदन्यतमस्यैव तदर्थत्वम् ? तस्यैव नि श्रेयसहेतुत्वादिति चेत्; कुत

एतत् ? वेदादेवेति चेत्; न; तेन हि तदपरत्रापि तद्धेतुत्ववतिपादनात् । सम्प्रदायादिति चेत्;

न; सम्प्रदायसर्वदक्षित्वे ततोऽपि तदनुपपत्तेः । सर्वदक्षित्वे तु कथं पुरुषगुणस्याभावः प्रवचने

येन तद्वृत्तमेव प्रामाण्यं न भवेत् ? ततो युक्तं यथोक्तज्ञानपूर्वकत्वं प्रवचनस्य । यदि अपौल्ले-

यस्यापि पुरुषविशेषगुणबलादेवार्थतत्त्वनिश्चयः प्रवचनस्य पीरूपेयत्वमेव किन्न भवति ? इति मन्त्रान आह—

आगमः पौरुषेयः स्यात् प्रमाणमति लौकिके । इति ।

आगच्छति गुरुपर्वक्रमेणानगम्यत्वेन संसारतरकारणादितत्त्वमिनि वा आगमः प्रवचनं स

पौरुषेयः पुरुषरूपः स्यात् भवेत्, तत्र पुरुषगुणसम्बन्धस्य सर्वथा परिहर्तुमशक्यत्वात्, अत एव च

प्रमाणम् । यदि प्रत्यक्षादिविषये सिद्धसाधनमिति चेत् ; न; अतिलौकिके लोके जातं लौकिकं

प्रत्यक्षादि तदनिक्रान्तम् अतिलौकिकम् अत्यन्तपरोक्षं तत्रेति । कुत एतदिति चेत् ? अत्राह—

१ -तद्वदित्- ५० । २ -सर्वप्रमाणेन आ०, ५०, ५० । ३ -न री-आ०, ५०, ५० ।

४ "तर्हि"-ता० टि० । ५ -तत्तां आ०, ५०, ५० । ६ "जाते इति एतेन आगमं एव"-ता० टि० ।

५

१०

१५

२०

२५

३०

सवादासम्भवाभावात् [समयविप्रलम्भने] ॥ १६ ॥ इति ।

सवाद अर्थतयाभाव तस्याऽसम्भवात् तस्याभावात् सवादभावादिति यावत् । नेदानीं तत्र तद्वाप्योऽनुपलम्भात्, कल्पान्तरभाविनश्च तत्र कथमिदानीं प्रामाण्यनिर्णयो यत्र प्रवृत्तिरिति चेत् प्रत्यक्षादो कथम् ? तत्रापि पश्चादेव तद्भावात् । अत एव अनिर्णीतप्रामाण्यादेव तत्र प्रवृत्तिरित्युच्यते । तद्विषयस्य जलादेरप्राप्तावपि पीडनाहुरत्य भावत् । न चेत् प्रयत्ननादिनि तादृशादेव तत्र धरणादौ प्रवृत्तिरुपपन्नम् । तद्वाहुल्यवलोचनादिति चेत्, न, तस्य प्रत्यक्षादावपि तुरत्यभावात् । तथा हि—

अर्कक्षीरादनक्षीरमविविच्यैव य पिवेत् ।

तस्य भूयान् परिव्रजेत् किं तस्या नावलोकयते ॥ १६९२ ॥

१०

हारसर्पाभिमाणेन दीर्घं त्रिचिदनिश्चितम् ।

दृष्टे समासचमत्यं त्रिज्ञ मृत्युमपि व्रजेत् ॥ १६९३ ॥

१५

ततो यथा तत्र पश्चाद्वापिनोऽपि तद्वाप्यस्य कारणपरिशुद्धिज्ञानादध्यवसाये तत्र प्रागेव तत्रिर्णय तथा प्रवचनेऽपि । तदेवाह—‘समयाविप्रलम्भने’ इति । समय. सम् समीचीन प्रवचनहेतु अयो बोधस्तस्य अविप्रलम्भनमविप्रतीसार तस्मिन्, ‘सवादासम्भवाभावात् आगम प्रमाणमतिरिक्तिके’ इति ।

स्यामत्तम्^१—यदि क्वचित् सर्वज्ञ सम्भवति भवत्यपि तदा तज्ज्ञानपूर्वकत्वेन प्रवचन स्याद्विषयवादसम्भव, न चेत् प्रमाणाभावात् । न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, तस्यासर्वविषयत्वे तेन तज्ज्ञानस्य क्वचिदप्रतिषेदनात्, विषयप्रतिषेधे विषयप्रतिषेधमन्तरेण नुपपत्ते । सर्वविषयत्वे तु तत्प्रत्यक्षवतोऽपि सर्वज्ञत्वम् । तथा तमप्यन्यस्य प्रत्यक्षादवगच्छन् सर्वज्ञत्वमिति सर्वज्ञमेकमन्विच्छन् सर्वज्ञबहुत्वमव्याहृतप्रवाहमापद्येत । तदुक्तम्—

२०

“सर्वज्ञोऽयमिति ह्येन तत्कालेऽपि बुभुस्तुभि ।

तज्ज्ञानवैर्यत्रिज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥

क्वपनीयाथ सर्वज्ञा भवेयुर्बहवस्तन ।

य एन स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञ न बुद्धयते ॥’

२५

[मी० श्लो० चोदना० श्लो० १३४—१३५] इति ।

प्रत्यक्षाभावे^२ च अनुमानम्, तस्य प्रत्यक्षतः साध्यसाधनसम्बन्धप्रतिपत्तौ सत्यामेवोत्पत्ते । साध्यस्य च सकलप्रेदिन प्रत्यक्षेणान्न जे उत्तरतश्चिद्वसम्बन्धस्य शक्यप्रतिपत्तिरुत्पादिति, तदनि दुर्मतम् प्रत्यक्षाविषयेऽपि तस्मिन्नुमानप्रवृत्ते ‘परोक्षोऽपि’ इत्यादिनां प्रतिपादनात् ।

यदपि परस्य दुर्वलसितम्—प्रत्यक्षादे प्रमाणपञ्चकस्य वस्तुसत्ताबोधकस्य सर्ववे

१ अनिर्णीतप्रामाण्यादेव । २ पौडाणाहुक । ३ मीमांसकस्य । ४—वेदान्त-आ०, प० प० ।

५ गृहीतवन्मन्त्रस्यैकदेशादर्थान्तरनिश्चयेऽपि बुद्धिरनुमानमिति मीमांसका ।—ता० टि० ।

६ न्यायवि० श्लो० ३।३ ।

दिन्यप्रवृत्तेः तद्व्यवृत्तिलक्षणादनुपलम्भात् अभाव एव तस्येति; तत्र न तावत्तस्याभावो नीरूप एव; तस्य प्रमाणाविपयत्वात् । न ह्यसौ अतद्व्यापदव्यावृत्त एव तद्विषयः, तदतद्विभागाभावापत्तेः । व्यावृत्तेश्चेत्; न; व्यावृत्तिशक्तिकैकल्ये तदनुपपत्ते । तच्छक्तिभावे च नीरूपत्वव्यापत्तेः, शक्तिप्रधानरूपत्वात् भावानाम् । भवतु पर्युदासवृत्त्या किञ्चिञ्जत्वमेव तदभाव इति चेत्; तदपि न प्रतिनियतपुरुषाधिष्ठानम्, तस्य तदभावेदेनाभीष्टत्वात् । सन्लदेशकालवर्तिपुरुषपरिमदधिष्ठानस्य तु तस्य कथं ५
निरवशेषतत्परिज्ञानविकलेन प्रतिवेदनम् ? अधिष्ठानप्रतिवेदन एवाधिष्ठेयप्रतिवेदनोपपत्तेः । तत्परिज्ञानवशे तु कथञ्चित् कथञ्च तस्यैव निरुपद्रवं सकलवेदित्वमापद्येत यतः "सर्वज्ञोऽयमिति ह्येवम्" [मी० श्लो०] इत्यादि मीमांसनस्य परत्र चिन्तितं दूषणं स्वगृहं प्रत्युपगतं न भवेत् । तच्चानुपलम्भादपि अभावापरनामधेयात् सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावसाधनमुपपन्नम् । किञ्च, अयमनुपलम्भो वादिनः स्वस्य वा भवेत्, सर्वस्य वा गत्यन्तरात्मन्भावात् ? तत्रोभयत्रापि दोषमात्रेदवज्ञाह— १०

सकलज्ञस्य नास्तित्वे स्वसर्वानुपलम्भयोः ।

आरेकासिद्धते तस्याप्यर्वाग्दर्शनतोऽगतेः ॥२०॥ इति ।

न हि सर्वज्ञाभावसधने स्वानुपलम्भस्य गमकत्वम्; तस्य परचेतोवृत्तिविशेषे सत्यपि भावेन व्यभिचारिणः सशयहेतुत्वात् । न हि तत्र नियोगतः प्रत्यक्षादीनामन्यतमस्य प्रवृत्तिरेव, प्रथमदर्शन एव तदवधारणात् 'मूर्खोऽयं पण्डितो वा' इत्यादिविमर्शभावापत्तेः । न चानवधा- १५
रितोऽपि सै नास्त्येव, पुनः दुर्ताश्चिद्वर्षाविशेषात् तदस्तित्वस्य निर्णयात् । नापि सर्वसम्बन्धिनः, तस्यैवासिद्धेः । तदेवाह—'तस्याप्यर्वाग्दर्शनतोऽगतेः' इति । तस्यापि सर्वसम्बन्धिनोऽनुपलम्भस्यापि, अपि शब्दान्न केवलं सर्वज्ञस्य अगतेः अगतिश्च तस्यार्वाग्दर्शनतः । अर्वाचो हि वस्तुभागस्य दर्शनमस्मदादिप्रत्यक्षं तत्कथं तस्य सर्वविषयत्वं यतः सर्वसम्बन्धिनोऽनुपलम्भस्य ततोऽवगतिः । २०

यत्सुगरत्रानुमानम्—सर्वेऽपि सर्वज्ञं नोपलभन्ते पुरपत्यादे रथ्यापुत्रपवदिति; तदपि न सम्भक्; सर्वेषामर्वाग्दर्शनतोऽनवगमेन हेतोरश्रयासिद्धेः । न चास्ति पुरुषत्वादेः सर्वज्ञत्वोपलम्भेन-
विरोधः, सोऽर्वाग्दर्शनि सम्भवन्नपि न सर्वज्ञे स्यात्, तेनात्मनोऽन्यस्य च सर्वज्ञतया दर्शन-
सम्भवात् । स एव नास्तीति चेत्; न; अन्यतः तन्नास्तित्वेऽनुपलम्भस्य वैफलयापत्तेः । तत एव सर्वसम्बन्धिन इति चेत्; न; परस्पराश्रयात्—सिद्धे तन्नास्तित्वे तदनुपलम्भस्य ततोऽपि तन्नास्तित्वस्य २५
सिद्धेः । अतो नानुमानादपि सिद्धिस्तदनुपलम्भस्येति न तस्मादभावः सर्वज्ञस्य ।

नापि वक्तृत्वादेः द्वितीयप्रस्ताये तन्निषेधस्याप्यभिहितत्वात् । भावस्तु तस्यानुमानो निरूपितो निरूपयित्ते च । कथं पुनः सर्वज्ञविज्ञानस्याश्रयत्वे सूक्ष्मान्तरितदूरगोचारात्ममदादि-

१—एतेःचेत् ११०, ४०, ५० । २—परीक्षाधि—आ०, ४०, ५० । ३—संज्ञकामाव. इति ।

४—परचेतोवृत्तिविशेषः । ५—ज्ञसम्बन्धिनस्त्वस्यैवासिद्धेः ५—आ०, ४०, ५० । ६—उत्तमेन वि—आ०, ५०, ५० । ७—परततोऽर्वाग्—आ०, ४०, ५० । ८—वस्तित्वसंभवात्तपि सन्ने आ०, ४०, ५० ।

९—सर्वादि—आ०, ४०, ५० ।

- प्रत्यक्षवदिति चेत् : कथं गृह्वाराहादिप्रत्यक्षस्य : तस्यास्मदादिप्रत्यक्षनिर्लक्ष्यत्वेन तद्धर्मभोजनस्यासम्भवादिति चेत्, न, सर्वज्ञप्रत्यक्षस्यापि तद्विलक्ष्यत्वाविशेषात् । कथमेवमपि एकेन्द्रियोपजनितस्यैव तस्याशेषेन्द्रियार्थविषयत्वं गृह्वाराहादौ तस्य स्वविषयानतिक्रमेणैव दूरसूक्ष्माद्यन्वयोक्तं नातिशयमावात् नेन्द्रियान्तरविषयनिरूपणेनेति चेत् : इन्द्रियजत्वाविशेषे स एव तदतिशयः ।
- ५ कस्मात् : तदीयादिन्द्रियैश्चक्रिविशेषादिति चेत्, तर्हि तत् एव सार्वज्ञं प्रत्यक्षमिन्द्रियान्तरार्थविषयमपि भवेत् । नन्विदमनुपपन्नम् शक्तिविशेषादपि स्वार्थानतिलङ्घनेनेन्द्रियज्ञानस्यातिशयोपपत्तेरिति चेत्, स्वैन्द्रियानतिलङ्घनेनेवेत्यपि भवेत् । तथा चेत्, न, सत्यस्वमादान्न्यथाऽपि तदतिशयदर्शनात् । तदतिलङ्घने वा स्वार्थानतिलङ्घनमप्यविरुद्धम्, अत एव 'चक्षुःश्रवसो गुणज्ञा' इति कविप्रवादोऽपि । ततो दुर्भाषिणमिदम्—

- १० "यज्जातीयैः प्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।
दृष्टं सम्प्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ॥
यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे धोत्रवृत्तितः ॥"

[मी० श्लो० चोदना० श्लो० ११३-१४] इति ।

- १५ किमर्थं तर्हि तत्रेन्द्रियभेदपरिष्कारणम् एरुस्मादेव तस्मात् सकलेन्द्रियार्थप्रतिपत्तेरिति चेत् : न, कदाचिदत्त (दत्त) कदाचिदन्यत् कदाचित्त सर्वदपि तत्प्रतिपत्ते । अन्यथाऽस्मदादौ वामेतरनयनभेदोऽपि न भवेत् प्रयोननमेदाभावात् । तथापि स्वहेतुबलायात्तस्माद्भेदो भवत्येवेति समानं भवेदिन्द्रियाभेदोऽपि । केवलमभ्युपगम एवायं न च तस्याक्षजतरभिप्रेतं जैनैरर्थं ।
- "बहिरन्तरप्युभयया च करणमविधाति नार्थकृत् ॥" [बृहत्सं० श्लो० १२९] इत्याज्ञायात् । कथं तर्हि तत्र प्रत्यक्षव्यपदेशं तस्याक्षप्रतिगमानादेशोपपत्तेरिति चेत् : न, तस्य व्युत्पत्तिमाश्रितमित्वात् वैशयस्येव तदुपलक्षितस्य प्रवृत्तिनिमित्तात्, सति तस्मिन् तदभावेऽपि गोत्वादेव गोत्वपदेशनात् । वैशयमपि तत्प्रतिगमनादेव रूपादिवेदेन दृष्टं तत्कथं तदभावेऽपि चेत् : आस्तामेतत्, कथं पुनरिन्द्रियनिरपेक्षं न प्रत्यक्षम् : तैर्ज्ञावभावनियमस्य दर्शनादिति चेत्, तत्र एव आलोकनिरपेक्षमपि न भवेत् । भवत्येव जातिविशेषाणां सस्कृतचक्षुषा च तदभावेऽपि तत्प्रतिपत्तेरिति चेत्, समानमन्यत्र, सुखादिवेदनस्येन्द्रियाभावेऽपि प्रतिवेदनात् । तदपि तदपेक्षमेव प्रत्यक्ष-

१ प्रत्यक्षस्य । २ एतदति-ता० । ३ -यविशे-आ०, व०, प० । ४ इन्द्रियात् । ५ कदाचित्त आ०, व०, प० । ६ सर्वस्मादपि आ०, व०, प० । ७ सर्वज्ञज्ञानस्य । ८ 'अभ्युपगम्य चाक्षत्रत्वं तद्यज्ञानं नस्यातींद्रियार्थसाक्षात्कारिव समर्थितं नायत्, तज्ज्ञानस्य चातिक्रमचतुष्टयक्षयं द्यूषत्वात् ।'-प्रमेयक० पृ० २५९ । ९ 'अथाधितल्यश्च द्युष्यत्तिमित्तं शब्दस्य न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । अनेन तु अथाधितेनैवार्थसमवेतमर्थसाक्षात्कारिणं लक्ष्यते तदेव च दान्तर्यं प्रवृत्तिनिमित्तम् ।'-न्यायवि० टी० प्र० ११ । न्यायबुमु० पृ० २६, टि० २ । १० -क्ष प्र-आ०, व०, प० । ११ तत्रावाभावे-आ०, व०, प० । १२ 'नक्तञ्चरणं मार्जसानीनाम्'-जा० टि० । १३ सुखादिवेदनम् ।

वात् रूपादिप्रत्यक्षवदित्येतत् नक्तञ्चरादिप्रत्यक्षस्यालोकापेक्षत्वमपि व्यवस्थापयेत् । प्रतीतिबाधनात्तेरपि ल्यमन्यत्रापि^१ ।

किञ्च तदिन्द्रियं यतः सुखादिवेदनम् ? भन इति चेत् ; क्व तस्य सम्प्रयोगः ? सुखादा-
वेवेति चेत् ; न ; अनुत्पन्ने तस्मिन् तदयोगात् । उत्पन्नेऽपि वैयर्थ्यात् , तदुत्पत्तावेव तदनर्थान्त-
रतया तत्प्रत्यक्षस्याप्युत्पत्तेः । अथ तत् तद्विषयार्थान्तरं तत्त्वात् रूपादिप्रत्यक्षवदित्युच्यते ; ५
जन ; अनेदानुभवेन पक्षस्य बाधनाद्धेतोश्च तत एव कालात्ययापदिष्टत्वात् । किञ्च,

यदि तद्वेदनात् पूर्वमस्ति पुंसः सुखादिकम् ।

किञ्च संहृदतापादिलिङ्गं तद्रूपीक्ष्यते ॥१६९४॥

कार्यस्य नियमभावात् चेदनियमत्त किञ्च ।

न चैवं वेदनात् पूर्वं कदाऽपि तदवीक्षणम् ॥१६९५॥

१०

न ह्यवेदयतो ह्यदं रोमहर्षादिसम्भवः ।

नापि तौषं परिग्लानवदनत्वादि दृश्यते ॥१६९६॥

अथायं तस्वभावो यज्जातमेव स्वकार्यकृत् ।

ज्ञानस्मैव तदा ह्यदतापादिः परिकल्पताम् ॥१६९७॥

सत्येव तस्मिन् तैरन्यादित्यथा त्वन्यवस्थितेः ।

१५

रूपं नीत्यादितोऽप्यन्यदेवमप्यवकल्पनात् ॥१६९८॥

तत्र मित्रं सुखादेस्तत्प्रत्यक्षमुपपत्तिनात् ।

"जातिरिन्द्रियतो यस्य भग्ना परिकल्प्यते ॥१६९९॥

ततो युक्तं सुखादिप्रत्य [क्ष] वदक्षनिरपेक्षं सार्वज्ञमपि प्रत्यक्षं बाधकाभावात् ।

'यचेवमात्मनिरपेक्षमपि तद्वेत् , को वा नियमहेतुः यत्करणत्वाविशेषेऽपि तस्येन्द्रियादावेवान-

२०

पेक्षत्वं नात्मनि' इत्यपि न चोद्यम् ; उपादानत्वेन^१ नियमात् । न ह्युपादाननिरपेक्षं स्मिपि कार्यमुपलब्ध-

पूर्वं यतः प्रत्यक्षमपि तथाऽवकल्प्येत । उपादानहेतुश्च तस्याः सैव न चक्षुरादिकम् , प्रतिबन्धाना-

भावप्रसङ्गात् । अस्ति च प्रतिबन्धानम् 'अहमेव रूपदर्शी रसादिकमप्यनुभवामि' इति । न चेदं

चक्षुराद्युपादानत्वे सम्भवति ; सन्तानान्तरवत् चक्षुरादेर्भेदात् । एकशरीरात्मकत्वात् अभेदोऽप्यस्येवेति

चेत् ; शरीरभेदे न भवेत् । अस्ति च पूर्वशरीरानुभूतस्याप्युत्तरशरीरे प्रत्यभिज्ञानम्—'य एव

२५

पूर्वजन्मनि क्षत्रियो जातः ए वापुना ब्राह्मणोऽस्मि' इति । तत्र शरीरादे तदुपादानत्वमुपपन्नं

यत्तत्तदभावे तत्र भवेत् । सहकारित्वे तु नायं नियमः सत्यवभादो तदभावेऽपि तस्य दर्शनात् ।

उपादानत्वेऽपि कथं नियमो वीजाद्यभावेऽपि कदल्यादेः कन्दार्दी दर्शनादिति चेत् ; न ; तादृशस्या-

सम्भवात् । न हि यादृशं कदल्यादिबीजादेरुपादानात् तादृशं कन्दादेरपि , तद्विलक्षणस्यैव तस्य

१—अत्रापि आ०, घ०, ष० । २ "सन्निकर्षः"—ता० टि० । ३ "अवेदयतः"—ता० टि० ।

४ सङ्का—ता० । ५ "उत्पत्तिः, जातिः सामान्यजन्मनो"—ता० टि० । ६—त्ये तस्यैव आ०, घ०, ष० ।

तत्त्वज्ञैरवलोकनात् । अतस्त्वज्ञप्रतिपत्त्यपेक्षया तु तदनिश्चयकल्पनमनुपपन्नम् अतिप्रसङ्गात् । सहकारित्वेऽपि किमेव न नियम इन्द्रियज्ञानविलक्षणस्येव सत्यस्वभादावापि प्रत्यक्षस्यावेक्षणादिति चेत् ? किमेव तत्र विलक्षणप्रतीतिर्योगिप्रत्यक्षे न भवति ? भवत्येव, अन्यथा सत्यस्वप्नज्ञानेऽपि तदभावापत्तेरिति चेत्, तर्हि “यज्ञातीयैः प्रमाणैः” [मी० इलो०] इत्यादि दुरवबोध-
५ विजृम्भतं भवेत् । तत्र किञ्चिदेतत् ।

कथं पुनरात्मनस्तदुपादानं च तस्याचेतनत्वे चिद्रूपतया परिणामामम्भ्यात् ? न परिणामादु-
पादानत्वम् अपि तु समवायिकारणत्वमिति चेत्, किं पुनस्तत्कारणत्व नाम ? स्वात्मन्यारम्भ इति
चेत्, कीदृशस्तस्यात्मा ? नित्यो व्यापीनि चेत्, न, तदारब्धस्यापि नित्यसर्वगतत्वप्रसङ्गात्, क्वचित्
कदाचित् च तस्य भावे न तदारम्भारम्भ स्यात्, तस्य क्वचित्कारादिरूपाभावात्, अनभ्युपगमात् ।
१० अस्त्येव देशतस्तदभ्युपगम इति चेत् ; न, वस्तुतो देशवत्त्वे तस्यै कार्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वापत्ते^३ ।
कल्पनया तद्वत्त्वे तु उपादानत्वमपि कल्पितमेवेति निरुपादानमेव तत्त्वतः प्रत्यक्षादिज्ञानमनुजातं
भवेत् । तत्र समवायिकारणत्वेन तस्यैव उपादानत्वमुपपन्नम् । कुनो वा नित्यं पृथि यादिरेव
तस्य समवायिकारणं न भवेत् यतोऽयमायास, आत्मरूपनायाम् अचेतनत्वावशिषेत् ? ‘न
पाथिवादिपरमाणुसमवेतं ज्ञानम् अस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्, यत्तत्समवेतं न तत्तथा यथा तद्रूपादि, तथा
१५ च ज्ञानम्, तस्मान्न तत्समवेतम्’ इत्यनुमानेन प्रतिबन्धादिति चेत्, आत्मसमवेतमपि न भवेत्,
तत्सर्वगतत्वादिबदेवास्मदादिप्रत्यक्षत्वाभावापत्ते । न हि तत्सर्वगतत्वमस्मदादे प्रत्यक्षम्, अत्रिवादेन
“सर्वगत आत्मा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वात्” [ ] इत्यादेरनुमानस्य वैकल्योपनिपातात् ।
साधनाव्यतिरेकी च दृष्टान्तं मानसप्रत्यक्षविषयतया परमाणुरूपादेरप्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्, अन्यथा
‘यावान् कश्चिद् गुण स सर्वोऽपि क्वचिदाश्रित’ इति व्याप्त्यपरिज्ञानात् कथमिदमनुमानम्—
२० “बुद्ध्यादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपादिवत्” [ ] इति ? अथारम्भादिवाञ्छेन्द्रियप्रत्यक्ष-
त्वादिति हेतुः, तत्र, असिद्धत्वात् । न हि तत्र यक्ष व बुद्धेरिति शरीरदर्शनेऽपि तद्विकल्पे संशयात् ।
तन्नानुमानप्रतिबन्धात् ज्ञानस्य तत्परमाणुसमवेतं ऋक्यप्रतिबन्ध, यत आत्मैव तत्र सम्वायहेतुरिति
कल्प्येत । भवतु चेतन एवात्मा तत्रोपादानं तस्य तथापरिणामोपपत्तेरिति चेत्, तस्यापि कथञ्च
गोलादिवत् शरीरे सर्वत्रापि दर्शनस्यापार ? तत्त्वभावस्यान्यथात्वायोगादिति चेत्, सत्यमिदम्;
२५ यद् न किञ्चिदपि तस्यावरणं भवेत् । भवति च तदस्तित्वात्त्वावेदितत्वात्, गोलज्ञादो तु तद्व्यापार
तत्र कर्मपटलस्य स्वच्छत्वेनप्रतिरोधस्त्वात् । अमिदितं चैतत्—“कथञ्चित्स्वप्नप्रदेशेषु
स्यात् कर्मपटलाच्छता” इति । ततो युक्तमज्ञानपेक्षं केवलिनं प्रत्यक्षम्, तत्र वैज्ञान्यस्य
लक्षणाभ्यं पुनरुल्लेखात् । तस्य चावरणविवेकनिबन्धनत्वेन संक्षयापारप्राधान्यत्वात् ।
एतदेवाह—

१ तस्याभावेन आ०, घ०, प० । २ आत्मन । ३ -पति क-आ०, घ०, प० । ४-य-
दावय प्रतिबन्धन य-आ०, घ०, प० । ५ न्यायवि० इलो० ३६१ ।

विज्ञानमञ्जसा स्पष्टं विप्रकृष्टे विरुद्धयते ।

न स्वमेक्षणिकादेर्वा ज्ञानावृत्तिविवेकतः ॥२१॥ इति ।

विज्ञानं सकलवेदनं विप्रकृष्टे देशकालस्वभावव्यवहिते^१ वस्तुनि अज्ञसा पृथुचं स्पष्टं परिस्फुटं न विरुद्धयते । कुत एतत् ? ज्ञानावृत्तेः ज्ञानावरणस्य विवेकतः विश्लेषण इति । तात्पर्यमत्र—सति अवैशद्यसम्भवे^२ तेन विरुद्धयेत, न चायमास्ति, तन्निमित्तावरणस्य तत्राभावात्, ५ तदभावस्य च निरूपणात् । अत्रैव 'स्वप्न' इत्यादि निदर्शनम् । स्वप्नश्च राग ईर्ष्याकाश्या आमहाक्रियः स्वप्नेक्षणास्त आदयो यस्य समाहितचित्तादेस्तस्य वा तस्येव । वा शब्दस्यैवार्थत्वात् । यथैव हि सत्यस्वप्नादौ विज्ञानं विप्रकृष्टविषयमपि स्पष्टं तदावरणविगमे तद्विरोधिनस्तदस्पष्टत्वस्याभावात्, तथा सकलज्ञविज्ञानमपीति भावः । न च सत्यस्वप्नादिज्ञानं तादृशमसिद्धमेव; कार्यतो लोकप्रसिद्धत्वात् । १०

साग्रतं प्रतिपादितार्थसद्व्यहार्थं श्लोकानाचक्षणः प्रथममात्मनो ज्ञानात्मकत्वे सर्वस्य सर्वदर्शित्वपर्यनुयोगम् आवरणविवेकवैचित्र्येण परिहरन्नाह—

ततः संसारिणः सर्वे कथञ्चित्चेतनात्मकाः ।

तत्तत्स्वभावतो ज्ञानं सर्वत्र शबलायते ॥२२॥ इति ।

संसारिणो भवप्रबन्धानुबन्धिनो जीवा कथञ्चित् न सर्वात्मना चेतनात्मकाः स्वपरविषय- १५ परिज्ञानस्वभावाः । कुत एतत् ? ततोऽनन्तरोक्ताज्ज्ञानावृत्तिविवेकात् । 'कथञ्चित्' इत्यत्रापि योज्यम् । कथञ्चित् केनचित् क्षयोपशमविशेषप्रकारेण भवतो न सर्वात्मना, ततः सर्वात्मनैव^३ तदात्मत्वोपपत्तेः । यत् एवं तत्तत्मात् ज्ञानं प्रकृमात् संसारिसम्बन्धि सर्वत्र सर्वात्मिन् स्वरूपे अर्थरूपे च शबलायते स्पष्टास्पष्टतर,मादिविविधप्रतिभासरूपतया चित्रीभवति । तदपि कुतः ? तत्स्वभावतः तस्य तद्विवेकस्य स्वभावः शबलज्ञानजननहेतुः शक्तिभेदस्तत इति । २०

बोधावरणविश्लेषवैचित्र्ये सति जन्मिनाम् ।

भगति ज्ञानवैचित्र्यं स्पष्टास्पष्टादिरूपतः ॥१७००॥

मैणौ प्रकाशवैचित्र्यं मलविश्लेषभेदतः ।

विलोकयन्तो^४ नेवात्र विवदन्ते विषाधितः ॥१७०१॥

ततो युक्तमशेषज्ञस्वभावस्यापि देहितः ।

कथञ्चिज्ज्ञत्वमप्युक्तमुपपत्तिसमन्वयात् ॥१७०२॥

सैवतु नामैवमिदम्, परं तत्र वक्तव्यम्—यत्तदावरणं तदपि चेतनमेव "कर्मजं लोकवैचित्र्यं चेतना मानसं च तत्" [अमिष० को० ४.१] इति वचनात् । ततो न तत्र मदिरादि-

१-हितव-आ०, ब०, प० । २-तस्मिन् आ०, ब०, प० । ३-तन्व्येन त-आ०, ब०, प० ।

४-प्राणिप्रका-आ०, ब०, प० । ५-यन्तु नै-आ०, ब०, प० । ६-बादः प्राह ।

सादृश्योपकरणमुपपन्नमिति कश्चित् ; सोऽप्यनिश्चितवस्तुवादी; तथा सति निर्विवादापत्तेः । तथा हि—यदि चेतनं कर्म तर्हि तस्याभ्युदयप्रत्यवायनिवन्धनतया स्वत एवाधिगमात् न कस्यचिदपि तत्र विवादः स्यात् । अस्ति च, अनुष्ठानरूपं तदिति कस्यचित्, 'प्राकृतमित्यन्यस्य', आत्मगुण- विशेष इत्यपरस्य, बहुलं तद्दर्शनात् । अधिगतेऽपि तस्मिन्नन्तरफलादर्शनाशक्त्यारोपतो विवादः
५ सम्भवतीति चेत् ; उच्यते—

अतस्मिन् तद्ग्रहत्वं चेदारोपो नाधिगच्छति ।

आत्मनस्तस्य बोधत्वमसंबेदिनः कथम् ॥१७०३॥

अधिगच्छति चेत्तस्माद्विवादोपजनिः कथम् ।

अत्रिवादानुकूलं यत्तथा तस्यात्मवेदनम् ॥१७०४॥

१० आरोपान्तरतस्तस्याधिगतस्याप्यनिश्चयात् ।

विवादोत्पत्तिहेतुत्वं यदि तत्रोपकल्प्यते ॥१७०५॥

तदारोपान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गस्यानिवर्तनम् ।

अनवस्थाभयावाहि कथं शक्यनिराकियम् ॥१७०६॥

तामादचेतनं कर्म तत्त्वज्ञानमन्यताम् ।

१५ तत्रानुष्ठानरूपत्वं यत्परैः परिकल्पितम् ॥१७०७॥

तदयुक्तमनुष्ठानादत्रैवोपशयं गतात् ।

परलोके फलोत्पत्तेर्वातिथाऽप्यव्यवस्थितेः ॥१७०८॥

नापि तस्माकृतं तस्य तत्प्रकृत्यैव सङ्गतेः ।

तस्याश्चाचेतनत्वेन तत्फलानुभवात्ययात् ॥१७०९॥

२० चिच्छायासङ्क्रमात् साऽपि चेतनैवेति चेतसात् (चेदसत्) ।

विस्तरेण पुरा तत्र तत्सङ्क्रान्तेनिषेधनात् ॥१७१०॥

ऋतौ कर्मभोगस्तन्नास्ति तस्य कथं पुनः ।

पुंसि कल्पनया भावो यत्स भोक्तेति कथ्यताम् ॥१७११॥

तत्त्वतो न हि पुंसोऽस्ति तद्भोगोऽनभ्युपगमात् ।

२५ नेदानीमुपचाराच्चेत्यभोक्तैव स सर्वथा ॥१७१२॥

न च भोगमकुर्वाणं कर्मातीवप्रसङ्गनात् ।

तत्र साङ्ख्योदितं कर्म युक्तियुक्तमुदीक्ष्यते ॥१७१३॥

१ कश्चिद्विषयिचिन्मान्यसेष्यनि-आ०, घ०, प० । २ "मीमांसकस्य"-ता० टि० ।

३ "महत्तेः प्रधानस्य विकारः प्राकृतम्"-ता० टि० । ४ "सोप्यस्य"-ता० टि० । ५ "वैशेषिकस्य"-

ता० टि० । ६ "इष्टमयम्-न्यायकुसुम्" टि० पृ० ३ । ६ "स्वस्य"-ता० टि० । ७-स्यापयवादि आ०,

घ०, प० । ८ "अतिप्रसङ्गादित्यर्थः"-ता० टि० ।

नापि वैशेषिकाभीष्टं तस्याचेतनधर्मणः ।

चेतनात्मगुणस्वरय निषेधादव्यवस्थिते ॥१७१४॥

आत्मनश्चेतनत्वञ्च यथास्थानं निवेदितम् ।

निवेदयिष्यते चातस्यज्यतां तत्र विभ्रमः ॥१७१५॥

ततः स्याद्वादिपरिकल्पितमेव पौद्गलिकं कर्मोपपन्नं तस्यैव चेतनारमविभ्रमनिबन्धनतया ५
नदिरादिनिदर्शनबलेन प्रतिपत्तेः । कथं पुनश्चेतन आत्मा तादृशमनर्थमूलं कर्मरभेत तत्परित्यागस्यैव
तत्रोपपत्तेः, न च तस्य परप्रभुपारवश्यम्, अनभ्युपगमात् ; इत्यप्यचोद्यम् ; मिथ्याज्ञानबलेन तस्यापि
तदुपपत्तेः । तथाहि— विवादापत्तं कर्म मिथ्याज्ञानोपनिबद्धम्, आत्मनि तद्विभ्रमहेतुत्वात्, तदुपपत्त-
विषादिवत् । न चाश्रयासिद्धत्वं साधनस्य; कर्मसद्भावस्य निवेदितत्वात् । तन्निबन्धनतया विभ्रमस्यापि
निर्बन्धितत्वात् स्वरूपासिद्धत्वमपि । यथाऽवस्थितस्वपरज्ञानस्वभावस्यात्मनो मिथ्याज्ञानमेव कथं १०
यतस्तदुपनिबद्धमात्मनि कर्म भवेदिति चेत् ? न; तस्यापि तत्पूर्वोपजितकर्मबलादुपपत्तेः, तस्यापि
तत्प्राक्कालभावि मिथ्याज्ञानात्, एवमनादित्वात् मिथ्याज्ञानतदुपनिबद्धकर्मप्रबन्धस्येत्युपपन्नं
चेतनस्याप्यात्मन, कर्मोपकल्पनम् । कथं पुनर्मूर्त्तस्यात्मनो मूर्त्तेन कर्ममलेनाभिसम्बन्धो मूर्त्तस्यैव
मण्यादेर्मूर्त्तमलसम्बन्धस्योपलम्भादिति चेत् ? न; आकाशस्यामूर्त्तस्यापि मूर्त्तेन जलधरपटलादिनाऽभि-
सम्बन्धप्रतिपत्तेः । न च मण्यादावपि मूर्त्तिरेव मलसम्बन्धनिबन्धनम्; तन्मात्रे तत्प्रसङ्गात् । न चैवम्, १५
उपकल्पितविशुद्धिविशेषे तदभावात् । अपि तु तद्वत् कश्चित् स्निग्धवादिरूपः परिणतिविशेष^३
एव, तस्य चात्मन्यपि मिथ्याज्ञानादिस्वभावस्य भावात्, उपपन्न एव कर्ममलाभिसम्बन्धः । न
चैकान्तोनामूर्त्त एव संसारी जीवः तस्यानादिमूर्त्तकर्मसम्बन्धात् तत्प्रदेष्टानुपवेशरूपात् कथञ्चिन्मूर्त्तत्व-
स्यापि भावात् । तदेवाह—

अभिन्नो भिन्नजातीयैर्जावः स्याच्छेतनः स्वयम् । इति । २०

जीवः- प्राणभृदात्मा प्रक्रमवशात्तस्यैव जीवपदेनाभिधानात् । भिन्नजातीयैः पुद्गल-
परिणामरूपतया स्वतो विलक्षणैः कर्ममलैः अभिन्नोऽविष्कृतः स्यात् भवेत् । स्यात् कथञ्चिद्वा^३
बन्धप्रकारेण । यथैवं मूर्त्ते जीवस्तर्हि तन्मलबन्धवदचेतन एव स्यादिति चेत्; न; तस्य स्वयं
स्वलक्षणतश्चेतनत्वात्, अन्यथा संसारानुपपत्तेः । दुःखानुभवप्रबन्धो हि संसारः, स कथमचेतनस्य
स्यात् घटादिवत् ? स्यादेव चिच्छायासङ्क्रमादिति चेत् ; न; तस्य निराकरणत् । अत एव न २५
चेतनासमवायादपि । अपि च,

चेतनासमवायेन^४ संसारी ज्योम क्लिब वः ।

तत्रापि समवायस्य भावान्नित्यत्रियुःवनः ॥१७१६॥

समवायस्य भावेऽपि चेतना तत्र नास्ति चेत् ।

जीवे कुतः ? स्वहेतोश्चेत् समवायो वृथा भवेत् ॥१७१७॥ ३०

विनाऽपि तस्मादत्रेदमिति हेतोर्व्यवस्थिते (तौ) ।
 न च तस्या पर ऋद्धित् समवायप्रयोजनम् ॥१७१८॥
 तस्मादिहेदम्भावस्य समवायनिमित्तताम् ।
 झुनता व्योम्नि चेतन्य जीववत् पण्डित्यताम् ॥१७१९॥
 अदृष्टाभावतस्तत्र ससारो नास्ति चेदसत् ।
 चेतनावददृष्टस्य समवायादत्रस्थिते ॥१७२०॥
 सत्यप्येव स्वतर्तस्याचेतनत्वादससृतो ।
 स्वतश्चैतन्यमायात जीवे ससारिणि स्फुटम् ॥१७२१॥

स तद्दि कस्मात् सर्वतो न प्रकाशते सर्वविषयतयेति चेत् ? अत्राह—

१० मलैर्ग्वि मणिर्विद्धः कर्मभिर्न प्रकाशते ॥२३॥ इति ।

यथा समन्तत प्रकाशात्माऽपि जाल्यो मणिः मलै रज कर्दमादिभि विद्धो न प्रकाशते
 तथा जीवोऽपि कर्मभिरावरणपण्णामधेयैर्विद्धः परस्परप्रदेशानुगमप्रबन्धेन बद्धो न प्रकाशते ।
 यदा तु तदावरणमलानां तदुपादानकारणप्रत्यनीकात् उपायामिभोगात् नि शेषवृत्त्या जीवतो विश्लेष्य
 स्तदा प्रकाशत एवासौ समन्तत सर्वार्थसंज्ञात्करणरूपतया च । तदुक्तम्—

१५ “ज्ञो ज्ञेये कथमज्ञः स्यादसति प्रतिबद्धरि ।
 दाहोऽग्निर्दाहो न स्यादसति प्रतिबद्धरि ॥” [योगवि० श्लो० ४३१]

तदेवाह—

सर्वार्थग्रहसामर्थ्यचैतन्यप्रतिबन्धनाम् ।

कर्मणां विगमे कस्मात् सर्वानर्थान्न पश्यति ॥ २४ ॥ इति ।

२० जीव सर्वानर्थान् कस्मान्न पश्यति पश्यत्येव । कदा ? विगमे- नि शेषविश्लेष्ये ।
 केयाम् ? कर्मणाम् आवरणमलागाम् । कीदृशानाम् ? सर्वो निरवशेषो योऽर्थो देशादि
 विप्रकृष्टस्तस्य ग्रहः परिज्ञानं तत्र समर्थमेव सामर्थ्यं तच्च तच्चैतन्यं च तत्प्रतिबन्धन्तीत्येव
 शीलानामिति । क पुनरयं तैस्तस्य प्रतिबन्धो नाम ? पश्यत् त्रिषयमच्छादनमिति चेत्, तत कथं
 मग्रहण विषयस्य ? तदापि विप्रकृष्टग्रहणस्य तत्स्वभावस्यापरिग्लानात् तेषाम् दर्शनप्रसङ्ग पश्यत् ।
 २५ असामर्थ्यानेति चेत्, न, वेदनसमर्थप्रतिज्ञाव्यापत्ते । आवरणान्तरे प्रतिबन्धनेति चेत्, न,
 तत्राप्येव प्रसङ्गादनवस्थापत्तेश्च । तन्न तत्प्रच्छादन प्रतिबन्ध । शक्तिप्रध्वंस इति चेत्, उच्यते—

एकैव ज्ञानशक्तिश्चेत् सा च तैर्ध्वंस्यते यदि ।

जीव एव भवेद् ध्वंसस्तदा गत्यन्तरच्युते ॥१७२२॥

कर्माविरणविद्वेषस्तस्य ध्वस्तासतः^१ कथम् ।

येन सर्वार्थदर्शित्वं ततस्तस्योपवर्ण्यते ॥ १७२३ ॥

अनेका तस्य^२ शक्तिश्चेदेकशः^३ सर्ववेदिनि ।

तस्याः साकल्यविध्वंसे जीवध्वंसः पुनर्भवेत् ॥ १७२४ ॥

असाकल्येन विध्वंसे शक्त्याऽवस्थितया कथम् ।

सर्वार्थदर्शनं तस्य न स्यात् संसारवर्तिनः ॥ १७२५ ॥

प्रत्यर्थनियता शक्तिरनेका तस्य चेतया ।

अज्ञातया कथं तस्य सर्वार्थग्रहसम्भवः ॥ १७२६ ॥

ज्ञातत्वमपि तस्या न शक्या युक्तमनेकया

अनवस्थाभ्यावेकस्यातिदूरोपसर्पणात् ॥ १७२७ ॥

एकया तत्परिज्ञाने शक्तिभेदे वृथा भवेत् ।

बाह्यस्याप्येकैवार्थजातस्य प्रतिवेदनात् ॥ १७२८ ॥

अत्र चोक्तमिदं जीवध्वंसं सोपपत्तिरुम् ।

इति ये चोदयन्त्यत्र तेऽपि न न्यायवेदिनः ॥ १७२९ ॥

तच्छब्देर्बहुरूपायाः स्वत एव प्रवेदनात् ।

अनवस्थाभयोत्पत्तिप्रसङ्गाभावनिश्चितेः ॥ १७३० ॥

ताभिरेव हि ताः शक्तीर्जीवो वेत्ति तदात्मकः ।

बाह्यापि पदार्थोपानिति हि प्राङ्निवेदितम् ॥ १७३१ ॥

तासां असाकल्यध्वंसे जीवध्वंसः कथं भवेत्

अध्वस्तशक्यवस्थस्य तस्याध्वंसोपपत्तितः ॥ १७३२ ॥

कथञ्चिज्जीवविध्वंसकल्पनं तु न दूषणम् ।

रिथ्युत्पत्तिविनाशात्प्रविश्वतत्त्वमशादिनाम् ॥ १७३३ ॥

ततो युक्तं जीवस्य ग्रहणशक्तिविध्वंसकरणमेव कर्मणा तत्प्रतिबन्धवमिति । न चैवं नेपां दर्शनप्रसङ्गः विषयश्च; तत्रापि तैरेव तच्छब्देः प्रतिबन्धनात् । भवत्वेवं तथाऽपि यथा परिगलित- निखिलजलधरपटलपरिवेष्टनस्यापि भानुमतः पुनः कुतश्चित् तदुपदेशमभवः तथा निरवशोपनिर्धृत- बोधावरणमलस्यापि केवलिनः पुनः कुतश्चिदभिगम्यन्धनम्भवात् अनर्थोपनिबन्धः किञ्च भवतीति चेत् ? अत्राह—

प्रभुः साक्षात्कृताशेषप्रपञ्चमुवनम्रयः ।

अनर्थः परमात्मानमत एव न योजयेत् ॥ २५ ॥ इति ।

१-ध्वस्तस्येव ध्वस्तः अविद्यमानस्य जीवस्य । २-अनेकान्तस्य आ०, घ०, प० । ३-कृतः स-आ०, घ०, प० । ४-भवादेश-आ०, घ०, प० । ५-परमात्मानोपपत्तितः आ०, घ०, प० । ६-य सकल-आ०, घ०, प० ।

- यतोऽयं परमार्थमा सङ्ग्राह्यवर्णनमलावगमे सति साक्षात्कृताशेषप्रपञ्चभुवनत्रयो जात
अत एव अस्मादेव हेतोः परमात्मानं च अनर्थः संसारदुःखैः तत्कारणैश्च रागादिभिः
न योजयेत् । निरवशेषतत्त्वविषयविशुद्धज्ञानात्मनस्तत्र तद्वियोजनस्यैवोचितत्वात् । मा भूदात्मनि
तद्योजन परत्र भवत्येव क्रीडासुखार्थत्वादिति चेत् ; न, क्रीडाया रागिधर्मत्वेन भगवत्यसम्भवात्,
५ नैसर्गिक निरतिशयानन्दरूपतया तस्य तत्सुखनिरपेक्षत्वाच्च । तत्र तत्सुखार्थत्वेन तत्र तद्यो-
जनम् । कर्मप्रेरितत्वेनेति चेत्, न स्वकर्म तस्य तत्र प्रेरकम् ; तस्यानुग्रहपरस्यैव भावात् । परकमेति
चेत्, न, तेनापि तस्याप्रेरणात्, प्रभुत्वव्यापत्तेः । कर्मण एव ततोऽपि प्रभुत्वमधिकमिति चेत् ; किमि-
दानीं तस्य तत्प्रेरणया अनर्थयोजनस्य तत एव सम्भवात् ? चेतनाधिष्ठितादेव ततस्तत्सम्भवो न
केवलादिति चेत् ; कथमिदानीं ततस्तत्प्रेरणम् ? तदपि तदधिष्ठितादेवेति चेत्, न ;
१० परस्परशय्यात्—

चेतनाधिष्ठितं कर्म प्रेरकं चेतनस्य तत् ।
चेतनस्तदधिष्ठाता भवेत् तत्प्रेरणादिनि ॥ १७३४ ॥
कर्मान्तरप्रणुनस्य तस्याधिष्ठानतो यदि ।
कर्मान्तरेऽपि चिन्तेयमनवस्थाकरी भवेत् ॥ १७३५ ॥

- १५ तत्र कर्मणा तस्य प्रेरणम् । नाप्यपरेण प्रसुणा, तस्यैव तदधिकस्याभावात् । भावे तेन
मुक्तात्मनामप्यनर्थकरणे किञ्च प्रेरणम् ? “प्रभुर्यदेवेच्छति तत्करोति” [ ] इति न्यायात् ।
एवञ्च,

पुरावृत्तिसद्भावे मुक्तानामपि तद्वलात् ।
शुक्तिकामितया न स्यादनुष्ठान मनीषिणाम् ॥ १७३६ ॥

- न तेषामशौ प्रेरको निमित्ताभावादिनि चेत्, स्वस्ति तद्वि तत्प्राभावात् । निमित्तपारवश्ये
२० तदनुपपत्तेः । तत्र सूक्तम्—प्रभु इत्यादि ।

कुल पुनः प्रभो निरवशेषप्रपञ्चभुवनत्रयसाक्षात्करणमिति चेत् ; अत्राद—

एवं यत्केवलज्ञानमनुमानविजृम्भितम् ।

नक्तं तदागमात् सिद्धयेत् [न च तेन विनाऽऽगमः] ॥ २६ ॥ इति ।

- एवम् अनन्तसुपवर्णितप्रकार भगवतो यत्केवलज्ञानमनुमानेन पूर्वोक्तेन वक्ष्यमाणेन
२५ च विजृम्भितं निष्प्रत्ययीक प्रवृत्तं तदागमात् आगममूलात् सम्यग्दर्शनाद्यभ्यासात् ऋते विना न
मिद्ध्येत् न निष्पद्येत, तत एव निष्पद्यत इत्यर्थः ।

तदनेन माहेश्वरं तज्ज्ञानमनागमाभियोगपूर्वकमिति^५ प्रत्युक्तम्, तथा हि—तदपि तत्पूर्वकं पुरपा-
तिशयत्वात् शास्त्रज्ञानपुरपादितदतिशयवत् । तदविशेषेऽपि^६ तत्कर्षादिरेव तत्पूर्वको न तज्ज्ञानमिति

१ प्रागुक्तव्याप-आ०, ४०, प० । २ कर्मण । ३-वि ह्येतद्-आ०, ४०, प० । ४ तद्यभावात्
आ०, ४० प० । ५ नित्यशुद्धज्ञानवत्त्वान्महेश्वरस्य । ६ पुरपातिशयत्वाविशेषेऽपि । ७ आगमभ्यास-
पूर्वकः । ८ माहेश्वर ज्ञानम् ।

चेत्; कार्यत्वाद्यविशेषेऽपि घटादिकमेव बुद्धिमद्धेतुकं न तनुकरणादिकमित्यपि विभागस्तथा भवेदिति कथमीश्वरसिद्धिर्यतः तज्ज्ञानमतपूर्वमुच्येत ? तन्न किञ्चिदेतत् । नन्वेवमागमस्य तत्पूर्वकत्वं न भवेत्, ततोऽपि पूर्वं तस्याभावादिति चेत्, अत्राह—‘न च तेन विनागमः’ इति । तेन केवलज्ञानेन विना आगमः तदर्थानुष्ठानहेतु न च नैव सिद्धचेत् । तस्या-
पौहपेयस्य निषेधात् । न चैवमन्योन्यसश्रय, हेतुहेतुमद्भावेन परमागमकेवलज्ञानसन्तान-
नस्य वीजाङ्कुरवदनादित्वात् । एतदेव दर्शयन्नाह—

सत्यमर्थवलादेव पुरुषातिशयो मतः ।

प्रभवः पौरुषेयोऽस्य प्रबन्धोऽनादिरिष्यते ॥२७॥ इति ।

सत्यम् अवितथम् । किं तत् ? पुरुषातिशयः पुरुषस्यातीन्द्रियार्थदर्शनादित्यः
प्रवचनहेतुरतिशयः प्रकर्षो मतोऽभ्यनुज्ञात । इतिशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । तदभ्यनुज्ञानं च १०
अर्थस्य आगमप्रामाण्यलक्षणस्य अन्यथाऽनुपपत्तिलक्षणात् बलादेव, न हि तत्पुरुषातिशयमन्त-
रेणोपपन्नमिति निरूपितम् । एवञ्च अस्य प्रवचनस्य प्रभवः वचित् कदाचिच्चोच्छे-
दवतः पुनरुन्मज्जन पौहपेयः पुरुषकृत प्रबन्धस्तु सन्तानापरतामा अनादिरिष्यते । तथा
तदिष्टी कस्यचिद् वाचकस्याभावात् । न केवलं तद्बलादेव तदभ्यनुज्ञानम्, अपि तु अनुमाना-
दपि । तच्चैदम्—यो यन्नानुपदेशालिङ्गानन्वयव्यतिरेकाविसंवादि वचनोपक्रमः स तत्साक्षा- १५
त्कारी यथा सुरभिचन्दनगन्धादौ अस्मदादि, तथाविधवचनोपक्रमश्च कश्चित् ग्रहनक्षत्रादि-
गतिविकल्पे मन्त्रतन्त्रादिसंज्ञितविशेषे च तदागमप्रणेता पुरुष इति । तदागमस्यापौरुषे-
यत्वेन प्रणेतुरभावादाश्रयासिद्धः तदभिधेयविषयस्तथाविधवचनोपक्रम इति चेत्; न ‘वेदस्य’
इत्यादिना तदोत्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवमप्यसिद्धं तद्विषेयणमनुपदेशत्वम्, उपदेशात् कस्य-
चित् तदुपक्रमसम्भवादिति चेत्, न, उपदेशस्तदर्थदर्शनाद्यतिशयोऽभवत् तस्यैव निश्चितविषय- २०
विज्ञानाधिष्ठानत्वेनास्मद्विष्टप्रतिष्ठानात् तस्याप्युपदेशबलादेव उपदेशेऽप्यपरिकल्पनायाम-
नादिः उपदेशप्रबन्ध परिकल्पितो भवति । तत्र च ‘अनादिसम्प्रदायश्चेत्’ इत्यादिना दोषं
वक्ष्याम । तन्नानुपदेशत्वमसिद्धम् । नाप्यलिङ्गत्वम्, न हि लिङ्गबलात् तस्य तद्विकल्पाद्युप-
देश, लिङ्गस्यैव तत्र कस्यचिदसम्भवात् । सम्भवेऽपि तस्य प्राकृतपुरुषविषयत्वे सर्वस्यापि
ततस्तत्प्रतिपत्तिसम्भवात् देवज्ञत्वमविशिष्टं भवेत् । विशिष्टप्रतिपत्तौ चरत्वे तु सिद्ध २५
तत्प्रतिपत्तुरतीन्द्रियार्थसाक्षात्करण तदपरस्य तद्विशिष्टचक्षुषाधोशादिति नासिद्धमलिङ्गत्वम् ।
नापि अनन्वयव्यतिरेकित्वम्, न हि अनन्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्रहचारादे सम्भवति प्रतीतिः,
तस्य चूतमज्जर्पादिर्नधुमासादिवत् देशकालादिनियमाभावात् । नापि तस्याविसवादित्वम् ;
सति तद्वाच्यसम्बन्धपरिज्ञाने तत्र सवादस्यैव प्रतीतिः । कदाचित् विसवादप्रतीतिस्तु प्रति-
पत्तुरेव यथावत्तत्सम्बन्धपरिज्ञानसामर्थ्यवैकल्यलक्षणादपराधात्, न तद्वचनोपक्रमस्य । ततो ३०
युक्तं तदन्यथाऽनुपपत्त्या वचित् तद्विषयसाक्षात्करणसाधनम् । एवमपि ग्रहगत्यादि-
विषयमेव ततस्तत्सिद्धचेत् नाशेषविषयमिति चेत्, न, तद्विषयस्यैव तस्याशेषविषयतोप-
पत्तेः । ग्रहगत्यादयो हि देशकालजातीयविकल्पेन प्राणिना श्रेय प्रत्यवायोपनिपात्तपिमु-
नतया प्रतीयमाना नि शेषानपि देशकालविशेषान् तद्विवाचित् । नसंघावराचनेन विकल्पान्

१ निरूपमेवञ्च ता०, आ०, घ० । २ ‘सुष्माद्यर्थोपदेशो हि तत्साक्षात्पूर्वकः । परोपदेशलिङ्गा-
शानपेसावितथत्वतः ॥’ —त० ख०० पृ० ११ । ३ —त्यात्रापि आ०, घ०, प० । ४ ‘असिद्धम्’ इति
सम्बन्धः ।

प्राणिनस्तदधिकरणान् अदृष्टविशेषानपि तद्वेतुफलविवरणेन प्रत्याययन्ति, अन्यथा तत्त्वित्शु-
नतया^१ तत्प्रतिपत्तेरनुपपत्ते तत्त्वचमस्येवविषयमेव ततस्तन्न साधित भवेत् ? एतदेवाह—

ग्रहादिगतयः सर्वाः सुखदुःखादिहेतवः ।

येन साक्षात्कृतास्तेन किन्न साक्षात्कृतं जगत् ॥ २८ ॥ इति ।

- ५ ग्रह आदित्यादिरादियेषा तारकादीना तेषा गतयश्चारविशेषा । उपलक्षणमिदम्-
लतागुल्माद्योपधिगता रसवीर्यादयो मन्त्रध्यानादिगता वशीकरणशक्त्यादयोऽपि सर्वा
निरवशेषा येन प्रतिपादितवचनोपपन्नमवता साक्षात्कृतास्तेन पुरुषेण किन्न साक्षात्कृतम्
इत्यर्थं ? सुखदुःखादिहेतव इत्यत्रैवोपपत्ति, यत तद्गतयो रसवीर्यविपाकादयश्च जगत
प्रीतिपरितापलाभालाभजीवितमरणदेशोपपत्तयोत्पादकतया चोपजाता तत तत्साक्षा-
१० त्कारिणा तदपि साक्षात्कृतमेव, अन्यथा तत्साक्षात्करणानुपपत्तेरिति मन्यते । तत स्थित
तद्गत्यादिसाक्षात्कारिज्ञानोपनिबन्धन एव तस्य प्रतिपादितो वचनोपपन्न इति ।

साम्प्रत परस्य निबन्धात् लिङ्गबलोपनिबन्धनत्वे सत्यपि तस्य सूक्ष्मादिपदार्थ-
साक्षात्करणमवश्यम्भावीति दर्शयन्नाह—

सूक्ष्मान्तरितदूरार्था प्रत्यक्षाः कस्यचिद्यथा ।

- १५ अनुमेयत्वतोऽन्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थिति^२ ॥ २९ ॥ इति ।

सूक्ष्मा परचेतोवृत्तिविशेषमन्त्रोपधिशक्त्यादय अन्तरिता देशकालव्यवहिता जीवित-
मरणलाभालाभादयो दूरा मन्दरमकराकरादयस्त एव अर्था ते कस्यचित् तद्विषयानुभावत्^३
पुरुषस्य प्रत्यक्षा विशदज्ञानविषया इति साध्यन्ते अनुमेयत्वात् अनुमानज्ञानगोचरत्वात् ।
यदि ते प्रत्यक्षा किमनुमानेन प्रत्यक्षाविषय एव तदुत्पत्ते, “प्रत्यक्षबुद्धि कमते न यत्र
२० तल्लिङ्गगम्यम्” [युक्त्यनुशा० श्लो० २२] इति भवतामप्यभ्युपगमादिति चेत्, यदि न
प्रत्यक्षा, तयाऽपि कथमनुमानम् । कथं च न स्यात् ? ध्याप्यपरिज्ञानात् । न हि प्रत्यक्षा-
दन्यत् साध्यसाधनव्याप्तिप्रतिपत्तौ तस्य प्रमाणम् । अनुमानतस्तदवगतौ, तत एव,
परस्पराश्रयात् । अन्यतश्चानवस्थानात् । अर्थात्तेश्चानुमानविशेषत्वात् । उपमानस्य च

- २५ प्रत्यक्षविषय एव सादृश्योपाधिकतया प्रवृत्ते । आगमात् तत्प्रतिपत्तौ व्यर्थमनुमान साध्य-
स्यैव तत् परिज्ञानात् । तत प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणम् । तेन च ध्याप्तिमवद्योतयता सूक्ष्मा-
दयोऽप्यवद्योतयितव्या एव, अन्यथा तल्लिङ्गव्याप्तेस्ततोऽवद्योतनानुपपत्ते । “प्रत्यक्षबुद्धि”
इत्यादिक तु प्रमाणान्तरात् व्याप्तिप्रतिपत्त्यभिप्रायेणाभिहितं ततो न दोषस्तद्वचनस्य ।

यच्चोक्तम्—यदि ते प्रत्यक्षा किमनुमानेनेति, तदपि मीमांसकस्यैव चोद्य य
प्रत्यक्षविषयेऽपि अनुमानमन्विच्छति नास्माकम् अस्माभिस्तु केवल तत्प्रसङ्गजतेनानुमान
३० तेषा प्रत्यक्षविषयत्व प्रत्याख्यते । अत एवेद प्रसङ्गसाधनमामनन्ति मनीषिण । भवेद्विद
प्रसङ्गसाधन यदि प्रत्यक्षविषय एवानुमानम् । न चैवम्, इन्द्रियशक्त्यादिवत् सूक्ष्मादेरप्यत
द्विषयस्यैव कुतश्चित् कार्यव्यतिरेकात् अनुमानोपपत्तेरिति चेत्, न, तच्छक्त्यादेरपि
अनिश्चितप्रतिबन्धात् अनुमानानुपपत्तेरितिप्रसङ्गात् । प्रतिबन्धनिश्चये प्रत्यक्षत कथमती
न्द्रियत्व तच्छक्त्यादेरिति चेत् ? अद्यमपि भवत एव पर्यनुयोगो यस्य प्रत्यक्षात् तत्रिश्चयो

१ तत्त्ववृत्तया । २ मुलना-आसमी० श्लो० ५ । ३ -नुमानवत् आ०, ब०, प० । ४ परस्य
आ०, ब०, प० । ५ तत् एवानुमानात् स्वीपन्यासिप्रतिपत्तौ । ६ -नमनुमानमिति मनी-आ०, ब०, प० ।

न स्याद्वादिनः, तेनाप्रत्यक्षादेवोहविकल्पतस्तदुपगमात्^१ । भवतु सूक्ष्मादावपि तत एव तद्विशेष इति चेत्; न; 'तत्प्रामाण्ये षट्प्रमाणनियमविनिपातात् । को वा तद्विकल्पोपगमे भवतो लाभ ? सूक्ष्मादिप्रत्यक्षत्वाभाव एवानुमातुरिति चेत्; न; 'तद्विकल्पस्यैव देशकालानवच्छिन्नव्याप्तिप्रतिवेदिनो वैशद्यकोटिप्राप्तौ सूक्ष्मादिप्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । भवति हि तस्य तत्प्राप्तिः, आवरणापाये तन्निमित्तस्यावैशद्यस्य व्यपगमात् । प्रतिपादितं च तस्य^५ तन्निमित्तत्वं क्वचिन्निरवशेषनिवृत्तिश्च । तत्र तदुपगमेऽपि तत्प्रत्यक्षप्रसङ्गभयात् निर्मुक्तिः इन्द्रियशक्त्यादेरपि स्पष्टभावाधिष्ठानतद्विकल्पशोभुपीविषयभावमुपास्येदुपः प्रत्यक्षत्वाभ्यनुज्ञानस्याद्वुपगमात् । ततः प्रसिद्धप्रत्यक्षापेक्षयैव कस्यचित् सूक्ष्मादयोऽर्थाः प्रत्यक्षाः पावकादयः इवेत्युपपन्नम्, अन्यथा तल्लिङ्गप्रतिबन्धनिर्णयानुपपत्त्या तदनुमानाभावप्रसङ्गात् । का पुनरेवं भवतस्तत्प्रत्यक्षसाधनप्रयासेन समीहितसिद्धिरिति चेत् ? निरवशेष-^{१०} तत्परिदृशिनः पुरुषस्य निर्वापत्वेनावस्थितरेव । अत एवोक्तम् 'इति सर्वज्ञसंस्थितिः' इति । भवत्येव तत्प्रसङ्गसाधनं यदि ग्रहणत्यादि'कमनुमानतः प्रतिपद्य कश्चिदुपविशेत्, न चैवम्, तच्छास्त्रस्य 'वेदाङ्गत्वेनापौरुषेयस्योपदेष्टुरेवाभावात् । एतदेवाह—

वेदस्यापौरुषेयस्य स्वतस्तत्त्वं विद्वएवतः ।

आयुर्वेदादि यद्यङ्गं [यत्नस्तत्र निरर्थकः] ॥३०॥ इति ।

*वैद्यकमायुर्वेदः आदिशब्दात् ज्योति शास्त्रादि यदि चेत् अङ्गमवयवः । कस्य ? वेदस्य । कोदृशस्य अपौरुषेयस्य अनुरूपकृतस्य । पुनरपि तद्विशेषणं स्वतः पुरुषनिरपेक्षतया तत्त्वम् आत्मानं स्वर्गंतद्वेतुसम्बन्धाश्च^६ विवृण्वतो व्यञ्जयत इति । अत्रोत्तरमाह— यत्नस्तत्र निरर्थकः इति । तत्र तस्मिन्नायुर्वेदादी यत्नस्तात्वादिद्वयापारलक्षणः तदर्थ-^{२०} व्याख्यानरूपश्च प्रयासो निरर्थको निष्फल । तथा हि—

न तावत् कण्ठतात्वाविन्यापारस्तत्स्वरूपकृत् ।

नित्यस्याकरणात्तस्य नापि तद्व्यवितकारणम् ॥१७३७॥

व्यवितस्तस्मादभिन्ना चेत् नित्यैवेति न तत्कृतिः ।

भिन्ना चेद्वेदतो व्यवितस्तस्येति कथमुच्यताम् ॥१७३८॥

तथापि तस्य चेत् व्यवितस्तत्राप्येवं प्रसञ्जनात् ।

अनवस्थाभयावेशान्निमुच्येत कथं भवान् ॥१७३९॥

अथ मतमुपलब्धिरेव व्यवितः, "उपलब्धिनिमित्ताच्च मान्यद् व्यञ्जकमुच्यते ।" [ ] इति वचनात् । सा च विषयविषयिभावात् सम्बन्धादेव वेदस्येत्युच्यते नामेदात् नापि तदन्तर-^{३०} करणादिति; तन्तः उपलब्धेः प्रयत्नकार्यत्वेनानित्यत्वे तद्विषयभावस्यापि तदपेक्षत्वेना- नित्यत्वप्रसङ्गात् । अनित्य एव स इति चेत्; वेदः कथं नित्यः ? तस्य तस्माद् व्यतिरेका- दिति चेत्; स एव वेदस्येति कथम् ? व्यतिरेकतादेव कुतश्चित् सम्बन्धादिति चेत्; न; तत्रापि पूर्ववत्प्रसङ्गात् अनवस्थापत्तेश्च । तन्नोपलब्धेर्व्यवितत्वम्, आविर्भावस्यैव तदनर्था-

१ व्याप्तिनिश्चयीकारात् । २ ऊहस्य मामाप्ये । ३ ऊहविवरस्यैव । ४ आवरणस्य श्वैदाद्य-
निमित्तत्वम् । ५ -दिकममनु-शा०, प०, प० । ६ "शिक्षा कश्चोऽथ श्याहरणं निरक्तं ज्योतिषं तथा ।
छन्दसो विचिहिर्येति पठन्तो वेद उच्यते ॥"- हा० टि० । ७ वैद्यकमायुर्वेद-शा०, प०, प० ।
८ -सम्बन्धं च शा०, प०, प० ।

न्तरस्य तदुत्पत्ते, तस्य च वेदवत् स्वत सिद्धेरपपन्नमेतत् 'यत्नस्तत्र निरयंक.' इति । न चैवम् । अत इदमुच्यते--पौरुषेय आयुर्वेदादि प्रयत्नसाफल्यमिति । व्यभिचारी हेतुर्वाचक-
पुरुषापेक्षया भारतादेरपौरुषेयत्वेऽपि तत्साफल्यमिति चेत्, न, तदपेक्षया वस्तुतस्तस्य
पौरुषेयत्वात् । कथं तर्हि 'स तेन वाच्यते' इति व्यवहारः ? 'म्रियते' इत्येव तदुपपत्तेरिति
चेत्, न, प्रागपि तादृशस्य प्रबन्धस्य भावात्, तदेवत्वाध्यारोपेण तद्व्यवहारोपपत्ते ।
'त एवामी मालयो भुज्यन्ते ये परद् भुक्ता' इति व्यवहारवत् । व्यासाद्यपेक्षया तु
तदव्यवहार, तत् पूर्वं तादृशस्याभावात् । भवत्वेवमायुर्वेदादेरपि गुर्वादिभिर्भाषितमर्थव
सदृशतया शिष्यादिभिरपि भाषणादनुभाष्यत्वमेव न पौरुषेयत्व मूलस्य कस्यचित् कर्तुं र-
भावात् । अत एवोक्तम्--

१० "वक्तान न हि क्रमं कश्चित् स्वातन्त्र्येण प्रपद्यते ।
यथैवास्य परंरक्तस्तथैवं न विवक्ष्यति ॥
परोऽप्येव ततश्चास्य सम्बन्धवदनादिता ।
तेनेप व्यवहारात् स्यादकौटस्येऽपि नित्यता ॥
यत्नत प्रतिपेध्या न पुरुषाणा स्वतन्त्रता ।"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २८८-९०]

१५ इति चेत्, तदसत्यम्, प्रत्येकमस्वतन्त्रत्वेऽपि पुरुषाणा तत्प्रबन्धस्य तत्र स्वातन्त्र्यात्
सत्यव तस्मिन् तद्भावात् । इदमेव हि तस्य तत्र स्वातन्त्र्य नाम 'यत्तद्भावाभावनियमानु-
विधायित्वमायुर्वेदादे, अत कथमपौरुषेयत्वम् ? सत्यमेतत्, अपौरुषेयत्व तु कस्यचिदती-
न्द्रियदर्शिनस्तत्कर्तुरभावादिति चेत्, कथमिदानीं तत्राप्रामाण्यनिवृत्तिनिर्णय सति
पौरुषत्वे दोषपरिशङ्कनस्यानिवृत्ते ? "दोषा सन्ति न सन्तीति पौरुषेयेषु शङ्कयते"
[ ] इति स्वयमेवाभिधानात् । कुतो वा तत्र तादृश कर्तुरभावः ?
प्रत्यक्षादिति चेत्, न, चिरकालव्यवहितस्य ततो भाववत् अभावस्याप्यप्रतिपत्ते । इदानीं
ततस्तदभावप्रतिपादन तु न दोषाय, अभीष्टत्वात् ।

२५ कर्तुरस्मरणाल्लिङ्गादिति चेत्, किमिदमस्मरणम् ? अपरिज्ञानमिति चेत्, न,
'सकलज्ञस्य' इत्यादिना दत्तोत्तरत्वात् । अनभ्युपगम इति चेत्, किं पुनरभ्युपगमेन भाव-
व्याप्तिर्यतस्तदभावे न भवेत् ? तथा चेत्, सर्वस्य सर्वमिष्ट सिद्धयेत्, अनिष्टस्यानभ्यु-
पगमादेवाभावोपपत्ते । न तन्मात्रादेवाभाव अपि तु प्रमाणमूलादिति चेत्, किं तर्हि तत्
प्रमाण यदनभ्युपगमस्य मूल भवेत् ? इदमनुमानमिति चेत्, न, परस्परार्थयात्-अनभ्युपग-
मादनुमानम्, अनुमानादनभ्युपगम इति । ततोऽप्यनुमानमन्यदेवेति चेत्, न, तस्यापि
भावग्राहिणस्तन्मूलत्वानुपपत्ते । अभावग्राहित्वे तु तत एवाभावसिद्धे व्यर्थमिदमनुमान
भवेत् । किं वा तदन्यत् प्रमाणम् ? 'आयुर्वेदादिप्रबन्धो मूलकर्तृविकल अनादित्वात्
मनुष्यप्रबन्धवत्' इत्यनुमानमिति चेत्, तदनादित्व यदि प्रमाणान्तरात्, तत एव तद-
कर्तृत्वसिद्धे व्यर्थमिदम् । अत एव चेत्, उक्त परस्परार्थत्वम् । तन्नातस्तद्वैकल्पसिद्धिः ।

आगमादिति चेत्, न, तेन तत्र प्रजापतिकर्तृत्वस्य "एव वा अरे अस्य महतो

१ वाच्यते इति व्यवहाराभावः । २ यत्तद्भावा-शा०, व०, प० । ३ "दोषा सन्ति न सन्तीति
पौरुषेये तु शङ्कयते । वेदे कर्तुरभावाच्च दोषाश्चैव नास्ति न ॥" - तत्रवस० श्लो० २४९५ । ४ न्यायवि०
श्लो० ३१२० । ५ तद्वैकल्पस्य सिद्धि-शा०, व०, प० ।

भूतस्य निश्चयितमेव तद् (मेतत्) यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः" [बृहदा० २।४।१०] इत्यादिना श्रवणात् । तत्र तत्र प्रमाणमिति चेत्; व्याहृतमेतत्-तस्यैव प्रामाण्य साधयितुमुपक्रान्तेन तदेव प्रविरुद्धयत इति ।

नोपमानावपि तत्सिद्धिः; तादृशस्य प्रबन्धान्तरस्याभावात् । अस्त्येव मनुष्यप्रबन्ध इति चेत्; न; तस्यापि "मूलतो ब्राह्मणमसृजत्" [ ] इत्यादेरागमात् समूल- ५ कर्तृकस्यैवाधिगमात् । एतेनानन्तरप्रयोगे निदर्शनस्य साध्यवैक्य प्रतिपत्तव्यम् ।

अर्थापत्तेस्तत्सिद्धिरिति चेत्; कुतस्तदुत्पत्तिः? प्रामाण्यादिति चेत्; तदपि कस्मात्? न तावत्तद्वैकल्यात्; परस्पराश्रयात् । नापि सवादात्; प्रत्यागमेऽपि ततस्तद्वैकल्य- सिद्धिप्राप्तेः । न हि तत्र संवाद एव नास्ति, तद्विषयेऽपि तस्य बहुलमुपलब्धेः । न सर्वत्रेति चेत्; न; प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । तदनेन "स्वतः" [मी० श्लो०] इत्यपि प्रत्याख्याताम् । १०

कथं वा तस्य प्रामाण्यमचेतनत्वात् कलशादिवत्? सत्यमेतत्, मुर्यतस्तत्त्वज्ञानस्यैव तत्त्वात्, तत्कारणत्वेन तूपचरितमेव शब्दस्य तदुच्यत इति चेत्; न स्वतस्तस्य तत्कारणत्वं व्याख्यावैकल्यात् । न वैकल्यं तथा तत्र विप्रतिपत्तेः निराकरणादिति चेत्; सैव कुतः? 'समयान्तराभियोगादिति चेत्; अनभिद्युततदन्तरस्य तर्हि तन्निरपेक्षमेव स तत्कारणं सम्भवेत् । न चैवम्, सम्प्रदायबलादेव तथापि तस्य तत्त्वदर्शनात् । अत एव "आचार्यवान् १५ पुह्यो बवे" [छान्दो० ६।१।२] इति श्रुतिः । कथं वा तदभियोगाद्विप्रतिपत्तिः? सत्यपि तस्मिन् शब्दस्य तत्करणशक्तेरपरिर्क्षयात् । परिर्क्षये स एव परिर्क्षीणः स्यात् अभेदात् । भेदे तु तदपेक्षणात् स्वतस्तस्य तद्वेतुत्वं व्याह्रन्ते । परिर्क्षीणाच्च कथं ततस्तत्त्वज्ञानम् असतस्तदनुपपत्तेः? न तत एव तत्त्वज्ञानमपि तु पुनरन्यतस्तादृशादिति चेत्; न; तस्याप्यन्यतस्तदभियोगादेव परिर्क्षयात्, पुनरप्यन्यतस्तत्कल्पनायामनवस्थापत्तेः । अतो न शब्द- २० सामर्थ्ये विप्रतिपत्तिरिति न तन्निराकरणात् तस्या साफल्यम्, अपि तु शब्दस्य शक्ति- करणादेव । कथं पुनः स्वतोऽसतो तच्छक्तितरन्यतो भवति? "न हि स्वतोऽसतो शक्तिः कर्तुं मन्येन शक्यते" [मी० श्लो० चोदना० श्लो० ४७] इति न्यायादिति चेत्; मिथ्या- ज्ञाने शक्तिः कथम्? न हि साऽपि शब्दस्य स्वत एव; 'अप्रामाण्यं परतः' इत्यस्य व्याघातात् । अयं तज्ज्ञाने परस्यैव व्यापारो न शब्दस्य, यद्येवं परमेवाप्रमाणं न शब्द इति २५ सर्वस्यापि तस्य प्रामाण्यमेव भवेत् ।

परस्यापि स्वतस्तत्र व्यापारो यदि सम्मतः ।

तदप्रामाण्यमायाति स्वत एव तदा न किम् ॥१७४०॥

तत्परस्यैव तत्रापि व्यापारपरिकल्पने ।

प्राच्यप्रश्नानतिशान्तिरव्यवस्थितिमात्रहेतु ॥१७४१॥ ३०

परतो न क्वचित्तस्मादप्रामाण्यव्यवस्थिति ।

इति साऽपि स्वतः प्राप्ता निवार्येत कथं त्वया ॥१७४२॥

दूरमनुस्मृत्याऽपि परस्य परोपकल्पितया शक्या तत्कारणत्वं ध्रुवाणेन शब्दस्यैव

१ तत्र तत्र प० । २ "स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम्"—मी० श्लो० चोदना० श्लो० ४७ । ३ समवायान्त-प्रा०, ग०, प० । ४ व्याख्यानिर्देशमेव । ५ "अप्रामाण्यं त्रिषा मित्रं मिथ्याज्ञानसंतत्यैः । वन्दुनाद द्विविधस्यात्र समो दुष्टकारणान् ॥"—मी० श्लो० चोदना० श्लो० ५४ ।

तथा तद्वक्तव्यमविगोपादिति कथं तच्छक्तिरन्यतो न भवेत् यत् सत्यज्ञानशक्तिरपि तथा परतो नावकल्प्येत । स च पर पुरुषस्तदर्थसाक्षात्कार्यैव नापर, तत् तदनवकल्पनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तदेव दर्शयनाह—

शास्त्रज्ञानं तथैव स्यात् सामग्रीगुणदोषत । इति ।

- ५ एवकारो हेतुपदानन्तरं द्रष्टव्यो भिन्नरुमत्वात् । तदयमर्थ—शास्त्राद्वेदादन्यतो यज्ञानं तदर्थविषयं तत् स्यात् भवेत् । कथम् ? तथा तेन सत्यमिथ्यात्वात्मना प्रकारेण । कुतस्तथा तत् स्यात् ? सामग्री शास्त्रमेव तस्या यो गुणदोषो पुरुषविशेषोपापादितसत्यमिथ्याज्ञानजननशक्तिरूपी तत् एव ताभ्यामेव । दोषग्रहणं निदर्शनार्थम्, यथा दोषतो मिथ्यात्वेन भावस्तथा सत्यत्वेन गुणत इति । सतोऽपि गुणस्य दोषापाकरणं एव व्यापारो न सत्यज्ञाने, तस्य शास्त्रादेव भावादिति चेत्, किमेव दोषस्यापि गुणापाकरणं एव व्यापारात् मिथ्याज्ञानमपि शास्त्रादेव न भवेत् ? दोषतः पूर्वं गुणस्यैवाभावादिति चेत्, गुणतः पूर्वं दोषस्याप्यभावात् न ततोऽपि तदपाकरणं स्यात् । सम्भवनियमे वा दोषस्य गुणस्यापि स्यादविशेषात् । ततो युक्तं तज्ज्ञानस्य पुरुषायत्तगुणोपनिबन्धनत्वेन परत एव प्रामाण्यम् किं पुनर्वेदे तदर्थदर्शनात् पुरषेण ? न हि तेन तस्य करणं नित्यत्वात्, नापि तदर्थज्ञानस्य, तस्यापि जैमिन्यादिसम्प्रदायपरम्परात् एवोपपत्तेरिति चेत्, न, प्रयत्नसापेक्षत्वेन तत्र नित्यत्वविरोधस्याभिधानात् । तदविरोधेऽपि दूषणमाह—

अविरोधेऽपि नित्यस्य भवेदन्धपरम्परा ॥ ३१ ॥

तदर्थदर्शिनोऽभावान्म्लेच्छादिव्यवहारवत् । इति ।

- अन्धवत् अन्धो जैमिन्यादिसम्प्रदायं तस्यातोन्द्रियस्वर्गयागसम्बन्धादिवेदार्थसस्पर्श-
२० वैमुरयात् तस्य परम्परा प्रवाहो भवेत् । कदापि ? अविरोधेऽपि विरोधाभावेऽपि । कस्य ? नित्यस्य वेदस्य । कुतो भवत् ? तदर्थदर्शिनो जैमिन्यादीनां मध्ये तदर्थं वेदार्थं पश्यतीत्येवशीलस्य वस्यचिदपि अभावात् । अनं निदर्शनम्—म्लेच्छा प्रत्यन्तवासिनो बलावाद्य, आदिशब्दादन्येऽपि तादृशा व्याघादाद्ये तेषां व्यवहारो मातृविवाहादिस्तत्रैव तद्वदिति । प्रसिद्धं हि परस्यापि मातृविवाहादे श्रेयोहेतुत्वदर्शिनं कस्याप्यभावात्, अतद्दर्शिन-
२५ सम्प्रदायस्य च तद्विमुखत्वादन्यं प्रवाहत्वं तथा प्रकृतस्यापीत्युपपन्नो दृष्टान्तभावः ।
सत्यपि तदर्थदर्शिनमुत्प्रे अनादिसम्प्रदायस्य वेदागमस्य भवितव्यं तदर्थदर्शिनो गुरुणेति प्रतिपिपादयिषु पूर्वपक्षयति—

अनादिसम्प्रदायश्चेत् आयुर्वेदादिरागम ॥ ३२ ॥ इति ।

मुवोर्धमिदम् । अत्रोत्तरमाह—

३०

कालेनैतावताऽनात् कथन्न प्रलयं गत । इति ।

एतावता अनादिभ्येण कालेन कथन्न प्रलयं गतं तदागमः । कीदृशः ? अनाप्तं अविद्यमानतदर्थसाक्षात्कारिपुरः । प्रलयं गतोपपत्त्येव (गत एव उपपत्त्या) रागाद्युपहतचेतस्क-
तया प्रज्ञायत्नैकत्वादिना च अर्वादर्शिनानुपदेशान्यथोपदेशादे अप्रतिवेदना यथाप्रतिवेदना-
देश्व प्रतिपुरुषमुपक्षीयमाणस्य सर्वत्रापि देवो अनादिना कालेन निर्मूलो मूलनस्य सम्भवात् ।

१ उदा भा०, प०, प० । २ 'प्रत्यन्तो म्लेच्छदेश स्यात्' इत्यमरः । ३ -तदर्थभिमुखोऽसावा-
भा०, प०, प० ।

क्षयते हि इदानीन्तनानामपि नैषध्यादिव्यवहाराणां बहुजनपरिगृहीतानामपि निर्मूलप्रलय
क पुनस्तथा तदागमस्यादिकालीनस्य न भवेत् । न च वाम्, ततो यत्सिद्धं तदाह-

सिद्धं श्रुतेन्द्रियातीतं त्रिकालविषयं स्फुटम् ॥३३॥ इति ।

'शास्त्रज्ञानम्' इत्यनुवृत्तम् । शास्त्रस्यायुर्वेदादे श्रुत्यतोऽर्थतश्च यज्ञानम् उच्छेद-
गतस्य पुन प्रवृत्तिनिमित्तं तत् सिद्धं क्वचित् पुरुषे निदिशतम्, अन्यथा तत्प्रलयगमनाभावा- ५
नुपपत्ते । तच्च श्रुतातीतम् उपदेशानपेक्षत्वात् अन्यथा भवेत्' इत्यादिदोषात् । इन्द्रियातीतं
च तदधीनत्वे तज्ज्ञानत्वानुपपत्ते । अत एव त्रिकालविषयम् इन्द्रियद्वारतयैव तस्य काल-
नियमसम्भवात् । आवरणपरिक्षयाच्च स्फुटमिति स्पष्टमिति । तर्हि तथाविधस्य तज्ज्ञानस्य
सुगतादिष्वेव भावात् त एव तद्वेदादे प्रवर्तका' इति चेत्, अनाह-

तथा न क्षणिकादीनां सर्वथाप्तगुणात्ययात् । इति ।

१०

क्षण इति क्षणभङ्गाद् उच्यते विषयिणि विषयोपचारात्, तदस्त्वेन क्षणिक.
'सुगत आदिशब्दादीस्वरसदयस्तेषां तथा तेनोक्तप्रकारेण न शास्त्रज्ञानम् । फस्मात् ?
आप्तस्य यो गुण अज्ञानरागादिदोषाभावलक्षण "आप्ति दोषक्षय विदुः" [५
इति वचनात्, तस्यात्ययात् अभावात् । भवतु नाम क्षणभङ्गादौ प्रमाणपथातिवर्तिनि तेषां
तदत्ययो न नीलादौ तस्य तदनतिवर्तिन एव तैरपदेशादिति चेत्, न, तस्यापि क्षणभङ्गाय- १५
व्यतिरेकेण तदतिवर्तित्वाविशेषात् । अत एवोक्त 'सर्वथा' इति । ततो न तेषां तत्प्रवर्तकत्व
भगवत् एव तदुपपत्ते । उपग्रहर्नाह-

तद्विरम्य विरम्यैतद् युक्तं शास्त्रप्रवर्तनम् ॥३४॥ इति ।

तत्तस्मादुपतरूपात् ज्ञानात् एतत् प्रतीयमानं शास्त्रस्यायुर्वेदादे प्रवर्तनं युक्त-
मुपपन्नम् । नयम् ? विरम्य विरम्य वीप्सया अन्तराज्जरा विच्छेद गत्वेति दर्शयति । २०
प्रसिद्धश्च परस्यापि तथा तद्विच्छेद, विच्छिन्नस्य पुन कुतश्चित् तदर्थदर्शनयत् प्रवर्तन
च । 'वामदेवेन दृष्टं 'साम कठेन प्रोक्तम्" इत्यादिव्यवहारात्, स्वयं प्रतिपन्नस्य
प्रथमोक्तस्य च दृष्टत्वप्रोक्तत्वोपपत्ते । 'तत्तस्मैव (तत्तेऽस्त्येव) तदर्थदर्शां पुरुष तदभावे
शास्त्रस्यैव प्रलयप्रसङ्गात् ।

तदेव तस्य शास्त्र प्रत्युपयोगमभिधाय तत्र प्रवृत्तेर्यवत्त्व प्रत्यभिहित्तुराह-

२५

तादृशोऽभावविज्ञाने शास्त्रे 'वृत्तिरनर्थिका । इति ।

तादृशोऽनीन्द्रियदर्शिनो वीतदोषस्य च पुरुषस्य प्रणेतु अभावविज्ञाने शास्त्रे
आयुर्वेदादौ या वेदवादिना प्रवृत्ति सा 'अनर्थिका निष्प्रयोजना भवेदिति दोष । नैतदस्ति,
शास्त्रात्तदर्थप्रतिपत्तेस्तत्प्रयोजनत्वादिति चेत्, न शास्त्रस्याऽपेक्षकत्वेन' ततस्तत्प्रतिपत्ते-
रनुपपत्ते, अन्यथा यत् कुतश्चित् तत्प्रसङ्गेन शास्त्रस्यैव धेयव्यपत्ते । भवतु दोषवादेव ३०

१ 'मदेद्वयपरम्परा' ह्ययादिदोषात् । २ -कपैरिति छा०, य०, प० । ३ स्फुटितं छा० ।
४ "आप्ति दोषक्षयविदुः"- सांख्यका० माट्ट० पृ० १३ । यदा० उ०... । सांख्यका०... ।
५ सायुद्धयेन छा०, य०, प० । ६ पुरेयोपनिषदि (२।५) प्रोक्तं यद् वामदेवो गर्भं यस्मिन्नेव
सर्वमह वेद इत्युवाच । ७ ततो स्मैव ता० । ८ -नर्थका ता० । ९ -ते च- ता० ।

तत प्रतिपत्तिरिति चेत्; न, स्वतो बोधवत्त्वस्य प्रत्याख्यानात् । परतश्चेत्; वस्तुहि स पर अन्यत्रातीन्द्रियज्ञानादिसम्पन्नात् पुरुषोत्तमात्, तत्सम्प्रदायादेव तस्य यथार्थप्रतीति-
निबन्धनत्वोपपत्ते । जैमिन्यादिसम्प्रदायादेव तस्य तन्निबन्धनत्वमिति चेत्; न, तत्रान्ध-
परम्परादोषस्य भाषितत्वात् । तत शास्त्रस्य तदर्थज्ञान प्रति साफल्यमभ्युपगच्छता तदर्थो-
पदेशकारी निर्दोषोऽज्ञकार्थसाक्षात्कारी च वक्तव्य, अन्यथा ततोऽयथार्थस्य तस्य ज्ञानस्या-
पत्या प्रवृत्तिवैफल्यापत्ते । एवमपि किं शास्त्रेण पुरुषादेव तादृशात् हेयोपादेयतत्त्वपरिज्ञान-
भावादिति चेत्, न, ततोऽपि शास्त्रमुखेनैव तदुपपत्ते, तद्वुद्धचैव विनेयानां तदसम्भवात् ।
भवति स वक्तव्यो यदि कुतश्चित्तादृशस्य पुरुषस्य निश्चयो भवेत्, न चायमस्ति, तत्र
वाधकवत् साधकस्याप्यसम्भवेन सशयस्यैवोपपत्तेरिति चेत्, अत्राह—

१० सन्देहेऽपि च सन्देहस्ततस्तत्त्वं निरूप्यते ॥३५॥ इति ।

सन्देहेऽपि च तादृश पुरुषस्य सन्देह शास्त्रेऽपि किमिद तेन पौरुषेयमुत नेति,
किमस्य तद्गुणत प्रामाण्यमुत स्वत इति, किमिदमेव धर्म प्रमाणमुत सोऽपीति च सशय
प्राप्नुयात् । न चाय परस्य पथ्य । सति सशये “यद्वा कर्तुरभावेन” [मी० श्लो० चोदना०
श्लो० ६३] इत्यादे “स्वत सर्वप्रमाणानाम्” [मी० श्लो० चोदना० श्लो० ४७]
इत्यादे, “धर्मं चोदनेनैव प्रमाणम्” [ ] इत्यवधारणस्य च विलोपसम्पातात् । तत तस्मा-
दुक्तन्यायात् तच्च तस्य तादृशस्य भाव निरूप्यते विचार्यते, तदपरीक्षायामुक्तदोषानतिवृत्ते ।
तदेव वेदाऽव्यवृत्तेनायुर्वेदादे नित्यत्वे दोषमभिधाय साम्प्रत शब्दमानस्य नित्यत्वे
त दर्शयन्नाह—

स्वतन्त्रत्वे तु शब्दानां प्रयासोऽनर्थको भवेत् । इति ।

२० स्वतन्त्रत्वमन्यानपेक्षत्वमनेन नित्यत्व दर्शयति सत्येव तस्मिन् तदुपपत्ते तस्मिन्
सति । केपाम् ? शब्दानां लौकिकानामन्येषा च प्रयास तात्वादिपरिस्पन्दरूप
प्रयत्नोऽनर्थको विफलो भवेत् । तु शब्दादवधारण प्रतिपत्तव्यम् । नानर्थकस्तेषां तेन
व्यक्तेरिति चेत्, न प्रयासदेश एव तत्प्रसङ्गात्, प्रदीपाद्यालोकदेश एव घटाद्यभिव्यक्ते-
रप्युपलम्भान् । तथा च न परेण शब्दस्य श्रवणम् अश्रोत्रप्राप्तस्य तदसम्भवात् । अथ
२५ प्रयासाद् व्यञ्जका वायव श्रोतु श्रोत्रप्रदेश यावदभिसंपन्तस्तत्रापि तदभिव्यक्ति कुर्वन्ति
प्रयासस्य 'तु तत्कारित्वोपकल्पन तद्द्वारकमेव न साक्षात् । न चैव सर्वत्र तदभिव्यक्ति,
व्यञ्जकानां सर्वत्राभावादिति । तत्र सत्यम्, एवमभिव्यक्तज्ञानभिव्यक्तरूपतया तत्र
भेदापत्ते । नाय दोष क्वचिदभिव्यक्तेरेव अन्यत्रानभिव्यक्तित्वेन तत्संज्ञकस्य रूपान्त-
रस्याभावादिति चेत्, कथमेवमन्यत्रानभिव्यक्तिरेव क्वचिदभिव्यक्तिरपि न भवेत्, तथा
३० च व्यवस्थितमिद भवेत्—प्रयासो निरर्थको भवेत्' इति, अनभिव्यक्तिवत् तद्रूपायामभिव्य-
क्तावपि प्रयासस्यानुयोगात् । कथं पुनरनभिव्यक्ति अभिव्यक्ति, अभावस्य भावरूपत्वा-
नुपपत्तेरिति चेत्, अभिव्यक्तिरपि अनभिव्यक्तिर्न भवेत् भावस्यापि अभावरूपत्वायोगात् ।
देशभेदापेक्षया तस्य ताद्रूप्यस्येतरत्रापि तुल्यत्वात् । ततो निरवयवस्य क्वचिदभिव्यक्तौ
सर्वत्राभिव्यक्तिरेवेति नष्टो दूरादश्रवणव्यवहारो दिक्पारवर्तिभिरपि व्यापिनि तत्र

१ ज्ञानस्थोपपत्त्या शा०, व०, प० । २ शास्त्र किं—शा०, व०, प० । ३ चोदनेनैव प्रमाणत्वे
स्येतद् धर्मोऽवधारितम्—मी० श्लो० चोदना० श्लो० ४ । ४ तत्कारित्वोपकल्पनं तद्वाधकमेव शा०, व०,
प० । ५ शब्दे । ६—स्य भा—शा०, व०, प० । ७ शब्दे ।

श्रवणस्यैव सम्भवात् । कुतो वा प्रयासस्य व्यञ्जकत्वमेव न कारकत्वम् ? तत् प्रागपि शब्दस्य भावादिति चेत्, श्रोत्रज्ञानविषयत्वमपि भवेत् तस्य तल्लक्षणत्वादिति व्यर्थं एव प्रयास स्यात्-नेनापि तस्यैवाभिव्यक्त्यपरनामधेयस्य करणात्, तस्य च विनाऽपि तेन सत्त्वात्, सत्तश्च वरणे तदपरिनिच्छप्रसङ्गात् । तज्ज्ञानयोग्यत्वेनैव प्राक् तस्य भावो न तद्विषयत्वेनेति चेत्, न, तत्रापि तद्वैयर्थ्याविशेषात् । तथा हि-

योग्य प्रागपि शब्दश्चेत् स्वज्ञानजनन प्रति ।

प्रयासापेक्षया तत्र किमन्यत् फलमुच्यताम् ॥१७४३॥

'स' प्रयासव्यपेक्षश्चेत् स्वज्ञानजननक्षम ।

प्रयासाधीनतच्छक्तिस्तत पूर्वं कथं भवेत् ॥१७४४॥

शक्तिस्तस्य तदायत्ता न चेत् किं तद्व्यपेक्षया ।

व्यक्ता (कत्या) स्यमेव कार्यं चेत् न स्वशक्तेस्तद्बुद्भवात् ॥१७४५॥

केचला सा न हेतुश्चेत् जह्याच्छक्तित्वमात्मन ।

कार्यशून्याऽपि शक्तिश्चेत् शक्ति स्याद् व्योमपद्मिनी ॥१७४६॥

जहातु नाम केवल्ये तत्साहित्ये तु नेति चेत् ।

तदेव तर्हि सा शक्तिर्न तत् प्राक्, तल कथम् ॥१७४७॥

श्रोत्रवेदनयोग्यस्य शब्दस्य प्रागपि स्थिते ।

तद्व्यक्तावेव सर्वोऽयं प्रयास इति कथ्यताम् ॥१७४८॥

कुतो वा तस्य प्रयासात् प्रागपि भाव ? ततोऽभिव्यक्त्यनेरिति चेत्, सैव तत् कस्मान्न निष्पत्तिरेव । प्रागपि ततस्तस्य भावादिति चेत्; न; परस्पराययात् । प्रत्यभिज्ञानात् तर्हि तदा तद्भाव ।

"शब्दोऽपि प्रत्यभिज्ञानात् प्रागस्तीत्यनुमीयते ।" [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३३] इति ।

इति चेत्, किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं नाम ? स एवायमिति पूर्वापरयोरेकत्वपरिज्ञानमिति चेत्; न; सर्वधैक्ये प्रवापरभावस्यानुपपत्ते, तत्र हि पूर्वभाव एव वा भवेत्, उत्तरभाव एव वा ? तत्र पूर्वविकल्पे पूर्वतयैव तस्याभिव्यक्तिरिति न साम्प्रतिकृत्या प्रतिपत्तिर्भवेत् । पूर्वस्यापि तत् पूर्वभावे न पूर्वतयापि प्रतिपत्ति, ततोऽपि पूर्वतयैव तत्सम्भवात्, एव तत्रापि वचनव्यमिति न कश्चिदवस्थिता प्रयासतत्त्वदभिव्यक्तिर्भवेत् । उत्तरविकल्पे तु प्राग्भावस्याभावान् न प्रयासात् 'तस्याभिव्यक्ति' । कश्चिदवस्थित्ये तु पूर्वस्मादुत्तरस्य श्रोत्रबोधानुपातिनो भेदोऽप्यस्तीति 'तत्कादाचित्कत्वे कारणमभिधातव्यम्, अन्यथा तदयोगान् । तच्च न प्रयासाद् अपरमुपलभ्यत इति कथं तत्कार्यतैव तत्र न भवेत् ? तस्यपि तस्य प्राग्भावे प्रयासोपनीतेर्ध्वनिभि कथमप्रतीतेरभिव्यक्ति ? प्रतीतेरेव प्रदीपालोकादिभि घटादीना तदुपलब्धे । न प्रतीतिरभिव्यक्त्यावद्भू शक्तेरेव तत्त्वात्, मन्त्रादिना तत्रिपेक्षे तदालोकादीनामपि अनभिव्यञ्जकत्वात् । न च तस्यामपि पर्यनुयोग - 'बोद्धुमी' सा' इति ? कारकभक्तावपि प्रसङ्गात्, तत्रापि अतीन्द्रियत्वेनाप्रतीतेरविशेषात् । न चंतावनाऽपी निष्प्रमाणैव कार्यदर्शनेन कारकशक्तिवत् व्यक्तितदर्शनतो व्यञ्जकशक्त्येवम्यापनात् ।

१ प्रयासात् प्रागपि । २ प्रयासेकापि । ३ शब्दः । ४ -स्याप्यभा-आ०, घ०, ष० ।

५ तदभिव्यक्त्ये-क-घ्या०, घ०, ष० । ६ शब्दस्य । ७ शब्दनिष्पत्ते । ८ तादावपि । ९ यतीति ता० ।

तस्मादिन्द्रियगोचरातिपातिन्यैव शक्त्या तादृशीमेव शक्ति श्रोत्रेन्द्रियस्यादधाना ध्वनय
शब्दाभिव्यक्तेर्हेतव इत्युपपन्नमुत्पद्याम । तदुक्तम्-

“न च पर्यनुयोगोऽत्र 'केनाकारेण सस्कृत (ति) ।

उत्पत्तावपि तुल्यत्वात् शक्तिस्तत्राप्यतीन्द्रिया ॥

५ 'नित्य कार्यानुमेया च शक्ति किमनुयुज्यते ।

तद्भावाभावमात्र हि प्रमाण तत्र गम्यते ॥

'अतोऽतीन्द्रिय एवैते शक्त्या शक्तिमतीन्द्रियाम् ।

इन्द्रियस्यादधाना स्युः शब्दाभिव्यक्तिहेतव ॥

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४३-४५]

१० इति चेत्, उच्यते-नस्याल्पत्वमहत्त्वादिभिर्विशेषैरुपश्लिष्टस्य, अनुपश्लिष्टस्य वा
'तेऽभिव्यञ्जका कल्प्यन्ताम् ? न तावदनुपश्लिष्टस्य, अप्रतीते । न हि तादृश क्वचिद्
व्यक्तोऽव्यक्तो वा शब्द प्रतीतिपथमुपसपति यत्राल्पत्वादीनामन्यतमस्यापि विशेषस्यानु-
पश्लेप सर्वदा तदुपश्लेषिण एव तस्य प्रतीते । भवन्तु तदुपश्लेषिण एव तस्य ते व्यञ्जका
इति चेत्, 'अत्रापि-

१५ शब्दस्यैव स्वभावश्चेदल्पत्वादित्स्ता कथम् ।

'तद्भेदे सत्यवर्णेषु तवैकत्वप्रकल्पनम् ॥१७४९॥

प्रत्यभिज्ञानशक्तेश्चेत् घटप्वपि न तत्त्वम् ।

घटो घटोऽयमित्येव व्यक्त तत्रापि तददृशे ॥१७५०॥

व्यक्तिरेव कुलालादेस्तेषामपि तत्त्वम् ।

२० कारकव्यवहारोऽय क्वापि न स्थितिमाप्नुयात् ॥१७५१॥

बैलक्षण्याद्विशेषाणा भेदस्यैवोपपत्तित् ।

'जायेकत्वनिमित्तं चेत् तत्र प्रत्यवमशनम् ॥१७५२॥

अवर्णेष्वपि सैवेय प्रक्रिया परिवर्ण्यताम् ।

तत्राप्यल्पादिरूपेण व्यक्तभेदव्यवस्थिते ॥१७५३॥

२५ अथासौ शब्दधर्मो न भवति ध्वनिधर्मत्वात् । शब्द एव तद्धर्मा तथाप्रतीतरिति
चेत् न, अतर्द्धर्मिणि शब्दत्वेऽपि तथाप्रतिपत्तिभावेन व्यभिचारात्, व्यक्तितगतस्यैव
अल्पत्वादेस्तेनानुविधानात् । तत्र तत्प्रतिपत्तिविभ्रमादिति चेत्, न, शब्देऽपि तदविशेषात्,
ध्वनिगतस्यैव तेनापि तस्यानुविधानात् । तत्र शब्द 'एवाल्पत्वादि तद्रूपतया विज्ञानादिति
न साधुसाधन शब्दत्वनानेकात्तात् । मुखेन च, दृश्यत हि मुखेऽपि व्यञ्जकाल्पत्वादिना
३० तद्रूपविज्ञानमतस्त्वभावेऽपि । तदुक्तम्-

“अथ ताद्रूप्यविज्ञान हेतुरित्यभिधीयते ।

तथाऽपि व्यभिचारित्व शब्दत्वेऽपि हि तमति ॥

व्यक्त्यल्पत्वमहत्त्वे च तद्यथाऽनुविधीयते ।

तथैवानुविधाताऽय ध्वन्यल्पत्वमहत्त्वयो ॥

१ -शायो-ता० । २ कार्य कार्यासकृते ता० । ३ निया आ०, व०, प० । ४ ततो आ०,
व०, प० । ५ ध्वनय । ६ अत्राह-ता० । ७ अस्त्वादिभेदे सति अकारादिवर्णेषु एक्यकल्पन कथम् ।
८ ध्वत्वादिजाति । ९ अल्पत्वादि । १० एवोपाधि आ० ।

'व्यङ्ग्यानां चेतदस्तीति' मुखे नैकान्तिकं ततः ।

वर्णनेऽल्पमहत्त्वे च 'दृश्यते न तु तन्मुखे' ॥'

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २१३-१६] इति ।

तदयमत्यन्तपरामर्शपराद्भूमस्यैवोल्लासः, ध्वनिधर्मत्वेऽल्पत्वादेस्तद्देवाप्रतीति-
प्रसङ्गात् । अप्रतीतिस्तच्च "न च पर्यनुयोगः" [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ४३] इत्यादिना ५
ध्वनयः प्रतिपादिता । न चाप्रतीती विभ्रम, विभ्रमस्य प्रतीतिरूपत्वात् । प्रतिपाद्यत एव
तेषामपि कैश्चित् प्रतीति — "ध्वनीनां श्रोत्रगम्यत्वं तस्मात् केचित् प्रचक्षते ।" [मी० श्लो०
शब्दनि० श्लो० २२३] इति वचनादिति चेत्, अतद्गम्यत्ववादिना तर्हि कथं तत्प्रतीतिः यतः
शब्दे तद्विभ्रम ? न हि वर्णाल्पत्वादेरप्रतीती वदने तद्विभ्रम इति तद्विकलस्यैवावर्णा-
देस्तदा 'तद्गम्यत्वं प्राप्नुयात् । न चैवं सर्वदा तदुपश्लिष्टविभ्रमस्यैव तस्योपलम्भात् । १०

अपि च, ध्वनीनां श्रोत्रगम्यत्वेऽपि यदि वाचकशक्तिः, व्यर्थं तद्व्यङ्ग्यस्य शब्दान्त-
रस्य परिकल्पनं तत्प्रयोजनस्य ध्वनिभ्य एव निष्पत्ते । अवाचकत्वे तद्धर्मस्य वृद्धिहासा-
देरपि वाचकत्वं न भवेत् । तथा च—

वृद्ध्यादिव्यतिरेकेण शब्दस्याप्रतिवेदनात् ।

'अवाचकं जगत्प्राप्त ततः किं कोन कथ्यताम् ॥१७५४॥

१५

न हि वृद्ध्यादिशून्यस्य प्रत्यभिज्ञाऽपि वेदिता ।

वाचकत्व गतस्तस्य कल्पयेम निराकुलम् ॥१७५५॥

वृद्धिहासावितादात्म्य विभ्रतश्च तथा गतो ।

अवाचकत्व वृद्ध्यादेरक्षयपरिकल्पनम् ॥१७५६॥

अन्यथा सर्वकार्येऽपि सर्वभेदविचर्जितम् ।

२०

सन्मात्र प्रत्यभिज्ञेयमुपयोगीति कल्पनात् ॥१७५७॥

स्वर्गादावपि तस्यैव कारणत्वव्यवस्थिते ।

यजनादिक्रियाभेदे प्रवृत्तिर्व्यथिका भवेत् ॥१७५८॥

भेदात्मनस्ततो यद्धत् ततोऽर्थकरण तथा ।

ह्रस्वाद्यात्मैव शब्दोऽपि वाचकत्वाय कल्पते ॥१७५९॥

२५

अन्यथा तस्य संस्कार षाणिनिप्रमुखा वयम् ।

वाचक शब्दमुददिश्य प्रवृत्त कुर्वन्ते युधाः ॥१७६०॥

सत्यम्, ह्रस्वाद्यात्मन एव शब्दस्य वाचकत्वम्, तत्तु तदात्मत्वं ध्वनिधर्मरसैव
ह्रस्वादेरनुपातात् न तत्त्वतः, इति चेत्, कथमतात्त्विकेन तद्रूपेण वाचकत्व वर्णस्य
स्वरूपेणापि तथाविधेनैव तत्प्रसङ्गात् । एव च—

३०

अतात्त्विकस्य वर्णस्य नित्यत्वादिप्रसाधनम् ।

वर्णस्यास्तन्वस्यैव सौरूप्यगुणवर्णनम् ॥१७६१॥

सवृत्या वाचक शब्द कल्पयन्नपि याज्ञिक ।

कल्पयेत् कारक तद्वदिति वीद्धमत भवेत् ॥१७६२॥

१ व्यङ्ग्यानां-प्रा० । २ कालो नि-प्रा० । ३ दृश्यते प्रा० । ४ तन्मुखम् प्रा० । 'व्यङ्ग्यानां चेतदस्तीति
लोकेऽपैकान्तिकं न सत् । दर्पणारण्यमहादे हि दृश्यतेऽनुपपन्नमुखम् ॥ —मी० श्लो० । ५ श्रोत्रगम्यत्वम् ।
६ व्याप्ताचकं जगद्व्याप्यं प्रा० । ७ कल्पयते प्रा० ।

तस्मात्तात्त्विक एवाय ह्रस्वादि शब्दगोचर ।

मन्दविस्पन्दित तस्य ध्वनिघर्मत्वकल्पनम् ॥१७६३॥

ततो निरावृत्तमेतत्—

“एव ध्वनिगुणान् सर्वान् नित्यत्वेन व्यवस्थिता ।

वर्णा अनुपतन्त स्थुरयभेदावबोधिन ॥

आनुपूर्वी च वर्णाना ह्रस्वदीर्घप्लुताश्च ये ।

कालस्य प्रविभागास्ते जायन्ते ध्वन्युपाधय ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० ३०१-२] इति ।

यत्पुनस्ताद्रूप्यविज्ञानस्य हेतोः शब्दत्वेन व्यभिचारित्वमुपदर्शितम्, तदल्पमति-
१० विलसितम्, व्यक्त्यविष्वग्भावेन तत्रापि तत्त्वत एव वृद्ध्यादेर्भावात् । व्यक्तिव्यतिरेकिणश्च
शब्दत्वादेर्नित्यसर्वगतस्य च प्रत्याख्यानाद् दर्पणेत्यादिकमपि तादृशमेव । न हि दर्पणस्य
अल्पत्वादिना मुखे तत्प्रतिपत्तिः, तत्प्रतिपत्तिसन्नम एव तन्मोषलम्भात् । तस्य च दर्पणा-
धिष्ठानत्वेन मुखात्तदन्तरत्वात् । मुखमेव भ्रमान् तदधिष्ठानमुपलभ्यत इति चेत्, न,
तदानीमेवातदधिष्ठानस्यापि तस्योपलम्भान् । न चैतन्न्याय्यम्—

१५ अन्योऽन्याभावरूपत्वात् विभ्रमेतररूपयो ।

युगपत् सम्भवाभावादेकत्र ग्राह्यवस्तुनि ॥१७६४॥

सदप्यविभ्रमज्ञान विभ्रम चेन्न बाधते ।

विभ्रमध्वस्तये पु सा प्रयासोऽन्यैको भवेत् ॥१७६५॥

तत्र मुखस्य तदधिष्ठानत्वम् दर्पणपरिणामविशेषस्यैव तत्प्रतिसक्रमापरनामधेयस्य
२० तत्त्वात् । तत्र मुखेनापि तस्य व्यभिचारित्वम् औपाधिकस्याल्पत्वादेरतनाप्यप्रतिवेदनात् ।
तत् शब्द एव दीर्घादि निर्वाघतत्प्रत्ययविषयत्वात् घटादिवत् । अतस्तस्य तात्त्वादिन्यापारा-
दुत्पत्तिरेवोपपन्ना नाभिव्यक्तिः ।

कथं वा 'तदव्यापारस्याभिव्यञ्जकत्वे ततो नियमेन शब्दस्याभिव्यक्ति प्रदीपादावेवम-
दर्शनात् ? युक्तं प्रदीपादौ मस्यपि घटादेस्तनियमाभाव तस्यानित्यत्वात् अविभुत्वाच्च,
२५ न शब्दस्य विषययादिति चेत्, न, तस्याल्पत्वमहत्त्वादिना भेदवत्त्वेन तद्वत् अनित्यत्वाद्य-
विशेषात् । प्रत्यभिज्ञानात् 'तन्नित्यत्वादिप्रतिपत्ते घटादावपि तुल्यत्वात् । वक्ष्यति चेत्—
“यदि चैवविधौ नित्य” इत्यादिना । तत् शब्दवत् घटादेरपि चक्रचीवरादेरभिव्यक्ति-
रेवेति गत प्रसिद्धोऽपि तत्र हेतुफलव्यवहार । व्यञ्जकान्तरस्य प्रदीपादेस्तत्र भावा-
दुत्पत्तिरेव 'ततस्तस्येति चेत्, तर्हि शब्दस्यापि प्रस्तुतप्रयामात् 'संवास्तु थोत्रप्रणिधान-
३० तद्योग्यदेशादेर्व्यञ्जकान्तरस्य तत्रापि भावात् । तत्प्रणिधानादौ तथाविधस्य व्यञ्जकत्वस्या-
भावात्तदन्तरत्व तत्र नास्तीति चेत्, तर्हि प्रदीपादावपि तथाविधस्य तस्याभावात्
तद्धेतोरभिव्यक्तिरेव प्राप्नुयादिति नित्य एव सोऽपि भवेत् । तत्र अभिव्यक्तिवरणात्
प्रयामस्य शब्दे साफल्यम्, अभिव्यक्तेरुपलब्धिस्थाया थोत्रादेरेव भावात् । आवरणविह्लेप-
करणात् तत्र तस्य साफल्यमिति चेत्, न, 'चक्रचीवरादिव्यापारेऽपि तत् एव तत्कल्पनापत्ते ।

१ तात्त्वादिन्यापारस्य । २ शब्दनिर्णयत्वादि । ३ न्यायवि० श्लो० ३१० । ४ घटादी । ५ चक्र-
चीवरादे । ६ वरणादिव्यवहारे । ७ न कदाचिद्व्या—शा० ।

किञ्च, यच्चावरण व्यवधानात्, तन्न कालत, नित्यत्वात् । नापि देशत, विभुत्वात् । नाप्युपलम्भस्य प्रतिबन्धात्, तज्जन्मनि शब्दस्यासामर्थ्ये देवादेव तदभावात् । न ततस्तत्प्रतिबन्धेनापि, सामर्थ्ये सति तस्मिन् नित्यत्वेनाशक्यप्रध्वसे तत्कार्यस्यावश्यकात् । आवरणमपि तत्प्रतिबन्धे योग्यमेवेति चेत्, उपलब्धेस्तर्हि युगपद्भावाभावोपनिपातात्- तदेवोपलब्धोऽनुपलब्धश्च शब्द इति प्रतीतिपत्त्यातिवर्तिनी भवन्मतिप्रवृत्तिरापद्येत । तन्न शब्दस्यावरण नाम । सतोऽपि तस्य प्रयासाद् विश्लेषे शब्दस्योपलब्धिर्यदि व्यापकेन रूपेण, व्याप्यमपि जगत् तया प्रतिपत्तव्यम्, तत्प्रतिपत्तिमन्तरेण व्यापकप्रतिपत्तेरनुपपत्ते । तथा च श्रोत्रव्यापारस्यैवाशब्दोऽपि जगति प्रवृत्तिमभ्युपगच्छन् वयमिदमभिदध्यात् "न रूपे श्रोत्रवृत्तित्" [मी० श्लो० चौदना० श्लो० ११४] इति । व्याप्यमप्रतिपद्यापि व्यापकप्रतिपत्तौ तु सकल जगदप्रतियनोऽपि कस्यचित् तद्विषयज्ञानवत् प्रतिपत्तिसम्भवात् "सर्वज्ञोऽप्रमिति ह्येवम्" [मी० श्लो० चौदना० श्लो० १३४] इत्यादि परस्य पर्यालोचितवचनता परित्यजेत् । अथ न तद्रूपेण तस्योपलब्धिरकारादिरूपत एव तद्भावादिति, तन्न, निरशस्योपलब्धेतरस्वभावतया भेदानुपपत्ते । तदुपपत्तौ वा भाशतया वृद्धिहासादेरपि सम्भवात् असम्भवदर्शमेतदापद्येत-

"वर्णोऽनवयवत्वात्तु वृद्धिहासौ न गच्छति ।

व्योमादिवदतोऽसिद्धा वृद्धिरस्य स्वहृपत ॥"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २१३] इति ।

ततो नावरणविश्लेषादपि विच्छिन्नत्, यतस्तत्करणेन प्रयासस्य साकल्प्यमवकल्प्येत । भवतु तर्हि सस्कारकरणात् तस्य तदवकल्पनमिति चेत्, उच्यते-

न तावदावृत्तिध्वम सरकारस्तस्य दूषणात् ।

नाभिन्नातिशयाद्यान कौटस्थ्ये तदसम्भवात् ॥१७६६॥

भिन्नस्त्वतिशयस्तस्य शब्दस्येति कथं भवेत् ?

तेनाप्यतिशयावानमनवस्थानमुद्धहेत् ॥१७६७॥

सन्नप्यतिशयस्तस्य यदि व्यापी तदा भवेत् ।

यावद्व्योमप्रवृत्तस्य शब्दस्य श्रवणं जनं ॥१७६८॥

न चैवमस्ति कस्यापि प्रतीति शब्दवस्तुनि ।

प्रत्यासन्नाल्पदेशस्य सर्वेस्तस्योपलम्भनात् ॥१७६९॥

अव्यापी यदि तेनापि वित्तिरव्यापिनो भवेत् ।

न हि ते तादृशो वर्णं कश्चिदस्ति मनीषित ॥१७७०॥

यद्यप्यव्याप्येवाऽतिशय प्रदेशवृत्तित्वात् न वर्णं भवेत्, तद्वृत्तिविषयस्य तत्प्रदेश-स्याभावात् । उपाधिदशादस्येव तद्भाव इति चेत्, न, उपाधिनाऽपि व्यापिना तदसम्भवात् । अव्याप्येव सोऽपि प्रदेशवृत्तित्वादिति चेत्, न, तथापि 'न वर्णं भवेत्' इत्यादे-रादृश्या चक्रात् अनवस्थापत्तेश्च । न तत्प्रदेशवृत्तित्वात् अव्यापित्वमतिशयस्य, अपि तु म्वत् एतेति चेत्, तथाऽपि वयमसौ वर्णं भवेत् ? सम्प्रत्यादिति चेत्, न तेनापि व्यापिना तस्याव्यापित्वानुपपत्ते । अव्याप्येव सोऽपीति चेत्, कुनन्तम्याऽपित्वम् ? प्रदेश-

- वृत्तित्वादिति चेत्, न; दत्तोत्तरत्वात् । स्वत एवेति चेत्; न; तत्रापि 'कथम्' इत्यादे-
 र्दोषात् । तस्यापि पुनः सम्बन्धाद् वर्णं वृत्तिवल्पनाया चक्ररूपोपस्थानवस्थाप्रसङ्गस्य
 चाविचलनात् । कथमेवं व्यापिन्यप्याकाशे तुलादिसम्बन्धस्याव्यापित्वमिति चेत्? न;
 तस्य तत्प्रदेशवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः । प्रदेशवत् सत्त्वाकाशमस्मन्मते प्रसिद्धम्—“आकाशस्यानन्ताः”
 ५ प्रदेशाः [त० सू० ५।९] इति सूत्रात् । तस्यापि निष्प्रदेशत्वपरिवर्तननाया प्रवृत्तप्रसङ्गान-
 तिवृत्ते । तन्नातिशयस्याव्यापिनः सम्भवः । सम्भवेऽपि न तेन वर्णस्य व्यापितयोपलब्धिः ।
 अव्यापिना तु उपलब्धेनापि न किञ्चित् तावन्मात्रस्य अवाचकत्वात् । नायं दोषः, तावन्मात्र-
 स्यापि वर्णतया परिपूर्णत्वात् । न हि तस्यावयवाः सन्ति यतस्तस्य प्रत्याकाशप्रदेशं भागशो
 वृत्तिरूपलब्धिर्वा भवेत् तन्नियेधात् । न 'चेतावता तस्याव्यापित्वम्, एकत्रेवापरतत्प्रदेशे-
 १० ष्वपि' तदैव तस्य सर्वत्र सर्वात्मनाऽपि प्रवृत्ते । तदुक्तम्—

“यो यो गृहीत सर्वस्मिन् देशे शब्दो हि विद्यते ।
 न चास्यावयवाः सन्ति येन वर्तेत भागशः ॥
 शब्दो वर्तेत इत्येवं तत्र सर्वात्मकश्च सः ।
 व्यञ्जकध्वन्यधीनत्वात् तद्देशे स च गृह्यते ॥”

- १५ [मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १७१-७२] इति ।
 ततस्तावतोऽपि वर्णतया परिपूर्णत्वात् तथैवोपलब्धत्वाच्चोपपन्नमेव वाचकत्वमिति
 चेत्, उच्यते—

ध्वनिदेशस्थवर्णस्य देशान्तरगतात्तत ।
 विच्छेदे व्यापिता तस्य विरोधात्प्रोपपद्यते ॥१७७१॥
 अविच्छेदे तु तेनापि तद्देशे तस्य वर्तनात् ।
 देशान्तराभिसम्बन्धो न शक्यपरिकल्पन ॥१७७२॥
 तेनात्मना न चेत्तस्य तत्र वृत्ति कथं तदा ।
 सर्वात्मनैकदेशेऽपि तस्य वृत्तिः प्रकल्प्यताम् ॥१७७३॥
 वाचकत्व यतस्तस्य परिपूर्णस्य दर्शनात् ।
 कल्पयेम ततस्तस्य भागेनैव प्रवर्तनम् ॥१७७४॥

- २५ न च भागस्योपलब्धस्यापि वाचकत्वम् । वाचकत्वे वा व्यर्थं तत्र व्याप्तिकल्पनम्,
 वाचकमात्रस्यैव वर्णत्वोपपत्तेः । तावदेव हि वर्णस्य स्वरूपमुपपन्नं यावता तत्प्रतियोगिनं
 नापर तेन तदभावात् । तथाऽपि तत्कल्पनाया घटादावपि तत्प्रसङ्गात् न कश्चिदव्यापी नाम
 भावो भवेत् प्रत्यभिज्ञानस्याविशेषात् । तत्र संस्कारकरणादपि साफल्यं प्रयासस्य ।
 ३० नाप्यभिधेयप्रतिपादनात्, ततस्तद्भावे शब्दकल्पनावैकल्यापत्तेः । तत्सहायाच्छब्दा-
 देव तद्भावे इति चेत्, न, कूटस्थस्य सहायापेक्षायाः प्रतिक्षेपात् । एतदेवाह—

व्यक्त्यावरणविच्छेदसंस्कारादिविरोधतः ॥३६॥ इति ।

- व्यक्तिसंज्ञावरणविच्छेदश्च संस्कारश्च आदितद्वैशब्दभिधेयप्रतिपादनादित्थं तस्य
 विरोधतः प्रतिपादितप्रकारेण नित्यव्यापिनि प्रयासनिवन्धनस्यासम्भवात् । 'प्रयासोऽनर्थको
 ३५ भवेत्' इति पदसङ्गति प्रतिपत्तव्या ।

मा भूदेव वर्णसंस्कारो विचारप्रदीपव्यापारदुरूपपादत्वात्, श्रोत्रसंस्कारस्तु न
दुष्यति श्रोत्रस्य भागवत्त्वेन प्रदेशतः संस्कारसम्भवादिति चेत् न, तत्संस्कारादपि वर्णस्य
व्यापिन एवोपलब्धिर्भवेत् नाव्यापिनस्तस्याभावात् ।

असतोऽप्युपलब्धिश्चेत् भ्रान्तिरेव प्रसज्यते ।

श्रोत्रबुद्धिः समस्ताऽपि व्योमपद्मादिवुद्धिवत् ॥१७७५॥

संस्कृतादपि च श्रोत्राद्यैकस्योपलम्भनम् ।

वर्णस्य तद्वदन्येषां तद्देशत्वात् प्रसज्यते ॥१७७६॥

न हि क्षुण्णं द्रष्टुं तद्वताऽपि तत्संस्कारम् ।

तद्देशस्तम्भकुम्भादि न पश्यति पुर स्थितम् ॥१७७७॥

यथा चाक्षोपवर्णानां सर्वेषां युगपद्गते ।

तदेकैकप्रतीतिस्ते प्रसिद्धाऽपि न सिद्धयति ॥१७७८॥

एकैकस्यैव सवित्तौ श्रोत्रं यदि च शक्तिमत् ।

कथं सद्भ्रामरद्वयादीं जनकोलाहलश्रवणं ॥१७७९॥

एकहेलया बहुविधानेकशब्दसन्दोहश्रवणं हि कोलाहलश्रवणं प्रसिद्धम् । न चैतत्
एकैकवर्णश्रवणं एव संस्कृतस्यापि श्रोत्रस्य सामर्थ्यं शक्यसम्भावनमिति दूरापसारितस्तद्व्यव-
हारः स्यात् । तथापि कमयदेव तच्छ्रवणम्, योगपद्याभिमानस्तु तदाशुभावनिबन्धनाद्विभ्रमा-
देवेति चेत्, तदसारम्, अतिप्रसङ्गात् । तमेव दर्शयन्नाह—

वंशादिस्वरधारायां संकुलाप्रतिपत्तित् ।

क्रमेणाशुग्रहेऽयुक्तं सकृद्ग्रहणविभ्रमं ॥३७॥ इति ।

कोलाहलश्रवणदशायां यः सकृद्ग्रहणे विभ्रमं शब्देषु अयम् अपुक्तोऽनुपपन्नः । २०
कस्मिन् निमित्ते सति भवन्नसा [व] युवतः ? क्रमेणाशुग्रहे परिपाट्या शब्दानां शीघ्र-
मपलम्भे सति । वंशेत्यादिरत्र हेतुः । वंश आदित्यस्य वीणां रावणहस्तादेव स्वः पञ्ज-
दिस्तस्य धारा कालकृता दीर्घता । सा च पञ्जस्य चतुश्चुति, एव प्रत्येकं पञ्चममध्यम-
योद्विचुति, निपादगान्धारयो ऋषभधैवतयोस्तु त्रिचुति । तदुक्तम्—

“चतुश्चतुश्चतुश्चैव पञ्जपञ्चममध्यमा ।

द्विद्विनिपादगान्धारी त्रिस्त्रिश्चर्षभधैवतो ॥” [ ] इति ।

तस्याः सङ्कुलं सङ्कुलत्वं भावपरत्वान्निर्देशस्य तस्य अप्रतिपत्तित् । ‘क्रमेणाशुग्रहे’
इत्यत्रापि योग्यम् । एतदुक्तं भवति—

आशुग्रहेण शब्देषु योगपद्यभ्रमो भवन् ।

वंशादिस्वरधारायामपि स्यात्तदभेदतः ॥१७८०॥

तथा चादिश्रुतावेव द्वितीयादेः प्रवेशनात् ।

चतुश्चुत्यादिभेदेन स्वरभेदग्रहं वृषम् ॥१७८१॥

तदभावे च गीतस्य स्वरभेदावलम्बितम् ।

प्रसिद्धस्यापि ते बुद्ध्या जीवन् पश्य नदपति ॥१७८२॥

ततो न प्रतीत्यानुभावात् शब्देषु योगपद्यविभ्रमः, मत्पि तस्मिन् वयादिस्वर-
धारायाः तदभावात् । न चेदमत्र बन्धव्यम्—आशुभावस्तत्प्रतीतो तादृशो नास्ति यतस्तद्विभ्रमः
इति, तदनिगामिन तद्भावस्य प्रतीतेः ।

- अथवा, वंशत्रयशोऽक्षरसमाम्नाय समस्तस्यापि वाङ्मयस्य तत्प्रभवत्वात्, तस्याद्विस्वर. अवर्णस्तत्प्रथमत्वेन लोके तस्य पाठात्, तस्य धारा मानाद्यवच्छिन्नकालानु-
वृत्ति तस्या सकृत्प्रतिपत्ति इति व्याग्येयम् । अत्रापौदमेदम्पयम्—आनुप्रतिपत्त्या शब्देषु
योग्यध्रमकल्पनायाम् अवर्णस्याप्यतिसूधमसमावच्छिन्नाद्यश्रुतावेव उत्तरोत्तरसमय-
५ समनुयायिनीनामपि श्रुतीनामागुभावेन अनुप्रविष्टतया प्रनीत्युपस्थानात् सकृत्प्रतिपत्त्या
भविष्यत्वम् । एवम् इवर्णादावपि वक्तव्यम्, आदिस्वरग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । एव चैवमानादि-
भेदेन अचामर्धमात्रतया हलामपि प्रतिपत्तेरभावात् प्रसिद्धोऽपि व्यक्तवाङ्मयवहार प्रध्वस्तो
भवेत्, तस्य अच्-हल्बिभागप्रतीतिपुरस्सरतया तदभावेऽनुपपत्ते ।

- आनुग्रहेण शब्देषु योग्यध्रम युवन् ।
१० व्यसनवाङ्मयवहाराय देहि भद्र जलान्जलिम् ॥१७८३॥
तदभावे च वेदस्य तद्विशेषस्य लुप्तित ।
तत्प्रामाण्य कथ धर्म भवता परिचिन्त्यताम् ॥१७८४॥

- तत्र प्रतिपत्त्याशुभावनिवन्धनत्वेन कोलाहलश्रुतेर्विभ्रमत्वमुपपन्न वाधारहितत्वेन
तात्त्विकत्वस्यैवोपपत्तेरिति । भवतु नाम बहुजनतात्वादिव्यापारप्रेरितोपसर्पदनैकभेदाभि-
१५ ध्वानजनितनानारूपस्वाराधिकरणदेगभेदाधिष्ठानतया श्रोत्रस्य कलकलश्रुतिवेलया
युगपदनैकशब्दोपलब्धिनिवन्धनत्व न पुनरेकाभिध्वानोपजनितसंस्कारकोटोद्भूतैकप्रदेशस्य,
तस्यैकशब्दोपलब्धावेव निमित्तभावोपपत्तेरिति चेत्, अत्राह—

तात्त्वादिसन्निधानेन शब्दोऽयं यदि जायते ।

को दोषो येन नित्यत्वं कुतश्चिद्वकल्प्यते ॥३८॥ इति ।

- २० सन्वादेरादिशब्दाज्जिह्वामूलदेयंत् सन्निधान कार्यत्पत्तौ आनन्तर्यं तेन शब्दोऽयं
प्रतीयमानो यदि जायते निष्पद्यते को दोषो येन दोषेण नित्यत्व कौटस्थ्यं कृतश्चित्त
प्रत्यभिज्ञानादन्यतो वा शब्दस्यावकल्प्यते सम्भाव्यते इति । तात्पर्यमत्र तात्त्वादिसन्निधानात्
यदि शब्दस्य व्यक्ति, समानदेशस्य सर्वस्यापि श्रोत्रविषयस्य स्यात् तन्निवन्धनस्य श्रोत्र-
संस्कारस्यापि तथैवोपपत्ते, इन्द्रियान्तरे तथैव प्रतिपत्ते । न चैवम्, अतो व्यञ्जकधर्मानु-
२५ पलब्धे जनकत्वमेव तस्योपपन्नमिति, तज्जननत्वे कार्यत्वेन शब्दस्यानि यत्वात् कथ
सम्बन्धोपदर्शनं यतो वाचकत्वेन व्यवहारोपयोग इति चेत् ? नित्यत्वेऽपि कथ 'पूर्वो ह्रस्व
परो दीर्घ' इति भेदप्रतिपत्ति ? व्यञ्जकध्वानस्य' तद्धर्मणस्तत्रोपधानात् न तत्त्वभावादिति
चेत्, तस्यापि तत्त्वतो ह्रस्वादिभेदधर्मत्वे कथ स एवाय देवदत्तस्य ध्वनिरित्येकत्वप्रतिपत्ति,
यत् स्वरेण पुत्रप्रतिपत्तिरानुमानिकी ? तत्रापि ध्वन्यतरोपधानाधीनप्रादुर्भावं तद्भेद-
३० प्रतिपत्तिरिति चेत् न, ध्वन्यन्तरेऽपि प्रकृतप्रसङ्गानतिवृत्तेरनवस्थापत्तेश्च । यदप्युक्तम्—

“ध्वनीना भिन्नदेशत्व श्रुतिस्त्रानानुद्भवते ।

अपूरितान्तरालत्वात् विच्छेदश्चावसीयते ॥

तेषा चाल्पकदेशत्वात् शब्दस्याविभुता मति ।

गतिमद्भेगवत्त्वाभ्या त्ते चायागति यतो यत् ॥

श्रोता ततस्तत शब्दमायान्तमिव मन्यते ।”

३५

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १७४ ७६] इति ।

तदप्यत एव पशुं दस्तम्, ध्वनीनामपि कालभेदिनामिव देशभेदिनामपि प्रत्यभिज्ञा-
 प्रत्ययबलादेकत्वनिश्चये व्यापित्वस्यैवोपपत्तेः, तत्त्वतो भिन्नदेशत्वादेरसम्भवात् तदुपधान-
 बलेन शब्दे तत्परिज्ञानस्याशक्यकल्पनत्वात् । तत्राप्यपरतदुपधानवशात् देशभेदादिरिकल्प-
 नाया चानवस्थानदौ स्वप्नस्य दुस्तरस्यैवोपस्थानात् । तात्त्विक एव ध्वनौ ह्रस्वादिधर्मो
 बाधकाभावादिति चेत्, न, शब्देऽपि तुल्यत्वात् । प्रत्यभिज्ञाने तद्बाधस्य ध्वनिवदेव निवार- ५
 णात् । ननु यदि ध्वनिधर्मस्य ह्रस्वादेरननुभूतस्यैव स्वप्ने स्वशिशरोविशरणादेरिव शब्दे
 विभ्रम, तर्हि सकलस्यापि बहिर्भावस्य स्वप्ने विभ्रमदर्शनात् जाग्रद्दशायामपि तत्कल्पनो-
 पनिवातेन बहिरर्थवाद प्रवृत्तौ भवेत् । अनुभवास्वादितपूर्वस्यैव तस्य तत्र विभ्रमे यव
 तस्यानुभवः ? व्यतिर्वाधायिनि ध्वनावेवेति चेत्, तस्यापि तर्हि श्रोत्रविषयत्वं यत्तव्यम्,
 अन्यथा तद्धर्मस्य ह्रस्वादेरपि तदनुपपत्ते । तथा च स एव तत्त्वतस्तत्त्वादिस्थानविभाग- १०
 तन्निपातोपनिपातोपनीतह्रस्वदीर्घादिस्वभावभेदाधिष्ठानतया दुद्धिविषयतामध्यासीनो वर्ण-
 तया वर्णयितव्यो नापरस्तदप्रतीतेः । तथाऽपि तत्परिकल्पनायां ततोऽप्यपरस्ततोऽप्यपर
 इति न क्वचिदवस्थिता तत्प्रकल्पितभवेत् । न चेदृश्यपि नित्यत्वाप (त्यत्वप) रिकल्पनम्,
 भेदवस्त्वेनाप्यवसायात् । तदुक्तं मण्डनेन-

“श्रवणप्राह्यतायां तु मयतः कोष्ठजन्मनः ।

ताल्वादिप्रविभवतस्य शब्दत्वं स च भेदवान् ॥”

१५

[

] इति ।

सत्यमयमप्यस्ति परस्य पर्यनुयोग । तन्न व्यञ्जकधर्मोपधानात् वर्णेषु दीर्घादिभेद-
 प्रतिपत्तिर्बाधविरहात् । न हि प्रत्यभिज्ञयाऽपि तस्या बाधोऽस्ति तथाऽपि तदनुविद्धतयैव
 तेषामनुभवात् । तदन्यथा तत्कल्पनायामनुभवापलापदोपापत्ते । न चानित्यत्वे तेषां सम्बन्ध- २०
 दर्शनाद्यनुपपत्ति, अतस्तदुपपत्तेरवकल्पनात् । ततो युक्त ताल्वादिमन्निधानेन शब्द-
 स्योत्पत्तेरनित्यत्वमेव दोषस्य कस्यचिदप्यभावात्, न नित्यत्वम्, तत्र सति सर्वदेवोपलब्धि-
 प्रसङ्गात् । भवतोऽपि तदुपादानस्य प्राग्भाविक कुतो नोपलब्धिरिति चेत् ? अत्राह-

उपादानस्य सूक्ष्मत्वाद् युक्तं चानुपलम्भनम् । इति ।

यत् यत् शब्दस्योपादानं परिष्कारिकारणं भागवतवर्णपरतमवपुद्गलस्वन्धरूप तस्य २५
 युक्तमुपपन्नम्; अनुपलम्भनं न केवल शब्दस्य जायमानत्यमेवेति चशब्द । कुतस्तदुपपन्नम् ?
 सूक्ष्मत्वात् श्रवणयोग्यपरिष्काराभावात् । न चैवं नित्यत्वेऽपि समाधानम्, तत्र सर्वदा तस्य
 तद्योग्यस्यैव भावात् । प्रत्यभिज्ञानात् तत्र नित्यत्वमेवोपपन्नं न भेद, तत्प्रतिपत्तेरस्तेनैव
 प्रतिशेषादिति चेत्, अत्राह-

सादृश्यान्नैकरूपत्वात् स पचायमिति स्थितिः ॥३६॥ इति ।

३०

भवत्येव तेन तत्प्रतिशेषो यदि तत्त्वतस्तस्य तदेकत्वावलम्बनत्वम्, न चैवम्, तत्र
 'स्वतन्त्रत्वे तु' इत्यादिना बाधोपदर्शनात् । अत सत्यपि तत्र स एषामिति प्रत्यभिज्ञाएषा
 स्थितिः पूर्वापरयोर्वर्णयोर्मलकयोरेव (रिव) सद्भावरिणामोपाश्रयणया प्रवर्तमाना न तद्व्यती-
 तिप्रतिशेषायाम् । यदि चायं निर्वन्धः तथाभूतयाऽपि प्रत्यभिज्ञया तत्प्रतिशेषान् नित्य एव
 पण्ड इति । तत्राह-

३५

यदि चैवंविधो नित्यो नित्यास्ते विद्युदादयः । इति ।

एवविद्यस्तात्वादिव्यापारोपरचितस्वरूपनिष्पत्तिरपि शब्दो यदि चेत् नित्यं 'च' इत्यवधारणे, तदा नित्या अविचलितरूपास्ते तव मीमांसकस्य विद्युदादयः आदिपदात् प्रदीपादयोऽपि भवेयुः, तत्रापि तादृशप्रत्यभिज्ञासम्भवादिति भावः । यदि च कालभेदेऽपि शब्दस्य तद्बलादेकत्व देशभेदेऽपि स्यात् तद्विरोधात् । अभिमतमेवैतत्—देशभेदतस्तद्भेदानुमानस्य प्रत्यक्षात्मना तदभेदप्रत्यभिज्ञानेनैव बाधोपपत्तेर्न तेन तस्य । तथोक्तम्—

“देशभेदेन भिन्नत्वमित्येतच्चानुमानिकम् ।

प्रत्यक्षं तु स एवेति प्रत्ययस्तेन बाधकः ॥

पर्यायेण यथा चैको भिन्नान् देशान् व्रजन्नपि ।

देवदत्तो न भिद्येत तथा शब्दो न भिद्यते ॥

ज्ञातैकत्वो यथैवासौ दृश्यमान पुनः पुनः ।

कालभेदेन नानैकस्तथा शब्दोऽपि देशतः ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १९७-२००]

इति चेत्, न, विद्युदादावप्येवप्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुम्—

यथा देशादिभेदेऽपि देवदत्तो न भिद्यते ।

ज्ञातैकत्वस्तथैवासौ विद्युदादिर्न भिद्यते ॥१७८५॥

तत्राप्येकत्वसवित्तेस्तद्भेदप्रत्ययवर्गनात् ।

तद्भेदानुमितेश्चापि तेनैव प्रतिबाधनात् ॥१७८६॥ इति ।

ततो विद्युदादौ तद्भेदानुमानमेव 'स एवायम्' इत्यस्य बाधक निश्चिताविनाभावाल्लिङ्गादुत्पत्तेः, नेदम्, तस्य सादृश्यदर्शननिवन्धनत्वेन विभ्रमत्वात्, तथा शब्देऽपीति प्रतिपत्तव्यम् । अस्ति हि तत्रापि तदनुमानम्, तथाहि—यदेकेन युगपद्भिन्नदेशतयोपलभ्यते तद्भिन्नमेव यथा विद्युदादि, तथोपलभ्यते च शब्द इति । न चात्र त्रमेण भिन्नदेशतयोपलभ्यमानेन देवदत्तादिना व्यभिचार युगपद्विशेषणात् । ततो नेदमुपपन्नम्—“पर्यायेण यथा चैक” इत्यादि । नापि 'बहुभिर्नादेशतया प्रतीयमानेन सूर्यादिना, 'एकेन' इति विशेषणात् । तत इदमप्यसङ्गतम्—

“प्राग्भागे य सुराष्ट्राणां मालवानां स दक्षिणः ।

प्राग्भागं पुनरुत्तेषां तेषामुत्तरतः स्थितः ॥

तेन 'सूर्योदितेर्देशो भिन्नावुभयवासिनाम् ।

दृष्टौ सवितुरेकत्वेऽप्यतोऽनैकान्तिको भवेत् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १६३-६५] इति ।

सवितुरेकेनैव भिन्नदेशत्वेन प्रतीतेरभावात् । एवमपि व्यभिचार एव जल्पपरिपूर्णेषु शरावेषु युगपदेकस्यापि सवितुरेकेनैव भिन्नदेशतयोपलम्भनात् । अत एवोक्तम्—

“अलपात्रेषु चैकेन नानैकः सवितेक्ष्यते ।

युगपत्तं च भेदेऽस्य प्रमाणं तुल्यवेदनात् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १७८]

३५ .

इति चेत्, न, अत एव विद्युदादावपि अतो भेदप्रतिपत्तेरभावप्रसङ्गात् ।

अपि च, न जलपात्रेषु सवितुरवेक्षणं तत्र तस्याभावात्, यश्च तत्रावेक्ष्यते तत्प्रतिनिधिं स भिन्न एव प्रतिपात्रमिति कथं तेन व्यभिचारः ? सपक्षेणैव तदनुपपत्तेः । भवेदाकृतं भवत पात्रावस्थिते पयसि परिस्फुरता भानुमतस्तेजना चाक्षुष तेज प्रति तत्पय प्रवर्त्यमानं व्योमगतमेव मरीचिमालिनं प्रतिपात्रमनेकेषां भिद्यमानमवद्योतयति । न चैवमपि वस्तुतो भेद इति व्यभिचार एवेति, तदिदं दुराकृतम्, एवमनुभवाभावात् । न हि जलपात्राणि पश्यतो व्योमगतविदस्वदवलोकनस्यानुभवः, तत्प्रतिविम्बावलोकनस्यैव तद्भावात् । तथाऽपि तदपह्नवेन इतरपरिकल्पनाया न वदचिन्तियता तत्परिवर्तित्तिर्भवेत् । कथं चैव 'जलपात्रेषु' इत्याद्यविहृष्टम्, स्वदेशगतस्यैव सवितुरवेक्षणे तत्रात्रेषु तदवेक्षणवचनस्यानुपपत्तेः ? ततो यदुक्तम्—

“अत्र धूमो ययं तावज्जले सौर्येण तेजसा ।

स्फुरता चाक्षुषं तेजः प्रतिस्त्रोत. प्रवर्तितम् ॥

स्वदेशभिन्नं गृह्णाति सवितारमनेकेषां ।

भिन्नमूर्तिं यथापात्रं तदाऽस्थानिकता कुतः ।”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १८०-८२] इति ।

तत्प्रतिविहितम्, अनुभवप्रत्यनीकत्वात् स्ववचनविरोधाच्च । यदप्यन्यदुक्तम्—

“अप्सूर्यवेशिना नित्यं द्वेषा चक्षुः प्रवर्तते ।

एकमूर्ध्वमधस्ताच्च 'तत्रोर्ध्वं' सम्प्रदर्शितम् ॥

'अधिष्ठातृऋजुस्थत्यात् साक्षात् सूर्यं' प्रपद्यते ।

पारम्पर्यार्जिपतं सन्तमवागवृत्त्या तु बुद्धयते ॥

एवं वृत्तितवेकत्वादवागिव च मन्यते ।

अधस्तादेव तेनार्कं सान्तरालः प्रतीयते ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १८६-८९] इति ।

तत्रापि योऽसौ चक्षुषोऽवागवृत्त्या सूर्यस्यावागवबोधं स चेदभ्रान्तं कथमेतद् 'अवागिव च मन्यते' इति ? विभ्रमविवृत्तात्तत तथा भननासम्भवात् । अथ भिन्नमेव तद्व्योधात् तथा तन्मननम्, अत एव 'अवागवृत्त्या तु बुद्धयते' इत्यत पृथगेव 'अवागिव च मन्यते' इत्युक्तम् । न ह्यभेदे पृथग्वचनमुपपन्नं पौनरुक्त्यदोषात् । ततोऽन्यदेव तथा तन्मननं न प्रत्यक्षमिति चेत्, न, तथाऽसम्प्रत्ययात् । न हि प्रत्यक्षमन्यत्—यथाऽवस्थितमरीचिमालिगोचरम्, तदनन्तरं च तदवागभावविभावनं मननमवलोकयाम, चक्षुर्व्यापारानन्तरम् अवाचीनस्यैव तिग्मरुचिरूपस्य निरूपणात् । तथाऽपि तत्कल्पनायां सुखं जीवन्तु सौगता, बहिरन्तरश्च निरक्षक्ष्णिकपरमाणुदर्शनस्य तदनन्तरभाविनं स्थूलैकविकल्पस्य च तत्परिकल्पितस्यापि एवमव्याकुलमवस्थिते, 'अतोऽयं भ्रान्त एव, न तर्हि 'पारम्पर्यार्जिपतम्' इत्याद्युपपन्नम्, विभ्रमविवयस्य सत्त्वानुपपत्तेः । न सूर्यो तस्य विभ्रमो देशभेद एव तद्भावादिति चेत्, न, तत्रापि बाधाभावात् । सूर्यसम्बन्धिनि बाध एवेति चेत्, न, सूर्येऽपि तत्सम्बन्धिनि तदविरोधात् । न तन्माने बाध इति चेत्, न, तस्याप्रतिभासनात् । न हि तन्मा-

प्रस्य बोधे प्रत्यवभासनम्, अननुभवात् । 'अप्रत्यवभासित्वे च बाधतदभावयो कश्चिन्नाव-
वाश । ततो देशभेदवत् सूर्येऽपि विभ्रमस्यैवोपपत्ते 'पारम्पर्यं' इत्यादेरयकायापाकरणवानुप-
पत्ति । कथं वा विभ्रमात्मना भानुमद्देशभेदोपलम्भेन शब्दविषयव्यावर्णिततदुपलम्भ-
व्यभिचार ? प्रत्यभिज्ञानेऽपि प्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुम्—न घटादिषु प्रत्यभिज्ञानादेकत्व-
५ प्रतिपत्ति, लूनयुनरूपनरोमनखादिप्रत्यभिज्ञानेन व्यभिचारादिति । तदेवाह—

प्रत्यभिज्ञाऽप्रमाणं स्यात् युगपद्भिन्नदेशयो ॥४०॥ इति ।

प्रत्यभिज्ञा 'स एवाय गकारो योऽन्यत्र ध्रुयते' इति प्रत्यवमर्श । सोऽयं युगपत्
अत्रमेण भिन्नदेशयोर्वर्णयो प्रवर्तमाना तदेकत्वसिद्धौ अप्रमाणं स्यात् भवेत् व्यभिचार-
भावादिति भाव । ततो भेदवद्भेदस्यापि वर्णेष्वव्यग्रस्थिते तदभाव एव प्राप्तो भेदाभेद-
१० विकलस्य वस्तुन एवाप्रतिपत्ते । न च विभ्रमतोऽपि जलपात्रेषु भिन्नदेशतयोपलक्षणमभस्ति-
मालन निविभ्रमतया तत्प्रतिसङ्गम एव तत्प्रतिपत्ते । तथाऽपि तत्र तत्कल्पनायाम-
व्यवस्थैव, ततोऽप्यन्यत्र पुनस्ततोऽप्यन्यत्र प्रकल्पनेरनिवारणात् ।

भवतु तत्प्रतिनिधरेव तत्रोपलब्धस्तथाऽपि व्यभिचार तस्याप्यभिन्नम्यैव भिन्न-
देशतया प्रतीते, अभेदस्य समानबुद्धिगम्यत्वेन व्यवस्थापनात् । अत एवोक्तम्—

१५ "अनेकदेशवृत्तौ वा सत्यपि प्रतिबिम्बने ।

समानबुद्धिगम्यत्वान्नानात्व नैव बुद्धयते ॥"

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० १९०]

इति चेत् तन्न, जलतत्पानाणामप्येवमभेदापत्ते समानबुद्धिगम्यत्वस्य भावात् ।
इदमेवाह—'प्रत्यभिज्ञा' इत्यादि । प्रत्यभिज्ञा समानबुद्धि सा युगपद्भिन्नदेशयोर्जलयोस्त
२० त्पानयोश्च प्रवर्तमाना तदेकत्वसाधनं प्रमाणं स्यात् । नायं दोषः, तत्र न्यूनाधिकभावेन
तद्बुद्धिगम्यत्वाभावादिति चेत् न प्रतिबिम्बेऽपि तुल्यत्वात्—तस्याप्यत्पमहतोरधिकरण-
योरलनमहत्त्वेनैव प्रत्यवलीकनात् । प्रतिबिम्बरूपतया अस्त्येव तत्रापि तद्बुद्धिगम्यत्वमिति
चेत्, न जलादावपि जलत्वादिना तद्विज्ञेपात् । भवतु ततस्तनापि अभेदप्रतिपत्तिरिति
चेत् अत्राह—

२५ सर्वार्थानामनादित्वे स विशेषो निराश्रय ।

योऽन्यथासम्भवी शब्दघटाद्याख्योऽयं भासते ॥४१॥ इति ।

शब्दश्च घटादिश्च तयोरारया कथं यस्यासौ शब्दघटाद्याख्य शब्दे घटादी च
कथ्यमान इत्यर्थः । कोऽसौ ? विशेषेण 'तयोरेव वैलक्षण्यम् । कथम्भूत ? अन्यथासम्भवी
शब्दादन्येन प्रकारेण घटादी सम्भवी, स चानित्यत्वमव्यापित्वमनेकव्यक्तित्वतयासामान्या-
३० धिष्ठानत्वमित्यादि, घटादेरप्यन्येन प्रकारेण शब्दे सम्भवी, सोऽपि नित्यत्व व्यापित्वमेव-
व्यक्तिनकत्वेन सामान्यवैकल्यमित्यादि, योऽवभासते मीमांसकस्य चेतसि परिस्फुरति ।
निराश्रय प्रमाणात्मन आश्रयान्निष्कान्तो भवेत् । कदा ? सर्वेषां शब्दवत् घटादीनामपि
अर्थानाम् अनादित्वे प्रत्यभिज्ञाऽऽत्मान् नित्यत्वे स्थापिते सति । उपलक्षणमिदं तेन व्यापि-
त्वेऽपीति । तथा हि—

नित्यादिरूपा सर्वेऽर्था प्रत्यभिज्ञानतो यदा ।
घटादौ प्रागुपन्यस्तो विशेष स्यान्निराश्रय ॥१७८७॥
सामान्यविषयात्तत्र प्रत्यभिज्ञा ततो न चेत् ।
तत्र नित्यादिरूपत्व शब्देऽप्यस्त्वेव ते नय ॥१७८८॥
तथा च घटवत्तत्र भेदज्ञानाद्विभेदिनी ।
'नित्यत्वादिविशेषोक्तिस्तत्र स्यादप्रमाणिका ॥१७८९॥

'सर्व' इत्यादिकम् । अत्रैव 'प्राप्त्येयम्-सर्वव्यवहारहेतुत्वात् सर्वाभिः, यथा, तेषां घटा-
दिवदेय अनादित्वम्-पुरुषपूर्वकत्वम् 'अन' इति पुरुषपर्ययत्वात्, तदादित्वञ्च तद्वदेव 'तद्भाव-
भावनियमात् तस्मिन् सतीति । शेष पूर्ववत् । भेदज्ञानाच्च तत्र भेदाभावे नाभेदोऽपि तज्ज्ञा-
नात्, न सत्त्वादिकमपि तत्प्रत्ययादिति न शब्दो नाम भवेत् । तदाह-'सर्व' इत्यादि । १०
स विशेषो निराश्रयो निष्प्रमाण । कोऽसौ ? य. शब्दघटाद्यास्य. शब्द इति घटादिरिति
आख्यायमान अवभासते लोके प्रतीयते । घटादिग्रहण शब्दवत् तनाप्यभावस्यैवोपपत्ते ।
कोऽसौ ? अथवा अभावादन्वेन भावात्मना प्रकारेण सम्भवी । कदा स निराश्रय ?
सर्वार्थानां भेदादिप्रत्ययानां सर्वो भेदादिरर्थो ग्राह्यो येषामिति व्युत्पत्ते, तेषामादित्वं
प्राह्यादानादिकरणत्वम्, अनादित्वमतद्भाव तस्मिन् सतीति । सिद्ध च तेषां तदनादित्व १५
सतामपि तद्व्यवस्थापकत्वाभावात् । ततो निष्प्रमाणत्वेन सर्वेषु नीरूपत्वमेवोपस्थितम् ।
तदनिच्छता चाभेदवन् शब्दे भेदोऽपि तज्ज्ञानात् प्रतिपत्तव्य । तत्रेद स्यात्-'सतोऽपि
(सत्यपि) भेदज्ञाने न तस्य भेद, तस्योपाधिनिबन्धनत्वात्, तदपि 'गव्यवित्तरूपस्य शब्दस्य
तद्व्यवस्थापकत्वेनाभिन्नतयैव प्रतीते । तत एवोक्तम्-

“तत्र द्रुतादिभेदोऽपि न भिन्ना सम्प्रतीयते ।

गव्यव्यवन्तरविच्छिन्ना गव्यवित्तरपरा स्फुटा ॥

तेनैकत्वेन वर्णस्य वृद्धिरेकोपजायते ।

विशेषवृद्धिसंज्ञावो भवेद् व्यञ्जकभेदतः ॥”

[मी० श्लो० स्फो० श्लो० २२-२३]

तत्रोत्तरम्-

शब्दश्चेद् व्यञ्जकाद् भिन्न शङ्क पीतादिव स्फुटम् ।

प्रतीयेत कथं तत्र 'पीतवर्णादविभ्रम ॥१७९०॥

विभिन्नश्चेन्न गम्येत न गम्येतैव सर्वथा ।

गम्यागम्यात्मना तस्य यन्त्रैरस्यान्न युज्यते ॥१७९१॥

तेनैकत्वेन वर्णस्येत्यादि तस्मादयुक्तिनम् ।

अप्रतीतिपथप्राप्ते तस्मिन्निर्द्युक् यत्सम्भवात् ॥१७९२॥

तत्प्रतीतिस्ततो वाच्या द्रुतादिभ्रमवर्जिता ।

तथा चासगत प्राप्त कौमारिलमिव च ॥१७९३॥

“यथैव तत्र गत्यादि गम्यमानं द्रुतादिभिः ।

विशेषैरपि नानेकमेवं वर्णोऽपि नो भवेत् ॥

१ घटादिपदेन व्यापित्वादिविभ्रमः । २ प्राप्त्येयम् ता० । ३ कार्यकारणभावनियमादित्वर्थं ।

४ सतोऽपि आ०, घ०, प०, ता० । ५ गोल्यन्ति-आ० । ६ पीतवर्णादविभ्रम-या० ।

त्वयापि व्यञ्जकव्यक्तिभेदाद्भेदोऽप्युपेयते ।
ममापि व्यञ्जकं नदिभेदवुद्धिर्भविष्यति ॥” इति ।

[मी० श्लो० स्फो० २४-२५]

- तत्र भेदबुद्धे नादिनिवन्धनत्वम् तत्त्वतः तद्भेदादेव तदुपपत्ते । तात्त्विकत्वञ्च
५ तस्य बाधाभावात् । नहि प्रत्यभिज्ञानात् तस्य बाध, तेन सामान्यविषयतया विद्युदादिवत्
तदनुपद्रवात् । अर्थापत्त्या तस्य बाधनम् तथा निभेदस्यैव प्रतिपत्ते । ‘सा चैयम्-नित्य
शब्दो दर्शनस्य तदुच्चारणस्य परार्थत्वात् । परप्रतीतये हि तस्याच्चारणम् । न चासावुच्चा-
रितोऽप्यपरिज्ञातवाच्यसम्बन्धे तत्प्रतिपत्तिमावहति, अश्रुतपूर्वादपि शब्दमात्रात्तदापत्ते ।
न चानि यत्वे तत्परिज्ञानम्, अश्रुतस्य तदयोगान्, श्रुतस्यापि तत्कालेऽनन्वयात् । ततो यदि
१० तत्परिज्ञानम् अवश्यम्भाविनी कालान्तरावस्थिति । कथमेवमपि नित्यत्व द्विनादिक्षणा
वस्थितावपि तत्परिज्ञानोपपत्तेरिति चेत् ? न, तस्यैव व्यवहारकालेऽपि पुन पुनरन्वयात् ।
अन्य एव तत्कालभावी शब्द इति चेत् कथमन्यस्य सम्बन्धपरिज्ञानमन्यस्य प्रत्यायकत्व-
मतिप्रसंगान् ? तदुक्तम्-

- १५ ‘न ह्यदृष्टार्थसम्बन्धे शब्दो भवति वाचक ।
तथा चेत्स्यादपूर्वोऽपि सर्वं सर्वं प्रकाशयेत् ॥
सम्बन्धदर्शनं चास्य नानित्यस्योपपद्यते ।
सम्बन्धज्ञानतिद्धिश्चेद् छुद्य कालान्तरे स्थिति ॥
अन्यस्मिन् ज्ञातसम्बन्धे न चान्यो वाचको भवेत् ।
गोशब्दे ज्ञातसम्बन्धे नाश्वशब्दो हि वाचक ॥”

- २० [मी० श्लो० शब्दनि० २४१-४३] इति ।

ततस्तदुच्चारणस्य पारार्थ्यान्यथानुपपत्त्या नित्य एव शब्द इति चेत्,
उत्तरमाह-

स वर्षापदवाक्यानां कालदेशादिभेदिनाम् ।

सदृशानां प्रबन्धोऽयं सर्वेषां न विरुद्ध्यते ॥४२॥ इति ।

- २५ स लोकाप्रसिद्धे प्रबन्धो यान्तरात्मा प्रवाह न विरुद्धयते । केषाम् ? ‘वर्षापद
वाक्यानाम् । कीदृशानाम् ? देशकालादिभेदिनाम् । आदिशब्दात् द्रुतविलम्बितादि-
भेदिनामपि । यद्येव भदाविशेषात् गोशब्द परिज्ञातसम्बन्धे अश्वशब्दोऽपि वाचको भवेदिति
अत्रोत्तरम्-सदृशानाम् इति । क्वचिन् सम्बन्धपरिज्ञाने हि भेदिनोऽपि तत्सदृशस्यैव
वाचकत्वोपपत्तं कुनोऽतिप्रसङ्ग इति भावः । ‘लौकिकानामेव सदृशानां न विरुद्धयते न
३० वैदिकानाम्’ इत्यत्र समाधानम्-सर्वेषाम् इति । न हि वैदिका नाम लौकिकेभ्यो विशिष्यते ।
‘य एव लौकिका त एव वैदिका’ [शाबरभा० १।३।३०] इति प्रसिद्धे । तत
सादृश्यत्रयादपि दर्शनस्य पारार्थ्यानपत्ते न तत्र शब्दनिश्चयप्रतिपत्ति, अन्यथानुपपत्तेर-
भावात् । तत्रार्थापत्त्यापि तस्य बाधनम् । ‘सर्वेषाम्’ इत्यनेन इदमप्यावेदयति । सादृश्य

१ “नित्यस्तु स्वयं दर्शनस्य परार्थं वा”-जैमिनिम् १।१।१८ । न्यायकुमुद० टि० पृ० ७०१ ।

निबन्धनादपि स एवायमित्यभेदसमारोपवत् प्रत्यभिज्ञानादर्थपित्तेर्वा वैदिकाना यदि नित्यत्वपरिकल्पन प्रत्यागमानामपि भवेत् तदविशेषात्, इत्यपौरुषेयतया तेषामपि धर्मादौ प्रामाण्यात् “धर्मं चोदनैव प्रमाणम्” [मी० श्लो० चो० श्लो० ४] ‘इत्यवधारणमनवधारण-प्रयुक्तमिति न तेषा तनो नित्यत्वप्रतिपत्ति तदागमवतानामित्यन्वाभ्युपगमेन वाधनात् । न तर्हि वैदिकेष्वपि स्यात् “लक्षणयुक्ते वाधासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यात्” [प्रमाणवा- ५
तिकाल० ३।७१] इति न्यायात् तत्रापि तेषा तदभ्युपगमभावान्च । तत्र प्रत्यभिज्ञानादे. शब्दे नित्यत्वप्रतिपत्तिः । आत्मादौ तु ततस्तत्परिज्ञानमनुपद्रवत्वादिति न किञ्चिदसम्भ्रजसमा-सज्यते । कथं पुनरसति नित्यत्वे शब्दस्य प्रामाण्यमिति चेत् ? क एवमाह—तस्य प्रामाण्यमिति, सम्भ्रजानस्यैव तत्त्वात्, शब्दस्य तु तत्त्व तत्कारणत्वेनोपचारात् । न च तद्धेतुत्वमपि नित्य- १०
त्वात्, अपि तु तदर्थवैदिपुरुषपूर्वकरत्वात् । एतदेव दर्शयन्नाह—

वाचः प्रमाणपूर्वायाः प्रामाण्यम् । इति ।

प्रमाणमिह वागर्थवेदिनः पुरुषस्य ज्ञान तत्पूर्वाया वाचो वचनस्य प्रामाण्यं न नित्य-
त्वापरनामधेयादपौरुषेयत्वात् । अत्रैवोपपत्तिमाह—

वस्तुसिद्धये ।

स्वतः सामर्थ्यविश्लेषात् सङ्केतं हि प्रतीक्षते ॥४३॥ इति । १५

वस्तु वागर्थ एव तस्य सिद्धिं ज्ञप्तिं तदर्थं हि यस्मात् सङ्केतं समयं प्रतीक्षते
वाक्, अत तत्पूर्वाया एव तस्या प्रामाण्यम् । तत्प्रतीक्षत्वमपि कुतस्तस्या इति चेत् ?
स्वतोऽनिरपेक्षत्वेन सामर्थ्यस्य वस्तुसाधनशक्ते विश्लेषाद्भावात् । ननु समयप्रतिपत्तिरपि
शब्दस्य शब्दादेव, तस्यापि समयप्रतीक्षत्वे तत्रापि तत्प्रतिपत्तिरन्यत्र शब्दात्, तत्राप्यन्य-
तस्तत् इति परापरशब्दप्रतीक्षायामेव कालोपध्यात्र प्रकृते तत्प्रतिपत्तिर्भवेत् । तस्य तदन- २०
पेक्षत्वे तु सिद्ध स्वतोऽपि सामर्थ्यम्, अन्यथा ततस्तत्प्रतिपत्तेरसम्भवात् । तथा च शब्दान्तरस्यापि
तदविरोधाद् व्यर्थं तत्प्रतीक्षणमिति चेत्, न, शब्दादेव तत्प्रतिपत्तिरिति नियमाभावात् ।
भवति हि बालकादेर्वृद्धव्यवहारदर्शनादपि पदतदर्शादिसम्बन्धप्रतिपत्ति । कस्यचित्
जन्मान्तरसंस्कारोन्मीलनादपि अध्रुतपूर्वस्यास्यानकृतोऽपि दर्शनात् । कस्यचित् स्वबुद्धि-
वलादपि यथा पाणिने — ‘आदेवो वृद्धि’ इति, अदेडो गुण’ इति, “वृद्धिरादेच् [पा० सू० २५
१।१।१] इति “अदेड् गुण” [पा० सू० १।१।२] इति च तैनेवाभिधानात् । यथा वा
तत्रैव पूज्यपादस्य भगवत् ऐविति ‘एविति च “आदेजप्” [जैनेन्द्र० १।१।१५] इति
“अदेडोप्” [जैनेन्द्र० १।१।१६] इति च तस्यैव वचनात् । तदेवमनेकधा समयप्रतिपत्ति-
सम्भवेनोपपन्न तत्प्रतीक्षयैवार्थप्रत्यायकत्वं वचनस्य । तदनैकत्वमेव दर्शयन्नाह—

स पुनर्वहुधा लोकव्यवहारस्य दर्शनात् । इति । ३०

स सङ्केत । पुनरिति वितर्कं । बहुधा कथितेन प्रतिपत्तिप्रकारबहुत्वेन बहुप्रकार
इत्यर्थं । कुत एतत् ? तथैव लोकव्यवहारस्य तत्प्रतिरूपस्य दर्शनादुपलम्भादिति ।

साम्प्रत वाच्यवाचकयोर्विकल्पेनापि सङ्केतस्य भेद दर्शयन्नाह—

१ चोदनालक्षणोऽर्थं धर्मः—जैमिनि० १।१।२। चोदनैव प्रमाणं चेत्तद् धर्मोऽवधारितम्— मी०
श्लो० । २ एवमित्येति च श्ला० ।

शब्दाधेयोर्विकल्पेन, [सन्निवेशोऽनुवर्तते ॥४४॥] इति ।

शब्दो वाचक तस्य विवरणो नामाख्यातनिपातोपसर्गादिरूपो भेद, अर्थो वाच्यस्तस्यापि जातिद्वयगुणक्रियादिरूपो भेद एव^१ विकल्पस्तेन सङ्केतो बहुधा शब्दादेः, तद्विषयस्य विकल्पे तस्यापि विकल्पोपपत्तिरिति भावः । यदि वा तयोर्विकल्पो भेदाभेदयोर्गुणमुर्यभावाभ्यां परामर्शनेन बहुवेति । तत्र गुणभावेन भेदविकल्पे अस्यान्वयप्राणा इति वाचकमिति । अभेदविकल्पे च इदमन्न प्रोणा इति च सङ्केतः । गुणभूत चाग्रस्य प्राणत्वम् प्राणस्थिति-हेतुत्वेन प्राणत्वस्य तत्रोपचारात् । अतः प्राणशब्दस्य तद्व्याचनत्वमपि गुणत एव । मुख्य-तस्तदुभयविकल्पस्तु एग निःश्वासादीनां प्राणा इति वाचकम्, एते वा निःश्वासादयः प्राणा इति च सङ्केतः ।

१० कथं पुनः सङ्केतस्य करणं यस्याय प्रपञ्चः ? कथं स्यात् ? अनुपलब्धस्य शब्दस्य तदयोगात् । उपलब्धस्याप्युच्चरितप्रध्वंसित्वेन सङ्केतकालेऽनन्वयादिति चेत्, मा भूत् प्रत्यक्षत तत्काले तस्य प्रतिपत्तिः, प्रत्यक्षस्यैव विषयसन्निधिसव्यपेक्षत्वेन तदभावेऽनुप-पत्तेः । तदुत्तरकालभाविना तु विकल्पेन भवत्येव प्रतिपत्तिस्तस्य सन्निहितवत् विप्रकृष्टेऽपि प्रवृत्तेः । तत्प्रामाण्यस्य च द्वितीये व्यवस्थापितत्वात् । एतदेवाह—‘शब्द’ इत्यादि । शब्दाधेयो.

१५ यस्मादङ्केतोऽयमस्य वाचको वाच्यरचायमस्येति समयः स विकल्पेन ऊहापरनामधेयेन प्रमाणेन । यद्येव सर्वस्यापि शब्दस्य प्रमाणविषये एव सङ्केतात् सत्येवार्थे प्रवृत्तिः, नास्ति समयान्तरभेदिनि प्रधानादौ तत्र सङ्केतस्यैव तन्निवन्धनप्रमाणाभावेनासत्त्वात् । तदुक्तम्—

“परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिवन्धना ।

न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तरभेदियुः” [प्र० वा० ३२०६]

२० इति चेत्, न, विकल्पेनापि प्रमाणेनैव सङ्केत इति नियमाभावात्, मिथ्या-विकल्पेनापि प्रायशस्तत्क्रियादर्शनात् । तद्विकल्पस्य च परपरिकल्पनायाः समयान्तर-भेदिप्रत्येषु भावात् । ततो ‘विकल्पेन’ इति सामान्येन ब्रुवतः शास्त्रकारस्यायमभिप्राय-भावाभावतदुभयविषयत्वात् विकल्पस्य तदुपलब्धतः सङ्केतसामर्थ्यादर्थविषयत्वमावहता दृष्टानामपि तद्विषयत्वमेवोपपन्नम्, न परमार्थैकतानत्वमिति । न च कस्यचित् तस्य

२५ परमार्थविषयत्वमिति सर्वस्यापि तत्त्वल्पनमुपपन्नम्, बुद्धिष्वपि प्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुं

परमार्थैकतानत्वे बुद्धीनामनिवन्धना ।

न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु समयान्तरभेदियुः ॥१७९४॥ इति ।

ततो यथा बुद्धित्वाभेदेऽपि सामग्रीगुणदोषाभ्यां भावानाकादिविषयत्व बुद्धीनां तद्वच्छब्दानामपीति समञ्जसम् । ततो न सङ्केतस्याकरणम्, तत्कालेऽपि विकल्पविषयतया शब्दस्यापनान्तस्यापि परिस्फुरणात् । एतदेवाह—सन्निवेशोऽनुवर्तते इति । सन्निवेशेन मन्दर्भं, स च वर्णानामेव प्रक्रमादनुवर्तते विकल्पम् तद्विषयत्वेनानुसरति । यदि पुनः शब्दस्य वस्तुनि-स्वत एव योग्यत्व को दोषो येन सङ्केततनापेक्ष्यत इति चेत् ? उच्यते—तत्सर्वविषयम्, नियतविषय वा ? पूर्वविकल्पे ततो युगपत् सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गः । तथा च न ततो नियत-विषय प्रवृत्त्यादिरिति व्यवहारविलोपः । तत आह—

३५ न सर्वयोग्यता साध्वी सङ्केतान्नियमो यदि । इति ।

सर्वार्थं शब्दस्य या योग्यता सा न साध्वी इति निवेदिताद् दोषात् । नाय दोषः, तस्या सङ्केतात् विषयनियमोपपत्तेः । एतदेवाह-

‘सङ्केतान्नियमो यदि’ । इति ।

अत्रापि तदेव हूपणम्-तदन्तरस्यानभिधानात् । तथा हि-यदि सत्यामपि योग्यतायाः सङ्केतस्यापेक्षा स एव तर्हि-शब्दस्य तदर्थप्रत्यायने शक्तिरिति न स्वतो योग्यता साध्वी । ५
द्वितीयेऽपि विकल्पे दोषमाह-

सम्बन्धनियमेऽन्यत्र समयेऽपि न वर्तताम् ॥४५॥ इति ।

सम्बन्धस्य योग्यतारूपस्य नियमो नियतविषयत्वम् तस्मिन् अन्यत्र अर्थान्तरे समयेऽपि शब्दो न वर्तताम् न प्रवर्तते । वर्तते च उर्वश्यादिशब्दस्य देवगणिकादौ प्रसिद्धस्य दर्व्यादावपि सङ्केतवशात् प्रवृत्तिप्रतिपत्तेः । तत्र शब्दार्थयोरपीरूपेय सम्बन्ध सम्भवति । १०
तदेवाह-

ततः शब्दार्थयोर्नास्ति सम्बन्धोऽपौरुषेयकः । इति ।

सुबोधमेतत् । कस्तर्हि तयो सम्बन्ध ? इत्याह-

स हि शब्दार्थसम्बन्धो यतोऽर्थः सम्प्रतीयते ॥४६॥ इति ॥

यतो यमाश्रित्य शब्दार्थप्रतिपत्तिः स एव तयो सम्बन्धो भवितुमर्हति । स च सङ्केत १५
एव, तद्बलादेव शब्दार्थप्रतिपत्तेरुपलम्भात् न स्वतो योग्यत्वम् । यद्येव शास्त्रकारेण कथ-
मन्यत्र प्रतिपादितम् ?

“योग्यः शब्दो विकल्पो वा सर्वः सर्वत्र चेत्स्वतः ।

मिथ्यात्व परतस्तस्य चक्षुरादिधियामिव ॥”

[सिद्धिवि० परि० ५] इति । २०

इति चेत्, न, यतो न हि तत्रापि स्वतो योग्यत्वेन तस्य तात्पर्यम्, अपि तु २५
तदभ्युपगमेन शब्दस्यार्थविषयत्वमिति निवेदन एव तत्रापि तात्पर्यम्, अन्यथा कथमनेदमभि-
दध्यात्-‘स्वतः सामर्थ्याद्विश्लेषात्’ इति ? कथं चेदम् ‘वाचः प्रमाणपूर्वायाः प्रामाण्यम्’
इति ? स्वतः शब्दस्य योग्यत्वे प्रामाण्यस्य स्वतः एवोपपत्तेः, सतोऽपि पुहस्य गुणस्य
तन्मिथ्यात्वात्पाकरण एव व्यापारात् । तत्र शास्त्रकारस्य तत्र तात्पर्यम्, सङ्केत एव २५
तच्छक्तित्वेन तात्पर्यात् ।

स्यादाकूतम्-व्यवहाराय सङ्केतः, न चानित्यत्वे शब्दस्य ततो व्यवहारः, कुन-
सङ्केतस्य तस्य तत्समयेऽन्यथात्, अन्यस्य तदा सम्भवतोऽप्यकृतसङ्केतत्वेनार्थवत्त्वापरि-
ज्ञानादिति, तत्र, सङ्केतस्य विकल्पावभासिशब्दोपदर्शनद्वारेण देशकालानविच्छिन्नसकल-
तत्सदृशशब्दविषयतयैव इदृशपीदृशस्य गमकमितिवत् वाचकमिति च प्रतिपादनेन लिङ्गान्त- ३०
रस्यैव शब्दान्तरस्याप्यर्थवत्त्वरिज्ञानात् कुतो न व्यवहाराय सङ्केतः स्यात् ? ततो
निपिद्धमेतत्-

“शब्दं तावदनुच्चार्य सम्बन्धकरणं कुतः ।

न चोच्चरितनष्टस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम् ॥

तेनासम्बन्ध' (म्बद्धच) नष्टत्वात् पूर्वस्तावदनर्थकः ।
उत्तरोऽकृतसम्बन्धो विज्ञायेतार्थवान् कथम् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २५५-२५६]

५ निवेदितेन न्यायेन सङ्केतकरणस्योत्तरशब्दार्थवत्परिज्ञानस्य च भावात् । लिङ्गोऽपि
विद्युदादावस्य प्रसङ्गाच्च । शक्यं हि तत्रापि वक्तुम्—

लिङ्गं तावदनादर्शं सम्बन्धकथनं कथम् ।

न च दर्शितनष्टस्य सम्बन्धेन प्रयोजनम् ॥१७९५॥

तेनासम्बन्ध' (म्बद्धच) नष्टत्वात् पूर्वं तावदनर्थकम् ।

परं चानुक्तसम्बन्धं विज्ञायेतार्थवत् कथम् ॥१७९६॥ इति ।

१० यदप्यन्यदुक्तम्—

“अर्थवान् कतमः शब्दः श्रोतुर्वक्त्रा च कथ्यताम् ।

यदा पूर्वं श्रुतं शब्दं नासौ शक्नोति भाषितुम् ॥

न तावदर्थवन्तं स ब्रवीति सदृशं वदेत् ।

नार्थवत्सदृशः शब्दः श्रोतुस्तत्रोपपद्यते ॥

१५ अर्थवद्ग्रहणाभावात् न चासावर्थवान् स्वयम् ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० २६०-६२] इति ।

तदपि तादृशमेव । तथा हि—

अर्थवत् कतमल्लिङ्गं ज्ञातुर्वक्त्रा प्रदर्शयताम् ।

पूर्वं ज्ञातं यदा नासौ लिङ्गं दर्शयितुं क्षमं ॥१७९७॥

२० नार्थवद् दृश्यते तेन सदृशं दृश्यते यदि ।

नार्थवत् सदृशं लिङ्गं ज्ञातुस्तत्रोपपद्यते ॥१७९८॥

अर्थवद्ग्रहणाभावात् न स्वयं चेदमर्थवत् । इति ।

ततो यथा लघुविनाशिन्यपि विद्युदादौ विवक्षावभासिनि सम्बन्धप्रतिपत्तौ परापर-
वालभाविनि तत्सदृशे सर्वत्रापि तन्प्रतिपत्ते, पूर्वोपलब्धस्य अनुपदर्शनेऽपि परस्योपदर्श्य-
२५ मानस्य अर्थवत्त्वप्रतिपत्तिं, अन्यथा ततो वातादिसाध्यप्रत्यायनानुपपत्ते । अस्ति चेदम्—

“वाताय कपिला विद्युदात्पायातिलोहिनी ।

पीता वर्धापि विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥”

[पा० महा० २।३।१३]

इति प्रसिद्धे । तथा गव्दश्यापीति न तत्राप्ययं दोषो भाषितव्यः । ततो युक्तं
३० परापरस्यापि शब्दस्य वाचकत्वम् । इदमेव कारिकाखण्डेन दर्शयति—

तादृशो वाचकः शब्दः सङ्केतो यत्र वर्तते । इति ।

यत्र यस्मिन् शब्देऽर्थे वा सङ्केतोऽयमस्य वाचको वाच्य इति समयं प्रवर्तते तादृश-
स्तत्तमानं शब्दो वाचकः तादृशस्यार्थस्य तादृश इति पठ्यन्तस्याप्यावृत्त्या सम्बन्धात् ।
सादृश्याच्च वाचकत्वं वर्णस्य वर्णान्तरेण पदस्य पदान्तरेण एव वाक्यादावपि । ततो न

शालाशब्दे सम्बन्धपरिज्ञानात् मालादिशब्दस्यापि तदर्थवाचकत्वम्, वर्णमात्रेण सादृश्येऽपि पदरूपतया तदभावात् । यदप्युक्तम्—

“सादृश्यात् प्रतिपत्तौ च भ्रान्तिज्ञान प्रसज्यते ।

धूमे दृष्टेऽग्निसम्बन्धे वाष्पादिव कृशानुधौ ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० श्लो० २६९] इति । ५

तत्रोपपन्न वाष्पादग्निज्ञान भ्रान्तमिति धूमस्यैव तत्र प्रतिबन्धपरिज्ञानम्, तत्सा-
दृश्यस्य शब्दस्य तु तदन्तरसदृशस्यैव तदर्थे तत्परिज्ञानात् । कुतस्तत्र तज्ज्ञानस्य विभ्रमत्वम् ?
अपि च, एव धूमान्तरादपि दहनज्ञान भ्रान्तं भवेत्, तस्यापि सादृश्यादेव गमकत्वात् ।
सामान्यस्य तदर्थान्तरस्य प्रत्याख्यानात् । अप्रत्याख्यानेऽपि वाष्पादनलज्ञान भवतोऽपि कुतो
भ्रान्तम्, धूमसामान्यस्य तत्राभावादिति चेत् ? न, पाण्डुत्वादेर्भावात् । तद्विशेषस्याभावादिति १०
चेत्, ममापि तर्हि सादृश्यविशेषाभावात् भवतु ततस्तज्ज्ञान भ्रान्तम्, न तद्वत् शब्दात्
तदर्थज्ञानमिति सम समाधि । तत्र सूत्रम्—‘तादृशो वाचक’ इत्यादि ।

भवतु तादृशस्य वाचकत्व शब्दस्य भयापि तथा तदभ्युपगमादिति सौगत, तन्न
तन्मते शब्दस्यैवासम्भवात् । स हि पदादिरूपो न विना वर्णव्यवस्थितमवस्वातुमर्हति ।
वर्णक्रमसन्धोहस्य पदत्वात्, पदक्रमसङ्घस्य च वाक्यत्वात् । स च वर्ण क्षणक्षीणेकध्वनि- १५
स्वभाव, क्षणपर्यायप्रवृत्तानेकध्वनिरूपो वा प्रकारान्तरानिरूपणात् ? न तावदाद्यो विकल्प,
अनभ्युपगमात्, क्रमप्रवृत्तासङ्घस्येवनिभागपरिनिष्ठितात्मा ह्येकैकोऽपि वर्णस्तस्याभिप्रेत ।
तत्रासङ्घस्येयक्षणनिमेषपरिसमाप्तिरिति वार्तिकेः श्रवणात् । नापि द्वितीयो विकल्प,
ध्वनिक्षणाना निरन्वयविनाशे हेतुफलभावानुपपत्त्या तन्निबन्धनस्य पौर्वापर्यव्यासम्भवात् ।
निरूपिता च तत्र तदनुपपत्ति । सम्भवत्यपि तस्मिन् कथं बहुष्वेकव्यपदेशोऽयमकारो २०
गकारो वेति ? तेष्वेकत्वस्य कल्पनात् तद्रूपत्वाच्च वर्णद्वैरिति चेत्, ननु कल्पनमपि
शब्दादेव ‘विकल्पाः शब्दयोःनय’ [ ] इति वचनात् । स शब्दो

यदि स एवाकारादि तर्हि ‘विकल्पात्तस्य, ततो द्विकल्पस्य निष्पत्ति’ इति परस्परश्रायात्
नोभयस्यापि सम्भव स्यात् । अथान्य एव स शब्दो यतो विकल्प इति, तन्न,
तस्यापि तत्र एव कल्पने तथैव दोषात् । पुनरप्यन्यत्र तत्कल्पितादेव शब्दात् तद्विकल्पपरि- २५
कल्पनायामितरेतराश्रयप्रवाहप्राप्ते । विकल्पान्तरकल्पितात् ततस्तत्कल्पनमित्यपि न युक्तम्,
तदन्तरस्यापि स्वकल्पितादेव शब्दादपरापरस्मादुत्पत्तिपरिकल्पनाया पूर्वबद्दोषात्, तस्यापि
तदन्तरकल्पितात् ततस्तत्परिकल्पनायामनवस्थाप्राप्ते । नाय दोषो हेतुफलभावेनानादित्वात्
शब्दाकारावभासिनो विकल्पप्रवाहस्येति चेत्, न, एवमपि तदसम्भवात् । तथा हि—

अवस्तुसन् यदा वर्णं तदा तत्कल्पनाकरी ।

बुद्धिस्तन्मानरूपत्वात्कथं वस्तुसती भवेत् ॥१७९९॥

यत्र शब्दस्य सा हेतुस्तस्या शब्दोऽपि वा फलम् ।

न ह्यस्तत्वास्त्यचिद्धेतु कार्यं वा व्योमोपुष्पवत् ॥१८००॥

३०

१ ‘सर्वान्त्योऽपि हि वर्णानामा निमेषतुलितस्थिति । स च क्रमादनेकाणुसम्बन्धेन नितिष्ठति ॥’
—प्र० वा० २।४९५ । “स चाक्षिनिमेषाज्ञस्थायो अकारादि अनेकेषामाश्रयतम सञ्चितानां पदममाला
द्वयवर्तिगामणूना सम्बन्धेनाक्रमेण निमेषकालसञ्चितेन क्रमाद् भूय क्षणव्यवधानात् नितिष्ठति परि-
समाप्यते ॥’—मनोरथन० ।

एव यदपि सत्तम्या स्ववेदनमभीप्सितम् ।

न तस्य निर्विकल्पकत्वात् शब्दकारणकार्यता ॥१८०१॥

तत्र शब्दस्यावस्तुसत्त्वे विकल्पसम्भव यतस्तत्कारणमित्यपुत्रमिदम्—“विकल्प-
योऽन्य शब्दा” [ ] इति । तन्न सौगतमते शब्दस्य सम्भव, वर्ण-
५ स्पैवानवस्थितौ तत्रमात्मन पदादेरप्यव्यवस्थिते । एतदेवाह—

क्रमेणोच्चार्यमाणेषु ध्वनिभागेषु केषुचित् ॥४७॥

न वर्णपदवाक्याख्या अत्रिकारेणसम्भवात् । इति ।

न हि सूक्ष्मसमयावसायिनयोपजायमानेषु केषुचिद्वादर्शेषु प्रवयवेषु वर्णादिव्यपदेशा
सम्भवन्ति, तेपामेव निरन्वयविनश्वरतया विकारविकल्पानां हेतुफलभावानधिभ्रयतया
१० व्योमारविन्दमकरन्दप्रख्यानामप्रख्याभूमित्वेन तत्र तत्त्वतः कल्पनया च वर्णादिव्यवस्था-
पनानुपपत्ते ।

एतेनेतदपि प्रत्युक्त यदुक्त केनचित्—“क्षणिक शब्द अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति विभु-
द्रव्यविशेषगुणत्वात् सुखादिवत् ।” [ ] इति, तथा हि शब्दस्याप्रतिपत्ता-
वाश्रयासिद्धि लिङ्गस्य । प्रतिपत्तौ तत्र तस्य कारणत्व चकनव्यम् “अर्थवत् प्रमाणम्”
१५ [न्यायभा० १।१।१] इत्यत्र कारण [त्व] स्पैव विषयत्वव्याख्यानात् । तस्य च न
सद्वज्जन्मनस्तत्कारणत्व तस्य तत्प्रतिपत्त्या युगपत्निष्पन्नयाऽनपेक्षणात् । न प्रागधिगतजन्मनोऽपि
तदुत्पत्तिमयमप्राप्य निवृत्तस्य अनधिगतजन्मनोऽपि तस्य तद्वेतुत्वप्रसङ्गात् । न हि
किञ्चिदत्र निवन्धन यदुत्पत्त्याभूतमेव कारण नानुत्पत्त्याभूतमिति नीरूपत्वस्थोभयत्राप्य-
विशेषात् । ततस्तत्प्रमाणप्राप्तस्यैव तस्य तत्कारणत्वम् । तथा च न क्षणिकव प्रागिव
२० पश्चादपि तस्य समयान्तरप्राप्तेरवश्यम्भावात्, अन्यथा प्रागपि तदभावोपनिपातात् ।

एतेन क्षणपट्कमस्यायिव क्षणिकत्वमिति प्रत्युक्तम् । यत—

क्षणत् क्षणान्तर गच्छन्तियो यद्युक्तमागतं ।

क्षणपट्क कमस्यायी सुतरा नित्यता व्रजेत् ॥१८०२॥

कथमेव चलत्व कस्यचिच्छब्दस्य यदि तस्यापि समयान्तरप्राप्तिरावश्यकात्-
२५ (वक्षिका त) दभाव एव तद्रूपपत्तेरिति चेत्, न, तत्प्राप्तावनुपलभ्यत्वेनापि तद्रूपपत्ते ।
न चोपलभ्येतरयोरेकत्वानुपपत्ति, युगपदिव क्रमेणापि तदविरोधात् । अस्ति च युगपत्तयोरे-
कत्वम्, उपलभ्यस्यैव शब्दस्य क्षणक्षयात्मनाऽनुपलभ्यत्वात् । तेनाप्युपलभ्यत्वे प्रवृत्तस्यानु-
मानस्य वैकल्यात् । विप्रतिपत्तिनिवर्तनार्थत्वान्नेति चेत् कुतस्तस्य तदर्थत्वम् ? निश्चय-
रूपत्वादिति चेत्, न प्रत्यक्षस्यापि तद्रूपस्यैव भवना प्रसिद्धे । तथापि तद्विषये विप्रति-
३० पत्तावनुमानविषयेऽपि न्यादिति पुनस्तन्निवर्तनार्थं प्रमाणमन्यदन्वेषणीयम्, तत्राप्येवमन-
वस्थितेन कदाचिदपि तन्निवृत्तिर्भवेत् । ततोऽनुपलभ्यतद्रूपविज्ञानार्थत्वमेव तस्योपपत्तिमिति
सिद्धमुपलभ्येतरस्वभावयोरेकत्व युगपत् । एव क्रमेणापि श्रावणस्य तत्स्वभावपरिहारेण
शब्दपरिणामिनो भावस्य पुनरवस्थितिसम्भवात् । तत्र प्रकृतादनुमानादेकान्ततः शब्दे

१—विभुद्रव्यानाम् आ० । २ वैशेषिकेण । ३ विभुद्रव्यमाकाशम् । ४ अनुत्पन्नस्यापि ।

५ शब्दस्य प्रतिपत्तिकारणत्वम् । ६ समयान्तरप्राप्यभावे एव चलत्वोपपत्ते । ७ चलत्वोपपत्ते ।

८ शब्दस्य लक्षण- आ० ।

क्षणिकत्वसाधनमुपपन्नम् । कथञ्चित् तत्साधनेन विद्वत्त्वादनैकान्तिकत्वाच्च । व्यभिचारि
 हीदमनुमान भावनादिना, तस्यात्मगुणविशेषस्याक्षणिकत्वेऽप्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति
 विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात् । न चायमपि क्षणिक एव कालान्तरे तदभावेन तत्फलस्यानुदय-
 प्रसङ्गात् । न चैवम् । भावनाधर्माधर्माणा भवान्तरेऽपि फलदायित्वेन परस्यापि प्रसिद्धे ।
 नापि तत्र हेतुविशेषणम् 'अस्मदादिप्रत्यक्षत्वम्' असिद्धम् । मानसेन प्रत्यक्षेणास्मदादि
 भिरपि तस्य प्रत्यक्षीकरणात् । कथमन्यथा 'यावान् कश्चिद् गुण स सर्वोऽपि
 गुण्याश्रित' इति साकल्येन व्याप्तिप्रतीतिः ? यत् "द्रव्याश्रिता बुद्ध्यादयो गुणत्वात्
 रूपादिवत्" [ ] 'इत्यनुमानमुदयवदवबुद्धयेत यत् आत्मसिद्धि ।
 यदि पुनरेव विशेषणम्—'अस्मदादिवाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वे सति' इति, न चैव व्यभिचारो
 भावनादौ तदभावादिति, न तर्हि सुखादिवदिति निदर्शनमुपपन्न साधनवैकल्यात्, तदपि १०
 तद्विशेषणकस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्य तनाभावात् । कुतो वा श्रोनस्य बाह्येन्द्रियत्व
 यतस्तद्विषयस्य शब्दस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वमवकल्पेत ? अनन्त शरीरवृत्तेरिति चेत्,
 न, कर्णशष्कुल्यवगुण्ठितत्वेन तदन्तर्वर्तिन एवाकाशस्य श्रोत्रत्वोपगमात् । आत्मना तस्याऽ-
 सयोगादिति चेत्, न तर्हि नयनादेर्बाह्येन्द्रियत्व तत्र तत्सयोगभावात्, अन्यथा आत्मनोऽ-
 सर्वगतत्वप्रसङ्गो मूर्तेरपि नयनादिभिरनभिसम्बन्धात्, तत्सम्बन्धलक्षणत्वाच्च व्यापित्वस्य^१ । १५
 भवतु तर्हि मनोऽधिष्ठितत्वादेव नयनादेरिव श्रोनस्यापि बाह्येन्द्रियत्वमिति चेत्, तद-
 नधिष्ठाने को दोषो यतस्तत्परिकल्पनम् ? युगपद्ज्ञानोत्पत्तिरेव, रूपादीना युगपदपि सन्नि-
 धानसम्भवादिति चेत्, न, तदुत्पत्तिक्रमनियमस्यादृष्टवशादपि शक्यकल्पनत्वात्, सत्यपि
 मनसि तस्यावस्थापेक्षणीयत्वात् अन्यथा सर्वकार्येषु तस्य^२ साधारणहेतुत्वानुपपत्तेः । न चैव
 मनस इव नयनादेरपि वैयर्थ्यम्, तस्य गोलकादिरूपस्य दृष्टत्वेनाशक्यप्रतिषेधत्वात् । शक्ति- २०
 रूपस्य शक्य एव प्रतिषेध, तद्व्यसर्वाभिमतस्य रूपादिज्ञानभेदस्यादृष्टभेदादेवोपगत्तेरिति
 चेत्, यद्येव प्रतिषेधसे न किञ्चिदनिष्ट^३ तद्भेदस्यैव क्षयोपशमविशेषोपरनामधेयस्य
 साक्षात्त्वनादित्वेनाम्माभिरभिधानात्, गोलकादेस्तदधिष्ठानतया गवाक्षस्थानोयस्यैवो-
 पनारादेव रूपादिज्ञानहेतुत्वपरिकल्पनात् । तत् श्रोनस्य बाह्येन्द्रियत्वानुपपत्तेः अस्मदादि-
 प्रत्यक्षत्वमेवावशिष्यत इति तदवस्थो व्यभिचार, तद्विशेषणस्य हेतोर्भावनादौ साध्य- २५
 विपर्ययेऽपि भावात् ।

असिद्धश्चाय हेतु विभुद्रव्यविशेषगुणत्वादिति, आकाशे तस्य तत्कार्यतया
 समवायाद्धि तद्गुणत्वम्, न चासौ तस्यास्ति अनुपरमप्रसङ्गात् । निरूपितं च तत्—
 "कारणस्याक्षये" इत्यादी । एतेन सुखादेरप्यात्मकार्यत्वेन तद्विशेषगुणत्व प्रतिषिद्ध बोद्ध-
 व्यम् । ततो नात क्षणिकत्वप्रतिपत्ति शब्दस्य असिद्धत्वात्, निदर्शनस्य साधनवैकल्याच्च । ३०
 तत्र योगमतेऽपि सम्भव शब्दस्य । स्वमते तु तत्सम्भव दर्शयन्नाह—

शब्दभागाः स्वहेतुभ्यः समानोन्नयहेतवः ॥४८॥ इति ।

श्रोनग्रहणयोग्या परिणामा शब्दा त एव प्रतिदिशमनेक रूपतया विभज्यमान-
 त्वात् भागास्ते समानस्य सदृशस्य प्रतिश्रोनमात्मप्रापणस्य उत्पत्तस्य हेतव इति । कुत

१ "सुखादय क्वचिदाश्रिता गुणत्वादिरूपादिवत्" —प्रश्न० श्लो० पृ० ४०६ । २ सर्वमूर्तमद्द्रव्य-
 सयोगित्वं व्यापित्वम् । ३ अदृष्टस्य । ४ अदृष्टविशेषस्यैव । ५ न्यायवि० श्लो० १।१०६ । पृ० ४१० ।

पुनस्ते स्वयं भवन्तस्तदुक्तस्य हेतव इति चेत् ? स्वहेतुभ्य एव । स्वहेतवश्च तेषामुपादानतया पुद्गलविशेषा, सहकारितया च ताल्वादिसंस्थानप्रयत्नभेदास्तेभ्य एव । कथमेवमपि युगपत् समानानेकवर्णोत्पत्तिरिति चेत् ? योगपद्येन बहुभिरुपलम्भादेव । न चायमेवत्वे वर्णस्य सम्भवति, एकश्रोत्रप्रविष्टस्य तदैव तदन्तरप्रवेशासम्भवात् । एकस्यापि व्यापिनः सम्भवत्येव युगपदनैकतत्प्रवेश इति चेत्, न, तथापि समग्रस्य तदसम्भवात्, असमग्रोपलब्धस्य च वाचकत्वानुपपत्तेः । एतदेवाह—

सकलाग्रहणात् [तेषां युक्ता हि श्रोत्रगोचराः] । इति ।

सकलस्य समग्रशब्दपरिणामस्य यद् अग्रहणम् एकत्वाभ्युपगमे प्राप्य तस्मान् समानोन्नयहेतव एव त इति । यद्येव कथमेव एव शब्दोऽस्माभिरश्याधीति तदुपलब्धिमतस्य सवाद इति चेत् ? न, सादृश्यादपि तदुपपत्तेः । दृश्यते हि ततोऽपि तथासवाद—यथैक एवाहार पट्टिस्त्वनयानामिति । ततो युगपत् सकलाकारतया भिन्नदेशव्यवस्थितानेकप्रतिपत्तु- गोचरत्वादनैक एव शब्दः ।

श्रोत्रस्याप्राप्यकारित्वेनैकस्यापि शब्दस्य तथा तद्विषयत्वोपपत्तेः नातन्तन्नातात्वप्रतिपत्तिरिति चेत्, न, तत्प्राप्यकारित्वस्यानुमानत प्रतिपत्तेः । प्राप्यकारि श्रोत्रं प्रत्यासन्न-ग्रहणान् साधर्म्येण ध्याणवत्, वैधर्म्येण नयनवत् । न चैव दिग्बिभागस्य दूरादिभावस्य चाप्रतिपत्तिरेव, श्रोत्रं प्रति शब्दस्याभिपत्तनविशेषादेव प्राच्योऽयमुदीच्योऽयं प्रत्यासन्नोऽय-मन्यथा वेति तत्र प्रतिपत्तेः सम्भवात्, प्राप्यकारिण्यपि ध्याणेंद्रिये तत एव तद्भावात् । कथमन्यथा विनीलिनादीनां गन्धाभिपत्तनदिग्भिमुखतया प्रत्यासन्ने दूरे वा गन्धद्रव्ये प्रवृत्तिः ? एव तर्हि दृत्वम्यासन एव तत्र प्रतिभासनात् श्रोत्रज्ञानं कथमभ्रान्तमिति चेत् ? न, शब्द-रूपस्य सत एव तत्र प्रत्यवभासनात् । भ्रान्तेतरात्मकत्वमेवत्र विरुद्धमिति चेत्; न, दृष्टत्वात् । कथमन्यथा साकारज्ञानवादिनस्तवाप्ययं न दोष—ज्ञानान्तर्गतत्वेनादूरस्यैव नीलादेर्दूरतया प्रत्यवभासनात् । न हि तद्विषयं ज्ञानमपि दूरमेव शरीरस्य निश्चिनत्वापत्तेः । ज्ञानान्तरेण तस्य सज्ञानत्वमिति चेत्, न, तस्य निर्विषयस्याभावात्, सविषयस्य पूर्ववद्दूर-त्वापत्तेः, पुनरपि ज्ञानान्तरेण तस्य सज्ञानत्वकल्पनायामव्यवस्थितिप्रसङ्गात् । तत्र शरीराद् बहिर्ज्ञानकल्पनमुपपन्नं नि शरीरस्य ज्ञानम्याप्रतिवेदनात् । ततो दुष्परिहरमेवाप्राप्यकारि श्रोत्रादिव ब्रुवतोऽपि तज्ज्ञाने विभ्रमेतरात्मवत्त्वमिति न तेन वयं परंनुमोक्तव्या । ततो युक्तं श्रोत्रस्य ध्याणादिवत् प्राप्यकारित्वम्, अन्यथा नयनादिवत् प्रत्यासन्नग्राहित्वाभाव-प्रसङ्गात् । अस्ति च तत्रैदम्—योऽकध्वानादे कर्णविवरान्तर्वर्तिनोऽपि तेन प्रतिवेदनात् । न चैतदप्राप्यकारिणि चक्षुषि दृष्टं तदन्तर्गतम्याज्जनदेस्तेनाप्रतिपत्तेः । तथा च कस्यचित् सुभाषितमपि “न स्वमलमक्षि पश्यति क्षिणित् फलञ्च निरूपयिष्यति” [ ] इति ।

चक्षुरपि प्राप्यकार्येण ध्याणेंद्रियत्वान् त्वगादिवदिति चेत्, अत्र चक्षुर्बुद्धि गोलकमेव न तर्हि तत्र प्राप्यकारित्वमाधनमुपपन्नम्, तत्पक्षस्य अनुष्णाग्निपक्षवत् प्रत्यक्षेण बाधनात्, विषयविप्रकृष्टस्यैव हि गोलकस्य प्रत्यक्षेण प्रवेदनं न तत्प्राप्तस्य । रश्मिद्वारेण तत्प्राप्तस्या-स्यैव तस्यानुमानत प्रतिपत्तिः । तच्चेदमनुमानम्—रश्मिकलापालङ्घृतं चक्षुः तैजसत्वान्

प्रदीपवत् । तैजस च तत् रूपादीना मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् तद्वदेव । ततो गोलकादभिसर्पतस्तत्कलापस्य विषयप्राप्तेः प्राप्यकार्यैव चक्षुरिति चेत्, अत्र यदि गोलकस्य स्वतो रूपप्रकाशकत्व रश्मिकलापकल्पनस्य वैयर्थ्यम् । तत्कलापद्वारकमेव तस्य तदिति चेत्, कथं तदसिद्धौ तस्य तद्द्वारक तत्प्रकाशकत्वम् ? तस्मिन्दिश्व यद्यन्यत्, तदेवोच्यता किं तैजसत्वेन ? तैजसत्वादेवेति चेत्, तर्हि तस्मात् तत्कलापसिद्धौ तद्द्वारक तस्य रूपप्रकाशकत्व ततोऽपि तैजसत्व सिद्धयतीति कथन्न परस्पराश्रय स्यात् ? तन्न तत्कलापसिद्धिरिति न तद्द्वारकमपि चक्षुष प्राप्यकारित्वम् । कथं वा प्राप्यकारित्वे तस्य व्यवहितविषयत्व प्राप्त्यभावात् । दृश्यते च शुद्धस्फटिकघटीभित्तिव्यवहितस्यापि वस्तुनस्तेन प्रकाशनम् । तस्यास्त्येव तेन प्राप्ति तद्भित्तेर्निर्भेदादित्यपि न सङ्गतम्, तदन्तर्गतस्य जलादेर्बहिरव-
त्तसनप्रसङ्गात् तच्छिद्रानुपलब्धेश्च । न तस्य तेन प्रकाशन तत्प्रतिबिम्बस्यैव बहिरूपकान्तस्य प्रकाशनादित्यपि मन्दमतेरेव स्पन्दितम्, अन्तर्गतस्य बहिःप्रतिबिम्बापकमानवलोकनात् । तस्मादप्राप्यकार्यैव चक्षु । तथा चोपपन्न श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वे तस्य वैधर्म्योदाहरणत्व साध्याव्यावृत्तिदोषाभावात् । तत श्रोत्र प्राप्यकार्यैव उक्तान्यायात् । एतदेवाह—

तेषां युक्ता हि श्रोत्रगोचराः । इति ।

तेषां शब्दभागाना मध्ये युक्ता श्रोत्रेण सम्बद्धा हिरवधारणे श्रोत्रस्य गोचरा विजया अन्यथा प्रत्यासूत्रशाहित्याभावप्रसङ्गादिति मन्यते । किं पुनरिदं श्रोत्रेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वोपकल्पनम् ? आकाशमिति कश्चित्, तन्न, तस्य विभुत्वेन दूरभूतानामपि शब्दानां प्राप्त्यविशेषेण ग्रहणप्रसङ्गात्, तरयकत्वेन सर्वेषामेकश्रोत्रत्वापत्त्या सर्वविषयस्यैकेन एकविषयस्य सर्वैरपि ग्रहणप्राप्तेश्च । न च तस्य प्रवेशवत्त्व यतोऽदृष्टविशेषोपनिबद्धसत्काराधिकरणस्य तत्प्रदेशस्य श्रोत्रत्वात्, तेन च दूरभूतानामप्राप्तेर्न प्रथमो दोष, नापि द्वितीय-
स्तस्य प्रतिप्राणिभेदेन श्रोत्रनानात्वस्यैवोपपत्तेरिति व्यवस्थाद्वय परिकल्प्येत, निष्प्रदेशस्यैव तस्याभ्युपगमात् । कल्पितस्य च तत्प्रदेशस्याकिञ्चित्करत्वात् । तदुक्तं कुमारिलेन—

“आकाशश्रोत्रपक्षे तु विभुत्वात्प्राप्तितुल्यता ।

दूरभावेऽपि शब्दानामिति ज्ञान प्रसव्यते ॥

श्रोत्रस्य चैवमेकत्वं सर्वप्राणभूता भवेत् ।

तेनैकक्षुतिवैलाया शृणुयुः सर्व एव ते ॥

तस्यानवयवत्वाच्च न धर्माधर्मसंस्कृतः ।

नभोदेशो भवेच्छ्रोत्रं व्यवस्थाद्वयसिद्धये ॥”

[मी० श्लो० शब्दनि० ५६-५९] इति ।

तत क्षयोपशमविशेषाधिकरणजीवप्रदेशावष्टव्य वक्षिच्छरीरावयव एव श्रोत्रमिति स्याद्वादिन, तत्सस्पर्शनेव शब्दस्य प्रत्यवभासनात् । शब्दावभासन हीन्द्रिय श्रोत्रम् । तच्च तदवयव एव युक्त, तत्सम्बन्धादेव तस्योपलम्भात् तदभावे च विपर्ययात् । तथा च ‘पुद्गलपर्याय शब्द शरीरावयवसम्बन्धेनोपलभ्यमानत्वात् शीतातपादिवत्’ इत्यनुमानविजृम्भणात् नाकाशगुणत्व तस्य तद्वदेवेति प्रतिपादितं भवति । एतदेव दर्शनयन्त्राह—

१ “तैजसत्वं तु तस्य रूपादिषु मध्ये नियमेन रूपस्यैवाभित्यञ्जसत्वात् प्रदीपवत्”—प्रश० कन्द० पृ० ४० । न्यायकुमु० पृ० ७६ टि० २ । २ यैनेपिक । ३ आकाशस्य ।

परिणामविशेषा हि भावानां भावशक्तयः ॥४६॥

ध्वनयस्तत्समर्थानाम् [अभावाटतिरेकियाम्] ॥ इति ।

- ध्वनयो वर्णादिरूपा शब्दा, सामान्यवचनादपि ध्वनिशब्दात् क्रमयणेन तेषामेव प्रतिपत्ते । ते न नित्या नाप्यन्यहेतुवास्तत्र दोषाभिधानात्, अपि तु परिणामविशेषा. परिणामा श्रवणज्ञानयोग्या विवर्तस्ति एवान्येभ्यश्छायातपादिपुद्गलविवर्तभ्यो विशिष्यमाणत्वा-
 ५ द्विशेषास्ते च तद्विशेषा । केराम् ? तत्समर्थाना तत्र परिणामविशेषेषु ये समर्थास्तद्रूपा-
 वाप्तियोग्यास्तेषाम् अतत्समर्थाना तदनुपपत्ते । अहङ्कारस्यैव तर्हि ते तद्विशेषा भवन्तु
 शब्दतन्मान्माहङ्कारिकत्वेन पारमर्षे प्रतिज्ञानादिति चेत्, न, तस्य चिद्रूपस्यामूर्तत्वेन
 मूर्ततद्विशेषासम्भवात् । अचिद्रूप एवाहङ्कारोऽप्यनित्यत्वात् कलशादिवदिति चेत्, न,
 १० स्वतस्तत्र चिद्रूपस्य प्रतिपत्ते । चित्तसम्पर्कोपनिबन्धना तत्र तत्प्रतिपत्तिर्न स्वतश्चैतन्या-
 दिति चेत्, न, तत्सम्पर्कस्यैव स्वयं तत्परिणामविकले तदयोगात् । अन्यथा परिणाम-
 विशेषेष्वपि तत्प्रसङ्ग तेषामपि व्यापिना चैतन्येन सम्पर्काविशेषात् । अहङ्कारे विशिष्ट-
 स्तत्सपर्क इति चेत्, स कोऽपरोऽन्यत्र तद्रूपादिति ? ततश्चिद्रूप एवाहङ्कारो निर्वाधात्
 तत्रत्ययात् । न चानुमानेन तस्य वाध, विषयानुभवे चिद्रूपेऽप्यनित्यत्वस्य भावेन व्यभि-
 १५ चागात् । सोऽप्यचिद्रूप एवेति चेत्, कथं तत्र चिद्रूपव्यवहारो यत् इदमुच्येत—“बुद्धध्व-
 वसितमयं पुरुषश्चेतयते” [ ] इति । चिच्छायासङ्क्रमादिति
 चत्, तेन तर्हि व्यभिचार चिद्रूपत्वेऽपि तस्यानित्यत्वात् । तत्रानि तत्सङ्क्रमान्तरात्ताद्रूप्य-
 कल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात् । तन्नाहङ्कारविवर्तत्व शब्दानामित्यपर्यालोचितवचनमेतत्—

“अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविध प्रवर्तते सर्गः ।

२० ऐन्द्रिय एकादशकस्तन्मानपञ्चकश्चैवपि ॥”

[सारथका० २४] इति

- ततस्तत्सामर्थ्यं पुद्गलविशेषाणामेव तत्र तद्व्यवस्थापनात् । कुत पुनस्तेषा तद्वि-
 शेषत्वमेव नैकान्तनित्यत्वादिकमिति चेत् ? उत्तरम्—‘भाव’ इत्यादि । भावः स्वपरज्ञानादे
 कार्यस्योत्पाद तत्र शक्तियेषां ते भावशक्तय ध्वनयो हि यस्मात्तस्ते तद्विशेषा एव नैकान्त-
 २५ निर्यादय तत्र तच्छक्तितत्वायोगस्य निरूपणम् ।

- परिणामविशेषोऽपि ‘गौरव’ इत्यादौ क शब्दो यत्रार्थप्रत्यायकत्वेन पदव्यपदेश
 कल्प्येत ? पश्चाद्भावी विसर्जनीय इति चेत्, न, तस्य केवलस्याप्रत्यायकत्वात्, पूर्व-
 वर्णानामपार्यकत्वापत्ते । तर्हि तै सम्भूय तस्य प्रत्यायकत्वमिति चेत्, न, नियतक्रमवर्तिना
 तेषा योग्यत्वाभावेन सम्भूयकारित्वानुपपत्ते । तदनन्तरोपलब्धिविशिष्टस्य तस्य प्रत्यायकत्व-
 ३० मित्यपि न प्राचीनत्वम्, केवलतदुपलब्धेस्तदनन्तरोपलब्धेश्च तत्काले वर्णाभावेन परस्परतो
 भेदानुपपत्ते । नहि निरन्वयप्रध्वस्तानामनुत्पन्नानां च तदा तेषामभाव परस्परतो भिद्यते
 यतस्तदनन्तरोपलब्धिव्यतिरेकप्रतीतेरङ्गभावमनुभवति न केवलोपलब्धिविरिति प्रतीम । “तस्माद्-
 वर्णव्यतिरेकी वर्णभ्योऽस्तम्भवन्नयंप्रत्यय स्वनिमित्तमुपकल्पयति तदेव पद स्फोटार्थं न

१ सांख्य ब्राह्म । २ ‘भूतादे तमोबाहुव्यात् गौणीभूतसत्त्वरजस भूतादिनाम्न पूर्वाचार्यैरनुपि ता
 दृष्टकारात् तन्मात्र शब्दादिपञ्चको गणो जायते ।”—सांख्यका० २५ । माडवृ० । ३ अहङ्कारस्य ।
 ४ कोपिपरो-श्रा० । ५-शेषेऽपि श्रा० ।

वर्णास्तत्समुदायो वा" [स्फोटसि० पृ० २८] इति मण्डन, सोऽपि न स्फोटमण्डने पण्डितः; वर्णानामेव क्रमविशेषाधिष्ठानानां पदत्वेन प्रत्यायकत्वोपपत्तेः पदान्तरकल्पनावैकल्यात् । तेषामितरेतरकालपरिहारवता कथमेकस्यां प्रत्यायनक्रियायामुपयोगः सहकारित्वानुपपत्तेरिति चेत्; इतरेतरदेशपरिहारवतां कर्मकर्त्रादिकारकाणामपि कथं क्वचिदेकत्र कार्यं व्यापारः ? एककालगतत्वादिति चेत्, वर्णानामप्येकद्विगतत्वादिति किन्न स्यात् ? नहि प्रतिवर्णं तद्बुद्धिभेदः कारकेष्वपि तद्वत्तदर्थभेदेन युगपदप्यनेकतत्प्रतिपत्तेरभावापत्तेः । न च तदभ्युपगमो न्याय्यः प्रतीतिविरोधात् । ततो युगपद्बुद्धिनां कारकाणामिव क्रमभुवा वर्णानामप्येकस्यां बुद्धौ विषयभावेनोपनिपातादुपपन्न एव तेषामेकत्र विषयप्रत्यायने व्यापारः । ततो यदुक्तम्—“इदं तावदयं वर्णवादी प्रष्टव्यः गौरश्व इति वा केवलोच्चारणे वा को विसर्जनीयस्य भेदो यत्कृतोऽर्थधीभेदः, प्रत्ययभावाभावां च ? नन्वेवं विशेषः क्वचिदसहायः क्वचिद्वर्ण- विशेषसहाय इति । क्व पुनरत्र सहायता यदा विसर्जनीयसमयेन वर्णान्तरौपलब्धिरस्ति । कार्यं खलु व्यापारवतः सहायता, न चास्तस्तदाः व्यापृतिरस्ति ।” [स्फोटसि० पृ० ३३] इति; तत्प्रतिविहितम्; विसर्जनीयसमये गकारादीनामभावेऽपि स्वसमये भावेन सत्सहायतोपपत्तेः, अन्यथा दण्डादीनामनधिगतचक्रदेशानां तत्सहायत्वाभावप्रसङ्गात्, तदानीमसतामिव तत्रासतामपि व्यापारानुपपत्तेः ।

५

१०

१५

दण्डाद्यभिन्नदेशा अप्येकं चेत् कर्म कुर्वते ।

भिन्नकाला. कथं तद्वद्वर्णा अपि न कुर्वते ॥१८०३॥

सर्वत्रैवं प्रसङ्गश्चेत्कालभेदाविशेषतः ।

भवेदेवं यदा न स्यात् प्रत्यासत्तिनिर्णयिका ॥१८०४॥

अन्यथा देशभेदेऽपि कार्यकारित्वमिच्छतः ।

वादिनोऽप्येव दोषः किं मूर्धानं नाधिरोहति ॥१८०५॥

२०

प्रत्यासत्तिश्च प्रतिपादितैव । क्रमविशेषाधिष्ठानत्वे सत्येकबोधोपारोहितत्वमिति । न चेदमप्यत्र चोद्यम्—अक्रमो हि बोधः कथं तदुपारोहिणां वर्णानां क्रम इति ? कथं न हि तदुपारोहित्वं नाम तेषां तदनुप्रवेश अपि तु तद्विषयत्वम्, तच्च अतत्कालानामप्यतद्देशानामिव सम्भवतीति क्रमानुपपन्नात् । निवेदितं चेत् “यदा यत्र” इत्यादिना^१ तत्र इदं प्रत्याख्यातम्—“न चैकं प्रत्याख्यानं (प्रख्यानं) नानावर्णावयवत्वमपि पदे भिन्नम् अवच्यवधि-मद्भावमवेषितुं क्षमते ।” [स्फोटसि० पृ० ६८] इति, देशकृतस्यैव प्रासादस्तम्भेषु कालकृतस्यापि वर्णेषु पीर्वापर्यस्यावध्यवधिमद्भावस्यावेक्षणं प्रतिप्रख्यानस्यैकस्यापि प्रत्यभिज्ञान-विकल्पस्य सामर्थ्योपपादनात् । यदि वर्णा एव पदं तदा तेषामनेकवक्तृकतया योगपद्येऽपि वर्णत्वस्याप्रच्युतः किन्न पदत्वमिति चेत् ? न; क्रमवतामेव तेषां पदत्वेन सम्प्रदायात्, तत्प्रधानत्वाच्चार्थप्रत्यायनस्य । क्रमान्तरपरिग्रहे तर्हि पदत्वम् अक्रमत्वाभावादिति चेत्; न; तस्मिन्नर्थे तत्क्रमस्यैव पदभावाद्भवात् । अर्थान्तरत्वे तु क्रमान्तरस्यापि तदङ्गत्वात् निषेद्यत^२ एव, राकेति कारेति पौर्णमासी—वन्धनागारयोः, नादीति दीनेति नादवत्—कुच्छु-

२५

३०

१ उदानां १५— आ० । २ कथमिति पदमधिकं माति । ३ न्यायवि० श्लो० ११२२ । ४ 'न चैकस्मिन्

नानावर्णावयवत्वमिति...—स्फोटसि० पृ० ६८ । ५ प्रतिपत्त्याख्यान— आ०, प०, प० । ६ तर्हि न पदत्वं

क्र— आ०, प०, प० । ७ विविध्यत आ०, प०, प० । 'पदत्वं न निषेच्यते' इति सम्बन्धः ।

वर्तित्तयो, धारेति राधेति च प्रवाह-नक्षत्रविशेषयो 'तदतत्क्रमाधिष्ठानतया तद्वर्णानामेव 'तद्भावभेदप्रतिपत्ते प्रतीयमानत्वात् । एकवक्तृत्व तु तेषा तद्भावनिमित्तमिति नाय नियम, भिन्नवक्तृत्वत्वेऽपि तत्क्रमभावे पदभावेन प्रत्यायकत्वप्रतिपत्ते । प्रतीयते हि भिन्न-वक्तृकपूर्वापर'भागादपि पद्यादेस्तच्छ्राविणा तदर्थप्रतिपत्ति । वर्णानां पदत्वे कथम् शब्दादर्थं

- ५ प्रतिपद्यामहे" इति ? कथञ्च न स्यात् ? तेषा बहुत्वेन 'तद्वाचिन शब्दशब्दाद् बहुवचनस्यै-
वोपपत्तेरिति चेत्, न, तत्साधारणस्य वाचकत्वसामान्यस्य तदभिधेयत्वात्, तस्य
च कत्वैर्नैकवचनस्यैवावकाशात् । यद्येव कथम् 'गकारीकारविसर्जनीया शब्द' इति 'तद्-
व्यक्तिवाचिभिस्तस्य सामानाधिकरण्यात् तद्व्यक्तीनां तेनानभिधानादिति चेत् ? न,
उपसर्जनभावेन तासामपि तेन प्रत्यायनात्, अन्यथा तत्सामान्यस्य तेन तदनुपपत्ते, तद्व्यक्ति-
१० सङ्ख्यानुपादान तु मुख्यतस्तत्सामान्यस्यैव तेनावद्योतनात् । ततो 'युक्तम् 'शब्दादर्थं प्रति-
पद्यामहे' इति, न 'अनुपाधितव्यावृत्तयो व्यक्तयो जात्यात्मना', निषेधात् ।

- अपि च, अयं पदादिस्फोटोत्तमा शब्दो नित्यो निरवयवश्च त्वदभिप्रेत, 'स यदि
स्वत एवेन्द्रियसम्प्रयोगात् प्रतीतिप्रेयसीसम्पर्कमुपसर्पति पीरपेय प्रयासो विफल स्यात् ।
न विफलस्तस्य तदभिधेयनिबन्धनत्वात् । स खलु प्रयास परापरसमयभावी प्रयत्नापरनामा
१५ तद्देशमेवानेकध्वनिभेदमाविर्भावयति, ततश्च तस्याभिधेयव्यक्ति । सापि नावयवशो निरवयव-
त्वात् । नापि प्रथमत एव नादात् तस्य सर्वात्मनाऽभिधेयक्ते नादान्तरकल्पनावैफल्यम्,
अभिधेयविशेषोपपत्ते । अपरिस्फुटा हि तस्य प्रथमानादादभिधेयव्यक्ति, तदुपजनितभावना-
सहायात्तु द्वितीयस्मात्ततो विलक्षणा, तावदेव यावदन्त्यो ध्वनि, ततस्तु प्रावतननिरवयव-
ध्वनिविशेषोपजनितप्रत्ययोपनिबद्धभावनानिवहसचिवसद्वितीयाद अथ तपरिस्फुटतमा तदभि-
२० व्यक्तिराविर्भाव विर्भाति । न चैतावता तस्य प्रत्यभिधेयव्यक्ति भेद, आवृत्त्या भेदेऽप्यनुवा-
कादेरित्योपलब्धिभेदेऽपि तस्यैकतयैव प्रत्ययभासनात् । उच्यते चैतत्-

"ययानुवाक" श्लोको वा सोढत्वमुपगच्छति ।

आवृत्त्या न तु स ग्रन्थ प्रत्यावृत्ति निरूप्यते ॥

प्रत्ययेरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणंस्तया ।

ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥

नादं राहितबीजायामत्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तिपरिपाकाया युद्धौ शब्दोऽवभासते ॥'

[वाक्यप० १।८३-८५]

इति चेत् उच्यते-

३० 'म व्यक्त प्रथमानादादर्थं ययकृच्छि ।

व्यर्थं परापरो नादस्तद्व्यक्त्यै परिवर्लित ॥१८०६॥

१ पूर्वापरविपर्यस्तवर्णरूपेण प्रतीयमानतया । २ तद्भाव-शा०, घ०, ष० । ३ -भाषि-
-शा०, घ०, ष० । ४-दनर्थं शा०, घ०, ष० । ५ 'प्रयोग' इति सम्बन्ध । ६ षर्थावाचिन ।
७ "अथ गौरित्यत्र क शब्द ? गकारीकारविसर्जनीया इति भगवानुवचते" -शापरभा० १।१।५ ।
८ यदुक्तं शा०, घ०, ष० । ९ 'इति युक्तम्' इति सम्बन्ध । 'न चानुपाधितव्यावृत्तयो व्यक्तयो जात्यात्मना
निर्दिश्यन्त इति साम्प्रतम्' -स्फोटसि० पृ० ७३ । १० 'नित्यत्वमविरह्य तु सत्त्वादेवास्य प्रातिपद्य ।'
-स्फोटसि० का० ३४ । ११ ध्वनिवाको वैदिक, श्लोकेस्तु बौद्धिक, सोढव्य जित्तव्य परतामिति यावत् ।
१२ सम्बन्ध शा०, घ०, ष० ।

अर्थाविगतये तस्मात्तद्व्यवित्तरभिवाञ्छिता ।
 सा चाद्विव्यक्तित सिद्धा व्यक्त्या किं परया तत ॥१८०७॥
 सोऽर्थप्रत्ययकृदो चेत् कुत एतदसकित ।
 पश्चादपि न तत्कृत्स्यादिति तत्कल्पन वृथा ॥१८०८॥
 सङ्घेतेविरहाच्चेन्न सोऽर्थसवित्तिङ्गमत् ।
 प्रतीतिभावे सङ्घेते स एव न कुतो भवेत् ॥१८०९॥
 अन्यवत्त्वात्प्रतीतेश्च न्नसौ सङ्घेतेऽनया ।
 तयैवासौ कथं तर्हि सिद्ध इत्यपि कथ्यताम् ॥१८१०॥
 सिद्धत्वाय समर्थोऽसौ सङ्घेतायैव नैत्यम् ।
 स्वहृदया कल्पितो भेदो विद्वद्भूयो नाभिरोच्यते ॥१८११॥
 आदायेव ततो व्यवती सङ्घेतेऽस्यापि सम्भवात् ।
 अर्थप्रतीते व्यक्तित सा विफलैवोत्तरोत्तर ॥१८१२॥

अपि च, अयमन्त्याया बुद्धाववधार्यमाणो न तावदखिलविपर्यासविकल एवावधार्यते, परमर्पीणामेव तथा तदवधारणस्य तदन्येषा तैस्तत्सम्प्रदायस्य चोपगमात् । अत एवोक्तम्—

“अपरर्दाशितविपर्यासस्तु परमर्षय साक्षात्कृतधर्माणोऽप्याहृतान्त प्रकाशा विधूतविपर्यासि वाकृतस्व प्रतिवेदिरे प्रतिपादयामासु प्रतिज्ञायते” [स्फोटसि० पृ० १५४] इति । भवतु तत्रापि सविपर्यासस्यैव तस्मावधारणं सवेदनवत् । यथैव हि सवेदनस्याविभागस्याप्यादोधि-
 मार्गावतारात् ग्राह्याद्याकारविभागविपर्यासोपरवत्स्यैव प्रकाशनमन्यथा तदनवलोकनात् तथा तादृशस्य शब्दात्मनोऽपि विभ्रमोपदर्शितसकारादिवर्णरूपविपर्यासोपश्लेषिणा^१ गौरित्याकारेण प्रतिपत्ति आपरमर्षिपदप्राप्ते, अन्यथा तस्याप्यप्रतिवेदनात् । अत एवोक्तम्—

“ज्ञानस्येव च चाचोऽय लोके ध्रुवमुपप्लव ।”

[स्फोटसि० पृ० ११०]

इत्यपि नातीव चतुरल्लमुत्पश्याम । एव हीदमसङ्गत स्यात्—“पश्चिमस्तु पुरस्तन-
 ध्वनिनिबन्धनाव्यक्तपरिच्छेदं प्रभावितसकलभावनाबाजसहकारां परिस्फुटतरविनिविष्ट-
 स्फोटा^१लम्बमेव प्रत्ययमभिव्यक्ततरपरिच्छेदम्-ज्ञावयति ।” [स्फोटसि० पृ० १३०] इति, २
 विपर्यासोपरिलिष्टतत्प्रत्ययस्याभिव्यक्ततरपरिच्छेदत्वानुपपत्ते । न हि पीतादिविप्लवो-
 पालिङ्गितशब्दादिप्रत्ययस्य तत्परिच्छेदत्व प्रतिपत्ति प्रेक्षावन्त, तदन्यतत्प्रत्ययस्यैव
 तैस्तत्प्रतिपत्ते । तदयमभिव्यक्ततरप्रत्ययत्व तस्याभिधाय पुनर्विप्लवोपरिलिष्टप्रत्ययगोचर-
 तथाऽन्यथात्वमप्याचक्षाण स्वोक्तमपि न प्रत्याकलयति इति कथन्नाम मण्डन पण्डित-
 गोष्ठ्या पाण्डित्यरूढि दृढभूदोद् परिबृहतामुपदोकेते ? कथं चासौ शब्दो भेदरूपविपर्या-
 सोपरवत्प्रतिभास एवायं प्रतिपत्तये प्रेक्षावद्भ्रूराप्रियेते ? न हि सर्पोपप्लवप्रत्ययविपर्यास-
 मनुभवन्त्येव रज्जुर्यथनकार्याय कंरप्युपादीयमानोपलम्भते, विनिवृत्ततदुपप्लवपतिभासाया
 एव तस्यास्तवर्थमुपादानोपलम्भनात् । वर्णवत्स्यादिति चेत्, स्यान्नात्र यथा वर्णवादिना वर्ण-
 स्यात्कमस्याप्यनेकक्षणरूपमालिङ्गितप्रतिभासगोचरस्यैव तदर्थप्रतिपत्तये प्रत्यवेक्षणम्, एव शब्द-

स्यापि स्यादिति, सत्यम्; इदमश्रमवर्णवादिन प्रत्युत्तर न स्याद्वादिन प्रति, तेन वर्णस्य तत्त्वतः कथञ्चित्श्रमवत् एवाभ्यनुज्ञानात् । तर्हि ज्ञानवत् स्यात्, ज्ञानस्याविभागस्यापि ग्राह्याद्याकारविभागोपप्लवकविलितस्यैव स्वार्थप्रतिपत्तये प्रतिग्रहात्; इत्यपि नोपपत्तिमत्, तस्यापि 'ग्राह्यानुरागपराडमुखस्यैव नियतविषयनिर्णयनिबन्धनतया' प्रथमप्रस्तावे व्यवस्था-
५ पनात् । तन्न क्रमोपप्लवकलुपिताया एव वाचोऽर्थप्रत्यायनमुपपन्नम् । अतो दुर्भाषितमिदम्—

“भेदानुकाराज्ज्ञानस्य वाचश्चोपप्लवो ध्रुवः ।

क्रमोपसृष्टरूपा वाक् ज्ञानं ज्ञेयव्यपाश्रयम् ॥”

[वाक्यप० १।८७]

“ज्ञेयेन न विना ज्ञानं व्यवहारेज्वतिष्ठते ।

नालब्धक्रमया वाचा कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥” [ ] इति ।

१०

अपि च,

विप्लवाद्यदि शब्दस्य विवेकं प्रतिवेद्यते ।

विप्लवप्रतिभासस्य कथं तनावकल्पनम् ॥१८१३॥

न हि पीतविवेकेन शब्दस्य प्रत्यवभासि यः ।

तत्र पीतभ्रमं क्वापि दृष्ट इष्टोऽपि वा बुधेः ॥१८१४॥

नास्त्येव तद्विवेकस्य प्रतीतिर्यदि विप्लवात् ।

कथं तस्मादभिन्नस्य शब्दस्यापि प्रवेदनम् ॥१८१५॥

शब्दस्य तद्विवेकाच्चेत् कथञ्चित् भेदभावतः ।

निविभागवचस्तत्त्वप्रतिज्ञा ते विलुप्यते ॥१८१६॥

किञ्चाविभागसवित्ता विभागस्यापि वेदने ।

तात्त्विकत्वविभागस्य किन्न स्यादविभागवत् ॥१८१७॥

अविभागेन बाधाच्चेत् विभागेनेतरस्य च ।

प्रतीतेन प्रतियोगेपाद्योभय तात्त्विकं भवेत् ॥१८१८॥

१५

२०

उभयातात्त्विकत्वे तु कुतो वाक्यप्रतिपत्तिः अतात्त्विकात्तदयोगादिति चेत् ? किमत-
२५ वर्तव्यम् ? अविभागस्य शब्दरूपस्य तात्त्विकत्वमिति चेत्, विभागस्यैव कुतो न तद्विकल्प-
ताम् ? अविभागाभावे ततो वाच्यप्रतिपत्तेरभावादिति चेत्, तस्यापि तर्हि न तत्कसंबन्ध-
विभागाभावे ततोऽपि तत्प्रतिपत्तेरभावात्, 'नालब्धक्रमया' इत्यादिना स्वयमेव तधाभि-
धानात् । मा वा भूदुभयस्यातात्त्विकत्वात् ततस्तत्प्रतिपत्तिः, तज्ज्ञानात् भवत्येव, कथमन्यथा
उपप्लुतादपि वर्णभेदनमज्ञानादक्रमस्य शब्दतत्त्वस्य प्रतिपत्तिर्यत् इदं मुभाषितं भवेत् ?

३०

“असतश्चान्तराले यः शब्दो नास्तीति मन्यते ।

प्रतिपत्तुरशक्तिः सा ग्रहणोपाय एव स ॥”

[वाक्यप० १।८६] इति ।

न चैव शब्दो तत्प्रतिपत्तिर्न भवति शब्दादनुत्पत्तेरिति वचनव्ययम्, ज्ञानादपि
शब्दोपसंपृक्तादेव तत्प्रतीतिर्भावेन तत्र शब्दव्यपदेशस्याविरोधात् । तत्र “प्रत्यक्षे विभागाव-

१ ग्राह्यादिशब्दे व्यवहारेऽवतिष्ठतेऽनुराग-शा०, घ०, प० । २-या वाचा कश्चिदर्थोऽभिधीयते इति
प्र-शा०, घ०, प० । ३ उद्धृताविधौ-रंकोटसि० पृ० १६२ । ४-गतः शा०, घ०, प० । ५ प्रत्यक्षे वि-ता०

भासिन शब्दतत्त्वस्य प्रतिपत्ति । नाप्यविभागावभासिन शब्दतत्त्वस्य प्रतिपत्ति, तस्यैवा-
प्रतिषेदनात् । ततस्तदप्रतिपत्तौ च कुतस्तत्र 'साक्षित्वमनुमानस्य यत् "स खलु" [

] इत्यादि सूक्तमवकल्प्येत । ततो न परपरिकल्पिता निरवयववित्यस्फोटात्मान
पदवाक्यादय शब्दा, तेषां प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिवागमादप्यनध्यवसायात् । तदागमस्य
"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः" [निहत्त० १।२०] इत्यादे प्रमाणान्तरप्रतिक्षिप्तार्थ- ५
तया प्रामाण्याभावात् । ततो वर्णा एव ऋग्विशेषसम्बन्धोपाधय शब्दा तद्व्यतिरिक्ताना
तेषामभावात् । एतदेवाह-

अभावादतिरेकियाम् । इति ।

अतिरेकिय पुद्गलस्कन्धपरिणामविशेषेभ्योऽप्यन्तरभूता नित्या वर्णपदादयस्तेषाम्
उक्तन्यायेन अभावात् तद्विशेषा एव ध्वनय इति । १०

साम्प्रत प्रकरणार्थमुपसंहृत्य दर्शयन्नादित शब्दानामपौरुषेयत्वे दोषमावेदयति-

वाचामपौरुषेयीणामाविर्भावो न युज्यते ॥५०॥ इति ।

वाचा वर्णात्मना पदादिस्फोटात्मना चापौरुषेयीणा नित्यानाम्, अनित्यानामपौरु-
षेयत्वायोगात्, आविर्भावो व्यक्तिर्न युज्यते न घटते । स्वतोऽनाविर्भावात्, सद्वाचि-
प्रतीक्षायाश्च तत्र प्रतिक्षेपात् । अतो ध्वनयो न तदात्मान इति शेष । कथम् ? नियत यथा १५
भवति तथा । नियतत्व चान विप्लवविवेकेन स्वरूप एवावस्थानम् । विप्लवस्य वर्णेषु
ह्रस्वदीर्घादि पदेषु च वर्णक्रमस्य पुरुषप्रयत्नोपनीतनादभेदनिबन्धत्वेन पुरुषनिरपेक्षात्
शब्दस्यासम्भवात् । न च तथा कश्चिदपि 'चायमुपलभ्यते (?) ह्रस्वाद्युदात्तादिभेदोऽस्त्वत्तस्यैव
वर्णस्य वर्णक्रमोऽप्युक्तस्यैव पदस्य तत्क्रमाद्युपदिष्टस्यैव च वाक्यादे प्रतीतिपथप्रस्थायिन
प्रत्ययलोकनात् । ततो नापौरुषेयस्य निरवयववात्मन शब्दस्य वाचकत्वम् अप्रतीते । २०

पौरुषेयस्यापि वाचकत्वमभिमतवदनभिमतस्यापि किञ्च स्यादिति चेत् ?
अत्राह-

सम्पग्ज्ञानाद्भ्रुकुशः सत्यः पुरुषार्थाभिधायकः ।

इति [अत्रापौरुषेयत्वं जातु सिद्धमनर्थकम् ॥५१॥] इति ।

न हि सर्वोऽपि पौरुषेय शब्द पुरुषार्थस्य श्रेयस्तत्कारणस्याभिधायकोऽपि तु सत्यो २५
विप्रतिसारविकल । न च सर्वोऽप्यसौ तद्विकल एव अपि तु सत्यक ज्ञानाद्भ्रुकुश सम्पग्ज्ञान
तत्प्रणेतु पुरुषस्य तदर्थविषय निरुपप्लव ज्ञान तदेवाद्भ्रुकुशो नियामको यस्य स एव, स
चायमेव स्याद्वादात्मोपलान्छनो यचनप्रवच्यो नापर, तत्प्रणेतुणा तज्ज्ञानाभावस्य निवेदनात् ।
न च वनपौरुषेयत्वमेव शब्दस्याविप्रतिसारतया नियामवमिति मन्यमुपपादयितुम्, अपौरु-
षेयस्यापि दहनादेर्नीलोत्पलादौ विषययोगदशितत्वेन विप्रतिसारप्रतिपत्ते । एतदेवाह- ३०

अत्रापौरुषेयत्वं जातुसिद्धमनर्थकम् । इति ।

अत्र दहनादौ यदपौरुषेयत्व तद् जातु वदाचिन्नीलोत्पलादिमग्निधानवेलाया सिद्ध
निर्णीतम् । कीदृशम् ? अनर्थकमविद्यमानार्थं तदुपदशितपीताद्याकारस्य वस्तुतो नोलोप-

१ सापेक्षिय-प्रा०, ५०, ५० । २-न नित्यवपचात्र प्रा०, ५०, ५०, । ३-नीनप्यभिदे-प्रा०,
५०, ५०, । ४-इति नयनपुल-प्रा०, ५०, ५०, । ५-नि श्रेयमस्तत्का-प्रा०, ५०, ५०, ।

लादानभावात् । ततो निषिद्धमेतत्—

‘वेदे कर्तुरभावात्तद्बोधाशङ्क्य नास्ति न ।’ [ ] इति । असत्यपि

वर्नरि दहनादिवत्प्र तच्छङ्काया अनिवृत्ते , सदोप एव हि दहनादिरपोरुपेयोऽपि, अन्यथा ततो मिथ्याप्रतीतेरनुत्पत्ते । किं पुन तत् सत्यं यदभिधायित्वेन शब्द सत्य उच्यते इत्यत्राह—

सर्वार्थानामनेकात्मपरिणामो व्यवस्थितौ ।

मार्गस्तद्विषयश्चेति मतं सत्यं चतुर्विधम् ॥५२॥ इति ।

अनेकश्चासावात्मा च अनेकात्मा युगपद्भावी नानारूपो वस्तुस्वभाव, स च

परिणामश्च प्राच्याकारपरित्यागाजहद्वृत्तोत्तराकारोपादानलक्षणो विवर्तस्तावनेकात्म-

परिणामी द्वौ सत्यौ, तौ च सर्वेषामेव जीवादीनामर्थादीना व्यवस्थितौ तद्विकलानामवस्तु-

१० त्वापादनात् । तत्रानेकात्मन प्रागुपादानम्, परिणाम प्रति तस्य साधनत्वात् । प्रतिपादित

हि विप्रतिपन्न प्रति तस्य तत्साधनत्वमवश्याभ्युपगमत्वञ्च अन्यथा निष्कलस्याऽप्रतिपत्ते

सर्वाभावप्रसङ्ग इति । तथा मार्गो नि श्रेयसप्राप्त्युपाय, स च सम्यग्दर्शनादिविकल्पप्रयात्मक

एव एकसस्तस्य तदनुपायत्वात् । न हि सम्यग्दर्शनस्यैव तदुपायत्व सम्यग्ज्ञानाभावे तत्त्वार्थ-

विषयस्य तदभिनिवेशलक्षणस्य तस्यैवासम्भवात् । नापि तद्विशिष्टस्य तत्त्वार्थाधिगम-

१५ लक्षणसम्यग्ज्ञानस्यैव तत्कारणत्वमुपपन्नम् उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापि शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धा-

परिच्युते, अन्यथा न कस्यचिदप्युपदेष्टृत्व प्रत्युत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य शरीरपातेन तदनुपपत्ते ।

अपरिपतितशरीरस्यापि तत्त्वपरिज्ञानाभावात् । एव च निषिष्यैवेय श्रुति स्यात्—

‘आचार्यवान् पुरुषो वेद’ [छान्दो० ६।१४।२] इति । आत्मविषयश्च सम्यग्दर्शनाद्यभ्यासो

विफल स्यात्, अनुपसम्पूवततदभ्यासादपि ‘तत्त्वमसि’ [छान्दो० ६।८।७] इत्यादि वाक्य-

२० सामर्थ्योपनीतादात्मज्ञानादात्मनोऽपि नि श्रेयसोपपत्ते ।

कश्चिदाह—‘निश्चितेऽपि वस्तुनि विषयंयानुवृत्तिरूपलभ्यते यथा चन्द्रादौ द्वित्वादि,

तद्वदागमप्रामाण्याभिप्रायो तेऽप्यात्मनि नित्यशुद्धादिरूपेण विषयंयोरुल्लेखसमवात् तद्विवृत्ति-

परस्तद्बर्शनाद्यभ्यास ‘आत्माऽयं द्रष्टव्य’ [बृहदा० २।४।५] इति, इत्यादिना वेद्यमानो

न वैफलयदोषाय बल्पते ।’ [ ] इति, तदप्रतिषिद्धम्, न तत्त्वज्ञान-

२५ मेवादरोपाधिक नि श्रेयसनिमित्तम्, अपि तु चारित्र्यसम्प्रेक्षमिति । आत्मादितत्त्वाभ्यास-

स्यैव चारित्र्यतयाऽस्माभिरभ्यनुज्ञानात् । तत समुदित एव सम्यग्दर्शनादिनि श्रेयसस्याङ्गम्,

अन्यतमापायेऽपि^१ तदनुपपत्ते । अत एव सूत्रे ‘सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं’

[त० सू० १।१] इति समुदायरूपेण सम्यग्दर्शनादेरेकीभूतस्य नि श्रेयसनिमित्तत्वनिवेदानार्थ-

मुत्तरपदमेकवचनान्तमेवोपदिशितम् ।

३० तस्य मार्गस्य विषयो गोचरस्तद्विषय । स च सप्तधा—‘जीवाजीवाल्लवबन्धसंबन्ध-

निर्जरामोक्षास्तत्त्वम् । [त० सू० १।४] इति सूत्रात् । तस्य च तद्विषयत्व श्रद्धेतत्वादिना

न प्राप्य वेन, ‘ततो मोक्षस्यैव तत्त्वात् । नशब्द समुच्चये । ताविमौ द्वौ सत्यौ प्राच्यावुभौ

इति एव मतमभ्युपगत सत्य चतुर्विध चतु प्रकार सर्वेऽपि सत्यस्यानैवान्तर्भावान् । तत

एतत्सत्यचतुष्टयप्रतिपादनात् प्रवचन सत्यमवगन्त यम्, जीवादीना च मार्गविषयत्वप्रतिपादन-

३। मपरिज्ञाततद्रूपस्य प्रेक्षावतो मोक्षार्थाया प्रवृत्तेरनुपत्ते । अत एव आह—

१—एस्यैव स-छा० । २-इ सुनि-छा०, व०, प० । ३-ये तद्-छा०, व०, प० । ४ प्राप्यदप्या ।

५ तत एव तस्य-छा०, व०, प० ।

अहं ममास्रवो बन्धः संवरो निर्जरा क्षयः ।

कर्मणामिति सत्कृत्य प्रोक्षाकारी समीहते ॥५३॥ इति ।

समीहते ससारविनिवृत्तिं प्रति यतते । कः ? प्रेक्षाकारी विचारकरणीयः । कथं समीहते ? सत्कृत्य सादर निश्चित्य । निश्चयप्रकारं च 'अहम्' इत्यादिना दर्शयति । प्रत्येकमत्र इति शब्दस्य सम्बन्धो मम शब्दस्य चास्रवादिभिः । अहमिति, ममास्रव इति, मम बन्ध इति, मम संवर इति, मम कर्मणा निर्जरेति, मम तेषां क्षय इति च । तत्रात्मानमहमिति निर्दिशति अहमप्रत्ययवेद्यत्वात् । तस्यासत्कारे कस्य ससारो मोक्षो वा ? को वा तदुपाये प्रवर्त्तते ? क्षणक्षीणचित्तप्रवाहस्य प्रतिक्षेपात् । तथा तस्यास्रवोऽपि कायबाह्यमनकर्मलक्षणसत्कर्तव्य एव, तदभावे बन्धनिवर्त्तनाय समीहानुपपत्तेः । सत्कृते हि बन्धकारणे तस्मिन् तस्य तत्प्रत्ययानुपपत्तौ निवर्त्तने निवर्त्तितो भवति बन्धो नान्यथा, कारणानिवर्त्तने कार्यनिवृत्तेरनुपपत्तेः ।

'तन्निवर्त्तनाय प्रकृतिरेव समीहते नात्मा बन्धतत्कारणयोरपि तत्रैव भावादिति चेत्, न, "कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च" [साख्यब्रा० १७] इत्यनेनात्मन्येव तत्प्रतिपादनात्, अन्यथा तत्र आत्मव्यवस्थापनानुपपत्तेः । न हि अन्यव्यापारादन्यव्यवस्थापनमतिप्रसङ्गात् । नापि तत्रोपचारिकी समीहा, तत्र परमार्थत आत्मसिद्धेरसम्भवात् । अन्यतस्तथा तत्सम्भवे तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । प्रकृतिगतमेव बन्ध निवर्त्तयितुं प्रवृत्तिरपि 'तस्येति चेत् तदनिवर्त्तने 'किं तस्य स्यात् ? अन्यथा मुक्तवत्प्रवृत्तेरयोगात् । दुःखप्राप्तिरिति चेत्, सिद्धेर्ताहि बन्धादेस्तत्रैव सत्कारो भावान्तरसत्कृतात्तत्तस्य 'तत्प्राप्तेरयोगात् । सापि विभ्रमादेव न तस्य इति चेत्, न, आत्मनि 'तदभावात् । सोऽपि विभ्रमादेवेति चेत्, न, तस्याप्यात्मन्यभावात् । सोऽपि विभ्रमादेवेति चेत्, न; अन्यस्याप्रसङ्गात् । तास्त्विव एव तत्र विभ्रम इति चेत्, न; तस्य नित्यत्वे निर्माद्यभावप्रसङ्गात् । अनित्यत्वे तु सिद्धस्तत्रैव बन्धादेस्तत्कार तदभावे विभ्रमानुपपत्तेः । तथा कर्मनिर्जरापरिहारायोरपि तदेवदेशसप्तलक्षित्ये लक्षणयो, "अन्यथा तदुपाये संवरे तस्याप्रवृत्तेः । नहि प्रेक्षावत् कस्यचित् परपरिहृत्ये स्वसारीरप्रक्षालनमुपलब्धम् । कथं पुनरास्रवादे "सत्कर्तव्यत्वे कुतरिचिद् विनिवर्त्तनं तदुत्स्य तददोगात् आत्मवत् । अस्ति च विनिवर्त्तनं तस्य अन्यथा तन्निवन्धनस्य ससारस्याप्यनिवृत्त्या निश्चेषाभावापत्तेः । अतो रज्जुसर्पादिवत् असन्नेवास्रवादिरिति चेत्; असतः कुतस्तस्य प्रत्ययभासनम् ? आत्मन इति चेत्, न, तस्य तत्त्ववेदित्वेन तदनुपपत्तेः, रज्जु-तत्त्ववेदिनस्त्वं सर्पप्रतिभासस्यानवलोकनात् । प्रसिद्धं च तस्य तत्त्ववेदित्वम्—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तैत्ति० २।१।१] इत्यादे श्रवणात् । तन्नात्मनस्तत्त्वावभासनम् । जीवत इति चेत्; न; तद्यथापि तत्त्वज्ञानरूपत्वे तदनुपपत्तेः । मिथ्याज्ञानरूपत्वे तस्य तद्रूप तत्प्रसवप्रवन्धश्च यदि सन्नेव सन्नेवास्रवादि तस्यैवास्रवादित्वात् । असन्नेवेति चेत्, कथमसौ जीवस्य ? असतस्तद्रूपत्वानुपपत्तेः । इत्यमेतत्, केवलमद्विवेकज्ञानादनद्रूपमपि तद्रूपमित्य प्रतिभातीति चेत्, न; अद्विवेकज्ञानस्यापि तत्त्वतस्तद्रूपत्वे न एव प्रमत्तं तास्त्रिय एवास्रवादिरिति, तज्ज्ञानतत्प्रसवनाहस्यैवास्रवादित्वात् । तस्याप्यनास्त्रियत्वे तद्रूपत्वात्प्रसिद्धेः । तस्याप्य

१ विचारेण करण-ता० । २-हमति-ता० । ३ सत्यं प्राह । ४ तस्येति ब्रा०, य०, य० ।

५ द्विष स्यात् ब्रा०, य०, य० । ६ पुरा एव । ७ पुरप्रत्ययः । ८ तद्राया-घा०, य०, य० । विभ्रमागगात् ।

९ विभ्रमोऽपि । १० 'तत्रैव साक्षात्' इति सम्बन्धः । ११ तास्त्र- ब्रा०, य०, य० ।

विवेकज्ञानान्तरात्तद्रूपवत्प्रतिभासनपरिखल्पनायामनवस्थापत्ते । अपि च-

मिथ्याज्ञानाद् विवेकश्चेत् स्वभावो जीववस्तुन ।

कथं स्ववेदिनस्तस्य तत्राज्ञानं प्रवर्तताम् ॥१८१९॥

अस्वसवेदने तस्य परसवेदनात्ययात् ।

५

कथं भोगोऽवकल्प्येत ससारी यदसौ भवेत् ॥१८२०॥

तस्मान्निरशरूपस्य तस्य स्वग्रहणात्मन ।

तद्विवेकाग्रहाभावात्मिथ्याज्ञानमयुक्तमत् ॥१८२१॥

ततो यदुक्तम्-

“सपेहारादिभावानामद्बुद्धा रक्षता यथा ।

कारणं जगतस्तद्बुद्धं तत्त्वमेव हि ॥

भान्ति रज्ज्वामस्तोऽपि सर्पेहारादयो यथा ।

चिद्धातोस्तद्वादाकारा स्वरूपस्याग्रहादयो ॥” [ ] इति ।

१०

तत्प्रतिविहितम्; स्वरूपस्याग्रहात् सिद्धत्वात् । स्यान्मतम्-नैकान्ततस्तस्य स्वाग्रह

कथञ्चिदेव तद्भूत्वात्, ततो मिथ्याज्ञानविवेकस्याग्रहणेऽपि भेदादिरूपस्य ग्रहणाद्भोगोपपत्ते-
रुपपन्नमेव ससारित्वमिति; तर्हि सिद्धं तद्विवेकापरिज्ञानस्य सत्कृतस्यापि कुतश्चिन्निवर्तनम्,
अथवा जीवस्य निश्चयसाभावापत्ते, तद्वदात्मवादेरपि स्यादविशेषात् । ततो युक्तम्-
आत्मन्यात्मवादिसत्कारपुरस्सरमेव निश्चयसाधिनस्तदपाये प्रवर्तनम्, अन्यथा तदनुपपत्त ।

१५

अत्र चोद्यम्-‘कर्मक्षयान्मोक्ष’ इति मतं तदनुपपन्नम्, कर्मणा विपक्षासम्भवेन क्षय-
स्याभावात् । अक्षययत्न्यस्य च तत्परिक्षय, तृष्णाया तद्वैतो पुनरपि तेषामुत्पत्ते । अथ कर्म-

२०

वत्तृष्णाया अपि कुतश्चित् परिक्षय, तर्हि स एवास्तु व्यर्थं कर्मक्षये परिश्रम, तृष्णापरिक्षये
हि सतामपि कर्मणामकिञ्चित्करत्वेन ससारानुत्पत्ते । कथं पुन कर्मणामविपक्षत्व यावता
कामपरिक्लेशरूप तप एव तेषां विपक्ष इति चेत्, न, ततोऽप्येकरूपात् विचित्रशक्तीनां कर्मणा
परिक्षयायोगात् । अवगतं हि विचित्रशक्तित्वं कर्मणा फलवैचि-यदर्शनात् अन्यथा तदयोगात् ।
ततो भवन्नपि तपसा कर्ममलस्य प्रतिरोधं तज्जातीयस्यैव स्यान्न विजातीयस्य ।

२५

स्यादयमाशय-तपस एव शक्त्या कर्मशकनयं सद्वकीर्णं क्रियते परिक्षीष्यं वा,
ततो नि शेषस्यापि कर्ममलस्यावलेशात् तपोलेशतोऽपि चैकरोमोत्पाटनादित्क्षणात् परिक्षयो
भवतीति, भवत्ययं शोभनो यदि तत्तप वलेशादर्थान्तरम् । तथा चेद्व्यर्थस्तर्हि तत्त्वव-
शिलारोहणादिपरिक्लेश तदन्यतस्तपस एव कर्मक्षयोपपत्ते । वलेशादव्यतिरिक्तमेव तप इति
चेत्, न तर्हि तत् कर्मशकतीनां सद्भूरादि तस्य कर्मफलत्वेन तत्तस्तदसम्भवादिति । तथाह-

३०

तत्त्वज्ञानप्रभावेण तपःसंवरणं नृणाम् ॥ इति ।

तत्त्व जीवादि तस्य ज्ञान याथात्म्यनिर्णयस्तस्य प्रभावो भावनया प्रकर्षमग्नं तेन
यत् संवरणं बाह्याभ्यन्तरशुभाशुभरूपव्यापाराणां निवारणम् औदासीन्यापरनामधेयं तदेव
तप, तस्याल्पसत्त्वपुरुषापेक्षया तापत्वेन प्रतिभासनात्, तच्च मूना मनुष्याणां न तिर्यग्जीवा-
दीनां भव्यानामपि तेषां तदसम्भवात् । तदेव च तपो विपक्षं कर्मणा तन्निदानप्रत्यनी-
कत्वात् । यो यन्निदानप्रत्यनीक त तस्य विपक्षो यथा व्याधिविशेषनिदानवातादिप्रत्यनीक

३५

१ तदुपा-शा०, ४०, ५० । आत्मवादिनाम् । २ कथं-शा०, ४०, ५० । ३-ये स-शा० ।

४ “तपोवन इति पा०”-ता० टि० । ५ -नाच शा०, ४०, ५० ।

क्रियाविशेष तद्व्याधिविशेषस्य, कर्मनिदानरागाद्यास्त्रवप्रत्यनीक च तप, तस्मात्तदपि तद्विपक्ष इति । कुत पुन कर्माणि कुतो वा तेषां तदास्त्रनिदानत्व यदेवमुच्यते इति चेत् ? आस्तामेतत्, अनन्तरमेव निरूपणात् । तथापि कथं तादृगान्नवप्रत्यनीकरव तपस इति चेत् ? तत्रकर्मविशेषे तदास्त्रवस्थापकर्मविशेषात् । न चायं तस्य तत्रप्रत्यनीकत्वाभावे सम्भवति, क्रियाविशेषस्य प्रत्यनीकरूपैव सतः प्रकर्मविशेषाद् वातादेरुपकर्मविशेषप्रतिपत्तेः ।

भवत्वेवमागन्तूनां तन्निदाननिवारणेनोत्पादप्रतिषेध, कर्मणामुत्पन्नानां तु कथं परिहाणि ? तपसो ह्युत्पादप्रतिषेध एवोक्तेन वर्त्मना सामर्थ्यं न चोत्पन्नानां प्रतिषेधे, अविरोधादिति चेत्, का पुनस्तेषां परिहाणि या तप सामर्थ्यात् भवतीति ? उच्यते—स्वरूपप्रच्युतिरिति चेत्, न, तस्यास्तेषामनभ्युपगमात् । आत्मसम्बन्धानां तेषां ततो विश्लेष इति चेत्, सिद्धं तर्हि तत्रापि तपस एव सामर्थ्यम् । सति तत्रभावे तदुपश्लेष-वाहिनो रागादिस्नेहस्य प्रध्वसात् तेषां ततो विश्लेषोपपत्तेः । विश्लिष्टानाञ्च फलदान-शक्तिकलत्तया कर्मभावप्रव्यवनात् । ततो युक्तमुपात्तकर्मपिक्षयापि तपस एव विपक्षत्वम् । तदेवाह—

तपसरच प्रभावेण निर्जीर्णं कर्म जायते ॥५४॥ इति ।

तपसो निरूपितरूपस्य य प्रभाव सामर्थ्यं तेनैव, चसदस्यावधारणत्वात् १५
निर्जीर्णं निरवशेषगलितं कर्म ज्ञानावरणादि जायते भवति । ततो यदुक्तं धर्मकीर्तिना—

“असम्भवाद्द्विपक्षस्य न हानिः कर्मदेहयोः ।

अशक्यत्वाच्च तृष्णप्रयास्तद्धेतो पुनर्दुःखात् ॥

द्वयक्षयार्थं यत्ने च व्यर्थं कर्मक्षये श्रमः ।

फलवच्चिद्वदृष्टेः शक्तिभेदोऽनुमीयते ॥

कर्मणा तापसश्लेशान्नैकरूपात्तत क्षयः ।

फलकथञ्चित्तरजन्यमल्पस्यान्न विजातिमत् ॥

अयापि तपस शक्त्या शक्तिमद्भूतसक्षये ।

श्लेशात् कुतश्चिद्विद्येताशेषमवलेशलेशत ॥

यदीष्टमपर श्लेशात्तप श्लेश एव चेत् ।

तत्कर्मफलमित्यस्मात् शक्यते सङ्करादिकम् ॥”

[प्र० वा० १।२७५-८०] इति ।

तत्रप्रतिविहितम् यथोक्ते तपसि धर्मविपक्षे तदसम्भवस्याभावात् । तत्रभावादेव तृष्णाया अपि स्थित्यभावे तद्वशेन पुनः कर्मोपपत्तेरसम्भवात्, तृष्णापहारादपरस्य च कर्मक्षयपरिध्रमस्थानभ्युपगमात् । न च वायपरितापत्प तप कारण धर्मनिवर्हणस्य, अपि तु उक्ततप परिवृ ह्णस्यैव ।

“बाह्य तप परमदुश्चरमाचरंस्त्वमाध्यात्मिकस्य तपस परिवृ ह्णार्थम् ।” [बृहत्सं० श्लो० ८३] इति वचनात् । ततस्तत्र तन्निवर्हणकारणबुद्ध्या ‘फलवच्चिद्वदृष्टे’ इत्यादि-वचनं जैनमतानभिन्नत्वमेव ‘तस्यावेदयति ।

१-स्याप्रवर्ण-भा०, व०, प० । २-य जीवानां तृष्णायां पु- भा०, प०, प० । “य तृष्णायां म्पितायां पुन-” प्र० वा० । ३ संवर रूपतः परिकल्पितस्यैव कारणमित्यर्थं । उक्तं तप-भा० श्लो० १ । ४ धर्मोक्तिं ।

यदपीदं प्रज्ञाकरस्य—'न च क्लेश एव तपस्तस्य कर्मफलत्वात् । न च कर्मफलमेव तप शीतातपसेविना पशवादीनामपि तापसत्वप्रसङ्गात्' । [प्र० वार्तिकान्० १।२७७] इति, तदपि तादृगमेव, क्लेशस्य मुख्यवृत्त्या तपोभावानभ्युपगमात् । तथा तत्त्वज्ञान-प्रभावोपनीतसवरणस्यैव तदभ्युपगमात् । तत्र च न सौगतस्य विवादः । नापि तस्य ५ कर्मनिर्जराकारणत्वे । तत एवोक्तम्—

"तत्रैव तद्विच्छेदार्थतत्त्वाकाराबरोधिनी ।
हृत्ति सानुचरा(रा)तृष्णां सम्प्रादृष्टि सुभाविता ॥
त्रिहेतोर्नोद्भव कर्मदेहयो स्थितयोरपि ।
एकाभावाद्दिना वीजे ना (ज ना) इकुरस्येव सम्भव ॥"

[प्र० वा० १।२७३-७४] इति ।

१० कथं पुनर्जीवादिज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वे तत्प्रभावात् सवरणम्, सति तत्र जीवस्नेहादे-
राश्रवस्यैवोपपत्तेः । तथाहि—यस्तावज्जीव विद्यमानतयाऽवलोकयति तस्य तत्रावश्यम्भावी
स्नेहः, तस्य तत्सत्तावलोकनमात्रनिवन्धनतयैव बालपशवादावप्युपपत्त्ये । जीवे च स्निह्यन्
तत्सुखसाधनेष्वभिलाषी सतोऽपि तद्दोषास्तिरोधाय गुणानेवारोप्य पश्यति । तद्गुणदशी
१५ च तानि ममेदवृद्ध्या परापराणि सुखोपभोगायादत्त एवेति न सप्तारोपरति वदाच्चिदपि ।
तत्र जीवतत्त्वज्ञानात् सवरणम् । नाप्यजीवतत्त्वज्ञानात् तत्रापि सत्यात्मदर्शिनस्तदुपकारिपु
सकचन्दनादिषु तदपकारिषु चाहिविपादिषु परिग्रहद्वेषयोस्तत्प्रतिवद्धाना चानुपग्रहोपपा-
(घा)तादीनामशेषदोषाणामवश्यम्भावेन प्रादुर्भावात् । तदुक्तम्—

"य पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शाश्वतस्नेहः ।
स्नेहात् सुखेषु तृष्यति तृष्णा दोषास्तिरस्कृते ॥
गुणदशीं परितृष्यन् ममेति तत्साधनान्युपावृत्तेः ।
तेनात्माभिनिवेशो यावत्तावत्स सप्तारो ॥
आत्मनि सति परसज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ।
अनयो सम्प्रतिवद्धा सर्वे दोषा प्रज्ञापन्ते ॥"

[प्र० वा० १।२१९ २२] इति ।

२५

ततोऽयुक्तं तत्त्वज्ञानेत्यादौति चेत्, अत्राह—

रागद्वेषौ विहायैव गुणदोषवतोस्तयो ।

मोक्षज्ञानात् प्रवर्त्तन्ते मुनयः समबुद्धयः ॥५५॥ इति ॥

३० समा सदृशी वासीचन्दनयोर्वुद्धिर्येषां ते समबुद्धयः मुनयः प्रवर्त्तन्ते निश्चयसो-
पायानुष्ठाने प्रवृत्ता भवन्ति । किं कृत्वा ? तयोः स्वपरविभागबुद्धिविषययोः रागद्वेषौ
प्रोत्पन्नयोः विहायैव परित्यज्यैव न कदाचिदप्यविहायेत्येववारः । कथम्भूतयोः ? गुणदोषवतो
गुणदोषोपकारो दोषदोषकारस्तौ विद्येते ययोस्तयोरिति । अथ मतम्—गुणदोषावेव
निवन्धनं रागद्वेषयोस्तद्भावभावप्रतिपत्तेः, अतो न यत्र तौ भवतु नाम तत्र तयोः परि-
त्यागः, यत्र तु स्त तत्र प्रवर्त्तनमेव वारणभावाद्बुद्धयः न परिवर्त्तनमिति तत्र युक्तम्,
३५ यस्मान्न ह्युपकाराकारावेव तयोर्निमित्तम्, अपि तु तन्मनसि कारोऽपि । अत एव निराव-

इक्षस्योपकारिण्युपकारिण्यपि क्षमावतस्तन्मनस्कार^१विकलस्य तदाभाव (तदभाव) प्रसिद्धे^२ । स च तन्मनस्कारस्तादात्मिकमेवोपभोग पुरुषार्थतया निश्चिन्वत चित्ततल्पमुपसर्पं स्तदुपभोगोपयोगिष्वनुराग तद्व्याघातकारियु विद्वेष च पापयति न त्वात्यन्तिक पुरुषार्थ-विशेष पश्यत, तस्य तत्कारणेष्वेव मनस्कारस्य सम्भवात् न तात्कालिकसुखनिबन्धनेषु तथा च कस्यचिद्विदुषु सुभाषितम्—

तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुषेज्यते ।

हितमेवानुरुद्धधन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ॥”

[ ] 'इति ।

तस्मादन्यत्र गुणादिभावोऽपि रागादिक परित्यज्य निरतिशयज्ञानादिरवभावस्य पुरु-
पाथस्य परिज्ञानात् तदुपाय एव भुजय^३ प्रवर्तन्ते । तत एवोक्तम्—'भोक्षज्ञानात्' इति ।^{१०}
"तदुपायेऽमुपकारित्वादेवानुराग", तद्विशेषात् परत्रापि 'कस्मान्न भवतीति चेत् ? न; तत
उपकारस्यैवाभावात् । दृश्यत एवेन्द्रियादेरन्यतोऽपि विषयोपभोगादिरूपकार इति चेत्, न,
तस्याऽतत्त्ववेदिभिरुपकारबुद्ध्या परिगृहीतस्यापि विवेकावलोकविनिवेशितप्रज्ञावैगारस्य
जातिजरामरणप्रबन्धलक्षणपरितापकारणस्य तृष्णाभिवर्द्धनस्य निबन्धनतया अपकारपक्ष
एवोपक्षेपात् । तत इदं प्रत्युक्तम्—

"यद्यप्येकत्र दोषेण तत्क्षणं चलित्वा मतिः ।

तथापि न विरागोऽन कामोव वनितान्तर ॥”

[प्र० वा० १।२४१] इति ।

विवेकवत पुरुषस्य सयोगसम्बन्धेषु भावेष्व्वात्यन्तिकस्यैव दोषस्य दर्शनेन सर्वदापि
तत्र 'विरक्तभावस्योपपत्ते । यद्येवम् आत्मन्यपि वैराग्येण भवितव्यम्, इन्द्रियादेरिव^{२०}
तस्याप्युक्तेन वर्त्मना ससारपरितापकारणत्वस्याविशेषात् । इन्द्रियादिभिर्विना न तस्य
तत्कारणत्वमती न तत्र वैराग्यमिति चेत्, इन्द्रियादिष्वपि न भवेत्, तेन^४ विना तेषामपि
तत्कारणत्वाभावात् । अत एवोक्तम्—

"न तैर्विना बुद्धहेतुरात्मा चेत्तेऽपि तादृशाः ।

निर्वोषं द्वयमध्येवं वैराग्यं तत्र तत्कृतः ॥”

[प्र० वा० १।२२७]

इति चेत्, सत्त्वम्, आत्मनोऽपि मिथ्याज्ञानादिवोपपर्यायपरिणतस्य तत्परिताप-
कारणतया परिभाष्यमानस्य वैराग्यविषयत्वेनाभ्युपगमात् । कथमेव तस्यैव निधेयसे
स्थापनायागारथा^५"परत्रेवात्मन्यपि विरक्तविषये तदनुपपत्ते ? तदास्थाया वा एव राग, ।
सुखेषु स्थापनास्यैव राग आग्रहलक्षणः ।” [प्र० वार्तिकाल० १।२३८] इति वचनात् । ततो^{३०}
नात्मनि वैराग्यस्य सम्भव इति चेत्, न, दोषपर्यायापेक्षया तत्सम्भवात्, तत्पर्याये च न

१ -नसिद्धार-धा०, घ०, ष० । मनस्कारचेतस आभोगः अग्निमुखीभाव इति यावत् । इष्टम्यम्-
भ्रू० टि० पृ० १५६ । २ उज्ञावप्रतिद्धे- आ०, घ०, ष० । ३ -तिद्धिः ता० । ४ तन्मनसिद्धा-धा०,
घ०, ष० । ५ -नुयुज्यते धा०, घ०, ष० । ६ उद्धृतीऽयम्-न्यायकुमु० पृ० ८४२ । स्या० २०
पृ० १११९ । ७ तदुपाये सुप-प्रा०, घ०, ष० । ८ बुद्धस्तथ भ-धा०, घ०, ष० । ९ विरक्तभाव-ता० ।
१० धाम्मनः । ११ "प्रवचनः । आत्मानो यत्नयोरारुपा" इत्यमर-ता० टि० ।

कस्यचिदपि विदुषः तदास्था, द्रव्य एव तद्भावात् । तत्र च न वैराग्यम्, अतो द्रव्यरूप-
तयेवात्मा दोषपयोपोषमर्दनेन शुद्धज्ञानादिरूपतया स्थापयितुमास्थीयमानो न दोषाभि-
निवेशिन वैराग्योदय प्रतिरुणद्धि । कथं पुनरात्मन्यपि रूपान्तरापादान दोषोपमर्दने
तदव्यतिरेकेण तस्याप्युपमर्दनात्, उपमृदितस्य च 'दोषवदसम्भवादिति चेत्, न; 'एवान्ता-
५ व्यतिरेक एव दोषात् । कथञ्चिद् व्यतिरेके च सवेदनस्य विकल्पेतराद्याकारभेदवत् क्रमेण
मिथ्याज्ञानादिभेदस्याप्युपपत्तेरुपपन्नमेव तत्र दोषरूपोपमर्दनेऽपि तदन्तरापादानम् । विकल्पे-
तराद्यात्मनश्च मवेदनस्यानभ्युपगमे न किञ्चित् स्यात् सर्वस्य ससारतत्कारणादिव्यवहारस्य
तन्नान्तरीयकत्वादिति बहुशो निरूपितत्वात् । ततो निराकृतमेतत्—

“न हि तस्यान्यथाभावो नाप्यन्यस्य तथा स्थितिः ।

१०

‘सर्वात्मनैकदेशेन सर्वथा दुर्घटत्वतः ॥

एकस्य नैकदेशोऽस्ति नैकदेशोऽस्त्यभिन्नता ।

यस्यैकदेश सोऽन्यः स्यात्तथा सत्यनवस्थितिः ॥

स्यादनन्यः कथञ्चिच्चचेत्तथाप्यस्त्यनवस्थितिः ।

परापरविकल्पानां तत्रापरिसमाप्तितः ॥”

१५

[प्र० वार्तिकाल० १२३८] इति ।

विकल्पेतर-विभ्रमेतरादिभिराकारैरेकस्यैव सवेदनस्य तथा चान्यथा च भावमभ्यु-
पगम्य पुनरेव ध्रुवत स्वमतापरिज्ञानदोषोपनिपातात् । तत्सवेदनवदात्मन्यथाकारभेदसम्भवेन
विरागाविरागयोरप्रतिषेधादिदमपि प्रतिपिद्धम्—

“नात्मात्मनि विरक्त किं यथास्ति स विरज्यते ।

२०

न तथा न यथा सोऽस्ति तथापि न विरज्यते ॥”

[प्र० वार्तिकाल० १२३८] इति ।

तत आत्मादो विपरीताभिनिवेशनवत् एवात्मस्नेहमुखतर्पणादिर्न विवेकिन तस्य
तत्त्वनिर्णये विपरीताभिनिवेशनिवृत्तो कारणाभावात्तदनुपपत्तेः । एतदेवाह—

सज्ज्ञानपरिणामात्मनश्चसम्प्रतिपत्तितः ।

२५

पीतद्रोषां स्रवाक्रान्तो त्रिपरीतग्रहहृद्यः ॥५६॥ इति ।

आत्मनि योज्यो विपरीतग्रह भौतिक एव, अचेतन एव, चेतनोऽप्यविकल्प एव,
नित्य एव, अनित्य एवेत्यादिर्मिथ्याभिनवेशनस्य क्षयो विनाशो विवेकिन इति शेषः ।
तस्य विशेषण पीतेत्यादि । दोषाणामात्मस्नेहमुखतर्पणादीनाम् आ समन्तात् स्ववणम्
आस्रव स एवाकार म, पीतोऽन्तर्भावित स्वरूपत्वेनावस्थापितो येन स तथोक्तः ।

३०

वारणस्य हि परिक्षय वार्यमपि क्षयरूपतयावस्थापयति, अन्यथा तस्य तत्कार्यत्वा-
नुपपत्तेः । कुम्भकारादिक्षयेण व्यभिचार, तेन तत्कार्यस्य कुम्भादेरपरिक्षयवर्णादिति
चेत्, न; उपादानक्षयाभिप्रायेणैवमभिधानान् । विपरीतग्रहोपादाना हि जीवस्नेहमुख्य-
तर्पणादय तत्परिक्षयाश्च भवन्तीनि । ‘सज्ज्ञान’ इत्यादिरत्रैव हेतुः । मतो विद्यमानस्य

१ विद्वेष आ०, ४०, ५० । २ सदाश्रय इत्य-आ०, ४०, ५० । ३ दोषवेदवदस-आ०, ४०, ५० ।

४ एवान्ताव्यतिरेके च ५० । ५ -दिति च ४-आ०, ४०, ५० । ६ सर्वात्मन्येक-आ०, ४०, ५० ।

७-पाप्रवा-आ०, ४०, ५० । ८-ताप्युर्वर्ष इव आ०, ४०, ५० । ९ संज्ञाने-आ०, ४०, ५० ।

जीवादे ज्ञान सद्ज्ञान तेन य परिणाम प्रतिसमय तद्रूपतयैवावस्थान स एवात्मनो जीवस्य तत्त्वं^१ स्वरूप तस्य सम्प्रतिपत्ति. युक्तितो निर्णय तत इति । न हि तत्तत्त्वं- निर्णये विपरीतग्रह सम्भवति विरोधात् । तत सति तस्मिन् क्षय एव तस्य भवति रज्जु- निर्णये सर्पग्रहवत् । ततो यथा^२वस्थितनिरञ्जनेपजीवादिपदार्थज्ञानपरिणामरूपमात्मान निश्चिन्वतो मिथ्याभिनिवेशादिदोषकलिलस्य व्यपगमादात्पन्तिको शुद्धि वृद्धिमधिरोहति । ५
तत इद प्रत्युक्तम्—

“विशिष्टसुखसगात् स्यात्तद्विरुद्धे विरागिता ।

नैरास्ये तु यथालाभमात्मन्नेहात्प्रवर्तते ॥”

[प्र० वा० १।२३४-३५] इति ।

यथोक्तस्यात्मन एव विशिष्टसुखत्वेन तन्निरञ्जयवत्स्तद्विरोधिनि सुखे वैराग्य- १०
नियमेन प्रवृत्त्ययोगात् । कुतस्तर्हि तथाविधस्यात्मनो मिथ्याभिनिवेशादयो दोषा यतो घोरदुःखकुक्कुप^३कुहरपरि^४वर्तनम् ? न तावत्तत एव, अनिर्मुक्तिप्रसङ्गात्, तेषामविशेषा-
पत्तेवच । विशिष्टा हि ते पाटवादिगुणतारतम्याधिष्ठानतया प्रतीते । नहि कारणाविशेषे तद्विशेषो निर्हेतुकत्वापत्ते ।

एनेन ‘नित्यादात्मादेस्ते’ इति प्रत्युक्तम्; ततोऽपि हि न केवलात्तत्सम्भव । नाप- १५
दृष्टसहायात्, अदृष्टस्यापि तत्कार्यत्वेनाविशिष्टस्यैव सम्भवात्, तद्विशेषाद् दोषविशेषा-
नुपपत्ते । तद्विशेषस्याप्यन्यतस्तत्कार्यादेव कुतश्चित् कल्पनायाम् अनवस्थाप्रसङ्गात् ।

भवन्तु तर्हि वातादिभ्य एव ते, वातप्रकृतेर्मोहं पित्तप्रकृतेर्द्वेषं कफप्रकृते रागं, २०
तथा ये मोहादिमूला प्रलापमात्सर्गानुनयादय सर्वेऽप्युत्तरदोषास्तेऽपीति चेत्, न, व्यभि-
चारात्, मोहादेवोतादिवत् प्रकृत्यन्तरेऽपि^५ दर्शनात् । न हि तद्व्यभिचारिणस्तत्कार्यत्व-
मतिप्रसङ्गात् प्रकृत्यन्तरेऽपि, प्रकृति^६सकार्येण वातादेर्भावादेव मोहादि, अतो न व्यभिचार
इति चेत्; तर्हि “प्रतीतवदपरमप्रतीतमपि वातादिकार्यं तत्र किञ्च स्यात् ? प्रकृत्यन्तरेण
वातादे शक्तिप्रतिग्रहादिति चेत्, प्रतीतमपि ततो न भवेत्, अप्रतीतवत् प्रतीतेऽपि
प्रतिबद्धशक्तिकस्य कारणत्वायोगात् । तत्र वातादिकार्यत्व मोहादे । वातादिप्रकृपधि-
नृविद्यानाभावाच्च, यद्धि यस्य कार्यं तत्तदुत्कर्षाद्यनुविधायि दृष्टं यथा तत्रवादे पटादिकम् । २५
न चैवमत्र, वातादेरुत्कर्षेऽपि मोहादावपकर्षस्य^७ अपकर्षेऽप्युत्कर्षस्य प्रतीते । अथ शक्तिस्तत्र-
कारण तस्यास्य वाताद्युत्कर्षाविव्यप्यकर्षादिराम्भवात्, तदप्रसवे मोहादौ तत्प्रतिपत्तिर्न-
विह्वयत इति चेत्, न, शक्ते पृथग्भावे तत एव कार्योत्पत्त्या^८ वातादेरहेतुत्वप्रसङ्गात् ।
अपृथाभावे च तदुत्कर्षादावप्यपकर्षादिरशक्यव्यवस्थापनत्वात् । ततो वातादेरुत्कर्षादी
तदात्मनि शक्तावपि तद्भावात्, तदप्रसवेऽपि स एव भवेत् । न चैवम्, अतो वाताद्युत्कर्ष- ३०

१ तत्त्वं तस्य शा०, ब०, प० । २-२य निर्णये शा०, प०, प० । ३-वस्थितिनि-शा०, ब०, प० ।
४ “कुहर विपर विज्ञम् ॥”-शा० टि० । ५-वतिन शा०, ब०, प० । ६-वासद्विशिष्टादोष-शा०,
ब०, प० । ७ तुलना-“नाम्यासजा रागादयः किन्तु वातादिना तथादि-वातमृत्तेर्मोहं पित्तप्रकृतेर्द्वेषं
कफप्रकृते राग इति । तदप्यसत्; व्यभिचारात् वातादिघर्मा प्रकृतिसङ्गत् ॥”-प्र० वातिशाल० ३११४८ ।
तत्त्वस० शृ० ५४८ । ८-पि तदर्थे-शा०, ब०, प० । ९-तीना कार्येण शा०, ब०, प० । १० प्रतीतपरम-
तमपि शा०, ब०, प० । ११-कर्षस्थाप्युत्कर्ष-शा०, ब०, प० । १२-स्यादेरेव वातादे-शा०, ब०, प० ।
१३ वातादा उत्कर्षादी शा०, ब०, टा० ।

भावेऽपि मोहादौ तद्विपर्ययात् वातादिप्रभवत्व न मोहादौ शक्यकल्पनम् । ततोऽन्यदेव तस्य कारण वक्तव्यम्, अहेतुत्वे कालदेशस्वभावभेदानुपपत्ते । तच्चाभ्यास 'एव । मोहाद्यभ्यासादेव हि मोहादि, तत्पाटवाद्यनुविधायिनस्तस्य प्रतिपत्ते, अतद्वेतुत्वत्वे तदनुपपत्ते । अतः सजातीयभ्यासनिवन्धना एव मोहादय इति सौगत, सोऽपि न युक्तवादी, दीर्घनिद्रादिना
५ अभ्यासव्यवधाने पुनस्तदुत्पादाभावप्रसङ्गात् । व्यवहितस्यापि हेतुत्वात् तत्प्रसङ्ग इति चेत्, कथमिदानीं सुगतेऽपि जन्मदोषसमुद्भवलक्षणा पुनरावृत्तिर्न भवेत् । तद्वेतो आत्मदर्शनस्य तदानीमभाविनोऽपि चिरापक्रान्तस्य तद्वेतुत्वसम्भवात् । तथा च न सुभाषितमिदम्-

"आत्मदर्शनबीजस्य हानादपुनरायम । [प्र० वा० १।१४३] इति । तत्र अभ्यासस्यापि 'मोहादिकारणत्वम् । कर्मणां तु पौद्गलिकानां तदुपपन्न 'प्रमाणभावात् । तथा हि-
१० यथावस्थितस्वपरपरच्छिद्रात्मनो जीवस्य स्वविषये मोहादि शरीरेन्द्रियव्यतिरेकिजीवोपश्लिष्टपुद्गलपरिणामपूर्वक, तत्त्वात्, धत्तुराद्युपयोगिनस्तन्मोहादिवत् । कर्मपुद्गलोपश्लेषोऽपि जीवस्यापरमोहादिपूर्वक, तत्त्वात्, धत्तुरादिरसोपश्लेषवदिति सिद्ध आत्मवो वन्धश्च, तदुपश्लेषस्य वन्धत्वात् तद्वेताश्च मोहादेरास्रवत्त्वात् । एतदेवाह-

रागादयः सजातीयपरिणामाभिवृद्धयः ।

१५ सूचयन्ति हि कर्माणि स्वहेतुप्रकृतीनि च ॥५७॥ इति ।

सजातीय सदश परिणाम परापरविवर्तं स एवाभिनवा पूर्वपिक्षया 'प्रत्यप्रत्वात् अभ्यधिका' कालोपचयवत्त्वाद्द्विष्येया ते तथोक्ता । ते चैवम्भूता रागादयो राग स्नेहात्मा मोहविशेष तदादयो द्वेषादयः । किं कुर्वन्ति ? सूचयन्ति हि स्फुटम् । कानि ? कर्माणि निरूपितरूपाणि । कीदृशानि ? स्वहेतुप्रकृतीनि स्वस्य रागादेहेतु कारण प्रवृत्ति स्वभावो
२० येषां तानीनि । चन्द्रो हनु'परत्वमस्यावधोनयति । यतो रागादीनां हेतुप्रवृत्तीनि कर्माणि तत सूचयन्ति, कार्यात् कारणप्रतिपत्तेरव्यभिचारात् । अथवा स्वे रागादयो हेतु-प्रकृतयो येषामिति व्याख्येयम् । कथं पुनरत्र व्याख्याने तेषां तत्सूचकत्वम् कारणानामवश्यम्भाविवायत्वाभावादिति चेत् ? सत्यम् तत्र सापेक्षत्वे तन्नियमाभाव, अपेक्षयासन्निधाने कार्यानुत्पत्ते । न चैवम् रागादीनां स्वत एव तद्वेतुत्वस्य प्रवृत्तिग्रहणेन ज्ञापनात् ।
२५ एव हि ते प्रकृत्या तद्वेतवो भवन्ति यदि तत्र नापरमपेक्षेरन्, आपेक्षिकस्य हेतुभावस्य प्राकृतत्वानुपपत्ते । प्राकृते च तद्भावे निषण एव कार्यस्थ तृष्णाद्यानिच कर्मण । तथा चालङ्कारवाच्यम्-

'अयं तृष्णास्ति नैयास्ति कर्मणोऽस्य परिक्षय ।

सतृष्णस्यास्य हि भवेत् पुन कर्म परापरम् ॥"

३०

[प्र० वातिवा० १।१९०] इति ।

कथमेव कारणस्याप्यव्यभिचारिणो ऽङ्गत्वसम्भवात् कार्यादिभेदेन ऽङ्गत्वविध्य-
कथनम् ? इति चेत्, सत्यम्, जस्त्यस्य सौगतस्य तद्वादिनो दोष, कारणलिङ्गस्य स्वभा-

१ एव न मो-भा०, प०, प० । २ मोहाधिकरणस्य भा०, प०, प० । ३ प्रमाणाभावात् भा०, प०, प० । ४ स्वपरस्य स्ववि-भा०, प०, प० । स्वपरस्य वि - प० । ५ पुद्गल-लोपो-भा०, प०, प० । ६ मत्पक्ष-भा०, प०, प० । ७ -का वा का-भा०, प०, प० । ८ पदत्वमप्यत्र -भा०, प०, प० । ९ प्र० वा० ३।१ ।

वान्तर्भावप्रत्यायनात् । तदेव क्लेशकर्मकतिपयव्यवित्तविशेषगतस्य कार्यकारणभावस्यानुमानत परापरभेदात् प्रतिपत्तावनादिरेव स व्यवतिष्ठते, तदनुमानबलभाविना तर्कज्ञानेन तथैव तत्र प्रतिपत्ते । तत्प्रामाण्यस्य च निरूपितत्वात् ।

साम्प्रत तत्त्वज्ञानेत्यादिनोक्तमपि कर्मनिर्जरण विनियानुजिघृक्षया स्पष्टमभिधित्तुराह-

सात्मीभावाद्द्विपन्नस्य सतो दोषस्य संक्षये ।

कर्मारक्षेपः [प्रवृत्तानां निवृत्ति फलदायिनाम्] ॥५८॥ इति ।

भवति हि सतो विद्यमानस्य दोषस्य रागादे संक्षयः सामस्येन विनाशः, तद्विपक्षस्य रागादिप्रत्ययनीकस्य निरूपितस्य तपस सात्मीभावात्, अनात्मरूपस्यात्मरूपतया भावनात् । सति च तत्साक्षये कर्मभिरागन्तुभिरक्षेपोऽसाम्प्रत्य आत्मनः, तेषां दोषनिदानत्वेन दोषाभावेऽनुपपत्तेः, अनुत्पन्नैश्च सम्बन्धस्यासम्भवात् । प्रवृत्तानां तर्हि कर्मणा कथं निवृत्तिः ? इत्यनाह-

प्रवृत्तानां निवृत्ति फलदायिनाम् । इति ।

प्रवृत्तानां पूर्वोपातानां कर्मणा निवृत्तिरात्मनो विश्लेषः । कीदृशानाम् ? फलदायिनाम् । विशेषणमप्येतद्धेतुत्वेन द्रष्टव्यं फलदायित्वादिति । दृश्यते च फलदायित्वेनोपात्तस्यापि मदिरादेर्विनिवृत्ति तथा कर्मणामपि । फलञ्च तेषां स एव रागादिदोषः, तथाऽन्तरमेव निरूपणात् । तदेवमात्मनः कर्ममग्रन्धाभावे तत्सम्बन्धतिरोहितस्यानन्तज्ञानादिस्वभावस्याविर्भावात् भवत्येव परमा निवृत्तिः । कथं पुनरात्मनः कर्मसम्बन्धाभावे कर्तृत्वभोक्तृत्वे तयोस्तदुपनिबन्धनत्वात् ? तदभावे चात्मैव न भवेत्, तस्य तल्लक्षणत्वात्, अतो न तत्सम्बन्धाभावेन तस्य निःश्रेयसकल्पनमात्मवादिनामुपयन्नमिति चेत्, तत्र, यथावस्थितस्वपरविषयपरिबुद्धज्ञानस्यैव तल्लक्षणत्वात् । तत्र च "प्रभास्वरनिदं चित्तम्" [प्र० वा० १।२।१०] इति द्रुवत सोगतस्यापि विवादाभावात् । चित्तस्यैव यथञ्चिदन्वयिन आत्मत्वेन व्यवस्थापनात् । ततः क्रियाभोगयोरभावेऽपि न परिहाणिरिति दुर्व्याहृतमेतत्-

"आत्मीयमेव यो नेच्छेद्भोक्ता इव न विद्यते ।

आत्मापि न तदा तस्य क्रियाभोगौ हि लक्षणम् ॥"

[प्र० वा० १।२।५७] इति ।

कुत पुनर्विपक्षस्य सात्मीभाव इत्याह-

प्रतिपन्नस्थिरीभाव प्रायः संस्कारपाट्यात् । इति ।

प्रतिपन्नो रागादीनां तत्त्वज्ञानभावनारूप तप तस्य स्थिरीभावः आत्ममयत्वं संस्कारस्य तद्भावनोपनीतवासनाविशेषस्य फलत्वात् । स च ततः प्रायो ब्राह्मणेन वदाच्चिदसत्यपि तस्मिन् क्षयोपशमविशेषादेव भावात् । के पुनस्ते दोषा येषां तद्भावना विपक्षभावेनोपक्षिप्यते ? इति चेत्, अत्राह-

निर्हासानिश्चयी येषां तत्प्रवर्षापिकर्षयो ॥५९॥ इति ।

तस्य तत्त्वज्ञानाभ्यासस्य प्रवर्षापिकर्षावुपचयापचयौ तयोः सतोऽप्येव रागादीनां निर्हासानिश्चयो हानिवृद्धौ तेषां स विपक्ष इति प्रतीयते, अन्यथा तत्प्रवर्षादौ तन्निर्हासादेरनु-

पपत्तेः । तथा च यन् यत्पाटवे सत्यपह्रीयते तत्तस्यात्यन्तपाटवान्निर्मूलमपह्रीयते यथा
 दहनपाटवाच्छीतस्पर्शः, तत्त्वज्ञानपाटवादपह्रीयन्ते च रागादय इति सिद्धः संवरस्तत्त्व-
 ज्ञानात्तमा । ततश्च दोषापहानादनागतकर्मानुत्पत्तौ उत्पन्नानाञ्च तदपहातव्यक्लेगमानफल-
 प्रदानेनापन्नमाद्भवति परिशुद्धिः, या सिद्धिरात्मनः काष्ठागतात्त्वज्ञानपाटवात् दोषाणा
 ५ समूलतलप्रहणादात्मनोऽपि स्यात् अव्यतिरेकात्, अन्यथा दोषाणामपि न भवेदिति चेत्; न;
 आत्मन एव तद्रूपस्य प्रहायात् । प्रहीणस्य कथमवस्थितिः, यत् कैवल्यमिति चेत् ?
 तथापि प्रतीतेरेव । निरूपितं च स्थित्यादित्रयात्मकत्वं सर्वस्यापि भावस्य । ततो नेदं जैनं
 प्रति दूषणम्—

“यस्यात्मा बल्लभस्तस्य स नातं कथमिच्छति ।”

१० [प्र० वा० ११२३६] इति ।

सन्नेव ह्यात्मा कस्यचिद्बल्लभः । न च कौटस्थ्ये तस्य सत्त्वम्, तत्र क्षणभङ्गवान्त-
 वदर्थक्रियाशक्तिवैकल्यस्य निरूपणात् । परिणामिनि च विनाशस्यावश्यभावात् तमिच्छत
 एव तद्बल्लभत्वोपपत्तेः । न तत्र कथमिति प्रश्नोपपत्तिः, अनुपपत्तिविषय एव तद्रूपपत्तेः ।
 अयं सौगतैनापि तत्त्वज्ञानं भावनाधिष्ठित निःश्रेयमनिवृत्तधनमभिहितं कस्माद्नेप्यते ?

१५ इति चेत्; किं पुनस्तस्य तत्त्वज्ञानम् ? सत्त्वादिबल्लभोपजनितमनुमानमिति चेत्; क्व
 तत्त्विकम् ? अमिदस्य ज्ञानत्वानुपपत्तेः । स्वसंवेदनादिति चेत्; न; तस्य प्रत्यक्षविशेषत्वेन
 स्वलक्षणविषयत्वात्, अनुमानस्य च सामान्याकारत्वात्, अन्यथा शब्दमन्वययोग्यत्वा-
 नुपपत्तेः । स्वतः स्वलक्षणतामैवानुमान सामान्याकारस्तु तत्र विकल्पान्तरोपनीत इति
 चेत्; न, तदन्तरस्याप्यविदितस्याज्ञानत्वात्, स्वसंवेदनाच्च सामान्याकारत्वेन विदितत्वा-

२० योगात् । तत्रापि तदावारस्य विकल्पान्तरोपनीतत्वकल्पनाया प्रवृत्तप्रसङ्गानतिवृत्तेः
 अनवस्थापत्तेश्च । सत्यपि तत्र स्वसंवेदने कथमनारोपात्तप्रतिपत्तिः न “चारोपस्यैवानुत्पत्तिः
 “परोल्ला नो वुद्धिः” [ ] इति ब्रुवतां तत्रास्वसंवेदनसमारोपस्य”

प्रादुर्भावात् । स्वसंवेदनेनैव तदुत्पत्ते प्रतिबन्धादिति चेत्; न; “अनन्वयेऽपि चित्त-
 प्रवृत्ते तेनैव” इत्यारोपजन्यमनः प्रतिबन्धात्, अनारोपप्रतीतिभावेनानुमानवैकल्योपनिपातात् ।

२५ अनुमानान्तरात्तत्राप्यनारोपप्रतीतिकत्वकल्पनायाम् अनवस्थानम् अनुमानपरम्पराया
 “अरिसमाप्तेः । ततो नानुमानस्य सम्भवो निरारोपायास्तत्प्रतीतेरभावात् ।

सम्भवतोऽपि वस्तुस्य भावयिना ? विना तेन भावनाऽनुपपत्तेः । न चित्तक्षण
 एव, वस्तुचित्तस्य परापरकालावस्थादित्वेन परमताप्रसिद्धेः । क्षणविनाशिनश्च भूयो-
 वृत्त्या तद्भावकत्वानुपपत्तेः । सन्तान इत्यपि न युक्तम्, अन्वयिनस्तस्यापि वस्तुवृत्ते-

३० नाभावान् अस्तुवृत्त्या सम्भवतश्च भावनादौ बन्ध्यास्तनन्वयवदन्पयोगात् । तत्र तस्य
 भावना । तत्सम्भवेऽपि न किञ्चित् फलमित्यावेदयति—

१ यथा च प० । २ -मुपजायते छा०, व०, प० । ३ सिद्धिः छा०, व०, प० । ४ तदा हातस्य
 छा०, व०, प० । ५ वा सि -ता० । ६ प्रभोपपत्तेः । ७ स्वयादि छा०, व०, प० । ८ विषयत्वेन छा०,
 व०, प० । ९ -रस्तत्र वि-प० । -रस्तु वि -छा०, व० । १०-तोपादस्यैवा -प० । ११ “तस्मादप्रपञ्चा
 वुद्धिः”-भी० भा० १११।५ । १२ “मीमांसकानाम्”-ता० टि० । १३ -स्य विदितस्य प्र -छा०, व०,
 प० । १४ अन्वयेपि छा०, व०, प० । १५ प्रवृत्तेनैवैव -छा०, व०, प० । १६ एकवारोपपत्तेः -ता० टि० ।
 १७ अयि स -छा०, व०, प० । १८ “सौगतमतेऽप्रसिद्धेः”-ता० टि० । १९ तद्व्यापक्या-छा०, व०, प० ।

यद्यप्यनात्मविज्ञानभावनासम्भवस्ततः ।

न निरोधो निरोधे वा न प्रयोजनमीक्ष्यते ॥६०॥ इति ।

‘आत्मेति’ कथञ्चिदन्वयः, तदभावे भावाना नैरात्म्यस्याभिमतस्यावश्यम्भावात्, स न विद्यते येषां तानि च तानि विज्ञानानि च तेषां सम्बन्धिनी भावना क्षणभङ्ग-
नैरश्याद्यनुमानाभ्यासवृत्ति तस्या यद्यपि सम्भवः अपिशब्दस्तदभ्युपगम सूचयन्
वस्तुतस्तदभाव निवेदयति । ततस्तत्सम्भवात्, न निरोधो न विनाशो ‘मिथ्यारोपस्य ।
तन्निरोधाय हि तत्सम्भव परस्याभिमत ‘मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नः’ [प्र० वा०
१।१९४] इति वचनात् । न चानुमानात्तन्निरोध तस्यावस्तुविषयत्वात् । वस्तुविषयस्य हि
ज्ञानस्य तदन्यत्प्रतिनिरोधकत्व यथा रज्जुज्ञानस्य सर्पवेदन प्रति, नावरतुवेदनस्य यथा
तस्यैव सर्पज्ञानस्य ‘सम्भ्रमान्तर प्रति । सामान्यावलम्बनरत्नेनावस्तुवेदनस्यापि तस्य
वस्तुनि प्रतिबन्धात्, भावनापरिकलितस्य तदध्यारोपप्रत्यनीकवरतुस्वलक्षणदर्शनप्रत्युप-
स्थापनद्वारोपोपपद्यत एव तन्निरोधकत्वमिति चेत्, न, प्रतिबन्धस्यैव प्रमाणाभावेन
प्रतिक्षिप्तत्वात् । तत्र ततो भाव्यमानावपि वस्तुस्वलक्षणस्य दर्शनम्, अपि तु तद्विषयस्यैव
मिथ्याकारस्य । अथापि कथञ्चित् ततस्तद्दर्शनं तथा वैराग्यदर्शनमपि दुःखभावनाया
किन्न भवेत् ? यत् इदं दुःखं न भवेत्—

“दुःखभावनायाप्येव दुःखमेव विभावयेत् ।”

[प्र० वा० १।२४०] इति ।

तत्र मिथ्याज्ञानाभ्यासवतोऽपि मिथ्यात्वस्य निवृत्ति मयपानान्मदस्येव, तदुपवत्—

अतत्त्व भावयन् भिक्षुः कथं तत्त्वेन युज्यते ।

पिबन्मद्यं मदाभाव कथञ्च प्रतिपद्यते ॥”

[इति ।

अथवा ततो न निरोधो निरोधस्याभावात् । कथं पुनस्तस्याभावः ? सुखदुःख-
हर्षविषादादिपरापरचित्तक्षणेषु एकत्वज्ञानस्यैव निरोध्यत्वादिति चेत्, सत्यम्, यदि
तस्यारोपितविषयत्वम्, न चैवम्, भेदज्ञानवत्तस्यापि निर्वाधत्वेन तत्त्वविषयत्वात् । न च
तत्त्वज्ञानमेव निरोध्यम्, भेदज्ञानस्यापि तत्त्वापत्तेः । न किञ्चित्स्वज्ञान विचारसहृत्वात्
सामान्यं तु व्यवहारेण, ततो भेदज्ञानमपि निरोध्यमेवेति चेत्, उच्यते—तद ज्ञान यदि
वस्तुतो नास्ति न भावनासम्भवतस्तस्य निरोधः, स्वत एव भावात् । अस्ति चेत्,
कथञ्च तत्त्वज्ञानं तत् ? तेन स्वरूपस्य सत एव प्रतिवेदनात् । न च तस्य सन्तानस्य
निरोधः, चरमवर्तिनः सजातीयानवकल्पतो विजातीयेष्वन्यनपयोगात् नित्यवदवस्तुत्वापत्तो
तदुपदानप्रवाहस्यापि तत्त्वापत्तेः । तत्र चोक्तम्—‘स्वत एव तस्याभावात् वि तन्निरोध-
प्रयात्नेन इति । तत्र तस्य निरोधः । निरोधे वा यत्किञ्चिन्मुमुक्षुप्रमासस्य फल परिदुद्ध-
परापरचित्तलक्षणं प्रयोजनं पराभिमतं तत् न सम्भवति । सवृत्त्या सम्भवति तत एव तस्य

१ “आत्मराजस्य कथमन्वयवाचकत्वम् ? इति चेदुच्यते, अतः सात्त्विकेन गच्छतीत्याहमाह्वयः” —ता०
टि० । २ —अतः स्वस्य —ता० । ३ —रयादत्त—प० । ४ “अभ्याहार्यमिदम्”—ता० टि० । ५ —यस्याभिज्ञान
—प्रा०, वा०, प० । ६ “विभ्रमान्तरम्”—ता० टि० । ७ —पु तावन्नादस्यास्यैव आ०, प०, प० । ८ —न
सात्वेन आ०, प० । ९ स्वत आ०, प०, प० । १० तस्य भावात् आ०, प०, प० ।

मोक्षत्वेन, तत्फलत्व च वस्तुतः 'पुनस्तस्यापि निरोध एव मोक्ष इति चेत्, न तर्हि तस्य प्रणीत वम्, 'तद्वि मोक्षान्तरप्रतिक्षेपेण तत्सर्वेष्टत्वम् । सम्प्रति 'तदन्तरस्यापि प्रतिपादनेन तस्य 'तल्लक्षणाभावात् । यदि वा, निरोधे वा मोक्षे तत्र प्रयोजन प्रमाण 'प्रयुज्यते प्रकर्षेण युक्त क्रियेनेनेति प्रयोजनम्' इति व्युत्पत्ते तन्नेष्यते' न सम्भवति ।
 ५ सम्भवे तत्रैव तत्र भवेत् नापि तस्यायुक्तिविकल्पात् 'तदविकल्पत्वादेव 'सावृत्त्वोपपत्ते । ततो दुर्भाषितमिदम्—

“परितुष्ट[ ]क्षणे यस्य सम्भवत्यपरापर ।

तस्य मोक्ष प्रणीतोऽसौ भ्रान्त्ययुक्तिविनाहृत ॥”

[प्र० वार्तिकाल० १।२०३] इति ।

- १० भवतु तर्हि नीरूपस्यैव निरोधस्य प्रणीतत्वेन मोक्षत्वमिति चेत्, अत्रोत्तर निरोधे वा इत्यादि । एतद्वक्तुं भवति—निरोधमभ्युपगच्छता तत्परिच्छिद्यते प्रमाण वक्तव्यम् अन्यथा तीर्थान्तरमोक्षवत्तस्य प्रणीतत्वाव्यवस्थिते । तच्च न तावन्मुक्तस्यैव, नि सरणाभावानुपजात । नि सरण हि मुक्तस्य पुन सत्काराभाव । न च प्रमाणे सति तदभाव तस्यैव निरोधिन ससरत्वात् । तत्र मुक्तस्य प्रमाणम् । ससारिण इति चेत्, १५ तदपि न प्रत्यक्षम्, तस्य तद्वलभाविन' एव तद्विषयत्वम् निरोधस्य च नीरूपत्वेन बल- वैकल्यात् । अतदाकारस्य च न 'तद्विषयत्वम्, आकारवादव्यापत्ते । तदाकारत्वे च न प्रत्यक्ष- त्वमभावत्वात् । पुन प्रत्यक्षान्तरेण तत्प्रतीतिकल्पनायामनवस्थापत्ते । तत्र प्रत्यक्ष तत् । नाप्यनुमानम प्रत्यक्षाभावे तस्याप्यनवकल्पनात् । नापि प्रमाणान्तरम् अनभ्युपगमात् । तत्र निर्वास्यस्य निरोधाकार प्रमाणाभावात् । अत एव न तत्र रागाद्युपशमरूप शान्ताकार , २० प्रमाणपथातिवर्तिनि' तस्मिन्तदाकारस्यासक्यकल्पनत्वात् प्रणीतत्वाद्याकारवत् । ततो यदुक्तम्—'निरोध शान्तता प्रणीतता 'नि सारभावश्चेति चतुराकार निरोधसत्यम्' [ ] इति तत् प्रतिव्यूढम् । तत्र सन्ताननिरोधो निर्वास्यम । सति वा तस्मिन् न प्रयाजन फल मुमुक्षुणाभीक्ष्यते । न च निष्फले तस्मिन् प्रेक्षावतामभिरुचि- रूपपन्ना तद्वत्ताविरोधात् । अन्यथा ब्रह्मविदा जीवविनाशलक्षणे' मोक्षे तद्वदभिरुच्युपपत्ते । २५ यत्र प्रहसन प्रज्ञाकरस्य 'न च तादृशा मोक्षेण किञ्चित् प्रयोजनमित्यहो महत्प्रेक्षापूर्व- कारित्व योगिनाम् ' [प्र० वार्तिकाल० १।२३४] इति तत्र युक्त भवेत् । तत्र सौगतकल्पितो मोक्ष, तदभावात् न तन्मार्गैरेवम् अनात्मविज्ञानाभियोगस्य नैरात्म्यज्ञानस्य मिथ्यात्वाच्च न तदभ्यासस्य मार्गत्वमित्यादर्शयति—

१ पुर ता० । २ तद्विमोक्षा-ध्या०, ब०, प० । ३ तदन्तवत्तस्यापि निरोधे ध्या०, ब०, प० । ४ प्रणीतत्वलक्षणाभावात् । प्रयातत्वम् "अत परोऽपि सम्भवति मोक्षताऽतिक्षेपेण प्रणीतत इत्याकार ।" —प्र० वार्तिकाल० १।७९१ । ५—तेऽसम्भवे ध्या०, ब०, प० । ६—विकल्पत्व ध्या०, ब०, प० । ७ तद्विकल्पत्वा-ध्या०, ब०, प० । अयुक्तविकल्पत्वादेव । ८ सामप्रतको-ध्या०, ब०, प० । ९ "नाकारस्य विषय इति सौगतरभिधानात्" —ता० टि० । १०—तद्विषयवत्समाकार-ध्या०, ब०, प० । ११—पदातिवर्तीति त-—ध्या०, ब०, प० । १२ "निरोधत, शान्तत प्रणीतत, नि सरणतश्चेति चत्वार ध्याकारा ।— प्र० वार्तिकाल० १।१९१ । निरोध शान्तत प्रयाणा नि सारतश्चेति ध्या०, ब०, प० । १३ नि सार-ता० । १४—लक्षणैऽपि मोक्षे ध्या०, ब०, प० ।

हेयोपादेयतत्त्वार्थविपरीतव्यवस्थितेः ।

मिथ्याज्ञानमनात्मज्ञं मैत्र्यादिप्रतिरोधतः ॥६१॥ इति ।

सौगतेन हि यदनात्मज्ञम् आत्मवदनविमुखं ज्ञानं विज्ञानमभ्यनुज्ञातं तन्मिथ्येव । कुत एव तत् (एतत्) तत्त्वेन तद्भावेनाथ्यते इति तत्त्वार्थो, हेयोपादेयो च' तौ तत्त्वार्थो च तयो या तद्विज्ञानबलात् विपरीता हेयस्योपादेयतया उपादेयस्य ह्यतया व्यवस्थिति तत् इति । न चेय नास्त्येव सर्वथा फलविकलतया कथञ्चित्तद्वृत्तया च यथानम त्वाज्योपादेय-योश्चित्तसन्ताननिर्मुक्तोच्छेदावस्थानयोस्तज्ज्ञानेन विपरीतस्थितेरवकल्पनात् । अथवा तद् ज्ञान मिथ्येत्यसम्भवीति व्याख्येयम् । अत्र निमित्तमाह—'मैत्र्यादिप्रतिरोधतः' इति । मैत्री तत्त्वमात्रे समताभावनम आधिपत्यं गुणोत्कृष्टादिविषयस्य प्रमोदादे तस्य य प्रतिरोध तज्ज्ञानसम्भवे प्रतिनिवृत्ति तत् इति । तथाहि—न तावत्तज्ज्ञानं विनेयानां स्वत एव, सुगत-कल्पनायैकल्यप्रसङ्गात् । सुगतादेव तत्तेषामादित परार्थानुमानरूपमिति चेत्, न, ततोऽपि तज्ज्ञानवत् तदसम्भवात् । स हि कृपाया तत्तेषामुपदिशति । न च तज्ज्ञानवत् कृपा विषया भावात्, सर्वस्यापि तेन विनेयव्यगस्य तत्त्वतो नीरूपतयैव ज्ञानात् । तद्व्यापारोपस्यापि तदभाव-तत्त्वज्ञानवत्यसम्भवात् । ततो यदि सुगतस्य कृणावत्त्वमप्रतिरोधं न तस्य तदभावज्ञानम् । ; तथा विनेयलोकस्यापि, इति युक्तं तस्यासम्भवेत्त्वम्, असम्भवतश्चानभ्यासभूमित्येनानिर्वाण-मार्गत्वमपीति ।

साम्प्रत स्वमते प्रमोदादेर्विषयभावादिना विधानमुपपन्नमिति दर्शयन्नाह—

तत्त्वार्थदर्शनज्ञानचारित्र्येषु महीयसाम् ।

आत्मीयेषु प्रमोदादिरत एव विधीयते ॥६२॥ इति ।

तत्त्वैतार्यन्त इति तत्त्वार्था जीवादय तेषां यानि दर्शनज्ञानचारित्र्याणि श्रद्धानाधिगम-तस्त्विपरीभावलक्षणानि तेषु प्रमोदादि हर्षादि, आदिपदात् मैत्रीपरिग्रह स विधीयते 'मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्त्वगुणाधिकविलस्यमानानि विनेयेषु' [त० सू० ७।११] इति प्रवचनेन । कुत स तेषु विधीयते इति चेत् अत एव अतोऽस्मात्तत्त्वार्थदर्शनादीनां भावात् परमते च तद्विषयस्याभावात्, तस्य च चारित्र्यविकल्पत्येनो नि श्रेयसव्यकरणत्वात् । एवकारादिमित्तान्तरव्युदास । केपा स विधीयते ? महीयसा प्रत्यासन्ननि श्रेयसगम्यपदाम् । तेषामेव सासारिकभोगनिस्पृहव्यापारतया महीयस्त्वोपपत्ते । कीदृशेषु तेषां स विधीयत इति चेत् ? आत्मीयेषु । उपलक्षणमिदम्, तेन परकीयेषु चेति प्रतिपत्तव्यम् । न चैवमवस्थित-स्यापि सुगतस्य वचनमैत्र्यादिकं सम्भवति इत्याह—

यस्तावत् [करुणावत्प्राप्तिष्वस्त्येन हि चेतसाम् ।

सन्तानं स परोच्छेदान्न समतरं प्रपद्यते] ॥६३॥ इत्यादि ।

नन्विदमुक्तमेव पूर्वं विमर्शं पुनश्च्यते इति चेत् ? यार्थव्या परिचयस्यैवार्थम् । एवमुत्तरस्यापि । न चैव सर्वत्रप्रसङ्गं अनर्थकं दियान्प्रत्ययि तत्त्वैवार्थव्यास्यै वत्तव्यताया

१ विज्ञानमस्य तु ज्ञान-घा०, प०, प० । २ च तत्त्वार्थो घा०, प०, प० । ३ तज्ज्ञानमिथ्ये-घा०, प०, प० । ४-रोपाह घा०, प०, प० । ५-न च नि-घा०, प०, प० । ६-व्यावृत्त-घा०, प०, प० ।

- सूचनात् । तावदिति वाक्यालङ्कारे । यश्चेत्तसा सन्तान सुगतानामा तिष्ठत्येव न निर्वाति । कुत ? कर्णवावत्त्वात् स समत्वं मैत्रीरूपम् उपलक्षणमिदम्, तेन प्रमोदादिकमपि न प्रपद्यते न कर्तृत्वेन प्राप्नोति विषयभावात् । अस्त्येव सन्नानान्तर विषय तत्र सत्त्वमात्रे मैत्र्या व्रतचारिणि प्रमोदस्य क्लेशवति कर्णया निर्घृणादावुपेक्षायादच तेन 'प्रपत्तेरिति चेत, न, तत्र सर्वत्रापि' तेन 'नैरात्म्यज्ञानप्रवातेनोच्छेदस्यैव कर्णयात्' । न च तद्गोचर मैत्र्यादिक व्योमकुमुमादिवत् । न यदा मैत्र्यादिक तदा तत्रोच्छेद पश्चादेव तस्य भावादिति चेत, न, वस्तुमति पश्चादपि तद्भावस्य निषेधात् । अवस्तुमतश्च पूर्वमपि वस्तुस्योच्छेदाद्विशेषे यतो 'मैत्र्यादेर्विषय स्यात् ? अध्यारोपत सत्त्वमिति चेत, न, अवस्तुमति तस्यैवाभावात् । तस्यापि' ततो भावेऽनवस्थापत्ते । सुगतस्यैव तदध्यारोप इति चेत, तेन तर्हि तत्र सत्त्वमध्यारोप्य पुनस्तदुच्छेदकरणतदेव नाध्यागोपयितव्यम्, "प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पशेन वरम्" [प्र० वार्तिकाल० १।१४७] इति न्यायात् । तत्र अवस्तुमत पूर्वमपि तद्विषयत्वम् । वस्तुसत्त्वे तु कथं तत्रैव मैत्र्यादिच्छेदश्च विरोधात् ? न विरोध, रागादिदु खोपशमनस्यैवोच्छेदस्यैव परेषामिष्टत्वादिति चेत, न, अभीष्टत्वेऽपि स्वसन्तान-वद्वस्तुमत्पुच्छेदस्याशक्यत्वात् । तन्न तदुच्छेदात्मा मोक्ष सम्भवति । कस्तर्हि ववतव्य' १५ इत्याह-

तस्मात् [निरास्रबीभावः संसारान्मोक्ष उच्यते ।

सन्तानस्यात्मनो चेति शब्दमात्रं तु भिद्यते] ॥६४॥ इत्यादि ।

- तस्मात् उच्यते तस्य मोक्षस्यासम्भवात् निरास्रबीभावो मिथ्याज्ञानरागादेरात्मवाद-निष्क्रान्तस्य' निष्क्रान्तस्य भावो भवन संसारान्मोक्ष उच्यते मोक्षवेदिभि । भवतु सन्तानस्य इति पर । तत्रोत्तरम-आत्मनो वा इति, आत्मन एवेत्यर्थं । चात्मस्यैवावधारणार्थत्वात् आत्मन एव 'कथञ्चित् भवदनान्वयरूपस्य सन्तानत्वोपपत्ते, निरन्वयज्ञानप्रवाहस्याशक्य-कल्पनत्वेन निरूपितत्वात् । कस्तर्हि सन्तानात्मनोभेद इति चेत ? न कश्चिदर्थत । केवल सन्तान इति आत्मेति च 'शब्दमात्रं तु भिद्यते' इति । कथं पुनर्निरास्रवस्याप्यात्मन परापरशरीरसञ्चाराभाव, तत्सञ्चारकारिण एव तस्य 'प्राग्लब्धत्वात् । पश्चादतत्कारित्वे तु परापरज्ञानपर्यायकारित्वमपि न भवेदिति स एवोच्छेदभाव पुनरप्यागत इति चेत, न, तत्र कारणाभावात् । न हि आत्मैव तत्सञ्चारे कारणम्, अपि तु अविद्यातृष्णादिरपि । तत्रज्ञानपरिपाकवत्तश्च तदभावेन सामग्रीवैकल्यात् युक्त तत्सञ्चारकारणत्वम् । आत्मन परापरपरिशुद्धज्ञानपर्यायत्वेऽप्येव तु निरपक्ष वेन कारणत्वस्यैवोपपत्ते न तदुच्छेदवादप्रत्या-वृत्तिरपि ।
- ३० न चैव तस्यानवस्थितपरापरपरिमाण'स्याप्यवकलानम्, तत्रापि कर्मसचिवरस्यैव तस्य कारणत्वात्, अधिगतनि श्रेयसस्य च कर्मभावात् । तत परित्यक्तकायपरिच्छिन्नतया अवस्थितमेव तस्य परिमाणम् । तदपि कर्माधिपत्येनोपनिबद्ध तदभावे कथमिति चेत ?

१ प्रतिपत्ते-आ०, व०, प० । २ -पि न नैरा-आ०, व०, प० । ३ -याया न चार्थो-आ०, व०, प० । ४ मैत्र्यादिवि-आ०, व०, प० । ५ -वि भावे-आ०, व०, प० । ६ कर्तव्य इ-आ०, व०, प० । ७ -स्य भवन आ०, व० । -स्य निष्क्रान्तस्य भवन प० । पूर्वमनिष्क्रान्तस्य परवाधिष्ठातस्य । ८ कथं चेत् आ०, व०, प० । ९ -पत्तेरन्वय-आ० व०, प० । १० प्राग्दत्त्वात् आ०, व०, प० । ११ सपञ्चारिका-आ०, व०, प० । १२ -स्यस्याप्यक-आ०, व०, प० ।

असत्यपि कुम्भकारे तदुपनिबद्ध घटपरिमाणमिवेति ब्रूम, कर्मणोऽपि कुम्भकारवत् तत्र
 सहकारित्वस्यैव भावात् । कथमेव कर्मकृतममकलजत्वमपि तदभावे निवर्तते इति चेत्, ?
 न, सकलज्ञानस्य ससारिष्यपि व्याप्तिज्ञानत्रलेन व्यवस्थापनात् । केवल तस्य विशेषाभि-
 मुखनिरोधानमेव कर्मभि, तच्च तन्निवृत्तौ निवर्तते एव तद्व्यापारत्वात्^१ । ततो युक्त
 मुक्त्वावस्थितमेव परिमाणम् । न चैव ससारिदशायाम्, तदा तत्प्रदेशोपसहारविशेषण- ५
 परिणामसहकारिकारणस्य कर्मोत्पत्त्यानवस्थितत्वेन सूक्ष्ममूक्ष्मतरादिविक्ल्पगोचरस्थान-
 वस्थितस्यैव तत्परिमाणस्य^२ सम्भवात् । ततो यदन ब्रह्ममोमासाया मूत्रम्—“अन्त्याऽवस्थि-
 तेऽचोभयनित्यत्वाद्विशो” [ब्र० सू० २।२।३६] इति, यच्च भाष्य भागवतम्—“अन्त्यस्य
 मोक्षावस्थाभावनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः तद्वत्पूर्वयोरपि आद्यमप्यमयोः
 जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गात् एकपरिमाणशरीरतयं स्यात्, न उप- १०
 चितापचितशरीरान्तरप्रारिप्ति” [ब्र० सू० शा० भा० २।२।३६], इति, तत्प्रतिविहितम्,
 अयच्छ्वातप्रदेशस्य जीवस्य कर्मवशात् प्रदेशानामुपसहार-विसर्पणातिशयप्रसम्भवे सति
 अपचयोपचयातिशयकमधिष्ठानपरापरशरीरप्रान्तेरविरोधात् । यदप्यत्र दूषण भाष्यकारस्य—
 ‘तेषां पुनरनन्तानां जीवावपवसानां समाजदेशत्व प्रतिहन्येते वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते
 तावत् न अनन्तावपवा- परिच्छिन्ने देशे सम्पीयेरन् अप्रतिघातेऽपि एकावपवदेशत्वोपपत्तेः १५
 सर्वेषामवपवसानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्ग ।” [ब्र० सू० शा० भा० २।२।३४]
 इति, तदपि तस्य जैनमतानभिज्ञत्वभावेदयति, न हि तत्र तेषामप्रतिघात एव, समुद्घात-
 दशयामत्यन्तविसर्पणेन परस्परप्रतिघातवत्तामेव भावात् । तेषां चासच्छ्वातलोकावागप्रदेश-
 समवायित्वेन परिच्छिन्नप्रदेशसमवायित्वाभावात् । नापि सप्रतिघाता एव उपसहारपर्यन्त-
 प्रान्तावेकप्रदेशसमवायित्वेनेव परमाणुहृत्तया मध्ये चानेकविकल्पतया तेषामवस्थानात् । २०
 ततो युक्त्वा^३ मुक्तस्यावस्थितपरिमाणत्वम्, अन्यथाभावे हेत्वभावात् । कथमेव घटादिवद-
 नित्यत्व न भवेदिति चेत् ? न, कथञ्चित् तस्येष्टत्वात्, एवान्तनित्यत्वे^४ विनयरे-
 कान्तवन्निर्वागस्पृष्टाभावप्रसङ्गात् । एतदेवाह—

नित्यस्येच्छा-प्रधानादियोगोऽनित्यः किमात्मनः ।

मिथ्याज्ञानादनिर्माणस्तथाऽनेकान्तविद्विषाम् ॥६५॥ इति । २५

य एवंतु योगपरिकल्पितस्यात्मन इच्छाद्वेषादिना, मादृशोपगतस्य शरीरेन्द्रियादि-
 विवर्तिना प्रधानेन, ब्रह्मज्ञादिसम्मतस्य स्वपरविभागादिभेदावद्योतिविधाविन्याऽविद्यया योगः
 समवायादिरूप सम्वन्ध, कीदृगन्ध ? नित्यस्य बूट्गन्धस्य, परिणामिनोऽन्युपगतमात्, न
 किमनित्य ? नैव । तथा हि—

तत्सम्बन्धन्ततोऽप्यदचेत् तस्येति पथमुच्यताम् । ३०

मुक्त्वात्तत् परम्माचचेत् सम्बन्धादनवस्थिति ॥१८२०॥

अनन्यदचेत् न नित्यं स्यात् नित्यादव्यनिरनन ।

तथा च नित्या एव स्फुरिच्छाद्वेषाद्योगेति ते ॥१८ ३॥

१ “न हि व्यापारवतो विवृत्तौ व्यापारस्य सम्भवः ।” —ना० टि० । २—आपण्डर्मा—शा०,
 प०, प० । ३—आमस्य प० । ४—युक्तमवस्थित—शा०, प०, प० । ५—अनेन वि—शा०, प०, प० ।
 ६—विनिवर्तना प० । —दिविचरिता—शा०, प० ।

सूचनात् । तावदिति वाक्यालङ्कारे । यश्चेत्तसा सन्तान सुगतानामा तिष्ठत्येव न निर्वाति । कुत ? करुणावत्यात् स समत्व मंत्रीरूपम् उपलक्षणमिदम् तेन प्रमोदादिवमपि न प्रपद्यते न कर्तृत्वेन प्राप्नोति विषयाभावात् । अस्त्येव सन्तानान्तर विषय तत्र सत्त्वमाने मेश्या व्रतचारिणि प्रमोदम्य क्लेशवति करुणाय निघृणादाद्युपेक्षायाश्च तेन 'प्रपत्तोरिति चेत्, न, तत्र सर्वत्रापि' तेन नैरात्म्यज्ञानप्रधानेनोच्छेदस्यैव करुणान् । न च तद्गोचर मेश्यादिक व्योमकुसुमादिवत् । न यदा मेश्यादिक तदा तत्रोच्छेद पश्चादेव तस्य भावादिति चेत् न, वस्तुसति पश्चादपि तद्भावस्य निषेधात् । अवस्तुसतश्च पूर्वमपि वस्तस्योच्छेदाद्विशेष यतो 'मेश्यादेर्विषय स्यात् ? अच्यारोपत सत्त्वमिति चेत्, न, अवस्तुसति तस्यैवाभावात् । तस्यापि' ततो भावेऽनवस्थापते । सुगतस्यैव तदध्यारोप इति चेत्, तेन तर्हि तत्र सत्त्वमध्यारोप्य पुनस्तदुच्छेदकरुणात्तदेव नाध्यारोपयितव्यम्, "प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पृशंन वरम्" [प्र० वार्तिकाल० १।१४७] इति न्यायात् । तत्र अवस्तुसत पूर्वमपि तद्विषयत्वम् । वस्तुसत्त्वे तु कथं तत्रैव मेश्यादिहच्छेदश्च विरोधात् ? न विरोध, रागादिद्वि खोपशमरूपत्वेनोच्छेदस्यैव परेषामिष्टत्वादिति चेत्, न, अभीष्टत्वेऽपि स्वसन्तानवद्गस्तुसत्त्वेऽच्छेदस्याशक्यत्वात् । तन्न तदुच्छेदात्मा मोक्ष सम्भवति । वस्तुतर्हि वस्तव्यं

५ इत्याह-

तस्मात् [निरात्मबीभावः संसारान्मोक्ष उच्यते ।

सन्तानस्यात्मनो वेति शब्दमात्रं तु भिद्यते] ॥६४॥ इत्यादि ।

तस्मात् उक्तस्य मोक्षस्यासम्भवात् निरात्मबीभावो मिथ्याज्ञानरागादेरास्तबाद-
निष्क्रान्तस्य' निष्क्रान्तस्य भावो भवन संसारान्मोक्ष उच्यते मोक्षवेदिनि । नवतु सन्तानस्य
२० इति पर । तत्रोत्तरम-आत्मनो वा इति, आत्मन एवेत्यर्थं । वास्तवस्यावधारणार्थत्वात्
आत्मन एव 'कथञ्चित् सवेदनान्वयरूपस्य सन्तानत्वोपपत्ते, निरुन्वयज्ञानप्रवाहस्याशय-
कल्पनत्वेन निरूपितत्वात् । कस्तर्हि सन्तानात्मनोभेदे इति चेत् ? न कश्चिदर्थत ।
केवल सन्तान इति आत्मेति च 'शब्दमात्रं तु भिद्यते' इति । कथं पुननिरात्मवस्याप्यात्मन
२५ परापरशरीरसञ्चाराभाव, तत्सञ्चारवारिण एव तस्य "प्राग्लब्धत्वात् । पश्चादतस्कारित्वे
तु परापरज्ञानपर्यायकारित्वमपि न भवेदिति स एवोच्छेदभाव पुनरप्यागत इति चेत्, न,
तत्र कारणाभावात् । न हि आत्मैव तत्सञ्चारे कारणम्, अपि तु अविद्यातृष्णादिरपि ।
तत्त्वज्ञानपरिपाकवत्तश्च तदभावेन सामग्रीवैकल्यात् युक्त तत्सञ्चारकारणत्वम् । आत्मन
परापरशरीरशुद्धज्ञानपर्यायापेक्षया तु निरपेक्षत्वेन कारणत्वस्यैवोपपत्ते न तदुच्छेदेवाद्यप्रत्या-
वृत्तिरपि ।

३० न चैव तस्यानवस्थितपरापरपरिमाण'स्याप्यवकल्पनम्, तत्रापि कमंसचिवरस्यैव
तस्य कारणत्वत्, अविगतनि श्रेयसस्य च वमभावात् । तत परित्यक्तकायपरिच्छिन्नतया
अवस्थितमेत तस्य परिमाणम् । तदपि कर्माधिपत्येनोपनिबद्ध तदभावे कथमिति चेत् ?

१ इतिपत्ते-शा०, ४०, प० । २ -वि न शैल-शा०, ४०, प० । ३ -द्याषा न चार्दुगे-शा०,
४०, प० । ४ मैयादिवि-शा०, ४०, प० । ५ -वि भावे-शा०, ४०, प० । ६ कर्तव्य इ-शा०, ४०,
प० । ७ -स्य भवन शा०, ४० । -स्य निष्क्रान्तस्य भवन प० । पूर्वमनिष्क्रान्तस्य पराधिष्ठातृस्य ।
८ कर्ष वेत् शा०, ४०, प० । ९ -पत्तरेन्वय-शा० ४०, प० । १० प्राग्लब्धत्वात् शा०, ४०, प० ।
११ तस्यकारिका -शा०, ४०, प० । १२ -यस्याप्यक-शा०, ४०, प० ।

असत्यपि कुम्भकारे तदुपनिबद्ध घटपरिमाणमिवेति ब्रूम, कर्मणोऽपि कुम्भकारवत् तत्र
 सहकारित्वस्यैव भावात् । कथमेव कर्मकृतममकलञ्जत्वमपि तदभावे निवर्तते इति चेत्, ?
 न, सकलज्ञानस्य ससारिण्यपि व्याप्तिज्ञानवलेन व्यवस्थापनान् । केवल तस्य विशेषाभि-
 मुखनिरोधानमेव कर्ममि, तच्च तद्विवृत्तो निवर्तते एव तद्व्यापारत्वात् । ततो युक्त
 मुक्तस्यावस्थितमेव परिमाणम् । न चैव समारिदशायाम्, तदा तत्प्रदेशोपसहारविसर्पण-
 परिणामसहकारि'कारणस्य कर्मास्त्रवस्यातवस्थितत्वेन सूक्ष्ममूक्ष्मतरादिव्यल्पगोचरस्यान-
 वस्थितस्यैव तत्परिमाणस्य' सम्भवात् । ततो यदत्र ब्रह्ममीमासाया सूत्रम्—“अन्याऽवस्थि-
 तेऽत्रोभयनित्यत्वादविशेष” [ब्र० सू० २।२।३६] इति, यच्च भाष्य भागवतम्—“अन्यस्य
 नोक्तावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः तद्वत्पूर्वगोरपि आद्यमध्यमयोः
 जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गात् एकपरिमाणशरीरत्वं स्यात्, न उप-
 चितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः” [ब्र० सू० शा० भा० २।२।३६], इति, तत्प्रतिविहितम्, १०
 अमह्ययातप्रदेशस्य जीवस्य कर्मवशात् प्रदेशानामुपसहार-विसर्पणातिशयकमसम्भवे सति
 अपचयोपचयातिशयक्रमाधिष्ठानपरापरशरीरप्राप्तोरविरोधात् । यदप्यत्र दूषण भाष्यकारस्य—
 “तेषां पुनरनन्ताना जीवावयवाना समानदेशत्वं प्रतिहृष्येत या न चेति चकतव्यम् । प्रतिघाते
 तावत् न अनन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्पीयेरन् अप्रतिघातोऽपि एकावयवदेशत्वोपपत्तेः
 तद्वैपानवयवाना प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः ।” [ब्र० सू० शा० भा० २।२।३४]
 इति, तदपि तस्य जैनमतानभिज्ञत्वमावेदयति, न हि तत्र तेषामप्रतिघात एव, समुद्घात-
 दशायामत्यन्तविसर्पणेन परस्परप्रतिघातवत्तामेव भावात् । तेषां चासह्यचातलोकाकागप्रदेश-
 समवायित्वेन परिच्छिन्नप्रदेशसमवायित्वाभावात् । नापि सप्रतिघाता एव उपसहारपर्यन्त-
 प्राप्तावेकप्रदेशसमवायित्वेनैव परमाणुरूपतया मध्ये चानेकविकल्पतया तेषामवस्थानात् । २०
 ततो युक्त' मुक्तस्यावस्थितपरिमाणत्वम्, अन्यथाभावे हेत्वभावात् । कथमेव घटादिवद-
 नित्यत्व न भवेदिति चेत् ? न, कथञ्चित् तस्येष्टत्वात्, एकान्तनित्यत्वे' विनश्वर-
 वान्तवन्निर्गमस्थैवाभावप्रसङ्गात् । एतदेवाह—

नित्यस्येच्छा-प्रधानादियोगोऽनित्यः किमात्मनः ।

मिथ्याज्ञानादनिर्मांसस्तथाऽनेकान्तविद्विषाम् ॥६५॥ इति । २५

य खलु योगपरिक्ल्पितस्यात्मन इच्छाद्वेषादिना, सादृश्योपगतस्य शरीरेन्द्रियादि-
 विवर्तिना प्रधानेन, ब्रह्मज्ञादिसम्मतस्य स्वपरविभागादिभेदावच्छेदविधायिन्याऽवयवया घोतः
 समवायारूप सम्बन्ध, कीदृशस्य ? नित्यस्य कूटम्यस्य, परिणामिनोऽनभ्युपगमात्, स
 किमनित्यः ? नैव । तथा हि—

तत्सम्बन्धस्ततोऽन्यदचेत् तस्येति कथमुच्यताम् । ३०

मुक्तात्मवत् परस्माच्चेत् सम्बन्धादतवस्थिति ॥६८२२॥

अनन्यदचेत् स नित्य म्यात् नित्यादध्यतितरेव ।

तथा च नित्या एव स्फुरिच्छाद्वेषादयोऽपि ते ॥६८ ३॥

१ “न हि व्यापारकतो विवृत्तो व्यापारस्य सम्भवः ।” —ता० टि० । २—व्यापणहर्मा—प्रा०,
 प०, प० । ३—आमस्य प० । ४—युक्तपरिपत्त—प्रा०, प०, प० । ५—व्यपेन वि—प्रा०, प०, प० ।
 ६—विनिपत्तेना प० । —द्विवर्तिना—प्रा०, प० ।

सम्बन्धे सति यत्तेषां तद्वता न निवर्तनम् ।

निवर्तने वा सम्बन्धो विना तं स कथं भवेत् ॥१८२४॥

ततो नित्या एव ते । तथा च अनेकान्तविद्विषयभेदान्तरादिना सम्बन्धिन आत्मनो जीवस्थानिर्मासो निश्चयसाभाव सप्ता एव स्यात् । कुत ? मिथ्याज्ञानात् तत्त्वे अतत्त्व-
५ ज्ञानात्, तन्नित्यत्वत्वात् सप्तास्य, तस्य चेच्छादिवधित्यत्वात् । तदनित्यत्वमिच्छना चात्मनोऽपि तत्सम्बन्धात्मन कथञ्चिदनित्यत्वमेपितव्यम्, अन्यथाऽनुपपत्तेः । तत परिणामात्मन एवात्मनो मोक्ष, हेतुफलभावस्य तत्रैव सम्भवात् नैकान्तनित्यादिस्वभावस्य, विपर्ययात् । तथा च व्यवस्थित सर्वभावेषु क्रमाक्रमानेकान्तयोर्भगितद्विपर्ययोश्च चतुष्टयस्य प्रतिपादनात् प्रवचन प्रमाणमिति । तच्च स्वविषये सप्तभङ्ग्या प्रवर्तत इति तद्विनियम्य बुद्धंवाह-

१०

द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषप्रविभागत ।

स्याद्विधिप्रतिषेधाभ्यां सप्तभङ्गी प्रवर्तते ॥६६॥ इति ।

द्रव्यमन्वयिरूप पर्याया व्यावृत्तिधर्माण सामान्य 'मदृश परिणामो विज्ञेयो विसदृश-
स्तया प्रविभागस्तेन यो स्यात् कथञ्चिद्विद्विधितधर्मस्य विधिप्रतिषेधो भावाभावो ताभ्या
सप्तभङ्गी सप्ताना भङ्गाना समाहार तद्वचमि प्रवर्तत इति । विधिप्रतिषेधयोर्द्वित्वात्
१५ तदुपाश्रयो भङ्गावपि द्वावेव स्याता तत्कथं ते सप्तैति चेत्, न, तयोरेव प्रतिपत्तु प्रत्येको-
भयादित्रिवल्येन सप्तधा प्रतिपित्साया तथा 'तत्प्रतिपादिनो वचनस्यापि सप्तविपर्ययोपपत्तेः ।
तथा हि जीवे धर्मिणि त इमे तद्विध्यादिविषया सप्त भङ्गा-स्यादस्त्येव जीव, स्यान्ना-
स्त्येव, स्यादस्ति च नास्ति चैव स्यादवक्तव्य एव, स्यादस्ति अवक्तव्य एव, स्यात्नास्ति
अवक्तव्य एव, स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्य एव इति । तत्र प्रथमद्वितीयो तद्वावाभावयो
२० प्रत्येक प्रतिपित्सायाम्, तृतीयस्तदुभयजिज्ञासायाम् । तदेवाह-

तदतद्गुणभेदेन वाचो वृत्तेस्तयोभयम् । इति ।

तच्चान्तित्वम् अतच्च नास्तित्व ताभ्या यो वस्तुनो जीवस्य भेद कथञ्चिन्नानास्त्व
तेन वाच प्रत्येक तत्प्रतिपादिन्या श्रुतेर्बुद्धेराद्यौ भङ्गी तथा तेनोभयवेदनप्रकारेण वाचो
वृत्तेरुभय तृतीयो भङ्ग इति यावत् । चतुर्थस्तु युगपत्प्रतिपित्साया वचनप्रवृत्तेरसम्भवात्,
२५ तदेवाह-

तदतद्गुणवृत्तेरेव [सह तद्गुणवृत्तिना] ॥६७॥ इति ।

तदतदोर्था वाच वचनस्य अवृत्ति यौगपचेन अन्यथानुपपत्तेः तस्या, चेति
समुच्चये । पञ्चमादिभङ्गनय तु प्रथमादे प्रत्येक जिज्ञासाया चतुर्थेन सम्मिलनात् ।
तदेव निवेदयति-'सह तद्गुणवृत्तिना' इति । वृत्तेरिति वर्तते । तदिति च निपातस्तेषां-
३० मित्यर्थे । तदयमर्थे-चाग(गु)वचनम् अवृत्तिरविद्यमान'वृत्तियन्त्रावक्तव्यविषये, अनेन
सह तेषां स्यादस्यादीना वृत्तेरिति । तथाहि प्रथमस्य चतुर्थेन सह वृत्तौ 'पञ्चमो भङ्गो,
द्वितीयस्य पष्ठ, तृतीयस्य सप्तम । न चैव भङ्गान्तरपरिवर्तन सम्भवति यत 'सप्त-
भङ्गोप्रसादेन शतभङ्गयपि जायते' [ ] इत्युपालभ्येत । तथाहि-

१ सत्त्वपरि-भा०, व०, प० । २-पञ्चा प्रथे-भा०, व०, प० । ३ तत्प्रतिपादि-भा०, प०,
प० । ४-वेदिनं प्र-भा०, व०, प० । ५-यान्तस्ते-भा०, व०, प० । ६-मानावृत्ति-भा०, व०, प० ।
७ पञ्चम-भा०, व०, प० ।

प्रथमस्य द्वितीयेन मिलने तृतीयत्वम्, तृतीयेन पौनरुक्त्यमेवस्य अस्तिपदस्वाधिक्यात् । चतुर्थेन पञ्चमत्वम्, पञ्चमसप्तमाभ्यां पौनरुक्त्य पूर्ववत् । षष्ठेन सप्तमत्वम् । एव द्वितीयादावपि वक्तव्यम् । तत्र भङ्गान्तरपरिकल्पन तन्निवन्धनस्य प्रतिपित्ताप्रकारस्य सप्तमैव स्थितत्वात् । एवं प्रमेयत्ववस्तुत्वामूर्तत्वादिसप्रत्यनीकापरधर्मापेक्षयाप्यात्मनि पुद्गलादावपि तदस्तिरत्ननास्तित्वादिधर्मविकल्पोपनिबन्धना सप्तभङ्गोसमालिङ्गिता वचनप्रवृत्ति प्रतिपत्तव्या । ५

तत्र किमर्थोऽयं स्यादेवकारप्रयोग विनापि तेन भङ्गविकल्पानामुपपत्ते इति चेत् ? उच्यते—यदि 'अस्ति जीव' इत्यस्तिपदमनेवकारप्रयोगम्, अनुवक्तसम' भवेत् अप्रवृत्तिनिमित्तात्वात् । नहि जीवास्तित्व तदभावव्यवच्छेदेनाप्रतिपाद्यतस्तस्य जीवे तदप्रयोजनकारिणं प्रति प्रवृत्त्यङ्गत्वम्, जीवस्यैव तदानीमप्रतिपत्तत्वात् । तदेव हि प्रतिपन्नं नाम यदभावव्यवच्छेदेन' । न चानेवकारात् पदात्तथा तत्प्रतिपत्तिः । सति चैवकार-प्रयोगे जीवस्यास्तित्व एवावधारणादैकान्तिकी तदभावव्यवच्छित्तिरिति । 'स्वरूपादिनेव पररूपादिनापि तत्र भाव एव' इति ब्रह्मवादप्रत्युज्जीवने स्यादिति निपातस्यापि प्रयोगः । तेन कथञ्चित् स्वरूपादिनेव तदस्तिरत्वम'वद्योतयता पररूपादिना तद्व्यवच्छेदात् ब्रह्मवाद-प्रत्याख्यातोपपत्ते । तथा नास्तीत्यपि पदमनेवकारमनुवक्तकल्पमेव, भावव्यवच्छेदेन ततोऽप्य-भावस्थाप्रतिपत्ते । एव भङ्गान्तरेऽपि प्रत्यनीकव्यवच्छेदाभावादिनुवक्तवत्त्वमनेवकारत्वे । ततो नास्त्येवेत्यवधारणे जीवस्य नास्तित्व' एव नियमात् पररूपादिनेव स्वरूपादिनाप्य-भावापत्तौ शून्यवादस्याविभक्ति तन्निवन्धनं स्यात्पदात् । स्यादेव हि तस्याभावे नियमो न सर्वधेति । तथास्त्येव नास्त्येवेत्यनोभयथाप्य'स्तित्वनास्तिरत्वयोरेवधारणबलात् प्राप्ती तदस्तिरन्निवन्धनमनुवर्तव्यम् । अवन्तस्य एतेत्यत्रापि सर्वथा तस्यावक्तव्यतामा' नियमप्राप्ति-स्यात्पदेन प्रतिषेधस्तव्या । तथा च प्रतिपिद्धमेतत्—'नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यमी' [ ] इति । तेषामेकान्तोऽर्थस्तिरिति अस्यापि वचनस्य वैयर्थ्येन तदादिनो निग्रहापत्ते । तदसस्पर्शत्वप्रतिपादनायैत्वे च प्रतिज्ञाभङ्गदोषप्रसङ्गात् । एवान्ता-वाच्यत्वं च भावानां श्वाससलोपमापादयति । ध्यास हि प्रेक्षावता तदुपायानुष्ठानात् । न च स्वरसतस्तेषां तदुपायप्रतिपत्ति आप्नागमपरिकल्पनावैवल्यप्रसङ्गात् । आयमाच्च तदवाच्यत्वे तस्याप्रतिपत्ते । "ततो लुप्यत एव मुमुक्षुणा मोक्षावाप्तिरुपायाभियोगाम्भवात् । तदुक्तम्—'अवाच्यता श्वाससलोपहेतु' [युक्त्यनु० श्लो० ४४] इति । तत्र "तरति शोक-मात्मवित्" [छा० ७।१।३] "ब्रह्मविदानोति परम्" [तै० २।१।१] इत्यादेशगमादेव नि श्रेयसनिबन्धनमात्मवेदनमधिगन्तुवामेन नैकान्तेनात्माद्याच्यत्वमध्यवसानव्यम् । अतः प्रत्यास्यातमेतत्— ३०

१ -तमसम्भवे -छा०, प०, प०, १ २ -नायेन व्य -छा०, प०, प० । ३ -द्वेन वत् -छा०, प०, प० । ४ "प्रतिपन्नमिति प्रागुक्तस्य पदस्याप्रापि सम्बन्ध ।" -शा० टि० । ५ -काराप्रयो -छा०, प०, प० । ६ -मव्यतो -छा०, प०, १-मव्यतो-२० । ७ "ब्राह्मशास्त्रिणां ब्रह्मविरतैश्चैत्युता ब्रह्मवादिनाऽऽत्मनः पररूपादिनास्तित्वमनुपपत्तम् । घनिर्वाच्याविद्याद्विषयमधिष्यस्य प्रभवतो, विरता यस्मैति विपन्निल-तेनोऽवयवः । यत्परमाद्विदं चरमपरमुद्यावधिर्दं नमामस्तेभ्यस्मान्निमित्तमुत्पन्नानमगृत्वम् ।" -शा० टि० । ८ -त्यमेव नि -छा०, प०, प० । ९ -प्यस्तिरयोरे -छा०, प०, प० । १० -तार्थान् निय- छा०, प०, प० । ११ ततोऽप्यत एव छा०, प०, प० ।

- 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' [तं० २।४-५] इति । ततो युगपदत्पदसत्त्वाभ्या तस्य वक्तुमशक्यत्वात् अवाच्यत्वम्, न त्रमेण नापि धर्मान्तरे, युगपदपि पदद्वयेनैव । एकपदेन तु शतशानचो सच्छब्देनैव सकृदपि ताभ्या तस्य वचन-सम्भवादिति स्याद्वादस्यायमुल्लास । तथा 'अस्ति अवक्तव्य एव' इत्यत्र अस्त्येवेति वचनात्
- ५ स्वस्वादिबत् पररूपादिनाऽपि अस्तित्वस्य, अवक्नव्य एवेत्यभिधानाच्च तयो त्रमेणेव अक्रमेणापि अवक्नव्यत्वस्य प्रसक्तौ स्यात्पदेन प्रत्यवस्थापनम् । तेन स्वस्वादिनैवास्तित्वम्, योगपद्येनैवावाच्यत्व चावद्योनयना विषय्येणास्तित्वावाच्यत्वयो प्रत्याग्यानात् । एक-मुत्तरनापि वक्नव्यम् । ततो युक्तो भङ्गविवल्पेपु स्यात्कारस्य प्रयोग फलवत्त्वात् । नन्वेव घटमानयेत्यादेलौ विव'स्य शास्त्रीयस्य च "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गं" [तं० सू० १।१] इत्यादेवैचनमार्गं न्यादेवकारप्रयोगवैकल्यात्तत्पक्षभावी दोष प्राप्नोतीति चेत्, सत्यम्, यदि तदापि तदर्थस्य 'प्रतिपत्तिर्न भवेत् । न च'वम्, प्रवरणा-दिना तदापि 'तद्भावात् । तदेवाह-
- १०

प्रयोगविरहे जातु पदस्यार्थं प्रतीयते । इति ।

- जातु कदाचित् प्रवरणादिमन्निधिसमये पदस्य स्यादित्यादे प्रयोगस्य विरहोऽनु-
- १५ च्चारण तस्मिन् सति अर्थं स्यात्कारादेरभि'धेय अतिप्रसङ्गानुक्तवत्पत्तिवृत्तिलक्षण प्रतीयते प्रकरणादिसहायादेव शब्दादवगम्यते । तत्र तत्र तद्विरहभाविदोष तद्विरहेऽप्यर्थ-त एव तस्य निवर्तनात् तदर्थस्य तद्विरहे प्रतीने । कथमिदानी तस्य तदर्थत्वम् ? अन्यत प्रतीयमानत्वादिति चेत्, किमेतावता तदर्थत्वाभाव ? क्वचित्स्वैन्धवशब्दादवगतस्यापि लवणस्य लवणशब्दार्थत्वानिवृत्ते । ततो यथा प्रकरणादिवत्तादवधूतस्यापि लवणस्य
- २० लवणशब्दार्थत्व तच्छब्दस्य तत्र प्रयोगार्हत्वेन शब्दतदर्थत्ववेदिभिरभ्यनुज्ञानात्, तथाति-प्रसङ्गादिनिवर्तनस्यापि स्यात्काराद्यर्थत्व तदविज्ञोपात् । एतदेवाह-

स हि शब्दार्थतत्त्वज्ञैस्तस्येति व्यपदिश्यते ॥६८॥ इति ।

- स तन्निवृत्तिरूपोऽर्थो हि यस्मात् तस्य स्यादित्यादे पदस्य इति व्यपदिश्यते शब्दार्थ-तत्त्वज्ञं शब्दार्थयोस्तत्त्व वाच्यवाचकभाव जानिद्भ्रं बालावलादिभि तेषा गतानुगति-
- २५ प्रवृत्ताना तदव्यपदेशशक्यभावात् । तस्मात् स तस्येति प्रतिपत्तव्यम् अन्यनापि 'तद्व्यपदेश-निवन्धनत्वाच्छब्दार्थमन्वधप्रतिपत्तेरिति मन्यते । कुत पुनरय नियम सर्वत्र कुतश्चित् प्रतिपत्तव्य एव स्यात्कारादेरर्थं इति चेत् ? उक्तमन-अन्यथानिप्रसङ्गादिनिवर्तनस्या-सम्भवात्' इति । तथाहि-सम्यग्दर्शनादिवान्ये 'यद्यनवधारण तदा सम्यग्दर्शनादिरेव नापरो मोक्षमार्ग इत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य, स च 'मोक्षस्य मार्ग एव नामार्ग इत्ययोगव्यु-
- ३० दासस्य, तस्य मार्गो भवत्येवेत्यन्त्यायोगव्यपोहस्य चाप्रतिवेदानादनुक्तवत्प वाक्य भवेत्, स्वार्थस्यास्वार्थव्यवच्छेदेनानभिधानात् । ततो विद्यत एव नियमादेवकारार्थस्य प्रतिपत्ति, व्यवच्छेदस्यैव तदर्थत्वात् । तथा स यदि मार्ग एव मोक्षस्य सर्वदा किन्न स्यात् परिणति-

१ तस्यावक्तुम- आ०, य०, प० । २-कवाक्यस्य आ०, य०, प० । ३-मार्गस्य स्यादेव - आ०, य०, प० । ४-पत्तिर्नैव आ०, य०, प० । ५-तद्भावात्तदे-आ०, य०, प० । ६-धेयातिप्रसङ्गादुक्त- आ०, य० । ७-त्यर्थ एव आ०, य०, प० । ८-'सद्व्यपदेशता'-सा० टि० । ९-सङ्गादेनिव-आ, य०, प० । १०-यद्यव-आ०, य० । ११-यदव-प० । ११-मोक्षमार्गं प० ।

विशेषादेरपेक्षणीयस्य सर्वदाप्यभावादिति 'चेत्, सिद्धा तर्हि स्यात्पदस्यापि नियमतो विषयप्रतिपत्ति, अपेक्षणीयस्य तद्विशेषादेरेव तद्विषयत्वात् । तदत्रापि सम्मदशनादिर्भोक्तस्य स्यान्नार्ग एव, स्यादमार्ग एव, स्यादुभय एव, स्यादवक्तव्य एव, स्यान्नार्गावक्तव्य एव, स्यादमार्गावक्तव्य एव, स्यादुभयोवक्तव्य एव, इति सप्तभङ्गी प्रतिपत्तव्या । तथा अन्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदेऽपि' इति सप्तभङ्गी 'दुरवगाहो वचनमार्गं सम्भवति सर्वत्र स्यादेवकारयोरर्थेन सन्निधिप्रतीते । यदि पुन प्रकरणादेरप्यवधारणादिप्रतीति तर्हि स एवास्तु तस्य सर्वत्रापि सुलभत्वात्, किं स्यात्कारादे प्रतीतार्थस्य प्रयोगेणेति चेत्, नाय-यमुपालम्भ, लोके प्रतीतार्थानामपि प्रयोगप्रतीते । इदमेवाह—

अहमस्मीति वाक्यादौ सिद्धावन्यतरस्थिते ।

उभयोक्तवदत्रोक्तावुपालम्भो विरुद्धयते ॥६६॥ इति ।

१०

अहमस्मि त्व भवसि इत्यादौ 'वाक्ये येयम्' अन्यतरस्य 'अहम्' इत्यस्य 'अस्मि' इत्यस्य वा प्रयोज्यतया स्थितिः तत एव सिद्धौ अर्थप्रतीतौ 'येयम्' उभयोक्तिः तत्रैव तद्वत् अत्र अस्या 'स्यात्कारादियिपयायाम्' उक्तौ पौनस्वत्येनोपालम्भो विरुद्धयत इति । प्रकारान्तरेणापि स विरुद्धयत इति दर्शयति ।

यदि केचित् प्रवक्तारो वृत्तिवाक्यार्थयोरपि ।

सूत्रेष्वेव तयोरुक्तौ त्रैलोक्यं किन्न वर्तते ॥ इति ।

१५

यदि नाम केचित् प्रज्ञातिशयशालिन, पुरुषा सूत्रेष्वेव वृत्त्यर्थस्य वाक्यार्थस्य च वार्तिकार्थस्य प्रतिपादयितार किं तावतैव सर्वो जन तयो वृत्तिवाक्ययोः उक्तौ न वर्तते वक्तव्य एव, वृत्त्यादिकरणस्य तथापि प्रतीते । सूत्रादेव तदर्थमपि गन्तुमशक्तान् प्रति तत्करण फलवदेव,

२०

"सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ वार्तिकेऽपि च ।

उदाहरणं 'मन्दस्य प्रत्युदाहरणं पशो ॥" [ ]

इति वचनादिति चेत्, तर्हि स्यात्कारादिप्रयोगोऽपि सफल एव तद्विषयेऽपि मन्दमतोना भावात् । एतदेवाह—

केवलं प्रतिपत्तार स्याद्वादे जडवृत्तय । इति ।

२५

प्रतिपत्तारः सोगतादय स्याद्वादे तदर्थेऽनेकान्तरूपे जडवृत्तयो जडव्यापारान् न मनागप्यजडवृत्तय इति केवलार्थः । तन्स्नान्प्रति मफल एव निपातप्रयोग इति मन्यते । परत्रापि जडवृत्तय इति दर्शयति—

जातितद्वदपोहादिवादं च न हि जानते ॥७०॥ इति ।

जातिः सामान्य तद्वान् विशेष तावेवापोहस्वभावत्वाद्बोह स आदि यस्य क्षण-भङ्गादेस्तस्य वादं च न हि जानते न प्रतीयन्ति* । तात्पर्यमत्र यथा तदपोहादिवि*मपरोपदेश-

३०

१ चेत्तर्हि छा०, ४०, ५० । २ -यत्वाद्वापि छा०, ४०, ५० । ३ "अयोगव्यवच्छेदे उत्तरकारणे" -ता० टि० । ४ "तत्सम्भूति प्रतिपत्तयेति सम्मन्त्रः" -ता० टि० । ५ "मा" -ता० टि० । ६ योपमन्व-त्तस्या- छा०, ४०, ५० । ७ योऽप्यु- छा०, ४०, ५० । ८ स्यात्तारादि- छा०, ४०, ५० । ९ -मन्त्रस्य ता० । १० प्रतीयन्तेति छा०, ४०, ५० । ११ -दिमप-छा०, ४०, ५० ।

मवगच्छता व्याख्यातून् प्रति विफळमपि तद्वाद्प्रणयन तदवगमविकल्पप्रतिपत्तयेक्षया सफल
तया स्यात्कारादिनिपातप्रयोगोऽपि ।

के तर्हि स्याद्वादमनुसन्धते यदि तत्र मीगतादयो जडवृत्तय इति चेत् ? अत्राह—

सर्वथैकान्तविश्लेषतत्त्वमार्गोऽप्यवस्थिता ।

५ व्याख्यातारो विप्रज्ञातः स्याद्वादमनुसन्धते ॥७१॥ इति ।

व्याख्यातार परप्रयायनप्रवृत्ता स्याद्वाद स्याच्छब्दम्, उपपन्नमिद तेनैवकारमपि
अनुसन्धते स्वीकुर्वन्ति विवक्षातो विवक्षया तेन विषयवाच्योतनेच्छया । कीदृशास्ते ? सर्व
थैकान्तविश्लेषो व्यपोहो यस्मिस्तत्त्वे तस्य मार्गोऽप्येव प्रत्यक्षादिरूप तत्र व्यवस्थिता इति ।
जात्यन्तर तत्त्वमेकान्तव्यवच्छेदेन प्रत्यक्षादिना निश्चिन्नन्तो व्याख्यातार तदवद्योतनाय

१० स्याद्वादमवलम्बन्त इति यावत् ।

प्रमाणप्रसिद्धत्वादेवानेकान्ते सशयादिदोषप्रसङ्गोऽपि प्रेक्षावता नावतरतीत्याह—

अनेकलक्षणार्थस्य प्रसिद्धस्याभिधानत ।

संशयादिप्रसङ्ग किं स्याद्वादेऽमूढचेतस ॥७२॥ इति ।

सशय आदिर्यस्य विरोधादेस्तस्य प्रसङ्ग किं नैव । क्व 'कस्य ? स्याद्वादेऽनेकान्त-
१५ वादे अमूढचेतस प्रबुद्धबुद्धे । कुत स न ? इति चेत्, अनेकलक्षणस्य नकारमानेकरूपस्य
अर्थस्य चेतनेतरवस्तुन प्रसिद्धस्य प्रमाणनिर्णयस्य अभिधाना स्याद्वादेन प्रतिपादनात् ।
ततस्तत्र सशयादिकमुपलोक्यपक्षवतादि'रमूढचेता न भवतीति मन्यते । हेयोपादेशतत्त्वमेव
सोपाय प्रयत्नत प्रतिपादयितव्यं पुरुषार्थोपयोगात् निमित्तान्तप्रतिपादनेन विपर्ययात्
इति चेत् ? नास्ति विपर्यय सर्वस्मापि वस्तुनस्त्वस्यानेकान्तपर्यवसितत्वज्ञापनेन एकान्त-
२० शासनेषु हेयादि'तत्त्वसत्त्वाभावनिवेदनार्थत्वात् तत्प्रतिपादनस्य । तदेवाह—

साकल्येनेह सामान्यविशेषपरिणामधी ।

मिथ्यैकान्तप्रवादेभ्यो विदुषो विनिवर्तयेत् ॥७३॥ इति ।

मिथ्यैकान्ता सर्वथैकान्ता तेषां प्रवाषा 'सर्वमपि तत्त्व सामान्यरूपमेव विशेषा'-
त्मैव परस्परविविक्तोभयस्वभावमेव विचारायोगादुपप्लुतमेव सावृतमेव' इत्यादयो वचन-
२५ 'प्रवन्था तेभ्यो विदुषो विद्वज्जनान्' विनिवर्तयेत् निश्रेयसाश्रितया तत्प्रतिपादितोपायानुष्ठाने
'प्रवृत्तान् प्रतिनिवर्तयेत् । वा पुनरेवमिति चेत् ? सामान्यविशेषपरिणामधीरेव' । सामान्य
द्विविध 'तद्भवमामान्य तिर्यक्सामान्य च, विशेषोऽपि द्विविध एकद्रव्यगतोऽनेकद्रव्यगतश्च'
तावेव परिणामस्तस्य 'धुद्धि । क्व सा तादृशीति चेत् ? इह अस्मिन् चेतनेतरात्मन्यर्थ-
कलापे । कथम् ? साकल्येन सामन्येन । तदनेनानुमानिको 'तद्बुद्धिरिति प्रतिपादित भवति,

१ गच्छतीं छा० घ० प० । २ तत्त्वे स तस्य छा०, घ०, प० । ३ तस्य छा०, घ०, प० ।
४ द्रष्टव्यम् - हेतुवि० टी० पृ० १८, १०४ । अक० टि० पृ० १८२ । ५ -न्तप्रवादेन छा०, घ०, प० ।
६ 'पुरुषार्थोपयोगात्' -सा० पृ० । ७ -तत्त्वगर्वा-आ०, घ०, प० । ८ वाद् छा०, घ०, प० ।
९ -वातमावमेव छा०, घ० प० । १० -प्रसङ्गां छा०, घ०, प० । ११ -नाद्विनिय- छा०, घ०, प० ।
१२ प्रवृत्ता प्रवर्त- छा०, घ०, प० । १३ -धीरेव छा०, घ०, प० । १४ तज्ञात् सा- छा०, घ०, प० ।
१५ -तरच परि- छा०, घ०, प० । १६ बुद्धे छा०, घ०, प० । १७ तद्बुद्धेरिति छा०, घ०, प० ।

प्रत्यक्षस्य निरवशेषसूक्ष्मान्तरितद्वारात् १० तद्विषयस्यास्मदादीनामसम्भवात् । अनुमानसम्भ-
वस्तु मुनिश्चिततत्परिणामाविनाभावस्वभावस्य ११ सत्त्वकृतकत्वादेरशेषव्यापिवस्तुधर्मस्य
१२ भुविवेचितप्रामाण्यतर्कज्ञानघलेन तत्र सर्वत्राप्यध्यवसायात् । १३ तदियमानुमानिकी दृष्टि
सर्वत्रसामान्यविशेषपरिणाम तद्विषयव्युदासेन व्यवस्थापयन्ती सर्वथैकान्तशासनाना
मिध्वात्वनिवेदनेन तद्विषयमादर प्रेक्षावता प्रतिक्रियतीति १४ न पुरुषार्थानुयोग, तत्परि- ५
णामस्य तदात्मन एव श्रेयोमार्गस्योपपत्ते ।

कथं पुनः शासनत्वादिशेषेऽपि शासनान्तरपरिहारेण भगवदहंछासनस्यैव
प्रामाण्यमित्यारेकाया तथा तद्दर्शयन्नाह-

आप्तवादः स एवायं यत्रार्थाः समवायिनः ।

प्रमाणयविसंवादात् [प्रणेता यदि शङ्कयते] ॥७४॥ इति । १०

यत्र यस्मिन् अर्था अनेकात्मपरिणाममार्गतद्विषयलक्षणा समवायिनोऽभिधेयत्वेन
११ सम्बद्धा स एवायमाप्तवाद आगम प्रमाणं नापर । कुत एतत् ? अविसंवादादस्यैव इति
विभक्तव्यत्ययेन सम्बन्ध निरूपितश्चान्ययोगव्यवच्छेदेना १२ स्याद्विसंवाद । स्यान्मतम्-
भगवत्सिद्धो हेतु प्रत्यक्षानुमानविषय एव भावात्, न देवादिद्विषयकृष्टेष्वन्तपरोक्षेषु इति,
तन्न, तत्रापि तदनुसारेण तस्य प्रतिपत्ते । नहि प्रत्यक्षादिविषयमशेषमप्यविसंवादा- १५
धिष्ठानमादिशत पुरुषस्य तदपरत्रान्यथोपपदेने कारणमस्ति १६ रागादेरभावात् । भावे तद्विषयेऽपि
तन्निषयमाभावप्रसङ्गात्, रागादिमता तत्रापि १७ प्रायोविप्रलम्भस्योपलम्भात् । अथवा कस्मादप-
मेवागमः १८ आप्तवादो न प्रत्यागमोपि ? इत्यनेदमाह-आप्तवाद इत्यादि । १९ यत्रार्था निरू-
पितरूपा समवायिन स एवायमाप्तस्य रागादिरोपविकलस्य वादो नापर । कस्मात् ?
अयमेव प्रमाण यत इति । न ह्यनाप्तवादत्वेऽस्य प्रामाण्यम्, अपौरुषेयत्वस्य प्रत्याख्यानान्त, २०
प्रामाण्यमपि अविसंवादात् । न हि प्रत्यागमेषु तल्लेशोऽप्यस्ति । ततोऽनाप्त एव सुगतादि-
विसवादिबचनत्वाद्गुणतादिवत् । न चेदमसिद्धम्, प्रत्यक्षादिनिबद्धनिश्चयेऽपि बहिर्भाव-
हेतुफलभावतत्परिणामतत्त्वाद्वा तद्वचनस्यान्यथैव भावादिति निरूपितत्वान्नेह प्रतन्यते ।

कथं पुनः दृष्टागमविरोधविकलतया प्रमाणमप्यनेवान्तवादो विमलितनिखिलदोष-
कलापस्य सकलवेदिन एवेति निश्चय ? सम्भवति हि तदपरस्यापि तादृशी वचनवृत्ति, २५
सरागाणामपि वीतरागवद्वचवहारोपपत्ते । कथं वा यथोक्तगुणोपपन्नोऽपि क्वचिन्मिथ्या-
वचनानामप्रणेतैवेति निर्णयो वीतरागाणामपि सरागवच्चेष्टासम्भवात् ? एतदेव दर्शयति-

प्रणेता यदि शङ्कयते । इति ।

प्रणेता प्रवचनस्य प्रवक्ता शङ्कयते दोषवानपि तस्य प्रणेता दोषविकलोऽपि भवति
मिथ्याज्ञादीति सशक्यते । यदि इति पराभिप्रायद्योतने । तत्र प्रथमशङ्कायामुत्तरमाह- ३०

आत्मा योऽस्य प्रवक्तारमपरात्तीदस्तपयः । इति ।

१ 'यस्य'-ता० टि० । २ 'तद्विषय' इत्यर्थः । ३ -तपरिणा- छा०, य०, प० । ४ -मादिना-
भाव-छा०, य०, प० । ५ तद्वत्त- छा०, य०, प० । ६ -पस्यापि छा०, य०, प० । ७ भुविनेचयस्ये
प्रा-छा०, य०, प० । ८ तद्वी- छा०, य०, प० । ९ 'तत् इत्यमिति पदच्छेद'-ता० टि० । १० नापर -
छा०, य०, प० । ११ सम्बन्धः छा०, य०, प० । १२ -दे सामान्यावि-छा०, य० । १३ -दे मप्यपि-प० ।
१४ 'तस्यानुत्कारण मस्ति -ता० टि० । १५ -पि यस्मिन्प्रायो प्रायो छा०, य०, प० । १६ -म प्राप्तत्वाद्वा
छा०, य०, प० । १७ यत्रानिरूपित- छा०, य०, प० ।

- य आत्मा पुरुष अस्य वचनस्य सम्बन्धी कर्तृत्वेनाय प्रवक्ता प्रकर्षणातीन्द्रिय-
ज्ञानवैराग्यादिरूपेण वक्ता, न तद्विपर्ययेण । कुत एतन् ? अपराखीडसत्ययो न परे
सौगतादिभि दोषोक्तिर्नजिह्वया आलीड आस्वादितः सत्वयः सम्यग्दर्शनादिरूप सन्मार्गो
यस्य स अपराखीडसत्ययो यत एवमत प्रवक्तोति । नहि सम्यग्दर्शनादिक स्वर्गापवर्गादि-
५. निरवशेषपुरुषार्थप्राप्त्युपायतया सत्यव्यपदेशम् अनन्यगोचरम् अखिलापरतोर्थकरपरि-
कल्पितदोषप्रवादे स्वरूपतो विपयत परतश्च दुरुपपीड प्रत्यासन्ननिष्ठभव्यनिकायससार-
दुष्कनिस्तरणकारणमादिशत पुरुषोत्तमस्य प्रकर्षविपर्ययेण प्रवक्तृत्वकल्पनमुपपन्नम्,
तद्विपर्यये तद्वचने प्रवृत्तेरेवासम्भवात् । तदेवाह—

नात्यक्षं यदि जानाति नोपदेष्टुं प्रवर्त्तते ॥७५॥ इति ।

- १० अत्यक्षमतीन्द्रिय चेत् न जानाति, उपलक्षणमिदम्, तेन वैराग्यातिशयवानपि न
भवति नोपदेष्टुम् उक्तरूप सत्यमभिधातु प्रवर्त्तते अत्यक्षज्ञानादिविकलस्य तदुपदेशशक्त्य-
सम्भवात् बालकादिवदिति भाव । द्वितीयशङ्कायामप्याह—

परीक्षात्तमवाक्यार्थपरिनिष्ठितचेतसाम् ।

अदृष्टदोषाशङ्कायामन्यत्रापि प्रसज्यते ॥७६॥ इति ।

- १५ परीक्षा प्रसिद्धप्रत्यक्षादिरूपा क्षम इति परीक्षाक्षम, स चासौ वाक्यस्य प्रवचनस्य
अर्थो जीवादि तेन परि समन्तात् स्वविषये निष्ठितं निरावावस्थित चेतः तदर्थज्ञान
येषा भगवता ते तथोक्ता । नहि तेषा जीवादितत्त्वज्ञानमन्तरेण तत्प्रणीतस्य वाक्यस्य
परीक्षाक्षमत्त्वप्रणयनमुपपन्न बालोन्मत्तादिवाक्यवत् । अस्ति च तत् । ततस्तदेव 'तेषा
तज्ज्ञान परिनिष्ठापयति' । सति च तज्ज्ञाने 'तेषा निर्दोषा एव [ते] । यत्र तद्विरुद्ध तत्र
२० तत्रास्ति यथोष्णस्पर्शवति शीतम्, अस्ति च भगवत्सु दोषविरुद्ध तत्त्वज्ञानमिति स्वभाव-
विरुद्धोपलब्ध्या तथैव निर्णयान् । तेषा च परीक्षाशक्ये विषये स्वयमदृष्टस्यापि विप्रलम्भ-
दोषस्याशङ्काया किमत्र विप्रलम्भनमस्ति उत नेति सतीती अन्यत्र प्रत्यक्षादावपि
प्रसज्यते तदाशङ्केति विभक्तिव्यत्ययेन सम्बन्ध । तथा हि पुरोवस्थित 'जलमवलोकयतोऽपि
कुतो नि शङ्कित्वम् ? न तावदुपलम्भादेव, तस्य विप्रलम्भिनोऽपि सम्भवात् स्वप्नादिवत् ।
२५ नापि सवादात्, उत्पत्तिसमय एव तस्यानवसायात् । अवसायेऽपि विसवादास्यापि 'तदेव
तद्भावात् तद्गतो दर्शनात् कस्मिच्चिदपि प्रवृत्ति स्यात् । प्रवृत्तित तदवसाय इति चेत्,
न, तदभावे तत प्रवृत्तेरेवायोगात् आगमवत् । प्रत्यक्षादेरनवसितसवादादपि प्रवृत्ति
बहुवित्यवयपरिक्लेशाभावात् नागमतो विपर्ययादिति चेत्, न; प्रत्यक्षादेरपि सवा-
दृष्ट्यादो प्रवृत्तस्य तदुपलम्भात् । तन्न प्रवृत्तितोऽपि तदवसाय । सुनिश्चितसवाद्दर्शनात्तर-
३० समानसामग्रीप्रभवत्वादिति चेत्, न, तदन्तरेऽपि तथाविधतदन्तरसमानसामग्रीप्रभवत्वेन
तदवसायवत्पनायामनवस्थ्याप्रसङ्गात् । सामग्री च तस्यार्थगर्भे' अर्थान्यायज्ञानवादिन ।

१ - जिह्वया धा०, य०, प० । २ - क्षमत्व प्र- धा० य०, प० । ३ - च ततस्त- धा०, य०, प० ।
४ - तेषां ज्ञानं धा०, य०, प० । ५ - पयति च धा०, य०, प० । ६ - तेषां च नि- धा०, य०, प० ।
७ - त बलमयलभ्यतोऽपि धा०, य०, प० । ८ - शङ्कितत्व प० । ९ - तथैव धा०, य०, प० । १० - गर्भेताथं
- धा०, य०, प० ।

न च तत्प्रभवत्वमुत्पत्तिसमये शक्यावसायम्, तदानीं तद्गर्भत्वात्तद्गर्भत्वयोरविवेचनात् ।
 प्रवृत्तित् शक्यावसायमेव तदिति चेत्, न, दोषाशङ्काया प्रवृत्तेरेवासम्भवात् । तन्न
 प्रत्यक्ष नि शङ्कम् । एवमनुमानमपि । तस्यासम्भवाच्च । नहि नि शङ्कप्रत्यक्षस्याभावे तत्
 सम्बन्धप्रतिपत्ति, यतोऽनुमान सम्भवेत् । सत्यपि तस्मिन् कथं तत् साकल्येन तत्प्रतिपत्ति ?
 तस्य सन्निहितवस्तुमानविषयत्वात् । अनुमानतस्तत्प्रतिपत्तावनवस्थापत्ते । प्रादेशिक- ५
 तत्प्रतिपत्तेश्च व्यभिचारेणानुमानकारणत्वायोगादिति चेत्, सत्यम्, अयमपि परस्य
 पर्वनुयोग । तत्र प्रत्यक्षानुमानयोर्निरारेक^१ प्रामाण्यं वस्तु^२प्रतिवन्धनिश्चयाभावात् ।
 एवमेतत्, तथापि व्यवहृत^३जनाभिप्रायेणा^४विसवादा^५त्तयो प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते । अन्यथा
 सकलव्यवहारविलोपप्रसङ्गादिति चेत्, प्रवचनस्यापि तथैव तदभ्यनुज्ञातव्यम्, तदभावेऽपि
 तदर्थानुष्ठानादिव्यवहारस्याभावप्रसङ्गात् । तत्र व्यवहारतोऽपि प्रमाणद्वैविध्यकल्पन- १०
 मुपपन्नं तदन्तरस्यापि भावात् । तर्हि प्रवचनवत् प्रत्यक्षानुमानयोरपि तस्मा भूत्, सविद-
 द्वैतस्यैव पारमार्थिकस्य प्रमाणस्य भावादिति चेत्, तस्यापि कथं प्रामाण्यम् ? स्वल्प-
 प्रकाशनस्य गुणस्य दर्शनादिति चेत्, प्रवचनस्यापि स्यात्, तनापि 'सत्यननुपुष्टयप्रकाशनस्य
 तस्य दर्शनात् । प्रत्यागमेन व्यभिचार इति चेत्, भवतोऽपि भेदप्रकाशेन कस्मान्न भवति ?
 तत्र विचारासहृत्वदोषस्य भावात् । तस्य चाद्वैतसवित्तावदर्शनादिति चेत्, समानमितरनापि । १५
 तत् स्वसर्वेदेन प्रमाणयता प्रवचनमपि प्रमाणमभ्युपगन्तव्यमविशेषात् । एतदेवाह-

प्रत्यक्षागमयोरिष्टं प्रामाण्यं गुणदोषयोः ।

उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां क्वचिद्दृष्टसमत्वतः ॥७७॥ इति ।

क्वचित् विषययोरद्वैतचतु सत्ययो यथाक्रमं प्रत्यक्षागमयो. स्वसर्वेदेनप्रवचनयो
 प्रामाण्यमिष्टं अभ्युपगतम् । तदिच्छाया निष्पन्नत्वेनाशक्यचालनत्वज्ञापनार्थं निष्ठाया २०
 निर्देश । कुतस्तदिष्टम् ? वृत्तसमत्वत वृत्तम् अनन्तरव्यावर्णितं यत्प्रत्यक्षागमयो समत्वं
 सादृश्यं तत् इति । तदेव कुत ? इति चेत्, गुणदोषयो उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यामिति,
 व्याख्यातमिदं पातनिकयैव । तदेव प्रवचनस्य प्रामाण्ये यत्सिद्धं तदाह-

तथा साक्षात्कृताशेषशास्त्रार्थोऽज्ञानपेक्षणात् ।

सद्वृत्तकेवलज्ञानः सर्वज्ञः सम्प्रतीयते ॥७८॥

तथा तेन प्रवचनप्रामाण्यप्रकारेण तस्य प्रणेता सर्वज्ञः सकलवेदी सम्प्रतीयते प्रणेत्तु
 सर्वज्ञत्वाभावे तत्प्रामाण्यानुपपत्ते निरूपणात् । कीदृशोऽसौ सर्वज्ञ इति चेत् ? स्यादेव यदि
 नियतार्थमेव प्रवचनम्, न चैवम्, तस्यापि प्रत्यक्षानुमेयात्यन्तपरोक्षलक्षणस्थानत्रयपरिवर्ति-
 पदार्थजातविषयत्वेनाशेष^१गोचरत्वात् तज्ज्ञानादेव सर्वज्ञत्वोपपत्ते । यद्येव छद्मस्यादर्हत
 को विशेष ? तस्याप्यागमतो सर्वज्ञत्वसम्भवादिति चेत्, सर्वविषयसाक्षात्करणमेव^२ । ३०
 अतएवोक्तं साक्षात्कृताशेषशास्त्रार्थ इति । अशेषस्य शास्त्रार्थस्य साक्षात्करणं भगव येव,
 सकलावरणपरिक्षयस्य तत्सिद्ध्यनस्य तत्रैव भावात् न छद्मस्थे विषयेणात् । निरूपितदृक् तरण

१ -साक्षात्गर्भवयो- छा०, व०, प० । २ प्रवृत्ति. शाय- छा०, व०, प० । ३ -रेकप्रामा- छा०,
 व०, प० । ४ वस्तुनिश्च- छा०, व०, प० । ५ -येण वि- छा०, व०, प० । ६ -शान्तिशतयो छा० व०
 प० । ७ प्रवचनस्य । ८ दु. लक्षयम्, सनुदयणयम्, निरोपसयम्, मार्गणयमिति सत्यपनुष्टयम् । ९ स्यादेवं
 मयन । १० -पदोपयो- छा०, व०, प० । ११ "विशेष इति सम्बन्ध" -छा० १० ।

तत्राभाव इति न पुनरुच्यते । तदपरिक्षयनिवन्धनत्वादेव तस्य वरणक्रमव्यवधानातिवर्तिन्येन केवलत्वमपि प्रत्येयम्, तदनतिवर्तिनि तत्परिक्षयस्यास्मदादिवदसम्भवात् । अत इदमुक्तम्—
अक्षानपेक्षणात् इति । अक्षाणामिन्द्रियाणाम् । उपलक्षणमिदम्, तेन देशकालपरिपाटीलक्षणस्य क्रमस्य देशकालम्बभावतिरोधानलक्षणस्य व्यवधानस्य चानपेक्षणादिति प्रत्येयम् । तेषा-
५ मनपेक्षणा च तदतिव्रमेण प्रवृत्तिरेव । अक्षापेक्षामेव साक्षात्करणमस्मदादौ प्रतिपत्तम् तत्त्वथ तदनपेक्षायामिति चेन ? न, अस्मदादावपि^१ मलविदलेपविशेषादेव सत्यस्वप्नादौ तत्प्रतिपत्ते । यद्येव जाग्रतांसिपि किं तत्रापेक्षयेति चेत् ? तत्रैव गोलवादिरूपे साक्षात्त्रियाहेतोर्मलापगमविशेषस्य भावात्, न पुन तस्यैव तद्धेतुत्वात् । उक्तं चैतत्—^२ 'कथञ्चित्त्वप्रदेशेषु' इत्यादिना^३ । तत्र तद्धेतुत्वव्यवहारश्चोपचारात् । ततो युवन भगवतस्तदनपेक्षामेव तदर्थसाक्षा-
१० त्करणम्, तत्रश्च प्रपञ्चनबलात् तदर्थवेदिनो गणधरदेवादेश्च विशेषे इति ।

सकलावरणपरिक्षयाविभू^४तमपि कथं तदशेषविषयमिति चेत् ? अत्राह—

ज्ञस्यावरणविच्छेदे ज्ञेयं किमवशिष्यते । इति ।

ज्ञस्य सकलस्वपरविषयपरिज्ञानस्वभावस्य अन्यथा व्याप्तिज्ञानासम्भवेनानुमाना भावप्रसङ्गान ज्ञेयसाक्षाद्वेद्ये किं नाम अवशिष्यते न किञ्चित् सर्वमपि तस्य साक्षात्कर्तव्य-
१५ मेव । न चैवमतिप्रसङ्गं सकलबोधोपावरणविश्लेष एव तदनवशोपत्वसम्भवात् । अत एवोक्तम् आवरणविच्छेदे इति । यद्येवमशुचिरमादेरपि साक्षात्करणात् तस्य तद्भ्रूक्षणादिदोषस्यादिति चत् सत्यम्, यदीन्द्रियप्राप्तस्य साक्षात्करणम्, न चैवम्, भगवतोऽक्षानपेक्ष-
दर्शनत्वात् । तदाह—

अभाष्यकारिणः [तस्मात् सर्वार्थानवलोकते] ॥७६॥ इति ।

२० इन्द्रियेण विषयमप्राप्य करोति निश्चिनोतीत्येव शीलम्येत्यर्थः । सम्प्रत्युपसहरति—

तस्मात् सर्वार्थानवलोकते । इति ।

सुबोधमेतत् । 'सर्वार्थानवलोकनमेव दर्शयन्नाह—

शास्त्रे दुरवगाहार्यतत्त्वं दृष्टं हि केवलम् ।

ज्योतिर्ज्ञानादिवत्सर्वं स्यत एव प्रणेतृभिः ॥८०॥ इति ।

२५ शास्त्रे प्रवचने यदभिधेयस्वेनावस्थित प्राकृतप्रज्ञैर्दुरवबोधत्वाद् दुरवगाहमर्थाना मूक्षमान्तरितदूराणां तत्रम् आत्मीय रूप तत्सर्वं निरवशेप दृष्टं हि दृष्टमेव । हिरवधारणे । के ? प्रणेतृभि तच्छास्त्रकारै । कथं प्रणेतृभि ? केवलम् उपदेशाद्यनपेक्ष ज्योतिर्ज्ञानं ज्योति शास्त्रम् आदिशब्दादायुर्वेदादि तत्रेव तद्धत् । यथा ज्योति शास्त्रादौ तत्तत्त्व दृष्टं तै तद्दर्शनस्य समर्थितत्वात्, तद्धृद-यदपि सर्वं तत्तद्दृष्टमेव, अन्यथा तद्विषयानुपदेशात्तद्ज्ञान-
३० नन्वमप्रतिरेकाविसत्रादिशास्त्रप्रणयनानुपपत्ते ।

अनुपदेशादय प्रणयनविशेषणत्वेन सहता^५ एव कस्माद्धेनव न प्रत्येकमपि ? इति चेत् अत्राह—

संघातो हेतुरेतेषां पृथगन्यत्र सम्भवात् । इति ।

१—पि तु मल—आ०, य०, प० । २—न्यायवि० आ० २ पृ० २२२ । ३—ना न तत्र लाघे तुष्यव्यव—आ०, य०, प० । ४—सर्वार्थानवलोकते—आ०, य०, प० । ५—ता एव कस्माद्धेनवो आ०, य०, प० ।

एतेषां केवलशब्दात् प्राप्तानामनुपदेशादीनां सङ्घात एव तीर्थकुला दुरवगाहत्तदर्थ-
दर्शनसाधने हेतुः न प्रत्येकम् । कस्मात् ? प्रत्येकतद्विधिष्टस्य प्रणयनस्य अन्यत्र तद्दर्शन-
विकलेऽपि सम्भवात् । तथा हि-अनुपदेशे लिङ्गात्, तदभावे चान्वयादे प्रतिपद्य प्रणयनम-
सर्वदर्शिन्यपि सम्भवति । ततः सङ्घात एव तेषां तत्साधने हेतुः, 'तच्च तत्त्वदर्शनं भगवता
स्वत एव, नार्थान्तरदर्शनसम्बन्धात्, आकाशादेरपि' ततः तत्प्रसङ्गाद्विशेषात् । स्वतोऽपि ५
न निविकल्पात्, ततः प्रणयनानुपपत्तेः, अतः स्वत इति निर्णयस्वभावादित्यर्थः । तत्त्व-
भावत्व चाहंतामेव । ततो न सुगतादीनां प्रणेतृत्व तदभावात् । तत्र च दोषमाह—

एवं हि सुगतादिभ्यो वरमीक्षणिकादयः ॥८१॥ इति ।

एवम् अतत्त्वदशित्वादप्रणेतृत्वे हि स्फुटं सुगतादिभ्यः आदिपदात् कपिलादिभ्यश्च
वरमीक्षणिकादयः तैः परचित्तादेरुपलक्षणादुपदेशाच्च, इनरेषां तदभावात् । अहंतामपि किं १०
तत्त्वदर्शित्वकल्पनया शास्त्रादेवानुष्ठेयार्थप्रतिपत्तेः, तस्य च सवादादेव प्रामाण्यावगमात्,
सवादस्य च प्रत्यक्षादिविषयवत्तृतीयस्थानसङ्क्रान्तेऽपि तदेकदेशत्वेन प्रतिपत्तेः । तत्त्वदर्शि-
वलात् तत्र 'प्रामाण्यावगमे परस्परश्रयात्—तदवगमात् तत्त्वदर्शी सिद्ध, ततोऽपि तदवगम
इति । ततो निष्फलं तत्कल्पनमिति चेत्, अत्राह—

शास्त्रं तल्लक्षणव्याप्तं सर्वज्ञादेरवाधनात् । इति ।

१५

शास्त्रं हि सर्वज्ञादेव आदेर्मूलकारणान् तस्यापौरुषेयस्य प्रत्यारयानात् । पौरुषेयमपि
तत्तत एव । कीदृशम् ? तस्य शास्त्रस्य लक्षणं स्वार्थप्रत्यायनं तेन व्याप्तं क्रोडीवृत्तम् ।
न हि तद्व्याप्तिस्तस्य स्वत एव सम्भवति व्याख्यानप्रेक्षानियमात् । भवतु व्याख्याताऽस्म-
दादिरेव न सर्वज्ञ तस्य बाधनादिति चेत्, न, असर्वविदा ज्ञानेन तस्य देशकालसाधित्येन
वाधस्यासम्भवात् । सर्वविदा च तस्यैव प्रसाधनात् । अस्मदादेश्च स्वतस्तत्त्वदर्शनविकलस्य २०
व्याख्याने न प्रेक्षावता प्रत्ययो म्लेच्छादिव्याख्यानवत् । व्याख्याभेदसम्भवे च कृतोऽय-
मेवार्थं पुरुषहितो नापर इति निर्णयः ? यतस्तत्परिहारेण हित एव प्रवृत्तिः स्यात् । सर्व-
दर्शिनस्तु ध्यारयाने स्यात्, तेन हितेतरविभागेन सर्वस्यापि साक्षात्करणेन । तदाह—

अपौरुषेयवृत्तान्तोऽप्यत एव विरुद्धघते ॥८२॥ इति ।

अपौरुषेयः पुरुषहितान्दयं तदहितं तस्य वृत्तान्तो 'ध्याययोऽस्मदादिभेदविकल्पनया २५
शास्त्रार्थत्वेन कथनम् । सोऽपि न केवलमस्वार्थप्रतिपादनमेव । अत एव सर्वज्ञादेरेव विरुद्धघते
व्यपौहाने । ततो युज्यते भगवति सर्वज्ञ वपरिवर्त्यनम्, असति तस्मिन् शास्त्रस्य तल्लक्षण-
'व्याख्यायज्ञयोगात् । सवादस्यैव दुरवग्रहत्वान्, असत्यार्थव्यवच्छेदस्य चानुपपत्तेः तत्त्वत्पन्नाया
वैकल्याभावात् । सम्प्रति शास्त्रार्थमुपसहरन्माह—

प्रत्यक्षभङ्गसा स्पष्टमन्यच्छ्रुतमविप्लवम् ।

३०

प्रकीर्णं प्रत्यभिज्ञादौ प्रमाणे इति संग्रहः ॥८३॥ इति ।

१—शास्त्रमात्रा—प्रा०, प०, प० । २—कं तस्मात् प्रा०, प०, प० । ३—तच्च तद्दर्शनं प्रा०,
प०, प० । ४—'योगानुपपत्तात्'—ता० टि० । ५—वि तत्प्रम—प्रा०, प०, प० । ६—प्रामाण्यावगमे
प्रा०, प०, प० । ७—'ध्याययोऽस्मदादिभेद'—ता० । ८—'सर्वज्ञात्पुरुषज्ञानादेव'—ता० टि० । ९—व्याख्य
योगात् प्रा०, प०, प० ।

- प्रमाण'मिति विभक्तिपरिणामाल्लव्य ज्ञानमिति च वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते । ततो य'प्रमाण तद् ज्ञानम् अन्यथा तदनुपपत्तेरित्युक्तं भवति । द्विचन्द्रादिज्ञानस्यापि प्रामाण्य-
प्रमङ्गे तन्नित्यर्थम् अविप्लवग्रहणम् । 'व्यवहारत एव केवलमविप्लवत्व वस्तुतः सर्व-
ज्ञानानां स्वप्नादिवत्सविप्लवत्वात्' इत्यस्य व्युदासार्थम् अञ्जसा ग्रहणम् । वस्तुतः
५ क्वचिद'प्यविप्लवाभावे । सर्वज्ञानविप्लवस्यापि दुरुपपादत्वेन निरूपितत्वात् । तच्च प्रमाण
द्विविधं प्रत्यक्षं परोक्षमिति । प्रत्यक्षं स्पष्ट परिस्फुटम् । तदपि द्विविधम्-मुरयसव्यवहार-
विकल्पात् । मुख्यमप्यवधिमतं पर्ययकेवलभेदात् त्रिविधम् । व्यावहारिकमपि द्विविधम्-इन्द्रिय-
प्रत्यक्षमनिन्द्रियप्रत्यक्षमिति च निरूपितरूपम् । अन्यदिति परोक्षम् । तन्कीदृशम् ? श्रुत
'अस्पष्टोल्लेखम् । "श्रुतमस्पष्टतर्कणम्" [त० श्लो० पृ० २३७] इति वचनान् । तच्च
१० प्रत्यभिज्ञादौ स्मरणादौ । प्रत्यभिज्ञापदेन तत्कारणत्वेन स्मरणस्याभिधानात् । प्रकीर्णं प्रक्षिप्तं
न वहिर्भूतम्, उपमानादेरपि तद्बहिर्भावे' परपरिकल्पितप्रमाणमङ्ग्यानियमाभावस्य निरूप-
णात् । ततो द्वे एव प्रत्यक्षपरोक्षरूपे प्रमाणे इति सङ्ग्रहः सङ्क्षेपतः प्रतिपत्तिः सास्त्रार्थस्य ।
सम्प्रति परोक्षविकल्पानां प्रागुपवर्णिनमपि प्रामाण्यमनुस्मरणार्थं पुनरुपदिदर्शयिषु
प्रथमं तदाद्यत्वात् स्मरणज्ञानस्योपदर्शयति-

१५ इदमेवमिति ज्ञानं गृहीतग्रहणोऽपि नः । इति ।

- द्विविधं च स्मरणम् 'इदमेवम्' इत्येकम्, 'एवम्' इति च द्वितीयम् । तदुभयम् 'इदमेवम्'
इत्युच्यते, परस्याप्येवम्पदस्य समानश्रुतिकत्वेनकोच्चारणगम्यस्यात्र भावात् । तत्र यदव-
ग्रहादेरज्ञानस्यानन्तरमर्थाभिलाषस्मरणेन 'नीलमिदं पीतमिदम्' इत्याकार 'ज्ञानं तदिद-
मेवमिति स्मरणम् । तदस्माकं प्रमाणमविसवादात् प्रत्यक्षवत् । अपूर्वार्थाभावान्नेति चेत्,
२० न प्रत्यक्षगृहीतस्य तेन ग्रहणोऽपि कश्चिदपूर्वार्थत्वात् शब्द'ससृष्टत्वस्यागृहीतस्यैव
प्रतिपत्तेः । प्रत्यक्षविषयस्य क्षणिकत्वेनापक्रमात् कथं तस्यैव पुनस्तत्ससृष्टत्वेन ग्रहणमिति
चेत् ? न एकान्ततः क्षणिकत्वस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । कश्चिदक्षणिकत्वेऽपि पूर्वकारस्या-
तीतत्वेनाग्रहणात् । कथं तस्यैव पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणमिति चेत्, न, दक्षितविशेषे क्षयो-
पक्षमलक्षणे 'सत्यतीतत्वादेरकिञ्चित्करत्वात् । क्षणिकत्वेऽपि भावानां कथमस्याप्रामाण्यम् ?
२५ अस्वलक्षणविषयत्वादिति चेत्, अनुमानस्यापि स्यात् । स्वलक्षणप्रतिवन्वाप्तेति चेत्,
न, अत्रापि तुल्यत्वात्, पारम्पर्येण स्वलक्षणादुत्पत्तेरविशेषात् । ततोऽवस्य प्रमाणयितव्यं
व्यवहारसिद्धत्वाच्च । अन्यथा 'प्रामाण्यं व्यवहारेण' [प्र० वा० १।७] इत्यसङ्गतं स्यात् ।
तथा यदेवमिति ज्ञानमतीतमात्रस्मरणं तदपि प्रमाणं तद्वदेवाविसवादात् । गृहीतप्राहित्वान्नेति
चेत्, अनुमानं कथम् ? समारोपव्यवच्छेदादिति चेत्, न, स्मरणादप्यवच्छेदानसमारोप-
३० व्यवच्छेदेन व्यवहारप्रसिद्धे । ततो युक्तं तस्यापि प्रामाण्यं कश्चिदपूर्वार्थत्वस्यापि भावात्,
सन्निहिततया हि तद्ग्रहणमक्षज्ञानेन अतीततया च स्मरणेनेति ।

साम्प्रतः तर्कस्य प्रामाण्यं दर्शयितुमाह-

प्रत्यक्षेऽर्थेऽन्यथारोपव्यवच्छेदमसिद्धये ॥८४॥

अनुमानम् [अतो हेतुव्यवच्छेदेऽनवस्थिति] इति ।

१ -णमितीति आ०, य०, प० । २ -इविप्लवा- आ०, य०, प० । ३ -मतिपूर्वं श्रुतं प्रोक्तमविसवार्थतर्कणम् । -त० सा० श्लो० ४५ । ४ -वे परिक- आ०, य०, प० । ५ -कार तदि- आ०, य०, प० । ६ -सस्पष्टत्व- आ०, य०, प० । ७ सत्यमोठ- आ०, य०, प० ।

न हि अनुमानं वस्तुप्रतिपत्तये 'परैरभ्यनुज्ञानम् यस्तुन सर्वात्मना प्रत्यक्षत एवाधिगमात् । 'तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।' [प्र० वा० ३।४४] इति वचनात् । अपितु प्रत्यक्षेऽर्थे क्षणिकनिरक्षस्वलक्षणे योज्यधारोपो नित्यादिविकल्प तस्य व्यवच्छेदः तस्य प्रसिद्धये "आत्त्या निश्चीयते नेति साधनं सम्प्रवर्तते ।" [प्र० वा० ३।४४] इत्यभिधानात् ।

भवत्येव तथापि किमिति चेत् ? उच्यते, लिङ्गादेनुमान सम्बन्धप्रतिपत्तो । न च तत्र प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यम्; सन्निहितमात्रविषयत्वात्, साकल्येन च तत्प्रतिपत्तावनुमानोपपत्ति, अन्यथाव्यभिचारसम्भवात् । सकलविषयमेव योगिप्रत्यक्षमिति चेत्; न; तस्यापि विषयकार्यत्वेन कारण' एव प्रवृत्ते । कारणमेव तस्य सर्वमिति चेत्, तर्हि तत्समदेश-कालमेव सकलमपि जगत्कार्यं भवेत्, एकसामग्र्यधीनत्वात्, अन्यथा रूपादिकमपि तथा न भवेदिति न रसदेशादौ रूपादेरनुमान भवेत् । सत्पि तत्तत्प्रतिपत्तिरसत्कल्पैव निविचारत्वात्, 'क्षणभङ्गादिवदिति न ततोऽनुमानमुपपन्नम् । नापि मानसप्रत्यक्षतत्तत्प्रतिपत्ति; तत्र स्वरूपवेदविकलादर्शज्ञातेरेव "विमुखज्ञान" इत्यादिना' प्रतिक्षिप्तत्वात् । एतदेवाह—अतो हेतुव्यवच्छेदेऽनवस्थितिः इति ।

भावप्रधानमत्र हेतुपदम् । हेतोर्हेतुत्वस्य साध्यसम्बन्धस्य अतः प्रवृत्तात्प्रत्यक्षान्, व्यवच्छेदे विशेषेण साकल्यलक्षणेनावच्छेदोऽवबोध 'सम्मिन् अवस्थितेरेत्पत्तेरभावोऽनवस्थितिः अनुमानस्येति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्ध । भवत्वनुमानादेव तद्वधवच्छेद इति चेत्, न; तत्रापि तदतद्विकल्पात्तदभ्युपगमेऽनवस्थितेरेव दोषात् । तदाह—अत इत्यादि । अतः प्रवृत्तादेनुमानात्—'तस्मादेव तद्वधवच्छेदेऽनुमानम्, अनुमानाच्च तद्व्यवच्छेद' इति परस्परश्रवादानवस्थिति, उभयोरप्यप्रतिष्ठानात् । अन्यतस्तद्व्यवच्छेदे तत्राप्यन्यतस्तद्व्यवच्छेद इत्यनवधेरनुमानपरम्पराया प्राप्ते ततोऽन्यदेव तत्र प्रमाणमभ्यनुज्ञातयम् । तदाह—अत इत्यादि । अतः आभ्या प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् अहेतुव्यवच्छेदे हेतुव्यवच्छेदाभावे नचन्य प्रत्यक्षस्य सम्बन्धप्रतिपत्तिनिबन्धनस्य प्रमाणस्य स्थितिः अविचलनम् । न च तत्कर्त्ताभिधान प्रत्यक्षमेव, विचारत्वात्, प्रत्यक्षस्य च विपर्ययात् । नानुमानमपि अलिङ्गजत्वात् । अतस्ताभ्यामन्यदेव प्रमाण निरूपित'स्मरणवत् । तत् प्रतिपिद्धमिदम्—“न प्रत्यक्षानुमान-व्यतिरिक्तं प्रमाणम्” [ ] इति, स्मरणतर्कयोस्तद्व्यतिरिक्तयोरेव' प्रमाणत्वात् ।

ताम्रतमुमानस्य प्रत्यभिज्ञाविशेषत्वेन प्रमाणान्तरत्वे'नपाचित्रीपु'स्नदेव तावत्प-परिकल्पनमा दर्शयति—

उपमानं प्रसिद्धार्थसाधर्म्यात्साध्यसाधनम् ॥८५॥ इति ।

गोदर्शनाहितसम्भारस्याटव्या पर्येत प्रसिद्धोऽर्थो गयय तस्य साधर्म्यं मादृग्य ततो गयानुस्मरणमहायात् साध्यस्य सादृश्यविनिष्टस्य गो, तद्विनिष्टस्य वा मादृग्यस्य यत्

१ "सौद्धे— ता० टि० । २ "नाकारणं विषय" इति सौगतेरुक्तम्— ता० टि० । ३ "प्रत्यक्षान् पद्यभङ्गादिप्रतिपत्तिपर्यया"— ता० टि० । ४ न्यायवि० श्लो० १।१९ । ५ "प्रत्यक्षान् मादृग्यस्य साधर्म्येणोपे सौगतेरुक्तं विषयमणे इत्यर्थः ।"— ता० टि० । ६ -विन स्मर— शा०, य०, प० । ७ -रेव प्रमाण— शा०, य०, प० । ८ -मुपाचि— शा०, य०, प० । ९ -कथनाया शा०, य०, प० । न्यायसू० १।१९ ।

साधनम् अव्यवसाय तदुपमान प्रमाणम् । न चेदमप्रमाणमेव, प्रत्यक्षस्मरणविषयत्वादिति शक्य वक्तुम्, प्रत्यक्षेण सादृश्यस्यैव स्मरणेनापि गौरेव केवलस्य ग्रहणान्, न तयोरेन्यतरस्येतरविशिष्टस्य । तत्र तूपमानमेव प्रमाण तत एव तस्य प्रतिपत्ते । तदुक्तम्-

‘तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥

प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते ।

विशिष्टस्यान्यत सिद्धेरुपमानप्रमाणता ॥”

[मी० श्लो० १।१।५ उप० श्लो० ३७, ३८]

यदि वा, पूर्वं ‘गौरिव गवय’ इत्यतिदेशवचनात् पुनरटवीगतेन च प्रत्यक्षत प्रति-
 १० पन्न प्रसिद्धोऽर्थो गवय तस्य साधर्म्यात्तद्वचनादिमहायात् यत् साध्यस्य ‘सोऽय गवयशब्द-
 वाच्योऽर्थ’ इति सज्ञासन्निसम्बन्धस्य साधन प्रतिपत्ति तदुपमान तत्फलम्, ‘साक्षात्प्रत्यक्षा-
 गमसामग्र्या एवोपमानत्वात् । न चेद प्रत्यक्षमेव, आगमव्यपेक्षणात् । नाध्यागम एव, तत
 सामान्येनैव साध्यस्य, अतश्च विशेषत प्रतिपत्ते, उपक्रमभेदादागमादस्यार्थान्तरवोपपत्ते,
 उपमानतयैव प्रमाणत्वावकल्पनमस्येति मीमांसका नैयायिकाश्च प्रतिपन्ना । तान्प्रत्यक्षप्रसङ्ग
 १५ दर्शयन्नाह-

यदि किञ्चिद्विशेषेण प्रमाणान्तरमिष्यते ।

‘प्रमितार्थे प्रमाणाणां बहुभेदः प्रसज्यते ॥८६॥ इति ।

प्रमितार्थो मीमांसकस्य गवादि प्रत्यक्षादिना तस्यावगमात् नैयायिकस्य सज्ञामसिसम्बन्धः,
 तस्याध्यागतोऽव्यवसायात् । तत्र यदि किञ्चिद्विशेषेण अल्पभेदेन प्रमाणान्तर प्रत्यभिज्ञाना-
 २० दुपमानमन्यत्प्रमाणम् इष्यते तदा प्रमाणाणां बहु यथा भवति तथा भेदो नानात्व प्रसज्यते ।
 तथाहि गवय एव गो नमान इतिवत् तमालात्तालद्रुमो दीर्घं वित्वादासल्वमत्प क्षीराद-
 पौक्षुरसो’ मधुरतरो माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यादिज्ञान प्रत्यक्षस्मरणविषय-
 विशिष्टदीर्घाल्पादिभेदोपाधितालामलकादिगोचरम्’ उपमानादयोऽन्यतश्चान्तर्भावेन भिन्न-
 २५ जातीयमेव प्रमाणमिति न पदप्रमाणनियमव्यवस्थापन मीमांसकस्योपपन्न भवेत् । तथा ‘गवय-
 दक्षिण एव तद्विमदृशो महिष इति च ज्ञानस्य प्रमाणान्तरत्वात् । शक्य हि वक्तुम्-
 प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि बंधर्म्ये महिषे स्मृते ।
 विशिष्टस्यान्यत सिद्धेस्तस्यैवान प्रमाणता ॥१८२५॥ इति ।

तथा नैयायिकस्यापि न प्रमाणचतुष्टयनियमकल्पन प्रसिद्धसाधर्म्यादिवान्यतोऽप्य-
 नेकधा सज्ञामसिप्रतिबन्धबुद्धेर्भावात् । तथाहि-‘क्षीरनीरविभागकारी हस, पट्चरणो मधु-
 ३० कर, एकविपाणो गण्डक, श्वेतछर्गसिंहासनालङ्कृतो राजा’, इति विश्वस्तवचनात् प्रतिपद्य
 पुनर्हं सादिक पश्यत स एष हसादिवाच्योऽर्थ इति प्रतिपत्तेर्वहुलमुपलम्भात् । प्रत्यभिज्ञे-
 वाल्पत्वादिसान प्रागुपलब्धस्यैव तस्य पुनर्विशिष्टतया’ सङ्कल्पादिति चेत्, सिद्धमुपमान-
 स्यापि तत्त्वमविशोपान् । भवतस्तर्हि स्मरणादि विन्नाम प्रमाणमिति चेत् ? आह-

१ स पात्तय- छा०, ४०, ५० । २ प्रमितार्थं प्र- छा०, ४०, ५० । ३ -व्यवसायगतोऽप्य-
 छा०, ४०, ५० । ४ -रसा मधुरा माथुरा पा- छा०, ४०, ५० । ५ -चरादुप- छा०, ४०, ५० । ६ -ति
 नष्टं प्रमा- छा०, ४०, ५० । ७ गर्वं तु दक्षि- छा०, ४०, ५० । ८ प्रसिमन्धप्रसिद्धेर्भा-
 छा०, ४०, ५० । ९ -तयापि स- छा०, ४०, ५० ।

सर्वमेतच्छ्रुतज्ञानम् [अनुमानं तथागमः] । इति ।

सर्वं निरवशेषम् एतत् प्रकृत स्मरणप्रत्यक्षमशौकलक्षण श्रुतज्ञानं परोक्षप्रमाणम् अस्पाष्टत्वात् । इदमेवमिति ज्ञान स्पष्टमेव सन्निहितविषयत्वादिति चेत्, न, तस्यापि सङ्केताभिलाषयोजनायामस्पष्टत्वात् । कथं तर्हि तच्छ्रुतमेव स्पष्टाशस्यापि भावात् ? न चेद ज्ञानद्वयमेव, एकस्यैव विकल्पेतरनयेव स्पष्टेतरतयापि प्रत्यक्षभासनात्, अन्यथा सन्तानान्तरवदप्रतिसन्धानप्रसङ्गादिति चेत्, सत्यमिदं श्रुतत्वकथनं तु तत्र साभिलाष-विषयप्रतिपत्तौ तदज्ञस्यैव प्राधान्यात् । ततो युक्तं स्मरणादेः परोक्षत्वम् ।

अर्थापत्तिस्तर्हि प्रमाणान्तरमिति चेत्, न, तस्या अनुमानत्वात् व्याप्तिसामर्थ्या-दुत्पत्तेः । बहिर्व्याप्टेराभावादर्थपत्तिरिति चेत्, न, अनुमानस्मात्पन्तव्याप्टेरेव गमवत्त्वस्य निरूपणात् । एतावता च भेदे पक्षधर्मवत्यास्ततस्तद्विकला किञ्च प्रमाणान्तरम् ? अन्यथा-नुपपत्तेरविशेषादिति चेत्, अत एवानुमानादपि न भवेत् ।

अभावज्ञानं तु भूतलादौ केवल्यमात्रे प्रत्यक्षम्, निषेध्यविशेषोपहिते प्रत्यक्षज्ञानम्, अविनाभावापेक्षायामनुमानम्, वचनमूलत्वे चागम इति न प्रमाणान्तरम् । अनुमानागमयो-श्चास्पष्टप्रतिभासत्वाच्च परोक्षाद्भेदे । तदाह—‘अनुमानं तथागमः’ इति । न केवलं स्मृत्यादिकमेव श्रुतज्ञानम्, अपि त्वनुमानं तद्वदागमश्चेति ।

कथं पुनरागम प्रमाणमिति चेत् ? आह—

सम्प्रदायाविधातेन यदि तत्त्वं प्रतीयते ॥८७॥ इति ।

सर्वज्ञोपदेशमूलमुपदेशपारम्पर्यं सम्प्रदायः तस्याविधातोऽविच्छेदस्तेन तत्त्वम् आगमवाच्यं यदि प्रतीयते प्रमाणमागमो नान्यथा । तथा च तत्प्रतिपत्तिर्भगवत्प्रवचनादेव, शक्यपरिच्छेदे वस्तुनि प्रत्यक्षादिना सवादस्यान्यत्र विसवादानवभासस्य च शास्त्रलक्षणस्य तत्रैव प्रतिपत्तेः, प्रत्यागमेषु च विपर्ययात् । तत स्थितं प्रत्यक्षं परोक्षं चेति द्वे एव प्रमाणे इति । किं पुनः प्रत्यक्षं किं वा परोक्षमित्यत्राह—

आद्ये परोक्षमपरं प्रत्यक्षं प्राहुराज्ञसम् । इति ।

“मतिश्रुतावधिमतः पर्ययकेवलानि ज्ञानम् ।” [त० सू० १।१९] इत्यत्र पाठापेक्षयाऽऽदौ भवत्वात् आद्ये मतिश्रुते तं प्राहुः प्रतिपादयन्ति सूत्रकारादयः । किम् ? परोक्षं प्रमाणम् । परोक्षत्वञ्च तयोरिन्द्रियसन्निकर्षलिङ्गादिभिरुत्पाद्यमानत्वात् ‘परैरुच्यते सिच्यते इति परोक्षम्’ इति व्युत्पत्तेः । अपरं ताभ्यामुत्तरम् अवधिमतः पर्ययकेवलभेदे ज्ञानं प्रत्यक्षं प्राहुः । प्रत्यक्षत्वमात्मनापेक्षत्वात् अक्षमात्मानं प्रति गतं कारणत्वेनाश्रितं प्रत्यक्षम्’ इति व्युत्पत्तेः । न च च मतिज्ञानादेरपि प्रत्यक्षत्वम् आत्ममात्रापेक्षस्यैव तत्त्वोपगमात्, मयादौ च तदभावात् । तदिदमुभयमपि प्रमाणम् आञ्जसं न व्यवहारमात्रपरिवर्तितम्, परमायत्तं प्रमाणस्याभावे कल्पनयापि तदसम्भवस्य निरूपितत्वान् । कथं तर्हि मतिज्ञान-स्यैवमवग्रहादिभेदस्य प्रत्यक्षत्वमुक्तम् । आत्ममात्रापेक्षत्वाभावादिति चेत् ? अत्राह—

केवलं लोकबुद्धयैव मतेर्लक्षणसंग्रहः ॥८८॥ इति ।

१ सङ्केताभिला- छा०, प०, प० । २-साभिदि- छा०, प०, प० । ३-परमार्थाव- छा०, प०, प० ।

४-णस्य च त- छा०, प०, प० । ५-नस्यैवारा- छा०, प०, प० ।

अत एवोक्तम्—'यत्रैव जनपदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता" [ ] इति । इति चेत्, अत्राह—

प्रत्यक्षं श्रुतविज्ञानहेतुरेव प्रसज्यते । इति ।

- श्रुतमभिलाषस्तन्मिथ विज्ञान श्रुतविज्ञान दध्योदनादिवद्भृति तस्य नीलमिद-
 ५ मित्यादिरूपस्य हेतुरेव कारणमेव प्रत्यक्ष निर्विकल्पदर्शनं प्रसज्यते न प्रमाणमित्येवकार ।
 तथाहि न तस्य स्वतः प्रामाण्यम्, अनिर्णयस्वभावत्वात् अकिञ्चित्स्वरवत् । नापि निर्णय-
 हेतुत्वात्, निर्णयस्य विकल्पस्वेनावस्तुविषयत्वान् । तज्जननात् प्रामाण्ये समयादिजननादपि
 तत्प्रमङ्गत् । वस्तुविषय एव निर्णय, व्यवहर्ता तद्विषयस्य वस्तुतयैवाध्यवसायादिति
 चेत्, किं पुनर्भवतो व्यवहर्तारि विद्वासा ? वाङ्म, "प्रामाण्य व्यवहारेण" [प्र० वा० १।७]
 १० इति वचनादिति चेत्, तर्हि निर्णयस्यैव प्रामाण्य स्याद् व्यवहर्तुस्तत्रैव तदभिप्रायात्,
 न निर्विकल्पदर्शनस्य, तत्र तदगम्यस्यापि व्यवहर्तारिणाघ्राणात् । ततो निराकृतमेतत्—
 "गृहीतप्रहणान्नेष्ट सावत् प्रमाणम्" [प्र० वा० १।५] इति । यदि तत्प्रामाण्ये न
 तत्र विद्वासातो नियतवस्तुविषयत्वेऽपि न भवेदर्धजातीयानुपपत्ते । कथं वा प्रत्यक्ष
 निर्णयस्य हेतु विद्वत्पत्वात् ? अथ तद्वासनेव हेतुनिर्णयस्य प्रत्यक्ष तु केवल तदवोचकमिति
 १५ चेत, नेदानीं प्रत्यक्षेण किञ्चित्, अर्थस्यैव चक्षुरादिकमभिपततस्तदवोचकत्वोपपत्ते
 अचेतनस्य कथं तदवोचकत्वमिति चेत् ? कथं दर्शनहेतुत्वम् ? सायभ्यादिति समानमन्यत्र ।
 तत्र प्रत्यक्षातिर्णयसम्भवो यतस्तत्प्रमाणम् । सभवेऽपि मुख्यतः तस्यैव प्रामाण्यात् प्रत्यक्ष
 सतिव्यादिदत्तस्य हेतुरेव न प्रमाणमिति स्थितम् ।

- प्रमाणवन्नयानामप्यधिगमहेतुत्वम् "प्रमाणनपरिधिगम [त० सू० १।६] इति
 २० सूत्रे, कामनस्तेऽपि विप्रतिपत्तिनिरासेन निर्णेतव्या इति चेत्, अत्राह—

इष्टं तत्त्वमपेक्षतां नयानां नयचक्रतः ॥६१॥ इति ।

- स्याद्वादप्रतिवेचितार्थवदेशगोचरं प्रतिपत्त्रभिप्रायो नय । स च द्विधा कथंनय
 शब्दनयश्चेति । प्राच्य पुनश्चतुर्धा नैगम सद्ग्रहो व्यवहार ऋजुसूत्र इति । पदिचमस्त्रेधा-
 गच्छ समभिरुद्ध एवम्भूत इति । तत्र यस्मिन् द्वयोर्भेदगमन स नैगम नैव गमो नैगम इति
 २५ व्युत्पत्ते, यथा गुणगुणिनो क्रियातद्वन्तो सामान्यविशेषौ च भिन्नाविति । सम्यक् एकत्वेन
 सर्वग्रहण सद्ग्रह, यथा सर्वमेव मदविशेषादिति । सद्ग्रहविषयस्य पुनर्व्यवहारण विभजन
 व्यवहार, यथा यत्तत्तद्व्यव्य गुण वर्गं चेति । ऋजु प्रगुण सूत्रणमृजुसूत्र, यथा सर्वं वर्त-
 मानमानमेव न पूर्वं नापि पश्चादिति । कालादिभेदादर्थभेदकारी शब्द । तत्र कालभेदात्
 अमृदूवर्ति नविष्यतीति, कारकभेदात् वृक्ष पश्य, पृक्षाय जल देहीति, लिङ्गभेदादर्थभेदं च ॥
 ३० इति । पर्यायभेदादर्थभेदश्च तत् समभिरुद्ध, यथा जनतादेव तत्रो न पूर्वारणात्, ततोऽपि
 पुरन्दर एव न शत्र इति । क्रियाश्रयस्त्वेवम्भूत, पुर दारयनेव पुरन्दरो नान्यदेति ।
 तदेतया सप्तविकल्पानामवातरविकल्पादनेकप्रकाशना नयानाम् अपेक्षत प्रतिपत्तीदामीन्य-

१ - दिव वृत्ति छा०, व०, प० । समाप्त । २ - निर्णये व्यव- छा०, व०, प० । ३ - यथा
 वस्तुविषयेषु ता० । ४ - दर्शजातीय- छा०, व०, प० । ५ - स्वादर्धवद्वापन्नेव छा०, व०, प० ।
 ६ - मध्यमवधि- छा०, व०, प० । ७ - कालतस्ते छा०, व०, प० । ८ - चरप्रति- छा०, व०, प० ।
 ९ - इतमस्य छा०, व०, प० । १० - कर्मैति चेति छा०, व०, प० । ११ - शब्दार्थभेदं प- छा०, व०, प० ।

लक्षणयाऽपेक्षया तत्त्वं श्रुतविकल्पत्वेन प्रमाणत्वम् इष्टमभ्युपगतम्, अन्यथा दुर्नयत्वेन तदनुप-
पत्ते । तच्च तेपा तत्त्व विस्तरतो नयचक्रेत तन्नामधेयाच्चिरन्तान्नास्त्वान् प्रतिपत्त्वम् ।
तदेव व्यवस्थापितप्रामाण्यस्य प्रवचनस्य शास्त्रान्ते प्रयोजनमाह—

मिथ्यात्वं सौगतानां कणचरसमयं कापिलीयं प्रमेयं
प्रागल्भ्यं शावराणां जिनपतिविहिताशेषतत्त्वप्रकाशे ।
पर्याप्तत्वं व्यपोहन्नुपहसनमयं प्रस्तुवन्यायमार्गे
स्याद्वाद-सर्ववादप्रवणुणुण- श्रेयसे नोऽस्तु नित्यम् ॥६२॥ इति ।

अथमस्मिन्प्रस्तावे निरूपित स्याद्वादो भगवत्प्रवचन श्रेयसे नोऽस्तु नित्यम् ।
कीदृश ? सर्वस्मिन् वादे प्रत्यक्षाविस्थाननयलक्षणे प्रवण ममप्र गुणाना निर्दोषत्वादीना
गण समूहो यस्मिन् स तथोक्त । किं कुर्वन्निति चेत् ? उच्यते, सुगतस्येमे सौगता तेपाम्, १०
बहुवचनादन्वेषामपि तादृशाना यन्मिथ्यात्वं सर्वं स्वप्नाविषद्भ्रान्तमेव न तत्त्वतः
किञ्चिदिति, यच्च कणचरस्य वैशेषिकतन्त्रकृत समय परस्परव्यतिरिक्त-द्रव्यगुणादि-
पदार्थोपवेश, अक्षपादसमयस्यापृथग्वचन कणचरसमयादविशेषात् । यदपि कापिलीय कपिल-
शिष्याणा प्रमेय व्यवक्ताव्यक्तज्ञातृविकल्पम्, यच्चापि शावराणा प्रागल्भ्य त्वत् प्रामाण्या-
दिरिकल्पनपाठव सर्वमेतद्व्यपोहन्नाकुर्वन् इति । न केवलमिदमेव अपितु योऽस्ती १५
जिनपते सन्बन्धी "विशेषेण हितो विनेयलोकत्याशेषाणा सूक्ष्मादिभेदाना तत्त्वाना प्रकाश-
स्तस्मिन् यदुपहसनम्—एवं यत्केवलज्ञानम्"—[मी० द्लो० चो० द्लो० १४१] इत्यादि-
मीमांसकस्य, "तस्मादनुष्ठेयगतम्" [प्र० वा० १।३३] इत्यादि सौगतस्य तदपि व्यपो-
हन्निति । किं कुर्वन् व्यपोहति ? न्यायमार्गे प्रत्यक्षादिरूपे पर्याप्तत्वं भावाना सौगतादि-
कल्पनाविपर्ययेण यत् परि समन्तात् आप्तत्वं तत्प्रस्तुवनं प्रकटयन्, अन्यथा तद्व्यपोहानुप- २०
पत्ते । किं पुनस्तच्छ्रेयो यदर्थत्वं स्याद्वादस्याशास्यते इति चेत् ? सकलावरणपरिक्षय-
विजृम्भित केवलज्ञानमेव । तदेवाह—

नैकान्तज्ञायिकाणाम् [अतिशयमवदन्नेव नानार्थसाध्यम्,
नैष्किञ्चन्यं तपो वाऽविगलितसकलकलेशराशेर्विनाशे ।
निष्पर्यायं प्रवृत्तं सकलविषयगं केवलं वेद नित्यम्,
योऽयं तस्मै नमामस्त्रिभुवनगुरवे शम्भवे शान्तये ते ॥६३॥ इत्यादि । २५

नैकान्तोऽनेकान्त नशब्देन समासान् । अनेवान्तेनाऽनेकप्रकारेण धया एव
कर्मणा क्षायिकाः स्थाधिकत्वात्प्रत्ययस्य तेपाम् अतिशय तारतम्य अवदप्रैव प्रतिषेधद्वयेन
विधिप्रतिपत्ते । स एवातिशय कुत सिद्ध इति चेत् ? तन्निबन्धनात् नानातिशयादेव ।
अस्ति चायम्—असहायेन्द्रियादारभ्य आशास्त्रविद प्रतीयमानत्वात्, अतश्च तत्प्रतिपत्ति । ३०
अत एवाह—नानार्थसाध्यम् इति नाना चासावतिशयवत्त्वादेर्यच्च प्रयोजन जानलक्षण
नानार्थस्तेन साध्यमनुमेय तेपामतिशयमवदन्नेवेत्यनेन हेतूक्त (तुक्त्त) । साध्य पुनरस्य

१—आपिछान- छा०, य०, प० । २—त- कणचिदिति छा०, य०, प० । ३—यस्य पृथ-
भा०, य०, प० । ४—कल्पितेन छा०, य०, प० । ५—विरोपदितो ता० । ६—यन्धनज्ञानाति- छा०, य०,
प० । ७—यवदन्वेषे- छा०, य०, प० । ८—हेतूक्त साध्यं ता० ।

अत एवोक्तम्—‘यत्रैव जनयेदेना तत्रैवास्य प्रमाणता’ [ ] इति । इति चेत्, अत्राह—

प्रत्यक्षं श्रुतविज्ञानहेतुरेव प्रसज्यते । इति ।

- श्रुतमभिलापस्तन्मिथश्च विज्ञानं ध्रुतविज्ञानं दध्योदनादिवद्भृति तस्य नीलनिद-
 ५ मित्यादिरूपस्य हेतुरेव कारणमेव प्रत्यक्षं निर्विकल्पदर्शनं प्रसज्यते न प्रमाणमित्येवकार ।
 तथाहि न तस्य स्वतः प्रामाण्यम्, अनिर्णयस्वभावत्वात् अकिञ्चित्करवत् । नापि निर्णय-
 हेतुत्वात्, निर्णयस्य विकल्पत्वेनावस्तुविषयत्वात् । तज्जननात् प्रामाण्ये सशयादिजननादपि
 तत्प्रमत्तात् । वस्तुविषय एव निर्णय, व्यवहर्त्रा तद्विषयस्य वस्तुतयैवाध्यवसायादिति
 चेत्, किं पुनर्भवतो व्यवहर्त्रिं विश्वासः ? वाङ्म, “प्रामाण्य व्यवहारेण” [प्र० वा० १।७]
 १० इति वचनादिति चेत्, तर्हि निर्णयस्यैव प्रामाण्यं स्याद् व्यवहर्तुस्तत्रैव तदभिप्रायात्,
 न निर्विकल्पदर्शनस्य, तत्र तद्गन्धस्यापि व्यवहर्त्राणां प्राणात् । ततो निराकृतमेतत्—
 “गृहीतप्रहणान्पे सार्वत प्रमाणम्” [प्र० वा० १।५] इति । यदि तत्प्रामाण्ये न
 तत्र विश्वासो नियतवस्तुविषयत्वेऽपि न भवेदर्थजातीयानुपपत्ते । कथं वा प्रत्यक्ष
 निर्णयस्य हेतुः विकल्पत्वात् ? अथ तद्वासनैव हेतुनिर्णयस्य प्रत्यक्षं तु केवलं तदबोधकमिति
 १५ चेत्, नेदानीं प्रत्यक्षेण किञ्चित्, अर्थस्यैव चक्षुरादिकमभिपततस्तदबोधकत्वोपपत्ते
 अक्षेतनस्य कथं तदबोधकत्वमिति चेत् ? कथं दर्शनहेतुत्वम् ? सामर्थ्यादिति समानमन्यत्र ।
 तत्र प्रत्यक्षाच्चिर्णयमम्भवो यतस्तत्प्रमाणम् । सभवेऽपि मुह्यत तस्यैव प्रामाण्यात्, प्रत्यक्ष
 सन्निकर्षादिवत्तस्य हेतुरेव न प्रमाणमिति स्थितम् ।

- प्रमाणवनयानामप्यधिगमहेतुत्वम् “प्रमाणनयैरधिगम [त० सू० १।६] इति
 २० सूत्रे, कामतस्तेऽपि विप्रतिपत्तिनिरासेन निर्णेतव्या इति चेत्, अत्राह—

इष्टं तस्वमपेक्षतातो नयानां नयचक्रतः ॥६१॥ इति ।

- स्याद्वाद्वाप्रविवेचितार्थकदेशगोचरं प्रतिपत्तभिप्रायो नयः । स च द्विधा अर्थनय-
 शब्दनयश्चेति । प्राच्यं पुनश्चतुर्धा नैगमं सङ्ग्रहो व्यवहारः ऋजुसूत्र इति । परिचमस्त्रेषा-
 शब्दं समभिरूढ एवम्भूत इति । तत्र यस्मिन् द्वयोर्भेदगमनं स नैगमं नैकं गमो नैगम इति
 २५ व्युत्पत्तेः, यथा गुणगुणितो क्रियातद्वन्तो सामान्यविशेषो च भिन्नाविति । सम्यक् एवत्वेन
 सर्वप्रहणं सङ्ग्रहं, यथा सर्वमेकं मदविशेषादिति । सङ्ग्रहविषयस्य पुनर्व्यवहारणं विभजनं
 व्यवहारः, यथा यत्सत्तद्द्वयं गुणं कर्म^{१०} चेति । ऋजुं प्रगुणं सूत्रणमृजुसूत्रं, यथा सर्वं वर्त-
 मानमानमेव न पूर्वं नापि पश्चादिति । कालादिभेदादर्थभेदनारी शब्दः । तत्र कालभेदात्
 अमूद्रवनि भविष्यतीति, कारयभेदात् वृक्षं पश्य, वृक्षाय जलं देहीति, लिङ्गभेदादर्धं चमद्वं^{११}
 ३० इति । पर्यायभेदादर्थभेदकृत् समभिरूढं, यथा शक्ततादेव शक्तो न पूर्हारणात्, ततोऽपि
 पुरन्दर एव न शक्र इति । क्रियाश्रयस्त्वेवम्भूतं, पुरं दारयनेव पुरन्दरो नान्यदेति ।
 तदेनेषां सप्तविकल्पानामवन्तरविकल्पादनेकप्रकाराणां नयानाम् अपेक्षात् प्रतिपत्तौदासीन्य-

१—द्विव वृत्तिः छा०, य०, प० । नमाम् । २—निर्णये व्यवहारे— छा०, य०, प० । ३—यतो
 वस्तुविषयेति ता० । ४—दर्शनजातीय— छा०, य०, प० । ५—स्वाध्वं वद्वामग्नेव छा०, य०, प० ।
 ६—अप्यभ्यधि— छा०, य०, प० । ७—कालतस्ते छा०, य०, प० । ८—चरप्रति— छा०, य०, प० ।
 ९—हनयस्य छा०, य०, प० । १०—कर्मैति चेति छा०, य०, प० । ११—शादर्थमर्थं प— छा०, य०, प० ।

लक्षणयाऽपेक्षया तत्त्वं श्रुतविकल्पत्वेन प्रमाणत्वम् इष्टमभ्युपगतम्, अन्यथा दुर्नयत्वेन तदनुप-
पत्ते । तच्च तेपा तस्व विस्तरतो नयचक्रन तन्नामधेयाच्चिरन्तनशास्त्रान् प्रतिपत्तव्यम् ।

तदेव व्यवस्थापितप्रामाण्यस्य प्रवचनस्य शास्त्रान्ते प्रयोजनमाह—

मिथ्यात्वं सौगतानां कणचरसमयं कापिलीयं प्रमेयं
प्रागल्भ्यं शाबराणां जिनपतिविहिताशेषतत्त्वप्रकाशे ।
पर्याप्तत्वं व्यपोहन्नुपहसनमयं प्रस्तुबन्त्यायमार्ये
स्याद्वाद-सर्ववादप्रवणगुणगणः श्रेयसे नोऽस्तु नित्यम् ॥६२॥ इति ।

५

अथमस्मिन्प्रस्तावे निरूपित स्याद्वादो भगवत्प्रवचन श्रेयसे नोऽस्तु नित्यम् ।
कीदृश ? सर्वस्मिन् वादे प्रत्यक्षादिस्थानत्रयलक्षणे प्रवणं ममत्र गुणानां निर्दोषत्वादीना
गण समूहो यस्मिन् स तद्योक्त । किं कुर्वन्निति चेत् ? उच्यते, सुगतस्येमे सौगताः तेपाम्, १०
बहुवचनादन्वेषामपि तादृशानां यन्मिथ्यात्वं सर्वं स्वप्नादिवद्भ्रान्तमेव न तत्त्वतः
किञ्चिदिति, यच्च कणचरस्य वैशेषिकतन्त्रकृत समय परस्परव्यतिरिक्त-द्रव्यगुणादि-
पदार्थोपदेश, अक्षपादसमयस्याप्यप्रवचन कणचरसमयादविशेषात् । यदपि कापिलीय कपिल-
शिष्याणां प्रमेय व्यक्तताव्यक्तज्ञातृविकल्पम्, यच्चापि शाबराणां प्रागल्भ्यं स्वतः प्रामाण्या-
दिपरिकल्पनपाटव सर्वमेतद्व्यपोहन्नाकुर्वन् इति । न केवलमिदमेव अपितु योऽसौ १५
जिनपते सम्बन्धी 'विशेषेण हितो विनयलोकस्याशेषाणां सूक्ष्मादिभेदानां तत्त्वानां प्रकाश-
स्तस्मिन् यदुपहसनम्—एवं यत्केवलज्ञानम्"—[मी० श्लो० चो० श्लो० १४१] इत्यादि-
मीमांसकस्य, "तस्मादनुच्छेद्यतम्" [प्र० वा० १।३३] इत्यादि सौगतस्य तदपि व्यपो-
हन्निति । किं कुर्वन् व्यपोहति ? न्यायमार्ये प्रत्यक्षादिरूपे पर्याप्तत्व भावानां सौगतादि-
कल्पनाविपर्ययेण यत् परि समन्तात् आप्तत्वं तत्प्रस्तुवन् प्रकटयन्, अन्यथा तद्व्यपोहानुप- २०
पत्ते । किं पुनस्त्वंच्छेदो यदर्थत्वं स्याद्वादस्याशाम्यते इति चेत् ? सकलावरणपरिहाय-
विजृम्भित केवलज्ञानमेव । तदेवाह—

नैकान्ततायिकाणाम् [अतिशयमवदन्नेव नानार्यसाध्यम्,
नैषिकश्चन्यं तपो वाऽविगलितसरुल्लसलेशराशोर्विनाशे ।
निष्पर्यायं प्रवृत्तं सकलविषयगं केवलं वेदं नित्यम्,
योऽयं तस्मै नमामस्त्रिभुवनगुरवे शम्भवे शान्तये ते ॥६३॥ इत्यादि ।

२५

नैकान्तोऽनेवान् न तद्वदेन ममामान् । अनेवान्तेनाऽनेकप्रकारेण धया एव
कर्मणा क्षायाकारेण स्थायिकत्वात्प्रवच्यस्य तेपाम् अतिशयं तारतम्य अवदन्नेव प्रतिषेधत्वेन
दिविप्रतिपत्ते । स एवातिशयं कुत सिद्ध इति चेत् ? तन्निवृत्तनात् ज्ञानातिशयादेः ।
अस्ति चायम्—असहायैन्द्रियादारभ्य आशास्त्रविद प्रतीयमानत्वात्, अतश्च तत्प्रतिपत्ति । ३०
अत एवाह—नानार्यसाध्यम् इति नाना चामावतिशयवत्त्वादर्थद्वयं प्रयोजनं ज्ञानरक्षणम् ।
नानार्यस्त्वेन साध्यमनुमेयं तेपामतिशयं मवदन्नेवत्यनेन 'हेतुवत् (तुङ्गत्) । साध्यं पुनरस्य

१—सापिज्ञान—भा०, ४०, ५० । २—त. कपिचिदिति भा०, ४०, ५० । ३—वस्य दृष-
या०, ४०, ५० । ४—कश्चित्तेन भा०, ४०, ५० । ५—विशेषेण हितो ता० । ६—वन्दनशान्ति—भा०, ४०,
५० । ७—वयद्वये—भा०, ४०, ५० । न हेतुवत् साध्यं ता० ।

- वचचित्तदतिशयस्य परिनिष्ठितत्वम् । तथा हि यदतिशयवत् तत् वचचित्परिनिष्ठित यथा परिमाणम्, अतिशयवाश्च कर्मणा क्षय इति । यत्र च तत्परिनिष्ठा तज्ज्ञान सर्व-
विषय भवति । तथाहि—यद्यत्र व्यपगतावरण ज्ञान तस्य तद्ग्राह्य यथा नीहाराद्यपगमे
प्रत्यक्षस्य वृक्षादि, व्यपगतावरण च कस्यचिद् ज्ञान सर्वत्रेति । तदेवाह—अविगलिते यादि ।
५ योऽयमेवमवदन्नैव वेद वेति सकलविषयगं केवलं केवलज्ञानं नित्यमविनश्यत् निष्पर्याय-
मक्रमम् । उपलक्षणमिदं तेन निष्करणं निर्व्यवधानं च । कदा तत्प्रवृत्तम् ? अविगलितो
य सकलानां वृक्षेशानां कर्मतदास्यवरूपाणां राशिस्तस्य विनाशे प्रवृत्तम् । कुतस्तद्वि-
नाशोऽपीति चेत् ? तपम एव । तदाह—नैष्किञ्चन्यं तपो वा इति । वेति समुच्चये । तपो
हि वहिरन्तर्विकल्प तद्विनाशोपाय योऽयं वेद । कीदृशम् ? नैष्किञ्चन्यम् । ननु तत्त्वज्ञान-
१० भावनं तपरस्तत्तत्र नैष्किञ्चन्यमिति चेत् ? न, सत्येव तस्मिन्निस्पृहत्वरूपे तदुपपत्ते ।
अत एवोक्तम्—

“समाधितन्त्रस्तद्बुधोहृत्तये, हृयेन तंघ्न्यगुणेन चायुजम् ।” [ ] इति ।
तस्मै योऽयं वेदेत्युक्ताय नमाम इत्यादि सुगमम् । चतुर्थी तु सर्वत्र “गत्हादिभिर्वहुलम्”
[शाक० १।३।१३९] इति । तत मूक्तम्—

- १५ नैकान्ततायिकाणामतिशयमवदन्नैव नानार्थसाध्यम्,
नैष्किञ्चन्यं तपो वाऽविगलितसकलबलेशराशोर्विनाशे ।
निष्पर्यायं प्रवृत्तं सकलविषयगं केवलं वेदं नित्यम्,
योऽयं तस्मै नमामस्तिभुवनशुरवे शम्भवे शान्तये ते ॥
पुनरपि शासनस्याराध्यत्व फलवत्त्वेन दर्शयन्नाह—

- २० युक्तायुक्तपरीक्षणमधियामत्यादराराधिनाम्,
संसेव्यं परमार्थवेदसकलध्यानास्पदं शाश्वतम् ।
लोकालोककलावलोकनबलप्रज्ञागुणोद्भूतये
आभन्यादकलङ्कुमङ्गलफलं जैनैश्वरं शासनम् ॥६४॥ इति ॥

- जिनैश्वरस्येदं जैनैश्वरं शासनम् । कीदृशम् ? परमार्थस्य जीवादेर्यो वेदो बोधो
२५ यच्च सकलं धर्मज्ञानविवृत्य ध्यानं तयोरास्पदं शाश्वतं प्रबन्धतो नित्यम् । पुनरपि
कीदृशम् ? अकलङ्कमङ्गलकलं निर्दोषप्रशस्तविविधबन्धाभ्युदयप्रयोजनम् । आकुतस्तथेति
चेत् ? आह—“बूदभवस्य (अभवस्य) भाव आभव्यम् आ तस्मादाभवादा मुक्तिपदादिति ।
तत्किम् ? ससेव्यमभियोक्त्वयम् । केपाम् ? युक्तायुक्तपरीक्षणमधियाम् उपगन्नेतर-
वस्तुविचारपटुतरप्रज्ञानाम्” । कीदृशानाम् ? अत्यादराराधिना प्रशस्तश्रद्धया वाराधन-
३० शीलानाम् । तत्तेषां किमर्थं ससेव्यम् ? अत्रोत्तरं लोकेत्यादि । लोकालोकयो या
फला विविधविकल्पा अणुप्रभृतिप्रतिपत्तिवेद्या भागा तासामवलोकनं निरवशेषदर्शनं
तत्र बलं यस्य प्रज्ञागुणस्य तस्योद्भूतये इति ।

१ परिणाममिति— आ०, व० प० । २—द्विवेति आ०, व०, प० । ३—दुषोपपत्तये आ०, व०,
प० । ४ पर्ययुक्त— आ०, व०, प० । ५ व्यादभवस्य भाव आभव्यमित्यपि पाठ । भव्यस्य आ०, व०,
प० । ६—मुक्तिशशदि— ता० । ७—नामत्यादरा— आ०, व०, प० ।

श्रीमन्न्यायविनिश्चयस्तनुभृतां चेतोदृगुर्वानलः,

सन्मार्गं प्रतिबोधयन्नपि च तान्निःश्रेयसप्रापणम् ।

येनायं जगदेकवत्सलधिया लोकोत्तरं निर्मितो

देवस्तार्किकलंक्रमस्तकमणिभूयात्स वः श्रेयसे ॥ १ ॥

विद्यानन्दमनन्तर्वार्यसुरदं श्रीपूज्यपादं दया-

पालं सन्मतिसागरं कनकसेनाराध्यमभ्युद्यमां ।

शुद्धयन्तीतिनरेन्द्रसेनकलङ्कं वादिराजं सदा,

श्रीमत्स्वामिसमन्तभद्रमतुलं यन्द्रे जिनेन्द्रं मुदा ॥ २ ॥

भूयो भेद्यनयावगाहगहनं देवस्य यद्वाङ्मयं

कस्तद्विस्तरतो विविच्य वदितुं मन्दप्रभुर्मातृशः ।

स्थूलः कोऽपि नयस्तदुत्तिविषयो व्यक्तीकृतोऽयं मया,

स्थेयाच्चेतसि धीमतां मतिमलप्रक्षालनैरुभयः ॥ ३ ॥

व्याख्यानरत्नमालेयं प्ररफुरन्नयदीप्तिभिः^१ ।

क्रियतां इति विद्वद्धिस्तुदन्ती मानसं तमः ॥ ४ ॥

श्रीमत्सिंहमहीपतेः परिपदि प्ररयातवादोन्नति-

स्त्वन्यायतमोपहोदयगिरिः सारस्वतैः श्रीनिधिः ।

शिष्यः श्रीमत्तिसागरस्य विदुषां पत्युस्तपःश्रीभृतां

भर्तुः सिंहपुरेश्वरो विजयते म्याद्वादविद्यापतिः ॥ ५ ॥

इत्याचार्यवर्यस्याद्वादविद्यापतिविरचितायां न्यायविनिश्चयतात्पर्याविग्नौतिन्यां

व्याख्यानरत्नमालायां तृतीयः प्रस्तावः समाप्तः ।

समाप्तं च शास्त्रम् ।

ॐ नमो वीतरागाय । ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

न्यायविनिश्चयस्य कारिकाधार्मानामकाराद्यनुक्रमः

अ	भाग पृष्ठ श्लो०सं०		अन्यान्यापि तत्सूच्य	भाग पृष्ठ श्लो०सं०	
अभिज्ञानरत्नान स तान्	२	०३२ २०२	अनामोस्वयेतज्जातु	२	१७ ६२
अभंग वरणातीत	१	५४४ १७१	अत्रैवोभयपक्षोक्त	२	३३३ ५१
अभंगानानुज स्पष्ट	१	५२४ १६०	अथ न व्यनहारोऽथ	२	१५३ १२५
अभंगानेऽपि तत्सूच्य	२	६६ ३७	अथ नाथ परिच्छेदो	१	२२९-४२ २५
अभंगान् पुरुषार्थादे-	०	२२२ १९१	अथेदमस्वरूप किम	१	२४९ २९
अभंगाना विचारोऽथ	०	१०६ ७६	अथैकं तर्कविषयमस्तु	१	७२८ १६३
अभंगानेऽप्यट्टकस्य	२	२३ ९	अट्टकदोषाद्वाङ्मायामन्यनापि	२	३७६ ७६
अभिः स्वरूपरूपाभ्या	२	१५२ १२३	अट्टकित्त्वनाया	२	६५ ३६
अभंगः क्षणभङ्गोऽपि	२	१६६ १३९	अट्टकैरर्थसम्पत्	१	२५३ ३२
अभंगानरूपहेतुस्ताद-	१	३४८ ८२	”	१	२५६ ३३
अभंगः क्षणिकत्वात्	२	१६८ १४१	अद्वय द्वयनिर्मास	१	३१२ ५४
अभंगाना भ्रुतयोग्यता-	२	२२९ २०१	अद्वय द्वयनिर्मासमात्म	२	३४० ७४
अत एव विरुद्धत्वात्	२	१०२ ७१	अद्वय परिनिष्ठाधिपति	१	३३४ ६९
अतस्त्रालादिरन्यासात्	१	२९३ ४३	अथ ऊर्ध्वविभागमादि	१	४२९ १०१
अतस्वरूपरावृत्तापार्थ	०	१६८ १४२	अथ्यक्षमात्मनि ज्ञान	१	२०० १२
अतदर्शपरानुत्तम	१	२४८ २९	अथ्यक्षमात्मनिर्वर्ण	१	५३१ १६६
अतदारम्भतया बुद्धे	१	४९९ १४३	अथ्यक्षलिङ्गत सिद्ध	१	५०४ १५३
अतद्वैतुपलापोहमनि	१	४९५ १४७	अथ्यक्ष्यादिविरोध-	१	५२९ १६४
अतद्वैतुपलापोहे	१	१२५ ५	अनर्थात्रायशङ्केषु	१	२७० ३५
अतद्वैतुपलापोह	२	५० २५	अनर्भगान्वथाभासम्	१	४६७ १२३
अतश्च बहिरर्थानो	२	२१ ८	अनर्थनिर्गमनानान	१	३२२ ५६
अतश्चाधरलायातम	१	३८८ ९५	अनर्थं परमात्मानमत	२	२९५ २५
अतादात्म्यस्वभावे	२	१४५ ११६	अनन्वयाधर्मे निश्चि	१	४२० १०७
अतिप्रसङ्गतत्वात्	२	६२ ३१	अनन्वयादिदोषोक्त	२	२३४ २०६
अतीतन्यायनिष्कर्षो	१	२५७ ३३	अनपाशिति निश्चिन्ता	१	३६५ ८९
अतीतानामतादीना	२	१६ ८	अनल पायरोऽग्निव्यान्	२	२२९ १९९
अतीत्यादर्शरागेस्त	१	४६४ ११०	अनवस्थानतो भेदे	२	९६ ६
अत्यन्तमसदात्मान	१	२९४ ४४	अनादिनिश्चय तत्त्वम्	१	३४४ ७१
अत्यन्तामेदभेदो न	१	४९० १४४	अनादिवानना न	०	२६७ ९
अत्यन्तेषु क्रुमेष्वात्	१	४०९ १०६	अनादिनप्रदायन्वेदासु	०	२०० ३०
अत्यासन्नान्ममज्ञान	१	४०६ १०४	अनाधिपत्यद्यत्थ	१	३५५ १६
अत्र दृष्टविपर्यस्तम-	१	४८९ १३१	अनुमानमती हेतु	०	३६० १५
अत्र विषयाविवर्त्याधि	१	१०५ १०४	अनुमानमत् कि तदेव	०	४६ ३३
अत्राक्षेपसमाधीनाम	१	२५१ ३०			

न्यायविनिश्चयस्य कारिकाधीनामकाराद्यनुक्रमः

	भाग पृष्ठ श्लो०स०			भाग पृष्ठ श्लो०स०		
अ				अत्रान्यत्रापि तत्सु	७	१७ ६०
अभिहित्कारज्ञानसाधन	२	२३२	२०२	अत्रापीत्येव आहु	२	३२३ ७१
अत्रम करणातीत	१	७४४	१७१	अत्रैरोमथपक्षोक्त	२	२२४ २०६
अत्राज्ञानानुज्ञ रसप	१	७२४	१६०	अथ न व्यनहारोऽथ	२	१७३ १२८
अप्रशनेऽपि तत्सुख्य	२	६६	३७	अथ नाथ परिच्छेदो	१	२२९-४२ २८
अप्रथात् पुरुषरसादे	२	२२२	१९१	अथेदमस्वरूप किम	१	२४९ २९
अप्रवादीना विकारोऽथ	७	१०६	७६	अथैत सर्गविषयमास्तु	१	७२८ १६३
अप्रवादेरव्यवहयम्य	२	१३	९	अट्टप्रदोपावाङ्मयागम	७	२८३ १६
अप्रि स्वरूपरूपाभ्या	२	१७२	१२३	अट्टप्रदोपावाङ्मयागम-व्यत्रापि	२	३८६ ७६
अप्रह क्षणमङ्गाऽपि	२	१६७	१३९	अट्टप्रदस्वरूपनाया	२	६८ ३६
अप्रानरूपहेतुस्ताद-	१	३४८	८२	अट्टप्रैरर्थरूपम्य	१	२७३ ३२
अणव क्षणिकमान	२	१६८	१४१	"	१	२७६ ३३
अणूना क्षुत्तयोभयत्रा-	७	२२९	२०१	अद्वय द्वयनिर्गमस	१	३१७ ७१
अत एव विरुद्धत्वात्	२	१०२	७१	अद्वय द्वयनिर्गमिगाम	२	३४० ७४
अतस्त्वलादिरव्यात्म	१	२९३	४३	अद्वय परिनिजाधिपति	१	३३४ ६९
अतस्त्वलपरानुज्ञाथा	७	१६८	१४२	अथ ऊर्ध्वविभागादि	१	४२१ १०८
अतदर्थपरानुज्ञात्म	१	२४८	२९	अभ्यस्तमात्मनि ज्ञान	१	२०० १२
अतदारम्भतया बुद्धे	१	४९१	१४३	अभ्यस्तमात्मनिरसर्वे	१	७३१ १६६
अतद्वेतुनलापोहमपि	१	४९५	१४७	अभ्यस्तलिङ्गत सिद्ध	१	७०४ १४३
अतद्वेतुनलापोह	१	१२७	७	अ यथादिविरोध	१	७२९ १६४
अतद्वेतुनलापोह	२	५०	५५	अनय(वाचशङ्केपु	१	२७० ३५
अतश्च बहिरर्थानां	२	२१	८	अनर्थमन्यथाभानम	१	४६७ १२३
अतश्चाप्यत्रलायातम	१	३८८	९५	अनयानेनन-तानान	१	३२२ ५६
अतादात्म्यत्वभावे	२	१४७	११६	अनर्थे परमाऽमानमत	२	२९५ २७
अविप्रसङ्गतस्तत्राथ	२	६७	३१	अन-यनाघनै सिद्धि	१	४२० १०७
अतीतरथानमित्यन्ता	१	२७७	३३	अन-यथादिदोषोक्ते	२	२३४ २०६
अतीतानामगतादीनां	२	१६	८	अनयाथीति विद्वत्तामा	१	३६५ ८९
अतीत्यादर्थयथोक्ता	१	४२४	११०	अनल पात्रकोऽग्निरत्रात्	७	२०९ १२९
अत्यन्तमसदात्मनि	१	२९४	४४	अनवस्थाननां भेदे	२	९६ ६
अत्यन्तानेदभेदो न	१	४९७	१४४	अनार्थादिधन वक्ष्यम	१	३४४ ७८
अत्यन्तेषु द्वेषेभ्यः	१	४०९	१०६	अनादिनामना न	७	७६७ ९
अत्यानन्तान्सम्प्रदान	१	४०६	१०४	अनादिसम्प्रदाय"चेत्प्रायु	७	२०७ ३७
अत्र दृष्टविपर्यस्तम	१	४८९	१३८	अनादिधनवक्ष्यम	१	३०७ ८६
अत्र मिथ्याविपर्यस्तमै	१	१०५	१०४	अनुमानमतो हेतु	७	३६० १८
अत्राणोपसमाधीनाम	१	२७१	३०	अनुमानमल कि तदेव	७	४६ २३

	भाग	पृष्ठ	श्लो०म०		भाग	पृष्ठ	श्लो०म०
अनुमान तु हेतो	०	१८९	१६६	प्रत्यक्ष रसनेयम्	१	०३८	०६
अनुमेयत्वतोऽन्यादि	२	०९८	०९	अप्रत्यक्षेऽपि दह	४	१००	६६
अनेनैकमेव नानेन	१	४०४	१४६	अप्रमत्ता विज्ञेयम्	०	०१९	१८७
अनेनलक्षणार्थस्य	२	३०४	७०	अप्रमाणप्रमेयस्य	१	१३४	६
अन्त शरीरत्वेत्चेद	१	३०४	११	अप्रमेष प्रमेष चेत्	०	१७३	१२४
अन्तरेणापि तादृश	१	२६३	२०	अप्रवृत्ते फलभागात्	०	१४८	१००
अन्तरेणेदम् गतुभूत	१	७०४	१६१	अप्रसिद्ध वृषभसिद्ध	१	४०१/७००	१४९
अन्तर्गणे मन्वन्ध	०	१०१	१६१	अप्राप्यकारिण्यम्मात्	०	३६१	७९
अथ एतेति विन्ने	२	१०४	९७	अप्राप्त्यभावात्तथै	१	४०४	१०३
अथथा कल्पकलोफ	२	१०८	७२	अप्रतिफल्यम्मात्था	२	२००	१७०
अथथा तदनिर्देश	०	१३०	१००	अप्राप्त्यभावात्तथै	०	१००	९१
अथथात्त न चेत्तम्प	०	१०७	९७	अभिज्ञेयशालानाम	१	३०३	१७
अथथात्त यदीश्वर	०	१०४	०६	अभिज्ञप्रतिभासेन	१	४८४	१०९
अन्यथाप्रारम्भ	१	४९०	१४६	अभिज्ञो भिन्नार्तायै	२	०९३	२३
अन्यथा नियमाभावा	२	२१६	१७९	अभिलाषतदशानाम	१	१३४	६
अथथा नियमायोगात्	०	१०६	७७	अभेदज्ञानत विद्या	१	४३७	१६१
अथथानुपपत्तत्वनियम	०	१६१	१३६	अयमथत्रिगाहेतुर	०	१६०	१३४
अथथानुपपत्तमत विज्ञ	१	१०७	१४९	अयमेव न वेत्तेयमपि	१	३०७	६३
अथथानुपपत्तः प्रामिद्ध	१	१०३	११	अयजानेऽस्मत्तावथ	१	२९०	४०
अथथानुपपत्तः प्रारहिता	२	०१०	१७४	अर्थज्ञानेऽस्मत्तोऽयुक्त	१	१६३	९
अथथानुपपत्तः प्रारहिता	०	२३०	२००	अर्थमात्रावरोधेऽपि	२	१८१	१६३
अथथानुपपत्तः प्रारहिता	४	१७७	१७४	अर्थम्यानः स्वरूपस्य	२	१७९	१३०
अथथा नाऽप्रदेयादी	०	१४३	१६३	अथाकारिणिको न	१	४६९	१०४
अथथा सप्रभाषानाम	०	०११	०१२	अर्थेष्वपि प्रसङ्गत्वेन	१	३०६	८६
अथथा सम्प्रभाषाव	२	००७	१९७	अल्मकेन चेन्नैवमपि	१	२९०	९१
अथथाऽसम्प्रभाषेऽज्ञाने	४	१८२	१७७	अत्पभूय प्रदेयैक	२	१४७	११८
अथथा स्वात्मनि	०	१४४	११९	अल्पभेदाप्रशमान	१	४०७	११२
अथथेऽपिरोधात्	१	३७०	८४	अवस्थादेशकालाना	०	४६४	१७७
अथथथा यो विनाश	०	११९	९६	अवस्थान्तिविज्ञेयोऽपि	२	१७४	१७०
अथथनि स्थव प्राहु	१	३०२	७७	अवस्थ नाहरेन्तया	२	१७७	१२८
अथथो यथाभावात्त चेत्	१	३३४	६९	अवस्थ सङ्कारात्	१	४०७	१३६
अथथो यात्मपरात्त	१	४८६	१३३	अवस्थान्तरात्मभेदानामान	०	१४२	११०
अथथयन्तिरेकान्या	२	१	१२४	अविन्पयसम्भान्त	१	७२०	१६८
अथथोऽयथयन्तेऽदी	१	८७८	१०६	अविज्ञाततथाभाव	१	३०१	४६
अथथ प्राह तनापि	१	४०६	१०७	अविनाभावसम्प्रन्ध	०	१८६	१६१
अथथि चाऽडालयोपाल	१	३१९	७३	अविप्रवृत्तेऽपि	१	३६०	८३
अथथोऽयथयन्तेऽदी	०	३७९	८०	अविरोधेन चाऽवृत्ते	२	२२१	१९०
अथथयन्तिरेकान्या	०	१६३	१३७	अविरोधेऽपि नित्यस्य	२	३०२	३१
अथथयन्तिरेकान्या	२	८७	७२	अविमवादाऽपि	१	७०१	१७९

भाग पृष्ठ श्लोकसं०

भाग पृष्ठ श्लोकसं०

अशत्तरणुवत्	२	१७९	१४९
असञ्चारोऽनयस्थानम्	१	२११	२०
असतो ज्ञानहेतुं ने	१	७-२६३	३४
असत्त्वेद्विहरिधात्मा	१	३३७	७२
अनग्भद्रतादात्म्यपरिणाम	१	४८४	१३०
असाधनाङ्गवचनमदोषो	२	२३६	२०९
आसद्ग्रहमिधमन्त्रे	२	१५	६
आसद्ब्रह्माधुपुत्राद	७	२९७	१९६
आसदात्मद्वरूप्यर्थ	१	२००	१७
आमन्त्रि प्रतिव धस्येत्परै	२	२५७	१८२
आसद्विरतिरेषा च	१	१२६-२९	२३
असिद्धो गवहारोऽभ	१	२०६-२९	२४
आत्म प्रधानमि यत्र	७	१०	१
अहमन्मीति वाक्या	७	३०३	६९
अहेतुरा ममचित्त	१	२०१	१७
अह ममासतो न च	७	१३	७३

त

आश्रुतिभ्रमयत् यद्ग्रन्	२	१६६	१३९
आगम पौरुषेय	५	२८७	२०
आत्मनाऽनेकरूपेण	१	१४७	८
आत्मादिपतिरेकेण	२	९१	७४
आत्मा बोधस्य प्ररक्त	२	३७	७
आत्मायेतु प्रसोवाद्	२	३४७	६७
आन्य परोभगपर	२	३६३	११
आनुमानकभोगस्याप्य	१	२०७	१७
आ तरा भोगज मानी	१	२०१	१३
आतिसद स एवाय	२	३	७
आश्रुतम यथाज्ञत	१	३७३-	१
आनुर्बोदादि यत्रह्य	७	२९९	३०
आरादपि यथा चतु	१	२९	४१
आरेवासिद्धते	२	२८७	२०
आलोक्याथान्तर कुषान्	१	४२७	११४
आश्रुतैराहुत् भानै	२	१३३	१०२
आसादिनप्रतीयाणाम	२	१७१	१४७
आस्ता तावदलाभादिरय	२	४४	१४
आहुरथधन्यापातम	१	३८०	९३

इ

इतरन त्वरोध च	१	३४१	७४
इति तत्रमपेक्षे	२	१८७	१६२

इति न करुणोपमत्पत्न	२	१६२	७
इदमेवमिति गान	२	३६०	८४
इव त्रिशनम यद्वा	२	१४१	११०
इन्द्रजाल्यादपु भ्राति	१	३१९	८२
इन्द्रियादपु नैव	२	१३१	१०६
इष्ट तत्रमपेक्षातो	२	३६६	९१
इष्ट सत्य इत	२	२७०	१११
इष्टमिच्छि परेषा वा	२	१६	७
उत्तरोत्तरवेदस्य पूर	२	१०२	७०
उपादविगममौ य	१	४८४	१२१
उपमान प्रानद्धाथ	२	३६१	८
उपलभ्येक्ष हेतु ता	२	१९१	१७१
उपलब्ध यनुपलब्धिभ्या	१	३७	७७
उपादानस्य सम्भत्वात्	२	३१३	३९
उभयोत्तरेवदधानौ	२	३३	६९

उ

ए

एतना भागसाम्या-चेत्	२	९८	६४
एकतनिर्णयेऽन तत्राय	१	१२७	२
एतत्र नहुभेदाना	२	७०	४६
एकाकारनिवेकेन	२	१७१	१४८
एतानेऽनेनेना त	१	७१५	१७७
एता ते चेतया ह्य	२	६३	३२
एकेन चरितयात्प्रात्	१	३९	९७
एक चत्र चलना पै	२	१३३	१०१
एतत्समानम यत्र	१	३७१	९२
एतदत्र पत्रदीना	२	१०५	७४
एतेन पूरप्रतीतयोम्या	२	२०१	१७३
एतेन प्र यामराना	१	२०१	४
एतेन भिन्नावशान	२	९९	६
एतेन भदिना भेदसह	२	४८	२४
एतेन येषु म येरनप्रयत्न	१	२०९	११
एतेन कितिसत्ताया	१	२४१	२६
एतेनातीन्द्रिये भाजनय	२	१४	१०
एव म वेनल्लहानम	२	२०६	४६
एव हि सुगतादिभ्यो	२	३०	११

अ

अज्ञप्रहृतिवैफ-ता	२	१७२	१४०
अगवोयदि तादा म्य	१	४०३	१४७

	भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०		भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०
अनुगतानुमाद	१	४५	११२	गुणपययनद्रव्य	१	४२१	११७
				गुणान्द्रयमुपाद	१	४३६	११७
क विज्ञित् स्वप्नेषु	५	२००	१००	गुणानां गुणगमनधा	५	०७	२१
कथं न सम्मरीरता	७	२११	१८४	गौरवाधिक्यात्ताय	१	४००	११०
कथमानिलतात्त्व्य	१	४६	१११	प्रहादिगतय मया	५	२१०	२०
रभमेवाथ जासां धान्ति	१	३०५		प्राथम्यादकयं धानि	१	३४४	७०
रमणा सिगमे कयमा	५	२०१	१				
कमणामपि कताय	५	००	३	विज्ञेयसिगिता	५	१४६	११६
कमणामिति महृय	५	०३	७३	विच तन्त्रमिति यदिद	१	३८०	०३
कमान्येय प्रवृत्ताना	५	३६०	७१	विच तूयमिद मयै	१	३१३	०६
करुणा स्वपरमानसन्तान	५	६५	७	चादिनो दधि रान्ति	५	३३६	२०
कपनायामसामप्यात्	७	१०६	७७	चोय ते शब्दलिङ्गाभ्या	५	४	७०
कल्पना सदस्येन	१	३००	०८	चाय महति नीगदां	१	१६०	११०
काम सति तदाकारे	१	३६	६३				
सायश्चिन्कारण	७	०३	७६	चातितद्रूपपाहाद	७	३३	७०
काये तन्मन्त्र त तस्य	७	१०४	७५	चातन्मराणां मयात्ता	५	१०८	७०
कायकारणयासुद्धि	७	१०१	६०	चाते प्रतिपत्तिना	५	१३	४
कायाभा रमनान्ति	५	१०१	६९	चाय तरे तथाभूत	७	४३	७१
कारणस्याक्षये तेषा	१	४००	१०६	चायेरन् सविदामान	१	३२७	६६
कारणसम्भवात्तये	७	२५६	१०६	चीरनीति यत मा य	५	१७	७३
कारण ना रसघात		१०७	७८	चीर प्रतिभण भिन	७	१७३	१७०
कालापकपपय त	२	१७७	१४१	चायच्छरीरधमान्नु	७	९०	६
कालेनैतावताऽनास	२	३०	०३	चक्ष्वारणान्छे	२	३१	७०
कुतश्चि सदमद्राव	७	२	११	जाता द्रव्याविशयस्य	१	७१०	१७१
केनापि रिप्रलभो य	१	३६७	८९	जाता रिप्रतिमात्र	१	४४	१७०
केवल ध्या यमेवैतत्	७	१६०	१२१	ज्ञानज्ञानमपि ज्ञानम	१	२०६	५१
केवल प्रतिपत्तार	७	२७०	७०	ज्ञानज्ञानलताऽन्यै	१	७५	५
केवल लोकमुद्ध्यैत	७	३६३	८८	ज्ञानाकारण सन्केत	७	७१	४०
को दापो येन नि यय	७	३१५	३८	ज्ञायत न पुनश्चित्त	१	३३०	६८
कोमपान विधेय	२	१०९	८३	ज्योतिजानादिप्रमर्	५	३७८	८०
कृतक क्षणितो न	७	२११	१७३				
क्रमेणाऽनुग्रहऽयुक्त	२	३११	१७	तल शब्दाधयानामि	७	३१	६६
क्रमेणोच्चायमाणेषु	५	३०४	४७	तल सत्तति माध्यन्ते	७	७	४०
क्रमोपत्तौ सहापत्ति	१	७२०	१६४	तल मवा यवस्थेत	१	४७१	१०७
धारायैरन्यतीये	१	४२५	११३	तल सम्भा यते शब्द	२	६७	३१
				तल समारिण मय	७	२०१	
ग न सुदूरमध्यैव	१	२२६-२९	५३	तलस्य न वयस्थान	१	७२०	१६०
गभ रमविशेषाणा	२	१०९	८१	तलस्य न गत कै	१	३३	७९
गुणपयययोर्नकयम्	१	४३१	११६	तपसश्च प्रभाषण	७	३०७	७४

	भाग	पृष्ठ	श्लो०म०		भाग	पृष्ठ	श्लो०म०
त मया रूपपयन्त	२	५२०	१८९	तथा जनकजायतु	२	११८	९०
तज्जतीयमत प्राहु	२	६०	३०	तथा ज्ञान तथा मार	१	४९०	१८१
तज्ज्ञानपूरक तत्र	२	२१४	१८	तथा तप्रतिपेघडि	२	७२	४४
तत्तन्निमित्तक शब्द	२	७३	४०	तथा स यमग्मुणु	२	१३०	१००
तत्तत्स्वभावता ज्ञान	२	१०१	२२	तथा न क्षाणहादीना	२	३०३	३६
तत्र कारणमित्येव	२	१०३	७१	तथा निराह्वयीमान	२	२६०	१२
तत्र प्रती यस्तमुपादा	२	१२	०३	तथानेफोडि तद्रम	२	१७२	४७
तत्र प्रत्यक्षपरीक्षा	१	३४१	७	तथाप्यगुणद्रोपेपु	२	२३४	२०४
तत्र तद्रमक तेन	२	८१	२	तथापि सुगतो य या	१	४८६	१३४
तत्र दिग्भागभेदेन	१	३६६	९०	तथा प्रतीतमुहुरूप्य	१	७१७	११
तत्र दोष भ्रुवाणां वा	२	२३९	२१०	तथा प्रमाणत सिद्ध	२	९६	७७
तत्र नागादिशब्दाश्च	२	११८	९०	तथा भूताधिरोपेडि	१	४६०	१२४
तत्र ज्ञाया यमा केचित्	१	७१४	१७७	तथाश्च भणभङ्गो न	२	११०	१४
तत्र मित्योत्तर नाति	२	२३३	१०३	तथा रागादया द्यु	२	२३६	२००
तत्र रूपादिर यश्च	१	४२३	१०९	तथा वस्तुबलादेव भेदा	१	३२४	६०
तत्र शौद्धोदनेरेव	१	३२	७३	तथा सत्यमतत्त वा	१	३०१	४०
तत्र सिद्धमसिद्ध वा	२	१९	१३२	तथा सत्य नि नेति	२	३७७	७८
तत्राद्यापि जना सत्ता	१	३२१	१४	तथा साक्षात्कारोप	२	६	३४
तत्रा यनापि वाऽसिद्ध	२	८१	७१	तथाहि दृशन न स्यात्	१	४८	१३२
तत्रापि गुत्यजातीय	१	८०९	१०	तथा मुनिभित्तैस्तु	१	३०१	७६
तत्राप्यनधसविसी	१	२२४	२१	तथा हेतुसमुद्भूत	२	१३	४
तत्राद्यत्तिलभागा	२	३१	१	तथेवैराददापाऽय	२	२२१	१००
तत्रैकत्वप्रसङ्गाच्चेत्	२	८२	२०	तथैव पुरुषपादर	१	१४०	७
तत्रैकत्वं प्रय येन	२	९७	६५	तथैव व्यनसाय स्या	१	१७७	३७
तत्रैकम तरणापि	२	७५	२८	तथैवात्मनामात्माय	२	६	०६
तत्रैकमभिषा गद्य	२	७७	२०	तदनिश्चि करत्वं न	२	३	६७
तत्रैव क्लेशयन् वाय	२	४८	२४	तदतद्रस्तुभेदेन	२	३०	६७
तत्रैव प्रहणात् नि वा	१	३०४	४८	तदतद्रागवृत्तेश्च	२	७०	४०
तत्रैव प्रहणात् नि वा	२	३३५	१४	तदथदनामाभागात्	२	३००	०२
तत्रैव प्रहणात् नि वा	२	२६६	९	तदथदशिनाऽभावात्	१	२४०	३०
तत्रैव प्रहणात् नि वा	२	२६७	१	तदथवेदन न स्यात्	२	२६१-६२	६
तत्रैव प्रहणात् नि वा	२	३४७	६२	तदथाऽय प्रयासाच्चेय	२	१३९	१०६
तत्रैव प्रहणात् नि वा	२	२४	१	तदनवाप्यसन्नेय	२	१६	६०
तत्रैव प्रहणात् नि वा	२	७०	४४	तदननात्मक तत्त्वम्	२	२२	९
तत्रैव प्रहणात् नि वा	२	१००	६८	तदभावपि तद्वादस्या	२	७३	४८
तत्रैव प्रहणात् नि वा	२	१०९	८०	तदयत्न समाप्तात्मा	१	११३	१७
तत्रैव प्रहणात् नि वा	१	७३	१६०	तदभावे हि तद्भावा	१	३-५	६०
तत्रैव प्रहणात् नि वा	१	४०४	१०३	तदस्यमनश्च वा	२	७०	७७
तत्रैव प्रहणात् नि वा	१	३४१	७	तदा मात्स्वपणार्थ			

भाग	पृष्ठ	श्लो०म०	भाग	पृष्ठ	श्लो०म०		
तदाज्ञानभ्रमण	७	१०१	८२	तादृशाभाविज्ञान	७	३०३	३७
तदाभावा विज्ञानादि	२	२६६	७१७	तादृशा वाचन शब्द	७	२७७	६७
तदाहारारिनामान्य	७	११७	१७	तानेन पश्यन् प्रत्येति	१	६२१	१०१
तदेव यन्तु साशरमनाकार	१	६७३	१२७	तास्मादिदृक्किवादीनां	१	६२६	१११
तदत्र तन्वाकार तत्स्य	१	६११	१३७	तात्मादिगमिधानेन	७	३१७	३८
तन्मद् प्रतिबंधास्य	२	१०६	१६	तात्मा यदि किञ्चित्	१	३०७	६६
तन्वृष्टान्नर यथा	७	१००	६१	तात्पर्येन गन्धोऽथ	१	२०७	१७
तद्वि ज मात्तरात्राथ	५	१००	११	तात्पर्येन पृथक्	१	४७६	११३
तद्वान परिणाम स्यात्	१	४७०	१२७	ताश्च प्रौढादने श्रुत	१	३९६	१७
तद्भ्रान्तराविषयेन	१	२७७	३६	तुलितद्रव्यसमाये	१	६२३	१०१
तद्रूप भेदमाराय	२	०	७१	तुल्यसामरसादाना	२	१०६	१६०
तद्व्यचोदितान्ते	७	६७	५७	तुल्येन गुणभेदे	७	१००	७६
तद्विभक्ति रचनाऽथ	७	४९१	१६०	तेषामेव सुरादीनां	१	३६७	८०
तद्विरम्य निरुद्धैतन्	२	३०३	३४				
तद्विवर्जन भाषाद्यै	५	११९	११	दध्युपादभेदता	२	५३३	२०३
तद्व्यनक्ति ततो मान्यन्	१	१९०	४१	दशनादशनाभ्यासात्	५	२८३	१७
तद्व्यतिष्यतिरेकभ्या	२	३०	११	दशनादशन स्याता	२	१४०	१०१
तन्मानभावा दणन्त	१	४७३	१००	दीपयेत् किञ्च सत्तान	१	३७०	८४
तयान्तुपलभ्ये	५	१०९	१७२	दुष्प्रान् इति द्वायत्येक	१	४३४	११७
तत्त्वभ्रमप्रपञ्च	५	५१०	१७४	दूरदूरतरादिसंयम	२	२८	१३
तस्माद् दृश्य भास्य	१	५०६	१७०	देगनाल्यन्तरव्यति	५	१६४	१३८
तस्मादनुमितरथप्रिय	५	३०	१४	दृश्यादृश्यात्मना बुद्धि	१	४९२	१४४
तस्माद् भासिनाशाऽथ	५	१०३	१७	द्रव्यप्रायसामान्यविशेष	२	३५०	६६
तस्मादभेद इत्यत्र सम	५	६६	३६	द्रव्यप्रायसामान्य	१	७७	३
तस्मादनेनरूपस्य	७	९०	७१				
तस्मात्प्रारब्धीभाव	५	३४८	६४	धर्मधर्मस्य सत्तद	२	२१७	१८१
तन्मा नैवा तता भ्रान्ति	१	३८४	१४	ध्वनयन्तरसमधाना	५	३२८	७०
तन्माद्वन्तुयत्नदेव	२	१८७	१६२				
तस्मात्समागम तान	५	१५५	१४	न च कश्चिद्विराथोऽस्ति	२	११३	८६
तस्मात्सकार्यैचित्त	७	११७	८६	न च सेऽर्थाविदोऽथा	२	२६६	१४०
तस्य वस्तुपु भावादि	१	४९५	१४८	न च हरेर्विशेषो य	२	६०	३७
तस्याद्वेषुपादान	१	४८७	१३६	न च नास्ति स आकार	१	७०३	१७२
तस्यापि देहानुत्पत्ति	२	१०१	७०	न चानन्तरमित्येव	२	१२०	९२
तादात्म्यनिश्चया ह्यु	१	४४३	११९	न चेद्विशेषकारो	२	७४	५७
तादात्म्य कैव ज्ञेय	७	९७	६३	न चोस परिचत	२	१२२	९०
तादात्म्य तु कश्चित्	२	१९१	१७०	न चेत्य परिचतत भाव एव	२	१६०	१३३
तादात्म्यात् प्रत्यभिज्ञानं	२	१७४	१५१	न चैकमेवरागादी	१	३६७	०१
तादात्म्येन पृथग्भावे	२	१४०	१०१	न ज्ञात न भवत्येव	१	३९४	९६
				न ज्ञायते न जानाति	१	३८९	०७

भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०		भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०	
न तयोः परिणामोऽस्ति	२	१०३	७३	नित्यस्थेच्छा प्रदानादि-	२	३४९	६५
नतं तदागमात्सिद्धयेत्	२	२१६	२६	नित्य सर्वगत सत्त्व	१	५०५	१५४
न धियो नान्यथेवेते	१	२०१	१०	नित्यः सर्वगतो ज्ञः सन्	१	५४२	१७०
न निरोधो निरोधे वा	२	३४५	६०	नियमेन न गृह्णाति	२	१८२	१५६
न भवेत् परिणामित्वा	२	११४	८८	निरन्वयविनाशो	२	१५७	१२८
न भेदेषु न सामान्ये	२	७१	४२	निराकारैतरम्यैतन्	२	२२४	२०
न भेदोऽभेदरूपत्वात्	२	३३	१६	निरुपद्रवभूतरस्य	२	२६८	१०
नमः श्रीयर्द्धमानाय	१	४	१	निर्माणमाह वेदोऽञ्ज	१	२७६	१४
न युक्त निगृहस्थान	२	२३६	२०९	निर्विकल्प विकल्पेन	१	४८८	१३७
न वर्णविद्यवाच्यत्वा	२	३२४	४८	निर्व्यापारो हि भावः	२	२११	१७७
न विषयानपाकुर्यु-	१	३७५	९२	निःश्रेयस पर वेत्ति	२	३६५	९०
न विशेषा न सामान्य	१	४९८	१४८	निर्हृतातिगताभावात्	२	१०४	७४
न सर्वयोग्यता साध्यी	२	३२०	४५	निर्हृतातिराश्री वेद्या	२	३४३	५१
न स्वतो नापि परतः	१	३३३	५१	नेधते न विरोधोऽपि	२	६६	३७
न स्वप्नेऽधिवादीना	२	२९१	२१	नैकान्तध्यायिकाणा	२	३६७	९३
न स्वयवेदनाचुल्ल	१	२७७	३८	नैरन्तरं निरज्ञाना	२	१४४	११३
नष्टो वा नान्यथाभूतः	२	२२६	१९	नैया विकल्पना	१	३३६	७१
न हि केशादिनिर्माणे	१	४०२	९९	नो चोत्पन्नाऽऽयुग्मानः	१	३६७	९०
न हि ज्ञातु विपञ्चान	१	३३७	७१	नो चेद्विभ्रमहेतुः	२	६५	३३
न हि सत्त्व सत्वस्य वा	१	३२५	६१	नोपाधयो न सद्गन्तः	२	४३	२१
नात्यस्य यदि ज्ञानाति	२	३५६	७५	नौयानादिषु विघ्ना-	१	५०३	१५१
नानाकारणसामर्थ्या	२	१६३	१११	न्यायेन विजिगीषूणाञ्च	२	२४४	२१४
नानाकारिकविज्ञान	२	१४०	१०७				
नानात्मविभ्रमादेव	२	९८	६३	पदार्थज्ञानभागाना	१	१४०	७
नानाभ स्यात्तथा सत्त्व	२	२८	१३	परदुःखपरिहानात्	२	२२४	१९४
नानास्य क्रमशो वृत्ते	२	९२	५५	परमाणुस्तोऽभ्यो वा	२	१५८	१३०
गानैकत्र न चैकत्र	२	६२	३०	परमार्थावतारान	१	३६५	८८
गानैकपरिणामोऽञ्ज	२	१३७	१०५	परमार्थैकनानात्व	१	१७८	९
गानैकवचनान् शब्दान्	२	७६	४९	परस्त्वमसत्तास्य	२	१५०	१२२
गानैकान्तप्रहयस्ता	१	४८६	१३४	परस्याप्यविरोधस्त्वेत्	२	११७	८८
नामरूपादिहेतुरत्र	२	१९६	१७०	परापरविश्लेषक	२	१५८	१२९
नान्यथानुपपन्न	२	१७७	१५५	परिणामविवेका हि	२	३२८	४९
ना-न्यथा विषया	१	२००	१३	परिणामव्यवधानः	२	१६०	१३३
नावश्च चक्षुरादी	२	११०	८४	परितुष्यति गार्मकः	१	३२६	६१
नाऽस्त्युत्तेऽगिलापोऽस्ति	२	१०९	८०	परीक्षाभ्रमवाक्यार्थ	२	२८३	१६
नासाध्यैर्नार्थस्त्वस्य	२	१६९	१४४	परीक्षाभ्रमवाक्यार्थ	२	३५६	७६
नाश्लेषशी न तेषां	१	४२७	११४	परोक्षगानविषयः	१	१८७	११
निर्णयेऽनिर्णयान्मोहो	२	१५२	१५०	परोक्षोऽप्यविनाभाव-	२	२५४	३
नित्यन्यापि सतः	२	२७१	१३	पर्यतादिनिर्माणेषु	१	३२८	६५

भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०		भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०	
गदादासिभ्यांने	०	१०९	८०	गदशांभावनवर्जने	०	१०३	३९
गदानामो विपदादि	०	१११	८५	गदशांभावनः शब्दः	०	१०३	४०
गदाशासिदशमात्	०	११०	८५	गानेव पञ्चन प्रवेति	१	१०३	१०८
गदेष वस्तु गानात्मनाकार	१	१०३	१३५	गानादिगनिवादीनां	१	१०४	१११
गदस मङ्गलाकार ग १३-	१	१०८	१३०	गा ३ादिगप्रियानेन	०	११०	३८
गद्वहः प्र १३वेऽप्य	०	१०८	१३५	गायना यदि किञ्चिद्	१	१०७	६६
गद्वहशानिभ्यां	०	१००	१८	गायनाय शब्दोऽत्र	१	१०७	१५
गद्वि ज-भान्नागप्रप	०	१०९	८३	गायतिवैव पूर्वैव	१	१०६	११३
गद्विपरिणाम श्या	१	४३०	१०५	गायति शीर्षादेनोऽश्व	१	१०६	१०
गद्विभान्नागप्रियानेन	१	२३०	३६	गुलिप्रपययोगे	१	१२३	१०३
गद्व्य भेदमागत	०	९५	५८	गुंजाप्रमरगादीनां	२	१०६	१६०
गद्व्यन्नादिऽशां	०	१५	००	गुंजः न गुणाभिः	०	१०५	७६
गद्व्यन्नुपकारऽपि	०	१०	००	गुंजामेव गुणादीनां	१	१०७	८०
गद्विर्भा श्यावाऽत्र	१	११८	११९				
गद्विभ्य विरुद्धैव	०	३०३	३६	द्व्युष्ट्रद्वरभेदः	०	०३३	२०३
गद्विभेद भावाभेद	०	११९	९१	द्व्यंजाद्व्यंजाभ्यामात्र	०	०८३	१७
गद्व्यननि ता नान्यन्	१	०९०	६१	द्व्यंजाद्व्यंज श्याता	०	१६०	१०८
गद्व्यमित्यादिऽकांश्या	२	३५	१८	दीपयेत् रिच सन्धान-	१	३५०	८६
गद्व्यमात्रभावो दृष्टान्तो	१	४०३	१००	द्व्यंजा द्वयं द्व्यंश्वेतोरा	१	१३६	११७
गद्व्यसुपलम्भेषु	०	१०९	१३०	द्व्यंजतदादिर्भेदः	०	२८	१३
गद्व्यशेषप्रश्नश्च	०	०१०	१७४	द्व्यंजान्तरत्वाभि	०	१६४	१२८
गद्व्यमाद् दृष्टव्य भाव्य	१	५०६	१५०	द्व्यंजान्तरत्वाभि	१	१९२	१६६
गद्व्यमादनुमितेरथरिण	०	३०	१४	द्व्यंजपर्यायसामान्याविशेष	०	३५०	६६
गद्व्यमाद् भा र्जनाऽऽऽत्र	०	१०३	९५	द्व्यंजपर्यायसामान्य	१	७७	३
गद्व्यमादभेद इत्यत्र मम	०	६६	३६				
गद्व्यमादने करुण्य	०	९५	७८	धर्मिधर्मश्च स-देहे	०	०६७	१८१
गद्व्यमाद्विप्रास्तवीभाव-	०	३४८	६४	ध्वनयन्तस्वर्गाना-	०	३०८	५०
गद्व्यमानौरा-स्तने भ्रान्ति-	१	३८६	१६६				
गद्व्यमाद्व्यनुपलदेव	०	१८७	१६२	न च कश्चिद्विरोधोऽस्मि	०	११३	८६
गद्व्यमालभासमन्तान	०	१००	९४	न च तेष्विदोऽप्यो	०	१६६	१४०
गद्व्यमालमार्याविचित्र	०	११०	८६	न च इष्टेर्विशेषो यः	०	६५	३५
गद्व्यस्य वस्तुपु भागादि-	१	११५	१६८	न च नास्मि न आकारः	१	५०३	१५०
गद्व्यस्यद्व्यमुपादान -	१	१८७	१३६	न चानन्तरमित्येव	०	१६०	९०
गद्व्यस्यवि देशानुपनि	०	१०९	७०	न चेद्विशेषादौ	०	५६	०७
गद्व्यस्यविषययो हेतु-	१	४६३	११९	न चेत्य परिचयेन	०	१०२	९५
गद्व्यस्यैव वै न यद्वैत	०	१७	६३	न चेत्य परिचयेन भाव एव	०	१६०	१३३
गद्व्यस्य तु कथञ्चित्	०	११८	१७०	न चैकमेवरागादी	१	३६७	९१
गद्व्यस्यान् प्रथमिजाने	०	१७४	१५३	न जात न भस्वयेव	१	३५४	९६
गद्व्यस्येन प्रथम्याने	०	१४०	१०८	न ज्ञायते न जानाति	१	३८९	९५

भाग	पृष्ठ	श्लो०स०		भाग	पृष्ठ	श्लो०स०	
न तयो परिणामोऽस्ति	२	१०२	७३	नित्यस्येच्छा प्रधानादि	२	३४९	६५
नत तदागमात्सिद्ध्येन्	२	११६	२५	नित्य सर्वगत सत्य	१	५०१	१६६
न विमो नावधेचेते	१	२०१	१४	निय सर्वगतो ह सन्	१	५४२	१७०
न निरोधो निरोधे वा	२	३४५	६०	निश्चयेन न गृह्णाति	२	१२२	१५६
न भवेन् परिणामित्वा	२	११४	८८	निरन्वयविनाशे	२	१७७	१२८
न भेदेषु न सामान्ये	२	७१	४२	निराकारैवरस्यैतन्	२	२२५	२०
न भेदोऽभेदरूपत्वात्	२	३३	१६	निरुपद्रवभूतस्य	२	२६८	१०
नम श्रीवर्द्धमानाय	१	४	१	निषाणमाह घेदोऽत्र	१	२७६	१४
न युक्त निग्रहस्थान	२	२३६	२०९	निविज्यस्य विकल्पेन	१	४८८	१३७
न वणपद्मवक्रियाहया	२	३२४	४८	निर्वाणयो हि भाव	२	२११	१७७
न विवक्षामणकुयु	१	३७०	९२	नि श्रेयस पर वेत्ति	२	३६५	१०
न विशेषा न सामा य	१	४५८	१४८	निह्नासातिशयाभावान्	१	१०४	७४
न सर्वयोग्यता साध्वी	२	३२०	४५	निह्नासातिशयी येषा	२	३४३	५९
न स्ततो नापि परत	१	११३	५१	नेत्ये न विरोधोऽपि	२	६६	३७
न स्वप्नेभणिकादीना	२	२९१	२१	नेनान्तर्भावनाया	२	३६७	९३
न स्तस्येवनाचुल्ल	१	२७७	३८	नेतर्त्तर्त्तै निरशाना	२	१४४	१३३
नयो वा नावथाभूत	२	१२६	९९	नेषा त्रिकल्पना	१	३३६	७१
न हि केशादिनिर्भासो	१	४०२	९९	नो चेत्तिष्ठैऽणुमान	१	३६७	९०
न हि जातु विपश्चान	१	३३७	७१	नो चेद्ब्रह्ममदुभय	०	६५	३३
न हि सत्य सतत्त्व वा	१	३२०	६३	नोपाधवा न तदन्त	२	४३	२१
नात्यस्य यदि जानाति	०	३५६	७०	नौयानादिषु विभ्रान्	१	७०३	१५१
नानाकारप्रसामध्या	२	१४३	१११	न्यायेन विजिगीषूणाम्	२	२४४	२१४
नानाकारैव विद्यान	२	१४०	१०७				
नानात्मविभ्रमादेव	२	९८	६३				
नानाम स्यात्तथा सत्य	२	२८	१०				
नानाय क्रमाशौ वृत्ते	२	९०	५५				
नानैकत्र न चैकत्र	२	६०	३				
नानैकपारणामोऽत्र	०	३३७	१००				
नानैकवचना शब्दा	२	७६	४०				
नानैकान्तग्रहप्रस्ता	१	४८६	१३४				
नामरूपादिद्वैत	२	११६	१७०				
नाभ्यधातुपञ्च	२	१७७	१००				
नायथा विपया	१	२००	१३				
नावदत्त चतुरादी	२	११०	८४				
नाऽस्मृतेऽभिलाषोऽस्ति	०	१०९	८७				
नाशान्वैकार्थरूपस्य	२	१६९	१४४				
नाशेष्यशा न तेष्य	१	४२७	११४				
निष्णयेऽनिर्णयान्माहो	२	१७२	१००				
नित्यव्यापि सत	०	२७१	१३				
				पदाध्यानभागाना	१	१४०	७
				परतु उपरिगानात्	२	२२४	१९४
				परमाणुरसोऽन्यो वा	२	१७८	१३०
				परमाधावतास्य	१	३६०	८८
				परमार्थानानात्व	१	१७८	०
				परसत्यमसत्तास्य	२	१७०	१२०
				परस्याप्यविरोधत्वेत्	२	११७	८८
				परापरविज्ञैक	२	१००	१२९
				परिणामविशेषा हि	२	३२०	४९
				परिणामन्वमात्र	२	१६०	१३३
				परितुष्यति नामैक	१	३२६	६१
				पराश्रामनाकशय	२	२८३	१६
				परीश्रामनाकशयार्थ	२	३५६	७६
				परोक्षज्ञानविषय	१	१८७	११
				परोक्षाप्यविनामान	२	२५४	३
				पयनादिनिर्माणु	१	३२८	६५

	भाग	पृष्ठ	श्लोक		भाग	पृष्ठ	श्लोक
पश्चादनुपलम्भे-पि	१	४८७	१३-	भासत काल ना चेत	१	३८३	७८
पारम्पर्येण साधित्व	}	१	१०३	१०१	१	४४४	१२०
		२	१०६	७८	२	०३	१
पारम्पर्येण साधित्वा	१	४०३	१०१	भूतानामेव केषाञ्चित्	१	४३१	११८
पातदोषस्य नानारो	२	३४०	७६	भेदशानात्प्रतीयेते	४	७३	४७
पुरापातिशयो जातु	२	२-३	२	भेदिनद्धर्मिण कृत्वा	२	११३	१०१
पृथक्प्रभावशय	४	२३३	२०३	भेदसाम्यमाराध्य	१	४७५	४८८
प्रकाशानियमा दृता	१	२६३	३४	भेदाना नृभेदाना	१	३४३	७७
प्रकीर्ण प्रत्यभिगादौ	२	३५९	८३	भेदाभेदव्यवस्थेन	२	१६०	१३८
प्रकृतारोपतराथ	२	४३४	२०८	भेदाभेदात्मनोऽर्थस्य	१	४८१	१२८
प्रज्ञाप्रत्ययस्य न	२	२२०	१८८	भेदाभेदौ प्रत्ययेत	२	१७४	१०४
प्रज्ञा येषु पृथगस्य	२	११९	१८६	भेदाना प्रत्यभिज्ञेते	२	९८	६४
प्रतिश्रुण विदोषा न	१	४९१	१४३	भेदेऽपि वस्तुवृत्तान्त	१	३४१	८०
प्रसङ्गेतान्यथा तद्वत्	१	१०६	१०	भेदो वा सम्मत केन	२	१४	७
प्रसिद्धारोपनत्वाय	१	४	१	आ ते पुरुषवमन्त्रे			
प्रस्तुत विपरीत वा	१	१९४	४४				
प्रामाण्य कथमथादौ	२	२८१	१७	मणिभ्रान्तराप भ्राता	१	३२६	६२
प्रामाण्य नापहीते-र्थे	१	४८१	१२७	मन्त्रिय मन्त्रविद	२	१९४	२३
प्रामाण्य याद शास्त्र	२	२१६	२१६	मागस्ताद्वपयञ्चेति	२	३३८	७२
प्रायशोऽव्यवच्छेदे	१	३००	४६	मान वस्तुबलादेव	२	२८०	१८
प्रायशो योग्यावज्ञान	१	७३३	१६८	मिथस्तरन कुतरतन	२	२२३	७८
प्रायशैरन्व ताद्रूप्य	२	१४७	११८	मिथ्याज्ञानमनात्मन	२	३४७	६१
प्राप्तित भ रयेनेत	१	७३०	१६	मिथ्याज्ञानादनिसंज्ञ	१	३४९	६७
				मिथ्याज्ञान सौगताना	२	३६७	९२
				मिथ्याप्रत्ययमर्थेभ्यो	१	४८६	१३३
				मिथ्याभयाननप्रसूते	१	४८०	१३९
				मिथ्याविकल्पपरस्यैत	१	१०४	१२
				मिथ्याविकल्पविरान	२	२६६	८
				मिथ्यैना तप्रवादभ्यो	२	३७४	७३
				मिथ्योच्यारणामानन्त्यात्	२	२३४	२०७
				भो ज्ञानात् प्रवर्तते	२	३२८	७७
				यतस्तरन पृथक् तत्र	१	३१३	७८
				यत्तावन् वक्षणावत्त्वात्	२	२६९	११
				यथा कर्त्तव्ये स्वभावो वा	२	१९०	१६६
				यथा क्षणभवेऽणूना	२	१६३	१३७
				यथा चैत यम-यने	१	१०	६६
				यथाऽनननन-च-येषु	२	१११	१९
				यथायमयथार्थे वा	१	२८२	३९
				यथाविश्रयता तस्य	२	७३	२६

	भाग	पृष्ठ	लो०म०		भाग	पृष्ठ	श्लो०म०
विषयज्ञानतत्त्वज्ञान	१	२८५	३९				
विषयैर्द्रव्यविज्ञान	१	२०८	१६	ग एवाय समदचेति	२	७१	४३
वीक्षणे चिं तमेवाय	१	३३४	७०	मन्त्रग्रहसामर्थ्यात्	२	१७१	१७१
वेदानादिप्रतिपत्तेः	१	७३०	१६०	सन्त्रलक्ष्ये नास्तित्वे	२	२१७	२०
वेदस्यापौरुषेयस्य	२	२९९	३०	सन्त्रलग्नहणात्तेषां	२	३२६	४९
वशादस्वरधारया	२	३११	३७	सन्त्रलक्ष्ये सवधैः सन्त्र	२	२४९	५२
वृत्तावपि न तस्येद	२	१३६	१०३	सन्त्रज्ञानपरिणात्म	२	३४०	७६
व्यक्त व्यक्त सदा व्यक्त	२	७०७	१७०	सति भ्रातेरदोषत्वेन	१	३०६	६२
व्यक्त्यावरणविच्छेदे	२	३१०	३६	सत्तायामादिना सति त	१	७०८	१७७
व्यवच्छेदस्वभावेऽपि	२	७३	४८	सत्ता सम्प्रतिपत्तौ	२	२११	१७६
व्यवच्छेदाविच्छेदाद	२	१८९	१६०	सत्त्वमर्थक्रियाऽप्ये वा	२	५१६	१७९
व्यवसायात्मसवाय	१	७३५	१७०	सत्त्वमर्थ परोपार्थ	२	१५०	१२१
व्यवहारविलोपो वा	१	२९४	४३	सत्त्वमर्थ परोपार्थमात	२	१०३	१२७
व्यवहारविनिर्मासो	१	३००	१०	सत्त्वमेकत्वयोर्नास्ति	२	१८८	११९
व्यवहारो भवेत्तति	१	३०५	५६	सत्त्वमर्थव्यविज्ञाने	२	१८६	१६०
व्याख्यातारो विवभान	२	३५४	७१	सत्यव्येनाथकारित्वे	२	१३८	१००
व्याधिभूताग्रहादीना	२	२	११	सत्त्वमर्थसत्त्वत्वेन	५	२१९	२७
व्याधिभूताग्रहादीना	२	१०७	१६०	सत्त्वमर्थ तथा सत्	५	०२३	१९४
व्याधिभूताग्रहादीना	२	१७०	१४४	सत्त्वकारात्परोपेयु	२	७१	४१
व्याधिभूति पश्यत कस्मान्	२	६३	३१	सत्यानृताथताऽप्येदो	२	६८	३१
				मत्त्वान्त्रलक्ष्यप्रतातेऽप्ये	१	७०७	१७४
अज्ञावतिशयोघात	२	१५९	१२१	सत्त्व तमाहुरात्वाया	१	१८९	३८
अज्ञावतिशयोघात	२	५३	७६	सत्त्व परिस्फुट येन	२	६	२
अज्ञावतिशयोघात	२	३०५	४८	सत्त्व परिस्फुट येन	२	१७०	१४७
अज्ञावतिशयोघात	२	३२०	४४	सत्त्वप्रयोगात्पयेन	२	२१८	१८९
अज्ञावतिशयोघात	२	४८७	१३७	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	२	१६२	१३३
अज्ञावतिशयोघात	२	१८०	१६७	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	१	१०६	४
अज्ञावतिशयोघात	२	१७७	१२७	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	१	४११	११६
अज्ञावतिशयोघात	२	२२९	२०१	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	२	११९	०२
अज्ञावतिशयोघात	२	१६	६०	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	१	४४०	११०
अज्ञावतिशयोघात	१	७२८	१६०	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	२	४१	१९
अज्ञावतिशयोघात	२	३००	३१	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	२	७४	२८
अज्ञावतिशयोघात	२	३५८	८०	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	५	२४०	२११
अज्ञावतिशयोघात	२	२५४	३	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	१	४८४	१५९
अज्ञावतिशयोघात	५	३५९	८०	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	२	३७७	७१
अज्ञावतिशयोघात	५	२६७	२१७	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	२	१४४	११४
अज्ञावतिशयोघात	२	२१७	१८३	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	२	३४७	६३
अज्ञावतिशयोघात	२	२००	१	सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	२	२६९	१६
अज्ञावतिशयोघात	२	७३४		सत्त्वज्ञानसत्त्वत्वे	१	४८४	१३१

भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०		भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०	
साहचर्यात् प्रत्यभिज्ञान	५	१५०	१३	सयोगमसायादि-	१	४०४	१६६
साहचर्यात् साधून	२	६३	३२	सवादाद्यमभावात्	५	५८६	१९
साहचर्यात् नैरुपपत्त्यात्	५	३१३	३९	सयेदन न तस्याऽपि	१	५०९	१०
साधनात्साध्यभिज्ञान	७	१	१	सशयादिप्रमङ्ग नि	२	५५४	७०
साधनं प्रवृत्ताभावे-नुप	५	१५७	९०	ससर्गात् ससंभाषाना	७	३४	१७
साध्यस्यादिसमत्वेन	५	२३४	२०७	समगा नानि वि-प्रात्	५	३४	१७
साध्यसाधनभावे न	२	२२५	१०९	ससरेत् परिणामात्ते	७	००	७४
साध्यसाधनमन्यत्	१	३६५	१८	ससारिणा तु जीजाना	५	२०५	१०३
साध्याभावात् विरुद्धादि	२	१५	३	सन्-धस्तु सप्रदेशोऽशी	७	१३९	१०७
साध्ये सति विराधोऽपि	२	१८३	१२६	सन्-धो मानानुरोधेन	२	१४५	११५
साध्यं शान्त्यमभिप्रेत	७	५	३	स्थूलस्यप्रविरत्या	२	१६८	१४५
सामग्राविरहितज्ञान	५	१४७	११७	स्यसोऽपि चाभ्युपत्वात्	२	१४७	११६
सामान्यं च विद्यायाश्च	२	३४	१६	स्याद्वाद श्रवणज्ञान	७	३६४	१९
सामान्यभेदरूपाथ	५	१६१	१३५	स्याद्विधिप्रतिषेधाभ्या	७	३५०	६६
सामान्यभयथासिद्ध	{ १	२५३	३१	स्यचित्तमानगतविचार	१	५६१	३१
सारूप्येऽपि सम-वति	{ १	२५६	३२	स्यत् सामर्थ्यविरलेष	२	३१९	४३
साक्षात्विषाणवारज	२	१०८	१७१	स्यत् सिद्धैरयोगाच्च	१	३७३	९१
सिद्धम-विरिद्यात्-ज	२	१७	१५९	स्यत्-त्रते तु सन्दाना	२	३०४	३६
सिद्धमेवमनेऽस्मात्	७	१५७	१२०	स्यत्स्यत्तु कुतस्तत्र	१	३२३	५७
सिद्धिगान्तस्तेषु	२	२५५	४	स्यतो हि परिणामोऽपि	२	२०४	१९५
सिद्धे तन्निमित्तो ज्ञेय	१	२०९	१८	स्यनिवृत्तौ यथा तथा	२	१०३	७३
सिद्ध प्रवचन सिद्धपर	५	२४९	२५२	स्यभावकारणानिडे	२	५१८	१८४
सिद्ध श्रुतेन्द्रियातीत	२	३०३	३३	स्यभावव्यवसाये तु	२	१६९	१४३
सुखत्वात् सादिसचित्ते	१	२०७	१४	स्यभाववाच्यसाधन	१	१५९	१३१
सुखत्वात्सविषय	२	२७१	१३	स्यलक्षणमसकीर्ण	१	४७३	१२२
सुखतोऽपि मृगो जात	२	२३४	५०६	स्यस्वभावस्थिते	२	१२६	९५
मुनिश्चितमनेऽस्मात्	१	४८४	१३१	स्यत् यदष्टैर्भूताना	२	१००	६९
स्यमस्त्वल्पात् भावा	२	१७४	१५२	स्यत्पमूर्च्छाविवरयोऽपि	१	५३१	१६७
स्यम्मा तस्मिन्-दूराथा	२	२९८	२९				
स्यव्यभिक्त हि कर्माणि	२	३४५	७७	हेतु-वेन परैस्तेषा	२०	२१०	१७५
स्यत्रैवैव तयोस्तौ	२	३५३	७०	हेतु-रेव यथा सन्ति	७	१५	७
स्यत्रैवैव क्वचित्	५	७०	४५	हेतु-स्वानुलम्भोऽपि	२	१९०	१६७
स्यत्-सादिसमभावोऽपि	२	१४५	११५	हेतु-मनो पर हेतु	२	१५०	१२२
स्यत्-सादिसमभावोऽपि	२	३५५	८१	हेत्याभासा विरुद्धाख्या	२	२१६	१८०
स्यत्-सादिसमभावोऽपि	२	१४१	१०९	हेयोपादेयत्वम्य	५	७	८
स्यत्-सादिसमभावोऽपि	५	१७०	१४७	हेयोपादेयत्वम्य	२	३४७	६१

न्यायविनिश्चयविवरणस्यश्लोकानामनुक्रमणिका

अ	भाग	पृष्ठ	श्लो०मं०	अथ वेदान्तर युक्तिः	भाग	पृष्ठ	श्लो०मं०
अन्वयमा कृत वाच्यम्	१	१६७	५०७	अथाभिनयत एवार्थो	१	३१	१०४
अकल्पितश्चेन्निर्याधो	१	४०७	९९७	अथाय तस्वभावो	२	३२	१०७
अक्रमेणार्थान्त्ययोः	२	२६४	१६१८	अदृश्यस्यापि रोगादेः	२	७८९	१६९७
अशब्दापारतः प्राच्याद्	१	१५०	४६७	अदृश्यानुपलम्भस्य	२	२५	१२७५
अशब्दापारतः प्राच्यात्	१	४३२	१०५२	अदृष्टसङ्गतत्वेन	४	५९	१३५६
अश्रादिक प्रमाणत्वे	२	२८४	१६८४	अदृष्टादन्यतो वापि	१	८३	२७४
अशब्देस्तदपेक्ष्यम्	२	२४	१२६२	अदृष्टाभावतस्तत्र	२	२९४	१७२०
अशब्देस्तदपेक्ष्यस्य	२	२४	१२६७	अदृष्टेऽपि प्रवृत्तिश्चेत्	१	१०७	३१३
अग्निहोनादनुष्ठानम्	१	२०३	५८५	अद्रोहवृत्तु तन्नाथ	२	२३१	१५६३
अग्निहोनादिवान्यात्	१	३२	१३१	अद्रोये नामि बुद्धेऽपि	१	३९५	९७९
अङ्गीकारस्तत्रात्रापि	१	५७	२०२	अद्वैतवेदन तस्मादे	१	३८९	९६९
अङ्गीकारान्तदस्तित्व	१	२७१	६८५	अद्वैतवेदनेनेव	१	४१	१६६
अचिन्त्या विभक्तः शक्ति	२	२३१	१५५७	अद्वैतग्रन्थमादौ तु	१	४८६	११४५
अचेतनत्वात्प्रवृत्ते-	१	३६०	८९८	अव्यक्तमेव तद्यात्मम्	१	२२	६७
अजानन् वेदसामर्थ्य	१	२९	१०९	अव्यक्तादन्वयतोऽर्थश्चेद	०	१८४	१५०४
अज्ञातमप्रमाणत्वाद्	२	२५९	१६१३	अव्यक्तादतिवृत्तदच	१	१८०	५४७
अज्ञातस्यैव यज्ञस्य	१	१८७	५५३	अव्यक्तादपि सत्त्वादे	१	३४२	८६२
अज्ञानजस्याव्यर्थस्य	१	६८	२३६	अव्यक्तव्यक्तगुणशीलात्	१	१४८	४५१
अणुश्चेत्तन्निर्लीनाना	१	४०७	९९४	अव्यक्तव्यक्तगुणान्तिता तु	१	२७	६८
अत एवोपहासेन	२	२६२	१६१७	अव्यक्ते तद्वियंके च	१	२४३	८६३
अतश्चे [s] चेतनस्वासी	१	१५३	४८५	अभ्यासाज्ञानधर्मस्य	१	४६	१८९
अतदाकारया कृत्या	१	२४७	६७७	अधिगच्छति चेतस्माद्	०	२९२	१७०४
अतद्रूपस्य तत्त्वार्थ-	१	५७	५०४	अनवस्थानदोषेण	१	७७८	७५३
अनप्रमादतत्त्वार्थात्	२	८८	१४००	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	३०४	७८०
अतस्मिन् तदप्रहृत्य चेदारोपो	२	२९२	१७०३	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	१९१	५६२
अतादृश्याच्च तद्विज्ञिति	१	३८१	९४८	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	३९०	९७०
अतादृश्याच्च वर्णस्य	२	३०७	१७६१	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	१४९	४५९
अतादृश्याच्च तत्त्वस्यम्	१	३७४	९११	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	४८२	१०७४
अतिप्रसङ्गदुष्टोऽप्य	१	१५२	४७६	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	२	७१	१३६१
अतीतादिप्रहृत्येन	१	१४४	४४०	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	७१	६३
अत्र चोपमिद् जीवन्मत	२	२९५	१७२९	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	७३	७७
अत्रापि पूर्वव्यायेन	१	६७	५२७	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	२	३९१	१८२३
अथ तद्विज्ञित्यासित्व	१	२०	६६	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	६	७८
अथ नास्त्येव	१	७१	२४५	अनवस्थानदोषोऽप्यम्	१	६	६७

भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०
अनभ्यां कथं तस्य	२	११६ ११३३	अन्योऽन्यास्वरूप	१	१५१ ४६१
अनर्थं चेद्विमान-	१	१५३ ८७७	अन्यतस्त्वेतं, तदन्वय	१	८२ २६९
अनर्थोऽन्यत् १	१	३२ १२९	अन्यतस्त्वेन तैनापि	१	३७८ ९१६
अनन्वितत्वमप्ये १	१	४४ १८२	अन्यात्चेद्व्यपत्तयं	१	९२ २८७
अनुसूयादन्वयं	१	११२ ३३०	अन्योऽन्यत्प्रमाणे	१	२१२ ६११
अनादिवागोऽन्यात्	१	३३९ ८१०	अन्यमानस्य मात्रस्यु	१	२६८ ६९६
अनादिमत्प्रमाणस्य	२	२१ १२५३	अन्यत् कलशमान-	१	२१८ ६२४
अनासित्वमर्थेऽन्य	१	५५ २०६	अन्योऽपि तारक्षान्	१	३८१ ९६७
अनागादितथाधत्वात्	१	४१ १७१	अन्यो घेदेन तस्य	१	११२ ३३१
अनित्यत्वमर्थतोऽथ	१	३६८ ८७४	अन्यदा प्रमाणत्वम्	१	११० ३२२
अनित्यत्वमित्युत्पादेः	२	२० १२१६	अन्यद्विद्वयकं चेत्	१	९२ २८९
अनिश्चयत्वात्	१	६७ २२६	अन्यथा यदि संकीर्ण-	१	२३२ ६४७
अनिश्चयेऽपि तौगण्डो	१	१०२ ३०४	अन्यत्मादेव तन्नाति-	१	४७९ ११३६
अनिश्चयेऽपि तेषां चेदर्थो	१	१९९ ५७६	अन्यन्यान्वयमाविर्त्ता	२	२५० १५५४
अनिश्चितत्वमात्रं चेत्	१	१०२ ३०३	अन्यस्य हि विनाशितं	२	१२६ १८६८
अनिर्देशे च तस्य स्थान्	२	४८ १३१५	अन्यदद्वैतत्वान्नात्	२	१७५ १४८१
अनोऽनित्यस्यः कस्मात्	१	१३१ ३९८	अन्योऽपि तद्व्यपत्तये	१	३८१ ९४१
अनुपाद हि त्रिचिह्न	१	३२८ ८००	अन्येन तस्य त्रिचिह्न	१	२०२ ५९२
अनुमानस्य ग्राह्येन	१	३२८ ८०३	अन्य एव म योग्यत्वे	२	२७९ १६६२
अनुमानादिवान्यत्	१	३२८ ८०२	अन्येन तस्य त्रिचिह्न	१	३७८ ९१२
अनुमानेन तच्छक्तेः	२	८ १२२८	अन्योऽन्यत्प्रमाण-	२	२७७ १६४९
अनुमानमनिच्छन्तः	१	४३२ १०६५	अन्योऽन्याभावस्वरूपत्वात्	२	३०८ १७६४
अनुमानश्च तस्यैव	१	४८६ ११४४	अन्योऽन्याप्रमाणदो	२	१९४ १५२०
अनुमान तु नास्त्येव	१	२१४ ६१५	अन्योऽन्यमद्वैतरेव	१	१५६ ५००
अनुमानं प्रमाणत्वम्	२	७ १२१६	अन्योऽन्यद्वैत-वन्व	१	६८ २३५
अनुमान भवेद्व्याप्ती	१	३२४ ७८२	अन्यः कथन्येवार्था	२	२८२ १६७८
अनेन नीलायाकार-	१	४०७ १००३	अन्यधानुपात्तित्वे	२	२१० १५३१
अनेन रूपमानं हि	१	१४९ ४५८	अन्यधानुपात्तित्वे	२	२१० १५३३
अनेन रूपं प्रत्यक्षम्	१	१४८ ४५४	अन्यधानुपात्तया हि	२	२ १२३०
अनेन रूपस्य तच्छेत्	१	१०० ७६७	अन्यथेष्टेऽपि चैवस्मिन्	१	४०७ १००१
अनेना तस्य शक्तिश्चेदेव	२	२९५ १७२४	अन्यथाकरणं चैतत्	१	२९ १११
अनेनान्तभयाऽज्ञानम्	१	३४२ ८५५	अन्यथाकरणस्यैव	१	२९ ११०
अनेनेन यथाऽऽत्मापि	१	१६२ ४७३	अन्यथा कल्पनातीऽपि	१	४३२ १०४२
अन्तःकरणस्योपाद्	१	४२२ १०१५	अन्यथा कल्पनासिद्ध-	१	९२ २९०
अन्तर्मतः कुतश्चायम्	२	१९ १२४३	अन्यथा ज्ञानचैतन्य-	१	११५ ३५५
अन्तरालेऽपि निच्छेदः	२	४० १३२०	अन्यथा तत् एवान्य-	१	३८२ ९५२
अन्तःशरीरमेवायम्	२	१९ १२४२	अन्यथा तद्व्यपत्तयाः	१	१८२ १४९६
अन्तरप्रतिच्छेद	१	९९ २९८	अन्यथा तस्य स्वरूप	२	३०७ १७६०
अन्तः न सोऽपि	१	२३ ७५	अन्यथा तत्प्रयोगेऽपि	२	२३७ १५७१

भाग	पृष्ठ	इला०स०	भाग	पृष्ठ	इला०स०
अनुदासितमेवास्थ	२	२३५ १-६४	अभियायेण हेतुत्वे	१	७ २६
अन्यथा तादृशेनेव	१	१२३ ४८६	अभिप्रेत्य चिदाद्यधाम्	१	५२६ १२०२
अन्यथा तादृशेरेव	१	३७७ ९२७	अभूतोत्कर्णं चेत्	१	२५ ८९
अन्यथा तेन तद्विनी	१	२०४ ६०२	अभेदपरिणामादि	१	४२३ १०१२
अन्यथा दर्शनाभावात्	१	१-७ ५०८	अभेदेऽपि न चेत् इ	१	३५८ ८८८
अन्यथा देशभेदेऽपि	२	३२० १८०५	अभेदे चिन्तितशानात्	१	२६६ ६९९
अन्यथा नित्यविज्ञेये	१	१७२ ५३६	अभेदस्यैव सचित्ते	२	२१ १२-४
अन्यथा नीलविज्ञानात्	१	३३१ ८२४	अभ्यस्त एव बहुशोऽपि	१	२ ७
अन्यथा माणवोऽप्यग्नि	१	१५२ ४६८	अभ्यासातिशयोद्भूत	१	११० ३२-
अन्यथाभर्तृभर्ताविव्या	१	८३ २७९	अभ्रमाच्येदमित्त्वात्	१	३४२ ८६०
अन्यथार्थस्य नीलत्वात्	१	९९ २९७	अमानस्येऽप्यमानत्वान्	१	३३० १०२
अन्यथा वस्तु पदव्यञ्जेत्	१	११० ३२६	अमृता च नित्यं चेत्	१	४७६ १११०
अन्यथा मर्मानाथऽपि	२	१०७ १७७७	अमृताकारनिष्पत्तो	१	३०९ ७-५
अन्यथा सर्वविज्ञान	१	१३१ ४०१	अयथार्थं यत् सर्वमिद	२	२२० १५४१
अन्यथा स्वकलत्रादौ	२	११६ १४३०	अयमेव च विद्याया	१	३१२ ७६५
अन्यथा ह्यादिकावनेऽपि	१	५५ २०५	अर्कधीयादगधीरम	२	२८६ १६९२
अन्यप्रपञ्चणं यद्वत्	१	४६ १९१	अचतचट्टक तदस्माद्	१	४४१ १०८७
अन्यप्रधानतोऽन्यस्य	१	४४५ १०७८	अयमहं प्रथिदोऽयम्	१	१८७ ५५५
अन्यव्यतिरेकेऽपि	१	२६६ ६९३	अर्थज्ञत्वं यद्दुःखोप	१	२२४ ६३२
अपि प्राननियतत्वेन	१	११९ ३७७	अर्थप्रकाशतस्तच्चेद्	१	१९० ८५८
अपरपरपर्याय	२	१४१ १५२	अर्थवत् कतमस्तिङ्ग	२	३२२ १७९७
अपरिशातमेवास्ति	१	१८७ ५०४	अथयद् गुणवत्त्वेत्	२	२९० १५४४
अपरिज्ञानमप्यस्य	१	३७६ ९२०	अर्थसात्त्विकादोऽयम्	२	७ १२२४
अपेक्ष्यन्स्योपलम्भास्य	१	८२ २६१	अथैव प्रतिभासत्वाद्	१	२७४ ७०५
अपेक्ष्यन्स्योपलम्भास्य	२	३० १२०६	अथादेव च धूमादे	१	४६ १८८
अप्रमाणात् तत्तत्स्थ	२	१११ १८८८	अर्थाभिमुख्ये तस्यापि	१	१९१ ५६७
अप्रमाणाद् रातो	२	१८२ १४०७	अथान्तरत्वमेवात्मा	२	४४ १३२७
अप्रवृत्तिं युक्तौ जाड्ये	१	४७ ६११	अथानयत्वस्वप्नेण	१	३२ १३०
अपहृते तु तस्य रसाद्	१	४७३ ११२१	अथावगतये तस्मात्सद्	५	३३१ १८७७
अप्रामातुभावात्स्वादम्	१	३४३ ८६०	अथानार्थं यादृशानर्थस्य	१	१६३ ५०८
अपि च त्वं स्वतचित्तो	१	८१ २६०	अथक्रियासमर्थं च	१	२१ ७९
अपेक्षेत परं कार्यम्	१	३२९ ८१७	अथात्रयासमर्थं यत्	१	४६६ १११४
अपेक्षेत परं कार्यम्	५	९ १२३२	अथवेदानस्यैव	१	१८७ ८५१
अपेक्षो यदि कर्तृदेन	२	५० १३४७	अथवेदानयत्	१	११३ ३३८
अनाधमेव हेतुत्वम्	१	४३८ १०६४	अनुमत्तचित्तत्वेऽपि	१	१३९ ४१५
अनाधिनोपलम्भस्त्वेत्	१	४१ १६७	अनुचितश्च माताऽयम्	१	५३ १९९
अनाये स्वधाधस्य	२	२२ १२५८	अनुत्पादादिवाक्यस्य	१	५३ १९६
अनाये सर्वबुद्धीनाम्	१	१४१ ४२१	अनुत्पत्त्यामानत्वम्	१	३३१ ८३०
अभिमतयोगेनत्ये	१	३३० ८७१	अनुत्पत्त्यापि कैवेयं प्रथिया	२	२०६ १०-३
			अनुत्पत्त्यादतीतस्य	२	८८ १३९८

भाग	पृष्ठ	श्लोकं०		भाग	पृष्ठ	श्लोकं०	
अभ्यास कथं तस्य	२	११६	१६३३	अयता-प्रायरूपतः	१	११	४२१
अनर्थकं चन्द्रिज्ञानं	१	३-३	८७७	अयतस्त्वेत्, तदयस्य	१	८२	२६९
अनर्थपरम्परा	१	३२	१००	अयतश्चन्नेनापि	१	७८	९१६
अनिश्चितत्वमप्येव	१	६४	१८२	अयान्चेद्वक्ष्यच	१	००	२८७
अननुग्राहस्त्वेन	१	११०	२३०	अयतस्मान्निश्चयश्चन्	१	२७०	६११
अनादिनासनाल्लास	१	३३०	८६०	अयतन्मस्य भासस्तु	१	१६८	६०६
अनादेस्त-प्रारंभस्य	१	५१	१५३	अयान् कल्पगणान	१	२१८	६२४
अनासाग-नन्त्ये-स्य	१	८०	२०६	अयतोऽपि तादृशान्	१	३८१	९४७
अनागादित-साधनान्	१	४१	१७१	अस्यतो यदन तस्य	१	११२	३३१
अनिश्चयमहात्वात्	१	३४८	८७४	अयदा प्रमाणवम्	१	११०	३२२
अनिश्चयवाचिमु-त्वादे	२	००	१०४६	अयद्विनिश्चयं चन्	१	९२	२८०
अनिश्चयतात्पर्यत्वाच्चेत्	१	६७	२२६	अयथा यदि सत्ताण	१	२३२	६४७
आनन्द-रूपेऽपि तसिद्धौ	१	१००	३०४	अयस्मादेव तद्व्यति	१	४७९	११३९
अनिश्चये-ऽपि तेषां चेदर्थो	१	१९९	५७६	अन्यथा यमताविचौ	२	८०	१५४
अनिश्चितस्वरमानं चन्	१	१००	३०३	अयस्य हि विनाशित	१	१२६	१४४८
अनिश्चये च तस्य स्वान्	२	४८	१३४	अयतद्वैरतात्-वात्	२	१७	१४८१
अनाश्रितसुरा-वस्मात्	१	१३१	३९८	अयारापादिकल्पस्त्वेत्	१	३८१	९४१
अनुपाय हि विद्विष्य	१	३२८	८००	अयेन तस्य विात्तद्व	१	१०३	७९२
अनुमानस्य साधनेन	१	३२८	८०३	अय एव स बाग-चेत्	०	१७९	१६६२
अनुमानादिवा-चन	१	३२८	८००	अयैव तस्य वृत्ति-चन्	१	३७४	९१०
अनुमानेन तच्छक्ते	२	८	१२२८	अयो यच्छ्रुतिरूप-व	१	१७७	१६४९
अनुमानमनिश्चित	१	४३२	१०४५	अयोऽयामावरूपत्वात्	२	३०८	१७६४
अनुमानश्च तत्पूर्वम्	१	४८६	११४४	अयोऽयश्चवर्णाद्यौ	२	१९४	१८००
अनुमान तु नास्त्येव	१	२१४	६१५	अयोऽयस्यगारेव	१	१६६	८००
अनुमान प्रमाणत्वम्	२	७	१०१६	अयोऽयहेतुत्व-च	१	६८	२३५
अनुमान भवेद्दृश्यासी	१	३२४	७८२	अय कल्पनवैरासा	२	२८२	१६७८
अनेकनीला-गकार	१	४०७	१००३	अयथानुपपत्ति-चन्	२	२१०	१५३१
अनेकरूपज्ञानं हि	१	१४९	४८८	अयथानुपपत्ति-चन्	१	११०	१५३३
अनेकरूप-प्र-याम्	१	१४८	४५४	अयथानुपपत्त्या हि	२	२	१२२०
अनेकसम्यक् तच्छेत्	१	३००	७४७	अयथेऽपि चर्कस्मिन्	१	४००	१००१
अनेका तस्य शक्ति-चेदे-श	२	२९५	१७२४	अयथाव-रणा-चैतन्	१	२९	१११
अनैशान्तमवा-ज्ञानम्	१	३४२	८५५	अन्यथाकरणत्वैव	१	२९	११०
अनेकैव पथा-ऽ-मापि	१	१५२	४७३	अयथा कल्पनातोऽपि	१	४३२	१०४२
अत-करणसयोगाद्	१	४२२	१०१५	अयथा कल्पनासिद्ध	१	९२	२९०
अतगत-कुतश्चायम्	२	१९	१२४३	अयथा शान्तैत-म	१	११५	३५५
अन्तरालेषु विच्छेद	२	४०	१३२०	अयथा तत्-एवा-य	१	३८२	९५२
अत शरीरमेवायम्	२	१९	१२४२	अयथा तद्व्यवस्थाया	१	१८२	१४९६
अधनारप्रतिच्छेद	१	९९	२०८	अयथा तस्य स्वरार	२	३०७	१७६०
अधो न सो-क्ति	१	२३	७	अयथा त्व-श्रवणोऽपि	२	२३७	१५७१

भाग	श्लोकसं०	भाग	श्लोकसं०
अनुदासितमेवम्	२ २३ १ ६४	अभिप्रायेण हेतु वे	१ ५ २६
अन्वया तादृशी च	१ १ ३ १८६	अभिप्रे य विद्वान्नाम्	१ ५२६ १२०२
अन्वया तादृशी च	१ २७७ १२७	अ ज्ञातार् चैत्	१ २५ ८९
अन्वया तेन तादृशी	१ २०४ ६०५	अभेदपरिणामाद्भि	१ ४२३ १०१२
अन्वया द्वा तादृशी	१ १ ७ ५०१	अभेदेऽपि न चेत्तद्	१ ३ ८ ८८८
अन्वया द्वा तादृशी	२ ३२० १८०५	अभेदे गतिशान्तात्	१ २६६ ६९१
अन्वया तिस्रविधये	१ १७७ ३६	अभेदस्यैव सचित्ते	२ २१ १२ ४
अन्वया तिस्रविधया	१ ३३१ १०४	अव्यक्त एव बहुशोऽपि	१ २ ७
अन्वया भाषणाऽप्याम्	१ १५२ ६६८	अव्याप्यतिगयोऽभूत्	१ ११० ३२५
अन्वया भाषणाऽप्याम्	१ १३ २७०	अत्रमाच्येदभिन स्यात्	१ ३४२ ८६०
अन्वयायस्य तिस्रसां	१ ०९ २९७	अमान वेऽप्यमान यात्	१ ३२० १२२
अन्वया द्वा तादृशी	१ ११० ३२६	अमृतत्वे न निप चत्	१ ४७६ ११२०
अन्वया तादृशी	२ १०७ १७ ७	अमृताकारनिष्पत्तो	१ २०९ ७ ६
अन्वया तादृशी	१ १३१ ४०१	अवधाय वच सात्प्रद	२ २२० १ ४१
अन्वया तादृशी	२ १२६ १४३०	अयमेव च विद्याया	१ ३३२ ७६५
अन्वया स्वावभूजादे	१ १२६ ३८७	अन्यासात् न तस्म	२ २८६ १६९२
अन्वया तादृशिकये पि	१ ५५ २०५	अचतचदक तदस्माद्	१ ४४९ १०८७
अन्वया द्वा तादृशी	१ ६६ १०१	अथप्रद प्रसिद्धोऽयम्	१ १८७ ५६५
अन्वया तादृशी	१ ४४ १०७८	अथप्र व अदद् हुवाथ	१ २२४ ६३२
अन्वया तादृशी	१ २६६ ६९३	अथप्रनाशतस्त्वेत्	१ १९० ७८
अन्वया तादृशी	१ ११० ३७७	अथवो क्तमल्लिङ्ग	२ ३२२ १७९७
अन्वया तादृशी	२ ३२१ १५०	अथवद् गुणवचनेत्	२ २२० १५४४
अन्वया तादृशी	१ १८७ ५ १	अथवाऽप्यवादीऽयम्	२ ७ १२२४
अन्वया तादृशी	१ ३७५ ९००	अथस्य मातृभास स्याद्	१ २७४ ७०
अन्वया तादृशी	१ ८ २६१	अथादेव च धूमादे	१ ४६ १८
अन्वया तादृशी	२ ० १२०६	अथाभिमुख्ये तस्यापि	१ १९१ ५६१
अन्वया तादृशी	० १११ १८८	अथात्तरेऽवमेऽन्वा	२ ४४ १३२७
अन्वया तादृशी	२ १८२ १४७	अथानय वरुणेण	१ ३२ १२०
अन्वया तादृशी	१ ५५३ ६११	अथावगतये तस्मात्तद्	२ ३३१ १८०७
अन्वया तादृशी	१ ४७३ ११२१	अथानो यदि ज्ञानमथस्य	१ १६३ ५०८
अन्वया तादृशी	१ ३४३ ८६०	अथक्रियासमर्पे न	१ २१ ५९
अन्वया तादृशी	१ ८१ २६०	अथक्रियासमर्पे यत्	१ ४६६ १११४
अन्वया तादृशी	१ ३२० ८१७	अथवेदनमिषेऽ	१ १८७ ५५१
अन्वया तादृशी	२ ९ १२३२	अथवेदनवत्	१ ११३ ३३८
अन्वया तादृशी	२ ५० १३४७	अनुभवतिक्त्वेऽपि	१ १३९ ४१५
अन्वया तादृशी	१ ४३८ १०६४	अलाविकश्च मागाऽयम्	१ ५३ १९९
अन्वया तादृशी	१ ४१ १६७	अल्प वादादिवाक्यस्य	१ ७३ १९६
अन्वया तादृशी	२ २२ २५८	अत्र चत्वा मात्तवम्	१ ३३१ ८३०
अन्वया तादृशी	१ १४१ ४३१	अवर्णोऽपि सैवेन प्रथिया	२ ३०६ १७१३
अन्वया तादृशी	१ ३३० ८२१	अवस्तु वादतोऽय	२ ८८ १३९८

भाग	श्लो०सं०	भाग	श्लो०सं०
आत्मदृग्निभ	२ १६४ १६०२	इति नक्षत्रान्वयत्वविज्ञानेऽपि	२ २१३ १६११
आत्मदृग्प्रज्ञादा	१ १११ ३१७	इति चैत्र स्वर्णतयैव	१ ६८ २३३
आत्मधर्मोत्तमस्तस्य	१ २०४ ५९३	इति चतसत्यमेका ता	१ ६४ २१७
आत्मनश्चैतनत्वञ्च	५ ५९३ १७५५	इति चेतुषचारस्य	१ २३४ ६५२
आत्मसविद्वयस्यैव	१ ८३/ १०६२	इति चैव्युत्तमेवेद	१ ३८७ ९६१
आत्मनिश्चितमेव स्यात्	१ १०९ ५७४	इति तन्नेप्रभुमित्यात्	१ २११ ६०८
आत्मविभ्रमयोस्तस्माद्	२ २५ १०९६	इति विस्तरत पूर्वमस्त्रमभि	२ २७१ १६३०
आत्मो गुणगम्य भात्	२ २७९ १६५२	इति हेतुनादाभास	२ १८२ १४०८
आत्मा चेतनसग्य भात्	१ १५३ ५८४	इत्यचोय पुराभाव	१ २०२ ५७९
आत्मानमेव ज्ञानम्	१ ३९२ ९७३	इत्यप्यचोचमेवेदम्	२ ३७ १३०६
आत्मान रथिनं विद्धि	२ २७६ १६४८	इत्यप्ययुज प्रत्यक्षात्	२ १८६ १५१५
आत्र एव ततो माग	१ १३१ ३९९	इत्यपि प्र यक्षस्थान	१ १४० ४४२
आयस्याप्यश्वकोभक्ष्य	१ १९२ ५३६	इत्यपि स्वष्टे तुह्य	१ १८७ ५५६
आदायेव ततो व्यत्ती	२ ३३१ १८१२	इत्यमेतदवश्य च	२ २८५ १६९०
आदेश युक्तिगामभ्याम्	१ ३ १६	इदमप्ययथार्थं	२ २२० १५६०
आद्रे-धनादिगहकारि	१ ४ २१	इदमित्यादि यज्ञानम्	१ ११९ ३७५
आनत्यात् भविनीऽर्थस्य	२ २५३ १५०१	इदमित्येवमुल्लेखात्	१ ११९ ३७६
आतरन्त्यैव त मान	१ २३४ ६५६	इदमेवोदित पूर्णं	२ १०४ १५२४
आभिमुख्य ततो वस्मिन्	२ २१३ १५३७	इन्द्रियज्ञानवातव	१ १३२ ४०२
आभिमुख्य स्वरूप च	२ २१३ १५३६	इन्द्रियागोचरताश्चेद्	१ ४२४ १०२३
आरोग्यादिविरोधञ्च	२ २५ १२७६	इन्द्रियाणि ह्यानाहु	२ १७६ १६४६
आरोग्यपातद्विकल्पश्चेद्	१ ३८१ ९४३	इन्द्रियादि हि तन्मावात्	२ २४ १२६८
आरोग्य तरुणस्यस्वाभिगतस्या	२ २९२ १७०५	इन्द्रियस्याव्यवहारत्वात्	१ १४५ ४८५
आरोग्य च नित्यत्व	१ ३८७ ९०१	इयत्ता नियमो येन	१ २३८ १५७८
आरोग्येन रूपेण	१ ४४२ १०७३	इमं शक्तिरिष शक्ति	२ ३७ १३०७
आरोग्येण सताऽप्येवम्	३ ७ १२१५	इहेद प्रत्यवोऽप्यैव	२ २४० १६५७
आर्षाकादग्ने नील	१ २८८ ७२७		
आचारकप्रतिव्ययो	१ २९ १०१	उत्तरमपि त	१ २७ ६०
आशुवह्य शब्देऽपि	२ ३११ १७८०	उत्तरस्य स्वत शक्ति	२ १९३ १०१५
आशुप्रण शब्देऽपि	२ ३१२ १७८३	उत्तावादिभ्य तस्मात्	१ ४३५ १०५८
आहार्यस्य नास्त्येव	२ ११६ १४३१	उत्तादध्रीव्यलुपस्व	१ ४६१ १०६७
आहार्येण विरोधोऽस्य	१ १०८ ३१४	उत्तावित चेत् केनास्य	२ २३५ १५६५
आहार्यतररूपेण	१ १०९ ३१०	उ मत्तो यदि नामैतो	१ ३४० ८६०
आहुनिपदधूपत्यम्	१ ४५१ ११००	उपचारेण कर्तुं शक्याम्	२ २७४ १६४१
		उपदानान्मपरेव	१ ३७८ ०३२
		उपदेशसहायि	१ ५०० ११०३
		उपयोगोऽपि वदन्व्य	२ २३१ १००
		उभयत्र विपद् च	१ २१७ ६२३
		उपायव्यञ्जेन तत्र समया	२ ४० १३३६

उ

इ

	भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०		भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०
शुभप्रदशान्	१	८	३०	नान्यतरनिमुक्त	१	५४७	६७२
शुहीतविषयान् तु	१	३०९	८०८	जयाति सफलविद्या	१	५	१०
शुहातकाशुहातान्	१	११६	३६१	नल्पग्राहणा सन्वन्	१	१०७	१००
शुभतायामाह ३	१	२०९	८१५	नद्वानु नाम नैतस्ये	२०	१७१७	
शारथ शारथ चात	२	३७	१३०	चयिनस्तदुगुणैश्च	२	५४	१८२
शरणादि पृथक् तत्र	१	४४	१०५	चाप्रन्शानस्य इत्तानात्	१	३४८	८७
शरणात् त्रियाशान् च	१	४०६	१०५६	चास्यन्तरमप्राकृत्य	१	१६८	५५९
शरणं चतमानस्य	१	१४४	४५५	जाय तरस्यागोक्वपम्	१	४२८	१०३१
शरणे तेन तस्यापि	२	११६	१४८	चायभावे कथं च स्थान्	१	४७९	११८
				चानदेव कथं	१	६७	२०४
घ				चानप्रतीक वाक्य	१	१०१	७६४
घटो गुणचया मय	२	२६	१२७८	चात्रानामेव समार	१	४९	१०१८
घटो वासात त माभ्या	१	४०७	९००	शाननवभिलाषे च	१	५१६	६२०
घनगानस्य सम्भ्यान्	१	६	७१६	शानवमपि तस्या न	२	९७	१७५७
				शानमात्रो मन्वे तस्मिन्	१	१०१	७६०
च				शानमथात्तुदुभूत	१	६८	३४
चन्द्र भगत प्राप्त	१	११२	३२	शानमवमनया यम्	१	६८	२०७
चतुष तस्य तस्यापि	१	१३०	३९५	चानमेव हि तस्य स्थान्	२	२९	१६१०
चन्द्राद्वादात्तस्वप	१	१६३	७१०	शानयान् मृगयते	२	१३२	१४०
चन्द्राद्वावभास चेद्	१	१६५	७१८	शानस्य भेदिनी भेद	१	७४	७०८
चन्द्राच्चैव च यान्	१	८	८८	शानस्यानामवेदिचे	१	११	६०४
चिन्त्यासकृत्वात् सापि	५	२९२	१७१०	शानसाम्प्रत्यतो भावि	२	२८४	१६१५
चित्तप्रप भाभावे च		६१	१६१७	शानात्मनापि सामान्य	१	४६	१००
चित्तमय यथाज्ञान	१	३८८	९६७	शानानामनवस्यैव	१	११७	३३
चित्तैवज्ञानतत्र	१	५८९	९६८				
चित्तैवज्ञानवाद्दस्तु	१	१३७	४०७				
चिद्रूपयद्वैतस्या	१	२०१	६४१	तत्रा सपविनस्याना	१	३८२	९८७
चिद्रूपयद्वैतभावने	१	१७२	१७२	तच्चानेकमन वस्तु	२	९६	१४२०
चित्तैव स्पेनस्वभाव न	१	१९	४७१	तच्छक्तगुरुपाया दन्त	२	२९	१७००
चलनादचलन्तद्वय	२	११	१४१२	तच्छक्त्या ततो न	२	१९४	१७१८
चलनाधिष्ठित वम	२	२०६	१७३४	तच्छामनाना वादस्य	२	२	१६११
चलनात्ममयमेव शारी	२	५०३	१७१६	तत्र ममभावे च	१	१६७	७५६
चेतनेन स्वनिष्ठ न	१	१९	४७४	तत्रैव न हि तेषा यत्	१	३३१	८२६
चेतनराहत्यात्	१	७०३	११५४	तजानायाँ योग्यात्	१	६८	३१
				तजानराहित्यात्	२	११	१२४०
छ				तजानराहितो पि	५	१०	४१
छादावाप तत्तु न	५	२४	१८४	तजानस्य स्वरूपश्च	१	२७०	७५५
छादित्वात्तद्विच्छेदस्तु	१	८३	२७८	तजानस्यापि तच्छ व	१	२३४	६१४
				तत्र एवा यथा चिन्त	१	२१०	७१०
च				तत्र एवैवमिन्द्रियै	२	५४६	१८८
चान समानान्तरात्	५	१२६	१४४६				
चानाभीलयायश्चत्	१	४७	६६९				

भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०		भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०
तत	१	११ ४१	ततोऽपि स्वात्मानिमग्नान्	१	३२१	१०४
तन प्रतिशब्दव्याघात	१	११२ ३३६	ततोऽपिभ्याःव्ययान् स्यात्	१	४२२	१०७
तन प्रतीतितामव्यादेश	५	१६० १४७८	ततो यथा समन्तादात्मा	१	४६६	११०९
तत प्रत्यनक्तिर्गुण	१	४२० १००९	ततो यथा रजकालरथमपि	२	२२३	१६४
तत शक्तिप्रकाशासाम्	१	४०१ ९१६	ततो यथेद	१	१८	७१
तत साधारणात्मापि	२	१८६ १६१२	ततो युक्तमशेषज्ञ	२	२९१	१७०२
ततश्च नियत श्रेयो	२	५१० १६७४	ततोऽर्थज मन वृत्तान्	२	१८४	१६०८
ततश्च भावनेरारम्भ	१	११९ ३७९	ततो व्याख्यासहायार्थत्	१	३२	१३३
ततश्च भावनेरारम्भ	२	१०६ १४४७	तत्प्रथ तद्दृष्टोरथ	१	४२१	१०६३
ततश्चानियमात्	२	२८० १६७३	तत्प्रथ तदनुष्ठानात्	१	५३	७३
ततश्चाव्ययधानेन	१	३७८ ९३३	तत्प्रथ पारिशेष्यम्	२	२७७	१६५१
ततश्चित्तनिधिज्ञान	१	११५ ३७९	तत्प्रथनाया न भ्रान्ति	१	३४०	८४९
ततश्चेतनयगन्धस्या	१	३४३ ८६५	तत्प्रार्थनार्थे वा	१	११५	३४०
ततस्तत्कीर्तन योगी-	१	३७६ ९२३	तरिन्मुत्तनमात्रस्य	१	३१९	७७०
ततस्तत्कृत्तिसामा य	१	१७२ ७४२	तत्क्रमन्यायमुल्लभ्य	१	११०	३२३
ततस्तदपि वक्तव्यम्	१	३ १८	तत्तत्प्रार्थनाभिमुख्य	२	२९३	१६३६
ततस्तथावर्थावर्थात्	१	१४० ४२६	तत्तत्प्रज्ञानव्यापार य	१	१११	७६३
ततस्तथापि वैशिष्ट्यम्	१	४४२ १०७४	तत्तुल्यमुत्तरस्येति	२	७९	१५९९
ततस्तु तत्प्रत्ययस्थायाम्	१	४८ १०७७	तत्तुलीय प्रमाणे	१	१२७	३८९
ततस्तैषु तदारोपो	१	३२९ ८११	तत्प्रज्ञानस्वभावद्वये	१	१२७	३९३
ततो गुणादिदृष्ट्यादे	२	२१४ १६८८	तत्प्रज्ञानादितन्नास्ति	२	२१०	१६७२
ततोऽग्नाविव सयोगम्	५	३२ १२८८	तत्प्रज्ञानोदयाच्चेत्	२	५२१	१५४७
ततो दूर गतेनापि	२	३२ १२८७	तत्प्रवर्तित्वमेक ते	१	३७९	९३६
ततो दूर गतेनापि	१	५५ २०१	तत्प्रवृत्तलक्षण यस्मात्	१	१०	४०
ततो द्रव्यादिरूपत्व	१	४४६ १०८२	तत्प्रवृत्तो नहि पु सोऽस्ति	२	२९२	१७०२
ततो द्रव्यादिभावात्	२	१३२ १४६०	तत्प्रान्यत्रात्कल्पान्याम्	२	२८३	१६८०
ततो न गुणसम्भ धात्	२	२१० १६६३	तत्प्रार्थ यदि मन्येषा	१	३१	१२०
ततो न जात्य तस्मैव	१	६५ २२०	तत्प्रपरस्यैव तत्रापि	२	३०१	१७४१
ततो न परिमाणदे	२	८० १३९३	तत्प्रपूर्वव्यापुमर्थस्य	१	१६२	४६६
ततोऽनपेक्ष एवात्मा	१	४५२ १०१८	तत्प्रप्रतीतिस्ततो वाच्या	२	३१७	१७९३
ततोऽधस्यापि	१	२३ ७६	तत्प्रप्रतीत्यपलापि तु	१	४८६	१२४७
ततोऽनुमानमन्व धा	१	२३ ६९	तत्प्रयथेऽपि तत्प्रवासो	२	४६	१३२६
ततोऽनुमानगन्निच्छन्	१	४३२ १०४६	तत्प्रदोष कथ नोक्तो	१	७८	२४०
ततोऽनुमानवेद्येन	१	२०४ ७९५	तत्प्र सदपि प्रमाण सर्व	१	३२५	७९०
ततोऽनुमानादभ्यस्तात्	१	२३ ७४	तत्प्र सिद्ध तद्ग्यासात्	१	२३	७०
ततोऽनुवृत्तसर्पादि	१	४४० १०८०	तत्प्र स्वभावानाल्ये	२	३३	१२९२
ततोऽपि तदपेक्षात्वात्	२	२८ १२६५	तत्प्रानुमानात्रेण	२	८	१२२५
ततोऽपि तद्विवेकश्चेत्	१	१७२ ७४०	तत्प्रानुमानात्रेण	१	२४३	६६७
ततोऽपि यदि तद्विन्न	१	२१ ६२	तत्प्रानुमानात्रेण	२	८०	१३९०

	भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०		भाग	पृष्ठ	श्लोकसं०
तथापि तस्य गार्गी	१	१०	७०	तथा च गार्गी तिस्रः	१	१०	१११
तथापि यथा पूर्वं	१	३	११८	तथा च गार्गी स याद	५	६०	१३०
तथापि तस्मिन्	२	३१८	११६	तथा च गार्गी स त्रय	१	१६	११०
तथापि तस्मिन्	१	३२०	११८	तथा च सप्तसायस्य	५	७०	११५
तथापि तस्मिन्	१	३५	११७	उथा च सायस्यस्य	५	७०	१६०
तथापि तस्मिन्	१	३५	११८	उथा च शुक्रगाम्प्यायुः	५	१०१	११०
तथापि तस्मिन्	१	१७	११९	तथा यादुभ्युत्तरत	५	१११	११८
तथापि तस्मिन्	१	५१८	७०१	तथा तस्य प्रजापति च	१	६६८	११०
तथापि तस्मिन्	१	१६	६१	तथा तस्मिन् त्रयु	१	४००	११६०
तथापि तस्मिन्	५	७४	१६६०	तथापि तस्मिन् त्रयु	१	७१३	६५५
तथापि तस्मिन्	१	६	१०९	तथापि तस्मिन् त्रिभाग	१	५६१	६०१
तथापि तस्मिन्	५	७	१५५०	तथापि तस्मिन् त्रि	१	६००	१११७
तथापि तस्मिन्	१	५१	६१	तथापि तस्मिन् त्रि	०	९०	११६६
तथापि तस्मिन्	०	७६	१६६	तथापि तस्मिन् त्रि	०	५६६	१६६६
तथापि तस्मिन्	१	७०	७१८	तथापि तस्मिन् त्रि	५	११५	१६५
तथापि तस्मिन्	०	७३	१६००	तथापि तस्मिन् त्रि	१	१३	११७
तथापि तस्मिन्	०	७७	१६३६	तथापि तस्मिन् त्रि	१	६७	५७७
तथापि तस्मिन्	०	७७	१६३८	तथापि तस्मिन् त्रि	१	१४	६६५
तथापि तस्मिन्	१	१७	५८१	तथापि तस्मिन् त्रि	१	५०८	७१७
तथापि तस्मिन्	१	११	६३	तथापि तस्मिन् त्रि	१	३३	१७१
तथापि तस्मिन्	०	५५	१५६	तथापि तस्मिन् त्रि	१	६८	७१
तथापि तस्मिन्	२	३६०	११२५	तथापि तस्मिन् त्रि	१	११	०
तथापि तस्मिन्	१	६५०	१०१७	तथापि तस्मिन् त्रि	१	०५	११६८
तथापि तस्मिन्	०	७६	१६४७	तथापि तस्मिन् त्रि	५	१५१	१४५७
तथापि तस्मिन्	१	३०	१३८	तथापि तस्मिन् त्रि	१	३०	०८०
तथापि तस्मिन्	१	१००	८०	तथापि तस्मिन् त्रि	१	४७७	११०६
तथापि तस्मिन्	१	७१	५६३	तथापि तस्मिन् त्रि	५	०८	१३१३
तथापि तस्मिन्	१	१००	३०७	तथापि तस्मिन् त्रि	१	३००	७६८
तथापि तस्मिन्	२	३१७	१७८९	तथापि तस्मिन् त्रि	५	४८	१३४३
तथापि तस्मिन्	१	६००	११६०	तथापि तस्मिन् त्रि	२	३७	१३११
तथापि तस्मिन्	१	१७६	५६४	तथापि तस्मिन् त्रि	१	३	०
तथापि तस्मिन्	२	२३१	१६०	तथापि तस्मिन् त्रि	१	२००	६५७
तथापि तस्मिन्	१	२४७	६८९	तथापि तस्मिन् त्रि	१	३९०	९७४
तथापि तस्मिन्	१	५३०	६३७	तथापि तस्मिन् त्रि	१	१८	६९
तथापि तस्मिन्	१	३०	८९२	तथापि तस्मिन् त्रि	१	८७	२८०
तथापि तस्मिन्	१	४०६	९९१	तथापि तस्मिन् त्रि	१	५०३	८१८
तथापि तस्मिन्	२	२१३	१५३८	तथापि तस्मिन् त्रि	१	६७	५३०
तथापि तस्मिन्	५	२८६	१६८३	तथापि तस्मिन् त्रि	१	५	२०४
तथापि तस्मिन्	२	१९	१५४४	तथापि तस्मिन् त्रि	२	५७	१६४८

नाम	पृष्ठ	श्लोकं०	नाम	पृष्ठ	श्लोकं०
तत्र तत्रय तद्युति	१	१३ २१	तस्मादाश्रयान्तर	१	१ - ६१७
तत्र तत्रागतदोष	५	५० १६७	तस्मादधिगतान्तरमा	१	६७ ६७
तत्र पुनश्चिदाश्रय	१	१ १ ११७	तरणादन्यथयत्र वि	२	३० १३१
तत्र प्रणयस्वर्ये	१	११० ३२७	तस्मादधिकाश्रय	१	५० १०
तत्र प्रमाणं यथापम्	१	१ ३	तस्मादधिभन्तं तच्छर्ति	१	१७० ७३०
तत्र भागाभि भागादि	१	५३ ६५१	तस्मादधिसत् तच्छर्ति	१	५० १०३
तत्र भिन्ना सुपादेनात्	५	२८० १६०९	तस्मादधिसत्तादेनाश्रयान्	५	५० १६१४
तत्र गतिपर्युद्ध	१	१७१ ७०	तस्मादधिसत्ताद	१	३१७ ५३
तत्र गमारावाश्रय	१	७१६ ११०	तस्मादधिसतिरि	१	१७ ५८३
तत्र सार विवचन	१	३८१ ०४०	तस्मादधिसतिता भाग	१	५०३ ७१६
तत्र सारुभागा भागा	५	१ १५ ६	तस्मादधिसतिता भाग	५	६ १३३
तत्र स्वच्छेद्येव	१	१० ३०	तस्मादाश्रय	१	० २६
तत्र ह्युत्तर	२	१ ७ १६४	तस्मादाश्रयन तस्य	१	५०१ ७१
तत्राश्रयान्तराद	१	४५६ १००८	तस्मादिन स्वच्छेद्येव	१	६७६ ११
तत्रान्तरादभेदधन्	२	३३ १०००	तस्मादिहृद्भव्यवयव	२	५०४ १७१०
तत्राश्रयान्तराद	२	१०४ १७ ३	तस्मादुद्भूतुद्भूतुद्भूतुद्भूतु	१	१३६ ७६
तत्राश्रयान्तराद	१	५५६ ११०१	तस्मादधिसत्ता	५	६३ १३१०
तत्राश्रयान्तराद	१	२०१ ८३०	तस्मादधिसत्ता	१	५०० ५३८
तत्राश्रयान्तराद	१	३ ५००	तस्मादधिसत्ता	१	१०६ ७६९
तत्राश्रयान्तराद	१	२६७ ६७३	तस्मादधिसत्ता	१	१५६ ४३६
तत्राश्रयान्तराद	१	१३० १४७६	तस्मादधिसत्ता	१	४७३ १११८
तत्राश्रयान्तराद	१	३६० १०	तस्मादधिसत्ता	१	५७८ ७१६
तत्राश्रयान्तराद	५	५०७ १७०८	तस्मादधिसत्ता	५	५०४ ८०
तत्राश्रयान्तराद	१	३०० ७६	तस्मादधिसत्ता	१	७३ ७१
तत्राश्रयान्तराद	१	७८ ३९	तस्मादधिसत्ता	१	५०१ ६८७
तत्राश्रयान्तराद	५	२५० १७०९	तस्मादधिसत्ता	५	५० १३६
तत्राश्रयान्तराद	२	६५ १३८३	तस्मादधिसत्ता	१	३७८ १३५
तत्राश्रयान्तराद	२	५४ १६९	तस्मानिमावता	१	३० १७
तत्राश्रयान्तराद	१	१६७ ७२१	तस्मान्निर्वाणस्य	५	२३६ १८२१
तत्राश्रयान्तराद	१	८३ २७६	तस्मात्तस्यो नियेय स	१	३२० ८१०
तस्मात् कल्पितमद्वैत	१	३९ ०८१	तस्मात्तस्यो नियेय स	५	० १२३३
तस्मात् तात्त्विक एवाय	२	३०८ १७५३	तस्मात्तस्यो नियेय स	१	५४६ १०८८
तस्मात् प्रती युपाध्याय	१	१६२ ३३७	तस्मात्तस्यो नियेय स	१	३४३ ८७०
तस्मात् प्रमेयाधिगते	२	७ १०२१	तस्य वस्तुवमारोपात्	१	६८० ४६७
तस्मात् ससारमिच्छद्भि	२	९१ १४१४	तस्य वस्तुध्वंस्यद्भावान्	२	५१ १३४०
तस्मात् सामर्थ्याच्छी य	१	४६६ १११३	तस्य सामर्थ्यात्तादात्म्यात्	१	२०४ ६०१
तस्मात् स्ववेदन बाह्य	१	८२ ५६६	तस्य स्वतोनुभवंतान्	१	३२ ७९४
तस्मात् स्वसिद्धिज्ञाने	१	१९४ ३६०	तस्यानुभवंतान्	१	९९ २९९
तस्मादचेतन कर्म	२	२९२ १७०७	तस्यापि निमित्तानि यान्	१	१६ ३६७

न	भाग	पृष्ठ	श्लो०स०	न चैव सत्यसर्ग	भाग	पृष्ठ	श्लो०स०
न शृहीतियहीतत्वात्	१	११८	३६९	न चैवमस्ति कस्यापि	२	१००	१७६९
न च ज्ञानेन चैतन्य	१	११८	३४९	न तत्र तत्प्रमाणोपो	१	३२९	११६
न च तस्मात्पित रूपम्	१	४७९	११३८	न तत्समुच्चयाङ्गत्वम्	१	१७३	४७८
न च तद्भेदविज्ञान	१	१६६	१११०	न तथा तत्प्रतीतिश्चेत्	१	०२	२८४
न च तद्वास्तव युक्त	१	३९४	०७८	न तथा प्रतिपत्तिश्चेत्	१	१६७	४१९
न च तद्विनयत्यागे	१	३४२	८७०	न तन्निश्चितभेदस्य	०	४४	१३३०
न च तद्वेदन सरो	१	९०	२९७	न तत्र श्रालन	१	१०८	३१७
न च तौ युगपद्युर्त्वा	२	१३७	१७६८	न तस्य प्रतिभासश्चेत्	१	३९	१७१
न च नास्ति स निभासो	१	११७	३६६	न तादात्म्य विभिन्नतात्	१	४४७	६७०
न च नास्त्येव तज्ज्ञान	१	४७३	११२०	न तावत् कष्टतात्वादि	०	०९९	१७३७
न च नि श्रेयसप्राप्त	१	३२४	७८३	न तावद्ब्रह्मवन्त स	०	६२	१३७३
न च नीलरजमात्रेण	१	३७०	९०३	न तावदावृत्तिपत्रम्	२	३००	१७६६
न च भोगमनुप्राण	२	०९०	१७१३	न तासामप सामा य	१	१४१	४२९
न च भ्रमोऽस्ति नीलस्य	२	९१	१८११	न द्रव्य न च पयोया	१	४६६	१११७
न च विभ्रममालेय	२	८०	१३९१	न व्यामलावभासित्वम्	१	०८	२९४
न च स्वभावनातात्वम्	२	३३	१०८९	न निवृत्त कारणत्र च	१	१४	४१
न चात्मन प्रमाणत्वम्	१	८	३२	न पुमान् तादृश क्वापि	१	१३६	६४४
न चानेना तवादेऽस्ति	०	८२	१३४०	न मेचन्द्रमणिज्ञान	१	३७८	०३१
न चान्यथावृत्तित्वस्य	१	०९	१०८	नयनादिमुणस्यस्ति	०	१०	१०७२
न चापि देशव्यापित्	१	१४७	४४९	नरादव्यतिरिक्त चत्	१	१३३	४४०
न चात्र विभ्रमादेर	०	४६	१३०९	नरा-तरुतात्तस्य	२	१७०	१७९९
न चार्थदान	१	१७७	७०६	न विचारदमानत्व	१	७८	२४१
न चाविदिततत्त्वाद्य	१	३१	११८	न विना च प्रमातारम्	१	९	०४
न चात्मभ्रमस्तस्मात्	१	३४४	७८१	न विवेकस्तथा चार्थो	१	३१९	७७२
न चास्ति पञ्चम मान	१	२१४	६१६	न सर्ववस्तुनैरात्म्य	१	३०७	७९७
न चासौ सवृत्ति शक्या	१	१८७	९६०	न सादृश्येन धूमादि	२	७९	१३७५
न चेद्विद्येत, भिद्येत	१	१७२	४७०	न स्वसवेदने कश्चित्	१	८३	२७७
न चेदश स्वभावस्य	१	३२	१३६	न हि विश्वदिनिश्चिन्वत्	१	११९	३७३
न चोभयापरिज्ञाने	१	१९४	७७०	न हि चतुर्थत्वं द्रष्टु	२	३११	१७७७
न चैवमेकरागादा	१	३८९	९६६	न हि तत्रान्यथा ज्ञानम्	२	२०	१२४८
न चैवात्मसुखादीना	१	००३	५८३	न हि तत्रापि तद्भावे	२	३२	१२८७
न चैतदभ्यनुज्ञानम्	१	४६	१९२	न हि दोषवतो हेतोस्तत्	२	८४	१२९६
न चैव कश्चिद्-धादिनीयो	१	१०७	१४४०	न हि नीलत्वमात्रेण	१	३७२	९०२
न चैव कावदध्वैव	१	४३०	१०३३	न हि पीतविषेनेन दाह	२	३३२	१११८
न चैव विपत्तार्थस्य	१	०११	६०७	न हि प्रमाणसम्बन्ध	१	३४३	८७१
न चैव त्रयपरस्पर	१	३२९	१४४	न हि मिथ्यापरिहृतेभ्यो	१	४०६	९८८
न चैव मानसमभ्यान्	१	३९६	९८३	न हि शृङ्गादिज्ञा-यस्य	२	३०७	१७७५
न चैव वर्तमानार्थ	१	२४	८२	न हि सत्सारनिर्मुक्तो	२	९१	१४०८

भाग	पृष्ठ	श्लो०स०	भाग	पृष्ठ	श्लो०स०
न हि स्वभावात्तद्रूपस्वद्रूप	२	१५६ १४७१	नित्यादिरूपा	२	३१७ १७८७
न हि साभात् क्रियातो	१	२४ १०	नित्यानित्यादिभि र्द्येप	१	५२० ११८८
न हीदमेव मे रूपम्	१	३२ १३७	नित्यानित्यस्वभावत्व	१	२५४ ४९४
न ह्यधिगन्तु ज्ञानम्	१	५१६ ११७७	नियताथ निवृद्ध च	१	४११ ६०९
न ह्यविज्ञाप तद्रूप	१	३११ ९३८	नियामकरस्याभावेन	२	४१० १६७१
न ह्यपेक्षयतो ह्याद	२	२१९ १६९६	निर्गोममेन तत्परार्थ	२	४५० १५९५
न ह्यसी ब्रह्मतरुनार्य	१	४५६ १११२	निर्वाधत्त हि तर्कस्य	२	२८७ १६८९
न ह्येवःसोपसम्पृक्त	१	५२० ११८६	निरश चैतदद्वैत	१	३९४ १७६
न ह्येवःसैक विज्ञानम्	१	४०१ ९८५	निराश वस्तु तद्वैद्य	१	१४१ ४३०
न ह्येवमेन कृत कार्यम्	१	३ १२	निराशार्थप्रदादे हि	१	५०२ ११६०
नातो लक्षणमत्यापि	१	४३५ १०६०	निरन्तरैतत्स्वाभ्याम्	१	३७७ १२६
नाभ्यासोपसम्पृक्तैदात्	१	१०५ ३८५	निरन्तरस्यानित्यस्य	१	१५४ ४९३
नानाभासस्वभावस्य	१	३८१ ९८५	निर्णयात्मनि चाभ्यधे	५	७ १२२२
नानाशक्तितदाकार	१	५३४ १२११	निर्णयारोपमनसोवाच्य	२	११६ १४३०
नाभ्यासानुपपत्तिश्चेत्	२	२१० १६३०	निर्भेद एव सुदृश्यात्मा	१	२६८ ६९५
नाभ्यासायाश्रयदोषक्षेत्	१	१४५ ४४४	निर्मुक्तिर्थादित्यर्थैव	१	४५९ १०९७
नापि तत्प्राकृत तस्य	२	२९२ १७०९	निर्माणं चैत प्रयासो न	२	२६० १६१६
नापि ह्यनुमानासम्पत्तयेभ्य	१	२३५ ६५७	निर्माणमाप सद्योभावात्	२	२८० १६६४
नापि नैमेधिकामीध	२	२०३ १७१४	निधिःस्यधियोऽप्येव	१	१४१ ४२८
नाभ्यासानुपपत्तौचित्ति	१	७९ ५५०	निर्धिकम्पप्रतीतिर्य	१	४४६ १०८६
नाभ्यासैरिर्णयात्मत्वं	१	११९ ३७४	निर्भवेत्यस्य नियम सुगो	२	२८० १६६९
नाभ्यासप्रसङ्ग एवान्ता	१	३४३ १६६	निर्भूतचित्तमात्र विच्छेदो	१	१२७ ३८६
नाभ्यासादिर्यतिः प्राह	२	२४५ १५१५	निर्भेदविशेषतै चैतत्	१	४६६ १११६
नाभ्यासवद् दृश्यते तेन	२	३२२ १७०८	निश्चयश्चेन्न तस्यापि	२	४४ १३२५
नाभ्यासव्यापत्त सिद्धात्	२	११४ १५०३	निश्चयश्चित्तार्थाधीन	१	५०३ ११८९
नाभ्यासोऽपि व्यभिच्छित्ति	१	४३२ १०४४	निश्चयो न च मिथ्यासा	१	३०० ७४३
नाभ्यासस्वरूपमाधानम्	१	३ १५	निश्चयो नाभिलम्बेन	१	१०२ ३०६
नाभ्यासि चेद् आयिकत्पत्त	१	८१ २०७	निश्चिततत्त्वेतरदप्येवम्	१	११६ ३६२
नाभ्यासार्थं सविनश्यत्त्वेत्	२	१८४ १५०२	निश्चिते च समारोपो	१	११८ ३७०
नाभ्यासेन तत्त्वेदोऽपि	२	२२३ १५५३	निश्चिते च समारोपो	२	४४ १२२६
नाभ्यासेन तद्विषयकस्य	२	३३२ १८१५	निश्चितो सति विवलेप	२	३५ १२९५
नाभ्यासेन तस्य निर्भास	१	५६८ ६९९	निर्षेध एव तस्यास्ति	१	१९४ ५६८
निष्प्रदक्षेत्तयो नास्ति	१	३७६ ११९	निष्प्रदक्षेत्तयो नास्ति	२	१३० १४०५
निष्प्रदक्षेत् प्रतीतायात्	२	२३१ १५७७	निष्प्रदक्षेत्तयो नास्ति	१	१०६ ३५०
नित्य तद्विषयकस्य	१	३२ १३४	नीलकण्ठमन्त्रोपा	१	२८८ ७०६
नित्य सत्यमहेतोःरित्येव	२	१९४ १५१६	नीलकण्ठमन्त्रोपा	१	३६० १०७
नित्यस्य तत्त्वभावश्चेत्	१	३१७ ९५४	नीलकण्ठमन्त्रोपा	१	२०३ ११९५
नित्यस्वमेव तद्व्यवस	२	८९ १४०५	नीलकण्ठमन्त्रोपा	२	७ १२१७
नित्यादिरूप तादात्म्य	१	५५१ ६८६	नीलकण्ठमन्त्रोपा	१	११८ ३६७

	भाग	पृष्ठ	श्लो०स०		भाग	पृष्ठ	श्लो०स०
नीलयात जगत्प्रातम्	१	३७८	०२९	पातादव्यातये नु	१	२३६	६८०
नीलादि वा कथम्	१	२४७	६७४	पाते प्रवृत्त प्रत्यय	१	२६६	६११
नालादेरस्तुनातस्य	१	१६०	५१३	पुनमाहान्तर तस्य	१	१००	३२०
सुत्तसिद्धत्वयारेण	१	३७०	९००	पुनरपरनिर्विकल्पप्रकल्पनायाम्	१	३०१	७९३
नैव भोगपुरास्य	१	२०३	७८९	पुनरावृत्तसद्भावा	२	२०६	१७३६
नैकत्वस्याप्युत्तद्भावा	२	७१	१३०	पुन सम्प्रधकृती	१	१७२	७४१
नैकात्मिनयना काचित्	२	१६४	१४७६	पुन साम्बन्धिक् चित्त	१	१७३	४९१
नैरतथै मनस्य ते	१	३७७	०२४	पूर्वदोषानिवृत्ति स्यात्	१	४४२	१०७०
	प			पूर्वस्मिन्नापि तत्सत्त्वात्	२	७९	१३६०
पञ्चपाताद्विषयेत्य	१	३७	१४७	पूर्वानुभूतसादृश्य	१	४५५	१०९३
पञ्चयोरनरस्थानम्	१	३७४	९१८	पूर्वात्तरावबोधाम्भ्याम्	१	१	३१
पटस्तत्तुङ्घितैल्यादि	२	१३२	१४८	पूर्वाभावे कथ तस्य	१	४३७	१७०
पदज्ञानमनावृत्य	१	२०३	६३०	पृथक् तस्य समर्थत्व	१	२४३	६६३
पदनाक्यव्यवस्था	१	२२३	६३१	प्रकृतौ नमभोगस्त नास्त	२	२९२	१७११
परस्त्वानया चास्त्यु	१	३८१	९४२	प्रणिपत्य स्थिरभक्त्या	१	१	७
परनस्तत्प्रतिपत्तौ तदपि परम्	१	३२७	७९२	प्रतिज्ञादिवच कस्मान्	२	२३१	१७७६
परतो द्वयनिभासम्	१	३१९	७६९	प्रतिपत्तेगुरुत्वेऽपि	१	७	२७
परतोऽभिगमे तद्वान्	२	७	१२१९	प्रतिवन्धस्य सद्भावात्	१	२१	७३
परतो न क्वचित्स्मान्	२	३०१	१७४२	प्रतिव धादते तस्य	१	७९	२४७
परतो भेदनिभास	१	३१९	७७१	प्रतीत प्रविशुम्भेम यत्र यस्य	२	१६५	१४७७
परमार्थेन सार्वभ्य	१	१०७	७०३	प्रतीत्यमाणास्य यत्	१	१९०	७७७
परमार्थैरतान्त्रे	२	३२०	१७९४	प्रतानापरधूमाना	२	७९	१३७८
परस्परानुसंधादरूपेण	२	२७०	१६०९	प्रतीतार्थत्वदोषाच्चत्	२	२३७	१७७०
परस्यापि स्वतन्त्र	२	३०१	१७४०	प्रतीतिनाधनान्नैरमिति	१	१४५	४६७
परापरविस्त्वानाम्	१	१०४	७७३	प्रतीतिरपि तादात्म्य	१	१६८	७२१
परापरोपकारस्य	१	४३२	१०३	प्रतीतिरेव वस्तूनाम्	१	४४६	१०१९
परोक्ताना विदितस्यापि	२	४१	१३४६	प्रतीति प्रत्यनीकस्य	२	४८	१३६९
परोक्षात्तद्विषेनाच्च	१	३४३	८६४	प्रतीतिश्च तथा तस्य	१	४३१	१०४०
पश्चात्तद्गोचरत्वाद्येद	२	८८	१४०२	प्रतीतिरतस्य सर्वस्य	२	४६	१३३१
पश्चात्तत्त्वानुवादेन	२	१७६	१४८२	प्रत्यय वाक्यवृत्तेश्च	१	७३	१९८
परत्वादेन तदस्तिव्य	१	११२	३३२	प्रत्येक गणनाक्याना	१	७३	१९७
पश्यति व्यवहारा चन्	१	२४	१६	प्र यथाऽत्र पुराणो वा	१	२०२	७८
पश्यतोऽपि तथा व्याप्तिम्	१	४४६	१०८३	प्रत्यय कल्पनापेक्षमथ	१	१३०	७०६
पश्यतोऽप्यतिवैधर्म्यम्	१	१७६	४०८	प्रत्यय नानिमित्त च	२	२१	१६०३
पश्यत कल्प यस्मान्	१	३००	७६१	प्रत्यय त्रिनिधयै	१	११०	३६
पात्ररूप्यात्मिकैवेद	२	२३०	१५३६	प्रत्ययै निविकल्प चन्	२	११४	१७०१
पायास्य परमागामाभूतरमा	२	२४०	१७९१	प्रत्यय वलमानस्य	१	१४८	४३७
पिष्टे पाल्लोपस्य	१	१६७	७२०	प्रत्ययै सतिक्त्वा चन्	२	४६	१३३१
पीते गणा पुरा दृष्ट	१	२६६	६००	प्रत्ययै कर्मचिन्त्वेद्	१	२०६	१२०५

	भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०		भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०
नीलव्याप्त जगत्प्राप्तम्	१	३७८	१०९	पीतादव्यतिरेक तु	१	२३६	६८०
नीलादि वा कथम्	१	२४७	६७४	पीते प्रवृत्त प्रत्यङ्	१	२६६	६८१
नालादेर्वस्तु नातस्य	१	१६८	७१३	पुनमाहान्तर तस्य	१	१०९	३००
नृत्तसिंहस्ययोगिक	१	३०२	९०६	पुनरपरनिर्विण्णप्रकल्पनायाम्	१	३०५	७९३
नेत्र भोगपुरास्त्र	१	२०३	७८२	पुनरावृत्तसद्भावात्	२	२०६	१७३६
नैऋत्वस्वाप्यसद्भावात्	२	७१	१३५०	पुन सम्बन्धकटृती	१	१७२	७४१
नैऋतान्तनियता काचित्	२	१६४	१४७६	पुन साम्बन्धिना चित्र	१	१५३	६९१
नैऋतस्य मनस्य ते	१	३७७	९२४	पृथदोपानिवृत्ति स्यात्	१	४४०	१०७०
				पृथस्मिन्नपि तत्त्वत्वात्	२	७९	१३६०
प नपाताद्विधेयत्	१	३७	१४७	पूर्वानुभूतसादृश्य	१	४५५	१०९३
पशयोरनवस्थानम्	१	३७४	९१८	पूर्वोक्तस्यवयोधाम्याम्	१	८	३१
पटस्तन्तुपिहेत्यादि	२	१३०	१४८	पूर्वाभावे कथ तस्य	१	४३०	१०७०
पदज्ञानमनादृश्य	१	२२३	६३०	पृथक् तस्य समर्थत्वे	१	२४३	६६३
पदवाक्यव्यवस्था	१	२८३	६३१	प्रवृत्तौ ऋभोगस्त-नास्ति	२	२९२	१७११
परस्परनया चेत्यु	१	३८१	९४८	प्रणिपत्य स्थिरभक्त्या	१	१	५
परतस्तत्प्रतिपत्तौ तदपि परम्	१	३२५	७९२	प्रतिष्ठादिवच कस्मात्	२	२३८	१७७६
परतौ द्वयनिर्भासम्	१	३१९	७६९	प्रतिपत्तेर्गुरुत्वेऽपि	१	७	७७
परतोऽधिगमे तस्मात्	५	७	१०१९	प्रतिबन्धस्य सद्भावात्	१	२१	७३
परतो न क्वचित्स्मात्	२	३०१	१७४२	प्रतिबन्धादृते तस्य	१	७९	२६७
परतो भेदनिर्भास	१	३१०	७७१	प्रतीत प्रविशुभेय यद्य-यस्य	२	१६५	१४७७
परमार्थेन सारूप्य	१	१०७	७०३	प्रतीक्यमाणमर्थ-यत्	१	१९०	७७७
परमार्थज्ञानान्ते	२	३२०	१७०४	प्रतातापरधुमाना	२	७९	१३७८
परस्परविगवाद्गुरुत्वौ	२	२७५	१६०९	प्रतीत्यर्थतदोपाच्यत्	२	२३७	१७७०
परस्यापि स्वतस्तत्र	२	३०१	१७४०	प्रतीतिनाधनान्नेऽभिनि	१	१४५	४४७
परापरविगवादानाम्	१	१९४	७७३	प्रतीतिरपि तादात्म्य	१	१६८	७०८
परापरोपकारस्य	१	४३२	१०५३	प्रतीतिरेव वस्तूनाम्	१	४४६	१०८१
परोनया विदितस्यापि	२	४८	१३४६	प्रतीति प्रत्यनीतस्य	२	४८	१३४४
परोक्षात्तद्विद्येकाच्च	१	३४३	८६४	प्रतीतिद्वय तथा तस्य	१	४३१	१०४०
पश्चात्तद्गोचरत्वाभेद	२	८८	१४०२	प्रतीतिद्वयस्य सारस्य	५	४६	१३३८
पश्चात्तत्तानुवादेन	२	१७६	१४८०	प्रत्येक वाक्यवृत्तेश्च	१	७३	१०८
पश्चादेव तद्वस्तित्व	१	११२	३३०	प्रत्येक सर्ववाक्याना	१	७३	१९७
पश्यति व्यवहारी चन्	१	४	८६	प्र यमाऽत्र पुराणा वा	१	२०२	७८
पश्यतोऽपि तथा व्याप्तिम्	१	४४६	१०८३	प्रत्यक्ष कल्पनापोढमर्थ	१	१३०	१०४
पश्यतोऽप्यतिरिधर्मम्	१	१०६	४०८	प्रत्यक्ष तन्निमित्त च	२	५७४	१६०७
पश्यत कल्प यस्मात्	१	३००	७४१	प्रत्यक्ष त्रिभिः देवै	१	११५	३६५
पादरूप्यात्मिकत्व	२	२१०	१५३४	प्रत्यक्ष निर्विकल्प चैत्	२	१८६	१७०१
पायास परमागमामृतरसा	२	५४९	१७९१	प्रत्यक्ष वर्तमानस्य	१	१४४	४०७
पिण्डे पल्लवोपस्य	१	१६७	७२०	प्रत्यक्ष मयिऽत्र चन्	५	४६	१३३१
पीत्र मया पुरा ह्य	१	२६६	६००	प्रत्यक्षतात्पर्यात्	१	७०६	१००५

भाग	पृष्ठ	श्लोकसं.	भाग	पृष्ठ	श्लोकसं.
प्रस्थाना त तस्याग्नि	४	७१ १६३१	प्रमाणान्तरभाषा	२	१८० १४८७
प्रयत्नयो तत्तस्य	२	११० १८१४	प्रमितरपि भेदज्ञान	१	८० २०८
प्रस्त त्रेत्रमेतन्न	१	८०६ १००६	प्रमेयपरिगुद्धि	१	४० १६०
प्रयथस्य भिदा	१	१ १७	प्रयोगावयु मूच्य	१	३२७ ७१८
प्रयथाद्ये न तर्पवम्	१	३३० १४४	प्रयोजनप्रसादय	१	३१६ ९८२
प्रयथाचरस्य सचिती	२	१११ १११०	प्रयोजनविदोषाश्चत्	१	३१९ ११३
प्रयथादपि तद्विक्त	१	४३० १ ४१	प्रवाहांतरणलिप्त	२	२४ १६११
प्रयथादेरपि स्वाथ	१	७० १५२	प्रवृत्तिरिति चनास्था	१	३२० ८१४
प्रयथादेन निश्चये	१	३ १ १८७	प्रवृत्तिविपर्यय न	१	१०६ ३०९
प्रयथागुणोपरोधमभि	१	२०६ ६०३	प्रानक्षत्राणि तुल्यस्वात्	१	६३ २११
प्रयथागन्तरमयन	१	१८४ ४३६	प्रसिद्धेऽपि विवाहश्चेत्	१	९२ २८५
प्रयथोण दि तादात्म्य	१	४२० १००८	प्रसिदानुभव हीदम्	२	७ १५२०
प्रयथोणवपुद्धेऽपि	४	३६० १८२५	प्रागद्यत्तस्य पश्चाच्चोत्तस्य	१	१३९ ४२१
प्रयथोणोपरोधोऽपि	१	११० ३७८	प्रागुक्तज्ञान दोषश्च	१	२४७ ६७१
प्रयथेऽपि विवाहश्चेत्	१	४४ १०७७	प्रागेव ब्रह्मवादोऽपि	२	९६ १८११
प्रयथिगान्तराश्चेत्	२	३०६ १७१०	प्रान्धोधिमागात्	१	२४ ७९
प्रयथिनियतासाक्षिरनेना	२	४० १७२६	प्राग्निगयोऽपि मा मूच्यत्	२	१७ १४३४
प्रयाकार यदि ज्ञा	१	३९१ ०७०	प्राणिना तत्पराज्ञान	१	१८ ४९
प्रयासस्या त तस्यैव	१	७३ १८०	प्रामाण्यनादक्षानात्	२	२८० १६७६
प्रयुक्तस्यगतत्वे तु	१	१५० ४७७	प्रामाण्ये तस्य सागम्य	२	२८४ १६५५
प्रथमस्यानुमानस्य	१	११० ३०४			
प्रथमोऽस्तेऽपिनादेव	१	१५१ ८६२			
प्रपञ्चात्तद्विवेकश्चेत्	१	१७६ ११२७			
प्रपञ्चोऽपि यमि नोऽपि	१	४६४ ११०६			
प्रपञ्चानिमित्ताच्चत्	१	१३ ११७४			
प्रमाण चत् यवम्	१	२६१ ७०४			
प्रमाण तु न तत्रादि	१	३०४ ९७७			
प्रमाणनिरपेक्षस्य	१	३५४ ७८७			
प्रमाणनाशस्तुत्वाऽयम्	१	८३० १२०८			
प्रमाणभावनिमुक्ती	१	७९ २ ५			
प्रमाणान्तरेणापि	१	११६ ४१०			
प्रमाणमेव तस्यापि	१	२१६ ६१८			
प्रमाणविरहाप्ययम्	१	२६७ ७०३			
प्रमाणविपर्यय तस्मिन्नुप	१	२३४ ६५३			
प्रमाणस्य रूपाव्याघात	१	१२७ ३९०			
प्रमाणविद्धमप्येतत्	१	२१६ ६१७			
प्रमाणस्य निषेधश्चेत्	१	३३९ ८४७			
प्रमाणस्यैव वक्तव्या	१	४० १५८			
प्रमाणान्त प्रकृतिस्तु	१	३२५ ७१८			
			फ		
			पत् तटेव तस्यापि	२	७ १२१८
			न		
			नहिरधग्रहे तस्याज्ञान	१	११६ ३५२
			नहिरधाऽपि यपरित	१	३० १५२
			नहिनस्तुपरिच्छाद	१	४१ १७०
			नाभ्यस्ता प्रतिभाताऽपि	१	३९ २५३
			बुद्धि न चक्षर पदयत्	२	२८ १६४३
			बुद्धि काव न कायस्य	२	१०१ १८२२
			बुद्धिरैका न चक्षत्या	२	२६४ १६२३
			बुद्धय तरादृते ता च पश्यन्	२	२७६ १६४४
			बुद्धेश्चेत यमप्यत्	१	६३० १२०७
			बोधद्वितयभावे च	१	१६७ ७२२
			बोधावरणावरणैवेति ये	२	२९१ १७००
			ब्रह्म तच्छेत् समर्थ न	१	४६३ ११०२
			ब्रह्मणश्चेत् तत्त्वयम्	१	६१२ ११७०
			ब्राह्मणत्वपरिज्ञानम्	२	३८ १३१४
			ब्राह्मण्यमाय सामान्यम्	१	५०० ११५०

	भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०		भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०
भावांतर समारोप	१	१२७	३११	भायामरीचिप्रभृति	१	२६८	६१७
भावात्रयोधरूपेणैव	२	१७	१२३६	मिथो न तासामेत्त्वम्	२	४०	१३१९
भावित्वात्तद्विगतत्वेन	१	१०७	३११	मिथो व्यावृत्तयोर्वीधि-	१	२७४	७०७
भाविदशा च पृथ	१	२४	८६	मिथ्याज्ञान ततः	१	२७९	७२१
भावेपु हि विना कार्ये	१	१३९	८१८	मिथ्याज्ञान तथा शक्तेः	१	१४०	४२५
भिन्नस्त्वितिहायस्तस्य	२	३०९	१७६७	मिथ्याज्ञानवलेनैव	१	३६	१४५
भिन्ने वस्तुनि सम्बन्धान्	१	२१	५५	मिथ्याज्ञानमपन्नात्	१	३६	१४४
भूत चेदाधिपत्यञ्च	१	२७८	७१२	मिथ्याज्ञानमरात् चेत्	१	३८	१५९
भूयोभेदनयाचगाहगहन	२	३६९	३	मिथ्याज्ञानाद् विचेरदचेद्	२	३३६	१११९
भेद एव नष्टस्तस्य	१	३४०	८५१	मीमांसनाविभक्त-	२	७९	१३८८
भेदस्त्वनयात्सौ चेत्	१	३७४	९१०	मीमांसनादयस्त्र	१	८१	२५९
भेदरूपाप्रधात्मादे	२	९२	१४१५	मुक्तारामोऽपि किन्तैव	२	२७९	१६५९
भेदश्चेत् तत्र च तस्य	२	३३	१२९१	मुक्तानामपि तन्वादि-	२	२३१	१५५५
भेदात्मनस्ततो यद्वात्	२	३०७	१७५९	मुक्तिः सकारतन्वस्मिन्	२	९१	१४०६
गदामेदान्मन्त्र तद्	१	१६८	५३०	मुक्तात्प्रतिविश्रानाम्	१	४५९	१०९९
भेद गगान्गन्तो चेत्	१	३५८	८८१	मुख्योऽसावपेया	२	५९	१३६१
भेदेऽप्येव नयः कस्माद्	१	३७८	८९०	मृगा बुद्धिराद् द्रव्यम्	१	४५४	१०९२
भेदे सत्यव यल्लोके	१	३७४	९०९	मोहो मोहाविरोधान्	१	१०८	३१६
भेदोपाधिहि तद्वायो	१	६३	२१६				
भागभावे स्वतःसिद्धे	१	२३४	६४९	यद्य श्रोतुः प्रवृत्त्यङ्ग	१	५५	२०३
भागादर्लङ्घितः पूर्वे	१	२३४	६५५	यच्चागुज कलनादि	२	१३४	१४६४
भागैर्नैकेन सर्वेषाम्	१	२०३	५९०	यतः शब्दस्य सा हेतु	२	३२३	१८००
भ्रमादप्यभ्रमाभेदे	१	३६२	८६१	यतः सूत्रप्रवादस्त	२	२०	१२४५
भ्रमोऽपि विभ्रभादेः	२	९१	१४१२	यतः सम्बन्धोऽपरस्य	२	३३	१२९४
भ्रातृ बहिस्ततो ज्ञानम्	१	५०३	११६६	यतो नरत्मादेया	२	२५१	१६०२
भ्रातृमेव तदिष्ट चेत्	१	५२५	१२००	यतोऽपि विभ्रमज्ञानम्	१	३८२	९५१
भ्रातृमात्र बहिश्चान्तः	१	५०३	११६५	यतो वेदस्य नित्यस्य	१	२८	९७
				यत्तु कीर्तिना	१	१०२	३०५
				यत्प्रामाण्यवारेर्नैशङ्क्य	१	२०३	५८१
मङ्गलादेव यत् सिद्धम्	१	३	११	यत्रैव योगमप्यङ्ग	१	१४४	४३९
गणा प्रजापतैर्विन्ध्य	२	२९१	१७०१	यत् बुद्धि जन्म प्रश्रयम्	१	२०३	५८७
गन्दालोमान्वादादर्थो	१	२७८	७०६	यत्सोदात्तादिदोषस्य	१	३७७	९२८
गनस्तन्मन्त्र गमनात्	१	८३	२७३	तत्सामान्यविशेषस्य	१	१२१	३८०
गरीच्या जल्यत्सर्गपासत	१	१३९	४२२	यत्सूत्रमारसल्लि-	१	१	४
गलीमद्यमुपायश्चेत्	१	४०	१५९	यथाकथञ्चिद्वृत्तस्य-	२	२१	१२५७
गानमेव स सम्बन्धे	१	८२	२६३	यथाधरूपनमस्त्येव	१	३४०	८४६
गानायेदपरिगताद्	१	७८	२४४	यथा चाचेनस्थापि	१	३६०	८९९
मा भूदेवत्तुद्धिश्चेत्	२	१३८	१४६७	यथा चारोपरगणा	२	३११	१७७८
मा भूविद्यन्वेदना	१	१९९	५७५	यथा तदत्र म सच्च	२	१२२	१४३९

भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	भाषा	पृष्ठ	श्लो० सं०
यथा न प्रतरभिज्ञानम्	१	८८६ ११४२	योगमस्ति गुणेषु तस्यैवमतिः	१	२ ८
यथासंख्ये स्वतः सर्वे	२	२२० १५६३	योगान्तरुपाद्यभिर्मम	२	२१८ १५१०
गणा विरोधमुद्धीभ्य	१	२१७ ६२१	योगाभावे कथं पुनः	२	२८० १६६८
यथास्त्वं प्रत्ययापेक्षाम्	१	३१ १११	योगिनः परिपन्थिनः	२	६६ १३८१
यथैक एव बोधात्मा	१	३११ ८५३	योग्यः प्राणायामश्चन्द्रस्वैव	२	३०५ १७४३
यथैव तन्निष्पामेऽपि	१	३६० ८९६	योग्यतैव यदि प्राप्ति-	१	५३८ १२१५
यदनुष्ठानवैयर्थ्यं	१	१० ३८	योगे येन संयुते भोगो	१	२०३ ५९१
यदर्धगानभालोका-	१	२८९ ७३२	योगपणे च गत्यस्मिन्	१	३५८ ८८२
यदापि नास्ति तज्ज्ञानं	१	२६ ९६			र
यदा बाह्यवदेवापम्	१	५०३ ३६६३	रूपमनाद्यभावाच्च	२	२४ १९७०
यदा भयं न तद्रूपम्	२	८९ १०३३	रूपमानाद्यभावाच्च तद-	१	२८९ ७६९
यदास्ति गच्छत्यनं	१	२६ ९३	रूपं यथापि तत्तस्याः	२	३२४ १८०१
यदि कृतपर्वण्यार्गः	२	३२ १६८४	रूपादिषु विभिन्नस्वेद्	१	१७१ ५३१
यदि चाम्यासतो	१	११० ३२५	रूपाद्यप्यसतः	१	२४ ७८
यदि तत्र न तद्रूपमिदार्धः	२	२७५ १६४२	रूपे निपतनात्तस्य	१	२८८ ७२८
यदि तद्रूपमिति न-	१	११५ ३५६			र
यदि तद्वेदानात् पूर्वमेस्ति	२	२८९ १६९४	लिङ्गज्ञानस्य तत्साध्यज्ञानत्वे	२	२०२ १५२६
यदि तद्वेदानेनैव	१	६७ २२३	लिङ्गस्याद्येव	२	१८० १५८५
यदि तस्य परिपार्श्वं	२	४६ १३१९	लिङ्ग तद्विनाभावात्	२	१८१ १५९३
यदि तस्यापि तद्विषयं	२	२५१ १६००	लिङ्ग तावदनादर्थ्यं	२	३२२ १७९५
यदि देशकलाध्यापि	२	९२ १४१७	लिङ्गतोऽपि न तस्यास्ति	२	२७१ १६३२
यदि नीलव्य तज्ज्ञाना-	१	२८८ ७२५	लिङ्गलिङ्गविभागेन	१	११० ३२१
यदि प्रमाणतो हेतुः	२	१८३ १४९४	लिङ्गलिङ्गनि विज्ञानम्	१	३३१ ८२७
यदि प्रमाणमेव	१	७ २९	लिङ्गेन चेत्यतः प्रोक्तम्	२	५९ १३६२
यदि प्राच्यः प्रतिबद्धस्तौ	१	३१२ ८५८	लोकद्वेषिभनाद्वय	१	३४३ ८६८
यदि विद्या प्रथमभाषा	१	३१० ७६२	लोकप्रसिद्धमप्येतद्	१	१८७ ५५०
यदि सर्वप्रमाणानां	१	४० १५७	लोकप्रसिद्धिस्ततोपाम्	१	३०९ ७५६
यद्यक्रमेण बाह्यस्याप्य-	२	२६४ १६१९	लोकस्य यत्तदेवेष्ट	२	१८४ १५०७
यद्यनेकत्वभाव तद्	१	३०० ७४६	लोकप्रसिद्धमप्येतद्	१	१४ ६२
यद् प्रलोच पर तावम्	१	४७३ ११२३			व
यदिचादर्धकार्यं तत्र	१	६७ २२९	वक्तव्यं वस्तु तद्रुचि-	१	५०२ ११६१
यस्यास्त्यावरण	१	२७ ९५	व वत्प्रविशमानेऽपि	१	२७९ ७२०
यस्य ह्ययमलमस्त	१	२ ९	व वत्प्रविशमानेऽपि	१	३१ ११६
यादत्तं व्याप्तिविज्ञानम्	१	३२४ ७८६	वनादीं स्थूलमनितोः	१	४९० ११४८
या प्रागज्ञानिका दृष्टिर्व्यवसायस्य	२	१६७ १४७९	वर्णशान्तिलोपे च	१	२२३ ६२९
युक्तिरत्येव वेदान्तेन	१	३१ १२२	वर्णवद् ग्रहणाभावान्न	२	६२ १३७४
युक्तिरप्यन्यथा युतया	२	१४२ १४६८	वर्णवान् कतरो नादः	२	६२ १३७२
युगपद्वस्तु वक्तव्यम्	१	४३१ १०३८	वर्तमानपुरोवर्ति	१	१०७ ३१२
येन तद्विषय कुर्वन्	१	१९१ ५६५	वर्गं विद्याय गयेन	२	२४५ १५८०

भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०	भाग	पृष्ठ	श्लो०सं०
भ					
भावांतर समासोप	१	१२७ ३९१	मायामरीचिप्रभृति	१	२६८ ६९७
भावावरोधरूपेणैव	२	१७ १२३६	मिथो न तासामेन्त्वम्	२	४० १३१९
भावितासाङ्ख्यतत्वेन	१	१०७ ३११	मिथो व्यावृत्तयोर्गोधि	१	२७४ ७०७
भाविदशा च पृष्ठ	१	२४ ८६	मिथ्याज्ञान तत	१	२७९ ७२१
भावेपु हि विना कार्ये	१	१३९ ४१८	मिथ्याज्ञान तथा ज्ञाने	१	१८० ४०५
भिन्नस्त्वतिशयस्तस्य	२	३०९ १७६७	मिथ्याज्ञानबलेनैव	१	३६ १४५
भिन्ने वस्तुनि सग्रन्धान्	१	२१ ५५	मिथ्याज्ञानमपन्नान्तात्	१	२६ १४४
भूत चेदाधिपत्यञ्च	१	२७८ ७१२	मिथ्याज्ञानमशक्तं चत्	१	३८ १४९
भूयोभेदेनयावगाहगहन	२	३६९ ३	मिथ्याज्ञानाद् विवेकचेद्	२	३३६ १८१९
भेद एव नयस्तस्य	१	३४० ८५१	मीमांसनादिभिल-	२	७९ १३८८
भेदकल्पनयाऽसौ चत्	१	३७४ ९१०	मीमांसनादयस्तत्र	१	८१ २५९
भेदरूपात्प्रधात्मादे	२	९२ १४१५	मुक्तात्मनोऽपि विन्वैव	२	२७९ १६७९
भेदश्चेत् तत्स्य तस्य	२	३३ १२९१	मुक्तानामपि तन्वादि	२	२२१ १५५५
भेदात्मनस्ततो यद्वात्	२	३०७ १७५९	मुक्तिं सकारतन्मस्मिन्	२	११ १४०६
यदाभेदात्मनस्तत्	१	१६८ ५३०	मुक्तात्प्रविमिश्रानाम्	१	४५९ १०९९
भेदे सागम्यवर्णो चेत्	१	३५८ ८८८	मुख्योऽसावपरेया	२	५९ १३६१
भेदेऽध्येय नय कस्माद्	१	३७८ ८९०	मृषा बुद्धिराद् द्रव्यम्	१	४५६ १०९२
भेदे मास्येय वरलोके	१	३७४ ९०९	मोक्षो मोहाविरोधान्न	१	१०८ ३१६
भेदोपाधिर्हि तद्भावो	१	६३ २१६			
भोग्यभावे स्वत सिद्धे	१	२३४ ६६९	य		
भोग्यादर्लिङ्गत पूर्णे	१	२३४ ६५५	यच्च श्रोतुः प्रवृत्त्यङ्ग	१	७७ २८३
भागैर्नैकेन सर्वेषाम्	१	२०३ ५९०	यच्चाशुज कल्पनादि	२	१३४ १४६४
भ्रमादल्पभ्रमाभेदे	१	३६२ ८६१	यत् शब्दस्य सा हेतु	२	३२३ १८००
भ्रमोऽपि विभ्रभादेऽ	२	९१ १४१२	यत् सूक्ष्मप्रवादास्य	२	२० १२४७
भ्रान्त बहिस्तता ज्ञानम्	१	५०३ ११६६	यत् सम्बन्धनोऽन्यस्य	२	३३ १२९४
भ्रान्तमेव तदिष्टं चत्	१	५२५ १२००	यतो नरत्रमादेया	२	२५१ १६०२
भ्रान्तिमान् महिश्चान्न	१	५०३ ११६५	यतोऽपि विभ्रमज्ञानम्	१	३८२ ९५१
म			यतो बंदस्य नित्यस्य	१	२८ ९७
मङ्गलादव यत् सिद्धम्	१	३ ११	यत्तु वीतिना	१	१०२ ३०७
मणौ प्रकाशवैचित्र्य	२	२९१ १७०१	यथाप्यावरवेदिष्य	१	२०३ ७८१
मन्दांलान्गवयादर्था	१	२७४ ७०६	यत्रैव योगमध्यञ्च	१	१४४ ४३९
मनस्तेऽन्यत्र गमनात्	१	८३ २७३	यत् बुद्धि जन्म प्रत्यक्षम्	१	२०३ ७८७
मरीच्या जल उत्सर्षस्यासत	१	१३९ ४२२	यत्साक्षात्सादिदोषस्य	१	३७७ ९२८
मलीमयमुपायश्चेत्	१	४० १६९	तत्सामान्यविशेषस्य	१	१२१ ३८०
मानमेव स सम्प्रकल्प	१	८२ २६३	यत्तुत्तरारसरिल	१	१ ४
मानाच्चेदपरिज्ञाताद्	१	७८ २४४	यथाकथञ्चित्तत्र	२	२१ १२५७
मा भूदेऽत्रानुद्धिश्चेत्	२	१३४ १४६२	यथाकल्पनमस्त्येव	१	३४० ८४६
मा भूदित्यवयवेऽनां	१	१९९ ५७७	यथा चाचेननस्यापि	१	३६० ८९९
			यथा चाशेषगर्णानां	२	३११ १७७८
			यथा तदन्नम सत्तत्र	२	१२२ १४३९

भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	विषय	भाग	पृष्ठ	श्लो० सं०	
यथा न प्रत्यभिज्ञानम्	१	४१६	११४३	योगार्थसिद्धिगुणेषु तस्युत्पत्ति	१	५	८
यथार्थत्वे स्वतः सर्वे	२	२२०	११४३	कैरेकान्तकृपालमिर्मम	२	२४८	१५९०
यथा विरोधमुद्गीक्ष्य	१	२१७	६२१	योगाभावे कथं प्राप्त	२	२८०	१६६८
यथास्य प्रत्ययपेक्षाद्	१	३५	१४१	योगिनः परिचयवित	२	६६	१३८१
सपैकं एव बोधात्मा	१	३४१	१४३	योगः प्रागपि शब्दश्चेत्	२	३०५	१७४३
यथैव तन्निष्पानेऽपि	१	३६०	१९६	योग्यतेव यदि प्राप्ति	१	५३८	१२१५
यदनुष्ठाननैवार्थ	१	१०	२८	गो येन वैचते भीमो	१	२०७	६९१
यदर्धज्ञानमालोका	१	२८९	७३२	योगपत्रे च उत्तरिमन्	१	३५८	८८२
यदापि नास्ति तज्ज्ञान	१	२६	१४				
यदा वाह्यवदेवायम्	१	५०३	११६३	रूपभानाप्रभावाच्च	२	६४	१२७०
यदा भव्यं न तद्भावा	२	१९	१०३	रूपमात्रायभास तद	१	२८९	७२९
यदास्ति तत्कलहान	१	१६	९३	रूपं यत्रपि तात्पर्या	२	३२४	१८०१
यदि कल्पनयैवासी	२	३२	१२८४	रूपादिभ्यो विभिन्नत्वेद्	१	१७१	५३१
यदि चाभासतो	१	११०	३२४	रूपचयनक्षत	१	२४	७८
यदि स न तद्रूपमिदार्थ	२	२५	१६४२	रूपे निषतनाक्षय	१	२८८	७२८
यदि तद्द्रव्यसांनिध्य	१	११५	३५६				
यदि तद्देदनात् पूर्वमस्ति	२	२८९	१६९४	लिङ्गज्ञानम्य तत्साध्यज्ञानत्वे	२	२०२	१५२६
यदि तद्देदनेनेव	१	६७	२२३	लिङ्गत्वाच्चेत्	२	१८०	१४८५
यदि तास्य परित्याग	२	४६	१३१९	लिङ्ग तदविनाभावान्	२	१८१	१४९३
यदि तस्यापि तद्विच	२	२५१	१६००	लिङ्ग तादनाददस्ये	२	३२२	१७९५
यदि देशकलाव्यापि	२	९२	१८१७	लिङ्गस्योऽपि न तस्यास्ति	२	२७१	१६३२
यदि नीलस्य तज्ज्ञाना	१	२८८	७२५	लिङ्गलिङ्गिभागेन	१	११०	३२१
यदि प्रमाणतो रेतु	२	१८३	१८९४	लिङ्गालिङ्गिनि रिज्ञानम्	१	३३१	८२७
यदि प्रमाणमेक	१	७	२९	लिङ्गेन चेत्यस्तज्ञोऽन	२	५९	१३६२
यदि प्राच्य प्रसिद्धस्त	१	३५२	१०८	लोकदृष्टिमनादत्य	१	३४३	८६८
यदि विद्या बुधभावा	१	३६०	७६५	लोकप्रसिद्धागमैवद्	१	१८७	५५०
यदि सर्वप्रमाणाना	१	४०	१०७	लोकप्रसिद्धतस्तोऽयम्	१	३०९	७५६
यत्रक्रमेण गह्वर्याप्य	२	२६४	१६१९	लोकस्व यच्चदेवेषु	२	१८४	१५०७
यत्रनेकत्वभाव तद्	१	३००	७४६	लौकिकमिदम एवाव	१	१४	४२
यद् धर्मो पर तत्तम्	१	४७३	११२३				
यद्विद्यादर्धनार्थत	१	६७	१०९	वस्तुत्व वस्तु तद्बुद्धि	१	५०२	११६१
यत्प्रास्त्यावरण	१	२७	९५	वस्तुत्वविद्यमानेऽपि	१	२७९	७२०
यस्य ह्ययमलमरित	१	२	९	वस्तुत्व विदित्तथापि	१	३१	११६
यादृश व्याप्तिविज्ञानम्	१	३५४	७८६	वनादा रथूलसविसे	१	४९०	१५४८
या प्रागजनिना दृष्टि र्वयथापस्य	२	१६७	१४७९	वर्णज्ञानविलोप च	१	२२३	६२९
सुचिरन्वेष धेदाच्चेत्	१	३१	१२२	वर्णकं प्रहणाभावात्	२	६२	१३७४
सुचिरन्वेषश्चा सुतथा	२	१५२	१४६८	वर्णवान् कतरो नादः	२	६२	१३७२
सुरगणद्वय वक्तव्यम्	१	४३१	१०३८	वर्तमानपुरोवर्ति	१	१०७	३१२
मेन तद्विषय कुर्वन्	१	१९१	५६५	वर्गं विहाय गयेन	२	२४५	१५८०

भाग	पृष्ठ	श्लो०स०	भाग	पृष्ठ	श्लो०स०
विशेष एव तत्रास्ति	२	१३७ १४६७	व्यवहारप्रासद नेत्	१	२४ १३
विशेष कल्पनातदचेद	२	१३७ १४६६	व्याहारप्रसिद्ध्या चद्	५	२० १२७९
त्रिवेद्यग्रहणे सिद्ध	१	२०४ ७०९	व्यवहारसतिप्रम्य	१	२४ ८७
त्रिवेद्याग्रहणे तत्र	१	२०४ १०१	व्याख्यातानास्ति चेत्	१	०२ २०३
त्रिवेद्यात्मनि शक्तिश्चेत्	२	३६ १३०१	व्याख्यानादिनहायाच्चेत्	१	३० ११२
त्रिवेद्यापेक्षया नीले	१	२१९ ७३१	व्याख्यानरत्नमालेख	०	३६० ४
विशेषव्याप्यग्रसत्त्व	१	४४ १८०	व्याख्याग्ररेडि गृह्येत	०	४१ १३२३
विश्वभेदमृग्यात्स	१	३१० ७५९	व्यामोहाच्चेत् कथ तेन	१	३३९ १४३
मिस्तीर्णदुर्नयमयप्रयत्न-धकार	१	१ २	व्यावृत्त चेत् तद्गुण	१	८७६ ११२४
मिषयाकारवादेऽपि	१	२१९ ७३३	व्यावृत्त सन् चेद् द्रव्य	१	४५४ १०८९
मिषया-तरसञ्चार	१	२६६ ६९२	व्यावृत्ततुद्धिरेतु-भात्	१	१४ १०९६
मिषये सति तज्ज्ञान	१	११२ ३३३	व्यावृत्तमेव तत्तस्मात्	१	४५४ १०९३
विषये हि गृहीते	२	११६ १४५७	व्यूहानुत्पत्तिस्तत्र	१	४१ १००६
विषये हि व्याख्या	१	३३९ १३८			
श्रुत्यादिव्याहारश्चेद	१	२४ ८१	शक्तिपत्रो त्वनित्यत	१	२९ १०२
श्रुत्वादिव्यतिरेकेण	२	३०७ १७५४	शक्तिमन्त्र वित्पा-यत्र	१	३३९ ४११
श्रुद्धिहासादितादात्म्य	२	३०७ १७५६	शक्तिविद्यानिश्चेत्	२	१४ १३९५
वेदन तत्त्वज्ञानिन	१	६३ ५१०	शक्तिसादृश्यतस्तेषाम्	१	८७७ ११८
वेदन न स्वतस्त्वस्य	१	२११ ६२६	शक्तिताम्य च सामान्यात्	५	०७ १३००
वेदने चूहस्य चेत्	१	४०७ १००४	शक्तिस्तस्य तदायत्ता न	५	३०६ १७४५
वेदने तु त्वतस्त्वस्य	१	१११ ३६१	शक्तीना यदि भिन्नः	१	३३७ ६५९
वेद्य नानास्वभावेन	१	१४० ४५७	शक्तेरपि च तद्व्यक्ति	५	२६ १२९९
वेद्यमेतत्त्वभावेन	१	१४९ ४५५	शक्तेरेव यदि शन	१	२० १०३
वेदस्य निवृत्ताप्यत्वात्	१	३१ ११०	शक्तौ तद्व्यक्ति कारिण्यम्	०	३६ १३००
वेदोऽपि शक्तिसम्बन्धात्पुष्पकारी	१	२० १०६	शब्दहणिकृतेनापि	०	१३२ १४५०
वेदोऽपि शक्तिसम्बन्धादेव	१	५९ १०६	शब्दप्रवृत्तसङ्केतात्	२	६६ १३७४
उल्लाप्यादिद्रोपाणा	२	३०६ १७५२	शब्दस्यैव व्यञ्जकाद्	२	३१७ १७९०
वैशद्य च यथा तस्य	१	४१६ १०८१	शब्दचेदात्मनस्तत्र	१	५१ ०९
व्यक्त तत्साम्यहेतु	२	३७ १३०३	शब्दस्य तद्विवेनाच्चेत्	५	३३७ १८१६
व्यक्तेरेव कुलालादिस्तेषामपि	२	३०६ १७५१	शब्दस्यैव स्वभास्यवेद	२	३०६ १७४९
व्यक्तव्यक्तविभागस्तु	१	६०० ११६१	शब्दाच्चेत्तदन्वित्यात्	०	१४ १३५५
व्यक्तिवत्तदमित्यस्य	२	६२ १३७०	शब्दादिद्रव्यमेवेद	१	४३७ १०७०
व्यक्तिस्तस्मादभिन्नं चेत्	२	५०९ १७३८	शब्दादिवस्तु दुद्राव	१	६२५ १०५४
व्यक्तिप्रेष च सामान्य	२	६० १३७९	शब्दार्थश्चद्विवक्ष्येव	५	६१ १३१८
व्यक्तोनामेतमेतद्व्यम्	०	४० १३११	शरीरमेव तस्यैव	१	१४८ १७३
व्यक्तिरेकैकस्य एव	१	४७९ ११३५	शालिनीजिज्ञासो न	५	१०० १६५३
व्यवधानेन भिन्नेन	१	४७१ १०६१	शास्त्रैर्गुणानामासम्भवे	०	५६ १६००
व्यवधान विज्ञानीपि	१	३७१ ९३०	शुद्धस्य दगानं यद्वत्	१	३०८ १०६
व्यवधानोऽपि लोकस्य	१	३५८ १११	शुक्ले शुद्धमित्यस्य	१	३०९ १०७

श

भाग पृष्ठ श्लो०सं०

भाग पृष्ठ श्लो०सं०

ममवायविकृद्धस्य
 ममावायस्य नित्यता
 ममवायस्य भोगेऽपि चेतना
 ममवायादभेदस्यैव
 ममवायात् प्रियमम
 ममाशक्त्या ममायम
 ममानस्यैव भद्र
 ममारोपनिषद्भेदे
 ममारोपव्यवच्छेद
 मनुष्य कथं तस्मात्
 ममुचितास्तदङ्गम्
 ममद एव स्यात्
 ममयो ध्यानया
 मम धरन्नेऽप्यस्य
 मम धरणे युक्ति
 मम ध्यानं लिङ्गम्
 मम भावेन दर्शने
 मन्त्रिभ्यां च मम धर्मस्य
 मम धे सति यत्नेषा
 ममधो नाड्य एतेषा
 ममधोऽपि तथा तस्य
 मम धोऽपि यदि द्विष्य
 ममभूयैव विचारत्व
 ममस्तावदनुस्यूत
 ममस्यानुपयोगश्चेत्
 ममज्ञानाद् भवाम्यासे
 ममज्ञानेन वक्तव्य
 ममत्र विद्यमानत्वात्
 ममत्रैव प्रसङ्गश्चेत्
 ममदशित्वमप्यत्र
 ममनाम्ना विना वाक्य
 ममनेरात्ममायात्
 ममप्रमादिनागेवम्
 ममशब्दात्तर भावात्
 ममविकृत्पातीत तत्रम
 ममव्यात्कानुक्रमेण
 ममवार्यासम धे
 ममव्यप्रमाद हि
 ममवद्वेदनेऽप्येव

सासप्रतिपत्ति स्यात्
 सर्वस्मात् व्यतिरेकि
 तस्य वामान वा
 तस्य मत्रेदि म
 मत्रस्यापि भोगेऽपि
 मत्रस्याप्यनो
 मत्रागना दृशी तस्य
 मत्राभेदात् तद्वत्
 मत्र्यामपि कायाणाम
 मत्रित्वान्मेवेद
 मत्रित्वान्मेवेद
 मत्र्या प्रथमा ना
 महायनियमेन
 महायनान् मने पि
 साकल्येन सत्त विचि
 साकारमेवास्तर त
 साधान्साधो व्यर्थम्
 साधये प्रथमज्ञानम्
 साधा प्रवृत्ताभा
 साधाज्ञानतोऽप्येव
 साधनादप्रयोगस्य
 साध्यत्व फल तस्मात्
 साध्यसाधनभावात्
 साध्यसाधनसङ्ख्य
 साधुमाना ममारोपात्
 सापि कर्तव्या वा
 सापि नास्ति तदाना चत्
 सामग्री यदि शक्ति स्यात्
 सामग्र्येव न शक्तिस्त
 सामग्ये सादृश तस्य
 सामग्य ननु भावाना
 सामग्यात्सादृशा सस्य
 सामग्यात् परतस्तत्त्वेत्
 सामग्रीधन पुनश्चित्त
 सामग्रीधकस्य चि वस्य
 सामा च तद्विज्ञेयो
 सामा च पुनर्यत्त्वेन
 सामा च यदि तद्वत्
 सामा यगुणकम्

१ ३० १२१
 १ १७४ ७४३
 १ १४८ ४३८
 १ ४३ १७७
 १ ३४ १४६१
 १ १३० ४२३
 २ १३० १४४१
 ० १६ १२३७
 १ ०८० ७३७
 १ १५७ ७०२
 १ ११ ०१०
 ० ०३० ११०६
 १ १६३ ९६
 १ ०४४ ६६८
 १ १३ ०७
 १ ३४ १०१०
 १ २४ १२६६
 १ ००० ७४९
 ० ० १२११
 १ ०४७ ६८०
 ० १० १३९४
 १ ६३ २१३
 १ ६३ २१६
 १ २६६ १००
 ० ० १२३१
 २ २८२ १६७९
 १ १३० ४१९
 १ ४३० १०३२
 १ ४३० १०३६
 १ २४३ ६६४
 १ १४६ ६४१
 १ २०८ ७३८
 ० २८४ १६८७
 १ ० ४९०
 १ १३ ४८८
 ६० १३७६
 १ ४४ १८४
 १ ००४ ५९७
 ० ४४ १३३२

भाग	पृष्ठ	श्लो०स०		भाग	पृष्ठ	श्लो०स०	
सामान्यदर्शने तस्य	१	२१	५६	सत सामर्थ्यस्य-यत्वे	१	५००	११५५
सामान्यप्रतिभामित्त	१	२२	६५	स्वतोऽभिनवपश्य-यस्य	१	१००	३००
सामान्यमनुभावेय	१	२०४	५९६	सती हि निर्मलजाने	१	२९	९९
सामान्यरूपा शक्तिचेत्	२	३६	१२९८	सभावमेद एवायम्	१	३११	७६३
सामान्यविषयत्वात्	२	३५७	१७८८	सभावान्तादृशस्तस्य	२	८	१२२९
सामान्याकारतादात्म्य	१	२१	५७	स्वभावास्तादृशस्तस्य	१	४५९	१०९६
सामान्योदादि सामान्यमनुमेय	२	४८	१३६१	स्वभावादेव चेदस्य	१	३०	११२
सामान्यस्यैव लिङ्गत्वम्	१	४४	१८३	स्वमताभिनिवेशादे	२	७९	१३८७
साध्यमन्तरेणापि	१	२४३	६६६	सयमज्ञानतत्त्व तत्	१	११०	२२९
मिदं च साधन तस्मान्	१	६३	२१४	स्वरूप तस्य वृत्तिचेत्	१	३७४	९०८
मिदं तस्य समथाऽमी	२	३३१	१८११	स्वरूपमात्रनिर्माणे	१	२२८	८०१
मिदं पापप्रतिव्यग	१	३	१३	स्वरूपवेदन यस्य	१	४१	१६९
सिद्धे यदाथयदित्ये	२	२००	१५०८	स्वरूपादनिवृत्त तत्	१	४७६	११२६
मुगतस्तरदर्शां चत्	१	५५	८८	स्वरूपे निश्चयस्तस्य	१	३८७	९५८
सुरिणा मयमवेद	१	१५३	४८३	स्वगर्वादावपि तस्यैव	२	३०७	१७५८
गाऽपि तत्र न चेदस्ति	१	९२	२९२	स्वलक्षणस्य शक्तेःचेत्	१	१३९	४१४
गाऽपि ताप्रतिव्यगच्छन्	१	१०३	५७०	स्वरूपे च्चागच्छेत्	१	४७९	११४०
गाऽपिभिव्यायादशभेदा	२	१००	१४४०	स्ववेदनेतरत्वेन	१	२८०	७२४
गाऽपिप्रत्ययवृत्तां चत्	२	३३१	१८०८	स्वभिन्ननिर्णयनि	१	३३१	८०३
म्युतिप्रयान्त	१	३	१९	स्वमवेदननिर्मेतत्	१	४१	१७२
म्युतिनिर्णय	१	६	२४	स्वमवेदनभावाच्चेन्न	२	१००	१४४१
स्थायिना तेन यत्र एषात्	१	४३२	१०५०	स्वमवेदनपैरुत्त	१	८६	२६८
स्थितिभवातो भावश्चेत्	१	१५६	१४७३	स्वगाममृत्तान्तोपने	१	३५८	८८९
स्थूलत्वत्वात्पित्तान्त	१	४०७	९९६	स्वहेतुबलतस्तत्त्वत्	१	१७७	५०५
स्थूलाकाराभावात्	१	१७८	५८०	स्वहेतोस्तस्य च्द	२	८	१०३०
स्फुटकल्पिषोऽप्येव	१	५३	७२	स्वभावभावात्तद्विस्तार	१	२२९	८००
स्मृतिप्रत्ययमर्शाद	१	१५३	८८२	स्वभावादपि यदज्ञान	१	१०७	३९०
स्मृत्वा च क्षणभङ्गात्	१	२८९	७३०	स्वभावात्तद्विस्तारो च	१	२१६	६१९
स्वामेव घटविज्ञा	१	२११	६०६	स्वभावान्तेन सामान्य	१	१६	१०३
स्वाम्नां स्वस्वविज्ञ	१	५०३	११३३	स्वच्छान्वित्वा सर्वेऽपि	१	२११	६०५
स्वमैकस्वभावोऽप्यम्	१	३३६	८३३				
स्वभावान्त्वान्तस्य	१	६	२३	स्वस्वविभाग्न दोषे	२	२८६	१६९३
स्वभावे तस्य भावाऽन्वा	१	३८८	८७६	द्विवादित्वादिनिर्मुक्ति	१	१०५	३०८
स्वत एव यथा भाव	२	१६	१०३४	स्वत्वादपि तद्विस्तारान्त्वान्त	२	५०	१५३०
स्वत एव यदि भेदा	२	१४२	१४६०	स्वत्वादपि तु तस्य	१	१८	६४
स्वत एवास्तिस्वत	१	१३५	८००	स्वत्वेऽपि तत्र कारणम्	१	८००	१०००
स्वत एवास्तिस्वत	१	९०	२८५	द्विवादपि तत्र कारणम्	२	८५	१११७
स्वत एव सामान्य	२	३३	१३०४	स्वत तत्र तत्र प्राप्तम्	१	३६३	८७०
स्वत एव परमाणव	१	४३८	१०६१	स्वभावान्त्वान्त्वान्ता	२	१४०	१४३०

न्यायविनिश्चय-विवरणगतावतरणसूची

अ	भाग	पृष्ठ	अन क्रुमो षय ताव-	भाग	पृष्ठ
अक्षरानैरुत्सृज्य [सिद्धिवि. पृ० १७]	२	४१	अन क्रुमो षय ताव- [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १८०]	२	३१५
अक्षरादीना विचारोऽप- [ ]	२	११२	अनाप्यतीन्द्रपदर्थियोगिपुरुषप्रत्ययो [बृहदा. ४।३।१]	१	३१३
अक्षरैरुत्सृज्यस्य [न्यायवि० श्लो. १७९]	१	२३६	[प्र. वार्तिकाल. १।३९१]	२	२६८
अक्षरार्थयोगे सत्तालोकः [लघी. श्लो. ५]	१	६७	अथ कारणद्वयत्वात् [प्र. वार्तिकाल. ३।३६१]	१	४०२
अक्षीणज्ञचित्तरारो सेवा... [प्र. वा. १।२००]	३	२६२	अथ तत्त्वज्ञैः पुमि [मी. श्लो. शब्दनि. २६५]	२	७५
अक्षरद्वयताद्वयारम्भ [ ]	१	४८१	अथ ताद्वयविशय [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २१३]	२	३०६
अगच्छुमाद्दृष्टेन [हितुवि. टी. पृ. १५२]	२	१५५	अथ तृष्णास्ति नैरास्ति [प्र. वार्तिकाल. १।३९०]	२	३४२
अगोनिवृत्ति. सामान्य [मी. श्लो. अपोह. श्लो. १]	२	५०	अथ भेदस्तयोरेस्ति [प्र. वार्तिकाल. २।२४६]	१	१०१
अग्रहीते च देवादौ [प्र. वार्तिकाल. १।५]	१	७१	अथ सत्वेदनस्यैव [प्र. वा. २।२०४]	१	२४१
अग्निर्दहति नाक्रम [मी. श्लो. आह. २९]	२	३७	अथा-न्योऽपि स्वभावेन [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. ५४४]	२	५६
अग्निस्वभावः [प्र. वा. ३।२५]	२	२५४	अथास्य विद्यमानोऽपि [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २५१]	२	५८
अजातस्य कथ तेन • [प्र. वार्तिकाल. ३।२२०]	१	२६०	अथार्थकारिता ताः [प्र. वार्तिकाल. १।४]	१	७३
अज्ञातार्थप्रकाशो वा [प्र. वा. १।३]	१	११६	अथार्थरीत्यन्तर [प्र. वार्तिकाल. २।२४९]	१	१०१
अज्ञात्वा चेदवश्यं च [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २४६]	२	५६	अथास्त्यतिशय- वञ्चित् [प्र. वा. ३।१८२]	२	२३३
अज्ञानभावो वा सर्वस्यास्य [आप्तमी. श्लो. १०२]	२	३६५	अथास्त्येव निर्विषयत्वं ज्ञानस्योत्पत्ति [प्र. वा. श्लो. पृ. ५५७]	१	२१४
अत एव चातीन्द्रिय [प्र. वा. भा. पृ. १७४]	१	४०	अदत्तादान स्तैयम् [त. सू. ७।१५]	२	२५६
अतस्त्व भावयन् मिथुः [ ]	२	३४५	अदेह- गुण [वा. सू. १।१।२]	२	३१९
अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमान * [ ]	२	१९९	अदेहोपु [जैनेन्द्र १।१।१६]	२	३१९
अतद्रूपसत्त्वचवस्तुमान** [ ]	२	१५२	अदृष्टसगतिव्येन [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २४९]	२	५७
अविरमन् तद्ग्रहो भ्रान्तिः [सिद्धिवि. परि. २]	१	७०	अदृष्टानुपलम्भा** [सिद्धिवि. पृ. ३४८]	२	२६
अवाद्यवस्थ विनाशो [प्र. वार्तिकाल. २।१०५]	१	१८५			
अतीन्द्रियेऽप्याकारो [प्र. वा. श्लो. पृ. १०७]	१	१८४			
अतोऽतीन्द्रिय एषैते [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. ४५]	२	३०६			
अतो न रूप घट- [प्र. वा. १।१०३]	१	१६९			

		भाग	पृष्ठ			भाग	पृष्ठ
अदृष्ट पदप्रतीत्येत [ ]		२	२२७	अन्यत्राद्रोमहृषादिः			
[अ] द्रव्यमनेनद्रव्य च [ ]		१	२६७	[प्र. वार्तिकाल. ३।१२१]	१	३६१	
अद्वय यानमुत्तमम् [ ]		१	३९०	अन्यत्रेऽप्येव दोषान्तु [प्र. वा. २।३०४]	१	२४१	
अधस्तादेव तेनारः				अन्यत्सामान्यं सोऽनुमानस्य			
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १८९]	२	३६५		[न्यायवि. पृ. २४-२५]	२	१५२	
अध्यारोपापनादाभ्याम् [सर्गनिदान्त. २५]	१	३१६		अन्यथाकरणे चास्य			
अनन्य वदिर-तश्च [मर्षा. श्लो. १७]	१	२५		[मी. श्लो. १।१।२ श्लो० ९५०]	१	२९, ३०	
अनयोः सम्प्रतिपदाः [प्र. वा. १।२२२]	०	३३८		अन्यथानुपपन्नारम् [न्यायवि. श्लो. १२]	१	१८१	
अनर्थकत्वमस्य				अन्यथानुपपन्न धर्मस्य			
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २६३]	२	५८		[सिद्धिदि. परि. ५]	२।१६२, २१०		
अनन्यभावे हि तत्र [ब्रह्मणि पृ. ४५]	१	४६१		अन्यथा प्रतिपत्त्य			
अनिश्चितस्य न दर्शनम् [ ]	२	५३		[प्र. वार्तिकाल. ३।३०]	१	२६१	
अनिर्वाणित शास्त्रम् [ब्रह्म. भा. २।१।३३]	१	४७०		अन्यथा एतद्वाक्यस्य [प्र. वा. २।३८०]	१	२८५	
अनिर्दिष्टोपलभ्यस्याभावादि				अन्यत्रेव सुप्त तस्य			
[ ]	०	१९१		[प्र. वार्तिकाल. ३।२२१]	१	३६१	
अनिश्चयंको भाव [प्र. वा. १।१३५]	१	१२		अन्यत्रेव जातस्य			
अनुभूताभविषया				[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१	२६०	
[प्र. वार्तिकाल. ४।१९७]	२	८७		अन्यस्मिन् जातस्य-ने			
अनुमानमपि नापरोक्षता				[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २४३]	२।५६, ३१८		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३३३]	१	३९९		अन्यस्यानुपकारिणः [प्र. वा. २।४१८]	१	२६४	
अनुमानस्य सामान्य				अन्येन वेदन-यैतन्			
[प्र. वार्तिकाल. ३।२१]	१	३६०		[प्र. वार्तिकाल. ३।२२१]	१	३६०	
अनुमानान्तराक्षेपाद्	१	१६;		अन्येषामहस्याना श्ले [ ]	२	२४	
[प्र. वार्तिकाल. १।४; ५]	१	७५		अन्योन्याभावरूपाणा-			
अनेन द्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्च	१	३१४		[हित. टी. पृ. १०६]	१	१४७	
[विश्व. सू. ५।१।८, ९]	१	४२३		अन्योन्याभावरूपाश्च			
अनेन-वेदादृष्टौ वा				[हित. टी. पृ. १०६]	१	१४८	
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १९०]	२	३७६		अन्यत्रचनसामर्थ्याद् व्यतिरेकस्य			
अनेन जीवेनात्मना [छान्दो. ६।३।२]	१	३६४		[ ]	२	२३८	
	२	९०		अन्यव्यतिरेकाभ्याम्			
अनैर्ज्ञानित्वपरिहारार्थं परमेश्वरस्य				[प्र. वार्तिकाल. २।३०८]	१	२६९	
[ ]	१	२२२		अन्यथादीनि रूपाणि [ ]	२	२०३	
अन्तर्हिर्गुणाभादि [सिद्धिदि. परि. १]	१	३९१		अपरदर्शितविषयास्तु			
अन्ते धयदर्शनादादावपि [ ]	१	१५५		[स्फोटमि. पृ. १५४]	१	३३१	
	२	६३		अपरचन वारयितुं वृषगजाना [ ]	२	२५७	
अन्यस्य मोक्षादथाभावितो				अपुनरावृत्त्या गतस्तुगत-			
[प्र. सू. भा. भा. २।२।३६]	०	३४९		[प्र. वार्तिकाल. पृ. १ (१)]	१	५३२	
अन्तयाऽपरिधत्तेऽभिमय							
[ब्रह्मसू. २।२।३६]	२	३४९					

	भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
अपोद्धारपरिकल्पनया			अर्थक्रियावृत्ते भेदे [ब्रह्मसि. २।७]	१ ४९८
[प्र. वार्तिकाल. २।३३७] १	३९८		अर्थक्रिया न युज्येत [लघी. श्लो. ८]	२ २३४
अप्रतीतं प्रतीतं चेत्			अर्थक्रियारामर्थे यत्तदन [प्र. वा. २।३३]	१ ४४१
[प्र. वार्तिकाल. १।२०५] २	१३२		अर्थगण सुद्धि. [न्यायभा. ३।२।४६]	
अप्रतीतान्वयशब्दानां			१।१११, १।२१४, २।५२८	
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो २५०] २	५८		अर्थज्ञाने निविष्टास्ते [प्र. वा. ३।७७]	१ ४८२
अप्रत्यक्षस्योपलम्भस्य [ ]			अर्थवत् प्रमाणम् [न्यायभा. १।१।१]	
१।८२; १।२०९; १।४६९; १।४८९;			२।३२४; २ ३६४	
१।५३०; २।१५८; २	२६४		अर्थवत्सदृशत्वेन	
अप्रवृत्तिनिवृत्तीदम् [ ] १	४३८		[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २५४] २	५८
अप्रेक्षापूर्वकारी स्वात्			अर्थवदप्रवृत्ताभावान्न	
[प्र. वार्तिकाल. १।२०३] २	२७०		[मी. श्लो. शब्दनि. २६२] २।६१; ३।२२	
अप्सुर्पदशिना नित्य			अर्थवान् कतरः शब्दः	
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १८६] २	३१५		[मी. श्लो. शब्दनि. २६०] २।६१; ३।२२	
अभवत् मुगतः खरी खराणां [ ] २	२५७		अर्थसशयमेव प्रवृत्त्यङ्ग [ ] १ ५४	
अभिन्नप्रतिभासस्य			अर्थस्य साक्षात्करणम्	
[प्र. वार्तिकाल. २।१४६] १	१५८		[प्र. वा. २।३०४] १ २४१	
अभिन्नवेदनस्यैक्ये [प्र. वा. २।२७८] २	२०		[ ] १ २०	
अभिलाषससर्गं [न्यायवि. पृ. १३] १	१७६		अर्थानां यश्च सामान्य [प्र. वा. २।३०] २ १५२	
अभेदभेदात्मकमर्थतात्पर्य			अर्थेन घटयत्येना [प्र. वा. २।३०५] १ २४०	
[युक्त्यनु. श्लो. ७] १	६५		अर्थे हि वचनमप्रमाण	
अभेदस्वापरित्यागे			[प्र. वार्तिकाल. ४।१७] १ ४७	
[श्लो. टी. पृ. १२५] १	४४७		अर्थो ह्यर्थं गमयति [ ] १ ३६४	
अभेदात् सदृशस्मृत्या-			अवयवा एव नावयवी	
[सिद्धिदि. परि. १] १	५२०		[प्र. वार्तिकाल. १।९९] १ २७०	
अभेदानित्यनानात्वे			अनयविसंयोगमन्तरेण	
[मी. श्लो. शब्दनि. २७२] ०	७३		[प्र. वार्तिकाल. १।९१] १ १३०	
अभेदानुविद्धत्वात्प्रत्येकम्			अनश्यमेतनुपगन्तव्यम् [प्र. वार्तिकाल.] १ २८५	
[ब्रह्मसि. व्या.] १	३०९		अनाप्यता श्रायसलोपदेतुः	
अभ्यासपाठव्याप्तमानान्न [ ] १	१२०		[युक्त्यनु. श्लो. ४४] २ ३५१	
अभ्यासाल्लभ्यते			अविज्ञात विज्ञात- [बृहदा. ३।८।११] १ ३५३	
[प्र. वार्तिकाल. १।४] १	७३		अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा [ईशा. श्लो. ११] १ ३११	
अभ्यासेऽपि भाविज्ञानमनुमानम्			अविद्यया श्रयणादिलक्षणया	
[ ] १	१११		[ब्रह्मसि. पृ. १३] १ ३१५	
अभ्यासे भाविज्ञानवत् [ ] १	१११		अविद्याकृत एव [बृहदा. वा. १।४।१।४१] २ ६४	
अयमेव च तस्य भोगो [ ] १	२३४		अविद्या च [ईशो. ४।१।५] १ ५१८	
अरूपेण च भिन्नत्वम् [ब्रह्मसि. १।३] १	४५८		अविद्या माया विद्याऽन्मासः	
अर्थकार्यताया ज्ञान-			[ब्रह्मसि. पृ. ९] १ ३१४	
[प्र. वार्तिकाल. २।३८०] १	२८८		अधिनाशी वा अरे आत्मा	
			[बृहदा. ४।५।१४] १ ४६५	

भाग पृष्ठ

अविनाशोऽनुवृत्तिश्च [हेतु. टी. पृ. १०७] १	४४६
अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा [प्र. वा. २।३५४]	
१।२५२; १।२५३, १।२६८, १।३७०;	
१।३८०, १।३९२, २।२१, २	३६५
अविसत्राद् तस्मादात्मलाभात्	
[ ] २	१८९
अविसत्रादनमभिप्रायनिवेदनान्	
[प्र. वा. १।३] २	२७
अविशेषोक्तौ हेतौ [न्यायसू. ५।२।६] १	२२१
अवेद्यवेदवानारा [प्र. वा. २।३३०] १	३०६
अव्यवसितैरपि व्यवसायै [ ] १	१९९
अद्यत् सर्वम् [प्र. वा. २।४] १।२८६, २	१५७
अद्यान्तनाथ तुष्णाया [प्र. वा. १।२७६] २	३३७
अद्यरीर वा [छान्दो. ८।१२।१] १	
असद्वृत्तितद्विष्टश्च [प्र. वार्तिक. ४।१९८] २	८९
असत्तन्नास्ताराले य [वाक्य १।८६] २	३३२
असत्. प्रागसामर्थ्यात् [प्र. वा. २।४६] २	२५७
असदभिधानमगृह्यम् [स. सू. ७।१४] २	२५६
अममवाद्द्विपथस्य [प्र. वा. १।२७५] २	३३७
असाधारणरणाकारे	
[प्र. वार्तिकाल २।२४९] १	१०३
असिद्धः सिद्धसेनस्य [सिद्धिनि परि. ६] ५	१८१
असिद्धस्य न सिध्यति	
[सिद्धिनि. द्वि. परि.] २	१९१
अस्तीयमपि वा [प्र. वा. २।३६२] १	१५६
अस्थूलमनस्य [बृहदा. ३।८।८] २	१८
अस्थूलमनस्यै (मनसु) [बृहदा. ३।८।८] १	३४९
अस्थूलमनस्यै हृत्स्यम् [बृहदा. ३।८।८] १	४५८
अहेतोर्नित्यतेवाह [प्र. वार्तिकाल १।३५] १	१२
आ	
आनस्मिन्स्तर्हि सर्वं वस्तूनां	
[हेतु. टी. पृ. ९] २	१९७
आकाशमास्वादयतः [ ] १	१७८
आफाशभोवपक्षे तु	
[मी. श्लो. शब्दनि. ५६] २	३२७
आकाशस्थानन्ताः [स. सू. ५।९] २	३१०
आचार्यवान् पुत्रो वेद [छान्दो. ६।१।४।२] २	३३४
आत्मदर्शनबीजस्य [प्र. वा. १।२४३] १	३५
[ ] २	३४२

भाग पृष्ठ

आत्मनि ज्ञानजनने [प्र. वा. २।२१] २	३६
आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदम्	१ ३१३
[बृहदा. ४।५।६] १	४६५
आत्मान रयिन विद्धि [कठोप. ३।३।४।२] २	२७६
आत्मानुभूत प्रत्यक्ष [प्र. वा. २।५४०] १	१९९
आत्मा स तस्यानुभवा	१ ३०५
[प्र. वा. २।३२६] १	३२३
आत्मोयमेव यो नेच्छे [प्र. वा. १।२५७] २	३४३
आत्मेन्द्रियसन्निरूपार् [ ] १	१२४
आत्मैवेद सर्वम् [छान्दो. ७।२।५।२] १	४६३
आदेजैप् [जैनेन्द्र. १।१।१५] २	३१९
आद्य नित्तमहेतु न भवति [ ] १	१२८
आधिपत्य विशिष्टाना	
[मी. श्लो. शब्दनि. ५७. ३०२] २	११२
आनन्द ब्रह्मणो विद्वाद्य [तैत्तिरी. २।९] २	२६८
आनुपूर्वी च वर्णाना	
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. ३०२] २	३०८
आति दीपश्च विदुः [ ] २	३०३
आभास एव च [ब्रह्मसू. २।३।५०] १	५३३
आभास एवैव जीव [प्र. वा. २।३।०] १	५३३
आम्नायत. प्रसिद्धिन्व	१ ३१४
[ब्रह्मसि. १।२] १	४६०
आरोपितो य जाचरो	
[प्र. वार्तिकाल. ४।१२] १	२४९
आवरण तर्हि परमाणुना	
[प्र. वार्तिकाल. १।१] १	३३०
आसिम्पिादिविरहित [ ] २	२१९
आहुर्विधान् प्रत्यक्षम्	१ ३४७
[ब्रह्मसि. २।१] १	४६१
इ	
इत्यभिन प्रतिभास हि	
[प्र. वार्तिकाल २।१४६] १	१५८
इद सावदस्य वर्णवादी प्रद्वय.	
[श्रोतसि. पृ. ३३] २	३२९
इदमभरगुरुजंगो महात्मा [ ] २	११०
इदमित्य विद्वानम् [ ] १	५२६
इदमित्यादि यज्ज्ञानम्	१ ३१९
[प्र. वार्तिकाल. २।२४३] २	१४
इदं वस्तुनायावत्	२ १५
[प्र. वा. २।२०९] २	१६

	भाग	पृष्ठ		भाग	पृष्ठ
इद सर्वं यदयमात्मा [बृहदा. २।४।६]	१	४६३	उत्पादे हि सति [ ]	१	२१५
इदानीमेवमाकार- [प्र. वार्तिकाल. १।५]	१	७५	उपयोगस्वात्मान्यो वस्तुत्वादि		
इन्द्रजालादिषु भ्रान्तम्			[ ]	२	२२२
[न्यायवि. श्लो. ५१]	१	७६	उपलब्धिनिमित्ताच्च नान्यद् [ ]	२	२९९
इन्द्रियज्ञानेन [प्र. वार्तिकाल. २।२४३]	१	५२७	उपलम्भ सत्ता [प्र. वार्तिकाल. २।३८८]	१	२६९
इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन			उपलम्भ सत्ता	१	४४१
[प्र. वार्तिकाल. २।२४३]	१	५२५	[प्र. वार्तिकाल. २।५४]	२	१९४
इन्द्रियमनसो विशान [ ]	१	६३	उपलम्भ सत्येन [प्र. वार्तिकाल. २।७४]	१	१७४
इन्द्रियमनसो विशानकारणम्			उप्यायद्विदिभगा ह्यसि [समन्ति. १।२]	१	४८४
[लघु. श्लो. ५४]	१	९७	उपात्तभेदे साधोऽस्मिन् [प्र. वा. ३।१८८]	२	१५
इन्द्रियमर्षेषु सचिक्वरपक-			उपपाकारस्यास्य सवेदन		
[प्रसा. श्लो. घृ. ४४]	१	१८२	[प्र. वा. २।३३७]	१	३९७
इन्द्रियाणि ह्यानाह [कठो. ३।३।४।२]	२	२७६	ए		
इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्त			एक जावमजात च [शिव. टी. घृ. १०५]	१	४४६
[न्यायशू. १।१।४]	१	५३५	एक पूर्णपराभा चेद्		
इन्द्रो मायामिः पुरुषरूपमीयते			[प्र. वार्तिकाल. २।२०५]	२	१२१
[शूक्. ४।७।३३ बृहदा. २।५।१५]			एक सवेदन तच्चेत्		
१।१७५, १।३१३, १।४६४, २	३४		[प्र. वार्तिकाल. २।२०५]	२	१२२
इष्ट विच्छेदकाद्येऽपि देश-			एक प्रतिपेक्षेऽह [न्यायि. घृ. ३९]	२	१९२
[प्र. वा. ३।५]	२	१८९		२	२००
इह कश्चित् स्वसवेदात्मा [ ]	२	२७४	एक एवायमद्वितीय [म. वा. ३।४]	१	३४४
इहकामे शब्दुनिरिति			एकत्वगतिरोधेन		
[प्रसा. श्लो. घृ. १०७]	१	१८४	[सन्नति २।२८] १।४५३,		४६०
इह न यतो व्यवहृतांरो [ ]	१	१३२	एतत्वे देशगोदोऽपि		
इह तन्वुषु षटा [प्रसा. भा. घृ. १७१]	१	४२६	[प्र. वार्तिना ३।३२१]	१	३६१
ई			एतत्र दशो मेदो हि		
ईदंश वा प्रकाशत्वम्			[प्र. वा. २।१२६] २।१४३,		१०१
[मी. श्लो. शू. १. १८५]	१	१८८	एकधानेरभा खेव [सन्नवि. २२]	२	३४
उ			एकप्रत्ययमकारेण [प्र. वा. ३।१०८]	१	५२८
उनात्मन्युत-			एकप्रत्ययमकारार्थ-		
[बृहदा वा. १।५।११।४०]	२	६४	[प्र. वा. ३।७२] १।४८०, २		५१
उक्तो मार्गहदात्म्यासा-			एकमूर्धमधस्ताच्च		
[प्र. वा. १।२०७]	२	२६६	[मी. श्लो. शब्दनि श्लो १८७]	२	३१५
उक्त्यादेदोपसधय. [प्र. वा. १।१४४]	१	३०७	एकमेवाद्वितीयम् [छा. न्दो. ६।१।१]	१	४७६
उत्पादमूला कुक्ष [प्र. वा. २।२५९]	२	१६८	एकवृत्तिविशेषः [ ]	१	१२३
उत्तरापरिखानात्रिद्वयते [ ]	१	३७६	एकसमये चोभया- [योगशू. ४।२०]	१	२३१
उत्पादप्रयक्रीड्ययुक्तम् [त. शू. ५।३०]	१	४४१	एकसामग्र्यधीनत्व [प्र. वा. ३।८]	२	१९७
उत्पादप्रतिभङ्गानाम् [सन्नवि. २।२४]	१	४२६	एकस्य वैकल्पमेव परस्य वैकल्पम्		
			[शिव. घृ. १८८]	१	२८१

भाग	भाग	पृष्ठ
वातस्यापि न भावस्य [प्र. वार्तिकाल. ३।३३०] १	२६०	
वात्प्रादेर्निषेकेन [ ] १	२६२	
वात्यन्तरं तु पस्याम- [सिद्धिनि. परि. २] २	४१७	९
वाति सर्वत्र दृश्यते [प्र. वा. त्र. ३।१५८] १	२४६	
वाक्त्वस्य सविदो भ्रान्ते [सिद्धिनि. प्र. ३७३] १	२७९	
जीवाजीवास्त्रय-धसवर- [त. सू. १।४] २	३३४	
जीवानामसहायाशदा- [सिद्धिनि. परि. ८] २	२५२	
ज्वरादिशामने काश्चिन् [प्र. वा. ३।७३] १	४८०	
जातैकत्वो यथैरासां [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. ७००] २	३१४	
ज्ञान स्वर्थावभासत- [प्र. वा. २।४७०] १	२६५	
ज्ञान प्रमाणमित्याहु- [सिद्धिनि. परि. १०] १	६६	
ज्ञानमपि स्वरूपेणाप्रतिपक्षम् [प्र. वार्तिकाल. २।२१२] २	२६८	
ज्ञानवान् मृग्यते कश्चिन् [प्र. वा. १।३२] १		
१।२५९, १।५३३, २।२३, २	२१६	
ज्ञानशब्दगधीपानाम् [प्र. वा. २।४१७] १	२६३	
ज्ञानस्य तद्विधितत्त्वे [प्र. वार्तिकाल. २।२४९] १	१००	
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासो [प्र. वा. २।२१२] १	२६७	२७४
ज्ञानस्यैव च वाचोऽथ [स्फोटसि. पृ. १५०] २	३३१	
ज्ञानान्तरेणानुभवो [प्र. वा. २।५१३] १	१९६	
ज्ञानाभावे कथं ज्ञेय [आत्ममी. का. ३०] १	११३	
ज्ञानेऽनभासते तेन [हेतु. टी. पृ. १०५] १	४४७	
ज्ञान्यशपक्वोभेदात् [प्र. वा. ४।१।८०] २	८३	
ज्ञेयस्वरूपपरिचिति [प्र. वार्तिकाल. १।१] १	३०३	
ज्ञो ज्ञेये व धमः स्या [योगवि. श्लो. ४३१] २	२९४	
ज्ञेयेन विना ज्ञान [ ] २	३३२	
त त एव तेषां सामान्यम् [प्र. वा. ३।७८] १	४८२	
त गुणधर्मज्ञान्यतिनिश्चय- [न्यायम्. ४।२।४८] २	२४३	
तद्वानुमानमव्यधात् [प्र. वार्तिकाल. १।५] १	७५	
तद्याव्यभिचारकारण [हेतुनि. टी. पृ. ९] २	१९७	
तद्य सर्वत्र बुद्धिरूपमव्या- [प्र. वार्तिकाल. २।१७०] १	२३	
तज्जन्यविशेषग्रहणे [हेतुनि. पृ. १५२] २	१५४	
ततः स्वभासो भूतात्मा [प्र. वार्तिकाल. १।२।१२] १	३६	
ततो न परमाथोऽसौ [प्र. वार्तिकाल. १।९] १	२५	
ततो नार्थत्रिया सा चेत् [प्र. वार्तिकाल. १।४] १	७३	
ततोऽपि विशेषणविशेष्यत्वेन [ ] १	१२१	
ततो भाव्यर्थाविवय [प्र. वार्तिकाल. १।१] १	१३	
ततो यतो यतोऽर्थानाम् [प्र. वा. ३।४०] १	४७९	
ततो यो येन धर्मेण [प्र. वा. ३।४१] १	४७९	
ततो तच्छ्रमभेदेन [हेतु. टी. पृ. १०५] १	४४६	
तत्सर्मफलमित्यस्मान् [प्र. वा. १।२।८०] २	३३७	
तत्साल्पेनैव तत्साल् [ ] १	४६८	
तत्सिद्धिदानां हेतोः सामर्थ्य [हेतुनि. पृ. २०८] २	१७९	
तस्य भावेन व्याख्यातम् [त्रि. सू. ७।२।२७-२८] १	४१७	२८०
२९८; २	२८०	
तत्समसि [छान्दो. ६।८।७] १	४६४	
२	३३४	
तत्र द्रव्यत्वमनेऽनुचित्तादवज्ञता [ ] १	१२१	
तत्र द्रुतादिभेदेऽपि [मी. श्लो. स्फो. श्लो. २२] २	३१७	
तत्र द्वौ वस्तुगाधनी [न्यायवि. पृ. ३९] २	१९२	
२	२००	
तत्र प्रत्यभनो ज्ञातादाहाद- [मी. श्लो. अर्था. ३] १	१८८	
तत्र शीघ्रोदनेरेव [न्यायवि. श्लो. ५२] १	७६	
तत्र सम्प्र-धमादेश [मी. श्लो. शब्दनि. २६६] २	७५	
तनादसांक्षिपु मुलम् [भा] १	१२४	
तत्रानुमानमनेण [प्र. वा. २।३०२] १	२४३	

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
तत्रापि प्रतिभासात्तर्गतमेव		तदवस्तुमिधेयत्वात् [	१ ३५९
[प्र. वार्तिकाल. ३३३३] १	३९५	तदापार हि तदेदनमर्थम्	
तत्राऽयमूर्ध्वता सामान्य [	१ १२४	[प्र. धा. २।३०८] १	२४०
तत्रावयवयोगित्वात्		तदाकर्तृत्वमुद्दिधेदने	
[मी. श्लो. वन. श्लो. ३५] २	४०	[प्र. वार्तिकाल. २।४८५] १	२२४
तत्रैकं गोत्रं युद्धिनस्तात् [	१ १११	तदाऽवमुत्सवेषु [	२ ३३९
तत्रैकस्याप्यभावेन [प्र. धा. २।२१३] १	२६८	तदा मावप्रयिद्धौ च	
तत्रैव तद्विद्वदर्थं [प्र. वा. १।२७३] ०	३३८	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०] १	२६०
तत्समागपलाहेतु [	१ १७०	तदुक्तम् [शाकभ. १।१।१८] २	६०
तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविययसञ्जा		तदुपेक्षिततत्त्वार्थैः [प्र. धा. २।२१९] १	३८
[	२ ९३	तदेकान्तोऽपिवाचयत्	
तत्समागमहाया धी. [प्र. धा. ३।७५] १	४८१	[ग्रहस्त. श्लो. १०३] १	४३७
तत्समागोक्तथात् च		तदेव च स्यान्न तदेव [वहस्त. श्लो. ४९] २	२४९
[प्र. वार्तिकाल. २।३२९] १	२९६	तदेतदतिमिसावृत्तौ धाति-	
तथा न मुख्यः कारक्यपदेशो [	१ ४१३	[	२ ३
तथा नाना नियतेषु [ब्रह्मि. २।९] १	६९८	तदेतत्प्रियं पुनात् प्रेषो [बृहदा. १।४८] १	३१४
तथाभूतसंन्याहारित्यजनाय		तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपदमनन्तरमनाद्यम्	
[प्र. वार्तिकाल. १।१९५] २	२६२	[बृहदा. २।५।१९] १	३४४
तथा भिन्नगभिन्न वा		तदेवान्यत्र नास्तीति	
[मी. श्लो. शब्दानि. ७७१] २	७३	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०] १	२६१
तथाविधस्य भावरय [	२ १६५	तदेव स्वरूपे प्रमाणमितर	
तथा सति परापरदर्शनाना [	१ १४७	[	२ ८८
तथादि—यदि साक्षात्कारणमर्थस्य		तदैव चोतिग्यास्य	
[प्र. धा. २।३०४] २	२४१	[प्र. वार्तिकाल. २।२४९] १	१००.
तथा ह्यलिङ्गमानाल [प्र. वा. २।१०५] १	१८४	तदैव तेन रूपेण [प्र. वार्तिकाल. ३।३३०] १	२६०
तथेदममल ब्रह्म		तद्भावहेतुभावो हि [प्र. धा. ३।२६] २	२४१
[ब्रह्मदा. भा. वा. ३।५।४४] १	३१२	तद्ब्रह्मण्येव ह्यष्टेषु [प्र. वार्तिकाल. १।५] १	७५
तदज्ञानैकमेतत्प्रत्यत्		तदा एतदक्षर [बृहदा. ३।८।११] १	३५२
[बृहदा. वा. १।४।११३९] २	६४	तद्व्यवच्छेदार्थम् आधागत्यधार	
तद्वद्वत्त्वावादिन्येत्नम् [	२ २७२	[प्रथ. व्यो. पृ. १०७] १	१८४
तदनिर्देश्यस्य वेदकम् [	१ १३३	तद्व्यवहारदर्शनादेव [	१ ७२७
तदन्यथावृत्तिमात्रादेव [	१ २४९	तद्वशाच्चद्व्यवस्थानात् [प्र. धा. २।३०८] १	२७०
तदन्येषु हि नोऽनुक्तिं		तद्धि तदा विमुक्तम् [ब्रह्मि. पृ. ३२] १	३१५
[मी. श्लो. आकृति. श्लो. ७०] १	४५६	तद्वेतोऽनियमो यदि [प्र. धा. २।४१८] १	२६४
तदप्रतीतो ततोऽसौ व्यवहारा-		तन्मतिज्ञान चतुर्विधम् [श्वो. श्लो. ६] २	१८७
[	१ २२७	तन्वादिवरणान् सस्यान्	
तदप्रयिद्धी विप्रयस्याप्यप्रयिद्धिरिति		[विक्रि. परि. ७] २	२३१
[	१ २१५	तदप्य निर्वन्ना च [त. सू. १।३] २	२२२
तदर्थाभासतैवात्म्य [प्र. धा. २।३४७] १	४०१	तमनैवात्मक भाव [प्र. धा. २।३४७] १	४०१

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् [कठोप.		तस्माद् वर्णव्यतिरेकी [श्रीोटति.पृ.२८]	२ ३२८
५।१५] १।३५१; २।६५	२ ९०	तस्मादग्निप्रया जीवाः [ब्रह्मसि. पृ. १२]	१ ३१५
तयोरपि भवेद् भेदो [हेतु. टी.प्र. १०७]	१ ४४९	तस्मादेवमनेकार्य- [योगभा. १।३२]	१ २३१
तयोरैक्यं व्यनस्यति [प्र. वा. २।३३]	२ १६७	तस्मादेकस्य भिन्नेषु [मी. श्लो. आहृति २४]	२ ७७
तयोर्व्यतिरेके द्वे वस्तुनी [ ]	२ १५३	तस्माद्द्रिष्टोपतोऽनिर्देय- [ ]	१ ३७२
तथा सवृत्तानात्वाः [प्र. वा. २. ७१]	१ ४८०	तस्मान्नाथेषु न ज्ञाने [प्र. वा. २।२११]	१ २६७
तथा सवृत्तानात्वाः [प्र. वा. ३।३८]	२ ४९	तस्य क्रमेण सयुक्ते [प्र. वा. ४।१५७]	१ ४२६
तरति शोकमात्मवित् [छा. नो. ७।१।३]		तस्य भेदोऽपि ताभ्याञ्चेत्	
१।३४४; २	३५१	[हेतु. टी. पृ. १०७]	१ ४४९
तस्माच्च विपर्यासात् [साख्यना. १९]	२ २७७	तस्य शक्तिरशक्तिर्वा [प्र. वा. २।२२]	२ २६
तस्माच्चित्तवृत्तिप्रोथे [योगभा. १।४]	१ २३८	तस्या तद्रूपमाभाति	
तस्मात्तत्तसर्माद्विज्ञेतेन [साख्यना. २०]	१ ११५	[प्र. वा. ३।७६] १।२५३; १	४८१
तस्मात् दृष्टरन् भानस्य [प्र. वा. ३।८४]		तस्या नानुभयोऽपर [प्र. वा. ३२७]	
१।१०; १।६९; १।११८; १।५०४; २।१५२,	२ ३६१	१।३२३; १।३४९; १	३८९
तस्मात्तन्मात्रसम्बन्धः [प्र. वा. ३।२२]	२ १९८	तस्यार्थरूपेणाकारा [प्र. वार्तिकाल.]	१ २८५
तस्मात्प्रमेयाधिगते- [प्र. वा. २।३०६]		ता ग्रहलक्षणप्राप्ताम् [प्र. वा. २।५१५]	१ १९६
१।२४०; १	२४३	तामवस्था गताना तु	
तस्मात् प्रमेये बाह्येऽपि		[प्र. वार्तिकाल. १।२३४]	२ २६८
[प्र. वा. २।३४६]	१ ४००	ताय दृष्टमागोक्ति [प्र. वा. १।४७]	२ २६०
तस्मात्सन्तु सवृद्धिय [प्र. वा. २।३३७]	१ ५२९	तारकादिभ्य इत् [शाकटा. ३।३।१।४]	२ १०९
तस्मात् स्वरूपे स्वदेतुनिपमात्र		तिप्रत्ययेन पराधीना- [प्र. वा. १।२०१]	
[प्र. वार्तिकाल]	१ २६४	१।३६४; २	२६०
तस्मात् स्वसाध्यप्रतिबन्धा-		तीर्णो हि तथा सर्वान् [बृहदा. ४।३।२२]	२ २६८
[हेतुवि. टी. पृ. २५]	२ १७९	तेज प्रत्यक्षधोपत्त्या [मी. श्लो. शब्दनि.	
तस्मादतीतादि [प्र. वार्तिकाल. १।१३८]	१ २५८	श्लो २४७]	२ ५७
तस्मादतीतादि योगी...		नेन यत्रैव दृश्येत [मी. श्लो. आहृ. २७]	२ ३७
[प्र. वार्तिकाल. १।१३८]	२ १७५	तेनाग्निहोत्रं लुह्यात् [प्र. वा. ३।३।१८]	२ २५१
तस्माद्भेद इति नाममात्रमेव		तेनात्माभिनिवेशो [प्र. वा. १।१२१]	२ ३३८
[प्र. वा. २।३८८]	१ २६९	तेनात्मवद्भ्यं नष्टत्वात् [मी. श्लो.	
तस्मादनादिसन्तान- [प्र. वा. १।२५८]	२ २६७	शब्दनि. श्लो. २५६] २।६०, २	३२२
तस्मादनुपेयगतम्	१ ९	तेनेकव्यवहारात् [मी. श्लो. शब्दनि. २।८९]	२ ८२
[प्र. वा. १।३३]	२ ३६७	तेनेकत्वेन वर्णस्य [मी. श्लो. स्तो.	
तस्माद्यत्स्मर्यते तस्यात्		श्लो. २३]	२ ३१७
[मी. श्लो. १।१।५ उप. श्लो. २७]	२ ३६२	तेनेकश्रुतिवेषायां [मी. श्लो. शब्दनि. ५८]	२ ३२७
तस्माद्यतोऽस्यात्मभेदा	१ २४०	तेभ्यस्त्वैतन्यम् [ ]	२ ९३
[प्र. वा. २।३०४]	१ २४३	तेषां चालोकदेशत्वात् [मी. श्लो. शब्दनि.	
तस्माद्दृष्टस्य भावरस्य [प्र. वा. ३।४४]	२ १५२; २ ३६१	श्लो. १७५]	२ ३१२

माग	पृष्ठ	माग	पृष्ठ
तेषा पुनर ताना जीवावयवाना [प्र सू आ भा २।२।३४] २	२४९	देशनालादिभिन्नाना [मी श्लो शब्दानि श्लो २५८]	२ ६०
तेषामभेदसिद्धयर्थ [हृत् टी पृ १०५] १	४४७	देशनालातरन्यात [प्र वार्तिकाल १।५] १	७५
तेषु समानोपकरणेण [प्र वार्तिकाल] १	१७०	देशभेदेन भिन्नत्व [मी श्लो शब्दानि श्लो १९७] २	३१४
विषादस्यामृत दिवि [यजु पुसुप ३।१।३ छान्दो ३।२।१६] १	१७६	दोषा सति न सतीति [ ] २	३००
निहेतोनाद्रव्य क्रमदे [प्र वा १।२७४] २	३३८	द्रव्यनिष्ठागुणादीना [मी श्लो १।१।२ श्लो १३] २	४५
त्व मतामृतवाह्याना [जातमी श्लो ७] २	२१५	द्रव्यगुणत्वभाषि धर्मवापनम् [ ] १	४१९
अथापि व्यञ्जकव्यक्ति [मी श्लो श्लो २५] २	३३८	द्र यगुणकर्मस्य [वैश्वे १।२।३] १	५०९
दयाया (दयया) श्रेय आच्छे [प्र वा १।२८४] २	२६२	द्रव्य न गुणत्व क्रमन च [वैश्वे सू० १।२।५] १	१२४
दधान तत्र तामात्म [प्र वा २।३०७] १	२७०	द्रव्यत्वनि य वे वायुना [वैश्वे २।१।२८] २	२०९
दर्शनाभिमतियत्र [प्र वार्तिकाल २।२।४९] १	१०३	द्रव्यपयायसामा य [ ] १	११५
दशानोषाघरहितस्या [प्र वा २।३३५] २	२२	द्रव्यात् स्वस्मादभिन्नाः [सिद्धिपरि ३] १	४३२
दाहपाकादभेदेन [ब्रह्मसि २।८] १	४९८	द्रव्याभया निर्गुणा गुणा [त सू ५।४०] २	९७
दु रत यवारिण स्तु धा [प्र वा १।२४९] २	२५८	द्रव्याश्रिता बुद्ध्यादयो [ ] २	३२५
दु रभायनयाप्येव [प्र वा १।२४०] २	२४५	द्रव्यस्वरूपग्रहणे सति [प्र वार्तिकाल १।१] २	८२
दु र्णे विषयासमसिष्ट्या [प्र वा १।८३] २	२५८	द्वितीयज्ञान पूर्वज्ञानद्वयाकारम् [प्र वार्तिकाल] १	२८५
दु र्योत्पादस्य हेतुत्व [प्र वा १।२०४] २	२६९	द्विजन्त सुखद्वम् [ ] ०	२३८
दूरभावेऽपि शब्दाना [मी श्लो शब्दानि ५७] २	३२७	द्विप्रसन्न धसयित्ति [प्र वातकाल १।१] १।१२८ १।४८२ २।८६, २	२६६
दूराद् आभारामयोर तराल [प्रश यो पृ १०७] १	१८४	द्विस्त्रिजानुपलभो हि [मी श्लो शब्दानि श्लो २५०] २	५८
दृग्दशनशक्तयो [योगसू २।६] १	२३१	द्वीन्द्रियग्राह्य उ द्र यम् [प्रश व्यो पृ ४८] १	१८१
दृग्दशकयोस्तु चित्र [सिद्धिवि परि ८] १	२३२	ध धम बोद्धनैव प्रमाणम् [ ] १।२।८२ १।३०२ २।४५ २।७४ २।३०४ २	३१९
दृग्दशानतया चर्तमानमेत [प्र वार्तिकाल १।२।३८] २	१७	धीप्रमाणता प्रवृत्तेस्तत् [प्र वा १।५] २	१८८
दृष्ट च भ्रातेह ज्ञानस्य [प्रश व्यो पृ १०७] १	१८४	धूम कार्यं हुतमुज [प्र वा ३।३३] २।१०१, २	२५३
दृष्टाऽऽतीतजालत्वम् [प्र वार्तिकाल १।२।३८] २	१७	धूमहेतुस्वभाभो हि [प्र वा ३।३६] २	१८६
दृष्टेभ्य यमलादिषु [प्र वा २।३८४] १	२५४	ध्वनीना भिन्नदेशता [मी श्लो शब्दानि श्लो १७४] २	३१२
दृष्टस्तु काच नास्त्य यत् [प्र वार्तिकाल २।४।११] १	२७६	ध्वनीना क्षीयगम्यत्र [मी श्लो शब्दानि श्लो २२३] २	३०७
दृष्टे सधितुरेकत्वे [मी श्लो शब्दानि श्लो १६५] २	३१४		

	भाग	पृष्ठ		भाग	पृष्ठ
न			न तस्माद्भिन्नमस्त्यन्यत् [प्र. वा. २।१२६]	१	१४३
न कारण न कार्ये च तन् [ ]	१	३१६		१	२७८
न षटे पिशाचत्व [ ]	२	२५	न तस्य हेतुमिच्छाणम् [ ]	१	३५७
न च क्लेश एव तन्मत्स्य [प्र. वार्तिकाल. १।२७७]	२	२३८	न तावदर्थवन्त [मी. श्लो. शब्दनि. २६१]	२।६१; २	३२२
न च तादृशा मोक्षेण [प्र. वार्तिकाल. १।२३४]	२	३४६	न तावदिन्द्रियेणैषा [मी. श्लो. अभाव. श्लो. १८]	२	१५१
न च ते बुद्धिमोचराः [ ]	१	११८	न तेगमेव कारणत्व नापि [ ]	१	४१२
न च द्वैतव्यमेवेति [मी. श्लो. धन. श्लो. ३७]	२	४०	न तैर्भिना दुःखहेतु- [प्र. वा १।२२७]	२	३३९
न च पर्यतुयोग [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. ४३]	२।३०६; २	३०७	न दोषाब्दवाच्यो गर्तविशेषो... [ ]	२	२०२
न च पश्यति गन्तान [प्र. वार्तिकाल. १।१९६]	२।१२३; २	२६५	न हृदयते यथाभावः [प्र. वार्तिकाल. २।३३०]	१	२६१
न च प्रदीपादीना तादवत्स्यम् [प्र. वार्तिकाल.]	१	१८६	न नीलतज्जानयोरेतत्त्वं [ ]	१	३६०
न च युगपदनेत्रविकल्प [ ]	१	५२६	न पश्यामः क्वचित्क्वचित् [सिद्धिवि. पृ. १२१]	२	३४
न च वै सद्यसीरस्य [छान्दो. ८।१२।१]	२	२८०	न पश्यामः क्वचित्क्वचित् [सिद्धिवि. परि. २]	१।३८३; १।४१८; २	१३३
न च स एव प्रतिभासोऽर्थो [ ]	२	३	न पश्यामः प्रजापति [ ]	१	३१४
न च सम्बन्धप्रदो प्रमाणात्तरेण [ ]	२	२१३	न पुनरविदितो [ ]	१	२२८
न च सम्बन्धो व्याप्य [प्र. वार्तिकाल. १।२]	१	३६४	न पूर्व परत्र [प्र. वार्तिकाल. २।१२६]	१	१४३
न चाद्वैतार्थसम्बन्ध. [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २४२]	२	५६	न पूर्वपरयोलेन [प्र. वार्तिकाल. १।५]	१	७५
न चानन्तरमासत्त्वं [श्रु. टी. पृ. १०५]	१	४४७	न प्रत्यभानुमानाभ्यां [प्र. वार्तिकाल. १।५]	१	७५
न चान्यो गो. प्रसिद्धोऽस्ति [मी. श्लो. आहृ. १. श्लो. ७१]	१	४५६		१	८१
न चापि स इति ज्ञानम् [मी. श्लो. आहृ. १. श्लो. ७१]	१	४५६	न प्रतिनियामप्रणमनयो [प्र. वा. २।३०८]	१	२६४
न चापि सिद्धिार्थास्त [प्र. वा. २।५७७]	१	१७६	न प्रत्यभानुमानपर्यतरित [ ]	२	३६१
न चैदं स्ववसायाम [सिद्धिवि. परि. १]	१	४७६	न मोक्षो यन्मोक्षो रूप [प्र. वा. २।५]	१।७७; १।२४७; १	४५७
न चैतदेकैतन्निति [प्र. वार्तिकाल.]	१	१८४	न मोक्षो यन्मोक्षो रूप [मी. श्लो. शब्दनि. ५९]	२	३२७
न चैक प्रत्यागमन [श्रु. टी. पृ. ८८]	२	३२९	न नानश्चुमान प्रमाणा तादृश प्रत्यक्षम् [प्र. वार्तिकाल. २।४२०]	१	२६५
न चैव सद्यो तस्माद् [श्रु. टी. पृ. १०७]	१	४४९	न रूपेणोद्भवितः [मी. श्लो. चोदना. श्लो. ११४]	२	३०९
न चोऽर्थान् [छान्दो. २।१।२०८]	१	४६७	न शोकपर्यतरित हि [मी. श्लो. १।१।८ श्लो. २८]	१	५४२
न तस्य विदितत्वं [प्र. वा. २।२७७]	२	१७७	न विकल्पानुमानम् [प्र. वा. २।७८३]	१	२७३
न तस्य कश्चिन्नयो न [श्लो. ६।९]	१	३५०		१	३५९

	भाग	पृष्ठ
न घीतदोषस्य [प्र वार्तिकाल ११२८६]	२	७०
न वैकल्पदोषाय कल्पते [ ]	२	३३४
नद्या पर्यायरूपेण [ह्यु टी पृ १०५]	१	४४६
न स कश्चित्पुत्रिण्यादे [प्र वा ११३९]	१	१९
न सन्ति प्रत्यक्षे कल्पना [ ]	१	५२४
न समानकालस्य हेतुत्वा [प्र वार्तिकाल]	१	२६४
न सर्वधर्मं सवपाम् [प्र वा ११५१]	२	१११
न स्या व्यहारेण [प्र वार्तिकाल ११७]	२	२८२
न सामान्यतामोदेतिन [आसमी श्लो ५७]	१	४३७
न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके [न्यायवि श्लो ३०७]	१	१०२
न स्वमलमक्षि पश्यति [ ]	२	३२६
न हि तरया-व्यथाभावो [प्र वार्तिकाल ११२३८]	२	३४०
न हि हृदयस्य भेदेन [प्र वार्तिकाल ११२५४]	१	९०
न हि नियस्य नित्यमुपस्थित्वभावस्य [प्र वा ११७८]	१	१२
न हि(ह)वै सद्यरीरस्य [छान्दो ८।१।१।१]	२	२७६
न हि सम्बन्धिभेदेन [मी श्लो वन श्लो ३१]	२	४०
न हि स्वतोऽसती शक्ति [मी श्लो वीदना श्लो ४७]	२	३०१
न हि स्वभावो यत्नरहितेन [प्र वार्तिकाल ११२१२]	१	३६
न हि स्तस्येदने परस्वदनम् [ ]	१	२७६
न ह्यन्वेतेन किञ्चित् [ ]	१	६२
न ह्यष्टशतसम्प्र ध [मी श्लो शब्दनि २४१]	२	३१८
न ह्यर्थे शब्दा सति [ ]	१	१३२
न ह्यव्ययार्थं परि-उद्य [ ] ११२५६	१	५३२
न ह्यव कश्चिदनुमत्त [ ]	१	३६९
नाकस्मात् कृमिणो भावा [प्र वा १४७]	२	३६३
१४४९ १४५२१, २१८६, २१९४, २		
नाकारणमधिज्ञाता [प्र वा ११७०]	१	१४
नाकारण विषय [ ]		
११२९८, ११२६३ ११४८०, २१८९, २		२१८
नायहीतविशेषणा विशेष्यवृत्ति [ ]	१	५०६

	भाग	पृष्ठ
“नाणो” [त सू ५।११]	२	१४४
नात परो विसवादा [ ]	२	११८
नातोऽर्थं स्वधिया सह [प्र वा २।२४६]		
१।२९८ १।३९०	२	१७६
नात्मा मनि विरक्त किं [प्र वार्तिकाल ११२३८]	२	३४०
ना यत्तम यत्तमन्यता च [ब्रह्मस्य श्लो ४२]	१।२।४९	१ ४५८
नादैराहितवीजाया [वाक्य १।८५]	२	३३०
नानेकन न चैकन वृत्ति [न्यायवि श्लो २००]	२	५१
ना यदस्ति ब्रह्म ना यदस्ति [ब्रह्मदा ३।८।१]	१	३५०
ना योऽनुभावो बुद्ध्यास्ति [प्र वा २।३२७]	१।२।५१	१ ३२२
नामधेयशब्देन च व्यपदिश्यमानम् [वायमा १।१।४]	१	५३७
नाश धट इति ज्ञाने [ ]	१	१७३
नाथात् शब्दा स्वरा ल्यमी [ ] २।६७, २		३५१
नाथोऽस्यवेदन कश्चित् [प्र वा २।३८८]	१	२६९
नाथोऽस्यवेदो ह्यणे [प्र वा २।३८८]	१	२६९
नावश्य कारणानि कायवति भवति [प्र वा २।३८८]	२	२०३
नावश्य कारणानि कायवति [हेतुवि टी पृ २०१]	२	१९१
नाचक्षयम् [हेतुवि टी पृ २२०]	२	१९७
नासिद्ध भावधमाऽस्ति [प्र वा ३।१००]	२	१३
नाती शरति द्रववादा मनसा [प्र वा भा पृ ३०]	२	२७७
नाह्येक समुदागोऽस्मात् [प्र वा १।८८]	१	३६८
निय वायातुमेया च [मी श्लो शब्दनि श्लो ४४]	२	३०६
नित्य प्रमाण नैवास्ति [प्र वा १।१०]		
१।६८, २।७६, २		१७२
नियत श्रेयो नि श्रेयस [ ]	२	२८०
निरशानामपूना [त सू ५।११]	२	१४४
निरावरणनाभात् [ ]	२	२२२
निरूपद्रवभूतार्थ [प्र वार्तिकाल १।२।१२]	१	३६

	भाग	पृष्ठ		भाग	पृष्ठ
निरोध शान्तता प्रणीतता [ ]	२	३४६			
निर्विकल्पने त्ववयवावयविनोः					
[प्रश. व्यो. पृ. ६९९]	१	४१९	पक्षपातश्च चित्तस्य		
निर्विकल्पक दर्शन [ ]	१	९७	[प्र. वार्तिकाल. ११२१२]	१	३६
निश्चितेऽपि वस्तुनि [बृहदा. २।४।५]	२	३३४	पक्षाङ्गत्वेऽप्यभाषयान्...		
निश्चयो न हि सर्वेषाम्			[प्र. वा. ४।१८७]	२	८४
[प्र. वार्तिकाल. २।८१०]	१	२७६	परमाणूनामिष नीलाकारता		
निष्कल निष्कल शान्त [श्वेता. ६।१९]	१	४६६	[प्र. वार्तिकाल. २।२२४]	१	११७
निष्पत्तेरपराधीनम् [प्र. वा. २।२६]			परमार्थतस्तु तदतदाकारम्		
१।५२७, १।३८७, २।१८३, २		२५३	[प्र. वार्तिकाल. २।३०७]	१	२६७
निष्पन्नकरुणोत्तर्यः [प्र. वा. १।१३३]	२	२६१	परमार्थतस्तु सत्त्व		
नालादिचित्रनिर्भास [प्र. वा. २।२२०]	१	४३०	[प्र. वार्तिकाल. २।२४९]	१	१३५
नीलादिरूपस्तस्यासौ [प्र. वा. २।३२८]	१	३०५	परमार्थस्तु विज्ञान		
नीलादिमुखादिनन्तरेणापरस्य			[प्र. वार्तिकाल. २।२४९]	१।१०३; १	१७७
[ ]	१	२४६	परमार्थतानत्वे [प्र. वा. ३।२०६]	२	३२०
नीलाद्य व्यतिरेकेण			परमेस्वरस्तु अविद्यानलितान्		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३७७]	१	२९२	[ब्र. भा. १।१।१७]	१	३५०
नेति ब्रूम, निरजुश हनेकान्त			पररूप स्वरूपेण [प्र. वा. स्व. ७०]	१	४८०
[ब्रह्म. शा. २।२।३३]	१	४७७	पररूप स्वरूपेण [प्र. वा. ३।६७]	२	४९
नेद कारणावधारणमेतावत्			परस्परविरुद्धयोरैकतासम्भवान्		
[न्यायभा. १।१।४]	१	५३६	[ ]	२	९५
नेदशाना विप्रतिषिद्धार्थानाम्			परस्परवियोगेन समानकालयोरपि		
[ब्रह्मसि. पृ. ६३]	१	४५२	[प्र. वार्तिकाल.]	१	२६४
नेह नानास्ति किञ्चन			परस्परविशिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मस्वविशिष्टम्		
[बृहदा. ४।४।१९]	१।१७५; २	१६	[ ]	१	५०८
नेह नानानि किञ्चन			परितुष्टः[ः]शयो यस्य		
[बृहदा. षटो. ४।११]	१।४३८; १	४५८	[प्र. वार्तिकाल. १।२०३]	२	३४६
नैकस्मिन्नसम्भवान् [ब्रह्मसू. २।२।३३]	१	४७६	परेण तदभावेऽपि दृश्यते इति		
नैकान्त सर्वभाषाना [ब्रह्मसि. २।२५]	१	४३७	[ ]	१	२७३
नैकाधिकरणस्य चेत्			परोक्षात्मनो बुद्धिः [ ]	१	१८८
[प्र. वार्तिकाल. १।२०३]	२	२७०	परोक्षा नो बुद्धिः [ ]	२	३४४
नैतदेव गुणकर्मसामान्याना			पर्यायेण यथा चैको		
[प्रश. व्यो. पृ. ५०]	१	१८३	[भी. श्लो. शब्दनि. श्लो. १९८]	२	३१४
नैरात्म्यदृष्टेस्त्युक्तितोऽपि वा			पश्चादवगतायंस्य [ ]	२	१८
[प्र. वा. १।१३९]	१	३१८	पश्चिमस्तु पुरस्तान्वयनि		
नैष दोष पृथक्त्वाग्रहणित-धनस्य			[स्फोटसि. पृ. १३०]	२	३३१
[ ]	१	६७	पर्यय न धाणि न मेव [ ]	१	११०
नैवापि कल्पना ज्ञाने [प्र. वा. २।४१९]	१	२६४	पर्यय्या एतद् द्रष्टव्य [बृहदा. ४।३।२३]	१	१७७
न्यायमार्गतरुत्सु			पर्यय स्वलक्षणान्येन- [सिद्धिनि प्र.परि.]	१	९८
[द्वि. नि. टी. पृ. १]	१।३२१; १	३६५	पाण्याकाशविभागान् [ ]	२	१४१

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
पाष्पादिवग्ने सर्वस्य [प्र. वा. १।८६]	१ ३६८	प्रत्येकमयेतत्त्व[मी.श्लो. वन.श्लो.३० ३२]	२ ३९
पादोऽस्य विश्वामृतानि		प्रत्यक्ष न्ययनापोद [प्र. वा. २।१२३]	
[यजु पुस्त. ३।१३ छान्दो ३।२२।६]	१ १७६	१।९१, १।१६२, १।४६८, १।४६९,	
पारम्पर्याऽर्पितं सन्त		१।५०४, १।५२४, २	१६६
[मी. श्लो. शब्दानि. श्लो. १८८]	२ ३१५	प्रत्यक्ष कल्पनापोद [न्यायवि. १।४]	१ ५१८
पाराध्वं चक्षुरादीना [ ]	२ ११	प्रत्यक्षेण रूपादिव्यतिरिक्तस्य	
पारे मध्येऽन्तः [शाकटाय. २।१।९]	१ ३०४	[प्रच. व्यो. पृ. ४४]	१ १८१
पावकस्यसर्वदहने [प्र.वार्तिकाल. १।१६२]	२ १६२	प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि	
पुन प्रति-याव प्रतिघोषा		[मी. श्लो. १।१।५ उप. श्लो. ३८]	२ ३६२
[बृहदा. ४।३।१७]	१ ५३२	प्रत्यक्षादिभ्य सिद्धादान्मायात्	
पुनरावृत्तिरि-सुक्ती [प्र. वा. १।१४२]	१ ३५	[ब्रह्मसि. पृ. ४१]	१ ४६०
पुरुषोऽस्ति भोक्तुमायात्		प्रत्यक्षादीना तु व्यावहारिक	
[साक्यकारिका १।७]	१ २३३	[ब्रह्मसि. पृ. ४०]	१ ४६०
पृथं सेनास्य वृत्तिस्त्वौ		प्रत्यक्षादेरपि स्वधिपया [ ]	१ ८०
[प्र. वार्तिकाल. १।२०५]	२ १२१	प्रत्यक्ष निर्विकल्प [ ]	१ ५२४
पूर्वपथभविताय दुपकोऽपि [ ]	२ २३३	प्रत्यक्षपूर्वक सर्वम्	
पूर्वमेवास्य नाशस्त्वैत्		[प्र. वार्तिकाल. २।४२०]	१ २६५
[प्र. वार्तिकाल. २।३३०]	१ २६०	प्रत्यक्षबुद्धि क्रमते न यत्र	
पूर्वादिपेन [प्र. वार्तिकाल. २।२।९]	१ ३५	[युक्त्यनुशा. श्लो. २२]	२ २९८
पूर्वोदकविपरीतमुदक [न्यायभा. १।१।५]	२ २०२	प्रत्यक्ष बहिरस्तक्ष [न्यायवि. श्लो. १०८]	१ ६४
पौन पुन्य भूसाथो वा [ ]	१ ३४	प्रत्यक्षमन्त्रसा स्यात्	
पौनपेथीमपेथाञ्ज [ब्रह्मसि. २।६]	१ ४५९	[न्यायवि. श्लो. ४०७]	१ ८६
प्रष्टुतेमहात् [सा वा. २२]	१ ४७१	प्रत्यक्षमन्त्रान्तम् [ ]	१ ८०
प्रथालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शन		प्रत्यक्षलक्षण प्राटुः [ ]	१ ८२
[ ]	२ २३२	प्रत्यक्ष विगद शानम् [लघो. श्लो. ३]	१ ९६
प्रथालनादि पङ्क्तस्य [प्र.वार्तिकाल. १।४७]	२ ३४८	प्रत्यक्ष विशद शानम् [प्रमाणस. श्लो. २]	१ १०४
'प्रतिद्वयं भिद्यते भाव' इति ब्र,वाणो		प्रत्यक्ष सविकल्प चैत् [ ]	२ ४४
[ ]	१ ५०६	प्रत्यक्षाविषयस्वार्थस्य [ ]	२ २३६
प्रतिनवस्यापि तस्य तत्त्व न शब्दस्य		प्रत्यक्षत्वमेव त्वम् [ ]	१ ५२६
[ ]	२ ५६	प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वे	
प्रतिपक्षपरिग्रहो वाद [न्यायसू. १।२।११]	२ २४२	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३१]	१ ३६३
प्रतिभासो धिया भिन्न [प्र वा. ३।१०६]	१ ५०	प्रत्यक्षैरनुपाख्येवै- [वाक्य. १।८५]	२ ३३०
प्रतिभासान्तर्गतमेव [ ]	१ ३९७	प्रत्यक्षो यदि नामाव	
प्रतिभासो य ईदृशो [प्र.वार्तिकाल १।१]	२ ३	[प्र. वार्तिकाल. ४।१२]	१ २५०
प्रतिविषयान्वयसायो दृष्टम् [सा. वा. ५]	१ ५३४	प्रत्यासत्त्या गवैक्य	
प्रतिस्नानममर्षसिद्धौ [प्रच. व्यो पृ. ४५]	१ १८२	[मिद्विधि. परि. ६]	१ १६८
प्रतीतिभेदाद् भेदो हि		प्रत्येकमयेतत्त्व [मी.श्लो. वन.श्लो.३०]	२ ४०
[प्र.वार्तिकाल. २।३२९]	१ २१६	प्रदीपशरीरपि भवेत् [ ]	२ २०७
प्रत्येक मनुविद्वत्नात् [ब्रह्मसि. वा. ३१]	१ ३०९		

	भाग	पृष्ठ
प्रदेशनहारविसर्गाम्याम् [त. सु. ५।१६]	२	११३
प्रधानाना प्रधान तद्		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३५१]	१	४०५
प्रधानमीदरः कर्म [ ]	१	४०६
प्रथ्वस्तस्य न हेतुत्व [ ]	२	१९५
प्रभास्वरमिद चित्त [प्र. वा. १।२१०]		
१।३८; १।१७७; २।२६०; २		३४३
प्रभुर्यदेवेच्छति तत्करोति [ ]	२	२९६
प्रमाणतर्कसाधनोपलम्भो		
[न्यायसू. १।२।११]	२	२४३
प्रमाण द्विविध प्रमेयद्वैविप्यात्		
[प्र वार्तिकाल. २।१।१२]	१	५२२
प्रमाण स्वतो निर्णयः		
[मिद्विधि. परि. १ श्लो. २]	२	३६५
प्रमाणादिप्रसंगिद्विः		
[प्रमाणप. पृ० ६३]	१	५६
प्रमाणान्तरसद्भावः		
[ ] १।३८६; २		१५८
प्रमाणमात्मसात्तुर्वचन [न्यायवि. श्लो. ४९]	१	७६
प्रमाणन्यैरेधिभामः [त. सु. १।६]	२	३६६
प्रमाणमनधिगताया [ ]	१	३०१
प्रमाणमर्थसंग्र-धात्		
[न्यायवि. वा. २८०]	१	४७
प्रमाणमविमयादिज्ञानम्		
[प्र. वा. १।३]	१	५१५
प्रमाणस्य फलम् [सिद्धि. परि. १]	१	५२१
प्रमाण स्वतो निर्णय		
[मिद्विधि. परि. १ श्लो. २]	२	३६५
प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपण		
[त. सु. ७।१३]	२	२५६
प्रमाप्रमेययोः सत्त्वेऽपि [ ]	१	६०
प्रवर्तनस्यैकस्य [प्र. वार्तिकाल. २।१।३३]	१	८९
प्रशिक्ष्ये आन्त्या निश्चीयते		
[प्र. वा. ३।४४]	२	३६१
प्रसिद्धानि प्रमाणानि [न्यायायता. श्लो. २]	२	२४६
प्रदीपमसुत्रायम् न त एव		
[प्र. वार्तिकाल. १।१९४]	२	२६८
प्राक्-द्वन्द्वसम्भारत् [मिद्विधि. परि. ३]	१	४७५
प्राग्भासः पुनर्मेव		
[मी श्लो. शब्दनि श्लो. १६४]	२	३१४

	भाग	पृष्ठ
प्राग्भासो यः सुराष्ट्रणा [मी. श्लो.		
शब्दनि. श्लो. १६३]	२	३१४
प्राग्भावः सर्वहेतुनाम् [प्र. वा. २।२।४६]	१	२५९
प्रागसतः सत्तासम्भ-धः कार्यत्वम्		
[ ]	१	४१०
प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो		
[बृहदा. ४।३।२१]	१	५३१
प्रातिहार्यधिभ्रैः परिष्कृतो		
[बृहत्स. श्लो. ७३]	२	२५७
प्राप्तेरयापि पूर्वैण		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३५१]	१	४०२
प्रामाण्य चेतसा स्वार्थव्यवसायः		
[ ]	२	३६४
प्रामाण्य वस्तुविषयः [ ]	२	४
प्रामाण्य व्यवहारेण [प्र. वा. १।७]		
१।७७; १।१११; १।२६६; १।३२०;		
१।५२३; २।२८२; २।३६०; २		३६६
प्रायः प्राकृतस्यैव प्रतियोग-		
[प्र. वा. १।२]	१	४८
प्रोक्षित भक्षण्येनासम् [मनु. ५।२७]	१	५३०
फलैवि यदष्टैश्च [प्र. वा. १।२७७]	२	३३७
फल कथञ्चित्त्रय- [प्र. वा. १।२७८]	२	३३७
य		
वहिरन्तरप्लुभयथा न		
[बृहत्स. श्लो. १२९]	२	२८८
वहीरूपतयैव सामान्यं [ ]	१	१४०
बहुशो बहुधोपायं		
[प्र. वा. १।१३७] १।५३२; २		२६७
बाधयः किं तदुच्छेदी		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१	२५९
बाधस्य कार्यतोः [ ]	२	१३०
बाध तप- परमदुन्दर-		
[बृहत्स. श्लो. ८३]	२	३३७
बाधः सचिदितोऽप्यर्थ- [प्र. वा. २।१।१६]	१	१९६
बुद्धिपूर्वो क्रिया दृष्टा [गन्तागा. श्लो. १]	१	३०
उत्पन्नपरमितमर्थे [ ]		
१।२३५; २।२७३; २।२७५; २		३२८
उत्पन्नादस्य क्वचिदाधिता [ ]	२	२९०
बोधोक्तक-नागमनं [प्र. वार्तिकाल. १।१]	१	७३

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
ब्रह्माविद् ब्रह्मैव भवति [मुण्डको ३।१।९]	१ ३५२	भोगापवगार्थं दृश्यम् [योगसू २।१८]	१ २२५
ब्रह्मविद्यान्विते परम् [तैत्तिरीय २।१।११]	२ ३५१	भ्रातरिति सम्बन्ध	
ब्रह्मण्यद यदेवैतन् तत्रापि [ ]	१ ४०९	[प्र वातिक्काल २।३८०]	१ २८८
ब्रुवन् प्रत्यक्षमभ्रान्त [सिद्धिदि परि १]	५ ५२	भ्रान्तेर्निश्चायते नेति [प्र वा ३।४४]	१ ५०४
म		भ्रान्त्या निश्चीयते नेति [प्र वा ३।४४]	२ ३६१
मक्षररश्चेत्र विद्योत [ ]	२ २५६	म	
भवतु द्रव्यत्वं प्रत्यक्ष [ ]	१ १२३	मणिप्रदीपप्रभया [प्र वा २।७७]	
भवतु निव्यापारत्वं तस्य [ ]	२ २१२	१।२२६, १।४८३	२ २७
भवानेव प्रमाण नापर [ ]	१ २	मतिध्रुतावधिभन पश्य [त सू १।९]	२ ३६३
भविष्यद्वृष्टसुखादरने [ ]	२ २०२	मदराति तद्विज्ञानम् [ ]	२ ९३
भागा एवावभासन्ते [हितु टी पृ १०६]	१ ४६८	मनसोर्मुण्डपद्वृष्ट [प्र वा २।१३३]	
भाषाचोपलब्धे [ब्रह्मसू २।१।१५]	१ ५११	१।८८ १।२७५ १।३४९ १।३५८, १	५२७
भावि रज्ज्वात्मस्तोऽपि [ ]	२ ३३६	“मनसो” [प्र वा २।१३३]	१ ५१६
भावादेवात्य तद्भावे [प्र वा १।६]	१ २४३	म त्राद्युपप्लुतात्माणा [प्र वा २।२५५]	१ ३१२
भाविता द्रव्यमाणात्वमि		म “दालीकसाहिल्येन [ ]	१ २७५
[प्र वातिक्काल १।१३८]	१ १७६	मम ध्यामलित चक्षुः	
भावे चोपल-धे [ब्रह्मसू २।१।१५]	१ ५११	[प्र वातिक्काल २।८१०]	१ २७५
भावोपधानम्मान तु [प्र वा ३।१८७]	२ १७	ममैव प्रतिभासोऽप्यम्	
भिन्नवोऽहमपि भायोपम स्वभोपम	१ ३२१	[प्र वातिक्काल १।१]	१ ५०१
[ ]	१ ३४४	मदत् परमव्यक्तमव्यक्तात् [कठो ३।१११]	२ २७३
भित्तये हृदयग्राहि [मुण्डको २।२।८]	१ ३१८	महत्स्यनेकद्रव्यत्वात् [वेदी सू ४।१।६]	२ १४६
भित्तकाल कथ ग्राह्य [प्र वा २।२४७]		महदाद्या प्रवृत्तिविकृतय [सायक ३]	१ ४७१
१।२५७ १।२६२	५ १४९	मान्यपाठवनेदेन [प्र वा २।४११]	१ २७५
भि नस्वेऽपि हि कासाञ्जित्		मायामरोचिप्रतिभासवद्	
[मी श्लो आहृ २८]	२ ३७	[प्र वातिक्काल २।२१०]	१ ३८२
भिन्नवैकल्यनित्यवे		माला भानविदा कोऽत्र [प्र वा २।५१४]	१ १९६
[मी श्लो शब्दनि २७२]	२ ७३	निव्याध्यारोपहानाथ	
भिन्नेभ्योऽनुगतप्रत्ययप्रवादशनात्		[प्र वा १ १०४] २।२१६	२ ३४०
[प्रस श्लो ५]	१ ४२१	निव्यैकते विशेषो वा [लया श्लो ४१]	१ ४७०
भिन्नमूर्ति यथापात्र		मुक्तिस्तु सत्यतादृष्टे [प्र वा १।२५५]	१ ३७
[मी श्लो शब्दनि श्लो १८२]	२ ३१७	मुपतो ब्राह्मणमव्यय [ ]	२ ३०१
भूतग्राम स पञ्चाय [ ]	२ १३७	मुपसमीणभावस्व [ ]	१ ६०
भेद एव तथा च स्या [हितु टी पृ १०७]	१ ४४०	मूढ तयारैक्य व्यनस्वति [प्र वा २।१३३]	१ ३७९
भेद एवाथ तत्रापि [हितु टी पृ १०७]	१ ४४९	मूच्छा परिग्रह [त सू ७।१७]	२ २७७
भेदसद्भातात्मा चापुत्र [त सू ५।२८]	२ १३८	मूलप्रति [सायक ३]	१ ४७१
भेद साक्षात्साक्षात् [आतमी श्लो १०५]	१ २५	मूल्या स मनुमाप्नाति	
भेदोक्तयोरनन्वय [धामयपदी १।८७]	२ ३३२	[कटाप ४।१०] १।२५२, १	५१०
भेदेन विनिर्योगाधम [प्र वा २।३८८]	१ २६०	मेनोत्रया मयिष्यति [न्याय मा १।१।०]	२ २०१
भोक्तृभोग्यमाक्योरत्यन्ता [योगसू २।६]	१ २३१	मैथुनमज्ज [त सू ७।१६]	२ २०६

	भाग	पृष्ठ		भाग	पृष्ठ
मैत्रीप्रमोदकादयमाध्य [त सू. ७।११]	२	२४७	यथा च सन्ति द्रव्यगुणकर्माणि [ ]	१	५०८
य			यथा तथा [ऽ] यथार्थत्वे [प्र. वा. २।५८]	१	४८३
य परेण चोदित दोष [न्यायवा. ५।२।२१]	१	३७५	यथा तद्वोधक वस्तु [प्र. वा. २।३०२]	१	२४४
य पर्यत्यात्मान तत्रास्याह-			यथा त्वन्मते निर्विकल्पकेन [ ]	१	३७०
[प्र. वा. १।२।१९]	२	३३८	यथा दण्डिनि जात्यादे' [प्र. वा. २।१४५]	१	१६०
य प्रागज्जनको बुद्धे [ ]	२	१६७	यथानुज्ञान' श्लोको वा		
य सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् [बृहदा. ३।७।१५]	१	४९६	[वाक्यप. १।८२]	२	३३०
य सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन् [बृहदा. ३।७।१५]	२	१९	यथा पितु' सट्टस पुन उत्पत्तिमान्		
य एव लौकिका [शाबरभा. २।३।३०]	२	३२८	[प्र. वार्तिकाल. २।३०५]	१	२४५
यज्जातीयै' प्रमाणैस्तु [मी. श्लो. चोदना			यथा यथार्थाश्चिन्त्यन्ते		
श्लो ११३]	२।२।८८; २	२९०	[प्र वा. २।२०९]	२।१४, २	१६
यत एवासाञ्जित्तरे वत्तय			यथा विशुद्धमाकाशम्		
[न्याय वा. ५।२।२१]	१	३७६	[बृहदा. भा. वा. ३।५।४३]	१	३१२
यत प्रत्यय इत्येव [मी. श्लो. शब्दिनि.			यथा स जातस्तेनास्य		
श्लो. २४५]	२	८७	[प्र. वार्तिकाल ३।२३०]	१	२६०
यत. स्वभावोऽस्य यथा [प्र वा. २।३।४६]	१	४००	यथास्वप्रत्ययपेधाद् [प्र वा २।२।१७]	१	३६
यत स्वरूपभेदादस्य [प्र वा १।१।६]	१	२४०	यथैव कारणपदेव [प्र. वार्तिकाल. १।१६२]	२	१६१
यतो न प्राप्तिस्सन्देह			यथैव केशा दवीयति देसे		
[प्र वार्तिकाल. १।४] १।७३, १	७६		[प्र. वार्तिकाल. २।२२३]	१	२१७
यतो वा इमानि [तैत्ति ३।१]	१	४३८	यथैव ग्राहकाकार'		
यतो बान्धो निवर्तन्ते [तैत्ति. २।४]	२	३५२	[प्र. वार्तिकाल ३।३३०]	१	३९७
यत्तावन्नास्त्येकोऽत्रयवी [ ]	१	३६८	यथैव तर्हि स्वरूपसपेदनरूपेण		
यत्रश्च दोषेषु [ ]	१	३७	[प्र. वार्तिकाल. २।३०६]	१	२४४
यत्र तु नान्यास्तस्य [प्र. वार्तिकाल. १।४]	१	९३	यथैव तव गत्यादि [मी. श्लो. स्तो. २४]	२	३१७
यत्र नान्यत्वयति [छान्दो. ७।२।४।१]	१	३५३	यथैव प्रथम ज्ञान		
यनाप्यतिदापो ह्य			[प्र. वार्तिकाल. ३।३५१]	१	४०१
[मी. श्लो. चोदना. श्लो. ११४]	२	२८८	यथैवात्मायमाकार' [न्यायवि. श्लो ३५]	१	७०
यत्रैव जनयेदेना तत्रैवास्व [ ]			यथैगस्यात्रम सत्त्व		
१।५२३, २	३६६		[प्र. वार्तिकाल. १।२०५]	२	१२१
यत्रैवार्थक्रिया तत्र [प्र वार्तिकाल. १।४]	१	७३	यथोत्थोपपन्नश्चलजातिनिग्रह		
यत्साधनाङ्ग न भवति [ ]	२	२३७	[न्यायसू० १।२।२] २।२४२, २	२४४	
यथा कथञ्चित्तत्पार्थरूपम् [प्र वा. १।३।५३]			यदसत्त्विविज्ञानम् [ ]	२	१०७
२।२१, २	२२		यदातीत न तद्ग्राह्य		
यथाग्नेर्ज्वलत सर्वा दिशो [वर्षीयत ३।३]	१	३५०	[प्रा. वार्तिकाल ४।१९७]	२	८८
यथा चक्षुरादिकाद् ग्राहका			यदा तु ग्राहमाकार		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३२१]	१	३६१	[मी श्लो. सू. व. ७४]	१	१८७
यथा च रोमहर्षादि			यदा स हृदयेत भाव		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१	३९७	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१	२६०
यथा च व्यतिरेकैव [मी श्लो. वन. ३२]			यदा स्वरूप तत्तस्य		
१।४९०; २।४०, २	७८		[प्र. वार्तिकाल. २।३२९]	१	२१६

भाग	शृङ्खला	भाग	शृङ्खला
यदा हि सर्वप्रकारेणैकान्तिकत्वं	[ब्रह्मसि० २।२५]	१	४३७
यदा कालकलाध्यापि	[प्र. वार्तिकाल. ४।१९७]	२	९२
यदि ग्रहणमर्गस्य	[प्र. वार्तिकाल. २।२४९]	१	१०१
यदि च दृश्यमानताव्यतिरेकेण	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३३]	१	३९९
यदि च साधारणत्वं प्रतिभाति	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३१]	१	३६२
यदि तत्तदाकारमात्मानम्	[प्र. वार्तिकाल.]	१	२८५
यदि धर्मवशेन स्यात्तस्या...	[प्र. वार्तिकाल. ४।१९७]	२	८८
यदि नाम पक्षविशेषणं	[प्र. वार्तिकाल. ४।१८७]	२	८४
यदि नित्यगानित्वं...	[प्र. वार्तिकाल. १।२०५]	२	१२१
यदि पश्चाद्दिनाश्रयेत्	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१	२६०
यदि पूर्वापरीभायः	[प्र. वार्तिकाल. १।२०५]	२	१२२
यदि प्रथमसंघात-	[प्र. वार्तिकाल. २।१०५]	१	१८५
यदि प्रमाणं प्राकृतिकं	[प्र. वार्तिकाल. १।४]	१	७३
यदि भावान्तरमेवाभावस्तदा	[ ]	२	१५३
यदि योगी भवेत्...	[प्र. वार्तिकाल. १।१९१]	२	१४६
यदि द्रव्यस्य सामर्थ्यं	[प्र. वार्तिकाल. ४।१।७९]	२	८३
यदि संवेद्यते नीलं	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३१]	१।३०६; १	३५४
यदि पङ्क्तिः प्रमाणैः स्यात्	[ ]	१	८
यदुपलब्धिकारणोपपत्तं द्रव्यं	[ ]	१	५०७
यदेतत्पक्षसि तस्य [ ]	[ ]	१	५३७
यदेव दृश्यते तदेवान्युपगम्यते	[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१	३९७
यद्यथाऽवकाशते तत्तथैव [ ]	[ ]	१	५१९
यद्यदा कार्यमुत्पिस्तु [सिद्धिभि. परि. ३]	[ ]	१	४७५
यद्यप्येकत्र दोषेण [प्र. वा. १।२२७]	[ ]	२	३३९
यद्यद्वैते न [प्र. वार्तिकाल. १।३६]	[ ]		
यद्यन्वयिन् साधमाने [प्र. वा. ४।३३]	[ ]	२	११
यद्यस्मान्निघ्नप्रतिभासं	[ ]	१।३।५८; २	३०
यद्वा कर्तुरभावेन	[मी. श्लो. चोदना. श्लो. ६३]	२	३०४
यद्वा सर्वगतत्वेऽपि	[मी. श्लो. आ. २६]	२	३७
यस्तावदसर्वे एव सर्वज्ञे भवति	[प्र. वार्तिकाल. १।२९]	१	७
यस्तु सम्यग्बोधोपयुक्तः [ ]	[ ]	१	१७०
यस्य खलु द्रव्यात् पर्याया भिद्यन्ते	[ब्रह्मसि. २।२४]	१	४३६
यस्य येन सद्य तादात्म्य...	[शिवसि. टी. पृ. ९]	२	१९८
यस्य हेतुकृते भावः	[प्र. वार्तिकाल. १।१३५]	१	१२
यस्यात्मा घटलभस्तस्य [प्र. वा. १।२३६]	[ ]	२	३४४
यस्मिन्प्रात्मनि समयेत ज्ञानमुपजातं	[प्रसा. ध्यो. पृ. ५२९]	१	२१३
यस्मिन्नेव विषये ज्ञानमुत्पन्नं	[प्रसा. ध्यो. पृ. ५२८]	१	२१२
या च यावती च भावा	[प्र. वार्तिकाल. द्वि. प. पृ. ३९०]	१	४०९
या चावयवयो वृत्तिः	[श्लो. मी. चन. श्लो. ३४]	२	४०
या दृष्टात्तिकाळ एव मुजादेः [ ]	[ ]	१	२२०
यावच्छ्रमं च तद्बुद्धि	[मी. श्लो. शून्य. १९३]	१	१८९
यावज्जीवेत् मुक्त जीवेत् [सुभाषितसूत्र]	[ ]	२	१००
यावदात्मनि न प्रेम्णो [प्र. वा. १।१९३]	[ ]	२	२६५
यावन्ति पररूपाणि तावत्पक्षप्रवृत्तयः	[ ]	२	२२८

	भाग	पृष्ठ		भाग	पृष्ठ
युगवा यत्र घटामुपैति तदह [ ]	२	१४२	रूपादौ चभुगदीना		
युगपद्धानानुपपत्तिर्मानसो	२	१४१	[मी श्लो गृह्य १८६]	१	१८८
[न्यायसू ११११६] १	२२३		ल		
युगपदेकत्र बहूनि कमाणि [ ]	२	१४२	लक्षणयुक्तं वाधासम्भवे		
युगपाद्वयसनिधानादेव			[प्र वार्तिकाल २१७]	१	२१९
[प्र वार्तिकाल २१३३] १	८९		लक्षणयुक्तं वाधासम्भवे		
ये कस्यचित् कवय युगतस्य [ ]	१	३९३	[प्र वार्तिकाल ३१७१]	२	३१९
योगानुष्ठानादग्निद्विषये [योगसू २१२८] २	२७२		लक्षणहेत्वो [पाणिनि ३१२१२६]	२	११८
योगिना च समाधानादुच्यते			लक्ष्यरूपे नवचिक्किञ्चिन् [ब्रह्मसि २२]	१	३४५
[प्र. वार्तिकाल ११३८] २	१७९		लिङ्गस्य तसाध्यसम्भवे वा		
योगिना नित्येपु दुष्याकृतितुण			[ ]	१	४७
[प्रथम भा पृ १६८] १	४५२		लिङ्गलिङ्गविधोरेव [प्र वा २१८२]		
योग्यदेशस्थिते [प्र वार्तिकाल २१२६] १	१४२		११९५, ११३३, १	४८३	
योग्य शब्दो विकल्पो वा			लिङ्गा मन्नादकं मानमूहा [ ]	२	८२
[सिद्धि वि परि ५]	२	३२१	दूनता नाम विच्छेद		
योजनापूर्व [प्र वार्तिकाल २१४६] १	१९		[प्र वार्तिकाल ४१०७] २	८९	
यो नि शेषपदार्थतत्त्वविषय [ ]	१	५८	व		
यो मुक्तस्तस्य बन्धो न			यना नहि ब्रम कश्चिन्		
[प्र वार्तिकाल ११२०३] २	२७०		[मी श्लो शब्दनि श्लो २८८]	२	३००
यो यत्रैव स तत्रैव [ ]	१	१३	वस्तुविबुद्धिनिमित्त [सांख्यना ५७]	२	२७३
यो यो गृहीत सर्वस्मिन्			वहोरिप यत्र भावभेद [ब्रह्मसि ११०]	१	४०८
[मी श्लो शब्दनि श्लो १७१] २	३१०		वर्णोऽत्रयवत्सत्तु		
यो हि बद्धो न तस्य मोक्षोऽस्ति			[मी श्लो शब्दनि श्लो २१३]	२	५००
[प्र वार्तिकाल ११९०] २	२६५		वधमात्रकमङ्गन [मी श्लो पृ ६१३]	१	४३९
यो हि भावधर्म तत्र [प्र वा ११९३] २	१४		वस्तुयुपपत्तिने च		
२			[मी श्लो शब्दनि श्लो २६७]	२	७४
रूप रूपमितोक्षेत् [प्र वा २१७७] १	१९८		वस्तुषेव विकल्प स्थान		
रूपरसगन्धस्पर्शशक्ति पृथिवी			[ ]	२१३	२ ५०
[विने २१११४] २	२०९		वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य [प्र वा ११४]	१	४०५
रूपस्पर्शशक्ति प्रतिनियत			वस्तुलक्षणस्य चाध्वय [ ]	२	२००
[प्रथम श्लो पृ ४४] १	१८३		वस्तुस्वभावोऽत्र यदनुमान [ ]	२	१६३
रूपादौ घटस्येति [प्र वा ११०४] १	१६९		वस्तुसङ्करसिद्धिश्च		
रूपादिनापि रसादेरव्यभिचारो			[मी श्लो धर्माव श्लो २]	२	१६२
[सिद्धि वि टी पृ ८] २	१९७		सम्पदानवकसम्बन्ध [ ]	१	२७०
रूपादिनात्तिभेदानाम् [प्र वा ११०२] १	१६०		वाताय त्रिलो विद्युदा		
रूपादीना प्रतिनियतगतिभेदम्			[वा महा २११३]	२	३२२
[प्र वार्तिकाल ११०२] २	१६२		वादिना साधने प्रयुक्तं न्वय [ ]	२	२३९
रूपादेरल्लो मति [प्र वा ३१८] १	४८७		वादिनो गुणद्रोपाग्या [ ]	२	३३५
रूपादेशेत्तत्रैव [प्र वा २१३०] १	३५४		वादिनो नवकहेतूः [सिद्धि वि परि ५]	१	३७६
			विश्वस्यमतोऽपि [प्र वार्तिकाल १४]	१	९३

अवतरणसूची

भाग ४४		भाग ४४	
विकल्पयोग्य शब्दा [१३९२, १५३३ २१२८, २ ३२४]		विनिधातुविधागरस्य [प्रमाणसंख्ये श्लो. ४] १	१६२
विकल्पा शब्दयोग्य [२ ३२३]		विशिष्टमुत्तरसप्तानु स्यात् [प्र वा ११२३४] २	३४१
विकल्पो ब्राह्मणहोक्त्वैरनोत्पत्तिमान् [प्र वातिकाल ३३३०] १	२७९	विशेष कुरुते हेतु [१]	६२
विकल्पो प्रस्तुतिमातो [१ ३१४]	३१४	विशेषग्रहणाभावादेको [मी श्लो आकृति श्लो ७३] २	७९
विशारत्तन्त्रस्य हि जायस्याभ्युप [४६४]	४६४	विशेषग्रहणमथान्यत्र [प्र गतिकाल ३३३०] १	२६१
विश्रद्गतो कमयोग [त सू २१२५] २	१०२	विशेषण विशेषणञ्च [प्र वातिकाल २१४५] १११६०, १	३१६
विच्छिन्न इति बुद्धि स्याद् [मी श्लो १११४श्लो ४७] १	५४१	विशेषरूपतो येऽपि [मी श्लो आकृति ६८] १	४५५
विज्ञात द्वैत विज्ञेय [१ ३५३]	३५३	विशेषलिङ्गाभावाच्च [वेगे सू० ११२१७] १	४५१
विज्ञान विज्ञानरूपतयापि [प्र वा २१२०९] ०	१४	विषयग्रहणवशात्पञ्चमस्य [१]	४००
विज्ञानात्तरमरे [बृहदा ४१-१-] २	१०	विषयविषयविस्तनिष्ठातान तर [लघो ख श्लो ५] १	६६
विज्ञाया नीलाद्विकल्पा [१ ५२२]	५२२	विषयव्यपदेशाच्च [१]	२८७
विशेषविषयनिर्भास [सिद्धिवि प्र परि] १	२३२	व्युत्पन्नपञ्चात्तरित हेतु [प्रश श्लो ४६] १	३७४
विद्या चाविद्या च [इशा श्लो ११] १	३११	बुद्धिरादेच् [वा सू १११११] २	३१९
विद्याविद्ये ये [दे] अभ्युपगयो [ब्रह्मसि व्या ४ १३] १	३१०	वेदे कतु रभावात्तद्दोषाद्भेद [२]	३३४
विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि कौल [प्र वा ३१६] २११७८, २	३३७	न ह ने नतारीरस्य प्रथाऽव्ययो [छा दो ८१११११] २	२७६
विधानमेव वैकल्प [ब्रह्मसि २१४] १	३४५	व्यङ्ग्याना चतदस्तीति [मी श्लो शब्दनि श्लो २१६] २	३०७
विशेषविधेया सत्त्वव्यवच्छेद [ब्रह्मसि ४७] १	४६२	व्यक्तव्यवत्त्वमहाभे च [मी श्लो शब्दनि श्लो २१४] २	३०७
विनापि परमाणुना [प्र वातिकाल ११०१] २	१४६	व्यभिचारात्कुरोपत [मी श्लो] २	७८
विमुक्त्वावयवाभावौ [मी श्लो वन श्लो ३१] २१४६, २	७८	व्यभिच्येव हि सामान्य [मी श्लो आकृ श्लो २७] २	३८
विभ्रमे विभ्रमे तेषा [न्यायसि श्लो ५४] १	२३०	व्यक्तिष्वेव च सामान्य [मी श्लो]	
विमूढो लघुवृत्तेर्वा [प्र वा २१२३३] १	९३	व्यक्तिदेवप्रसिद्ध [प्र वा २१ ४१] १	१९९
विमूढस्य पञ्चप्रतिपक्षान्या [यायसू० १११४१] १	४०	व्यक्तीना भावो न तासा [प्र वातिकाल २१२२६] १	१४३
विरुद्धमभ्यासेन [१ १२४]	१२४	व्यतिरिक्तस्य सद्भावे [प्र वातिकाल ३३३३२] १	३९६
विरुद्ध हेतुमुद्राव्य [२ २३६]	२३६	व्यभिचारात्त वातादिधम [प्र वा १११५०] २	१११
विरोध सा तता प्रधातवा [२ ३४६]	३४६		
विरोधाद्योमयैकाल्य [आत्मगा श्लो ३] १	४६९		
वितम्बया मुह्यन्मुण [बृहत्सव श्लो २५] १	१६३		
विवक्षान्मान शब्दास्तामेव [२ ६८]	६८		
विवक्षात कारकाणि [जिने महा ११४४१] १	५७		
विवक्षापरतन्त्रत्वान्न [प्र वा १११८] २	७६		

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
वर्षकत्वादशक्यावात्		शीघ्रवृत्तेरलातादेः [प्र. वा. २।१४०]	१ १४७
[प्र. वार्तिकाल, ३।३३०]	१ २६०	अवगणमाशतामा तु [ ]	२ ३१३
व्यवसायात्मकं ज्ञान [न्यायसू. १।१।४]		श्रुतमव्यपहतं फणम् [ ]	२ १८७
१।१२, १।१८०; १।१९८, १।३७०;		[त. श्लो. पृ. १।२०]	२ ३६०
२।८७; २	१६७	श्रोता तत्त्वतः शब्द- [मी श्लो. शब्दनि. श्लो. १।७६]	२ ३१२
व्यवसायात्मनो दृष्टे.		म	
[सिद्धिदि परि. १] १।४९३, १	७२१	सयोगस्य द्रव्यारम्भ [ ]	१ ४१३
व्यवस्थन्तीशणादेव [प्र. वा. २।१०७]	२ १७२	सयोगस्यैव ह्येव धर्मो [ ]	१ ३६९
व्यवहारमानमिदम् [ ]	१ २७६	सयोगानां द्रव्यम् [वैशे. सू. १।१।२७]	२ १३३
व्यवहारमानमन्वितारितत्पनतापि		सयोग्यादिषु येषांस्ति [प्र. वा. ४।२०३]	२ १९७
[प्र. वार्तिकाल, ४।१९]	१ २५०	सयोग्यप्रण हि कल्पना	
व्याख्यातार स्वल्पेव	१ १०८	[प्र. वार्तिकाल २।४६]	१ १५९
[प्र. वा. सू. १।७२]	० ६७	समाद प्रत्यय [प्र. वा. १।४]	१ ७३
व्याख्यातारो हि त्रीडार्थे [ ]	१ ७४	सवित्तिभेद सिद्धोऽन [ ]	१ २८७
व्यापृत चार्थसवित्ता		मवेदन न पूर्वं तत्	
[मी. श्लो. शून्य, १।८४]	१ १८८	[प्र. वार्तिकाल, १।२०५]	२ १२५
व्यावृत्ताश्च परस्परम् [सिद्धिदि. परि०३]	१ ४४१	सवेदनेन बाह्यत्व	
व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वाद् [ ]	१ १२३	[प्र. वार्तिकाल, ३।३३१]	१ ३६६
व्येग्युदेति विनोयात्तु [आप्तमी.श्लो ५७]	१ ४३७	सवेदनमात्मनि [ ]	१ २७०
श		सवृत्त्यास्तु यथा तथा [प्र. वा. २।१४]	१ ३८६
शक्तिं कुतोऽसता ज्ञानात्		सदायादिरहितत्वेन प्रति-	
[प्र. वा. २।४१७]	१ २६३	[ ]	२ २३९
शक्त्यनुरोधत [मी. श्लो. आकृति, २६]	२ ७८	सद्यस्वविषयोऽपि द्वयात्मा	
शक्यन्ते हि कल्पनाः [ ]	१ १६९	[ब्रह्मसि. पृ. ६३]	१ ४५२
शब्द तावदनुच्चार्य [मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २५५]	२ १६०; २ ३२१	सखुजाम्बते न भिद्यन्ते [प्र. वा. ३।८६]	१ ४०८
शब्दा (दियु पञ्चा)नामा [सा. का. २८]	१ ७३४	सहो हेतुवा तेषाम् [प्र. वार्तिकाल,]	२ १४७
शब्दोऽपि प्रत्यभिज्ञानात्		सहृताखिलभेदोऽस्तु [ब्रह्मसि. १।३]	१ ३१७
[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. ३३]	२ ३०७	स इति स्मरणमयमिति [ ]	२ ४१
शब्दोच्चारणसम्बन्ध [मी. श्लो शब्दनि श्लो. २५७]	२ ६०	स इमाल्लोकान्मसृजत् [ऐत. १।२]	१ ४३८
शब्दो लिङ्गमाकाशस्य [वैशे. २।१।२७]	० २०९	स ईहाञ्जने स प्राण- [अग्ने. ६।३।४]	१ ४६५
शब्दो वर्तत इत्येव [मी श्लो. शब्दनि श्लो. १७२]	२ ३१०	स एष नेति नेत्यात्मा [बृहदा. ३।१।२६]	१।४५८; २ १६
शरीराद्यौ च तद्विरहप्रतिषेधात्		सकलाकार सत्तु [ ]	१ १६३
[ ]	२ २०८	सकलागमाधैवियय [न्यायवि. श्लो. ३८५]	१ ४०
शाबनेयोऽयमिति वा		स खड [ ]	२ २३३
[मी. श्लो. आकृति. श्लो. ६९]	१ ४५६	सङ्घातपरार्थत्वात् [साख्यका. १७]	२ २७३
शाब्ध मोहनिकर्तन [प्र. वा. १।७]		स च बुद्ध्याकारः स्वल्पश्चमैव [प्र. वार्तिकाल, ४।१२]	१ २५०
१।१०८, १।२७४, २	२८०		

	भाग	पृष्ठ		भाग	पृष्ठ
स च सर्वपदार्थानाम् [प्र. वा. ३।७९]	२	५२	सम्प्रदर्शनशानचारिणाणि		
सञ्चितालम्बनाः [ ]	२	१६३	[च. सू. १।३] २।३३४; २	३५२	
सजातिपूर्वविधाना			सम्प्रथकथनेऽप्यस्य [मी. श्लो. शब्दनि.		
[प्र. वार्तिकाल. २।३०८]	१	२६९	श्लो. २५९]	२	६३
सतश्च सद्भावोऽसतश्चा-			सम्बन्धरूपे सुक्तिस्तदुक्तमिति		
[न्यायमा १।११]	१	४४२	[मी. श्लो. शब्दनि. श्लो. २५८-५८]	२	६०
सत्ता स्वकारणाश्लेष- [ ]	१	४४३	सम्प्र-धदर्शनज्ञास्य [मी. श्लो. शब्दनि.		
सत्तोपकारिणी [प्र. वा. १।५६]	२	२००	श्लो. २४२] २।५६; २।५८; २	३१८	
सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म [तैत्ति. २।१।३]			सम्भवेऽपि सम्बन्ध-		
१।३१८; १।३५६; २।६४, २।९०, २	३३५		[मी. श्लो. शब्दनि. २६४-६६]	२	७५
सत्यमाकृतिसंहारे [वाक्यपदी. ३।२।११]	१	३१६	सर्पहारदिभावाना- [ ]	२	३३६
सत्यमेतत्; साम्प्रयेऋदेशस्य [ ]	१	५७	सर्प रत्नविद ब्रह्म [छान्दो. ३।१४।१]	२	३४
सत्यम्; शब्दगङ्गामात्रापेक्षया [ ]	१	५६	सर्पे बानातु सर्वस्य [प्र. वार्तिकाल. १।३३]	१	१९
रासम्प्रयोगोऽसत्यञ्चा-			सर्वं दुःखं विवेकिनः [योगसू. २।१५]	२	२६३
[मी. श्लो. १।१४ श्लो. २९]	१	५४२	सर्पे परयतु वा मा वा [प्र. वा. १।३५]	२	२७०
मत्सम्प्रयोगो पुरुषस्योऽद्रियाणाम्			सर्वं वै रत्नविद ब्रह्म [छान्दो. ३।१४।१]	१	४६३
[ज्ञे. सू. १।१।४]	१	५४१	सर्वे सर्वेषु विद्यते [ ]	२	१९२
सदकारणवन्नित्यम् [वै. सू. ४।१।१]	१	४१३	सर्वगत आत्मा सर्वत्रोप -- [ ]	२	२९०
सदिति यतो ब्रह्मण्युपाकर्मतु			सर्वगन्धः सर्वरसः [छान्दो. ३।१४।४]	१	४५८
[वैशे. सू. १।२।७३] १।५०७, १	५०८		सर्वचित्तवैत्तानाम् [न्यायवि. पु. १९]		
सदेव सोम्य इदमम जगतीत् [छान्दो. ६।१।१]			१।२२४; १।४४८; १।५३१; २	१३६	
१।४६५; १।५२३; २।३४, २	१६४		सर्वज्ञानानि मिथ्या च		
सदशत्वात्पतीतिश्रेत्तद् [मी. श्लो.			[मी. श्लो. आकृति. ७२]	२	७९
शब्दनि. श्लो. २४८-२५९]	२	५७	सर्वज्ञ ब्रह्म जगत्कारणम् [प्र. वा. १।११०]	१	३५२
सदसार्थाभिलाषादि- [सिद्धिभि. प्र. परि.]	२	१६६	सर्वज्ञोऽयमिति [मी. श्लो. सू. २. श्लो. १३४]	२	४१
सन्तानः समुदायश्च [आतमी. श्लो. २९]	१	४८५	सर्वज्ञोऽयमिति शेषम् [मी. श्लो. चोदना		
मन्त्रिवेदादिश्रेण्या वा			श्लो. १३४] २।२८६, २।२८७; २	३०९	
[प्र. वार्तिकाल. १।१००]	१	१७१	सर्पंथा नहि सम्प्रथ. [आतमी. श्लो. ६५]	२	३९
सत्तमङ्गीप्रसादेन शतमङ्गयपि [ ]	२	३५०	सर्पंथा वितथापेरा [न्यायवि. श्लो. ५५६]	१	१४७
म प्रतिपक्षत्वापनाहीनो वितण्डा			सर्वनाम्ना विना वाक्य [ ]	२	२३८
[न्याय सू. १।२।३]	२	२४४	सर्वपुत्रात्मतो भ्रान्तिर्नैवा		
समवायस्य प्रत्यक्षेणैव [ ]	१	४१८	[मी. श्लो. आकृति. श्लो. ७२]	१	४५६
समवायसामर्थ्याच्छेत् [प्र. वार्ति. पु. ६१]	१	४७३	सर्वमस्तीति वस्तुव्यापदौ [ ]	२	१७
समस्तो वा नाक्यराशि [ ]	१	४२	सर्वमालम्बने भ्रान्तम्		
समाधितन्त्रस्तदुपरोक्षत्तये [ ]	२	३८६	[प्र. वार्तिकाल. १।१९६] १।३२०; १	४६७	
समानकालयोरेव [ ]	२	२२७	सर्वगत्सु बुद्धिरथ		
समानप्रत्ययः समानतामन्त्रेण			[मी. श्लो. आकृति. श्लो. ५]	२	४६
[प्र. वार्तिकाल. ४।१२]	१	२८९	सर्वस्य वा स्वात् [ब्रह्मवि. पु. ४५]	१	४६१
समारोपव्यवच्छेदात्			सर्वस्योपयत्त्वे [प्र. वा. १।१८९]		
[ ] १।३०९; १	३९०		१।१७७, २	२३३	

भाग	पृष्ठ	भाग	पृष्ठ
गर्वस्यैव हि क्षान्द्रस्य		सामान्यनिश्चय विधिषा विधेयाः	
[मौ.श्लो. १।१।१ श्लो. १२]	१ ५२	[सुनयु. श्लो. ४१]	१ ४९९
सर्वाकारानुमानं	१ १५	सामान्य निश्चय इति सुस्पष्टेष्वम्	
सर्वाकारानुमानं च		[दिने. च १।२।३]	१ १२१
[प्र. वार्तिकाल. १।१३८]	२ १८८	सामान्यविशेषगमनायानाम् [ ]	१ ५०८
सर्वाग्रहणम् धनवर्णसिद्धेः		सामान्य गमनायथा-	
[न्यायम्. २।१।३४]	१ ४१४	[आत्मो. श्लो. ६५]	२ ३८
सर्वाणि च वा इमानि भूतानि		सारूप्यस्य सादृश्यस्य [मौ. श्लो. आहृति.	
[छान्दो. १।१।१]	१ ४६६	श्लो. ६७]	१ ८६९
सर्वायं दर्शनायतः [प्र. वार्तिकाल. १।१]	१ २७	सारूप्यस्य प्रमाणम् [न्यायार्थ. पृ. ६५]	२ ६६
सर्वेयानि कारणाणाम् [प्र. वा. २।३८१]	१ २८९	मिदं सन परादेति	
सर्वैकत्वं परं ब्रह्म [बृहदा. वा १-४०		[मिद्वि. प्र परि.] १।६३, १	१ ९८
१।२८।४१]	२ ६४	मिदं यादृशमिदं [प्र. वा. १।१३]	२ २२०
स वा एष महानज आत्मा		मिदार्थं मिदस्य-	
[बृहदा. ४।४।२५]	१ ४६३	[मौ. श्लो. १।१।१ श्लो १७]	१ ५२
स वेत्ति विधम् [इनेता. ३।१९]	१ ३६२	सिद्धेऽनिसिद्धयो हेतुः	
स श्रीमानकल्कधीः [ ]	१ ३२१	[प्रमाणम्. श्लो. ४६]	२ १२९
सहभावस्तु यो व्याप्तौ		सुखादिरात्मवैयर्थ्यसुख-	
[प्र. वार्तिकाल. १।४ ५] १।१५, १	७५	[ ] २ २७८	
स हि बहिर्देशव्यपन्नः [आनरमा. १।१।५]	१ ११३	सुखादेर्माधर्मात्सुखादः [ ]	१ २२०
सहोपलम्भनिश्चयमादभेदो [ ]	२ २२६	सुखमाह्लादनासार [ ]	१ ४२८
साव्ययद्धारिकप्रत्ययाधेया [ ]	१ १०७	सुखेषु स्थापनार्थैव साग	
साकल्यं हि तेनामेव [ ]	१ ६१	[प्र. वार्तिकाल. १।२३८]	२ ३३९
साक्षात्तत्त्वमोक्षं ऋषयो		सुनिश्चितं नः परतन्सुखिषु	
[निश्च. १।२०]	२ ३३३	[मिदं. द्वानि. १।००]	२ २५६
सादृश्यस्यावधिर्नास्ति		सूत्रेण हि तत्त्वम् [ ]	२ ३५३
[मौ. श्लो. आहृति. श्लो. ७८]	१ ४५७	सोऽपि तस्मै सत्कार- [मौ.श्लो. १।१।४	
सादृस्यात् प्रतिपत्ती च		श्लो. ४०]	१ ५४२
[मौ. श्लो. शब्दनि. श्लो. २६९]	२ ३२३	सौम्यात्तदनुपलब्ध- [सा. वा. ८]	१ ४७१
साधनत्वं करणम्		स्नेहात् सुखेऽपि नृपति [प्र.वा. १।२२०]	२ ३३८
[पा. व्या. १।४।८२]	१ ५७	स्वसौन्दर्यं चासुखत्वान	
साधनप्रत्यक्षस्यापि [प्र.वार्तिकाल. १।८]	१ ७३	[न्यायार्थ. श्लो. २८५]	१ ३८३
साधनं बहिर्वादेन [प्र. वा. ४।३३]	२ ११	सर्वास्य रूपहेतुत्वात् [प्र. वा. १।१८४]	१ २६४
साधन्यदर्शनाल्लोके [प्र. वा. १।३६१]	१ १५५	सष्ट नाम सामान्यविधेयः [ ]	१ ८६
साध्यते विवादापत्तौऽर्थोऽनेनेति [ ]	२ २३७	सष्ट स्रष्टिहाथंत्वात्	
साध्यकत्वं गतो वा [प्र. वा. ४।१८८]	२ ८४	[प्रमाणम्. श्लो. ४] १।८९; १	१ ९७
सामग्री तु यदा कार्ये जनयति [ ]	२ २१३	समृतिः सद्य चित्ताभिनिबोधः	
सामान्यादयो न सत्तात्पर्य-धनन्तः		[त. नृ. १।१३]	२ १
[ ]	१ ५१०	सम्यक् स्वरूपग्रहणे	
		[प्र. वार्तिकाल. ३।३३०]	१ २६१

	भाग	पृष्ठ		भाग	पृष्ठ
क्षम्यमाणेन रूपेण तदतीत			स्ववाद्य(वाग्धे)न्रिता वादिनो [ ]	१	५०९
[प्र. वार्तिकाल.]	२	८८	स्वसवेदनप्रसिद्धमेतत्		
स्वतः सर्वप्रमाणानाम् [मी. श्लो.			[प्र. वार्तिकाल. २।३५४]	१	२६८
चोदना. श्लो. ४७] २।३०१, २	३०४		स्वसवेदनभावाच्चेन्न		
स्वतोऽन्यतो निवर्तेत [सिद्धान्तवि. परि. ३]	१	४१४	[प्र. वार्तिकाल. १।२०५]	२	१२२
स्वपक्षसिद्धिरेकस्य [ ]	१	५०	स्वस्वभावव्यवस्थितयो भावा-		
स्वपक्षसिद्धिरेकस्य निग्रहोऽन्यस्य			[प्र० वा० स्वट्ट]	२	५४
[ ] २।२४३, २	२४४		स्वहेतुजनितोऽप्यर्थः [लघो. श्लो. ५९]	१	६८
स्फुरता चाक्षुष तेजः [मी. श्लो. शब्दनि.			स्याःभावबोधकत्वाभावे [ ]	१	२१५
श्लो. १८१]	२	३१५	स्याभिलाषसम्पन्ना एवार्था [ ]	१	१३७
स्वभावो यन्निमित्तात् स्वात-			स्यादन-यः कथञ्चिन्ने		
[हेतु. टी. पृ. १०७]	१	४४९	[प्र. वा. ल. १।२३८]	२	३४०
स्वय पतज्जोद्धरते पतन्तम् [ ]	१	३८४	स्याद्वादकेनलशाने [आतमी.श्लो. १०५]	१	२७
स्वय सैव प्रकाशते			स्वीकुर्वन्ति गुणानर्था [सिद्धिनि. परि.]	१	४०८
[प्र. वा. २।३२७] १।३१३, १	४००		ह		
स्वरव्यञ्जनगानादि			हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता		
[मी. श्लो शब्दनि. २६८]	२	७४	[छान्दो. ६।३।२]	१	५३३
स्वरूपस्वावलम्बनाकार-			हेतुदोषात् प्रमेये [ ]	१	५२६
[प्र. वार्तिकाल. १।५]	१	७८	हेतुना य. समप्रेण [प्र. वा. ३।६]	२	२००
स्वरूपस्य स्वतो गतिः [प्र. वा. १।६]			हेतुना य. समर्थेन [प्र. वा. ३।६]	१	४८८
१।७८, १।८१, १।१०९, १।२९४,			हेतुभावाद्दत्ते नान्या [प्र. वा. २।२२४]	१	११७
१।३४०, १।४००; २।९१, २	२६८		हेतुमदनित्यम् [सामख्यका १०]	२	२७३
स्वरूपेण प्रतीत चेत्			हेतुरपदेशो लिङ्गम् [वैशे. सू. १।२।४]	१	१२५
[प्र. वार्तिकाल. २।३२९]	१	२९६	हेतोऽस्मिन्नपि [प्र. वा. ३।१४]	१	५१९
स्वरूपेण हि त्विच्छिना			हेमाग्निस्तु माध्यस्थ्यम्		
[प्र. वार्तिकाल. ३।३३९]	१	४०१	[मी. श्लो. पृ. ६१३]	१	४३९
स्वरूपेणैव निदर्शयः [प्र. वा. ४।७८]	२	९	हेयोपादेयत्वस्य [प्र. वा. १।३४]	१	३९१
			१।१८, १	३९१	
			हेयोपादेयत्वपये [प्र. वार्तिकाल. १।४]	१	९३

न्यायविनिश्चयगताः केचन विविष्टाः शब्दाः

भाग पृष्ठ कारिका
[अ]

अश्लक्ष्ण	१	८४४	१७१
अश्लक्ष्णमङ्गलफलम्	२	३६८	९४
अश्लक्ष्णरत्ननिचययायो	२	२४७	२१७
अकिञ्चिद्वर (हेत्वाभास)	१	२४२	२७ २८
अकिञ्चिद्वरविस्तार	२	१२९	१००
अकिञ्चिद्वरविस्तारै	२	२२७	१०७
अक्षार्थमन्तरासत्त्वसम्बन्धदर्शनम्	१	५३७	१६९
अतःफलपरवृत्ताथाकारस्मृतिहेतु	२	१६८	१४२
अतदर्शननिवृत्ति	१	२४९	२९
अतदर्शनपरवृत्त	१	२४८	२९
अतदाभतया बुद्धे	१	४९७	१४३
अतद्भेदुपलपोहे	१	१२७	७
	१	४९५	१४७
	२	७०	२५
अतिरूढानुपादत	१	३९५	९८
अतिलौकिके	२	२८७	१९
अतीन्द्रिय	२	२४	१०
अत्यन्ताभेदभेदी	१	४९२	१४७
अथाकारविवेक	१	४६९	१५४
	१	४९१	१४३
अथारमासमाख्याकारडम्बरम्	१	२७१	३६
अदोषोद्भावन	२	१३६	२०९
अद्वय	१	३१२	७७
	१	३३४	६१
	१	३४०	७४१
	१	३४	३४०
अद्वैतम्	१	३७७	८७
अधक्यविभागादिपरिणामविशेष	१	४२१	१०८
अध्यक्ष	१	२००	१२
	१	४०९	१०६
	१	५२९	१६४
अनथाकारशब्देषु	१	२७०	३५
अनथानेकसंज्ञान	१	३२२	५६
अनतकार्यकारणतेक्षण	१	१२७	७

अनवय	२	२४७	२१२
अनवयादिदोषोक्ति	२	२३४	२०६
अनाकारनिरीक्षणो	१	४२०	१४१
अनादिवाचना	२	२६७	९
अनादिसम्प्रदाय	२	३०२	३२
अनाधिपत्यग्रहण	१	३७६	८६
अनुमान	२	१	१
अनेका मपरिणामव्यवस्थित	२	१७७	१२९
अनेनात्मप्रशसनम्	१	३८८	९०
अनेनात्मसाधन	२	६७	३०
अत शरीरवृत्ति	१	३०४	४८
अधपरम्परा	२	३०२	३१
अध्यानुपपन्नत्व	१	१७६	११
	२	१७७	१५४
	२	१७७	१७७
	२	१८७	१७९
अध्यानुपपन्नत्वनियम	२	१६१	१३६
अध्यानुपपन्नत्वरहिता	२	२३२	२०२
अक्य	२	२१४	१७८
अपरालीढसत्य	२	३५	७
अपौरुषेय	२	२९९	३०
	२	३३३	७१
अपौरुषेयवृत्ता त	२	३५९	८२
अपौरुषेयी	२	३३३	७०
अप्रमाणप्रमेयत्व	१	१३४	६
अविनाभावनश्चय	२	१८१	१६६
अशोपनमस्तलविसर्पिणी	१	२२६	२२
असाधनाङ्गवचन	२	२३६	२०९
असिद्ध	१	३९३	११
	२	२२७	१९६
[आ]			
आयुर्वेदादि	२	२९९	३०
	२	३०२	३२
[ई]			
ईश्वरिणादि	२	३५९	८१

	भाग	पृष्ठ	कारिका		भाग	पृष्ठ	कारिका	
	[ध]			पूर्ववद्वीतसयोग्यादिकथा	२	२०१	१७३	
धिगनात्मज्ञ	२	१५७	५	प्रकृतादोषतत्त्वाथप्रकाशपटुवादिन्	२	२३४	२०८	
ध्या ध	१	१४९	१२१	प्रकाशवर्षपथ तभाव	२	२२०	१८८	
धौढ्य	२	१२५	९७	प्रतिसि धि	१	५२८	१६३	
ध्वनि	२	३२८	५०	प्रतिसहाखेला	१	३१७	५२	
	[न]			प्र यक्ष	१	७७	३	
नय	१	२७०	३५		२	१५९	८३	
		१	३३२	६८		२	३६०	८४
		२	३६६	९१	प्रत्यक्षप्रतिसवेद्य	१	४४५	२२१
नयचक्र	२	३६६	९१	प्रत्यक्षानुपलम्भ	२	१४८	१७८	
		२	२३६	२९७		२	१९१	२६७
निग्रह	२	२४४	२१४	प्रत्यासत्तिनिर धन	२	१४३	१११	
निग्रहस्थान	२	२६६	२०९	प्रमाण	१	३१२	५०	
निजरा	२	३३५	७३		२	७०	३९	
निर वय	२	११८	९०		२	१४९	१२०	
		१	३४७	८०		२	१८८	१६४
		१	२११	१७७		२	२७६	१४
निरास्रबोभाव	२	१६९	१२		२	३३५	७४	
		२	३४८	६४		२	३६९	८३
निरुपद्रवभूत	२	१६८	१०	प्रमाणसाधनोपाय	२	२८५	१५९	
निरोध	२	३४५	६०	प्रमाऽसंबसतव	१	३२४	६०	
निवाण	२	२७६	१४	प्रमासत्त्वसत व	१	३२४	५९	
निर्विन्त्य	१	४८८	१३७	प्रमाहेतुतदाभासभेद	२	१८३	१५६	
निर्हासातिशय	२	९०४	७४	प्रयोगविरह	२	३५२	६८	
		२	३४४	५९	प्रवचन	२	२४९	१
निर्हासातिशयाभाव	२	१०४	६४	प्रोक्षित	१	५३०	१६५	
नैर तयानुबि धन्	१	३७	९२		[फ]			
नीयानादि	१	५०३	१५२	फल	१	५४४	१७२	
	[प]				[घ]			
परचित्ताधिपतिप्रत्यय	१	३३०	६९		२	३३५	५३	
परदु खपरिज्ञान	२	१२४	१९४	व ध				
परपरविवेकेकस्वभावपरिनिष्ठित	२	१५८	१२९		[म]			
परोक्ष	१	१८७	११	भव	२	१०२	७२	
		२	१५०	१२१	भेदाभेद	१	३२८	११५
		१	४८४	१३०		१	४८१	१२८
		२	२५४	३	भेदाभेदव्यवस्था	१	३४३	७७
पुरपाशिशय	२	२५३	२	भेदाभेदव्यवस्थिति	२	१६०	१४४	
		२	२९७	१७		२	२२४	२०५
पुरपाथाभिधायक	२	३३३	५१	भेदाभेदान्	२	१७०	१३४	

	भाग	पृष्ठ	कारिका		भाग	पृष्ठ	कारिका
[म]				विपश्चान	१	३३७	७१
मणिभ्रान्ति	१	३२६	६२	विपश्चानतज्जानविशेष	२	२८५	३९
मतिलक्षणसमूह	२	३६३	८८	वृत्तिवाक्यार्थ	२	३६९	७०
मपूरवत्	१	४७८	२७	वेद	२	२७६	१४
मार्ग	२	३३४	५२		२	२९९	३०
मानस	१	५२४	१६१	वशादिस्वरधार	२	३११	३७
मिथ्याधिकल्पौघ	१	४०५	१०४	न्यूनहारविधी	१	४०३	१०१
मिथ्यैकान्तकलङ्कित	१	२४७	२१७	व्यवहारादिनिर्मांस	१	३५५	८५
मिथ्योत्तर	२	२३२	२०३	न्याधिभूतग्रहादि	२	२५	११
	२	२३४	२०७	[श]			
मुख्य	२	१८८	१६४	शब्दाद्ययोगविच्छेद	२	१८९	१६५
मेचकादिवत्	२	७२	४६	शान्ति	२	३६७	९३
मोक्ष	२	१६९	१२	शाचर	२	३६७	९२
	२	३२८	६४	शान्कुलीभक्षणादि	१	५२८	१६२
मोक्षज्ञान	२	३४८	५४	शास्त्र	२	२१९	१८७
					२	२४	२०७
[ल]					२	२४७	२१७
लैङ्गिक	२	१८७	६२		२	२५४	३
[घ]					२	३०३	२५
वाद	२	२४३	२१३		२	३५९	८२
वितण्डादि	२	२५४	२१५	शास्त्रकार	२	२५४	३
विप्रलम्ब	१	३६५	८९	शास्त्रज्ञान	२	३०२	३१
विप्रलम्भनशक्तिन्	२	२८१	१५	शिरःपाण्यादिमावाद्याः	२	२१७	१८३
विप्लुताक्ष	१	३५५	८५	शिलाप्लव	१	३०४	४८
विप्लुताक्षमनस्कारविषय	१	३०३	४७		२	१७४	१५४
विभ्रम	१	२८२	३८	शून्य	१	३८३	९४
	१	३२१	५५	शेषवदेष्ट	२	२००	७३
विरुद्ध	१	४८४	१३०	श्रीश्लोदिनि	१	३२०	५३
	२	१०२	६२		१	३९४	१७
	२	२१६	१८०	श्रीवर्द्धमान	१	४	७
	२	२१८	१८३	श्रुतयोग्यस्यातिशयदानहानि	२	२२९	२०१
विरुद्धधर्माध्यास	१	४८४	१३०	श्रुतविशानदेष्ट	२	३६६	९२
	१	४९१	१४२	श्रोत्रादिवृत्तिप्रतराड	१	५३४	७६८
विरुद्धादि	२	१२	३	[स]			
विरुद्धादिद्वयसिद्धिः	२	१२९	१०२	सत्य	१	२८२	३८
	२	२२५	१९७		२	६	२
विवधा	२	२१९	१८६		२	२८	१३
	२	२१९	१८७		२	१७०	१८५
	२	२५४	७१		२	२२०	१८८
विवधानिरुद्ध	२	२१९	१८७				

	भाग	पृष्ठ	कारिका		भाग	पृष्ठ	कारिका
मृत्यु	२	२२३	१९४	सहोपलम्भनियम	१	३५६	१७
	२	२९७	२७	साधन	२	१२७	१०१
	२	३३३	५१	साध्यादिसमजाति	२	२३४	२०७
सत्यानुसंधान	२	६८	३८	साध्य	२	८	३
संश्लेषयोग	२	२१८	१८३	साध्यधर्मा	२	८१	५२
सदस्यमानसवादविसवादविवेक	१	११६	४	साध्यविधान	२	१	१
सद्गुणकेवलज्ञान	२	३५७	७८	साध्यसाधनसंस्थिति	२	१३०	१०३
सन्तान	१	३५०	८४		२	२२९	२०१
	२	२६९	११	साध्यादिविकल	२	२४०	२११
	२	२६७	२२	साध्याभास	२	१२	३
	२	३४७	६३	सामग्रीगुणदोष	३	३०२	३१
	३	३४८	६४	सिद्धपरमात्मानुशासन	२	२४९	१
सन्तानसमुदायादिशब्दमात्रविशेष	१	४८५	१३१	सिद्धा तद्विषयग्रह	१	३४२	७८
सन्दिग्ध	२	२१६	१८०	मुगत	२	२३४	२०४
समन तर	१	५२६	१६२	मुगतादि	२	३६९	८१
	२	११८	९२	सूक्ष्मन्तरितदूरार्थ	२	२९८	२९
समय	२	५७	२९	सौगत	२	३६७	९२
	२	७०	३९	सयोगसमवायादिसम्बन्ध	१	४९४	१४६
	२	७०	४२	सशयैः तत्वादिन्	२	२५३	२
	२	३२१	४७	सपष्टाभ	१	३३८	७३
समथाविप्रलम्भन	२	२८६	१९	त्यादुवाद	२	३५३	७०
समवाय	१	४२०	१०७	स्वचित्तमात्रगत त्वतारसोपानपोषण	१	२५१	३१
	१	५४२	१७०	स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेददकारण	२	२६२	७
सम्प्रत्यस्तमित्वाशेषनियम	२	१६४	१३८	स्वप्नेभणिकादि	२	२९१	२१
सम्प्रदायाविपात	२	३६३	८७	स्वभावाविशयाधन	२	१५९	१३१
सम्प्रीतिपरितापादिभेद	१	३४४	७९	स्वल्पज्ञ	१	४०३	१२२
सवज्ञ	२	२१८	१८४		१	४७८	१२६
	२	३५७	७८		१	४८४	१२९
सवज्ञप्रतिषेध	२	२१६	११०		१	४९०	१४०
सवज्ञबाधिनी	२	२१			२	७५	४९
सर्वज्ञसंस्थिति	२	२९			२८७	२०	
सवशैका	१५९	२	२४९				३८
सर्वधी	२	१३०					४
सवयोग	२	३२०					७
विषय	१	३३६					११९
		४५३	१२२				७७
सह		०	६७				७

न्यायविनिश्चयविवरणगता ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च

	भाग	पृष्ठ	प०		भाग	पृष्ठ	प०
	[अ]				[ई]		
अकलक	१	१	१०	ईश्वरकुण्ड	२	२७३	७
					[उ]		
	२	३३९	७		१	३१	४
अक्षपाद	२	३६८	२६	उम्बेक	१	१७५	७
अनन्तधीय	२	२६७	१३		[क]		
	१	१	११	कणचर	२	३५७	१२
	२	१३१	१२		२	३६७	१३
	२	२६९	७	कणाद	१	२५	१०
अचट	१	४४९	२२	कनकसेन	१	५१२	६
	१	१४९	२८		२	३६९	९
	१	१४९	२९	कपिल	२	२४१	२३
	१	४६८	७	कुमारिल	२	३५९	९
	२	१५५	१		१	४५५	२३
	२	१७९	१९		२	७३	१३
	२	२९७	८		२	३२७	२२
अलङ्कार [प्र वार्तिकालङ्कार]	१	१९	१४		[ग]		
	१	११७	१०	गुणच द्रमुनि	२	१३१	१२
	१	१७	२०		[ख]		
	१	१७७	४	खिन्नभानु	२	२०३	१७
	१	१८५	१२		२	५१२	२७
	१	४३०	२३	खिन्नमत	२	२१३	१३
	२	१४६	१७	चूणि	२	२०८	७
	२	१४६	२१		२	२०१	८
	२	१६१	२३		[ज]		
	२	१७७	१६	जैमिनि	२	३०२	१९, २१
	२	२६२	१८		[त]		
	२	२६८	२८	तन्निव धन [वातिकनिव धन]	१	२४०	११
	२	३४२	२७		१	२६४	३
	२	२३९	१०	तन्वाथयुज	१	२६९	२०
अश्वघोष				त्रिलोचन	१	४७०	२८
	[आ]				१	१६७	९
आश्रय	१	४१३	१२		[द]		
	१	७०६	११	दयापाल	१	५४५	१६
	१	७०७	१५		२	२४८	८
आम्नाय	१	३१०	१९		२	३६९	५

सत्य	भाग पृष्ठ कारिका			सहोपलम्भनियम	भाग पृष्ठ कारिका		
	२	२२३	१९४		१	३५६	८७
	२	२९७	२७	साधन	२	१२७	१०१
	२	३३३	५१	साधर्म्यादिसमजाति	२	२३४	२०७
सन्धानार्थताभेद	२	६८	३८	साध्य	२	८	३
सत्प्रयोगजत्व	२	२१८	१८३	साध्यधर्मा	२	८१	५२
सदसज्ज्ञानसबादविसबादविवेक	१	११६	४	साध्यविशान	२	१	१
सद्बृत्तकेवलज्ञान	२	३५७	७८	साध्यसाधनसंस्थिति	२	१३०	१०३
सन्तान	१	३५०	८४		२	२२९	२०१
	२	२६९	११	साध्यादिविषय	२	२४०	२११
	२	२६७	२२	साध्याभास	२	१२	३
	२	३४७	६३	सामग्रीगुणदोष	३	३०२	३१
	३	३४८	६४	सिद्धपरमात्मानुशासन	२	२४९	१
सन्तानसमुदायादिशब्दमात्रविशेष	१	४८५	१३१	सिद्धान्तविषयग्रह	१	३४२	७८
सन्दिग्ध	२	२१६	१८०	सुगत	२	२३८	२०४
समनन्तर	१	५२६	१६२	सुगतादि	२	३६९	८१
	२	११८	९२	सूक्ष्मान्तरितदूराध	२	२९८	२९
समय	२	५७	२९	सौगत	२	३६७	९२
	२	७०	३९	सयोगसमवायादिसम्बन्ध	१	४९४	१४६
	२	७०	४२	सशयैज्ञानतवादिन्	२	२५३	२
	२	३२१	४५	स्पष्टाभा	१	३३८	७३
समयाविप्रलम्भन	२	२८६	१९	स्याद्वाद	२	३५३	७०
समवाय	१	४२०	१०७	स्वचित्तमात्रगतवितारसोपानपोषण	१	२५१	३१
	१	५४२	१७०	स्वपरज्ञानसन्तानोच्छेदकारण	२	२६२	७
सम्प्रत्यस्तमितारोपनियम	२	१६४	१३८	स्वप्नेक्षणिकादि	२	२९१	२१
सम्प्रदायाविधात	२	३६३	८७	स्वभावातिशयाधान	२	१५९	१३१
सम्प्रीतिपरितापादिभेद	१	३४४	७९	स्वलक्षण	१	४५३	१२२
सर्वज्ञ	२	२१८	१८४		१	४७८	१२६
	२	३५७	७८		१	४८४	१२९
	२	२१६	१८०		१	४९०	१४०
सर्वज्ञसाधिनी	२	२१७	१८२		२	७५	४९
सर्वज्ञसंस्थिति	२	२९८	२९	स्वसर्वानुपलम्भ	२	२८७	२०
सर्वयैकान्तप्रवादातीतमोक्षर	२	२४९	१	स्वसंबेदन	१	२७७	३८
सर्वयैकान्तविदलेप	२	१३०	१०३	हेतु	२	१३	४
सर्वयोग्यता	२	३२०	४५		२	१५	७
सविकल्पक	१	३३६	७०	हेतुफलसन्तानवत्	१	४४३	११९
	१	४५३	१२२	हेत्वाभास	२	२१०	१७५
सहस्रद्रागबृत्ति	२	३५०	६७	हेतुवादिधर्तव्य	२	२५७	५

न्यायविनिश्चयविवरणगता ग्रन्था ग्रन्थकाराश्च

	भाग	पृष्ठ	प०		भाग	पृष्ठ	प०	
	[अ]				[ई]			
अकलङ्क	१	१	१०	ईश्वरदृष्टि	२	२७३	७	
		२	३३९	७	[उ]			
		२	३६८	२६	१	३१	४	
अक्षपाद	२	२६७	१३	उम्बेक	१	१७५	७	
अनन्तवीथे	१	१	११		[क]			
		२	१३१	१२	कण्वर	२	३६७	१२
		२	३६९	५		२	३६७	१३
अर्चट	१	४४९	२२		१	२५	१५	
		१	१६९	२८	कणाद	१	५१२	६
		१	१६९	२९	कनकसेन	२	३६९	६
		१	४६८	७		२	२४१	२३
		२	१५५	१	कपिल	२	३५९	९
		२	१७९	११	कुमारिल	१	४५५	२३
		२	२९७	८		२	७३	१३
अलङ्कार [म. धार्तिकालङ्कारः]	१	१९	१४		२	३२७	२२	
		१	११७	१०	[ग]			
		१	१७५	२०	गुणचन्द्रमुनि	२	१३१	१२
		१	१७७	१		[ख]		
		१	१८५	१२	खनभावु	२	२०३	१७
		१	४३०	२३		२	२१२	२७
		२	१६६	१७	चित्रमा	२	२१३	११
		२	१४६	२१	चूषि	२	२०८	७
		२	१६१	२३		२	३०१	८
		२	१७५	१६	[ज]			
		२	२६२	१८	जैमिनि	२	३०२, १९, २१	
		२	२६८	२८	[त]			
		२	३१२	२७	तत्रिमन्थन [धार्तिकनिश्चयन]	१	२६०	११
		२	२३९	१०		१	२६६	३
अश्वघोष						१	२६९	२०
	[भा]			तत्त्वार्थसूत्र	१	६७०	२८	
आशेष	१	४१२	१२	तिलोचन	१	१६७	९	
		१	५०६	११	[व]			
		१	५०७	१५	वदानाल	१	५८५	१६
आम्नाय	१	३१०	१९		२	२६८	८	
					२	३१९	५	

दिङ्नाम	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०	
	१	३६५	२२	धर्मनीति	१	४२६	१३	
	१	३६६	९		१	५२४	२३	
देव	१	२८	३		२	४९	३०	
	१	४२	५		२	१११	२२	
	१	१८९	१९		२	१३२	७	
	१	११५	२५		२	१६३	८	
	१	१३१	११		२	२००	२२	
	१	१९८	३		२	२३३	२६	
	१	२७८	१६		२	२३४	२७	
	१	३०१	८		२	३३७	१६	
	१	३६६	१०	धर्मोत्तर	१	१३२	२३	
	१	२७६	१७		१	५३०	१	
	१	४३२	२०		१	५३१	५	
	१	४७५	२२		२	२५	२०	
	२	४८१	१०					
	२	२६	१८	नरेन्द्रसेन	[न]	२	३६९	७
	२	४४	१६	न्यायभाष्य	१	५३६	४	
	२	१९४	१६		१	५३७	१०	
	२	१९४	२९	न्यायवार्तिक	१	३७५	२६	
	२	३६९	४, ९	न्यायविनिश्चय	१	५४५	१७	
देवनन्द	२	१८१	२२		[प]			
				यतञ्जलि	१	२३१	८	
				पदारभप्रवेश	१	४२६	२५	
				पद्माघती (देवी)	२	२७७	२०	
				पाणिनि	२	३१९	२५	
				पात्रकेशरी	२	१७७	२०	
					२	१८६	२४	
					२	२९८	३०	
					२	२३२	२४	
				पूज्यपाद	२	३१९	२७	
					२	३६९	५	
				पैठर	२	२१५	१४	
				प्रहाकर	१	१५	२३	
					१	१०७	८	
					१	११०	१०	
					१	१६९	२१	
					१	२७०	८	
					१	२८४	२६	
					१	३९६	१२	

[घ]

धर्मकीर्ति

१ १९ ७
 १ ३५ १७
 १ ४१ १३
 १ ११८ ४, ९
 १ १६० २४
 १ १६९ १३
 १ १७७ १८
 १ १८४ २३
 १ २७५ ८
 १ ३३१ २०
 १ ३३२ १४
 १ ३६५ २२
 १ ३८७ २३
 १ ३९९ १६
 १ ४०१ १७
 १ ४८० १

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०	
प्रभाकर	१	५२७	१३	[म]				
	२	११	६		मण्डन	१	३०९	३
	२	४१	२६			१	३१०	२२
	२	८१	६			१	३११	२
	२	१६२	१७			१	३१४	५
	२	२००	२७			१	८३६	२८
	२	२३८	१८			१	४१७	२९
प्रभाकर	२	३४६	२५		२	३१३	१४	
	२	२५०	१५		२	३२९	१	
प्रशस्तिकर	१	४१८	२७		२	३३१	२९	
भट्ट	[भ]			भतिवामर	१	१	१४	
	१	२९	२१		१	५४५	१५	
	१	२८६	२७		२	२४८	८	
	१	४३८	२७		२	३६९	१७	
भारत	२	२५०	१६, १८	महेश्वर	२	२४९	३	
	२	२५०	१२	मस्तकस्फोटविशेषप्रकरण	२	२२७	८	
भारवत भाष्य [शा. मा.]	१	४६४	१२					
भाष्य	१	१२१	२०	राष्ट्रपाल	२	२३९	११	
	१	५०८	१०	राहुबलनीति	२	२२१	१२	
	१	५०८	१६					
	१	५०८	२१	वादिवाज	२	३६९	७	
	२	२०२	२	वार्तिक	१	२२७	१	
	२	२०२	३		१	२२९	७, ११	
	२	२०२	१९	वार्तिक (प्र० वार्तिक०)	१	७३	८	
	२	२०२	२७		१	२४०	१३	
	१	२२०	१९		१	२६३	२३, २९	
	१	३५०	२८		१	२२९	२०	
भाष्य [न्यायभाष्य]	१	३५२	६		१	२८५	१	
भाष्य [वृक्षभाष्य]	१	२३१	९		१	३१८	४	
भाष्य [वीराभाष्य]	२	६०	१०		१	४०१	१७	
भाष्य [शावर भाष्य]	१	३१	४		१	१६२	१३	
भाष्यकार	१	३१	४		१	३२३	१८	
	१	१११	११					
	१	२१५	१	वार्तिक (वृक्षभा० भा० गा०)	२	६४	१४	
	१	३६८	१७	वार्तिककार (उद्योतकर)	२	२०३	६	
	१	३७२	३	विद्यानन्द	२	१३१	१२	
	१	४६५	२१		२	३६९	५	
	१	४७७	९	त्रिपाठागर	१	१	१७	
	२	२०१	२३	विष्णुनाथ	१	२३१	९	
	२	२४९	१३	विद्वानरूप	१	५६	१९, २५	

भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०	
	१	२२०	१५		२	१८१	१३
	१	२५७	७		२	२४७	५
	१	५३५	२०		२	३६७	८
विद्वानरूप	१	५३७	१८	सिद्धमर्हापति	२	३६९	१५
	२	२०२	२, २०	सिद्धसेन	२	१८१	२२
वृत्तिचूर्ण	१	२२९	१०	सिद्धविनिश्चय	१	१६८	६
वेद	१	३०	१	सीमन्वर	२	१७७	१९
	१	१६८	६	मुमतिदेव	१	६४	२७
	१	१७५	१४	सूत्र	१	२२९	७
	२	२५०	१२	सूत्र (चावांक)	२	९३	६
	१	३०२	२१		२	९५	१०
व्यास	१	४७६	८	सूत्र [त. सू.]	१	४३४	१०
	१	४७७	८		१	४३५	१५
	२	३००	६		२	१	४
व्योमवत्	१	२१४	९,		२	९७	४
	१	३७८	२६		२	३३४	३१
व्योमशिव	१	६१९	४	सूत्र [-याय]	१	५३६	१
	१	४२१	१०	सूत्र [यो. सू.]	१	२३१	७
व्याख्यानरत्नमाला	२	२६९	१३	सूत्र [वेद्यो०]	१	५०८	९
				सूत्रकार	१	९६	२२
[श]					१	४३४	२३
शान्तभद्र	१	५२६	२२	सूत्रकारादि	२	३६३	२५
	१	५२९	२८	स्याद्नादमहार्णव	१	४२८	१९
शास्त्र	२	३६७	१४				
श्रीपरवादिमह	२	२४९	४	[ज]			
श्रुति	१	१७६	२३	त्रिलोचनकदर्थन	२	२३४	२६
	१	४५६	८				
	१	४९६	१७	[ह]			
	१	५१३	१४	हेतुविन्दु	१	४४९	२२
					२	१५४	२४
[स]				हेमसेन	१	५४५	१५
सम्भतिसागर	२	३६९	६		२	२८८	८
समन्तभद्र	१	१	९	देवानाम	२	२५५	६
	२	५७	१८	धमालर	१	५४	१३
	१	६५	१५	निबन्धनकार (प्रज्ञाकर)	१	३९५	५
	१	४३८	२७	निबन्धनकार (अकालक)	१	४३४	२२, २३
				न्यायविनिश्चयतात्पर्यावयवोक्तिनी	२	३६९	१९

न्यायविनिश्चयविवरणगताः केचन विशिष्टाः शब्दाः

	भाग	पृष्ठ	प०		भाग	पृष्ठ	प०
	[१]			अ तददृष्टान्त	१	३०४	२०
वकिञ्चिन्नर	२	१२९	१३	अ त-व्याप्ति	२	८२	१९
अधिहोन	२	२५१	१३		२	१२८	१७
अशवासिद्ध	२	२२६	७		२	३६३	९
अतिदेशवचन	०	३६१	९	अ धे सुलोचनव्यवहार	१	१९	१७
अतीत्य	०	१७०	९	अ-न्यथानुपपत्तिवार्तिक	२	१७७	२१
अवीन्द्रिय	१	११	२०	अ यथानुपपत्तय	२	१५७	१२
अतीन्द्रियप्रत्यक्ष	१	५४४	१	अ त्रयव्यतिरेकी	२	२०३	१३
अज्ञा त्रयायदशनादिरूप	९	२९७	९		२	३०६	११
अदृश्यानुपलब्धादि	२	०३	२१	अपेक्षा	१	४५९	३३
अदृश्यानुपलब्ध	२	१९१	९	अपोद्धारणरूपन्याय	१	३९७	१७
अदोषोद्भावयन	२	२३९	२७	अपोक्षय	२	२५०	११
अधिपातप्रत्यय	१	३३४	१७	अप्रदान-व्यतिरेक	२	२४१	१८
अन्त शरीरवृत्ति	२	३२	१२	अप्रदागताचय	२	५४१	५
अन वय	२	२४१	४	अप्स्यदरी	२	३१५	१७
अनभ्यासदशा	१	२९७	३	अत्राधितविषयान	२	१७८	२९
अनादिसम्प्रदाय	२	३०२	५५	अत्रज्ञ	२	१	२४
अनुपलम्भ	१	२१९	१९	अभावज्ञान	२	३६३	१२
	२	१९०	१७	अनायेका त	२	१३	१७
अनुनाह	२	३३०	२२	आभाजयोगभेदत्व	१	३८५	५
अस्त	२	५६	१४		१	३८८	११
अनेका तत्वाद्	१	३८३	२४	अभ्यासदशा	१	१६७	१६
	१	४४९	५७	अथलय	२	३६६	२२
अनेकान्तात्मन	१	४७७	९	अथवादी	१	३९६	५८
	१	१४८	७	अथसद्य	१	५७	७३
अनेका तान्मकत्व	१	४७६	७	अथापरतिनिय धन	२	५५	११
अनेकार्थसमवायिलिङ्ग	२	२००	१३	अत्राग्भोगसोखादि	१	१०९	१३
अनेकान्तिक	२	२१६	१३	अलकारकुत् (प्रशाकर)	२	१८३	११
अनेकात्पत्तय	२	२२९	३०		२	२००	२४
अतरदल क	१	२२९	५	अलकाररन्तु (प्रशाकर)	१	३६३	२०
	१	२५३	२१	अवयवी	१	३८०	१
	०	५३	२१		१	६२७	१
	२	१५	२३		०	१३३	१३
	२	२३१	२६		२	१३९	७६
	२	२८३	९	अवरो न	२	२०१	१

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
अवस्तरकुटीरफोटोरास्तगत-				उभयदोष	१	४२८	९
कीटकगणनादिगोचर	१	९	२२	उभयविकल	२	२४०	२९
अवस्थाचतुष्टयप्रतिष्ठा	१	५३१	२०	उभयाग्रावृत्त	२	२४१	१०
अविद्या	१	३११	७	[ऋ]			
अवीत	२	२०८	१३	ऋजुसूत्र	२	३६६	२७
अवीतवीतावीत	२	२०१	१४	[ए]			
अव्यतिरेक	२	२४१	१६	एकत्वप्रत्यभिहान	१	४८६	७
अगक्यविनेचनत्न	१	३७९	९	एकत्वाध्यवसाय	१	५२३	१४
आसाधनाद्भवचन	२	२३६	२४	एकत्वान्तवाद	२	१८८	२४
	२	२३७	६	एकत्वान्तवाद	२	१६५	८
असिद्ध	२	१२९	९	एवमभूत	२	३६६	३१
[जा]				[क]			
आकारवाद	१	२८५	१९	कठ	२	३०३	२२
आकाशश्रोत्रपद्म	२	३२७	२३	कदम्ब	२	२६२	१७
आत्मरूप	२	२५६	५	कर्कटीभक्षण	२	१४५	२
आत्महिंसा	२	२५६	१०	कर्णशङ्खुल्यवगुण्डितत्व	२	३२५	१३
आदित्यमन्थानुमान	२	२०२	२७	कर्मपुत्रल	२	३४२	११
आदिवाक्य	१	५३	३	कल्पनाभेद	१	५२४	९
	१	७७	९	वाक्यासित	१	७०	२४
आप्त	२	२०३	१३	काचपच्योपनिपात	१	४१३	१४
आप्तवाद	२	३५५	१८	वापिल	१	२४४	१७
आभास	१	५३३	१२	वापिलीय	२	३६७	१३
आयुवद	२	२९९	१६	वारकसाकल्प	१	६०	१५
	२	३५८	२८	वात्-कैकदेश	१	४०८	१३
आवृत्तान्नाकृत	१	३७०	१७	वार्थानुपलम्बि	२	१९५	१५
आवृत्तिपरिपाक	२	३३०	२६	वार्थानुपलम्ब	२	१९१	१
आध्यासिद्ध	२	२२८	३	वाल	२	१७५	५
आद्यत्व	२	३४२	१३	वीतिवार्तिक (प्रमाणवार्तिक)	१	४०१	१७
आत्मवाद	२	३३५	२४	कृतक	२	२१९	१६
[इ]				वृत्तिकोदय	१	५२	१२
इन्द्रियज्ञान	२	२७८	२१		२	२००	१२
इन्द्रियाप्यक्ष	१	१०७	५		२	२०८	२७
[ई]				केवलज्ञान	२	२९७	५
ईशानिकादि	२	३५९	१०	केशमशकादि	१	५४०	१
ईश्वरादि	२	२६५	२७	केशोण्डुकादि	१	३६२	६
[उ]				कौमारिल	२	३१७	३३
उत्पाद	१	४३९	८	धणभङ्ग	१	४७०	९
	१	४८४	३	धणपट्टकमस्यायी	२	३२४	३२
उपमान	२	३६१	२८	धणिक	१	४७४	१
					१	५१६	२८

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
[ख]				चोदना	१	३०	१७
खज्ञादि	२	२६०	१२	चौर्य	२	२५६	२३
खलविलाभ्तर्गतबोधादि	२	१७५	११	[छ]			
[ग]				छत्रचामरहरिविष्टरादि	२	२५७	१६
गजनिमीलन	१	३८	२३	छलादिक	२	२३८	२७
	२	१९४	२०		२	२४२	२६
गण्डशूल	१	२९७	१२	[ज]			
गर्दभीमुखा	२	२५६	२६	जननीगुरुवल्ग्यादि	२	२५६	२८
गुण	१	४२८	१८	जयेतरध्यवस्था	२	२३४	२८
	२	३०३	१३	जल्प	२	२४३	२३
गुणपर्यय	१	४२८	२३		२	२४४	२४
गुणसूत्र	२	९७	७	जातिस्मरण	२	१०८	१५
	२	१०१	२६	जात्यन्तार	१	४४६	२६
गुणार्थिक	१	४३१	६	जीवन्मुक्षीर	२	२०५	९
गृहवासाहादिप्रत्यक्ष	२	२८८	१	जैन	१	११८	१५
गोत्रखलनादि	२	२१९	११		१	३७०	१२
गोलक	२	३२५	२३		१	४२८	११
	२	३२७	२		१	४७८	२४
ग्रामवाग्निनी	२	२९१	७		१	४८१	९
[च]					२	२४	२२
चक्षुःश्रवा मुखक	२	२२५	५		२	११९	२७
चतुःसत्य	१	१७	२		२	१२६	१३
	१	५३२	१		२	१४०	२९
चतुरस्रभी	२	१८२	२९		२	२३५	१०
चलाचलादि	१	३६६	८		२	२५९	१२
चाक्षुपतेज	२	३१५	४	जैनेश्वर शायन	२	३६८	२४
चातुर्वर्ण्यादि	१	५०५	१६	शातन्व्य	२	१७८	९, २१
चार्वार्क	१	१९	७		२	२२२	१२
	२	९६	१५	च्योतिर्ज्ञान	२	३५८	२७
	२	१५८	७				
	२	२७३	२३, २७	[त]			
चिन्तायासङ्क्रम	२	१५४	९	तत्पुत्रादि	२	२३२	११
चित्रशानादि	१	३८३	३		२	२३८	१९, २२
चित्रपतङ्गादि	१	३७१	१४	तथागत	१	३१२	७
चित्रमिदं रूपम्	१	३८०	७		२	२५८	१४
चित्तैकचित्तवाद	१	३८०	७		२	२८१	१
चित्तभ्रमकीपनिबन्धन	२	३२८	१०	तद्वर्जात	२	१०६	२३
चिरन्तनाचार्याणुस्मरण	२	२३२	२४	तदेकदेशवृत्ति	२	२२६	२
चित्तवन्दन	१	३०२	१०				

	भाग	पृष्ठ	प०		भाग	पृष्ठ	प०
त मनसिभार	२	३३८	३५				
तर	२	३३७	१	ध्यान्ध	१	६६	२८
तप सरण	२	३३६	३०	ग्रीव्य	१	६८६	३
तममनाशलाखोहणादपरिक्रम्य	२	३३६	२७	धनियमत्त	२	३०६	२७
तर्क	२	१८७	९				
	२	३६०	३२				
ताथागत	१	३७	१०	नय	२	३६६	२२
	१	१६४	१३	नयविधत्त	१	२०८	२२
	१	२४१	२१	निग्रह	२	२३९	१०
	१	३७५	१२	निग्रहरूपन	२	२४३	३
	१	३८०	२७				
	१	४८१	१०	नित्यत्व	१	३०४, १७, २०	
तादात्म्यतदुत्पत्ति	२	१७	९	निग्रह	१	४	७
तापित्त	२	१६०	१४	निर्वाग	२	१७०	१५
तियक्त्वाभाव	१	११९	१७	निराशवादव्यापत्ति	१	४१५	१२
तैमिरकैशादिक	१	१७७	१४	निरययविनाश	२	१७७	१५
तैमिरकैशादिभेद	१	४३७	२४	निरोध	१	३४५	२१
तैमिरिकनीलादि	२	१४५	२८	निराधसत्य	२	१०८	२
तैमिरिककैशादिवत्	१	१९१	११	निमल यायवेदी	२	२७०	६
त्रिकोटिशुद्ध	१	५३०	२२	निमूलप्रहाणि	२	२७२	१४
त्रिविध	२	३६०	७	निवाण	२	३४६	२०
त्रिरुषी	२	२०३	६	निविकल्पत्व	१	७२४	३
त्रैरूप्य	२	१७८	११	निपधनादी	१	४६१	२६
				नीलादिनिर्वाग	१	५१६	१६
				नृत्तविहृत	१	३७२	१७
				नृसिद्धत्त	१	३७२	१९
				नैगम	१	१७२	१४
					२	३६६, २३, २४	
				नैयायिक	१	१७९	१७
					१	१८०	४
					१	२०९	२६
					१	२२४, १४, १९	
					१	२२७	११
					१	५३७	१
					१	५४२	२७
					२	२३४	११
				नैपथ्यादि	२	३०३	१
				नैयायिकमय	१	६०	५

[द]

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
श्रीद्ध	१	४८०	९	मानस	१	५२४	२०
	२	२	२४		२	२५८	२२
	२	१८८	५	मागंसत्त	२	२५८	४
	२	२१८	४	मालव	२	३१४	२५
	२	२५१	१३	महिंदर	२	२९६	२७
	२	३७०	३३	मौमासक	१	८१	२४
ब्रह्म	१	४५८	१३		१	११३	२४
	१	५१३	५		१	२०७	२६
ब्रह्ममीमांसा (ब्रह्मसूत्र)	२	३४८	७		१	२२७	११
ब्रह्मवादी	१	३१२	८		१	३०४	१७
	१	४७६	१९		१	५४१	३
	१	८९८	१५		२	३६	१८
	२	३४९	२७		२	३७	१२
ब्रह्मविद्	२	१२	१७		२	५०	६
	२	३४६	२४		२	८२	१
ब्राह्मण	१	५००	५		२	२२१	२१
					२	२५१	१३, १७
					२	२८७	८
					२	३१४	३
					२	३१६	३१
					२	३६२	१८, २४
				मीमांसा	१	३२	२८
				मुख्य	२	३६०	७
				मूर्च्छा	२	२५७	१३
				मुगराजवधू	२	२५६	४
				मेचकमण्डान	१	३७८	८
				मेपकल्प	१	३८२	१९
				मेत्री	२	३४७	८
				मीध	२	३४८	१४, १९
				म्लेच्छादिधर्मावदेश	२	२५३	३
				म्लेच्छादिव्याख्यान	२	३६९	२१
				यशार्थ	२	३३	२२
				यागिक	१	१८७	१९
					२	३०७	३२
				योग	२	२५९	१२
				योगिशन	२	२५८	२३
				योग	१	२५	१६
					१	११२	२७

[म]

भगवत्सीमन्धरस्वामितीर्थकरदेवसमवधारण

२ १७७ १९

भावना

२ २५० १६

भाविकारणतादि

२ २०० २२

भाविता

२ १७६ १०

भूतवादी

२ ९६ २३

भेदशुद्धि

२ ३१८ २

भोग

२ २३१ १०

भौतियाख्यान

१ ३१५ १०

भोतमुद्रामात्रक

१ ३८ ७

भोतमुद्राप्रमाणक

१ २१७ १६

[म]

मङ्गल

१ ३ ९३

मणिक्रपाणादि

१ ३१५ १

मन्त्रभ्यानादि

२ २९८ ६

मन्दविस्मिदित

२ ३०८ २

महदादि

१ ४७१ १८

महाकृपापुत्र

२ २६० १२

महेश्वरादि

१ ४३४ ६

सागध

१ ५०० २४

सागधिवारादि

२ ३०२ २३

साधुर

२ ३६२ २२

[य]

यशार्थ

२ ३३ २२

यागिक

१ १८७ १९

२ ३०७ ३२

योग

२ २५९ १२

योगिशन

२ २५८ २३

योग

१ २५ १६

१ ११२ २७

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
योग	१	२१५	१४	विरुद्ध	२	१२९	८
	१	२२६	६		२	२१६	५
	१	३८०	१		२	२२६	१
	१	४२५	२४	विरुद्धकार्योपलब्धि	२	१९५	२२
	२	५०	६		२	१९९	२२
	२	१४०	२९	विरुद्धधर्माप्याप्त	१	३६८	२२
	२	२४३	३	विरुद्धविधि	१	१९९	२३
	२	२७६	२०	विरुद्धन्यायोपलब्धि	२	१९५	१९
	२	३४९	२६		२	१९९	२१
					२	२१८	५
[र]							
रकारकत्व	१	३७१	१२	विरुद्धोपलब्धि	२	१९५	१७
रध्यापुष्टय	२	२१६	२१	विनशातः	२	२१६	१२
रसवीर्यादि	२	२९८	६	ध्वन्यणश्लोक	२	१६१	३
रसादि	२	१९८	११	विषयविशानतच्छान	१	२८९	२२
				बोत	२	२०८	१४
[ल]							
लतारुष्मादीपधि	२	२९८	६	बीतादि	२	१८१	१४
ल्लिङ्ग	२	१२७	९		२	२०१	१४
ल्लनपुनरुत्पन्नकेशनखादि	२	३१६	५	बीतावीत	२	२०८	१५
ल्लनपुनजातनखकेयादि	१	४८६	७	वृत्ति	१	५३४	१६
ल्लनपुनजातनखादि	१	४३५	२९	वृत्तिनूर्ण	१	२२९	१०
				वृत्तिपर्यनुयोग	१	४१८	६
[व]							
वर्तमानता	२	१७५	७	वृद्धत्ववहार	२	२५१	१७
वशी करणशक्त्यादि	२	२९६	६	वेदवादी	२	७५	१७
वातप्रकृति	२	३८१	१८	वैदिक	१	५३०	१६
वाद	२	२४३	६	वैयक	२	२९९	१६
वादभात	२	२४४	२२, २६	वैयक्यादिशास्त्रकार	२	२५५	२१
वामदेव	२	३०३	२२	वैयक्यादिशास्त्रार्थ	२	२२४	१३
वासना हेतुवादी	१	८०६	११	वैधर्म्य	२	१४१	७
विगम	१	४८४	३	वैद्योपिक	१	३२७	२४
विचाररुद्धस्मरुचीभेदनिर्भेदभीत	१	४४०	२२		२	९७	४
विशानवादी	२	१९	१५	व्यक्त्व इत्यतिभेद	२	११८	१
वितण्डा	२	२४८	२४	व्यतिरेक	२	२०३	१२
विधवादी	१	४६१	२३		२	२८५	९
विधूतकल्पनाजाल	२	२५८	६	व्यवहार	२	२६६	२७
विनाश	२	१५६	३	व्याकरण	१	३२	२८
विपक्षवादी	२	२२६	१	व्याख्यानश्लोक	२	१४८	६
विपरीताधिद्ध	२	१२९	१२	व्यापकविरुद्धोपलब्धि	२	२१८	५
विभ्रमवादी	१	३८२	२३	व्यापहारिक	२	३६०	७
विभ्रमीकान्तवादी	१	३८२	१७	व्यावृत्तिभेद	१	४७८	७

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
	श			सकलवस्तुधर्मनैरात्म्यवादी	१	११३	१९
शकटोदयादि	२	२००	१२	सङ्घेत	२	३२०	१०
शक्ति	१	४२९	२६	सद्यतिपशुत्व	२	१७९	२६
शक्तमूर्धन्	२	२५४	५	सत्यस्वप्नादि	२	२८८	७
शतृयानच्	२	३५२	३		२	२९१	८
शब्द	२	३६६	२८	सत्त्वकृतकत्वादी	२	१५५	१३
शब्दमात्र	२	३०४	१७	सत्सम्प्रयोगाज्ञत्व	२	२१८	१३
शादूक	१	३८५	२०	सदुत्पादादिनयामक	१	४४०	१०
शास्त्र	१	५३२	२५	सन्दिग्ध	२	१२९	१२
शास्त्रकार	१	९७	२२	सन्दिग्धसाधन	२	२४१	३
	२	३२१, १६, २५		सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक	२	२८१	१२
शास्त्रान्तर	१	१०४	२५	सन्दिग्धसाध्य	२	२४१	१
शून्यता	१	२६८	२०	सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक	२	२४१	१०
शून्यवादी	१	२६८	२	सन्दिग्धासिद्ध	२	१२९	११
शेषवत्	१	२०१, १८, १८			२	२२६	७
शौद्धोदनि	१	३२१	२	सन्दिग्धोभय	२	२४१	४
श्रद्धालुकूलोत्पत्ति	१	५५	१२	सन्दिग्धोभयव्यतिरेक	२	२४१	१४
श्रीवर्द्धमान	१	४	३३	सन्निकर्ष	१	५३५	५
श्रीतृजनमवर्तन	१	५१	२४	सपक्षव्यापि	२	२०७	११
श्रोत्रादिदृष्टि	१	५३४	१८	सपक्षैकदेशवृत्ति	२	२०६	११
श्वमासमक्षण	२	२५१	१३	सप्तमङ्गी	२	३५०	९
	प			सप्तविंशतिविधत्व	२	२०८	२३
पाङ्कल्प	२	२१०	१५	सप्तभिरूह	२	३६६	३०
	स			सप्तवाच	१	४१८	१५
सकल्प	२	११०	२९		२	२९३	२८
समह	२	३६६	२६	सप्तवाची	२	२०९	२
समहदलोक	१	२९९	११	सप्तवाच्येनार्थ समवाच्य			
सशासत्रिलोक	२	३६२, १८, २९		(वि) विरोधि	२	२०१	१५
सयोगी	२	२०८	२८	समुदयसत्य	२	२५८	३
सयोग्यादि	२	१८१	१४	समुद्र्यातदद्या	२	३४९	१७
	२	२०१	१४	सम्प्रयोग	१	५४१	४
सवर	२	३४४	२	सम्प्रयोगाभिधेयप्रयोजनलक्षण	१	५१	१९
सविद्वैत	१	३१३	५	सम्प्रयोगान्त	१	२५२	१४
सवृत्ति	१	२७३	२	सर्वस्यवाद	१	४०	२९
	१	३८६	१७	सव्येतरनारीकुचचूचुकवत्	२	१९६	२३
संज्ञयादि	१	४२८	७	सहोपलम्भ	२	२२६	११
संज्ञायादिदोषप्रसङ्ग	२	३५४	११	साकारवाद	१	२४६	१५
संज्ञायादिप्रसङ्ग	२	३५४	१३	साङ्ख्य	१	२४४	११
सहति	२	१४६	२७		१	५३४	१३
					१	५३५	१७

	भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०
साङ्ख्य	२	११	७	सौगत	१	११८	१५
	२	२०	१२		२	१३०	२०
	२	१९२	९		१	१०८	२३
	२	२८१	१		१	१६७	९
	२	३४९	२६		१	२१६	१७
साङ्ख्यसिद्धान्तानभिज्ञान	१	२४४	२१	१	२२२	१४	
साङ्ख्यदिमत	२	२७१	५	१	२२४	१४	
सामग्रीरूप	१	५८	३	१	२२६	६	
साधनाभ्यासवृत्त	२	२४७	९	१	३१२	८	
साधनार्थद्विगमा जाति	२	२३४	२१	१	३६०	१६	
साध्यविकल्प	२	२४०	२८	१	३५०	१६	
साध्याभास	२	१२	४	१	३८३	१	
साध्याभ्यासवृत्त	२	२४१	८	१	३७८	२३, २८	
सामान्य	१	४९९	८	१	४८३	२१	
सामान्यलोटप	१	२०१	१४, १९, २७	१	४८९	२७	
सिद्धपुरेश्वर	२	३६९	१८	२	१८		
सिद्धान्तन्यापत्ति	२	२३३	९	२	११९	२७	
सुगत	१	१७	१३	२	१४४	७	
	१	२७	३०	२	१७६	१३	
	१	३५	१९	२	१८०	१९	
	१	११०	१७	२	२१७	१०	
	१	५३२	६	२	२३३	८	
	२	१७६	१	२	२३७	८	
	२	२१५	२४, २७	२	२६०	२१	
	२	२५७	२७	२	२६२	२७	
	२	२५८	१९	२	२६४	८	
	२	२७९	८	२	२६८	८	
	२	३५०	७, ९	२	३४३	२०	
	२			२	३६७	३	
	सुनिश्चितासम्भवदुर्गाधिकप्रमाणत्व	२	१७७	२६	२	३६३	१६
सुभाषित	२	३३९	५	२	३६७	१०	
सूत्र	१	५००	२४	२	३६७	११	
सेनाबनप्रतिभासवत्	१	४१५	२७	२	३३	१०	
सौगत	१	१६	३	२	३६-	२०	
१	०८	९	२	१४-			
१	९७	२३	२	३०१	३३		
१	११२	२७	२	३६०	१६		

	भाग	पृष्ठ	प०		भाग	पृष्ठ	प०
				सकलवस्तुधर्मनिरात्म्यवादी	१	११३	१९
शकटोदयादि	२	२००	१२	सङ्केत	२	१२०	१०
शक्ति	१	४२९	२६	सत्यप्रतिपक्षत्व	२	१७९	२६
शकभूर्धन्	२	१५६	५	सत्यस्वप्नादि	२	२८८	७
शतृशानच्	२	३१२	३		२	२९१	८
शब्द	२	३६६	२८	सत्यवृत्तकत्वादी	२	१५५	१३
शब्दमात्र	२	३०६	१७	सत्यप्रयोगज्ञान	२	२१८	१३
शास्त्र	१	३८०	२०	सदुत्सादादित्रयात्मक	१	४४०	१०
शास्त्र	१	५३२	२५	सन्दिग्ध	२	१२९	१२
शास्त्रकार	१	९७	२२	सन्दिग्धसाधन	२	२४१	३
	२	३२१	१६, २५	सन्दिग्धसाधनव्यतिरेक	२	२६१	१२
शास्त्रांतर	१	१०४	२५	सन्दिग्धसाध्य	२	२४१	१
शून्यता	१	२६८	२०	सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक	२	२४१	१०
शून्यवादी	१	२६८	२	सन्दिग्धाधिद	२	१२९	११
शोषक	१	२०१	१६, १८		२	२२६	७
शोद्धोदनि	१	३२१	२	सन्दिग्धोभय	२	२४१	४
श्रद्धातुङ्गलोपति	१	५५	१२	सन्दिग्धोभयव्यतिरेक	२	२४१	१४
श्रीवर्द्धमान	१	४	५३	सन्निकर्ष	१	५३५	५
श्रोतृजनप्रवर्तन	१	५१	२४	सपक्षव्यापि	२	२०७	११
श्रोत्रादिवृत्ति	१	५३४	१८	सपक्षैकदेशवृत्ति	२	२०६	११
श्वमासभक्षण	२	२५१	१३	सप्तमङ्गी	२	३००	९
				सप्तविंशतिविधत्व	२	२०८	२१
पाङ्कुरूप्य	२	२१०	१५	सप्तभिरुद	२	३६६	३०
				सप्तवाय	१	४१८	१५
सङ्कल्प	२	११०	२९		२	२९३	२८
सप्रह	२	३६६	२६	सप्तवायी	२	२०९	२
सप्रहलोक	१	२९९	११	सप्तवायेनाथ सप्तवाय			
सोत्सर्गिलोक	२	३६२	१८, २९	(वि) विरोधि	२	२०१	१५
सयोगी	२	२०८	२८	समुदयसंय	२	२५८	३
सयोग्यादि	२	१८१	१४	समुद्भातदशा	२	३४९	१७
	२	२०१	१४	सम्प्रयोग	१	५४१	४
सवर	२	३४४	२	सम्प्रयोगाभिधेयप्रयोजनलक्षण	१	५१	१९
सविद्वैव	१	३१३	५	सम्प्रयोगान्त	१	२५२	१४
सवृत्ति	१	२७३	२	संशयवादा	१	४०	२९
	१	३८६	१७	संशयवादादि	२	१९६	२३
सद्यथादि	१	४२८	७	संशयवादादि	२	२२६	११
सद्यथादिदोषप्रसङ्ग	२	३५४	११	साकारवाद	१	२४६	१५
सद्यथादिप्रसङ्ग	२	३५४	१३	साहचर्य	१	२४४	११
सदृति	२	१४६	२७		१	५३४	१३
					१	५३५	१७

	भाग	पृष्ठ	प०		भाग	पृष्ठ	प०
साङ्ख्य	२	११	७	सौगत	१	११८	१५
	२	२०	१२		१	१३२	२०
	२	१९९	९		१	१०८	२१
	२	२८१	१		१	१६७	९
	२	३४९	२६		१	२१६	१७
साङ्ख्यसिद्धान्तानभिज्ञान	१	२४४	२१	१	२२२	१४	
साङ्ख्यादिमत्	२	२७१	५	१	२०४	१८	
सामग्रीरूप	१	५८	३	१	२२६	६	
साधनाभ्यासवृत्त	२	२४१	९	१	३१२	८	
साधर्म्यादिसमाजाति	२	२३४	२१	१	३६०	२६	
साध्यविकल	२	२४०	२८	१	३५०	१६	
साध्याभास	२	७२	४	१	३८३	१	
साध्याभ्यासवृत्त	२	२४१	८	१	३८७	१६	
सामान्य	१	४९९	८	१	४७८	२३, २५	
सामान्यतोदृष्ट	१	२०१	१४, १९, २७	१	४८९	२५	
				२	१८	५	
सिद्धपुरेदेवर	२	३६९	१८	२	११९	२७	
सिद्धान्तन्यायपत्ति	२	२३३	९	२	१४४	७	
सुगत	१	१७	१३	२	१७६	१३	
	१	२५	२०	२	१८२	१९	
	१	३५	१९	२	२१७	१०	
	१	११०	१७	२	२३३	५	
	१	५३२	६	२	२३५	८	
	२	१७६	१	२	२४०	२१	
	२	२५५	२४, २७	२	२४२	१८	
	२	२५७	२७	२	२६९	२७	
	२	२५८	१९	२	३२६	४	
	२	२५९	८	२	३३८	४	
	२	३५९	७, ९	२	३४३	२२	
				२	३४७	३	
मुनिश्चितासम्भवद्राधकप्रभाषण	२	१७७	२६	०	३६३	२६	
सुभाषित	२	३३९	५	०	३६७	१०	
सूत्र	१	५००	२६	२	२६७	१८	
सेनावनप्रतिभासवत्	१	४१५	२७	२	२३	१०	
सौगत	१	१६	३	२	३६५	२०	
	१	०८	९	२	१४५	५	
	१	९७	२३	२	३२८	३३	
	१	११०	२७	२	३६०	१६	

भाग	पृष्ठ	पं०		भाग	पृष्ठ	पं०	
स्मृतिप्रमोषवाद	१	७२	६	स्वप्नान्तिक	१	३०४	३
स्याद्वाद	१	३८०	७	स्वभावाबलुपलम्भि	२	२१८	१७
स्याद्वादविद्यापति	२	३६९	१९	स्वभावाबलुपलम्भ	२	१९१	१
स्याद्वादविद्विप्	१	३९२	९	स्वरूपासिद्ध	२	२२६	११
स्याद्वादानुगमन	१	६१	१०	स्वसवेदन	२	२५८	२३
स्याद्वादामोषलान्छन	१	३३	१	स्वसवेदनप्रत्यक्ष	१	५३१	६
	२	३३३	२९	स्वार्थातिलङ्घन	२	२८८	८
स्याद्वादिमत	२	२०३	३	स्वात्मनिययाविरोध	१	२१७	१७
स्याद्वादी	१	२८	९				
	१	५७	१३	द्विद्वारादि	२	२४१	१५
	१	६४	२		२	२५७	२५
	२	८२	२२	हिंसा	२	२५६	३
	२	३३२	१	हेत्वाभास	२	१२९	३
सूत्रोपीनप्रकाशन	२	२३५	१९		२	२१०	१९

मूलटिप्पण्युपयुक्तग्रन्थसङ्केतविवरणम्

- अक० टि०-अकलङ्कप्रथमम्, टिप्पणी [सिषी जैन सीरिज, कलकत्ता]
 प्रथम खण्ड ६६, ३५८, ३६३, ४४०, ५२४
 द्वि० ख० २२६, ३३९, ३६४
- अपोहसि०-अपोहसिद्धि [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता]
 प्र० ख० १३३
- अभिषर्गको०-अभिषर्गकोश [आनमण्डल प्रेस, काशी]
 प्र० ख० १४
- अभिस०-अभिसम्प्रयागोकाङ्कार [मायकमण्ड सोरिज बडोदा]
 प्र० ख० ३६४
- अवयविनि०-अवयविनिराकरणम् [एशियाटिक सोसाइटी कलकत्ता]
 प्र० ख० ३६८, ३७०, ३७१
- अष्टा०-अष्टसतो अष्टसहस्रा मुद्रिता [निणय सागर प्रेस, बम्बई]
 प्र० ख० ५, ५४, ३०१
- अष्टसह०-अष्टसहस्री [निर्णयसागर प्रेस, बम्बई]
 प्र० ख० ५४, ५७, १३७, ३०१, ४७१
 द्वि० ख० १९९, २४३,
- आपस०-आप्तपरीक्षा [जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी संस्था, कलकत्ता]
 प्र० ख० ३८
- आप्तमो०-आप्तमोमाता, [जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी संस्था, कलकत्ता]
 प्र० ख० २५, २७, ११३, ४१५, ४३०, ४३९, ४६९, ४८५
 द्वि० ख० २८, ३९, २३३, २५५, २९८, ३६५
- ईशा०-ईशावास्योपनिषद् [गीता प्रेस, गोरखपुर]
 प्र० ख० ३१०, ३११
- उत्तरा०-उत्तराभ्ययन सूत्रम् [आगमोदय समिति, वरत]
 प्र० ख० ४२८
- नग०-नग्वेद० [आनन्दाश्रम सीरिज, पूना]
 द्वि० ख० ३४
- प्रेत०-प्रेतरेय ब्राह्मण [आनन्दाश्रम सीरिज, पूना]
 प्र० ख० ४३८
- कठो०, कठोप०-कठोपनिषद् [गीता प्रेस, गोरखपुर]
 प्र० ख० ३१९, ३५१, ३५२, ४३८, ६५५, ५१०
 द्वि० ख० ९०, २७३, २७६
- कात०-कातत्र व्याकरण
 प्र० ख० ५०५
- काशि०-शीमाशाश्रोकवासिधरव सुचरितसिद्धि विरचिता काशिका टीका [त्रिवेद्रम्]
 प्र० ख० ५०६
- किष्णा०-किष्णावली [नौख० वादी]
 प्र० ख० ४३९
- कौसी०-कौशीतक ब्राह्मणम् [आनन्दाश्रम सीरिज, पूना]
 प्र० ख० २५०
- खटु श०-खटु शतकम् [विदरभारती प्रथमालय, शान्तिनिकेतन]
 प्र० ख० ३६६
- छान्दो०-छान्दोग्योपनिषद् [गीता प्रेस, गोरखपुर]
 प्र० ख० १७६, ३१४, ३४६, ३५२, ४०८, ४५३, ६६४, ४६५, ४७६, ५१३, ५३३
 द्वि० ख० १६, ३४, ४२, ९०, १६४, २७६, २८०, ३०१, ३३४, ३५१
- जयच०-जयचपलाटीका, [द्वि० जैनसंघ मथुरा]
 प्र० ख० ९६
- जैमिनि०-जैमिनिस्मृतिकृत [सिषीजैन सीरोज]
 द्वि० ख० १८१
- जैनेन्द्र०-जैनेन्द्र व्याकरण [जैनसिद्धान्तप्रकाशिनी संस्था कलकत्ता]
 प्र० ख० ५४१
 द्वि० ख० ३१९
- जैने० महा०-जैनेन्द्र महाशक्ति [शानपाठसंस्था]
 प्र० ख० ५८
- जैमिनि०-जैमिनीयम्
 द्वि० ख० ३१८, ३१९

तारकी-—शांख्यतत्त्वक्रीमुदी [चौख० काशी]

प्र० ख० २२९

तारमं-—तत्त्वसमूहः [गायकवाड सीरिज, बङ्गोदा]

प्र० ख० १६, १९, २८, ५६, ८२, १२८, १२९, ३५६, ३५८, ३६६, ३७१, ३९३, ४२१, ४५२, ४६९

द्वि० ख० ३००

तारमं० पं०-—तत्त्वसमूहसंज्ञिका [गायकवाड सीरिज, बङ्गोदा]

प्र० ख० ५१, १२८, १३१, १६९, ३६३, ४३९, ४६९

द्वि० ख० २२६

त० भा०-—तत्त्वार्थभाष्य [देवचन्द्र लालभारं, सूरत]

प्र० ख० ५

तत्त्वार्थसांख्यिक-—[जैनसिद्धान्तप्रकाशिनो संस्था कल]

प्र० ख० ४३१

तर्कभा०-—तर्कभाषा मो० अफरीया [बङ्गोदा स. चौरीज]

प्र० ख० १६४

त० श्चो०-—तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकम् [निर्णयसागर प्रेष, बम्बई]

प्र० ख० ३, ५५, ५६

द्वि० ख० १८७, २०६, २२०, २३६, २९७, ३६०

त० सा०-—तत्त्वार्थसंग्रह [प्रथमगुच्छकाप्रति]

द्वि० ख० ३६०

त० मू०-—तत्त्वार्थसूत्र [सर्वार्थसिद्धिसम्मतसूत्रपाठान्वितम्]

प्र० ख० ७, ५०, ९६, १६३, ४२८, ४३०, ४४१, ४७०

द्वि० ख० ९७, १०२, ११३, १३८, १४४, २२२, २५६, २५७, ३१०, ३३४, ३४७, ३६२, ३६६

तिलोप०, ति० प०-—तिलोपपञ्चासि [जीवराज प्र० सोलापुर]

प्र० ख० २, ६६

तै०, तै०-—तैत्तिरि संहिता [चौ० काशी]

प्र० ख० ३१८, ३५१, ४३८

द्वि० ख० ४३, ९०, २६८, ३३५, ३५१, ३५२

तै० उ० ग्रा० भा०-—तैत्तिर्युपनिषद् शास्त्रभाष्यम् [गीता प्रेष, मोरलपुर]

प्र० ख० ४७७

त्रयमं-—त्रयसमूहः [रायचन्द्र शास्त्रमाला, बम्बई]

प्र० ख० ६६,

धर्मसं०-—धर्मसमूह [आचरुषोडं मुनि० सीरिज]

प्र० ख० ११, १८

निरुक्त-

द्वि० ख० ३३३

न्यायसूत्रमु०-—न्यायसूत्रमुद्रचन्द्रः [माणिक्यचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला, बम्बई]

प्र० ख० ६६, २१६, २२१, ३९२, ४३०, ५३८, ५३८

द्वि० ख० २८८, ३१८, ३२६, ३२७, ३३९

न्यायसूत्री-—न्यायसूत्रीपिना [जैनसिद्धान्त प्रकाशिनो संस्था]

प्र० ख० ८६

न्यायप्र०सू०-—न्यायप्रवेशसूक्तिः [बङ्गोदा सं. सीरीज]

प्र० ख० ५५, १३२

न्यायवि०-—न्यायविन्दुः [चौखम्बा संस्कृत सीरिज]

प्र० ख० ११, ११, १६, ४२, ४३, ८०, १२४, १३८, १६४, १७६, ३५९, ४४८, ५१८, ५२८, ५३१

द्वितीय ख० ५४, ७६, ७७, ७९, ८०, ८१, ८२, १२४, १२८, १३३, १३६, १३८, १४३, १४६, १५२, १५५, १५६, १५७, १६४, १७७, १८०, १८१, १८२, १९२, १९९, २००, २१०, २११, २२६, २२९, २७१, २८६, ३००, ३०८, ३२५, ३२९, ३५८, ३६२

न्यायवि० टी०-—न्यायविन्दुटीका [चौखम्बा, काशी]

प्र० ख० १०, १३, ५३, ५४, ५६, ९५, २८८, ३८६, ५३०

न्यायभा०-—न्यायभाष्यम् [गुजराती प्रेष, बम्बई]

प्र० ख० ५४, १११, ११३, २१४, २२२, ४४२, ५३६, ५३७, ५३८

द्वि० ख० २०१, २४२, ३२४, ३६४

न्यायमं०-—न्यायमञ्जरी [चौख० सीरीज काशी]

प्र० ख० ५६, ५७, ४२९, ४३०, ५३५, ५४०

न्यायवा०-—न्यायवार्तिकम् [चौखम्बा, काशी]

प्र० ख० ३७६, ४१८, ४२९, ५३८, ५३९, ५४०

द्वि० ख० २०१, २०३, २०५, ३२६

न्यायवा० ता०-—न्यायवार्तिकव्याख्यानटीका [चौखम्बा सीरीज काशी]

द्वि० ख० २०१

न्यायसा०-न्यायसारः [एशियाटिक सोसाइटी, कलकत्ता]

प्र० ख० ४१८
द्वि० ख० २०६

न्यायसू०-न्यायसूत्रम्

प्र० ख० ४९, ५९, १७९, २२१, २२३, ४१४, ५२५,
द्वि० ख० ११४, १८१, २३४, २४२, २६३,
२४४, ३६१

न्यायसू० भा०-न्यायसूत्रभाष्यम् [चौक, काशी]

प्र० ख० ३७३

पञ्चास्ति०-पञ्चास्तिव्यायः [रायचन्द्रशास्त्रमाला, बम्बई]

प्र० ख० ४२८

परमात्मप्र०-परमात्मप्रकाशः [रायचन्द्र शास्त्रमाला, बम्बई]

प्र० ख० ४२८

परीक्षामु०-परीक्षामुत्पद्युतम्

प्र० ख० ११९

पाणिनि० } पाणिनि व्याकरणम्

पा० व्या० } प्र० ख० ५८, २५२

पा० सू० } द्वि० ख० ११८, ३१९

पात० म० } पातञ्जलमहामाध्यम् [चौलभ्या

पा० नहा० } सीरीज, काशी]

प्र० ख० २

द्वि० ख० ३२२

पा० म० पस्प०-पातञ्जल महामाध्यम् पस्पदाहिकम्

[चौलभ्या, काशी]

प्र० ख० २८

प्रक० प०-प्रकरणपट्टिका [चौलभ्या सीरीज, काशी]

प्र० ख० ३१, ७१

प्रज्ञाप० मू०-प्रज्ञापनासूत्रम् [आत्मोदय समि ते]

प्र० ख० ६६

प्र० परी० } प्रमाणपरीक्षा [जैनविद्वान्तप्र० सरथा,

काशी]

प्रमाण प० } प्र० ख० ५६, २२१, ३८६

द्वि० ख० २२५

प्रमाण सी०-प्रमाणसीमाहा [सिंधी जैन सीरीज,

कलकत्ता]

प्र० ख० ३८६

द्वि० ख० २३६

प्र० वा० } प्रमाणवार्तिकम् [बिहार उडीछा

प्रमाणवा० } सिधर्च सोसाइटी]

प्र० ख० ९, १०, ११, १४, १५, १७, १८,

१९, २१, २२, २३, २४, २२, ३७, ३६,

३७, ३८, ४२, ४६, ४९, ६८, ६९, ७७,

७८, ८१, ८६, ८८, ९०, ९१, ९३, ९४,

१००, १०२, १०८, १०९, १११, ११२,

११७, ११८, १२८, १२९, १४२, १४७,

१५१, १५५, १५६, १६०, १६२, १६९,

१७७, १८४, १९४, १९६, १९८, १९९,

२४०, २४२, २४३, २४९, २५१, २५२,

२५३, २५४, २५७, २५९, २६२, २६३,

२६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९,

२७०, २७३, २७४, २७५, २८५, २८९,

२९४, २९८, २९९, ३०५, ३०६, ३०७,

३१२, ३१७, ३१८, ३२०, ३२१, ३२३,

३२६, ३३१, ३४०, ३४९, ३५४, ३५७,

३५८, ३५९, ३६४, ३६८, ३७०, ३७१,

३८०, ३८६, ३८७, ३८९, ३९१, ३९६,

३९७, ३९९, ४००, ४०१, ४०४, ४०५,

४२१, ४२३, ४२०, ४४१, ४४४, ४६६,

४६९, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२,

४८३, ४८७, ४८८, ४९३, ५०१, ५०४,

५१५, ५१६, ५१९, ५२१, ५२४, ५२७,

५२८, ५२९, ५३२, ५३३

द्वि० ख० ९, ११, १३, १४, १५, १६, २०,

२१, २२, २३, ३६, ४९, ५०, ५१, ५२,

५४, ७६, ८३, ८४, ८६, ८९, ९१, १०१,

१०३, ११२, ११६, ११७, १२३, १४१,

१४९, १५२, १५८, १५७, १६२, १६६,

१६७, १६८, १६९, १७२, १७५, १७६, १७८

१८०, १८३, १८६, १८८, १८९, १९७, १९८

२००, २१६, २२६, २३०, २३३, २३७, २४१

२५३, २५३, २५४, २५८, २६०, २६१, २६२

२६२, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०

२८२, ३२०, ३२३, ३२७, ३३८, ३३९, ३४१

३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३६०, ३६१, ३६५

३६६, ३६७

प्र० वार्तिकम्-प्रमाणवार्तिकालकारः [भिष्णु शास्त्रक

शास्त्रपावनखटकः]

प्र० ख० ७, १२, १३, १४, १५, १६, १७,
 १९, २०, २३, २४, २५, २७, ३५, ३६,
 ३८, ३९, ४४, ४५, ४७, ५१, ७३, ७५,
 ७६, ८०, ८१, ८९, ९०, ९१, ९३, ९४,
 ९७, १००, १०१, १०३, १०७, १११,
 ११७, ११९, १२८, १३५, १३८, १४२,
 १४३, १४६, १५१, १५९, १६०, १६३,
 १६६, १६९, १७०, १७१, १७४, १७७,
 १८४, १८५, १८६, १९४, १९५, २१६,
 २२४, २२५, २४१, २४४, २४५, २४६,
 २४६, २४९, २५०, २५६, २५६, २५८,
 २६०, २६४, २६५, २६७, २६८, २६९,
 २७०, २७४, २७६, २७८, २७९, २८२,
 २८५, २८८, २९२, २९४, २९६, २९८,
 ३०३, ३०६, ३१४, ३१६, ३१८, ३२०,
 ३३०, ३३१, ३४८, ३५४, ३५६, ३६१,
 ३६२, ३६३, ३६४, ३७०, ३८२, ३८४,
 ३८६, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४०२,
 ४०५, ४०६, ४०९, ४४१, ४५२, ४६७,
 ४६८, ४७४, ४८२, ५००, ५०१, ५२२,
 ५२५, ५२६, ५२७, ५३१, ५३४
 द्वि० ख० ३, ११, १४, ७०, ८२, ८३, ८४,
 ८६, ८७, ८८, ८९, ९२, १०३, १०५,
 १२१, १२२, १२५, १२७, १३२, १४६,
 १४७, १५२, १५८, १६२, १७५, १७६,
 १८८, १९२, १९४, १९९, २००, २२४,
 २६२, २६५, २६६, २६८, २७०, २७५,
 २८२, २८४, ३१९, ३३८, ३३९, ३४०,
 ३६१, ३६२, ३४६, ३४८
 प्र० समु० } प्रमाणसमुच्चयः [मैथुर मुनिवर्षिणा
 प्रमाणसं० } सीरिज]
 प्र० ख० १८, १९५, २५४
 द्वि० ख० १८८
 प्रमाणसमु० टी० } प्रमाणसमुच्चयटीका [मैथुर
 प्रमाणसं० टी० } मुनि० सीरिज]
 प्र० ख० १०, ८५
 प्रमाणसं०—प्रमाणसंग्रह [शिपी जैन सीरिज, कलकत्ता]
 प्र० ख० ६६, ८९, ९७, १०४, ११५
 द्वि० ख० १२९, १८१, २२५
 प्रमाणसं० स्व०—प्रमाणसंग्रह स्पृष्टि—
 [शिपी जैन सीरिज]
 प्र० ख० १६२

प्रमेयक०—प्रमेयकमलमार्तण्डः [निर्णयसागर, बम्बई]
 प्र० ख० ५७, २१६, २१९, ५०९
 द्वि० ख० २०३, २४३, २८८
 प्र० वा० म० वृ०—प्रमाणवातिकमनोरथनन्दिनीवृत्तिः
 [विहार उडोया, जर्नल]
 प्र० ख० ९, ११, १६, १८, १९, ३५, ३६,
 ४६, १९४, १९९, २४०, २६८, ३६१,
 ३६८, ३८९
 प्र० वा० स्व० वृ० टी० } प्रमाणवातिकरत्नवृत्तिटीका
 प्र० वा० स्व० टी० } [विहार, उडोयाजर्नल]
 प्र० ख० १०, ३६, १०८, २४६, २४८, ३८६,
 ४३९, ४७६, ४८०, ४८८
 द्वि० ख० १४, ६६, १०३, २२५, २२८
 प्र० ज्यो० } प्रवृत्तपाद भाष्यस्य ज्योमवती टीका
 प्र० ज्यो० } [चौखम्बा सीरीज, काशी]
 प्र० ख० ६२, ११२, १८१, १८२, १८३,
 १८४, २१२, २१३, २१४, ३६७, ३७३,
 ३७४, ४१०, ४१९, ४२१, ४४३, ४५४
 द्वि० ख० १९६, २०८, २१४, ३२५
 प्र० कन्द०—प्रवृत्तपादभाष्यस्य कन्दली टीका
 [विजयनगर सीरिज, काशी]
 प्र० ख० ३६७, ३८६, ४१०, ४१९
 प्र० भा०—प्रवृत्तपादभाष्यम् [विजयनगर सिरीज
 काशी]
 प्र० ख० १२१, ४११, ४१३, ४१८, ४२६,
 ४५१, ४५२, ५०८
 द्वि० ख० १३५, २२३, २७७
 प्र० ज्यो०—प्रवृत्तपादभाष्यम् [गीता प्रेस, गोरखपुर]
 प्र० ख० ४६५
 वृह०—वृहती प्रमाकरुता [मद्रास मुनि० सीरिज]
 प्र० ख० ७१, ३०२
 वृ० स०—वृहत्सवयणी [आत्मानन्द सभा, भावनगर]
 प्र० ख० ५११
 वृहत्सव०—वृहत्सवयनीभूस्तीप्रभू प्रथममुञ्ज का-सर्गतम्
 प्र० ख० ४, १६३, २४९, ४३७, ४५८
 द्वि० ख० २३८, २४९, २५७, २८८, ३३७
 वृहदा०—वृहदारण्यकोपनिषद् [निर्णय सागर, बम्बई]
 प्र० ख० १७५, १७७, ३१३, ३१४, ३४४,
 ३४९, ३५०, ३५२, ३५३, ४३८, ४५८,
 ४६३, ४९६, ५१०, ५३१, ५३२

द्वि० ख० १२, १६, १८, १९, ६४, २६८,
३०१, ३३४
 बृहदा० भा० धा०-बृहदारण्यकोपनिषद् भाष्यार्त्तिका
 टीका [आनन्दाश्रम, पूना]
 प्र० ख० ३१२
 बृह० प०-बृहती पञ्जिका [मद्रास युनि० सीरिज]
 प्र० ख० ७१
 बोधिचर्या०-बोधिचर्यावतार [एशियाटिक सोसाइटी
 कलकत्ता]
 प्र० ख० ८२
 बोधि च० प०-बोधिचर्यावतारर्षा ङका [एशिया
 टिक सोसाइटी]
 प्र० ख० १४
 ब्रह्मधि०-ब्रह्मविन्दूपनिषद् [निर्णय सागर, बम्बई]
 द्वि० ख० ३४
 ब्र० भा०-ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्यम् [निर्णय सागर,
 बम्बई]
 प्र० ख० ३५२, ४६५
 ब्रह्मसि०-ब्रह्मसिद्धि [मद्रास यू० सीरिज]
 प्र० ख० ३११, ३१३, ३१४, ३१५, ३१७,
 ३४६, ३४६, ३४७, ४३६, ४३७, ४१२,
 ४५३, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१,
 ४६२, ४७३, ४९८
 ब्रह्मसि० व्या०-ब्रह्मसिद्धिव्याख्या
 प्र० ख० ३०९, ३१०, ४३७
 ब्रह्म सू०-ब्रह्मसूत्रम् निर्णयसागर
 प्र० ख० ४७६, ५११ ५३३
 द्वि० ख० ३४९
 ब्र० सू० शा० भा०-ब्रह्मसूत्र शांकर भाष्यम् [निर्णय
 सागर, बम्बई]
 प्र० ख० ४५२, ४६४, ४६५, ४७७, ५११,
 ५३३
 द्वि० ख० ३४९
 भ० गी०-भगवद्गीता [आन दाधम, पूना]
 प्र० ख० ४७७
 भवसं०-भवस तत्त्वुपातपद्
 प्र० ख० ३१०
 भक्तिम० जीवकमुत्त-भक्तिमनिवाय त्रैवेण्यमुत्त
 [वयई युनि०]
 प्र० ख० ५३०

मनु०-मनुस्मृति-[निर्णयसागर, बम्बई]
 प्र० ख० ५३०
 म० प्रा०- [ ]
 प्र० ख० ३४४
 महाभा०-महाभाष्यम् [चौखम्बा, काशी]
 द्वि० ख० २४५
 मी० भा०-मीमांसाभाष्यम् [चौखम्बा, काशी]
 द्वि० ख० ३४४
 मी० श्लो०-मीमांसाश्लोकवार्त्तिकम् [चौखम्बा,
 काशी]
 प्र० ख० ७, ८, २९, ३१, ५२, १८७, १८८,
 १८९, १९१, २००, २८२, ४३९, ४७५,
 ४५६, ५५७, ४९९, ५०६, ५४१, ५४२
 द्वि० ख० ३७, ३८, ४०, ४१, ४४, ४५,
 ४६, ५०, ५६, ५७, ५८, ६१, ६२, ७३,
 ७४, ७, ७७, ७८, ७९, ८२, १५१, १५२,
 २८४, २८७, २८८, ३००, ३०१, ३०४,
 ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१२,
 ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९,
 ३२२, ३२३, ३२७, ३६२, ३६७
 मी० सू०-मीमांसासूत्रम् [जैमिनिस्त्रम्]
 प्र० ख० २०३, ४६३
 मुण्डको०-मुण्डकोपनिषद् [गीता प्रेस, गोस्वापुर]
 प्र० ख० ३१८, ३१९, ३६२
 मेघदूत उ०-मेघदूतम् उत्तरखण्डम्
 प्र० ख० २६३
 मैत्रा०-मैत्रायण्युपनिषद्
 प्र० ख० ३५२
 यजु सु०-यजु संहितापुरुषसूत्रम् [बम्बई]
 प्र० ख० १७६
 याज्ञ०-याज्ञवल्क्यस्मृति
 प्र० ख० ५७
 युक्तिशी०-युक्तिदीपिका साख्यतत्त्वकौमुदीटीका
 [कलकत्ता युनि०]
 प्र० ख० २२९
 युक्त्यनु०-युक्त्यनुशासनम् [माणिकचंद्र प्र धमाला
 बम्बई]
 प्र० ख० ६५, ४९९
 द्वि० ख० २९८, ३०१
 युक्त्यनुशा० टा०-युक्त्यनुशासनटीका [माणिक
 चंद्र प्र धमाला, बम्बई]
 प्र० ख० २२१

योगभा०-योगसूत्र व्याख्यानम् [चौखम्बा, काशी]
प्र० ख० २३१, २३३, २३४, २३६, २३८,
२३९

द्वि० ख० २७३

योगवा०-योगवार्तिकम् [चौखम्बा, काशी]
प्र० ख० २३३

योगसू०-योगसूत्रम् [चौखम्बा, काशी]
प्र० ख० २३१, २३५, २३८, २३९
द्वि० ख० २६३, २७३

रत्नक०-रत्नकरण्डभाष्यम् [भाणिकचन्द्र ग्रन्थ
माला, बम्बई]
प्र० ख० ५४

रत्नाकरा०-रत्नाकरायतारिका [यशोविनय ग्रन्थ-
माला, काशी]
द्वि० ख० २३६

राजवा०-राजवार्तिकम् [जेनसि० प्र० कलकत्ता]
प्र० ख० ९५, ३०४, ४३१

लघी०-लघीयल्लयम् [भाणिकचन्द्र ग्रन्थमाला, बम्बई]
प्र० ख० २७, ६६, ६७, ६८, ९६, ९७, ११६
४७५

द्वि० ख० १८७, २३४

लघी० टि०-लघीयस्त्रयटिप्पणम् अरुल्लुग्रन्थया-
न्तर्गतम् [सिध्दी जैन सीरिज, कलकत्ता]
प्र० ख० ४२८

लघी० स्व० } लघीयस्त्रयस्त्रयवृत्ति
लघी स्ववृ० } [अरुल्लुग्रन्थयान्तर्गता]
प्र० ख० ६३, ६४, ६६, ६७

लौकिक० वृ०-लौकिक-ग्रन्थाञ्जलिबृतीवभाग
[निर्णय सागर, बम्बई]
प्र० ख० ५०६

वाक्यप०-वाक्यपदीयम् [चौखम्बा सीरिज, काशी]
प्र० ख० १०२, ३१६
द्वि० ख० ३३०, ३३२

वादन्या०-वाद-न्याय [महाबोधि सोसाइटी, सार-
नाथ]
द्वि० ख० २३६, २३७, २३८, २३९, २४२

विज्ञप्ति वि०-विज्ञप्तिमात्रताविदिविद्याका [वेरिस]
प्र० ख० ३६६

विधि वि०-न्यायक०-विधिविधेकन्यायकणिका टीका
[लाजरस प्रेस, काशी]
प्र० ख० ११२

वैयाकरण भू० द०-वैयाकरण भूषणम्, दर्पण टीका
[चौखम्बा, काशी]
प्र० ख० २५

वैद्ये० सू०-वैद्येयिकसूत्रम् [चौखम्बा]
प्र० ख० १२१, १२४, १२५, ४१३, ४१७,
४२३, ४२४, ४५१, ४७३, ५०७, ५०८,
५०९, ५१८
द्वि० ख० ९८, ११४, १४२, १४६, २०९,
२८०

शाकटा०-शाकटायनव्याकरणम् [लाजरसप्रेस काशी]
प्र० ख० ३०४, ३५७, ४०५, ४१५, ४६७,
५०२
द्वि० ख० १०९, १३७, ३६८

शाबरभा० } शाबरभाष्यम् [आनन्दाश्रम, पूना]
शा० भा० } प्र० ख० ३१, ११३, १८८, ५३१
द्वि० ख० ६०, ३१८, ३३०

शास्त्री०-शास्त्रदीपिका मुद्रार्थानाचार्यद्वैतटीकासहिता
प्र० ख० १९०

श्वेता०-श्वेताश्वरोपनिषद् [निर्णयसागर, बम्बई]
प्र० ख० २२१, ३१९, ३५०, ३६२, ४६६,
५१४

सन्ताना०-सन्तान-शरसिद्धि
[राहुसाहित्यायनशाला]
प्र० ख० २०३

सम्मति० } सम्मतितर्कटीका [गुजरातपुरातन
सम्मति०टी० } मन्दिर, अहमदाबाद]
प्र० ख० ५६, ५८, ६६, १३३, ४८४
द्वि० ख० २३६

सप्तभि०-सप्तभक्तिवर्णिका [रायचन्द्रशास्त्रमाला,
बम्बई]
प्र० ख० २५

सर्ववेदान्त०-सर्ववेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः प्रकरण सप्त
हान्तर्गतः [ओरिएण्टल बुक एजेंसी, पूना]
प्र० ख० ३१६

सर्वार्थसिद्धिः [सोलापुर]
प्र० ख० ६६

साध्यका०-साध्यकारिका [चौखम्बा काशी]
प्र० ख० ११५, २३३, २३५, ४७१, ५३४
द्वि० ख० २७१, ३२८, ३३५

सा० माठर०—साध्यकारिका माठरश्रुतिः [चौखंबा
फादी]

प्र० ख० ३१, ५४, २२९, ५२४

द्वि० ख० २७२

सां० तचकौ० } साध्यत्वको मुदी [चौखंबा
सां० त० कौ० } काशी]

प्र० ख० ३१, ४७१

द्वि० ख० १८१, २०८

सि० कौ०—सिद्धान्तकौमुदी

प्र० ख० ३३, ३४

सिद्ध० द्वित्रि०—सिद्धसेनद्वित्रिका [भावनगर]

द्वि० ख० २५६

सिद्धिपि०—सिद्धिविनिश्चयः सिद्धिविनिश्चयटीका
समुद्भूतः [सम्पादकसंज्ञः]

प्र० ख० ६३, ६६, ७०, ९८, १६८, १६९,

१७९, १८१, २३१, २३३, ३०४, ३७६,

३८३, ३९१, ४०८, ४१४, ४१७, ४१८,

४३२, ४४१, ४७७, ४९३, ४९६, ५२०,

५२१

द्वि० ख० ९, ३४, ४१, ५२, ११०, १३३,

१६१, १६२, १६६, १८१, २३१, २३८,

२५२, ३२१, १६५

का०—कारिका

गा०—गाथा

परि०—परिच्छेदः

प्र०—प्रस्तावः

श्लो०श्लोकः

सिद्धिपि० टी०—सिद्धिविनिश्चयटीका [५० मुख-
लालतका]

प्र० ख० ५५, ६४, ११६

स्फुटार्थं भभि०—स्फुटार्था अभिधर्मकोशव्याख्या
[विष्णोथिका बुद्धिका राधिका]

प्र० ख० २, ८२

स्फोटसं०—स्फोटसिद्धिः [मद्रास यूनि०]

द्वि० ख० ३२९, ३३०, ३३१, ३३२

त्या० १० } त्याद्यादरत्नाकरः [अर्हत्प्रभाकर
रया० रत्ना० } कार्यालय, पूना]

प्र० ख० ५६, ११६, २२१

द्वि० ख० १८१, ३३९

हेतुपि०—हेतुपिन्दुः [बडौदा सीरीज]

प्र० ख० २८३, ३६५

द्वि० ख० १५२

हेतुपि० टी०—हेतुपिन्दुटीका [बडौदा सीरीज]

प्र० ख० ११, ५५, ११९, १३३, १५१, ३२१,

३८५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५२,

४६८

द्वि० ख० १५५, २५६, १७९, १९१, १९७,

१९८, ३५४

कंस० वृ०—द्वैयशतवदामुशानवृत्तिः [बवई]

प्र० ख० ५८